

મહાત્મા પંન્યાસ-શ્રી ગંભીર વિજય ગણિ.

ા–ચૈત્ર શુદ ૩. સં. ૧૯૦૦
સોનાગીર–ગ્વાલીઅર.
ાણું–સં. ૧૯૨૪.

સંવેગ દીક્ષા–સંવત્ ૧૯૩૧.
પંન્યાસ પદારોહણ. સં. ૧૯૪૮.
દેહ વિલય–પોસ વદ ૮. સં. ૧૯૬૯

શ્રી

આનંદઘન પદ્ય રત્નાવળી

(પ્રથમ વિભાગ)

પચાસ પદનો શબ્દાર્થ, ભાવાર્થ અને તેપર વિસ્તારથી વિવેચન

તૈયાર કરનાર

મોતીચંદ ગિરધરલાલ કાપડીઆ,

બી, એ, એલ્ એલ્, બી સોલીસિટર

હાઇકોર્ટ એમ્પ્લેનેડ રોડ-કોટ મુંબઈ

'અ યાત્મ કલ્પદ્રુમ'ના વિવેચન કર્ત્તા

योग सर्वविपद्वल्ली, विताने परशु शित,
अमूलमन्त्रतन्त्र च, कार्मण निर्वृतिश्रिय

श्री હેમચંદ્રાચાર્ય

પ્રસિદ્ધ કર્ત્તા

શ્રી જૈન ધર્મ પ્રસારક સભા

ભાવનગર

સંવત્ ૧૯૭૧ સને ૧૯૧૪

મૂલ્ય રૂ. ૨-૦-૦

"ગુજરાતી" પ્રિંટિંગ પ્રેસમાં મણિલાલ ઈચ્છારામ દેશાઇએ
છાપી. કોટ, સર્કલ, સાસુન બિલ્ડીંગ–મુંબઈ.

શ્રી જૈ. ધ. પ્ર. સભાએ ભાવનગરમાં બહાર પાડી.

વંછે મોક્ષ કરે નહિ કરની, ડોલત મમતા વાઉમેં;
ચાહે અંધ જ્યું જલનિધિ તરવો, બેઠો કાણે નાઉમેં.
જઉ લાગ રહ્યો પરભાવમેં.

ગ્રંથાર્પણ.

અનેક ગુણગણાલંકૃત શ્રીમન્મુનિરાજ **પંન્યાસ ગંભીરવિજ**
ગણિ—જેઓએ વિશિષ્ટ ચારિત્ર પાળી અનેક પ્રાણીને બોધ આપ
જૈન પ્રજાપર ખાસ ઉપકાર કર્યો, જેઓએ આ પદોનો યથાર્થ
ભાવ સમજાવી આ પુસ્તક પ્રસિદ્ધ કરવાનુ ખાસ સાધન
યોજી આપ્યુ અને જેઓનો આગમબોધ અતિ વિશિષ્ટ
હોઈ ભવ્ય પ્રાણીવર્ગને આનદજનક અને બોધક
હતો તે મહાપુરૂષના નામ સાથે આ ગ્રથ
જોડી મારા આત્માને કેટલેક અશે
પવિત્ર, કૃતાર્થ અને અનૃણી
થયેલો માનુ છુ

મૌક્તિક.

પ્રસિદ્ધકર્તા
શા કુવરજી આણદજી
શ્રી જૈન ધર્મ પ્રસારક સભા, ભાવનગર

સારંગ.

કંત બીનું કહો કૌન ગતિ નારી

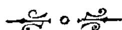
સુમતી સખી જઇ વેગી મનાવો, કહે ચેતન સુન પ્યારી. કંત૦ ૧
ધન કન કંચન સહેલ માલીએ, પિયુ બિન સબહી ઉજારી;
નિદ્રા જોગ લહું સુખ નાહી, પિયુ વિયોગ તનુ જારી. કંત૦ ૨
તોરે પીત પરાઈ હરિજન, અછત દોષ પુકારી;
ઘરભંજન કે કહન ન કીજે, કીજે કાજ વિચારી. કંત૦ ૩
વિભ્રમ મોહ મહા મદ બિજુરી, માયા રેન અંધારી;
ગર્જિત અરતિ લવે રતિ દાદુર, કામકી ભઈ અસવારી. કંત૦ ૪
પિઉ મિલવેકું મુજ મન તલફે, મેં પિઉ ખિજમતગારી;
ભુરકી દેઈ ગયે પિઉ મુજકું, ન લહે પીર પીયારી. કંત૦ ૫
સંદેશા સુની આયે પિઉ ઉત્તમ, ભઈ બહુત મનુહારી;
ચિદાનંદઘન સુજસ વિનોદે, રમે રંગ અનુસારી. કંત૦ ૬

યશોવિજયજી.

પદ અનુક્રમણિકા.

પ્રસ્તાવના.

આનંદઘનજી મહારાજના પદો તરફ બહુ જ માનની લાગણીથ જોવામા આવે છે જૈન અને જૈનેતરો તેને બહુ આનદથી ગાય છે અને તે પદો ગાતી વખત અપૂર્વ માનસિક સુખ અનુભવે છે તે અનેક પ્રસગે જોવામા આવ્યુ હતુ આ પદો જિનમંદિરમા તથ અન્ય ધાર્મિક પ્રસગે ગવાતા સાભળ્યા હતા, પરતુ એક પ્રસગે તે વાચવાનો પ્રસગ પ્રાપ્ત થતા જણાયું કે તે પદો સામાન્ય રીતે સમજી શકાય તેવા નથી તે સમજવા માટે શાસ્ત્રશૈલીનુ ઘણુ સ્પષ્ટ જ્ઞાન હોય અને શ્રી આનદઘનજીની ભાષા સમજતા હોય તેવા માર્ગર્ન મદદની ખાસ આવશ્યકતા છે એમ સમજાયુ અધ્યાત્મ કલ્પદ્રુમન મૂળ સસ્કૃતમા છે તેનો લાભ લેનારા કરતા પણ આવા પદોનો શ્રવણ મનન દ્વારા લાભ લેનારા વિશેષ મળવા સંભવિત ધારી તેની અર્થ ગવેષણા કરવા માડી દરમ્યાન સવત્ ૧૯૬૭ ના ચૈત્ર-વૈશાખર્ન ઉનાળાની રજાના વખતમા શ્રી ભાવનગર જવાનુ થતા ત્યા શાતમૂર્ત્તિ શ્રીમદ્ વૃદ્ધિચદજી મહારાજના શિષ્ય પન્યાસજી શ્રી ગભીરવિજય ગણિ જેઓનુ આગમનુ જ્ઞાન અનુભવસિદ્ધ અનેક પ્રસગે થયુ હતુ તેઓને આ પદના અર્થો સભળાવવાની વિજ્ઞપ્તિ કરી, તેઓએ જર ઇચ્છા બતાવી તેથી બીજે દિવસે છાપેલ પુસ્તકની બે કોપી લઈ તેઓ પાસે ગયો. તેઓએ પ્રથમ ત્રણ પદ સમજાવ્યા તેમા બહુ જ આનદ થયો શાસ્ત્રશૈલીના જ્ઞાન સાથે વાત ઉપરથી જણાયું કે આનદઘનજી મહારાજે જે દેશમા બોલાતી ભાષા વાપરી છે તે દેશના પોતે પણ સંસારીપણામા વતની હતા, એ હકીકતથી અને ખુલાસા સતોષકારક થતા હોવાથી બીજા દિવસે સવારનો ટાઇમ મુકરર કરી પદપરનુ વિવેચન આગળ ચલાવવા વિજ્ઞપ્તિ કરી જે તેઓએ બહુ કૃપા કરી સ્વીકારી તેનો લાભ લેવામા મારી સાથે મારા મિત્રો અને સ્નેહીઓ જોડાયા અને લગભગ પદર જિજ્ઞાસુઓનો નિયમિત વર્ગ ત્રીજા દિવસથી શરૂ થઈ ગયો મહારાજશ્રી જેટલુ બોલતા હતા તે સર્વ ત્યા જ લખી લેવાનો મેં નિયમ રાખ્યો હતો અને ઘરે જઈ

વિસ્તારથી વિવેચન કથિત અર્થાનુસાર નોટમાં લખવાનો પ્રયત્ન શરૂ કર્યો હતો. મારી સાથેના સહાધ્યાયીઓ પણ બનતી નોટ લખી લેતા હતા અને મારી નોટ ઉતારી લેવાની ઇચ્છા રાખતા હતા અને કેટલાકે તેમ કર્યું પણ હતું. તે નોટોમાંથી એક નોટ મુનિરાજ બુદ્ધિ-સાગરજીને મળી અને તેને જોઈને તેઓએ શ્રીમદ્‌નાં પદોનો ભાવાર્થ લખ્યો છે એમ તેઓશ્રીના લેખથી જણાઈ આવે છે. આ પ્રમાણે ૧૭ દિવસ સુધી નિયમિત અર્થ વિવેચનનું કામ ચાલ્યું, અનેક શંકાઓ પૂછાણી તેના સવિસ્તર ખુલાસા ઉક્ત મહાત્માએ આપ્યા અને તેઓએ જે જે બતાવ્યું તે સર્વ ત્યાં બેસીને જ લખી લીધું. મહા-રાજશ્રી પાસે બેસીને લખી લીધેલ નોટ મારી પાસે હજુ પણ જાળવી રાખેલી છે. એ રીતે પચાસ પદના અર્થ વિવેચનનું જ્ઞાન પ્રાપ્ત થયું તેનું પરિણામ આ પુસ્તક છે. ત્યાર પછી મારે મુંબઈ આવવાનું થતાં વર્ગવ્યવસ્થા બંધ પડી ગઈ, પણ ત્યાર પછી એક બીજે પ્રસંગે મારા મિત્ર મી૦ નરોત્તમદાસ ભાણજીએ બાકીનાં પદોનો અર્થ મહા-રાજશ્રી પાસે સાંભળી લખી લીધો છે તેમની નોટ મને મળી શકે તેમ છે જેનો ઉપયોગ હવે પછી આ પદના બીજા વિભાગમાં કરવા વિચાર રાખેલો છે.

ઉપર જણાવ્યું તે પ્રમાણે પંન્યાસજી મહારાજ શ્રીગંભીરવિજયજી જે અર્થ બતાવતા હતા અને વિવેચન કરતા હતા તેનાપર સંપૂર્ણ વિવેચન–ભાવદર્શક તેજ દિવસે પૂરતો વખત મેળવી લખી લેવાની પદ્ધતિ રાખી હતી અને તે વિવેચન લખતાં જો કાંઈ શંકા રહી જાય તો પૂછવાનું કાર્ય બીજે દિવસે શરૂઆતમાં વર્ગશિક્ષણ વખતે થતું હતું. ગરમીની રજાનો આવો સારો ઉપયોગ થવાથી મનમાં બહુ આહ્લાદ થતો હતો અને મારા સર્વ સહાધ્યાયીઓ પણ મહારાજ-શ્રીના અર્થ બતાવવાનાં ચાતુર્ય અને વિચારબળને માટે બહુ વખાણ કરતા હતા. અભ્યાસીમાંના ઘણાખરા પોતાની શંકાઓ પૂછીને વિષ-યનો એટલો નિષ્કર્ષ કરતા હતા અને મહારાજશ્રી હરેક પ્રશ્નની બાબતમાં એટલા સુંદર ખુલાસા કરતા હતા કે જિજ્ઞાસુઓને આ વિવે-ચનમાં કાંઈ અપૂર્વતા જણાય તો તે તેનું પરિણામ માની, તેમાં આશ્ચર્ય પામવાનું નથી. જે મહાત્મા પુરૂષે પોતાનું આખું જીવન ધર્મકાર્યમાં

ગાળ્યું હતું, જેમનો શાસ્ત્રબોધ આ કાળમા એકમતે અતિ ઉચ્ચ મનાતો હતો અને જેઓનુ ચારિત્ર વિશુદ્ધ અને ક્રિયાજ્ઞાનયુક્ત મનાતું હતુ તેઓના એક એક શબ્દ મહા અર્થઘટના યુક્ત નીકળે એ સહજ સમજી શકાય તેવી હકીકત છે.

સંવત્ ૧૯૬૭ ના ગરમીના સમય પછી મુબઈ આવી પદના અર્થ વિવેચનપર વધારે વિસ્તારથી વિવેચન લખી રાખવા ઇચ્છા થઈ આવા મહાન્ અર્થગૌરવવાળા પદો ઉપર વિવેચન કરવા માટે યોગ અને અધ્યાત્મ સંબધી બહુ વિશાળ અભ્યાસ કરવાની આવશ્યકતા લાગી તેથી એક બાજુએ વાચન અને બીજી બાજુએ મનન કરવાનુ શરૂ કર્યું અર્થવિચારણા કરવા સાથે શ્રી હેમચદ્રાચાર્યનુ યોગશાસ્ત્ર, શુભચદ્રાચાર્યનો જ્ઞાનાર્ણવ, પાતજલનુ યોગદર્શન, વિવેકાનદનો રાજયોગ, ઉપાધ્યાયજીની દ્વાત્રિંશત્દ્વાત્રિશિકા, હરિભદ્રસુરિના યોગદષ્ટિસમુચ્ચય અને યોગબિન્દુ વિગેરે યોગ અધ્યાત્મના પુસ્તકો જે પૂર્વ સામાન્ય રીતે જોયા હતા તેનુ સવિશેષ અવલોકન કર્યું, તેપર વિચાર કર્યો, જૈનયોગ અને અન્ય યોગની તુલના કરી, ઉપરોક્ત યોગદષ્ટિસમુચ્ચયાદિ ગ્રન્થ તથા તેને અનુસારે લખાયલી યોગ દૃષ્ટિની સઝાય વિગેરે જોયા અને વચ્ચે વચ્ચે પદોનુ અર્થચિંતવન કરી કાંઇક લેખનની પ્રવૃત્તિ ચાલુ રાખી અકેક પદપર બની શકતો વિચાર કરી તેને માટે ગ્રન્થો વાચવાયોગ્ય લાગે તે વાચી જ્યારે મનમા સતોષ થાય ત્યારે જ વિવેચન લખવાનું કાર્ય કરવાની ધારણાને બનતે અશે આખા પુસ્તકલેખન દરમ્યાન સ્વીકારી છે અને તેથી અસ્તવ્યસ્ત વિચારોને બનતા સુધી આ પુસ્તકવિવેચનમા સ્થાન આપ્યુ નથી

આવી રીતે જેટલુ બની શકે તેટલુ ઉપયોગી વિવેચન કરવાની ઇચ્છા રાખી હતી, જેને પાર પાડવા બનતી કોશીશ કરવામા આવી છે તૈયાર કરેલ છેવટનુ વિવેચન તપાસી જોવા માટે મારા કાકા શ્રીયુત કુંવરજી આણદજીને સોંપવામા આવતું હતું તેઓ શાસ્ત્રશૈલી તથા ભાષાના જાણકાર હોવાથી વિવેચનવિભાગમા મોટો ફેરફાર સૂચવતા હતા તેવી રીતે તૈયાર થયેલ કોપી પન્યાસજી શ્રીમદ્ આનદસાગરજીને તેઓ જ્યાં સ્થિત હોય ત્યા પોસ્ટદ્વારા મોકલવામાં

આવતી હતી. શાસ્ત્રશૈલીના પૂર્ણ વેત્તા અને આગમ તથા ન્યાયના પ્રથમ પંક્તિના વિદ્વાનના હાથમાંથી વિવેચન પસાર કરાવવાની ખાસ જરૂર હતી, કારણ કે યોગ કે અધ્યાત્મના વિષયમાં શાસ્ત્રશૈલીને બાધ કરનાર એક પણ વચન નીકળે તો મહા હાનિ કરનાર થઈ પડે એ વાતનો મનમાં નિર્ણય હતો. પરોપકારબુદ્ધિથી તે મહાત્માએ પોતાનો અમૂલ્ય વખત કાઢી અનેક જગોપર સુધારણા કરી આપી વિવેચનને શાસ્ત્રાનુસાર કરી આપવા કૃપા કરી છે તે માટે તેઓશ્રીનો અને મારા પૂજ્ય કાકાશ્રીનો આ પ્રસંગે ખાસ ઉપકાર માનવાની તક લેવામાં આવે છે. મારો એવો અંગિત અભિપ્રાય છે કે શાસ્ત્રવિરૂદ્ધ લખાયલું એક વચન પણ અત્યંત નુકશાન કરે છે. કેટલાક વિદ્વાનોનું એવું માનવું છે કે સો પૃષ્ઠમાં નેવું પૃષ્ઠ ઉપયોગી હોય તો તેટલા પૂરતો તો લાભ થાય–એ વાત મને યોગ્ય લાગતી નથી. મારા નમ્ર વિચાર પ્રમાણે શૈલી વિરૂદ્ધનાં દશ પૃષ્ઠો નેવું પૃષ્ઠો કરતાં વધારે નુકશાન કરે છે અને એવાં પુસ્તકથી લાભનો સંભવ જ રહેતો નથી. ગમે તે પ્રકારે પ્રેસમાં પુસ્તક મોકલી આપનાર અવ્યવસ્થિત વિચારના લેખકોને અને તેવાં પુસ્તકો વાંચનારને કદાચ આ વાત પસંદ ન આવે એ બનવાજોગ છે, પરંતુ બનતી રીતે શાસ્ત્રગ્રંથોનું યોગ્ય દોહન થવું જોઇએ એ સંબંધમાં તો કોઇનો જૂદો મત પડે એમ સંભવ લાગતો નથી. આવી રીતે તૈયાર કરેલ વિવેચન છપાવી જાહેર પ્રજાના ઉપયોગ માટે બહાર પાડ્યું છે તે કરેલ ધારણામાં કેટલે અંશે ફળીભૂત થયેલ છે તે વિચારવાનું કાર્ય વાંચનારાઓનું અથવા ટીકાકારોનું છે.

અર્થવિવેચન વિભાગમાં કોઈ કોઈ પ્રસંગે બહુ વિસ્તાર કરવામાં આવ્યો છે. નયનિક્ષેપપર પાંચમા પદમાં, યોગસંબંધમાં છઠ્ઠા પદમાં અને દર્શન સંપ્રદાયોપર ચાળીશમા પદમાં ખાસ વિવેચન તે તે વિષયોનો અભ્યાસ કરીને લખવામાં આવ્યું છે. એમ કરવાનો હેતુ એટલો છે કે જે અપૂર્વ ગ્રંથોમાં તે વિષય ચર્ચેલા છે તે વાંચવા વિચારવાનો સમય ઘણા વાંચકોને મળી શકતો નથી અને આધુનિક ગુજરાતી ભાષામાં તેનું વિવેચન હોય તો શાસ્ત્રાવગાહનરૂચિ થવી સંભવિત છે તેથી ટુંકામાં પણ મુદ્દાસર વિવેચન એ વિષયોપર કર્યું છે. એવા ગહન વિષયોની રેષા માત્ર પણ ચીતરી શકાય તે પુસ્તકના કદના

પ્રમાણમા બનવુ મુશ્કેલ છે, પરતુ જે દિગ્દર્શન કરાવવા પ્રયત્ન કરવામા આવ્યો છે તે શાસ્ત્રમનનની જિજ્ઞાસા થવાના ઉદ્દેશથી જ કરવામા આવ્યો છે અને તે કાર્ય જો અલ્પાશે પણ થયુ હોય તો તે આનદપ્રદ છે. ઘણા પ્રાણીઓ એવા વિષયના પુસ્તકો વાચી શકે પણ નહિ તેઓને આવુ દિગ્દર્શન જેટલુ વિવેચન પણ લાભ કરનારૂ થાય એમ લાગે છે આવા મહાન્ અર્થગૌરવવાળા પદો ઉપર સારી રીતે વિવેચન કરવાની આવશ્યકતા એટલા માટે છે કે અપૂર્વ વિદ્વાનના એક એક વાક્યમા અર્થચમત્કૃતિ રહેલી હોય છે ભાવપૂર્ણ પદોના પ્રત્યેક વાક્યપર એટલુ વિવેચન થઈ શકે તેમ છે કે અત્ર જેટલુ લખાણ કર્યુ છે તે અત્યત અલ્પ છે એમ કહેવામા અતિશયોક્તિ જરાપણ નથી એક પાચમા કે છઠ્ઠા પદપર જ જો સપૂર્ણ વિવેચન કરવામા આવે તો આવા અનેક પુસ્તકો ભરાય તેમ છે આવા અપૂર્વ અર્થઘટનાવાળા પદોના વિવેચનમા જેમ જેમ શાતિથી વિચાર કરવામા આવે તેમ તેમ વધારે અર્થસ્ફુરણા થાય તેમ છે વિશેષ શાસ્ત્રજ્ઞાન અને અનુભવ થયા પછી સુમારે દશ વરસ પછી તદ્દન નવીન વિવેચન આ જ પદોનુ કરવા ધારણા છે અને એમ લાગે છે કે વિષય કષાયાદિની મદતા થયા પછી શાત અવસ્થામા કદાચ વધારે સુદર વિવેચન લખવાનુ બની શકશે

આ વિવેચનમા શબ્દાર્થ, અક્ષરાર્થ અને ભાવાર્થનો ક્રમ જાળવવામા આવ્યો છે જેઓને વિવેચન વાચવાની જરૂર, અવકાશ કે અપેક્ષા ન હોય તે અર્થવિચારણા કરી શકે તેથી માત્ર શબ્દાર્થ પણ નોટમા આપ્યો છે અને તેમ કરવાનો હેતુ એટલો છે કે કેટલાક સ્વતંત્ર વિચાર કરી શકે તેવા પ્રાજ્ઞ પુરૂષોને વિવેચન વાચવાની જરૂર ન હોય તો તેઓ તેમ પણ કરી શકે વળી એકલુ ગાન કરવાની ઇચ્છા હોય તેને એક ગાથા પછી બીજી ગાથા પ્રાપ્ત કરતા વચ્ચે પૃષ્ઠો મૂકી દેવા પડે અને ગાવાના લયમા ભગ પરે એ સ્થિતિ વિવેચન છપાઈ ગયા પછી જણાઈ અને એમ થતા કર્તાના મૂળ ઉદ્દેશને ખામી આવે એમ લાગ્યુ તેથી પુસ્તકને છેરે પચાસે પદો મૂળ સ્વરૂપે પણ આપી દીધા છે કે જેનો ઉપયોગ ગાનાર બહુ સારી રીતે કરી શકશે. આથી પુસ્તકમા થોડા પૃષ્ઠોનો

વધારો થયો છે અને તેથી કાંઈક પુનરાવર્તન જેવું પણ થયું છે, પરંતુ તેમ કરવું ઉપર્યુક્ત કારણથી અતિ આવશ્યક છે એમ એક વિદ્વાન્ મિત્રનો સ્વાધીન મત હોવાથી તેમ જ હાલમાં લાંબી ટીકાવાળા ગ્રંથ માટે પણ તેમ કરવાની પદ્ધતિ શરૂ થયેલ હોવાથી અત્ર તેમ કરવાનું યોગ્ય ધારવામાં આવ્યું છે. એ ખાસ વધારામાં મૂળમાં જે પાઠ સ્વીકાર્યો છે તે જ દાખલ કરવામાં આવ્યો છે તેથી પાઠાંતર માટે તો વિવેચન તરફ જ જોવાની જરૂર રહેશે.

મુંબઈ નિવાસી અને જૈન ગ્રંથો છપાવવાની બાબતમાં પહેલ કરનાર શ્રાવક ભીમશી માણેકે 'આનંદઘન અને ચિદાનંદ બહુંતેરી'ના નામથી એક બુક છપાવેલ છે. એ પુસ્તક બહુ સુંદર રીતે છાપ્યું છે પણ તેમાં બહુ અશુદ્ધિ જોવામાં આવી. આથી આ પદોની ચાર પ્રતો મેળવી. એક બહુ શુદ્ધ પ્રત મુનિરાજશ્રી ભક્તિવિજયજી (શ્રી આત્મારામજી મહારાજના પ્રશિષ્ય) તરફથી મળી હતી અને બે પ્રતો મુ. લક્ષ્મીચંદ ઘેલાભાઇએ શ્રી પાલીતાણાના અંબાલાલજીના ભંડારમાંથી લઈને મોકલી આપી હતી. એક ચોથી પ્રત પુસ્તકના આકારમાં લખેલ એક યતિ પાસેથી મળી હતી. એ ચાર પ્રતો ઉપરથી મૂળ પાઠ તૈયાર કરવામાં આવેલ છે. એમાં જ્યાં જ્યાં પાઠાંતરો મૂકવા યોગ્ય લાગ્યા ત્યાં ત્યાં મૂકયા છે. પાઠાંતરો નોટમાં લખવાનું ખાસ કારણ એ છે કે આ પદો ગાન કરવાયોગ્ય છે અને ગાન કરતાં એકાદ અક્ષર વધવા ઘટવાથી લય ત્રુટી જાય તો કર્તાને જ જાણે લયનું પૂર્ણ જ્ઞાન નહોતું એવો આક્ષેપ આવી જાય. આથી જ્યાં લયને આઘાત અથવા અસર કરે એવા પાઠાંતર પ્રાપ્ત થયા છે ત્યાં તેને બનતાં સુધી નોટની અંદર જ લખવામાં આવ્યા છે. અર્થવિચારણામાં પણ પાઠાંતરનો મોટો ઉપયોગ છે અને કેટલાક પાઠાંતરો તો અર્થમાં મોટો ફેરફાર કરે છે. કેટલાક પાઠાંતરોનો અર્થ ન બેસવાથી લેખકો તેને ફેંકી દે છે એથી ભવિષ્યમાં બહુ નુકશાન થાય છે; તેથી બનતાં સુધી સર્વ પાઠાંતરો નોટમાં લખવામાં આવ્યા છે. જો કે આ સ્થળે આનંદઘનજીના હસ્તે લખેલી કે તેઓના સેવકોની લખેલી પ્રત મળી હોત તો કંઈ પણ કહેવાનું રહેત નહીં, પણ તે ન મળવાથી આ પ્રયત્ન કરવાયોગ્ય અને ઉપયોગી લાગ્યો છે.

ખુદ આનંદઘનજીની કૃતિ, ગાન, પદનો ઉચ્ચ આશય વિગેરે મૂળ પુસ્તકને અગે પ્રાપ્ત થતી હકીકતપર ઉપોદ્ઘાતમા વિવેચન કરવામા આવ્યું છે તેથી અત્ર તેપર ઉલ્લેખ કરવાની જરૂર રહેતી નથી વિવેચનને અગે મને જે મદદ મળી છે તેમા બે ટબાવાળી પ્રતો છે એક પ્રતમા પચીશ પદનો ટબો લખેલો છે જેમાના આ પચાસ પદમાથી *સત્તર પદ આવેલા છે. આ પ્રત બહુ શુદ્ધ છે જો કે તેની ભાષા મારવાડીને મળતી છે પણ પ્રયાસ કરવાથી સમજી શકાય તેવી છે ટબો લખનાર કોણ છે તે સમજાતુ નથી, કારણ કે ટબાકારનુ નામ પ્રાપ્ત થતુ નથી અને મારી પાસે જે પ્રત આવી તેમા માત્ર ૧૭ પાના હતા અને પ્રત અપૂર્ણ હતી કદાચ પ્રતના છેવટના ભાગમા ટબો કરનારનુ નામ આપવામા આવ્યુ હોય તો મને માલૂમ નથી જે જે પદોપર ટબો આપવામા આવ્યો છે ત્યા તેની મદદ સપૂર્ણ રીતે લીધી છે અને ટબાકારનો આશય વિવેચનમા સર્વ જગોપર બનતી રીતે બતાવવામા આવ્યો છે બાકીના પદોપરના ટબાની કોપી પણ કરાવી રાખી છે જે હવે પછી આ પુસ્તકના દ્વિતીય વિભાગમા ઉપયોગમાં લેવામા આવશે બીજી ટબાવાળી પ્રત સપૂર્ણ છે એમા આ પચાસ પદોમાથી માત્ર ૯, ૧૭, ૩૨ અને ૫૦ મા પદપરજ ટબો છે. એ પ્રતનો ટબો લખનાર અને પ્રથમ જણાવેલી પ્રતનો ટબો લખનાર એકજ પુરૂષ જણાય છે, કારણ કે અર્થવિવરણમા જે જે શબ્દો વપરાયા છે તે લગભગ સરખા છે, છતા આ પ્રત વિશેષ શુદ્ધ અને કાઇક વધારે વિસ્તારવાળી છે. આ પ્રતની પણ કોપી કરાવી રાખી છે. પ્રથમ પ્રતમાંહેના બાકીનાં આઠ પદોનો ઉપયોગ પુસ્તકના દ્વિતીય વિભાગમા થશે ભાષાના અને શૈલીના જાણનાર કોઈ મહાત્માએ આ ટબો લખેલો છે તેથી તે બહુ ઉપયોગી છે. ટબાકારને પણ કોઈ કોઈ જગોએ લખવુ પડ્યુ છે કે 'આનદઘન મહારાજનો આશય તેઓ સમજી શક્યા નથી'

વિવેચનને અગે આ ઉપરાત સદ્ગુરુ ટબા અનુસારે લગભગ ટબા જેટલા જ પદોનું વિવેચન લખેલુ મારા જોવામા આવ્યુ હતું

* પદ ૯, ૧૧, ૧૭, ૨૩, ૨૬, ૨૭, ૨૮, ૨૯, ૩૦, ૩૨, ૪૧, ૪૩, ૪૪, ૪૫, ૪૬, ૪૭, ૫૦ એ સત્તર પદપર ટબો આ પ્રતમા છે

અને પ્રાયે તે ટબા અનુસાર હોવાથી અને ટબાકાર તરફથી થયેલ પ્રયત્નનો સીધો લાભ મને મળેલો હોવાથી તેનો બહુ ઉપયોગ કરવો પડ્યો નથી. આ ઉપરાંત દરેક પદ વાંચતી વખતે જે જે ભાવ મને સ્ફુરતા હતા તે ઝળકાવવા માટે અન્ય પુસ્તકો વાંચી વિદ્વાનો સાથે ચર્ચા કરી અને પત્રદ્વારા માહેતી મેળવી વિવેચનને બને તેટલું ઉપયોગી કરવા પ્રયત્ન કરવામાં આવ્યો છે.

આનંદઘનજી મહારાજનો આશય કેટલો બધો વિશાળ, ગંભીર અને વિસ્તૃત છે તે બતાવવા માટે એક જ દાખલો પૂરતો થઈ પડશેઃ જ્ઞાનસારજી જેઓ પોતે પણ યોગાભ્યાસી હતા તેઓ આનંદઘનજીની ચોવીશીપર ચાળીશ વરસ સુધી વિચાર કર્યાં પછી છેવટે જ્યારે શરીરસ્થિતિ ટકવાની અસ્થિરતા જણાણી ત્યારે વિચારનું પરિણામ લખી ગયા અને તે પ્રમાણે તે ચોવીશીનો અર્થ છપાઈને બહાર પડેલો છે. આવા ત્યાગવૈરાગ્યવાળા અને યોગના અભ્યાસી ચાળીશ વરસની વિચારણા પછી લખેલા ચોવીશીના ભાવાર્થના ઉપોદ્‌ઘાતમાં લખે છે કે—

બાળક બાંહ્ય પસારીને, કરે ઉદધિ વિસ્તાર;
આશય આનંદઘન તણો, અતિ ગંભીર ઉદાર.

આવા અસાધારણ શબ્દોમાં આનંદઘનજીના આશય માટે વૈરાગ્યરસમાં લીન થયેલા જ્ઞાનસારજી લખે છે. એ ઉપરથી સાર એટલો નીકળે છે કે જ્યારે ચાળીશ વરસની સતત વિચારણા પછી અને વૈરાગી જીવન પછી પણ જ્ઞાનસારજીને તેઓશ્રીની કૃતિના અર્થને કાગળ ઉપર લખવાની વાતમાં એક પ્રકારની ધૃષ્ટતા લાગી અને તે પ્રયત્નને बालोऽपि किं न निजबाहुयुगं वितत्य, विस्तीर्णतां कथयति स्वधियाम्बुराशेः બાળક પોતાના બાહુને પસારીને કહે કે 'સમુદ્ર આવડો મોટો છે' એના જેવો લાગ્યો ત્યારે પછી અતિ ગંભીર આશયવાળાં તેમના કરેલાં પદોનું સંસારના અનેક બંધનમાં રચેલપચેલ મારા જેવો એક સામાન્ય માણસ વિવેચન લખે તેને માટે શું કહેવું તે વિચારવા યોગ્ય છે. ધંધા તથા સંસારને અંગે અનેક પ્રકારની વિચિત્ર વિકારમય જીંદગીમાં દિવસનો મોટો ભાગ ગાળનાર આવા ઉત્તમ પદપર વિવેચન કરવાને અધિકારી પણ ગણી શકાય કે નહિ? એ પ્રશ્ન અનેક વાર મારા મનમાં ઉદ્‌ભવ્યો હતો અને હજુ તે શંકાનું સંતોષકારક સમાધાન થયું

નથી, છતા ગુરૂમહારાજે કૃપા કરી જે અર્થવિચારણા બતાવી છે તે અતિ ઉપયોગી જણાયાથી અને જાહેર પ્રજાને તેનો લાભ મળે તો પ્રયાસનું એક રીતે પણ સાર્થક્ય છે એમ ધારી આ પદ-પર વિવેચન ગુરૂદર્શિત માર્ગપર કરવા પ્રયત્ન કર્યો છે અને તેને જાહેરમા મૂકવાની લાલચ સ્વ પર લાભના હેતુએ કરી છે એમા જે જે સ્ખલનાઓ થઈ હોય તેને માટે જવાબદારી મારી પોતાની છે, કારણ કે નયગર્ભિત વચનને એકાતમા ખેંચી જવાના પ્રસગો બહુ આવે છે સામાન્ય રીતે આ પદોમાનુ કોઈ પણ વચન લેતા તે વાત જણાઈ આવે તેમ છે વળી એવી સ્ખલનાઓ થવી પણ સભવિત છે કોઈ વખત આનદઘનજી મહારાજના આશયને બતાવવાનો પ્રયત્ન કરવા જતા તેમના અગિત વિચારોથી તદ્દન ઉલટી બાજુએ પણ ચાલ્યા જવાનું બને, પરતુ એમ ન બને તેટલા માટે ઉપરોક્ત સ્વીકારાયલા વિદ્વાનોને આ વિવેચન બતાવી બનતી સ્ખલનાઓ દૂર કરવા તત્પરતા રાખી છે, છતા આશય સમજવાની અસમર્થતાને લીધે અને વિષય ઝળકાવવાની અશક્તિને લીધે પ્રમાદ થયો હોય તો તે ક્ષતવ્ય ગણવા અત્ર વિજ્ઞપ્તિ છે

વિવેચન સપૂર્ણ હોવાનો દાવો તો કોઈ રીતે થઈ શકે તેમ છે જ નહિ, કારણ કે આવા મહાન્ પુરૂષોના એકેક વાક્યના ગર્ભમા બહુ હકીકત સમાયલી હોય છે સામાન્ય અને વિશિષ્ટ લેખકો વચ્ચે તફાવત મુખ્યત્વે કરીને એ જ હોય છે કે જ્યારે સામાન્ય લેખકો એકને એક વાતનુ પીંજણ નકામુ કર્યા કરે છે અને જ્યારે તેના લખેલા મોટા પચીશ પાનાના લેખનો કે બે કલાકના ભાષણનો નિષ્કર્ષ કાઢવામા આવે ત્યારે તે માત્ર એક કે બે પક્તિમા સમાઈ જાય છે અથવા એક કે બે મિનિટથી વધારે વખત બોલવામા લેતા નથી ત્યારે વિશિષ્ટ લેખક અથવા વક્તાના એક વાક્યમા એટલુ બધું અર્થગૌરવ અને ગૂઢાર્થનું તત્ત્વ રહેલ હોય છે કે તે સામાન્ય દૃષ્ટિએ સાધારણ વાક્ય જેવું લાગે પણ તેપર જેમ જેમ વધારે પરામર્શ થાય તેમ તેમ અનેક નવીન વાતો સ્ફુરી આવે અને તે કહેતા અથવા લખતા પુષ્કળ વખતનો વ્યય કરવો પડે. આ પદોની વિચારણા કરતાં સહૃદય વાચકને એમ થવુ સભવિત છે તેથી તેવી કોઈ નવી

સ્ફુરણા થાય તો તે મને જણાવવા કૃપા કરવી. આયંદે તેનો ઉપયોગ કરવાની સાવધાનતા રાખવામાં આવશે.

દરરોજ સવારના સામાયિક કરવાના નિયમનું આ પરિણામ છે, મારા અતિ વ્યવસાયી ધંધામાં મને તે ઉપરાંત પદપર વિવેચન લખવાનો કે તેપર વિચાર કરવાનો અવકાશ બહુધા મળ્યો નથી. તે ઉપરાંત પદને અંગે મારે ઘણાં પુસ્તકોનો નિયમસર અભ્યાસ કરવાની જરૂર પડી છે અને તેથી મને લાભ ઘણો થયો છે, પણ પદને બહાર પાડવાનું જાહેર કર્યા પછી વખત તે જ કારણથી વિશેષ થયો છે.

યોગના વિષયનો હું અધિકારી નથી, અભ્યાસી પણ નથી, યોગપ્રક્રિયા કરી જાણતો પણ નથી અને યોગને અંગે પુરાણાં પુસ્તકોમાંથી હકીકત મેળવવા ઉપરાંત સીધી રીતે હું કાંઈ પણ પ્રકાશ પાડી શકું એવો મારો દાવો પણ નથી. આ પદો બહુધા યોગનાંજ છે અને તેથી મહાત્મા પુરૂષોએ બતાવેલ યોગના વિષયપર અભ્યાસ કરી પ્રકાશ પાડવા યત્ન કર્યો છે. તેના અભ્યાસી મને વિશેષ માલૂમ ન પડવાથી બહુ સંતોષકારક રીતે લેખ લખી શકાણો નથી. છતાં જે કાંઈ પ્રયત્ન થયો છે તે જાહેર પ્રજા સન્મુખ રજુ કરવા ધૃષ્ટતા કરૂં છું એમ જ્ઞાનસારજીના સદરહુ શબ્દોમાં કહી શકાય તેમ છે.

આ પદો સંગીતના શોખીનને અતિ ઉપયોગી છે. પ્રભાત કે રાત્રીનો શાંત સમય હોય તે વખતે આ પદોને મનનપૂર્વક ગાવાથી બહુ આનંદ થાય તેમ છે. એ પદના અર્થગૌરવ અને પદલાલિત્યપર જેમ જેમ વિચારણા કરવામાં આવશે તેમ તેમ પદની અંદર રહેલ આત્માનુભવ પ્રકટ થશે. એને વારંવાર પુનરાવર્તન કરી વાંચવાની, મનન કરવાની જરૂર છે. વાર્તાનાં પુસ્તક અથવા વર્તમાન સમાચારના લેખો પેઠે ઉપર ઉપરથી વાંચી જવાથી કાંઈ લાભ પ્રાપ્ત થવો સંભવિત નથી એમ તો કહી શકાય નહિ પણ જે મહાન્ લાભ તેના ગર્ભમાં રહ્યો છે તેનો અંશ પણ મળશે નહિ એમ કહેવું યથાર્થ છે. ગાન ગાતી વખત પણ તેની યોગ્ય સામગ્રી સાથે હોય તો બહુ આનંદ થાય તેમ છે. શાસ્ત્રકાર દ્રવ્યપૂજાના અધિકારીને ગીત વાજિત્રમાં અનંતગણું પુણ્ય કહે છે તેનું કારણ એમ જણાય છે કે તે વખતે આત્મધ્યાનમાં એકતા અને આગળ વધતાં લય થવા સંભવ

છે આવા હેતુથી આ પદના દરેક લયના નોટેશન સાથે આપવા ઇચ્છા હતી અને તે માટે કુશળ ગાયકો સાથે ગોઠવણ કરી હતી પરન્તુ કેટલાક સંયોગોને લઇને એ ઇચ્છા પાર પડી નથી. લગભગ મોટા ભાગના પદો અસલ રાગ અને રાગિણીમાં હોવાથી સગીત શાસ્ત્રના અભ્યાસીને તેમા બહુ આનદ આવે તેમ છે. એની સાથે જ્યારે અર્થવિચારણા કરવાનું સાધન પ્રાપ્ત થયું હોય ત્યારે ગાન વખતે અપૂર્વ લય થવા સંભવ છે ગાન ગાતી વખત તો અર્થ વાચ વાનુ બને નહિ પણ એક વાર અર્થવિચારણા કરી ગાન સગીતના સાજ સાથે ગાવાનો પ્રબંધ કરવામા આવશે તો આનદઘનજીના પદોમ એવુ શ્રુતિપટુત્વ છે કે તે શબ્દોનો ધ્વનિ કર્ણમા નિરંતર થયા કરશે આ ક્રમ પ્રમાણે અર્થવિચારણા અને સગીતનો ઉપયોગ કરી એક વખત પદપર અવગાહના કરી જવા ખાસ વિજ્ઞપ્તિ છે આ પદોમા એવો ચમત્કાર છે કે એપર વિચાર કરવામા આવશે તો આત્માનુભ વથી જ એની મહત્તા સમજાઈ જશે આ વિષયપર વિશેષ વિવેચના ઉપોદ્ઘાતમા કરવામા આવી છે અને પદોમા પણ વિવેચનપ્રસગે અવારનવાર એના ચમત્કારનુ દર્શન કરાવવામા આવ્યુ છે વળી પદને મથાળે બતાવેલા રાગ ઉપરાંત ઉસ્તાદ ગાયનકુશળ મનુષ્યો તેને બીજા અનેક લયોમા ગાય શકે છે તેથી નોટેશન બહુ ઉપયોગી થઈ શકશે નહિ એમ સૂચના થવાથી તેપર વિશેષ લક્ષ અપાયું નથી

આ પદના ગૌરવને સમજાવવા માટે પન્યાસજી શ્રીમદ્ ગભીરવિજયજી મહારાજે જો પ્રયાસ લીધો ન હોત તો આ પદો સમજી શકાય તેવી સ્થિતિ નહોતી, કારણ કે આનંદઘનજી મહારાજની ભાષાના જાણનાર મને હજુ સુધી કોઈ મળી શકયા નથી આવા ઉપકારી મહાત્માનો ફોટોગ્રાફ આ પુસ્તકની શરૂઆતમાં આપ્યો છે તેઓશ્રીની હયાતીમા આ પુસ્તક બહાર પાડી શકાયુ નહિ એટલો ખેદ થાય છે આનદઘનજી મહારાજનો ફોટોગ્રાફ લભ્ય થઈ શકયો હોત તો તે પ્રથમ દાખલ કરવો યોગ્ય હતો, પરન્તુ જે દશામા તેઓએ જીવન ગાળ્યુ છે અને જેપર હવે પછી વિવેચન કરવાનુ છે તે દશામા તેમ જ ફોટોગ્રાફની પ્રસિદ્ધિના કાળમા તેઓશ્રીનુ જીવન ન હોવાથી તેઓનો ફોટો લભ્ય થઈ શકે એ અસભવિત છે તેથી તેને માટે ખેદ બનાવી

વિરમવું પડે છે. વિવેચન કરવામાં એટલું ખાસ લક્ષ્ય રાખવામાં આવ્યું છે કે આ પુસ્તક જેમ બને તેમ સર્વ પંક્તિના વાંચનારાઓને ઉપયોગી થઈ શકે. જૈન અને જૈનેતર, અભ્યાસી અને સામાન્ય વાંચનાર સમજી વિચારી શકે એવા શબ્દોમાં ગહન વિષયનો વિચાર કરવામાં આવ્યો છે, તેમાં પણ બનતાં સુધી પારિભાષિક શબ્દો ઓછા વપરાય અથવા ખુલાસા સાથે વપરાય એમ કરવા પ્રયત્ન કરવામાં આવ્યો છે, છતાં વિષયની ગંભીરતાને અંગે તદ્દન સામાન્ય વાંચનાર પણ આ પુસ્તકના અધિકારી થઈ શકે એ શંકાસ્પદ છે.

જૂદી જૂદી જાતની ત્રણ અનુક્રમણિકા, વિષયસંક્ષેપ અને સામાન્ય વિષયાનુક્રમણિકા પુસ્તકને ખાસ ઉપયોગી બનાવવાના હેતુથી તૈયાર કરવામાં આવેલ છે. અન્વેષણ (Reference) ને અંગે એ સર્વ બહુ ઉપયોગી થઈ પડે છે એ ઘણાં પુસ્તકો જેમને વારંવાર જોવાં પડે તે જાણી શકે તેમ છે.

પુસ્તકને પ્રેસમાંથી પસાર કરાવવામાં તથા પ્રુફ જોવામાં મારા મિત્ર મી૦ ઉજમશી દયાળજીએ મદદ કરી છે તે માટે તેનો ઉપકાર માનું છું અને ખાસ કરીને મારા કાકાશ્રી અને પંન્યાસજી શ્રીઆનંદસાગરજીએ જે દીર્ઘ પ્રયાસ કરી આ પુસ્તકને સતત વાંચી આપી ઉપકાર કર્યો છે તેની આ પ્રસંગે ખાસ નોંધ લેવી ઉચિત ધારૂં છું. આ પુસ્તકમાં શાસ્ત્રવિરૂદ્ધ, સંપ્રદાયવિરૂદ્ધ, કર્ત્તાના આશયવિરૂદ્ધ જે કાંઈ લખાયું હોય, લખાઈ ગયું હોય, વિવેચનમાં ગ્રામ્ય પ્રયોગ થઈ ગયા હોય તે સર્વ માટે ક્ષમા ચાહી પુસ્તક જાહેર પ્રજાના હાથમાં તેનાપર યોગ્ય વિચારણા માટે મૂકું છું.

મુંબઈ. પ્રીન્સેસ સ્ટ્રીટ.
મનહર બીલ્ડીંગ.
સંવત્ ૧૯૭૧, જ્ઞાનપંચમી.

મોતીચંદ ગિરધરલાલ કાપડીઆ.

રાગ-લયાનુસાર પદની અનુક્રમણિકા.

શ્રીમદ્ આનંદઘનજી અને તેનો સમય.

ઐતિહાસિક વિષયમાં આપણી સ્થિતિ.

ઐતિહાસિક વિષયમા સમસ્ત ભારતવર્ષની સ્થિતિ અનેક કારણોને લઇને બહુ વિચારણીય છે એમ અનેક પ્રસગે જણાવવામા આવ્યું છે. મહાન્ આચાર્યો, ગ્રથકર્ત્તાઓ અને બીજા સ્મરણીય પુરૂષો નામકીર્તનની અપેક્ષા કરતા આત્મોન્નતિ તરફ વિશેષ લક્ષ આપતા હોવાથી, નામની ચિરસ્મરણીયતા રહેવી અશક્ય છે એ રહસ્ય તેઓને સમજાઈ ગયેલ હોવાથી, તેમ જ ધર્મ કે દેશના સમષ્ટિ ઉદ્ભવ ઉપર તેમનું વિશેષ લક્ષ્ય હોવાથી અને તેમા વ્યક્તિનિમજ્જન થઈ જવાનો આશય હોવાથી અથવા એવા એવા એક કે અનેક કારણોને લઈને આર્યાવર્તમા મહાત્મા પુરૂષોના ઈતિહાસનો લગભગ અભાવ છે એમ કહેવામા આવે તો તે બહુધા ખોટુ નથી. અન્ય પ્રસગે કહેવામા આવ્યું છે તેમ આર્યાવર્તને માટે આ હકીકત સત્ય છે પરતુ જૈન કોમના ઇતિહાસને માટે સ્થિતિ સરખામણીમા કાઇક સતોષકારક છે. આ પ્રમાણે હકીકત છે છતા તેમા પણ આ વિષયમાં જૈન ગ્રથોમાંથી જે હકીકત મળી આવે છે તે વસ્તુત ઘણી અપૂર્ણ હોય છે અને ખાસ કરીને જેને વિજ્ઞાનની દૃષ્ટિથી ઇતિહાસ તપાસવો હોય અને માત્ર શાલવારી લખી જવાનો અથવા બનાવોના નામનિર્દેશ કરી જવાનો જ આશય ન હોય તેમને નિર્ણય કરવા માટે જોઇએ તેવા સાધનો પૂરા પાડે તેવી હોતી નથી અત્યાર સુધી કેટલાક રાજાઓની તથા મુખ્ય પાટે થયેલા આચાર્યો સબધી કેટલીએક માહિતી આપનારી ઐતિહાસિક હકીકત મળી આવે છે અને આ સ્થિતિ પણ સવત્ એક હજાર પછીને માટે છે એમ કહીએ તો ચાલી શકે તે પહેલાનો ઇતિહાસ વિશેષ અધકારમા છે. ઐતિહાસિક વિષયપર પ્રકાશ નાખે તેવી દૃષ્ટિથી હજુ વાચન કરનારા અને શોધખોળ કરનારા બતીલા જૈનો ઓછા છે પુસ્તકોના મગળાચરણ તથા અતિમ પ્રશસ્તિ ઉપરથી, તામ્રપત્રો ઉપરથી, સિક્કાઓ ઉપરથી, પુરાણા લેખો ઉપરથી તેમજ તત્સમયના બીજા લેખો ઉપરથી ઐતિહાસિક બાબતમા શોધખોળ કરવા માટે

સારી રીતે કામ કરનારની હજુ ઘણી જ આવશ્યકતા છે અને એવી રીતે જો કાર્ય કરવામાં આવે તો ઐતિહાસિક દૃષ્ટિએ ઉપયોગી થઈ શકે એવાં અનેક સાધનો લભ્ય છે. મારવાડ-મેવાડનાં પ્રાચીન તીર્થોમાં અનેક લેખો છે, તામ્રપત્રની અનેક પ્રતો હજુ મોજુદ છે અને સાંપ્રદાયિક જ્ઞાનવાળા વિદ્વાનો પાસે અનેક દંતકથાઓ છે-તે સર્વનો સારી રીતે અભ્યાસ કરી ઉપયોગ કરવામાં આવે તો વિક્રમ સંવત્ હજાર પછી લગભગ નિયમસર ઇતિહાસ મળી શકે તેમ છે એમ કહેવાય છે અને તત્પૂર્વના ઇતિહાસપર પણ ઘણો પ્રકાશ નાખી શકાય તેમ પણ સૂચવાય છે. અર્થ અને પરિણામ વગરના ઝઘડાઓમાં જીવનશક્તિ અને ધનનો મોટો વ્યય કરવા કરતાં આવી દિશાઓમાં શક્તિને વખતસર દોરવવાથી બહુ લાભ થાય તેમ છે અને ખાસ કરીને અનેક પ્રાપ્ય સાધનોનો નાશ થાય તે પહેલાં તેનો ઉપયોગ કરી લેવાની ખાસ જરૂર છે.

ઇતિહાસની આવશ્યકતા.

વિજ્ઞાનની દૃષ્ટિથી જ્યારે ઇતિહાસને તપાસવામાં આવે ત્યારે બહુ જ લાભ થાય છે. સામાન્ય રીતે હકીકતો કહી જવી, બનાવો નોંધી જવા અથવા વર્ણનો આપવાં અને વિજ્ઞાનની નજરથી તે સર્વનું પૃથક્કરણ કરી તેમાંનાં સારભૂત રહસ્યો ખુલવવાં એ વચ્ચે બહુ મોટો અંતર છે. અમુક કવિના સમયમાં સમાજનું બંધારણ કેવા પ્રકારનું હતું, રાજ્યસ્થિતિ, રાજ્યનીતિ અને રાજ્યક્રાન્તિ કેવા પ્રકારની હતી, લોકસ્થિતિ કેવી હતી, સાધુ અને ગૃહસ્થવર્ગ વચ્ચે સંબંધ કેવા પ્રકારનો હતો વિગેરે વિગેરે હકીકત જણાયા પછી અમુક ગ્રંથકારનો ગ્રંથ વાંચવામાં આવે અને તેપર વિચાર કરવામાં આવે તો તે ગ્રંથનો લગભગ દરેક વિભાગ શા આશયથી અને કોને ઉદ્દેશીને લખવામાં આવ્યો છે તે સારી રીતે સમજાઈ જવાનો સંભવ છે. સ્યાદ્વાદ શૈલીની એક ખાસ ઉત્તમતા એ છે કે તત્ત્વજ્ઞાનને અનુસરીને દરેક જમાનાને અનુસરતો જરૂરનો બોધ કરવા માટે આચાર્યો ઉદ્યત રહેતા અને તદનુસાર તેઓની ઉપદેશધારા ચાલતી; તેથી અમુક સમાજની સમયસ્થિતિ ગ્રંથકર્ત્તાનો આશય સમજવા માટે બહુ ઉપયોગી છે. આવી દૃષ્ટિથી ગ્રંથો સમજવા માટે જે ઇતિહાસના જ્ઞાનની આવશ્યકતા છે તેવો ઇતિહાસ

તૈયાર કરવાને હજુ આપણે જરા પણ પ્રયાસ કર્યો હોય એમ જણાતું નથી જૈન કોમને માથે અનેક પ્રકારની ખાસ જવાબદારીઓ છે અને તે જવાબદારીઓ પૂરી પાડવા માટે ભગીરથ પ્રયત્ન કરવાની જરૂર છે એમ સ્પષ્ટ સમજાયા છતા આવા અગત્યના વિષયમા હજુ ધ્યાન અપાયુ નથી તે અતિ ખેદનો વિષય છે એથી પણ વધારે ખેદનો વિષય એ છે કે જે અનેક બાબતોની જવાબદારી છે તે સ્વીકારવા અને તેને માટે પ્રયત્ન કરવા જેટલી શક્તિ ધરાવનાર, પ્રકાશ નાખનાર અને વિચારની આપ લે કરે તેવી ઐતિહાસિક કે સાહિત્યના વિષયની એક પણ મડળી હજુ હસ્તી ધરાવતી નથી એક બાજુએ પાશ્ચાત્ય વિચાર જોસથી ફેલાય, બીજી બાજુએ કોમને માથે અનેક તીર્થોની જવાબદારી હોય, અનેક મદિરો જાળવવાના હોય, અનેક પુસ્તકોના ઉદ્ધાર કરવાના હોય અને સાથે અનેક ભેદ વિભેદ અને તેના ભેદો અને તે ભેદના પણ ભેદોમા રહી તદ્દન નાના વર્તુલમા કામ કરવાનુ હોય, સાથે નકામો શક્તિ, ધન અને મગજનો ક્ષય કરનાર ક્લેશોનો પ્રવાહ ચાલ્યા કરતો હોય અને તેવા અગત્યના પ્રસગને પહોંચી વળે અને પોતાને અનુસરનાર સમુદાયને સામુદાયિક શક્તિવડે ખરા ઉપયોગી માર્ગે દોરનાર મજબૂત વિચારશક્તિનુ બળ ધરાવનાર એક વા અનેક પુરૂષો કોમમા ન હોય–ત્યારે કોમની શી સ્થિતિ થાય તે વિચારી લેવા યોગ્ય છે અહીં મૂળ વિષયથી કાઈક આપણે વિશેષ દૂર થતા જઈએ છીએ તેથી તે બાબતમા માત્ર દિગ્દર્શન કરી જવાબદાર પુરૂષોનુ તે તરફ ધ્યાન ખેંચી મૂળ વિષય ઉપર આવતા એટલુ જણાવી દેવાની જરૂર છે કે ઇતિહાસની બાબતમા આપણે બહુ પછાત છીએ અને જે સાધનો આપણને ઉપલબ્ધ છે તેનો પણ પૂરતો લાભ લેતા નથી કેળવણીની બાબતમા આપણી કોમ ઘણી પછાત હોવાને લીધે, શોધખોળ કરનારને ઉત્તેજનનો અભાવ હોવાને લીધે, સાધારણ દ્રવ્ય અલ્પ હોવાને લીધે, નકામા ખરચોમા ઘસડાઈ જઈ જરૂરી ઉદ્ધારના ધર્મકૃત્યો કે કોમસેવાના કાર્યોમા કૃપણતા હોવાને લીધે, તેવા વિશિષ્ટ કાર્યોમા ધનવ્યય કરવાની ફરજના જ્ઞાનના અલ્પ ભાવને લીધે, જ્ઞાનદ્રવ્યના આશય, અર્થ અને લક્ષણનિદર્શનમા અતિ સકુચિત દૃષ્ટિ હોવાને લીધે,

કેળવાયલા વર્ગને યોગ્ય સાહાય્ય મળતી ન હોવાને લીધે અને તે વર્ગ ઉપર ઉપરના કામમાં લાગી ગયેલ હોવાને લીધે ભય રહે છે કે ઇતિહાસના અતિ અગત્યના વિષયમાં પ્રગતિ કરતાં હજુ ઘણો વખત લાગશે અને દરમ્યાન કોમની સ્થિતિ કેવા પ્રકારની રહેશે તે કહી શકાય નહિ તેમજ લભ્ય સાધનો ત્યાંસુધી જળવાઈ રહેશે કે નહિ તે પણ કહી શકાય નહિ. ઇતિહાસ સંબંધમાં આવી સ્થિતિ હોવાને લીધે કોઈ પણ ગ્રંથ સમજવા માટે જે ખાસ ઉપયોગી સાધન છે તેનાં દ્વાર હજુ આપણે માટે લગભગ બંધ છે એમ કહી શકાય. સામાન્ય દૃષ્ટિથી અમુક શબ્દોના અર્થ તેજ ગ્રંથનું રહસ્ય સમજનાર આ ઐતિહાસિક દૃષ્ટિની અગત્ય સમજી ન શકે અને તેથી કદાચ ઉપરની સર્વ હકીકત અપ્રાસંગિક ગણી નાખે એવો સકારણ ભય રહે છે, પરંતુ તેઓને આ હકીકત જણાવવાની જરૂર લાગે છે કે અમુક ગ્રંથ સમજવા માટે તે ગ્રંથના શબ્દાર્થની જેટલી જરૂરીઆત છે તેટલીજ જરૂરીઆત તે ગ્રંથકર્ત્તા સંબંધી અને તેના વખતના બીજા મહા પુરૂષો સંબંધી, સમાજ સંબંધી અને રાજ્ય સંબંધી હકીકતો જાણવાની તથા બીજી તેને લગતી ઉપલબ્ધ હકીકતો જાણી લેવાની છે અને એક રીતે જોઈએ તો આ બાબત વિશેષ અગત્યની છે, કારણ કે ગ્રંથનો અર્થ સમજવામાં તે ઉપયોગી થાય છે અને બહુ પ્રકાશ પાડે છે. જે ગ્રંથોના અર્થ વિવેચન આ નિયમાનુસાર લખાયલા હોય તે વાંચવામાં કેટલો આનંદ આવે છે તે અનુભવ્યાથી ઉપર જણાવેલી હકીકતનું સત્ય લક્ષ્યમાં આવશે.

ચરિત્રનાયકના ઇતિહાસની સ્થિતિ.

આ પદોના કર્ત્તા શ્રીમાન્ આનંદઘનજીના ઇતિહાસની શોધ કરતાં જે સ્થિતિ પ્રાપ્ત થાય છે તે વાંચનારને અતિ ખેદ કરાવે તેવી છે. તેઓ સંસારી અવસ્થામાં કોણ હતા અથવા તેઓના ગુરૂ કોણ હતા, તેઓએ કઈ શાલમાં જન્મ લીધો, ક્યારે તેમનો દેહોત્સર્ગ થયો અને તેઓએ ક્યારે કયા ગુરૂ પાસે ક્યાં દીક્ષા ગ્રહણ કરી, અભ્યાસ કર્યો, ક્યાં ક્યાં વિચર્યા વિગેરે તદ્દન સામાન્ય બાબતમાં એક પણ આધારભૂત હકીકત પ્રાપ્ત થઈ શકી નથી. આત્મજ્ઞાનમાં અતિ પ્રગતિ

પામેલા અને જૈન અને જૈનેતરમા એકદરે એક સરખી રીતે અતિ માન પામેલા તથા ઉપાધ્યાયજી શ્રીમદ્યશોવિજયજી જેવા સમર્થ પુરૂષથી સ્તવના પામેલા મહાત્માના સબધમા આવી સ્થિતિ પ્રાપ્ત થાય તે અતિ ખેદનો વિષય છે, પરતુ જેઓ આ શરીરને સાધન માત્ર ગણે છે, નામને અર્થ વગરનુ ગણે છે, અને માન મતગજપર તેને કાબુમા લેવા સારૂ સ્વારી કરે છે, તેઓને આ બાબતમા ઘણી દરકાર રહેતી નથી આથી આનદઘનજી પોતે પોતાનુ ચરિત્ર લખે એ તો બનવા જોગ જ હતુ નહિ અને અન્ય કોઈએ લખવા પ્રયત્ન કર્યો નહિ હોય અથવા તે સબધમા કાઈ લખાયુ હશે તો હજુ તે પ્રાપ્ત થયુ નથી, પરિણામે જેમ દરેક મહા પુરૂષના નામ ફરતી અનેક દતકથાઓ જોડાઇ જાય છે તેમ આ મહાત્માના સબધમા પણ બન્યુ છે. તેઓના સબધમા બહુ વાતો સપ્રદાયથી ચાલ્યા કરે છે અને તેમાની ઘણીખરી એવા પ્રકારની છે કે તેમાથી સત્ય હકીકતને શોધી કાઢવી તે પણ મુશ્કેલ પડે તેમ છે અનેક દંતકથાઓ અને વાર્તાઓ જે નામની આસપાસ ફરી વળે અને જનહૃદયમા ઘર કરે તે વાતમા મોટે ભાગે અતિશયોક્તિ અથવા કલ્પનાનો અશ ભળવો સભવિત ધારી શકાય, પણ એટલુ તો એ સાથે એકઅવાજે કહી શકાય કે જે નામની ફરતી અનેક દતકથાઓ ચાલતી હોય અને જે વાતને લોકો આટલા વરસો થયા પણ ભૂલી શક્યા ન હોય તે વાતના અધિષ્ઠાતા પુરૂષ પ્રાકૃત જનસમાજથી સારી ભૂમિકા ઉપર કોઈ પણ કારણથી આરૂઢ થયેલા હોવા જોઇએ સાધારણ માણસની આજુબાજુ અતિ મહત્ત્વવાળી અર્થગૌરવથી ભરપૂર દતકથાઓ ફરી વળતી નથી આ મહાત્મા સબધી કાઇક પ્રાપ્ય હકીકત લખી તેઓનુ સમાજમા કયુ સ્થાન છે અને હોવુ જોઇએ તેપર લોકોના વિચાર જાણશુ અને આપણે પણ તત્સબધી વિચાર કરશુ. એ બધુ જાણવા પહેલા આ મહાત્મા સબંધી જે જે હકીકતો અન્યને પૂછવાથી મળી આવી છે તેમાની આધારભૂત જણાતી વાતોનુ રૂપદર્શન કરી લઈએ

વિક્રમનો સત્તરમો સૈકો.

વિક્રમનો સત્તરમો સૈકો જૈન કોમને માટે બહુ અગત્યનો છે મુસલમાનોના ત્રાસથી ધાર્મિક પુસ્તકોની તથા મદિરોની થયેલી પાયમાલી તથા જાન માલની અસ્થિરતાને લીધે લગભગ ચારસો પાચસે

વરસ થયાં સ્થિર બેસવાનો સમય આવ્યો નહોતો. સત્તરમાં સૈકામાં મુગલાઇ રાજ્યમાં કાંઇક સારી સ્થિતિ રહી, છત્રપતિ શિવાજીની આણા પ્રવર્તી અને જનસમાજમાં એક પ્રકારની સામાન્ય શાંતિનો પ્રવાહ પ્રસર્યો. આ પહેલાંના સોળમા સૈકામાં વિચારશીલ જૈનોને એમ સ્ફુરણા થઈ હોય એમ જણાય છે કે ખરા વિદ્વાનો અને ધુરંધર શાસનપ્રેમીઓ ઉત્પન્ન કરવા માટે સારાં સાધનો તૈયાર કરવાની જરૂર છે અને તેટલા માટે તેઓએ ઘણા ગ્રંથોની શુદ્ધ પ્રતો લખાવી તેને માટે મોટા ભંડારો (લાઇબ્રેરી) સ્થાપિત કર્યા. અત્યારે મોટે ભાગે ગ્રંથ મેળવવા હોય તો કાગળ ઉપર લખાયલા સારા ગ્રંથોની નકલ સંવત્ ૧૫૦૦ થી ૧૭૫૦ સુધીની મળી આવે છે તેમાં પણ સોળમા સૈકાએ મોટો અગત્યનો ભાગ બજાવ્યો છે. આવી રીતે સાધનો તૈયાર થયાં એટલે એનો લાભ લેનાર સત્તરમા સૈકાના ઉત્તરાર્ધમાં અને અઢારમાની શરૂઆતમાં ઘણા શાસનરક્ષકો નીકળી આવ્યા અને એમ કહેવાય છે કે સત્તરમાં સૈકામાં બાવન પંડિતો જૈનમાં થયા અને તેઓ લગભગ એક સાથે થયેલા જણાય છે. આ સંબંધી વિશેષ હકીકત આગળ વિચારવામાં આવશે; અત્ર કહેવાનું તાત્પર્ય એ છે કે વિક્રમનો સત્તરમો સૈકો જૈન કોમને માટે તેની પૂર્વનાં ૪૦૦ વરસના પ્રમાણમાં બહુ સારો થયો. આપણા ચરિત્રનાયક એ જ સમયમાં થયા છે એમ જ્યારે હવે પછીની હકીકતપરથી જણાશે ત્યારે આનંદ થાય તેવી બીજી ઘણી હકીકત તેમાંથી મળી આવશે. આ બાવન પંડિતોનાં નામમાંથી કેટલાકની હકીકત કાંઈ કાંઈ મળી આવે છે. તે સમયમાં ઘણા બનાવો બન્યા છે જે જૈન કોમે નોંધી રાખ્યા છે. આથી આપણા ચરિત્રનાયકના સમયનો ઇતિહાસ જાણવાની કેટલીક જિજ્ઞાસા તૃપ્ત થવાનો સંભવ છે. અહીં ઐતિહાસિક દૃષ્ટિએ જોતાં જે હકીકત કહી તેપરથી એક રહસ્ય પણ પ્રાપ્ત થાય છે અને તે એ છે કે અત્યારે સારાં સાધનો તૈયાર કરાવ્યાં હોય તો ભવિષ્યમાં તેનો લાભ લેનારા જરૂર નીકળી આવશે એમ ઇતિહાસ સાબિત કરે છે. અત્યારે સુંદર છપાતાં પુસ્તકો વાંચનાર ન હોય તો તેથી ખેદ પામવાનું નથી, એવાં અનેક સાધનો તૈયાર કરી ભવિષ્યની પ્રજાને સાધનો યોજી આપવાની આપણી ફરજ છે, એનો લાભ લેનારા જરૂર નીકળશે એમ પૂર્વનો ઇતિહાસ સૂચવે છે.

આનંદઘનજીનો સમય.

આપણા ચરિત્રનાયક શ્રીમદ્ આનંદઘનજીના સબંધમાં પ્રકીર્ણ વાતો મળે છે તેપર વિચાર કરીએ તે પહેલા તેમનો સમય નિર્ણય કરવાના સાધનો આપણે ઐતિહાસિક દૃષ્ટિથી વિચારીએ તેઓના માતપિતા કોણ હતા, તેઓ ક્યા શહેરમા રહેનારા હતા, તેમણે ક્યારે દીક્ષા લીધી, તેઓનો ક્યારે દેહોત્સર્ગ થયો, વિગેરે સબંધી કાંઈ આધાર ભૂત હકીકત મળતી નથી તેથી આપણે સયોગો વિચારીને તેઓના જન્મસ્થાન અને સમય સબંધી વિચાર કરીએ આવા વિચારો નિર્ણયાત્મક તો કદાપિ હોઇ શકે જ નહિ, કારણ કે અનુમાનના આધાર પર જ રહેવાનુ જ્યા હોય છે ત્યા વિશેષ સાધન મળતા અનુમાન કરવાના કારણો ફરી જાય છે અને કેટલીકવાર પૃથક્કરણ કરવાની જૂદી જૂદી પદ્ધતિથી એક જ બાબતો જૂદા જૂદા અનુમાનપર લાવી મૂકે છે આવા અનુમાનોને નિર્ણયાત્મક માની લેવાની અને તેને સિદ્ધાન્ત તરીકે જણાવી દેવાની સ્ખલના ઘણા લખનારાઓ કરી નાખે છે તે સબંધમા વિશેષ સભાળભરી રીતે કામ લેવાની જરૂરીઆત અનેક કારણોને લઇને જણાય છે આનંદઘનજીનો સમય વિચારતા નીચેની હકીકતો ખાસ ધ્યાન ખેંચનારી જણાય છે

આપણા ચરિત્રનાયક શ્રી આનંદઘનજીનો સમય શોધવાના સાધનોમા સૌથી અગત્યનુ લેખિત સાધન શ્રીમદ્યશોવિજયજીએ રચેલી અષ્ટપદી છે એ અષ્ટપદીપરથી જણાશે કે તે સદરહુ ઉપાધ્યાયજીએ આનંદઘનજીના મેળાપસમયે કરેલી સ્તુતિરૂપ છે એમા વપરાયલી ભાષા અને માનના શબ્દોથી અનુમાન કરવા યોગ્ય ઘણી સીધી હકીકત પ્રાપ્ત થાય છે ઉક્ત ઉપાધ્યાયજી અને આનંદઘનજીનો સબંધ વિચારતા આ અષ્ટપદીપર આપણે ફરીવાર વિવેચન કરવુ પડશે, પરતુ અત્ર પ્રસગોપાત્ત તે વિચારી લઇએ એ નૂતન પ્રકારની ઉપાધ્યાયજીની કૃતિ બહુ વિચારીને સમજવા યોગ્ય છે સદરહુ અષ્ટપદી આ પ્રમાણે છે (શ્રી યશોવિજયજીના સઝાયપદ સ્તવન સંગ્રહ-પ્રકાશક શેઠ વીરચદ દીપચદ સી આઇ ઈ પૃષ્ઠ ૨૮૬ દ્વિતીય વિભાગ)

૧ (રાગ કાનડો)

મારગ ચલત ચલત ગાત, આનંદઘન પ્યારે, રહત આનંદ ભરપૂર. આ.
તાકો સરૂપ ભૂપ, ત્રિહું લોકથેં ન્યારો, બરખત મુખપર નૂર. આ. ૧
સુમતિ સખીકે સંગ, નિત નિત દોરત, કબહુ ન હોતહી દૂર;
જસવિજય કહે સુનોહી આનન્દઘન, હમ તુમ મિલે હજુર. આ. ૨

૨

આનંદઘનકો આનંદ, સુજસહી ગાવત, રહત આનંદ સુમતા સંગ. આ.
સુમતિ સખી ઔર નવલ આનન્દઘન, મિલ રહે ગંગ તરંગ. આ. ૧
મનસંજન કરકે નિર્મળ કિયો હે ચિત્ત, તાપર લગાયો હે અવિહડ રંગ;
જસવિજય કહે સુનતહી દેખો, સુખ પાયો હે બોત અભંગ. આ. ૨

૩ (નાયકી, તાલ ચંપક)

આનન્દ કોઉ નહીં પાવે, જોઈ પાવે સોઈ આનન્દઘન ધ્યાવે; આ.
આનન્દ કોનરૂપ કોન આનન્દઘન, આનન્દ ગુણ કોન લખાવે. આ. ૧
સહજ સંતોષ આનન્દ ગુણ પ્રગટત, સબ દુવિધા મિટ જાવે;
જસ કહે સોહી આનન્દઘન પાવત, અંતર જ્યોત જગાવે. આ. ૨

૪ (રાગ તાલ ચંપક)

આનંદ ઠોર ઠોર નહીં પાયા, આનંદ આનંદમેં સમાયા; આ.
રતિ અરતિ દોઉ સંગ લીય વરજિત, અરથને હાથ તપાયા. આ. ૧
કોઉ આનન્દઘન છિદ્ર હી પેખત, જસ રાય સંગ ચડી આયા;
આનંદઘન આનન્દ રસ ઝીલત, દેખતહી જસ ગુણ ગાયા. આ. ૨

૫ (રાગ નાયકી)

આનન્દ કોઉ હમ દેખલાવો. આ.
કહા ઢુંઢત તું મુરખ પંછી, આનન્દ હાટ ન બેકાવો. આ ૧
એસી દશા આનન્દ સમ પ્રગટત, તા સુખ અલગા લખાવો;
જોઈ પાવે સોઈ કછુ ન કેહાવત, સુજસ ગાવત તાકો વધાવો. આ. ૨

૬ (રાગ કાનડો-તાલ રૂપક)

આનન્દકી ગત આનન્દઘન જાણે. આ.
વાઇ સુખ સહજ અચલ અલખપદ, વા સુખ સુજસ વખાણે. આ. ૧
સુજસ વિલાસ જબ પ્રગટે આનન્દરસ, આનન્દ અક્ષય ખજાને;
એસી દશા જબ પ્રગટે ચિત્ત અંતર, સોહિ આનન્દઘન પિછાને. આ. ૨

૭

એરી આજ આનદ ભયો મેરે તેરો મુખ નિરખ,
નિરખ રોમ રોમ શીતલ ભયો અગો અગ એ
શુદ્ધ સમજણુ મમતા રમ્ ઝીલત, આનન્દ ભયો અનન્ત રગ એ
એસી આનન્દ દશા પ્રગટી ચિત્ત અતર, તાકો પ્રભાવ ચલત નિર્મળ ગગ,
વાહી ગંગ સમતા દોઉ મિલ રહે, જસવિજય ઝીલત તાકે સંગ એ

૮ (રાગ કાનડો)

આનન્દઘનકે સગ સુજસ હી મિલે જબ તબ આનંદસમ ભયો સુજસ,
પારસ સંગ લોહા જો ફરસત, કંચન હોત હી તાકે કસ આ
ખીર નીર જો મીલ રહે આનન્દ,જસ સુમતિ સખીકે સંગ ભયો હે એકરસ,
ભવ ખપાઈ સુજસ વિલાસ, ભયે સિદ્ધ સ્વરૂપ લીયે ઘસમસ આ

આનદઘનજીનો સમય નિર્ણય કરવા માટે આ અષ્ટપદી એક અગ ત્યનુ સાધન છે એ અષ્ટપદી બહુ જ ઉપયોગી હોવાથી તે આખી અત્ર ઉતારવામા આવી છે, તેની ઉપયોગિતા હવે પછી જણાશે. આ ઉપરાત દ્વાત્રિંશદ્દ્વાત્રિંશિકા નામનું યોગ વિગેરે વિષયનુ પુસ્તક શ્રીમ યશોવિજયજીએ બનાવ્યુ છે તેને સાદી ભાષામા કહીએ તો બત્રીશ વિષયો પૈકી પ્રત્યેકપર બત્રીશ શ્લોકની રચના કરીને એવી બત્રીશ બત્રીશીઓ બનાવી છે એ મૂળ ગ્રથ ટીકા સાથે છપાવીને શ્રી જૈ ધ પ્ર સભાએ બહાર પાડ્યો છે. એનો વિષય યોગનો હોવાથી એને 'યોગ બત્રીશી' પણ કહેવામા આવે છે એની પ્રત્યેક બત્રીશીની છેવટે કર્ત્તાએ 'પરમાનદ' શબ્દ વાપર્યો છે જે આનંદઘનજીનો અને યશોવિજયજીને સબધ બતાવવા વાપર્યો હોય એમ સભવે છે અને તે પોતા ઉપર આનદ ઘનજીનો ઉપકારસૂચક હોય એમ લાગે છે વળી જ્ઞાનસારની પ્રશસ્તિમ પૂર્ણાનન્દઘન ઘુર પ્રાનિશતિ આવુ વાકય છે તે આનદઘનજી અને યશોવિ જયજીનો અત્યન્ત સ્પષ્ટ રીતે ગાઢ સબધ સૂચવે છે આ હકીકતપરથી એટલુ સ્પષ્ટ થાય છે કે આ બન્ને મહાત્માઓ એક કાળે સાથે પૃથ્વીતળને પાવન કરતા હતા આનદઘનજીની યોગમા પ્રવૃત્તિ અને અધ્યાત્મરસિકતા સવિશેષ હતી એમ યશોવિજયજીએ અષ્ટપદીમા વાપરેલ પ્રત્યેક શબ્દ બતાવી આપે છે આથી આનદઘનજીનો સમય યશોવિજયજી કરતા કાઇક પૂર્વનો હોવાનો સભવ છે યોગપ્રવૃત્તિમા સ્થિર થવુ, તે મા

લોકોનું ધ્યાન ખેંચવું અને ઉપાધ્યાયજી જેવા મહાપ્રજ્ઞ તે માટે તેમને માન આપે એટલી હદ સુધી પહોંચવું એ નાની વયમાં અથવા અધુરા યોગમાં બનવું સંભવિત નથી, તેથી ઉપાધ્યાયજીએ જ્યારે આ કૃતિ સ્તુતિરૂપે કરી હોય ત્યારે આનંદઘનજી સંપૂર્ણ વયોવૃદ્ધ હોય એમ અનુમાન સંભવિત છે.

આ મુદ્દા ઉપરથી વિશેષ અનુમાન કરવા પહેલાં આપણે શ્રીમદ્યશોવિજયજીનો સમય વિચારી જઇએ. ઉપાધ્યાયજી જેઓ જૈન ઇતિહાસમાં છેલ્લા મહા વિદ્વાન્ થઇ ગયા છે અને જેઓનાં વચન માટે એકસરખી રીતે તેમના પોતાના તથા પરકીય ગચ્છના સર્વને—સકળ સંઘને—સર્વ જૈન પ્રજાને માન છે તેઓનો ઇતિહાસ પણ તેઓના વખતમાં અથવા ત્યાર પછી લખાણો નથી, છતાં તેઓ સંબંધી કેટલીક હકીકત લભ્ય છે. તેઓશ્રીનો દેહોત્સર્ગ શ્રી ડભોઇ શહેરમાં વિક્રમ સંવત્ ૧૭૪૫ ના માગશર સુદિ અગિયારસે થયો એમ તેઓશ્રીની પાદુકાપરના લેખથી જણાય છે. આથી તેઓનો દેહોત્સર્ગકાળ નિર્ણીત છે. આટલો જ નિર્ણય તેઓના જન્મસમય માટે નથી, છતાં બધી હકીકત એકઠી વિચારતાં તેઓનો જન્મસમય સંવત્ ૧૬૭૦ થી ૧૬૮૦ સુધીમાં હોવાનું અનુમાન થાય છે. તપગચ્છ નાયક શ્રીવિજયસિંહસૂરિએ સત્યવિજયજીને ક્રિયાઉદ્ધાર કરવાનો હુકમ આપ્યો હતો. તેઓનો દેહોત્સર્ગ સંવત્ ૧૭૦૮ માં થયેલ હોવાથી અને ક્રિયાઉદ્ધાર વખતે શ્રીમદ્યશોવિજયજી સત્યવિજયજીની સાથે હોવાથી તેઓની વય પણ તે વખતે મોટી હોવી જોઇએ એમ અનુમાન થાય છે અને ઉપાધ્યાયજી શ્રીમદ્યશોવિજયજીએ બાર વરસ કાશીમાં અભ્યાસ કર્યો હતો તેથી એકંદરે તેઓશ્રીનો જન્મ સંવત્ ૧૬૭૦ લગભગ હોવાનું બહુ રીતે સંભવે છે. આ સર્વ હકીકત ઉપરથી શ્રીમદ્યશોવિજયજીનો સમય આપણે ૧૬૭૦ થી ૧૭૪૫ વિક્રમ સંવત્ મૂકીએ તો જન્મસમયમાં બહુ જ થોડો ફેર પડવાનો સંભવ રહે છે અને દેહોત્સર્ગસમયમાં તો શંકા જેવું રહેતું જ નથી. ડભોઇમાં સ્તૂપમાં બિરાજિત તેઓની પાદુકાપરના લેખપરથી તે નિઃશંક જણાય છે. શ્રી સત્યવિજય પંન્યાસનો સ્વર્ગગમનનો સમય પણ નિશ્ચિત છે, કારણ કે તેઓનો નિર્વાણરાસ તેમના સ્વર્ગગમન પછી એક માસમાં શ્રીજિનહર્ષે

બનાવ્યો છે તેમા તે માટેનો લેખ છે તે પ્રમાણે તેઓ સવત્ ૧૭૫૬ ના પોસ સુદિ ૧૨ શનિવારે કાળધર્મ પામ્યા એમ જણાય છે (જૈન રાસમાળા–પ્રથમ ભાગ પૃષ્ઠ ૧૧૬) ઉપરાત જો કે વિજયસિંહસૂરિએ સત્યવિજયને ક્રિયાઉદ્ધાર કરવાની આજ્ઞા આપી હતી એમ તેજ રાસપરથી જણાય છે, પરતુ ક્રિયાઉદ્ધારની આજ્ઞા થયા પછી થોડા વરસ રહીને તે કર્યો જણાય છે સત્યવિજયજીએ પોતે સૂરિ–આચાર્યની પાટ ન સ્વીકારતાં શ્રીવિજયસિંહસૂરિની પાટપર શ્રીવિજયપ્રભસૂરિની સ્થાપના કરી અને તેમની આજ્ઞામા પોતે રહી સવત્ ૧૭૨૯ મા તેમની પાસે પન્યાસપદવી મોજત ગામમા લીધી (પૃષ્ઠ ૧૧૪ મદરહુ રાસ) પન્યાસપદ લીધા પછી ક્રિયાઉદ્ધાર કર્યો હોય એમ મારૂ માનવુ છે આ સબધમા વિશેષ હકીકતનો હવે પછી વિચાર કરવામા આવશે અત્ર આટલી હકીકતપરથી શ્રીમદ્યશોવિજયજી તથા સત્યવિજયનો સમય નિર્ણીત કરવાની જરૂર હતી તે સબધી મળી શકતી હકીકતોપરથી કાઇક પ્રકાશ પડ્યો છે ઉપાધ્યાયજી જેવા સમર્થ વિદ્વાન્ આનદઘનજીને અતિ મહત્ત્વપૂર્ણ માન આપે તેથી એમ અનુમાન સહજ કરી શકાય છે કે તેઓનો સમય અને વય ઉપાધ્યાયજીનો સહકાળ હોવા સાથે કાઇક પૂર્વ પણ હોવો જોઇએ આનદઘનજીના અલૌકિક વૃત્તિ, વિશિષ્ટ વર્તન અને યોગાભ્યાસ જોતા તથા તેઓના સબધમા ચાલતી હકીકતોપર વિચાર કરતા તેઓ વિક્રમ સવત્ ૧૬૬૦ લગભગ જન્મ્યા હોય અને તેઓનો દેહોત્સર્ગ ૧૭૨૦ થી ૧૭૩૦ સુધીમા થયો હોય એમ માનવાનો બહુ સભવ રહે છે સત્યવિજય ક્રિયાઉદ્ધાર કરી ઘણા વરસ સુધી આનંદઘનજી સાથે વનવાસમા રહ્યા એમ શ્રીઆત્મારામજી મહારાજ તેઓના બનાવેલા જૈન તત્ત્વાદર્શ ગ્રથમા જણાવે છે એ હકીકતપરથી એમ અનુમાન થાય છે કે ક્રિયાઉદ્ધાર પન્યાસપદપ્રાપ્તિ પહેલા સત્યવિજયજીએ કર્યો હોય ક્રિયાઉદ્ધાર કર્યો પછી મૂળપાટના સૂરીશ્વર સાથે સત્યવિજયજીને બહુ સારો સબધ રહ્યો નથી અને રહ્યો હોય એમ સભવિત પણ નથી તેથી તેમને પન્યાસપદ ક્રિયાઉદ્ધાર કર્યો પછી વિજયપ્રભસૂરિ પાસેથી મળે એ સભવિત ન ગણાય અને ક્રિયાઉદ્ધાર પંન્યાસપદવી પછી કરેલ હોય તો તે સવત્ ૧૭૩૦ પછી થાય તો

પછી આનંદઘનજીનો દેહોત્સર્ગકાળ ૧૭૩૦ ને બદલે ૧૭૩૫ લગભગમાં મૂકવાની જરૂર પડે છે. આટલી હકીકત ઉપરથી એમ અનુમાન થાય છે કે આનંદઘનજીનો સમય સંવત ૧૬૬૦ અને ૧૭૩૦ લગભગમાં હતો અને તેમાં આ બાજુએ કે બીજી બાજુએ પાંચ દશ વરસથી વધારે ફેર પડવાનો સંભવ નથી. આથી તેઓશ્રીનાં પદો-સ્તવન ૧૬૦૬ થી ૧૬૭૪ સુધીમાં થયા હતા એવા અનુમાનપર આવવાનું થાય છે. સહકારી ઐતિહાસિક બનાવ સમજવા માટે આ દેહોત્સર્ગનો કાળ પણ બહુ ઉપયોગી છે તે હવે પછી જણાવવામાં આવશે.

જન્મભૂમિ વિગેરે.

શ્રી આનંદઘનજીની જન્મભૂમિ કયા દેશમાં હતી, તેઓ સંસારી અવસ્થામાં કોના પુત્ર હતા, કઈ જ્ઞાતિના હતા, કઈ વખતે તેઓએ દીક્ષા અંગીકાર કરી, કોની પાસે અંગીકાર કરી, કેવી સ્થિતિમાં અને વેશમાં તેઓ રહેતા હતા તે સંબંધી કોઈ પણ ચોખ્ખી હકીકત પ્રાપ્ત થઈ શકતી નથી. આપણા ચરિત્રનાયક સંબંધી હકીકત ઇતિહાસરૂપે કે ચરિત્રરૂપે કોઈએ લખી નથી તેથી આ સંબંધી ઘણુંખરૂં અંધકારમાં જ રહેવાનું થાય છે. તેઓના સંબંધમાં લોકોમાં અનેક વાતો ચાલે છે તે પણ એટલી બધી અવ્યવસ્થિત આકારમાં ચાલે છે, અને તેની તેજ વાતો હેમચંદ્રાચાર્ય તથા બીજા સમર્થ વિદ્વાનોના સંબંધમાં પણ કહેવામાં આવતી હોવાથી તે અવ્યવસ્થિત વાતોમાં પણ સત્ય કેટલું છે અને અતિશયોક્તિનું અને અસત્યારોપનું મિશ્રણ કેટલું છે તે તપાસી કાઢવું લગભગ અશક્ય જેવું થઈ પડે છે. ચરિત્ર સંબંધમાં આ મુશ્કેલી તો કાયમ છે અને તેને માટે શરૂઆતમાં જ સૂચિ યાદ કરવાની જરૂર પડી છે. આ મહાત્મા સંબંધી જે હકીકત મળી આવી છે તેમાંની કંઈક અંશે આધારભૂત હકીકત વિચારીએ તો એટલું જણાય છે કે તેઓશ્રીનું સાધ્વવસ્થામાં નામ લાભાનંદજી હતું. જેમ કર્પૂરવિજયજીએ સર્વ પદોમાં પોતાનો લેખ દર્શિત કરવા 'ચિદાનંદ' એવું ઉપનામ ધારણ કર્યું છે તેમ આ મહાત્માએ 'આનંદઘન' એવું ઉપનામ ધારણ કર્યું જણાય છે. તેઓનો વિહાર મેડતા શહેરમાં અને તેની આસપાસ વિશેષ હતો. મેડતા મોટી મારવાડમાં એક જીલ્લાનું શહેર છે. હાલ તો તે જોધપુર તાબે છે, પરંતુ અસલ ત્યાંના રાણા

હતા અને અત્યારે તે શહેરના જીર્ણ દુર્ગ અને ખડેરા જોતા તે પૂર્વે બહુ મોટુ શહેર હશે એમ જણાય છે. અત્યારે પણ ત્યા ૧૬ જૈન પ્રાસાદ છે લગભગ સર્વે પ્રાસાદ મોટા છે. ગામમા વચ્ચે એક વિશાળ જૈન મદિર છે ગામની બહાર એક ચૈત્ય છે બીજી બાજુએ એક પડી ગયેલ ખડેરના વિભાગને આનદઘનજીનો ઉપાશ્રય કહેવામા આવે છે. જેમ ગાધારમા હીરવિજયસૂરિનો ઉપાશ્રય બતાવવામા આવે છે તેમ અહીં શ્રી આનદઘનજીનો ઉપાશ્રય બતાવવામા આવે છે અને પાટણમા શ્રીમદ્‌હેમચદ્રાચાર્યનો ઉપાશ્રય અને મગ્નીકુડ બતાવવામા આવે છે આવા મહાત્માઓ એક સ્થાનકે રહે અને અમુક ઉપાશ્રય તેઓનો કહેવાય એમ તો જૈન આમ્નાય પ્રમાણે બને નહિ, પરતુ આટલી હકીકત જ્યારે હજુ સુધી તત્રવાસ્તવ્ય લોકો ચીવટથી જાળવી રાખી શકયા છે અને હોંશથી બહારના આવનારને સભારીને જણાવે છે ત્યારે તે ઉપરથી એક અનુમાન થઈ શકે તેવુ છે અને તે એ કે એ મહાત્માઓ ઉપરોક્ત ગામોમા અવારનવાર સવિશેષપણે આવેલા હોવા જોઈએ અને તે ગામના લોકોપર તેનો ખાસ ઉપકાર હોવો જોઈએ આ ઉપરાત મેડતામા આનદઘનજીનો સ્તૂપ (દેરી) પણ હતો, પરતુ હાલ તેની નિશાની મળતી નથી એમ ત્યાના લોકો કહે છે મેડતા પૂર્ણ જાહોજલાલીવાળુ શહેર તે કાળમા હતુ અને ત્યાના લોકો બહુ ધર્મિષ્ઠ, ધનવાન્ અને ઉત્સાહી હતા એમ તે વખતની હકીકત વાચતા બહુ જગોએ મળી આવે છે મેડતામા અનેક મહાત્માઓનો દેહોત્સર્ગ થયો છે, ઘણા આચાર્યો અને ઉપાધ્યાયોને પદવીદાન થયુ છે અને આ વિહાર પણ ઘણા આચાર્યોએ કર્યો હોય એમ નોંધાયું છે. આટલા ઉપરથી મારવાડના અગત્યના એક શહેરના સબધમા આપણા ચરિત્રનાયક વિશેષ આવ્યા હોય એમ અનુમાન થાય છે

પૂજ્યપાદ પંન્યાસ શ્રી ગભીરવિજયજીએ મને આનદઘનજીના સબધમા કેટલીક વાતો કહી હતી તેમણે સપ્રદાયથી સાભળેલી હકીકત પ્રમાણે આનદઘનજીનુ સાધુઅવસ્થામા 'લાભાનદ' નામ હતુ, તેમની દીક્ષા તપગચ્છમા થઈ હતી,* તેમનો જન્મ બુદેલખડના એક શહેરમા થયો

* રૂપાચદજી તેમને ખરતરગચ્છમા થયેલ હોવાનુ જણાવે છે અને તેના ચેલાઓ (ગોરજીઓ) હાલ હૈયાત છે એમ કહે છે તપગચ્છમા આ મહાત્મા થયેલા હોવાના ઘણા કારણો જણાય છે તે આગળ આપ્યા છે, ખરતરગચ્છ સબધી આધારભૂત હકી-

હતો, તેઓનો વિહાર પાલણપુર તરફ વિશેષ હતો, તેઓ યાત્રા નિમિત્ત શ્રી શત્રુંજય તરફ એક વખત આવ્યા હતા, સર્વથી વિશેષ સમય તેમણે પાલણપુર અને તેની ઉત્તરના વિભાગમાં અને બહુધા મારવાડમાં ગાળ્યો હતો. તેઓ ગચ્છની સાથે બહુ સંબંધમાં રહેનાર ન હતા, અસાધારણ યોગબળ ધરાવનાર અને તદ્દન નિઃસ્પૃહી હતા, શ્રાવકની કે રાજાની આકાંક્ષા કે દરકાર કરનારા નહોતા, (આ સંબંધમાં બે વાત તેમણે કહી છે તે હવે પછી નોંધી લેવામાં આવેલી માલૂમ પડશે) અને તેઓની ભાષામાં તેઓની જન્મભૂમિની ભાષાની અસર સર્વત્ર જોવામાં આવે છે. આનંદઘનજી જેઓનું નામ લાભાનંદ અથવા લાભાનંદી હતું તેઓનો મેડતામાં યશોવિજય ઉપાધ્યાય સાથે મેળાપ થયો હતો અને તેઓને સત્યવિજય પંન્યાસ સાથે બહુ સારો પરિચય હતો, બન્ને મહાત્માઓ સાથે ઘણો વખત રહ્યા હતા અને છેલ્લું ચોમાસું સાથે શ્રી પાલણપુર શહેરમાં કર્યું હતું. આનંદઘનજીનો જન્મ બુંદેલખંડમાં થયો હતો છતાં તેઓએ પદમાં તથા સ્તવનોમાં જે ભાષા વાપરી છે તેમાં ફેરફાર ઘણો જણાય છે, પરંતુ બુંદેલખંડમાં હિંદી અને મારવાડીના સંકર જેવી જે ભાષા હાલ પણ વપરાય છે તેનો મોટો ભાગ પદોમાં દેખાઈ આવે છે અને સ્તવનોમાં-ચોવીશીમાં પણ તેની છાયા સ્પષ્ટપણે પ્રગટ જણાય છે. આટલી હકીકત અને બીજી ત્રણ ચાર હકીકત મને પં. શ્રીગંભીરવિજય ગણિએ આનંદઘનજીના સંબંધમાં કહી હતી. તેમનો આનંદઘનજી માટે ઘણો ઊંચો અભિપ્રાય હતો. તેઓનો અભિપ્રાય તથા તેમણે કહેલી વાતો હવે પછી લખી લીધી છે તેપરથી જણાશે કે આનંદઘનજી એક પ્રબળ પ્રતાપી યોગી થઈ ગયા છે. પં. ગંભીરવિજયજી પોતે બુંદેલખંડના જ એક ગામમાં જન્મેલા હતા તેથી તેઓ આનંદઘનજીની ભાષા બહુ સારી રીતે સમજી શકતા હતા, તેમ જ સંપ્રદાયથી ચાલી આવતી હકીકત તેઓના જાણવામાં તથા સાંભળવામાં બહુ સારી રીતે આવી હતી. આ સર્વ વિચારોનું પૃથક્કરણ અહીં કરવામાં આવ્યું છે તે સુજ્ઞોએ વિચારવા યોગ્ય છે.

કત મળશે તો વિચારવામાં કોઈ પ્રકારનો આગ્રહ નથી. હજુ સુધી કૃપાચંદ્રજીના કથન સિવાય બીજું એક પણ સાધન ખરતરગચ્છના અનુમાનને મજબૂત કરે તેવું મળ્યું નથી. ગચ્છ માટે આનંદઘનજીને જ આગ્રહ નહોતો તો પછી તેના સંબંધના લેખમાં આગ્રહ ન જ હોવો જોઇએ, તોપણ હકીકત તો જે સત્ય સમજાણી હોય તે જ પ્રકટ કરવી જોઇએ. વિ. ક.

આનદઘનજી સંબધી કેટલીક હકીકત ચરિત્રવિચારણાનાં દૃષ્ટિબિન્દુ આ નિસ્પૃહી મહાત્માનુ જીવન વિચારતા પ્રથમ એક ખાસ હકીકતપર અહીં વિચાર કરવો પ્રાસંગિક જણાય છે. એક મહાત્મા સબધી હકીકત વિચારતા કેવળ પોતાને અનુકૂળ આવે તેટલી અથવા તેવા આકારવાળી હકીકત બતાવવાની લાલચમા પડી જવામા ન આવે એ પ્રામાણિક લેખકની ખાસ ફરજ છે ઘણી વખત પોતાને અનુકૂળ આકારમા વાતને જોડી દેવાની ટેવ લેખકને પડી જાય છે ત્યારે તે વાસ્તવિક સ્વરૂપ બતાવવામા પાછો પડી જાય છે અને આવા પૂર્વવ્યુદ્ગ્રાહિત લેખકના અનુમાનો પણ એવા વિચિત્ર અપૂર્ણ અને આડે માર્ગે દોરનારા હોય છે કે તે સબધમા વાચનારાઓએ બહુ સભાળ રાખી તેનો સ્વીકાર કરવાની જરૂર પડે છે. આવી સ્થિતિ ઘણી વખત થઈ ગયેલી જોવામા આવે છે તે ઐતિહાસિક અને પારમાર્થિક દૃષ્ટિએ બહુ હાનિ કરનાર થઈ પડે છે આનદઘનજી મહારાજના જીવનચરિત્રને આપણે બરાબર પૃથક્કરણ કરીને સમજવાની અને જોવાની બહુ જરૂર છે, કારણ કે એથી વ્યવહારના બહુ અગત્યના કેટલાક સવાલોનો નિર્ણય થઈ શકે તેમ છે અતિ વિશુદ્ધ જીવન વહન કરનાર, નિસ્પૃહી, આશાનો ત્યાગ કરી ઉદાસીન ભાવે વર્તનાર, જનસમાજમા એકી વખતે માન અપમાન પામનાર અને બન્નેમાથી એકની પણ દરકાર ન કરનાર મહાત્માનુ લેખિત જીવન તે કાળના લેખકથી લખાયલુ જો પ્રાપ્ત થઈ શક્યુ હોત, ચરિત્રનો વિભાગ આધારભૂત સ્થાનકેથી મળી આવ્યો હોત તો બહુ ઉપયોગી થઈ પડત એ ખરી વાત છે, પણ તેમ ન હોવાથી સપ્રદાયથી જે હકીકત મળે છે તેને બરાબર ચાળવવી એ આપણું ખાસ કર્તવ્ય છે અને એના સાચા અને ખરા રહસ્યને વિચારી તદનુસાર આપણી ભાવના કરવી અથવા તેને માટે ખાસ નિર્ણયો કરવા એ વિચારણાનો સાર છે ઐતિહાસિક અને પારમાર્થિક દૃષ્ટિથી આપણા ગ્રથકર્ત્તાના સમય, વિહાર, વર્તન અને લેખોપર વિચાર કરવો અતિ આવશ્યક છે વિશુદ્ધ દૃષ્ટિથી શોધખોળ કરવાના ઈરાદાથી અને રહસ્ય પ્રાપ્ત કરવાની પ્રબળ સાત્ત્વિક ઇચ્છાથી ચરિત્રનાયકના વર્તનપર વિચારણા ચલાવવામા આવે એ ખાસ ઇષ્ટ છે, તેને બદલે પોતાના પૂર્વબદ્ધ

વિચાર અનુસાર ચરિત્રને ખેંચી લેવામાં આવે અથવા તેવા પ્રયત્નો કરવામાં આવે તો તે બહુ રીતે નુકશાન કરનાર થાય છે. પ્રામાણિક લેખકે જે હકીકતો મુદ્દાસર મળી હોય તે વાસ્તવિક આકારમાં રજુ કરી દેવી જોઇએ એવી તેની ખાસ ફરજ છે. આ બાબતમાં બહુ પ્રમાદ જોવામાં આવે છે અને તેને પરિણામે કેટલીકવાર અજાણપણે મહાપુરૂષોને અને ઐતિહાસિક દૃષ્ટિથી તેમજ પારમાર્થિક દૃષ્ટિથી વાંચનારાઓને મોટો અન્યાય થાય છે એમ જોવામાં આવ્યું છે. આ નિયમ ખાસ ધ્યાનમાં રાખી નીચેની હકીકત લખવા વિચાર કર્યો છે છતાં પણ કોઈ વખત દોરવાઈ જવાનો પ્રસંગ બની આવે તો વિદ્વાન્ વાચકે પ્રયત્ન કરી તેને શોધી કાઢવો અને તત્સ્વરૂપે તેને સમજી લેવું.

આનંદઘનજીની દીક્ષા-ગચ્છ: શ્રી આનંદઘનજી મહારાજના સંબંધમાં મને જે હકીકત મળી આવી છે તેપર વિચાર કરતાં તેઓએ દીક્ષા તપગચ્છમાં લીધી હોય એમ જણાય છે, તેમનાં કોઈ કોઈ પદોપર જ્ઞાનસાર નામના એક વૈરાગ્યવાસિત યતિએ ટબો પૂર્યો છે. તે ટબામાં લખે છે કે 'આનંદઘનજી સાધુવેશે રહેતા હતા.' સંપ્રદાયમાં ચાલી આવતી હકીકત પણ એ વાતની સાક્ષી પૂરે છે. તેઓએ દીક્ષા તપગચ્છમાં લીધી હતી એમ માનવાને ઘણાં કારણો મળી આવે છે. તેઓનો યશોવિજય ઉપાધ્યાયજી તથા સત્યવિજય પંન્યાસ સાથે સંબંધ અને તે કાળમાં તપગચ્છનું ખાસ કરીને મારવાડ તથા ગુજરાતમાં અસાધારણ પ્રબળ જોતાં આનંદઘનજી જેવા ખપી જીવ તેનો આશ્રય લે એમ ધારવું યોગ્ય છે. આ સત્તરમો સૈકો અનેક વિદ્વાનોથી ભરપૂર છે અને તે વિદ્વાનોની કૃતિઓ આનંદ આપે તેવી હાલ પણ મોજુદ છે. ગચ્છપરંપરાને અંગે શ્રી યશોવિજયજીના વિચારો અને સત્યવિજય પંન્યાસનો ક્રિયાઉદ્ધાર, તેઓનો આનંદઘનજી સાથેનો સંબંધ, ખાસ કરીને અષ્ટપદીમાં બતાવેલા અદ્ભુત વિચારો અને તેમનું ગુણાનુરાગીપણું એ સર્વ આનંદઘનજીનો તપગચ્છ તરફ આદર સૂચવે છે. સંપ્રદાયને સવિશેષપણે માન આપનાર, વ્યવહારના બાહ્યાકારની પણ અતિ આવશ્યકતા સમજનાર અને નિયંત્રણા માર્ગની ઉપયોગિતા સમજીને અન્યને સમજાવનાર યશોવિજય ઉપાધ્યાય જેવા પ્રખર વક્તા અને સ્થિર લેખક તેમજ વિચારક

'વિશુદ્ધ મહાત્મા આનન્દઘનજીને જે અસાધારણ માન આપે છે તે જેમ આનન્દઘનજીનો અસાધારણ માનસિક અને આધ્યાત્મિક યોગ બતાવે છે તેમ તેઓમા રહેલ વિશુદ્ધ વર્તનનો અને વ્યવહારનો એકત્રિત યોગ પણ બતાવે છે વ્યવહાર અને નિશ્ચયમા સપાટી ઉપરથી દેખાતા ભેદના હાર્દમા રહેલ અભેદ જે સાધારણ રીતે સમજી શકાય તેવો નથી તેના ખાસ સારભૂત રહસ્યને સમજનાર ઉપાધ્યાયજી જેવા વિદ્વાનો આનન્દઘનજીને માન આપતા પહેલા બહુ પ્રકારે વિચાર કરે એમા નવાઈ નથી વ્યવહારનો લોપ ન થાય એ જોવાની ખાસ કાળજી તેઓને હોવી જોઈએ એમ માનવામા જરા પણ આચકો લાગતો નથી અને ખાસ કરીને પૂર્વ વયમા જ્યારે વ્યવહાર માટે બહુ મક્કમ વિચારો શ્રી યશોવિજયજીના હતા અને હોવા જોઈએ તે પ્રસગે તેઓ આનન્દઘનજીને અત્યત માન આપે એ બતાવી આપે છે કે આનન્દઘનજીએ વ્યાવહારિક રીતે તપગચ્છમા દીક્ષા લીધી હોવી જોઈએ ઉપાધ્યાયજીના સવાસો તથા સાડાત્રણસેં ગાથાના સ્તવનો પૂર્વ વયમા રચવામા આવ્યા હોવાનો આતરિક પૂરાવો જણાઈ આવે છે અને તેઓનો આનન્દઘનજી સાથે મેળાપ પણ પૂર્વ વયમા થવો સંભવિત લાગે છે. આટલુ છતા આનન્દઘનજીના વિચારો જોતા તેઓને ગચ્છનો મોહ હોય એમ તો લાગતુ નથી ચૌદમા શ્રી અનંતનાથજીના સ્તવનમા તેઓ લખે છે કે –

ગચ્છના ભેદ બહુ નયણ નીહાલતાં, તત્ત્વની વાત કરતા ન લાજે,
ઉદરભરણાદિ નિજ કાજ કરતાં થકા, મોહ નડીઆ કળી કાલ રાજે.

વળી અઠ્ઠાવીસમા પદમા 'રામ ભણી રહેમાન ભણાવી, અરિહત પાઠ પઢાઈ,
ઘર ઘરને હું ધધે વિલગી, અલગી જીવ સગાઈ

આવા દૃઢ વિચાર જણાવનાર પોતે અમુક ગચ્છના મોહમા દોરવાઈ જઈ અન્યનો તિરસ્કાર કરે એ તો સમીચીન લાગતું નથી, પણ સાથે તેઓ એટલા જ મક્કમપણે શ્રીનેમિનાથના સ્તવનમા જણાવે છે કે –

ચરણિ ભાષ્ય સૂત્ર નિર્યુક્તિ, વૃત્તિ પરપર અનુભવ રે
સમયપુરુષના અગ કહ્યાં એ, જે છેદે તે દુરભવ રે

અહીં સૂત્રનાં-સમયપુરુષનાં અંગની વિચારણામાં પૂર્વધરકૃત છુટક પદવ્યાખ્યા તે નિર્યુક્તિ, તત્ર તથા સૂત્ર ઉક્ત અર્થ તે ભાષ્ય, સૂત્ર પોતે, માગધીમાં પૂર્વધરકૃત સૂત્રની ટીકા તે ચૂર્ણિ અને સંસ્કૃત ટીકા તે વૃત્તિ—એ સમય પુરુષનાં પાંચ અંગ ઉપરાંત તેઓ પરંપરા અનુભવને—સંપ્રદાયાગત જ્ઞાનને પણ એટલીજ અગત્ય આપે છે. આ ઘણી અર્થસૂચક વાત છે. તેઓ આમાંનાં એક પણ અંગને ઓછું કરનાર—તેને નહિ માનનાર અથવા તદનુસાર ન વર્તનારને દૂરભવ્ય કહે છે એ હકીકત ખાસ ધ્યાન ખેંચનારી છે. ગચ્છવિચારણાને અંગે તેવા કથનથી અહીં સ્વાભાવિક રીતે એમ લાગે છે કે તેઓએ એકલા નિશ્ચય કે એકલા વ્યવહાર ઉપર વિચાર રાખ્યો નહિ હોય. તેઓ અનંતનાથજીના સ્તવનમાં જણાવે છે કેઃ—

વચન નિરપેક્ષ વ્યવહાર જુઠો કહ્યો, વચન સાપેક્ષ વ્યવહાર સાચોઃ
વચન નિરપેક્ષ વ્યવહાર સંસાર ફળ, સાંભળી આદરી કાંઈ રાચો.

આવી રીતે એક બાજુએ સંપ્રદાયને અને પરંપરાને અતિ માન આપનાર મહાત્મા પુરુષ અપેક્ષા વગરનાં વ્યવહારવચનની દરકાર કરનાર ન હોય અને તેવાં વચનને સંસારવૃદ્ધિનું કારણ ગણતા હોય અને તેનો આદર કરવાની ના કહેતા હોય તો તેના પરિણામે બહુ સુંદર એકત્રકરણ થઈ જાય છે. એને પરિણામે ઉપરનાં છોતરાં ક્યાં છે અને અંદરનું તત્ત્વ શું છે તે પૃથક્કરણ કરવાની વિશુદ્ધ બુદ્ધિ જાગ્રત થતાં પરંપરાને યોગ્ય રીતે સમજી તેની અપેક્ષા વિચારી યથાઘટિત વર્તન કરતા હોય એમ વિચારતાં તેઓએ ગચ્છની તદ્દન ઉપેક્ષા કરી હોય એમ માની શકાતું નથી. પરંપરાએ એથી બહુ હાનિ થાય, મધ્યમ ઉત્ક્રાન્તિના જીવોપર એથી બહુ નુકશાનકારક અસર થાય અને માર્ગમાં અનેક પ્રત્યવાયો આવે એવું વિચારનાર મહાત્મા ગચ્છના મોહમાં ન પડે એ જેટલું સ્વાભાવિક છે તેટલું જ સાધુવેશધારણ વિગેરે ક્રિયાકલાપની જરૂરીઆત સ્વીકારે એમ માનવું તે પણ સ્વાભાવિક છે. વ્યવહારનો લોપ કર્યા વગર અને તેની અણઘટતી વિગતમાં ઉતર્યા વગર વિશુદ્ધ માર્ગપર ચાલવાના નિર્ણયપર તેઓ આવ્યા હોય એમ ધારી શકાય છે. ચાલી આવતી વાતો પ્રમાણે તેઓ સાધુ હતા, દીક્ષિત હતા એમજ જણાય છે, સંભળાય છે; પરંતુ કોઈવાર કલ્પની પહે-

ગીને પણ નીકળી પડતા એવી વાતો ચાલે છે આટલા ઉપરથી એમ જણાય છે કે તેઓ ગચ્છની તકરારમા ઉતર્યા નહિ હોય, પણ દીક્ષિત જરૂર હતા અને સાધુનો વેશ ધારણ કરતા. સપ્રદાયમોહમા ઉતર્યા વગર વ્યવહાર અને નિશ્ચયને એકત્રપણે ગોઠવી વિશુદ્ધ વર્તન કરી સાધુજીવન ગાળી શકાય છે એવો દાખલો તેઓએ બેસાડ્યો હોય એમ જણાય છે

આનદઘનજી સંબધી કેટલીક વાતો આનદઘનજી સબધી કેટલીક વાતો બહુ સક્ષેપમા અત્ર બતાવી દઇએ તેમા પણ જે માનવા લાયક વાતો ન હોય તેને લખીને લોકપ્રવાહમા ચાલુ કરવી એ એકદરે બહુ નુકશાન કરનાર છે. વળી કેટલીક વાતો દરેક મોટા માણસના સબધમા કહેવામા આવે છે તેથી તેને કબૂલ કરવા પહેલા ઘણો વિચાર કરવો પડે છે અને સ્વીકારતા આચકો આવે છે રાજાના મેળાપ પ્રસગે તાવને કપડામા ઉતારી બાજુપર મૂકવાની અને કપડો ધ્રુજતો દેખી એ સંબધમા રાજા તરફથી થતી પૃચ્છા સબંધી વાત શ્રીમાન્ હેમચદ્રાચાર્યના સબધમા તેમજ હરિભદ્રસૂરિ અને હીરવિજયસૂરિના સબધમા પણ કહેવામા આવે છે આવી વાતને કોઈ પણ મહાત્માની સાથે જોડી દેવાનો વિચાર સ્વાભાવિક છે તેથી એવી વાત સ્વીકારતા પહેલા યોગ્ય વિચાર કરવો જોઇએ. કેટલીક વાતો લોકવિચારની તે વખતની સ્થિતિ બતાવી આપે છે અને કેટલીક વાત વિશિષ્ટ સ્થિતિનુ યૌગિક રહસ્ય સમજવાની લોકોની અશક્તિ બતાવી આપે છે તેથી પ્રથમ કેટલીક આધારવાળી અને વજુદવાળા માણસો પાસેથી સાભળેલી હકીકતો સક્ષેપમા વિચારી જઇએ પ ગભીરવિજયજીએ તપાસ કરીને એકઠી કરેલી અને મને જાતે કહેલી વાતને અહી પ્રાધાન્ય આપવામા આવ્યુ છે

મેડતા શહેર અને આનદઘનજી લાભાનદ અથવા લાભાનદીજેમને આપણે આ પ્રસગમા આનદઘનજીના નામથી ઓળખશુ તેઓના સંબધમા ઘણીખરી વાતો મેડતા શહેરને અગે આવે છે મેડતાનો પ્રાચીન ઇતિહાસ વિચારતા તે એક બહુ મોટુ શહેર હોવુ જોઇએ એમ જણાય છે. ત્યા અનેક લડાઇઓ થઈ છે ત્યાના રાજા જોધપુર રાજ્યથી સ્વતન્ત્ર રજપૂત હતા એમ મારવાડનો પૂર્વ ઇતિહાસ તપાસતા જણાય છે એ

શહેરનાં અત્યારનાં ખંડેરો જોતાં અને જીર્ણ દુર્ગની સ્થિતિ વિચારતાં જણાય છે કે અગાઉ જણાવ્યું તે પ્રમાણે પ્રાચીન કાળમાં એ ઘણું મોટું શહેર હશે. આ શહેરમાં એક બહુ મોટી મસ્જીદ છે જેના બુરજ દૂરથી દેખાય છે તેપરથી જણાય છે કે મુસલમાન પાદશાહના વખતમાં એ શહેરપર ઘણા હલ્લાઓ થયા હશે. જોધપુરના પુરાણા રજપૂત રાજ્યના તાબામાં તે બહુ થોડા વખત પહેલાં આવી પડ્યું હોય એમ જણાય છે. આ શહેર અત્યારે તો ખીસ્માર હાલતમાં છે તોપણ હાલ ત્યાં શ્વેતાંબર મૂર્ત્તિપૂજક જૈનોનાં ત્રણસેં ઉપર ઘર છે અને ત્યાંના શ્રાવકો બાજુના ફલોધિ તીર્થની દેખરેખ રાખે છે અને પોષ દશમ જેવા માંગલિક પ્રસંગે શ્રીફલોધિ તીર્થમાં દર્શન પૂજા કરવા માટે મોટી સંખ્યામાં ઉતરી પડે છે. ફલોધિ તીર્થને મેડતા રોડ (Merta Road) સ્ટેશનના નામથી ઓળખવામાં આવે છે જ્યાંથી એક ટ્રેન મેડતા માટે ખાસ જાય છે. પોષ દશમને દિવસે થતી પૂજાનો મહોત્સવ જોવાનો પ્રસંગ મને મળ્યો હતો, તે વખતે મેડતાનો હાકેમ પણ ફલોધિ આવે છે. આ મેડતા શહેરની પૂર્વની જાહોજલાલી સાંભળતાં અને જૈનોની આધુનિક અને પ્રાચીન સ્થિતિની સરખામણી કરતાં બહુ ખેદ થાય છે. મેડતા શહેરમાં પૂર્વે સેંકડો લક્ષાધિપતિ જૈનો હતા, કેટલાક કોટિધ્વજો પણ હતા, અનેક આચાર્યોનો ત્યાં વિહાર થયો હતો, અનેક પ્રકારના મહોત્સવો વારંવાર ત્યાં થતા હતા, ત્યાં ઘણા જ્ઞાનભંડારો હતા અને હાલ જે દેરાસરો મોજુદ છે તે પૂર્વકાળની જૈન જાહોજલાલીનો ખ્યાલ સંપૂર્ણ કરાવે તેવાં છે. સ્થિતિ એવી છે કે અત્યારે ત્યાં સર્વ દેરાસરોમાં પૂજા કરનાર જૈનો લભ્ય નથી અને પરિણામે વંશપરંપરાના પૂજારીઓપર આધાર રાખવો પડે છે. આ મેડતા શહેરમાં ખાસ ઉદ્યોગ કોઈ પ્રકારનો નથી, માત્ર ત્યાં કેટલીક દુકાનો હાથીદાંતનાં રમકડાંની જોવામાં આવે છે. તે શહેરની વર્તમાન સ્થિતિનું એક કારણ વ્યાપારની ગેરહાજરી હોવી જોઈએ એમ સહજ અનુમાન થાય છે. આ શહેરમાં અનેક રાસો બન્યા છે, પૂજા બનાવાઈ છે, ટીકાઓ લખાઈ છે અને દર્શન તથા જ્ઞાનનો ઉદ્યોત થયો છે એમ અનેક ગ્રંથોની પ્રશસ્તિપરથી જણાય છે. આ શહેર સાથે આનંદઘનજી મહારાજનો સંબંધ

વિશેષ હોય એમ ત્યા ચાલતી દતકથાપરથી જણાય છે તેમનો દેહોત્સર્ગ પણ અહીં જ થયો છે એમ ત્યાના લોકો કહે છે

પ્રતિબન્ધ ત્યાગવૃત્તિ નિઃસ્પૃહતાનુ દૃષ્ટાંત એ મેડતા શહેરમા એક શેઠ હતા જેઓ આનંદઘનજી મહારાજને અતિ આગ્રહ કરીને ચોમાસુ કરવા લઈ આવ્યા હતા અને શરૂઆતથી પોતે જાતે મહારાજશ્રીની સેવામા હાજર રહેતા હતા અનેક પ્રકારે આનદઘનજીની સેવા ચાકરી કરવા ઉપરાત તે મહારાજશ્રીને પોતાને ઘેર આહાર વહોરાવવા લઈ જતા, કપડા વહોરાવતા અને વારવાર મહારાજશ્રીની પાસે હાજર રહેતા હતા પર્યુષણના વ્યાખ્યાનો સપૂર્ણ સાભળવાની ઇચ્છા સ્વાભાવિક રીતે વધારે હોય છે અને બની શકે તો કલ્પસૂત્ર અવિચ્છિન્ન સાભળવાની ઇચ્છા શ્રદ્ધાળુ જૈનોને વધારે રહે છે એ ગામનો રિવાજ પણ કાંઈક એવો હતો કે શેઠ આવ્યા પછી જ ચાતુર્માસસ્થિત સાધુ વ્યાખ્યાન વાચવાનુ શરૂ કરે નિસ્પૃહી આનદઘનજીને તો કોઈની દરકાર નહોતી અને એ શેઠ ઉપર કાંઈ ખાસ રાગ પણ નહોતો અગાઉથી મુકરર કરેલા વખતે તેઓએ વ્યાખ્યાન શરૂ કરવાની તજવીજ કરી ત્યારે કોઈ શ્રાવકોએ જણાવ્યુ કે 'અમુક શેઠ પૂજામા છે તે જલદી આવી પહોંચશે માટે ત્યાસુધી રાહ જોવી યોગ્ય છે.' આ પ્રમાણે રાહ જોવા માટે કહેલી હકીકતપર લક્ષ્ય ન આપી આનદઘનજી મહારાજે વ્યાખ્યાન વાચવાનુ શરૂ કર્યું, શેઠ થોડા વખત પછી આવી પહોંચ્યા, પણ મોડા થયા. વ્યાખ્યાન પૂરૂ થતા જેમ ઘણા શ્રાવકો વ્યાખ્યાનકારની વૈયાવચ્ચ કરવા જાય છે તેમ આ શેઠ પણ ગયા અને પ્રસગે બોલ્યા કે 'સેવકપર દયા કરી વ્યાખ્યાન જરા થોભાવવુ હતુ' બીજીવાર વળી તે જ વાત કરી, પણ કાંઈ પ્રત્યુત્તર મળ્યો નહિ. શેઠ જરા બોલી ગયા કે 'સાહેબ! કપડા વહોરાવુ છુ, આહાર વહોરાવુ છુ, પરિચર્યા કરૂ છુ તેનો ખ્યાલ કરીને પણ મારા ઉપર જરા કૃપા કરવી હતી' આટલો ઉચ્ચાર સાભળી તેના ઉપર જરા પણ ગુસ્સે થયા વગર આનદઘનજી બોલ્યા 'ભાઈ, આહાર તો ખાઈ ગયા અને લે આ તારા કપડા.' એમ કહી તેના કપડા છોડી દઈ જગલમા ચાલ્યા ગયા અને ત્યા 'આશા ઓરનકી ક્યા કીજે' એ પદ બનાવ્યું (જુઓ પદ અઠ્ઠાવીશમુ) ઉપા-

શ્રય પણ શેઠનો હતો તેથી તેનો પણ ત્યાગ કરી દીધો. આ પ્રમાણે વાત ચાલે છે એમ મને પં. ગંભીરવિજયજીએ કહ્યું હતું અને મેડતામાં પણ આને મળતી વાત અતઃપર્યંત ચાલતી જણાય છે. આ વાત સત્ય હોય તો તેપરથી બહુ બોધ મળે તેમ છે. અપ્રમત્ત અવસ્થાના ખપી સર્વવિરતિ ધારણ કરનાર મુનિ અમુક શ્રાવકના રાગી થઈને પોતાની જે સ્થિતિ નીપજાવે છે તેનો જેને અનુભવ થયો છે તે આ વાતમાં બતાવેલી નમુનેદાર નિઃસ્પૃહતાની વાસ્તવિક કિમત બહુ સારી રીતે સમજી શકશે. સાધુજીવન ગાળવાનો નિયમ કરનાર મુનિ ગૃહસ્થના સંયોગોમાં આવી કેવા કેવા પ્રતિબંધમાં પડી જાય છે તે વર્તમાન દુર્દશા જોનારને સમજી શકાય તેમ છે, તેનું અવલોકન કરનારને નવીન જાણવાનું રહેતું નથી અને ખાસ કરીને આગેવાન શેઠ અને ઉપાશ્રયના માલેક માટે સહજ વાટ જોવી એ સાધારણ રીતે જોતાં સામાન્ય છે છતાં એવી બાબતમાં પણ દરકાર ન કરનાર, સાધ્ય સિવાય અન્ય બાબતમાં જરા પણ વિચાર કરવાની જરૂરીઆત પણ ન સ્વીકારનાર નિઃસ્પૃહી મહાપુરૂષના વિશુદ્ધ વર્તનપર આપણને સહજ આકર્ષણ થઈ આવે છે અને આપણા મનમાં તેમને માટે પૂજ્ય ભાવ ઉત્પન્ન થાય છે. પર્યુષણમાં શહેર છોડી ચાલ્યા ગયા હશે અને જે અવસ્થા આનંદઘનજીએ ધારણ કરી હશે એ વાતમાં કદાચ સંપ્રદાયથી શંકા આવે તેવું રહે છે, પણ ઊંચી હદના પુરૂષો પોતાને યોગ્ય વર્તન શું છે તે બહુ સારી રીતે વિચારી શકે છે અને તેમનું વર્તન પ્રસંગાનુસાર, આત્માને ઉન્નત કરનાર અને સાધ્ય તરફ પ્રયાણ કરાવનાર જ હોય છે. વાત કેમ બની હશે અને તેમાં સત્યના અંશો કેટલા હશે તે કહેવું લગભગ અશક્ય જેવું છે, પણ એક વાત જે એમાંથી તારવી શકાય તેવી છે તે એ છે કે આપણા ચરિત્રનાયક તદ્દન નિઃસ્પૃહી હતા, પારકી આશા કરનાર કે અન્યથી દબાઇને કે તેની શરમથી વર્તન કરનાર નહોતા. આવી વૃત્તિ થવી એ આત્માની અતિ ઉદાત્ત દશા સૂચવે છે.

નિઃસ્પૃહતાનું એક વિશેષ દૃષ્ટાન્તઃ નિઃસ્પૃહદશા બતાવનારી એક બીજી પણ વાત સંપ્રદાયથી આનંદઘનજીના સંબંધમાં ચાલી આવે છે એમ મને પં. ગંભીરવિજયજીએ કહ્યું હતું. વાત એમ બની કહેવાય છે કે મેડતા શહેરમાં એક વખત આનંદઘનજી ચતુર્માસ સ્થિત થયેલા

હતા તેવામાં ત્યાના રાજાની એક અણમાનીતી રાણીએ આનંદઘનજીની જોગી અવધૂત જેવી અવસ્થાનો હેવાલ સાભળી તેમના તરફ આકર્ષણ પામી અને ગુરૂમહારાજ પાસે આવી સુખશાતા પૂછ્યા પછી તેણે આનદઘનજી મહારાજને બહુ સક્ષેપમા જણાવી દીધુ કે પોતે ત્યાના રાજાની રાણી છે અને હાલ અણમાનીતી થઈ પડી છે અને કોઈ ઉપાયે રાજા તેને વશ થાય એવુ ગુરૂકૃપાથી થવુ જોઇએ ગુરૂમહારાજની જગજાહેર નિસ્પૃહ વૃત્તિને લઇને આટલી વાત બહુ સક્ષેપમા પણ મુદ્દાસર રીતે રાણીએ કહી તેને પ્રેરનાર યોગીઓ પાસે હોતી સિદ્ધિઓ હોવી જોઈએ એમ અનુમાન થાય છે તે વાત સાભળતી વખતે આનદઘનજી કાઈ લહેરમા હતા તેથી એક કાગળનો ટુકડો લઈ તેપર કાઈ લખ્યુ અને રાણીને કાઈ પણ બોલ્યા વગર તે કાગળ આપ્યો. રાણી સમજી કે ગુરૂમહારાજે કાઈ યત્ર (જતર) કરી આપ્યુ છે અને તે વાચવાની સ્વાભાવિક રીતે જ મના હોય છે તેથી તેણે એક સોનાનું તાવીજ તુરત બનાવી તેમા પેલો કાગળ મૂકી પોતાને હાથે તેને રક્ષાબધન તરીકે બાધ્યુ અકસ્માત્ સયોગ એવો બન્યો કે પાચ કે સાત દિવસમા રાજા તે અણમાનીતી રાણીને વશ થઈ ગયો, તેના તરફ અપૂર્વ પ્રેમ બતાવવા લાગ્યો અને તેને મદિરે આવવા લાગ્યો. થોડા દિવસ પછી તે માનીતી થયેલી રાણી હર્ષમા આવી રાજા પાસે પેલી વાત બોલી ગઈ તેથી અથવા બીજી પદચ્યુત થઈ ગયેલી રાણીઓના જણાવવાથી રાજાને ખબર પડી કે પોતામા જે ફેરફાર થયો છે તેનુ કારણ લોકચર્ચા પ્રમાણે આનદઘનજીનો મત્રપ્રયોગ છે રાજા આ વાત સાભળી આનદઘનજી પાસે આવી તેને કહેવા લાગ્યો કે 'તમે આવા વશીકરણના કામ કરો છો તે સાધુ તરીકે કઈ રીતે ઉચિત ગણાય?' સાધારણ રીતે આવા ઉદ્ધત સવાલનો જવાબ આપે એવી તેઓશ્રીની પદ્ધતિ નહોતી, પણ તે દિવસે કાઈ તેઓ ફરીવાર લહેરમા હતા તેથી રાજાને કહ્યુ કે રાણીને બોલાવી જેને યત્ર કહેવામા આવે છે તે ઉઘાડી વાચી જુઓ રાજાએ તુરત તેમ કર્યું, રાણીને બોલાવી, સુવર્ણતાવીજ ખોલ્યુ અને અદર ગ્હેલ ચીઠ્ઠી વાંચતા તેમા લખેલુ માલૂમ પડ્યું કે –

'તેરા પતિ વશ હોવે ઉસમેં આનન્દઘનકું કયા,
તેરા પતિ વશ ન હોવે ઉસમેં આનન્દઘનકું કયા

સવ જગ જંતુને સમ ગણે, ગણે તૃણ મણિ ભાવ રે;
મુક્તિ સંસાર બેહુ સમ ગણે, મુણે ભવ જલનિધિ નાવ રે.
શાંતિ જિન એક મુજ વિનતિ.

અહીં જે ભાવ બતાવ્યો છે તે બરાબર વિચારવો. અહીં પૌદ્ગલિક ઇચ્છાઓનો રોધ કરવા ઉપરાંત આત્મિક અથવા આત્મા સંબંધી ઇચ્છા ઉપર પણ અંકુશ આવી જવાની જે ભાવના બતાવી છે તે વાત રાણીના તાવીજને ઉદ્દેશીને મહારાજશ્રીએ લખી હોય એમ અર્થવિચારણા થાય છે. પ્રથમ સુમતિ વિરહાલાપ કરી, અનુભવ દ્વારા સંદેશા મોકલી, શ્રદ્ધા પાસે દૂતીકાર્ય કરાવી પતિને પોતાને મંદિરે લઈ આવી તેને યોગમાર્ગમાં આગળ કરે છે, પરંતુ આગળ વધતાં તેની સર્વ ઇચ્છા નાશ પામે છે–એ યોગક્રમ છે, તે આપણે યોગદર્શનના ખાસ વિષયમાં વિચારશું. અત્ર આનંદઘનજી મહારાજ સુમતિને ઉદ્દેશીને કહે છે કે તારી પાસે પતિ આવે અને તારે વશ થાય એમાં આનંદઘનને–વિશિષ્ટ યોગમાં પ્રગતિ પામેલા વિશુદ્ધ આત્મરાજને શું લેવા દેવા છે અને કદાચ તે તારી પાસે ન આવે અને માયામમતાના પ્રસંગમાં પડ્યો રહે તો તેમાં આનંદઘનને શું છે! બન્ને દશા આનંદઘનને સમાન છે, એને એક તરફ વ્યામોહ નથી, અન્ય તરફ આકર્ષણ નથી. આવી આત્માની વિપુલ દશા થવી, મુક્તિ અને સંસારને સરખાં જોવાં, વસ્તુસ્વરૂપને યથાસ્થિત આકારમાં સમજી જવા અને તેનાપર રાગદ્વેષ ન કરવા એ બહુ વિશુદ્ધ આત્મદશાના વિચારો સૂચવે છે અને એવો આધ્યાત્મિક ભાવ સદરહુ તાવીજમાં અધ્યાત્મરસિક મહાત્માએ લખ્યો હોય એમ અનુમાન થાય છે. સામાન્ય રીતે આનંદઘનજી જેવા યોગમાં આગળ વધેલા મહાસત્ત્વો રાજાની રાણીના પ્રસંગમાં આવે કે તેમની પાસે વશીકરણની વાત પણ ઉચ્ચારી શકાય એ જેમ બહુ સંભવિત લાગતું નથી તેમ આવા દુનિયાથી ન્યારા અને ન્યારી રીતે વર્તન કરનારા મહાસત્ત્વોના સંબંધમાં તેઓ અમુક અવસ્થામાં કઈ લાઇનપર કામ લેશે તે ધારી લેવું એ પણ મુશ્કેલ છે. પોતાના આત્મધનને અડચણ ન આવે, તેની પ્રગતિમાં જરા પણ પ્રત્યવાય ન આવે અને તેની આગળ વધતી ગતિ સમાન ભાવે ચાલી જાય એ વાત લક્ષ્યમાં રાખી તેઓ વિશિષ્ટ લાભની દૃષ્ટિથી કોઈ

કાર્યો એવા પણ કરે છે કે જેનો ખુલાસો સામાન્ય જનકલ્પનામા કેટલીકવાર આવી શકે નહિ આવા કારણોથી અસાધારણ સત્ત્વોના સબધમા બહુ બારીકીથી અભ્યાસ કરવાની અને તેની જીવનચર્યાને પૃથક્કરણ કરીને બરાબર સમજવાની ખાસ આવશ્યકતા રહે છે તાવીજમા લખેલા અક્ષરો કોઈ ખાસ આધ્યાત્મિક ભાવ બતાવે છે તેનું અત્ર ઝાખુ દર્શન થયુ હશે

આદિનાથ સ્તવનરચના 'આશા ઓરનકી ક્યા કીજે' એ પ્રથમ પદ રચના કરવાના પ્રસગને અગે ચાલતી વાત ઉપર જણાવી. તેવી જ રીતે ચોવીશી પૈકી બાવીશ સ્તવનો શ્રીઆનદઘનજીએ બનાવેલા કહેવાય છે તેમા પ્રથમ સ્તવનને અગે એક એવી વાત ચાલે છે કે તેઓ એક વખત મેડતાની પાસેના જગલમા ફરતા હતા ત્યા એક શેઠની છોડી જે તરતમા વિધવા થઈ હતી તેને અગ્નિમા બળી મરી સતી થવાને ઉદ્યુક્ત થયેલી જોઈ આ પ્રસગે તે સ્ત્રીને ઉદ્દેશીને આત્માનો ખરો પતિ કોણ છે, પ્રીતિનુ વાસ્તવિક લક્ષણ શુ છે તે બતાવતા આનદઘનજીએ ઉપદેશ આપ્યો એમ સભળાય છે તેઓએ તે સ્ત્રીને સમજાવ્યું કે સાસારિક પ્રાણીઓ જે પ્રીતિ કરે છે તે વાસ્તવિક પ્રીતિ નથી, કારણ કે એ પ્રીતિ લાબો વખત ટકતી નથી અને પ્રીતિને અગે પાછો જ્યારે વિરહ થાય છે ત્યારે મનમા અતિ ખેદ થાય છે, માટે પ્રીતિ કરવી હોય તો એવી કરવી કે અનતકાળ સુધી પ્રીતિના પાત્ર સાથે કદિ વિરહ થાય નહિ અને પ્રીતિ ચાલતી હોય તે દરમ્યાન કોઈ પણ પ્રકારની ઉપાધિ થાય નહિ સ્થૂળ પ્રીતિમા આ વાતની ગધ પણ હોતી નથી એ ચાલતી હોય ત્યારે અનેક પ્રકારની ઉપાધિ કરાવે છે, અતે વિરહદુ ખ આપે છે અને મનને શકિત કર્યા કરે છે અને છેવટે એનો નાશ થઈ જાય છે એવા પ્રકારની પ્રીતિ કરવી એ કોઈ પણ રીતે ઇષ્ટ ગણી શકાય નહિ સસારરસિક સ્ત્રીઓ પતિને વશ કરવા અથવા તેની પ્રીતિ સપાદન કરવા વટસાવિત્રી આદિ વ્રતો કરે છે, કોઈ ભવાતરમા એ જ પતિને પ્રાપ્ત કરવાના ઉદ્દેશથી અગ્નિમા પડે છે, પણ સ્વકર્મવિપાકાનુસાર પતિ ક્યાં (કઈ ગતિમા) ગયા હશે અને ત્યા જવાને પ્રાયોગ્ય પોતાને કર્મ છે કે નહિ તેની કાઈ ખબર હોતી નથી. આવી રીતે પતિરજન કરવા

માટે અનેક ઉપાધિ વહોરવી અને મરણાંત કષ્ટ સહન કરવું એ કોઈ પણ રીતે કર્તવ્ય નથી, પરિણામ વગરનું છે અને અતિ દારૂણ ફળ આપનારૂં છે. આ પ્રમાણે હકીકત હોવાથી પતિ ખરેખરા કોણ છે તે વિચારવું, પ્રીતિનું સ્વરૂપ સમજવું, તે કેવી રીતે કરવી ઉચિત ગણાય તેની વિચારણા કરવી અને તે કરીને શું મેળવવું છે તેનું ખાસ લક્ષ્ય રાખવું. આવી રીતે નિર્ણય કરતાં અથવા નિર્ણય કરવા માટેના વિચાર કરતાં સ્થૂળ દશામાં થતી સાંસારિક પ્રીતિનું સ્વરૂપ સમજાશે કે ખરી પ્રીતિ તો વિશુદ્ધ આત્મા સાથે જ કરવા યોગ્ય છે કે જે કરવાથી પોતામાં વિશુદ્ધ ગુણ પ્રગટી આવે અને ભવાંતરમાં થતી પીડાઓ અટકી સર્વથા નિવૃત્તિસ્થાન આનંદ સાથે પ્રાપ્ત થાય. પરમાત્મદશા પ્રાપ્ત થયેલ શ્રી જિનેશ્વર દેવને પતિ તરીકે કલ્પી તેઓની અનન્ય ભાવથી પૂજા કરતાં પૂજામાં ચિત્તની અતિ પ્રસન્નતા થાય એવી અખંડિતપણે તે પૂજા કરતાં અને તેમાં વળી દંભ રહિત આત્મઅર્પણા થઈ જાય એવી રીતે પૂજા કરતાં ચિદ્ઘનાનંદ સ્વરૂપ પ્રાપ્ત થાય છે, વસ્તુવિવેક પ્રાપ્ત થાય છે અને એવા પતિને પ્રાપ્ત કરવાના પ્રયાસમાં સ્વયં પતિરૂપ થઈ જવાય છે, પતિ જેવા થઈ જવાય છે અને પતિ સાથે થયેલો મેળાપ કદિ પણ છૂટતો નથી, વિરહકાળ પ્રાપ્ત થતો નથી અને આનંદ-દશામાં ફેરફાર થતો નથી. આવા પતિને પ્રાપ્ત કરવા માટે પ્રયાસ કરવો ઉચિત છે. આવી અર્થસૂચક વાત સાંભળી તે શેઠની છોડી સતી થતી અટકી વિશુદ્ધ માર્ગપર જોડાઈ, તેણે સર્વવિરતિ માર્ગ આદર્યો અને નિજ અંતરમાં રહેલ પતિને સંતોષ આપી, પ્રસન્ન કરી તેને વશ કરવાના માર્ગમાં લાગી ગઈ.

આ પ્રસંગે તે સતીને બોધ આપવા માટે 'ઋષભ જિનેશ્વર પ્રીતમ માહરો રે, ઓર ન ચાહું રે કંત;' એ સ્તવનની રચના આનંદ-ઘનજીએ કરી, એ સ્તવનની અર્થવિચારણા કરતાં ઉપરોક્ત શેઠપુત્રીની ભ્રાંતિ ટળી ગઈ અને તે માર્ગપર આવી ગઈ, આ પ્રમાણે વાત ચાલે છે. હવે અહીં એકાદ ગંભીર પ્રશ્નપર વિચારણા થઈ આવે છે. હાલમાં ઘણા લેખકો ખ્રીસ્તી ધર્મનો પાયો પ્રેમ (Love) ઉપર થયેલો કહે છે તેને અને આ પ્રીતિને કોઈ જાતનો સંબંધ છે કે નહિ તે બરાબર વિચારીએ તો તે વિષયપર આખો લેખ થઈ જાય, જેમ કરવું

અત્ર સ્થળસકોચથી બની શકે તેમ નથી, પણ ખ્રીસ્તી પ્રજાનો પ્રેમનો સિદ્ધાન્ત બહુ ઊંચી હદે લેતા પણ મનુષ્યથી તો આગળ વધી શકતો જ નથી, જૈનની દયા–પતિ પ્રસન્ન કરવાની કુંચી પ્રેમ-પ્રીતિ પશુ પક્ષી જળચર અને કીડી માકડ સુધી જવા ઉપગત વનસ્પતિ અને જળ કે અગ્નિ સુધી પણ આગળ વધે છે બીજુ આ પ્રેમના તત્ત્વમા સ્વાર્થનો અશ પણ નથી અને ત્રીજુ પરમાત્મભાવ પ્રાપ્ત કરી અવ્યાબાધપણે જે સાધ્ય પ્રાપ્ત કરવાની તેના અતરમા ભાવના રહેલી છે તેની ગધ પણ ખ્રીસ્તી પ્રેમના તત્ત્વમા નથી. બીજી વિચારણા 'ચિત્તપ્રસન્ને રે પૂજાનુ ફળ કહ્યુ રે, પૂજા અખડિત એહ, કપટ રહિત થઈ આતમ અરપણા રે, આનદઘનપદ રેહ.' ને અગે થાય છે એમા જે પ્રકારની પૂજા કરવાની ભાવના બતાવવામા આવી છે તે બહુ વિચારીને ધ્યાનમા લેવા યોગ્ય છે. આખી જીદગી સુધી પૂજા કરવામા આવે, પણ જો ચિત્તપ્રસન્નતા થાય નહિ તો હજુ પોતે એકડા જ ઘુટે છે એમ સમજવુ જેમ સાસારિક કાર્યો કરવામા રસ આવે છે, સગાઓના વેધ અને મિત્રોનો વિવેક જાળવવામા ચીવટ રાખવામા આવે છે, સ્ત્રી પુત્રને માટે કપડા ઘરેણા લાવવામા આનદ આવે છે, તેવા પ્રકારની આતર વૃત્તિથી પ્રભુપર ચિત્તની પ્રસન્નતા ન થાય, તેમા એકાત આનદ ન આવે અને ત્યા સ્થિરતા ન થાય ત્યાસુધી વિશિષ્ટ પ્રકારની પૂજા થતી નથી એમ ખાસ ધ્યાનમા રહેવુ જોઇએ, એ સ્થિતિએ પહોંચવાનુ લક્ષ્ય હોવુ જોઈએ એટલે પછી કારણ-કાર્યભાવમા વિપર્યાસ ન થઈ જાય એ સ્થિતિએ પહોંચવામા અડચણ પડતી હોય તો તે દૂર કરવા માટે પ્રયાસ કરવો, પરતુ વસ્તુસ્વરૂપ બરાબર ઓળખી રાખવુ એટલે તત્ત્વનુ અને ઉપરના છોલાનુ ભાન રહે, જેથી વિવેકભ્રષ્ટ ન થવાય સતી થવાના પ્રસગને અગે આટલી વાત કહી દીધી તે આપણા ચરિત્રનાયકનો ખાસ વિષય હોવાથી જણાવવા લાયક ગણવામા આવી છે. તે બન્ને વાતને અગે ઘણો ભૂલભરેલો ખ્યાલ હાલ જોવામા આવે છે કેટલાક વિદ્વાનો એમ માને છે–મનાવે છે કે ખ્રીસ્તી ધર્મનો પ્રેમનો વિષય અન્યત્ર ચર્ચાયો જ નથી અથવા તેવા આકારમા કોઇએ બતાવ્યો જ નથી જૈનની દયા, તેનુ સ્વરૂપ, તેના ભેદો અને તેમા રહેલ ભાવ વિચારવામા આવે તો આ

ભૂલભરેલા વિચારો તુરત દૂર થઈ જાય તેમ છે. તેવી જ રીતે દ્રવ્યક્રિયાના મોહમાં પડી જઈ જેઓ તેમાં સંપૂર્ણતા માને છે અને જેઓ દ્રવ્યક્રિયાની આવશ્યકતા જ માનતા નથી એ બન્ને ભૂલ કરે છે. પ્રથમ પંક્તિના પ્રાણીઓ કારણને કાર્ય સમજે છે, બીજી પંક્તિવાળા પગથિયાં છોડી દઈ દાદરને મથાળે ઠેકડો મારી ચઢી જવા ઇચ્છે છે. આનંદઘનજી મહારાજ એ બન્ને વાતનો પ્રથમ સ્તવનમાં જ ખુલાસો બહુ સૂક્ષ્મ રીતે આપી દે છે અને તેપર જેમ જેમ વિચારણા થાય છે તેમ તેમ એમાં રહેલ વિશિષ્ટ ભાવનો અર્થ ખ્યાલમાં આવે છે.

શ્રી યશોવિજયજી સાથે પ્રસંગઃ ઉપર જે વાતો લખી છે તે સર્વ મેડતા શહેરમાં અથવા તેની નજીકના જંગલમાં બની કહેવાય છે, તે ઉપરાંત આનંદઘનજીનો શ્રીયશોવિજયજી ઉપાધ્યાય સાથે પ્રસંગ થયો અને તે વખતે ઉપાધ્યાયજીએ અષ્ટપદી બનાવી તે મેળાપ પણ સાંપ્રદાયિક વાતો પ્રમાણે મેડતા શહેરમાં થયાનું કહેવામાં આવે છે. કોઈ આ મેળાપ આબુ પર્વતપર થયો એમ પણ કહે છે. મેળાપ થયાની વાતમાં મતભેદ નથી પણ સ્થાન માટે એક નિર્ણય નથી. ઉપાધ્યાયજી સાથે થયેલા પ્રસંગને અંગે બે ત્રણ વાતો અત્ર જરા વક્તવ્ય છે તે પણ વિચારી લેઈએ, કારણ કે તે પણ સંપ્રદાયથી ચાલી આવે છે. બનારસમાં વિકટ સંયોગોમાં અભ્યાસ કરી ન્યાયના વિષયમાં ખાસ નિષ્ણાત (specialist) થવાને લીધે 'ન્યાય વિશારદ અને ન્યાયાચાર્ય'નું બિરૂદ મેળવનાર આ મહાત્માનો પ્રસંગ શ્રી આનંદઘનજીનો સમય નિર્ણય કરતી વખતે સહજ વિચારી ગયા છીએ. જૈન કોમના આ છેલ્લા સમર્થ વિદ્વાન્ મહાત્મા અને આપણા ચરિત્રનાયકના સંબંધમાં આગળ પણ કેટલીક વાત આવશે. ચરિત્રપ્રસંગે તેઓના અને આનંદઘનજીના મેળાપની વાતો કરવાની છે. ત્યાં કેટલાકના કહેવા પ્રમાણે આનંદઘનજીનો અને તેમનો મેળાપ શ્રી મેડતા શહેરમાં થયો હતો અને પ્રથમ મેળાપ વખતે જ યશોવિજયજીએ અષ્ટપદી બનાવી હતી. કેટલાકના કહેવા પ્રમાણે આ મેળાપ મેડતાની બાજુના જંગલોમાં થયો હતો અને રસ્તે ચાલતાં ચાલતાં ઉપાધ્યાયજીએ અષ્ટપદી તાત્કાળિક ઉદ્ગારરૂપે બનાવી હતી. ત્રીજી વાત એમ છે કે આબુ ઉપર ગુફામાં આનંદઘનજી યોગસાધના

કરતા હતા તે પ્રસગે યશોવિજયજી તેમને શોધતા શોધતા ત્યા ગયા હતા અને ત્યા મેળાપ થયો હતો આ સર્વમા મને મેડતા શહેરમા મેળાપ થયેલો હોવાનું વધારે બધબેસતુ લાગે છે જૈનપુરી તરીકે સુવિખ્યાત થયેલા મેડતામા આનદઘનજીના અનેક પ્રસગો થયેલા છે અને તેઓ ત્યા જીવનનો મોટો ભાગ રહ્યા હોય એમ ત્યા ચાલતી વાતોપરથી પણ જણાય છે, અને વ્યાખ્યાન પ્રસંગે બન્ને મહાત્માઓ મળ્યા એમ જે વાત ચાલે છે તે જોતા તે મેડતા શહેરમા બનેલ હોય એમ સભવિત વધારે લાગે છે એ હકીકત એમ છે કે આનંદઘનજીએ એક વખત મેડતા શહેરમા ઉપાધ્યાયજી વ્યાખ્યાન બહુ ઊંચા પ્રકારનુ ભાવાત્મક વાચે છે એમ હકીકત સાભળી હતી તે વાત પ્રત્યક્ષ જોવા તથા સાભળવા ઉપાધ્યાયજીના વ્યાખ્યાન વખતે તેઓ ઉપાશ્રયમા ગયા અને ઉપાધ્યાયજીની વ્યાખ્યાનકળા જોઈ બહુ રાજી થયા. પછી ઉપાધ્યાયજીની વિજ્ઞપ્તિ ઉપરથી પોતે પણ યોગના વિષયપર સારી રીતે બોલ્યા (વ્યાખ્યાન આપ્યુ) તે અનુભવયુક્ત વચન હોવાથી શ્રોતાપર સારી અસર કરનારૂ થયુ ઉપાધ્યાયજીનો અને તેમનો મેળાપ બહુ સારો હતો, ખાસ વ્યાખ્યાનશૈલી, તેમા મધુરતા અને વક્તૃત્વ આવવુ એ અભ્યાસથી અલગ વિષય છે ખુદ યશોવિજયજી અને રામવિજયજીના પ્રસગ માટે પણ એવુ કહેવાય છે કે ઉપાધ્યાયજી જેવા સમર્થ વક્તાની સભા કરતા રામવિજયના વ્યાખ્યાનમા બહુ શ્રોતાઓની હાજરી રહેતી અને તેનુ કારણ તપાસવા યશોવિજયજી એક વખત જાતે ગયા હતા શિષ્ટાચાર પ્રમાણે રામવિજયજીએ ઊભા થઈ તેઓને દક્ષિણ આસન આપ્યુ અને વ્યાખ્યાન ચલાવવા વિજ્ઞપ્તિ કરી, પણ ઉપાધ્યાયજીના અતિ આગ્રહથી જ્યારે રામવિજયજીએ વ્યાખ્યાન વાચ્યુ ત્યારે તેમની દૃષ્ટાત આપવાની ઢબ, કહેવાની શૈલી અને વાક્યરચના તથા શબ્દોનુ રહસ્ય સાભળતા રામવિજયજીની વક્તૃત્વકળાનો વિશિષ્ટ ખ્યાલ ઉપાધ્યાયજીને પણ થઈ ગયો આ પ્રસગ ઉપરથી ઉપાધ્યાયજીનો કર્મયોગ અને આનદઘનજીની યોગપ્રક્રિયા કેટલા આગળ વધેલા હતા તે જણાય છે આટલા ઉપરથી બન્ને મહાત્માઓનો મેળાપ મેડતા શહેરમા થયેલો વધારે સભવિત લાગે છે આ સિવાય એક વાત એવી કહેવામા આવે છે કે જેવી રીતે ઉપાધ્યાય-

જીએ આનંદઘનજીની સ્તુતિરૂપ અષ્ટપદી બનાવી છે તેવી અષ્ટપદી આનંદઘનજીએ ઉપાધ્યાયજીની સ્તુતિરૂપ બનાવી છે. આ બાબતનો કાંઈ પણ પૂરાવો ન મળવાથી એ વાત કોઈએ પોતાના મગજમાંથી બહાર પાડી હોય એમ મને લાગે છે અને એમ બનવાનાં ઘણાં કારણો છે. આનંદઘનજી સંબંધી કલ્પિત વાતો બહાર પાડવાનું અને તેમને અવનવા ખ્યાલી આકારમાં ચિતરવાનું કેટલાકને પસંદ આવે છે તેઓની આ કલ્પના હોવાનો સંભવ છે, કારણ કે પૂજ્ય કદિ પૂજક હોઇ શકે નહિ, સ્થિત્યંતર એવા રૂપમાં સંપ્રદાયથી કે શિષ્ટાચાર પ્રમાણે સંભવે નહિ અને આનંદઘનજી અને ઉપાધ્યાયજીની વય વિચારતાં અને યોગવિષયમાં આનંદઘનજીના પ્રક્રિયા અને અભ્યાસ તથા વર્તના લક્ષ્યમાં લેતાં એ હકીકત અસંભવિત માનવામાં આવે છે; તે છતાં કદાચ કોઇએ એવી અષ્ટપદી જોઇ હોય તો તે દ્રવ્યાનુયોગ આદિના વિશિષ્ટ જ્ઞાનને અંગે ઉપાધ્યાયજીની પ્રશંસારૂપ હોવાનો સંભવ વધારે છે. મેં એવી અષ્ટપદી સંબંધી બહુ બારીક તપાસ ચલાવી છે, પરંતુ પ્રેમાનંદનાં નાટકો પેઠે હજુ સુધી તો તે સંબંધી પત્તો લાગ્યો નથી અને કોઇએ તે વાંચી કે સાંભળી હોય એમ કહેનાર પણ મને મળ્યું નથી. આયંદે પણ જો તે સંબંધી વધારે હકીકત પ્રાપ્ત થશે તો તેપર ખુલ્લા મનથી વિચારણા કરવાનો પ્રસંગ લેવામાં આવશે. આવી અષ્ટપદી જો ઉપાધ્યાયજીને પોતાના પૂજ્ય તરીકે ગણીને કરેલી હોય તો તેથી આનંદઘનજીના ચરિત્રને અંગે મોટા ફેરફાર કરવાનો પ્રસંગ પ્રાપ્ત થાય તેવું હોવાથી એ સંબંધી ખાસ ઊહાપોહ કરવાની જરૂર અહીં જણાઇ છે. મારો પોતાનો અભિપ્રાય આવી અષ્ટપદી હોઇ શકે નહિ એમ છે અને તેવી અષ્ટપદીની હયાતી માટે પણ એક બે માણસનાં મોઢાનાં વચન સિવાય અન્ય આધારભૂત કાંઇ પૂરાવો મળી શક્યો નથી. ગુજરાતી રાસોમાં પ્રવીણ ઘણા વાંચનવાળા જૈન વિદ્વાનોને પૂછતાં તેવી અષ્ટપદી કોઇએ જોઈ હોય એમ જણાતું નથી. સીધો પૂરાવો અને આધારભૂત હકીકત ન મળે ત્યાંસુધી આવી અષ્ટપદીની હકીકત સ્વીકારવા યોગ્ય મને લાગતી નથી.

ઉપાધ્યાયજી યશોવિજયજી સાથે એક વધારે પ્રસંગ થયાની

વાત પણ સમ્પ્રદાયથી ચાલ્યા કરે છે હકીકત એમ બની કહેવાય છે કે આનંદઘનજી મહારાજે પોતાનો દેહવિલયકાળ નજીક જાણી યશોવિજયજીને કેટલીક હકીકત કહેવા સારૂ પોતાની પાસે બોલાવ્યા, ઉપાધ્યાયજી આવ્યા, તેમને આવી ગયાને બે પાચ દિવસો થઈ ગયા છતા આનદઘનજી કાઈ બોલ્યા નહિ આથી યશોવિજયજીના મનમા એમ સહજ શકા થઈ કે કદાચ આનદઘનજી પોતાને બોલાવવાની વાત કદાચ ભૂલી ગયા હશે તેથી એક દિવસ સવારમા વિજ્ઞપ્તિ કરી પોતાને તેડાવવાની વાતની યાદ આપી આનદઘનજીએ એના જવાબમા કહ્યુ કે "હવે કાઇ કહેવાનુ રહ્યુ નથી. મને ખેદ એટલો થાય છે કે તમારામા હજુ જોઇએ તેટલી સ્થિરતા આવી નથી તમારે એટલુ અવશ્ય વિચારવુ હતુ કે જેણે તમને ખાસ તેડાવેલ છે તેને અધિકાર પ્રમાણે અવસર જોઇ કાઈ આપવું જ હશે અને તે યથાયોગ્ય વખતે આપત જ, પણ જ્યાસુધી જોઇએ તેવી સ્થિરતા અને ધૈર્ય આવ્યા ન હોય ત્યાસુધી હુ યોગના મહાન્ તત્ત્વો બતાવવાનો પ્રસગ જોતો નથી અને તમને તેના અધિકારી સમજતો નથી યોગની વિશિષ્ટ વાતો અને પ્રક્રિયાઓ હાલ તો મારી સાથે જ કાળધર્મ પામી જશે" આવી મતલબનો જવાબ મળ્યો, ત્યાર પછી યોગ્ય પરિચર્યા કરી ઉપાધ્યાયજી ત્યાથી વિદાય થયા એમ કહેવાય છે કે આ બનાવ બન્યા પછી ઉપાધ્યાયજીના મનપર બહુ અસર થઈ, તેઓમા બહુ સ્થિરતા આવી ગઈ અને તેઓના ગ્રથના વિષયો અને તેની શૈલીમા પણ તેથી મોટો ફેરફાર થઇ ગયો જ્ઞાનસારના જેવા અમૃતમહોદધિમાથી સાર તત્ત્વનુ પાન કરાવનાર ગ્રથ ત્યાર પછીની વયમા બનાવેલ હોય અને જસવિલાસની આધ્યાત્મિક વાણી પણ ત્યાર પછી નીકળી હોય એમ ઘણા વિદ્વાનોનુ માનવુ છે પ્રત્યેકનુ જીવન વિચારતા આવો બનાવ બનવો મને તદ્દન અસભવિત લાગે છે, પરંતુ આનદઘનજીનો પ્રસગ શ્રી યશોવિજયજીને સારી રીતે હોવો જોઇએ એમ ધારવાને તો ઘણા પ્રબળ પૂરાવા મળી આવે છે બત્રીશ બત્રીશીઓના દરેક પ્રકરણને છેડે ઈરાદાપૂર્વક 'પરમાનદ' શબ્દ લાવવામા આવ્યો છે તે ખાસ અર્થસૂચક છે અને અષ્ટપદીની ગભીર ભાષા તે જ બાબત સવિશેષપણે બતાવે છે આ ઉપરાત આનદઘનજી પાસે ઉપાધ્યાયજી સુવર્ણસિદ્ધિ લેવા

ગયા અને આનંદઘનજીએ તે તેમને આપી નહિ, કારણ કે તેમની યોગ્યતા ન જોઈ એ વાતને જો કે શાસનઅભ્યુદયના મહાન્ હેતુથી બચાવી લેવાનો અથવા નરમ પાડવાનો પ્રયત્ન કરવામાં આવ્યો છે પણ મને તે વાત બન્ને મહાત્માઓનાં પ્રસંગ, વય, સ્થાન અને વર્તનને જોઇને તદ્દન કલ્પિત લાગે છે. યોગસિદ્ધિ જાણતા હોય અથવા યોગબળથી તે પ્રાપ્ત થઈ ગઈ હોય તો તેનો ઉપયોગ આરંભ પરિગ્રહ દ્વારાએ કરવો એ પ્રમાદ છે અને તેથી જ નિધાન બતાવવાનો શ્રીસ્થૂલભદ્રનો અભિપ્રાય શાસ્ત્રદૃષ્ટિએ નિંદેલો હોય એમ મને જણાય છે, તેથી યોગભ્રષ્ટ થઈ જવાય છે અને તેમાં રાચી જવું એ પૌદ્ગલિક હોવાથી તે માર્ગને અયોગ્ય ગણ્યો છે. આપણે યોગના ખાસ વિષયમાં આ બાબત સારી રીતે વિચારશું. આ ઉપરાંત ઉપાધ્યાયજી જેવા સ્થિતપ્રજ્ઞ મહા પુરૂષ તેની અથવા કોઈ વસ્તુની પ્રબળપણે ઇચ્છા કરે એ પણ બનવા જોગ નથી. એકંદરે આ સુવર્ણસિદ્ધિની વાત કોઇના મગજમાંથી નીકળી હોય એમ ધારવું વિશેષ યોગ્ય લાગે છે.

આનંદઘનજીનો દેહોત્સર્ગ: હાલ મેડતામાં આનંદઘનજીનો સ્તૂપ છે તે ઉપરથી અને તે શહેરમાં તેમના સંબંધી ચાલતી વાતો ઉપરથી આ મહાત્માનો દેહવિલય મેડતામાં થયો હોય એમ જણાય છે. દેહોત્સર્ગનો કાળ સંવત્ ૧૭૩૦ ની આસપાસ જણાય છે. મરણ પહેલાં તેમને શ્રી સત્યવિજય પંન્યાસ સાથે પ્રસંગ થયો હોય એમ પણ વાતો ચાલે છે. સત્યવિજયજીએ કેટલોક સમય તેમની સાથે જંગલમાં કાઢ્યો એમ આત્મારામજી મહારાજ શ્રીજૈન તત્ત્વાદર્શ ગ્રંથમાં કહે છે. આ ઉપરાંત આનંદઘનજીના સંબંધમાં કેટલીક બીજી વાતો ચાલે છે તેને બીલકુલ આધાર વગર ચાલુ કરવી એમાં બહુ જોખમ છે. કેટલીક વાર મહાત્મા પુરૂષોને એથી અન્યાય આપવા જેવું થાય છે, કોઈ કોઈ વાતો જોડી કાઢી પરમ મહાપુરૂષોને હાસ્યપાત્ર બનાવાય છે અને કેટલીકવાર તેમનું મહત્ત્વ હોય તે કરતાં અણઘટતું વધારી દેવાય છે. મારા નમ્ર અભિપ્રાય પ્રમાણે ચાલી આવતી વાતોમાં આધારભૂત અથવા વજનદાર માણસો પાસેથી જે વાત સાંભળી હોય અને તેને બહુ જગોએથી ટેકો મળતો હોય તે જ વાત યોગ્ય શબ્દોમાં પૃથક્કરણ કરીને અને તે ઉપર ચાલુ

અભિપ્રાય બન્ને બાજુના બતાવીને દાખલ કરવાની અને તેના સત્યાસત્ય નિર્ણય માટે યોગ્ય દલીલો સભવાસભવ માટે બતાવવાની લેખકની ફરજ છે અવ્યવસ્થિતપણે અરસપરસ વિરોધ આવે તેવી વાતો દાખલ કરવામા કોઈ પણ પ્રકારનો લાભ હોય એમ મને લાગતુ નથી મને બહુ વિગતથી તપાસ કરતા જેટલી વાતો લભ્ય થઈ છે તેમાથી આધારભૂત વાતો જ અહીં દાખલ કરી છે અને તેપર વિવેચક દૃષ્ટિએ વિચાર કર્યો છે આ ઉપરાત ખાસ મહત્ત્વની બાબતો હજુ પ્રાપ્ત થશે તો ઉપરની બાબતોમા ફેરફાર અથવા વધારો કરવામા આવશે ઇતિહાસની બાબતમા આપણે હજુ એટલી પશ્ચાત સ્થિતિમા છીએ કે આવી બાબતમા વારવાર ફેરફાર થયા કરે એમા નવાઈ જેવુ નથી અને એ નિયમ મારે મુનિસુદરસૂરિના સબધમા અન્યત્ર પણ જાળવવો પડ્યો છે ઇતિહાસમા અભ્યાસીએ આગ્રહી પ્રકૃતિ ન રાખતા જેમ બને તેમ ખુલ્લા દિલથી કામ લેવુ, કોઈ વાતને પોતાના પક્ષ, મત કે સપ્રદાયમા ખેંચી જવા પ્રયત્ન કરવો નહિ અને વધારે આધારભૂત હકીકત પ્રાપ્ત થતા પોતાની જાતને સુધારણા માટે ખુલ્લી રાખવી આવા નિયમથી ઐતિહાસિક બાબતમા શોધખોળ ચલાવવામા આવે તો એકદરે સારગ્રાહી બુદ્ધિવાળા માણસો બહુ લાભ કરી ઘણો નવીન પ્રકાશ નાખી શકે એમ મારુ માનવુ છે અને તે નિયમ વિસારી દેવાથી ઐતિહાસિક ચર્ચામા બહુ નુકશાન થયુ છે અને આગળ પણ થશે એવો ભય રહે છે અત્યાર સુધીમા આનદઘનજીના ચરિત્ર સબધી મોટા પાયા ઉપર પ્રયત્ન મુનિ શ્રી બુદ્ધિસાગરજીએ કરેલો જોવામા આવે છે, પરતુ કમનસીબે તેઓએ પૃથક્કરણ દૃષ્ટિએ અને વૈજ્ઞાનિક ઐતિહાસિક રીતિનો માર્ગ લેવાને બદલે તેઓના પોતાના વિચાર પ્રમાણે આનદઘનજી કેવા હોવા જોઇએ એ વાતપર લક્ષ્ય આપી ચરિત્ર નિરૂપણ કર્યુ છે અને ઘણીખરી જગોએ જાણે ચરિત્રલેખક બનાવો બન્યા તે વખતે હાજર હોય અને અભિપ્રાયો સાભળ્યા હોય અથવા વાતો નજરે જોઇ હોય એવી એકાતિક ભાષામા લેખ લખ્યો છે પૃથક્કરણ કરવાની તેમને રૂચિ ન હોવાને લીધે બહુ વાતો અવ્યવસ્થિતપણે દાખલ થઈ ગઈ છે અવ્યવસ્થિત અભિપ્રાયોનો એકત્ર સમૂહ કરવાની પદ્ધતિને બદલે

જરા વિશેષ સંભાળ ભરી તપાસ ચલાવવામાં આવી હોત અને વ્યવસ્થાસર હકીકત દાખલ થઈ હોત તથા તેમાંથી આધારભૂત અને આધાર વગરની તેમ જ પ્રશંસાસ્પદ કે નિંદાસ્થાનીય હકીકતનો વિવેક કરવામાં આવ્યો હોત તો તેમણે જે પ્રયત્ન કર્યો છે તે વિશેષ ઉપયોગી બની શકત એમ મને લાગે છે. બધી કિંવદંતીઓને અવ્યવસ્થિતપણે પ્રસાર કરવામાં સમાયલું જોખમ બહુ વિચારવા યોગ્ય છે અને ખાસ કરીને આનંદઘનજી જેવા મહાત્મા પુરુષના સંબંધમાં વિચાર કરવા માટે જેમ સાધનો પૂરાં પાડવાની જરૂર છે તેમ તેપર કાં તો વ્યવસ્થાસર વિચારો બતાવવા જોઈએ અથવા વાતો નોંધી લેવી જ જોઈએ. દરેક હકીકતપર વિચારો બતાવવા જતાં ખરા ખોટાનું પૃથક્કરણ કરવાની બહુ જરૂર છે અને એ વાત ખાસ લક્ષ્યમાં ન રહે તો તેનો ગેરલાભ લેનારા બહુ નીકળી આવે છે. બનતાં સુધી આ નિયમ સાચવવા અત્ર યત્ન કર્યો છે અને ખાસ કરીને અમુક સંપ્રદાય કે પક્ષ તરફના વાજિત્ર તરીકે આનંદઘનજીના વિશુદ્ધ જીવનનો ઉપયોગ ન થાય એ જોવા ખાસ સંભાળ રાખી છે. એ મહાત્માના શિક્ષણપર હવે પછી વિચારણા થશે ત્યારે પણ આ નિયમ ઉપર લક્ષ્ય રહેશે.

મેડતાઃ આનંદઘનજી મહારાજના પ્રસંગો ઉપરથી આપણે જોઈ શકીએ છીએ કે તેઓનો વિહાર મેડતા અને તેની આજુબાજુમાં વધારે થયો હોય એમ જણાય છે. સંપ્રદાય પ્રમાણે તેઓ મારવાડમાં બહુ વિચર્યા જણાય છે અને જીંદગીનો કેટલોક કાળ તેઓએ પાલણપુર તરફનાં ગામોમાં ગાળ્યો જણાય છે. મેડતાની આજુબાજુનાં મોટાં જંગલોમાં અને આબુ ઉપરની ગુફામાં તેઓ વિશેષ રહ્યા હોય એમ જણાય છે અને શ્રી સિદ્ધાચળને ભેટવા માટે કાઠિયાવાડમાં આવી ગયા હોય એ સંભવિત છે. તેઓશ્રીનો જન્મ બુંદેલખંડમાં થયો હોય એમ તેઓની ભાષા અને તે સંબંધી ચાલતી દંતકથા ઉપરથી જણાય છે. તેઓની ભાષાપર હવે વિચાર કરવા માટે એ અગત્યના વિષયની વિચારણા કરવાનાં સાધનોપર આપણે લક્ષ્ય આપીએ. તેઓના સંબંધમાં ચાલતી સાંપ્રદાયિક વાતો, દંતકથાઓ અને હકીકતો એક સરખી રીતે તેઓના મારવાડમાં વિહાર બતાવી

આપે છે આપણે ગુજરાતના હોઇએ તેથી તેમને ગુજરાતી કહેવા, કાઠિયાવાડી હોઈએ તેથી કાઠિયાવાડી બતાવવા પ્રયાસ કરવો અથવા બગાળી હોઇએ તો બગાળી બતાવવા યત્ન કરવો એમ કરવા લલચાઈ જવાય તેવુ છે, પરતુ વાસ્તવિક રીતે એ વસ્તુસ્વરૂપપર આખો મીચવાનો અથવા મીંચાવવાનો પ્રયત્ન છે આથી આપણે હવે આનદઘનજીની ભાષાપર વિચાર કરીએ

આનંદઘનજીની ભાષા· સાપ્રદાયિક હકીકત એ બહારનો પૂરાવો (extrinsic evidence) છે આનદઘનજીના ચરિત્રને અગે આપણે સહજ ઊહાપોહ તે રીતે કરી ગયા હવે આપણે ગ્રથકર્તાના સબધમાં અને ખાસ કરીને તેમની ભાષાના સબધમા તેઓની જાણીતી કૃતિઓમાથી શુ હકીકત પ્રાપ્ત થાય છે તેપર વિચાર કરીએ આ આતરિક પૂરાવો (intrinsic evidence) જેમ એક રીતે સમય જન્મ વિહાર આદિનો નિર્ણય કરવામા ઉપયોગી જણાય છે તેમ અમુક સયોગોના પુરૂષો માટે તેનો બહુ ઉપયોગ કરવામા આવે તો આડે રસ્તે પણ દોરી જાય છે શેકસપિયર જેવા એક સ્થાનકે રહી જીવન પૂરૂં કરનારના જન્મ અને વ્યવહારના નિર્ણયમાં અમુક અશે તેના ગ્રથોમા વપરાયલી ભાષા બહુ ઉપયોગી ગણાય, પરતુ એક સ્થાનકેથી બીજે સ્થાન કે વિહાર કરનાર સાધુઓના સબધમા એ જ ભાષા વિચારણા કદાચ ખોટા અનુમાનનુ કારણ થઇ પડે તો તે તદ્દન સભવિત છે સામાન્ય રીતે તો અમુક ભાષા ઉપરથી કોઇ પણ નિર્ણય ઉપર અમુક વ્યક્તિના સંબધમા આવવુ અથવા તેપરથી તેમનો જન્મ વ્યવહાર નિર્ણય કરવો એ ઘણુ જોખમભરેલુ છે તેનુ કારણ એ છે કે મનુષ્યો પોતાની ભાષા સયોગ પ્રમાણે ફેરવી શકે છે સ્વામી વિવેકાનદનો ઇંગ્લિશ ભાષાપરનો કાબુ વિચારતા તેમને ભારતભૂમિથી અન્યત્ર જન્મેલા ધારવામા આવા અનુમાનો કેવી રીતે ઉપયોગી થાય તે વિચારવા જેવુ છે કાઠિયાવાડમા જન્મેલ અને પૂર્વ અવસ્થામા શુદ્ધ ગુજરાતીમા લેખ લખેલ માણસ દક્ષિણના પ્રદેશોમા વિચરે અને હિંદુસ્તાની ભાષાપર અસાધારણ કાબુ ધરાવે એવા દાખલા મોજુદ છે મારવાડના જન્મેલા અને કાઠિયાવાડમા વિચરેલા સંસ્કારી ગુજરાતી લખે અને તેમા મારવાડીની ગધ પણ ન આવે અને ગુજરાતમાં

જન્મેલા છતાં થોડો વખત પંજાબમાં ફરેલા શુદ્ધ ગુજરાતી લખે અને હિંદુસ્તાનીમાં ભાષણ કરે તથા ગુજરાતી ભાષા બોલતાં પણ ન આવડે એવા દાખલા આપણે હાલ નજરે જોઈએ છીએ. એથી ભાષાને અંગે અમુક પ્રદેશમાં વધારે વિહાર હતો અથવા પરિચય વિશેષ હતો અથવા જન્મ તે પ્રદેશમાં હતો એમ ચોક્કસ ધારી લેવું તે ખાસ કરીને સાધુઓના સંબંધમાં બહુ જોખમ ભરેલું છે અને સાધારણ રીતે એવા અસ્થિર પાયા ઉપર કોઈ પણ લેખક કે ગ્રંથકારના સંબંધમાં ઈમારત ચણવી તે જરૂર બહુ અચોક્કસ અવસ્થામાં રહે છે. મી૦ મનસુખલાલ રવજીભાઈ મેહતા જૈન કાવ્યદોહન પ્રથમ ભાગના ઉપોદ્ઘાતમાં જે અનુમાનો ઉપર આનંદઘનજીના સંબંધમાં દોરવાઈ ગયા છે તે બંધબેસતાં નથી. તેનાં કારણોમાં પ્રથમ અગત્યનું કારણ એ છે કે સંપ્રદાયથી તેઓનાં અનુમાનો અસત્ય માલૂમ પડે છે અને તેઓ જે ભાષાને વિશેષ કાઠિયાવાડી સંસ્કારવાળી કહે છે અને મુનિ બુદ્ધિસાગર જેને ગુજરાતી કહે છે તે બન્ને વાત બહારના તેમજ અંદરના પૂરાવાથી પણ ખોટી માલૂમ પડી આવે છે. અગાઉ જણાવ્યું છે તેમ આ સંબંધમાં માત્ર ભાષા ઉપર આધાર રાખવો પડ્યો હોત તો એકાંત અનુમાન ઉપર આવવું લગભગ અશક્ય જેવું જ હતું, પણ તે સાથે મેડતામાં ચાલતી વાતો, સંપ્રદાયથી ચાલી આવેલી હકીકતો, મેડતામાં ઉપાશ્રયનાં ખંડેરો અને તે સર્વની સાથે આનંદ-ઘનજીની ભાષાને વિચારતાં આપણે આનંદઘનજીના જન્મ અને વિહાર વિશેષે કરીને મેડતા તરફના પ્રદેશમાં એટલે મારવાડમાં હતો એમ બતાવવા પ્રયત્ન કરશું. સંપ્રદાયથી ચાલી આવતી વાતો ઉપર જણાવી છે અને તે વાતને પં. ગંભીરવિજયજી જેઓનો જન્મ પણ બુંદેલખંડમાં હતો તેઓએ તેઓના જીવનનો પ્રથમ ભાગ યતિપણે મારવાડમાં ગાળ્યો હતો તે વખત દરમ્યાન આનંદઘનજી સંબંધી ઘણી હકીકત મેળવી હતી તેમણે ટેકો આપ્યો છે તેથી હવે આપણે આનંદઘનજીની ભાષામાં વિશેષ તત્ત્વ કઈ ભાષાનું આવે છે તે વિચારીએ. ત્યાં ભાષાવિચારણાને અંગે એક વાત ખાસ લક્ષ્યમાં રાખવા યોગ્ય છે અને તે એ છે કે અમુક લેખક ગુજરાતીમાં લખે છતાં પણ જો તેનો મૂળ પ્રદેશ મારવાડ હોય તો તે અવારનવાર

મારવાડી શબ્દો તથા વાકયોનો ઉપયોગ કરી નાખે છે તેથી ગુજરાતી ભાષાના બહારના શણગારમા બીજી કઈ કઈ ભાષાનો સયોગ અથવા સહયોગ થયો છે એપર બરાબર વિચાર ચલાવવામા આવે તો ગ્રંથકર્ત્તાના સંબધમા આતરિક હકીકત વધારે ચોક્કસ આકારમા મળે એમ સભવ રહે છે દાખલા તરીકે આપણે આનદઘનજીના સબધમા જો એમ બતાવી શકીએ કે તેઓની ગુજરાતી લાગતી ભાષામા પણ મારવાડી શબ્દો વિશેષ આવે છે તો જેમ આપણે તેમનુ મૂળ સ્થાન મારવાડની ભૂમિ બતાવી શકીએ, તેમજ જો તેનામા અવારનવાર મારવાડીના પ્રયોગો બતાવી શકીએ તોપણુ એ જ વાત બીજા આકારમા પણ તેજ રૂપે બતાવી શકીએ આ વાત લક્ષ્યમા રાખી આપણે પ્રથમ પદોની ભાષાપર વિચાર કરીએ પદમા મારવાડી (અથવા ગુજરાતી નહિ તેવા) પ્રયોગો કેટલી છુટથી થયા છે તે બહુ થોડા પદમા આવેલા શબ્દોના લીસ્ટથી જણાશે નીચે લખેલા શબ્દોમાથી એક પણ શબ્દ અહી વપરાયો છે તે રૂપમા અથવા અર્થમા ગુજરાતી ભાષામા વપરાતો નથી અને તેમાના કેટલાક શબ્દો તો ગુજરાતી ભાષામા વપરાતા જ નથી

પ્રથમ પદ-ક્યા, સોવે, બાઉરે, જ્યુ, ઘટત હૈ, દેત, ઘરિય, રાઉ, પાયકે, ભાઉ, નાઉ, કહા, અબ, ધ્યાઉ
દ્વિતીય પદ-બાઉરે, મત, શીર, ક્યા, બજાવે (ગુજરાતી=વગાડે) કલે, વૈ, ઘટમેં, સુજ, ભાવે, ચાસે, માવે, પાવે
પદ ત્રીજું-જીય, સેરી, માતો, વિસરી, સુપનકો, માચ, માચત, રાહત, છાંહ, બદરી, આઈ, ગહેગો, જ્યું, નાહર, અજહુ, કહુ, નાંહિ, હારિલ, લકરી, છારત, ક્કરી
પદ ચોથું-નિન્દ, અગ્યાનકી, મિટ ગઇ, નિજ, દીપક કીયો, સરૂપ, આપુહી, ઠાનત, કહા, દિખાલુ, ઔરકુ, લોગ, પ્રેમકા, સો, ઠૌર, આણકુ, ગિને, લોય, અકથ, કહાની, કોય
પદ પાચમુ-અવધુ, નટનાગરકી, બાંભણ, મમયમેં, ઠાને, વિણમેં, તબહી, ઉલટપલટ, યા, હમ, સુની, કબહી, કુની, સુભાવે, તાહી, મમાવે, હે નાહિ, લખે, ક્યા, સર્વંગી, ન્યારી, ભાવે, સો પાવે
પદ છઠ્ઠે-રસિકકો, સુન્યો, વિરતત, ઘરવાસી, મધી, પૂરી, બજાસી, અભ્યાસી, સમામી, ચાગી, જયકારી (જયકાસી), અનુકારી, વિમામી, સીઝે, સમામી,

આપે છે તેવી જ રીતે 'સેજડી રંગ રોલા' એ વાક્યનો પ્રયોગ પણ મારવાડી ભાષાને ઉદ્દેશે છે. મારા કહેવાની મતલબ અહીં વિશેષ સ્પષ્ટ રીતે કહેવાની જરૂર છે. એ આખું પદ તો હિંદી ભાષામાં જ છે અને કોઇ કોઈ જગોએ મારવાડીની તેમાં વાસ આવે છે એ જણાઇ આવે તેવું છે, પરંતુ તેની સાથે એમાં વાક્યોના જે પ્રયોગો કરવામાં આવ્યા છે અને તેને જે અલંકારિક અર્થમાં વાપરવામાં આવ્યા છે તે બરાબર મારવાડી છે. 'તેરે મુખ દીઠે ટલે, મેરે મનકા ચોલા,' અથવા 'સેજડી રંગ રોલા'ના જેવા પ્રયોગો ગુજરાતીમાં થતા નથી અને મારવાડીમાં બહુ સાધારણ છે. આવા શબ્દ અને વાક્ય-પ્રયોગ ઉપરથી જ્યારે એક ગ્રંથકર્તા કે કવિના સમય અથવા વિહાર-ક્ષેત્રપર વિચાર કરવાનો હોય ત્યારે તે પ્રદેશના ખાસ સંબંધમાં આવવાની જરૂર રહે છે અને તે સમયના કવિઓના લેખો વાંચી જવાની જરૂર છે અને તેમ કરવાનું અને તે પ્રમાણે જેમણે કર્યું હોય તેમના વિચારો અને પ્રયોગ જાણવા સાંભળવાનું મને બનેલું હોવાથી અને તે પ્રદેશમાં જઈ કેટલીક તપાસ જાતે કરેલી હોવાથી એ સંબંધમાં આ પ્રમાણે થયેલો મારો નિર્ણય જાહેરના હિત ખાતર પ્રકટ કરવાની આવશ્યકતા ધારવામાં આવી છે. સવિશેષ આધારભૂત હકીકત પ્રાપ્ત થતાં મારા અભિપ્રાય માટે મને આગ્રહ નથી એ ઉપર જણાવ્યું છે અને ફરી પણ જણાવવાની રજા લઉં છું.

આ ઉપરાંત બીજા પણ અનેક પ્રયોગો આવી રીતે બતાવી શકાશે. તેનો ઉપયોગ મારવાડ અને ઉત્તર હિંદુસ્તાનને સ્પષ્ટ બતાવી આપે છે તે તરફ આંખ મીંચામણી કરવી એ તદ્દન બનવું અશક્ય છે. 'તૃષ્ણા રાંડ ભાંડકી જાઈ' (પદ ૧૪) એમાં ભાંડની દીકરીને બદલે ગુજરાતી પ્રયોગ થયો હોત તો ઢેઢની દીકરી એવો જ પ્રયોગ થઈ શકત, તેમ જ તે જ પદમાં પૃષ્ઠ ૧૩૯ માં 'વાજે જીત નગારો' એ વાક્યપ્રયોગને બદલે ગુજરાતીમાં 'વિજય ડંકો' એવો શબ્દસમૂહ વપરાત. અહીં જે પ્રયોગ કરવામાં આવ્યા છે તે ખાસ માતૃભાષાને અનુલક્ષીને અને અલંકારિક રીતે થયા છે એ ખાસ લક્ષ્યમાં રાખવાનું છે. એક સમર્થ, અભ્યાસી લેખક પોતાના લેખો ગુજરાતી આદિ ઘણી ભાષામાં લખી શકે એ સ્પષ્ટ સમજાય તેવી હકીકત છે, પરંતુ

જ્યારે ભાષાના ઉપયોગને અગે idioms ખાસ વાક્યપ્રયોગો વાપરવાના પ્રસગો આવે ત્યારે માતૃભાષામા અથવા દેશી ભાષામા જેવી છુટથી તેનો ઉપયોગ થાય છે તેવો અને તેટલો ઉપયોગ અન્ય ભાષામા થતો નથી અને આ મોટો તફાવત પદની અને ચોવીશીની ભાષામા ખાસ લક્ષ્યમા રાખવાની જરૂર છે ચોવીશી પૈકીના ૨૨ સ્તવનો* આનદઘનજીના બનાવેલા છે તેની ભાષા પ્રૌઢ છે, છતા જે છુટ અને સ્પષ્ટતાથી ખાસ વાક્યપ્રયોગો અને અલકારો પદમા વપરાયા છે તેટલી છુટ અને સ્પષ્ટતા સ્તવનોમા જોવામા આવશે નહિ આ મુદ્દાપર આપણે ખાસ વિચાર કરવા યોગ્ય છે તેને માટે સૂક્ષ્મ અવલોકનદૃષ્ટિથી પદની અને સ્તવનોની ભાષા વિચારવા વિજ્ઞપ્તિ છે. સ્તવનોના વિચારો વધારે ઉચ્ચ છતા અલકાર અને વાક્યપ્રયોગો પદમા વિશેષ દૃઢ રીતે વપરાયલા જોવામા આવશે

ગમે તે પદ વાચવાથી અને ખાસ કરીને તેના પ્રયોગોપર વિચાર કરવાથી આનદઘનજી મહારાજની ભાષામા દૃઢ સસ્કાર ઉત્તર હિંદુસ્તાન અને મધ્ય પ્રદેશ વચ્ચે બુદેલખડમા વપરાતી મિશ્ર મારવાડી–હિંદુસ્તાનીના જણાઇ આવે તેવુ છે આપણે એવા પ્રયોગોપર જરા વધારે વિચાર કરીએ દાખલા તરીકે ‘કબ મિલશે મનમેલુ’ (પદ ૨૪–પૃ ૨૧૯) ત્યાર પછીની ગાથામા ‘લેલૂ’ શબ્દપ્રયોગ અને ખાસ કરીને ‘કો નવિ વિલગે ચેલુ’ એવો એજ પદમા જે શબ્દ અને વાક્યપ્રયોગ કર્યો છે તે આ પદોના બનાવનારનુ વિહારક્ષેત્ર સ્પષ્ટપણે મારવાડ તરફ બતાવે છે લેલૂનો અર્થ મારવાડીમા પથ્થરનો કટકો અથવા નાનો પથ્થર થાય છે અને ‘ચેલુ વિલગે’ એટલે ચેલો ગુરૂ મહારાજ સાથે રહેવાને લલચાય એજ અર્થમા હાલ પણ તે વાક્યપ્રયોગ મારવાડી ભાષામા થાય છે અને કોઇ મારવાડી સાથે વાત કરવાથી પણ એ હકીકત જણાઈ આવે તેમ છે ‘આપ મિલ્યાથી અતર રાખે’, એને મળતો ગુજરાતીમા પણ પ્રયોગ થાય છે પરતુ એમા પણ

* મારા વિચાર પ્રમાણે ૨૧ તેમના બનાવેલા છે જેપર વિચારણા હવે પછી કરવામાં આવી છે ચાલુ માન્યતા પ્રમાણે ૨૨ સ્તવન (૧ થી ૨૨) તેમના બનાવેલા કહેવાય છે વિ ક

'મિલ્યાથી' શબ્દ એવી રીતે વપરાયો છે કે એ મારવાડી તરફ આખા પ્રયોગને ખેંચી જાય છે. 'આપણા મળે ત્યારે આંતરો રાખે તે ગાંડો સમજવો' એમ ગુજરાતીમાં પ્રયોગ થાય છે પણ 'મિલ્યાથી' એવો ભાષાપ્રયોગ કે વાક્યરચના ગુજરાતીમાં કદિ જોવામાં આવતા નથી. આ એક વાક્ય જ મિશ્ર મારવાડી-હિંદુસ્તાનીના પ્રયોગોનો જે છૂટથી અહીં ઉપયોગ થયો છે તે બતાવી આપે છે અને ભાષાના નિર્ણયને અંગે બહુ મદદ કરે અને ઉપયોગી થાય તેવો આંતરિક પૂરાવો રજુ કરે છે.

આવા ખાસ વાક્યપ્રયોગના થોડાક દાખલા રજુ કરીએ. ત્રેવીશમાં પદમાં (પૃ. ૨૧૧) 'દે ઠવકાય ન વા ગમે' એ ખાસ મિશ્ર પ્રયોગ છે અને એના જેવો પ્રયોગ ગુજરાતીમાં જોવામાં આવતો નથી. છવીશમા પદમાં વેદ સાથે 'કિતાબ' શબ્દ વાપર્યાં છે તેનો ત્યાં અર્થ વિચારતાં તે કુરાનના અર્થમાં સમજાય છે ત્યારે તે જ શબ્દ પાછો ચુમાલીશમા પદમાં કુરાન સાથે વાપર્યો છે ત્યાં તે મહમદ પેગંબર પછીના ગ્રંથકારોએ બનાવેલ મુસલમાની ધર્મપુસ્તકો બતાવે છે. એવો તે શબ્દનો પ્રયોગ ગુજરાતીમાં કદિ થતો નથી. જ્યારે તે અર્થમાં સદરહુ શબ્દ હિંદુસ્તાનીમાં છૂટથી વપરાતો હતો અને અત્યારે પણ વપરાય છે. ચુમાળીશમા પદમાં 'કરવત કાશી જાઇ ગ્રહુંરી' (પૃ. ૪૬૮) એ ખાસ મારડી વાક્યપ્રયોગ બતાવે છે. ગુજરાતીમાં તેને બદલે 'કાશીએ જઇને કરવત મૂકાવું' એવો પ્રયોગ થઈ શકત. 'કરવત ગ્રહું' એવો વાક્યપ્રયોગ ગુજરાતીમાં કદિ થતો નથી. બેંતાળીશમા પદમાં 'અપની ગતિ પકરેંગે' (પૃ. ૪૪૯) એ વાક્યપ્રયોગ શુદ્ધ હિંદુસ્તાની છે, એનો એ જ વિચાર ગુજરાતીમાં ખાસ પ્રયોગથી બતાવવો હોય તો 'મારો રસ્તો લઈ લઇશ' એમ વપરાય છે, પરંતુ 'પકડ' ધાતુ ગતિ સાથે કદિ વપરાતો નથી. આડત્રીશમા પદમાં 'વાત કરતં હૈ ભોરી' (પૃ. ૩૬૮) એમાં વાતની સાથે ભોરી વિશેષણ લગાડ્યું છે તે ગુજરાતીમાં કદિ વપરાતું નથી. આ સર્વ દાખલાઓ આડાઅવળા લઈને બતાવ્યા છે. એ વિષય ઉપર ખાસ લેખ લખવો હોય કે ચર્ચા કરવી હોય તો તેપર પાનાંઓ ભરાય તેમ છે, પરંતુ એવા મોટા ઉલ્લેખ માટે ઉપોદ્ઘાતમાં અવકાશ નથી. ખાસ વિચાર કરીને જરા નિર્ણય કરવામાં આવશે તો

એકદમ સમજી શકાય તેવું છે કે પદમા જે ભાષા વપરાણી છે તેમા મિશ્ર મારવાડી–હિંદુસ્તાનીના સસ્કારો વિશેષ છે અને તેમા ગુજરાતી ભાષાનો પ્રયોગ કવચિત્ થયો છે ત્યા પણ હિંદુસ્તાની સસ્કારો અને તેના વાકયપ્રયોગોનો સારી રીતે ઉપયોગ થયો છે ગુજરાતનો પરિચય હોવાથી ગુજરાતીની છાયા પદમા પણ અવારનવાર જોવામા આવે છે, છતા પદની ભાષામા મોટો ભાગ મારવાડી–હિંદુસ્તાનીના સસ્કારવાળો છે અને ગુજરાતી પ્રયોગો કોઈ કોઈ થયા હોય ત્યા પણ અસલ ભાષાના સસ્કારો સ્પષ્ટ જણાઈ આવે તેમ છે

હવે આ સબધમા એક બીજી વાત પણ વિચારી લઈએ ચોપનમા પદમા 'માણેકચોક' શબ્દ આવે છે અને ત્યા હાટડુ માડવાની વાત કરી છે તેપરથી આનદઘનજીનો અમદાવાદમા વિહાર હતો એમ કેટલાક માનવા લલચાઈ જાય તો તે સંબધમા બે અનુમાન છે એક તો ઉત્તર હિંદુસ્તાનના ઘણા શહેરોમા વ્યાપારના કેન્દ્રસ્થાનને માણેક ચોક કહેવાનો રિવાજ છે એટલે શહેરના મધ્યભાગમા જ્યા સર્વ વસ્તુ મળી શકતી હોય અને ચોક જેવો આકાર હોય તેને 'માણેક ચોક' કહેવાનો રિવાજ છે અમદાવાદમા તેને માણેકચોક કહેવામા આવે છે તેથી ગુજરાતની છાયા પદોમા ધારી લેવાનુ કારણ નથી દિલ્લીમા ચાદની ચોક છે તેવી રીતે બીજા ઘણા મારવાડ અને ઉત્તર હિંદુસ્તાનના શહેરોમા માણેકચોક હાલ પણ છે મારી યાદ પ્રમાણે ખુદ મેડતામા મધ્ય ચોકને માણેકચોક કહેવામા આવે છે ચોપનમા પદની ભાષામા ગુજરાતીને મળતા કોઈ કોઈ પ્રયોગો છે તેથી એ પદ ગુજરાત તરફના વિહાર દરમ્યાન લખાયેલ હોય તો તેમ ધારવામા અડચણ નથી, પણ એ ઉપરથી પદોની ભાષા ગુજરાતી કહી શકાય નહિ મુનિ બુદ્ધિસાગર પદોમા જે ગુજરાતી શબ્દો હોવાનુ લીસ્ટ આપે છે તે લગભગ તેઓ બતાવવા માગે છે તેથી ઉલટી વાત સાબીત કરે છે. ઘણાખરા ગુજરાતી પ્રયોગો તેઓ ધારે છે તેમ વપરાયા જ નથી આપણે તેમનુ લીસ્ટ પ્રથમ તપાસી જઈએ છઠ્ઠા પદમા 'માહરો' અને 'બાલુડો' એ બન્ને શબ્દો બરાબર હિંદુસ્તાનીના પ્રયોગો છે સોળમા પદમા 'પ્રભુ' શબ્દ હિંદુસ્તાની છે અને જે અર્થમા તે ત્યા વપરાયો છે તે ગુજરાતીને બદલે હિંદુસ્તાની અર્થ ખાસ બતાવે છે તેજ

પદમાં 'આવશે' શબ્દ જે રીતે ત્યાં વપરાયો છે તેજ પ્રમાણે મારવાડી ભાષામાં હાલ પણ વપરાય છે, તે કોઈ ભણેલા મારવાડીને પૂછવાથી પણ જણાઈ આવશે. સત્તરમા પદમાં 'કોણ, વેણ, બોલે છે' એ ત્રણે શબ્દો મારવાડી પ્રયોગો બતાવે છે અને ખાસ કરીને વેણ શબ્દ તો ત્યાં એટલો બધો ઘરગથ્થુ છે કે તેને ગુજરાતી કહેવો એ તદ્દન ભૂલભરેલું છે. 'કોય, હોય' (૧૮) બન્ને મારવાડી પ્રયોગ છે અને તે બરાબર સાબીત થઈ શકે તેમ છે. જ્યાં તે વપરાયા છે ત્યાં જરા વાંચવાથી પણ સમજાય તેવું છે (જુઓ પૃષ્ઠ ૧૬૧). 'સનાતન જો કહું રે' એ ખાસ હિંદુસ્તાની પ્રયોગ છે, સનાતન શબ્દનો ઉપયોગ ગુજરાતી ભાષામાં હજુ હાલમાં જ થવા લાગ્યો છે. તે શબ્દનો ઇતિહાસ વિચારવા યોગ્ય છે. આનંદઘનજીના વખતમાં એ શબ્દ ઉત્તર હિંદમાં બહુ વપરાતો હતો અને હાલ પણ તેનો બહોળો ઉપયોગ ત્યાં જ થાય છે. 'અંતરગતની, વાતલડી' (પદ-૨૫) એ પ્રયોગ મારવાડી છે. ગુજરાતીમાં 'વાતડી' પ્રયોગ થાય છે, કોઇ પણ કેવળ ગુજરાતી કવિ કે ગ્રંથકારે ગુજરાતીમાં 'વાતલડી' શબ્દ વાપર્યો હોય એવું બતાવવામાં ન આવે ત્યાંસુધી આ વાત સાબીત થઈ શકે તેમ નથી. પંડિત વીરવિજયજીએ એક જગોએ વાતલડી શબ્દપ્રયોગ કર્યો છે, પરંતુ ત્યાં તે કેવળ ગુજરાતી પ્રયોગ નથી, 'વાત' અક્ષરનું એ પ્રેમદર્શક નાનું રૂપ છે અને તે કદાચ ગુજરાતીમાં વપરાતું હોય તો તેજ અર્થમાં તે મારવાડીમાં વપરાય છે એમ ધ્યાનમાં રહેવું જોઈએ. એવા બન્ને ભાષાને સાધારણ પ્રયોગો એક એકાંત હકીકત સિદ્ધ કરી શકતા નથી. 'રહું' (પદ-૩૩) એ જ રીતે મારવાડી પ્રયોગ છે અને તે તેની પછીનો 'ફિરૂં' શબ્દ બતાવી આપે છે. અડતાળીશમા પદમાં, 'એક પખો મેં કોઈ ન દેખ્યો, કોઈનું, જે જે કીધું જે જે કરાવ્યું' એ સર્વ મારવાડી પ્રયોગ છે એ સામાન્ય રીતે પણ સમજી શકાય તેવું છે. આવી રીતે પ્રયોગો માટે બતાવી શકાય તેમ છે. સ્થલસંકોચથી વધારે લખવાની જરૂર લાગતી નથી, પણ મારા ધારવા પ્રમાણે મારે જે વાત કહેવાની છે તે મેં બની શકતી રીતે સ્પષ્ટ કરી છે. અહીં મારે એટલું બતાવવાની જરૂર છે કે મેં પચાસ પદની ભાષાપર વિશેષ ઊહાપોહ કર્યો છે, કારણ કે ત્યાંસુધીનાં પદો બહુ વાર વાંચવાની મને જરૂર

પડી છે. ભાષાવિચારને અંગે આ જ પુસ્તકના બીજા ભાગમા વિચાર કરવાનુ કારણ રહેશે અથવા અભિપ્રાય ફેરફાર કરવાનો પ્રસગ પ્રાપ્ત થશે તો ખુલ્લા દિલથી તે વિષયને ફરીવાર હાથ ધરવામા આવશે કોઇ પણ લેખકે પોતાના નિર્ણયાત્મક વિચારો આવી બાબતમાં જાહેર કરવાની કે અન્યપર ઠસાવવાની ધૃષ્ટતા કરવા વિચાર કરવો તે અયોગ્ય છે માત્ર વિચાર કરનારને વિચાર કરવાના સાધનો યોજી આપી પોતે પોતાના અભિપ્રાય બતાવવા સાથે તટસ્થ રહેવુ એ જ ઉચિત માર્ગ છે અને તે સાથે પોતે જે નિર્ણયપર આવેલ હોય તે માર્ગ-દર્શક તરીકે બતાવવો અને તેને માટે યોગ્ય ભાષા વાપરવી આક્ષેપક અથવા નિર્ણયાત્મક શૈલી આવી બાબતમા લેખક અને વાચનાર બન્નેને લાભ કરનાર થતી નથી આવા ભાષાશૈલી વિગેરેના ખાસ વિષયોમા પ્રતિપાદક શૈલી યોગ્ય ભાષામા જાળવી રાખવાની બહુ જરૂર છે પાછા આપણા મુદ્દાપર આવતા આપણે હવે આનદઘનજીના સ્તવનોની ભાષા પણ વિચારી લઇએ.

આનદઘનજી મહારાજે ચોવીશી પૈકી બાવીશ સ્તવનો બનાવ્યા એમ કહેવાય છે બાકીના બે સ્તવનો બનાવવા બે જૂદા જૂદા પ્રયાસ થયા છે, પણ આનદઘનજીની ભાષા કે રહસ્યની ખૂબિ કોઈ લાવી શક્યુ નથી આનદઘનજીના સ્તવનોની ભાષામા ગુજરાતીનુ તત્ત્વ સારૂ છે અને તે સ્તવનો ગુજરાત કાઠિયાવાડના વિહાર પછી લખાયલા હોય એવુ સહજ અનુમાન થાય છે એ સ્તવનોમા મારવાડી અને હિંદુસ્તાનીના સસ્કારો બહુ છે, એ બતાવે છે કે ભાષા ગમે તેટલી ગુજરાતી લખવાનો પ્રયત્ન કરવા છતા જન્મભૂમિ તરફની ભાષાના સસ્કારો જવા બહુ મુશ્કેલ છે એ ઉપરાત એક બીજી વાત તરફ અહીં ખાસ લક્ષ્ય દોરાય છે અને તે એ છે કે જે પ્રૌઢ અલકારિક ભાષા પદમા આવી શકી છે તેવી ભાષા સ્તવનોમા આવી શકી નથી આ વાત પ્રથમ દૃષ્ટિએ ચોકાવનારી લાગે તેમ છે, કારણ કે આનદઘનજીના પદો કરતા સ્તવનો વિશેષ પ્રસિદ્ધ છે, પરતુ બરાબર વિવેચન કરી પરીક્ષા કરવામા આવશે તો આ વાતનું સત્ય સમજાશે કુદરતી માતૃભાષામા જે ખાસ પ્રયોગો વાપરી શકાય છે તેવા ગ્રહણ કરેલી ભાષામા વપરાતા નથી અને એક પદ અને એક સ્તવન હાથમા

લઈ બંનેની ભાષાપર વિચાર કરવાથી આ વાતનું મારૂં વક્તવ્ય બરાબર સમજાઈ જશે. સાથે એટલું પણ યાદ આપવાની જરૂર જણાય છે કે સ્તવનોનું મહત્ત્વ ભાષાપ્રયોગને લઈને નથી, પણ નૈસર્ગિક ઉચ્ચ વિચારો, આદર્શમય જીવનના ઊંડા હૃદયપ્રદેશમાંથી નીકળેલ ભાવ અને વ્યવહાર નિશ્ચયને એક સરખી રીતે પોષક તત્ત્વ આપનાર સ્તવનો બહુ અલ્પ હોવાથી આનંદઘનજીનાં સ્તવનોનું બહુ મહત્ત્વ છે; બાકી વાક્યપ્રયોગના સંસ્કારીપણાને અંગે, વસ્તુગ્રહણ અને નિદર્શનની દૃઢતાને અંગે અને કાવ્યમાધુર્યને અંગે પદોની ભાષાશૈલી સ્તવનના કરતાં ઘણી ચઢે તેમ છે. જે ઉચ્ચ આશય જાળવી રાખીને મહાન્ સત્યો સ્તવનોમાં પ્રગટ કરે છે તેની આથી ઓછી કિંમત થતી નથી. વક્તવ્ય એટલું છે કે ગુજરાતી ભાષાનો છુટથી ઉપયોગ કરવા જતાં પદો જેવી વિશિષ્ટ ભાષા સ્તવનોમાં આવી શકી નથી. કાવ્યરસિકતા પણ પદોમાં સ્પષ્ટ માલૂમ પડે છે અને સરખામણીમાં તે વધારે ભાવાત્મક છે એમ જણાઈ આવે છે. આ એક જૂદી હકીકત છે. ભાષાને અંગે વિચારણા કરતાં અહીં કહેવાની એક બીજી વાત એ પ્રાપ્ત થાય છે કે સ્તવનોની ગુજરાતી ભાષામાં પણ ઉત્તર હિંદુસ્તાનના સંસ્કારો બહુ દૃઢ રહી ગયા છે. આપણે કેટલાક દાખલા આ સંબંધમાં બતાવી આપણા ચરિત્રનાયકનાં સ્તવનોની ભાષાવિચારણા કરીએ.

'સમજે ન માહરો સાલો.' (સ્તવન ૧૭-૬) અહીં માહરો સાલો એ શબ્દોનો પ્રયોગ કાઠિયાવાડી છે એમ બતાવવા પ્રયત્ન થયો છે. એ પ્રયોગ કાઠિયાવાડ કરતાં સુરતમાં વધારે થાય છે અને તેથી વધારે મારવાડમાં થાય છે. એ ઉપરાંત એમાં ખાસ લક્ષ્યમાં લેવા જેવું તો લિંગવ્યત્યયનું સ્વરૂપ છે. એ કુંથુનાથજીના સ્તવનમાં મનની વાત ચાલે છે અને કોઈ પણ સાધારણ ગુજરાતી બોલનાર મનને 'સાળો' કહે નહીં પણ 'સાળું' કહે એ ભાષાપરિચયથી જણાય તેવું છે. 'મન' નાન્યતર જાતિનો શબ્દ હોવાથી સાળા શબ્દનું વિકારી રૂપ તત્પ્રાયોગ્ય નાન્યતર વિકાર ગ્રહણ કરે છે. મારવાડના લોકો ઉપર બતાવ્યું તેમ 'ખોટો ખાતો' શબ્દ બોલે છે તેમ મન માટે પુલ્લિંગ વાપરે છે. પદ ૯ અને તેપર ભાષાવિચારણા ઉપર થઈ છે તે અત્ર પ્રસ્તુત છે. આવી રીતે લિંગવ્યત્યય મારવાડીમાં બહુ થયા કરે છે. આવો જ

લિંગવ્યત્યય 'મુજ મન તુજ પદપંકજે રે, લીનો ગુણ મકરન્દ' (૧૩–૩) વાળા વાક્યમા થયો છે મન અને મકરંદ બન્નેને માટે 'લીનો' શબ્દ લાગુ પડે તેમ નથી, કારણ કે મન નાન્યતર લિંગે છે અને મકરન્દ પુલ્લિંગે છે, છતા લિંગ સબંધી ફેરફાર મારવાડમા અગત્યનો નથી અને મનને તો બહુ વાર નરજાતિમા વાપરવામા આવે છે તેથી 'સમજે ન માહરો સાળો' એવા ઉપરોક્ત પ્રયોગ પેઠે જ આ પ્રયોગ થયો છે જે સ્તવનની ભૂમિકા મારવાડી-હિંદુસ્તાનીમા બતાવે છે, તેના ફળ ફૂલને ગુજરાતીમા કહેવાઈ શકાશે, પણ વેલો તાણતા તે થડ તરફ જ જશે એવુ સ્વરૂપ સ્તવનોમા બહુવાર જોવામા આવશે

આ લિંગવ્યત્યયના બીજા પણ ઘણા દાખલાઓ છે જેમકે 'પાપ નહિ કોઈ ઉત્સૂત્રભાષણ જિસ્યો, ધર્મ નહિ કોઈ જગ સૂત્ર સરિખો' એ ચતુર્દશ પ્રભુના એકદમ ગુજરાતી લાગતા સ્તવનમા પાપ અને ધર્મ શબ્દ નરજાતિમા વાપર્યા છે તેવા પ્રયોગ ગુજરાતી ભાષાના સાક્ષરને તદ્દન ન સમજાય તેવા લાગે છે જ્યારે મારવાડીમા તેમ થવુ તે દરરોજનો બનાવ છે

અઢારમા અરનાથજીના સ્તવનમા 'કનક' માટે ચોથી ગાથામા વાત ચાલી છે ત્યા તેને માટે 'ભારી, પીલો અને ચીકણો' એવા વિશેષણ મૂક્યા છે એ ત્રણેમા અને ખાસ કરીને છેલ્લા બેમા સ્પષ્ટ રીતે લિંગવ્યત્યય થયો છે તમે કોઈ મારવાડીને ગુજરાતી બોલતા સાભળશો તો તે બરાબર આવી જ રીતે ગુજરાતી ભાષાના વિશેષણોનો ઉપયોગ કરશે વળી આવા લિંગવ્યત્યયો અજાણતા થઈ ગયા છે એમ પણ નથી, કારણ કે કુંથુનાથજીના સ્તવનની છઠ્ઠી ગાથામા મનને સાળો અને કાળો કહીને તુરત જ કહે છે કે 'મેં જાણ્યુ એ લિંગ નપુંસક' વિગેરે આટલા ઉપરથી મનનુ નપુંસકલિંગત્વ સિદ્ધપણે જાણવામા છે છતા તેને માટે નરજાતિના વિશેષણ અને ઉપનામ વપરાય તે સ્પષ્ટ રીતે મારવાડી ભાષાના પ્રયોગો બતાવી આપે છે આવી રીતે 'પ્રેમકલ્પતરૂ છેદીઓરે' (૨૨–૫) મા 'તરૂ' શબ્દને જે નરજાતિમા વાપરેલ છે તે સંસ્કૃતને અનુરૂપ છે, પણ ગુજરાતીમા તે શબ્દ નપુંસકલિંગમા જ વપરાય છે મારવાડીમા તો ઝાડને પણ નરજાતિમા જ વાપરવામા આવે છે તેથી આ પ્રયોગ તે ભાષાને અનુરૂપ છે

સત્તરમાં સ્તવનમાં 'સાપ ખાય ને મુખડું થોથું' એ ઉખાણું આપ્યું છે તે મારવાડ દેશની પ્રચલિત જાણીતી કહેવત છે, જ્યારે ગુજરાતમાં તેવું કોઈ ઉખાણું હોય એમ જણાતું નથી; આ ઉપરાંત 'વ્યાલ તણી પરે વાંકું' તેને કહેવું, 'સકળ સરદને ઠેલે' એવો વાક્યપ્રયોગ કરવો અને 'એ કહિ વાત છે મોટી' એમાં 'કહિ' શબ્દનો ખાસ વાક્યપ્રયોગ કરવો એ સર્વ અર્થસૂચક છે. એમાં 'કહિ' શબ્દનો અર્થ 'કાંઇ' એમ થાય છે. 'એ તો કાંઈ બહુ મોટી વાત કરી' એવા અર્થમાં 'કહિ' શબ્દ ગુજરાતીમાં વપરાતો નથી, પણ બરાબર તેજ અર્થમાં હાલ પણ મારવાડી ભાષામાં તે શબ્દ વપરાય છે.

સુમતિનાથના સ્તવનમાં 'તીસરો' (૫-૨) એ ત્રીજાના અર્થમાં વપરાયેલ શબ્દ હિંદુસ્તાની જાણનાર ગુજરાતી બોલનારના જેવી જ ભાષા બતાવે છે. ગુજરાતીમાં તો 'તીસરો' શબ્દ જ વપરાતો નથી એ કહેવાની જરૂર નથી. આદીશ્વર ભગવાનના સ્તવનમાં 'ઓર' શબ્દ બીજાના અર્થમાં વપરાયેલ છે તે શુદ્ધ હિંદુસ્તાની શબ્દપ્રયોગ છે અને તે સામાન્ય ભાષાબોધથી પણ ગ્રાહ્ય થાય તેમ છે. એ ઉપરાંત નીચેના શબ્દપ્રયોગો આનંદઘનજી મહારાજની સ્તવનની ભાષામાં મિશ્ર મારવાડ તથા ઉત્તર હિંદની ભાષાનું તત્ત્વ બતાવે છે તે વિચારવા યોગ્ય છે.

સેગૂ (૩-૪)	પીજે (૨૧-૪)	બાધા (૧૯-૬)
ધુરે (૩-૧)	ગતિજાલી (૧૯-૫)	મહિર નજર (૧૯-૧૧)
ધુરિ (૫-૨)	ભાયા (૧૯-૧૦)	ફિર (૨૦-૯)
,, (૯-૨)	પાવે (૧૯-૧૧)	ધીઠાઈ (૪-૪)
દોય (૯-૪)	કહિયો (૨૦-૧)	પિપાસા ભાંજે (૪-૫)
,, (૨૧-૩)	લહિયો (,,)	દાવ (૫-૫)
પણ (૯-૩)	ચાવે (૨૦-૯)	સંપજે (૫-૬)
દુભેદ (૧૨-૨)	કીજૈં (૨૧-૪)	વાધશે (૬-૬)
દુવિધા (૧૮-૭)	વંચીજે (૨૧-૯)	દેખણ દે (૮-૧)
તુરિય (૯-૭)	ફેરો (૨૨-૨)	નિઃકામીરે (૧૧-૨)
,, (૧૯-૩)	મિલિયો (૨૨-૫)	માતા (૧૯-૮)
ધારો પદ સેવ (૭-૨)	બધસી (૨૨-૬)	ધનનામી (૧૨-૧)
વેધ (૧૩-૫)	રેહ (૧-૬)	,, (૧૫-૮)
અરદાસ (૧૫-૮)	અંબ (૨-૬)	થોથું (૧૭-૨)
સેતુ (૭-૧)	વાદ (૩-૫)	ઉખાણો (૧૭-૨)

અવકાદા (૧૬-૨)	ઉન્માદ (૩-૫)	પદપાગી (૧૯-૭)
પ્રતિભાસ (૧૬-૨)	દેજો યાચના (૩-૬)	એકમના (૯-૭)
સાલિકી ચાવ (૧૬-૫)	ઘણુદિહા (૮-૩)	ગાઢી સગાઈ (૧૯-૪)
લખાસી (૧૧-૬)	રઠ મડો (૧૧-૪)	કરસાવી (૧૯-૫)
દોહગ (૯-૬)	મોહેં દ્રદિઓ (૧૫-૫)	પોત (૨૨-૯)
વઉંલુ (૭-૪)	સધિ (૧૬-૬)	પગિફગ (૧૬-૧૧)
નિદાન (૧૬-૮)	સુચિ (૯-૭)	સાજન (૨૨-૨)
નયણ (૨-૨)	કાગુ (૧૯-૨)	ઇંદ્રિયરામી (૧૧-૨)
,, (૨-૫)	આકુ (૧૭-૪)	મૂલ (૧૯-૧)
,, (૧૪-૩)	કીસડી (૨૨-૬)	સહી (૨૦-૬)
અમ (૧૫-૧)	ઇશો (૧૬-૯)	મનરાવાલા (૨૭-૧)
કણુ (૨૦-૨)	નિસપતિ (૨૨-૮)	ભારી (૧૮-૪)
ટણુ (૨૨-૪)	નરખેટ (૧૩-૧)	મતવાસી (૧૧-૬)
વરે પડે (૧૫-૫)	ધીંગ (૧૩-૧)	ચતુરાઇરો (૨૨-૫)
સુણે (૧૬-૧૦)	સીઝે (૧૦-૩)	તીક્ષ્ણતા (૨૦-૧)
નિસ્તયો (૧૬-૧૧)	ફિરે (૧૫-૧)	પરખાય (૧૬-૧)
નમો મુજ (૧૬-૧૩)	જલવિહા (૮-૩)	પરબડી દાહડી (૧૮-૨)
ભાજે (૧૭-૧)	ચિત્તમેં (૧૪-૭)	ક્યુ (૨૦-૧)
હટ્ટ (૧૭-૪)	ગગશું (૧૫-૧)	તરસ (૪-૬)
હેલે (૧૭-૭)	જેતી (૧૫-૪)	કિસ્યુ (૨-૧)
જોરે (૧૭-૭)	અલવે પાસે(૧૭-૩)	
પીજીએ (૧૮-૫)	અબ (૧૯-૧)	

અહીં ધુર, હુ, પણ–શબ્દોનો અર્થ વિચારવામા આવશે અથવા બીજા શબ્દોના ઉપયોગ અથવા અર્થ કે પ્રત્યયો વિચારવામા આવશે તો તેઓનુ મૂળ મારવાડ અથવા ખાસ કરીને બુંદેલખણ્ડ અને ઉત્તર હિંદમા જતું જણાઇ આવશે સેગૂ કે ઘણુદિહા, ધીંગ કે ખેટ, લખાસી કે રઠ એવા શબ્દોને ગુજરાતી બોલતા કોઈ પણ વિભાગના કહી શકાય, કોઇ પ્રાંતને તે ઉદ્દેશી શકાય એમ મને લાગતુ નથી ઉપરના દરેક શબ્દપર વિસ્તારભયથી ટીકા કરી નથી, પણ સુજ્ઞ વાચકો તે વિચારી લેશે અને કોઈ શબ્દનો અર્થ ન સમજાય તો ટબા સાથે વિચારશે તો જે વિચાર હુ અહીં બતાવવા માગુ છુ - તે જણાઈ આવશે

હવે સ્તવનોમા આપણે કેટલાક વાક્યપ્રયોગો વિચારીએ જે પણ એ જ હકીકતને વધારે સ્પષ્ટ આકારમા બતાવવા ઉપયોગી થાય છે

'પ્રીત સગાઇ રે નિરૂપાધિક કહી રે, સોપાધિક ધન ખોય' (૧-૨) એમાં વાક્યપ્રયોગ અને શબ્દરચના બરાબર હિંદી છે તે ત્રેવીશમા પદની ત્રીજી ગાથામાં 'કેવળ અચળ અનાદિ અબાધિત, શિવશંકરકા ભેટા' (પૃ-૨૧૩) બતાવેલા ભાવ સાથે વિચારવાથી સહજ માલૂમ પડે તેમ છે. એમાં 'સગાઈ' શબ્દ કાઠિયાવાડમાં વધારે વપરાય છે એમ ધારી લેવું બરાબર નથી. કાઠિયાવાડમાં સગાઈ કરતાં 'સગપણ' શબ્દ જ વધારે વપરાય છે અને તે વાત કાઠિયાવાડના પરિચયથી જણાય તેવી છે. સગાઈ શબ્દ મારવાડી ભાષામાં બહુ છુટથી વપરાય છે, અને તે જે અર્થમાં આનંદઘનજીએ વાપર્યા છે તે જ અર્થમાં વપરાય છે. આથી બન્ને રીતે 'સગાઇ' શબ્દપર બાંધેલ રચના તૂટી પડે છે અને તેથી તો ઉલટું હિંદુસ્તાની–મારવાડીના મિશ્ર પ્રયોગોનો ઉપયોગ સ્તવનમાં પણ વિશેષ થયો છે એ વાત સાબીત થાય છે.

'અલખ' શબ્દનો ઉપયોગ (૧–૫) જેવો આદીશ્વર ભગવાનના સ્તવનમાં થયો છે તેવો જ મિશ્ર મારવાડીના પ્રયોગવાળા ત્રેવીશમા પદની છેલ્લી ગાથામાં થયો છે. (પૃ-૨૧૬) અલખ શબ્દનો ઉપયોગ ગુજરાતીમાં કદાચ થતો તો બહુ જવલ્લે જ થતો, પણ હિંદીમાં અવારનવાર બહુ સારી રીતે થયા કરે છે અને અગાઉ પણ થતો હતો તે વ્રજવાસી કવિઓનાં પદો તથા કબીરનાં પદો વાંચવાથી જણાય તેવું છે.

આવી જ રીતે 'વસ્તુવિચારે દિવ્ય નયણ તણો નિરધાર વિરહ પડ્યો.' એવા પદચ્છેદવાળી વાક્યરચના (૨–૫), એમાં તથા બીજી ગાથામાં 'નયણ' શબ્દનો આંખના અર્થમાં ઉપયોગ-એ સર્વ ઉત્તર હિંદના સંસ્કારો મજબૂતપણે બતાવે છે એમ મને લાગે છે. એવી જ રીતે 'લખ પૂરે મન આશ' (૧–૫) અને 'અંધો અંધ પુલાય' (૨–૩) ના અર્થ વિચારતાં તુરત વાક્યરચનાનું મૂળ ઉત્તર હિંદમાં જણાઈ આવે તેવું છે. આવી જાતના અનેક વાક્યપ્રયોગો બતાવી શકાય તેવું છે અને એ બાબત ઉપર ઘણી ગેરસમજુતી થયેલી છે તેથી આપણે તે મુદ્દો જરા વધારે સ્પષ્ટ કરવો પડશે. બાકી તો ગમે તે વાક્યપ્રયોગ વિચારણાપૂર્વક નિષ્પક્ષપણે લક્ષ્યમાં લેવામાં આવશે તો તેની રચના હિંદુ-

સ્તાનના ઉત્તર વિભાગ તરફ જ જશે આવી બાબતમા ઉપર ઉપ-રથી વાચી અભિપ્રાય આપી જનારના અદ્ધર વિચારો ઉપર આધાર બાધી શકાય તેમ નથી આપણે આ જ મુદ્દો સાબીત કરનાર થોડાક ખાસ પ્રયોગો હજુ પણ વિચારીએ

'ચરણ ધરણ નહિ ઠાય' (૨–૩) એ હિંદીનો ખાસ પ્રયોગ છે ગુજરાતીમા એને માટે 'પગ મૂકવાનુ પણ ઠેકાણું નથી' એવો પ્રયોગ થાત 'પથ નિહાલશુ' (૨–૬) એવો વાક્યપ્રયોગ અહીં કર્યો છે તે સોળમા પદની ત્રીજી ગાથામા 'પથ નિહારત લોયણે, દગ લાગી અડોલા' એ વાક્યપ્રયોગ સાથે બરાબર મળતો આવે છે રસ્તા-પર નજર કરીને જોવુ એને માટે પથ નિહારવો અથવા નિહા-ળવો એ વાક્યપ્રયોગ મારવાડી અને હિંદીમા થાય છે એમા ભાષા-સસ્કારમા નિહારવાને બદલે સ્તવનમા નિહાલવો એમ પ્રયોગ થયો છે તે ખાસ વિચારવા યોગ્ય છે એ મારવાડમાથી ગુજરાત તરફ પ્રયાણ સૂચવે છે પણ વાક્યપ્રયોગ ગુજરાતમા રહેવા છતા તેનુ મૂળ ઉત્તર હિંદ તરફ બતાવે છે

હવે આપણે લિખ્ ધાતુના પ્રયોગપર જરા વિચાર કરીએ તો ઉત્તર હિંદની ભાષાનો સ્તવનમા ઉપયોગ વધારે સ્પષ્ટ રીતે જણાશે સ્તવનમા 'દોષ અબોધ લખાવ' (૩–૨) ત્યા લખાવ એટલે લખવુ તે એટલે માલૂમ પડવાના જાણવાના અર્થમા તે ધાતુ વપરાયો છે 'રવિ શશિ રૂપ વિલેખ' (૪–૭) ત્યા લિખ્ ધાતુનો ગુણ કરી સાથે વિ ઉપસર્ગ લગાડી સ્પષ્ટ દર્શન એ અર્થમા એ શબ્દ ત્યા વપરાયો છે, અને 'વ્યવહારે લખે દોહિલા' (૧૮–૭) તથા 'અડપખી લખી પ્રીતની' (૧૮–૮) ત્યા લખે એટલે શીખે-જાણે એ અર્થમા તે ધાતુ વપ-રાયો છે આવા અર્થમા ગુજરાતીમા કદિ લખ્ કે લિખ્ ધાતુ વપરાતો નથી હવે એ જ આનદઘનજીએ મારવાડી–હિંદુસ્તાનીમા લખેલ છે એમ સ્વીકારેલા પદોમા તે ધાતુ કેવી રીતે વાપર્યો છે તેના ત્રણ દૃષ્ટાતો જોઈએ 'નિરપખ હોય લખે કોય વિરલા' (૫-૩) ત્યા લખે એટલે જાણે-સમજે-દેખે એ અર્થમા તે જ ધાતુ વાપર્યો છે (પૃષ્ઠ ૩૧), ત્યાર પછી 'મેરી વેર ઐસે નિઠુર લિખાવે' (૧૦–૧) પૃષ્ઠ ૯૭ પર લિખાવે એટલે જાણે એવો જ અર્થ ટબાકાર કરે છે તે સભવનાથના સ્ત-વનમા લિખ્ ધાતુનુ પ્રેરક રૂપ જે અર્થમા વાપર્યું છે તે જ અર્થમા

માં પણ એ રૂપ વાપરેલ છે. 'વિરલા અલખ લખાવે' (૨૭-૧) મહીં લખાવે શબ્દ જાણવાના અર્થમાં બરાબર વપરાયેલ છે. [પૃષ્ઠ ૨૩૮-૫૨ છાપવામાં 'લગાવે' છપાયું છે તે પ્રેસની ભૂલ છે જે તે જ પૃષ્ઠપરની નોટ જોવાથી જણાશે. ત્યાં લખાવે શબ્દનો જ અર્થ આપવામાં આવ્યો છે.] આ લિખ્ ધાતુના શબ્દપ્રયોગ અને તેને જે અર્થમાં વાપરવામાં આવ્યો છે તે મારવાડી અને હિંદુસ્તાનીના થયેલા અનેક પ્રયોગોને એકદમ સ્પષ્ટ રીતે બતાવી આપનાર હોય એમ મને લાગે છે. અત્યાર સુધીના જૈનના રાસો અને અન્ય કેવળ ગુજરાતી કવિઓએ બનાવેલા પદ્ય ગદ્ય ગ્રંથોમાં લિખ્ અથવા 'લખ્' ધાતુનો આવો ઉપયોગ થયેલો મારા વાંચવામાં આવ્યો નથી.

અગ્યારમા સ્તવનની ત્રીજી ગાથામાં 'સાધે' ક્રિયાપદ બે વખત વાપરેલ છે; 'નિજ સ્વરૂપ જે કિરિયા સાધે' અને 'જે કિરિયા કરી ચઉ ગતિ સાધે' અહીં સાધે ક્રિયાપદના અર્થ અને કર્મ વિચારતાં તેના બન્ને અર્થો બહુ જ વિચારણીય છે. પ્રથમ ક્રિયાપદનું કર્મ કિરિયા છે જ્યારે બીજી વાર ચઉ ગતિ છે. એ બન્ને જગોએ તેનો અર્થ અને પ્રયોગ ઉત્તર હિંદુસ્તાનનો 'સાધ્' ધાતુનો પ્રયોગ બતાવે છે. સાધ્ ધાતુ ગુજરાતીમાં વપરાય છે ત્યાં તેનો અર્થ મેળવવું થાય છે તેનાથી આ તદ્દન જુદો જ અર્થ છે. આની સાથે વળી ૨૧ મા પ્રભુની સ્તવનામાં સાધે શબ્દ 'ન્યાસ ષડંગ જો સાધે રે' એમ પ્રથમ ગાથામાં વાપરેલ છે તેનો અર્થ વિચારવામાં આવશે તો તે તદ્દન નવીન અર્થ બતાવશે. એ અર્થમાં પણ ગુજરાતીમાં સાધ્ ધાતુનો ઉપયોગ થતો નથી.

વિમળનાથજીના સ્તવનમાં આતમચો આધાર (ગાથા ૪ થી) અને પાંચમી ગાથામાં 'દરિશણ દીઠે જીન તણો રે' એમાં દરિશણ શબ્દનો નરજાતિમાં પ્રયોગ, વેધ શબ્દનો ગુજરાતીમાં ઉપયોગ, દિનકર-સૂર્ય સાથે 'કરભર' એટલે કિરણસમૂહનો પ્રયોગ અને પસરંતા શબ્દનો ઉગવાનો અર્થ એ સર્વ એક જ વાત બતાવી આપે છે અને ધાર તરવારવાળા ચૌદમા અનંતનાથજીના ઉપર ઉપરથી ગુજરાતી દેખાતા સ્તવનની છઠ્ઠી ગાથામાં પાપ અને ધર્મનો નરજાતિમાં લિંગવ્યત્યય, 'આણો' શબ્દનો અવધારણ કરવાના અર્થમાં ઉપયોગ અને લીપણુંને બદલે 'લીપણો' એવો જે અસલ પ્રયોગ પ્રતોમાં દેખાય છે તે જરા વિવેચક દૃષ્ટિએ વિચારવાથી આ વાત હસ્તામલકવત્ જણાય તેવી છે. એ જ સ્તવનની

સાતમી ગાથામા ઉપદેશનો સાર એમ છાપેલી બુકોમા છાપેલ છે ત્યા 'ઉપદેશનુ સાર' એમ પ્રતમા લખેલ છે એ સર્વ લિંગવ્યત્યયો અને શબ્દપ્રયોગ આવા શુદ્ધ ગુજરાતી લાગતા સ્તવનમા જોવા પછી કોઈ વિદ્વાન્ માણસ કાઠિયાવાડી અથવા ગુજરાતીના શબ્દ કે અર્થપ્રયોગો સ્તવનમા મુખ્યતાએ થયા છે એમ કહેવાની બાબતમા લલચાઈ જાય અથવા તે સિદ્ધાંત (Theory) મા મક્કમ રહી શકે એમ જણાતુ નથી 'મેઘના ધારપર રહે ન દેવા' એ પ્રયોગ ચૌદમા સ્તવનની પ્રથમ ગાથામા છે અને 'અધોઅધ પુલાય' (૧૫-૬) એ બન્ને પ્રયોગો શું બતાવે છે? એવા ગુજરાતી પ્રયોગો કદિ જાણવામા, સાભળવામા કે વાચવામા આવ્યા નથી એનો અન્વય કરવાથી આ બાબત સ્પષ્ટ થઈ જાય તેવી છે. આ આતરિક પૂરાવો ઘણો સ્પષ્ટ અને વિચારણીય છે એમ મારા કહેવાની મતલબ છે આ વિષયપર હજુ ઘણા વધારે દૃષ્ટાતો સ્તવનોમાથી આપી સ્તવનની રચના ગુજરાતી હોવા છતા તેની ભૂમિકા ઉત્તર હિંદમા છે એમ બતાવી શકાય તેવુ છે, પરતુ આટલા દૃષ્ટાતો માગ ધારવા પ્રમાણે પૂરતા છે સોળમા શાતિનાથના અતિ ઉદાત્ત લાબા સ્તવનની દરેક વાક્યરચના મારવાડ તરફની છે એમ બતાવાય તેવુ છે 'સકળ નયવાદ વ્યાપી રહ્યો,' (ગાથા ૬) 'શિવસાધન સધિ રે' (એ જ ગાથા) 'ભાવ તે તેમ અવિતથ્ય સદ્દહે' (ગાથા ૩) 'તામસી વૃત્તિ પરિહરી ભજે સાત્વિકી' (ગાથા ૫) વિગેરે શબ્દ તથા વાક્યપ્રયોગ સર્વ એક સરખી રીતે મારવાડીના પ્રયોગ બતાવે છે અને મારવાડ કરતા પણ ઉત્તર હિંદના સસ્કારોનુ ગુજરાતી સાથે સમિશ્રણ તત્ત્વ બતાવે છે આવા બીજા દૃષ્ટાતો આપી હુ હવે આ વિષય લખાવવા ઇચ્છતો નથી, સ્થળના પ્રમાણમા ઘણું લખાઈ ગયુ છે, તે છતા ખાસ જરૂર રહેશે તો આ જ પુસ્તકના બીજા ભાગમા આ વિષયને ફરીવાર હાથ ધરવામા આવશે

સ્તવનમા વપરાયલી ભાષાપર કેટલોક ઊહાપોહ કરી તેપરથી મી૦ મેહતા આનંદઘનજી વિશેષ કયા પ્રદેશમા રહ્યા હોવા જોઈએ એપર કેટલાક નિર્ણયો બતાવવા તરફ દોરવાયા છે તેમના વિચારો બહુ અદ્ધર અને ભાષાવિચારણાને અગે અચોક્કસ હોય એમ તો તેઓના પોતાના ઉલ્લેખપરથી પણ જણાય છે પ્રાચીન શોધ-

ખોળની કિમત અંકાવવાનો વિચાર કરનાર અને તેપર અનેક પ્રકારે અસ્તવ્યસ્ત ટીકા કરનાર આ મહાશયે એક પણ પ્રત ઉઘાડી પોતાની વસ્તુની નિરૂપણા કરી હોય, તપાસી હોય કે જુની ગુજરાતી તેના યથાસ્થિત આકારમાં બતાવવા પ્રયત્ન પોતાના પ્રગટ કરેલા ગ્રંથમાં કર્યો હોય એમ બન્યું નથી તે અતિ ખેદકારક બાબત છે. તદ્દન અશુદ્ધ ગ્રંથ કોઈના છાપેલપરથી છપાવી તેમાંના શબ્દોપર ટીકા કરવાની જે લાલચમાં તેઓ પડી ગયા છે તે ટીકા કરવાની તેમની પદ્ધતિને યોગ્ય હોય એમ ભાગ્યે જ ગણી શકાશે. તેઓએ આનંદઘનજીનાં પદો કે સ્તવનોની એક પણ પ્રત જોઈ હોય એમ સ્પષ્ટ જણાતું નથી અને તેઓએ જે છપાવ્યું છે તે ભીમશી માણેકની કોપી સિવાય જરાપણ વધારે નથી એમ બરાબર સાબીત કરી શકાય તેમ છે. આથી 'ઈમ' અને 'એમ' તથા 'કિરીઆ' અને 'ક્રિયા' સંબંધી ફેરફાર માટે તેઓ કોને ઉદ્દેશીને બોલે છે તે સમજાતું નથી.

પ્રાંતિક ગુજરાતીના ફેરફારને અંગે તેઓએ જે દાખલા આપ્યા છે તે બિલકૂલ બંધબેસતા નથી. 'ચા' ગુજરાતમાં નારીજાતિમાં વપરાય છે અને કાઠિયાવાડમાં નરજાતિમાં વપરાય છે એમ તેઓનું ધારવું તદ્દન ખોટું છે. રાજકોટ તરફના લોકો અને અમદાવાદ તરફ 'ચા પીધો' એવું શ્રુતિકટુ રૂપ વાપરે છે, પરંતુ કાઠિયાવાડનો મોટો ભાગ ગોહિલવાડ અને ઝાલાવાડમાં તેમ જ મોટે ભાગે ગુજરાતમાં 'ચા પીધો' એમ કોઈ બોલતું નથી. ગોહિલવાડમાં 'સોપારી' નરજાતિમાં વપરાય છે એમ તેઓ કહે છે એ પણ તદ્દન ગલત જણાય છે. 'સોપારી ખાધો' એવું તો મારા ગોહિલવાડના ત્રીશ વરસના વસવાટ દરમ્યાન સાંભળ્યું નથી. 'મળશું' માંનો શ દંત્યજેવો કાઠિયાવાડમાં કદિ વપરાતો નથી. અને ગુજરાતમાં 'મલશું' એવું રૂપ વપરાતું નથી. કાઠિયાવાડની ભાષાને અંગે તેઓએ નિર્ણય બતાવવામાં સજ્જડ થાપ ખાધી છે એમ લાગે છે. આનંદઘનજીની ભાષામાં દંત્યનો પ્રયોગ વધારે છે એમ તેઓ 'મલસું' એવા પ્રયોગપરથી બતાવવા જાય છે. પ્રથમ તો કોઈ પણ પ્રતમાં એવો શબ્દપ્રયોગ છે જ નહિ, સર્વત્ર 'મળશું' એવો જ પ્રયોગ છે, માત્ર બાળબોધ લખવામાં ળને બદલે લ લખાય છે તેથી 'મલશું' એવો પ્રયોગ પ્રતોમાં લખાય છે. કાઠિયાવાડમાં આવી જગોએ શને બદલે સનો ઉપયોગ કદિ થતો નથી. શુદ્ધ ગુજ-

રાતીના ઉચ્ચાર બરાબર આ બાબતમા કાઠિયાવાડમા થાય છે અને તે મી૦ મેહતાના સાભળવામા આવ્યા નથી એ ખાસ નવાઈ જેવુ લાગે છે કદાચ દંત્ય સને બદલે ગ્રામ્ય કાઠિયાવાડી પ્રયોગમા હ વપરાય છે એમ બતાવ્યુ હોત તો કાઠિયાવાડી ભાષાપ્રયોગને અનુરૂપ થઈ શકત 'દરસણ' એવો પ્રયોગ કોઈ પ્રતમા નથી તેથી તેપરથી બતાવેલો નિર્ણય આડે માર્ગે દોરનાર છે મલ્લિનાથજીના સ્તવનની ચોથી ગાથામાના 'ગાઢી' અને 'કાઢી' શબ્દોપર ચર્ચા કરી તેઓએ પદના અર્થની સમજણમા જવાને પણ તસ્તી લીધી નથી એમ બતાવી આપ્યુ છે 'ગાઢી' એ ક્રિયાપદ નથી પણ વિશેષણ છે અને તે તો સ્પષ્ટ મારવાડી શબ્દ છે તેને બદલે 'ગાહાડી' જેવુ રૂપ આપવાનુ બતાવી તેપર વિવેચન કરવુ એ વાસ્તવિક નથી 'કાહાડી' એવો પ્રયોગ કોઈ જગોએ જોવામા આવતો નથી 'રિસાણી' શબ્દને કાઠિયાવાડી કહેવા પહેલા અઢારમા પદનો પ્રથમ શબ્દ 'રિસાણી આપ મનાવો રે' જોઈ લેવાની જરૂર હતી આ ઉપરાત 'સગાઈ' શબ્દ ઝાલાવાડમા વપરાય છે એમ ધારી લેવામા તેઓએ સજ્જડ થાપ ખાધી છે ઝાલાવાડમા વેશવાળ માટે 'સગપણ' શબ્દ જ વપરાય છે, સગાઈ શબ્દ મારવાડનો છે એને માટે ઝાલાવાડની જ્ઞાતિના બધારણના કાયદાઓ છપાઈ ગયા છે તે જોવાથી કે વાચવાથી અથવા કોઈ પણ ઝાલાવાડના રહેવાશી સાથે વાત કરવાથી 'સગપણ' શબ્દનો પ્રયોગ બરાબર સમજાય તેમ છે આવી રીતે બે ચાર શબ્દો અહીં તહીંથી કાઠિયાવાડના બતાવવા તેઓએ પ્રયત્ન કર્યા છે તે ભૂલભરેલો જણાય છે અને તે પરિણામ વગરનો હોઈ આડે રસ્તે દોરવનારો છે 'મારો સાલો' એ પ્રયોગ કાઠિયાવાડી નથી એમ કાઠિયાવાડના રહેનારને સમજાય તેવું છે, ત્યા આવા શબ્દને માટે 'સસરા' શબ્દનો વિશેષ ઉપયોગ થાય છે અને મનને 'મારો સાળો' એમ નરજાતિમા બોલાવવામા આવે અને તેને માટે ઉપર 'કાલો' એવુ વિશેષણ વાપરવામા આવે છતા તેને કાઠિયાવાડી અથવા ગુજરાતી પ્રયોગ કહેવો એ ગમે તે વાતને પોતાના આગ્રહ પ્રમાણે ખેંચી જવાના પ્રયત્ન જેવુ લાગે છે 'કીધી'ના પ્રયોગમા તેમને જે ઘુચવણ પડી છે તે જો મારવાડી પ્રયોગ તેમણે વિચારવા તસ્તી લીધી હોત તો જરાપણ રહેત નહિ.

આ મુદ્દાઓપર વિચાર કરવાથી જણાશે કે જ્યાં જ્યાં ગુજ-
રાતીની છાયા પદોમાં કે સ્તવનોમાં આવે છે ત્યાં પણ ઉત્તર દિશા
બતાવનાર આંતરિક પૂરાવા મોજુદ છે. આટલા ઉપરથી અને ચાલી
આવતી દંતકથા, લોકકથા અને કિંવદંતીપરથી તેઓનો જન્મ બુંદેલ-
ખંડમાં થયો હોય એમ અનુમાન થાય છે. ઘણાં વરસ સુધી આત્મ-
ધ્યાનમાં મસ્ત થઈ, સંસારથી ઉદ્વિગ્ન દશામાં ફરતા તેઓ અવાર-
નવાર પદો બનાવતા હોવા જોઈએ અને તે પદ તે વખતે પણ બહુ
લોકપ્રિય હોવાં જોઈએ એમ સહજ અનુમાન થાય છે. આગળ
વધતાં તેઓ શત્રુંજયયાત્રાનિમિત્ત એકાદ વખત ગુજરાતમાં આવ્યા
હોય એમ વાત ચાલે છે. પાલણપુરમાં બે અથવા તેથી વધારે ચાતુ-
ર્માસ કરવાની વાતો ત્યાં પણ ચાલે છે. આવે પ્રસંગે જીવનના છેવ-
ટના ભાગમાં ચોવીશી પૈકીનાં બાવીશ સ્તવનો બનાવ્યાં હોય એમ
જણાય છે. (એકવીશ સ્તવન તેઓનાં બનાવેલાં જણાય છે. બાવીશ-
માંની ભાષા અને તેનું વિષયનિરૂપણ અને તેના વાક્યપ્રયોગો જોતાં
તે આનંદઘનજીનું બનાવેલ હોય એમ મને લાગતું નથી.) શરૂઆતમાં
સ્તવનો બનાવ્યાં હોય એમ ધારવું એ તો તદ્દન બેહુદું છે, કારણ
કે સ્તવનોમાં વિચારની પ્રૌઢતા અતિ વિકસ્વર થયેલી સ્પષ્ટ જણાઈ
આવે છે અને બાવીશ સ્તવનો બનાવી બાકીનાં બે સ્તવનો બના-
વવાં રહેવા દે એ વાત બનવા જોગ નથી. ગમે તે કારણથી છેવટનાં
બે સ્તવનો બનાવવાં રહી ગયાં અને ત્યાર પછી બે કવિઓએ તે
સ્તવનો પૂરાં કરવા તેમના વતી પ્રયાસ કર્યો, પણ જે આધ્યાત્મિક
અથવા યૌગિક વિચારોની ધારા તેઓ બાવીશ સ્તવનોમાં લાવી શક્યા
છે તેની ગંધ પણ પછવાડેનાં બે સ્તવનોમાં આવી શકી નથી. પ્રબળ
આત્મજ્ઞાનથી પૃથ્વીતલને પાવન કરનાર અને હૃદયગાનથી અન્યના
મસ્તકને જ નહિ પણ હૃદયને અસર કરનાર અધ્યાત્મરસિક મહા-
ત્માની ફતેહ બાકી રહેલા વિષયને અપૂર્ણ સ્થિતિમાં રહેવા દેવો
પડ્યો છે એ જ હકીકત પૂરતી રીતે બતાવી આપે છે. તેઓશ્રી
કાઠિયાવાડમાં અથવા ગુજરાતમાં જન્મ્યા હોય એમ બતાવવાનો
એક પણ બાહ્ય કે આંતરિક પૂરાવો ખાત્રીલાયક મળ્યો નથી.
માત્ર આપણી અમુક લાગણીને તૃપ્ત કરે એવા એ અનુમાનપર
દોરવાઈ જવા જેવું નથી. તેઓનો પ્રદેશ ઉત્તર હિંદમાં હોવાના બીજા

બહારના ઘણા કારણો છે જૈન કોમમા તે વખતે સાધુઅવસ્થાની સ્થિતિ જે થઈ રહી હતી, જેને માટે મુનિસુંદરસૂરિ મહારાજ બસો વરસ પહેલા આગાહી કરી ગયા હતા અને જેને માટે સત્યવિજય પન્યાસને ક્રિયાઉદ્ધાર કરવો પડ્યો અને શ્રીમદ્ યશોવિજયજીને સીમંધર સ્વામીની વિજ્ઞપ્તિરૂપ સ્તવના કરવી પડી–એવા સકામાથી નીકળી જવા માટે, અથવા તે સર્વ હૃદયપર અસર ન કરે અને સાધુજીવનનો તેના લોકમાન્યતાવાળા નહિ પણ આત્મહિતકારક માર્ગે ઉપયોગ થઈ શકે તે માટે બહારની ખુલ્લી હવાની જરૂર હતી અને તેનો લાભ ગુજરાતની બહાર મળે તેવુ હતુ એ વખતની શાસનની સ્થિતિપર આગળ વિચાર કરવામા આવશે, પરંતુ જે હૃદયવિશાળતા તેઓમા હતી તે ઉત્તર હિંદના જન્મ, વસવાટ અને વિહારને લઈને હતી એવા સહજ અનુમાનપર ઘણે ભાગે આવી જવાય છે આ ઉપરાત આબુ તરફનો આનંદઘનજીનો વિહાર, ત્યા અમુક જગાને આનંદઘનજીની ગુફા તરીકે બતાવવામા લેવાતી હોંશ અને તેઓનો અને યશોવિજયજીનો કહેવાતો આબુપર મેળાપ એ સર્વ એકદર રીતે આનંદઘનજીનો જન્મ ઉત્તર હિંદ તરફ અને તેઓનો વિશેષ વિહાર પણ એ પ્રદેશ તરફ બતાવે છે એમ મારુ માનવુ છે અને તે હકીકતના પૂરાવા માટે ઉપર બહુ મુદ્દાઓપર લક્ષ્ય ખેંચવામા આવ્યુ છે તે ખાસ વિચારણીય છે

આનંદઘનજીની કૃતિ–૧ બહોતેરી આ મહાત્મા યોગીની કૃતિઓમા હાલ આપણને પદસંગ્રહ અને સ્તવનો મળી આવે છે પદને વધારે સારી રીતે લોકો આનંદઘનજીની બહોતેરીના નામથી ઓળખે છે બહોતેરીમા મૂળ આશયે તો બહોંતેર પદો હોવા જોઇએ, પણ ભર્તૃહરિ શતકમા જેમ દરેક શતકમા સોને બદલે સવાસોથી પણ વધારે શ્લોકો જણાય છે તેમ અહી પણ થયુ છે એમ થવાના કારણોમા એમ જણાવવામા આવે છે કે કોઈ કોઇ પદો પછવાડેના કવિઓએ બનાવ્યા હોય છતા તેમા આનંદઘનજીનુ નામ દાખલ કર્યુ હોય એમ બનવાજોગ છે આ વાતમા ખ્હેલુ સત્ય શોધવામા મુશ્કેલી ઘણી છે, પરંતુ યોગ અને આત્મજ્ઞાનમા તેઓશ્રી એટલા આગળ વધી ગયેલા હતા અને તેઓ ખાસ કરીને પદમા ભાષાને એટલી મજબૂત

તો ભૂમિકાની શુદ્ધિ કરી તેને અભય, અદ્વેષ અને અખેદવાળી કરવાની જરૂર છે. યોગની પ્રથમ સેવામાં ચેતનજીને યોગમાં પ્રગતિ કરાવવા માટે આવી જ રીતે તૈયારી કરવાની જરૂર છે એ વિચાર ઉપાધ્યાયજી શ્રી યશોવિજયજીએ બારમી બત્રીશીમાં બતાવ્યો છે અને તેપર મેં "જૈન દૃષ્ટિએ યોગ"ના વિષયમાં સ્પષ્ટીકરણ કર્યું છે. તે યોગભૂમિકાપર શુદ્ધ દૃષ્ટિએ વિચાર કરી યોગપ્રક્રિયા કરવા પહેલાં યોગભૂમિકાનાં સ્થાન ચેતનજીમાંથી કચરો કાઢી નાખી તેને વિશુદ્ધ બનાવવાની આવશ્યકતા બતાવી છે. આગળ ચતુર્થ સ્તવનમાં પ્રભુના દર્શનની તૃષા થઈ હોય-અતિ ઉત્કટ ઈચ્છા થઈ હોય એ ભાવ યોગદૃષ્ટિએ બતાવેલ છે. પછી પંચમ સ્તવનમાં પરમાત્મભાવમાં આત્મઅર્પણા કરવાની ઈચ્છા બતાવી અસરકારક શબ્દોમાં બાહ્ય આત્મભાવ, અંતરાત્મભાવ અને પરમાત્મભાવ બતાવી આત્માર્પણ કેમ થાય અને તેથી મતિના દોષો કેમ મટે તે બતાવી 'સમર્પણ'ના વૈષ્ણવીય સિદ્ધાન્તમાં અને આ પરમાત્મદશાની વિચારણામાં રહેલો આંતરિક તફાવત આડકતરી રીતે બતાવી આપ્યો છે. આવી રીતે પરમાત્મદશાનું સ્વરૂપ બતાવ્યા પછી પરમાત્મભાવ અને પોતાના વર્તમાન સ્વરૂપ વચ્ચે રહેલો મોટો આંતરો સ્પષ્ટ જોવામાં આવે છે ત્યારે એ અંતર કેવી રીતે ભાંગી જાય, પરમાત્મદશા સાથે કેવી રીતે સમીપવર્તિત્વ પ્રાપ્ત થાય તેપર તત્ત્વજ્ઞાનની દૃષ્ટિએ વિચાર કરે છે અને તેમાં એ અંતર ભાંગતી વખતે અને ભાંગ્યા પછી કેવો આનંદ થશે તે બતાવી પ્રભુ સન્મુખ-પરમાત્મભાવ સન્મુખ થવા આગળ વધે છે. સાતમા સ્તવનમાં પ્રભુનાં-પરમાત્મભાવનાં અનેક નામો બતાવી, એને ગમે તે પ્રકારે ભજી, સ્વરૂપ સાધન સ્વીકારવા અને પોતાના તે સ્વરૂપને પ્રગટ કરવા વિચારણા બતાવી છે અને એવું શુદ્ધ સ્વરૂપ પોતાને જોવા મળે એવી ઈચ્છા આઠમા સ્તવનમાં બતાવવામાં આવી છે; તેમ જ એ પરમાત્મભાવ પોતાને અત્યાર સુધી દર્શનરૂપે પ્રાપ્ત થયો નથી એમ બતાવતાં અનેક ગતિઓમાં ચેતનજીની પ્રગતિ; અને ગતિ આગતિ કેમ થાય છે તેનું રહસ્ય બતાવી આપ્યું છે. હવે આટલા પ્રયાસ પછી બાહ્ય દૃષ્ટિએ પરમાત્મભાવનું દર્શન થાય છે ત્યારે નવમા સ્તવનમાં બાહ્ય અને અંતરંગ પૂજા

કરી પરમાત્મભાવ વિચારવા, તેની સન્મુખ જવા, તેને આદરવા અને પરપરાએ તેથી થતી સાધ્યપ્રાપ્તિ તરફ લક્ષ્ય રાખવાની સૂચના કરી પછી પ્રભુ સન્મુખ થયેલ ચેતનજી દશમા સ્તવનમા કેટલીક ત્રીભગીઓ વિચારે છે અહી તાત્ત્વિક દૃષ્ટિ કરતા ધાર્મિક દૃષ્ટિએ વિચારણા થાય છે તે ખાસ લક્ષ્યમા લેવા યોગ્ય છે અહીં સુધી બાહ્ય વિચારણા કરી હવે અતરાત્મદશાએ, વસ્તુગત સ્વરૂપે, અધ્યાત્મ મતની દૃષ્ટિએ પરમાત્મભાવની વિચારણા કરે છે ત્યારે તેમને બારમા સ્તવનમા પરમાત્મદશાના ઘણા નામો પ્રાપ્ત થાય છે તેમાથી કેટલાકપર વિચાર કરી આત્મજ્ઞાનનુ અને દ્રવ્યલિંગનુ લક્ષણ બાધી પ્રભુની ભેટ કરે છે, મતલબ પરમાત્મભાવનુ સ્વરૂપ અહી કાઈક સાક્ષાત્કાર રૂપે થાય છે તેના જવાબમા તેરમા સ્તવનમા આનંદમા આવી હવે પોતાના સ્થૂળ દુખો દૂર ગયા એમ બતાવી પ્રભુસ્વરૂપની સ્તુતિ કરે છે, તેમના નામનુ રટણ કરે છે, તેમની પ્રતિમાના શાત ભાવની વિચારણા કરે છે અને તેની સાથે જ ચૌદમા સ્તવનમા એ પરમાત્મભાવની સેવાનાની મુશ્કેલીઓ પોતાના લક્ષ્યમા છે એમ બતાવી આપે છે, કારણ કે પદરમા સ્તવનમા તુરત જ જણાવે છે કે પ્રભુને ગાઉં છુ, પણ હજુ ધર્મનો–પરમાત્મભાવનો મર્મ પામી શકાણો હોય એમ જણાતુ નથી અને તે સ્પષ્ટ કરવા ઘણા વિસ્તારથી શાતિસ્વરૂપ સોળમા સ્તવનમા વર્ણવે છે અને ત્યાર પછી સત્તરમા સ્તવનમા જણાવે છે કે આટલી વાત કરતા છતા, આવા ઉચ્ચ આ ત્મિક પ્રદેશમા ઉડ્ડયન કરવાના વિચારો છતા મન હજુ સ્થિર રહેતુ નથી, તે જ્યા ત્યા રખડ્યા કરે છે મનપર અકુશ પ્રાપ્ત થવો તે યોગમા અતિ આગળ વધ્યા પછી બનવાજોગ છે એમ જણાવી પરમાત્મભાવનો ધર્મ–તેની ફરજો અને જવાબદારીઓ અને તેને અગે પર્યાયદૃષ્ટિ તથા સ્વપર સમયની વિચારણા અનુભવ દ્વારા અઢારમા સ્તવનમા કરી ખાસ પરમાત્મભાવ સમજાવવા માટે ઓગણીશમા સ્તવનમા અઢાર દૂષણપર વિસ્તારથી ઉલ્લેખ કરી વીશમા સ્તવનમા આત્મતત્ત્વની વિચારણા અને એકવીશમા સ્તવનમા પડ્ દર્શનોનું અરસ્પરસ સ્થાન કયુ છે અને તેના કારણો કેવા છે તે બહુ સ્પષ્ટ રીતે બતાવે છે -આવી રીતે એકવીશ સ્તવનમા આત્માની ઉત્ક્રાતિ બતાવનાર યોગી-

ગયાં હોય એમ મારું અનુમાન છે. સ્તવનોની અંદર રહેલ અતિ વિશાળ આશય અને તેને બતાવવાની દૃઢ ભાવના જોતાં એ પ્રાથમિક અવસ્થામાં બન્યાં હોય એમ તો કોઈ રીતે માની શકાતું નથી. આ અનુમાન વિચારવા યોગ્ય છે અને એના સમર્થન માટે જે વિચારો અત્ર રજુ કર્યાં છે તેપર લક્ષ્ય આપી નિરધાર કરવા યોગ્ય છે. એકંદર રીતે જોતાં આ બાબતમાં કોઈ ચોક્કસ નિર્ણય ઉપર આવવાનું બની શકે તેમ નથી, કારણ કે આ સંબંધમાં કોઈ પણ પ્રકારનો સીધો પૂરાવો પ્રાપ્ત થતો નથી. આ ઉપરાંત કમનશીબે એવું બન્યું છે કે આનંદઘનજી મહારાજે બનાવેલ પદો અને સ્તવનો ઉપરાંત તેઓની કોઈ પણ કૃતિ ઉપલબ્ધ થતી નથી અને જૂદી જૂદી પ્રતોમાં પદોનો ક્રમ જૂદો બતાવ્યો છે તેથી એક નિયમ જળવાઇ રહેતો નથી અથવા તેને શોધી કાઢવો લગભગ અશક્ય થઇ પડે છે. તેઓએ સ્તવનો અને પદો ઉપરાંત બીજું કાંઇ બનાવ્યું હોય એમ ધારવાનું હાલ તો કાંઈ કારણ પણ નથી, પરંતુ તેઓએ નાનાં નાનાં પદોમાં અને વિશાળ સ્તવનોમાં જે ભાવો બતાવ્યા છે અને તે બતાવવા માટે જે ગંભીર ભાષાવિલાસ કર્યો છે તે તેમનું જ્ઞાનસામર્થ્ય બતાવી આપે છે અને તે રીતે જોતાં તેઓએ કોઈ કોઈ ઉપયોગી કવનો બનાવ્યાં હોય તો ના કહી શકાય નહિ. યશોવિજયજીના ગ્રન્થોની થયેલી સ્થિતિ જોતાં આ સંબંધમાં નિર્ણયાત્મક કાંઈ કહી શકાય તેવું નથી. પદોનાં વસ્તુદર્શનશૈલી વિષયનિરૂપણ આદિપર આગળ વિચાર કરશું. અત્ર તે વિષય હાથ ધરવા પહેલાં આ સત્તરમા શતકની આખરમાં અને અઢારની શરુઆતમાં દેશની અને જૈન કોમની સ્થિતિ કેવી હતી અને તે વખતમાં અન્ય કોમમાં તથા જૈન કોમમાં કેવા કેવા સાક્ષરો, કવિઓ અને વિદ્વાનો થઇ ગયા છે તેપર વિચાર કરવાથી આ મહાત્માનાં પદોની અર્થવિચારણામાં જમાનાની શું અસર થઈ હતી તે જાણવાનું પ્રબળ સાધન પ્રાપ્ત થશે.

કાળની અસરઃ કોઈ પણ જમાનાની અંદર જે પુરુષો ઉત્પન્ન થાય છે તેની અસર જરૂર તેના ઉપર થોડે ઘણે અંશે પણ થયા વગર રહેતી નથી. દ્રવ્ય, ક્ષેત્ર, કાળ અને ભાવ પૈકી કાળ એ એવી વસ્તુ છે કે તેની અસર વિદ્વાનો ઉપર થોડી ઘણી જરૂર થાય છે. જ્યારે

સામાન્ય પંક્તિના પ્રાણીઓ કાળબળથી દબાઇ જાય છે ત્યારે પ્રભાવશાળી પુરુષો તેને પોતાના અંકુશમા અમુક દરજ્જે રાખી શકે છે છતા પણ તેની અસર થયા વગર રહી શકતી નથી આથી અમુક મહાત્મા કે કવિના ગ્રથનો સમય અને તે સમયનો ઇતિહાસ જો ઉપલબ્ધ થઈ શકતો હોય તો તે ગ્રન્થની સમજણ માટે પ્રથમ સન્મુખ રાખવા યોગ્ય છે એથી ગ્રન્થના અર્થ સમજવામા અને ખાસ કરીને કર્ત્તાનો ઊંડો આશય સમજવામા બહુ ઉપયોગી મદદ મળે તેમ છે, તેથી આપણે વિક્રમના સત્તરમા શતકનો અત અને અઢારમાની શરૂઆતનો ભાગ અથવા ઇસ્વીના સત્તરમા શતકનો જૈનેતર અને જૈન ઇતિહાસ તપાસી જઇએ જેથી તેની છાયા પદોમા કેટલી આવી છે તે વારવાર પદોમા વિચારવાની આવશ્યકતા ન રહે

દેશ સ્થિતિ સત્તરમા ખ્રીસ્તી પ્રજાના સૈકાની આખરમા અથવા વિશેષ સ્પષ્ટ રીતે બોલીએ તો તેના ઉત્તરાર્ધમા કુટુબકલહ કરી ઔરંગજેબ ગાદીપર આવેલ હતો, તેણે ધર્માંધપણે રાજ્યશાસન ચલાવી અનેક લડાઇઓ લડી હિંદુઓને પરાઙ્મુખ કરવા સાથે મુગલાઇને હુચમચાવી દીધી અને તેના વખતમા જે સડો દાખલ થયો તેના પરિણામે મુગલાઈ સત્તાનો થોડા વખતમા નાશ થયો નામની સત્તા થોડા વરસો સુધી ચાલી, પણ રાજતેજ ચાલ્યુ ગયુ અને તેના ધર્માંધપણાના પરિણામે રામદાસ સ્વામીના ઉપદેશથી છત્રપતિ શિવાજીએ હિંદુઓનો ઝુંડો ઉચકી દક્ષિણમા ઔરંગજેબ સામે અનેક રીતે લડાઇઓ જારી રાખી, નિઝામુલમુલ્ક જેવા સરદારો સ્વતત્ર થઈ ગયા અને આખા દેશમા અનેક લડાઇઓ જાગી, સર્વત્ર દાવાનળ ઉઠયો અને જાનમાલની અને આબરૂની અસ્થિરતા ઉઘાડી રીતે જણાઈ આવી આવી રીતે દેશની સ્થિતિ ચાલતી હતી, અવારનવાર રજપૂતો લાગ મળે મુગલાઈ દોર સામે માથુ ઉચકતા હતા અને કોઈ વાર શરણે જઈ પુત્રીના લગ્ન પણ મુસલમાન સાથે કરી આપતા હતા મગઠા રાજ્ય સાથે પેશ્વાઈનો પગપેસારો પણ આ જ સમયમા શરૂ થઈ ગયો અને આગ્લ પ્રજા પોતાના ભવિષ્યના રાજ્ય માટે પાદપ્રવેશ કરવાની શરૂઆત આ જ સમયમા કરી ચૂકી ઇતિહાસના અનેક પ્રસગોથી ભરપૂર આ સમયના સંબધમા હજારો

આ સમયનો ઇતિહાસ વિચારવા માટે આપણે જરા પૂર્વકાળની સ્થિતિ વિચારી જઇએ. અધ્યાત્મ કલ્પદ્રુમની ઉપોદ્ઘાતમાં જણાવ્યું છે તેમ મુનિસુંદરસૂરિ મહારાજ તપગચ્છની મૂળપાટપર સંવત્ ૧૪૯૯ માં આવ્યા તે વખતે તેઓ અસાધારણ ઉન્નત દશા જોવાની સ્થિતિમાં હતા, છતાં કોમમાં પેઠેલો સડો તેઓ જોઈ શક્યા હતા અને તે સંબંધી ગુર્વાવળીમાં તેઓએ જે ઉલ્લેખ કર્યો છે તેની વિચારણા આપણે અન્યત્ર કરી છે. ત્યાર પછી કેટલાંક વરસે વિજય-હીર સૂરિ તપગચ્છની ૫૮ મી પાટે થયા, તેમણે અકબર બાદ-શાહને જૈન ધર્મનું સ્વરૂપ સમજાવ્યું અને તેમની પાસેથી ઘણી છુટો અને કેટલાક હકો મેળવી જૈન પ્રજાનું અને જૈન ધર્મનું માન વધાર્યું. બાદશાહે તેમને બહુ ઉત્તમ પ્રકારે માન આપ્યું. તેમને જે મ્યાના પાલખીની વિનતિ થઈ તેમાં તેઓ તો વ્યામોહિત થયા નહિ, પણ પરં-પરામાં તે પરિગ્રહને દાખલ કરનાર થઈ પડી. તેમના પછી ૫૯ મી પાટે શ્રી વિજયસેનસૂરિ આવ્યા, તેમને અકબર બાદશાહે 'કાલિ સરસ્વતિ'નું બિરૂદ આપ્યું અને તેઓએ પણ જૈન ધર્મની અનેક પ્રકારે પ્રભાવના કરી. છેવટે તેઓનો દેહવિલય સંવત્ ૧૬૭૧ માં થયો તે વખતે તેમની પાટે વિજયદેવસૂરિ આવ્યા. આ ૬૦ મા પટ્ટધરને જહાંગીર બાદશાહે 'મહાતપા'નું બિરૂદ આપ્યું. તેમની પાટે વિજયસિંહસૂરિની સ્થાપના તેમણે કરી, પરંતુ તેઓ સંવત્ ૧૭૦૯ માં કાળધર્મ પામ્યા જ્યારે દેવસૂરિ સંવત્ ૧૭૧૩ માં સ્વર્ગે સિધાવ્યા અને ત્યાર પછી તપગચ્છની પાટપર વિજયપ્રભસૂરિ આવ્યા. આ દરેક આચાર્યોના સંબંધમાં કિંવદન્તી વિગેરેને આધારે કરેલ રાસ વિગેરેમાં જે હકીકત જળવાઈ રહી છે તે જોતાં અનેક જગોએ તેઓએ પ્રતિષ્ઠાઓ કરાવી હોય, અઠ્ઠાઈ મહોત્સવ કરાવ્યા હોય એમ જણાઈ આવે છે અને એ સર્વ ઉપરથી જૈન પ્રજાની તે વખતે દ્રવ્ય સંબંધી બહુ સારી સ્થિતિ હશે એમ સહજ અનુમાન થાય છે. આ ઉપરાંત એક ધ્યાન આપવા લાયક હકીકત એ પણ બની છે કે વિજયસેનસૂરિની પાટે વિજયદેવસૂરિ ઉપરાંત વિજયઆનંદસૂરિ થયા. કેટલાંક કારણોને લઇને તે વખતે તપગચ્છમાં બે આચાર્યો કરવાની જરૂર જણાઈ અને બન્નેને ગચ્છાધિપતિ બનાવવામાં આવ્યા, પણ એનું પરિણામ એ

આવ્યુ કે તત્ત્વ ક્રિયા કે બીજી કોઈ બાબતમા જરા પણ ફેરફાર ન હોવા છતા શિષ્યપરપરામા બે વિભાગ એક તપગચ્છમા તે વખતથી થઈ ગયા અને એક શાખા જ્યારે 'દેવસુર' નામથી ઓળખાવા લાગી ત્યારે બીજી શાખા 'અણસુર' નામથી આગળ ચાલી અને હજુ સુધી પણ એ અર્થ વગરના તફાવતો ચાલ્યા કરે છે આ જ સમયમા વિજયસિંહસૂરિના શિષ્ય શ્રીમદ્ સત્યવિજયજીના ક્રિયાઉદ્ધારની વાત આપણે સાભળીએ છીએ તેને માટે આપણે હવે પછી વિચાર કરશુ

ધાર્મિક સ્થિતિનો ઇતિહાસ-ક્રિયાઉદ્ધારની આવશ્યકતા ધાર્મિક સ્થિતિ આ સમયની તપાસવા માટે ખાસ વિગત પૂરી પડે તેવી રીતે શ્રીમદ્ યશોવિજયજીએ ભાષામા ૩૫૦ ગાથાનુ શ્રીસીમધર સ્વામીની વિજ્ઞપ્તિરૂપ અને ૧૨૫ ગાથાનુ પણ તેવા જ આકારનુ સ્તવન તેમ જ બત્રીશ બત્રીશીની કેટલીક બત્રીશીઓ અને ગુરૂતત્ત્વ નિર્ણય વગેરે પ્રૌઢ ગ્રથો બનાવીને તેમા અનેક વાતોનો સમાવેશ કર્યો છે તેમાની કેટલીક વાતો કદાચ ભવિષ્યની પ્રજાને શુદ્ધ માર્ગે ગમન કરાવવા માટે લખાયલી હોય એમ લાગે છે તોપણ એટલુ તો તે સ્તવનો ઉપરથી સ્પષ્ટ જણાય છે કે તત્કાલીન સાધુઓમા કેટલોક સડો સખ્ત રીતે પેસી ગયો હતો અને ક્રિયાશિથિળપણુ સાધારણ થઈ પડ્યું હતું ઉપર જણાવેલા બે સ્તવનો વિગેરેની અદ્ભુત રચના અને તેમા બતાવેલા લગભગ દરેક વિચારનુ શબ્દપ્રમાણ બહુ ધ્યાન ખેંચનારૂ છે, એ સ્તવનોમા તત્સમયના શિથિળાચારપર વિચાર બતાવતા ચાલુ પ્રવાહ કેટલો ભૂલભરેલો છે તે શાસ્ત્રના પ્રબળ આધારથી બતાવી આપ્યુ છે બન્ને સ્તવનો શ્રી સીમધર સ્વામીની વિજ્ઞપ્તિરૂપે ભરતક્ષેત્રની તે કાળની ધાર્મિક સ્થિતિ બતાવવા બનાવેલા છે અને તેનાપર બાલાવબોધ સમર્થ વિદ્વાન્ શ્રી પદ્મવિજયજીએ પૂરીને બહુ ઉપકાર કર્યો છે ભરતક્ષેત્રની (તત્કાલીન) વર્તમાન સ્થિતિ બતાવતા કેટલાક પ્રાણીઓ ખોટા અવલબનો આદરી પ્રાણીને કેવી રીતે કુમાર્ગ ઉપર લઈ જાય છે તે બતાવતા મુખ્ય બે વાત બતાવી છે તે આપણે તારવી જોઇએ

કામ કુભાદિક અધિક નુ, ધર્મનું કો નવિ મૂલ રે,
દોકડે કુગુરૂ તે દાખવે, શું થયુ એહ જગ શૂલરે (૧. ૫)

* * * *

વિષય રસમાં ગૃહી માચીયા, નાચીયા કુગુરૂ મદ પૂર રે;
ધૂમધામે ધમાધમ ચલી, જ્ઞાનમારગ રહ્યો દૂર રે, (૧. ૭.)

અહીં કુગુરૂ અમૂલ્ય ધર્મને પૈસાથી વેચતા હતા એમ સવાસો ગાથાના સ્તવનમાં બતાવી કુગુરૂ ક્રિયામાં શિથિલ થયા છે, પાંચમા આરામાં ઉત્તમ પ્રકારની ક્રિયા કરવાની જરૂર નથી અને ચાલે છે તેમ ચલાવી લઇએ એવી એવી તેઓ તરફથી કરવામાં આવતી ખોટા ઉપદેશની વાતો ઉઘાડી પાડી તેના ગર્ભમાં રહેલું અસત્ય અને ક્રિયામાંદ્યપણું બતાવવા પ્રબળ પ્રયાસ કર્યો છે અને તે માટેજ લગભગ આખા સાડી ત્રણસો તથા સવાસો ગાથાના સ્તવનમાં વાત કરી છે. એ સર્વ વાતોનું પૃથક્કરણ કરતાં એકલવિહારીપણું, એક સ્થાનસેવન, ગૃહસ્થ ઉપર રાગ અને રાગી શ્રાવકો તરફથી પોતાની થતી પૂજાભક્તિમાં આસક્તિ—આ સર્વ વાતપર ખાસ લક્ષ્ય ખેંચાય છે અને તે ઉપરથી ક્રિયાશિથિળપણાનો દોષ ટાળવા માટે તેઓએ પ્રબળ પ્રયાસ કર્યો હોય એમ જણાય છે. આ સર્વ બાબતોનો નિર્ણય કરી સત્યવિજય પંન્યાસે આ સમયમાં ક્રિયાઉદ્ધાર કર્યો. અતિ ક્રિયાશિથિળતાનું આ પરિણામ હોવું જોઇએ એમ સહજ અનુમાન થાય છે. સત્યવિજયનો રાસ (જૈન રાસમાળા—પ્રથમ ભાગ—પૃ. ૧૦૮—૧૧૭) આ બાબતમાં સાક્ષી પૂરે છે તે વિચારીએ.

શ્રી ગુરૂચરણ નમી કરી, કર જોડી તે વારોરે;
'અનુમતિ જો મુજને દિયો, તો કરૂં ક્રિયા ઉદ્ધારોરે.
કાલ પ્રમાણે ખપ કરૂં, દોષી હલ કર દલેવારે,
તપ કરૂં આલસ મૂકીને, માનવ ભવનું ફળ લેવારે.'
ગુણવંત ગુરૂ ઇણિપરે કહે, યોગ્ય જાણીને સુવિચારોરે;
'જિમ સુખ થાય તિમ કરો, નિજ સફળ અવતારોરે.'
ધર્મ મારગ દીપાવવા, પાંગરીયા મુનિ એકાકીરે,
વિચરે ભારંડની પરે, શુદ્ધ સંયમશું દિલ છાકીરે.
સહે પરિસહ આકરા, શોષે નિજ કોમલ કાયારે,
ક્ષમતા સમતા આદરી, મેલી સહુ મમતા માયારે.

ક્રિયાઉદ્ધારમાં તેઓએ માનસિક શું કર્યું અને બાહ્ય ત્યાગ કેવો કર્યો, પરિષહ કેવા સહન કર્યા અને તપસ્યા કેવી કરવા નિર્ણય કર્યો તે આ ઉપરથી જણાય છે. ક્રિયાઉદ્ધાર કરવા માટે શ્રી પૂજ્ય

તપગચ્છનાયક શ્રી વિજયપ્રભસૂરિની તેઓએ આજ્ઞા મેળવી હતી અને તેમને તત્સબધી પ્રેરણા કરનાર અને સાથે રહેનાર શ્રી યશોવિજયજી ઉપાધ્યાય હતા ક્રિયાઉદ્ધાર કરવા માટે આજ્ઞા આપવા છતા છેવટે વિજયપ્રભસૂરિ સાથે જોડાયા નહિ, તેથી તફાવત પાડવા માટે સાધુના વસ્ત્રનો રગ ફેરવવાની જરૂર જણાઈ આ સર્વ બાબતમા યશોવિજયજી સાથે હતા એમ અત્યાર સુધી ચાલી આવતી કિંવદતીપરથી જણાય છે વીરવિજય કવિ શ્રીધમ્મિલના રાસની પ્રશસ્તિમા જણાવે છે કે વિજયસિંહસૂરિના શિષ્ય લક્ષણ લક્ષિત દેહવાળા સત્યવિજયે ગુરૂ સૂરિપદવી આપતા હતા છતા તે લેવા ના કહી, ક્રિયાઉદ્ધાર કરવાનુ જણાવ્યુ અને ગુરૂમહારાજે તેમ કરવા હા પાડી, ત્યાર પછી સઘને એ વાત જણાવી અને ગચ્છનો ભાર તેમના માથાપર રાખી ગુરૂમહારાજ સ્વર્ગે સિધાવ્યા સઘ સાથે રહીને તેમની પાટે વિજયપ્રભસૂરિની સ્થાપના કરી તે આચાર્ય વિગેરે સર્વ આ ઉગ્ર વિહારીની સમક્ષ ઊભા રહેતા હતા અને ક્રિયાઉદ્ધારમા 'વાચક જસ તસ પક્ષીજી' એમ કહ્યુ છે તેથી તે *સર્વ બતાવી આપે છે કે

* આ પ્રશસ્તિ આખી વિચારમા લેવા લાયક છે ચાલુ હકીકતનો ઉપયોગી ભાગ નીચે પ્રમાણે છે –

તપગચ્છ કાનન કલ્પતરૂ સમ, વિજયદેવ સૂરિરાયાજી,
નામ દશોદિશ જેહનુ ચાવું, ગુણી જન વૃદે ગવાયાજી,
વિજયસિંહસૂરિ તાસ પટધર, કુમતિ મતગજ સિંહોજી,
તાસ શિષ્ય સુરિપદવી લાયક, લક્ષણ લક્ષિત દેહોજી ૧
સઘ ચતુર્વિધ દેશ વિદેશી, મલિયા તિહાં સકેતેંજી,
વિવિધ મહોત્સવ કરતા દેખી, નિજ સૂરિ પદને હેતેંજી,
આપે શિથિળપણું બહુ દેખી, ચિત્ત વૈરાગે વાસીજી,
સૂરિવર આગેં વિનય વિરાગેં, મનની વાત પ્રકાશીજી ૨
'સૂરિ પદવી નવી લેવી સ્વામી, કરશું કિરિયા ઉદ્ધારજી,'
કહે સૂરિ 'આગાદી છે તુમ સિર, તુમ વશ સહુ અણગારજી,'
એમ કહી સ્વર્ગ સીધાવ્યા સૂરિવર, સઘને વાત સુણાવીજી,
સત્યવિજય પંન્યાસની આણા, મુનિ ગણમાં વરતાવીજી ૩
સંઘની સાથે તેણે નિજ હાથે, વિજયપ્રભસૂરિ થાપીજી,
ગચ્છ નિશ્રાએ ઉગ્ર વિહારી, સંવેગતા ગુણ વ્યાપીજી,
રગિત ચેલ લહી જગ વંદે, ચૈત્ય ધ્વજાઓ લક્ષીજી,
સૂરિ પાઠક રહે સન્મુખ ઉભા, વાચક જસ તસ પક્ષીજી ૪

ઉપાધ્યાયજી પણ ક્રિયાઉદ્ધારમાં સંપૂર્ણ રીતે સામેલ હતા. ૩૫૦ ગાથાના સ્તવનના ટબામાં પ્રશસ્તિપર વિવેચન કરતાં શ્રી પદ્મવિજય સંવત્ ૧૮૩૦ માં આ વાતને મજબૂત કરે છે. (જુઓ સત્તરમી ઢાલની દશમી ગાથાનો બાલાવબોધ.) ત્યાં જણાવે છે કે-'સંવેગ માર્ગ તેમણે વિજયસિંહસૂરિની હિતશિક્ષાનુસાર આદર્યો' એનો ભાવાર્થ એમ થાય છે કે 'શ્રીયશોવિજયજી ઉપાધ્યાયે પણ તેઓની આજ્ઞા પામીને ક્રિયાઉદ્ધાર કર્યો.' આ સર્વ શબ્દો ઉક્ત પદ્મ-વિજયજીના છે. આવી રીતે ક્રિયાઉદ્ધાર કરી વિશુદ્ધ માર્ગપર દૃષ્ટિ રખાવવા માટે બાહ્ય વેશના રંગમાં પણ ફેરફાર કરવો પડ્યો એ ઉપરાંત પદવીઓના ક્રમમાં પણ ફેરફાર થયો અને તેથી લગભગ ૪૮૦ બાબતો ક્રિયાને લગતી ફેરવવી પડી છે એમ સાંભળ્યું છે. એ બાબતોનું લીસ્ટ મને મળી શક્યું નથી, તેને માટે હાલ તપાસ ચાલે છે. જૈન ધર્મમાં અને ખાસ કરીને તેના સ્યાદ્વાદ શૈલીએ ચાલતા શાસ-નમાં આ એક ખાસ તત્ત્વ રહેલું છે કે એના વિચારશીળ આગે-વાનો જમાનાને અનુસરતા યોગ્ય ફેરફાર વખતો વખત કરી શકે છે અને આવા ફેરફારો ક્રિયામાર્ગને અંગે વારંવાર થયા છે.

દર્શનઉદ્યોતનો કાળ: સાધુઓને અંગે આ ક્રિયાઉદ્ધાર જેમ ખાસ ધ્યાન આપવા યોગ્ય બનાવ આ કાળમાં બન્યો છે તેમ બીજી હકીકતો જોતાં જણાય છે કે દેશની આર્થિક સ્થિતિ સારી હતી તેથી દર્શનનો ઉદ્યોત થવાના પ્રસંગો વારંવાર બનતા હતા પણ તે એટલી હદ સુધી વધી ગયા હશે કે બે મોટા પ્રસંગે યશોવિજયજીને તે સંબંધમાં ફરિયાદ કરવી પડી છે. એક તો ઉપર ટાંકેલાં વચન ગૃહસ્થો વિષય-રસમાં રાચી રહ્યા છે ત્યાં 'ધુમધામે ધમાધમ ચલી' એમ કહ્યું છે અને ત્યાર પછી એ જ સ્તવનમાં એકાંત ક્રિયાના રસિકને કેવી હાનિ થાય છે તેપર મોટો ઉલ્લેખ કર્યો છે. આવી રીતે જ્ઞાનમાર્ગ દૂર રહ્યો છે અને ગૃહસ્થો પણ પૌદ્ગલિક મોહનાં સાધનોમાં રાચી રહ્યા છે એપર વારંવાર ભાર મૂકીને કહેવાનું કારણ એ જણાય છે કે જ્ઞાનનો ઉપદેશ તે વખતે બહુ ચાલતો નહિ હોય, તેની બુઝ અજ્ઞ અથવા નિરક્ષર લોકો સમજી શકતા નહિ હોય અને તેથી બાહ્ય આડંબર વધે તેવો ઉપદેશ થતો હશે અને તેવો ઉપદેશ સાંભળવા

મોટી મેદની મળતી હશે. આ પ્રમાણે થવુ એ દર્શનકાળમા તદ્દન બનવા જોગ છે ગૃહસ્થ અને સાધુવર્ગની આ કાળમા આવી દશા હતી એમ સામાન્ય રીતે કહી શકાય, વધારે વિસ્તારથી તેનો ખ્યાલ કરવા માટે સદરહુ બન્ને સ્તવનો વાચવા ભલામણ છે એમા સાધુવેશધારીઓ લોકોને કેવી રીતે છેતરતા હતા, કેવો મૃષા ઉપદેશ આપતા હતા, કેવી રીતે પોતાના માન પૂજા વધારતા હતા, અને તેને લઈને શાસનની કેવી દશા થઈ હતી તેનું તાદૃશ ચિત્ર આપવામાં આવ્યુ છે આવી સ્થિતિ જ્યારે સામાન્ય જનસમૂહની હતી ત્યારે સાથેજ અસાધારણ જ્ઞાનબળ ધરાવનાર અનેક મહાત્માની રત્નાવળી હયાત હતી અને વિશિષ્ટ તત્ત્વજ્ઞાન, ન્યાય અને ક્રિયાકાંડના ગ્રંથનો નિષ્કર્ષ કાઢી તેનુ સ્વરૂપ લક્ષ્યમા લઈ તે પ્રમાણે જનસમૂહને દોરવી શકે એવી અસાધારણ શક્તિવાળા મહા પુરૂષો તે વખતે પૃથ્વીતળને પાવન કરતા હતા આ કાળમા ઉત્તમ વૈરાગ્યવાળા પુરૂષો જૈન અને જૈનેતરમા બહુ મોટી સખ્યામા થયા હતા અને તેઓ પ્રબળ શક્તિવાળા અને જનસમૂહની પ્રકૃતિ અને પ્રવૃત્તિમા મોટો ફેરફાર કરાવી શકે તેવા હતા તે હવે પછી જોવામા આવશે બાકી સામાન્ય રીતે* તો 'કલહકારી કદાગ્રહ ભર્યા, થાપતા આપણા બોલ રે, જિનવચન અન્યથા દાખવે, આજ તો વાજતે ઢોલ રે સ્વામી સીમંધરા વિનતિ' આવી ગુરૂઓની સ્થિતિ થઈ પડી હતી અને તેથી ઉપાધ્યાયજીને એવા શબ્દો કાઢવા પડ્યા હતા કે—

> જ્ઞાન દર્શન ચરણ ગુણ વિના, જે કરાવે કુલાચાર રે
> લૂંટે તેણે જન દેખતાં, કિહાં કરે લોક પોકાર રે
>
> સ્વામી સીમંધરા વિનતિ†

આ બન્ને સ્તવનો સૂક્ષ્મ દૃષ્ટિએ વાંચતા સામાન્ય અસર મનપર એવી થાય છે કે એ સમયમા સાધુઓ શિથિલાચારી થઈ ગયા હતા, ગૃહસ્થો વિષયસેવામા અને જ્ઞાનશૂન્ય આડંબરમા આસક્ત થયા હતા અને તેમને જ્ઞાનની મહત્તા શુ છે તેની સારી રીતે સમજણ પાડવાની જરૂર હતી. બાહ્ય ભાવ ત્યાગ કરી આત્મિક દૃષ્ટિ

* સવાસો ગાથા સ્તવન-પ્રથમ ઢાળ-ગાથા આઠમી.

† સદર-ગાથા ત્રીજી

તેઓનો જન્મકાળ નિર્ણીત નથી પણ સંવત્ ૧૬૭૦ થી ૮૦ સુધીમાં હોવો જઈએ. તેઓશ્રીનો દેહવિલય સંવત્ ૧૭૪૬ ના માગશર સુદિ ૧૧ ડભોઈમાં થયો હતો. આ મહાત્મા કાશીમાં બાર વરસ અભ્યાસ કરી ન્યાયના ૧૦૦ ગ્રંથો બનાવી ન્યાયાચાર્યનું બિરૂદ યથાર્થપણે મેળવી ગુજરાતમાં આવ્યા ત્યારે અને ત્યાર પછી જૈન ધર્મની વિજયપતાકા ફેલાવવામાં અતિ ઉપયોગી થયા અને તે માટે અનેક માર્ગ તેઓએ લીધા. ન્યાયના અતિ અગમ્ય પ્રદેશમાં વિહાર કરનાર, પરમ પુરૂષાર્થશીળ, અતિ વિશાળ દીર્ઘ દૃષ્ટિવાળા, યાદશક્તિપર અસાધારણ કાબુ ધરાવનાર, આ મહાત્મા પુરૂષે જૈન ધર્મ સંબંધી ઘણું વાંચ્યું, ઘણું લખ્યું, ઘણું વિચાર્યું અને ઘણું કર્યું. ન્યાયનાં સો પુસ્તકો તેઓએ કાશીમાં લખ્યાં છે તેમ જ ‘રહસ્ય’ પદઅંકિત ૧૦૮ ગ્રંથો, સંગળવાદ વિગેરે ગ્રંથો લખ્યા છે તેમાંથી બહુ થોડાજ હાલ લભ્ય છે, કારણ કે તેમના સમયમાં અને ત્યાર પછી જેમ જૈનેતરને તેમના તરફ દ્વેષ હતો તેમ જૈન કોમમાં* પણ તેમની વિરૂદ્ધ કામ કરનારા ઘણા ઉત્પન્ન થયેલા હતા, કારણ સત્ય હકીકત બતાવનાર તરફ ટુંકા ભંડોળવાળાઓનો અણગમો રહે છે અને તેવા માણસો વધારે સંખ્યામાં દરેક કાળમાં હોય છે. ઉપાધ્યાયજીનાં વચનની મહત્તા એટલી બધી ગણાય છે કે કોઈ પણ વાત તેમણે કહી છે એમ બતાવવામાં આવતાં તેમનાં વચનને પૂર્વધરને યોગ્ય માન મળે છે. આવાં ટંકશાળી વચનો બોલવાનું અસાધારણ માન પ્રાપ્ત કરનાર મહાત્માનો વિષયપ્રવેશ વિચારતાં અસાધારણ પૂજ્ય બુદ્ધિ ઉત્પન્ન થાય છે. તેમણે ન્યાયખંડન ખાદ્ય અને અષ્ટસહસ્રી તથા શાસ્ત્રવાર્ત્તા સમુચ્ચય વિગેરે ટીકામાં ન્યાયનું અસાધારણ જ્ઞાન બતાવ્યું છે અને તે વિષયપરનો તેઓનો કાબુ વિચારતાં મનમાં સાનંદાશ્ચર્ય થાય છે. એ ઉપરાંત જૈન તર્કભાષા, નયપ્રદીપ, નયોપદેશ, નયરહસ્ય વિગેરે અનેક ન્યાયના

---

*ખાસ કરીને મૂર્તિપૂજા નહિ સ્વીકારનાર વર્ગ, યતિઓનો મોટો ભાગ અને કાંઇક અંશે શિથિળાચારમાં પડી ગયેલા અથવા મહત્તા ન ખમી શકનાર તેમના ગચ્છવાળાઓ ઉપાધ્યાયજીથી વિરૂદ્ધ પડ્યા હતા અને તેમના સમયમાં તેમની જોઇએ તેટલી કદર થઈ નહોતી એમ જણાય છે. એ દરેક વર્ગ ઉપાધ્યાયજી તરફ દ્વેષ શા માટે રાખતો હતો તેનાં કારણો વિચારવાથી સમજી શકાય તેવાં છે.

ગ્રંથો તેઓએ બનાવ્યા છે તે અત્યારે લભ્ય છે અધ્યાત્મ અને યોગના વિષયના પણ અલૌકિક પુસ્તકો તેઓએ લખી તત્કાલીન અને ભવિષ્યત્ જૈન પ્રજાપર મોટો ઉપકાર કર્યો છે તેઓના 'વૈરાગ્ય કલ્પલતા', 'અધ્યાત્મ સાર' અને સર્વ શિરોમણિ 'જ્ઞાનબિંદુ' જેવા ગ્રંથો વાચતા કર્ત્તાની અસાધારણ વિષયગ્રહણ અને રજુ કરવાની શક્તિ ઉપર ખ્યાલ થવા સા વષય સ્પષ્ટ થઈ જાય છે એ ઉપરાત 'બત્રીશ બત્રીશીઓ' લખી યોગના વિષયના ઘણા પૂર્વરચિત વિષયને એકત્ર કર્યો છે અને તે જ યોગના વિષયપર 'આઠ દૃષ્ટિની સઝાયો' ગુજરાતીમા બનાવી છે. ચાલુ ઉપયોગમા 'ગુરૂતત્ત્વ નિર્ણય' અને 'ભાષા રહસ્ય' બનાવી બહુ લાભ કર્યો છે અને અન્ય પક્ષ સંબધમા 'પ્રતિમાશતક', 'દેવ ધર્મ પરીક્ષા' અને 'અધ્યાત્મમત ખંડન' જેવા પુસ્તકો લખ્યા છે જે તેઓની વિવિધતા બતાવે છે વળી એક 'સિદ્ધાન્ત તર્ક પરિષ્કાર' નામનો ગ્રથ લખી તેમા સિદ્ધાન્ત સબધી લોકોના મનમા શંકા આવે તેવા પ્રસગોનો નિર્ણય અસાધારણ રીતે કરી આપ્યો જણાય છે સમયાન્તર જ્ઞાનદર્શનના ઉપયોગ સબધી સિદ્ધાન્તિક મત અને ન્યાય કુલગૃહ શ્રીસિદ્ધસેન દિવાકરના અભિપ્રાય ઉપર જે અસાધારણ યુકિતવડે દલીલપુર:સર વિચારો બતાવી નિર્ણય કર્યો છે તે વાચતા તેઓશ્રીના અદ્ભુત જ્ઞાનનો ખ્યાલ આવે તેમ છે સસ્કૃતમા અનેક ગ્રંથો બનાવવા ઉપરાત અતિ વિશિષ્ટ શબ્દભડોળ સાથે ગુજરાતીમા સમકિતના ૬૭ બોલની સઝાય, અટાર પાપસ્થાનકની અઢાર સઝાય, એકાદશીના ગરણા, જંબૂસ્વામીનો રાસ, ૪૨, ૧૨૫, ૧૫૦ અને ૩૫૦ ગાથાના સ્તવનો, ચોવિશીઓ વિગેરે અનેક પદ્યરચના કરી છે, 'યશવિલાસ'ના નામથી ઓળખાતો પદનો સંગ્રહ બનાવ્યો છે અને તે પ્રત્યેકમા ગુજરાતી ભાષા ઉપર અસાધારણ કાબુ બતાવ્યો છે ગુજરાતીની કૃતિમા તેઓએ જ્યા જ્યા સસ્કૃત શ્લોકોના ભાષાતરો મૂક્યા છે ત્યા બરાબર શબ્દરચના કરી સમાન ભાવાર્થથી સરળપણે સંસ્કૃતમાથી ગુજરાતીમા ઉલ્લેખ કરવાની અસાધારણ અવતરણશક્તિ બતાવી છે આવી સુંદર રીતે સસ્કૃતને ગુજરાતી પદ્યમા બતાવી શકનાર મારા વાચવામા કોઈ વિદ્વાન—જૈન અથવા જૈનેતર આવ્યા નથી

જ્ઞાનભંડાર જેવો ગ્રંથ બનાવી દીધો છે, તેમાં ૭૦૦ ગ્રંથોની શાહુદતો બતાવી પોતાનું અતિ વિસ્તીર્ણ વાંચન સદ્ધ કરી આપ્યું છે. દેશી રાગમાં સંસ્કૃત રચના કરી 'શાંત સુધારસ' ગ્રંથ અતિ સ્પષ્ટ રીતે હૃદયપર અસર કરે તેવો બનાવ્યો છે. ગુજરાતીમાં અનેક કાવ્યો રચ્યાં છે તેમાં ખાસ નોંધી લેવા લાયક 'શ્રી શ્રીપાળનો રાસ' છે જે અધુરો રહી ગયેલો તે તેમના સહાધ્યાયી ઉપરોક્ત શ્રીયશોવિજયજીએ પૂર્ણ કર્યો છે. તે ઉપરાંત તેઓએ શ્રી પુણ્યપ્રકાશનું સ્તવન બનાવ્યું છે જે અંત આરાધના માટે પ્રસિદ્ધ છે અને 'વિનયવિલાસ' ગ્રંથમાં વૈરાગ્યવિષયનાં કેટલાંક પદો બનાવ્યાં છે. આ ઉપરાંત બીજી નાની મોટી કેટલીક કૃતિઓ બનાવી તેઓશ્રી સંવત્ ૧૭૩૮માં કાળધર્મ પામ્યા છે. તેઓના સંબંધમાં કાશીનિવાસ માટે અનેક લોકકથાઓ ચાલે છે. આ વૈયાકરણ મહાત્મા પણ જૈનના છેલ્લા મહાન્ યુગમાં એટલે કે વિક્રમની સત્તરમી સદીની આખરમાં અને ખાસ કરીને અઢારમીની શરૂઆતમાં જૈન કોમના અગ્રગણ્ય પુરુષ થયા. તેઓનો અને આપણા ચરિત્રનાયકનો ખાસ સંબંધ નોંધી રખાયલો નથી, પણ યશોવિજયજી અને આનંદઘનજીનો મેળાપ જોતાં આ મહાત્મા પણ આનંદઘનજીને મળ્યા હશે એમ જણાય છે અને તેઓએ જે પદો બનાવ્યાં છે તે તે કાળમાં આનંદઘનજીની વાસનાનું પરિણામ હોવું જોઈએ એમ જમાનાની મનુષ્યપર થતી અસરને અંગે ધારી શકાય છે. તેજપાલ અને રાજશ્રીના પુત્ર આ મહાત્મા વિજય હીરસૂરિના શિષ્ય કીર્તિવિજયના શિષ્ય થતા હતા. શ્રીપાળનો રાસ પૂર્ણ કરતાં પ્રશસ્તિમાં યશોવિજયજી લખે છે કેઃ—

સૂરિ હીર ગુરુની બહુ કીર્તિ, કીર્તિવિજય ઉવઝાયાજી;
શિષ્ય તાસ શ્રી વિનયવિજયવર, વાચક સુગુણ સોહાયાજી.
વિદ્યા વિનય વિવેક વિચક્ષણ, લક્ષણ લક્ષિત દેહાજી;
સોભાગી ગીતારથ સારથ, સંગત સખર સનેહાજી.
સંવત સત્તર અડત્રીશા વરસે, રહિ રાંદેર ચોમાસેંજી;
સંઘ તણા આગ્રહથી માંડયો, રાસ અધિક ઉલ્લાસેંજી.
સાર્ધ સપ્તશત ગાથા વિરચી, પહોતા તે સુરલોકેંજી;
તેહના ગુણ ગાવે છે ગોરી, મલી મલી થોકે થોકેંજી.

પોતાનો અને તેમનો સબંધ બતાવવા સારૂ યશોવિજયજી કહે છે કે -

તાસ વિશ્વાસ ભાજન તસ પૂરણ, પ્રેમ પવિત્ર કહાયાજી,
શ્રી નયવિજય વિબુધ પય સેવક, સુજસવિજય ઉવઝાયાજી
ભાગ થાક તો પૂરણ કીધો, તાસ વચન સંકેતેજી,
તિણે વળી સમકિતદષ્ટિ જે નર, તેહ તણે હિત હેતેજી

મતલબ પોતે બાકીનો રાસ પૂર્ણ કર્યો, તેમા વિનયવિજયજી માટે કેટલુ માન અને તેમનો અરસ્પરસ કેટલો સબધ હતો તે સમજવા યોગ્ય છે પદવીધરો એક બીજાને જોઈ દાત કચકચાવતા નહોતા એ આટલા ઉપરથી સ્પષ્ટ થાય છે અને તે ખાસ વિચારણીય અને અનુકરણીય બાબત છે આ મહાત્માના ગ્રથો વારવાર એવા પ્રસગે ઉપયોગમા આવે છે, પર્યુષણમા તેમની કલ્પસૂત્ર ટીકા અને અત્યેષ્ટી સસ્કારમા પુણ્યપ્રકાશનુ સ્તવન એવા રસથી વચાય છે કે તેઓનુ નામ એક વિદ્વાન અનુભવી તરીકે ઘણા વરસો સુધી જવલત રહેશે

વિજયદેવસૂરિ' તપગચ્છગગનમા દિનમણિ તુલ્ય અકબર બાદશાહ પાસે ધર્મચર્ચા કરી જૈનો માટે અનેક પ્રકારના હકો મેળવનાર શ્રી હીરવિજયસૂરિ સુધર્માસ્વામીની ૫૮મી પાટે થયા, તેમની પાટપર વિજયસેન સૂરિ થયા, તેઓની પાટે આ મહાત્મા ૬૦ મી પાટે થયા સવત્ ૧૬૪૩ મા જન્મ, સૂરિપદ ૧૬૫૬ આ મહાત્માને જહાગીર પાદશાહે મહાતપાનુ બિરૂદ આપ્યુ હતુ તેમણે પોતાની હયાતીમા વિજયસિંહસૂરિને પટ્ટધર નીમ્યા હતા, પરતુ તેમનો દેહવિલય સંવત્ ૧૭૧૦ માં થવાથી તેમના પછી વિજયપ્રભસૂરિની સ્થાપના કરી પોતે સવત્ ૧૭૧૨મા ઉના ગામમા સ્વર્ગ સીધાવ્યા એમના વખતમા જૈન શાસનની જાહોજલાલી એટલી બધી હતી કે તેઓ પાસે પાઠકપદ ધરાવનાર પચીશ શિષ્યો અને ૩૦૫ પડિતપદ ધરાવનાર શિષ્યો હતા તેઓના વખતમા શિથિળાચારને દાબવા માટે અનેક પ્રયત્નો થયા, તેઓએ કાઢેલા હુકમો હજુ પણ મળી શકે છે, પરતુ તે સર્વથી પ્રતિકાર ન થવાથી અને ક્રિયાઉદ્ધારની જરૂરીઆત પડી હતી તેઓએ કાઢેલ હુકમોની નકલ મારી પાસે છે જે દરેક સાધુએ ખાસ વિચારવા યોગ્ય છે

વિજયાનદ સૂરિ વિજયદેવસૂરિના આ સમકાલીન ગચ્છાધિપતિ

કર્યો છે અને તે 'સમયસાર નાટક'ના નામથી એટલો પ્રસિદ્ધ છે કે તેપર વિવેચન કરવાની આવશ્યકતા રહેતી નથી. એના કાવ્યનું માધુર્ય અને પદલાલિત્ય ગંભીર તેમ જ અસરકારક હોવા ઉપરાંત વિષયને અતિશય ઉદ્દીપન કરે તેવું છે. તેઓ ઉપરોક્ત ગ્રંથની પ્રશસ્તિમાં જણાવે છે કે આગ્રા શહેરમાં રૂપચંદ, ચતુર્ભુજ વિગેરે પાંચ વિદ્વાનો ધર્મકથા કરવામાં બહુ પ્રવીણ હતા, પરમાર્થની ચર્ચા કરતા હતા અને તેઓને બીજી વાતમાં રસ કદિ પણ પડતો નહિ. કોઈ વખત તેઓ નાટક સાંભળતા, કોઈ વખત સિદ્ધાન્તરહસ્ય વિચારતા અને કોઈ વાર દોહરા બનાવતા. આવી રીતે આગ્રા નગરમાં જ્ઞાન પ્રગટ થયું હતું તેની વાત પણ દેશ પરદેશમાં સારી રીતે પ્રસિદ્ધ થઇ ચૂકી હતી અને તેઓની ચર્ચાને લીધે જ્યાં ત્યાં જૈન ધર્મ સંબંધી ચર્ચા ચાલ્યા કરતી હતી. ગ્રંથકર્ત્તા આગળ કહે છે કે એ જ આગ્રા નગરમાં એક સામાન્ય જ્ઞાનવાળો બનારસી નામે લઘુ ભાઈ હતો, એનામાં કવિત્વ શક્તિ જોઈ ઉક્ત પાંચે જ્ઞાનરસિકો તેની પાસે હૃદય ખોલીને વાત કરતા હતા. એક વખત સદરહુ સમયસાર ગ્રંથને ભાષામાં સુંદર કવિતામાં ગોઠવવામાં આવે તો ઘણા પ્રાણીઓ એનો લાભ લઈ શકે એમ તેઓએ બનારસીદાસ પાસે જણાવ્યું. બનારસીદાસે તેમની ઇચ્છા જાણી ઉપરની વાત મનમાં ધારણ કરીને સમયસાર નાટક ગ્રંથ કવિત્વરૂપે બનાવ્યો. તે ગ્રંથ સંવત્ ૧૬૯૩ના આસો સુદિ ૧૩ રવિવારે સમાપ્ત કર્યો અને તે ગ્રંથ પૂર્ણ કર્યો ત્યારે શહેનશાહ શાહજહાનનો રાજ્યઅમલ ચાલતો હતો. પ્રશસ્તિનો આ ભાગ બહુ સુંદર ચોપાઈ રાગનો હોવાથી નીચે લખી લીધો છે.

બહુત બઢાઉ કહા લો કીજે, કારજ રૂપ વાત કહી લીજે;
નગર આગરા માંહે વિખ્યાતા, બનારસી નામે લઘુ જ્ઞાતા. ૭૨૦

તામેં કવિત કલા ચતુરાઈ, કૃપા કરે એ પંચો ભાઈ,
એ પરપંચ રહિત હિય ખોલે, તે બનારસીસોં હસી બોલે ૭૨૧

નાટક સમૈસાર હીત જીકા, સુગમરૂપ રાજમલી ટીકા,
કવિતબદ્ધ રચના જો હોઈ, ભાષા ગ્રંથ પઢે સબ કોઈ ૭૨૨

તબ બનારસી મન મહિ આની, કીજે તો પ્રગટે જીનવાની;
પંચ પુરૂષકી આજ્ઞા લીની, કવિત બંધકી રચના કીની. ૭૨૩

સોરહસે તીરાનવે વીતે, આસુમાસ મિત પક્ષ વિતીતે,
તિથિ તેરશી રવિવાર પ્રવીના, તા દિન ગ્રંથ સમાપત કીના ૭૨૪

દોહરા સુખ નિધાન સકબધ નર, સાહિબ સાહી કિરાન,
સહમ સાહિ શિર મુકુટ મનિ, સાહજહા સુલતાન, ૭૨૫

જાકે રાજ સુચેનમેં, કીનો આગમ સાર,
ઈતિ ભીતિ વ્યાપિ નહિ, યહ ઉનકો ઉપગાર ૭૨૬*

આવા બનારસીદાસ જેવા જીવો જેમના સબધમા અનેક લોકકથા ચાલે છે તે પણ બરાબર આનદઘનજીના સમયમા જ થયા છે, તે શાહજહાંન રાજાના સુખશાતિના અમલના વખાણ કરે છે અને તેનો સ્પષ્ટ રીતે ઉપકાર માને છે એ આ સમયની ઉપયોગિતા બરાબર રીતે ઠસાવે છે આવા સમયમા આનદઘન જેવા યોગીઓ પૃથ્વીતળને પાવન કરે એ સ્વાભાવિક જેવુ લાગે છે. વળી એ સમયમા જૈનેતર વિદ્વાનો કેવા થયા છે તે જરા વિચારવાથી એ સમયની મહત્તા બહુ સારી રીતે જણાઈ આવશે એ સમયસાર નાટકનો કોઈ પણ વિભાગ વાચવાથી એ સમયના જ્ઞાનરસિક જીવોના વિલાસસ્થાનની, વૈરાગ્યવાસનાની અને જીવનઉત્ક્રાન્તિની વિશિષ્ટ સ્થિતિના વિચારોનો કાઇક ખ્યાલ આવશે અધ્યાત્મપરીક્ષામા દિગબરો સબધી યશોવિજયજીએ ઉલ્લેખ કર્યો છે તેપરથી એમ સહજ અનુમાન થાય છે કે દિગબરો જેટલા વિચારમા આગળ વધેલા હતા તેટલા ક્રિયામા વધેલા નહિ હોય, કારણ કે ઉપાધ્યાયજી તેમને દ્રવ્ય અધ્યાત્મી તરીકે જણાવે છે

ગમદાસ' 'શિવાજી ન હોત તો સુનત હોત સબકી' એ પ્રસિદ્ધ વાક્યના અધિષ્ઠાયક આ ગમદાસ શિવાજીના ગુરૂ હતા તેઓ શિવાજીને ધર્મનો બોધ આપનાર, હિંદુ ધર્મનું રહસ્ય સમજાવનાર, જૂદી જૂદી જાતિઓ અને વિચિત્ર પથોના ઉપર ઉપરના મતભેદની અદર રહેલી એકતા સમજાવનાર અને ધર્માભિધાનના અકુરો શિવાજીમા વાવનાર, વૃદ્ધિ કરનાર અને એના ફળનું સાધ્ય બરાબર લક્ષ્યમાં રાખનાર, દાસબોધ ગ્રન્થના કર્ત્તા, તુકારામને પગલે ચાલનાર અને દક્ષિણના

* પ્રકરણ રત્નાકર ભાગ બીજો પૃષ્ઠ-૫૭૬ ઉપર આ સમયસાર નાટકની પ્રશસ્તિ છાપેલી છે ત્યાથી આ ઉતારો કર્યો છે

અનેક વિભાગોને નવીન જુસ્સાથી જાગ્રત કરનાર હતા. તેઓએ 'દાસબોધ' ગ્રન્થમાં જે નવીન શૈલીનો ઉપયોગ કર્યો છે તે એકદમ આકર્ષણીય અને વિચારમાં પાડી નાખે તેવી હોવા સાથે પ્રાણીને પોતાનું ઐશ્વર્ય સૂચવનાર અને ખાસ મનન કરવા યોગ્ય છે. સંવત્ ૧૬૬૪ માં એનો જન્મ દક્ષિણના એક જાંબવ ગામમાં ગોદાવરી કાંઠે થયો હતો. શિવાજીનો આ મહા પુરૂષ સાથે પ્રથમ પ્રસંગ સંવત્ ૧૭૧૫ માં થયો હોય એમ તત્સમયના ઈતિહાસપરથી જણાય છે, પરંતુ એ સમાગમ પછી શિવાજીએ જે અનેક સંકટો સામે યુદ્ધ કર્યું, અસાધારણ શૌર્ય બતાવી આર્યત્વની વિશિષ્ટતા બતાવી આપી અને રાજ્યમાં તેમ જ રણક્ષેત્રમાં જે ધીરતા બતાવી આપી તે સર્વના પ્રેરક આ રામદાસ હતા. જાતે રામના ભક્ત હોઈ તેની ઉપાસના કરતા હતા અને તે માટે બોધ આપતા હતા. તેઓનો ઉપદેશ જડ અથવા અક્રિયાવાદી નહોતો, પણ અધિકાર પ્રમાણે પ્રેરક અને સગર્ભ હતો. વિશાળ દૃષ્ટિવાળા અને વૈરાગ્યનો યોગ્ય ઉપદેશ આપનાર આ રામદાસ શિવાજી પછી બીજે વરસે એટલે સંવત્ ૧૭૩૭ માં ૭૩ વરસની વયે દેહ છોડી ગયા. આ શૌર્યનો સમય એક બાજુએ ઔરંગજેબને અને બીજી બાજુએ શિવાજીને બતાવી પ્રેરણા કરે છે, તે જ વખતે રામદાસ જેવા પુરૂષો પણ થયા છે તે બતાવી સમયસ્વરૂપ માટે ખાસ ધ્યાન આપવા યોગ્ય હકીકત પૂરી પાડે છે.

તુકારામ: આ જ સમયમાં વીઠોબાના ભક્ત વૈશ્ય જાતીય તુકારામ દક્ષિણમાં—મહારાષ્ટ્રમાં થયા, જેના ભક્તિનાં પદો સારી રીતે જાણીતાં છે. એમનો સમય સંવત્ ૧૬૬૪ થી ૧૭૦૫ છે અને તે પણ આ જ સમયના ભક્તશિરોમણિ તરીકે ઓળખાય છે.

ગુજરાતના ત્રણ કવિઓ પ્રેમાનંદ, સામળ ભટ્ટ અને અખો કવિ આ જ સમય પછી તુરતમાં જ થઈ ગયા છે. પ્રેમાનંદના સમય માટે મતભેદ છે, પરંતુ સામાન્ય રીતે વધારે આધારભૂત લેખકોના મત પ્રમાણે એનો સમય વિક્રમ સંવત્ ૧૬૯૨ થી ૧૭૯૦ સુધીનો છે. ગુર્જર ગિરાનો આ મધ્યમ કાળ છે. એમાં કવિતા ભક્તિના એકલા રૂપમાંથી આગળ વધી નવીન સુંદર માર્ગોમાં ગમન કરે છે અને તેને અંગે આ કાળના કવિઓ બહુ સારો ભાગ ભજવે છે.

પ્રેમાનંદની કવિતા જેના વાંચવામા આવી છે તેને જો કે તેના યોજેલા શૃગાર રસ તરફ પ્રથમ ધ્યાન ખેંચનાર થઈ પડી છે, પરતુ કવિ તરીકે જે કવનો તેણે કાઢયા છે તેની અસર ગુજરાતી ભાષામા બહુ દીર્ઘ સમય સુધી જરૂર રહેશે એ વાતમા સદેહ લાગતો નથી દુનિયાની વિચિત્ર ભાવનાનો અનુભવ કર્યા પછી જે હજારો છપ્પાઓ સામળ ભટ્ટે બનાવ્યા છે તે પણ અનેક રીતે આકર્ષણ કરે તેવા અને તેનુ દુનિયાદારીનુ જ્ઞાનભડોળ બતાવવા માટે પૂરતા છે તેના છપ્પાઓમા સામાન્ય ધર્મભાવના ને નીતિભાવના ખાસ અસર કરનારી અને મોટા વિસ્તારમા આવી રહેલી સ્પષ્ટ જણાઈ આવે છે વ્યવહારજ્ઞાન તેણે બહુ ઉપયોગી આપ્યુ છે અખા કવિનો અનુભવ પણ તેવો જ અસરકારક છે તે પ્રેમાનદથી વિલક્ષણ—દુનિયાની સ્પૃહા વિનાના—ખાસ વૈરાગી હતા આ ત્રણે કવિઓ સાંસારિક દૃષ્ટિએ બહુ ઉપયોગી કામ કરી ગયા છે અને તેમાના છેલ્લા બે ધર્મભાવનાથી વિમુખ નહોતા એમ તેઓના ગ્રથો વાચવાથી જણાઈ આવે છે

તુલસીદાસ ઉત્તર હિંદુસ્તાનમા આજ સમયમા તુલસીદાસ થયા છે. એનો સમય અત્યાર સુધીની મારી જાણ પ્રમાણે સવત્ ૧૭૧૩ થી ૧૭૫૯ સુધીનો છે એમણે અનેક અનુભવનાં કવનો ગાઈ બતાવ્યા છે અને તેને પરિણામે તુલસીદાસની ‘ ચોપાઇઓ ’ ખાસ વખણાય છે એક પ્રસિદ્ધ ઉક્તિમા કહેવામા આવે છે કે ‘ચન્દ છદ, પદ સૂરકે, કવિત કેશવદાસ, ચોપાઈ તુલસીદાસકી, દુહા બિહારીદાસ’ આવી રીતે ચન્દ કવિના છદ, સૂરદાસના પદો, બિહારીદાસના દુહા સાથે તુલસીદાસની ચોપાઈઓ વખણાય છે. એમા સર્વશાસ્ત્ર સમ્મત વૈરાગ્યભાવનાનુ સારી રીતે પોષણ થયેલુ છે આ તુલસીદાસ રામના ભક્ત હતા અને તેમની ખાસ વિખ્યાતિ તેમના બનાવેલા ‘રામાયણ’થી છે આ મિશ્ર હિંદી ભાષાનો ગ્રથ અત્યારે પણ સર્વત્ર બહુ રસથી વચાય છે એ રામની ભક્તિમા બહુ ઉતરી ગયા હતા એમ તેઓના સબધમા ચાલતી હકીકતોપરથી જણાય છે તેઓ આનદઘનજીના સમયથી જરા દૂર છે એટલે લગભગ પછવાડેના વખતમા થયા છે, પરંતુ આ સમયની તેમના લેખો ઉપર પણ સારી રીતે અસર થઈ છે

એ તેઓના ગ્રંથો વાંચવાથી જણાઈ આવે છે. આનંદઘનની અને તુળસીદાસની ભાષા સરખાવવા યોગ્ય છે.

ગુરૂ ગોવિંદસિંહ: શિખ પંથના આ દશમા મહાન્ ગુરૂના નામથી કોઈ પણ ઇતિહાસનો વાંચનાર અજાણ્યો નહિ હશે. એમનો સમય સંવત્ ૧૭૩૨ થી ૧૭૬૪ સુધીનો હોવાથી એ આનંદઘનજીના સમયથી જરા દૂર જાય છે, પણ એના પિતા તેજબહાદુર જે શિખના નાનક ગુરૂની નવમી પાટપર હતા અને જેમણે મુસલમાન ધર્મ સ્વીકારવાને બદલે ઔરંગજેબના હાથથી મરણ સ્વીકાર્યું હતું તેનું શૌર્ય આ ગોવિંદસિંહમાં પણ હતું. એના વખતમાં શિખ લોકો જે અત્યાર સુધી ધાર્મિક બાબતોમાં ભાગ લેતા હતા તે હવે લશ્કરી બાબતમાં ભાગ લઈ રાજ્યદ્વારી વિષયમાં ભાગ લેતા થયા અને તેવી રીતે જમાનાની અસર તેમનાપર તદ્દન જૂદા પ્રકારની થઈ. તેનું કારણ ઔરંગજેબ બાદશાહની ધર્માંધતા સિવાય બીજું કાંઈ નહોતું.

આવી રીતે આ સત્તરમી સદી ઉત્તરમાં તુલસીદાસ અને તેજબહાદુર, દક્ષિણમાં તુકારામ અને રામદાસ, ઉત્તર હિંદમાં બનારસીદાસ અને આનંદઘનજી, ગુજરાતમાં યશોવિજયજી અને વિનયવિજયજી અને જૈનેતરમાં પ્રેમાનંદ અને સામળ ભટ્ટ ખાસ વિદ્વાનો, યોગીઓ, રાજ્યદ્વારીઓ અને સેનાનીઓ ઉત્પન્ન કરી અનેક પ્રકારે પોતાની અસર પછવાડે મૂકી ગયેલ છે. આવા અનેક પ્રકારના રસથી ભરપૂર સમયમાં આપણા ચરિત્રનાયક થયા છે. એમની અન્ય કવિઓ ઉપર જબરી અસર થઈ છે અને એમના વખતમાં અને ત્યાર પછી તેઓ પોતાના વિચારો વિકસ્વર થાય તેવા આકારમાં મૂકી ગયા છે. એની અસર કેવા પ્રકારની હતી અને તેમનું ખાસ શિક્ષણ શું હતું તે હવે આપણે વિચારીએ.

આનંદઘન: આવી રીતે શાહજહાંન પાદશાહનો સમય એકંદરે તદ્દન શાંત હતો, અકબર બાદશાહે રજપુત રાજાઓની સાથે સંબંધ વધારી, તેઓને રાજ્યમાં મોટા મોટા હોદ્દાઓ આપી તેઓ દ્વારા ભારતભૂમિપર સામ્રાજ્ય વધારવાની જે નવીન રાજ્યનીતિ ગ્રહણ કરી હતી અને જે નીતિસૂત્ર જહાંગીર અને શાહજહાંને અમલમાં મૂકવા યત્ન કર્યો હતો તેના પરિણામે મુગલ શહેનશાહત ઘણી મજ-

ભૂલ થઈ હતી અને તેથી દેશમા આબાદી પણ ઘણી થઈ હતી. એવા શાતિના વખતમા દેશમા ઉત્તમ પુરૂષોનો જન્મ થાય અને તેઓ પોતાના સદેશા જગતને શાત પણ સ્પષ્ટ રીતે કહે તે સ્વાભાવિક હતુ કુટુંબકલહ કરી ઔરગજેબે મુગલાઇને હચમચાવી દીધી, જઝીઆ વેરો નાખી હિંદુઓના મન દુખાવ્યાં અને વિશ્વાસના હોદ્દાપરથી હિંદુઓને દૂર કર્યાં તેથી જે પરિણામ આવ્યુ તેની અસર તેની પછીની સદીમાં ઘણી થઈ, પરતુ એના પોતાના સમયમા જાહોજલાલી મારી હતી આવા સમયમા આપણા મહાન્ યોગી શ્રી આનદઘનજી જન્મ્યા હતા, તેમની આજુબાજુનુ વાતાવરણ તેમના વિચારોને પુષ્ટિ આપે તેવુ હતુ, લગભગ દરેક વિભાગમા અવિચળ કીર્તિ સ્થાપન કરી ગયેલા વિદ્વાનો અથવા કવિઓ થયા હતા અને એ સમયના લોકો પણ યોગ અથવા વૈરાગ્યના વિષયને ગ્રહણ કરવા કાંઈક અશે તૈયાર હતા એમ જણાય છે અકબરના વખતમા કબીરે જે નવીન માર્ગ ચલાવી હિંદુ મુસલમાનનુ ઐક્ય કરવાના વિચારો બતાવ્યા અને તેને અમલમા મૂકી શકે એવી સારી સખ્યાની એક ટોળી ઉત્પન્ન કરી અને અકબરે સર્વધર્મસમ્મત 'તોહીદ-ઈ ઇલાહી' માર્ગ ચલાવવા યત્ન કર્યા જે તેની હૈયાતી બાદ ચાલી શક્યો નહિ તે બન્ને જે સદીના ઐતિહાસિક બનાવો આપણે વિચારીએ છીએ તેની આગલી સદીમા બન્યા, તેની મજબૂત અસર આ સદીમા થયા વગર રહી નહિ તત્સમયના ઇતિહાસનુ વધારે બારિકીથી અવલોકન કરતા એટલુ તો જણાય છે કે સામાન્ય લોકોની વૃત્તિ એશઆરામ તરફ વધારે વળેલી હતી અને તેઓ ધાર્મિક બાબતમા બહુધા બાહ્યાડબર તરફ વધારે વળેલા હતા. એવા જ કારણથી એ સમયના વર્ણનોમા બાહ્ય ધમાધમ સબધી હકીકતો વધારે આવે છે અને આગેવાન શિક્ષા-પ્રચારકો તેની સામે પોતાનો મજબૂત પોકાર ઉઠાવતા વાચવામા આવે છે.

આનદઘનજીનુ શિક્ષણ. આનદઘનજીના લગભગ દરેક પદમા નૂતન શિક્ષા આપવામા આવી છે, તે પ્રત્યેકપર આપણે દરેક પદમા વિચાર કરશુ અને આ ઉપોદ્ઘાતના છેવટના ભાગમા તેના મુખ્ય તત્ત્વોપર વિચાર ચલાવશુ, પરંતુ આપણે અહીં તેમના પદોમા જે

ખાસ કેંદ્રસ્થ વિચાર હોય તે શોધી કાઢવાની જરૂર છે. એક મુદ્દા ઉપર લક્ષ્ય રાખી તેઓએ પોતાના વિચારો લખ્યા હોય એમ સ્પષ્ટ જણાઈ આવે છે અને તે મુદ્દો બરાબર પૃથક્કરણ કરી શોધી કાઢવાથી તેઓનાં પદોની વિચારણા માટે ચાવી પ્રાપ્ત થઈ જાય એમ છે. એ તેમનો વિચાર બહુ સંક્ષેપમાં કહીએ તો એ છે કે **સ્વપરનો વિવેક કરી સ્વને આદરો, પરભાવનો ત્યાગ કરો અને આત્મ પરિણતિની નિર્મળતા કરો.** આ વિચારને–આ શિક્ષણને વિકસ્વર કરવા માટે તેઓએ સુમતિ, શુદ્ધ ચેતના વિગેરે પાત્રોને જન્મ આપ્યો છે, શુદ્ધ વસ્તુસ્થિતિ બતાવવા માટે વીર રસ અને બહુધા શાંત રસનો અને ક્વચિત્ શિક્ષણીય શૃંગાર રસનો ઉપયોગ કર્યો છે અને તેના વિસ્તાર માટે અનેક પ્રકારની વ્યવહારૂ શિક્ષાઓ આપી છે, યોગ અધ્યાત્મના માર્ગ બતાવ્યા છે, વૈરાગ્યનો ઉચ્ચ આશય બતાવ્યો છે અને શિથિળ અંતઃકરણોને પણ ડોલાવે એવા વિચારો ઉચ્ચ ભાષામાં બતાવ્યા છે. પરમતસહિષ્ણુતા સંબંધી તેઓએ જે વિચારો પદમાં વારંવાર બતાવ્યા છે તે સામાન્ય શિક્ષણ કરતાં તેઓનું શિક્ષણ કેટલું ઉચ્ચતર હતું તે બતાવવા માટે પૂરતા છે. સત્તાવીશમા પદમાં* તેઓ સ્પષ્ટ રીતે કહે છે કેઃ–

બહિરાતમ મૂઢા જગ જેતા, માયાકે ફંદ રહેતા;
ઘટ અંતર પરમાતમ ભાવે, દુરલભ પ્રાણી તેતા.

અને તેથી પણ આગળ વધીને 'માયડી મુને નિરપખ કિણહી ન મૂકી' એ લય અડતાલીશમા પદમાં ગાઈને તો પરમતસહિષ્ણુતા સંબંધમાં હદ કરી દીધી છે. એમાં પરમતસહિષ્ણુતાનાં તત્ત્વ કરતાં પણ એક વિશિષ્ટ તત્ત્વનો ઉપદેશ કર્યો છે અને તે એ છે કે દરેક પ્રાણી સ્વમતાંધ થઇ જઈ એવાં એવાં કામ કરે છે અને એવી એવી વાતો કરે છે કે તે કહેતાં પણ શરમ આવે છે. આવા સ્પષ્ટ રીતે વિચાર જણાવનારને યથાસ્વરૂપે સમજવા માટે બહુ વિશાળ અંતઃકરણની જરૂર છે અને તેવા પ્રકારની વૃત્તિ સામાન્ય જનસમૂહની ન હોવાને લીધે શાસ્ત્રના ઉપરચોટીઆ બોધવાળા પ્રાણીઓ આ મહાત્માનો આશય ન સમજતા હોવાથી તેઓનું શિક્ષણ

* જુઓ પૃષ્ટ ૨૪૪.

નિશ્ચયમતાવલબી છે એમ કહી જાણે વ્યવહાર અને નિશ્ચયનો મોટો વિરોધ જૈન શાસ્ત્રમા હોય અને નિશ્ચયના ઉપદેશ કરનાર મોટી ભૂલ કરતા હોય એવુ બતાવવાનો પ્રયત્ન કરે છે જરા વિશાળ દૃષ્ટિએ શાસ્ત્રના દૃષ્ટિબિંદુઓ સમજવાની જેઓને દરકાર છે તેઓ સમજી શકશે કે આવા સકુચિત પ્રવાહવાળા પ્રાણીઓ બહુધા રહસ્યને સમજ્યા વગર બન્ને વાત ખોટી દૃષ્ટિથી જુએ છે, વ્યવહાર નિશ્ચયની સપાટી ઉપર રહેલ ભેદની અતર્ગત રહેલી એકતા અને તેમા પણ વસ્તુતત્ત્વનું આદરપણું કેટલુ ઉપયોગી છે તેનુ આતર રહસ્ય સમજનાર આવી ખોટી ટીકા કરનારના ઉપલકીઆ જ્ઞાન માટે મનમા હસે અથવા તેઓ માટે દયા ખાય તો તેમા નવાઈ નથી ઘણાખરા પ્રાણીઓના સબધમા અત્યત દીલગીરી સાથે એમ કહેવાની જરૂર પડે તેવું છે કે તેઓએ કોઇ પણ વિરૂદ્ધ પૂરાવા વગર વ્યવસ્થા વગરની કિંવદન્તીઓને આધારે જ આનદઘનજી જેવા મહાત્મા યોગીના સબધમા ટીકા કરવા જેવા વિચારો જાહેર કરવાની ઉતાવળ કરી છે અને તેમ કરવાની પોતાની યોગ્યતા કેટલી છે અથવા છે કે નહિ તેનો પણ કદિ વિચાર કર્યો નથી જો તેઓ વિચાર કરે તો જણાઈ આવે કે એમના સબધમા અભિપ્રાય બતાવવા પહેલા હજુ ઘણું સમજવાની-વિચારવાની-પોતાની પરીક્ષા કરવાની જરૂર છે અને એમ થાય ત્યારે જ પોતામા આવા પ્રકારની ટીકા કરવાની યોગ્યતા આવે તેમ છે

આનદઘનજી મહારાજના સદેશા થોડા પદોમા અને બહુ થોડા સ્તવનોમા આનંદઘનજીએ જે મુદ્દાનુ શિક્ષણ આપ્યુ છે તે આપણે સક્ષેપમા વિચારી જઈએ કેટલાક મહત્ત્વના વિચારો તેમણે બતાવ્યા છે તે પૈકી પાચ સાત અગત્યના વિચારોપર જ આપણે અત્ર વિવેચન કરી શકશું બાકી તેના અભ્યાસ માટે તો પદોની વિચારણા કરવાની અને સ્તવનોનુ મનન કરવાની જરૂર છે

પરપરા માટે માન. આનદઘનજીના વ્યવહાર અને નિશ્ચયને અગે વિચારો કેવા સ્પષ્ટ હતા તે તેઓના સબધમા કોઈ કોઈ જગોએ થતી ગેરસમજુતી દૂર કરવા માટે જરા બારીકીથી વિચારવાની આવશ્યકતા છે. આની ચાવી માટે અઢારમા પ્રભુના સ્તવનની આઠમી ગાથા વિચારવા યોગ્ય છે સદરહુ ગાથા આ પ્રમાણે છે –

ચૂરણિ ભાષ્ય સૂત્ર નિર્યુક્તિ, વૃત્તિ પરંપર અનુભવ રે;
સમયપુરૂષનાં અંગ કહ્યાં એ, જે છેદે તે દુરભવ રે.

અહીં ઉત્તમાંગ શ્રી જિનેશ્વર દર્શનનાં અંગ બતાવતાં ચૂર્ણિ આદિ સુપ્રસિદ્ધ પાંચ અંગની સાથે પરંપરાનો અનુભવ એટલે ગુરૂ-સંપ્રદાયથી ચાલ્યું આવતું જ્ઞાન મૂકવામાં આવેલ છે. પરંપરાનો છેદ કરવો, તેની દરકાર ન કરવી અને પોતાના છંદ પ્રમાણે ચાલવું એવો ઘાતક બોધ વ્યવહાર ન સમજનારનો હોય છે. આવી વાત તેઓના શિક્ષણ ઉપરથી જણાઈ આવે છે. આથી પણ વધારે સ્પષ્ટ રીતે તેઓ અનંતનાથજીના સ્તવનમાં કહે છે કેઃ—

વચન નિરપેક્ષ વ્યવહાર જુઠો કહ્યો, વચન સાપેક્ષ વ્યવહાર સાચો;
વચન નિરપેક્ષ વ્યવહાર સંસારફળ, સાંભળી આદરી કાંઈ રાચો.

અહીં તેઓએ અપેક્ષા વગરના વ્યવહારને અનુસરવાનું સંસાર-ફળ થાય છે એમ બતાવી તેની વિરૂદ્ધ વિચારો બતાવ્યા છે, પણ સાપેક્ષ વ્યવહારને માટે સ્પષ્ટ રીતે તેને ‘સાચો’ કહી તેના લાભમાં વિચારો બતાવ્યા છે. અહીં તેઓએ જે યોગ્ય રીતે પૃથક્કરણ કરી સાપેક્ષ અને નિરપેક્ષ દૃષ્ટિબિંદુનો તફાવત બતાવ્યો છે તે ખાસ મનન કરીને સમજવા યોગ્ય છે. તેઓ પોતે સારી રીતે સમજે છે કે જો એકલી પરંપરા ઉપર ચાલવાનું થશે તો જૈન શાસનમાં જે મહત્તા છે તે દૂર થશે, કારણ કે તેથી કાળસ્થિતિ પ્રમાણે વ્યવ-સ્થાપિત ઘટના કરવાની જૈન ગ્રન્થોમાં સુઘટ્ટ ઘટના છે તેનો અંત આવશે. આથી તેઓ અજિતનાથજીના દ્વિતીય સ્તવનમાં કહે છે કેઃ—

પુરૂષ પરંપર અનુભવ જોવતાં રે, અંધો અંધ પુલાય;
વસ્તુ વિચારે રે જો આગમે કરી રે, ચરણધરણ નહિ ઠાય.
પંથડો નિહાળું રે બીજા જિન તણોરે. (૨-૩)

અહીં તેઓએ નિરપેક્ષ પરંપરાથી ગાડરીઆ પ્રવાહપણે ચાલ્યા જવાથી થતાં પરિણામો તરફ ધ્યાન ખેંચ્યું છે અને તે બાબતમાં દીર્ઘ દૃષ્ટિથી કોમની થયેલી સ્થિતિના ઇતિહાસપર વિચાર કરતાં મતભેદ પડે એવું મને લાગતું નથી. વર્તમાન ઇતિહાસનો વિચાર કરતાં પણ દરેક બાબતની અપેક્ષા સમજવાની અને તેને ધ્યાનમાં રાખી કામ લેવાની ખાસ જરૂર છે, નહિ તો એકાંત પરંપરાપર આધાર

રાખી અન્ય બાબતોપર અને ખાસ કરીને વર્તમાન જમાનાની પ્રગતિપર લક્ષ્ય રાખવામા ન આવે તો માર ખાવામા અથવા કોમને અને શાસનને પાછા પાડવામાં જ તેનુ પરિણામ આવે એમ લાગે છે. સકુચિત દૃષ્ટિને પરિણામે અત્યાર સુધી કેટલેક અશે એવુ પરિણામ આવ્યુ છે એમ અવલોકન કરવાથી જણાઈ આવશે આટલા ઉપરથી આનદઘનજીના શિક્ષણમા જે ઉન્નત ભાવ છે તે જણાયો હશે

'પેટા વિભાગો' આ પ્રસગ વિચારીએ છીએ ત્યારે આનદઘનજીના વિચારો પેટા વિભાગને અગે કેવા પ્રકારના છે તે પણ જોઈ જવુ પ્રાસગિક થઈ પડશે તેઓએ અનંતનાથજીના સ્તવનમા સ્પષ્ટ રીતે કહ્યુ છે કે–

ગચ્છના ભેદ બહુ નયણ નિહાલતાં, તત્ત્વની વાત કરતાં ન લાજે,
ઉદરભરણાદિ નિજ કાજ કરતા થકાં, મોહ નડીઆ કલિકાલ રાજે (૧૪-૩)

* * * *

પાપ નહિ કોઈ ઉત્સૂત્ર ભાષણ જિસ્યો, ધર્મ નહિ કોઈ જગ સૂત્ર સરિખો,
સૂત્ર અનુસાર જે ભવિક કિરિયા કરે, તેહનુ શુદ્ધ ચારિત્ર પરિખો (૧૪-૫)

* * * *

અન્યત્ર પણ કહ્યુ છે કે–

જોગીએ મિલીને જોગણ કીધી, જતીએ કીધી જતણી,
ભગતે પકડી ભગતાણી કીધી, મતવાસી કીધી મતણી માયડી સુને
(પદ ૪૮-૨-પૃ ૫૨૯)

આવા જૂદા જૂદાં ટાચણો ઉપરથી તેઓશ્રીના સૂત્રવિરૂદ્ધ ગચ્છના પેટા વિભાગોપર કેવા વિચાર હતા તથા તેઓને શુદ્ધ માર્ગે લાવવા કેવા ઉપાયોની જરૂર છે તે જણાઇ આવે છે વળી તેઓની આગમાનુસાર ક્રિયા કરવાની કેવી રૂચિ હતી તે પણ એ ટાચણોથી સહજ સમજાઈ જાય છે આપણે તેમના સમયનો ઇતિહાસ કાઇક ઉપર જોઈ ગયા તે પ્રસગે એક તપગચ્છમા કેટલા ભેદ થયા હતા તે જોયુ હતુ તે વખતે અનેક ગચ્છો ચાલતા હતા, એક ગચ્છમા પણ નાના નાના વિભાગો બહુ થઈ ગયા હતા અને બહુધા ગચ્છના પેટા વિભાગો તો માત્ર માન ક્રોધ કે મહત્ત્વની ઇચ્છાને અગે

અને નિયંત્રણાને અંગે થયેલા હતા છતાં અરસપરસ એવો ભાવ રહેતો હતો કે આવી સંકુચિત દૃષ્ટિના માણસોનાં મુખમાં તત્ત્વની વાત શોભતી નથી એમ આનંદઘનજી જેવા શુદ્ધ ખપી જીવો ધારે અથવા તેવો ઉદ્દેશ રાખી ઉપદેશ આપે તો તેમાં નવાઈ જેવું નથી. અર્થ વગરના તફાવતો અને તેમાં મસ્ત રહી પોતાની યોગ્યતા બતાવવા જતાં અન્યને અયોગ્ય બતાવવાની લાલચ એવી અનિવાર્ય છે કે તેને પરિણામે આત્મ અવનતિ થયા વગર રહેતી નથી. પરંપરાનો શુદ્ધ ઉપયોગ અનુભવજ્ઞાન લેવામાં, સાંપ્રદાયિક શિક્ષા લેવામાં અને વસ્તુસ્વરૂપ પુસ્તક દ્વારા બુદ્ધિપૂર્વક લેવામાં આવતી અગવડ દૂર કરવામાં થવાને બદલે શાસ્ત્રવિરૂદ્ધ કેવળ મહત્ત્વ માટે દૃષ્ટિમર્યાદા પરિમિત કરી દેવામાં થાય તો તે બહુ આડે માર્ગે ઉતારનાર થાય છે તે જરા ઇતિહાસ તપાસવાથી અને વર્તમાન સ્થિતિનો રંગ સમજવાથી જણાઈ આવે તેવું છે. આવા પ્રકારના સંપ્રદાયમોહમાં આસક્ત હોઈ તેવી જ વાતો કરનારાને પેટભરા કહ્યા છે તે સબંધમાં જરા પણ શંકા જેવું લાગતું હોય તો ઉપાધ્યાયજીનું સાડા ત્રણસો ગાથાનું સ્તવન અને મુનિસુંદરસૂરિ મહારાજના અધ્યાત્મ કલ્પદ્રુમમાંથી યતિશિક્ષા અધિકાર ઊંડા ઉતરીને વિચારવા. તેઓશ્રીએ આ કરતાં પણ વધારે આકરા શબ્દોમાં સ્પષ્ટ વાત બતાવી છે. આટલા ઉપરથી વસ્તુસ્વરૂપ અને તત્કાલીન ઇતિહાસથી અજાણ્યા માણસ આનંદઘનજીને બરાબર સમજ્યા વગર તેમના સંબંધમાં અભિપ્રાય આપવા નીકળી આવે અને પછી તેમને નિશ્ચયવાદી કહી નિંદાના સ્વરૂપમાં ઉતરી જાય તો તે કેટલું ખોટું કરે છે તે સમજવા યોગ્ય છે. જ્યારે વ્યવહાર અને નિશ્ચયનો અરસ્પરસ યોગ કેવા પ્રકારનો છે, તેનો દેખીતો વિરોધ કેવી રીતે ખુલાસાપૂર્વક સમજી શકાય અને ઘટાવી શકાય તેવો છે અને તે બન્નેનું રહસ્ય સમજી બન્નેમાંથી એકનો પણ ત્યાગ કરવો ઉચિત નથી એમ જ્યારે સમજાશે ત્યારે તો અમુક મહાત્માને મનસ્વીપણે કેવળ નિશ્ચયવાદી કહેવા એ નિંદાનું રૂપક મટી તેથી ઉલટી વ્યવહાર નિશ્ચયની ખરી સ્થિતિ દર્શાવનાર થશે, પરંતુ ત્યાંસુધીમાં એટલું ધ્યાનમાં રહેવાની ખાસ જરૂર છે કે જૈનશાસનને અથવા આખા હિંદુસ્તાનને જે પરતંત્રતાની

બેડીમા સેંકડો વરસથી પડવુ પડ્યુ છે તે આ સકુચિત દૃષ્ટિનુ પરિણામ છે, પેટા વિભાગોનુ પરિણામ છે અને તેમા રહેલી ટુકી દૃષ્ટિને પરપરાથી બચાવ કરવાની રૂઢિને લીધે છે અહી ઇતિહાસના એક બીજા વિષયપર ઉતરવા જેવુ થાય છે અને તેમ કરવા જતા વિષયાતર થઈ જાય છે તેથી તે વાતને હવે બાજુપર રાખી આપણે સહૃદય મનુષ્યને એટલુ કહી શકીએ કે વર્તમાન મહાન્ બ્રિટીશ સામ્રાજ્યનો પ્રભાવ ઐતિહાસિક દૃષ્ટિએ વિચારી આપણા ધાર્મિક સામ્રાજ્યમા પણ પ્રબળ વીર્યસ્ફુરણા કરી આતર ભેદોની તકરારમા વ્યર્થ વીર્યવ્યય થતો અટકાવી એકદરે જૈનશાસનની પ્રગતિ કેમ થાય, વીર પ્રભુના મહાન્ સદેશા જગત્ આગળ કેવી રીતે સત્ય અને સારા આકારમા સમજાવાય, અનેક પ્રાણીઓ તેને વિવેકબુદ્ધિથી કેવી રીતે આદરે, દુનિયામા અહિંસાના નૃત્ય સાથે આત્મોન્નતિનુ લક્ષ્યસ્થાન કેવી રીતે થાય તે એક સાથે એકત્ર થઈ વિચારવાની જરૂર છે વીર પરમાત્માનો એ જ માર્ગ છે, એ જ ઉપદેશ છે, એ જ શિક્ષા છે અતિ સકુચિત દૃષ્ટિના પ્રવાહમા ઘસડાઈ જઈ વીર પરમાત્માનુ મુખ્ય શિક્ષણ આપણે વિસરી ગયા છીએ, વિશાળ ધર્મના ત્રિકાળ શુદ્ધ સત્ય સનાતન તત્ત્વોને આપણે ભડારમા ગોંધી રાખ્યા છે, ઉપાશ્રયમા સાચવી રાખ્યા છે અને તેથી વિશેષ તેનામા સત્તા હોય એમ બતાવવાનો વિચાર કર્યો નથી આ મહા આત્મક્ષતિ કરનાર ટુકી દૃષ્ટિના વિચારો એટલુ પ્રાબલ્ય ભોગવે છે કે વિશેષ લાભ કરનાર વીરના સત્ય રહસ્યો હોય એમ સમજાવનારને પણ આપણે હસીએ છીએ એ ખરેખર આપણી મૂઢતા છે, અયોગ્યતા છે, પછાતપણુ છે બહુ સારી રીતે વિચાર કરી સકુચિત દૃષ્ટિ દૂર કરી વિશાળ હૃદયથી વીર પરમાત્માના સદેશા જગતને કહેવાની જરૂર છે, અને એ બાબત પસાર કરતી વખતે તપગચ્છ, ખરતરગચ્છ કે તેના અવાતર ભેદો વિભેદો અને તેના ઉપભેદોનો વિચાર પણ કરવો ઉચિત નથી એવા પેટા ભેદોથી કોમના મુખ્ય સિદ્ધાતને આ સમયમા તો ઘણુ જ નુકશાન છે, પૂર્વ કાળમા સ્વાત્મજીવન માટે અથવા પરપરાની જાળવણી માટે કદાચ તેનો સહજ પણ ઉપયોગ હોય, પરંતુ હાલ તો તે પ્રગતિમાં વિઘ્ન કરનાર, સાધુ જેવા વિશાળ દૃષ્ટિમાન્ મહાત્માઓને પણ અનિ

સંકુચિત કરનાર અને દૃષ્ટિબિન્દુના રહસ્યને અતિ દૂર રાખનાર છે. એનો જેમ બને તેમ ત્યાગ કરવામાં અથવા એની અગત્ય ઓછી કરવામાં જૈન કોમનું શ્રેય છે એમ ઇતિહાસ બતાવે છે, મુનિસુંદરસૂરિ સાક્ષી પૂરે છે અને આનંદઘનજી મહારાજ વારંવાર જણાવે છે. આવા વિશાળ વિચાર બતાવવા માટે આનંદઘનજી મહારાજના આપણે ખરેખરા ઋણી છીએ.

વિશાળ તત્ત્વજ્ઞાન અને વિશાળ આંતર રહસ્ય: આનંદઘનજીની ચોવીશી અથવા પદો વાંચતાં જે એક બાબત આપણને ખાસ લક્ષ્યમાં લેવા લાયક જણાય છે તે તેઓની શાસ્ત્રરહસ્ય બહુ ઓછા શબ્દોમાં સમજાવવાની શક્તિ છે. તેઓના વિશાળ જ્ઞાન સંબંધમાં તો બે મત પડી શકે નહિ, પરંતુ એક લેખક અથવા કવિ તરીકે તેઓમાં ખાસ વિશિષ્ટતા એટલી જોવામાં આવે છે કે તેઓ પોતાના પુખ્ત-વિશાળ સગર્ભ વિચારોને બહુ થોડા શબ્દોમાં બતાવી શક્યા છે. લેખકો પૈકી કેટલાક એવી શૈલી આદરનારા હોય છે કે જેઓ ઘણું લખે ત્યારે થોડું રહસ્ય સમજાય, ત્યારે કોઈ અપૂર્વ લેખક સૂત્ર જેવાં નાનાં વાક્યોમાં એવું સુંદર રહસ્ય લાવી શકે છે કે તેમાંથી ઘણા ભાવો નીકળી શકે અને જ્યારે જ્યારે તે વાક્યો વંચાય ત્યારે ત્યારે અભિનવ આનંદ આપ્યા કરે. આવા રહસ્યાત્મક લેખ ભાષામાં લખનાર બહુ ઓછા વિદ્વાનો જોવામાં આવે છે તેથી એક લેખક તરીકે એમની બહુ ઉચ્ચ પ્રકારની ગણના થાય છે. સ્તવનોમાં આડા અવળા અહીં તહીં તપાસતાં અનેક વાક્યો વાંચતાં તેમાંનો વિશિષ્ટ ભાવ કેવો ગુહ્ય છે તે પર અનેક વિચારો આવશે. દાખલા તરીકે જુઓ:

ચિત્ત પ્રસન્ને રે પૂજન ફળ કહ્યું રે, પૂજા અખંડિત એહ;
કપટ રહિત થઈ આતમ અરપણા રે, આનંદઘન પદ રેહ. (૧–૬)
સેવન કારણ પહેલી ભૂમિકા રે, અભય અદ્વેષ અખેદ. (૩–૨)
મત મત ભેદે રે જો જઈ પૂછીએ, સહુ થાપે અહમેવ. (૪–૧)
આતમ અર્પણ વસ્તુ વિચારતાં, ભરમ ટળે મતિ દોષ. (૫–૬)
પાપ નહિ કોઈ ઉત્સૂત્ર ભાષણ જિસ્યો, ધર્મ નહિ કોઇ
જગસૂત્ર સરિખો (૧૪–૬)
ધરમ ધરમ કરતો જગ સહુ ફિરે, ધરમ ન જાણે હો મર્મ. (૧૫–૨)

આપણો આતમભાવ જે, એક ચેતનાધાર રે,
અવર સવિ સાથ સંજોગથી, એહ નિજ પરિકર ધાર રે (૧૬-૧૧)
મન સાધ્યુ તેણે સઘળું સાધ્યું, (૧૭-૮)
પરમારથ પંથ જે લહે, તે રજે એક તત રે, (૧૮-૬)

વિગેરે વિગેરે અનેક વિચારો સૂત્ર જેવા છે અને તે પ્રત્યેક વિચારોને આપણે વધારે વિસ્તારથી તપાસવા ઈચ્છીએ તો પ્રત્યેકપર જુદો ગ્રથ લખી શકાય તેમ છે આ તો થોડા વાક્યો નમુનારૂપે બતાવ્યા છે, પરતુ આપણે તેવી રીતે આવા બીજા અનેક વાક્યોને બતાવી શકીએ. એવા થોડાક દૃષ્ટાતો પદમાથી પણ જોઈએ

છઠ્ઠા, સાતમા તથા આઠમા પદની શરૂઆતમા સાખીઓ આપી છે તે આનું ખાસ દૃષ્ટાત છે (જુઓ પૃ ૪૧–૬૮ અને ૮૨)

મમતા સગ સો પાય અજાગલ, થનતેં દૂધ દુહાવે (૮–૧)
ઔર ન હિતુ સમતાસી (૯–૩)
અબ હમ અમર ભયે ન મંરગે (૪૨–૧)
મીઠડો લાગે કંતડો, ને ખાટો લાગે લોક (૪૦–૧)
શાશ્વત ભાવ વિચારતે પ્યારે, ખેલો અનાદિ અનત (૨૨–૫)
અનુભવ રસમેં રોગ ન સોગા, લોકવાદ સબ મેટા,
કેવલ અચલ અનાદિ અબાધિત, શિવ શકરકા ભેટા (૨૩-૩)
લોક લાજ નાહિ કાજ, કુલ મરજાદા છોરી,
લોક બટાઉ હસો વિરાનો, અપનો કહત ન કોરી (૩૮-૨)
ઔર લરાઈ લરે સો બૌરા, સૂર પછારે ભાઉ અરીરી (૪૬–૭)

આવા આવા અનેક પ્રસગો છે જે વખતે આનદઘનજીએ પોતાના સૂત્ર જેવા વિચારો બતાવીને આપણને અનેક વિચારો કરવાનું સાધન આપ્યુ છે એ પદપર જ્યારે જ્યારે હું વિચાર કરતો હતો ત્યારે નવીન રહસ્યની સ્ફુરણા થતી હતી વિચારમા આવ્યુ તેટલુ લખી શકાણું નથી અને હજુ તેપર વધારે વિચારવા થશે તેમ વધારે વધારે સત્યો સમજાશે ગૂઢ ભાવાર્થવાળા સગર્ભ લેખકની આ ખાસ વિશિષ્ટતા છે. આ પ્રત્યેક ટાચણમા કેટલુ રહસ્ય છે તે અત્ર લખવા જઈએ તો ઉપોદ્ઘાતજ એક ગ્રથથી મોટો થઇ પડે તે તે સ્થળો વિચારવામાં આવશે ત્યારે તેની અદર ગર્ભમા રહેલ ગૂઢ આશયોમાથી કેટલાક બતાવવાનો પ્રયત્ન કરવામા આવશે અને તે આશયથીજ

આ પુસ્તક પ્રગટ કરવાનો હેતુ રાખવામાં આવ્યો છે. એક મહાશયનું કહેવું એમ હતું કે આવા ગૂઢ અર્થવાળાં પદોપર વિવેચન કરવાથી તેનું રહસ્ય સંકુચિત થઈ જાય છે, માટે તેના શબ્દાર્થ લખી વિવેચન માટે દરેકને તેમના શક્તિ અને અધિકારપર છોડી દેવા. આ વિચાર સાથે હું મળતો થઈ શકતો નથી. આવા રહસ્યભૂત ગ્રંથોમાં ખાસ ગૂઢતા છે, એના અંતરમાં સ્પષ્ટ આશયો છે અને એના પ્રત્યેક વચનના ગર્ભમાં સાર રહસ્ય રહેલ છે એમ જ્યાંસુધી સ્પષ્ટ બતાવવામાં ન આવે ત્યાંસુધી મધ્યમ પ્રવાહના પ્રાણીઓ તે ગ્રંથોને વાંચવા વિચારવાની તસ્દી પણ ન લે અને વિચાર કરી શકે તેવા હોય તેમને પણ બહુ મહેનત પડે-આ બન્ને વર્ગને આવા વિવેચનથી ખાસ લાભ થવાનાં કારણો મને સ્પષ્ટ લાગવાથી વિશેષ વિચાર કરવાની પ્રેરણા-સૂચના સાથે આત્મસ્ફુરણા સ્વપર ઉપકાર માટે યોગ્ય અંકુશ તળે રહી બહાર પાડવી એ વાસ્તવિક ધારવામાં આવ્યું છે. જેઓ સ્વતંત્ર વિચાર કરી શકે તેટલી હદ સુધી આત્મવિચારણામાં ઉતરી ગયા હોય તેઓના વિચારો કદાચ તેઓ આ પુસ્તક વાંચે તોપણ સંકુચિત કે મર્યાદિત થઈ જાય એમ ધારવું તેઓની શક્તિની ઓછી કિંમત અંકાવે છે અને તેમ કરવાનો આપણને હક નથી; પરંતુ તેની સાથે ઘણા જીવોને વિચાર કરવા યોગ્ય પ્રબળ સાધનને આવા ક્ષુલ્લક કારણથી અટકાવી દેવું એ એક નિયમ તરીકે મને ઠીક લાગતું નથી. અહીં જરા અવાંતર અંગિત વાતપર ઉતરી જવાનું થયું. આ પ્રાણીની એવી ટેવ પડી છે કે જ્યારે ત્યારે તે પોતાનો બચાવ કરવા એકદમ તૈયાર થઈ જાય છે. આ એક પ્રકારનો મનોવિકાર છે અને તે દૂર કરવા અથવા તેનાપર વિજય મેળવવાના પ્રસંગો અને તેને પૃથક્કરણ કરી સમજવાની શક્તિ પણ આવા મહાત્માના ગ્રંથના વાંચન મનનથી જ થાય તેમ લાગે છે. આનંદઘનજી મહારાજનું જ્ઞાનસામર્થ્ય અને ખાસ કરીને રહસ્ય સમજાવવામાં રહેલ અસાધારણ શક્તિપર આપણે વિચાર કરતા હતા. એ બાબતમાં ઘણા સાધારણ લેખકો કરતાં તેઓ બહુ આગળ વધી જાય છે એ બાબતમાં બે મત પડે તેમ લાગતું નથી. તેઓના લગભગ દરેક વાક્યની રચના સૂત્ર જેવી છે, તેમાંથી બહુ રહસ્ય નીકળે

તેવુ છે અને વધારે વિચાર કરતા તેમાથી વધારે વધારે રહસ્ય પ્રાપ્ત થાય તેમ છે

લેખક-કવિ આનદઘનજી મહારાજના સ્તવનો અને પદો વાચતા બીજી એક વાત જણાઈ આવે છે તે તેઓએ બતાવેલા વિચારોની સ્પષ્ટતા છે. તેઓ પ્રખર ભાષામા અને સ્પષ્ટ રીતે વિચારો બતાવી શક્યા છે અને જો કે તેઓનો આશય ઊંડો હોય છે તોપણ દરેક વાચનાર તેઓના વિચારોમાથી પોતાની શક્તિ પ્રમાણે કાઇ કાઈ સાર સમજી શકે છે તેઓની ભાષા સ્પષ્ટ, તેઓનુ વિષય-ગ્રાહિત્વ મજબૂત અને પદલાલિત્ય અને અર્થ સુંદર તથા હૃદયને અને મગજને એક સરખી રીતે અસર કરનાર છે. તેઓએ કવિ તરીકે મોટા મોટા વર્ણનો આપ્યા નથી, છતા સુમતિ અને શુદ્ધચેતના જેવા પાત્રોને બોલતા કરી મોહ રાજાની સાથે લડાઇ વિગેરેના જે વર્ણનો આપ્યા છે તે ખાસ કવિ તરીકે તેઓની શોભા વધારનારા થઈ પડ્યા છે. આનદઘનજીની એક કવિ તરીકે વિશિષ્ટતા એવા પ્રકારની છે કે જેની સરખામણી કરવી પણ મુશ્કેલ થઈ પડે તેવુ છે, કારણ કે જ્યાસુધી તેમના જેવા વિકસ્વર થયેલ આત્મજ્ઞાની એવા વિષયોપર વિચારો બતાવે તેની સાથે તેમની સરખામણી ન થાય ત્યાંસુધી તેઓના મણધમાં ખરો અભિપ્રાય આવી શકે નહિ લડાઇ કે શૃગારના કવિઓ સાથે તેમની સરખામણી કરવી એ બહુ રીતે અયોગ્ય છે, છતા સામાન્ય રીતે પણ તેઓના સ્તવનો અને પદોમાં યોગ્ય વર્ણન સારી રીતે આવે છે અને તેઓનો વિષય યોગ અને અધ્યાત્મનો છે એટલુ ધ્યાનમા રહે તો લોકપ્રસિદ્ધ કવિને પણ જોબ આપે એવી તેની રચના છે. વૈરાગ્યના વિષયમા જે જે કવિઓએ આવા પદો બનાવ્યા છે તેમા તેઓ બહુ આગળ પડતું સ્થાન લે છે આ ઉપરથી એમ કહી શકાય કે એક લેખક અને કવિ તરીકે તેઓ ઘણા ફતેહમદ થયા છે, એનુ કારણ સ્પષ્ટ શૈલી અને સીધો ઉપદેશ અને તે પણ ખાસ કરીને હૃદયના ઊંડા ભાગમા ઉતરી જાય તેવા માર્મિક શબ્દોમા કૌશલ્ય સાથે વિષયને દર્શાવવાની તેઓની ખાસ રીતિનુ પરિણામ છે એક લેખક કોઈ ન સમજે તેવી ભાષામા વિચારો બતાવે તો તે નકામા છે

તેમ જ તદ્દન સાદા વિચારો ગદ્યને બદલે પદ્યમાં મૂકે તો તેની કવિ તરીકે ગણના થતી નથી. આ બન્ને બાબતમાં આનંદઘનજી બહુ આગળ વધી જાય છે તે તેઓનાં સ્તવનો તથા પદો વાંચવાથી જણાશે. સ્તવનો એટલાં અસરકારક છે અને પદો એટલાં માર્મિક છે કે એના રહસ્યપર વિચાર કર્યા પછી એ ભૂલી શકાય તેવાં નથી, એક વખત એનું રહસ્ય સમજ્યા પછી કાનમાં અને મગજમાં તેનું ગાન ચાલે છે અને શાંત અવસ્થામાં તે વિચારવાથી એક એવા પ્રકારનો આનંદ આપે છે કે તેનો અનુભવ સામાન્ય રીતે થવો તદ્દન અસંભવિત છે. પદોનો તેમનો વિષય અતિ કઠિન છે અને તેથી તેના અધિકારીઓ સર્વ થઈ શકતા નથી તેથી કદાચ સામાન્ય વૈરાગ્યના વિષયવાળાં પદો અથવા તેથી પણ વિશેષ શૃંગારના વિષયવાળાં કવનો જેટલાં એ પદો પ્રચલિત અથવા લોકપ્રિય ન થાય તો તેમાં કવિ તરીકેની તેમની ગણના ઓછી થતી નથી, પરંતુ પરીક્ષા કરનારના અધિકાર અથવા ઉન્નતિક્રમમાં રહેલી પ્રગતિની તે નોંધ બતાવે છે. શબ્દોની ઘટના અતિ સુંદર છે, યોગ્ય શબ્દો યોગ્ય પ્રસંગોપર યથાર્થ રીતે મૂકાયા છે અને તે ભાવગર્ભિત હોવા સાથે ખાસ છાપ પાડનાર હોય તેવા જ આવી ગયા છે, કારણ કે કવિઓ બહુધા હૃદયમાંથી ગાન કરે છે ત્યારે શબ્દો કોષમાંથી શોધી શોધીને લખતા નથી, પણ હૃદયનું ગાન તેમને એવા યોગ્ય શબ્દોમાં જ નિદર્શન કરાવે છે. આથી તેઓની કવિ તરીકે બહુ ઊંચી ખ્યાતિ છે. આત્માને ઉદ્દેશીને તેને વિશુદ્ધ કરવાના વિશિષ્ટ ઉદ્દેશથી લખાયેલાં પદ્યરત્નો અને સ્તુતિગર્ભિત સ્તવનો લગભગ રહસ્યજ્ઞાનના ભંડાર છે, યોગમાર્ગનાં પગથીઆં છે, સત્ય આદરણીય માર્ગના દર્શક છે અને વિશિષ્ટ પંથના પ્રરૂપક, પ્રદર્શક અને પ્રયોજક છે.

આનંદઘનજીના વ્યવહારૂ વિચારો: નવમા સુવિધિનાથના સ્તવનમાં દિનચર્યા બતાવતાં મૂર્ત્તિપૂજાને અંગે જે વિચારો બતાવ્યા છે તે ઘણા વ્યવહારૂ છે. અંગ અને અગ્ર પૂજાનું સ્વરૂપ બતાવી, છેવટે ભાવપૂજાને દુર્ભાગ્ય અને દુર્ગતિનો છેદ કરનાર કહે છે અને ચતુર્થ પ્રતિપત્તિ પૂજા તેના ખાસ અધિકારીઓ માટે યોગની પરિસિમા બતાવે છે. આ વ્યવહારૂ વિચારો કેટલા ઉપયોગી છે તે ખાસ

કરીને આનંદઘનજીની યોગ્ય સમજણ વગરની ટીકા કરનારે સમજવા યોગ્ય છે. આવા જ ઉપયોગી વિચારો 'ચિત્ત પ્રસન્ને રે પૂજન ફળ કહ્યુ' એ એક વચનમા સમાવી દીધા છે પદોમા પણ અવારનવાર બહુ વ્યવહારૂ અને ઉપયોગી વિચારો બતાવ્યા છે બીજા પદમા ઘડિયાળીને ઉદ્દેશીને સામાન્ય રીતે બહુ ઉપયોગી વાત કરી છે અને તેવી જ રીતે ત્રીજા પદમા 'સુત વનિતા યૌવન ધન માતો, ગર્ભ તણી વેદના વિસરીરી' આવી આની વાતો કહી છે ચોપાટની રમત સાથે ચતુર્ગતિના ગમનાગમનની વાતો બારમા પદમા કરી, છોકરાને મારવા સબધમા આત્મિક વાતો સત્તરમા પદમા કરી, રીસાયલી સ્ત્રીને સમજાવવાના બ્હાના તળે શુદ્ધચેતનાની વાતો અઢારમા પદમા કરી, વિરહી વાટ જોતી સ્ત્રીના મુખમાથી નીકળતા શબ્દોમા સોળમા અને બત્રીશમા તથા છત્રીશમા પદમા વાતો કરી અને એવી રીતે સામાન્ય પ્રસગોને એવી સારી રીતે દીપાવ્યા છે કે તે વાચતા આનદ આવે, વિચારતા બોધ થાય અને રહસ્ય સમજતા તદનુસાર ઉપદેશને અનુસરવા સાહજિક વૃત્તિ થાય અને પરિણામે ચેતનની સાધ્ય તરફ જરૂર પ્રગતિ થાય

આનંદઘનજીનો યોગ. આનદઘનજીએ યોગના સબધમા એટલી બધી વાતો કહી નાખી છે કે એ સબંધી અહીં ઉલ્લેખ કરતા પૃષ્ઠો ભરાઈ જાય લગભગ દરેક પદમા યોગની વાત એક અથવા બીજા આકારમા કરી છે તેપર તે તે સ્થાને વિવેચન મળી આવશે યોગની કેવી વાતો કરી છે તેના આપણે બહુ થોડા ઉદાહરણો અહીં તપાસીએ. આઠમા સ્તવનમા પ્રભુના દર્શન કોઈ ગતિમા થયા નહિ એમ બતાવી છેવટે ઉમેરે છે કે –

એમ અનેક થલ જાણિયે, સખિ દરિસણ વિણ જિનદેવ, સખિ
આગમથી મત જાણિયે, સખિ કીજે નિરમલ સેવ સખિ ૫
નિરમલ સાધુ ભગતિ લહી, સખિ યોગ અવંચક હોય, સખિ
કિરિયા અવંચક તિમ સહિ, સખિ ફલ અવચક જોય સખિ ૬

અહીં યોગાવંચક, ક્રિયાવચક અને ફલાવચકની વાત કહી તે યોગનો ખાસ વિષય છે એનાપર 'યોગ'ના ખાસ વિષયમા સારી રીતે વિવેચન કરવામા આવ્યુ છે તેથી જણાશે કે આવા પરમાત્માનો

યોગ થવો તે યોગાવંચકત્વ કહેવાય છે. એ ત્રણે અવંચક યોગ કઈ કઈ ભૂમિકાપર કેવી રીતે પ્રાપ્ત થાય છે તે સદરહુ વિષયમાં સારી રીતે ચર્ચાયલું જોવામાં આવશે. એ યોગના ખાસ વિષયને અહીં બહુ થોડા શબ્દોમાં સારી રીતે ખીલવ્યો છે તે આનંદઘનજીનું જ્ઞાનરહસ્ય બતાવવાનું કૌશલ્ય સૂચવે છે. આ વિષયપર વિશેષ વિવેચન 'યોગદૃષ્ટિસમુચ્ચય' ગ્રંથમાં જોવામાં આવશે. સુમતિનાથના સ્તવનમાં બહિરાત્મભાવ, અંતરાત્મભાવ અને પરમાત્મભાવપર યોગ-વિચારણા બહુ સુંદર રીતે કરવામાં આવી છે. એનું રહસ્ય છેવટે બતાવતાં કહે છે કેઃ–

બહિરાતમ તજી અંતરઆતમા, રૂપ થઇ થીર ભાવ; સુગ્યાની.
પરમાતમનું હો આતમ ભાવવું, આતમ અરપણ દાવ. સુગ્યાની. ૫
આતમ અરપણ વસ્તુ વિચારતાં, ભરમ ટલે મતિ દોષ; સુગ્યાની.
પરમ પદારથ સંપતિ સંપજે, આનંદઘન રસ પોષ. સુગ્યાની. ૬

આ બહિરાત્મભાવ તજીને અંતરાત્મભાવમાં સ્થિર થવા સાથે આત્માનો પરમાત્મભાવ વિચારવો એ આત્મસમર્પણનો ઉપાય છે અને તેથી જ પરંપરાએ સર્વ બાહ્ય બંધનથી મુક્ત થઈ આત્મા પ્રગતિ કરીને છેવટે પરમાત્મસ્વરૂપ પ્રાપ્ત કરે છે. આ 'ત્રિવિધ સકલ તનુધરગત આત્મા'નું સ્વરૂપ અન્યત્ર બહુ વિસ્તારથી બતાવ્યું છે, યોગના ગ્રંથોમાં તેપર મોટા ઉલ્લેખો કરવામાં આવ્યા છે અને પદની વિચારણામાં પણ તેપર વારંવાર વિવેચન થયું છે તેપર ધ્યાન ખેંચી આનંદઘનજીએ એ વિષયને કેવી સુંદર રીતે સંક્ષેપમાં પણ સુદામ રીતે બતાવ્યો છે તેનું નિદર્શન અત્ર કરવામાં આવ્યું. આવીજ રીતે શાંતિનાથના સ્તવનમાં શાંતિનું સ્વરૂપ જે આશ્ચર્યકારક રીતે ચિતર્યું છે તે લગભગ આગમના સાર જેવું છે. એ યોગનો અતિ ઉત્કૃષ્ટ વિષય છે અને તેમાં 'અહો અહો હું મુઝને કહું, નમો મુઝ નમો મુઝ રે; અમિત ફલ દાન દાતારની, જેહની ભેટ થઈ તુંજ રે. શાંતિ જિન એક મુજ વિનતિ' એમ કહેવામાં આવે છે ત્યાં વિષય તેની ઉત્કૃષ્ટ હદપર–વિશિષ્ટ પ્રદેશની પરાકાષ્ઠાપર આવી જાય છે. અહીં યોગના વિષયને એવી સુંદર શૈલીથી અને હૃદયને શાંત કરી નાખે એવાં ભાવાત્મક વાક્યોથી દર્શાવ્યો છે કે આનંદઘનજીના યોગજ્ઞાન

માટે અતિ આનદ થયા વગર રહે નહિ આથી પણ વિશેષ આનદદાયક રીતે 'મનડુ કીમહી ન બાજે હો કુથુ જિન' એ સત્તરમાં સ્તવનમા ચોગના મધ્યબિંદુ જેવા કેંદ્રસ્થ ચિત્તદમનના વિષયને ચર્ચ્યો છે. ચિત્તદમનને અગે તેઓ સ્પષ્ટ કહે છે કે –

મેં જાણ્યું એ લિંગ નપુંસક, મલ્લ મરદને ઠેલે,
બીજી વાતે સમરથ છે નર, એહને કોઈ ન જેલે.
હો કુથુ જિન ૭

મન સાધ્યું તેણે સઘળુ સાધ્યુ, એહ વાત નહિ ખોટી,
એમ કહે સાધ્યું તે નવિ માનુ, એ કહી વાત છે મોટી
હો કુથુ જિન ૮

મનડું દુરારાધ્ય તેં વશ આણ્યુ, તે આગમથી મતિ આણું,
આનંદઘન પ્રભુ માહરૂં આણો, તો સાચુ કરી જાણું
હો કુથુ જિન ૯

અહીં અનેક વાતો કરી દીધી છે મન વશ આવી ગયુ છે એમ કહેનારની આત્મવચના અથવા પરવચના, મન વશ કરવાની અતિ આવશ્યકતા અને તેનુ મહત્ત્વ અને પરમાત્માને માર્ગે ચાલવાથી તેમા થતો ચોગ એ દરેક વાત બહુ યુક્તિસર પણ સ્પષ્ટ રીતે બતાવવામા આવી છે આવી રીતે બરાબર વિચારીએ તો સ્તવનોમા ચોગની વાત અનેક જગોપર બહુ સુદર રીતે, ચોગ્ય રીતે અને અસરકારક રીતે કહી છે પદોમાના ઘણાખરા ચોગજ્ઞાનથી ભરેલા છે અને દરેક પ્રસગે યથાજ્ઞાત વિવેચન તેપર કર્યું છે બહુ મુદ્દાના બે ચાર પદોપર અહીં નિદર્શન કરી ચોગનો વિષય કેવો સુદર રીતે તેઓશ્રીએ ઝળકાવ્યો છે તે તરફ લક્ષ્ય ખેંચીએ

છઠ્ઠા પદમા ઇડા, પિંગળા અને સુષુમ્ણા નાડીપર વિચાર બતાવ્યા, સાથે યમ, નિયમ, આસન, પ્રાણાયામ, પ્રત્યાહાર, ધ્યાન, ધારણા અને સમાધિરૂપ ચોગના આઠે અગોપર ધ્યાન ખેંચ્યું, યમને અગે મૂળ ઉત્તર ગુણોની રચના બતાવી, મુદ્રા અને આસનનો ઉપયોગ બતાવી રેચક, પૂરક અને કુભક નાડીના પ્રયોગો અને સાથે મન અને ઇંદ્રિયનો સયોગ સમજાવી તેનાપર વિજય મેળવવાની જરૂરીઆત બતાવી છેવટે બતાવ્યું કે –

થિરતા જોગ જુગતિ અનુકારી, આપો આપ વિમાસી;
આતમ પરમાતમ અનુસારી, સીઝે કાજ સમાસી.
માહારો બાલુડો સંન્યાસી.

આવા એક નાના પદમાં કેટલી જાતની વાતો કરી છે અને યોગના અતિ મહત્ત્વના કેટલા વિષયો ચર્ચી નાખ્યા છે તે ખાસ વિચારવા યોગ્ય છે. યોગનાં એક તે પદમાં બતાવેલાં નામોપર સંપૂર્ણ વિવેચન કરવું હોય તો એક આખું મોટું પુસ્તક ભરાય. સાતમા પદમાં તનમઠત્યાગને અંગે જે આત્મજાગૃતિ બતાવી છે, તે બહુ અસરકારક છે. એમાં કેટલીક વાત તો એવી અદ્ભુત રીતે બતાવી છે કે પ્રયત્ન કરવા છતાં તે પદનો ભાવ સ્પષ્ટ ખીલવી શકવો મુશ્કેલ જણાયો છે. એ પદને અંતે યોગીરાજ જણાવે છે કેઃ-

શિર પર પંચ વસે પરમેસર, ઘટમેં સૂછમ બારી;
આપ અભ્યાસ લખે કોઈ વિરલા, નિરખે ધ્રૂકી તારી. ૩
આશા મારી આસન ધરી ઘટમેં, અજપાજાપ જગાવે;
આનંદઘન ચેતનમય મૂરતિ, નાથ નિરંજન પાવે. ૪
અવધૂ ક્યા સોવે તનમઠમેં, જાગ વિલોકન ઘટમેં.

આવીજ રીતે પંદરમા પદમાં 'મેરે ઘટ ગ્યાન ભાનુ ભયો ભોર', સત્તરમા પદમાં છોરાને મારવાના સંબંધમાં અને એકવીશમા પદમાં પ્રભુના અગમ અગોચર રૂપના સંબંધમાં યોગની બહુ બહુ વાતો કરી છે. અન્યની આશા નહિ કરવા માટે અઠ્ઠાવીશમા પદમાં યોગના અતિ અગત્યના વિષયપર ઉપદેશ આપતાં તેઓ જણાવે છે કેઃ-

મનસા 'પ્યાલા' પ્રેમ 'મસાલા', બ્રહ્મ આગ્નિ પરજાલી;
તનભાઠી અવટાઈ પીએ કસ, જાગે અનુભવ લાલી. આશા૦ ૩
અગમ પીઆલા પીઓ મતવાલા, ચિન્હે અધ્યાતમ વાસા;
આનંદઘન ચેતન વ્હૈ ખેલે, દેખે લોક તમાસા. ૪
આશા ઓરનકી ક્યા કીજે.

અહીં યોગની વાતો તેના યથાર્થ સ્વરૂપમાં પણ યોગને ઘટે તેવી મજબૂત ભાષામાં કરી છે. (પૃ. ૨૫૧). તેની પછીના પદમાં

નામ નહિ ગખવાને અગે યોગનુ અદ્‌ભુત ગ્હસ્ય બતાવ્યુ છે અને નેતિ નેતિ જેવી ઉક્તિઓ બતાવી છેવટે કહ્યુ છે કે –

ના હમ દરસન ના હમ પરસન, રસ ન ગંધ કછુ નાહિ,
આનંદઘન ચેતનમય મૂરતિ, સેવક જન બલિ જાહિ
અવધૂ નામ હમારા રાખે ૫

સાડત્રીશમા પદમા 'યોગ સિંહાસન' પર બેઠેલા ચેતનની આખી વાત સુંદર રીતે કરી છે એમા લગોટી, ધુણી, ગુરૂના ચેલા વિગેરે સર્વ વાત યોગની કરી છે આખા પદમા યોગને અગે એટલી વાતો કરી છે કે તે પદનુ વિવેચન જેવાની ખાસ ભલામણ કરવામા આવે છે. એમા પદસ્થ ધ્યાન અને પરમાત્મતત્ત્વચિંતવન તેની ઉત્કૃષ્ટ હદે બતાવવામા આવ્યાં છે આવી રીતે લગભગ દરેકે દરેક પદમાં અથવા સમુચ્ચયે કહીએ તો દરેક પદમા યોગની વાત તેના ઉત્કૃષ્ટ આકારમા જૂદે જૂદે રૂપે બતાવી છે અને આવા પદના વિષયને સમજવા માટે યોગજ્ઞાન જૈનદૃષ્ટિએ કેવા પ્રકારનુ છે તે જાણવાની જરૂર હોવાથી આ વિષયના ઉપોદ્‌ઘાત જેવો એક વિષય મેં જૂદો લખ્યો હતો જે બહાર પાડવામા આવ્યો છે પ્રથમ તો એ વિષયને આ ગ્રંથ સાથે છપાવવાનો હતો પણ પુસ્તકનુ કદ મોટુ થઈ જવાથી તેને જૂદો પાડી નાખવામા આવ્યો છે યોગજ્ઞાનને આનદઘનજીએ બહુ ઉત્તમ રીતે ખીલવ્યુ છે, બતાવ્યુ છે અને એનો અનુભવ કરવા વારવાર સૂચના કરી છે. આનદઘનજીને જૈનયોગમા બહુ ઉચ્ચ સ્થાન મળે છે, તેઓના પદો અને સ્તવનો વાચતા અને તેઓનુ વર્તન વિચારતા યોગની પચમ ભૂમિકાથી તેઓશ્રી આગળ વધ્યા હોય એમ લાગે છે બાકી તેઓનું યોગમા સ્થાન કયુ હોવુ જોઈએ તેનો નિર્ણય વાચનારે આ સર્વ હકીકત અને 'યોગ' વિષયની વિચારણાથી કરી લેવો.

યોગાનુભવ યોગના વિષયને અગે અનુભવની ખાસ જરૂર છે અને તેને માટે આનદઘનજીએ બહુ પ્રસગે વિચારો બતાવ્યા છે, તેને પણ આપણે સંક્ષેપમા વિચારી જઈએ અનુભવ શબ્દનો ભાવ વિચારતાં જણાશે કે વસ્તુસ્વરૂપના યથાર્થ બોધને અનુસરતી તેપર હેય ગ્નેય ઉપાદેયપણાવાળી વિચારણાનો મુખ્યત્વે કરીને તેમા

સમાવેશ થાય છે. અનેક સ્થાને અનુભવની જરૂરીઆત જૂદી જૂદી રીતે બતાવવામાં આવી છે. આ નિજ સ્વરૂપજ્ઞાનનો મહિમા દરેક યોગગ્રંથકારે બહુ સારી રીતે બતાવ્યો છે અને આનંદઘનજીએ તો એના સંબંધમાં અનેક રીતે વાત કરી છે. બાહ્ય ક્રિયા ગમે તેટલી કરવામાં આવે પણ તેમાં જ્યાંસુધી આત્મદર્શન-સમ્યકત્વ કલ્યાણપ્રાપ્તિની આકાંક્ષાયુક્ત થાય નહિ ત્યાંસુધી આત્મગુણની વૃદ્ધિ ન થવાથી સર્વ નકામું છે એ વાત તો અનેક પ્રસંગે જણાઈ આવે તેવી છે, તેથી આગળ વધતાં અનુભવની બહુ જરૂરીઆત છે. અનુભવ સાક્ષાત્કાર કરાવે છે, અશુદ્ધ લિપ્ત આત્માને સાધ્ય સમીપ કરાવે છે અને પરભાવની બરાબર ઓળખાણ પાડી આપી વિવેકને એટલી સુંદર રીતે પુષ્ટિ આપે છે કે તેથી છેવટે વિવેકમયી દૃષ્ટિ પ્રગટ થાય છે. શરૂઆતના ચોથા પદમાં જ અનુભવપર સારો પ્રકાશ પાડવામાં આવ્યો છે.

સુહાગણ ! જાગી અનુભવ પ્રીત.
નિન્દ અનાદિ અગ્યાંનકી, મિટ ગઈ નિજ રીત. સુહા. ૧
ઘટમંદિર દીપક કીયો, સહજ સુજ્યોતિ સરૂપ,
આપ પરાઈ આપુહી, ઠાનત વસ્તુ અનુપ. સુહા. ૨
કહા દિખાવું ઔરકું, કહાં સમજાઉં ભોર;
તીર અચુક હે પ્રેમકા, લાગે સો રહે ઠોર. સુહા. ૩
નાદવિલુદ્ધો પ્રાણકું, ગિને ન તૃણ મૃગ લોય;
આનંદઘન પ્રભુ પ્રેમકી, અકથ કહાની કોય. સુહા. ૪

અનુભવની વાત એવી છે કે એને આનંદઘનજી પણ 'અકથ' કહે છે. જેઓ એના પ્રેમમાં પડ્યા હોય તે જ ખરેખરી રીતે તેનું સ્વરૂપ સમજે તેમ છે. નુરજહાનના પ્રેમમાં પડેલ જહાંગીર-સલીમ જેમ તેને જ સર્વત્ર દેખે છે તેમ નાદ-યોગાનુભવના પ્રેમમાં પડેલ પ્રાણીને તેનું તીર વાગે છે ત્યારે તે તેનાથી હત પ્રહત થઈ જાય છે. આવા અનુભવના વિષયપર બહુ પ્રકારના વિચારો બતાવ્યા છે. શુદ્ધચેતના અને સુમતિ ચેતનને સમજાવવા જ્યારે જ્યારે પ્રયત્ન કરે છે ત્યારે અનુભવની પાસે વાતો કરે છે, અનુભવને સમજાવે છે અને અનુભવની મદદથી પોતાનું કાર્ય સિદ્ધ થશે એમ માને છે. અનુભવને તેથી કોઈ જગોપર દલાલનું ઉપનામ આપવામાં આવે છે. અનુભવના વિષય

ઉપર આઠમા પદમા વિચાર બતાવ્યા છે ત્યા ચેતનજીને જાગ્રત કરવાનુ કામ તેને જ સોંપ્યુ છે, અનુભવની રીતિ પ્રાપ્ત થયા પછી ચેતનજી મોહરાજાના લશ્કર સાથે કેવી રીતે યુદ્ધ કરે છે તે અગિયારમા પદમા બતાવ્યુ છે, માયા મમતા માટે ફરિયાદ કરી તેઓનુ સ્વરૂપ ચેતનજીને સમજાવવા તેરમા પદમા અનુભવ મારફત વિચાર ચલાવે છે અને એ જ સ્વરૂપ તે પછીના ચૌદમા પદમા સ્પષ્ટ કરી તૃષ્ણાની સોબત મૂકાવવા અનુભવ પાસે જ વિજ્ઞપ્તિ કરવામા આવે છે આનદઘનની અલક્ષ્ય જ્યોતિના વિશાળ વિષયમા અનુભવને પ્રાધાન્ય સ્થાન ત્રેવીશમા પદમા આપવામા આવ્યુ છે અને અઠાવીશમા પદમા આશા ઓરનકી ન કરવાના પરિણામમા અનુભવલાલી જાગ્રત કરવાનો ઉપદેશ આપ્યો છે મિલાપીનો મેળાપ કરાવી આપવા તેત્રીશમા પદમા અનુભવને જ ઉદ્દેશીને કહેવામા આવે છે અને આ વિભાગના છેલ્લા પચાસમા પદમા પણ શુદ્ધચેતના અનુભવની સાથે મન મૂકીને પતિને મનાવવાના માર્ગપર વિચારણા કરે છે આવી રીતે આનદઘનજીના યોગમા અનુભવને મુખ્ય સ્થાન આપવામા આવ્યુ છે એ ઘણી અગત્યની બાબત હોવાથી અને પદનો અર્થ-ભાવ સમજવામા તે ખાસ ચાવી હોવાથી અહીં તેપર ખાસ ધ્યાન ખેંચવામા આવ્યુ છે જે મહાત્માએ અનુભવ જેવા વિષયને આવા અનેક આકારમા ચિત્ર્યો હશે તેની આત્મદશા કેવી સુદર હશે તે ખાસ વિચારવા યોગ્ય છે એવા મહા પુરૂષો જગતની જાળથી દૂર રહી, આત્મસ્વરૂપવિચારણામા સ્થિર રહી આત્મોન્નતિ કર્યા જાય છે તેઓને દુનિયા 'ભગડભૂત' કે એવા ઉપનામ આપે તેની તેમને દરકાર હોતી નથી અને પોતામા જેટલો વધારો થયો ન હોય તેવો વિશિષ્ટ આત્મભાવ પોતામા છે એવો દેખાવ પણ તેઓ કદિ કરતા નથી દુનિયા એને ગાડા ગણે તો એમા નવાઈ નથી અને દુનિયા પોતાને માટે શુ કહે છે તે જાણવાની અથવા જાણીને તેપર તુલના કરવાની આવી દશાવાળા પ્રાણીને અહકારબુદ્ધિથી તો કદિ અપેક્ષા હોતી જ નથી અને કદાચ તેઓના અભિપ્રાયપર વિચાર થાય તો તેને દુનિયા માટે દયા આવે છે, તેના મદમસ્તપણા ઉપર ત્રાસ આવે છે અને તેની પતિત સ્થિતિમાથી તેનો ઉદ્ધાર કરવાના કાર્યમાં બનતું કરવા દયાભાવથી વિચારણા થાય છે બાકી-

'મન સાધ્યું તેણે સઘળું સાધ્યું, એહ વાત નહિ ખોટી;
એમ કહે સાધ્યું તે નવિ માનું, એ કહી વાત છે મોટી.
અને છેવટે આનન્દઘન પ્રભુ માહરૂં આણો, તો સાચું કરી માનું.

એ વાક્યના ગર્ભમાં હજુ આટલી વિશિષ્ટ યોગ્યતાએ પહોંચ્યા છતાં પોતાનું મન સ્થિર થયું નથી અને તે કરવા પ્રભુ પ્રત્યે વિજ્ઞપ્તિ છે એવી કબુલાત જેને દુનિયાની દરકાર ન હોય તેઓ જ કરે છે. એની સાથે કેટલાક સાધારણ કવિતા લખનારની વાતો સરખાવવા યત્ન કરે અથવા એક બે ચાલુ વિચારો બતાવનાર પદ કે કવિતાને અતિ વિશાળ ઉચ્ચ આત્મ ગુણ બતાવનાર યોગના વિષય સાથે સરખાવી તેની સાથે બીજાને બેસાડવા ધારે તો આવા મહાત્મા પુરૂષોનું અપમાન કરવા જેવું છે. આનંદઘનજીની ત્યાગ વૈરાગ્યની અપૂર્વ દશાની વાતો કરવાનો પણ અધિકાર બહુ લાંબે કાળે ઘણી વિચારણા પછી પ્રાપ્ત થઈ શકે તેમ છે એ વાત સાધારણ રીતે હૃદયમાંથી ખસવી ન જોઇએ.

આનંદઘનનો આગમબોધ અને સ્વરૂપજ્ઞાનઃ એમનાં સ્તવનો વિચારતાં આનંદઘનનું જ્ઞાન ઘણું ઊંચા પ્રકારનું હોવું જોઇએ એમ આપણે ઉપર પણ જોઈ ગયા છીએ. શીતળનાથના સ્તવનમાં બતાવેલી ત્રીભંગીઓ આ વાત ખાસ બતાવે છે, મુનિસુવ્રત સ્વામીના સ્તવનમાં આત્મતત્ત્વ બતાવતાં તર્કનાં કૃતનાશાદિ દૂષણો સારી રીતે ચર્ચી ન્યાયનું જ્ઞાન બતાવી આપ્યું છે, એકવીશમા સ્તવનમાં ષડ્દર્શનનું સ્વરૂપ સુંદર રીતે બતાવી ઉત્તમાંગપર વિચારણા કરવાને પ્રસંગે સ્યાત્કારાંકિત નયસમૂહને શુદ્ધ દર્શન બતાવી તેથી શૂન્ય નયોને નિરૂપયોગી સમજાવી છએ દર્શનોનું જ્ઞાન ઘણી સારી રીતે તેમને હોય એમ સ્પષ્ટ બતાવી આપ્યું છે, દ્રવ્યગુણપર્યાય અને નયનું જ્ઞાન અઢારમા સ્તવનમાં અને પાંચમા પદમાં બહુ ઉત્તમ રીતે બતાવી આપ્યું છે અને ખાસ કરીને પાંચમા પદમાં એવા વિસ્તૃત વિષયોને નટનાગરની બાજીને અંગે એટલી સારી રીતે અને ટુંકામાં બતાવી આપ્યા છે કે એ વાંચવાથી એનાપર અનેક વિચાર થાય અને આનંદઘનજીના જ્ઞાનસામર્થ્ય માટે બહુ ઉચ્ચ પ્રકારનો ખ્યાલ થાય. લગભગ દરેક સ્તવનમાં અને દરેક ગાથામાં એવી વાતો બતાવી છે કે તેનાથી આગમનો અતિ સુંદર અવબોધ આનંદઘનજીને હતો એમ સ્પષ્ટ જણાય. પદની અંદર

પણ આવી જ સ્થિતિ છે. આ બાબતપર જૂદો ઉલ્લેખ લખવાની જરૂર જણાતી નથી, કારણ કે તેમ કરવા જતા લગભગ દરેક સ્તવનપર અને ઘણા પદોપર વિવેચન કરવુ પડે તેમ છે સક્ષેપમા એમ કહી શકાય તેમ છે કે આનન્દઘનજીનુ જ્ઞાનસામર્થ્ય મજબૂત હોવા સાથે તેઓનો આગમબોધ બહુ ઊંચા પ્રકારનો હતો. ચોવીશીનુ' કોઇ પણ સ્તવન ઉઘાડી મનન કરવાથી આ બાબત ગ્રાહ્યમા આવશે

કબીર અને આનન્દઘન આનન્દઘનજીનાં પદોના સબધમા એવુ ઘણી વખત સાંભળ્યુ છે કે તેઓના પદો કબીરનાં પદો સાથે મળતા છે અને કોઈ કોઈ કબીરના પદો આનન્દઘનજીના નામ ઉપર માણસોએ ફેરવી નાખ્યા છે આપણે અગાઉ જોઈ ગયા છીએ કે પછવાડેની આ હકીકતમા સચ્ચાઈ હોવાનો હજુ સુધી મને એક પણ પૂરાવો મળ્યો નથી (જુઓ ઉપોદ્ઘાત પૃ ૮૧-૮૨) હવે કબીરના સબધમા આપણે સહજ વિચાર કરીએ અને તેના કોઇ કોઇ પદોની સરખામણી આનન્દઘનજીનાં પદો સાથે કરી આ જરા રસાળ વિષય ઉપર પ્રકાશ પાડવા પ્રયત્ન કરીએ કબીરના દુહા તેમજ પદો વાચતા તે સર્વ મત મતાતરોમાથી સત્ય શોધી કાઢી તેને અનુસરવાનો ઉપદેશ આવે છે એમ જણાઈ આવે છે પરમતસહિષ્ણુતાના સંબધમા આનન્દઘનજીના વિચારો ઘણા ઉદાર હતા એ આપણે આ ઉપોદ્ઘાતમા ઉપર જોઈ ગયા છીએ કબીરના પદો વૈરાગ્યના વિષયને પોષનારા અને મનુષ્યની વ્યવહારૂ વૃત્તિને અસર કરનારા છે જ્યારે આનન્દઘનજીના પદોમા વૈરાગ્ય ઉંડાણમાં રહે છે જ્યારે યોગના વિષયને તેઓ વધારે પોષે છે અને આત્માની અદર રહેલા ગુપ્ત ગુણોનો પ્રાદુર્ભાવ કરાવવા માટે તેઓ મોટો પ્રયાસ કરતા હોય એમ જણાઈ આવે છે કબીરનાં ઘણાખરા પદોમા વ્યવહારોપયોગી શિક્ષા આપવામા આવેલી હોય છે ત્યારે આનન્દઘનજી તેથી ઘણા આગળ વધી ગયેલા હોય તેવા ઉચ્ચ કોટિના વિષયો હાથમા લે છે અને જાણે તેના અધિકારી સામાન્ય જનપ્રવાહથી જરા આગળ વધીને તેમને સાંભળવા તૈયાર થયેલા હોય એમ ધારીને ચાલે છે આનન્દઘનજીના પદોમા યોગ અને તત્ત્વજ્ઞાન ભરપૂર છે અને તેને અનેક રીતે ચર્ચી આ અતિ અટપટા વિષયને તેઓએ બહુ સુંદર રીતે ન્યાય આપ્યો છે ત્યારે કબીરના પદો ચાલુ ઉપદેશ આપનાર

છે. આનંદઘનજીનાં પદો વિશિષ્ટ અધિકારીને ઉદ્દેશીને બનાવેલાં છે ત્યારે કબીરનાં પદો પ્રાકૃત પ્રવાહના માણસોને ઉદ્દેશીને તેનાપર હિત કરવાની બુદ્ધિથી લખાયલાં છે. ભાષાશૈલી બન્નેની વિચારવામાં આવશે તો બન્નેએ જેમ બને તેમ હિંદુસ્તાની ભાષાનો સારી રીતે ઉપયોગ કર્યો છે અને તે ભાષામાં એવું સત્ત્વ રહેલું છે કે તે સમજ્યા પછી બહુ આનંદ આવે. આનંદઘનજીનાં કોઈ કોઈ પદોમાં ગુજરાતી ભાષાની અસર જોવામાં આવે છે તે કબીરનાં પદોમાં બીલકુલ જણાતી નથી. કબીરનો માર્ગ હિંદુ મુસલમાન સર્વ ધર્મને એક કરી નાખવાનો હતો, આનંદઘનજી એવા વિચારો બતાવે છે કે જેને પરિણામે ધર્મના ઉપર ઉપરના તફાવતોને લઈ અરસ્પરસ દ્વેષ રાખવો યુક્ત નથી અને વસ્તુતઃ તેમાં કાંઈ સાર નથી એમ જણાય અને સમદર્શિતા થતાં છેવટે શુદ્ધ અવબોધ વિચારણાને પરિણામે થાય. આ તેઓનું લક્ષ્ય બિન્દુ છે. આપણે કબીરનાં પદો કેવા પ્રકારનાં છે તે વિચારવા માટે તેની જરા પર્યાલોચના કરીએ. સ્થળસંકોચથી વધારે પદોનાં ટાંચણ થઈ શકશે નહિ પણ તેના નમુના અત્ર જરા બતાવીએ.

કૈસા જોગ કમાયા બે, યે કયા ઢોંગ મચાયા બે.
જટા બઢાઈ વિભૂત ચઢાઈ, જગમેં કહેતા સિદ્ધા;
સિદ્ધનકી તો બાત ન જાણે, યે તો કાલકા ગદ્ધા. કૈસા. ૧
ભગવે કપડે સીર મુંડાવે, કહતા મૈં સંન્યાસી;
સંન્યાસીકી ગત હે ન્યારી, યે તો પેટકે ઉપાશી. કૈસા. ૨
ગલા કફની શિરમેં ટોપી, કહતા ફકીર મૌલા;
ફકીર હૈ તો સબસેં ન્યારા, યે તો ફજીત ખૌરા. કૈસા. ૩
કાન ફાડ કર મુદ્રા ડારી, નાથ કહાવે ભારી,
નાથનકી તો ગત હૈ ન્યારી, યે તો દેખે પરનારી. કૈસા. ૪
હાતમેં સોટા ઘરઘર ફિરતા, કહતા મૈં નાનકશાઈ;
પૈસે ખાતર શીર કુટાવે, દેખે અપની માઈ. કૈસા. ૫
કહત કબીરા સુન ભાઈ સાધુ, સબ સંતનકા છોરા;
રામ નામ બિન મુક્તિ ન પાવે, યેહી પંથ હમારા. કૈસા. ૬

આ પદમાં બતાવેલા વિચારો સાથે આનંદઘનજીના ૪૮ મા પદના વિચારો સરખાવીએ તો લગભગ સરખા વિચારો જણાય છે. એ

અડતાળીશમા પદના કર્ત્તાના સબંધમાં કોઈ જરા શંકા ઉઠાવે છે, તેથી તેને હાલ બાજુ ઉપર મૂકીએ તો સત્તાવીશમા પદમા બતાવેલા વિચારો અને ખાસ કરીને સડસઠમા પદમા 'રામ કહો રહેમાન કહો કોઉ' એમ કરીને જે વિચારો બતાવ્યા છે તે ભવ્ય છે, વિશાળ છે, ઉપદેશક છે, અસરકારક છે અને મહાન્ છે. ઉપદેશ દેવાની કબીરની પદ્ધતિ કેવી સાદી હતી તે નીચેના પદપરથી જણાશે.

ગમ નામ તૂં ભજ લે પ્યારે, કાયકૂં મગરૂરી કરતા હૈ,
કચે મટીકા બગલા તેગ, પવા પલકમેં જલતા હૈ રામ ૧
બમ્મન હોકર પુરાન બાચે, સ્નાન તર્પન કરતા હૈ;
સર્વ કાલ સુચિલ રહતા હૈ, યોં કયા સાહિબ મિલતા હૈ રામ ૨
જોગી હોકર જટા બઢાવે, હાલ મસ્તમેં રહતા હૈ,
દોનોં હાથ શિર પર ધરતા, યોં કયા સાહિબ મિલતા હૈ રામ ૩
માનભાવ હોકર કપડે પેને, દાઢી મુછી મુંડતા હૈ,
ઉલટી લકડી હાથ પકડ કર, યોં કયા સાહેબ મિલતા હૈ રામ ૪
મુલ્લા હોકર બાંગ પુકારે, યોં કયા સાહિબ બહિરા હૈ,
*મુગિકે પાવમેં ઘુંગુર બાજે, વો ભિ અલ્લા સુનતા હૈ રામ ૫
જંગમ હોકર લિંગ બધાવે, ઘર ઘર લેકર ફિરતા હૈ,
શખ બજાકર ભિક્ષા માગે, યોં કયા સાહેબ મિલતા હૈ રામ ૬
કહત કબીરા સુન ભાઈ સાધુ, મનકી માલા જપતા હૈ,
ભાવ ભગતસે ધ્યાન ધરત હૈ, ઉનકું સાહેબ મિલતા હૈ રામ ૭

કબીરના વિચારો બતાવવાની પદ્ધતિ કેવા પ્રકારની હતી તે બતાવવા માટે એક પદ હજુ પણ વધારે લખશુ (કબીરના પદો ગુજરાતી ભાષાના વાચનારાઓને લભ્ય નથી અને તે કારણથી તેનો આખો ઉતારો કરી લેવાની જરૂર પડી છે)

દયા ધરમ નહિ મનમોં, સુખડા કયા દેખો દરપનમોં
જબ લગ ફૂલ રહે ફૂલવાડી, બાસ રહેગા ફુલમોં,
એક દિન એસા હો જાવેગા, ન (?) ઉડેગા તનમોં દયા ધ ૧
સુવા ચંદન અબીર અરગજા, ગોભતા ગોરે તનમોં,
ધન જોબન ડુંગરકા પાણી, ઢલ જાવેગા ખિનમોં, દયા ધ ૨
નદિયા ગિહીરી નાવ પુરાની, ઉતરે ચાહે મગમમોં;
ગુરૂ મુખ હોય સો પાર ઉતરે, નુગુરૂ બૂડે ઉનમોં દયા ધ ૩

---

* 'કિડિ' એમ પણ બોલાય છે

કુવરી કુવરી માયા જોરી, સુરત હરી નિજ ધનમોં;
દશ દરવાજે ઘેર લિયે જબ, રહિ ગયે મનકે મનમોં. દયા ધ. ૪
પગિયા બાંધે પગ સવારે, તે ઝુલા ઝુલપેમોં;
કહત કબીરા સુન ભાઇ સાધૂ, યે કયા લડ રહે મનમોં દયા ધ. ૫

આનો ભાવ સમજાવવાની જરૂર પડે એવું બહુધા લાગતું નથી. કબીરની શૈલીમાં જે યુક્તિ અને વિચારણા છે તે આ ઉપરથી સમજાશે. એની ઉપદેશશૈલી ચિદાનંદજી અથવા કપૂરચંદજીની શૈલી સાથે કેટલેક અંશે સરખાવવા યોગ્ય છે. બાકી ચિદાનંદજીની શૈલી પણ આથી તો ઉચ્ચ કોટીની છે. વૈરાગ્યના વિષયને માગણીના રૂપમાં આક્ષેપના રૂપમાં અને બીજી અનેક રીતે બતાવીને તેમણે તે વિષયની સારી પોષણા કરી છે. જૂદાં જૂદાં પદના લેખકો એકજ વિષયને કેવી રીતે બતાવે છે તે સમજવા માટે ચિત્તદમનના-મન વશ કરવાના વિષયને પદ્યકારોએ કેવી કેવી રીતે ચર્ચ્યો છે તેનો જરા નમુનો જોઈએ જેથી તેની સરખામણી કરવાનો પ્રસંગ પ્રાપ્ત થશે. મનને વશ કરવાના અને તેમાં સર્વસ્વ માનવાના વિષય ઉપર કબીર નીચે પ્રમાણે વિચારો બતાવે છે.–

હમારે તીરથ કોન કરે, ભટકત કોન ફિરે. હમારો.
મનમોં ગંગા મનમોં કાશી, મનમોં સ્નાન જપ કરે. હમારો. ૧
મનમોં આસન મનમોં કહાસન, મનમોં ધૂળિ જલે. હમારો. ૨
મનમોં મુદ્રા મનમોં માલા, મનમોં ધ્યાન ધરે. હમારો. ૩
કહત કબીરા સુન ભાઈ સાધુ, ભટકત કોન ફિરે. હમારો. ૪

આની સાથે સરખાવવા માટે આનંદઘનજીનું સુપ્રસિદ્ધ કુંથુનાથજીનું સ્તવન જેનાપર આ ઉપોદ્ઘાતમાં અવારનવાર વિવેચન થયું છે તેપર વિચાર કરી જઇએ.

કુંથુ જિન મનડું કિમહી ન બાજે–હો કુંથું જિન.
જિમ જિમ જતન કરીને રાખું, તિમ તિમ અલગું ભાજે. હો. કુંથુ. ૧
રજની, વાસર, વસતી, ઉજડ, ગયણ, પાયાલે જાય;
સાપ ખાય ને મુખડું થોથું, એહ ઉખાણો ન્યાય. હો. કુંથુ. ૨
મુગતિ તણા અભિલાષી તપીઆ, જ્ઞાન ને ધ્યાન અભ્યાસે;
વયરીડું કાંઈ એહવું ચિંતે, નાખે અવળે પાસે. હો. કુંથુ. ૩

આગમ આગમધરને હાથે, નાવે કિણ વિધ આંકુ,
કિહાં કણે જો હઠ કરી હટકું, તો વ્યાલ તણીપરે વાંકુ હો કુંથુ ૪
જો ઠગ કહુ તો ઠગતો ન દેખું, સાહુકાર પણ નાહિ,
સર્વ માંહે ને સહુથી અલગું, એ અચરિજ મન માહિ હો કુંથુ ૫
જે જે કહું તે કાન ન ધારે, આપ મતે રહે કાલો,
સુર નર પંડિત જન સમજાવે, સમજે ન માહરો સાલો હો કુંથુ ૬
મેં જાણ્યું એ લિંગ નપુંસક, સકલ મરદને ઠેલે
બીજી વાતે સમરથ છે નર, એહને કોઈ ન જેલે હો કુંથુ ૭
મન સાધ્યુ તેણે સઘળું સાધ્યુ, એહ વાત નહિ ખોટી,
એમ કહે સાધ્યું તે નવિ માનું, એ કહી વાત છે મોટી હો કુંથુ ૮
મનડું દુરારાધ્ય તેં વસ આણ્યું, તે આગમથી મતિ જાણુ,
આનંદઘન પ્રભુ માહરૂં આણો, તો સાચુ કરી જાણુ હો કુંથુ ૯

આવી સુંદર રીતે મનને વશ કરવાનુ-ચિત્ત દમન કરવાનુ આનંદઘનજી કહી ગયા છે અને તેમનો એ સંદેશો અત્યારે પણ બહુ આનંદથી વંચાય છે, ઉપયોગી ગણાય છે અને વસ્તુત વિચારતા તે ઘણી શિક્ષણીય રીતે લખાયેલ છે શ્રીયશોવિજયજી ઉપાધ્યાય તે જ વિષય એક પદમા કેવી રીતે ચર્ચે છે તે હવે સરખાવીએ

જબ લગ આવે નહિ મન ઠામ જબ લગ
તબ લગ કષ્ટ ક્રિયા સવિ નિષ્ફળ, જ્યોં ગગને ચિત્રામ જબ ૧
કરની બીન તું કરે રે મોટાઈ, બ્રહ્મવતી તુજ નામ,
આખર ફલ ન લહેગો જ્યો જગ, વ્યાપારી બિનુ દામ જબ ૨
મુંડ મુંડાવત સબહી ગડરિયા, હરિણ રોઝ બન ધામ,
જટાધાર વટ ભસ્મ લગાવત, રાસભ સહતુ હે ઘામ જબ ૩
એતે પર નહિ યોગકી રચના, જો નહિ મન વિશ્રામ,
ચિત્ત અંતર પર છલવેકું ચિંતવત, કહા જપત મુખ રામ જબ ૪
બચન કાય ગોપેં દૃઢ ન ધરે, ચિત્ત તુરંગ લગામ,
તામેં તું ન લહે શિવ સાધન, જિઉ કણ સુને ગામ જબ ૫
પઢો જ્ઞાન ધરો સંજમ કિરિયા, ન ફિરાવો મન ઠામ,
ચિદાનન્દઘન સુજસ વિલાસી, પ્રગટે આતમરામ જબ ૬

એક જ વિષયને ખીલવવામા કેવી રીતે જૂદા જૂદા કવિઓ પોતાની શક્તિનો ઉપયોગ કરે છે તે જોવામાં આ સરખામણીથી બહુ મદદ મળશે. જેટલો પોતાનો આત્મા ઉન્નત થયો હોય છે તેને અનુરૂપ

ભાષા બહુધા નીકળી આવે છે. બીજા પદના લેખકો પણ આ વિષય કેવી રીતે ખીલવે છે તે જરા જોઈ લઈએ. વિનયવિજય ઉપાધ્યાય બિહાગમાં વિલાસ કરતાં કહે છે.

મન ન કાહુકે વશ મન કીએ સબ વશ,
મનકી સો ગતિ જાને યાકો મન વશ હૈ. ૧
પઢો હો બહુત પાઠ તપ કરો જૈને પાહાર,
મન વશ કીએ બીનું તપ જપ ખશ હૈ. ૨
કાહુકું ફીરે હૈ મન કાહુ ન પાવેગો ચેન,
વિષયકે ઉમંગ રંગ કછુ ન દૂર સહે. ૩
સોઉ જ્ઞાની સોઉ ધ્યાની સોઉ મેરે જીયા આની,
જિને મન વશ કીયો વાહિકો સુજસ હે. ૪
વિનય કહે સૌ ધનુ યાકો મન છિનું છિનું,
સાંઈ સાંઈ સાંઈ સાંઈ સાંઇસેં તિરસ હે. ૫

જ્ઞાનવિમળસૂરિ જેઓએ 'જ્ઞાનવિલાસ' અને 'સંયમ તરંગ' બનાવેલા છે અને જેઓ આનંદઘનજીના સમકાલીન વિખ્યાત પુરૂષ હતા તેઓએ મન વશ કરવાના વિષયપર એકે પદ લખ્યું જણાતું નથી, પણ તેઓનાં પદો વિચારવા લાયક હોવાથી તેઓના પદોમાંથી એકનો નમુનો અહીં આપવો યોગ્ય ધાર્યો છે. તેઓનું એક સુંદર પદ પૃ. ૫૬૧ માં ઉતારેલું પણ જોવામાં આવશે.

વાલમીયા રે વિરથા જનમ ગમાયા. વાલ૦ વિ.
પર સંગત કર દસ દિસિ ભટકા, પરસેં પ્રેમ લગાયા;
પરસેં જાયા પરરંગ ભાચા, પરકું ભોગ લગાયા. વિરથા. ૧
માટી ખાના માટી પીના, માટીમેં રમ જાના;
માટી ચીવર માટી ભૂખન, માટી રંગસો ભીના રે. વિરથા. ૨
પરદેશીસેં નાતરા કીના, માયામેં લપટાના;
નિધિ સંયમ જ્ઞાનાનન્દ અનુભવ, ગુરૂ વિન નાંહિ લહાના રે. વિરથા. ૩

ઓગણીશમા શતકના આખર ભાગમાં અને ચાલુ વિક્રમની વીશમી સદીની શરૂઆતમાં કપૂરવિજય જેઓ યોગી તરીકે ચિદાનંદજીના નામથી પ્રસિદ્ધ થયેલા છે તેઓનાં વૈરાગ્ય અને અધ્યાત્મનાં પદો વિચારવા લાયક છે. સાથે સરખામણી કરવા તેઓશ્રીનું મળતા

વિષયપરનુ એક પદ અહીં વિચારીએ એનો લય કાફી અથવા વેલાવલ રાગમા ચાલે છે.

લો લો તત્ત્વ ન મૂઝ પડે રે લો
તોં લોં મૂઢ ભરમ વશ ભૂલ્યો, મત મમતા ગ્રહી જગથી લડે રે લો ૧
અકર રોગ શુભ કંપ અશુભ લખ, ભવ સાયર ઈણુ ભાત રડે રે,
ધાન(ધાન્ય)કાજ જિમ મૂરખ ખિત્ત હઠ, ઉખર ભૂમિકો ખેત ખડે રે. લો ૨
ઉચિત રીત ઓળખ વિણુ ચેતન, નિશ દિન ખોટો વાટ ઘડે રે,
મસ્તકમુકુટઉચિત મણિ અનુપમ, પગ ભૂષણુ અજ્ઞાન જડે રે લો ૩
કુમતા વશ મન વક્ર તુરંગ જિમ, ગહિ વિકલ્પ મગ માહિ અડે રે,
ચિદાનન્દ નિજ રૂપ મગન ભયા, તબ કુતર્ક તોહે નાહિ નડે રે લો ૪

લગભગ સરખા વિષયપર કવિઓ અને ખાસ કરીને વૈરાગ્યના વિષયના કવિઓ કેવી જૂદી જૂદી દૃષ્ટિથી ચર્ચા કરે છે તે આટલા ઉપરથી જણાયુ હશે આનદઘનજીનો તે સર્વમા જે વિશિષ્ટ ઉદ્દેશ છે તે ધ્યાનમા લેવા યોગ્ય છે અને તેઓ કોઇ પણ વિષયને બહુ વિશાળતાથી, અન્વેષણુદૃષ્ટિથી અને પૃથક્કરણુપૂર્વક છણીને અસરકારક રીતે અવબોધે છે તેપર ખાસ ધ્યાન ખેંચવામા આવે છે

આનંદઘનજી અને યશોવિજય ઉપાધ્યાય આ બન્ને મહાત્માઓની સરખામણી કરવાનો પ્રયાસ ઘણીવાર કરવામા આવે છે, પરતુ તેમા યોગ્ય દૃષ્ટિબિન્દુ ન રખાય તો બહુ ગેરસમજુતી થવાનો અથવા તો બન્નેમાથી એકને અન્યાય થવાનો પૂરતો સભવ છે બન્ને પુરૂષો અતિશય પ્રગત થયેલા હતા એમા શકા જેવુ નથી, અને બન્નેને માટે અભિપ્રાય ઉચ્ચારવા પહેલા બહુ વિશાળ દૃષ્ટિથી તેઓની કૃતિ સમજવાની અને તેઓના વિકાસને આત્મિક ઉન્નતિક્રમમા કયું સ્થાન પ્રાપ્તવ્ય છે તે ખ્યાલમા લેવાની જરૂર છે બહુ વિચાર કરતાં એમ જણાય છે કે આ બન્ને મહાત્માના કાર્યક્ષેત્ર લગભગ તદ્દન જૂદા હતા એક મહાત્મા આત્મિક ઉન્નતિનો વિચાર કરનારા હતા, એક પરોપકાર દ્વારા આત્માની પ્રગતિ સાધનારા હતા એક યોગી હતા, એક કર્મ યોગી હતા (અહીં કર્મ શબ્દ વિધિ વિધાનના અર્થમાં વપરાતો નથી પણ 'સેવા'ના અર્થમા વપરાય છે) એકને દુનિયાની દરકાર નહોતી, એક કોમની, શાસનની અને ગચ્છની સ્થિતિને લક્ષ્યમા લઈ કામ કરનારા હતા. આવી અનેક રીતે બન્ને એક બીજાથી

તદ્દન જૂદી દિશાએ કામ કરનારા હતા અને પોતાના ક્ષેત્રમાં અતિશય આગળ વધેલા હતા. આનંદઘનજીનો યોગ અને અધ્યાત્મદશા દૃષ્ટાન્તરૂપ ગણાય છે અને યશોવિજય ઉપાધ્યાયની શાસનસેવા અનેક પ્રકારે ઉપકારી થઈ છે એટલું જ નહિ પણ તેમનાં વચન ઉપર મોટો આધાર રહી શકે છે એ તેઓનું અસાધારણ પાંડિત્ય અને તેનો ઉપયોગ બતાવે છે. અસાધારણ વિદ્વત્તા સાથે તેનો એવી સુંદર રીતે તેઓ ઉપયોગ કરી શકતા હતા કે અનેક પ્રકારની ચાલી આવતી શંકાઓનું તેઓ નિવારણ કરવાને શક્તિમાન થયા હતા, અધ્યાત્મના વિષય ઉપર તેઓ ઘણા સુંદર ગ્રંથો સંસ્કૃતમાં તેમ જ ગુજરાતીમાં લખી ગયા છે અને તત્ત્વજ્ઞાનના નમુનાઓ બતાવી વિદ્વાનોને પણ આશ્ચર્યમાં નાખી ગયા છે. યશોવિજયજી ઉપાધ્યાયની વિદ્વત્તાના સંબંધમાં બે મત પડે તેમ નથી, પરંતુ આનંદઘનજીની દશા તદ્દન જૂદાજ પ્રકારની હતી. તેઓએ પદોમાં અને ચોવીશીમાં અગાઉ જણાવ્યું છે તેમ સુંદર તત્ત્વજ્ઞાન બતાવવા ઉપરાંત પોતાનું વર્તન લગભગ એવું વૈરાગ્યમય કરી દીધેલું જણાય છે કે તેઓને વ્યવહારૂ દૃષ્ટિવાળા લોકો ભંગડ જેવા કહેતા અને હજુ પણ તેઓના સંબંધમાં વિશાળ દૃષ્ટિવાળી સિદ્ધાન્તાનુયાયી સ્થિતિ સમજવાની શક્તિ પ્રાપ્ત ન થઈ હોય તેવા સામાન્ય પ્રવાહપર રહેલા પ્રાણીઓ તેમને નિશ્ચય નયાશ્રયી કહેવા લલચાઈ જાય છે. એવો અભિપ્રાય આપતી વખત નિશ્ચય અને વ્યવહારનું ખરૂં સ્વરૂપ સમજવાની અને તે બન્ને આત્મસાધન પરત્વે એક જ સાધ્યની સપાટી ઉપર છે અને વસ્તુતઃ તેમાં તેવો ફેર નથી એમ વિચારવાની તસ્દી તેઓ લઈ શકતા નથી. આ સંબંધી યશોવિજયજીએ સાડા ત્રણસો ગાથાના સ્તવનની સોળમી ઢાળમાં એકાંત વ્યવહાર પક્ષ આદરનારને નકામા જણાવ્યા છે અને સાધ્ય નિશ્ચયનું છે તે રાખવા યોગ્ય જણાવી ક્રમસર આગળ વધવા સૂચના કરી છે તે સારી રીતે વિચારીને સમજવા યોગ્ય છે. તે આખી ઢાળથી એક વાત બરાબર સ્પષ્ટ થાય છે અને તે એ છે કે વસ્તુતઃ શ્રી જિનેશ્વર મહારાજના દર્શનને અનુસરનાર નિશ્ચય અને વ્યવહારમાં કશો વિરોધ નથી. આવી રીતે વિવેકપૂર્વક વિચાર કરતાં આનંદઘનજી જેઓના વર્તન સંબંધી ચાલી

આવતી વાતો સાભળતા અને પદરત્નો વાચતા તેઓનો આત્મા અતિ ઉન્નત થયેલો હોય એમ સ્પષ્ટ જણાય છે. તેઓ અનુભવપૂર્વક અમુક અંશે વ્યવહારપ્રવૃત્તિયુક્ત છતા નિશ્ચયના અર્થી હતા, વ્યવહારથી વિમુખ નહોતા અને તેમના જેવા પ્રગત પુરૂષોને તે દશા એકદર રીતે ઘણી લાભકર્ત્તા હતી એકાત પક્ષ કરનારાપર આક્ષેપ કરતા ઉપાધ્યાયજી ઉપરોક્ત સ્તવનમા કહે છે કે –

કોઈ કહે મુક્તિ છે વીણતા ચીંથરાં,
કોઈ કહે સહજ જમતાં ઘર દહિથરા,
મૂઢ એ દોય તસ ભેદ જાણે નહીં,
જ્ઞાન યોગે ક્રિયા સાધતાં તે સહીં (૧૯-૨૪)

આનુ ટાચણુ આ જ ઉપોદ્ઘાતમા અગાઉ અન્ય પ્રસગે થઈ ગયુ છે તે બતાવી આપે છે કે એકાત દૃષ્ટિએ ખેંચાઈ જનારને ઉપાધ્યાયજી ‘મૂઢ’ કહે છે અને તેવા પ્રકારની ભૂલ સાધારણ રીતે થતી જોવામા આવે છે તેથી આ મુદ્દા ઉપર અવારનવાર એકથી વધારે વખત આ ઉપોદ્ઘાતમા તથા ગ્રથમા ધ્યાન ખેંચવામા આવ્યુ છે હાલમા એક છાપામા આનંદઘનજીપર ટીકા કરતા જાણે તે સાધુ નામને પણ યોગ્ય ન હોય અને ‘માર્ગલોપી-નિશ્ચયવાદી’ એવા વિશેષણોને યોગ્ય હોય એમ બતાવી આ મહાત્માને ઉતારી પાડવાનો પ્રયત્ન થયેલો વાચ્યો ત્યારે લેખકની બાલિશતા ઉપર અનુકપા આવી હતી આવા મહા પુરૂષોને બરાબર સમજવા માટે પણ ઘણા વિશાળ હૃદયની, અભ્યાસની અને ગુરૂપરપરાના જ્ઞાનની જરૂર છે સાધનને સાધન તરીકે નહિ સમજનાર, માધ્યસ્થ અને આત્મપરિણતિ વિના ‘ચીંથરા વીણવામા’ મુક્તિ માનનાર આવા વિચાર કરે જ્યારે ઉપાધ્યાયજીની અષ્ટપદી આપણે વાચીએ છીએ ત્યારે આ મુદ્દો આપણને વધારે સ્પષ્ટ થાય છે આ વિષયની શરૂઆતમા અષ્ટપદી આપવામા આવી છે તે અત્ર ફરીવાર વાચી જવા વિજ્ઞપ્તિ છે એના લગભગ દરેક પદમા અત કરણના ઉભળકા છે, હૃદયના આલાપ છે, આત્માનુ ઉચ્ચ ગાન છે ‘આનદ ઠોર ઠોર નહિ પાયા, આનદ આનંદમેં સમાયા’ અહીં ઉપાધ્યાયજી શું કહે છે તે વિચારીએ એ આનદ શાત નિર્મળ વૃત્તિનો પ્રવાહ, પરભાવ ત્યાગવૃત્તિ, સ્વાનુભવરમણુતા જ્યા ત્યા મળતા નથી અને

તે આનંદઘનજીમાં છે, અને આનંદઘનજીને એ રસ ઝીલતા જોઇને જસવિજયે તેમના ગુણ ગાયા છે. આ આનંદ બજારમાં મળતો નથી, એનું સ્વરૂપ આનંદ જ (આત્મા જ) જાણે અને એવા આનંદના સાક્ષાત્ સ્વરૂપને આજ જોવાથી રોમે રોમે શીતળતા થઈ. આથી પણ આગળ વધીને આઠમા પદમાં કહે છે કે આનંદઘન સાથે પોતે મળ્યા ત્યારે પોતે પણ આનંદસ્વરૂપ થઈ ગયા. જો આ અષ્ટપદી બરાબર સમજ્યો હોઉં તો મારા મનમાં આનંદઘનજી માટે યશોવિજયજીને ઘણું માન હશે તે સંબંધમાં શંકા રહેતી નથી અને તે વાત જ્યારે દરેક બત્રીશી જેવા ગંભીર યોગના વિષયના પ્રકરણને અંતે 'પરમાનંદ' શબ્દથી તેઓશ્રી પોતે જ દૃઢ કરી ગયા છે, ત્યારે કોઇને પણ એ સંબંધમાં વિચાર કર્યા પછી શંકા રહે એમ મને લાગતું નથી. કેટલુંક માન આનંદઘનજીને યશોવિજયજીએ વયોવૃદ્ધપણાને અંગે આપ્યું હોય તે બનવા જોગ છે, પરંતુ જે શબ્દોમાં આનંદઘનજી માટે તેઓએ લખ્યું છે તેવા ભારે શબ્દોમાં પોતાની કોઈ પણ પ્રશસ્તિમાં અન્ય સમકાલીન પુરૂષ માટે લખ્યું નથી. શ્રીવિનયવિજયજી માટે શ્રીપાલરાસની પ્રશસ્તિમાં શબ્દો લખ્યા છે તે તેઓની લાયકાત બતાવવા પૂરતા પણ થાય, પરંતુ અષ્ટપદીના શબ્દો સાથે તેની સરખામણી થાય તેમ નથી. આ સર્વ શું બતાવે છે તે કહેવાની હવે બહુ જરૂર રહેતી નથી. આનંદઘનજી પોતાના યોગના વિષયમાં અતિ પ્રગત થયેલા હતા, તેમની વ્યક્ત આધ્યાત્મિક શક્તિ તેઓના સમકાલીન સત્યવિજય પંન્યાસ અને યશોવિજય ઉપાધ્યાય જોઈ શક્યા હતા અને તે ન સમજી શકે તેવા કેટલાક પ્રાણીઓએ તેમને ખેદનાં કારણો પણ આપ્યાં હશે અને તે વખતે તેઓના સંબંધમાં સારી રીતે વાતો પણ ચાલતી હશે એમ નિર્વિવાદ જણાય છે. ઉપાધ્યાયજી તેમની પાસે સુવર્ણસિદ્ધિ શાસનહિત સારૂ લેવા ગયા અને જરા અધીરા થઈ જવાથી તેમને અયોગ્ય જાણી યોગવિદ્યા કોઇને બતાવ્યા સિવાય આનંદઘનજી દેહ છોડી ગયા એમ જે વાત દંતકથારૂપે ચાલે છે તેમાં રહેલા હાર્દ માટે અતિ આનંદ થાય છે, પરંતુ જે બન્ને મહાત્માઓના સંબંધમાં એ વાત કહેવામાં આવે છે તેઓ સુવર્ણસિદ્ધિ જેવી લબ્ધિ સિદ્ધિઓ જે પૌદ્ગલિક છે અને યોગથી પતિ-

તાવસ્થા સૂચવે છે અને જેનો ત્યાગ પાતંજળ જેવા પણ કહે છે અને જૈન યોગકારો તો શરૂઆતથી જ પરભાવરમણતા ત્યાગ કરવાનું શીખવે છે તેને માટે વિચાર પણ કરે તે મારા ગ્રાહ્યમાં આવી શકતું નથી. એકંદરે એક મહાત્મા (યશોવિજયજી) અતિ પુરૂષાર્થ કરી શાસનને દીપાવનાર, અનેક શંકાઓ છેદનાર, અનેક કુતર્કોને કાપી નાખનાર, વિજયડંકો વગાડનાર, પોતાની તરફના તિરસ્કારની દરકાર નહિ કરનાર, શાસનની એક પણ બાબતમાં ઉપેક્ષા ન કરનાર આત્માર્થી પુરૂષ હતા, તેમના પુસ્તકો વાંચતાં આજ પણ અક્કલ કામ કરે તેમ નથી અને તેઓની સૂક્ષ્મ વિવેચક શૈલી સમજનાર પણ હજુ ઉત્પન્ન કરવા યોગ્ય છે, ત્યારે બીજા (આનંદઘન) આત્માની જ દરકાર કરનાર, દુનિયાને અંધ સમજનાર, પોતાને 'બાવરા'* ગણાવનાર, અતિ નિસ્પૃહી,† પોતાના દૃષ્ટાન્તથી અનેક પ્રાણીને ધર્મની સન્મુખ કરી દેનાર, યોગમાં અતિ આગળ વધેલા અને સન્મુખ જીવ હતા બન્ને મહાપુરૂષો હતા, એક યોગી હતા, બીજા કર્મયોગી હતા, અને બન્નેની સરખામણી કરવાના વિચારમાં એકનું સ્વરૂપ યાદ કરતાં તેને માટે અતિશય ખેંચાણ થાય અને બીજાનો વિચાર કરતાં વળી તેથી પણ વધારે આનંદદાયક સ્થિતિ થાય એવા અપૂર્વ ઓજસ્વી પુરૂષ બન્ને હતા આવી રીતે આ બન્ને મહાપુરૂષોની સરખામણીનું પરિણામ બન્નેના લાભમાં ઉતરે છે અને ખાસ જરૂર જણાશે તો આ મુદ્દાના સમર્થનમાં શાસ્ત્રના અનેક પૂરાવા આ પુસ્તકના દ્વિતીય ભાગમાં આપવામાં આવશે. શાંત દૃષ્ટિએ, નિષ્પક્ષપાતપણે અને માત્ર મોક્ષપ્રાપ્તિનો હેતુ સાધ્ય થાય તેવી રીતે આ વિષય ઉપર અન્ય મહાશયો જરૂર વિચાર બતાવી આ ચર્ચાપર વિશેષ પ્રકાશ પાડવા તસ્દી લેશે

આનંદઘન અને ચિદાનંદ (અથવા લાભાનંદ અને કર્પૂરવિજય.) પ્રથમ મહાપુરૂષ સત્તરમી સદીના યોગીનો નમુનો હતા, દ્વિતીય

* વૈરાગ્યના સંસ્કાર અને દુનિયાના પરિચયથી રહિત હોવાને લીધે તેને માણસો બાવરા કહેતા હતા

† શાસનવિરોધીઓને સખ્ત શિક્ષણ આપવામાં દુનિયાની અથવા તેના લાભની જરા પણ સ્પૃહા રાખનાર ન હોવાથી નિસ્પૃહી

ઓગણીશમી સદીમાં તેની કાંઈક વાનકી બતાવનારા હતા; પ્રથમના મહાપુરૂષનું નામ લાભાનંદ હોઈ તેમણે પદો વગેરે આનંદઘનના નામથી લખેલાં છે અને તે નામથી તે સુપ્રસિદ્ધ છે, દ્વિતીય મહાત્માનું નામ કર્પૂરવિજય હોઈ તેમણે પદો, પુદ્ગળગીતા અને સ્વરોદયજ્ઞાન તથા કેટલાક છુટક સવૈયાઓ વિગેરે ચિદાનંદજીના નામથી લખેલાં છે; પ્રથમ મહાત્મા વૃદ્ધ ઉમ્મર સુધી આદર્શ જીવન વહન કરી પૃથ્વીતળ પાવન કરતા હતા એમ લોકકથા ચાલે છે, દ્વિતીય જ્યારે ગિરનાર પર્વતપર છેલ્લા સંવત્ ૧૯૦૬ કે ૧૯૦૭માં દેખાયા ત્યારે તેમની વય ૩૨ વર્ષથી વધારે નહોતી. ચિદાનંદજીનાં પદોમાં વૈરાગ્યની પોષણા વિશેષ છે, આનંદઘનજીનાં પદોમાંથી યોગનો ઊંડો અભ્યાસ અને આત્મતત્ત્વચિંતવન બહાર આવે છે. આનંદઘનજીનો યોગાભ્યાસ ઘણો તીવ્ર અને હૃદયભાવના ઉચ્ચ જણાય છે ત્યારે તેના પ્રમાણમાં ચિદાનંદજીનું યોગરહસ્ય કાંઈક મંદ હશે એમ મને જણાય છે. બન્નેની દશા બહુ સુંદર હતી. કર્પૂરવિજયને જેમણે જોયા હતા તેમની પાસેથી તેઓશ્રીના સંબંધમાં ઘણી વાતો સાંભળી છે, ભાવનગરમાં તેઓ ચાતુર્માસ સ્થિત થયા હતા અને સંવત્ ૧૯૦૨માં ગોડી પાર્શ્વનાથનું પદ બનાવ્યું હતું એમ તેઓના નવમા પદ ઉપરથી જણાય છે, તે સર્વ હકીકત ઉપરથી તેઓની લઘુ વયમાં બહુ સારી દશા હતી એમ જણાય છે. તેઓના 'લઘુતા મેરે મન માની' 'કથની કથે સહુ કોઈ' વિગેરે ઘણાં પદો બહુ ઉચ્ચ બોધ અને રહસ્યજ્ઞાન આપે તેવાં છે અને તે બહુ માણસો હોંશથી ગાય છે, સાંભળે છે અને તેમ કરીને આત્માને પવિત્ર કરે છે. અત્ર તેમનાં પદો ટાંકવાનું સ્થળસંકોચથી બની શકે તેમ નથી. અવારનવાર આ પદોના વિવેચનમાં તેમનાં ટાંચણો આવશે.

આવી રીતે આનંદઘનજી મહારાજનું ચરિત્ર જૂદી જૂદી દૃષ્ટિથી વિચારવાનો પ્રસંગ આપણે પ્રાપ્ત કર્યો. આવા મહાત્માનું ચરિત્ર વંચાય, લખાય અથવા તેની યોજના કરવામાં સમય જાય તે સર્વ સુવ્યસ્થિત અને ઉપયોગી બાબતમાં ગાળેલ વખત ગણવો. આનંદઘનજી મહારાજ એટલી ઉન્નત દશા પ્રાપ્ત કરી શક્યા હતા કે તેઓના સંબંધમાં જ્યારે જ્યારે વિચાર કરવામાં આવે છે ત્યારે ત્યારે મનમાં

એક પ્રકારનો અભિનવ આહ્લાદ થાય છે, ચિત્તમા એક પ્રકારની શાતિ થાય છે, આત્મા જાણે કાઈ વિશિષ્ટ ઉન્નત દશા અનુભવવાની સ્થિતિમા પેસતો હોય એવુ સહજ ભાન થાય છે આનંદઘનજી ઉપર લોકોએ અનેક ત્રાસ વર્તાવ્યા છે અને તેઓની ઘણી જ ખોટી રીતે નિંદા કરી છે એમ અષ્ટપદી ઉપરથી જણાય છે છતા તેઓનો એક રોમ પણ પરભાવપરિણતિવાળો ન થયો એ પ્રમાણે સાભળવામા આવે છે તેઓ સબધી ઘણી વાતો ચલાવવામા આવે છે અને તેઓ સામાન્ય પ્રવાહથી જગ અલગ ગયા છે એવી વાતને બાહ્યદૃષ્ટિ જીવો કેટલીકવાર જણાવે છે, પરન્તુ એ સર્વ હકીકત બાજુ ઉપર મૂકતા અને આવા મહાત્મા સબંધી થતી અવ્યવસ્થિત ગેરસમજુતી બાદ કરતા એકદરે જૈન સમાજનુ તેમના ઉપર આકર્ષણ સ્પષ્ટ જણાય છે જો તેઓ ઉપર આટલી વિશિષ્ટ દૃષ્ટિ ન હોત તો તેઓનો સમકાલીન કોઈ સમર્થ વિદ્વાન્ તેઓની જાહેર રીતે ટીકા જરૂર કરત અને ઉપાધ્યાયજી જેવા વ્યવહાર નિશ્ચયની બાજુને બરાબર ચક્ષુયુગલની માફક સાચવનાર સમર્થ વિદ્વાન્ તેઓની કદિ સ્તુતિ કરત નહિ અને જેમ અન્ય કુમાર્ગ તરફ દોરનારની ટીકા કરી છે તેમ તેઓના સબધમા પણ કરત, કારણ કે સત્તરમી સદીમા એવી ટીકાઓ અન્ય વિદ્વાનો માટે થયેલી છે અને તે માટેના ગ્રંથો હજુ પણ મોજુદ છે જ્ઞાનવિમળસૂરિએ એમના સ્તવનોપર બાળાવબોધ લખ્યો તે તેમના પોતાના સમયમા તેમની લોકપ્રિયતા અને અધ્યાત્મ-યોગદશાની બુઝ બતાવી આપે છે અને જ્ઞાનસારજીએ ઘણા વરસો વિચાર કરીને ચોવીશીપર ટબો લખ્યો અને કેટલાક પદોપર પણ વિવેચન કર્યુ તે બતાવી આપે છે કે તેમની લોકપ્રિયતા ચાલુ રહી હતી. આત્મિક દશા સન્મુખ થયા પછી 'લોક લાજસુ નાહિ કાજ' એમ આડત્રીશમા પદમા તેઓ કહે છે (જુઓ પૃ. ૩૬૩) તેવી દશા થઈ જાય છે અને પછી જણાવે છે તેમ 'લોક બટાઉ હસો વિરાનો, અપનો કહત ન કોરી' થઈ જાય છે જ્યા આવી રીતે લોકરંજનતાના ઉપર ઉપરના નકામા ડોળને ત્યાગ કરવાની વૃત્તિ થઈ જાય ત્યા પછી ઘણી બાબતની આત્મસાધનમા પ્રત્યવાય તરીકે આડી આવતી ઘુચો નીકળી જાય છે, સાધ્યપ્રાપ્તિનો માર્ગ સરળ થઈ જાય છે અને તે માર્ગપર

આડા આવતા ખાડા ટેકરા ઓળંગી જવાની અનુપમ શક્તિ પ્રાપ્ત થાય છે. માત્ર બાહ્ય દેખાવ કરવાની વૃત્તિથી આપણે કેટલું કરીએ છીએ તેપર જરા વિવેકપૂર્વક વિચાર કરવામાં આવશે તો આનંદઘનજીની ઉદ્દાત્ત દશા સહજ સમજાઈ જાય તેમ છે.* સાધારણ રીતે ઘણી વખત વર્તન કરવામાં આત્મહિતવિચારણા સિવાય લોકો પ્રત્યેક કાર્ય માટે શું બોલશે એ ઉપર જ લક્ષ્ય વધારે રહે છે જ્યારે વાસ્તવિક રીતે લક્ષ્ય આત્મિક અને પરની ઉન્નતિને અંગે શું પરિણામ અમુક વર્તનનું થશે તેપર રહેવું જોઈએ અને યોગીઓનું લક્ષ્યબિંદુ આ પ્રકારનુંજ હોય છે. આથી જેઓ આધ્યાત્મિક દૃષ્ટિથી કાર્ય કરતા હોય છે તેઓનું લક્ષ્યબિન્દુ પ્રાકૃત જનપ્રવાહના કરતાં ઘણુંજ ઊંચું અને શ્રેયસ્કર રહે છે અને તે બાબતજ તેમને સામાન્ય પ્રવાહથી જૂદા પાડી દે છે. આ જૂદી પડતી બાબતજ કોઈવાર સામાન્ય દૃષ્ટિમાન જીવના વિચારમાં વિશિષ્ટ પુરૂષોને પોતાની દૃષ્ટિ ન પહોંચવાથી હલકા બતાવે છે, તેઓ લોકવ્યવહારની સાધારણ બાબતનેજ મુખ્ય કરી દઈ આત્મકલ્યાણની મુખ્ય અપેક્ષાવાળા મહાપુરૂષને મોટો અન્યાય આપે છે અને તેઓના સંબંધમાં જે સ્વમતિકલ્પિત અભિપ્રાય આપવા બહાર પડે છે તે એટલો અવ્યવસ્થિત હોય છે કે તેના ઉપર આધાર રાખવામાં કોઈ પ્રકારની સલામતી હોતીજ નથી. આનંદઘનજીની અતિ ઉચ્ચ દશા તેઓના વર્તનમાં અને તેઓના લેખની દરેક પંક્તિમાં જોવામાં આવે છે. એમનું વર્તન વિશિષ્ટ જીવનને યોગ્ય, અતિ ઉન્નત થયેલું અને દૃષ્ટાન્ત લેવા લાયક અનેક રીતે જણાય છે.

આનંદઘનજીનાં પદો: સાથે વિષયસંક્ષેપ આપેલ છે તેપરથી પચાસ પદોમાં કેવા કેવા વિષયોની ચર્ચા કરવામાં આવી છે અને તેના વિવેચનના વિસ્તારમાં કયા કયા વિષયો મુખ્યત્વે કરીને ચર્ચ્યા છે તેનો સરવાળો કરેલો જણાશે. દરેક પદમાં તેને યોગ્ય ઉપોદ્દઘાત અને રહસ્ય લખી લેવામાં આવ્યું છે તેથી પ્રત્યેક પદ સંબંધી ઉપોદ્ઘાતમાં ખાસ કહેવાનું કાંઈ બાકી રહેતું નથી. આવાં છુટાં છુટાં પદોમાં એ રીતિ વધારે અનુકૂળ ધારવામાં આવી છે. અહીં સામાન્ય

* શ્રી યશોવિજયજીકૃત લોકસંજ્ઞાત્યાગાષ્ટક.

નિયમ પ્રમાણે દરેક પદપર વિવેચન કરવામા આવે તો ઉપોદ્ઘાતનુ ગૌરવ જે અત્યારે જ ઘણુ થઈ ગયુ છે, ધારવા કરતા પણ વધારે થઈ ગયુ છે તે માપ વગરનુ થઈ જાય તેથી આ જગોપર દરેક પદપર વિવેચન કરવાની જરૂરીઆત ન હોવાથી સામાન્ય રીતે તે સબધમા ખાસ વક્તવ્ય હોય તે જ વિચારી આ ઉપોદ્ઘાત પૂર્ણ કરીએ પદોમા રહેલુ અધ્યાત્મ અને યોગજ્ઞાન અપૂર્વ છે એની દરેક પક્તિમા ચૈતન્યશક્તિને પ્રકટ કરવાનો અને મોહમલિનતાનો નાશ કરવાનો પ્રયત્ન ઝળહળી રહ્યો છે, એમા આત્મિક દશાના ગાન કર્ણને પવિત્ર કરે છે, મનને ડોલાવે છે અને ચેતનને સ્વમા લીન કરે છે લગભગ દરેક પદ એટલી ઉન્નત દશાથી લખાયલુ છે કે એનુ રહસ્ય સમજવા જેટલો અધિકાર પ્રાપ્ત થવો પણ ઘણા પ્રાણીઓ માટે મુશ્કેલ છે અને બાકી રહેલાઓ યોગરહસ્ય વાચી વિચારી આશ્ચર્યમા પડી જાય છે દરેક પદની કૃતિમા એક ખાસ ખુબિ એ જોવામા આવશે કે ઘણુખરૂ છેલ્લી ગાથાના છેલ્લા પદમા અને કોઈવાર છેલ્લાથી આગલા પદમા પદનુ રહસ્ય અથવા વધારે વાસ્તવિક રીતે બોલીએ તો આખો રહસ્યાર્થ સમજવાની કુચી–ચાવી જડી આવે છે આ એક ચમત્કૃતિ ઉપજાવે તેવો વિષય છે અને આનંદઘનજીનું કોઈ પણ પદ વાચતા આ હકીકત ધ્યાનમા રાખવાથી તેનો ભાવ અને આશય સમજવામા બહુ સરળતા થાય તેમ છે. ક્રમ એમ રાખવો કે પ્રથમ એક પદ વાચી જવુ, સાદ્યત વાચી, છેલ્લી ગાથામાથી તેની ચાવી શોધી લેવી અને પછી ફરીવાર તે જ પદ આખુ વાચવુ. બીજીવાર ચાવી સાથે વાચતા બહુ સરળ રીતે સ્પષ્ટ બોધ થશે વારંવાર મનન કરવાથી નવીન નવીન સ્વરૂપ સમજાશે અને દરેક વખતના વાચનમા નવીન હકીકત નીકળશે એ પદોને સેંકડો વખત કે વારવાર વાચતા થાક નહિ લાગે, કટાળો નહિ આવે પદનુ મહત્ત્વ બતાવવા માટે આ પૂરતી હકીકત છે જે પદોમા રહેલ અર્થગૌરવ એટલું સુદર હોય કે વારવાર વાચવાથી પણ કટાળો ન આવતા દરેક વખત નવીનતાનુ ભાન કરાવ્યા કરે એ પદો કાઈ સાધારણ લેખકથી નીપજાવી શકાતા નથી પદોમા ચેતનજી કેંદ્રસ્થ છે, સુમતિ એને ઉદ્દેશીને અનેક વિરહાલાપ કરે છે, શુદ્ધચેતના એને માટે

મમતા. ડહાપણને માર્ગ બતાવનાર અન્ય ગતિમાં મળશે નહિ. મમતા ઘરનું માણસ નથી, ફસાવનાર છે. ચેતનના ખરા સગાનાં નામ. તેઓનું મીઠાપાણું. એવી કુલટા સ્ત્રીનો સંગ મૂકી દેવાનો આગ્રહ. ખરા સગાના મેળાપની દૂધ પતાસાના મેળાપ સાથે સરખામણી. મમતા દાસી છે. મમતા અહિત કરનારી છે. મમતા સંતાપ કરનારી છે. આનંદસ્વરૂપ ચેતન. સમતા તેને ખરૂં હિત કરનારી છે. એનાપર વિસ્તૃત વિવેચન. આત્મપરિણતિ. સમતા વગરનાં ક્રિયાઅનુષ્ઠાનો. પૃ. ૮૯ થી ૯૭.

દશમું પદ–ટોડી. પરમ નરમ મતિ ઔરન આવે. (ચેતનજીનું વિભાવાવસ્થામાં વર્તન.) શુદ્ધચેતનાનું આત્માને કથન. મમતાસંગમાં નરમ અને મારા વખને કઠોર. શુદ્ધચેતનાની હૃદયની બળતરા. સખી પાસે શોકપરનો ખાર બતાવવાની રીતિ. શ્રદ્ધા પાસે હૃદયસ્ફોટન. મનુષ્યસ્વભાવનું નબળું તત્ત્વ. ગુણોના ધામ પતિ મમતા પાસે નરમ બની જાય છે. શુદ્ધ પતિવ્રતા તરફ અલ્પ પ્રેમ. પતિને મનાવવાના ચેતનાના અનેક પ્રયત્નો. તેનું ગાયન. નિષ્ફળ પ્રયત્નો. મૂળ વસ્તુથી દાણ વધારી મૂકવાની ચેતનની રીતિ. ઋણ વધારવાની તેઓની પદ્ધતિ. કર્મબંધરૂપ જગાત. દૂતીની ગેરહાજરી. દલાલનું કાર્ય. તેની પણ ગેરહાજરી. કરિયાણાંની કિંમત કરાવનાર. સાધારણ દલાલની અશક્તિ. પ્રેમ કરિયાણાંની કિંમત કરાવનાર. ધર્મઘોષની દલાલી. ઘરનાં છિદ્ર. જાંઘ ઉઘાડવાનો ભય. સતી એબ ઉઘાડે નહિ. કુલીન સ્ત્રીનું કર્તવ્ય. જાર પુરૂષોથી સતામણી. પરભાવરૂપ જાર. વિરહાનળની જ્વાળા. આનંદસ્વરૂપ પતિ. સ્ત્રીનાં વચન સાંભળીને પણ પતિ આવતા નથી. હવે શું ઢોલ વગાડવો? સમજાવવાની રીતિ. પૃ. ૯૭ થી ૧૦૪.

અગ્યારમું પદ–માલકોશ, વેલાવલ, ટોડી. આતમ અનુભવ રીત વરી રી (ચેતનજીનું સ્વભાવદશામાં વર્તન.) સુમતિમંદિરમાં ચેતન આવ્યા પછી તેના વર્તનનો ચિતાર. સુમતિ અને શુદ્ધચેતના વચ્ચેનો તફાવત. બાધક દશા મિથ્યાત્વવાળી સ્થિતિમાં. ચેતનજીની પધરામણીની વધામણી. ચેતન યુદ્ધવર્ણન. યુદ્ધમાં મોડબંધન. નિજ સ્વરૂપરૂપ મોડ. તીક્ષ્ણ રૂચિરૂપ તરવાર. સમ્યક્ત્વ. યથાપ્રવૃત્તિકરણ. અપૂર્ણકરણ. ગ્રંથીભેદ. ટોપધારણ મસ્તકે. પગે સુરવાળ. સંયમરૂપ બખતર. સંયમસ્વરૂપ. એકાગ્રતારૂપ લંગોટ. રણક્ષેત્રમાં મોહ. તેની નાસભાગ. કર્મની કાપણી. યુદ્ધ જોનારના ઉદ્ગાર. ક્ષપકશ્રેણી, અંતર્મુહૂર્તમાં કર્મનાશ. ચેતનના ખરા કુટુંબીઓ. ચેતનના ખરા કુટુંબીઓ અને ખોટા કુટુંબીઓ. ચેતનની જાગૃતિનું વર્ણન. ચેતનને અભિનંદન. સાધુમાર્ગપર અરૂચિનું પરિણામ. કેવળજ્ઞાન લક્ષ્મી ચેતનને વરે છે, ગાન કરે છે અને ચેતન તેમાં લયલીન થાય છે. વિજયડંકો વાગે છે. નિજ સ્વરૂપસિંહાસનપર ચેતનજી સ્થિત થયા છે. એ અદ્ભુત સ્થિતિ. લડાઈનું સુંદર પરિણામ. મનુષ્યભવસાર્થકતા. પદરહસ્ય. સ્વપર વિવેચન. પરિણતિની નિર્મળતા. પૃ. ૧૦૫ થી ૧૧૨.

બારમું પદ–સાખી. કુબુદ્ધિ કુબજા કુટિલ અતિ. (આનંદઘન અને ચોપાટ.) ચેતનજીની ચોપાટ. સાધારણ નહિ પણ અલંકારિક. દુર્મતિરૂપ કુબ્જા.

સદ્બુદ્ધિરૂપ રાધિકા ગાડી સોગઠીની વક્ર ગતિ અને રાધિકાનો જય તેમજ છેવટે રાધિકાનો જય સુમતિ એ Conscience છે તેનુ શુદ્ધ માર્ગદર્શકત્વ કષાયાદિ વિભાવના જોરે કુમતિનુ પ્રાબલ્ય છેવટે સુમતિનુ સામ્રાજ્ય. **ગમથી ખેલે ચતુર્ગતિ ચોપગ આણી મારો** સોગઠીના ૯૬ ઘર ચાર રગની સોગટી પાસા અને કોડીથી દાણા ચોપાટના ચાર પટ—ચેતનની ચાર ગતિ ચેતનજીની મોટી ચાલ ચારે પટમા તેની દોડાદોડ ગજીપાની રમત બીજી રમતો દમ વગરની છે ચેતનજીએ માંડેલી મોટી રમત રાગદ્વેષ મોહના પાસા પાસાના દાણાની સમજણ તેનુ આલકારિક સ્વરૂપ મોહના અવયવ રાગદ્વેષ મોહનીય કર્મસ્વરૂપ રાજાના હુકમ પ્રમાણે તેને વશ પડેલ ચેતનજીનુ કરવુ રમનામા સ્નેહ રાગનુ સ્વરૂપ તેના પાચ ઇન્દ્રિયોરૂપ છો રા વિનયાભિનાય મત્રી સદાગમ અપ્રમત્તતાશિખર યશોવિજયજીનો રાગનો સ્વાધ્યાય પાચ દાણા નીચે બે છ દાણા નીચે એક એને ગણવાનો વિવેક—આ વાસ્તિ- દૃષ્ટિએ સાત ગતિનુ સ્વરૂપ અષ્ટમી ગતિ છકાય જીવમર્દન અસયમ વેદાશ્રયી સાત ગતિ પાસા ગણવાનો વિવેક બીજી રીતે ષડ્રિપુ મનપર જય પરમ સાધ્યપ્રાપ્તિ ગુણસ્થાનકે દાણા ગણવાનો વિવેક સોગઠી ચલાવવાની આવડત સાધ્યપ્રાપ્તિ મસાચક્રપગ એક લેશ્યાસ્વરૂપ કર્મબધમા કષાયને સ્થાન પ્રવૃત્તિબધ કરાવનાર લેશ્યા છે કષા- યને ઉદ્દીપન કરનાર પણ તેથી ભિન્ન અલેશી આત્મા ઉપબૃહક દ્રવ્ય યોગનો વિષય લેશ્યા આત્મદ્રવ્યને રગિત કરનાર લેશ્યા છ લેશ્યા કૃષ્ણ, નીલ, કાપોત, તેજો, પદ્મ, શુક્લ અશુભ લેશ્યા અને શુભ લેશ્યા લેશ્યાના રસ લેશ્યાદૃષ્ટાત જાબુ વૃક્ષ લેશ્યા અને સોગઠીના રગો ચતુર્ભ્રમણ જોડી—જુગીઆ દાણા. ભાવ વિવેકનુ પગદુ સોગટી લપમા સોગઠી ગાડી ઉપનામશ્રેણીમા ખદુ કરવુ પડે છે આનન્દઘન ચરણકમળ સેવા ઉપદેશ આપવા રમતની યોજનો ઉપયોગ પૃ ૧૧૭ થી ૧૨૮

તેરમુ પદ—સારગ અનુભવ હમ તો રાવરી દાસી (મમતાસગમાં રમતા ચેતનજી માટે સમતાના ઉદ્ગારો) સમતાના અનુભવ પ્રતિ ઉદ્ગારો સમતાનુ નિર્મલત્વ માયા મમતા ક્યાથી આવી? તે બન્નેનુ સ્વરૂપ ચેતનરાજને તેણે આપેલ દુખ. ચેતને તેની નહિ કરેલી તપાસ અનુભવનો ઉત્તર. ચેતનજીની માયા મમતા સાથે રીઝામણ રાજાને ગમી તે રાણી રોકકળનુ પૃચ્છા સુમતિ પ્રત્યુત્તર. પતિવ્રતાધર્મ ચેતનાના સબધીઓ ચેતનજીને ગાડો ગણે છે તે ઉદાસીનુ કારણ ભાવાતર અર્થ પતિ સમજતા નથી, નિઠુર થઈ મમતાનો સગ છોડતા નથી તેથી સુમતિની એક પળ છ માસ જેવી જાય છે ચેતન શુદ્ધ દશામા આનન્દઘન. માયા મમતાનુ લબાડપણુ ચેતનામદિરે પધારવા વિજ્ઞપ્તિ પૃ ૧૨૯ થી ૧૩૫

ચૌદમુ પદ મારગ અનુભવ તું હૈ હેતુ હમારો (ચેતનજીને મમતાવવા અનુભવને પ્રેરણા) અનુભવને ઉદ્દેશીને વિશેષ હકીકત પતિસબધ ઘાવ અને પતિ મદિરે પધારે એવા ઉપાય કરવાની જરૂર ચેતનજીનુ કામ આત્મનિરીક્ષણ ચતુરાઈથી મમતાસગ તોડાણુ અને સમતાસગ જોડાણુ મમતાના આવિર્ભાવમા તૃષ્ણાનુ

મુખ્યપણું. સ્વપર વિવેચન. ધનતૃષ્ણા. તૃષ્ણાસ્વરૂપ. ભાંડની દીકરી. એવી સ્ત્રી તમારો શું જયવારો કરશે ? એ શઠ છે, ઠગ છે, છળ કરનારી છે, કપટી છે. એનો બાપાપ્રપંચ. આ સર્વ પતિને નિવેદન કરો. તૃષ્ણાસોબત, સંસર્ગ, પડછાયો પણ ભયાવહ. કુબુદ્ધિ-સંગ. તેથી ઇજ્જતનો નાશ. સમતાને ઘેરે આનન્દઘન. આગમનથી વિજયડંકા. અનુભવ અને જ્ઞાનમાં તફાવત. સ્વભાવદશા રમણ. જીવનનું લક્ષ્યસ્થાન. **પૃ. ૧૩૫ થી ૧૪૦.**

પંદરમું પદ–સારંગ. મેરે ઘટ ગ્યાન ભાનુ ભયો ભોર. (વિશુદ્ધ દશામાં આવતા ચેતનજીના ઉદ્દગારો) શુદ્ધ દશામાં ચેતનજી. જ્ઞાનભાનુઉદયથી પ્રભાત. ચકવો ચકવી. ચેતન અને ચેતના. પ્રભાત થતાં વિરહનો નાશ. શુદ્ધ ચેતન ચેતનાનો સંબંધ. કર્મપ્રચુરતારૂપ નદી. દશમ ગુણસ્થાનક. શુદ્ધ વસ્તુદર્શન. જ્ઞાનથી લોકાલોક પ્રાકટ્ય. જ્ઞાનથી ભ્રમનાશ. આત્મિક ચોરીનો પત્તો. ચેતનનાં રત્નો. ચોરી કરનાર ચેતનજી પોતેજ. અન્ય ચોર છે એ ભ્રમ દૂર. ચેતનજીની કબૂલાત. ભાનુઉદયથી હૃદયકમળ. વિકાસ. તેથી ચન્દ્રકાંતિની મંદતા. વલ્લભ આનંદઘન ભગવાન. વિષયપ્રતિભાસ, આત્મપરિણતિમત્ અને તત્ત્વસંવેદન જ્ઞાન. સ્વનો આદર, પરનો ત્યાગ. **પૃ. ૧૪૧ થી ૧૪૬.**

સોળમું પદ–મારૂ. નિશદિન જોઉં તોરી વાટડી. (સમતાની સ્વમન્દિરે પધારવા વિજ્ઞપ્તિ) શુદ્ધચેતના કથન. ઢોલા. અનાદિ કાળથી વાટ. વિભાવદશામાં ચેતનની સ્થિતિ. પરચાલચાગ. ઝવેરીના લાલની કિંમત. સારા લાલની કિંમત. પટંતર વસ્તુ વગર મૂલ્ય થાય નહિ. લાલનું અમૂલ્યત્વ. પતિમાર્ગનિરીક્ષણ. પતિઆગમનના પૃથક્ માર્ગો. તેમાં એકાગ્રતા. યોગીની સમાધિ. મુનિનું ધ્યાન. તેના જેવું એકાગ્ર નિરીક્ષણ. ધ્યાન અને સમાધિનો ફેર. ધર્મધ્યાન, શુક્લધ્યાનના ભેદો. કોની પાસે આ વાત કરવી? ખોળા પાથરવા કે શું કરવું? મનનું રામાડોળપણું. વિવેક મિત્ર કથન. આનંદઘન પ્રભુ આગમન. સેજડીમાં આનંદરંગ. સદસદ્વિવેક. મંદિરે લાવવામાં મદદ. સમતા અને શુદ્ધચેતના વચ્ચે ગોટાળો. **પૃ. ૧૪૬ થી ૧૫૩.**

સત્તરમું પદ–ગિરનારી સોરઠ. છોરાને કયું મારે છે રે. (ગુણપ્રાપ્તિની શરૂઆતમાં રાખવા યોગ્ય સંભાળ.) સુમતિકથન. ઉપશમ સમકિતરૂપ છોરો. એ સમ્યક્ત્વની સ્થિતિ. મિથ્યાત્વરૂપ ડેણ. અમૃતવેણ. લકુટી–તાત્ત્વિક રૂચિ અને આગમાનુયાયી. શ્રદ્ધા. પ્રગતિમાં ચતુર્થ ગુણસ્થાનક. મિથ્યાત્વની અંધતા. પાંચવાર ઉપશમ સમકિત. મિથ્યાત્વનું જોર. સાધ્યદર્શન પછી મિથ્યાત્વનો કાળ. મરણપથારીએ મિથ્યાત્વ. ગંભીરવિજયકૃત અર્થ. સંયમરૂપ છોરો. ડેણ. વિવેકકથન. પાંચ બોલ. પચીશ બોલ. પાંચમહાવ્રતની પચીશ ભાવના. તપના પચાસ ભેદ. સીત્તેર ભેદ. સેણ. **પૃ. ૧૫૪ થી ૧૬૧.**

અઢારમું પદ–માલકોશ. ગોડી રાગણી. રીસાની આપ મનાવોરે. (શુદ્ધચેતનાને પ્રગટ કરવાના ઉપાયપર હૃદયગાન.) જીવનનો ઉદ્દેશ. ગ્રંથીભેદથી સાધ્યદર્શન. સાચા માર્ગની ઝાંખી. સુમતિવાક્ય. ચોવટીઓ. પંચાત કરનાર. તેની જરૂર નથી. તેનાં કારણો. દલાલનો ખત્તર સોદો. પ્રેમનો સોદો. અંતરંગ

વસ્તુની પરીક્ષા આપે છે તેને તેની કિંમત અન્યદ્વારા નહિ. સ્વાભાવિકતા અને કૃત્રિમતામા ફેર મનની ચાડી દૂર કરો અને મિષ્ટ વચન વડે સંતોષ આપો. સંતાપ સ્વરૂપ તેનાપર વચનામૃતનો પ્રભાવ સર્વ જીવો તરફ હિતબુદ્ધિ હિતબુદ્ધિ-મૈત્રીભાવ મીઠી નજર તમારે કોની દરકાર છે? શુદ્ધચેતનાને સુન્દર અવસર રાત્રિ ચન્દ્રના વિપ્રો આકાશમા વાદળા પ્રભુમુખચન્દ્ર દર્શન પ્રેમમા દુવિધા નહિ, ગોગ નહિ, આડંબર નહિ એમ થશે ત્યારે આનંદઘન પ્રભુ સમતાની સેજમા જાગશે. ચેતનાને મનાવવાનુ કર્તવ્ય પૃ ૧૬૧ થી ૧૭૦

ઓગણીશમું પદ-વેલાવલ કુલહુ નારી તુ બડી (ચેતનજીની વ્યવહાર પ્રવૃત્તિ કેવી છે?) ચેતન ચેતનાને કહે છે કે તુ ઘણી નાદી છે નિગોદથી જીવની પ્રાપ્તિ આત્મવનનાર. સિદ્ધ દશામા સ્થિરતા ચેતનનો ઉત્તર. વિભાવમા છે તેથી શુદ્ધ છે તે જાણતો નથી તુ કેમ ... છે? ચેતનાનુ વિભાવમા અજ્ઞાન. પતિ લાગે છે ... છે તે જાણતી જ નથી આનંદઘનદર્શનની પિપાસા. ચેતનાનો ઘુઘટ ઉઘડાવનો પતા ચેતનજીનુ વર્ણન પૃ ૧૭૦ થી ૧૭૪

વીશમુ પદ-ગોડી આશાવરી આજ સુહાગન નારી (પતિમળ્યા અર્થે મમતાના શણગાર) પતિએ ચેતનાની ખબર લીધી દાસી બનાવી ... સૌભાગ્યપ્રાકટ્ય. સૌભાગ્યવતીના સોળ શણગાર. શણગાર અધિકાર પ્રમાણે ફેર છે. પ્રેમ ગાઢથી રંગેલ સાડી પ્રેમ પ્રતીત રાગ રૂચિ સ્વરૂપ ૨ પ્રભુભક્તિરૂપ હાથ ... ચૂડી. ગહણુ ૩ ભાવઅંજનનુ આંજણુ નાડિને સ્વાદિષ્ટ બનાવનાર ભાત ૪ સહજ સ્વભાવરૂપ ચોળી ૫ સ્થિરતારૂપ કંકણુ ૬ ધ્યાન ઉર્વશી ખોળામા ધારણ કરે ૭ ... સેંથામા પ્રિયગુણમાળ ૮ શુદ્ધ ઉપયોગરૂપ સિંદૂર સેંથામા જ્ઞાન અને જ્ઞાનોપયોગ નિશ્ચળતારૂપ અંબોડો ૧૦ જ્યોતિરૂપ દીપમાળા. આખા ભુવનપર તેનો પ્રકાશ. ૧૧ ... જ્ઞાનરૂપ આરિસો. ૧૨ અજપાજાપરૂપ ધ્વનિ. ચિદાનંદછપદ ૧૩ અનાહતના... ... નિ નાપડો ૧૪ આનંદરૂપ વરસાદધારા ૧૫ ભય વન્મયૂરોના ટહુકા ૧૬ ... ... આ પદના કર્તૃત્વપર નોટ-ચર્ચા પૃ ૧૭૪ થી ૧૮૬

એકવીશમું પદ-ગોડી નિશાની કહા બતાઉં રે. (શુદ્ધ ચેતનજીનું અગમ્ય સ્વરૂપ) ચેતનજીને સરખાવવા કોઈ વસ્તુ નથી. રૂપી દ્રવ્ય અને ચેતનજી રૂપી કહું તો ઉચિત નહિ. રૂપારૂપી ભાવ અને સિદ્ધના જીવો. સિદ્ધ સ્વરૂપી ચેતન ... વિરોધ. રસસાગરમા આવે સિદ્ધનો વિરોધ. ચેતનની સનાતનતામા વિરોધ ... વિનાશ પામે એ બનવુ અશક્ય થઈ પડે નિઃસ્વરૂપ ગુણમા પણ વિરોધ. ચેતન ... અને પ્રમાણુઆશ નયસમજુ પ્રમાણજ્ઞાન ચેતનની નિશાનીઓની ... સમજનો ચેતન. વ્યવહાર અને નિશ્ચયનય ચેતન સમભિરૂઢનો ચેતન. ... અને ... ચેતન. સિદ્ધ ... ને નય ... નો ચેતન

નયવાદથી લડાઈ. હાથી અને આંધળા. અંધપરંપરા. પ્રમાણજ્ઞાનથી ચેતનસ્વરૂપ-વિચારણા. દેવચંદ્રજી. અનુભવ ગોચર વસ્તુનું જ્ઞાન. કહેવા સાંભળવામાં કાંઈ વળે નહિ. અનુભવ અને પ્રમાણજ્ઞાન. આનંદસ્વરૂપી ચેતન. સુખસ્વરૂપવિચારણા. આત્મજ્ઞાન.

પૃ. ૧૮૬ થી ૧૯૮

બાવીશમું પદ-ગોડી. વિચારી કહા વિચારે રે. (આનંદઘનના આગમનું અગમ્ય સ્વરૂપ). દિવ્યજ્ઞાન અને અનુભવજ્ઞાન. પદનો ઉચ્ચ લય. આગમ અપાર. એકલી બુદ્ધિથી વિચાર કરવામાં મુશ્કેલીઓ. આધાર આધેયમાં પ્રથમ કોણ? મુરઘી અને ઇંડું. ઇશ્વરકૃત સૃષ્ટિ માનવામાં વિરોધ. બીજ અને વૃક્ષ દૃષ્ટાન્ત. રાત્રિ દિવસ દૃષ્ટાન્ત. જ્ઞાનની મર્યાદા. અલૌકિક ભાવોમાં તર્ક. સિદ્ધ અને સંસારી. કરનાર અને કરણી. જન્મ અને મરણ. દીપક અને પ્રકાશ. શાશ્વત ભાવવિચારણા. સર્વજ્ઞ-પણાની પરીક્ષા. આપ્તતા. મુશ્કેલીનો ખુલાસો. અનાદિ સ્વરૂપ. આપ્તપ્રણીત આગમજ્ઞાન પ્રાપ્ત કરવા દૃઢ ભાવના.

પૃ. ૧૯૮ થી ૨૦૮.

ત્રેવીશમું પદ-આશાવરી. અવધૂ અનુભવકલિકા જાગી. (આનંદઘનનીઅલક્ષ્ય જ્યોતિ) અનુભવ જ્ઞાન. તેનું પરિણામ. અવ્યવસ્થિત મન સ્વરૂપવિચારણા કરે છે. જ્ઞાન પ્રગટ કરવાનો સમય. અનુભવકલિકાને વધારે ખીલવો. માયા દાસી ઉપર ઘેરો. એક દોઢ દિવસ માયાનું જોર. જન્મ જરા મરણ વશ ચર્યા છે. એને હવે ફેંકી દો. તમે આટલી મમતા કોના ઉપર કરો છો? (ઉપલક્ષણથી અર્થ)-અનુભવરસમાં રોગ શોક લોકવાદ નથી. એમાં અચળ શિવસુખ સાથે મિલન છે. અનુભવરસ. સંસારને વળગણ. લોકરૂચિ પ્રમાણે કામ કરનાર. સત્ત્વવંત મુમુક્ષુની દશા. સિદ્ધ દશાનું સુખ. અનુભવીનું આનંદમય જીવન. આનંદબિંદુનો સમુદ્ર. અનુ-ભવજ્ઞાન પછીની દશા. આત્મીય જ્યોતિ. અલખવાદ. અવગાહના. વ્યક્તિભેદ. અલક્ષ્ય સ્વરૂપપ્રાપ્તિનું વાસ્તવિક સ્વરૂપ.

પૃ. ૨૦૮ થી ૨૧૮.

ચોવીશમું પદ-રામગ્રી. મુને મારો કબ મિલશે મનમેલુ. (આનંદઘનનો મનમેળાપ.) અનુભવ પ્રાપ્ત કરવાના નિર્ણય પછી ચેતનના ઉદ્ગાર. મનના મેળ વગરની પ્રીતિ. આત્મિક સ્વભાવે સ્વભાવ. ચેતન અને સ્વભાવ. ચેતન અને વિભાવ. વિભાવની રમત. રેતીના કોળીઆ. પોતાના મળે ત્યારે પડદો રાખવા નહિ. રાખે તે પથરો. સંસારત્યાગની વાતો. પરભાવરમણત્યાગ.

પૃ. ૨૧૯ થી ૨૨૨.

પચીશમું પદ-રામગ્રી. ક્યારે મુને મિલશ્યે મારો. (મનમેળાપીને મળવાની આતુર આકાંક્ષા) આનંદઘનની પૃચ્છા. આત્મસ્વરૂપની ઝંખના. સ્વરૂપ-જનમેળાપ. ધીરજ. આવી બાબતમાં જેને તેને પૂછવામાં લાભ નથી. ઉપમિતિનાં પાત્રો. કુશળ વૈદ્ય. વ્યાધિ. ચિકિત્સા. મધુમેહ. પરમાત્મા વૈદ્ય. સાબર અને શિકારી. સંબઇમાં છુટું પડી ગયેલું બાળક. ગરમીમાં બપોરે મુસાફરી કરનારની તૃષા.

પૃ. ૨૨૨ થી ૨૨૭.

છવીશમું પદ-આશાવરી અવધૂ ક્યા માગુ ગુનહીના (ગુણહીનને યાચના કરતા આવડતું નથી) મારામાં ગુણગણનાનું પ્રાવીણ્ય નથી ગુણગાન આવડતું નથી તેના ભેદો જાણતો નથી ગુણયાચનામાં સંગીતનું મહત્ત્વ ગીત અને રીઝામણ આવડતા નથી નિરંજન પદસેવાનું જ્ઞાન નથી ચાર વેદ, કિતાબ, તર્ક, વિવાદ, પિંગળનું જ્ઞાન મને નથી વળી અનેક પ્રકારના જાપનો વિધિ જાણતો નથી પરમાત્મસ્વરૂપનો જવાબ આપી શકતો નથી, સેવનવિધિ-માળા જાણતો નથી, તેમજ ભક્તિ કરતા આવડતી નથી, ભાવનું મિલાવન નથી, સ્વરૂપનું જ્ઞાન નથી વળી મારામાં જ્ઞાન કે વિજ્ઞાન નથી, કળાચાતુર્ય નથી, ભજનવિધિનો અભ્યાસ નથી, ત્યાર પછી તે શું માગું? અને કેવી રીતે માગું? આનંદઘન પ્રભુના દ્વાર આગળ ઊભો રહી ગુણધામનું રટણ કરું છું પ્રભુદ્વારમાં પ્રવેશ કરવાની દૃઢ ઇચ્છા. પ્રભુપદ રટણનો મહિમા અખંડ જાતિનો સાક્ષાત્કાર

પૃ ૨૨૭ થી ૨૩૮

સતાવીશમું પદ-આશાવરી અવધૂ રામ રામ જગ ગાવે (મત આગ્રહિતનો બહિરાત્મ ભાવ) ધર્મસહિષ્ણુતા આનંદઘનથી સારગ્રાહી હંસબુદ્ધિ રામ શબ્દનું રહસ્ય અલખને જગાવનાર શું કરે છે સંજ્ઞાસૂચક રામ શબ્દ બૌદ્ધ સાખ્યાદિનો અપેક્ષા સમજ્યા વગરનો આક્ષેપ મઠધારી મઠાસક્ત મઠોના નામો. મઠમાં ધર્મ સર્વસ્વ મઠરાગ જટાધારીની જટામગ્નતા ધર્મસ્ય તત્ત્વં નિહિતં ગુહાયામ્ ગુફાનું સ્વરૂપ આગમવાદીનો થાક માયાવાદીનો ઠાઠ દુનિયાદાર દુનિયામાં આશાના દાસોનું વર્ણન. નિદાન કરણી કરનારનો અલ્પ ભાવ બહિરાત્મભાવમાં આસક્ત ધર્મને નામે ગળી ખાનારા ગરજશેઠનો પ્રસંગ અંતરાત્મભાવમાં વર્તનારાની અલ્પતા ખગપદ ગગનમાં શોધનારની મૂર્ખતા. બહિરાત્મભાવમાં પરમાત્મભાવ ગોતનારની અંધતા ચાલુ પ્રવાહમાં ઘટવા ગોટા વળે છે તેની વિચારણા ધર્મના ખોટા પોકારો ધર્મનાથ સ્તવનમાં ધર્મની દોડાદોડ પર કરેલી વિચારણા. ધર્મની શોધમાં ખોટી દોડાદોડ અંતરાત્મભાવ પ્રાપ્ત કરવાની ત્રીજી ગરજ પુણ્ય થાય તેમાં કાંઈ દમ નથી બાહ્ય ધમાધમ છોડી દેવાનો ખાસ ઉપદેશ. ચિત્ત પંકજનો યોગ અર્થ પદનો અદ્ભુત આશય અંતરાત્મદશાનું પૃથક્કરણ વિવેકવિચ-શક્તિની જરૂર

પૃ ૨૩૮ થી ૨૫૧

અઠ્ઠાવીશમું પદ-આશાવરી. આશા ઓરનકી ક્યા કીજે (પરાશાનો ત્યાગ અગમ પીઆલાનું પાન) પદ સબંધી હકીકત સ્થૂળ જગતની આશાપર રચના. આશાનું સ્વરૂપ. જ્ઞાનાર્ણવ આશાપર ઉપાધ્યાયજીનું નિરૂપણ સુખદુઃખનું લક્ષણ પરકી આશા સદા નિરાશા પરની આશા કરનારનું વર્તન-એક ચિત્ર. આશાવાદી કૂતરો હાથી અને કૂતરો આશાને અંગે બન્નેના વર્તનમાં રહેલો મોટો તફાવત. આશીભાવ તજનારની ખુમારી. આત્મઅનુભવનો કેફ આશાના દાસનું વર્ણન. વાદરીનું બચ્ચું અને આશાના દાસો. તેઓનું દાસીપુત્રત્વ. આશાદાસોનું કિંકરત્વ પરવસ્તુની આશાનું આકર્ષણ આશાદાસો જનતાના દાસ થાય છે આશાપર

સ્વામિત્વ મેળવનારનું મહત્ત્વ. આશા અને ભર્તૃહરિ. આશાનદીનાં આવર્ત વિગેરે. તેનો પાર પામનાર યોગીશ્વર. મનરૂપ પ્યાલામાં પ્રેમમસાલો. બ્રહ્મઅગ્નિનું જ્વલન. સત્ત્વપાન. અનુભવલાલી પ્રાકટ્ય. તેનો ક્રમ. પં. આનંદસાગરજીનો આ ત્રીજી ગાથાનો ખાસ અર્થ. અગમ્ય પ્યાલાનું પાન કરવા પ્રાર્થના. તેને શોધવા અધ્યાત્મ વાસમાં શોધો. આગમપ્યાલાનો ભાવ. ચેતનજીનો અધ્યાત્મવાસમાં ખેલ. ત્યાં બેઠા લોકનાટકના તમાસાનું દર્શન. ચતુર્થ ગાથાપર પં. આનંદસાગરજી. ઉપસંહાર. આશાનું વર્ણન. આશાની પરંપરા. જ્ઞાનસુધારસપાનની ધૂન. પૃ. ૨૫૧ થી ૨૬૭.

ઓગણત્રીશમું પદ–આશાવરી. અવધૂ નામ હમારા રાખે. (ચેતનજીનાં વિવિધ નામોનું અવાસ્તવિકપણું.) નયની અપેક્ષા. અંશજ્ઞાન અને પ્રમાણજ્ઞાન. દ્રવ્યાર્થિક નયથી ચેતનજીનું વર્ણન. સહભાવી ધર્મો અને ક્રમભાવી ધર્મો. સાતે નયમાં તેની વહેંચણ. ચેતનજીના સ્વભાવ સ્વરૂપ સમજવાની અગત્ય. ચેતનજીની ઉત્ક્રાન્તિ. કર્મમળ છતાં તેનું શુદ્ધ સુવર્ણત્વ. રૂચક પ્રદેશનું નિર્મળત્વ. આત્માની સત્તાગત અને વ્યક્ત સ્થિતિપર વિચારણા. નામ વ્યવહાર. ચેતનજીના સ્વભાવને અંગે તેનું ખોટાપું. પુરૂષ કે સ્ત્રી એ નામનું અવાસ્તવિકપણું. ચેતનનો વર્ણ જણાવનારનું અવાસ્તવિકપણું. ચેતનને સ્પર્શ રૂપ રસ ગંધ નથી. એ ઊંચો કે ઠીંગણો નથી. એને વર્ણ નથી, જ્ઞાતિ નથી, જાતિ નથી, સાધન નથી, કાંઈ નથી. ચેતનજી હલકા નથી, ભારે નથી. નેતિ નેતિ વાદમાં અપેક્ષાભાવ. તે ભાવની અહીં વિચારણા. ચેતનજી ગરમ, ઠંડા, લાંબા, છોટા નથી, ભાઈ બહેન નથી, બાપ બેટા નથી. એ બાહ્ય સંબંધ છે, ક્રમભાવી પર્યાય છે. અનેક જાતિમાં ગમનાગમન કર્મસંબંધથી થાય છે. ચેતનજી મન નથી, શબ્દ નથી. ચિંતવનાર અને ચિંતવેલ શબ્દ ચેતન નથી. ચેતનજી વેશ નથી, વેશ ધારણ કરનાર નથી, કર્ત્તા નથી, ક્રિયા નથી, તે તો જે છે તે છે, તેને કોઈ નામ સાથે સંબંધ નથી. એ દર્શન નથી, સ્પર્શન નથી, રસ નથી, ગંધ નથી. એ આનંદસ્વરૂપ ચૈતન્ય છે. દર્શનનાં નામો. સંગ્રહનયે આત્મા. સત્, ચિત્ અને આનંદસ્વરૂપ. આત્મા સ્વરૂપ તેજ. એ સ્વરૂપ સેવનાર બલિહારી પામે છે. ઠબાકારના ખાસ અર્થપર નોટ. પૃષ્ટ ૨૬૭ થી ૨૭૯.

ત્રીસમું પદ–આશાવરી. સાધો ભાઈ સમતારંગ રમીજે. (સાધકને સમતારંગમાં રમણ કરવા પ્રેરણા.) વ્યવહાર નયની અપેક્ષાએ સમતા મમતાનું સ્વરૂપ. મોહ રાજાનો અહં-મમનો મંત્ર. મોહનું અંધપણું. યોગ્ય વિચારણાનો અભાવ. ધનપરનો મોહ. દ્રવ્ય સંપત્તિ અને ભાવ સંપત્તિ. મમતાને અને ભાવ સંપત્તિને વેર. મમતામાં શ્યામતા. સહજાનંદીની સઝાય. ભોજે મુંજપર લખેલો શ્લોક. સંપત્તિવાનનું સ્મશાનમાં પોઢવું. મમતા સમતાની પુંજી. દ્રવ્યપુંજીને જમીનમાં દાટનાર. તેનાપર સર્પ મૂષક હોવાપણું. સંતતિ માટે દ્રવ્ય એકઠું કરનાર. ધનનો અલક્ષ્મી ભાવ. ધવળ શેઠ, મમ્મણ શેઠ, પોંપી, સીઝર, ઔરંગઝેબ, હૈદર, ટીપુ. વસ્તુપાળ તેજ-

પાળ ઓઢ રત્ન ચૌદ રત્નની કથાપર રૂપક સમતા રત્નાકરની દીકરી છે, અનુભવની બહેન છે અશુભ ધ્યાનરૂપ કાળકૂટ તેનો ત્યાગ શ્રેણી ઉપર અમૃતધારાનુ પાન શ્રેણીના પ્રકાર. ઉપશમ અને ક્ષપક સમતા અને બ્રહ્મા સમતા અને વિષ્ણુદેવ મત્સ્યગણનો મહિમા મહાસમુદ્રમથનની કથાનો ભાવ કષાયથી સમતાને દૂર આનન્દઘન પ્રભુ એ શ્રીજિનેશ્વર દેવ ચતુરાનનનો ભાવાર્થ સમતા મમતા ભાનવિચારણાનો ઉપસહાર

પૃ ૨૮૦ થી ૨૯૨

એકત્રીશમુ પદ-શ્રીરાગ કીત જાનમતે હો પ્રાણનાથ (સમતા મમતાના પરિવારનું બાહ્ય અવલોકન) પરમદિરે રખડવાની ચેતનજીની ટેવ પોતાના ક્ષમા વિગેરે સગાઓ સ્વલિભદ્ર સમતાના મહિમા ચેતનજીનુ આવી ચડવુ પરિવાર સામે નજર કરવા વિજ્ઞપ્તિ માયાનુ શારીરિક વલણ, તેનુ જડપણુ, ચેતનનુ પ્રસિદ્ધ ચેતનપણુ જડપણાને અને ચેતનપણાને વિરોધ મૂર્ખની સાથેના સબધનુ અયોગ્યત્વ વિભાવદશામા કર્મબધ કર્મનો આકર્ષ અને ચેતનને ઊંડા પાટા વિષયપિપાસારૂપ વિષવેલડીનો સગ સર્વ શાન્તિનો ઘાત કરનાર પ્રસગો વિભાવમા વિભાવમા કામ, કપટ, મદ, મોહ વિગેરેનો સબધ સ્વભાવમા કૈવલ્યજ્ઞાનામૃતપાન મમતામા અનત દુ ખ, સમતામા વસત ખેલ ભર્તૃહરિ અને મસ્ત દુનિયા વિભાવમસ્ત પ્રાણીનુ ઠેકાણા વગરનુ વતન શાતિનાથના સ્તવનમા આનદઘનજી સ્વપરિવારજ્ઞાન સ્વપરિવાર ભેટ સુમતિનો અર્થ ગભીરવિજયજીનુ પદ યશોવિજયજીનુ પદ બન્નેપરપર વિચારણા

પૃ ૨૯૨ થી ૩૦૨

બત્રીશમું પદ-રામેરી પીયા તુમ, નિઠુર ભયે કયુ ઐસે (સમતાનો વિશુદ્ધ માર્ગ આદરવા વિજ્ઞપ્તિ) સુમતિનુ ચેતનને સર્વ સ્વાર્પણું ચેતનજી કઠોર કેમ થયા છે તેપર પૃચ્છા એકપખી પ્રીતિનો ઘાટ બેસે નહિ કુલટાની રીતિ તેઓપર પ્રેમ કરવાનુ પરિણામ ભ્રમરનો ફુલપર પ્રેમ તેવા પ્રેમ સાથે સુમતિના પ્રેમની સરખામણી કુસુમ અને તેની વાસનુ એકત્વ સુમતિનો અભિન્ન ભાવ માયામમતાનુ એકવાડપણુ એના ઉપર પ્રેમ ઘટે નહિ, એ તો ઉકરડે નાખવા યોગ્ય જ ગણાય પખાલીનો પાડો દીર્ઘદૃષ્ટિનો અભાવ યત્રવત્ કામ કરવાની રીતિ ગુણ અને ગુણ વિચારની જરૂર શુદ્ધ સ્વરૂપમા સમાવી દેવાની વિજ્ઞપ્તિ ટબાકારનો અર્થ સુમતિ સબધની સ્થિતિ ગુણ અવગુણ વિચારણા કવિની પ્રતિભા વિશિષ્ટ જીવન નિર્વહન એમા સાધ્યનુ વશ્ય સ્થાન.

પૃ ૩૦૨ થી ૩૧૦

તેત્રીશમું પદ-ગોડી મિલાપી આન મિલાવો રે (પતિમેળાપ માટે સમતાની આતુરતા) વિરહી સ્ત્રીની મિત્ર પ્રત્યે વિજ્ઞપ્તિ સુમતિ અનુભવ મનાવ વિરહકાળમા સમતાની દશા ચાતક-બપૈયો વરસાદની રાહ જુએ છે તેનુ સાદૃશ્ય પીયુ પીયુનો પોકાર નોટમા અર્થ સબધી કેટલોક ખુલાસો સંદેશો પહોંચાડનાર અનુભવ આતુરતામા આજ્ઞા વિરહદશાનુ વિશેષ વર્ણન પોતાની દુ ખી સ્થિતિ

વિરહથી ગાંડપણ. તનમનની શાંતિનો અભાવ. રડવાની પણ શક્તિ રહી નથી. રડીને દુઃખ બતાવાય તેમ પણ નથી. શુદ્ધ બુદ્ધ ખોવાનો ભાવાર્થ. અંધારી રાત્રિ વિશેષ દુઃખ આપે છે. રાત્રિના સમયમાં કામદેવનું જોર. તારા દાંતો દેખાડી દુઃખ વધારે છે. ભાદરવો માસ. રડી રડીને આંખો ભીની કરી છે. અંધારી રાત્રિ, ભાદરવો માસ, દંતપંક્તિ, રડવાનું કાર્ય—એ સર્વનો યોગભાષામાં અર્થ. ચિત્તચકવી પતિની શોધમાં ફરે છે. નદીને કાંઠે ચકવી. અબળા ઉપર જોર કરવું અનુચિત છે. તેના ઉપર રીસ ન ધરે. સર્વ વાત કહીને પતિને સમજાવી મંદિરે લઈ આવવા અનુભવને વિજ્ઞપ્તિ. એકવાર મંદિરે પધારે તો પછી સમતા રંગ જમાવે. આતુરમાં ચતુરાઇનો અભાવ. વધારે પડતું બોલાયું હોય તો ક્ષમાયાચના. ગમે તે પ્રકારે આજ આનંદઘન પ્રભુને ઘરે લઈ આવવા પ્રયત્ન કરવા વિજ્ઞપ્તિ. ચાતુર આતુરતાનો પાઠાંતર. વિભાવનું આકર્ષણ. સાંસારિક ચિત્રની જરૂરીઆત. પદનો અર્થગૌરવ અને વિશિષ્ટ ભાવ. ઉપસંહાર. પૃ. ૩૧૧ થી ૩૨૨.

ચોત્રીશમું પદ-ગોડી. દેખો આલી નટનાગરકો સાંગ. (પરરમણ કરતા પતિની દશાનું વર્ણન.) સુમતિ અને શ્રદ્ધા વચ્ચે વાતચીત. પ્રવીણ નાટકીઆ પતિનો વેશ. વેશ બદલવાની તેઓની પ્રવીણતા. જૂદા જૂદા વેશો ભજવવાના થાકથી અંગની શિથિળતા. અંગ એટલે 'મોક્ષનાં સાધનો.' અંગ એટલે 'નિજ પરિવાર.' પોતાના કુટુંબીની આવી દશા જોઇને પરિવારની ફીકારા. ચેતનજીને ઉપાલંભ. ચેતનની અનાદિ કાળથી એવી રીતિ પડી ગઈ છે. સુમતિ અને માયામમતા વચ્ચેનો અંતર. રૂપા અને કથીરનો અંતર. ચિદાનંદજી. પરઘર અને નિજ મંદિર. ઉપાલંભ દેવાનો આશય. શરીરશુદ્ધિ ખોઈ નાખ્યાથી ભાંગ પીધી હોય એમ જણાય છે. પોતાની અવસ્થા પણ પતિ વિચારતા નથી, ગૌરવ ભૂલી જાય છે અને ઉન્મત્તની પેઠે વર્તે છે. ભર્તૃહરિના ઉન્મત્ત જગતના વિચારો. સાધ્વીની બોલવામાં ચાલાકી. 'કુચ્છ' શબ્દના પ્રયોગનું સાર્થકત્વ. આટલું કરતાં પણ પતિ નિજ મંદિરે પધારે નહિ તો પછી શું બાંગ પોકારવી? પદનો ગંભીર આશય. સુખનો ખોટો ખ્યાલ અને તેની પાછળ ગેરવાજબી વલખાં. ઉન્મત્ત અવસ્થાનું પરિણામ. બાંગ અને તેની હદ. પ્રસંગની મહત્તા. ઉપસંહાર. પૃ. ૩૨૨ થી ૩૩૦.

પાંત્રીશમું પદ-દીપક અથવા કાનડો. કરે જારે જારે જારે જા. (પતિવિરહિણી સુમતિની દુઃખી દશા). સુમતિનું શ્રદ્ધાના આગ્રહથી પતિમંદિરે આગમન. ત્યાં શૂન્ય શય્યાનો દેખાવ. તેથી થયેલો આઘાત. ક્રિયા આડંબરરૂપ શણગાર. ઉપયોગ પતિની ગેરહાજરી. બાહ્ય આડંબર અને ઉપયોગ. ક્રિયા નિષેધ નહિ પણ ઉપયોગની જરૂર. યશોવિજયજી ક્રિયાના વિષય ઉપર. ક્રિયાજ્ઞાનનું મીલવાપણું. વિરહવ્યથા અને બાણપ્રહાર. અંતક અંત ક્યાં સુધી લેશે? પતિપાદમાં પ્રાણાર્પણ. વિરહવ્યથાનો અંત લાવવા વિજ્ઞપ્તિ. જીવ લેવાનો અલંકારિક ભાવ. કોકિલાદિ કામોદ્દીપક પદાર્થનું સાંનિધ્ય. આર્યક્ષેત્રાદિ ઇપ્સિત પદાર્થપ્રાપ્તિ. બન્નેની સરખામણી. મંદિરે પધારી

સુખ આપના વિજ્ઞપ્તિ. આ ભવની અનુકૂળતાઓ. ઘટિત ભોગવિલાસ કરવા સૂચના. ચેતનજીની ફુલેલી સ્થિતિ. બાહ્ય ક્રિયા અને ઉપયોગપર ઉપસંહાર. પૃ. ૩૩૨ થી ૩૩૭

છત્રીશમું પદ—માસમિરિ વારે નાહ સંગ મેરે. (સુમતિનો વિરહાલાપ) સખી પાસે દુઃખવર્ણન. માગે યૌવનકાળ જાય છે અને પતિ સંબંધ કરતા નથી. આથી હસવા ખેલવાને બદલે રાત્રિઓ રડવામાં પસાર થાય છે. યૌવનકાળનો આધ્યાત્મિક ભાવ. હસવા ખેલવાનો ભાવ. આવા પ્રસંગની અલ્પતા. રડવામાં રાત્રી કાઢવાનો આધ્યાત્મિક ભાવ. કાર્યપરંપરાવિચારણા. સંસારકાળ. આપનાર પ્રસંગોની વિપુલતા. યૌવનકાળ ગયા પછી પશ્ચાત્તાપ થશે તે નકામો છે. શણગાર સજેલી સુંદરી. શણગારપર અભાવ. ઝેર ખાવાનો વિચાર. આભૂષણોનો આધ્યાત્મિક ભાવ. ઝેર ખાવાની સાહસિક વૃત્તિ. તેનું પરિણામ. ઝેર ખાવાની દાર્ષ્ટાંતિક યોજના. વિરહી સ્ત્રીની ઉંઘ ઉડી જાય છે. વિરહી સ્ત્રીના નિઃશ્વાસ. જોગણ થઇને ઘર બહાર નીકળી જવાના વિરહીના વિચાર. પતિને સમજાવવા વિજ્ઞપ્તિ. ઉંઘ અને યોગનિદ્રા. વિભાવદશામાં નિસાસા. પરિણતિની નિર્મળતાના અભાવરૂપ નિસાસા. પશ્ચાત્તાપનો યૌગિક ભાવ. આખા સંદેશાનો ઉપસંહાર. પદના કર્તૃત્વપર વિચારણા. પૃ. ૩૩૭ થી ૩૪૬

સાડત્રીશમું પદ—વેલાવેલ તા જોગે ચિત્ત લ્યાઓ રે વહાલા. (વિશુદ્ધ યોગીના સાધ્યસાધનો) મીરાબાઈ. શોધવા. આથી પિયુને-પદ. પતિશોધમાં ભેખ. તે ભેખપર ધ્યાન આપવા પતિને કહેણ. જૈન દૃષ્ટિએ યોગ. સમ્યક્ત્વ દોરીનું સ્વરૂપ. શીલ લગોટ. બ્રહ્મચર્યનું યોગમાં સ્થાન. તેપર પતંજલિ, દક્ષસંહિતા, હેમચંદ્રાચાર્યના વિચારો. ૧૮૦૦૦ શીલાંગ. ચારિત્રરમણતા. તત્ત્વાનુસંધાન. વિદ્ઘટમાં દીપક. સાધ્ય સાધનની એકતા. અનેક જ ગાવવો. અષ્ટ કર્મરૂપ ધુણીને ધખાવવી. ધ્યાનાગ્નિનું ઉદ્દીપન. નિર્જરા. પ્રદેશોદય. ધ્યાનમાં પ્રગતિ. કર્મભારનો ઘટાડો. ઉપશમ ભસ્મ. ભસ્મનું ચાળણું. મેલ વગરની ભસ્મને અંગે લગાડવી. કર્મનો ત્રાસ. કર્મને બાળી પુરૂષાર્થ. આદિ ગુરૂ મહંત. મચ્છંદ્રનાથ. ગોરખનાથ. ગુરૂજ્ઞાનની જરૂર. મોહ રાજાના કાન ફાડી નાખવા. મોહનીય કર્મનું પ્રબળ રૂપ. મુદ્રા. યોગમુદ્રા. યોગીનો શંખનાદ. શંખનાદ. જૈનનો મુદ્રાલેખ. સવિ જીવ કરૂં શાસનરસી. યોગસિંહાસન. સાલંબન ધ્યાન. સમતામય ચેતન. મુગતિ સંસાર બેહુ સમ ગણે. અહો અહો વાળા વાક્યની વિચારણા. અંતરંગ પૃચ્છા. ચેતન ચેતનાનો અભેદ. યોગીગૃહજન્મ. અનુત્તર વૈમાનમાં જઇને દેવેંદ્ર થાય છે પણ અંતે મનુષ્યગતિમાં યોગ પૂરો કરે છે. મુક્તિપુરીમાં સિંહાસનારૂઢ ચેતન. પદની કૃતિપર વિચારણા. પદનો મહત્તા ભરેલો આશય. પૃ. ૩૪૭ થી ૩૬૦

આડત્રીશમું પદ—મારૂં મનસા નટનાગરશૂં જોરી હો. (નટનાગર અને ચેતનાનો સંયોગ)—નટનાગર સૂત્રધાર તરીકે. રંગાચાર્ય તરીકે તેની જવાબદારી. નાટકના અભિનયાદિ સર્વપર તેની દેખરેખ. તેની આજ્ઞાનુસાર સર્વ પ્રયોગો. સ્વવિષયમાં મનને જોડવું. આનંદઘનજીનું વચન. શુદ્ધચેતનાની વ્યક્તતા. આત્મદ્રવ્યમાં

સ્થિરતા. ગુણસ્થાનઆરોહમાં વિચારો ખરા નટનાગરો. લોકલાજત્યાગ. કુળમર્યાદા. ત્યાગ. કુલીન સ્ત્રીનો વ્યવહાર. એલાયચીકુમાર. ચેતનાની વિચિત્રતા. ધર્મસંન્યાસ વખતે લોકકથન. લોકલાજ અને આત્મજાગૃતિ. વ્યક્તિગત ધર્મો. સમષ્ટિનો લાભ. વીર પ્રભુનું અભિનિષ્ક્રમણ. કુળ-ગચ્છમર્યાદા. જિનકલ્પની તુલના. લોકોની મશ્કરી તરફ અવગણના. ભર્તૃહરિનું દૃષ્ટાંત. મહાકાર્યમાં લોકલાજ રાખવી નહિ. લોકચર્ચાનું ધોરણ. અલ્પ ભોગ-વિશેષ લાભ. યોગદૃષ્ટિએ સમષ્ટિ લાભ. માતપિતાની નરમ વાતો. સંસારદાવાનળ તરફ આકર્ષણ. સલાહ. સજ્જન સાથેનો પ્રેમ. પ્રેમનો રસાસ્વાદ. લોકલાજપર યશોવિજય ઉપાધ્યાય. ભોળી વાતો. ચેતનજીને ઉપાલંભ. અત્યાર સુધી કરેલી ચોરી. ચોરીની શિક્ષા. હવે વસ્તુસ્વરૂપનો ભાસ. ચરમાવર્ત. ચેતનજી હવે પોતાની ભૂલો સમજી શકે છે. નિશ્ચય શુદ્ધિ. ખોટા બચાવ કરવાની વૃત્તિ. કચ્છ. નાચવાનો વેશ નાચવાથી ભજે. ચારિત્ર લઈ ભ્રષ્ટ થનારનું હાંસીપાત્રપણું. આષાઢાભૂતિનો વેશ. ભરતચક્રવર્તીનું નાટક. પ્રાણીએ આદરેલું મોટું કાર્ય. મહા પ્રયાણ. વેશમાં ભંગાણ. અભિનયમાં ખામી. ચેતનજીને તેમ ન થવા દેવા ભલામણ. જ્ઞાનસમુદ્રમંથન. અમૃતપાન. આત્મચંદ્ર. ચકોરી. નિશ્ચય દૃષ્ટિ. પ્રેમ. આત્મદ્રવ્યવિચારણા. ઉપસંહાર.

પૃ. ૩૬૦ થી ૩૭૬.

ઓગણચાળીશમું પદ-જેવંતી. તરસકી જઈ દઈ કૌ. (મોહ રાજાનું પ્રાબલ્ય-ભોગતૃષાનું જોર-ચેતનાનો દાહ). વ્યવહારદૃષ્ટિએ મોહ. મોહની અસર તળે થતી ઇચ્છાઓ. ભોગઇચ્છા તે એકાદ કર્મ હશે કે કર્મનું લશ્કર? નવ યુવતિના કટાક્ષ. મોહનીય કર્મને રાજાની પદવી. ઉપમિતિમાં મોહને સ્થાન. યશોવિજયજીની રાગપરની સ્વાધ્યાય. ભોગતૃષાનું પ્રાબલ્ય. ચેતનને મુંઝવી દેનાર ભોગતૃષા. ચેતનજી પોતે તો લાયક નાયક છે. ચેતનનું કર્મસ્વામિત્વ. ચેતનનું ગુણસ્વામિત્વ. તૃષ્ણાને ઘડપણ જ નહિ. ભોગતૃષ્ણાને લોકલાજ. તૃષ્ણાનું અંધપણું. તૃષ્ણાસક્તનાં અપ્રમાણિક આચરણ. તૃષ્ણાથી અઘટિત ઘટનાઓ. લગામ વગરની તૃષ્ણા. ચેતના ફર્યાદ કરે છે. ભોગતૃષ્ણાએ મોહનને ઠગ્યો છે. ચેતનજી એની પછવાડે ઘસડાયા કરે છે. તૃષ્ણાએ ભણાવેલા ઊંધા પાઠ. ચેતનને અમને સોંપો, તેનો તૃષ્ણાસંગ મૂકાવો એવી આનંદઘન પ્રભુને પ્રાર્થના. ચેતનજીને શુદ્ધ માર્ગપ્રતીક્ષા. યોગમાર્ગપર આરોહણ.

પૃ. ૩૭૬ થી ૩૮૫.

ચાલીશમું પદ-આશાવરી. મીઠો લાગે કંતડો ને ખાટો. (વિચિત્ર આત્મવાદમાં શુદ્ધ પતિદર્શન.) શુદ્ધ સતીને પતિ મીઠા લાગે છે. લોકની ખાટાશ. પતિ વગરની સોબત તે જંગલમાં પોક. ગોષ્ઠિ અને અરણ્યરૂદન. પ્રત્યેક આત્મવાદ. આત્મા સંબંધી દર્શન-સંપ્રદાયોની માન્યતા. **જૈન દર્શન.** (આત્માનું શુદ્ધ સ્વરૂપ. કર્મમળ દૂર કરવાનો પ્રકાર. આત્માના પ્રચ્છન્ન ગુણો. દેહપ્રમાણ ભિન્ન આત્મા. અષ્ટ કર્મપર વિવેચન. નિગોદ. ઘર્ષણઘૂર્ણન ન્યાય. અકામનિર્જરા. સમ્યગ

દર્શન ચારિત્ર અજરામર સ્થાનપ્રાપ્તિ આત્માનો ભેદાભેદ સ્યાદ્વાદશૈલી તત્ત્વ સાત અથવા નવ ઈશ્વરકર્તૃત્વ સપ્તભંગી સાત નય જીવ તત્ત્વના નવ ભેદ અજીવ તત્ત્વના પાંચ ભેદ ચેતનની ઊર્ધ્વ ગતિ સિદ્ધ દશામાં ભાવ પ્રાણ સિદ્ધ દશાનું સુખ. સતનું સ્વરૂપ ચેતનનું વ્યક્તિત્વ સિદ્ધ દશામાં) **બૌદ્ધ દર્શન** (ચાર આર્યસત્ય ૧ દુખના પ્રકાર. વિજ્ઞાન, વેદના, સંજ્ઞા, સંસ્કાર, રૂપ એ પાંચ દુખના પ્રકાર ૨ સમુદય તત્ત્વ ૩ માર્ગ ૪ નિરોધ સંસ્કાર ક્ષણિકત્વ સૌત્રાન્તિક મત વૈભાષિક મત ચાર ભાવનાથી પુરૂષાર્થપ્રાપ્તિ બૌધમતે મુક્તિ) **નૈયાયિક દર્શન** (સૃષ્ટિ કરનાર મહેશ્વર તત્ત્વજ્ઞાનથી નિઃશ્રેયસ્ તત્ત્વજ્ઞાનથી દુખ, જન્માદિનો નાશ વિભક્ત પ્રમેય ભાવના નૈયાયિક વૈશેષિક તુલના ઈશ્વરપ્રસાદ) **સાંખ્ય દર્શન** (નિરીશ્વર અને સેશ્વર દુખ ત્રણ પ્રકારના આધ્યાત્મિક, આધિદૈવિક, આધિભૌતિક પ્રાણીને પીડાનું કારણ પચીશ તત્ત્વ પ્રકૃતિ પ્રધાન. સૃષ્ટિક્રમ બુદ્ધિ મહાન્ અભિમાન સોળનો સમૂહ પ્રકૃતિ-વિકૃતિ આત્મા અકર્તા બુદ્ધિનું લક્ષણ-ઉભય મુખ દર્પણ જેવી જ્ઞાનબુદ્ધિનો ધર્મ પુરૂષપ્રકૃતિસંયોગ વિવેકજ્ઞાન મોક્ષ બંધ છેદથી મોક્ષ બંધના ત્રણ પ્રકાર પુરૂષનું સ્વરૂપ પાતંજલ-સેશ્વર સાંખ્ય ઈશ્વર છવીશમું તત્ત્વ તેમાં ઈશ્વરનું નહિ જેવું કાર્ય પ્રગતિ કરતા યોગાંગનું પ્રણિધાન મોક્ષમાર્ગ ચિત્તની અવસ્થાઓ. સમાધિ પ્રકાર સંપ્રજ્ઞાત સમાધિ પ્રકાર યોગવ્યાખ્યા અવિદ્યા પાંચ ક્લેશ ક્રિયાયોગની જરૂર અભ્યાસ અને વૈરાગ્ય મોક્ષમાર્ગ પાતંજલમતે) **વૈશેષિક દર્શન.** (સાત પદાર્થ નવ દ્રવ્ય સમવાયસ્વરૂપ અભાવ ચાર. મોક્ષ સ્વરૂપ) **જૈમિનીય દર્શન** (પૂર્વ મીમાંસા અને ઉત્તર મીમાંસા મોક્ષસ્વરૂપ સર્વજ્ઞની અશક્યતા વેદવાક્ય અપૌરૂષેય તેમાં યથાર્થત્વની સંભાવના. વેદથી ધર્મ જિજ્ઞાસા. નોદના વેદ સ્વતઃ પ્રમાણ ઉત્તર મીમાંસા શાંકર વેદાન્ત મુક્તિ વેદાન્તમતે. અદ્વૈત દર્શન) **ચાર્વાક** (લોકાયત મત બાર્હસ્પત્ય ભૂતાત્મક જગત્ પ્રત્યક્ષ પ્રમાણ જ માને છે મોક્ષ માનતા નથી અગ્નિહોત્રાદિ બાળક્રીડા દેહસુખ એ પુરૂષાર્થ) મેં સમ્યુલર. હરિભદ્ર સૂરિ. ષડ્દર્શનની ગણનામાં ફેરફાર. પુરાણ ધર્મો સર્વ દર્શન સંગ્રહમાં માધવાચાર્યે આપેલું પુરાણ ધર્મોનું સ્વરૂપ **રામાનુજ કે શ્રીસંપ્રદાય** (તેના ચિહ્નો કબીરાદિનો આ મત બ્રહ્મકારણ જગત્કાર્ય વિશિષ્ટ અદ્વૈત એકોઽહં બહુ સ્યામ્ ત્રણ તત્ત્વ વિષ્ણુ પદ પ્રાપ્તિનો ઉપાય ભક્તિનું સ્થાન. જીવાત્માસ્વરૂપ પાંચ પ્રકારની ઉપાસના) **માધ્વી સંપ્રદાય** (બ્રહ્મ સંપ્રદાય અથવા પૂર્ણપ્રજ્ઞ સંપ્રદાય એવા તેનાં નામ દ્વૈતવાદી. આનંદતીર્થ તેના સ્થાપક ત્રણ પ્રકારની સેવા વિશ્વ પ્રપંચ અનાદિ પાંચ પ્રકારના ભેદ મોક્ષસ્વરૂપ) વલ્લભાચાર્યનો **પુષ્ટિમાર્ગ** (પુષ્ટિલીલા. શુદ્ધ અદ્વૈત. ભક્તિપ્રધાનતા) શૈવ મતો **નકુલીશ પાશુપત સંપ્રદાય** (કાનફટા જોગીઓ હઠયોગનું સ્થાન ગુરૂની ખાસ જરૂર. યોગનું ફળ મુક્તિ) **શૈવ સંપ્રદાય** (જગત્ ઈશ્વરકાર્ય ઈશ્વર નિરાકાર શિવના પાંચ કૃત્ય ચાર પાદ ત્રણ પદાર્થ પશુ પદાર્થસ્વરૂપ ત્રણ પ્રકારના પશુ ચાર પ્રકારના પાશ.)

પ્રત્યભિજ્ઞ સંપ્રદાય. (મહેશ્વરસ્વરૂપ. પ્રત્યભિજ્ઞાસ્વરૂપ. તેની જરૂર.) **રસેશ્વર સંપ્રદાય.** (શરીર તે આદ્યધર્મ સાધન. પારદના શિવલિંગનું માહાત્મ્ય. રસો વે બ્રહ્મ-પર આ મતની રચના. આ શરીરે મુક્તિ. દૃઢ શરીર મેળવવાની યોજના. આ લોક-માં જ બ્રહ્મતત્ત્વપ્રાપ્તિ.) દર્શન મતોમાં જૈન સિવાય આત્માનું વ્યક્તિત્વ કોઈ જગોએ સર્વથા રહેતું નથી. પ્રત્યેક આત્મવાદપર રુચિ. જૈનમતે મોક્ષ. સિદ્ધદશા સુખમય. એના વિરૂદ્ધમાં ત્રણ મતો. મોક્ષસુખ. વૈશેષિકને ઉત્તર. જૈમિનીયને ઉત્તર. બૌદ્ધોને ઉત્તર. સાંખ્યને ઉત્તર. ચેતનાને જૈન દર્શનકારોના મતમાં આનંદ આવે છે તેનાં કારણો. બીજી જગોએ તો પતિને જ ઉડાવી દેવામાં આવે છે. પોતાના પતિમાં કામણ. દૂધ અને છાશ એક સ્થાનકે ન રહે. પતિમાં અક્ષય સુખ. પ્રત્યેક આત્મવાદમાં આનંદ. વ્યક્તિત્વ નાશમાં અંધકાર. આત્મવાદનો વિષય. વાડા. માર્ગ એક જ છે એમ કહેવામાં અસત્યારોપ. સાધ્યની સ્પષ્ટતા. મરિચીને દૂધ કાંજી એકત્રકરણ પ્રયોગ. પરમત-સહિષ્ણુતા અને આત્મવાદને વિરોધ નથી. સર્વત્ર ધર્મ છે એમ બોલવામાં અવ્યવસ્થા. પતિ વગર ગતિ ફોકટ. રોકડ અને ઉધરાણી. ચાર્વાકમતે પરભવ. એકાત્મવાદમાં ગતિનું નિષ્ફળત્વ. ઉધરાણી ઈશ્વર પાસે. ગરથ ગાંઠે. આત્મધન રોકડ નાણું. હવાડાની બોખ. ખાળે ડુચા દેવાની અન્યત્ર અનાવશ્યકતા. પ્રયોજન વગર પ્રયાસ. પ્રત્યેક આત્મવાદ વગર ખાળ અને હવાડાનો સંબંધ. આનંદઘનને પોકાર. લોકદર્શિત પતિને સલામ. આત્મસ્વરૂપજ્ઞાનની ખાસ આવશ્યકતા. સર્વજ્ઞ દર્શનમાં બતાવેલ આત્મવાદની વિશિષ્ટતા. **પૃષ્ઠ ૩૮૫ થી ૪૨૨.**

એકતાળીશમું પદ–વેલાવલ અથવા મારૂ. પીયા બિન સુદ્ધ બુદ્ધ ભૂલી. (વિરહકાળમાં ચેતનાની સ્થિતિ.) પતિપ્રાણ સાખી જોતી પતિની વાટ. દુઃખમહેલના ઝરૂખેથી પતિદર્શન કરવાની લાલસા. વિદેશગમનાદિપર ટબો. પરપરિણતિ રમણતા. અન્ય સ્ત્રીઓ પતિવિરહે રડતી તેની મશ્કરી. અત્યારે મારા તન મનની સ્થિતિ. અજ્ઞાનવાદ. સ્નેહ ન કરવાની ભલામણ. સ્થૂળ સ્નેહમાં વિક્ષેપ. ચેતન ચેતનાનો અવ્યાબાધ પ્રેમ. જાણપણાની મહત્તા. ચેતનાને કંટાળો. સ્થૂળ પ્રેમ નિષેધ. વિરહદશારૂપ સાપણ. પતિવિરહે પ્રાણ ધારણ કરવાની અશકયતા. પ્રાણવાયુનું ભક્ષણ. જીવિતવ્ય ધારણ ન કરી શકે એટલે જાગૃતિનો અભાવ. પછી ચેતનની સ્થિતિ. ચેતનાને સર્પમુખમાંથી બચાવવાની જરૂર. મળેલી સામગ્રીનો લાભ. સર્પના પવન-ભક્ષણપર રૂપક. ચેતનાના પ્રાણ તે યતિધર્મ. યતિધર્મનાં નામો. [illegible]તોપચાર. અનળ અને વિરહાનળમાં ફેર. શીત પદાર્થથી વિરાહનળનું ઉદ્દીપન. અંતર દાહ અને બાહ્ય ઉપચાર. બાહ્યોપચારપર લંબાણ વિચારણા. બાહ્યોપચારો થતા હોવાનાં કારણો. વ્યવહાર અને નિશ્ચય. અપૂર્વકરણ સુધી વિરહાનળ. ફાગણ માસ અને હોળી. ધૂળી પડવો. ચેતનાસ્વરૂપ ધૂળમાં. હોરી અને ખાખ. હોરી શબ્દપર શ્લેષ. સમતામહેલ. વાણીવિલાસ. આનંદઘનને પ્રાર્થના. કઠોર ન થવા પ્રાર્થના. ચેતનનાં લુંછણાં. ચેતનાને મંદિરે ચેતન. ઉપસંહાર. **પૃષ્ઠ ૪૨૨ થી ૪૪૨.**

બેંતાળીશમું પદ–રાગ યા આશાવરી અબ હમ અમર ભયે ન મરેંગે (માર્ગપર આવતા ચેતનનું અમરત્વ) મરણભય અધ્યાસ હોવાને અંગે વિશેષ ભય સમજણ થયા પછી જન્મમરણઉપાધિ મટે તેવા ઉપાયોની શોધ કરવાની વૃત્તિ ભવિષ્યમા વર્તમાન આરોપ મિથ્યા માર્ગનો ત્યાગ સુમાર્ગ જ્ઞાન વિષય-કષાયાદિ કુમાર્ગો સુમાર્ગગમન મૂઢતા મિથ્યાજ્ઞાન સ્વરૂપ દૃષ્ટિબિન્દુ સાપેક્ષત્વ મિથ્યાજ્ઞાન અને જન્મ મરણ રાગદ્વેષનુ બંધન નેહતત્ત્વનુ જોર યશોવિજયજી રાગદ્વેષને ઓ વિચાર બતાવે છે અદ્વેષ યોગનુ અંગ સમભાવ વૃત્તિ મિથ્યાત્વનો નાશ મિથ્યાત્વથી અનર્થપરંપરા અભિનિવેશ અનાદિ મરણો રાગદ્વેષનો કબજો છેવાની જરૂર શરીર નાશવંત ચેતન અવિનાશી ચેતન શરીરનો તેથી સંભવ ન ઘટે વાસ્તવિક નામ પકડવા ચેતનનો વિચાર ચિદાનંદજીનુ પદ ઓ ઘટ વિણસત વાર ન લાગે સવૈયા શુદ્ધ સ્થાનના ચેતનનો વાસ સમજણ વગર મરણ ભ્રમણા વસ્તુસ્વરૂપ વિચારણા સુખ દુખનો વિચિત્ર ખ્યાલ અમરપણાની સિદ્ધિ બે અક્ષર હંસ શિવ બીજો બે અક્ષરોનુ રહસ્ય પદની કૃતિપર વિચારણા નોટ પૃ ૪૪૨થી ૪૫૫

તેતાળીશમુ પદ–રાગ ટોડી મેરી તુ મેરી તું કાહે ડરેરી (ચેતનના આત્મશક્તિસૂચક ઉદ્ગારો) ચેતન સમતાને પોતાના મનની વાત કહે છે અને તુ મારી પોતાની છો સમતા ચેતનનો અભેદ વિભાવોનુ થોડા વખતનુ જોર વિભાવોનુ જોર થતા પરિણામ આખરે તુ મારી પોતાની છો આત્મ પરિણતિ જાગૃત થતા ભવ્ય પ્રાણીના ઉદ્ગારો ભાવાર્થ ઠોઠ દિવસ રણકાર પ્રમાણે ઠોઠ દિવસ પીતળ ઉપર ઢોળ ચડાવી માયામમતા પીતળ ચેતનપદ સંભારણા સોનાનુ સોનાપણું સંતપ્રસંગ ભવિષ્યમા જરૂર થશે ચેતનજીની ઉત્ક્રાન્તિપર વિચારણા ભાવનામાં કાળસ્થિતિ પરિપક્વતા નંદિષેણ ચેતનની મધ્ય દશા બેકનનુ વાક્ય કાર્યક્રમવિચારણા વિચાર-કાળમા સમય ક્રિયાકાળમા જલદી દાખલ થવાની જરૂર પ્રતિમા સાધ્યપ્રાપ્તિનો સમય આપનો પદ વિચારણા સુમતિપ્રસંગ કાળ આ પાત્ર ગેરી ચેતનુ પરિણામ પાત્ર કારણ નિજ સ્વરૂપ યોગદર્શન અને ચેતનની દશા ઇચ્છાયોગની છે પરમાત્મ છત્રીશી (ચિદાનંદજી)ના ચાર દુહા સામર્થ્યયોગ કરી શકે નહિ તે દશા ધર્મસંન્યાસ અને યોગસંન્યાસ સામર્થ્યયોગ શાસ્ત્રયોગ ક્રમભંગ ચેતને બનાવેલી સ્થિતિ હોવાને લીધે એક મોટી ભૂલ પૃ ૪૫૬થી ૪૬૮

ચુંમાળીશમું પદ–રાગ ટોડી તેરી હું તેરી હું એતી કહુંરી (ચેતનાના સત્યુદ્ગાર) પ્રતીતિ કરાવવાનુ કારણ નિશ્ચય કરી આપવાની કબૂલાત વ્યવહાર નિશ્ચય કાશીએ કરવત ચેતનાની દૃઢ પ્રતિજ્ઞા પ્રતિજ્ઞાનો આંતર આશય માયામમતા તો વેશ્યા છે, તમારી નથી અને થવાની પણ નથી ચેતનજીનો પાત ચેતનજીની મોટી ભૂલ વેદપુરાણમા કે બીજે સર્વત્ર ચેતનની વાતો અને તેનો વિસ્તાર સર્વ ધર્મોના ચેતનને સમજવાના દૃષ્ટિબિન્દુઓ સત્યના અંશો સુપ્રસિદ્ધ ચેતન ચેતનની રીતિ બતાવો

પતિને પ્રસન્ન કરવાની ઇચ્છા. વિરોધના અંતરમાં એકતા. ધર્મને નામે લડાઇઓ. ચેતન
પાસે સેવનવિધિ કહેવરાવવાનું કારણ. ગમે તે પ્રકારે ચેતન રાજી જોઇએ. બીજાનું ગમે
તેટલું સહન થઈ શકે. પરિણતિમાં તલ્લીનતા. શુદ્ધ ચેતનનું વિશિષ્ટ સાધ્ય બિન્દુ. યશો-
વિજય. સમાધિશતક. જગત્ એને ઉન્મત્ત ગણે છે, એ જગતને અંધ ગણે છે. જલદી
મળવા વિજ્ઞપ્તિ. ગંગાતરંગમાં તણાવું. તક-પ્રસંગ વારંવાર મળતાં નથી. સંસારપ્રવા-
હમાં તણાયા પછી ઠેકાણે જલદી અવાતું નથી. ઉપસંહાર. પૃ. ૪૬૮ થી ૪૮૧.

**પીસ્તાળીશમું પદ-ટોડી. ઠગોરી ભગોરી લગોરી. (ઘાટઉતારણનાવ
યાચના.)** અર્થવિષમતા. માયામમતાને દૂર થવા આગ્રહ. ચેતનાને જાગ્રત થવા કથન.
આત્મદૃષ્ટિથી પર સર્વ દગો છે. ભૂલભરેલી ગણતરીનું કારણ. શુદ્ધ દશામાં ચેતનના ઉદ્-
ગારો. શુદ્ધ વિચારના પ્રસંગો વધારવા. આત્મનિરીક્ષણ, તેના નિયમો. સ્વદૃષ્ટિ જાગ્રત
થતાં વ્યવહારનાં લક્ષ્યો પરની પ્રીતિ ચાલી જાય છે. વ્યવહાર સંબંધ વિચારણા. માતા
અરી કોણ. જ્ઞાનચક્ષુથી થયેલ વિપુલ જ્ઞાન. વસ્તુસ્થિતિનું હાર્દ. ગાત સંબંધ. દૃષ્ટિવિચા-
રણા. અનુભવદૃષ્ટિ જાગ્રત થતાં સ્થિતિ. ઇંદ્રિયસુખપર્યાપ્તિ પણ અનુભવમાં. સારા
પ્રસંગોનો લાભ. એવા પ્રસંગોનું અલ્પત્વ. નિર્ણયપ્રસંગો. વિરહસમુદ્રનો પાર પામ-
વામાં મુશ્કેલી. વિરહવેદનાસ્થળ. આનંદઘનપ્રભુદર્શનરૂપ વિષમ માર્ગ. અવઘટ. નાવ.
તેની યાચના. ટબાકારનો અર્થ. વસ્તુગત ધર્મજ્ઞાન. પરભાવરમણતા દૂરીકરણ. મોહદશા-
ત્યાગ. પિતા ચેતન તેરમે ગયા. કેવળજ્ઞાન પુત્ર પણ તેરમે ગયો. તેપર વિચારણા. શુદ્ધ
ચેતનાની પ્રાપ્તિ અને માયામમતાનો ત્યાગ. ઉપસંહાર. પૃ. ૪૮૨ થી ૪૯૫.

**છેંતાળીશમું પદ-ટોડી. ચેતન ચતુર ચોગાન લરીરી (ચેતનજી અને
મોહરાયના લશ્કરનું આહ્વાન)** મોહરાજાનું સંસારમાં કામ. મોહરાજાનું સૈન્ય.
મેદાનમાં આવી લડવા ચેતનને આહ્વાન. ગઢમાં રહીને તો કાયર લડે. રજપૂતોની બહા-
દૂરી. ચેતનની બહાદુરી. બ્હાનાં. સિંહદૃષ્ટાંત. એનો સ્વશક્તિપર ભરોસો. ગોટા વાળવાની
ટેવ. દાખલાઓ. ચોગાન-ગુણસ્થાન. મિસકર એટલે શ્યામતા. કર્મશ્યામતા. મિસકર એટલે
મશ્કરી. લડાઇની રીતિ. લડાઈ અને દયા. પ્રભુને માર્ગે. નવમેથી તેરમે ગુણસ્થાનકે. બે
ઘડિમાં. મોહનીય કર્મનો નાશ. ક્ષપકશ્રેણિ. કેવળ મનસુફ. શિવદરગાહ. અચળ, અબા-
ધિત સ્થાનની મહત્તા. શત્રુનો મોટો સંહાર. શત્રુને ઓળખવાની જરૂર. લડાઇનું રણ-
શિંગડું. સાધારણ લડાઈ અને ચેતનજીનું યુદ્ધ. સાધારણ લડાઈ લડે તે ગાંડા. શૂરવીર
ભાવશત્રુ સાથે લડે છે. ગાડાંની નિશાની. નિવૃત્તિનિવાસ એ ભાવલડાઇનું પરિણામ.
ધર્મનો મર્મ. આનંદઘનપદ પકડવું. ધર્મનાથસ્તવન. દાસભાવે પ્રભુપદસેવા. ધર્મ-
મર્મની જિજ્ઞાસા. ચિદાનંદ. ઉપસંહાર. પૃ. ૪૯૬ થી ૫૦૯.

**સુડતાળીશમું પદ-ટોડી. પિય બિન નિશદિન ઝુરૂં. (શુદ્ધચેતનાની
વિરહતાપમાં ઝુરણા.)** પતિ મંદિરે પધારતા નથી તેથી વિરહ. તેની ઝુરણા. આર્યા-
વર્તની લજ્જા. લજ્જા મૂકી પતિઆગમનના દ્વારપર આંખો. આંખ એટલે જ્ઞાનદૃષ્ટિ. લજ્જાની
વાત દાર્ષ્ટાંતિક યોજના માટે છે. શુદ્ધચેતના અને બાહ્ય દેખાવ. કુમતિ અને સંય-

મલ્હાર વિરહમા વસ્ત્રાભૂષણત્યાગ વસ્ત્રનુ પણ ભાન નથી ચોટી-વેણી શણગાર કોને માટે કરવા? મોક્ષસુખ અને દેવલોકના સુખ બન્ને વચ્ચે સરખામણી મારા પતિને તો મોક્ષકમળા પણ ગમતી નથી સુમતિના વચન તરીકે અર્થ ચેતનના ઉદ્ગારરૂપે અર્થ ટબાકારનો અર્થ સાસુ (આયુ સ્થિતિ) એક ક્ષણવારનો વિશ્વાસ રાખતી નથી નણદ (તૃષ્ણા) સવારથી લડે છે એક ક્ષણ પણ આયુષ્ય વધે નહિ વીરપરમાત્મા અને છઠ્ઠે નણદને ચિંતા ચેતન જાય તો વીરપસલી મામેરૂ મળે નહિ પૈસાની પચાતમા દીનયાત્રા નગોરી. વૈદ્યકાર્ય તબીબ અને તપત આનન્દઘનપિયૂષનો વરસાદ કનીનાઈન વિગેરેથી એ તાવ ઉતરે નહિ. 'આનન્દરસ'-ના ઉપસંહાર

પૃ ૫૦૯ થી ૫૨૨

અડતાળીશમું પદ-મારૂ જગલો માયડી મુને નિરપખ કિણહી ન મૂકી (ચેતનાની નિષ્પક્ષતા-દર્શનવૈચિત્ર્ય) ચેતનનો ચેતનતા ગુણ શુદ્ધ-ચેતના સ્વરૂપ ચેતન ચેતનાનો અભેદ શુદ્ધ દશાની સાપેક્ષ વૃત્તિએ બતાવેલો ભાવ વિશાળ દૃષ્ટિથી થયેલો આ પદનો ઉલ્લેખ ચેતના અને સુમતિ માડી શબ્દનો ભાવ પતિ તો જ્યા જાય છે ત્યા તદ્રૂપ બને છે પતિ એક પક્ષે ખેંચાય છે શુ તેની સાથે ઘસડાઉ શુ નિજ મત ફુંક વિભાવમા ચેતનની ફસામણી શુદ્ધચેતનાના વલખા અને વિભાવનુ જોર. સત્યના અંગોનો સ્વીકાર, હેત્વાભાસો સમજવાની મિથ્યાત્વથી પતિની અશાન્તિ 'ધમી નિજ પર કર ટુકી' પર વિચારણા ચેતનજીનુ સમુદ્રમા ડૂબવુ તેના કારણો સત્યગ્રાહી બુદ્ધિ 'નિષ્પક્ષ' શબ્દ ધાર્મિક અને આધ્યાત્મિક દૃષ્ટિએ ચિદાનદજી અને આધ્યાત્મિક નિષ્પક્ષતા મેટાફીઝીક્સ એથીક્સ આનન્દઘનજી મેટાફીઝીકલ દૃષ્ટિએ અને ચિદાનદજી એથીકલ દૃષ્ટિએ નિષ્પક્ષતા વિચારે છે ચેતનાને પક્ષમા કેવી રીતે ખેંચી તેના દૃષ્ટાંતો ૧ જોગીએ જોગણ બનાવી જોગીનુ સ્વરૂપ માયાવાદ મહામાઈની ઉપાસના તે માયાનુ રૂપક જ્યોતિસ્વરૂપની દેવીઓ. સ્વથી અન્યનો તિરસ્કાર કરવાના રૂપો ૨ જતીએ જતણી કરી યતિ એટલે પરિવ્રાજક જૈનના જતિ જોગી જતિમાં ફેર. ૩ ભક્તે ભક્તાણી બનાવી ભક્તિમાર્ગ ભક્તિમા મુક્તિ સાધન સાધ્ય તફાવત પર ધ્યાન. રાવણ અને ભક્તિ અન્ય નિષેધની અનુચિતતા ૪ મતવાળે મતાણી બનાવી. અલખમતસ્વરૂપ દર્શનમોહ ચેતનાનો કલ્પાત ૫ રામરામ ઉચ્ચાર કરાવ્યો ૬ રહિમાન શબ્દ ભણાવ્યો. ૭ અરિહંત શબ્દ બોલાવ્યો રામ અરિહંત શબ્દોમા મહત્ત્વ. પોપટની જેમ ઉચ્ચાર પણ ભાવવિચારણાની ગેરહાજરી ૮ ઘરઘરના ધધા કરાવ્યા. આત્મસગાઈ દૂર રાખી વરઘોડામા ફેરવી. આનન્દઘન અને ગચ્છભેદ લડાઈઓ-ધર્મને નામે. ધર્મને નામે આછકિમ ૯ કોઈએ મુડી ૧૦ કોઈએ લોચ કરાવ્યો બાહ્ય ભાવે લોચ યશોવિજયજી અને લોચ લોચના પરિપૂર્ણતા. બાહ્યમૌન. વચનસમિતિ અને વચનગુપ્તિ વચન અને સજ્ઞા. વચન અપ્રવૃત્તિ અને મુનિસુંદરસૂરિ. ૧૧ કોઈએ કેશે લપેટી જટા વધારી. નાટકીઆઓ અને મોટા યોગીનો વેશ. ૧૨ કોઈએ જગાડી

અલેક જગાવવાનું સ્વરૂપ. મને જાગ્રત કરવાને બદલે લોકોને જગાવી. ૧૩ કોઇએ સુવાડી દીધી. ચેતના છે જ નહિ; ખાઓ, પીઓ, એવો ઉપદેશ આપ્યો. મારી વિરહ-વ્યથા કોઇએ મટાડી નહિ. ૧૪ કોઇએ સ્થાપી. વલ્લભ અને રામાનુજનો દ્વૈત. તેઓ કાંઇક ચેતનમાં અને કાંઇક પ્રકૃતિમાં ચેતના સ્વીકારે છે. ૧૫ કોઇએ ઉથાપી. ભૂત-વાદીઓનો પંચભૂતનો સંયોગ. નેતિ નેતિ પદપર આધારવાળા અદ્વૈતવાદીઓ. બૌદ્ધ અને મીમાંસકે પણ મને ઉડાવી. મારૂં તાત્વિક સ્વરૂપ બહાર પાડવાનો પ્રયાસ કર્યો નહિ. ૧૬ કોઇએ ચલાવી. સ્વીકારીને પ્રલય વખતે વિનાશ. કૃતનાશાદિ દૂષણો. ૧૭ કોઇએ રાખી. ઈશ્વરાંશ તરીકે કબૂલ રાખી. સ્થાપન કરનાર મતો અને ઉત્થાપન કરનાર મતો. વૈશિષિક મત અને ઈશ્વર. એક સરખા મતનો મારા સંબંધમાં અભાવ. મતની વ્યાખ્યા. સ્વમતસ્થાપનાનો આગ્રહ. કોઇનો કોઈ સાક્ષી મળે નહિ. સર્વગ્રાહી જૈનદર્શન અને શુદ્ધચેતનાની દશા. ધીંગો દુર્બળને હરાવે છે. ઢીંગે ઢીંગાની લડાઈ. મોહરાજા અને ચેતનની સરખામણી. પતિ જાગે તો તો લડાઈ જમાવે, બાકી હમણાં અમારી જેવી અબળાથી બોલાય તેવું પણ રહ્યું નથી. પતિ મોહ સાથે લડવાને બદલે તેના સેવક થઈ બેઠા છે. ત્યારે લડે કોણ? વળી પોતાનાં પરિવારનાં નામો પણ વિસરી ગયા છે. શુદ્ધ સ્વરૂપે ચેતના. વિભાવમાં ચેતન. ચેતનાની લજ્જા. પોતે શું કર્યું અને પોતાની પાસે શું કરાવ્યું તે કહેતાં લાજ. ધર્મને નામે કામો. ધર્મની દુકાનો ચલાવી. ટુંકામાં કહું તો મારૂં ઘર સાજું નથી. ઘર ચલાવવાના નિયમો. લડાઇની તૈયારી બરાબર નહિ. ધર્મમાં તર્ક કરવાની મના કરનાર. હસ્તિ અને જૈન મંદિર. વાડા બાંધી લેનાર. આપવીતી કહેતાં રીસ. આનંદઘન બાંહ્ય ઝાલે તો વિજય મળે. પતિનું આનંદ-સ્વરૂપ. હાથ પકડવો એ આખા પદની ચાવી છે. નિશ્ચયપોષણા જોનારને જવાબ. ઉપ-સંહાર. બાહ્ય ક્રિયા અને ચેતન. અન્ય લેખકોના આવા વિચારો. ચિદાનંદ. યશોવિજય-જસવિલાસ. જ્ઞાનવિમળસૂરિ–જ્ઞાનવિલાસ. પક્ષઅંધતાત્યાગ. જૈન દર્શનની વિશાળતા. ન મે ભ્રાતા મહાવીરો. પૃ. ૫૨૨ થી ૫૬૩.

ઓગણપચાસમું પદ–સોરઠી. કંચનવરણો નાહ રે. (પતિસેળાપ માટે યાચના.) સમતાના મુખમાં પદ. સ્થૂળ ભાવ. પતિ વગર મને અંજનાદિ શણગાર ગમતા નથી. વિક્રમોર્વશીયમાં પુરૂરવ. આધ્યાત્મિક ભાવ. સુવર્ણરૂપ પતિ. પતિવિરહના ઉપદેશમાં આનંદની ગેરહાજરી. પતિવિરહે સ્નાન. સબ અપની અપની ગાવે. સ્વધર્મે નિધન અને પરધર્મ ભયાવહ. એનો રહસ્યાર્થ. ધર્મનો ભાવ. અરસ્પરસ સંબંધ રાખતા ધર્મો. ભરતચક્રી. મતનો આગ્રહ. વિશુદ્ધ માર્ગની શોધ. પ્રગતિનો આશય. વિરહપીડા સ્વજન જ જાણે. શિતમાં વાનર પેઠે શરીરે ધ્રુજ થાય છે. વસ્તુસ્વરૂપરહસ્યમાં ઉતરવાની જરૂર. બાહ્ય ભાવપર રાચનારા ઘણા. સયણના ત્રણ અર્થ. મિથ્યાત્વ દશા જોઈ ચેતનાને ધ્રુજ. પંચતંત્રમાં વાંદરો. વાંદરો અને સુઘરી. સુઘરી જેવા ઉપદેશકો. ઉપદેશક-પર આક્ષેપ. પતિ વગર ઘર શરીર કાંઈ ગમતાં નથી. પતિવિરહે શરીરપર પ્રેમ ચેત-

નાને થનો નથી ધર્મને નામે ચાલતી પેઢીઓની ધમાધમ મિથ્યાત્વની ટ્રેન તેમા ચકચૂર થયેલાની દશા આનદઘન પ્રભુ હાથ પકડે, મિથ્યાત્વ દૂર કરે અને માયામમતાનો પ્રસગ મૂકાવી દે તો અન્ત આવે સાસારિક દશા અને ધર્મદશે રસની જમાવટ અને ધર્મ સહજ ગુણરમણતા એ બાહ્યચક્ષુ બાહ્ય ભાન તજી નાથને મળવા પ્રયાણ
પૃ ૫૬૩ થી ૫૭૫

પચાસમુ પદ–ધન્યાશ્રી અનુભવ પ્રીતમ કૈમે મનાવ્યો (પતિમેળાપની મુશ્કેલી–અનુભવ તરફ ઉક્તિ) સમતા અનુભવને પૂછે છે કે પ્રીતમને કેમ મનાવીશ? મિથ્યાત્વમા ભૂલા પડેલા પતિ તેની વિચિત્ર માન્યતા વિચિત્ર રૂપ ધારણ કરનાર પતિ ધનવાન્ અને નિર્ધન પતિ નિર્મળ અને સબળ પતિ ચેતનજીના વિચિત્ર ઢગો છટા અને ઠાઠ–ચેતન ચેતનના અનેક રૂપો તો પછી ચેતન અવિનાશી કેવી રીતે? કર્મોના આપેલા રૂપો કર્મ અને ચેતન તેનો નાશ કરનાર પણ ચેતન ખોટા ખાતા ખતવવાની પદ્ધતિ ભાવાર્થનુ વિષમત્વ આત્માને હિતકારી આત્માએ કરવુ ધર્મદાસ ગણિ વિવેચક દૃષ્ટિ લોકો અને ધર્મ લોકો ઉપર મત રહે ત્યાસુધી સુમતિમન્દિર-પ્રવેશની શરૂઆત થઈ નથી એમ સમજવુ આપણો (સુમતિ અનુભવનો) અરસપરસ સબધ. મિત્રધર્મ પતિનો મેળાપ કરાવી આપ, નહિ તો તુ પણ ધનાશ્રી કર અનુભવ ચેતના અને સમતાનો સબધ ગાનારી ટોળીમા 'ધનાશ્રી'ની સજ્ઞા અતરાત્માને ઉપદેશ. અનુભવજ્ઞાનની મહત્તા બનારસીદાસ. સમયસાર અનુભવ અને ચિદાનદજી. એનો ઝગઝગાટ કાયમ રહેવાની જરૂર એમા મીઠાશ ધનાશ્રી કરવામા પાછો અનેક ભવે પત્તો નહિ ખાય. ઉપસહાર વિજ્ઞપ્તિ પ્રાર્થના આનદરસ પૃ ૫૭૬ થી ૫૮૯

મૂળ પાઠે પચાસમ પદ પૃ ૫૯૦ થી ૬૦૫

स्पर्धन्ते केऽपि केचिद्दधति हृदि मिथो मत्सरं क्रोधदग्धाः,

युध्यन्ते केऽप्यरुद्धा धनयुवतिपशुक्षेत्रपद्रादिहेतोः,

केचिल्लोभाल्लभन्ते विपदमनुपदं दूरदेशानटन्तः,

किं कुर्मः किं वदामो भृशमरतिशतैर्व्याकुलं विश्वमेतत्.

કેટલાક પ્રાણીઓ સ્પર્ધા કરે છે; ક્રોધથી દગ્ધ થઈ કેટલાક હૃદયમાં પરસ્પર મત્સર રાખે છે; કેટલાક ધન, સ્ત્રી, પશુ, ક્ષેત્ર, નગર વિગેરે માટે અનિવાર્ય ક્રોધને વશ થઈ લડાઈ મચાવે છે; કેટલાક લોભને વશ થઈ દૂર દેશમાં રખડતાં પગલે પગલે અનેક વિપત્તિઓ પામે છે—આ તે શું કરીએ? શું કહીએ? આખું વિશ્વ સેંકડો અરતિ–પીડાઓથી ઘણું આકુળ વ્યાકુળ થઈ ગયેલ છે.

શાંત સુધારસ.

कस्मात्कोऽहं किमपि च भवान् कोऽयमत्र प्रपञ्चः

स्वं स्वं वेद्यं गगनसदृशं पूर्णतत्त्वप्रकाशम् ।

आनन्दाख्यं समरसघने बाह्यमन्तर्विहीने.

निस्त्रैगुण्ये पथि विचरतः को विधिः को निषेधः

હું કોણ? ક્યાંથી? તમે વળી કોણ? આ સર્વ પ્રપંચ શેનો? પોતામાં અનુભવથી સમજી શકાય એવા આકાશતુલ્ય આનંદ નામના પૂર્ણ તત્ત્વનો પ્રકાશ થાય છે; બાહ્ય અને અંતરથી રહિત સમરસઘનમાં રહેલે તમો સત્ત્વ ગુણથી રહિત માર્ગમાં વિચરનારને વિધિ શું કે નિષેધ શું? **સુભાષિત.**

लोके लोका भिन्नभिन्न स्वरूपा, भिन्नैर्भिन्नैः कर्मभिर्मर्मभिद्भिः

रम्यारम्यैश्चेष्टितैः कस्य कस्य, तद्विद्वद्भिः स्तूयते रुष्यते वा.

જગતમાં મર્મને ભેદનાર એવાં ભિન્ન ભિન્ન કર્મોવડે લોકો ભિન્ન ભિન્ન સ્વરૂપવાળા છે, તેથી વિદ્વાનોએ કોની કોની (દાનાદિરૂપ) રમ્ય અને (વધાદિરૂપ) અરમ્ય ચેષ્ટાઓથી સ્તવના કરવી અથવા નિંદા કરવી? **શાંત સુધારસ.**

भवारण्यं मुक्त्वा यदि जिगमिषुर्मुक्तिनगरीम्,

तदानीं मा कार्षीर्विषयविषवृक्षेषु वसतिम्;

यतश्छायाप्येषां प्रथयति महामोहमचिरा-

दयं जंतुर्यस्मात्पदमपि न गन्तुं प्रभवति.

સંસાર અટવીને મૂકીને મોક્ષ નગરીમાં જવાની તારી ઇચ્છા હોય તો વિષયવિષવૃક્ષોમાં નિવાસ કર નહિ; એનું કારણ એ છે કે, એ વૃક્ષની છાયા એવા મહા મોહ (અજ્ઞાન) ને ફેલાવે છે કે તેમાંથી આ પ્રાણી જોર કરીને એક પગલું પણ આગળ ભરવાને સમર્થ થઈ શકતો નથી. **સોમપ્રભાચાર્ય–સિંદૂરપ્રકર.**

ॐ परमात्मने नमः

શ્રી આનંદઘનજીનાં પદો.

અર્થ વિવેચન સહિત.

પ્રથમ પદ—રાગ વેલાવલ.

क्या सोवे उठ जाग बाउरे. क्या० ए आंकणी.
अंजलि जल ज्युं आयु घटत है,
देत पहोरियां घरिय घाउ रे; क्या० १

"હે ગાંડા! તું શું સુઈ રહ્યો છે? ઉઠ, જાગ્રત થા. હાથના ખોબામા રહેલા પાણીની પેઠે આયુષ્ય ઘટે છે, પહેરેગીર ઘડિયાળને ઘા મારે છે"

ભાવ—જ્ઞાની ગુરૂ મહારાજ આ જીવ વિષય કષાયમા આસક્ત છે તેને ખરાખર ઉપદેશ આપવા માટે અત્ર કહે છે. વિષય કષાય એ વિભાવ દશા છે, એમા ગમે તેટલી પ્રવૃત્તિ કરવામા આવે તોપણ તેમા આત્મિક અવનતિ જ થાય છે અને તેથી તેમા પ્રવૃત્તિ કરનાર જીવ આત્મિક દૃષ્ટિથી તો ઉંઘતો જ હોય એમ જણાય છે. તું ખાય છે, પીએ છે, ફરે છે, ધન કમાય છે, ઇંદ્રિયોના વિષયો સેવે છે, પણ એ સર્વ તને ઊંડા ખાડામાં ફેંકી દેનાર છે, તેથી હે ભોળા બંધુ! તું એ તારૂં ગાંડપણ છોડી દે, ઉઠ, જાગ્રત થા. તું જરા વિચાર કર, દરેક ક્ષણે, દરેક મિનિટે, દરેક કલાકે, દરેક દિવસે તારૂં આયુષ્ય ઘટતું જાય છે તું સમજે છે કે વયમા મોટો થયો, પણ તેટલું જીવન જો તેં વાસ્તવિક રીતે પસાર કર્યું નહિ હોય તો તે તારી ક્ષણો,

---

૧ ક્યા=શું સોવે=સુવે છે, ઉંઘે છે બાઉરે=ગાંડા અંજલિ=હાથનો ખોબો જલ=પાણી જ્યું=જેમ. આયુ=આયુષ્ય ઘટત હે=ઘટે છે દેત=મારે છે પહોરીયા=પહેરેગીર. ઘરિય=ઘડિયાળને ઘાઉ=ઘા, પ્રહાર

કલાકો ને દિવસો વ્યર્થ ગયાં છે. તારો આત્મિક વ્યવહાર શુદ્ધ ન હોય, તારી આત્મજાગૃતિ ન થઇ હોય તો સર્વ નિરર્થક છે અને એ બતાવવા માટે-તને આત્મિક કાર્યમાં જાગ્રત કરવા માટે આ પહેરેગીર દરેક કલાકે ઘંટ વગાડી તને ખબર આપે છે કે એક કલાક પસાર થઇ ગયો; એક ઘડી પસાર થઇ ગઈ; જે સમય પસાર થઈ ગયો તે ફરીવાર તને મળનાર નથી; ખોબામાં ભરેલ પાણી આંગળીઓ વચ્ચેનાં છિદ્રમાંથી નીકળીને જેમ ચાલ્યું જાય છે તેમ આયુષ્ય ઘટતું જ જાય છે; માટે એ ચેતવણી ધ્યાનમાં લઇ તું ઉઠ, જાગ્રત થા, તારા આત્મિક કાર્યમાં પ્રવૃત્તિ કરવા લાગી જા અને દરેક ઘડિનો, દરેક પળનો, દરેક વિપળનો ઉપયોગ કર. જ્યાંસુધી તું વિભાવ દશામાં રમણ કરીશ ત્યાંસુધી તારી ગમે તેટલી પ્રવૃત્તિ હશે તોપણ શુદ્ધ દૃષ્ટિએ તો તું ઉંઘતો જ છે, માટે એ તારી ઉંઘ ઉડાડી દે અને હવે તારા પોતાના કામમાં લાગી જા.

જે વસ્તુ પોતાની નથી, જે ખરું સુખ આપનાર નથી, જે અનિત્ય છે, તેમાંથી સુખ મેળવવાની લાલચે પ્રવૃત્તિ કરી રહેનાર જીવને ગાફેલ કહેવામાં આવેલ છે, કારણકે એ સ્થિતિમાં એ પોતાના સ્વરૂપને ભૂલી જાય છે, શુભ કાર્યમાં અસ્વસ્થ રહે છે અને વિભાવિક સ્વપ્નોને સત્ય સમજે છે. જો આ સ્થિતિ તું વધારે વખત ચાલવા દઇશ તો આયુષ્ય અંજલિ માંહેના પાણીની પેઠે ચાલ્યું જશે અને પછી તારે બહુ પસ્તાવું પડશે, માટે આ ઉંઘમાંથી ઉઠ, જાગ્રત થા.

इंद चंद नागिंद मुनि चले,
कोण राजापति साह राउ रे;
भमत भमत भवजलधि पायके,
*भगवंत भजन विन भाउ नाउ रे. क्या० २

"ઇંદ્ર, ચંદ્ર, ધરણેંદ્ર અને મોટા મુનિઓ ચાલ્યા ગયા તો પછી ચક્રવર્તી રાજા કે શહેનશાહ તે શા હિસાબમાં? સંસારસમુદ્રમાં ભમતાં ભમતાં ભગવાનની ભક્તિ વગર બીજી ભાવનૌકા કોણ છે?"

* "પાયકેં, ભગવંત ભજન વિન ભાઉનાઉરે" એ પાઠ અશુદ્ધ જણાય છે. પણ "પાય તેં, ભગવંત ભક્તિ સ્વભાવ નાઉરે" એ પાઠાંતર વિશેષ ઘટતો આવે છે. પાય

ભાવ-મોટા મોટા ઇંદ્ર, ચદ્ર, નાગેંદ્ર અને તીર્થંકરો પણ આયુષ્ય પૂર્ણ થયુ ત્યારે ચાલ્યા ગયા, તો પછી ચક્રવર્તી, શહેનશાહ કે રાજા-રાણા તે કઇ ગણુતરીમા છે? શ્રી વીર પરમાત્માને ઇંદ્ર મહારાજે બે ઘડિ આયુષ્ય વધારવાની વિજ્ઞપ્તિ પરોપકાર માટે કરી હતી ત્યારે શ્રી મહાવીરે ઉત્તર આપ્યો હતો કે તે કાર્ય કરવાને હે ઇંદ્ર! કોઈ પણ સમર્થ નથી આવી રીતે આયુષ્ય પૂર્ણ થાય ત્યારે દેહ છોડવો એ તો સર્વને સામાન્ય છે અને ગમે તેટલો પ્રયાસ કરવા છતા તેનો પ્રતિબધ થઈ શકે તેમ નથી-એ સમર્થ પુરૂષોના દૃષ્ટાતોથી જોયુ તો પછી હે બધુ! તારી શી ગણુતરી! તુ કોણુ બિસાતમા? આવી દુ ખ-દાયક સ્થિતિમા-આ ભરદરિયે લાગેલા તોફાનમાથી બચવાનો ઉપાય સારી નૌકાની પ્રાપ્તિ સિવાય અન્ય નથી, તેમ આ મહા ભયકર સસાર-સમુદ્રમાં તું આમથી તેમ અને તેમથી આમ જેમ પવન અને કલ્લોલ આવે તેમ અટવાયા કરે છે, તેમાથી તારો નિસ્તાર કરી સસાર-સમુદ્રને કાઠે લાવી મૂકે એવી આ સુદર નૌકા, સ્ટીમર તને પ્રાપ્ત થઇ છે તેનો તું ઉપયોગ કર

સામાન્ય ઋદ્ધિ, સતતિ કે સ્ત્રીમા આસક્ત થયેલા આ જીવને સમજાવે છે કે તારાથી પ્રબળ ઋદ્ધિવાળા પણ આખરે ચાલ્યા ગયા છે, તેઓના નામ નિશાન પણ રહ્યા નથી તેઓ અત્રે હતા ત્યારે તેઓનુ સ્વરૂપ જોયુ હોય તો લાગે કે જાણે એ અહીં નિરતર રહેવાના છે, એવુ તેઓ પામે દાસવૃદ વિગેરે હતુ, પણ આખરે તેઓ ગયા છે માટે તારે આવી સામાન્ય બાબતમા આસક્ત થઇ જવુ ઉચિત નથી આ હોડી તને મળી છે તેનો ઉપયોગ કર

તેં=તને મળી ભગવત ભક્તિ સ્વભાવરૂપ નૌકા. તાત્પર્યાર્થ એ છે કે મોટા મોટા રાજા, ચક્રવર્તી અને ઇંદ્ર ચાલ્યા ગયા, તને ભવસમુદ્રમા પર્યટન કરતા હાલ ભગવતની ભક્તિ સ્વભાવરૂપ નૌકા પ્રાપ્ત થઇ છે તો તેનો ઉપયોગ સમુદ્રપાર ગમન કરી તારા સ્થાન્ય સ્થાને પહોંચવા માટે કર

* ઇંદ=દેવતાઓના સ્વામી ચદ=ચદ્રમા નાગિંદ=ધરણેંદ્રાદિ ભુવનપતિના દેવો ચલે=ચાલ્યા ગયા. કોણુ=આ હિસાબમા રાજપતિ=ચક્રવર્તી સાહ=શહેનશાહ રાઉ=રાણા ભમત ભમત=ભમતા ભમતા ભવજલધિ=સસારસમુદ્ર પાયકેં=પામીને. ભગવત ભજન=ભગવાનની ભક્તિ વિન=નગર. ભાઉનાઉ=ભાવનૌકા.

कहा विलंब करे अब बाउरे,
तरी भवजलनिधि पार पाउ रे;
आनंदघन चेतनमय मूरति,
शुद्ध निरंजन देव ध्याउ रे. क्या० ३

"હે ગાંડા! હવે શું વિલંબ કરે છે? સંસારસમુદ્ર તરી જઇને તેનો પાર પામ, આનંદસમૂહ ચૈતન્યમૂર્તિ છે, એ કર્મરૂપ અંજન વગરના શુદ્ધ પ્રભુનું ધ્યાન કર."

ભાવ—હે બંધુ! તને ભગવંત ભક્તિરૂપ નૌકા પ્રાપ્ત થઈ છે તો પછી હવે તેને વળગી જવામાં ઢીલ શામાટે કરે છે? અનેક ભવ કર્યા પછી મનુષ્યભવ પ્રાપ્ત થાય છે. દશ દૃષ્ટાંતે તેનું દુર્લભપણું શાસ્ત્રકારે અનેક જગોએ બતાવ્યું છે. તે પ્રાપ્ત થયા પછી વળી ઇંદ્રિયોની પૂર્ણતા, શરીરનું આરોગ્ય, દીર્ઘ આયુ, સદ્‌ગુરૂનો યોગ, તેમનો બતાવેલ શુદ્ધ ધર્મ, વીતરાગ ભગવાનની ભક્તિ એ સર્વ બાબતનો સંયોગ મળવો મુશ્કેલ છે, અનેક ભવો પછી એવી સુંદર સોનેરી તક હાથમાં આવે છે, તેવી જોગવાઇ તને આ ભવમાં મળી છે, તો પછી તેનો લાભ લેવામાં શું ઢીલ કરે છે? વિનયવિજય ઉપાધ્યાયે શ્રીપાળ રાજાના રાસમાં કહ્યું છે કે;—

જાન લઈ બહુ જુક્તિશું, જેમ કોઈ પરણવા જાયરે;
લગનવેળા ગઈ ઉંઘમાં, પછે ઘણો પસ્તાયરે.
ચેતન ચેતોરે ચેતના.

આ વાત બરાબર સમજવા જેવી છે, લગનવેળા ઉંઘમાં ચાલી જશે, સવાર પડ્યા પછી ઘણો પસ્તાવો થશે, પણ તે નકામો છે. મોજશોખની જીંદગીને પછવાડે વ્યાધિગ્રસ્ત શરીર, વૃદ્ધ વય અને અસ્થિર ગાત્ર થાય ત્યારે બહુ ખેદ થાય કે જીવન હારી ગયા, પણ પછી

૩ કહા=શું. વિલંબ=ઢીલ. અબ=હવે. તરી=તરી જઇને. ભવજલનિધિ=સંસારસમુદ્ર. પાઉરે=પામ. આનંદઘન=આનંદનો સમૂહ. ચેતનમય મૂરતિ=ચૈતન્યરૂપ મૂર્ત્તિ. નિરંજન=કર્મરૂપ અંજન વગરના દેવ, પ્રભુ. ધ્યાઉરે=ધ્યાન કર. આને બદલે કોઈ પ્રતમાં 'ગાઉરે' પાઠ છે.

બહુ મોડુ થાય છે, તે વખતનો પશ્ચાત્તાપ નકામો છે, માટે હવે તું ઢીલ કર નહિ એ જ મહાત્મા શાંત સુધારસની ભાવનામાં કહે છે કે –

यावद्देहमिद गदैर्न मृदित नो वा जराजर्जर,
यावत्त्वक्षकदम्बक स्वविषयज्ञानावगाहक्षमम् ।
यावच्चायुरभंगुरं निजहिते तावद्बुधैर्यत्यता
कासारे स्फुटिते जले प्रचलिते पालि कथं बध्यते ॥

'જ્યાંસુધી આ શરીર રોગથી મર્દિત થયુ નથી અથવા વૃદ્ધાવસ્થાથી જર્જરિત થયું નથી, જ્યાંસુધી પાચે ઇંદ્રિયો પોતાના વિષયો સમજવાને સમર્થ છે, જ્યાસુધી આયુષ્ય ક્ષય થઈ ગયું નથી, ત્યાંસુધીમા હે જીવ! તુ તારા કલ્યાણ માટે યત્ન કર, કારણ જ્યારે તળાવ ફૂટી જઈ પાણી બહાર નીકળવા માંડશે ત્યારે પછી તુ પાળ કેવી રીતે બાંધીશ?' આ સ્થિતિ બરાબર વિચારવા યોગ્ય છે, તળાવમાથી પાણી ચાલવા માડશે ત્યારે હાથ દઈ શકાશે નહીં, માટે હાલની ઉત્તમ સ્થિતિનો લાભ લે

હે ચેતન! તુ પોતે આનદનો સમૂહ છે, તારૂ તે સ્વરૂપ તારે પ્રગટ કરવાનુ છે, માટે હવે તો તુ શુદ્ધ નિરજન નિરાકાર દેવની શુદ્ધ જ્ઞાનમય મૂર્ત્તિનુ ધ્યાન કર અને આ વિષય કષાયની આળપપાળ છોડી દે. તારે સસારસમુદ્ર પાર પામવાનો આ દૃઢ ઉપાય છે, માટે ભગવત ભજનરૂપ હોડીનો તુ આશ્રય કર

આ પદ આધ્યાત્મિક છે. એનો ભાવ બહુ વિચારવા યોગ્ય છે બહુધા ઘણાખરા જીવો સસારસુખમા આસક્ત રહી આત્મિક સુખનો ખ્યાલ પણ કરી શકતા નથી અને માની લીધેલા વ્યવહારકાર્યમા, ધન કમાવાની ધમાલમાં, પ્રાપ્ત વસ્તુના રક્ષણ અને ઉપભોગમાં, પ્રિયજન વિરહના કલેશમા અને એવી અનેક બાબતમા આયુષ્ય પૂર્ણ કરી નાખી આવ્યા હોય છે તેમ ચાલ્યા જાય છે અને ઘણી વખત નુકશાન વહોરીને જાય છે, મતલબ તેને ઉત્તમ જીવનનો જે લાભ મળવો જોઇએ તેનો ઉપયોગ કરી શકતા નથી આ સ્થિતિ બહુ ખેદાસ્પદ છે એ ધ્યાનમા લેવા અને ખાસ કરીને ચૈતન્યસ્વરૂપ નિરજન ભગવાનની ભક્તિ કરવારૂપ ભાવનૌકાનો ઉપયોગ કરવાની ખાસ આવશ્યકતા બતાવવા આ પદ બહુ માર્મિક શબ્દોમા લખવામા

"(એ ઘડિયાળી તો) માત્ર બાહ્ય કાળ જણાવવા માટે પ્રયાસ કરે છે, પણ એને અંતરમાં રહેલી ન કળી શકાય તેવી બીજી કળાની પ્રાપ્તિ થતી નથી, એ અકળ કળાને બતાવનારી ઘડિ તો અંતરમાં જ રહેલી છે અને મને તો તેજ ઘડિ પસંદ આવે છે."

ભાવ–બિચારો પહેરેગીર ઘડિયાળી તો બાહ્ય ઘડિયાળ વગાડ્યા કરે છે, પણ આત્મિક અનંત શક્તિને બતાવનાર–સ્મરણ કરાવનાર ઘડિ તો અંદર રહેલી છે. આ બાહ્ય ઘડિ તો સ્થૂળ સમય બતાવી તે નકામો ન ગાળવા પ્રેરણા કરે છે, પણ અંતરંગમાં રહેલી ઘડિ અકળ છે, તેનાથી અનંત સુખ પ્રાપ્ત થાય તેમ છે અને તે પોતાની જ વસ્તુ છે. આ જીવ સુખનું સ્વરૂપ સમજ્યા વગર જ્યાં ત્યાં તે મેળવવા દોડે છે: તેને સ્ત્રીમાં શોધે છે, ધનમાં ગોતે છે, ભોગમાં ગવેષે છે, પણ તે ત્યાં છેજ નહિ, તેથી છેવટે પાછો પડે છે. સુખ પોતાની પાસે છે, પોતાનામાંજ છે, પોતારૂપજ છે; તેને બહાર શોધવા જવું એ વસ્તુસ્વરૂપની અજ્ઞતા બતાવે છે. મયણાસુંદરીએ જ્યારે સત્ય સ્વરૂપ બતાવ્યું ત્યારે આખી સભા તેની મૂર્ખતા ધારી હસવા લાગી હતી અને તે વખતે જો તેના પોતાના મનમાં સત્યની પ્રતીતિ ન હોત તો તે પણ ભૂલ ખાઈ જાત; પ્રાંતે નટીના વેષમાં સુરસુંદરીએ હાજર થઈ સત્ય સ્વરૂપ બતાવ્યું ત્યારેજ સર્વનો ભ્રમ દૂર થયો. એટલો વખત ધીરજ રાખવી એમાં મનની મહત્વતા, વિચારની દીર્ઘતા અને પરિણતિની નિર્મળતા રહેલી છે. જગતની ખોટી માન્યતાના અસત્ય મંડાણપર રચાયલી રચનાથી છેતરાઈ ન જઈ અકળ કળા પ્રાપ્ત કરવાનો પ્રયાસ કરવો ઉચિત છે, અથવા વસ્તુતઃ તેમાં પ્રાપ્ત કરવાનું પણ કાંઈ નથી; અંતરંગમાં તે કળા ભરેલીજ છે ત્યાંથી તેને પ્રગટ કરવાની છે. સુખનું સત્ય સ્વરૂપ સમજી અવ્યાબાધ સુખ પ્રાપ્ત થાય એને માટે સતત પ્રયાસ કરવો એ ઉચિત છે. આ અકળ કળાને બતાવનારી ઘડિ તારા હૃદયાગારમાં છે તેમાંથી તેને બહાર લાવ, તારૂં બાહ્યાત્મપણું તજી અંતરાત્મપણું જાગ્રત કર તો છેવટે પરમાત્મપણું પ્રગટ થશે. આ ઘડિ મને તો પસંદ આવે છે. મનુષ્ય પા ઘડિ સૂચવનાર વસ્ત્ર માથે બાંધે છે, તેથી તેણે ક્ષણ ક્ષણનો વિચાર કરવો જોઇએ, એવો વિચાર ન કરનાર ઘડિયાળીથી પણ મૂર્ખ ગણાય; જો કે ઘડિયાળીની ઘડિ પણ નકામી

છે ખરી ઘડિ તો અકળ કળાને બતાવનાર ઘટમા છે તેને જાગ્રત કરી તેનાપર સમય સમય વગાડ, તેનાંથી જાગૃતિ રાખ જો તેમ નહિ કરે તો ઘડિયાળી જેટલી પણ તારામા સમજણ નથી એમ માન્યતા થશે.

आतम अनुभव रस भरी, यामे और न मावे;
आनंदघन अविचल कला, विरला कोई पावे. रे घरि. ૩

"આત્મ અનુભવરૂપ રસથી ભરેલી ઘડિમા બીજી કોઇ વસ્તુનો સમાવેશ થતો નથી અને તે આનંદમય અવિચળ કળા કોઇ ભાગ્યવાન્ પ્રાણીજ પ્રાપ્ત કરી શકે છે"

ભાવ-સ્વરૂપજ્ઞાનને અનુભવ કહેવામા આવે છે આત્મસ્વરૂપની વાતો કરવી તે વિદ્વત્તાનું કામ છે, પણ તેનો પ્રત્યક્ષ અનુભવ કરવો એ ચારિત્રનો વિષય છે બન્નેને સંબંધ છે, પણ હરરોજ તે સબધ હોય એમ સમજવુ નહિ. સ્વપરના વિવેચન સાથે હેય ઉપાદેયનો વિવેક થાય તેને અનુભવ કહેવામાં આવે છે. વાતો કરવામા આનંદ માનનારને તે સ્થિતિ કદિ પણ પ્રાપ્ત થતી નથી, આત્મરમણતામાજ તેનુ ખરૂ રહસ્ય રહેલુ છે અને તેને અનુભવજ્ઞાન કહેવામા આવે છે અનુભવજ્ઞાનને અગે આગળ પદોમા બહુ વિસ્તારથી ઉલ્લેખ કરવામા આવનાર છે, તેથી અત્ર વિશેષ વિવેચન ન કરતા એટલુ જણાવીએ તો બસ થશે કે અનુભવીને સંસાર વિષ તુલ્ય લાગે છે, ધનસપત્તિ આત્મસપત્તિને ભૂલાવનાર લાગે છે, સ્રી પુત્રાદિ પરિવાર સસારને વધારનાર લાગે છે, દેહ ક્ષણિક લાગે છે, કીર્ત્તિ અસ્થિર લાગે છે, સબધીઓનો સ્નેહ સ્વાર્થમય લાગે છે, મિત્રનો પ્રેમ સસારના હેતુભૂત લાગે છે, પોતાનુ એકત્વ અને પરભાવનું અન્યત્વ નજરે આવે છે અને શુદ્ધ આત્મસ્વરૂપજ પ્રાપ્તવ્ય લાગે છે, સંસારસ્વરૂપ વિચારતા વિષય કષાયપર ખેદ આવે છે, ચિત્તની નિર્મળતા થાય છે, મન શાંત થાય છે અને જ્યા ત્યા ભ્રમણ કરવાની વૃત્તિપર અંકુશ પડે છે, છેવટે મનમા વિશ્રાંતિ આવી જાય છે અને આત્મઅનુભવજ

૩ યામે=જેમા. માવે=સમાય. અવિચલ=અચળ રહે તેવી. વિરલા=કોઈક જ. પાવે=પ્રાપ્ત કરે, મેળવે

કરવા યોગ્ય, ધ્યાવવા યોગ્ય, અનુભવવા યોગ્ય છે એમ નિશ્ચય થાય છે, અન્ય વિષયમાં આનંદ પડતો બંધ થાય છે, સંસાર વધારનાર મોહ મમત્વપર ત્યાજ્ય બુદ્ધિ ઉત્પન્ન થાય છે અને સ્વગુણ પ્રગટ કરવાના માર્ગો સરળ દેખાય છે. આ સ્થિતિને અનુભવ કહેવામાં આવે છે.

તત્ત્વ પ્રીતિકર રસથી ભરપૂર આ ઘડિ છે તેમાં બીજી કોઈ વસ્તુનો સમાવેશ થઈ શકતો નથી, કોઈ પ્રકારની આશા નથી; ઇચ્છા નથી, શોક નથી, ભય નથી, ખેદ નથી, જુગુપ્સા નથી, નિંદા નથી; એમાં તો સ્વપર વિવેચનરૂપ અનુભવનો રસ જ એકલો ભરેલો છે. ઘડિયાળીની ઘડિમાં જે જળ ભર્યું છે તેમાં તો અનેક પ્રકારનો મેલ, કાદવ ભરેલો હોય છે. સૂક્ષ્મદર્શક યંત્ર મારફત જોવાથી તેમાં અનેક જીવો તથા રેસાઓ વિગેરે દેખાય છે, પણ આ ઘડિમાં તો આત્માનુભવનો જ રસ છે, એમાં અન્ય કાંઈ નથી. એને વધારે બારીકીથી તપાસવામાં આવશે તો તેમાંથી ઉલટો વધારે સુંદર રસ મળશે, રસની શુદ્ધતા વધારે સારા આકારમાં દેખાશે, પણ તેમાં કોઈ જાતનો પરભાવરૂપ કચરો ન હોવાથી તે અન્ય સ્વરૂપે કદિ દેખાશે નહિ.

ઘટમાં રહેલી આ ઘડિના રસનો જ્યાંસુધી સ્વાદ ન લેવાય ત્યાંસુધી તેનું જ્ઞાન થતું નથી, સત્ય સ્વરૂપ સમજ્યા વગર તેનાપર પ્રેમ થતો નથી, તે પ્રાપ્તવ્ય છે એમ દૃઢ નિશ્ચય વગર તે તરફ પ્રયાણ પણ થતું નથી. સાંસારિક ઉત્કૃષ્ટ સુખ પણ માત્ર માન્યતામાં જ છે, તેનાથી અનંતગણું સુખ આ સ્થિતિમાં છે, કારણ એ સ્થિતિમાં કોઈ પણ પ્રકારની ઉપાધિ નથી. આ બાપડો સ્વપ્નના રાજ્યને સાચું માને છે, ધન સ્ત્રીને પોતાનાં માને છે, પચીશ પચાસ વર્ષ રહેવાના મુસાફરખાનાને ઘરનું ઘર માને છે, માની લીધેલી કીર્તિને સાટે પ્રાણ આપે છે, સારાસારના વિચાર વિના કેવળ અંધપરંપરામાં વમળ ખાઈ અટવાયા કરે છે, ગોળ ચક્કર ફર્યા કરે છે અને નીચેથી ઉપર અને ઉપરથી નીચે આંટા માર્યા કરે છે; પરંતુ અચળ કળાને કોઈ ભાગ્યવાન્ પ્રાણી પ્રાપ્ત કરે છે. એ અચળ કળામાં નિરંતર આનંદ છે, એકાંત સુખ છે, નિર્વિકારી પ્રેમ છે; જે અનુભવરસનું પાન કરે છે તે જ તેનો ભોક્તા બને છે, વાતો કરનારા જે વાતોમાં પરિ-

પૂર્ણતા માને છે તેને તે કદિ પ્રાપ્ત થતી નથી, મહા ભાગ્યનો ઉદય થાય ત્યારે જ તે સ્થિતિ પ્રાપ્ત થાય છે આ સ્થિતિપ્રાપ્તિનો માર્ગ આનદમય છે, આકર્ષક છે, અનુકૂળ છે, પસદ આવે તેવો છે, પણ તેને પ્રાપ્ત કરવાના રસ્તામા અનેક ઠગો બેઠેલા છે, તેઓ આ જીવને લલચાવી રમતમા રોકી દઈ તેનુ આત્મિક જાગૃતિરૂપ ધન લુંટી લે છે પછી આત્મપ્રકાશ વગર આ જીવ ગહન ભવાટવીમા ભૂલો પડી જાય છે. જેઓ એને વશ થતા નથી તેઓ નિશ્ચયથી અવિચળ કળામય, મહા તેજોમય, અકળ પ્રકાશને પ્રાપ્ત કરવા પ્રયાસ કરે છે અને તેને તે જરૂર પ્રાપ્ત થાય છે, પરતુ તેવુ કરનારા વિરલા હોય છે.

આનદઘનજી મહારાજ આ આખા પદમા એજ ઉપદેશ આપે છે કે તારે દરેકે દરેક સેકન્ડનો ઉપયોગ કરવો, બાહ્ય વસ્તુપરની પ્રીતિ છોડી દેવી, અકળ કળા પ્રગટ કરવા નિશ્ચય કરવો, સુખદુ ખનુ સ્વરૂપ સમજવુ, સામાન્ય રીતિએ સમજવામા આવે તેટલા માત્રથી પરિસમાપ્તિ ન માનવી, આત્મવિચારણા કરવી, આત્માનુભવ રસનુ પાન કરવુ અને તેની અવિચળ કળાને પ્રાપ્ત કરવાનો માર્ગ જોઈ, શોધી તે માર્ગે લાગી જવુ

પદ ત્રીજું. રાગ-વેલાવલ, તાલ-જાતી.

*जीय जाने मेरी सफल घरीरी; जीय०
सुत वनिता यौवन धन मातो,
गर्भ तणी वेदन विसरीरी. जीय० १

"પુત્ર, સ્ત્રી, જુવાની અને ધનમા મસ્ત જીવ એના ગાળામા ગયેલી ઘડિઓને સફળ માને છે અને ગર્ભની વેદના ભૂલી જાય છે."

ભાવ-જ્યારે સ્ત્રીની પાસે આનદ કરતો હોય, પુત્રને રમાડતો હોય, યૌવન વયના રસનું આસ્વાદન કરતો હોય અને પૈસા કમાતો હોય ત્યારે આ જીવ માને છે કે મારો વખત સફળ થયો, મારી જીન્દગી સફળ થઈ, હુ ભાગ્યશાળી, હુ મારા બાપનો કર્મી પુત્ર એ

---

* જ્યારે જાનત-પાયાતર ૧ માતો=મસ્ત, ચમ્ચૂર. વિસરી=ભૂલી

બિચારો ભૂલી જાય છે કે જ્યારે પોતે પોતાની માતાની કુક્ષિમાં હતો ત્યારે લગભગ બસેં ને એંશી દિવસ સુધી ઊંધે મસ્તકે લટક્યો હતો, સંકોચનું મહા દુઃખ પામ્યો હતો અને અંધાર કોટડીમાં ટળવળતે હતો; એને બદલે આજે જરા ગરમી લાગે તો હીલસ્ટેશને (હવ આવાના ઊંચાણુ પ્રદેશોએ) ઉપડી જાય, પંખા, કોલ્ડ ડ્રીંક, ટટ્ટી વિગેરેને જમાવ કરી દે, જરા ઠંડી લાગે તો ગરમ વસ્ત્રો કે પક્ષીનાં પીછ ઓનો ઉપહાર પહેરે; એને વાસ્તવિક સુખનો જરા પણ ખ્યાલ ન હોવાથી સુખ મેળવવા માટે ફાંફાં માર્યા કરે છે. સુંદર સ્ત્રી કે અનેક પુત્ર પુત્રીની વચ્ચે બેઠો હોય ત્યારે સ્વર્ગ સાથે પોતાનો મુકાબલો કરે છે; પણ પુત્રના શરીરાદિની ચિન્તા, અભ્યાસ, લગ્ન, પુત્રીના વિવાહ, વૈધવ્ય વિગેરેનો વિચાર કરે, સ્ત્રીના પ્રેમનો સ્વાર્થ વિચારે, યૌવનની અસ્થિરતા જાણે કે ધનના આય, રક્ષણ અને વ્યયની આપદાપર ધ્યાન આપે તો તેની આંખો ઉઘડી જાય તેમ છે. એ બાહ્ય સંબંધીઓમાં અને વસ્તુઓમાં સુખ છેજ નહિ, જ્યાં નથી ત્યાંથી મેળવવાની ઇચ્છા કરવાના ખોટા મંડાણપર રચાયેલ સુખમંદિર આપોઆપ પડી જાય છે, ધસી જાય છે અથવા નમી જાય છે. આગળ પાછળના દુનિયાના સંબંધનો અનુભવ કરવાથી આ માન્યતાના સુખમાં કાંઈ પણ વાસ્તવિકપણું નથી એ સ્પષ્ટ સમજાય તેવું છે, પણ ઉપર ઉપરના વિચાર કરવાવાળો આ જીવ જરા સરખો વૈષયિક આનંદ મળી આવે છે ત્યાં અગાઉ પડેલી સઘળી અગવડો ભૂલી જાય છે.

*सुपनको राज साच करी माचत,
राहत छांह गगन बदरीरी;
आई अचानक काल तोपची,
गहेगो ज्युं नाहर बकरी रे. जीय० २

"સ્વપ્નના રાજ્યને સાચું માને છે અને આકાશના વાદળાની

* આ બે પંક્તિને બદલે ત્રીજી ગાથાની પ્રથમ બે પંક્તિઓ અત્ર કેટલીક પ્રતમાં મૂકી છે. બન્ને રીતે અર્થ સમીચીન આવે છે.

૨ સુપનકો=સ્વપ્નાનો. સાચ=સત્ય. બદરી=વાદળી. ગહેગો=પકડશે. નાહર=નહાર, વરગડા, ક્રૂર પશુવિશેષ.

છાયડીમા આનદે બેસે છે, (પણ) ઓચીંતો કાળ તોપચી આવીને જેમ નાહર બકરીને પકડે છે તેમ તેને પકડી લેશે ”

પોતે સખ્ત તડકામાં ચાલતો હોય છે તેમાં જરા વાદળાની છાયડી જેમાં વાસ્તવિક રીતે તો ગરમી વધારે છે તેને પ્રાપ્ત કરીને તેની છાયામા રાચે છે, પણ તેને થોડા જ વખતમા પાછી તડકાની વેદના સહન કરવી પડે છે, કારણકે વાદળાની છાયા વધારે વખત રહેતી નથી. તત્ત્વ એ છે કે જે વસ્તુ સ્થિર નહોતી તેમા આનદ માન્યો હતો તે ખોટોજ હતો.

જગલમાં નહાર નામનુ ફાડી ખાનારૂ પ્રાણી બકરીને પકડીને તેનુ પેટ ફાડી ખાય છે.

તોપ ફોડનાર લડવૈયા જ્યારે ગોળા ઉડાડે છે ત્યારે તેના સખ્ત મારામાથી કોઇનો બચાવ થઈ શકતો નથી. અત્ર મરણરૂપ કાળ-તોપચીનો મારો સમજવો

ભાવ–કુસુમપુર નગરના બહારના ઉદ્યાનના વૃક્ષ નીચે એક ભીખારી ઉંઘે છે બાજુમા ભિક્ષાનું તુંબડુ પડ્યુ છે ફાટી તૂટી ગોદડી ઓઢેલી છે સ્વપ્નમા તેને રાજ્ય મળ્યુ, મહેલ મળ્યા, બે બાજુ ચામર વિંઝાય છે, આગળ ભાટ બિરૂદાવળી બોલે છે, પ્રધાન સેનાપતિ સામત-ચક્ર પછવાડે ચાલે છે, ગોખમા બેઠેલી રાણીઓ તેના તરફ માર્મિક કટાક્ષો ફેંકે છે વિગેરે સ્વપ્ન પૂરૂં થયુ, આંખ ઉઘડી ગઈ, અને જુએ છે તો પોતે તેનો તેજ છે, ફાટેલી ગોદડી અને અન્નથી ખરડાયલુ તુંબડુ એ પોતાની પાસે રહ્યા છે એવી રીતે સસારના સર્વ વૈભવો સ્વપ્નમા જેવા છે પચીશ પચાસ વરસ કદાચ રહે તોપણ છેવટે ચાલ્યા જવાના છે અને પાછી અસલ સ્થિતિમા મૂકનારા છે અને કોઈ વાર તો ફાટેલી ગોદડી અને તુંબડુ પાસે હોય તેને પણ ખોવ-રાવનારા છે બિચારા આ પ્રાણીને વસ્તુસ્વરૂપનું ભાને ન હોવાથી એ તો સ્વપ્નવત્ વસ્તુપ્રાપ્તિમાં રાચી જાય છે તેવીજ રીતે સખ્ત ઉનાળામા પોતે તપ્ત થયેલો હોય ત્યારે વાદળાની જરા છાયડી આવે તેમા આનદ માની લે છે, પણ આગતુક વાદળી કેટલો વખત ટકશે

અને ચાલી જશે ત્યારે મનમાં કેટલો મોટો ખેદ મૂકી જશે તેનો તે વિચાર કરતો નથી. ચિદાનંદજી મહારાજ એક પદમાં કહે છે કે—

જગ સપનેકી માયારે, નર જગ સપનેકી માયા;
સુપને રાજ પાય કોઉ રંક જ્યું, કરત કાજ મન ભાયા.
ઉઘરત નયન હાથ લખ ખપ્પર, મનહું મન પછતાયા; રે નર.
યૌવન સંધ્યારાગ રૂપ ફુનિ, મલ મલિન અતિ કાયા;
વિણસત જાસ વિલંબ ન રંચક, જિમ તરૂવરકી છાયા. રે નર.

આ પ્રમાણે વસ્તુસ્થિતિ છે, છતાં આ જીવ ક્ષણિક સુખમાં આસક્ત થઈ વિષય કષાયમાં પડી જાય છે, પછી જેમ જંગલમાં નહાર–વરગડા બકરીને પકડી તેનું પેટ ફાડી ખાય છે તેમ મરણરૂપ કાળતોપચી આયુષ્ય પૂર્ણ થશે એટલે આ જીવને ઉપાડી ચાલ્યો જશે, તે વખતે તેનું સ્વપ્ન ઉડી જશે, તેનો ભ્રમ ભાંગી જશે અને તેની આંખો ઉઘડી જશે. મરવાની વાત ચોકસ છે એમાં જરા પણ શંકા જેવું નથી. વહેલા મોડા તે સ્થિતિ જરૂર પ્રાપ્ત થવાની છે અને તે વખત સ્ત્રી, પુત્ર અને ઘર સર્વ અહીં રહી જવાનાં છે તો પછી તેમાં આસક્તિ રાખવી કેમ ઉચિત ગણાય? જે સુખ લાંબો વખત ચાલવાનું નથી, જેની પછવાડે દુઃખ જરૂર આવવાનું છે અને જે ચાલે તેટલો વખત પણ અનેક પ્રકારની ઉપાધિ કરે છે તેમાં આસક્ત થઈ વાસ્તવિક સુખને મેળવવા પ્રયાસ ન કરવો એ એક પ્રકારની ઘેલછા છે.

*अजहु चेत कछु चेतत नांहि,
पकरी टेक हारिल लकरीरी;
आनन्दघन हीरो जन छांरत,
नर मोह्यो माया ककरीरी. जीय० ३

"હજી પણ ચેત, કેમ ચેતતો નથી? (તેં તો) હારિલ પક્ષી જેમ લાકડીને પકડી રાખે છે તેમ ટેક પકડી છે. આનંદઘન પ્રભુ કહે

* અતિહિ અચેત એવો અત્ર પાઠાંતર છે.

૩ અજ હુ=હજી પણ. કછુ=કેમ, શામાટે. હારિલ=હારિલ પક્ષી. લકરી=નીમની, લાકડી. છાંરત–છોડી દઇને. કકરી=કાંકરો, પથ્થર.

છે કે આ (અજ્ઞાની) પ્રાણી હીરાને છોડી દઈને માયારૂપ કાકરા ઉપર મોહ પામી ગયો છે”

હારિલ પક્ષી પાજરામા હોય છે ત્યારે નીમની નામની લાકડીને પકડી રાખે છે, પછી પગ આડા અવળા ચાલતા લાકડી નમી જાય છે અને પક્ષી ઊંધે માથે લટકી પડે છે ત્યારે ચીસો પાડે છે, પણ તેને છોડતો નથી–એપર અત્ર અલકાર છે

હાર એટલે જગલ તેનુ રહેવાશી વગડાઉ જનાવર અથવા એક જાતનુ પક્ષી તે હારિલ

‘અજ હુ ચેત’ ની જગોએ કોઇ સ્થાનકે ‘અતિહિ અચેત’ એવો પાઠ છે તેનો અર્થ આ જીવ ઘણો અચેતન જેવો થઇ ગયો છે એમ થાય. જો કે તેનામાં ચૈતન્ય ગુણ છે પણ તેનુ વર્તન જોતા જાણે તે તદ્દન અચેતન હોય તેવો દેખાય છે

ભાવ–અતે આ સર્વ વૈભવો છોડી ચાલ્યા જવાનુ છે એ તારા જાણવામા આવ્યું ત્યારે હવે તુ ચેત, શામાટે પડી રહ્યો છે. ઝેરને ઝેર જાણ્યા પછી પણ તેને સેવનાર ડહાપણવાળો ન જ ગણાય એ તું સારી પેઠે જાણે છે, છતા શામાટે સસારમા પડી રહ્યો છે. હારિલ પક્ષી ઝાડ પર અથવા પાંજરામા નીમનીપર લટકાય છે ત્યારે એમ જ માને છે કે મને લાકડીએ પકડી રાખ્યો છે વાદરાને જ્યારે પકડવો હોય છે ત્યારે ગાગરમા બોર ભરે છે અને તે વાદરો તેની પાસે આવે છે. પછી બોર દેખીને તે લેવા ગાગરમા હાથ ઘાલી મોટો મુઠ્ઠો ભરનાર વાદરો તેમા સપડાઈ જાય છે, તેનો હાથ નીકળી શકતો નથી, તે તો એમ માને છે કે મને ગાગરે પકડી રાખ્યો છે, તે ભરેલો મુઠ્ઠો છોડતો નથી અને ખેંચતાણ કર્યા કરે છે, એવી જ રીતે આ જીવ માને છે કે ધન, સ્ત્રી, પુત્ર વિગેરેએ તેને ઝાલી રાખ્યો છે તેથી તે સસાર છોડી શકતો નથી, નિરૂપાય છે, પણ બિચારાને ખબર નથી કે પાજરાનો માલિક આવી નીમની ખેંચી લેશે કે હારિલ નીચે પડશે, મદારી આવી ચાબખો લગાવશે કે મુઠ્ઠી છૂટી જશે, તેમ કાળ સોપચી આવી પોતાનો રોફ બજાવશે કે આ સર્વ માયા છૂટી જશે

આવા ખોટા ખ્યાલમા પડી જઇ આ પ્રાણી જ્ઞાન દર્શન ચારિત્ર રૂપ રત્નત્રયીનો (હીરાનો) ત્યાગ કરી દે છે, તેના તરફ પ્રેમ રાખતો

નથી, તેને મેળવવા યત્ન કરતો નથી, તેની કિમતનો ખ્યાલ કરતો નથી અને સંસારબંધનની માયારૂપ પથરી ઉપર મોહ પામી તેમાં મસ્ત રહ્યા કરે છે, તેમાં આનંદ માને છે અને તેમાં સાતા માને છે. વસ્તુતઃ સંસારપરનો રાગ કિમત વગરનો છે, પથ્થર જેવો છે, જડ છે, અશાશ્વત છે, પણ મોહની મદિરા પીને ઉન્મત્ત થયેલો આ જીવ સારાસાર વિચાર કરતો નથી અને અક્ષય, અવિનાશી સુખ અપાવનાર જ્ઞાનાદિ રત્નત્રયની કિમત તેને આવતી નથી, તેને તજી દે છે, તેનાથી વિરૂદ્ધ વર્તન કરે છે અને સંસારમાં ઊંડો ઊંડો ઉતરતો જાય છે.

તેટલા માટે આનંદઘનજી મહારાજ ઉપદેશ આપે છે કે સુત વનિતા યૌવન ધન વિગેરેમાં રાચવામાચવાની તારી પ્રકૃતિ પડી છે અને સંસારને તું સુખનું સાધન-સુખરૂપ માને છે તેમાં તારી ભૂલ થાય છે, કાળનો સપાટો લાગશે ત્યારે એ સર્વ મૂકી ચાલ્યા જવું પડશે, વળી તું માયામાં લપટાઇ તારા શુદ્ધ સ્વરૂપનું લક્ષ્ય પણ કરતો નથી એમાં તારી મોટી ભૂલ થાય છે, માટે હે ભાઇ! ચેત, આવા સારા વખતમાં ચેતીશ નહિ તો પછી પસ્તાવો થશે.

આખા પદનો આશય એ છે કે આ જીવ સ્વવસ્તુને ઓળખતો નથી અને પરભાવમાં રાચ્યોમાચ્યો રહે છે, પર વસ્તુ પોતાની થવાની નથી, અંતે છોડી જવાની છે અને રહે છે તેટલો વખત પણ અનેક પ્રકારની શારીરિક અને માનસિક વ્યથા કરનારી છે. આ વસ્તુસ્વરૂપ ઓળખી પોતાનાં રત્નો શોધી કાઢો અને માયાનો ત્યાગ કરો.

પદ ચોથું-રાગ વેલાવલ.

सुहागण! जागी अनुभव प्रीत. सुहा०
*निन्द अनादि अग्यांनकी;
†मिट गई निज रीत. सुहा० १

---

* 'નિંદ અનાદિઆ પાતકી' અથવા નિંદ અજ્ઞાન અનાદિની એ પાઠાંતર છે.
† 'મેટી ગહી' એવો પાઠાંતર છે.

૧. સુહાગણ=સૌભાગ્યવતી અથવા સુખ આપનારી. નિજ=પોતાની મેળે, આપોઆપ.

"હે સૌભાગ્યવતી ! યથાર્થ સ્વરૂપજ્ઞાનરૂપ તારી માથેની પ્રીતિ હવે જાગ્રત થઈ છે, અનાદિ કાળથી અજ્ઞાનને લીધે જે નિદ્રા આવી ગઇ હતી તે પોતાને સ્વભાવે જ મટી ગઈ છે"

સૌભાગ્યવતી કહીને અત્ર જીવ શુદ્ધ ચેતનાને ઉદ્દેશીને કહે છે અથવા સુહાગણુને પ્રીતિનુ વિશેષણ લઈ શકાય સુખ આપનાર પ્રીતિ હવે જાગ્રત થઈ છે

બીજી પકિતમા 'નિંદ અનાદિઆ પાનકી' અને કવચિત્ 'નિંદ અજ્ઞાન અનાદિકી' એવો પાઠ છે અનાદિ કાળથી અજ્ઞાનરૂપ નિદ્રા આવેલી હતી તે હવે ખસી જઇ અનુભવજ્ઞાન પ્રગટ થયું છે એવો મૂળ પાઠનો અર્થ કરવો મોહમદિરાનુ પાન કરવાથી થયેલી નિદ્રા મટી ગઈ એવો પાઠાતરનો અર્થ કરવો

'નિજ રીત' પોતાની મેળે જ અથવા મારી એ રીતિ હતી એવો તેનો અર્થ થાય તે બન્ને અર્થ સમીચીન છે

ભાવ-જ્યારે જીવ અપૂર્વકરણુ કરી સાત ઘનઘાતી પ્રકૃતિનો ક્ષય ઉપશમ કે ક્ષયોપશમ કરે છે ત્યારે શુદ્ધ ચેતનાનો ઝાખો પ્રકાશ થવા માડે છે શુદ્ધ ચેતના એટલે જ્ઞાન લક્ષણુ ચૈતન્યની શુદ્ધતાવાળો આત્મા. એના શુદ્ધ સ્વરૂપમા ચેતના આવી જાય ત્યારે તો તેને અપૂર્વ આનદ થાય છે, પણુ તેનુ અસ્પુટ શુદ્ધપણુ અશે અશે ચતુર્થ ગુણુ-સ્થાનકથી થવા માડે છે પછી જેમ જેમ ઉત્ક્રાન્તિ થતી જાય છે તેમ તેમ શુદ્ધ ચેતના પ્રગટ થતી જાય છે સામાન્ય બોધથી ચેતનાને શુદ્ધ સ્વરૂપમા પ્રગટ થવાનુ કારણુ મળતુ નથી, પણુ જ્યારે સૂક્ષ્મ બોધ-યથાર્થ વસ્તુસ્વરૂપનુ જ્ઞાન થાય છે એટલે પોતે વાસ્તવિક રીતે કોણુ છે, પોતાનુ વાસ્તવિક સ્વરૂપ શુ છે, પોતાને ઉપાધિઓ કઇ કઇ લાગેલી છે અને પોતાનો તેની સાથે સબધ શુ છે એનુ જ્ઞાન થાય છે, આત્મિક અને પૌદ્ગલિક પદાર્થનો તફાવત સમજાય છે, તેમા મનને વિશ્રાતિ મળે છે, અન્ય વસ્તુઓના જ્ઞાનથી પોતાનો તેની સાથેનો સબધ કેટલો અસ્થિર છે તે સમજાય છે અને તે જ્ઞાનરસના પાનમા અપૂર્વ આનંદ થાય છે તેને અનુભવ કહેવામા આવે છે બનારસીદાસ પા। સમય-સાર નાટકમા કહે છે કે –

વસ્તુ વિચારત ધ્યાવતેં, મન પાવૈ વિસરામ;
રસ સ્વાદત સુખ ઉપજે, અનુભવ યાકો નામ.

એવા નિજ સ્વરૂપજ્ઞાનને અનુભવજ્ઞાન કહે છે અને તેનો અને શુદ્ધ ચેતના પ્રાપ્ત કરવાના પ્રયાસનો અતિ ઉત્કટ સંબંધ હોવાથી તે જ્ઞાનને જ યોગીઓ ખરૂં જ્ઞાન કહે છે. સામાન્ય રીતે વસ્તુનો બોધ થાય તેને શાસ્ત્રકાર વિષયપ્રતિભાસજ્ઞાન કહે છે, તેથી કેમીસ્ટ (પૃથક્કરણ કરનાર વૈજ્ઞાની)ની પેઠે વસ્તુસ્વભાવ કહેતાં આવડે છે, પણ જ્યાંસુધી વિવેકપૂર્વક સ્વપરની વહેંચણી સાથે તત્ત્વસંવેદન જ્ઞાન થાય નહિ ત્યાંસુધી તેને હરિભદ્રસૂરિ આદિ મહાત્માઓ વાસ્તવિક જ્ઞાન કહેવાની ના કહે છે, તેવી જ રીતે ઉપર ઉપરથી અધ્યાત્મની કે યોગની વાતો કરનારને પહેલી ભૂમિકા ઉપર જ યોગીઓ મૂકે છે. જેમ જેમ જીવ ભૂમિકા ચઢતો જાય છે તેમ તેમ તેને સ્વરૂપજ્ઞાન થતું જાય છે અને તેથી યોગના ગ્રંથોમાં અનુભવજ્ઞાનની મુખ્યતા કહેલી છે. અનુભવજ્ઞાન સંબંધી વિવેચન આ ગ્રંથની ભૂમિકામાં તથા અન્યત્ર વારંવાર આવ્યા કરે છે તે વિચારવા યોગ્ય છે.

વસ્તુસ્થિતિ આ પ્રમાણે હોવાથી ચેતન પોતાની શુદ્ધ ચેતનાને કહે છે કે હે સૌભાગ્યવતી ચેતના! તારી સાથે અનુભવજ્ઞાનરૂપ પ્રીતિ હતી તે હવે જાગ્રત થઇ છે. હું અત્યાર સુધી કુમતિને વશ પડ્યો હતો તેથી ઘર, સ્ત્રી, પુત્ર, ધન, મિત્ર, સગાં સંબંધીને મારાં પોતાનાં માનીને સંસારમાં મસ્ત રહ્યો હતો અને તને તદ્દન ભૂલી ગયો હતો, મારૂં સ્વરૂપ તું છો એ વાત પણ મારા સ્મરણમાંથી ખસી ગઈ હતી, કારણકે મેં અજ્ઞાનરૂપ મદિરાનું પાન કર્યું હતું, મારી તે સ્થિતિ અનાદિ કાળથી ચાલી આવતી હતી, તેથી મદિરા પીનાર માણસ ઘેનમાં પડી પોતાની જાતપરનો અંકુશ ખોઇ બેસે છે અને જેમ તેમ લવારો કરે છે તેવી મારી પણ સ્થિતિ થઈ ગઈ હતી. આ જે નિદ્રા-મૂર્છા આવેલી હતી તે અનુભવપ્રીતિ જાગ્રત થવાથી તારા સંબંધને લઇને ઉડી ગઇ, પોતાની વહાલી સ્ત્રી સાથેના સંબંધને અંગે માણસ જેમ ભૂખ કે ઉંઘ ભૂલી જાય છે તેમ તારી સાથેની અનુભવપ્રીતિ જામતાં મારી ઉપરોક્ત નિદ્રા પોતાની મેળે જ ચાલી ગઇ, નાસી ગઈ, ખસી ગઈ.

અનુભવજ્ઞાન જાગ્રત થતા જ મોહ ખસવા માડે છે એ સમજવાની જરૂર પડે તેવુ નથી મોહનો સ્વભાવ સસારમા મુંઝવવાનો છે, જીવને ઘેનમા પાડવાનો છે, જ્યારે અનુભવનો સ્વભાવ જીવને પોતાના સ્વરૂપનુ ભાન કરાવવાનો છે તે આ જીવને સમજાવે છે કે દારૂ પીનાર માણુસ અસ્તવ્યસ્ત બોલે છે, ગટરમા પડે છે અને અતિ નિંદ્ય આચરણો આચરે છે, તેમ તુ મોહમદિરા પીને ક્રોધ કરે છે, અભિમાન કરે છે, કપટજાળ પાથરે છે, ધન મેળવે છે, હસે છે, રમે છે, રડે છે, છાતી કુટે છે, ભય પામે છે, મ્હોં મરડે છે કે સ્ત્રીસેવન કરે છે—એ સર્વ દારૂ પીનારના કૃત્યો છે, તારા જેવા શુદ્ધ સ્વરૂપવાળાને તે અઘટિત છે, માટે તુ તારી જાતને ઓળખ અને મોહને તાબે થવાની તારી પદ્ધતિ છોડી દે આવી રીતે અનુભવજ્ઞાન પ્રગટ થતા અનાદિ કાળની નિદ્રા ઉડી જાય છે એ અનુભવજ્ઞાન પ્રગટ થતા વધારે શુ થાય છે તે આગળ બતાવે છે

घट मंदिर दीपक कीयो, सहज सुज्योति सरूप;
आप पराइ आपुही, ठानत वस्तु अनुप. सुहा० २

"(અનુભવજ્ઞાન થવાથી) હૃદયમદિરમા કુદરતી પ્રકાશરૂપ દીપક પ્રગટ થયો, તેથી આપણી અને પારકી વસ્તુને અનુપમ રીતે પોતે જ સ્થાપન કરી"

ભાવ—મોહની નિદ્રામા આ જીવ પડેલો હતો ત્યાસુધી ઘોર અધકાર તેના હૃદયમા હતો, તેને જરા પણ વિવેક નહોતો, પણ અનુભવજ્ઞાન જાગ્રત થવાથી હૃદયમદિરમા જે અધકાર હતો તે દૂર થઈ ગયો અને પોતાનો કુદરતી પ્રકાશ હતો તે જાગ્રત થયો અધકારને લીધે આ જીવ ઉન્મત્ત થઈ કુમતિ સાથે ખેલ કરતો હતો, પણ હવે જ્યારે હૃદયમદિરમા જ્ઞાનજ્યોતિનો સ્વયપ્રકાશ પડવા લાગ્યો ત્યારે શુદ્ધ ચેતના સાથેનુ પોતાનું સગપણ તેને યાદ આવ્યુ, વળી અત્યાર સુધી તેને સ્વપરનો વિવેક નહોતો, આત્મિક વસ્તુ કઈ છે અને પૌદ્ગલિક વસ્તુ કઇ છે તેનો તેને ખ્યાલ નહોતો, તેથી સ્ત્રીને તે સર્વસ્વ માનતો હતો, ધનને પ્રાણ સમાન માનતો હતો, છોકરા-

૨ આપુહી=પોતે જ ઠાનત=સ્થાપન કરી અનુપ=અનુપમ રીતે

એને તે પોતારૂપ માનતો હતો, વ્યવહારનાં કૃત્યોને તે તાત્ત્વિક માનતો હતો તેને બદલે હવે એ સર્વ ઉપાધિરૂપ છે, ચક્રભ્રમણ કરાવનાર છે, અધઃપાત કરાવનાર છે એમ સમજાવા લાગ્યું, અને સાથે સમજાયું કે જ્ઞાન, દર્શન, ચારિત્ર પોતાનો સ્વભાવ છે અને તેને પ્રકટ કરી આ સર્વ ઉપાધિ ત્યાગ કરવા યોગ્ય છે.

યોગના ગ્રંથોમાં સ્વપર વિવેચન કરવાની આવશ્યકતા વારંવાર બતાવવામાં આવે છે. જ્ઞાન અને વર્તન સર્વનો મુદ્દો એજ છે કે પરભાવનું સ્વરૂપ સમજી તેનો ત્યાગ કરી નિજ સ્વરૂપ ઓળખી તેને પ્રગટ કરવાનો દૃઢ નિશ્ચય કરવો એ ખાસ કર્તવ્ય છે. આ જીવ પૌદ્ગલિક વસ્તુઓમાં એટલો બધો આસક્ત રહે છે કે એની સાથે તે એક રસ થઈ જાય છે, એ સંબંધમાં જે મોટી ભૂલ થાય છે તે અનુભવજ્ઞાનથી મટે છે તેટલા માટે અત્ર કહ્યું છે કે પોતાની અને પારકી વસ્તુઓનો વિવેક અનુપમ રીતે પોતેજ કરી લે છે. અનુભવ તેને શીખવે છે કે ધન અસ્થિર છે, પ્રેમ ખોટો છે, શરીર અંતે પડવાનું છે, સ્ત્રી પુત્ર સ્વાર્થનાં સંબંધી છે, સંબંધ થોડા વખતનો છે, અનંત જ્ઞાન એ તારૂં સ્વરૂપ છે અને તેને પ્રગટ કરવા તારે પ્રબળ પુરૂષાર્થ કરવો ઉચિત છે. આ સ્વપર જ્ઞાનને બતાવનાર અનુભવપ્રીતિ હવે જાગ્રત થઈ છે તેથી બહુ આનંદ આવી ગયો છે, તેનું વિશેષ વર્ણન કરતાં ચેતન શુદ્ધ ચેતનાને કહે છે.

कहा दिखावुं औरकुं, कहां समजाउं भोर;
तीर* अचूक हे प्रेमका, लागे सो रहे ठोर. सुहा० ३

"બીજાને તે હું કેવી રીતે દેખાડી શકું, ભોળા પ્રાણીને તેનું સ્વરૂપ હું કેમ સમજાવી શકું; પ્રેમનું તીર રામબાણ છે અને જેને તે લાગે છે તે નિશ્ચળ રહે છે."

ભાવ–જ્યારે અનુભવ ઘટમંદિરમાં દીપક કરનાર છે અને વસ્તુ-સ્થાપન બહુ ઉત્તમ રીતે કરે છે એમ આ જીવને કહેવામાં આવ્યું ત્યારે તેણે ચેતનને અનુભવજ્ઞાન બતાવવા વિનંતિ કરી. તને ચેતન જવાબ આપે છે કે–અનુભવજ્ઞાન એ કાંઈ પૌદ્ગલિક વસ્તુ નથી,

---

* 'તીર ન ચૂકે પ્રેમકા' એવો પાઠાંતર છે.

૩ કહા=કેવી રીતે. ભોર=મૂર્ખ, જનાવર જેવો. અચુક=અમોઘ ઠોર=નિશ્ચળ.

હાથમા લઇને પુસ્તક પેન્સીલની જેમ તે બતાવી શકાય તેમ નથી, તેથી હુ તમને તે કેવી રીતે બતાવી શકું? વળી મૂર્ખ–અજ્ઞાની જીવ જેને સસાર છોડ્યા વગર છોકરા સ્ત્રી સાથે મોક્ષમા જવુ છે તેને તેનુ સ્વરૂપ હુ સમજાવુ પણ શી રીતે? જ્યારે ચેતને કહ્યુ કે બતાવી શકાય તેવુ અનુભવજ્ઞાનનુ સ્વરૂપ નથી ત્યારે શિષ્યે સમજાવવાની માગણી કરી તેને પણ ગુરૂ મહારાજ કહે છે કે તે સમજાવવાથી તારા ગ્રાહ્યમા પણ આવી શકે તેમ નથી, કારણકે તુ હજુ આત્મિક જ્ઞાનમા તદ્દન પછાત પડી રહેલો છે છતા તારે તેનુ સ્વરૂપ સમજવુ જ હોય તો હુ તેની એક નિશાની બતાવુ છુ તેથી તને તેનો કાઇક ખ્યાલ આવશે અને તેથી તું એ સ્વરૂપ સમજી લેજે એ અનુભવનુ તીર અમોઘ છે, મૂકયા પછી કામ સાધીને જ પાછુ આવે છે, રામબાણ છે ગમ બાણ જેવુ બાણ જે પશુને કે મનુષ્યને લાગે છે તે સ્થિર જ થઈ જાય છે, હાલી ચાલી શકતુ નથી આ અનુભવનુ બાણ જેને લાગ્યુ હોય છે તે તેમા નિશ્ચળ રહે છે, સ્થિર રહે છે, સ્થાયી રહે છે. કામદેવનુ બાણ વાગે ત્યારે રતિપ્રેમી માણસ જેમ તેમાં લીન–સ્તબ્ધ થઈ જાય છે, તેમ અનુભવનુ તીર વાગ્યા પછી એકદમ આ જીવ સ્થિર થઈ જાય છે, પરિણામની ચચળતા હોય તે મટી જાય છે. મનની અસ્ત વ્યસ્ત સ્થિતિ હોય છે તે દૂર થઈ જાય છે અને વૃથા દોડાદોડી બધ થાય છે

દોડત દોડત દોડત દોડીઓ, જેતી મનનીરે દોડ–જિનેશ્વર,
પ્રેમ પ્રતીત વિચારો ઢુકડી, ગુરૂગમ લેજો રે જોડ–જિનેશ્વર

આ મહાત્માએ શ્રી ધર્મનાથના સ્તવનમા ઉપર લખેલી ગાથામા કહ્યુ છે તે ભાવ અત્ર આવે છે દોડાદોડી મટી જઈ નજીકની પ્રીતિ ઉત્પન્ન થાય છે અને સ્થિરતા જે ચારિત્રનો ગુણ છે તે પ્રગટ થાય છે તેટલા માટે હે શુદ્ધ ચેતના! આ તારી સાથે જે પ્રીતિ જાગ્રત થઈ છે તે જો કે કોઇને બતાવી કે સમજાવી શકાય તેવી નથી, માત્ર સ્થિરતાગુણથી સમજાય તેવી છે, તોપણ તેની એક નિશાની અચૂક છે કે એક વખત તે જાગ્રત થયા પછી નિરતર બની રહે છે.

नादविलुद्धो प्राणकुं, गिने न तृण मृग लोय,
आनंदघन प्रभु प्रेमकी, अकथ कहानी कोय. सुहा० ४

૪ નાદ=રાગ વિલુદ્ધો=વિલુબ્ધ, આસક્ત લોય=લોકમા અકથ=ન કહી શકાય તેવી પ્રેમ=અપૂર્વ

"લોકમાં પણ રાગમાં આસક્ત મૃગલો-હરિણ પોતાના પ્રાણની તરખલા જેટલી પણ કિંમત ગણતો નથી. આનંદના સમૂહ પ્રભુના પ્રેમની કથા અપૂર્વ અને ન કહી શકાય તેવી છે."

ભાવ-આ અનુભવના પ્રેમમાં જે પ્રાણી પડી જાય તેની સ્થિતિ કેવી હોય છે તે સંબંધી સવાલ થતાં આનંદઘનજી મહારાજ કહે છે કે પ્રેમી જીવની વાત અપૂર્વ અને અકથ્ય છે, એ તો એક જૂદી જ વાત છે, એ કહી શકાય તેવી વાત નથી. હરણ રાગ સાંભળવાની ઈચ્છાવાળો હોય છે તેવે પ્રસંગે તે પોતાના પ્રાણની પણ દરકાર કરતો નથી, તેને મારવા માટે ધનુષ્ય સજ્જ કરીને પારાધી બેઠો હોય તેને તે દેખે છતાં, પણ જ્યારે વીણા મૃદંગ વાગવા માંડે છે ત્યારે રાગના આકર્ષણથી મૃગ ત્યાં ખેંચાઈ આવે છે, તે રાગ સાંભળવાની ઈચ્છા પાસે પ્રાણની દરકાર કરતો નથી, મોરલીના સ્વરથી જેમ સર્પ ખેંચાઈ આવે છે તેવી રીતે જેને અનુભવપ્રીતિ જાગી હોય તે કોઈની દરકાર કર્યા વગર,પોતાના પ્રાણની પણ દરકાર કર્યા વગર અનુભવના પ્રેમમાં ઉતરી જાય છે, તેને જ ચાહે છે અને તેના પ્રસંગ તરફ જ ખેંચાઈજાય છે. આનંદઘનજી મહારાજ તેટલા માટે લખે છે કે અનુભવપ્રેમની વાત શબ્દોમાં લખી શકાય તેવી નથી, મુખેથી બોલી શકાય તેવી નથી, તે તો કોઈ અપૂર્વ છે. આત્મસ્વરૂપના રંગી ચક્રવર્તી જેવી મોટી ઋદ્ધિ હોય તેને તૃણની પેઠે તજી દઈ પર્વત ગુફામાં એકાંતે આત્માને અનંત ઠામે જોતાં, તન્મયપણે રમતાં અને તલ્લીન થતાં દેશે ઉણી પૂર્વકોટિ જેટલો કાળ પસાર કરી નાખે એવી તેમની અપૂર્વ કહાણી છે.

નાદ શબ્દનો યૌગિક અર્થ અનાહત નાદ થાય છે. યોગમાં ધીમે ધીમે વધારો કર્યા પછી જ્યારે સ્થિરતા થાય છે ત્યારે અતિ મધુર નાદ અંતરંગમાંથી ઉઠે છે. જેના સ્વરની મીઠાશ વીણા, વેણુ, વાયોલીન કે પીયાનાના સ્વર કરતાં અનેક ગણી વધારે હોય છે. એનાપર આસક્ત જીવ પોતાના શરીરની દરકાર કરતો નથી. નાદનો આ યૌગિક અર્થ સમજવો. આ પદમાં એક બીજું વ્યંગ્ય છે તે પણ સમજવા જેવું છે. અનુભવની પ્રીતિ જાગ્યા પછી પણ જે પ્રાણી વિષયાદિકમાં આસક્ત રહે તે જનાવર કરતાં પણ વધારે ખરાબ છે. જો પ્રીતિ સાચી હોય તો પછી પ્રાણની પણ દરકાર રાખવી ઉચિત

નથી એવુ તો જનાવર પણ શીખવે છે, વ્યવહારમા પણ આપણે અનેક રજપુતોને પ્રેમ ખાતર પ્રાણ આપતા જોઈએ છીએ, તો પછી સાચી પ્રીતિ હોય તો શ્વાનની જેમ જ્યા ત્યા મ્હોઢુ ઘાલવુ ઉચિત નથી, પ્રીતિ યોગ્ય પદાર્થને મેળવવો અને તેના ઉપર પ્રાણ પાથરવા આ હકીકતમા બહુ ઊંડુ રહસ્ય છે તે વિચારવા યોગ્ય છે

યોગના પ્રેમમા લાગેલા પ્રાણીઓ જગત્થી તદ્દન બેદરકાર હોય છે એમ આ પદપરથી જણાય છે દુનિયા તેમને માટે શુ બોલે છે તે જાણવા તથા સાભળવાની તેને ઇચ્છા પણ ગ્હેતી નથી પ્રેમથી તેઓ યોગમાર્ગને પકડે છે અને તેની ખાતર જ તેઓ તેને નભાવે છે આનંદઘનજી મહારાજ પણ આવા બેદરકાર હતા, એ તેઓના ચરિત્રના સબધમા મળતી હકીકતપરથી જણાય છે પોતાના નાના કે મોટા કાર્યની દુનિયા શુ તુલના કરશે એવો વિચાર કોઈ પણ કાર્ય કરતી વખત જ્યાસુધી રહે છે ત્યાસુધી તે કાર્યમા ખરી મધુરતા આવતી નથી, એ બાબતનો ખ્યાલ નિરાશી ભાવથી એકાદ કામ કરવા પછી જ આવે છે

*૫૬ પાંચમુ. રાગ—આશાવરી.

अवधु नट नागरकी बाजी, जाणें न बाभण काजी. अ०
थिरता एक समयमें ठानें, उपजें विणसें तबही;
उलट पलट ध्रुव सत्ता राखें, या हम सुनी न कबही. अ० १

* આ પદનો ભાવ સમજવો જરા મુશ્કેલ પડશે, કદાચ ગુરુગમ વગર સમજાય નહિ તો આ પદ મૂકી દઈ આગળ ચલાવવુ અને પ્રસગે ગુર્વાદિનો યોગ થયે આ પદ સમજવુ આ પદનુ વિવેચન ન સમજાય તો નાસીપાસ ન થતા આગળ ચલાવવુ

૧ અવધુ=સ્થિર, દાને ચાને નહિ તેવો આત્મા. નટ=બાજીગર નાગરજી=શહેરમા રમવા આવેલો, બાજી=રમત બાભણ કાજી=બ્રાહ્મણ કે કાજી, બુદ્ધિવાળા માણસો થિરતા=સ્થિરતા ઠાનેં=સ્વસ્થાનકે, મોક્ષમા ઉપજે=ઉત્પન્ન થાય વિણસેં=નાશ પામે તબહી=તોપણ, રહ્યા છતા. ઉલટપલટ=ઉલટી સુલટી ઉત્પાદવ્યયની ઉપર કરી તે. ધ્રુવ સત્તા=સ્થિરતાની અથવા સત્તાની ધ્રુવતા યા=એ હમ=અમે સુની=સાભળી કબહી=કોઈ વખતે

"હે આત્મા! આ શહેરી નાટકીઆની રચેલી બાજી તે બ્રાહ્મણ કે કાજી (જેવા બુદ્ધિમાન્ પુરૂષો) જાણી શકતા નથી. (તે બાજી કેવી છે તે બતાવે છે.) એક સમયમાં જે સ્થાનકે (મોક્ષમાં) સ્થિરતા પાસી જાય ત્યાં પણ ઉપજવા વિનાશ પામવારૂપ ધર્મ રહે છે, વળી તે ઉપજે છે, વિનાશ પામે છે અને છતાં ધ્રુવ (સ્થિર) સત્તા રાખે છે. આવી રમત અમે તો કોઈ જગોએ સાંભળી નથી."

ભાવ–ચોથા પદમાં છેવટે કહ્યું કે અનુભવની વાર્તા અકથ્ય અને અપૂર્વ છે તે અત્ર બહુ વિદ્વત્તાપૂર્વક બતાવે છે. આગમના ઊંડા અભ્યાસથી આ પદની રચના થઈ છે તેમાં જે અપૂર્વ રહસ્ય બતાવ્યું છે તે મનન કરીને સમજવા યોગ્ય છે.

અવધુ=અધ્રુ, અધ્રુવ. ધ્રુ એટલે ધ્રુજવું, ચાલવું, હાલે ચાલે નહિ તે સ્થિરતા ગુણવાળો આત્મા અથવા અવધૂત સંસારમાયાને કંપાવીને નિર્મળ થયેલો આત્મા; તેને ઉદ્દેશીને કહે છે કે હે આત્મન્! ત જે બાજી માંડી છે તે બહુ સાનંદાશ્ચર્ય ઉપજાવે તેવી છે. તું ખરે-ખરો કળાબાજ નાગરિક નટ છે. શહેરના લોકો હમેશાં ગામડાના લોકો કરતાં વિશેષ કળાબાજ હોય છે. ગામડીઆ લોકો ભોળા, સાદા, નિખાલસ હોય છે, તેઓ બાજી માંડે તો તુરત કળાઇ જાય છે, પણ શહેરી માણસની બાજી એકદમ કળી શકાતી નથી. કળાબાજ મદારી જ્યારે એકના દશ કરે છે કે ચક્લીઓ ઉડાવે છે ત્યારે તેની યુક્તિ સમજવી બહુ મુશ્કેલ પડે છે; તેવી રીતે હે ચેતન! તારી બાજી બહુ અજાયબ જેવી છે, તે બ્રાહ્મણ, કાજી જેવા બુદ્ધિમાન્ માણસો પણ સમજી શકતા નથી, કારણ તેઓમાં એટલા ઊંડા ઉતરવાની શક્તિ હોતી નથી. બ્રાહ્મણ એટલે અભેદવાદી વેદાન્તીઓ તથા ઉપ-ચારથી વૈશેષિક, નૈયાયિક, જૈમિની અને સાંખ્ય સમજી લેવા અને કાજી શબ્દથી સર્વ પ્રકારના મુસલમાન અને ઉપચારથી પારસી, ક્રીશ્ચીયન અને જ્યુ વિગેરે સમજી લેવા. બ્રાહ્મણ અને કાજી તે બાજી જોવા બેઠેલાને ઉદ્દેશીને સમજવું. નટ અને શહેરીની કોઈ એવી કળા હોવી જોઇએ કે તેથી બ્રાહ્મણ અને કાજી ઠગાયા હોય. આ સંબંધમાં કોઈ લોકપ્રચલિત વાર્તા હોવી જોઇએ જેની માહિતી નથી.

આટલી સામાન્ય પ્રસ્તાવના કર્યા પછી નટનાગરની બાજી કેવા પ્રકારની છે તે બતાવે છે. અત્ર શરીર છોડીને આત્મા નીકળે છે તે

એક જ સમયમા મોક્ષમા પહોંચી જાય છે, એટલે જે સમયે અહીંથી દેહનો ત્યાગ કરે છે તેજ સમયે સિદ્ધદશામા ઉત્પન્ન થાય છે અને જો અન્ય ભવ કરવાનો હોય તો જે સમયે અહીં કાળ કરે છે તેને બીજે સમયે ઋજુ ગતિથી અન્ય ગતિમા ઉપજી આહાર લે છે, અને જો વક્ર ગતિ કરે છે તો ત્રીજે, ચોથે, પાચમે સમયે તેમ કરે છે, પરતુ સિદ્ધાત્મા તો તે જ સમયમા સ્વસ્થાનકે પહોંચી જાય છે મોક્ષસ્થાનકને અજર અમર કહેવામા આવે છે એટલે ત્યા જન્મ જરા મૃત્યુ નથી છતા આનદઘનજી મહારાજ કહે છે કે એક જ સમયમા મોક્ષમા સ્થિરતા પામી જાય છતા પણ ઉપજવુ અને વિનાશ પામવુ એ તો તેને રહ્યા જ કરે છે. સર્વ દ્રવ્યમા ઉત્પાદ, વ્યય અને ધ્રુવપણુ છે અને તે જ અમુક વસ્તુનુ દ્રવ્યત્વ સિદ્ધ કરી આપે છે

હવે આ ઉત્પાદ, વ્યય અને ધ્રુવપણાથી દ્રવ્યત્વ કેવી રીતે સિદ્ધ થાય છે તે બતાવવા સારૂ વિવેચન કરીએ દરેક દ્રવ્યમા છ સામાન્ય ગુણ છે અસ્તિત્વ, વસ્તુત્વ, દ્રવ્યત્વ, પ્રમેયત્વ, સત્ત્વ અને અગુરૂલઘુત્વ સર્વ દ્રવ્ય પોતાના ગુણ પર્યાયથી હસ્તિ ભોગવે છે તે અસ્તિત્વ, જેમા ગુણ અને પર્યાયો રહે તે વસ્તુ-દ્રવ્ય, તે સર્વ દ્રવ્યો એકઠા એક ક્ષેત્રમા રહ્યા છે તે વસ્તુત્વ, પ્રત્યેક દ્રવ્ય પોતપોતાના ગુણથી યુક્ત છે તે દ્રવ્યત્વ, પ્રત્યેક દ્રવ્ય અમુક પ્રમાણોથી જાણી શકાય છે તે પ્રમેયત્વ, પ્રત્યેક દ્રવ્ય એક સમયમાં ઉપજે છે, વિણસે છે અને સ્થિર પણ છે તે સત્ત્વ અને દરેક દ્રવ્ય ષટ્ગુણ હાનિ વૃદ્ધિ પામે છે તે પોતપોતાની અપેક્ષાએ ગુરૂ લઘુ નથી માટે અથવા તેવી જાતના અપૂર્વ ધર્મો તેમા છે તે અગુરૂલઘુત્વ દરેક દ્રવ્યના આ સામાન્ય ગુણો પૈકી સત્ત્વગુણ ઉપર જરા વિશેષ વિવેચન કરવુ પ્રસ્તુત છે તત્ત્વાર્થમા કહ્યુ છે उत्पादव्ययध्रुवयुक्त सत् એટલે ઉત્પત્તિ, વિનાશ અને સ્થિરતા એ ત્રણ ગુણે કરી યુક્તપણું તે જ અમુક વસ્તુનું અસ્તિત્વ સિદ્ધ કરે છે જેમા ઉત્પાદ, વ્યય અને ધ્રુવ ન હોય તે સત્ કહી શકાય નહિ મૃત્તિકારૂપ દ્રવ્ય હોય તેનો ઘટ બનાવીએ ત્યારે તે ઘડાની ઉત્પત્તિ થઈ કહેવાય છે, તેના પ્રદેશો ઓછા થયા કરે અથવા ઘડો ફુટી જાય તે વ્યય છે પણ મૃત્તિકા તરીકે અથવા પુદ્ગલ તરીકે તે નિરંતર રહે છે એ ધ્રુવત્વ છે. ધર્માસ્તિકાય, અધર્મા-

સ્તિકાય દ્રવ્યમાં સ્વભાવે અગુરૂલઘુ પર્યાયની અને પરભાવે ગમન અને સ્થિતિ કરનારને અનુક્રમે સાહાય્ય દેવાની અપેક્ષાએ ઉત્પાદ, વ્યય અને ધ્રુવત્વ સિદ્ધ થઈ શકે છે. એવી રીતે આકાશ દ્રવ્ય પણ એક સમયે ત્રણે પરિણામે પરિણમે છે અને કાળ દ્રવ્ય તો વ્યવહારે ઉપચરિત દ્રવ્ય હોવાથી પુદ્ગલના ઉત્પાદાદિને આધારે તેના ઉત્પાદાદિ લેવા યોગ્ય છે. જીવ દ્રવ્યમાં કર્માવૃત સ્થિતિમાં તો અનેક પ્રકારની ગતિ આદિથી ઉત્પાદ વ્યય થયા કરે છે અને જીવત્વ-આત્મત્વ સ્થિર છે તે સમજાય તેવું છે. સિદ્ધદશામાં પણ ઉત્પાદાદિ થયા કરે છે તે હવે વિચારીએ. વસ્તુગતે મૂળપણે જ્ઞેયને પલટવે જ્ઞાનનું પણ તે ભાસનપણે પરિણમન થાય તે પૂર્વ પર્યાયના ભાસનનો વ્યય અને અભિનવ જ્ઞેય પર્યાયના ભાસનનો ઉત્પાદ તથા જ્ઞાનપણાનું ધ્રુવત્વ; એવી રીતે સર્વ ગુણના ધર્મની પ્રવૃત્તિરૂપ પર્યાયનો ઉત્પાદ વ્યય શ્રીસિદ્ધ ભગવંતમાં પણ થઈ રહ્યો છે. એ હકીકતને હજુ વધારે સાદા આકારમાં રજુ કરીએ તો સ્પષ્ટ સમજાશે. સિદ્ધદશામાં એક સમયે વિશેષની મુખ્યતાવાળો ઉપયોગ અને બીજે સમયે સામાન્યની મુખ્યતાવાળો ઉપયોગ થાય છે. જ્યારે સામાન્યની મુખ્યતાવાળો ઉપયોગ હોય ત્યારે વિશેષવાળા ઉપયોગનો વ્યય થાય છે અને સામાન્યવાળા ઉપયોગનો ઉત્પાદ થાય છે, છતાં ઉપયોગગુણ તો સ્થિર જ છે. સામાન્ય વિશેષવાળાની અપેક્ષાએ ઉત્પાદ વ્યય થયા કરે છે, તેથી સિદ્ધ મહાત્મા સ્થિર છે છતાં પણ ઉપયોગની અપેક્ષાએ ઉપજે છે અને વિણસે છે. જે પર્યાયનું ભાસન થયું તેરૂપ ઉત્પાદ અને તે પર્યાય પલટવાથી અન્ય પર્યાયનું ભાસન થવું તે પ્રથમ ભાસિત પર્યાયનો વ્યય-એ પ્રત્યેક સમયે સિદ્ધદશામાં પણ થયા કરે છે.

આવી રીતે એક સમયમાં જીવ ઉપજવાને સ્થાને સ્થિર થઈ જાય છે છતાં ત્યાં પણ તેના ઉત્પાદ અને વ્યય થયા કરે છે, સામાન્ય અને વિશેષ ઉપયોગરૂપે અવાંતર ઉત્પાદ અને વ્યય અનુક્રમે થયા કરે છે. આથી જેઓ આત્માને એકાંત નિત્ય માને છે તેઓના મતની સમીક્ષા થઈ ગઈ અને અત્ર સ્પષ્ટ રીતે બતાવ્યું કે સિદ્ધદશામાં ઉપજવા વિણસવાપણું નથી; ત્યાં પણ તેનો ઉત્પાદ અને વ્યય તો થયા કરે છે અને છતાં સિદ્ધત્વમાં સ્થિરતા છે અને તદ્રૂપ

ચારિત્ર તે દશામા પણ બરાબર ઘટતી રીતે લભ્ય થઈ શકે છે બૌદ્ધ આત્માને ક્ષણિક માને છે અને વેદાત તેને એકાત નિત્ય માને છે તે બને વાત અસમીચીન છે તે અત્ર બતાવ્યુ

આવી નટનાગરની બાજી છે તે બ્રાહ્મણ કે કાજી કોઈ પણ જાણી શકતા નથી, પારખી શકતા નથી, સમજી શકતા નથી, અર્થાત્ વેદ પુરાણ કે કુરાનમા આત્માનુ એવુ કથચિત્ નિત્યાનિત્ય સ્વરૂપ જોવામા આવતુ નથી એ સ્વરૂપમા એવી ખૂબિ છે કે આત્મા એક સમયમા સ્વસ્થાનકે ઉપજે, છતા તેના ઉત્પાદ અને વ્યય થયા કરે અને તોપણુ તે સ્થિરજ કહેવાય છે અને આવી રીતે તેમા ઉલટ-પુલટ ભાવ થાય છે છતા પણ તેનું આત્મત્વ તો સ્થિર છે, તેની ધ્રુવ સત્તા છે એ સબધી હકીકત અમે અન્યત્ર કોઈ જગોએ કદિ સાભળી નથી આવી રીતે એકજ વસ્તુ ઉપજે, વિણસે અને ધ્રુવ રહે એવુ તેનુ સ્વરૂપ અન્ય કોઈ વિશિષ્ટ સૂત્રકાર કે શાસ્ત્રકારે બતાવ્યુ નથી અને દેખીતી રીતે તે ઉલટુ સુલટુ લાગે તેવુ છે, નટની રમત જેવુ છે અને તેને સમજનાર સમજાવનાર તો કોઈ મહા વિચક્ષણ હોય તો જ તે નભી શકે તેમ છે

ઉત્પાદ, વ્યય અને ધ્રુવ એ ત્રણ મહા ચમત્કારી શબ્દો છે તીર્થંકર મહારાજા ગણુધરને ત્રિપદી આપે છે તેમા કહે છે કે उपनेइ वा विगमेइ वा धुवेइ वा, આ ત્રણ પદ ઉપરથી જ ગણધરો આખી દ્વાદશાગીની રચના કરે છે પ્રથમ તેઓ સર્વ વસ્તુની ઉત્પત્તિ દેખે છે, પછી તેનો નાશ થતો દેખે છે અને તેની સાથે તેનુ ધ્રુવત્વ દેખે છે એ ત્રણ પદાર્થસ્વભાવમા આખા જૈનશાસ્ત્રનુ રહસ્ય સમાયલુ છે તેથી તેપર જેટલુ વિવેચન કરવા ધારીએ તેટલુ થઈ શકે તેમ છે અને તેને માટે શાસ્ત્રકારોએ અનેક જગોએ ચમત્કારી લેખો લખ્યા છે અથવા જૈન તત્ત્વજ્ઞાન સર્વ એ તત્ત્વમયજ છે એમ કહી અત્ર સ્થળસકોચના કારણથી વધારે ન લખતા આગળ ચલાવીએ છીએ એક જીવની ઉત્ક્રાન્તિ, અપક્રાન્તિ, નિર્વાણ જૂદા જૂદા દર્શનો કેવી રીતે માને છે, તેમા વિરોધ ક્યા આવે છે અને જૈન દર્શન તેને અગે શુ કહે છે તેપર લબાણ વિવેચન કરવાનુ આ સ્થળ નથી, યથાવકાશ ઉપોદ્ઘાતમા તેપર વિવેચન પ્રાપ્ત થશે, પણ એમાથી એક ચમત્કાર

ઉપજાવે તેવું સ્વરૂપ બતાવી તેની જૈનશાસ્ત્રાનુસાર વાનકી અત્ર બતાવી છે, સાથે ભલામણ કરવાની જરૂર છે કે એ સંબંધી વિશેષ જ્ઞાન સદ્‍ગુરૂ પાસેથી સમજી ખાસ વિચારવા યોગ્ય છે.

અહીં શરૂઆતમાં આત્માને અવધુ કહ્યો છે તેનો અર્થ અધ્રુ 'न धूनातीति अध्रुः' જે ધ્રુજી ન જાય, સ્વગુણ પર્યાયમાં રમણ કરે તેવો શુદ્ધ, નિષ્પ્રકંપ આત્મા અવિનાશી, અજ, અજરામર, અક્ષય, અલઘુ-ગુરૂ પરિણામી સમજવો. અવધૂત એ શબ્દ धू ધાતુ ને अव ઉપસર્ગ લાગવાથી થયેલો છે અને તેનો અર્થ અવધૂત સંન્યાસી થાય છે એ શબ્દનો અપભ્રંશ હોય એમ માનવું વધારે ઠીક લાગે છે. એ શબ્દમાં આત્માનો સ્થિરતાગુણ પ્રાધાન્યપણે છે.

વળી આ નટનાગરની બાજી કેવી યુક્તિવાળી અને આશ્ચર્ય ઉપજાવનારી છે તે વિશેષ બતાવે છે.

एक अनेक अनेक एक फुनी, कुंडळ कनक सुभावे;
जल तरंग घटमाटी रविकर, अगनित ताही समावे. अवधु० २

"સુવર્ણના સ્વભાવે એક અને તે જ દ્રવ્ય કુંડળ વિગેરે સ્વભાવે અનેક થાય છે અને વળી અનેક એક થાય છે. જળના તરંગો, માટીના ઘટો અને સૂર્યનાં કિરણો અગણિત હોય તોપણ તે તેમાં પાછાં સમાઈ જાય છે તે પ્રમાણે."

ભાવ-નાગરિક નટની કેવી બાજી છે તેનું વિશેષ સ્વરૂપ બતા-વતાં કહે છે કે એકના અનેક થઈ જાય છે અને વળી તે અનેક એક જ હોય છે. જેમ સુવર્ણનાં કુંડળ, બાજુબંધ, ચંદનહાર, કઠાં, બંગડી, રાયણમાળા વિગેરે અનેક રૂપ થાય છે તે દૃષ્ટાંતે સમજવું. ગુણ પર્યાયના ભાજનને દ્રવ્ય કહેવામાં આવે છે. અત્ર જીવ દ્રવ્ય સંબંધી વિવક્ષા કરતાં જણાવે છે કે જેમ તેના અનેક પર્યાયો પલટાતા જાય છે તેમ તેમાં અનેક રૂપ થાય છે, જીવ એકેંદ્રિય, બેઇંદ્રિય, તે-ઇંદ્રિય, ચૌરેંદ્રિય થાય છે, નારક થાય છે, હાથી, ઘોડા, માછલાં

૨ ફુની=વળી. કુંડળ=દાગીના. રવિકર=સૂર્યનાં કિરણ. અગનિત=ન ગણાય તેટલાં. તાહી=તેમાં જ. 'તાહી'ને બદલે 'તાઈ' પાઠાંતર છે.

મત્સ્ય, પોપટ, મયૂરાદિક તિર્યંચ થાય છે, સોમદત્ત, યજ્ઞદત્ત, દેવચદ્ર વિગેરે નામ ધારણ કરનાર મનુષ્ય થાય છે, અાર દેવલોકાદિમા દેવ થાય છે-એ સર્વ ઉપાધિ પર્યાયથી ધારણ કરે છે, પણ તેનુ આત્મત્વ તો એક જ છે સહભાવી ધર્મ તે ગુણ કહેવાય છે અને ક્રમભાવી ધર્મને પર્યાય કહેવાય છે એક મોતીની માળા હોય તો તેમા ઉજ્વળતાદિક ગુણ છે અને ગોળપણું વિગેરે પર્યાય છે, પણ તેથી મોતી સ્વતત્ર અળગા છે. તેમ આત્મ દ્રવ્યથી તેના ગુણ અને પર્યાયો અળગા છે જેમ એક મૃત્તિકા દ્રવ્ય હોય તેના માટલુ, ઘડો, કોઠી વિગેરે અનેક રૂપો થાય છે, પણ તેમા તિર્યક્ સામાન્ય મૃત્તિકાત્વ દ્રવ્ય તો એક જ છે, તેમ જીવની સ્થિતિ ગમે તેટલી ફેરફાર થાય, તે ગમે તેટલા રૂપો ધારણ કરે, પણ તેનું આત્મત્વ તો એક જ છે, તેનુ જીવત્વ અપર નથી, તેમા ફેરફાર થતો નથી, તેમા પરાવર્તન થતુ નથી, તેથી અત્ર નટનાગરની રમત બતાવતા કહે છે કે એક જીવ છે તે અનેક રૂપો ધારણ કરે છે, અનેક આકારો ધારણ કરે છે, અનેક નામ ધારણ કરે છે, વળી અનેકના એક થઈ જાય છે, પણ તેનુ મૂળ આત્મત્વ તો એક જ છે, ઘટના અનેક આકારમા પણ ઘટત્વ તો એક જ છે તેમ જ કચન—સૂવર્ણના અનેક આકાર થાય, અનેક ઘાટ થાય, અનેક ઉપરોક્ત તથા અન્ય નામ ધારણ કરે પણ તેમા સુવર્ણત્વ તો એક જ છે એ દૃષ્ટાતથી આ હકીકત સમજી લેવી આ જીવ દ્રવ્યનો તેના ગુણ અને પર્યાય સાથે કથચિત્ અભેદ છે દાખલા તરીકે જ્ઞાન ગુણ જીવનો છે, તેમા જ્ઞાન એ ગુણ થયો અને જીવ એ ગુણી થયો તેનો અભેદ માનવો પડે, કારણકે ગુણ ગુણીનો અભેદ હોય છે જો તેઓનો ભેદ માનીએ તો તેમા અનવસ્થા પ્રસગ આવે છે તેથી દ્રવ્યમા ગુણ પર્યાયનો કથચિત્ અભેદ માનવો શાસ્ત્રથી અને યુક્તિથી ગમ્ય થાય છે એમ જો ન હોય તો સુવર્ણમાથી પર્યાયરૂપ કુડળ વિગેરે થવાનો સભવ જ નથી રહેતો, કારણકે ગુણ ગુણીનો સબધ અવિષ્વગ્ભાવ સબધે જો ત્યા ન હોય તો તેને જોડનાર અન્ય સબધ માનવો પડે અને તેમ આગળ આગળ ચાલતા છેડો જ ન આવે આ સુવર્ણકુડળના સ્વભાવે જીવ અનેક રૂપો ધારણ કરે છે અને વળી અનેક રૂપોમા સ્વાભાવિક એકતા સર્વદા પ્રતીયમાન રહે છે અનેક રૂપો કર્મસબધથી થાય છે અને અનેક રૂપો વસ્તુગતે આત્માથી

જૂદાં નથી તેથી એકના અનેક અને અનેકમાં એકનું ભાન રહે છે એવી અનુપમ બાજી આ અવધુએ માંડી છે.

એકનાં અનેક રૂપો ગુણ પર્યાયથી થાય છે તેના સંબંધમાં વિશેષ દૃષ્ટાંતો બતાવે છે. પાણીના અનેક તરંગો સવારથી સાંજ સુધી થાય છે, દરિયામાં કે તળાવમાં જોવાથી તેની પ્રતીતિ થાય છે, છતાં પણ જળ તો જળ જ છે, તરંગથી તેના જૂદા જૂદા અનેક આકાર દેખાય છે, છતાં તેનું જલત્વ તો કાયમ રહે છે; તેવીજ રીતે માટીનો ઘડો બને છે, કોઠી બને છે, માટલું બને છે, છતાં માટી તો એકની એકજ છે. અત્ર માટી તે ઉર્ધ્વતા સામાન્ય શક્તિ સમજવી. કાળાદિકના પ્રયોગથી સર્વ ઘટ પદાર્થમાં આ ઘટ છે આવી પ્રતીતિ તો એકની એકજ રહે છે. આવી રીતે ભિન્ન ભિન્ન વ્યકિતમાં દેશભેદે એક જ જણાય તે તિર્યક્‌સામાન્ય શકિત કહેવાય અને કાળભેદે અનુગત આકારભેદે પ્રતીતિ ઉપજે તે ઉર્ધ્વ સામાન્ય શકિત કહેવાય. પ્રત્યેક દ્રવ્યમાં આ બન્નેમાંથી એક સામાન્ય અવશ્ય હોય છે. તેવી જ રીતે સૂર્યનાં કિરણો અનેક દેખાય છે, તે સર્વ વ્યક્ત સ્વરૂપ છે, પણ જૂદી જૂદી દિશાએ ગમન કરવાવાળા હોઇને વિચિત્ર છતાં સૂર્ય તરીકે એકરૂપ છે. તેથી સમજાય છે કે આવા જળના તરંગો, માટીના ઘડાઓ અને સૂર્યનાં કિરણો અનેક દેખાય છે, છતાં તેઓનું અસલ મૂળ રૂપ એક છે; તરંગોમાં જળત્વ સામાન્ય છે, ઘટોની માટી એક જ છે અને કિરણરૂપ વ્યક્ત પદાર્થોનું મૂળ કારણ રવિ-સૂર્ય છે; તેમ જીવના અનેક ગુણ પર્યાયનું ભાજન જેનું રૂપ ત્રણે કાળમાં એક સરખું રહે છે, જેમાં અવાંતર ભેદ કોઈ ચાલી શકતો નથી તેવું આત્મત્વ તો એક જ છે અને તે ગુણ પર્યાયને લઇને અનેક રૂપે વ્યક્ત થાય છે, પણ તે અનેક રૂપોમાં એકત્વ તો રહેલું જ હોય છે. આવી રીતે એકને અનેક રૂપે બતાવે છતાં પોતે નાટક કરતી વખતે પણ એકને એકજ રહે એવો જે હુશિયાર નાટકીઆનો સ્વભાવ છે તે અવધુ નટનાગર બહુ સારી રીતે બતાવી આપે છે. તેને સમજવો એ સાધારણ સમજણવાળાનું કામ નથી, એને માટે બહુ ધીરજ, હુશિયારી અને ખંત જોઇએ.

આ એક અને અનેક પક્ષપર ષડ્દ્રવ્યના સબધમા વિવેચન કરતા શ્રીદેવચદ્રજી આગમસાર ગ્રથમા લખે છે કે જીવ દ્રવ્ય અનત છે, એક જીવમા પ્રદેશ અસખ્યાતા છે, ગુણુ અનતા છે અને પર્યાય પણુ અનતા છે તે જીવ દ્રવ્યનુ અનેકપણું છે પણુ જીવપણુ સર્વ જીવોમા સરખું છે માટે એકપણું છે અહી કોઈ શકા કરે કે સિદ્ધદશામા પરમાનદપણુ છે અને સસારી દશામા કર્મને વશ રહેલા જીવ દુ ખી દેખાય છે, તેના સબધમા કહે છે કે નિશ્ચય નયની અપેક્ષાએ તો સર્વ જીવ સિદ્ધ સમાન છે અને તેમ છે તેથી જ કર્મ ખપાવી મોક્ષે જાય છે, તેથી સર્વ જીવની સત્તા એક છે કદાચ એમ શકા થાય કે અભવ્ય તો કદિ મોક્ષે જવાના નથી તો તેની સત્તા સરખી કેમ કહી શકાય તો તેના સબધમા જણાવવાનુ કે અભવ્યને કર્મ ચીકણા છે અને તે જીવોમા પરાવર્ત ધર્મ નથી તેથી તે સિદ્ધ થતા નથી અને ભવ્ય જીવમા પરાવર્ત ધર્મ છે તેથી કારણુ સામગ્રી મળે પલટન ભાવ પામે છે અને ગુણુશ્રેણીએ ચઢી મોક્ષે જાય છે, પરતુ આઠ રૂચક પ્રદેશ તો સર્વ ભવ્ય અને અભવ્યના સિદ્ધ સમાન જ છે માટે અશગ્રાહી નૈગમનયની અપેક્ષાએ સર્વ જીવની સત્તા એક સરખી છે એના આઠ રૂચક પ્રદેશને કદિ કર્મ લાગતા નથી

है नांहि है वचन अगोचर, नय प्रमाण सतभंगी;
निरपख होय लखे कोइ विरला, क्या देखे मत जंगी. अव० ૩

"છે, નથી, વચનથી અગોચર છે વિગેરે નય, પ્રમાણુ અને સપ્ત ભગી કોઈ વીરલા ભાગ્યશાળી હોય તો તે નિરપક્ષ થઈને જોઈ શકે, પોતાના મત માટે લડવાવાળો હોય તે શુ જુએ?"

ભાવ–વળી આ નાગરિક નટની બાજી કેવી ખૂબિવાળી ચમત્કાર ઉપજાવનારી છે તે વિશેષપણે બતાવે છે એ બાજીમા છે ને નથી એવી રમત છે, વળી તે વચનથી અગોચર છે આવી અદ્ભુત રમત છે, જરામા છે, વળી જરામા નથી એવી આશ્ચર્યકારક વાત છે, વળી તેમા નય પ્રમાણુ સપ્તભગીએ પણુ જૂદી જૂદી રમત

૩ હૈ=સ્યાત્ અસ્તિ નાહિ=સ્યાદ્ નાસ્તિ હૈ=સ્યાત્ અવક્તવ્ય સતભગી=સપ્તભ ગી નિરપખ=નિરપેક્ષ લખે=જાણે ક્યા=શુ મતજગી=પોતાના મતમા મસ્ત

બતાવે છે. એક નયથી જોઈએ તો કાંઈક દેખાય, બીજાથી જોઈએ તો કાંઈક દેખાય, ત્રીજાથી વળી કાંઈક નવીન પ્રતિભાસ થાય, એવી એમાં રમત થાય છે. અહો નાગરિક નટ! તારી બાજી તો કોઈ ભાગ્યવાન્ પ્રાણી પક્ષવાદ મૂકી દઈને જુએ તોજ સમજી શકે તેમ છે. એ બાજી કેવી યુક્તિથી મંડાણી છે તે હવે જોઈએ. પ્રથમ સપ્તભંગીનું સ્વરૂપ બતાવવું પ્રાસંગિક છે, અત્ર તેનો બહુજ સામાન્ય રીતે નિર્દેશ થઈ શકશે, વિશેષ સ્વરૂપ જાણવાની ઈચ્છાવાળાએ પ્રમાણનયતત્ત્વ, નયરહસ્ય અને સપ્તભંગી તરંગિણી આદિ ગ્રંથો જોવા.

જીવ દ્રવ્ય સ્વદ્રવ્ય, સ્વક્ષેત્ર, સ્વકાળ અને સ્વભાવની અપેક્ષાએ પોતાના વર્ત્તમાન ગુણ પર્યાયમાં વર્તે છે તે 'સ્યાત્ અસ્તિ' નામનો પ્રથમ વિભાગ. ગુણ પર્યાય સાથે જીવનો અભેદ છે એ આપણે ઉપર જોઈ ગયા છીએ, પણ તે ભાવ વર્તવાની સાથે અન્ય ભાવો પણ વર્તે છે તેથી તેની સાથે સ્યાત્ પદ લગાડવામાં બહુ તર્કશક્તિ બતાવવામા આવી છે.

જીવમાં પરદ્રવ્યના ગુણ પર્યાય નથી. પૌદ્ગલિક વસ્તુઓના વર્ણ, ગંધ, રસ, સ્પર્શાદિ ગુણો અને તેના પ્રદેશાદિ પર્યાય તેનામાં નથી તેમજ બીજા ચારે દ્રવ્યના દ્રવ્ય ક્ષેત્ર કાળ ભાવ તેનામાં નથી તે દૃષ્ટિથી જોઈએ તો 'સ્યાત્ નાસ્તિ' નામનો બીજો વિભાગ પ્રાપ્ત થાય છે.

સ્વગુણ પર્યાયનો અસ્તિભાવ અને પરગુણ પર્યાયનો નાસ્તિભાવ એ બન્ને અસ્તિ નાસ્તિ વિભાગો એક સમયે જીવ દ્રવ્યમાં છે. એટલે જે સમયે તેમાં સ્વગુણપર્યાયની અસ્તિ છે તેજ સમયે તેનામાં પરગુણપર્યાયની નાસ્તિ છે તેથી અસ્તિ નાસ્તિ ગુણ એકત્ર મળેલ છે તે અપેક્ષાએ 'સ્યાત્ અસ્તિ નાસ્તિ' એ નામનો ત્રીજો વિભાગ થયો.

ઉપરોક્ત અસ્તિ અને નાસ્તિભાવ એક દ્રવ્યમાં–પ્રસ્તુત જીવ દ્રવ્યમાં એકી વખતે એક સાથે રહેલા હોય છે, પરંતુ તેને બોલવા માંડીએ તો અસ્તિભાવ બોલતાં અસંખ્ય સમય થઈ જાય, દરમ્યાન નાસ્તિભાવ તો કહી શકાય નહિ અને બન્ને ભાવ તો એકી સાથે એક સમયે વર્તે છે, પરંતુ સ્વપર દ્રવ્યાદિની અપેક્ષાએ એકદમ હા કે નાનો ઉત્તર ન અપાય તેથી અસ્તિનાસ્તિ ભાવ એક સાથે અવક્તવ્ય છે, કહી

શકાય નહિ તેવા છે એમ બતાવી ચતુર્થ વિભાગ 'સ્યાત્ અવક્તવ્ય' એમ બતાવ્યો તીર્થંકર મહારાજ કે અન્ય સર્વજ્ઞ એક સમયે અસ્તિનાસ્તિ વિગેરે સર્વ ભાવો જાણી તથા દેખી શકે છે, તેઓ પણ એક સમયે કહી શકતા નથી, કારણકે ભાષા બોલવામા 'અસ્તિ' એટલા શબ્દનુ ઉચ્ચારણુ કરવામા પણ અસખ્ય સમય થઈ જાય છે તેથી તેમને પણ વચનનયે આ વિભાગ લાગુ પડે છે

હવે જે ચોથો વિભાગ અવક્તવ્યપણાનો કહ્યો તે અસ્તિ ભાવને પણ લાગુ પડે છે અને નાસ્તિ ભાવને પણ લાગુ પડે છે તેથી સ્વદ્રવ્યાદિને સ્વપર દ્રવ્યાદિની અપેક્ષાએ પાચમો અને પર દ્રવ્યાદિને સ્વપર દ્રવ્યાદિની અપેક્ષાએ છઠ્ઠો વિભાગ અનુક્રમે 'સ્યાત્ અસ્તિ અવક્તવ્ય' અને 'સ્યાત્ નાસ્તિ અવક્તવ્ય' નો સમજવો વળી એ અસ્તિ અવક્તવ્ય વિભાગ અને નાસ્તિ અવક્તવ્ય વિભાગ એકજ સમયે જીવમા વર્તે છે તેથી ક્રમથી સ્વપર દ્રવ્યાદિને યુગપત્ સ્વપર દ્રવ્યાદિની અપેક્ષાએ સાતમો વિભાગ 'સ્યાત્ અસ્તિ નાસ્તિ અવક્તવ્ય' નો સમજવો.

આ સ્યાત્નો વાદ–સ્યાદ્વાદ–સપ્તભગીનુ સ્વરૂપ બહુ સૂક્ષ્મ રીતે શાસ્ત્રમા નિરૂપણ કરેલુ છે આખા જૈન શાસ્ત્રનુ રહસ્ય નય, નિક્ષેપ અને સપ્તભગીને લગતા ન્યાયના વિભાગમા સમાયલુ છે અને એ એટલી વિશાળ દૃષ્ટિથી રચાયલુ છે કે એમા તર્કની દલીલોનુ મહત્વ અને શાસ્ત્રકારના જ્ઞાનની દીર્ઘતા પ્રત્યક્ષ જણાય છે આપણે હવે નયનુ સ્વરૂપ જરા જીવને અગે જોઈએ નય એટલે અમુક દૃષ્ટિબિંદુથી એક વસ્તુ તરફ અવલોકન કરવુ તે સર્વ દૃષ્ટિનુ સામીપ્ય રાખીને જોનાર તત્ત્વજ્ઞાનનુ રહસ્ય પામે છે, અમુક નયથી જોનાર ભુલાવામા પડી જાય છે નયનુ સ્વરૂપ 'નયચક્રસાર' વિગેરે અનેક ગ્રંથોમા બતાવ્યુ છે એ નયજ્ઞાન પણ જૈન તર્કશાસ્ત્રનો મુખ્ય પાયો છે તેમા મુખ્ય સાત નયના અનેક ભેદ વિભેદ પાડીને તેનાપર બહુ વિવેચન કરવામા આવ્યુ છે કેટલાક નયો દ્રવ્યાર્થિક એટલે દ્રવ્યને જોનારા છે અને કેટલાક પર્યાયાર્થિક એટલે તેના ગુણ પર્યાયને જોનારા છે પ્રથમ 'નૈગમનય' એક અશ ગુણમા સર્વ ગુણ માને છે એટલે અશમા સર્વનું સ્થાપન કરી દે છે. આ પુસ્તકના પ્રથમ

વ્યવહાર, ધન, ઘર, સ્ત્રી આદિને પોતાના માનવા તે ઉપચરિત વ્યવહાર અને શરીર જૂદુ છે પણ પરિણમન ભાવથી મળી રહેલ છે તેને પોતાનુ માનવુ એ અનુપચરિત વ્યવહાર આ નયના પણ અનેક વિભાગો છે, તેમા મુખ્ય વહેંચણી દેખાવ ઉપર રહે છે, આંતર પ્રવેશ બંધ રહે છે

ચોથો દ્રવ્યાર્થિક નય 'ઋજુસૂત્રનય' છે ઋજુ એટલે સરલ શ્રુત એટલે બોધ આ નયવાળો દ્રવ્યની વર્તમાન સ્થિતિપર ખાસ લક્ષ્ય આપે છે નૈગમ, સગ્રહ અને વ્યવહારનયવાળા જ્યારે અતીત અનાગતને પણ લક્ષ્યમા રાખે છે ત્યારે આ નયવાળો વર્તમાન સમયને પ્રમાણભૂત ગણે છે કોઇ ગૃહસ્થ હોય પણ વર્તન સાધુ જેવુ હોય તો ઋજુસૂત્રનયવાળો તેને સાધુ કહે છે અને વેશ સાધુનો હોય પણ વિષયાભિલાષ યુક્ત હોય તો તેને આ નયવાળો અવ્રતી કહે છે વ્યવહાર કરતા આ નય વિશેષ શુદ્ધિવાળો હોવાથી વેષે સાધુ હોય તેમા પણ જે સવર પરિણામી હોય તેને આ નય સાધુ માને છે ક્ષણ સૂક્ષ્મ એક સમય વર્તમાનનુ જ્ઞાન કરે તેને સૂક્ષ્મ ઋજુસૂત્રનય કહેવામા આવે છે, અને સ્થૂલ-મોટા વર્તમાન બાહ્ય પરિણામ ગ્રહણ કરવામા આવે તે સ્થૂળ ઋજુસૂત્રનય કહેવાય છે આ ઋજુસૂત્રનય દ્રવ્યાર્થિક છતા પણ ચારે નિક્ષેપા ગ્રહણ કરે છે વસ્તુનુ અમુક નામ આપવામા આવે તે નામ નિક્ષેપ, કોઈ વસ્તુમા કોઈ વસ્તુનો આકાર દેખીને તે વસ્તુને તે વસ્તુ કહે તે સ્થાપના નિક્ષેપ, આત્મોપયોગ વગર નામ સ્થાપનાનો સ્વીકાર તે દ્રવ્ય નિક્ષેપ અને જ્યા ઉપયોગનો સ્વીકાર થાય ત્યા ભાવનિક્ષેપો સમજવો આ ચારે નિક્ષેપાને ઋજુસૂત્રનય ગ્રહણ કરે છે, કારણકે એમા વર્તમાન સ્થિતિનુ લક્ષણ પ્રાધાન્ય છે

વસ્તુને ગુણવત અથવા ગુણ વગરની કહીને બોલાવવી, અરૂપી વસ્તુને પણ વચનગોચર કરવી તે 'શબ્દનય' પાચમો છે આ નય પર્યાયાર્થિક છે એ વસ્તુઓની વર્તમાન સ્થિતિ જ માત્ર ગ્રહણ કરે છે, ઋજુસૂત્રનયની પેઠે, પણ તે શબ્દના વાચ્ય અર્થને જ ગ્રહણ કરે છે આ નય ભાવ નિક્ષેપાને ગ્રહણ કરે છે, બાકીના ત્રણ નિક્ષેપાનો ત્યાગ કરે છે એટલે જ્યા શબ્દના અર્થની યથાસ્થિત ઉપપત્તિ

થઈ શકતી હોય ત્યાંજ તે શબ્દની ઘટના સ્વીકારે તે શબ્દનય સમજવો. જેમ ઇન્દ્ર, શક્ર, પુરન્દર શબ્દો જૂદા જૂદા અર્થને કહેનાર છે. ઉપર સપ્તભંગીનું સ્વરૂપ બતાવ્યું તે શબ્દનયના વિભેદ તુલ્ય સમજવું.

છઠ્ઠો 'સમભિરૂઢનય' છે. શબ્દનયવાળો દરેક પર્યાયને જૂદું નામ આપે છે ત્યારે આ નયવાળો એક શબ્દ જાણી તેના અનેક પર્યાયોમાં એકતા અનુભવે છે. ઇન્દ્ર શબ્દ સાંભળી શક્ર, પુરંદર શચીપતિ એ સર્વની એકતા તેને જણાય છે. દરેક ભિન્ન પર્યાયને અંગે જૂદાં જૂદાં નામ આપે તે શબ્દ અને એક સંજ્ઞામાં સર્વ કાળનો સમાવેશ કરી દે તે સમભિરૂઢ. ટુંકામાં કહીએ તો પર્યાયાંતરની અપેક્ષા ન રાખે તે સમભિરૂઢ. જેમ મેરૂ હતો છે થશે તેમ તે જૂદા છે.

છેલ્લો 'એવંભૂતનય' આ પ્રમાણે છે. શબ્દનય, સમભિરૂઢનય અને એવંભૂતનય એ ત્રણે પર્યાયાર્થિક નયો છે. શબ્દનય એક પર્યાયને ગ્રહણ કરે છે પણ એના પર્યાયમાંથી એક પણ ઓછો હોય ત્યાંસુધી એવંભૂતનય વસ્તુને એ નામ આપે નહિ. સ્ત્રીના મસ્તક પર ચઢેલ હોય, તેમાં જળ ભરેલું હોય તેને જ એ ઘટ માને છે. ઘટ ક્રિયા ન કરનાર ઘરમાં પડી રહેલ પાત્રને આ નયવાળો ઘટ માને નહિ. આ નયવાળો શબ્દમાં અર્થની અને અર્થમાં શબ્દની સ્થાપના કરે છે.

આ પ્રમાણે નયનું સ્વરૂપ સમજવું. એનો બહુ વિસ્તાર વિશેષાવશ્યક, નયચક્ર, સ્યાદ્વાદ રત્નાકર વિગેરે ગ્રંથોમાં છે. દરેક નયના ભેદ વિભેદ પાડી તેનું સૂક્ષ્મ સ્વરૂપ નિરૂપણ કરવામાં આવ્યું છે. એના ઉપર જેટલું વિવેચન કરવામાં આવે તેટલું થઈ શકે તેમ છે. અત્ર તો આ નટનાગરની બાજી કેવી અદ્ભુત છે તે બતાવવા માટે તેનું સંક્ષિપ્ત સ્વરૂપ માત્ર જીવની અપેક્ષાએ કહીએ. નૈગમનયવાળો જીવને સિદ્ધ સમાન કહે અને વળી તેને શરીરયુક્ત પણ માને ત્યારે તેમાં ધર્માસ્તિકાય પુદ્ગલ વિગેરેનો પણ સમાવેશ કરી દે. એવં રીતે વ્યવહારનયવાળો બાહ્ય સ્વરૂપાનુસાર તેને વિષયકષાય યુક્ત માને અને ઋજુસૂત્ર તેનું વર્તમાન વર્તન જ ધ્યાનમાં લે. શબ્દનયવાળો તેનું વ્યુત્પત્તિ સ્વરૂપ જુએ, ત્યારે સમભિરૂઢ તેના આત્મા, ચેતન, જીવ વિગેરે શબ્દમાં કાલાદિ ભેદે એકતા ન જુએ, ત્યારે

એવંભૂતનયવાળો તો તેનામા જ્યારે સર્વ ગુણો પ્રગટ થાય ત્યારે જ તેનામા તે ગુણો માને આવી નટનાગરની વિચિત્ર બાજી છે એકને એક જીવને જૂદા જૂદા પ્રાણીઓ જૂદી જૂદી અપેક્ષાથી જૂદા જૂદા આકારમા જુએ છે એથી એ બહુરૂપીનો વેશ ભજવી બતાવે છે એમ થયુ

જૈન શાસ્ત્રકાર પ્રમાણુ બે બતાવે છે પ્રત્યક્ષ અને પરોક્ષ જીવ પોતાના સ્વતંત્ર ઉપયોગથી દ્રવ્યને જાણે તેને પ્રત્યક્ષ પ્રમાણ કહેવાય છે અક્ષ પ્રતિગત પ્રત્યક્ષ અક્ષ એટલે આત્મા જેમા વચ્ચે અંતર ન હોય-અન્ય (ઇંદ્રિયો કે મન) દ્વારા જ્ઞાન થતુ ન હોય તે પ્રત્યક્ષ કેવલી ભગવાન્ જેમા સર્વ પદાર્થો સ્વજ્ઞાનથી દેખે તે પ્રત્યક્ષ મન પર્યવજ્ઞાની સ્વજ્ઞાનથી મનના વિચારો દેખે તે પ્રત્યક્ષ અવધિ જ્ઞાની સ્વજ્ઞાનથી પુદ્ગળ દ્રવ્ય દેખે તે પ્રત્યક્ષ આખ વિગેરે ઇંદ્રિય દ્વારા દેખાય તે પરોક્ષ જ્ઞાન કહેવાય છે મતિજ્ઞાન અને શ્રુતજ્ઞાનનો સમાવેશ પરોક્ષ જ્ઞાનમા થાય છે આ પરોક્ષ પ્રમાણના ત્રણ વિભેદ છે ધુમાડાને દેખીને અગ્નિનુ જ્ઞાન થાય તે અનુમાન પરોક્ષ, દૃષ્ટાત આપી સાદૃશ્ય બનાવી જ્ઞાન કરાવાય તે ઉપમાન પરોક્ષ અને શાસ્ત્રાધારે નરક નિગોદનુ સ્વરૂપ સમજાય તે આગમ પરોક્ષ અન્યત્ર પરોક્ષ પ્રમાણના પાચ ભેદ પણ કહ્યા છે સ્મરણ, પ્રત્યભિજ્ઞાન, તર્ક, અનુમાન ને આગમ આ પ્રમાણજ્ઞાનમા રહસ્ય એ છે કે અન્ય દર્શનકારો આખે દેખાય તેને પ્રત્યક્ષ કહે છે, તેને જૈન શાસ્ત્રકાર પરોક્ષજ્ઞાન કહે છે પ્રત્યક્ષ તો તેજ કહેવાય કે જેમા અન્યની મદદની જરૂર પડતી નથી, પણ જે આત્માને પ્રત્યક્ષ દેખાય છે અન્ય મતવાળા ઇશ્વરને પ્રત્યક્ષ જ્ઞાનચક્ષુ નથી છતા માને છે તે સાક્ષાત્ આત્માને અગે થાય છે તેથી જ પ્રત્યક્ષ કહેવાય છે.

આવી નટનાગરની અદ્ભુત બાજી છે એને એક દૃષ્ટિથી જોઇએ તો સ્યાત્અસ્તિ લાગે છે, બીજી દૃષ્ટિથી જોઇએ તો તે સ્યાત્નાસ્તિ લાગે છે, વળી અવક્તવ્ય લાગે છે એમ અનેક રૂપે તે દેખાય છે, વળી સાતે નયો તેને જૂદા જૂદા આકારમા બતાવે છે આવુ તેનુ સ્વરૂપ તો કોઈ નિષ્પક્ષ થઇને જુએ તો જ દેખી શકે છે, જાણી શકે છે, સમજાવી શકે છે, ને તેવા તો જગત્મા વિરલા જ હોય છે,

થઈ શકતી હોય ત્યાં જ તે શબ્દની ઘટના સ્વીકારે તે શબ્દનય સમજવો. જેમ ઇન્દ્ર, શક્ર, પુરન્દર શબ્દો જૂદા જૂદા અર્થને કહેનાર છે. ઉપર સપ્તભંગીનું સ્વરૂપ બતાવ્યું તે શબ્દનયના વિભેદ તુલ્ય સમજવું.

છઠ્ઠો 'સમભિરૂઢનય' છે. શબ્દનયવાળો દરેક પર્યાયને જૂદું નામ આપે છે ત્યારે આ નયવાળો એક શબ્દ જાણી તેના અનેક પર્યાયોમાં એકતા અનુભવે છે. ઇન્દ્ર શબ્દ સાંભળી શક્ર, પુરંદર, શચીપતિ એ સર્વની એકતા તેને જણાય છે. દરેક ભિન્ન પર્યાયને અંગે જૂદાં જૂદાં નામ આપે તે શબ્દ અને એક સંજ્ઞામાં સર્વ કાળનો સમાવેશ કરી દે તે સમભિરૂઢ. ટુંકામાં કહીએ તો પર્યાયાંતરની અપેક્ષા ન રાખે તે સમભિરૂઢ. જેમ મેરૂ હતો છે થશે તેમ તે જૂદા છે.

છેલ્લો 'એવંભૂતનય' આ પ્રમાણે છે. શબ્દનય, સમભિરૂઢનય અને એવંભૂતનય એ ત્રણે પર્યાયાર્થિક નયો છે. શબ્દનય એક પર્યાયને ગ્રહણ કરે છે પણ એના પર્યાયમાંથી એક પણ ઓછો હોય ત્યાંસુધી એવંભૂતનય વસ્તુને એ નામ આપે નહિ. સ્ત્રીના મસ્તક પર ચઢેલ હોય, તેમાં જળ ભરેલું હોય તેને જ એ ઘટ માને છે. ઘટ ક્રિયા ન કરનાર ઘરમાં પડી રહેલ પાત્રને આ નયવાળો ઘટ માને નહિ. આ નયવાળો શબ્દમાં અર્થની અને અર્થમાં શબ્દની સ્થાપના કરે છે.

આ પ્રમાણે નયનું સ્વરૂપ સમજવું. એનો બહુ વિસ્તાર વિશેષાવશ્યક, નયચક્ર, સ્યાદ્વાદ રત્નાકર વિગેરે ગ્રંથોમાં છે. દરેક નયના ભેદ વિભેદ પાડી તેનું સૂક્ષ્મ સ્વરૂપ નિરૂપણ કરવામાં આવ્યું છે. એના ઉપર જેટલું વિવેચન કરવામાં આવે તેટલું થઈ શકે તેમ છે. અત્ર તો આ નટનાગરની બાજી કેવી અદ્ભુત છે તે બતાવવા માટે તેનું સંક્ષિપ્ત સ્વરૂપ માત્ર જીવની અપેક્ષાએ કહીએ. નૈગમનયવાળો જીવને સિદ્ધ સમાન કહે અને વળી તેને શરીરયુક્ત પણ માને ત્યારે તેમાં ધર્માસ્તિકાય પુદ્ગલ વિગેરેનો પણ સમાવેશ કરી દે. એવી રીતે વ્યવહારનયવાળો બાહ્ય સ્વરૂપાનુસાર તેને વિષયકષાય યુક્ત માને અને ઋજુસૂત્ર તેનું વર્તમાન વર્તન જ ધ્યાનમાં લે. શબ્દનયવાળો તેનું વ્યુત્પત્તિ સ્વરૂપ જુએ, ત્યારે સમભિરૂઢ તેના આત્મા, ચેતન, જીવ વિગેરે શબ્દમાં કાલાદિ ભેદે એકતા ન જુએ, ત્યારે

એવભૂતનયવાળો તો તેનામા જ્યારે સર્વ ગુણો પ્રગટ થાય ત્યારે જ તેનામા તે ગુણો માને આવી નટનાગરની વિચિત્ર બાજી છે એકને એક જીવને જૂદા જૂદા પ્રાણીઓ જૂદી જૂદી અપેક્ષાથી જૂદા જૂદા આકારમા જુએ છે એથી એ બહુરૂપીનો વેશ ભજવી બતાવે છે એમ થયુ

જૈન શાસ્ત્રકાર પ્રમાણ બે બતાવે છે પ્રત્યક્ષ અને પરોક્ષ જીવ પોતાના સ્વતત્ર ઉપયોગથી દ્રવ્યને જાણે તેને પ્રત્યક્ષ પ્રમાણ કહેવાય છે અક્ષ પ્રતિગત પ્રત્યક્ષ અક્ષ એટલે આત્મા જેમા વચ્ચે અતર ન હોય-અન્ય (ઇંદ્રિયો કે મન) દ્વારા જ્ઞાન થતુ ન હોય તે પ્રત્યક્ષ. કેવલી ભગવાન્ જેમા સર્વ પદાર્થો સ્વજ્ઞાનથી દેખે તે પ્રત્યક્ષ મન પર્યવજ્ઞાની સ્વજ્ઞાનથી મનના વિચારો દેખે તે પ્રત્યક્ષ અવધિજ્ઞાની સ્વજ્ઞાનથી પુદ્ગળ દ્રવ્ય દેખે તે પ્રત્યક્ષ આખ વિગેરે ઇંદ્રિય દ્વારા દેખાય તે પરોક્ષ જ્ઞાન કહેવાય છે મતિજ્ઞાન અને શ્રુતજ્ઞાનનો સમાવેશ પરોક્ષ જ્ઞાનમા થાય છે આ પરોક્ષ પ્રમાણના ત્રણ વિભેદ છે. ધુમાડાને દેખીને અગ્નિનુ જ્ઞાન થાય તે અનુમાન પરોક્ષ, દૃષ્ટાત આપી સાદૃશ્ય બતાવી જ્ઞાન કરાવાય તે ઉપમાન પરોક્ષ અને શાસ્ત્રાધારે નરક નિગોદનુ સ્વરૂપ સમજાય તે આગમ પરોક્ષ અન્યત્ર પરોક્ષ પ્રમાણના પાચ ભેદ પણ કહ્યા છે સ્મરણ, પ્રત્યભિજ્ઞાન, તર્ક, અનુમાન ને આગમ આ પ્રમાણજ્ઞાનમા રહસ્ય એ છે કે અન્ય દર્શનકારો આખે દેખાય તેને પ્રત્યક્ષ કહે છે, તેને જૈન શાસ્ત્રકાર પરોક્ષજ્ઞાન કહે છે પ્રત્યક્ષ તો તેજ કહેવાય કે જેમા અન્યની મદદની જરૂર પડતી નથી, પણ જે આત્માને પ્રત્યક્ષ દેખાય છે અન્ય મતવાળા ઇશ્વરને પ્રત્યક્ષ જ્ઞાનચક્ષુ નથી છતા માને છે તે સાક્ષાત્ આત્માને અગે થાય છે તેથી જ પ્રત્યક્ષ કહેવાય છે

આવી નટનાગરની અદ્ભુત બાજી છે એને એક દૃષ્ટિથી જોઇએ તો સ્યાત્અસ્તિ લાગે છે, બીજી દૃષ્ટિથી જોઈએ તો તે સ્યાત્નાસ્તિ લાગે છે, વળી અવક્તવ્ય લાગે છે એમ અનેક રૂપે તે દેખાય છે, વળી સાતે નયો તેને જૂદા જૂદા આકારમા બતાવે છે આવુ તેનુ સ્વરૂપ તો કોઈ નિષ્પક્ષ થઇને જુએ તો જ દેખી શકે છે, જાણી શકે છે, સમજાવી શકે છે, ને તેવા તો જગતમા વિરલા જ હોય છે,

પોતાના મતમાં આસક્ત હોય તે તેને સમજાવી શકતા નથી, બતાવી શકતા નથી, જોઇ શકતા નથી. સત્યને સત્ય ન માનતાં પોતાનું સત્ય માનવારૂપ મતના આગ્રહમાં જે મસ્ત બની ગયા હોય તે તેને કેવી રીતે દેખી શકે ? આ જ મહાત્મા અભિનંદન સ્વામીના સ્તવનમાં કહે છે કે–

અભિનંદન જિન 'દરશન તરસીએ, દરશન દુર્લભ દેવ;
મત મત ભેદે રે જો જઈ પૂછીએ, સહુ થાપે અહમેવ. અભિ૦
સામાન્યે કરી દરશન દોહલું, નિરણય સકલ વિશેષ;
મદમેં ઘેર્યો રે અંધો કિમ કરે, રવિ શશિ રૂપ વિલેખ. અભિ૦

જે પોતાના મતમાં મસ્ત હોય તે તેને એક સ્વરૂપે જ જુએ છે. તેથી કોઈ તેના કર્તા ઇશ્વરને માને છે, કોઈ તેનામાં અને ઈશ્વરમાં અભેદ જુએ છે, કોઈ તેને ઈશ્વરાંશ માને છે, કોઈ પુરુષ પ્રકૃતિનો ભેદ પાડી તેને પ્રકૃતિ યુક્ત માને છે, કોઈ તેને ક્ષણિક માને છે, કોઈ તેને માનતા જ નથી, તે છે એમ જોઈ પણ શકતા નથી, એક નયની અપેક્ષા લઈ તેને એક જ આકારમાં કેટલાકો જુએ છે, પણ તેનું સામાન્ય સ્વરૂપ સર્વ નય ધ્યાનમાં લઇ ગુણ પર્યાયના વિવેચનપૂર્વક, સપ્તભંગી આદિ પ્રમાણજ્ઞાન અને નયજ્ઞાનના વિશિષ્ટ જ્ઞાન સાથે જાણનાર વિરલ પ્રાણી હોય છે.

આ પદ આનંદઘનજી મહારાજનું વિશિષ્ટ ધાર્મિક જ્ઞાન બતાવી આપે છે, જેઓએ નયજ્ઞાનનું સ્વરૂપ અથવા સમુચ્ચયે જૈન તર્ક-પરિજ્ઞાન બહુ અવલોકન કરીને કર્યું હોય તેઓ સમજી શકશે કે એ મહાત્મા ઉપર ઉપરના જ્ઞાનવાળા શુષ્ક અધ્યાત્મી નહોતા, પણ વિશિષ્ટ બોધવાળા અને વસ્તુની ઉંડાઇએ જનારા તીવ્ર બોધ સાથે વિવેકપૂર્વક વર્તન કરનારા મહાત્મા હતા. 'હેતુ વિવાદે હો ચિત્ત ધરી જોઇએ, અતિ દુરગમ નયવાદ' એ વાક્ય લખનાર નયવાદના રહસ્યને પદના આકારમાં અદ્ભુત રીતે ઉતારી શકયા હતા એ હકીકત સાનંદાશ્ચર્ય ઉપજાવે એવી છે. છેવટે એ મહાત્મા કહે છે કે:–

सरवमयी सरवंगी माने, न्यारी सत्ता भावे;
आनंदघन प्रभु वचन सुधारस, परमारथ सो पावे. अवधु० ४

---

૪. સર્વમયી=સર્વવ્યાપી. સરવંગી=સર્વજ્ઞ. ન્યારી=જૂદી. ભાવે=માને. સુધારસ=અમૃતરસ. પરમારથ=રહસ્ય. સો=તે. પાવે=પ્રાપ્ત કરે.

"(કોઈ) પરમાત્માને સર્વવ્યાપી અને સર્વજ્ઞ માને છે અને તેની સત્તા જૂદી માને છે, પણ આનદઘનરૂપ ભગવાનના વચનામૃતના રસને તો તે જ (નટનાગરની બાજીને જાણનાર જ) જાણે છે જે જ્ઞાને કરી સર્વ માને અને આત્મદ્રવ્યને જૂદો માને તે પરમાર્થ પામે છે"

ભાવ–વેદાન્તીઓ પરમાત્માને સર્વવ્યાપી અને સર્વજ્ઞ માને છે એ જળમા, સ્થળમા, પર્વતના માથા ઉપર અને જગલમા સર્વ જગોએ પરમાત્મા વ્યાપી રહ્યા છે એમ માને છે અને તેની સત્તા ન્યારી છે, જૂદી છે એમ માને છે તેઓ તત્ત્વજ્ઞાનનુ ખરુ રહસ્ય પામતા નથી એ જ વાક્યને જેઓ બરાબર સમજે છે તેઓ પરમાર્થ સમજી શકે છે અપેક્ષાએ તેઓ આત્માને સર્વવ્યાપી માને છે એટલે એને સર્વ વસ્તુનો બોધ કૈવલ્યદશામા પ્રત્યક્ષ રીતે થાય છે તેથી તદપેક્ષયા તેને સર્વવ્યાપી માને છે તે નયાપેક્ષી જ્ઞાન થયુ વળી પરોક્ષ જ્ઞાનથી પણ જ્યારે તે સામાન્ય જીવને સર્વ વસ્તુનો સામાન્યપણે બોધ થાય છે ત્યારે તે આત્માનો સર્વ વસ્તુ સાથેનો સબધ વિચારી તેનો ખ્યાલ કરે છે, તેનુ નિરીક્ષણ કરે છે અને તેના રસનુ આસ્વાદન કરે છે એટલે તેને તદપેક્ષયા સર્વવ્યાપી કહી શકાય, પરતુ પરમાત્મદશામા તેની સત્તા તો ન્યારી જ રહે છે, ભડકામા તણખો મળી જાય છે એમ માનનાર ભ્રમણામા પડે છે સિદ્ધસ્થાન એક જ છે, પરંતુ ત્યા પણ વ્યક્તિત્વ તો દરેક આત્માનુ સ્વતત્ર રહે છે, અવગાહના જૂદી જ પડે છે એમ તે જાણે છે–એટલે કે આ જીવ શ્રીવીરનો, આ ગૌતમ સ્વામીનો, આ આદિનાથ ભગવાનનો એમ અલગ અલગ સત્તા તો મોક્ષમા પણ રહે છે આવી ન્યારી સત્તા દરેક આત્માની સિદ્ધ દશામા સમજે અને સર્વવ્યાપીપણાનો ખોટો ખ્યાલ મૂકી દે અને તેમ કરી આનદસમૂહરૂપ ભગવાનના વચનામૃતનુ પાન કરે ત્યારે તે પ્રાણી પરમાર્થ–વસ્તુતત્ત્વના રહસ્યને જાણે અને પ્રાપ્ત કરે.

વેદાતના મત પ્રમાણે માયાથી ભિન્નતા દેખાય છે પણ સર્વનો અભેદ છે એ વાદમા એટલે કે અદ્વૈત વાદમા વિરોધ બહુ આવે છે એમા ઈશ્વરકર્તૃત્વ તો રહેતુ નથી અને તેથી જ શાકર ભાષ્યમા કર્તૃત્વનુ ખડન શકરાચાર્યે કર્યું છે આ પ્રમાણે હોવાથી તેનુ પરિણામ શૂન્યવાદમા

એક વખત વિચારણામા આવી જશે એટલે પછી તે સબધી વિશેષ ચર્વણ થતું જશે અને છેવટે ઉત્ક્રાન્તિમા બહુ મોટો લાભ થશે. આ ભાવને જાણવાનો પ્રયાસ થતા બીજા સર્વ ભાવો સ્વાભાવિક રીતે જ સમજાઇ જશે એક જગોપર શાસ્ત્રકાર કહે છે કે—

एको भावः सर्वभावस्वभावः, सर्वे भावा एकभावस्वभावाः ।
एको भावस्तत्त्वतो येन बुद्धः, सर्वे भावास्तत्त्वतस्तेन बुद्धाः ॥

આત્માનો એક જ્ઞાનભાવજ એટલો વિશાળ છે કે એનુ યથાર્થ જ્ઞાન થાય તો બીજા સર્વ ભાવો તેમા પ્રતિબિંબિત થઈ જાય એક ભાવ સર્વ ભાવોના સ્વભાવરૂપ છે, અને સર્વ ભાવો એક ભાવના સ્વભાવરૂપ છે, તેટલા માટે જે એક ભાવનો બરાબર અભ્યાસ કરે છે તે સમસ્ત ભાવોને જાણે છે એમ સમજવુ આટલા માટે આત્મજ્ઞાન અને ખાસ કરીને આત્માના જ્ઞાનગુણ જેવો એક ભાવ જો બરાબર સમજવામા આવે તો ઘણો લાભ થાય એ કહેવાની જરૂર રહેતી નથી આટલો સામાન્ય લેખ આત્મજ્ઞાન પ્રાપ્ત કરવા તરફ પ્રેરણા કરે, તેને માટે તત્ત્વજિજ્ઞાસા ઉત્પન્ન કરે અને તે તરફ રૂચિ પ્રગટાવે એ હેતુથી લખવામા આવ્યો છે વિષયની ગભીરતા પ્રમાણે તેનાપર એક આખો ગ્રથ લખાય તોપણ તેમા બહુ વક્તવ્યતા રહે એ તો ઉપર ઉપરથી વાચનાર પણ સમજી શકે તેમ છે

પદ ૬ ઠું—સાખી

*आतम अनुभव रसिक को, अजब सुन्यो विरतंत;
निर्वेदी वेदन करे, वेदन करे अनंत.

"આતમ સ્વરૂપના યથાર્થ જ્ઞાનના રસીઆ સબધી અમે આશ્ચર્યકારક હેવાલ સાભળ્યો છે વેદ રહિત કેવલી ભગવાન્ તેને વેદી-જાણી શકે છે (અને વળી) તેઓ અતરહિતપણે જાણી શકે છે."

---

* રસિક= રસીઆ. અજબ=આશ્ચર્યકારક. વિરતંત=વૃત્તાંત, હકીકત. નિર્વેદી=વેદરહિત સ્ત્રી પુરુષ નપુંસક વેદ રહિત એટલે કેવળી ભગવાન. વેદન=જાણવુ તે અનંત=અપાર.

ભાવ–આનંદઘનજીનાં પદોમાં અવારનવાર જે સાખીઓ આવે છે તે બહુ અર્થઘટના યુક્ત અને ગંભીર આશયવાળી હોવા સાથે કવિત્વનો અપૂર્વ ભાસ કરાવનારી હોય છે. સર્વ મળીને છ સાખી પદોમાં આવે છે, પણ એનું પદલાલિત્ય અને અર્થગૌરવ અતિ અસરકારક છે, તે પ્રત્યેક પ્રસંગે વિચારવાથી જણાશે. બહુધા દરેક સાખીમાં શ્લેષ, વિરોધાભાસ અથવા ઉભય અલંકાર મૂકવામાં આવ્યા હોય છે.

અનુભવ એટલે યથાર્થ સ્વરૂપનો અવબોધ. એના સંબંધમાં ચોથા પદમાં વિવેચન કરવામાં આવ્યું છે. જ્યાંસુધી અનુભવજ્ઞાન જાગ્રત થતું નથી ત્યાંસુધી વસ્તુતત્ત્વે કોઈ પણ ધાર્મિક ક્રિયામાં કે કાર્યમાં રસ પડતો નથી. અનુભવજ્ઞાન યોગીનું કર્તવ્યક્ષેત્ર છે. વ્યવહારના નજીવા અને મોટા સર્વ પ્રસંગોમાં, વર્તનોમાં અને ચલનોમાં તે એક એવા પ્રકારની સરખાઈ જુએ છે, એક એવો મહાન્ નિયમ જુએ છે કે એને હર્ષ કે શોકના પ્રસંગો અસર કરી શકતા નથી, એને વ્યગ્રતાની ઉપાધિ થતી નથી, એના મનની સ્થિતિસ્થાપકતા જ્ઞાનની અસર તળે બરાબર સર્વાવસ્થામાં જળવાઈ રહે છે. અનુભવના જ્ઞાનને લઈને તે સર્વ વસ્તુઓને અનાદિ સંબંધથી જુએ છે, એનું અવલોકનક્ષેત્ર એટલું વિશાળ થઈ જાય છે કે એ પ્રત્યેક કાર્યમાં બહુ વિશાળ દૃષ્ટિથી જોઈ શકે છે. એને વિષયોનું વિરસપણું, કષાયોનું કલુષિતપણું, ઈંદ્રિયોનું પરપણું પ્રત્યક્ષ દેખાય છે અને ખાસ કરીને એને જીવનો પુદ્‍ગળ સાથેનો સંબંધ અને કર્મકૃત વિચિત્રાવસ્થા એવી પ્રત્યક્ષ દેખાય છે કે ગમે તેવા સાંકડા પ્રસંગમાં તે અસ્તવ્યસ્ત થઈ જતો નથી. આવા અનુભવજ્ઞાનીઓ કોઈ ઉપર ક્રોધ કરતા નથી, પોતે અભિમાન, કપટ કે છળ કરતા નથી. તેઓ સમજે છે કે અન્ય ઉપર ક્રોધ કરવાનું કારણ શું હોઈ શકે? આવી રીતે વિશાળ ક્ષેત્રપર નજર કરવાથી પોતાનાં તથા અન્યનાં અરસપરસ કાર્યોનો અને પોતાનાં જૂદાં જૂદાં વર્તનોનો તેને એવો સંતોષકારક ખુલાસો મળી જાય છે કે તેના પ્રત્યેક કાર્યમાં એક જાતની મૃદુતા આવી જાય છે, એક જાતની સ્નિગ્ધતા આવી જાય છે, એક પ્રકારની મીઠાશ આવી જાય છે. એ કદાચ સાંસારિક કાર્ય કરે તોપણ એની ગૃદ્ધિ તાદાત્મ્યરૂપે કદિ જોવામાં આવશે નહિ, એ ધાર્મિક કાર્ય કરશે

તો એમા ઉપયોગ વિવેક વિચારણાનો સ્પષ્ટ આવિર્ભાવ થશે, એના વિચારોમા, એની ભાષામા, એની કાર્યપ્રણાલીમા એક એવો ભાવ પ્રગટ થાય છે કે જે સામાન્ય વ્યક્તિઓમા કદિ જણાતો નથી

આવા પ્રકારનો આત્માનુભવ પ્રાપ્ત કરવામા જે રસીઓ થયો હોય તેનુ અમે આશ્ચર્ય ઉત્પન્ન કરે એવુ વૃત્તાત સાભળ્યુ છે અનુભવીની વાત ઉપર જણાવી તેવી છે તે મનસા, વચસા અને કર્મણા એક સરખા હોવાથી તેની છાપ સામા મનુષ્ય ઉપર બહુ સારી પડે છે અનુભવજ્ઞાનમા જે રસીઆ હોય તેની વાત પણ અમે એવી અજબ જેવી સાભળી છે જે વસ્તુમા કે વિષયમા રસ પડે તેમા આનદ આવે છે તેથી અનુભવરસિકનું વૃત્તાત એવા પ્રકારનુ આનદઘનજી મહારાજે સાભળ્યુ એ બરાબર યુક્ત છે આનદઘનજી જેવા યોગી પણ કહે છે કે તેમણે અનુભવરસિકનુ વર્તન કેવુ હોય તે સાભળ્યુ છે અને તેવુ અનુભવજ્ઞાન પોતાને પ્રાપ્ત કરવાની ઇચ્છા છે એ વચનથી નમ્રતા બતાવી છે પોતામા અનુભવજ્ઞાન જાગ્રત થયુ છે એમ માનીને તેઓ ચાલતા નથી

વેદ ત્રણ છે તે ઉદયમાથી નવમા ગુણસ્થાનકે જાય છે અને સત્તામાથી પણ નવમા ગુણસ્થાનકે* જાય છે નિર્વેદી તે કેવલી ભગવાન્ સયોગી ગુણસ્થાનકે વર્તનારા સમજવા. અનુભવજ્ઞાનનો મહિમા નિર્વેદી વેદન કરી શકે છે, જાણી શકે છે અને વળી તે એવી રીતે જાણી શકે છે કે એ જ્ઞાનનો અત ન આવે, અનત જ્ઞાનપ્રાપ્તિમા અનુભવજ્ઞાનપ્રાપ્તિ પણ સમાઇ જાય છે અનુભવજ્ઞાનનો પ્રકાશ તો ચતુર્થ ગુણસ્થાનકથી પડવા માડે છે, પણ તેમા ક્રમે ક્રમે વૃદ્ધિ થતી જાય છે અત્ર વેદી શબ્દપર શ્લેષ છે જેને વેદ નથી તે વેદન કરે છે એ ભાવ ઉપર સમજાવ્યો છે

સમયસાર નાટકમા કહે છે કે —

> 'વસ્તુ વિચારત ધ્યાવતૈં, મન પાવૈ વિશ્રામ,
> રસ સ્વાદત સુખ ઉપજે, અનુભવ યાકો નામ'

---

* ક્ષપકવાળાને નવમે ગુણઠાણે જાય છે ઉપશમવાળાને તો ૧૦ મે ૧૧ મે પણ રહે છે, જતા જ નથી

જે વસ્તુવિચારણા કરતાં મનમાં સ્થિરતા થાય અને રસનું આસ્વાદન કરતાં સુખ ઉપજે તેનું નામ અનુભવ કહે છે. આવા અનુભવજ્ઞાનને પ્રાપ્ત કરવાની આવશ્યકતા અત્ર બતાવી તેની મહત્વતા સમજાવી છે.

રાગ–રામગ્રી.

माहारो बालुडो संन्यासी,
देह देवल मठवासी. माहारो०
ईडा पिंगला मारग तजी जोगी,
सुषमना घर वासी;
ब्रह्मरंध्र मधी आसन पूरी बाबु,
अनहद तान* वजासी. माहारो० ॥ १ ॥

"મારો બાળોભોળો આત્મા ત્યાગી થઈ તે દેહદેવલરૂપ મઠમાં રહે છે, ઈડા અને પિંગળા નાડીનો માર્ગ તજી દઈ સુષુમ્ણા નાડીના ઘરમાં વાસ કરે છે, (અને પછી) બ્રહ્મરંધ્રમાં શ્વાસને પૂરીને (ચેતનજી) અનાહત નાદ બજાવે છે–સાંભળે છે."

ભાવ–આ પદમાં યોગની વાત બહુ વિસ્તારથી કહેલી છે તેથી તેપર કેટલુંક વિવેચન આવશે તે વિચારીને ધ્યાનમાં રાખવું. મારો બાળો ભોળો ચેતન સંન્યાસી–ત્યાગી થઈ દેહદેવળરૂપ મઠમાં રહે છે. સંન્યાસી એટલે ત્યાગી. વર્ણાશ્રમ ધર્મ માનનારા બ્રહ્મચર્ય, ગૃહસ્થ, વાનપ્રસ્થ અને સંન્યસ્ત એ ચાર આશ્રમ માને છે. ચોથા આશ્રમમાં ગૃહનો ત્યાગ કરી ઋષિનું જીવન વહન કરવાની ફરમાશ હોય છે. બ્રહ્મચર્ય આશ્રમમાં વિદ્યાભ્યાસ, ગૃહસ્થાશ્રમમાં ધનપ્રાપ્તિ અને પુત્ર

---

* તાન સ્થાને નાદ પાઠ ક્વચિત્ દૃષ્ટિગોચર થાય છે.

૧. બાલુડો=બાળોભોળો. સંન્યાસી=જોગી, સંન્યસ્ત ધારણ કરેલ તપસ્વી. દેહ=શરીર. મઠ=સંન્યાસીઓનું સ્થાન. ઇડા=ડાબી નાડી પિંગળા=જમણી નાડી. મારગ=માર્ગ, પ્રવાહ. સુષમના=સુષુમ્ણા, મધ્ય નાડી. ઘરવાસી=ઘરમાં જ્યારે વાયુ આવે ત્યારે. બ્રહ્મરંધ્ર=તાળુ પ્રદેશ. મધી=મધ્યે, માં. આસન=શ્વાસ. અનહદતાન=અનાહત નાદ. બજાસી=સાંભળીશ.

પરિવારનુ પોષણ, વાનપ્રસ્થમા સપરિગ્રહત્યાગવૃત્તિ અને ચતુર્થ આશ્રમમા નિ સગવૃત્તિનો અનુભવ કરવાનો ધર્મ બતાવ્યો છે એ ચતુર્થ આશ્રમવાળાને સન્યાસી કહેવામા આવે છે હાલમા તો એ આશ્રમવાળાઓમા અનેક પ્રકારની ખટપટ, ઇચ્છાઓ અને આશાઓ જોવામા આવે છે, પરતુ તેનો આદર્શ ત્યાગનો છે તે આશ્રમમા વર્તતા મનુષ્યો પોતાના ઘરનો ત્યાગ કરી મઠમા રહે છે અને યોગમાર્ગની આરાધના કરે છે અહીં આનદઘન મહારાજ કહે છે કે મારો બાળો ભોળો ચેતન ત્યાગનો રસ્તો કાઇક જાણી સન્યાસી થાય છે અને તે અવસ્થામા જેમ સન્યાસી શૃગેરી શારદાપીઠ વિગેરે મઠમા રહે છે તેમ મારો બાળોભોળો ચેતન દેહદેવળરૂપ મઠમા રહે છે દેહ એટલે શરીર એ આત્માને રહેવાનુ સ્થાન છે અને તેનો સદુપયોગ થાય તો તે ધર્મસાધન–યોગમાર્ગમા પ્રગતિ અને છેવટે મોક્ષપ્રાપ્તિનુ ઉત્તમ કારણ છે તેથી તે જેમ સમારની વૃદ્ધિ કરનાર છે તેમ દેવળનુ પણ કામ બજાવે છે એવા દેહદેવળમા રહેલો શુદ્ધ દશા પ્રાપ્ત કરવા ઇચ્છા રાખતો બાળ ચેતન યોગસાધના કરે છે તે વખતે શુ કરે છે તે બતાવે છે

શ્રીમાન્ હેમચદ્રાચાર્ય યોગશાસ્ત્રના પચમ પ્રકાશમા અન્ય યોગગ્રથકારોની અપેક્ષાએ યોગની પ્રક્રિયા જણાવતા કહે છે કે જ્યા મન છે ત્યા પવન છે અને જ્યા પવન છે ત્યા મન છે અને એ બન્નેની ક્રિયા એક સરખી હોવાથી ક્ષીરનીરની પેઠે તેઓ જોડાઇને રહેલા છે આમાથી એકનો નાશ થયે બીજાનો નાશ થાય છે અને એક હોય તો બીજુ પણ હોય જ છે* આથી પવનના સચાર અને તેના ભેદ વિભેદ સાથે તેનાપર જય કેવી રીતે મળી શકે તેનુ સ્વરૂપ સમજવાની જરૂર છે, કારણ પવનનો જય થવાથી ઇદ્રિયાદિનો જય થાય છે અને છેવટે મોક્ષ પણ તેથી થાય છે એ પ્રાણને ઓળખવા માટે તેની નાડીઓનુ સ્વરૂપ જાણવુ જોઇએ ડાબી બાજુની નાડીને ચદ્ર નાડી અથવા ઇડા નાડી યોગમાર્ગમા કહેવામા આવે છે, જમણી બાજુની નાડીને સૂર્ય નાડી અથવા પિગલા નાડી કહે છે અને બન્ને (ડાબી તથા જમણી) નાડી સાથે ચાલતી હોય તેને સુષુમ્ણા નાડી

* યોગશાસ્ત્ર પચમ પ્રકાશ શ્લોક ૨-૩

કહે છે.* સર્વ ગાત્રોમાં અમૃત પેઠે આનંદ આપનાર ચંદ્ર નાડી શુભ સૂચવનાર છે અને સૂર્ય નાડી (જમણી બાજુનો પ્રવાહ) અનિષ્ટ સૂચવનાર છે. મહા સિદ્ધિ અને મોક્ષ આપનાર યોગમાર્ગમાં વધારો કરનાર અથવા કરવા ઇચ્છનારને સુષુમ્ણા નાડી બહુ હિત કરનાર છે. અભ્યુદય વિગેરે ઉત્તમ કાર્યોમાં ઇડા નાડી-ચંદ્ર સ્વર ઇષ્ટ છે અને યુદ્ધ, આહાર, સંભોગાદિ દીસ કાર્યમાં પિંગળા નાડી ઇષ્ટ છે.† કયા દિવસે કઇ નાડી પ્રશસ્ત અપ્રશસ્ત ગણાય, કયાં કાર્યો કરતી વખતે કઇ નાડી હોવી જોઇએ અને અમુક લાંબા વખત સુધી એક જ નાડીનો પ્રવાહ ચાલ્યા કરે તો તેનું ફળ શું થાય અને છેવટે કાળજ્ઞાન, મૃત્યુસમયનો નિર્ણય પણ નાડી સંચારના જ્ઞાનથી કેવી રીતે થાય એ સંબંધી બહુ લંબાણથી ઉલ્લેખ યોગના વિશેષ ગ્રંથોમાં જોવામાં આવે છે. જેઓને એ વિષયનો અભ્યાસ કરવાની રૂચિ હોય તેમણે યોગશાસ્ત્રનો પાંચમો અધિકાર ૬૧ મા શ્લોકથી વાંચવો, તે જ હકીકત શુભચંદ્રાચાર્ય વિરચિત જ્ઞાનાર્ણવ ગ્રંથના ૨૯ મા પ્રકરણમાં પણ વિસ્તારથી બતાવી છે અને ચિદાનંદજી મહારાજે તે વિષયપર 'સ્વરોદયજ્ઞાન'ના નામથી એક પદ્યબંધ લેખ ભાષામાં લખ્યો છે.

અત્ર પ્રસ્તુત વિષયને અંગે આપણો બાળોભોળો ચેતન ઇડા અને પિંગલા નાડીનો માર્ગ તજી દઇ સુષુમ્ણા નામની બન્ને બાજુથી ચાલતી નાડીપર પોતાના યોગમાર્ગનું ઘર બાંધે છે અને તેમાં તે વાસ કરે છે. હકીકત એમ છે કે પ્રાણવાયુને તાલુરંધ્રથી ખેંચી અંદર ભરે તેને પૂરક કહે છે, નાભીનાં મધ્ય ભાગમાં રોકે તેને કુંભક કહે છે અને ભરેલા પવનને અતિ પ્રયાસથી ધીમે ધીમે બહાર કાઢે તેને રેચક પ્રાણાયામ કહે છે. એક સ્થાનકેથી બીજા સ્થાનકપર-દાખલા તરીકે નાભીથી હૃદયમાં-વાયુનું આકર્ષણ કરવાના કાર્યને પ્રત્યાહાર કહેવામાં આવે છે અને એક સ્થાનપર ધારી રાખવાના કાર્યને ધારણા કહે છે. અથવા ઇંદ્રિયોને વિષયોથી નિવર્તાવવી-ઇષ્ટ વિષયના સંગપ્રસંગે તેપર રાગ અને અનિષ્ટ વિષયના સંગપ્રસંગે તેપર દ્વેષ ન થવા દેવો તેને પણ પ્રત્યાહાર કહેવામાં આવે છે. ઉપરોક્ત પ્રાણવાયુનાં સ્થાન, વર્ણ, ક્રિયા અને બીજ જાણવાલાયક છે. અપાનવાયુ

* યોગશાસ્ત્ર પંચમ પ્રકાશ. શ્લોક ૬૧. † સદર શ્લોક ૬૪.

કાળા રંગનો ગળાની પાછળની નાડીઓમા ગુદા તથા પગના પાછળના ભાગમા હોય છે, હૃદય, નાભી અને સર્વ સધિસ્થાનમા રહેલ સમાનવાયુ શ્વેત વર્ણનો હોય છે, હૃદય, કંઠ, તાલુ અને મસ્તકમા રહેલ ઉદાનવાયુ લાલ રંગનો હોય છે ઉપર જણાવ્યુ તેમ નાસિકાદ્વારા આકર્ષણ કરીને પૂરક અને રેચક પ્રાણાયામથી ગમાગમનો પ્રયોગ થાય છે અને ઉદાનવાયુને હૃદયમા સ્થાપન કરીને ઊંચે ચઢતા રોકવાથી તેનાપર જય થાય છે અને સમાનવાયુનો જય પણ રેચક અને પૂરક પ્રાણાયામથી થાય છે ત્વચા (ચામડી)મા રહેલ વ્યાનવાયુ મેઘધનુષ્યના જેવા રંગનો હોય છે અને તેનાપર જય કુભક પ્રાણાયામથી મેળવી શકાય છે. આ વાયુપર જય મેળવવાથી વ્યાધિઓનો નાશ કરી શકાય છે અને યોગગ્રથોમા બતાવેલ છે તે પ્રમાણે કાળજ્ઞાન પણ થઈ શકે છે પ્રાણવાયુનો જય કર્યા પછી મનની સ્થિરતા પ્રાપ્ત કરવા સારૂ ધારણાનો અભ્યાસ કરવાની જરૂરીઆત રહે છે તે વિધિ નીચે પ્રમાણે છે *

શુદ્ધ જગોપર આસન કરીને પ્રથમ વાયુનુ રેચન કરવુ, પછી ડાબી નાડીથી પગના અગુઠાથી બ્રહ્મરધ્ર સુધી પૂરક પ્રાણાયામનો પ્રયોગ કરવો, તે અગુઠા, તળીયા, પાર્ષ્ણિ, જઘા, ઘુટણ, સાથળ, ગુદા, લિંગ, નાભી, જઠર, હૃદય, કંઠ, જીભ, તાલુ, નાસિકાનો અગ્ર ભાગ, નેત્ર, ભ્રકુટી, કપાળ અને મસ્તકમા પવનની સાથે મનને મેળવીને બ્રહ્મદ્વાર સુધી તેને ભરવો, પછી પાછો તેને અગુઠા સુધી ઉતારવો અને નાભીકમળમા લાવી તેનુ રેચન કરવુ એ ધારણાના અગનો પ્રયોગ કરતા જ્યારે પવન અગુઠા, પાર્ષ્ણિ, જઘા, ઘુટણ અને સાથળમા હોય છે ત્યારે તેનાથી શીઘ્ર ગતિ અને બળ પ્રાપ્ત થાય છે, નાભીસ્થાનમા હોય છે ત્યારે જ્વરાદિ વ્યાધિનો નાશ કરે છે, જઠરમા હોય છે ત્યારે કાયાની શુદ્ધિ કરે છે, હૃદયસ્થાનમા હોય છે ત્યારે જ્ઞાનનો વધારો કરે છે, જીભ, નાસિકા અને ચક્ષુમા હોય છે ત્યારે રસ, ગધ અને રૂપના જ્ઞાન માટે થાય છે, કપાળમા હોય છે ત્યારે ક્રોધનો ઉપશમ કરે છે અને બ્રહ્મદ્વારમા હોય છે ત્યારે સાક્ષાત્ સિદ્ધસ્વરૂપનુ દર્શન તેનાથી થાય છે

* જુઓ યોગશાસ્ત્ર પચમ પ્રકાશ શ્લોક ૨૭ થી ૩૫

આવી રીતે પ્રાણધારણના પ્રયોગ વખતે બ્રહ્મરંધ્ર સ્થાનમાં પવન સ્થિરતા પામે ત્યારે સાક્ષાત્ સિદ્ધનું દર્શન થાય છે અને તે વખતે એક અપૂર્વ નાદ સંભળાય છે, તે નાદનું માધુર્ય એટલું સુંદર હોય છે કે તેનું સામાન્ય રીતે વર્ણન કરવું મુશ્કેલ છે. વળી તે નાદ અટક્યા વગર ચાલ્યા કરે છે અને અનુપમ શાંતિ સ્વરાજ્યમાં પ્રમોદ કરાવે છે, એને યોગગ્રંથકારો અનાહત નાદ કહે છે. તેટલા માટે આ ગાથામાં કહે છે કે સુષુમ્ણા નાડીમાં સંચાર કરીને પછી જ્યારે પ્રાણવાયુને બ્રહ્મરંધ્રદ્વારમાં શુદ્ધ આસનપર બેસી ધારણ કરવામાં આવે છે ત્યારે આ બાળોભોળો સંન્યાસી અનાહત નાદ સાંભળે છે.

જૈન યોગાચાર્યો કહે છે કે પ્રાણાયામથી શરીરઆરોગ્ય અને કાળજ્ઞાન થાય છે પણ મન સ્થિરતાને પામતું નથી તેમજ પ્રાણના પૂરણ, રેચન, કુંભકમાં પરિશ્રમ થાય છે અને તેથી મનને ઉલટું વિક્ષેપ પમાડનાર હોવાથી મોક્ષપ્રાપ્તિમાં તે વિઘ્નરૂપ છે. આટલા માટે ઇંદ્રિયોમાંથી મનને ખેંચી લઇને અને વિષય ઉપર વિરક્ત બુદ્ધિવાળા થઇને ચિત્તને ધર્મધ્યાનમાં નિશ્ચળ કરી દેવું.* અન્યત્ર પણ કહ્યું છે કે જે યોગી સંસારના દેહભોગથી વિરક્ત હોય, જેના કષાય મંદ પડી ગયા હોય, જે વિશુદ્ધ ભાવ યુક્ત હોય, વીતરાગ હોય, જિતેન્દ્રિય હોય એવા યોગીને માટે પ્રાણાયામ પ્રશંસા કરવા લાયક નથી.† ધારણામાં મન જ્યારે એક સ્થાનપર, દાખલા તરીકે બ્રહ્મરંધ્રમાં, સ્થિર થાય છે ત્યારે તેથી કેટલીક પ્રતીતિઓ થાય છે. અનાહત નાદ સંભળાય છે એમ જે કહ્યું તે પણ એક પ્રકારનો સ્વર છે. જો કે તે સ્વકલ્પિત હોવાથી બાહ્ય ધ્વનિરૂપ નથી. યોગ સાધનારને જે શબ્દ ઇષ્ટ હોય તેવો સ્વર સંભળાય છે. सोऽहम् सोऽहम् વિચારનારને તેવો સ્વર સંભળાય છે અને अर्हम् अर्हम् વિચારનારને તદનુસાર સ્વર સંભળાય છે. આ અનાહત નાદ શ્રવણની હકીકત યોગના બીન અનુભવીને બહુ મહત્વવાળી લાગે છે પણ યોગાભ્યાસીઓ એ હકીકત તે યોગમાર્ગના પ્રથમ પગથીઆરૂપ જ ગણે છે અને તેમાં એટલી બધી વિશેષતા દેખતા નથી.

---

* યોગશાસ્ત્ર છઠ્ઠો પ્રકાશ શ્લોક ૪-૬.

† જ્ઞાનાર્ણવ પ્રકરણ ૩૦ શ્લોક ૮ મો.

યોગમાર્ગ પ્રમાણે આ ગાથાનો અર્થ કર્યો હવે 'સહજસમાધિ'ના અર્થમા આ ગાથાપર વિચાર કરીએ. 'ઇડા' એટલે ડાબો રસ્તો-રાગનો માર્ગ અને 'પિંગલા' તે જમણો રસ્તો-દ્વેષનો માર્ગ. આ રાગ દ્વેષના બન્ને માર્ગ તજી દઈને હે સન્યાસી! તુ સુષુમ્ણા એટલે મધ્યમ પ્રવાહે-મધ્યમ માર્ગે હવે વર્તીશ અત્યાર સુધી રાગ દ્વેષના ભયકર માર્ગપર વિચરીને તેં બહુ હાનિ કરી છે, એ માર્ગે જવાથી તેં બહુ દુ ખ સહન કર્યા છે, મતલબ તે બન્ને આડાઅવળા માર્ગ હોવાથી ત્યા તારૂ આત્મધન લુટી જનારા અનેક ચોરો બેઠા છે તે તને મહીસલામત કદિ પણ પાછો આવવા દે તે સમજવુ નહિ તેથી એ કૂટ માર્ગો તજી દઈ સુષુમ્ણાનો મધ્ય માર્ગ-રાજ્યમાર્ગ ગ્રહણ કરીશ ત્યારે તને શુ થશે તે કહે છે 'બ્રહ્મરંધ્ર' એટલે બ્રહ્મસ્વરૂપનો રસ્તો, શુદ્ધ આત્મસ્વરૂપનો રસ્તો, એ રસ્તામા આસનપૂરી એટલે સ્થિર થઇશ, મતલબ જ્યારે તને શુદ્ધ આત્મસ્વરૂપમા સ્થિરતા પ્રાપ્ત થશે તે વખતે તેમા તને અપાર લય લાગશે અને તુ તેમા જ તરબોળ થઇ જઇશ સહજસમાધિના અર્થમા અક્ષરાર્થ નીચે પ્રમાણે સમજવો. ઇડા=રાગમાર્ગ પિંગળા=દ્વેષમાર્ગ સુષુમ્ણા=મધ્યમાર્ગ, રાગ દ્વેષ રહિત માર્ગ ઘર=પરિણામ બ્રહ્મરંધ્ર-આત્મસ્વરૂપજ્ઞાન આસનપૂરી=સ્થિર થઈ અનહદ=અપાર તાન=લય બજાસી=લગાડશે બાબુ=બધુ, ભાઈ અહીં શબ્દના મુખ્ય અને ગૌણ અર્થનો પ્રશ્ન થાય છે તેથી આ અર્થ વિચારવા યોગ્ય છે

આ પ્રથમ ગાથામા યોગને અગે જે વિચારો બતાવ્યા છે તે બહુ વિચારવા યોગ્ય છે યોગ સબધી સપ્રદાયી જ્ઞાન બહુ કમી થઈ ગયુ છે તેથી વાચનના પરિણામે અને અન્યત્ર તપાસ કરવાથી પ્રાપ્ત થયુ છે તેનો આ પદમા ઉલ્લેખ કર્યો છે યોગના વિષયનુ પરિજ્ઞાન મેળવવામા બહુ પ્રત્યવાયો હોવાથી જ્યા સ્ખલના જણાય ત્યા અભ્યાસીએ વિવેચન કરનારનુ જરૂર ધ્યાન ખેંચવા વિનતિ છે યોગજ્ઞાન સબધી હાલ કેવી પરિસ્થિતિ છે તેપર ઉપોદ્ઘાતમા વિશેષ ઉલ્લેખ કર્યો છે તેપર અત્ર ધ્યાન ખેંચવામા આવે છે

પ્રાણવાયુનો આયામ એટલે રોધ કરવો તેને પ્રાણાયામ* કહે છે. રેચક, પૂરક અને કુંભક એ પ્રાણાયામમાં અનુગત થયેલાં છે એમ સમજવું. એના સામાન્ય સ્વરૂપપર આપણે સહજ વિચાર ઉપર કરી ગયા. એ પ્રાણાયામની ભૂમિકાનો નિર્ણય દેશ, કાળ અને સંખ્યાથી થાય છે. અભ્યાસથી એ દીર્ઘ તથા સૂક્ષ્મ થાય છે. પ્રાણાયામના અનેક પ્રકાર છે અને તેનાથી અનેક પ્રકારનું કાળજ્ઞાન થાય છે તેમજ શરીરનું સ્વાસ્થ્ય સુધરી જાય છે. એ ઉપરાંત પ્રાણાયામ માટે વારંવાર એમ કહેવામાં આવે છે કે સુખેચ્છાવાન્ કોઈ પણ પ્રાણીએ યોગીશ્વર શ્રી સદ્ગુરૂ વિના તેમાં કદિ પણ પ્રવેશ કરવો નહિ. પતંજલિ બીજા પદના બાવનમા સૂત્રમાં કહે છે કે પ્રાણાયામથી વિવેક જ્ઞાનને આવરણ કરનાર પાપરૂપ અશુદ્ધિનો ક્ષય થાય છે, કારણ પ્રાણનો અને મનનો અત્યંત ગાઢ સંબંધ છે અને પ્રાણનો નિરોધ થવાથી અતિ સૂક્ષ્મ અગ્નિ ઉત્પન્ન થાય છે અને પરિણામે જળ ઉત્પન્ન થાય છે અને એ ત્રણ વડે અંતઃકરણનાં (રજસ્ અને તમસ્) પાપો ધોવાઈ જાય છે; આથી પ્રકાશસ્વરૂપ જે અત્યાર સુધી આવરિત હોય છે તેના આવરણનો ક્ષય થવાથી અંતે જ્ઞાનદીપ્તિ થાય છે. જ્યાં પ્રાણ હોય ત્યાં વાયુ હોય છે અને એકના જયથી બીજાનો જય થાય છે તે સંબંધી યોગના પ્રસંગમાં પુષ્કળ વિવેચન કરી શ્રીમાન્ હેમચંદ્રાચાર્ય નાડીસંચાર, પૃથ્વી આદિ તત્ત્વોનું સ્વરૂપ બતાવી પ્રાણાયામથી કેટલાક સ્થૂળ લાભો યોગશાસ્ત્રના પાંચમા અધિકારમાં બતાવે છે; પરંતુ છઠ્ઠા પ્રકાશમાં કહી દે છે કે પ્રાણાયામથી મન ઉલટું કદર્થના પામે છે અને ચિત્ત વ્યાકુળ થાય છે અને તેથી પરિણામે એ પ્રાણાયામ મોક્ષપ્રાપ્તિમાં વિઘ્નરૂપ છે.†

પોતાના વિષયના યોગકાળે પોતે જાણે ચિત્તવૃત્તિને અનુસરે છે એવી જે ઇંદ્રિયોની સ્થિતિ તેને પ્રત્યાહાર કહેવામાં આવે છે.‡ નિરંતરને માટે એવો નિયમ છે કે જ્યાંસુધી ઇંદ્રિયોપર જય થયો ન હોય ત્યાંસુધી મન ઇંદ્રિયોને અનુસરે છે. ધ્યાનસમયે અંતઃકરણ-

* યોગશાસ્ત્ર ચતુર્થ પ્રકાશ શ્લોક ૧૩૪ જ્ઞાનાર્ણવ પ્રકરણ ૨૮ શ્લોક ૧૧

† યોગશાસ્ત્ર પ્રકાશ છઠ્ઠો શ્લોક ૪-૫.

‡ પાતંજળ યોગદર્શન દ્વિતીય પાદ સૂત્ર. ૫૪.

ધ્યેયને અભિમુખ થાય છે તે વખતે ઇંદ્રિયો પોતાનું સામ્રાજ્ય ન બતાવતા ધ્યેય અભિમુખ રહે અને ચિત્તને વિષય તરફ ખેંચી ન જાય, મતલબ ઇંદ્રિયો પણ ધ્યેયાભિમુખ થઈ રહે એવી ઇંદ્રિયોની સ્થિતિને પ્રત્યાહાર કહે છે આવી પ્રત્યાહારની સિદ્ધિથી ઇંદ્રિયોનો જય થાય છે વૈરાગ્યના બળથી મન જ્યારે ઇંદ્રિયોમા ધાવન ન કરે અને ધ્યેય તરફ ગમન કરે ત્યારે ઇંદ્રિયો પણ તેને અનુસરે તે વખતે જે સ્થિતિ થાય છે તેને પ્રત્યાહાર કહે છે અને પછી તો મનપર એટલો કાબુ આવી જાય છે કે ઇંદ્રિયોને તેના વિષયમાથી ખેંચી ગમે તે જગોપર ઈચ્છાનુસાર ધારણ કરી શકાય છે આ પ્રત્યાહાર યોગાગને જૈન યોગાચાર્યો પણ સમ્યગ્ સમાધિની સિદ્ધિ માટે પ્રશસ્ત ગણે છે, કારણકે પ્રાણાયામની પેઠે આમા ચિત્ત ક્ષોભ પામતું નથી અને વળી પ્રત્યાહારથી સ્થિરતા પામેલુ મન સર્વ ઉપાધિ રહિત થઈ સમપણું પામી જાય છે અને આત્મામા તેનો લય થઈ જાય છે*

સદરહુ યોગના પ્રથમના પાચ અગો બહિરંગ છે અને તે મદાધિકારી માટે જરૂરના છે એમ યોગ દર્શનકારો કહે છે બાકીના ત્રણ અંગો સર્વ અધિકારી માટે સાધારણ છે ધારણા, ધ્યાન અને સમાધિને અંગે પતજલિ કહે છે તે સમજવા જેવું છે જે દેશમા ધ્યેયનુ ચિંતવન કરવાનુ છે તે દેશમા ચિત્તને સ્થાપન કરવું તે ધારણા છે એ દેશ તે બાહ્ય અને અભ્યતર બે પ્રકારનો સમજવો. બાહ્ય પદાર્થમા મહાત્મા પુરુષથી પ્રતિષ્ઠિત મૂર્તિ, સૂર્ય ચદ્રાદિ પદાર્થ લેવા અને અભ્યતરમા હૃદયકમળ, નાભીકમળ, બ્રહ્મરંધ્રાદિ લેવા. ક્રમ હમેશા પ્રથમ બાહ્ય પદાર્થથી શરૂ કરવો અને તેમા પણ પ્રથમ મૂર્ત પદાર્થ લેવા ધારણા દેશમા ધ્યેયની એકતાનતાને ધ્યાન કહેવામા આવે છે ધારણામા વૃત્તિનુ એક દેશમા સ્થાપન કરી ધ્યેય વસ્તુનુ સ્વરૂપ રચવામા આવે છે અને તે સિદ્ધ થવાથી તે વસ્તુમાં વૃત્તિનો એકાકાર પ્રવાહ ચાલે છે તેને ધ્યાન કહે છે ધ્યાનમા એ પ્રવાહ સતત ધારારૂપે ચાલતો નથી પણ વચ્ચે વિચ્છેદ પડી જાય છે જ્યારે એ વિચ્છેદ બધ પડી જઈ સતત પ્રવાહ ચાલે છે ત્યારે તેને સમાધિ કહેવામા આવે છે પોતાના સ્વરૂપને ભૂલી જઈ માત્ર ધ્યેયનો જ નિર્ભાસ કરાવે તે સ્થિ

* યોગશાસ્ત્ર પ્રકાશ છઠ્ઠો શ્લો ૬

તિને સમાધિ કહે છે. ધ્યાન અને સમાધિમાં ફેર એ છે કે ધ્યાનમાં ધ્યેયનું અને વૃત્તિનું પૃથક્ ભાન હોય છે. મતલબ ધ્યાનમાં ધ્યેયાકાર વૃત્તિના પ્રવાહમાં વચ્ચે સ્ખલના પડે છે; સમાધિમાં તે અખંડિત હોય છે. સમાધિનો પરિપાક થાય છે ત્યારે ધ્યેય વિષય જ્ઞેય થઈ જાય છે અને સમાધિની સિદ્ધિ થવાથી ધ્યેયનો સાક્ષાત્કાર થાય છે.*

આ યોગનાં અષ્ટાંગની વ્યાખ્યામાં મોક્ષ સુધી જીવની ઉત્ક્રાંતિને અંગે જૈન દર્શનકારો કેટલોક મોટો ફેર બતાવે છે. તેમાંના કેટલાક ફેરફારો આપણે જોઇ ગયા. ધ્યાનને અંગે બહુ કહેવા યોગ્ય છે. અત્ર સંક્ષેપમાં કહીએ તો એટલું બસ છે કે ધ્યાનની હકીકત બહુ સ્પષ્ટ કરીને અનેક ભેદવિભેદ સાથે જૈન યોગાચાર્યો બતાવે છે. ધ્યાનના પ્રથમ પિંડસ્થ, પદસ્થ, રૂપસ્થ અને રૂપાતીત એવા ચાર ધ્યેયને અંગે ભેદ પાડે છે. એમાં પિંડસ્થ ધ્યેયની ધારણા પાર્થિવી, આગ્નેયી, મારૂતી વારૂણી અને તત્રભુ એમ પાંચ પ્રકારની બતાવી તેનું સ્વરૂપ બતાવે છે.† સ્વરવ્યંજન પંક્તિની રચના, નાભીકમળ આદિ કમળોની સ્થાપના અને તત્ર અક્ષર વિન્યાસ કરી જે અનેક પ્રકારના જાપ કરવા તે પદસ્થ ધ્યેય કહેવાય છે. એને માટે યોગશાસ્ત્રનો આખો આઠમો પ્રકાશ રોકવામાં આવ્યો છે. સમવસરણમાં વિરાજિત, અષ્ટમહાપ્રાતિહાર્ય યુક્ત, રાગ દ્વેષ રહિત, સર્વજ્ઞ ભગવાન્ તીર્થંકરને ધ્યેય કરવા તે રૂપસ્થ ધ્યાન કહેવાય છે અને તદ્વિષય તીર્થંકર મહારાજ રૂપસ્થ ધ્યેય કહેવાય છે. અમૂર્ત ચિદાનંદ ભગવાન્ નિરંજન નિરાકાર શ્રી સિદ્ધસ્વરૂપને ધ્યેય કરવું તે રૂપાતીત ધ્યેય કહેવાય છે. એ આરાધ્યની આરાધનાને માટે કહ્યાં છે. સામાન્ય વિષયને અંગે તો આર્ત્ત- અને રૌદ્રધ્યાન સંસારના હેતુ છે અને સંસારમાં રખડાવનાર છે તે પ્રત્યેકના ચાર ચાર ભેદ છે. ધર્મધ્યાન અને શુકલધ્યાન શુભ ધ્યાનો છે. ઇષ્ટ વિયોગ, અનિષ્ટ સંયોગ, રોગચિંતા અને નિદાનચિંતા (ભવિષ્યમાં શું થશે તદ્વિષયક ગ્લાનિ) એ આર્ત્તધ્યાનના ચાર પ્રકાર છે અને હિંસાનન્દી, મૃષાનન્દી, ચૌર્યાનન્દી અને સંરક્ષણાનુબંધી એ રૌદ્રધ્યાનના ચાર ભેદ છે. આ પ્રાણી જ્યાંસુધી વસ્તુસ્વરૂપ સમજતો-

---

* પાતંજળ યોગદર્શન પાદ તૃતીય સૂત્ર ૧–૩.

† યોગશાસ્ત્ર સપ્તમ પ્રકાશ શ્લોક ૯–૨૮.

નથી ત્યાસુધી અને ખાસ કરીને સસારદશામા હોય છે ત્યાસુધી આર્ત્ત અને રૌદ્રધ્યાનની દશામાં વર્ત્યા કરે છે અને અનેક કિલષ્ટ કર્મો મનથી જ બાધ્યા કરે છે.

) ધર્મધ્યાનને માર્ગે ચઢનાર મુમુક્ષુ મૈત્રી, પ્રમોદ, કરૂણા અને માધ્યસ્થ્ય એ ચાર ભાવના નિરતર ભાવી સ્વપર વિવેક કરે છે ધર્મધ્યાનનો પ્રથમ વિભાગ આજ્ઞાવિચય (નિશ્ચય) છે પ્રમાણનય નિક્ષેપથી સ્યાદ્વાદ વચનમા સર્વજ્ઞ કથિતતત્વનો અશ કેવી રીતે આવી રહેલો છે તેની અત્ર વિચારણા તર્કન્યાયના વિચારપૂર્વક સમ્યગ્ રીત્યા ચાલે છે અને જ્યારે પૂર્વાપર અવિરોધીપણું તેને સમજાય છે ત્યારે તે તત્ત્વદર્શનમા સર્વજ્ઞ કથિતતા અનુભવે છે ભવચક્રની ચારે ગતિમા ઇન્દ્રિયકષાય આદિથી અનેક પીડાઓ થાય છે તેને કેવી રીતે મટાડવી જોઇએ તદ્વિષયક ચેતા અને તે પીડા મટાડવા યોગ્ય છે એવી દૃઢ ભાવનાને અપાય વિચય ધર્મધ્યાન કહે છે કર્મ સબધી અને સ્વપીડાનો એક ભાવ તે એટલી સારી રીતે વિચારે છે કે એને વસ્તુસ્વરૂપનુ જ્ઞાન ધીમે ધીમે આ વિભેદમા થઈ જાય છે પ્રાણીને જે સુખ દુ ખ થાય છે તે કર્મજનિત છે અને કર્મ સ્વજનિત છે એ વિચાર કરી કર્મની આઠ મૂલ પ્રકૃતિ અને ઉત્તર અનેક પ્રકૃતિપર વિચાર કરે તેને વિપાકવિચય ધર્મધ્યાન કહેવામા આવે છે આ ભેદમા પ્રકૃતિ, સ્થિતિ, રસ અને પ્રદેશ એ ચાર પ્રકારના બધ તથા ઉદ્વર્તનાદિ આઠ પ્રકારના કરણોનો વિચાર બહુ સૂક્ષ્મતાથી કરવામા આવે છે. દ્રવ્યાનુયોગની શ્રેષ્ઠતા કેટલી છે તે આ વિભાગપર વિચાર કરવાથી પ્રતીત થાય છેઅને તેથી શાસનપર દૃઢ પ્રતીતિ થાય છે આ વિભાગમા નવ તત્ત્વ પૈકી આશ્રવ, સવર, બધ અને નિર્જરા તત્ત્વપર વિચારણા સૂક્ષ્મ રીતે ચાલે છે લોકસ્વરૂપની વિચારણા, નરક, દેવસ્થાન, મનુષ્યલોકનુ સ્વરૂપ, તે મધ્યે બાર દેવલોક, ગ્રૈવેયક આદિના સ્થાનો, આકાર વિગેરે ચૌદ રાજલોક અને સિદ્ધ સ્થાન એ ઉપર ધ્યાન કરવુ એ ચોથા સંસ્થાનવિચય ધર્મધ્યાનનો વિષય છે આ સસ્થાનવિચય ધર્મધ્યાનમા નારકીના કલેશ, ક્ષેત્ર અને અધમ અસુરકૃત દુ ખો અને દેવના વિમાન આદિના સુખોપર પુષ્કળ વિચારણા થાય છે અને પિડસ્થ, પદસ્થ,

રૂપસ્થ અને રૂપાતીત ચાર ધ્યેયનું ઉપર વિવેચન કર્યું તેનો પણ આ ધર્મધ્યાનના ચોથા ભેદમાં સમાવેશ થાય છે.

ક્રિયા રહિત, ધ્યાન કરવાની ઇચ્છા રહિત અને સ્વરૂપ સન્મુખ પ્રાણી અપાર ધૈર્ય સાથે પ્રથમ સંઘયણ ધારણ કરનાર હોય તે શુકલધ્યાન ધ્યાઈ શકે છે. તેના ચાર વિભાગમાંના પ્રથમના બે વિભાગ છદ્મસ્થ પ્રાણીને અને બીજા બે વિભાગ સર્વજ્ઞને પ્રાંતે હોઈ શકે છે. જે ધ્યાનમાં પૃથક્ પૃથક્ રૂપથી શ્રુતજ્ઞાનનો વિચાર થાય, અર્થાત્ અર્થ વ્યંજન અને યોગનું સ્પષ્ટ પૃથક્કરણ કરાય તે પ્રથમ પાયો પૃથક્ત્વ એકત્વ સવિચાર શુકલધ્યાન કહેવાય છે. એક અર્થથી બીજા અર્થનો વિચાર કરવો, એક શબ્દથી બીજા શબ્દનો વિચાર કરવો અને એક યોગથી બીજા યોગનો આશ્રય લેવો તે આ ધ્યાનના પ્રથમ પાયાનો વિષય છે. બીજા પાયામાં પૃથક્ત્વ વિચાર રહિત સવિતર્ક થાય છે અને તે મોહનીય કર્મનો સર્વથા ક્ષય થયા પછી જ થાય છે. એક યોગથી એક દ્રવ્ય, એક અણુ અને એક પર્યાયનું ચિંતવન કરવું તે દ્વિતીય એકત્વ વિતર્ક અવિચાર શુકલધ્યાન કહેવાય છે. મતલબ એ છે કે પ્રથમ પાયામાં દ્રવ્યપર્યાય સ્વરૂપ અર્થથી અર્થાન્તરમાં સંક્રમણ થાય છે અને ત્રણે યોગોમાં પણ એકમાંથી બીજામાં સંક્રમણ કરાય છે. આ સંક્રમણ બીજા વિભાગમાં બંધ પડી જાય છે જેથી ઘાતી કર્મનો ક્ષય થઈ કૈવલ્યજ્ઞાનપ્રાપ્તિ થાય છે. અંતર્મુહૂર્ત શેષ આયુષ્ય રહે ત્યારે તે જીવ શુકલધ્યાનના ત્રીજા પાયા ઉપર ચઢે છે; કેવળીસમુદ્ઘાત કરી છેવટે યોગોને બાદરને બદલે સૂક્ષ્મ કરી નાખી વચન અને મન યોગપર જય મેળવે છે અને સૂક્ષ્મ કાયયોગપર સ્થિત થાય છે. આ સ્થિતિને સૂક્ષ્મ ક્રિયાપ્રતિપાતિ શુકલધ્યાન કહે છે. એ તેનો ત્રીજો પ્રકાર છે, અને છેલ્લું પાંચ અક્ષર જેટલો સમય બાકી રહે ત્યારે શેષ રહેલી પંચાશી પ્રકૃતિનો ક્ષય કરી નિર્મળ, શાંત, નિષ્કલંક, નિરામય, નિરંજન સિદ્ધદશાને પ્રાપ્ત કરે ત્યાંસુધી પંચ હ્રસ્વાક્ષર ઉચ્ચારના કાળ પ્રમાણ સમુચ્છિન્ન ક્રિય નામના ચોથા શુકલધ્યાનનો કાળ છે.

આવી રીતે ધ્યાનનું સ્વરૂપ જૈન યોગાચાર્યો બતાવે છે. સમાધિનું સ્વરૂપ બતાવવાની અત્ર અપેક્ષા રહેતી નથી, કારણ ચોથા શુકલ-

ધ્યાનના ચોથા પાયાને અતે મોક્ષ થઈ જાય છે અને પાતજલાદિ દર્શનકારો સમાધિની જે સ્થિતિ કહે છે તે તો સ્વરૂપ શૂન્ય દશા છે તે દશા આત્માનું વ્યક્તિત્વ માનનાર દર્શનમા સભવે જ નહિ અને સમાધિ શબ્દનો અર્થ ધ્યાનની એકતા કરીએ તો તો તેવી સમાધિ ધર્મધ્યાનના પ્રથમ ભેદથી જ આવે છે આ પ્રમાણે વિવેચનપૂર્વક જ્યારે તુ યોગાગમા પ્રવેશ કરીશ ત્યારે તુ ધ્યાનસમાધિમા સમાઈ જઈશ, તારી અને ધ્યેય વિષયની એકતા થશે અને તુ પરમાત્મ સ્વરૂપ પામી જઈશ આ પ્રમાણે કરીશ ત્યારે તુ ખરો યોગી થઈશ અત્યારે તો હજુ બાળોભોળો સન્યાસી છે

मुल उत्तर गुण मुद्राधारी, पर्यंकासन चारी[1];
रेचक पूरक कुंभक सारी, मन इंद्री जयकारी[2]. माहारो ॥ ३ ॥

"મૂળગુણ અને ઉત્તરગુણોને તે ધારણ કરે છે અને મુદ્રા ધારણ કરે છે, પર્યંકાસને (બેસી યોગમાર્ગમા) ગમત કરે છે અને રેચક, પૂરક, કુભક (પ્રાણાયામ) વડે મન અને ઈંદ્રિયપર સપૂર્ણ જય કરવાની ઈચ્છાવાળો (જય કરનારો) તે થાય છે"

ભાવ-યોગમાર્ગમા પ્રવેશ કર્યા પછી તેમા જેમ જેમ પ્રગતિ થતી જાય છે તેમ તેમ બાલુડા સન્યાસીને શુ શુ થાય છે તે ઉપર બતાવ્યુ ત્યા સ્વસંવેદયજ્ઞાન, અનાહત નાદનુ શ્રવણ અને અષ્ટાગ યોગની અનુક્રમે પ્રાપ્તિ થતી જાય છે એપર ઉપર વિવેચન કર્યું એ અષ્ટાગ યોગની હકીકત બહુ ઉપયોગી છે અને યોગગ્રથોનો તે મુખ્ય વિષય છે એમા અધિકારીના ભેદ પ્રમાણે અનુષ્ઠાન થાય છે તે બાબત પણ ઉપર જણાવી અને તેમાના ધ્યાન અગને માટે જરા વિસ્તારથી

---

૧ ચારીને સ્થાને અન્ય પ્રતોમા 'વારી' અને 'વાસી' એવા પાઠ પાઠ છે

૨ જયકારીને બદલે જયકાસી એવો પાઠ પણ જોવામા આવે છે

૩ મૂળ=પાચ યમ, મૂળગુણો ઉત્તરગુણ=નિયમ તથા અવાતરિત દોષત્યાગ (જેઓ મૂળગુણોને સાચવવા માટે હોય છે) મુદ્રા=શરીર આકૃતિ વિગેરે એ માટે વિવેચન જુઓ. પર્યંકાસન=એક પ્રકારનુ આસન, વિવેચન જુઓ. ચારી=ગમન કરી. રેચક=શ્વાસને બહાર કાઢવો તે. પૂરક=શ્વાસને અંદર પૂરવો તે કુભક=શ્વાસને અંદર સ્થિર કરવો તે. સારી=સપૂર્ણપણે, બધી જયકારી=જય મેળવવાની ઈચ્છાવાળો જય કરનારો

બતાવ્યું. હવે તેનાં કેટલાંક અંગોમાં પ્રગતિ કરતાં જરા વિગતમાં ઉતરીને જોઇએ તો બહુ આનંદદાયક તત્ત્વો પ્રાપ્ત થાય છે અને યોગમાર્ગ તરફ જરૂર આકર્ષણ થાય તેમ છે તેથી તે પ્રગતિના વિષયની જરા ઝીણી વિગતમાં ઉતરી એનાં મુખ્ય તત્ત્વો વિચારીએ.

પ્રથમ યોગાંગ જે યમ તેના વિવેચનમાં ઉપર જોઈ ગયા છીએ કે એ પાંચ પ્રકારના છે. અહિંસા, સત્ય, અસ્તેય, બ્રહ્મચર્ય અને અપરિગ્રહ. તેમાં પણ પ્રથમ અહિંસા નામનો યમ મુખ્ય છે અને બાકીના ચાર તેના રક્ષણ માટે છે અથવા તો અહિંસાના અવિરોધપણે અન્ય ચારનું અનુષ્ઠાન કરવાનું છે. આ જૈનના અભિપ્રાયને અનુરૂપ યોગ દર્શનકારોનો અભિપ્રાય છે. દ્વિતીય પાદના ત્રીશમા સૂત્રની ટીકામાં પાતંજળ યોગદર્શનમાં આ હકીકત સ્પષ્ટ કરતાં કહ્યું છે કે 'જેમ હાથીનાં પગલાંમાં સર્વ પાદથી ચાલનાર પ્રાણીનાં પગલાં અંતર્ભાવને પામે છે તેજ પ્રમાણે સત્ય, અસ્તેય, દાન, યજ્ઞાદિ સર્વે પણ અહિંસામાંજ અંતર્ભાવને પામે છે.' જૈન દર્શનકારો એ હકીકત અનેક પ્રકારે કહે છે. આ મૂળ વ્રત કહેવાય છે. એજ અહિંસાના પાલન માટે અનેક ઉત્તરગુણો યોગ દર્શનકારે બતાવ્યા છે. પિંડવિશુદ્ધિ, ગોચરીના બેંતાલીશ દોષનો ત્યાગ, પાંચ સમિતિ, ત્રણ ગુપ્તિ વિગેરે ઉત્તરગુણો છે. એવા અનેક ગુણોનાં નામ લખવાં પણ અત્ર સ્થળસંકોચથી બની શકે તેમ નથી પણ પાંચ સમિતિ અને ત્રણ ગુપ્તિપર જરા વિવેચન કરી ઉત્તરગુણમાં કેવી વિશિષ્ટતા છે તેની વાનકી જોઇએ.

યોગીમુનિ ધર્મકાર્યમાં પ્રવૃત્તિ કરવા માટે ચાલે તો સાડા ત્રણ હાથ નીચે જમીનપર દૃષ્ટિ રાખી પ્રમાદ રહિત થઇને ચાલે, દિવસે સૂર્યની રોશનીમાંજ ચાલે અને બહુ માણસો જે રસ્તાપર જતાં આવતાં હોય તેવા માર્ગેજ ચાલે-આને પ્રથમ ઈર્યા સમિતિ કહેવાય છે. માયાવી, કામી, માંસભક્ષી કે નાસ્તિક માણસ વાપરે તેવી અથવા સંદેહ ઉત્પન્ન કરનારી અથવા પાપસંયુક્ત ભાષા યોગી ન બોલે, હિત કરનાર, માપયુક્ત, પ્રિય અને સાધુને માન્ય ભાષા અન્યની લાગણી ન દુઃખાય તેવી રીતે બોલે તે બીજી ભાષા સમિતિ. ગોચરીના બેંતાળીશ દોષનો ત્યાગ કરી લાલસા રહિતપણે આહાર લે તે ત્રીજી એષણા સમિતિ. આસન, શય્યા, ઉપધિ, વસ્ત્ર, ઉપકરણ વિગેરે

લેતી મૂકતી વખતે તે જીવ રહિત છે એમ બરાબર તપાસ કરીને જીવોનો વિનાશ ન થાય તેવી રીતે પુજી પ્રમાર્જીને પછી લે અથવા નિર્જીવ સ્થાનકે મૂકે અને મનમા વિચાર કરે કે નિરપરાધી સૂક્ષ્મ જીવનો પણ મારાથી અનુપયોગપણે નાશ થવો ન જોઇએ એ ચોથી આદાનભડમત્તનિક્ષેપણા સમિતિ મળ, મૂત્ર, શ્લેષ્મ ભૂમિપર નાખતી વખતે પ્રથમ તે ભૂમિ શુદ્ધ–નિર્જીવ છે એમ તપાસ કરે એ પાચમી પારિષ્ઠાપનિકા સમિતિ રાગ દ્વેષ કરાવનાર સકળ સકલ્પ વિકલ્પને છોડી મનને સ્વાધીન કરવુ અને સમતા ભાવમા સ્થિર કરવુ તે મનોગુપ્તિ મૌનનુ ધારણ કરવુ તે વચનગુપ્તિ અને પરિષહ આવે તો અડગપણે સહન કરવા તેમ જ શરીરને હલાવતી વખતે પણ પ્રતિલેખવુ એ કાયગુપ્તિ કહેવાય છે આ પાચ સમિતિ અને ત્રણ ગુપ્તિ પ્રવચન માતા કહેવાય છે, યોગમાર્ગમા પ્રવાસ કરનારને તે ખાસ જરૂરની છે અને ઉત્તરગુણોમા ખાસ ભાગ ભજવે છે એનુ આતર રહસ્ય તપાસતા જણાશે કે એનો વિષય ખાસ કરીને અહિંસાના રક્ષણ માટેનો જ છે, સત્ય બોલવાની વાત શાસ્ત્રકાર કહે છે તેનો હેતુ પણ અહિંસાને અગે જ છે, કારણકે કોઈની લાગણી દુખાવવી એ પણ ભાવપ્રાણ હણવા જેવુ છે આવી રીતે સર્વ મૂળ તથા ઉત્તરગુણ માટે સમજી લેવુ આ મૂળ તથા ઉત્તરગુણો યોગી જેમ જેમ યોગમાર્ગમા પ્રગતિ કરતો જાય છે તેમ તેમ અધિકાર પ્રમાણે વિશેષ વિશેષપણે પ્રાપ્ત કરતો જાય છે અને તે ગુણપ્રાપ્તિથી પૌદ્ગલિક પરદ્રવ્યપર જય અને આત્મિક ઉન્નતિનો માર્ગ સરળ થતો જાય છે

આ મૂળ અને ઉત્તરગુણરૂપ મુદ્રા એટલે સ્વરૂપ ધારણ કરનાર યોગી હોય છે તાત્પર્ય એ છે કે પોતે જાણે એ મૂળ ઉત્તરગુણમય સાક્ષાત્ હોય, જાણે મૂર્તિમાન ગુણો જ પોતે હોય તેવો તે થઈ જાય છે મતલબ એ ગુણોને પોતે ઉપર ઉપરથી ધારણ કરે છે એમ નહિ પણ તે તન્મય થઈ જાય છે, તદ્રૂપ થઈ જાય છે, તેની સાથે એકાકાર થઈ જાય છે જેવી રીતે ધનપ્રાપ્તિ, સ્ત્રીભોગ, ભોજન ગ્રહણાદિ કાર્યમા સસારરસિક જીવ એકાકાર વૃત્તિ અનુભવે છે તેવી રીતે યોગમાર્ગમા પ્રવેશ કરનાર પ્રાણી યમ નિયમાદિ મૂળ ઉત્તરગુણોમા એકરૂપ–એકરસ થઈ જાય છે

કુંભક અને પૂરક એમ ત્રણ ભેદ છે. બ્રહ્મરંધ્ર, નાસિકા અને મુખવડે ઉદરમાંથી પવનને અતિ પ્રયત્નવડે બહાર કાઢવો તેને પ્રથમ રેચક પ્રાણાયામ કહે છે, બહારના વાયુને આકર્ષીને અપાનદ્વાર સુધી ઉદરમાં ભરવો તેને પૂરક પ્રાણાયામ કહે છે અને વાયુને નાભીકમળમાં સ્થિર કરી રાખવો તેને કુંભક પ્રાણાયામ કહે છે. એ પવનની ગતિ, સ્થિતિ વિગેરે અનેક હકીકત યોગગ્રંથોમાંથી માલૂમ પડે છે જે સંબંધમાં ઉપર વિવેચન થઈ ગયું છે. એના ઉપયોગથી શું ફળ થાય છે તે પણ અગાઉ આ જ પદના અર્થમાં જોઈ ગયા છીએ. રેચકથી શરીરની બહારના પ્રદેશમાં વાયુનો રોધ થાય છે, પૂરકથી અંદરના પ્રદેશમાં અને કુંભકથી બંને પ્રદેશમાં રોધ થાય છે. રેચક પ્રાણાયામ બહુધા નાસિકાના અગ્રથી બાર આંગળ જેટલો કરવામાં આવે છે અને તેટલે દૂર રૂ જેવો પદાર્થ મૂકયો હોય તો તે ઉડી જવાથી રેચકના બાહ્ય પ્રદેશનું પ્રમાણ તેટલા આંગળનું આવ્યું સમજવું. રેચક પ્રાણાયામની ભૂમિકા બાહ્ય દેશથી આ પ્રમાણે નિશ્ચય કરાય છે. પૂરકનું પ્રમાણ આભ્યંતર દેશથી નિશ્ચય કરાય છે. કંઠ, ઉદર વિગેરે જે ભાગમાં વાયુ પૂરવામાં આવ્યો હોય તે ભાગમાં પિપીલિકા (કીડી)ના સ્પર્શ જેવું ભાન થાય છે તેવો સ્પર્શ કંઠ વિગેરે જે પ્રદેશમાં લાગે ત્યાંસુધી પૂરક પ્રાણાયામ થયો સમજવો. કુંભકનો નિર્ણય બાહ્ય અને આભ્યંતર બન્ને પ્રદેશથી થાય છે, કારણકે તેમાં આંતર અને બાહ્ય બન્ને વાયુનો રોધ થાય છે. પ્રાણાયામનો આવી રીતે દેશથી નિર્ણય થાય છે. કાળથી થતો નિર્ણય તો સ્પષ્ટ છે, જેટલા ક્ષણ રેચક પૂરકાદિ થાય તેટલો તેનો કાળ સમજવો. સંખ્યાથી નિર્ણય કરવાના ઘણા પ્રકાર છે પણ સામાન્ય રીતે એક માત્રાથી* પૂરક, ચાર માત્રાથી કુંભક અને બે માત્રાથી રેચક પ્રાણાયામ કરવામાં આવે તે એકમાત્રિક પ્રાણાયામ કહેવાય છે. સાધારણ નિયમ પ્રમાણે પૂરકથી ચાર ગણો વખત કુંભકમાં અને બમણો વખત રેચકમાં લગાડવો જોઇએ અને માત્રા જેમ વધારવામાં આવે તેમ દ્વિમાત્રિક વિગેરે સંખ્યા વધતી

* લગભગ એક સેકન્ડ જેટલા કાળને માત્રા કહેવામાં આવે છે. સાધારણ વેગથી ઘુંટણની આસપાસ હાથને પ્રદક્ષિણા કરાવીને એક ચપટી વગાડીએ એટલામાં જેટલો કાળ થાય તેટલો કાળ એક માત્રાનો છે.

જાય છે પ્રાણાયામ સંબંધી વિશેષ હકીકત જાણવાની રૂચિવાળાઓએ ચોગશાસ્ત્રનો પાંચમો પ્રકાશ વાંચવો અત્ર કહેવાની મતલબ એ છે કે રેચક, પૂરક અને કુંભક પ્રાણાયામથી મન અને ઇંદ્રિયપર જય મેળવાય છે અને તેથી ભાળાભોળા સંન્યાસી ચોગમાર્ગમાં ગમન કરે છે

૯ પ્રાણાયામને અંગે બહુ હકીકત વિચારવા જેવી છે એમાં કેટલીક વખત બહુ ભ્રાંતિ પડી જાય છે તેથી એક ખાસ નિયમ તરીકે સદ્ગુરૂના ચોગ વગર કદિ પણ પ્રાણાયામનો પ્રયોગ કરવો નહિ સદ્ગુરૂ પણ સામાન્ય પ્રકારના હોય તો આ વિષયમાં ચાલે નહિ ચોગના ખાસ અભ્યાસી હોય અને સંપ્રદાયથી ચાલતા આવતા ચોગમાર્ગના જાણનારા હોય તો જ તેમને અનુસરવાથી લાભ થાય જેમ પ્રાણાયામથી ઇંદ્રિયજય થઈ શકે છે તેમ તેથી કાળજ્ઞાન આદિ પણ થાય છે પણ જો બરાબર પ્રયોગ ન આવડે તો શરીરયાતના પણ તેથી થઈ જાય છે આટલા માટે ગુરૂ વગર કદિ પણ એ પ્રયોગ કરવાનો વિચાર પણ કરવો નહિ જૈન શાસ્ત્રકાર એથી ઇંદ્રિય અને મનોજયના લાભ બતાવે છે, શ્રીમાન્ હેમચંદ્રાચાર્ય વિગેરે આચાર્યો તેને યોગાંગ ગણે છે છતાં છેવટે તેને હઠયોગના પ્રકારમાં લઇ જઇને મુસાધુને તેનો પ્રયોગ કરવા ના કહે છે તેનું કારણ એ જ છે એક તો કાળજ્ઞાનાદિ આત્મિક વસ્તુ નથી અને તેને માટે જેટલો શક્તિનો વ્યય કરવામાં આવે છે તે નકામો જાય છે એટલું જ નહિ પણ તેટલા વખતમાં જો ધ્યાન ચોગાંગને સાધવામાં આવે તો બહુ કર્મનો ક્ષય થઈ જાય એ હકીકતપર ઉપોદ્દ્ઘાતમાં પણ વિવેચન જોવામાં આવશે અહીં ચોગમાર્ગપર પ્રવેશ કરનાર ભોળાભોળો સંન્યાસી મૂળ ઉત્તરગુણ ધારણ કરે છે, મુદ્રાદિકનું જ્ઞાન મેળવી યથાવસર તેમાંથી પ્રત્યેકને ધારણ કરે છે, આસન સિદ્ધ કરે છે અને રેચક, પૂરક અને કુંભક પ્રાણાયામ કરી મન અને ઇંદ્રિયોપર જય મેળવતો જાય છે હવે આવી રીતે ચોગમાર્ગે પ્રવૃત્તિ કરતાં ભોળાભોળો આત્મા વિશેષ શું કરે છે તે અત્ર બતાવે છે

સહજસમાધિના અર્થમાં રેચક એટલે હેય વસ્તુનો ત્યાગ કરવો, પૂરક એટલે ઉપાદેય વસ્તુને આદરવી અને કુંભક એટલે મધ્ય-

સ્થ ભાવમાં રહેવું. ઉપર જણાવ્યું તેવા આસનપર સ્થિર થતાં, યોગમુદ્રા ધારણ કરતાં અને યમ નિયમાદિ મૂળ ઉત્તરગુણો ધારણ કરતાં અને હેયને તજતાં, ઉપાદેયને આદરતાં અને મધ્યસ્થ ભાવ ભાવતાં મન અને ઇંદ્રિયોપર જય થાય છે, જયકાસીનો જીતવાનો કામી અથવા જીત પામેલો બન્ને અર્થ થાય છે.

थिरता जोग जुगति[1] अनुकारी, आपो आप विमासी;[2]
आतम परमातम अनुसारी, सीझे काज समासी.[3] माहारो ॥ ४ ॥

"સ્થિરતા અને યોગયુક્તિઓને કરતો (તેની અનુકૂળતાએ વર્તતો) આત્મા આત્મસ્વરૂપ વિચારી પરમાત્મપદને અનુસરે છે ત્યારે તેનું કામ ટુંકા વખતમાં સિદ્ધ થાય છે."

ભાવ–યોગમાર્ગે ગમન કરી જે સાધ્ય પ્રાપ્ત કરવાનું છે તેનો સમાવેશ એક **સ્થિરતા** શબ્દથી થઈ જાય છે. પ્રાણાયામને હઠયોગમાં ગણવામાં આવ્યો છે તેનું કારણ પણ તે સ્થિરતાનું કારણ હોઈ શકે એમ છતાં તેમાં ક્લેશ બહુ થાય છે અને ઘણીવાર તેને અંગે ક્ષતી સ્થૂળ સિદ્ધિપ્રાપ્તિ, કાળજ્ઞાન, શરીરસ્વાસ્થ્ય આદિથી મન સંસારરસિક થઈ ક્લેશમાં પડી જાય છે તે હોવું સંભવિત છે. યોગીનું સાધ્ય આ સર્વ ઉપાધિ દૂર કરી પોતાનું શુદ્ધ નિરંજન ચિદાનંદ સ્વરૂપ પ્રકટ કરવાનું હોય છે અને તે સ્થિતિ મોક્ષમાં પ્રાપ્તવ્ય છે તેમ જ તે સ્થિતિ યોગના ફળ તરીકે નહિ પણ તેના અનિવાર્ય પરિણામ તરીકે પ્રાપ્ત કરવાની છે. મોક્ષમાં–પરમાત્મપદમાં પણ સ્થિરતા એ જ મોટો ગુણ છે. નિજ સ્વભાવમાં રમણ કરી ચિર સ્થિરતા રાખવારૂપ સિદ્ધ મહાત્માના ચારિત્ર ગુણમાં જે વિશિષ્ટતા

---

૪. થિરતા=સ્થિરતા. જોગજુગતિ=યોગયુક્તિ. અનુકારી=તેને કરતો, તેની અનુકૂળતાએ વર્તતો. આપો=સ્વતઃ. આપ=આત્માને. વિમાસી=વિચારતો. અનુસારી=તે રસ્તે ચાલતો. સીઝે=સિદ્ધ થાય. કાજ=કાર્ય. સમાસી=(સ્વરૂપમાં) સમાશે અથવા ટુંકા વખતમાં–એક માસમાં.

૧ 'જોગજુગતિ'ને બદલે યોગજુગતિ અથવા જોગયુગતિ શબ્દ એક જ અર્થવાચી અન્યત્ર દેખાય છે.

૨ 'વિમાસી'ને બદલે 'વિચારી' પાઠ કોઈ પ્રતમાં છે.

૩ 'સમાસી'ને બદલે 'સવારી' પાઠાંતર કોઈ જગોપર છે.

છે તે અદ્‌ભુત છે અને છદ્મસ્થ તથા કૈવલ્યદશામા જેમ જેમ આગળ વધારો થતો જાય છે તેમ તેમ તે મહાન્ ગુણની છાયા વધતી વધતી ચાલે છે

) જોગજુગતિ એટલે યોગયુક્તિ યોગપ્રાપ્તિની યુક્તિઓ અથવા ઘટનાઓ યોગમાર્ગમા પ્રગતિ કેવી રીતે કરવી તેની યોગ્ય રચનાઓ, અભ્યાસ અને નિર્ણય આ યોગયુક્તિ શબ્દનો અર્થ છે જ્યાસુધી યોગયુક્તિ જાણવામા આવતી નથી ત્યાસુધી ભ્રમ બહુ થાય છે કેટલીકવાર સ્થૂળ સિદ્ધિમા સતોષ માનવામા આવે છે, કેટલીકવાર અધિકારી ભેદે પ્રાપ્ત થવા યોગ્ય વિશિષ્ટ યોગના અગને શરૂઆતમા આદરવાનો પ્રયાસ કરી યોગનો ક્રમ ભૂલી જવામા આવે છે અને તેથી પગથીએ પગથીએ યોગની સીઢી ચઢવાને બદલે કુદકો મારવા મન લલચાઈ જાય છે પણ તેથી અધ પાત જ થાય છે, કેટલીકવાર દાખલા તરીકે સાલબન ધ્યાનની સિદ્ધિ થયા વગર નિરાલબનમા પ્રવેશ કરવા ઇચ્છા થઈ જાય છે, કેટલીકવાર શરીરના સઘયણાદિની વિચારણા વગર ધ્યાનના આગળના ભેદો તરફ આકર્ષણ થઈ જાય છે. આ સર્વ યોગયુક્તિનો અભાવ બતાવે છે, અને પછી ચિદાનદજી મહારાજ એક પદમા જણાવે છે તેમ થાય છે તેઓશ્રી કહે છે કે -

જોગજુગતિ જાણ્યા વિના, કહા નામ ધરાવે,
રમાપતિ કહે રંકકુ, ધન હાથ ન આવે જોગ
ભેખ ધરી માયા કરી, જગકુ ભરમાવે,
પૂરણ પરમાનંદકી, સુધિ ર્ચ ન પાવે જોગ
મન મુંડયા વિન મુંડકું, અતિ ઘેટ મુંડાવે,
જટા જુટ શિર ધારકે, કોઉ કાન ફરાવે જોગ
ઊર્ધ્વ બાહુ અધો મુખે, તન તાપ તપાવે,
ચિદાનંદ સમજ્યા વિના, ગિણતી નહિ આવે જોગ

આ પ્રમાણે સ્થિતિ છે. જોગજુગતિ જાણ્યા વગર ભેખ ધારણ કરવામા આવે કે મુડ મુડાવવામા આવે તેથી યોગીનુ નામ ધારણ કરાય છે, પણ તેથી યોગી થવાતુ નથી, અને આ જોગજુગતિ સમજવામા, જાણવામા અને અમલમા મૂકવામા સદ્‌ગુરૂના યોગની ખાસ જરૂર રહે છે એમના પ્રતાપથી યોગના અગોમા રહેલી વિશિષ્ટતા અને તેને અમલમા મૂકવાનો સમય સમજાય છે અને નકામા કાળ-

ક્ષેપ અને શક્તિનો વ્યય થતો અટકે છે. ઇચ્છાયોગ એટલે મનમાં ઇચ્છા હોય તેવો યોગ યથાર્થ બોધ વગર કરવો, શાસ્ત્રયોગ એટલે શાસ્ત્રમાં બતાવ્યા પ્રમાણે યોગ કરવો, સામર્થ્યયોગ એટલે આત્મવીર્યને સ્ફુરાવવું, ધર્મસંન્યાસ એટલે ક્ષયોપશમ ભાવના ધર્મોને તજી દેવા અને ક્ષાયિક ભાવના ધર્મોને આદરવા વિગેરે સર્વનો સમાવેશ જોગજુગતિમાં થઈ જાય છે.*

આવી રીતે સ્થિરતા આદરી અને યોગયુક્તિથી ઘટનાઓ કરી તેને અનુકૂળ આ બાળોભોળો સંન્યાસી વર્તે છે એટલે પોતાના અધિકાર પ્રમાણે યોગસાધના કરે છે અને મનને વિકલ્પથી દૂર કરી સ્થિર કરે છે; સાથે આત્મા આત્મસ્વરૂપ વિચારે છે. એ યોગનાં અંગોની સાધના કરતો—ઘટના કરતો પણ વારંવાર પોતે કોણ છે, પોતાનો અને સર્વ વસ્તુઓનો સંબંધ કેટલો છે, શા માટેનો છે, કેટલા વખત સુધીનો છે, પોતે અહીં શા માટે રહ્યો છે, પોતાનું કર્તવ્ય શું છે, અને આ નિરંતરની રખડપટ્ટી કેવી રીતે અટકી શકે તેનો તે વિચાર કરે છે; પછી તેને વિચાર થાય છે કે પોતાનામાં કેટલી શક્તિ છે તેમ કરતાં તેને જણાય છે કે "અહો! આ મારો આત્મા સાક્ષાત્ અનેક ગુણરત્નનો દરિયો છે, તે સર્વજ્ઞ છે, સર્વદર્શી છે, પરમાત્મા છે, નિરંજન છે અને તેની આવી અદ્ભુત શક્તિનું ભાન ન હોવાને લીધે પ્રાણી વિષયમાં સુખ માને છે. બાકી વીતરાગને પ્રશમપૂર્વક જે સુખ છે તેનું અનંતમા ભાગનું સુખ પણ સર્વથી સુખી ગણાતા છદ્મસ્થને હોતું નથી; માટે આવા અનંત ગુણો જ્યારે આપણા પોતામાં જ છે તો તે કયા ગુણો છે તે અન્ય ગુણવાન્ મનુષ્યોમાંથી શોધી કાઢી પોતાનામાંથી જ ખોળી કાઢવા અને તેને પ્રગટ કરવા પ્રયાસ કરવો. આ આત્મા અનંત વીર્યવાન્ છે, વિશ્વને પ્રકાશ કરનાર છે અને એની ધ્યાનશક્તિના પ્રભાવથી એ આખા વિશ્વને હલાવી શકે એવો છે. જે જે મહાન્ સદ્ગુણો, શક્તિઓ અને સિદ્ધિઓ ગણાવી શકાય, જે કલ્પી શકાય તે સર્વ આત્મામાં શક્તિપણે છે

* આ ત્રણ પ્રકારના યોગ માટે જુઓ ઉપોદ્ઘાત અને તેનું વિશેષ વર્ણન યોગદૃષ્ટિની સઝાયની પ્રસ્તાવનામાં જ્ઞાનવિમળસૂરિએ કર્યું છે. પ્રકરણરત્નાકર પ્રથમ ભાગ, પૃષ્ઠ ૪૧૩.

અને તેને વ્યક્ત કરવાનો આ પ્રયાસ છે એ સર્વ કરવા માટે મનને પ્રથમ કબજામા લેવાની જરૂર છે અને તેને માટે ક્રમસર વિચાર ગુર્વાદિના આશ્રય નીચે કરવાનો છે” આ આત્મવિચારણા એ બહુ ઉપયોગી બાબત છે આખી દુનિયાપર જય મેળવનાર અને મેળવવાની દોડાદોડી કરનાર પોતાની જાતને જ ન ઓળખી શકે એ બહુ મોટા ખેદની હકીકત છે અને એ ખેદ દૂર કરવાનો ઉપાય આત્મવિચારણા કરવી એ જ છે

આવી રીતે આત્મવિચારણાપૂર્વક યોગયુક્તિને અનુસરીને જ્યારે યોગના અગ અને પ્રત્યગની સેવના કરવામા આવે ત્યારે યોગમાર્ગમા વધારો થતો જાય છે અને આત્મા પરમાત્માના માર્ગે ચઢે છે બહિરાત્મ ભાવ છોડી અતરાત્મ સ્વરૂપ આદરી પરમાત્મ ભાવ પ્રગટ કરવાનુ જે સાધ્ય તેમા હોય છે તેને પ્રાપ્ત કરવાને રસ્તે જ્યારે તે લાગી જાય છે ત્યારે પછી જે કાર્ય કરવાનુ છે તે બહુ ટુકા વખતમા–એક માસમા સિદ્ધ થઈ જાય છે જ્યાસુધી આ જીવ બહિરાત્મ ભાવમા વર્તતો હોય છે ત્યાસુધી તે ઘર, પુત્ર, સ્ત્રી અને ધનાદિ પરભાવમા સ્વબુદ્ધિ–આત્મબુદ્ધિ ધારણ કરી તેમા રાચ્યો માચ્યો રહે છે, પણ જ્યારે તે આ પરભાવરમણતાનો અભ્યાસ છોડી દઈ અતરાત્મ સ્વરૂપમા લય થવા માડે છે ત્યારે તેને વિવેકજ્યોતિ સ્ફુરે છે અને તેના પરિણામે ગુણસ્થાન આરોહણ કરતા કરતા છેવટે નિરતરને માટે ઉપાધિમાથી મુક્ત થઈ જાય છે એ અતરાત્મ દશામા પ્રગતિ કરવી એ પરમાત્મ દશાનુ અનુસરણ છે અને એ માર્ગે અધિકાર પ્રમાણે સદ્ગુરુની નિશ્રા નીચે ગમન કરવાથી જે કાર્ય કરવા બાળાભોળા સન્યાસીનો પ્રયાસ છે તે કાર્ય તેને ટુકા વખતમા પ્રાપ્ત થાય છે જો તે હઠયોગાદિ અકુશળ માર્ગમા પડી જાય તો તેનો માર્ગ બહુ લાબો થઈ જાય છે અને ઘણીવાર તેનો અધ પાત પણ થાય છે પણ જો યોગના અવધાન સમયે મૂળ ઉત્તરગુણો બરાબર ધારણ કરી, પર્યંકાસન કરી અને પછી રેચક, પૂરક, કુભકનો મન અને ઇદ્રિયોપર જય મેળવવામા ઉપયોગ કરે અને યોગઅવધાન ન ચાલતુ હોય તેવે વખતે જોગજુગતિપર વિચારણા કરી સ્થિરતા પ્રાપ્ત કરે અને પોતે જાતે જ આત્માનો વિચાર કરે તો પછી તેનુ પરમ સાધ્ય–લક્ષ્ય બિંદુ–નિરજન નિરાકાર

સ્થાન પ્રાપ્ત થાય. જ્યાં જ્ઞાનાવરણીય કર્મનો ક્ષય થવાથી લોકાલોકના સ્વરૂપને તે જાણે, દર્શનાવરણીય કર્મનો ક્ષય થવાથી તે સર્વ સ્વરૂપને દેખે, વેદનીય કર્મનો ક્ષય થવાથી નિરૂપાધિક અનંત સુખની ઉત્પત્તિ થાય, મોહનીય કર્મના ક્ષય થવાથી ક્ષાયક સમ્યક્ત્વની ઉત્પત્તિ થાય, આયુઃકર્મના ક્ષય થવાથી અક્ષય સ્થિતિ થાય, નામ કર્મના ક્ષય થવાથી અરૂપીપણું પ્રાપ્ત થાય, ગોત્ર કર્મના ક્ષય થવાથી અગુરૂલઘુત્વ પ્રાપ્ત થાય અને અંતરાય કર્મના ક્ષય થવાથી અનંત બળ પ્રગટ થાય. આ સાધ્ય તેને બહુ જલદીથી પ્રાપ્ત થાય. સર્વ સુખની પરાકાષ્ઠારૂપ યોગીનું આ લક્ષ્યસ્થાન, પ્રાપ્ત કરવા યોગ્ય અધિકાર, તે માર્ગદર્શક ગુરૂનો યોગ અને એ વિષયમાં અપૂર્વ રૂચિ પ્રાપ્ત થાય ત્યારે દેહ-દેવળરૂપ મઠમાં વાસ કરનાર બાલુડો સંન્યાસી પોતાનું અનંત સિદ્ધ સ્વરૂપ પ્રગટ કરે એ હકીકત બહુ આકર્ષક છે, આનંદ ઉપજાવનારી છે અને પરિણામે મહા પ્રયાસનું તદનુરૂપ સર્વોત્કૃષ્ટ ફળ આપનારી છે.

સમાસી શબ્દનો બીજો અર્થ કરતાં ઉપર પ્રમાણે તેનું કામ થાય છે અને તેથી સ્વસ્વરૂપમાં છેવટે સમાઈ જશે એટલે તેનું સ્વરૂપ પ્રગટ થશે. અર્થ લગભગ એકનો એક જ રહે છે. આવી રીતે જ્યારે યોગમાર્ગ પ્રાપ્ત થયો છે ત્યારે તે માર્ગે ચાલી તારૂં સ્વરૂપ સિદ્ધ કર અને તારાં કાર્યોનું ફળ બેસે એ જો. એ માર્ગે ગમન કરતાં તને બહુ હર્ષ થશે અને જો કે તેં તારાં કાર્યો ફળની ઇચ્છા વગર કર્યાં હશે અને તેમ જ યોગીએ કરવું જોઇએ, છતાં પણ તેનાં અનિવાર્ય પરિણામ તરીકે તને કાર્યની પૂર્ણતા પરમાત્મપદમાં તારો સમાવેશ થવામાં જણાઈ આવશે; માટે હવે અન્ય સર્વ નકામી નિષ્ફળ પ્રવૃત્તિ મૂકી દઈ દેહદેવળરૂપ મઠમાં વાસ કરી સંન્યાસીનો પાઠ ભજવ જેથી તારી સર્વ ઉપાધિઓ હમેશને માટે દૂર ખસી જાય અને તું અત્યુત્કૃષ્ટ શાંતિસામ્રાજ્યના મંદિરમાં નિરંતરને માટે વિલાસ કરે.

પદ ૭ મું—સાખી.

*जग आशा जंजीरकी, गति उलटी कुल मोर;
झकर्यो धावत जगतमें, रहे छूटो इक ठोर.

---

* કુલ=તદ્દન. મોર=જીવરૂપ મોરલો. ઝકર્યો=બાંધ્યો. કોઈ પ્રતમાં 'જકર્યો' શબ્દ છે. ઇકઠોર=એક ઠેકાણે.

"હે જીવરૂપ મોરલા! આ જગતમા આશારૂપ બધન-નાડાની રીત તદ્દન વિપરીત છે, તેના વડે કોઇને ઝકડ્યો-બાધ્યો હોય ત્યારે તે દુનિયામા દોડાદોડ કરે છે અને તેનાથી છૂટો કર્યો હોય ત્યારે તે એક સ્થાનકે રહે છે"

જજીર=હાથીને પગે બાધવાનુ નાડુ-દોરડુ, તે સુતરનુ હોય છે અને બહુ જાડુ તથા મજબૂત હોય છે આ નાડા વડે હાથીનો પાછલો પગ બધાય છે બીજો અર્થ જજીર એટલે બેડી-સાકળ પણ થાય છે, પણ અત્ર બધન અર્થ વધારે સમીચીન લાગે છે

ભાવ-આ જીવરૂપ મયૂરને ઉદ્દેશીને જે કહે છે તે નાની વાત પણ બહુ સમજવા જેવી છે સામાન્ય નિયમ છે કે જ્યારે હાથીને દોરડાથી બાધ્યો હોય છે ત્યારે તે એક સ્થાનકે કેદખાનાની જેમ હાથીવાનમા પડ્યો રહે છે, પણ જ્યારે તેને છૂટો કરવામા આવ્યો હોય એટલે દોરડું છોડી નાખ્યું હોય ત્યારે તે આખા જગત્મા મરજી આવે ત્યા દોડતો ફરે છે, પણ જીવની વાત તેથી ઉલટી જ છે, તેને જ્યારે આશારૂપ દોરડાથી બાધ્યો હોય છે ત્યારે તે આખી દુનિયામા ફર્યા કરે છે, પણ જ્યારે તેને છૂટો કરવામા આવ્યો હોય છે ત્યારે તે એક જ સ્થાનકે રહે છે કહેવાની મતલબ એ છે કે આશાના પાસથી બધાયેલ પ્રાણી અનેક મતલબ માટે કર્મબધન કરી સસારમા રખડે છે અને તેનાથી મુક્ત થાય છે કે તુરત મોક્ષમા જઈ એક સ્થાનકે નિરતરને માટે રહે છે. જજીરના બધનમા અને આશાપાસના બધનમા આટલો બધો વિરોધ છે

આશા એ એવી વસ્તુ છે કે એનો પૂરતો ખ્યાલ આવવો મુશ્કેલ છે એ આ જીવને આખા સસારમા રઝળાવે છે આ સસારમા ખરેખર ટટળાવી રાખનાર આશા છે, ગરીબ હોય છે તે ધનવાન્ થવાની આશા રાખે છે, માદો સાજા થવાની આશા રાખે છે, વધ્યા પુત્ર થવાની આશા રાખે છે, નોકર પગાર વધવાની આશા રાખે છે, વિરહી સ્ત્રી પતિને મળવાની આશા રાખે છે અને એમને એમ ટીંગાઈ રહી આજ-કાલ કર્યા કરે છે, પણ એ વસ્તુને વગર પ્રયાસે મેળવી આપનાર શુદ્ધ આચરણ કરવાની અને લાભાતરાય તોડવાની ઈચ્છા થતી નથી. માત્ર ધન મેળવવાની આશામા પ્રાણી કેટલા બધા પ્રયાસો કરે છે

તે વિચારીએ તો કંપારી છૂટે તેમ છે; તે પર્વતે પર્વત ભમે છે, દૂર દેશમાં મુસાફરી કરે છે, ગમે તેવું જોખમ ખેડે છે, ટાઢ તડકો સહન કરે છે, મૂર્ખ શેઠીઆઓની ખુશામત કરે છે, કુદરતના નિયમ વિરૂદ્ધ રાત દિવસ યંત્રની માફક કામ કર્યા કરે છે, ભૂખ્યો રહે છે, કાલાવાલા કરે છે, અસત્ય બોલે છે, ચોરી કરે છે—ટુંકામાં જે જે કાર્ય કરી શકાય તે તમામ આ જીવ ધનને માટે કરે છે. અંતે તો નશીબમાં હોય—અંતરાય કર્મનો ક્ષયોપશમ હોય તેટલું જ મળે છે, કુવામાં કે દરિયામાં ઘડો લઇ ડૂબકી મારે પણ ઘડામાં જેટલું સમાય તેટલું જ જળ આવે છે, ઘડાની અંદર સમાસ હોય તેટલું જ જળ તેમાં આવી શકે છે, પણ આ જીવ વધારે મળશે, વધારે મળશે, એવી મસ્ત મગજની ખુમારીમાં દોડ્યો જ જાય છે, અનેક પ્રકારનાં કર્મબંધન કરે છે, માનસિક પરિવર્તનને આધીન થાય છે અને સંસારમાં રખડે છે. આશાના પાસમાં બંધાયેલ જીવની સ્થિતિ બહુ વિચિત્ર થઇ પડે છે.

કોઈ પણ કાર્ય કરતી વખતે તેનાં ફળની અપેક્ષા રાખવી ન જોઇએ; એથી કાર્ય કરવામાં એક જાતની સરળતા અને શાંતિ આવી જાય છે અને અનિર્વચનીય સ્વાત્મસંતોષ થાય છે. ધાર્મિક કાર્યમાં પણ નિરાશી ભાવ નિરંતર રાખવો જોઇએ. અમુક ફળાપેક્ષા રાખીને કરેલ ધાર્મિક કાર્ય પણ તથાવિધ ફળ આપતું નથી અને તેથી શાસ્ત્રકારો પૈદ્ગલિક ફળને ઉદ્દેશીને કરાતાં ધર્મકાર્યને લોકોત્તર મિથ્યાત્વ કહે છે. અન્ય શાસ્ત્રકારો પણ કહે છે કે 'તારો કર્મ કરવાનો અધિકાર છે, ફળવિચારણાનો કદિ પણ નથી.' જયારે નિરાશી ભાવ પ્રાપ્ત થાય છે ત્યારે આ જીવને કર્મબંધન ઓછું થાય છે, કર્મનિર્જરા ઘણી થાય છે અને છેવટે તે મોક્ષમાં જઇને બેસે છે; જ્યાંથી પછી કદિ પણ પાછું સંસારચક્રમાં આવવું પડતું નથી, જ્યાં એકાંત સુખ છે અને જ્યાં નિશ્ચિત સ્થિરતા છે. આશાપાસથી જે છૂટે તે આ સ્થાનમાં એક જ જગોપર નિરંતર રહે છે. આશાના વિષય ઉપર અઠ્ઠાવીશમા પદને પ્રસંગે વિસ્તારથી વિવેચન કરવાનું છે, તેથી અત્ર મૂળ પદની વસ્તુ ઉપર હવે આવી જઇએ.

આત્મા પરમાત્મદશાના માર્ગને અનુસરે તો સર્વ કાર્ય સિદ્ધ થઈ જાય એ સંબંધી આગલા પદમાં જે વિવેચન કર્યું તેનાપર એક સામાન્ય

સત્ય અહીં બતાવ્યુ કે પરમાત્મદશા પ્રાપ્ત કરવાની ઇચ્છા હોય તો આશાપાસને છોડી દેવો એટલો સામાન્ય બોધ કરીને હવે આ જીવને જાગ્રત થવાનો ઉપદેશ કરે છે એમ કરવાનુ કારણ તેને જાગ્રત કરીને પરમાત્મદશાના માર્ગ તરફ પ્રયાણ કરાવવાનુ અને નિરજન નાથની મૂર્ત્તિ પ્રાપ્ત કરાવવાનુ છે

રાગ આશાવરી.

अवधू क्या सोवे तन मठमें, *जाग विलोकन घटमें. अवधू०
तन मठकी परतीत न कीजें, ढहि परे एक पलमें;
हलचल मेटि खबर ले घटकी, चिह्ने रमता जलमें. अवधू० १

"હે અખડ સ્વરૂપ સનાતન ચેતન! તુ તારા શરીરરૂપ મઠમા શુ સુઈ રહ્યો છે? જાગ્રત થા અને તારા હૃદયમા જો તારા શરીરરૂપ મઠનો ભરોસો કરીશ નહિ, એ તો એક ક્ષણમા ધસી પડે (તેવો છે), માટે તુ સર્વ હીલચાલ છોડી દઈને તારા હૃદયની ખબર લે, પાણીમા (માછલાના પગની) નિશાની શુ શોધે છે?"

અવધૂ=અખડ સ્વરૂપ, સનાતન ચેતન. अवापगीति अवधूत એના વિશેષ અર્થ માટે પાચમા પદની પહેલી ગાથાનો અર્થ જુઓ

ભાવ-હે ચેતન! શુદ્ધ સ્વરૂપવાન્! અખડ નિર્લેપ નિરજન! તુ તારા શરીરરૂપ મઠમા-ઘરમા શુ ઉંઘી રહ્યો છે, તુ જરા ઉઠ, જાગ્રત થા અને તારા હૃદયની અદર શુ છે તે જો શરીરરૂપ ઘરમા આ જીવ એટલો બધો આસક્ત થયો છે કે તે અદર નજર કરી શકતો નથી, માત્ર શરીર ઉપર જ પ્રેમ રાખ્યા કરે છે આ હકીકત બરાબર સમજવા માટે બહિરાત્મા, અતરાત્મા અને પરમાત્માનુ સ્વરૂપ સમજવુ જરૂરનુ છે આનદઘનજી મહારાજ સુમતિનાથજીના સ્તવનમા કહે છે કે-

આતમ બુદ્ધે હો કાયાદિક ગ્રહ્યો, બહિરાતમ અઘરૂપ સુગ્યાની
કાયાદિકનો હો સાખીધર રહ્યો, અતર આતમરૂપ સુગ્યાની
જ્ઞાનાનદે હો પૂરણ પાવનો, વરજિત સકળ ઉપાધિ સુગ્યાની
અતિંદ્રિય ગુણ ગણ મણિ આગરૂ, ઇમ પરમાતમ સાધ સુગ્યાની
સુમતિ ચરણ કજ આતમ અરપણા

---

૧ વિલોકન=જો. ઘટમેં=હૃદયમા પરતીત=ભરોસો. ઢહિ=ધસી પડે. હલચલ=હીલચાલ મેટિ=મટાડીને ઘટકી=અતરાત્માની ચિહ્ને=નિશાની રમતા=શોધતા

*'જાગ' ને બદલે 'જાગિ' શબ્દ છે અને 'ઢહિ' ને બદલે 'ઢહે' શબ્દ કવચિત્ દેખાય છે

તું શરીર ઉપર આસક્ત થઈ કેમ ઉંઘ્યા કરે છે, જરા જાગ્રત થઈને જો તો ખરો કે તારા હૃદયમાં શું ભર્યું છે: તું તો શરીરની લાલનાપાલનામાં, તેનાં સુખસાધનો એકઠાં કરવામાં અને તેને એશઆરામ આપવામાં જ મસ્ત રહે છે, પણ એમાં કાંઈ સુખ નથી, એ વસ્તુ તારી પોતાની નથી અને ઘરના ઘર ઉપર ખર્ચ કરવો તે તો ડહાપણ ભરેલું ગણાય પણ ભાડાના ઘર ઉપર શા માટે તું આટલો બધો વ્યય કરી નાખે છે?

વળી તું વિચાર કર. એ શરીરરૂપ ઘરનો તારે જરા પણ વિશ્વાસ કરવો યુક્ત નથી, કારણકે તે એક ક્ષણમાં આખું ને આખું ધસી પડે તેવું છે. કાચી માટીના બનેલા કાયારૂપ ઘરને પાયો જ નથી, એથી પાયા વગરનું ઘર એક ક્ષણવારમાં પડી જાય છે. આપણે આપણા અનેક મિત્રોને શરીર છોડી ચાલ્યા જતા જોયા છે, સાંજના જેની સાથે વાત કરી તે સવારમાં ભસ્મીભૂત થઈ ગયા સાંભળ્યા છે, પાંચ મિનીટ પહેલાં મળેલા હોઈએ તે મિત્રને હૃદય બંધ થતાં કાળનો કોળીયો થઈ જતા જોયા છે, તો પછી એ શરીરઘરનો ભરોસો કેવી રીતે રાખવો, એ તો એક ક્ષણમાં ધસી પડે તેવું પાયા વગરનું છે. શરીરને પંપાળવાની જેમની ટેવ પડી ગઈ હોય છે તેમણે આ બહુ વિચારવા જેવું છે. વાતવાતમાં તબીયત બગડી જનારાઓ, એક ઉપવાસ કરતાં ગળે ઠંડા પાણીનાં પોતાં મૂકનારાઓ અને ઉનાળામાં હવા ખાવા જનારાઓએ શરીર પાસેથી શું કામ લેવાનું છે, તેની શું કિમત આપવાની છે અને તેની ખાતર કેટલો ખોટો પ્રયાસ થાય છે તે લક્ષ્યમાં લેવા જેવું છે. ગમે તેટલા પરિશ્રમ કર્યા છતાં પણ એ કદિ તારૂં પોતાનું થવાનું નથી, અંતે તે ધસી પડવાનું છે એમ તું વિવેકનેત્ર ઉઘાડીને જો.

આ પ્રમાણે સ્થિતિ છે માટે તું બીજી નકામી હીલચાલ છોડી દઈને તારા અંતરાત્મામાં શું છે તેની ખબર લે, તેની તપાસ કર. તેને માટે શોધખોળ ચલાવ, તું હવે સમજ્યો તો ખરો કે આ શરીરઘર પાયા વગરનું છે તો પછી તેમાંથી તું શું સાર કાઢવાનો છે? તારા હૃદયમાં શું છે તેપર વિચાર ચલાવ. હાલ તો તું પાણીમાં માછલાના પગની નિશાની શોધે છે, જે વસ્તુ પાણીમાં કદિ રહી

શકતી નથી તેની શોધ પાછળ મચ્યો છે એ તારી મૂર્ખતા છે તું જાણે છે કે શરીરમા સુખ નથી, શરીરના પાલન વડે સુખ નથી, શરીરનુ સુખ નથી, છતા તેને માટે તેનાથી જ તેમા સુખ મેળવવા ઇચ્છે છે એ તારી નકામી હીલચાલ મૂકી દઈ તારા અતરાત્મ ભાવની ખબર લે અત્યાર સુધીની તારી હીલચાલ છે તે સર્વ બહિરાત્મ ભાવ છે, તે સર્વ તજી દે. વળી તારા શરીરમઠમા શુ છે તે તારા ધ્યાનમા ન આવ્યુ હોય તો તેનુ બરાબર સ્વરૂપ બતાવવામા આવે છે તે સાભળ.

मठमें पंच भूतका वासा, सासा धूत खवीसा;
छिन छिन तोही छलनकुं चाहे, समजे न बौरा सीसा. अवधू० २

"(શરીરરૂપ) મઠમા પાચ ભૂતનો વાસો છે અને શ્વાસોશ્વાસરૂપ ધૂર્ત ખવીસ પણ ત્યા છે જે પ્રત્યેક ક્ષણે આ જીવને છળવાને ચાહે છે, તોપણ આ અજ્ઞાની ગાડો શીખાઉ (તે) સમજતો નથી"

અથવા ધૂત શબ્દનો અર્થ 'કપતો-ધ્રુમતો' એવો પણ કરી શકાય. આ અર્થ વિષયને અનુરૂપ છે

ભાવ-જે શરીરઘરનુ તુ લાલનપાલન કરે છે તે ઘરમા તો ભૂત અને ખવીસ રહેલા છે દુનિયાનો સર્વમાન્ય નિયમ છે કે જે ઘરમા ભૂતનો વાસો થયો હોય ત્યા જો કોઈ રહે તો તેને સુખ ઉપજતુ નથી, શારીરિક અને માનસિક અનેક પ્રકારની ઉપાધિઓ નિરતર થયા કરે છે દુનિયાનો ભૂતથી મનાયલો ત્રાસ ઉપયોગમા લેતા તેમ જ શરીરમા પૃથ્વી વિગેરે ભૂતો પણ એક શબ્દવાચક હોવાથી તેપર શ્લેષ કરી સમજાવતા આ જીવને કહે છે કે તારા શરીરમા તો પાચ ભૂતનો વાસો છે અને શ્વાસોશ્વાસરૂપ ખવીસ આવીને વસેલો છે આ શરીર પૃથ્વી, પાણી, તેજ, વાયુ અને આકાશનુ બનેલુ છે, મતલબ તેમા પાચ ભૂતો આવીને વસેલા છે વળી આ ભૂત પિશાચથી પણ વધારે ભયકર ખવીસ હોય છે તે માથા વગરનો હોય છે એમ કહેવાય છે અને તે જેને વળગેલ હોય તેને પ્રાણ લેતા સુધી છોડ-

૨ વાસા=ઘર, રહેઠાણ સાસા=શ્વાસોશ્વાસરૂપ ધૂત=ધુતારો અથવા કપતો, ધ્રુમતો. ખવીસા=ખવીસ, માથા વગરનો ભૂત છિનછિન=પ્રત્યેક ક્ષણે તોહી=તે બૌરા=બાવરો, ગાંડો. સીસા=અભણ, શીખાઉ

તો જ નથી. શરીરમાં શ્વાસોશ્વાસરૂપ ધુતારો ખવીસ પણ રહેલ છે. અથવા શ્વાસોશ્વાસરૂપ ધ્રુમતો-કંપતો ખવીસ ત્યાં રહે છે. ઇંદ્રિયરૂપ ભૂતો શરીરને એક ક્ષણ પણ છોડતા નથી અને વારંવાર તેનું છળ જોયા કરે છે, કોઈ પણ પ્રસંગ મળતાં તે ચોરની જેમ ઘરમાં પેસી જાય છે અને જીવની ઋદ્ધિને લુંટી લે છે; વળી જીવને છળવાની બાબત તેઓને બહુ પસંદ છે, કોઈ પણ પ્રસંગ આવે તો તેઓ તેનો કેડો મૂકતા નથી, પણ દરેક તકનો લાભ લઈ જીવ જરા પ્રમાદમાં પડે કે દાખલ થઈ જાય છે, પણ આ ગાંડો અભ્યાસી જીવ હજુ તેને ઓળખતો નથી, વસ્તુસ્વરૂપ સમજતો નથી અને શરીરને નિરંતર પંપાળ્યા કરે છે. ઇંદ્રિયો તેનાપર જય મેળવવા ઇચ્છે છે, શ્વાસોશ્વાસ તેનું આયુષ્ય ઘટાડવા મંડ્યો જ રહે છે. તેઓ આ જીવના પોતાના નથી, પારકા છે, કોઇ પણ વખતે છોડી જનારા છે, જીવને ગભરાવી થથરાવી નાખનારા છે, છતાં આ જીવ તેઓમાં ગાંડા માણસની પેઠે-અજ્ઞાનીની પેઠે પ્રેમ રાખ્યા કરે છે. ચેતન! તારા શરીરમઠની આ સ્થિતિ છે તો હવે તું શું જોઇને એ બહિરાત્મ ભાવમાં પડી રહ્યો છે. તારાં વિવેકચક્ષુ ખોલીને જો, વિચાર કર, જાગ્રત થા, ઉઠ, આ પ્રમાણે ક્યાં સુધી બેસી રહીશ, તારૂં અંતર સ્વરૂપ હવે પ્રગટ કર અને બહિરાત્મ ભાવ છોડી દે.

शिरपर पंच वसे परमेसर, घटमें सूछम वारी;
आप अभ्यास लखे कोइ[1] विरला, निरखे ध्रूकी तारी. अवधू० ३

"તારા માથા ઉપર પંચ પરમેષ્ઠી વસે છે. તેને તારા હૃદયની અંદર રહેલ સૂક્ષ્મ બારી દ્વારા આત્મઅભ્યાસથી કોઈ ભાગ્યશાળી પ્રાણી જુએ ત્યારે તે તેમાંથી ધ્રુનો તારો દેખે છે."

ભાવ-તું બહિરાત્મ ભાવમાં વર્ત્યા કરે છે પણ એમાં તારી બહુ મોટી ભૂલ થાય છે. જો સકળ આનંદ અને ગુણ સમૂહના ધામરૂપ

---

૧ 'લખે કોઇ'ને બદલે 'પ્રકાશે' એવો પાઠ અન્યત્ર છે.

૩. પંચ=પંચ પરમેષ્ઠી, અરિહંત, સિદ્ધ, આચાર્ય, ઉપાધ્યાય અને સાધુ. સૂછમ=સૂક્ષ્મ. બારી=અવલોકન કરવાનું સ્થાન, વેધશાળા. આપ અભ્યાસ=આત્મઅભ્યાસ. લખે=દેખે. ધ્રૂકી તારી=ધ્રૂનો તારો, પોલર સ્ટાર.

પરમાત્મ ભાવ તારે પ્રાપ્ત કરવાની ઈચ્છા છે તો તેને માટે તારે અતરાત્મ ભાવનું સ્વરૂપ પ્રગટ કરવુ જોઈએ, તારા શરીરના સાક્ષી તરીકે રહેવુ જોઈએ, કોઈ પણ શારીરિક બાબતમા મમત્વબુદ્ધિ તજવી જોઈએ આ અતરાત્મ ભાવ આત્મઅભ્યાસથી દેખાય છે, પૌદ્‌ગલિક વસ્તુઓ કઇ છે, પર વસ્તુઓ કઈ છે અને તેઓનો અને આત્માનો સબધ શુ છે, કેવો છે, કેટલો વખત ચાલે તેવો છે એ બરાબર વિચારી આત્મઅભ્યાસ-આત્મતત્ત્વચિંતવન-આત્મનિરીક્ષણ જ્યારે કોઈ ભાગ્યવાન્ પ્રાણી કરે છે, એટલે જ્યારે તે બહિરાત્મ ભાવ તજી અતરાત્મ ભાવમા રમણતા કરે છે ત્યારે પોતાના હૃદયમા રહેલ સૂક્ષ્મ બારી દ્વારા પોતાના માથા ઉપર પચ પરમેષ્ઠીને જુએ છે હૃદયમા રહેલ સૂક્ષ્મ બારી તે ક્ષયોપશમને લીધે થયેલ સૂક્ષ્મ ભાવગ્રાહી બોધ સમજવો જ્યારે જ્ઞાનાવરણીય કર્મનો વિશેષ ક્ષયોપશમ થાય ત્યારે સૂક્ષ્મ વસ્તુ જાણી શકાય તેવો બોધ આત્માને થાય છે આ બારીને રસ્તે કોઈ ભાગ્યવાન્ પ્રાણી હોય તે આત્મઅભ્યાસ કરે છે, એટલે સૂક્ષ્મ બોધ ધારણ કરી આત્મસ્વરૂપ જોવાનો અભ્યાસ કરે છે તે જુએ છે કે પોતાના માથાપર પચ પરમેષ્ઠી વસે છે અને તેની આજ્ઞા પોતાને માથે વહન કરવાની છે અને વળી વધારે બારિકીથી જુએ છે ત્યારે તેમને જણાય છે કે ત્યા સૂક્ષ્મ ધ્રુવનો તારો ઝળકે છે, મતલબ સૂક્ષ્મ બોધ થતા આત્મસ્વરૂપના પ્રકાશનુ તેજ તેને દૂરથી દેખાય છે એ દૂરથી જે સૂક્ષ્મ દીપક દેખાય છે તે પરમાત્મ ભાવ છે, એનો સ્વયપ્રકાશ તો અતિશય વિશેષ છે પણ હજુ આ જીવ આત્મઅભ્યાસ દ્વારા અવલોકન કરવાની શરૂઆત કરે છે ત્યારે તેને પરમાત્મદશાનુ ઝાખુ સ્વરૂપ દૂરથી દેખાય છે અને પછી એના પૂર્ણ પ્રકાશને પ્રાપ્ત કરવા એવી પ્રબળ ઈચ્છા થાય છે કે તેનુ વર્ણન કરી શકાય નહિ પાચસે પાવરના વિજળીના દીવાનો પ્રકાશ કે કીટસન લાઈટનો પ્રકાશ આ પ્રકાશની પાસે કાંઈ હિસાબમા નથી વળી તે ધ્રુવના તારાની પેઠે નિશ્ચળ છે ચેતન! આ ભૂત ખવીસના સ્થાનરૂપ શરીરઘરની પ્રતીતિ છોડી સદરહુ ધ્રુવનો તારો જોવાનો યત્ન કર એ એક વખત જોઈશ એટલે પછી આ શરીરઘરની સાથે કેટલો સબધ રાખવો તે બાબતનો તારા મનમા દૃઢ નિર્ણય થશે.

"આપ અભ્યાસ પ્રકાશે વિરલા, નિરખે ધ્રુકી તારી." એ પાઠાંતર પણ બહુ સારો ભાવ આપે છે. શિરપર પંચ પરમેષ્ઠી વસે છે અને હૃદયઘટમાં સૂક્ષ્મ બારી છે તે બારી દ્વારા જ્યારે આ જીવને આત્મઅભ્યાસ થાય છે-ત્રણ પ્રકારના આત્માનું ઉપર જણાવેલું સ્વરૂપ સ્પષ્ટ રીતે સમજાય છે ત્યારે તે તદ્દ્વારા ધ્રુનો તારો-શુદ્ધ પરમાત્મ ભાવ-આધ્યાત્મિક જીવનનું પરમ લક્ષ્યબિન્દુ જુએ છે અને તે વખતે તેને અપૂર્વ આનંદ થાય છે. આનંદઘનજી મહારાજ અત્ર કહી દે છે કે આવી રીતે ધ્રુનો તારો દેખનાર વિરલ હોય છે, ભાગ્યશાળી હોય છે, જવલ્લે જ હોય છે, પણ એ સર્વ પ્રયાસનું સાધ્ય-પ્રાપ્તવ્ય સ્થાન હોવાથી તેમાં અદ્ભુત શાંતિસમૃદ્ધિનું સામ્રાજ્ય હોય છે. ધ્રુકી તારી એ પરમાત્મ ભાવ સમજવો.

પદની આ ગાથામાં કોઈ અપૂર્વ ભાવ હોય એવી સ્ફુરણા થાય છે. યોગની કેટલીક હકીકતનો તેમાં સમાવેશ કર્યો જણાય છે. પંચ પરમેષ્ઠી એટલે પંચ મહાવ્રત હોવા સંભવિત છે. સર્વ જીવની હિંસાનો ત્યાગ, સર્વથા અસત્ય ભાષાનો ત્યાગ, પરવસ્તુ રજા વગર લેવાનો નિયમ, અખંડ બ્રહ્મચર્ય અને પરવસ્તુ ઉપર સ્વામીત્વ સ્થાપન ગ્રહણાદિનો સર્વથા ત્યાગ એ પંચ મહાવ્રતોનું સ્થૂળ સ્વરૂપ છે. સમ્યગ્ જ્ઞાનપૂર્વક જ્યારે સર્વવિરતિભાવ પ્રાપ્ત થાય છે ત્યારે ત્યાગમાં જે આનંદ આવે છે તેનું સ્વરૂપ અનુભવથીજ સમજાય તેમ છે. યોગસૂત્રોમાં આને પાંચ યમ તરીકે ઓળખવામાં આવે છે. યોગનું આ પ્રથમ અંગ છે અને આત્માથી પર રહેલી સર્વ વસ્તુપર જય મેળવવાનો પાયો છે. એ પંચ મહાવ્રતોનું સૂક્ષ્મ સ્વરૂપ બહુ લક્ષ્યપૂર્વક વિચારવા યોગ્ય છે. એ પંચ મહાવ્રત પણ સમ્યગ્ જ્ઞાન-વસ્તુસ્વરૂપના શુદ્ધ અવબોધપૂર્વક હોય તો વિશેષ લાભ કરનાર થાય છે નહિ તો બહુધા કાયક્લેશ કરાવે છે. આ પંચ મહાવ્રતને પંચ પરમેષ્ઠીનું સ્વરૂપ આપી અત્ર કહે છે કે તારા શિરપર પંચ પરમેષ્ઠીનો વાસ છે, મતલબ તારે પંચ મહાવ્રતની ધુરા તારા માથા ઉપર વહન કરવાની છે અને તેની સાથે જ જ્યારે તારા હૃદયઘટમાં રહેલી શુભ મનરૂપ બારી દ્વારા તું અવલોકન કરીશ ત્યારે તને વસ્તુસ્વરૂપનો ભાસ થશે. પંચ મહાવ્રત દ્વારા મહા ત્યાગ કરીને પછી જ્યારે તું મનને

વિકલ્પોથી દૂર કરી તદ્દ્વારા અવલોકન કરીશ ત્યારે આત્મવિચાર દ્વારા તારો અપ્રતિપાતીભાવ–તારૂ પરમાત્મસ્વરૂપ–તારૂ લક્ષ્યસ્થાન–ધ્રુવ સ્થાન–અચળ સ્થાન દેખાશે. સસારચક્રના દુ ખમય ઘોર આકાશમા દૂરથી દેખાતો રમણીય–ચિર પ્રકાશ આપનાર–ઝળકતો આ ક્ષાયિક ભાવનો તારો તારૂ લક્ષ્યસ્થાન બનશે અને પછી તને યોગમાર્ગમા આગળ ચાલવા સ્વાભાવિક પ્રેરણા થશે આ અર્થસ્ફુરણામા પચ પરમેશરનો અર્થ બરાબર બધ બેસતો આવે છે કે તેને સ્થાને પાચ ઇન્દ્રિયો લેવી ઉચિત ગણાય તે વિચારવા યોગ્ય છે તાત્પર્ય એ છે કે યોગના પ્રથમ અગ યમમા અત્ર પ્રવેશ કરી પરમાત્મ ભાવનુ દર્શન કરી પછી જે ભાગ્યશાળી પ્રાણી હોય છે તે યોગમાર્ગમા વધતો જાય છે કેવી રીતે વધતો જાય છે તેનુ કાંઇક દર્શન આજ પદમા થશે.

आशा मारी आसन धरी घटमें, अजपाजाप जगावे;
आनदघन चेतनमय मूरति, नाथ निरंजन पावे. अव॰ ४

"આશાનો ત્યાગ કરીને હૃદયમા સ્થિરતા ધારણ કરે અને અતરગ ધ્વનિરૂપ અનુચ્ચરિત જાપ કરે ત્યારે આનદના સમૂહરૂપ નિરજન નાથની જ્ઞાનમય મૂર્તિ પ્રાપ્ત કરે"

ભાવ–ઉપરની ગાથામા ધ્રુનો તારો નિરખવાની જે હકીકત કહી તેનુ દર્શન કરી યોગમાર્ગમા ચેતન આગળ વધારો કરે છે તે આ પ્રમાણે પ્રથમ આશાનો ત્યાગ કરવો એટલે જે કાંઇ કાર્ય કરવા તે તદ્દન નિરાશી ભાવથી કરવા, ફળાપેક્ષા વગર કરવા, બીજુ તેની સાથે સ્થિરતા પ્રાપ્ત કરવી એટલે શરીરની પ્રવૃત્તિ ઉપર યોગ્ય અકુશ આવી જાય અને સાથે આત્મતત્ત્વમા એકતા થવાથી મુખેથી ઉચ્ચાર કર્યા વગર શુદ્ધ પરમાત્મદશાના ભાવની વિચારણારૂપ અતરગ જાપ ચાલ્યા કરે. એ ત્રણે ભાવ જ્યારે પ્રાપ્ત થાય ત્યારે સુખના જ રાશિરૂપ નિ કેવળ આત્મસ્વરૂપમય શુદ્ધ મૂર્ત્તિ ચિદાનદઘન સ્વરૂપ નિર્લેપ પરમાત્મ ભાવરૂપ શ્રી ભગવાનને તુ પ્રાપ્ત કરે એમા જરા પણ સશય કરવા જેવુ નથી. નિરજન નાથ એટલે પરમાત્મ ભાવ સમજવો. એ

૪ મારી=દાબી દઇ, ત્યાગ કરી આસન=સ્થિરતા. અજપાજાપ=અતરગ ધ્વનિરૂપ જપ વગરનો જાપ. ચેતનમય=જ્ઞાનમય નિરજન=કર્મરૂપ વગરના

સર્વ આનંદનો સમૂહ છે, એમાં જરા પણ દુઃખનો ખ્યાલ નથી, અવકાશ નથી. વળી એ જ્ઞાનમય મૂર્ત્તિ છે એમાં જ્ઞાનાનંદ ઉત્કૃષ્ટ, પ્રકારનો છે, એનાથી વધારે જ્ઞાનાનંદ બીજી કોઈ જગ્યોએ, બીજી કોઈ દશામાં પ્રાપ્ત થઈ શકે તેમ નથી, થઇ શકવાનો સંભવ જ નથી. એ ભાવ નિરંજન છે–નિર્લેપ છે. એમાં કર્મોનો નવિન લેપ લાગતો નથી તેથી એ ભાવમાંથી ચ્યુતિ કદિ પણ થતી નથી. એવા એ આનંદઘનરૂપ–જ્ઞાનસ્વરૂપ નિરંજન નાથને આશાનો રોધ કરવાથી, સ્થિરતા પ્રાપ્ત કરવાથી અને અજલ્પ જાપ કરવાથી પ્રાપ્ત કરી શકાય છે.

આશાના સ્વરૂપને અંગે ઉપર સાખીમાં કાંઇક વિવેચન થઈ ગયું છે અને વિશેષ હકીકત અઠ્ઠાવીશમા પદના વિવેચનમાં આવવાની છે. યમાદિ યોગનાં અંગોનો અભ્યાસ કરતાં કોઈ પણ વખતે આશીભાવ ન હોવો જોઇએ. એ યોગમાર્ગમાં પ્રવૃત્તિ કરી આગળ વધવાનો મુખ્ય ઉપાય છે. આશાને અંગે સર્વ દુઃખો થાય છે અને ખાસ કરીને સર્વ આરંભના કારણ પાંચમા યમ પરિગ્રહ ત્યાગનું ઉત્પત્તિ સ્થાન અને સંસાર વધારનાર આશા હોવાથી અને નિર્મમત્વ ભાવની સ્પષ્ટ વિરોધી હોવાથી અનંત સુખપ્રાપ્તિના માર્ગે ગમન કરવા માટે આશાનો ત્યાગ કરી દેવો એ ખાસ જરૂરનું છે.

આસન એ યોગનું ત્રીજું અંગ છે. પાતંજળ યોગદર્શનમાં કહે છે કે स्थिरसुखं आसनं નિશ્ચળ અને સુખકર જે આસન હોય તે યોગના અંગરૂપ આસન કહેવાય છે. મનની ચંચળતાને દૂર કરનાર અને સ્થૈર્ય સુખ સંપાદન કરનાર આસનથી શરીરયોગપર મજબૂત અંકુશ આવી જાય છે.

આપણે છઠ્ઠા પદના વિવેચનમાં જોયું કે યોગશાસ્ત્રમાં શ્રીમાન હેમચંદ્રાચાર્યે પર્યંકાસન, વીરાસન, વજ્રાસન, પદ્માસન, ભદ્રાસન, દંડાસન, ઉત્કટિકાસન તથા ગોદોહિકાસનનું સ્વરૂપ* ચોથા પ્રકાશને છેડે બતાવી છેવટે કહ્યું છે કે જે જે આસન કરવાથી મન સ્થિર થાય તે તે ધ્યાનને સાધનારૂં આસન કરવું.† સામાન્ય રીતે અન્ય યોગા-

* જુઓ યોગશાસ્ત્ર ચોથો પ્રકાશ શ્લોક ૧૨૪ થી ૧૩૨.

† સદર શ્લોક ૧૩૪.

વ્યાસીઓ પણ સ્થાન અને આસનના સંબધમા કહે છે કે જ્યા અને જે આસને બેસવાથી રાગદ્વેષ લઘુતાને જલદી પામી જાય તે સ્થાને અને તે આસને ખાસ કરીને યોગકાળે બેસવુ શાસ્ત્રકાર કહે છે કે અમુક આસને બેસવાથી જ મન સ્થિર થાય છે એવો ખાસ નિયમ નથી અને અનેક મહાસત્ત્વવત પ્રાણીઓ સર્વ અવસ્થામા પરમાત્મભાવ પામી ગયા છે પોતાને કયા સ્થાનમા અને કેવા આસનથી સ્થિરતા પ્રાપ્ત થશે તે સયોગ ઉપરથી વિચારી લેવુ, પણ ખાસ કરીને એટલો તો નિયમ સમજી લેવો કે ચલિત આસનથી અને ધમાધમવાળી જગામા સ્થિરતા પ્રાપ્ત થવી લગભગ અશક્ય છે સ્થાન અને આસનની પ્રધાનતા એક મદદગાર તરીકે બહુ સારી થાય છે વનરાજીથી વિરાજિત, સસારના પવનની ગધને પણ નહિ લેનાર, શાત પર્વતની એકાત ટોચપર પર્યંકાસન કરી આત્મવિચારણા કરવામા આવે ત્યા જે આત્મસમૃદ્ધિનો સાક્ષાત્કાર થાય છે તે મોટર, ટ્રામ અને ગાડીઓના અવાજ વચ્ચે કે અસ્થિર આસને ડોલતી ખુરશીપર થવો કે કલ્પનામા આવવો અશક્ય છે આસન યોગનુ ત્રીજુ અંગ છે અને યોગમાર્ગપર પ્રવેશ કરનારને તે ખાસ ઉપયોગી છે એ લક્ષ્યમા રાખવુ

અજપા જાપ પરમાત્મતત્ત્વનું ચિંતવન કરવાની ટેવ પડ્યા પછી મુખેથી ઉચ્ચાર કર્યા વગર હૃદયમા તેની લય લાગે છે, અનુચ્ચરિત જાપ ચાલે છે અને અન્ય વસ્તુઓ તરફ ધ્યાન ગયા વગર તેની જ રટણા ચાલ્યા કરે છે છઠ્ઠા પદમા અનાહત નાદનુ સ્વરૂપ બતાવ્યુ છે તેમા ઘટમા-હૃદયમા એક અતિ મધુર અવાજ ચાલ્યા કરે છે તેમ જ તેની સાથે અદર અજલ્પ જાપ ચાલ્યા કરે છે એમ કહેલ છે આપણે સામાન્ય રીતે નવકારવાળી ગણતા હોઇએ છીએ ત્યારે સ્ફુટ કે અસ્ફુટ અક્ષર બોલીને કે વિચારીને જપ કરીએ છીએ, પણ જ્યારે યોગમાર્ગમા જીવની પ્રગતિ થાય છે ત્યારે તે અનુચ્ચરિત જાપ કરી શકે છે સાસારિક પ્રાણી જેમ ધનાદિકનો અનુચ્ચરિત જાપ કરે છે, તેવી રીતે પરમાત્મદશા પ્રાપ્ત કરવાની રઢ લાગ્યા પછી તેનો અજલ્પ જાપ ચાલે છે

આવી રીતે આશાનો ત્યાગ કરવાથી મનોયોગપર અકુશ આવી

જાય છે, આસન સ્થિર કરવાથી કાયયોગપર અંકુશ આવી જાય છે અને અજલ્પ જાપ કરવાથી વચનયોગપર અંકુશ આવી જાય છે. આ ત્રણે યોગપર અંકુશ પ્રાપ્ત થવાથી સ્વપરનો વિવેક એટલો સ્પષ્ટ થાય છે કે પરિણતિની વિશેષ નિર્મળતા થઈ ધીમે ધીમે ક્રમસર નિરંજન નાથના પદપર આરોહણ થતું જાય છે, ચિદાનંદ ભગવાનની જ્ઞાનમય મૂર્ત્તિનું દર્શન થાય છે અને છેવટે પરમાત્મ ભાવ પ્રાપ્ત કરવાનું જે સાધ્ય બિંદુ છે તેનું જે ઝાંખું દર્શન થયું હતું તે સ્પષ્ટ દર્શન થાય છે, તેની નજીક-તેની તરફ ગમન થતું જાય છે અને છેવટે તે ભાવ પ્રાપ્ત થાય છે.

પદ આઠમું-સાખી.

*आतम अनुभव फुलकी, नवली कोउ रीत
नाक न पकरे वासना, कान गहे[1] परतीत ॥ १ ॥

"આત્મઅનુભવરૂપ ફુલ-પુષ્પની કોઈ નવીન રીતિ છે, નાક તેની વાસના પકડતું નથી (પણ) કાનને તેની પ્રતીતિ થાય છે."

ભાવાર્થ-આત્મઅનુભવનું સ્વરૂપ આપણે કાંઈક ચોથા પદના અર્થમાં જોઈ ગયા. એ યથાર્થ સ્વરૂપના અવબોધથી આત્મા અતિ ઉન્નત દશા ભોગવે છે અને યોગમાર્ગમાં સવિશેષપણે પ્રગતિ કરતો જાય છે. અત્રે આનંદઘનજી મહારાજ એ અનુભવજ્ઞાનને પુષ્પ સાથે સરખાવી તેનું એક સામાન્ય તત્ત્વ બહુ ઉત્તમ રીતે બહાર લાવે છે. સાધારણ રીતે પુષ્પ તેની સુગંધીથી ઓળખાય છે. ગુલાબ, ચંપો, ચંબેલી વિગેરે પુષ્પની સુગંધી નાકને પહોંચે છે, એટલે તે ઢંકાયલું હોય, તેનાપર કપડું વીંટી રાખ્યું હોય તોપણ નાક તેની વાસના ગ્રહણ કરી તેની હૈયાતી બતાવી આપે છે, પણ તેનો કાંઈ અવાજ ન હોવાથી કાનને તેના અસ્તિત્વની ખબર પણ પડતી નથી; પણ અનુભવજ્ઞાનરૂપ પુષ્પની રીતિ તો નવીન પ્રકારની છે. નાકને અનુભવપુષ્પ[illegible]

* ફુલકી=ફુલની, પુષ્પની. નવલી=નવીન, અભિનવ. કોઉ=કોઈ. વાસના=સુગંધી. પરતીત=પ્રતીતિ, હૈયાતીની ખાત્રી.

૧ 'કાન ન ગહે પ્રતીત' એ પ્રમાણે પાઠાંતર છે.

ખબર પડતી નથી, પરતુ કાનમા અનાહત નાદ ચાલે છે જેનુ સ્વરૂપ છઠ્ઠા પદની પ્રથમ ગાથાના વિવેચનમા આપણે વિચારી ગયા છીએ તેનાથી કાનને તેની હૈયાતીની ખબર પડે છે અર્હમ્ અર્હમ્ અથવા સોઽહમ્ સોઽહમ્ નો અદ્ભુત ધ્વનિ કાનની અદર ચાલે છે ત્યારે અનુભવપુષ્પની પ્રતીતિ થાય છે અનુભવપુષ્પની આ નવીનતા છે

'કાન ન ગહે પ્રતીત' આ પ્રમાણે પાઠાતર બીજી પક્તિમા છે તે પ્રમાણે આ સાખીનો અર્થ વિચારતા નીચે પ્રમાણે અર્થ પ્રાપ્ત થાય છે તે પણ વિચારવા યોગ્ય છે અનુભવજ્ઞાનનો વિષય આગલા પદમા લીધો હતો તે અનુભવનું સ્વરૂપ બતાવી પછી શુદ્ધ ચેતના અનુભવને કહે છે કે મારા નાથને જાગ્રત કર અનુભવ એટલે શુદ્ધ સ્વરૂપનુ જ્ઞાન. એ અનુભવને અત્ર પુષ્પ સાથે સરખાવીને કહે છે કે એ ફુલની રીતિ તો કોઈ જુદા જ પ્રકારની છે સામાન્ય ફુલ હોય તો નાકને તેની વાસ આવે છે, જમીનપર તે પડે તો સહજ અવાજ થવાથી અથવા બીજાઓના કહેવાથી કાનને તેની પ્રતીતિ આવે છે પણ યથાર્થ સ્વરૂપજ્ઞાનની રીતિ તેથી ઉલટી જ છે નાક તેની વાસ લઈ શકતુ નથી અને કાનને તેનો અવાજ આવતો નથી, તેવી જ રીતે શરીરને તેનો સ્પર્શ થતો નથી, રસના તેનો સ્વાદ લઈ શકતી નથી અને ચક્ષુ તેને દેખી શકતી નથી એનુ જ્ઞાન આત્માને ઇદ્રિય દ્વાર થતુ નથી પણ સ્વય થઈ જાય છે બાહ્ય વસ્તુનું જ્ઞાન ઇદ્રિય દ્વારા થાય છે, પ્રથમ વ્યજનાવગ્રહ થાય છે તે મન અને ચક્ષુ સિવાય ચાર ઇંદ્રિયો સાથે વસ્તુનો સબધ થવાથી થાય છે, પછી આ કાઈ છે એવો બોધ પાચ ઇદ્રિયો તથા મનથી થાય છે તેને અર્થાવગ્રહ કહે છે, કયા વર્ગની તે વસ્તુ છે વિગેરે વિચારણાને ઈહા કહે છે, તે વર્ગમાથી અમુક વ્યક્તિરૂપ એ વસ્તુ છે એમ નિર્ણય થવો તેને અપાય કહે છે અને તે નિર્ણયને ધારી રાખવો એને ધારણા કહે છે એવી રીતે બાહ્ય વસ્તુ–સ્થૂળ વસ્તુનુ જ્ઞાન ઇદ્રિય દ્વારા થાય છે દાખલા તરીકે ગુલાબનુ પુષ્પ હોય તે હાથને અડકે કે તરત જ જે થાય તે વ્યજનાવગ્રહ, કોઈ વસ્તુનો સ્પર્શ થયો એમ જણાય તે અર્થાવગ્રહ, એ પુષ્પજાતિ છે એમ વિચારે તે ઇહા, એ ગુલાબનુ ફુલ છે એવો નિર્ણય થાય તે અપાય અને તે નિર્ણયને હૃદયમા ધારી રાખવો એ ધારણા

આ વ્યંજનાવગ્રહ વિગેરેના ક્રમ વગર અનુભવજ્ઞાન થાય છે, એ પોતાની મેળે અંદરથી જાગ્રત થાય છે. આ સાખીમાં ઇંદ્રિય વિષય-ત્યાગનો પણ ભાવ બતાવી દીધો છે એમ સમજી લેવું. ઇંદ્રિયોના વિષયો આદરવા યોગ્ય નથી પણ ત્યાગ કરવા યોગ્ય છે એમ કહી તેનો નિષેધ સૂચવ્યો છે.

રાગ ધનાશ્રી અથવા સારંગ.

अनुभव नाथकुं क्युं न जगावे
ममतासंग सो पाय अजागल
थनतें दूध दुहावे. अनुभव० ॥ १ ॥

"હે અનુભવ! નાથને કેમ જગાડતો નથી; મમતાની સોબત તેણે કરી છે તેથી બકરીના ગળામાં રહેલા સ્તનમાંથી તે (સુખરૂપ) દૂધ દોહવા ઇચ્છા રાખે છે."

ભાવ–શુદ્ધ ચેતના અનુભવને કહે છે. આત્માનું શુદ્ધ સ્વરૂપ તે શુદ્ધ ચેતના છે. શુદ્ધ સ્વરૂપનું જ્ઞાન તે અનુભવ છે. આત્મા જ્યારે શુદ્ધ સ્વરૂપમાં આવે ત્યારે તે શુદ્ધ ચેતનાનો સ્વામી થાય છે, અશુદ્ધ દશામાં વર્તતો હોય છે ત્યારે તે કુમતિનો સ્વામી કહેવાય છે. શુદ્ધ સ્વરૂપ એ તેનું મૂળ રૂપ છે. જેમ એક પતિની બે સ્ત્રીઓ જેને વ્યવહારમાં શોક કહે છે તેઓને બહુધા વિરોધ હોય છે તેમ શુદ્ધ ચેતના અને કુમતિને હમેશાં વિરોધ છે. એક વસ્તુના બે ખપી હોય છે ત્યારે એ જ પ્રમાણે બને છે. શુદ્ધ ચેતનાને તેનો પતિ કુમતિ પાસે જાય એ જરા પણ પસંદ આવતું નથી, શોકનું સાલ એના મનમાં નિરંતર સાલ્યા કરે છે અને તેથી પોતાના પતિ ઉપર ખેદ રહ્યા કરે છે, છતાં પણ એનું મન સ્ત્રીના જેવું અતિ કોમળ હોવાથી કોઇવાર પતિ રંગમાં આવી જાય છે ત્યારે પોતે તેને કુમતિનો સંગ છોડવાનું કહે છે, કોઇવાર કોઈ દૂતની સાથે સંદેશો કહેવરાવે છે અને કોઇ-વાર દૂતને વચ્ચે રાખી રૂબરૂ વાતચીત કરે છે. આ પ્રસંગે અનુભવ

૧ નાથકું=ચેતનને. ક્યું=કેમ. પાય=પામીને. અજાગલ થનતેં=બકરીના ગળામાં લટકતા સ્તનમાંથી. દૂધ=ધાવણ. દુહાવે=દુહે છે.

અને શુદ્ધ ચેતના એકઠા મળી ગયા છે ત્યા પ્રસગ જોઈ શુદ્ધ ચેતના અનુભવને કહે છે તે બરાબર વિચાર કરવા જેવી હકીકત છે

હે અનુભવ! તુ મારો ઘણા કાળનો મિત્ર છે, મારૂ અને મારા પતિ ચેતનરામનુ એકત્રપણુ કરવામા અને તે થયેલુ જોવામા તુ અતિ આનદ લેનારો છે, ત્યારે હું તને કહુ છુ કે હે બધુ! તુ મારા પ્રાણનાથ પતિને જગાડતો કેમ નથી? એ તો બાપડા મોહનિદ્રામા ઉંઘી ગયા છે અને પોતાનુ સ્વરૂપ ભૂલી ગયા છે, પોતાપરનો અકુશ ચૂકી ગયા છે અને પોતાની જાતને બીજાના કબજામા સોંપી બેઠા છે, તેથી તેઓની સ્થિતિ કેવી થઈ છે તે તો તુ જો એ તો મમતાના સગમા પડી ગયા છે, એમની માસારિક સ્ત્રીથી ઉત્પન્ન થયેલા છોકરાને એ પોતાનો છોકરો માની બેઠા છે, એ સો પચાસ વરસ રહેવાના ભાડાના ઘરને ઘરનુ ઘર માની બેઠા છે, એ શરીરને આત્મા માની બેઠા છે, એ ધન ફરતી ચોકી કરી તેમા સર્વસ્વ માની બેઠા છે, એ વ્યવહારના કાર્યને પોતાનુ હિત માની બેઠા છે, એ વિષયકર્દમમા રોળાવામા આનદ સમજી બેઠા છે, એ સગા સબધીના વ્યવહારને શાસ્ત્ર માની બેઠા છે, એ રડવા કુટવાના ઢોંગને વ્યવહાર માની બેઠા છે, એ ખાવા પીવાની વસ્તુઓમા લેપાઈ ગયા છે, એ હારમોનીયમ પિયાનાના રાગને નાદ સમજી બેઠા છે, એ લાડી વાડી ગાડીમા આસક્ત થઈ બેઠા છે, એ પોતે કોણ છે એનુ ભાન ભૂલી ગયા છે, એ વિષય કષાયમાં મસ્ત થઈ પડ્યા છે અને પરભાવમા રમણ કરી રહ્યા છે—આવી એમની સ્થિતિ મમતાને લીધે થયેલી છે, અહ અને મમનો મત્ર જગતને અધ કરનાર છે, એ મત્રે તેમને પણ અંધ બનાવી દીધા છે અને તેથી પોતાની ખોટી માન્યતાના બનાવેલા ઘર, શરીર, સ્ત્રી, પુત્રાદિમા મારાપણાની બુદ્ધિ કરી તેમાથી સુખ મેળવવા ઇચ્છે છે; એમને ખરેખરા સુખનો ખ્યાલ નથી, ખરૂ સુખ તો તેનું નામ કહેવાય કે જ્યાથી ફરીવાર ચ્યુતિ ન થાય, જે નિરતર એક સરખી રીતે રહે અને જેમા પરતત્રતા ન હોય, એને બદલે એ તો પરવસ્તુમાથી સુખ મેળવવા પાછળ મડી પડ્યા છે, એ તો સતતિને ઉછેરવામા, ઘર બંધાવવામા અને ધન કમાવામા સુખ માને છે અને તેથી સુખ મળશે એવી આશા રાખે છે, પણ એ તો પારકી વસ્તુ છે,

પર છે, અને પરવસ્તુ કદિ સુખ આપતી નથી, આપી શકતી નથી; તેઓ પૌદ્ગલિક વસ્તુમાંથી સુખ મેળવવા ઇચ્છા રાખે છે તે તેઓનો પ્રયાસ મને તો બકરીના ગળામાં લટકતા આકૃતિ માત્ર સ્તનમાંથી દૂધ પ્રાપ્ત કરવાના પ્રયાસ જેવો લાગે છે. જેમ બકરીના ગળે રહેલ સ્તન નકામા છે તેમ મમતાનો સંગ નકામો છે અને સદરહુ સ્તનમાંથી દૂધ મેળવવું અશક્ય છે તેમ મમતાસંગથી સુખ મેળવવું અશક્ય છે. એનું વાસ્તવિક કારણ એ છે કે મારા પતિને ખરેખરા સુખનો ખ્યાલ નથી. એ સ્થૂળ સુખ જે માત્ર માન્યતામાં છે તેમાં એટલા બધા આસક્ત થઈ ગયા છે કે વાસ્તવિક સુખનું તેમને સ્વપ્ન પણ આવતું નથી. હે અનુભવ! તું મારા નાથને જાગ્રત કર અને તેઓને સુખનો ખ્યાલ આપ.

આ પદમાં અજાગલસ્તનની સરખામણી મમતાસંગ સાથે અને દૂધની સુખ સાથે કરી છે. દૂધ એટલે સુખની ચાહના એવો અર્થ પણ થઈ શકે તેમ છે. આ જીવ મમતારૂપ અજાગલસ્તનમાંથી સુખરૂપ દૂધ દોહવાની ઇચ્છા રાખે છે.

मेरे कहेतें खीज न कीजे, तुं ऐसीही शिखावे;
वहोत कहेतें लागत ऐसी, अंगुली* सरप दिखावे. अनुभव० २

"મારા કહેવાથી ગુસ્સે થઇશ નહિ, (કારણકે) તુંજ એવું શીખવે છે, વધારે કહેવાથી તો એવું લાગે છે કે જેમ સર્પની ફણા જેવાં આંગળાં દેખાય."

ભાવ-હે અનુભવ! હું જાણું છું કે તું મારા નાથનો મિત્ર છો તેથી હું તેની વિરૂદ્ધની હકીકત કહીશ તો તને પસંદ નહિ આવે અને તેથી મેં જ્યારે તને કહ્યું કે મારા પતિ તો બકરીના ગળામાં રહેલા સ્તનમાંથી દૂધ દોહવા ઇચ્છા રાખે છે ત્યારે તને કદાચ તારા મિત્રને માટે લાગી આવ્યું હશે, પણ તેમાં ખોટું લગાડવાનું કાંઈ

---

* સરપને બદલે 'સરગ' પાઠાંતર છે. આકાશ એ તેનો અર્થ થવો સંભવિત લાગે છે.

૨. કહેતેં=કહેવાથી. ખીજ=ગુસ્સો. ઐસી=એવી. અંગુલી=આંગળી. સરપ=સર્પ, એરની ફણ.

કારણ નથી, તારે મારા ઉપર જરા પણ ગુસ્સે થવાનું કારણ નથી, કારણકે મેં જે વાત કહી તે તો તું પોતેજ શીખવે છે તુંજ કહે છે કે મમતામાં કાંઈ સાર નથી, એ અધ કરનાર છે અને એના પાસમાં પડેલો પ્રાણી કદિ સુખ પ્રાપ્ત કરી શકતો નથી, તેથી તારી કહેલી વાતજ હું કહું છું આટલા ઉપરથી હું ધારૂં છું કે તું મારા ઉપર ગુસ્સો તો લાવીશ નહિ વધારે વાત કહેવાથી તો દુઃખ લાગી જાય તો જેમ સર્પની ફણ જેવી આગળી લાગે તેવું થઈ આવે છે

ઠપકો આપતી વખત અન્ય તરફ લાંબો હાથ કરવામાં આવે છે તે સર્પ જેવો લાગે છે તેમ હું તને કહું છું તે દુઃખ જેવું તને લાગતું હશે અગુલી સર્પ દેખાવે એટલે ઠપકો આપતી વખત જેવો સર્પાકાર હાથ દેખાય તે પ્રમાણે હું તને લાગતી હોઈશ—એ પ્રમાણે આનો ભાવ થાય છે

આ ભાવ હજુ બરાબર ઝળક્યો નથી કોઇને ઠપકો વારવાર આપતા તેને છેવટે એટલું બધું માઠું કોઈ વખત લાગી જાય છે કે પછી ઠપકો આપવા માટે જે આગળી ઉઠાવવામાં આવે તે પણ તેને સર્પ જેવી લાગે છે આ પ્રમાણે ભાવાર્થ નીકળવો પણ સભવિત લાગે છે અથવા આગળી લાગવાથી જેમ સર્પ ક્રોધી થઈ જાય છે તેમ મનુષ્યને બહુ કહેવાથી ચીડાઉ પ્રકૃતિવાળો થઈ જાય છે, જરા જરામાં ઉદ્ધત પ્રકૃતિવાળો બની જાય છે

કહેવાની મતલબ એ છે કે શુદ્ધ ચેતના મમતાસગના પરિણામનું જે વર્ણન કરે છે તેવું જ વર્ણન અનુભવ પણ આત્માને શીખવે છે અનુભવ વારંવાર આત્માને કહે છે કે તમારૂં પોતાનું સ્વરૂપ શું છે તે જુઓ, વિચારો, સમજો, અને પર વસ્તુપર મોહ કરી બેઠા છો તે તમને ઘટતું નથી, તમને છાજતું નથી, તમને યોગ્ય લાગતું નથી તમે મમતાની સોબતથી જે સુખ મેળવવાને ઇચ્છો છો તે તમને કદિ મળનાર નથી, કારણકે ત્યાં વાસ્તવિક સુખ છેજ નહિ આવી રીતે અનુભવ આત્માને વારવાર કહે છે, તેજ હકીકત કહીને શુદ્ધ ચેતના અનુભવને ભલામણ કરે છે કે હવે નાથને જાગ્રત કરો અને મમતાનો સગ છોડાવી દો વળી એ ચેતનજી અત્યારે કેવા મમતાની સોબતમાં પડી ગયા છે એનો તાદૃશ્ય ચિતાર મન સમીપ રજુ કરવો જરા પણ મુશ્કેલ નથી

औरनके संग राते चेतन, *चेतन आप बतावे;
आनंदघनकी सुमति आनंदा, सिद्ध† सरूप कहावे. अनु० ३

"ચેતન બીજાની સાથે રક્ત થયા છે (એ તો) ચેતન પોતે જ બતાવે છે. આનંદસ્વરૂપ ભગવાનની આનંદમય સુમતિ (ની સોબત) તો સિદ્ધ સ્વરૂપ-નિષ્પન્ન રૂપવાળી છે.

ભાવ–જો ભાઈ અનુભવ! તું એમ કહેતો હોય કે એ ચેતન અન્યની સાથે રમણ કરે છે એ વાતનો પુરાવો શું? તો તે બાબત સાબીત કરવામાં મને જરા પણ અડચણ આવે તેમ નથી, કારણકે એ વાતની સાક્ષી તો ચેતન પોતે જ આપે છે. પૌદ્ગલિક વસ્તુઓમાં ચેતન રમણ કરતો હોય એટલે તેમાં આસકત હોય ત્યારે તે પરભાવમાં રમણ કરે છે અને તે વખતે તેને અનેક કર્મ લાગે છે તેથી સંસારમાં પરિભ્રમણ કરે છે, ચારે ગતિમાં રખડે છે, ભૂખ તરસની વેદના સહન કરે છે, સુરૂપ કુરૂપ થાય છે, પરાક્રમી કે બળહીન થાય છે, નિંદા કપટ કરે છે, માયા મૃષાવાદ આચરે છે, વિષયમાં રચ્યો પચ્યો રહે છે, સુભાગી દુર્ભાગી થાય છે વિગેરે અનેક નાટક કરે છે, અનેક નાચ નાચે છે, અનેક ખેલ કરે છે; તેથી તે પર વસ્તુનો સંગ કરે છે તે વાત તો તે પોતે જ બતાવી આપે છે; બાકી જયારે આનંદસ્વરૂપ ભગવાનની આનંદમય સુમતિ સ્ત્રીની સોબતમાં તે હોય–મતલબ મારા સંગમાં હોય ત્યારે તો તું જાણે છે કે તેનું નિષ્પન્ન સ્વરૂપ થઈ જાય છે, ત્યારે તો એ સર્વજ્ઞ, સર્વદર્શી, અખંડ સુખનો ભોક્તા, અજ, અવિનાશી, અક્ષય, અજરામર, અગુરૂલઘુ, અખંડ વીર્યવાન્ થઈ જાય છે તેથી તેનું સ્વરૂપ છાનું રહેતું નથી.

આનંદસમૂહ ભગવાન્ તે શુદ્ધ ચિદાનંદ આત્મા સિદ્ધ દશામાં રહેલો સમજવો, ત્યાં સર્વ પ્રકારનો આનંદ છે, ત્યાં જાતિ, જરા, મર-

* 'ચેતન આપ બતાવે' ને સ્થાને 'માંડે આંખ બતાવે' અથવા 'માતે આપ બતાવે' એવો પાઠાંતર છે.

† 'સિદ્ધ સરૂપ કહાવે' ને બદલે કેટલીક પ્રતોમાં 'ધનવા કેન કહાવે' એવો પાઠાંતર છે તેનો અર્થ બેસતો નથી, પણ તે પાઠ વિચારવા યોગ્ય છે.

૩ ઔરનકે=પારકાની. રાતે=રક્ત થયા છે. આપ=પોતે જ. સિદ્ધ=નિષ્પન્ન. કહાવે=છે.

ણુનો ભય નથી, સર્વદા એક સરખી સ્થિતિ છે અને આત્મગુણુ રમણુરૂપ અને સ્થિરતારૂપ ચારિત્ર છે એ સિદ્ધ સ્વરૂપ ચેતનની સુમતિ સ્ત્રી જે શુદ્ધ ચેતના પોતે જ છે તેની સોબતમા હોય ત્યારે તો એનુ નિષ્પન્ન રૂપ થઈ જાય છે, પછી તે આમ ચક્રભ્રમણુ કરતો નથી, પછી પારકી વસ્તુને પોતાની માનતો નથી, પછી જ્યા ત્યા માથુ મારતો નથી, માટે હે અનુભવ! મારા નાથ પરભાવમા રક્ત છે એ સબધમા જરા પણુ શકા જેવુ નથી, તેથી હુ તને કહુ છુ કે તં પાણીમાથી માખણુ વલોવવા માગે છે, વેળુમાથી તેલ કાઢવા માગે છે, અજાગલસ્તનમાથી દૂધ મેળવવા માગે છે એ ખરી વાત છે એ સબધમા તારે જરા પણુ દુ ખ લગાડવુ નહિ, તારે મારી તરફ આગળી બતાવવી નહિ, પણુ તુ તેનો મિત્ર છો તેથી તને કહુ છુ કે હવે કૃપા કરીને તુ તારા મિત્રને જાગ્રત કર અને આ અનાદિ મોહ-મદિરાના કેફમા તે આસક્ત થઈને પડેલો છે તેનો તેને વાસ્તવિક ખ્યાલ આપીને તેમાથી તેને ઉઠાડ-જગાડ

સામાન્ય જ્ઞાન અને અનુભવ એ બેમા શો તફાવત છે તે તરફ જરા ધ્યાન દેવાની જરૂર છે વિશ્રામકારક વિચારને જ્ઞાન કહેવામા આવે છે એટલે અમુક વિચારોપર સ્થિરતા થાય તે જ્ઞાન, એમા માત્ર ઝળકાટ થાય છે આનદકારક જ્ઞાનને અનુભવ કહેવામા આવે છે, એમા જ્ઞાન સાથે તેનુ ફળ પણુ પ્રાપ્ત થાય છે આ તફાવત બહુ વિચારવા યોગ્ય છે.

પદ નવમું, રાગ—સારંગ.

*नाथ निहारो आपमतासी.
वंचक शठ संचकसी रीतें,
खोटो खातो खतासी, नाथ० ?

---

* પ્રથમ પક્તિમા 'નાથ નિહારો ન આપમતાસી' એવો પણુ પાઠ છે હે નાથ તમારા મતની હુ તેને—તેની સામુ આપ કેમ જોતા નથી—એવો તેનો અર્થ થાય છે

૧. નિહારો=જુઓ આપમતાસી=તમારા મતની હું વચક=છેતરનાર શઠ=લુચ્ચી, ખટપટ કરનારી સચક=સચય કરનાર સી=ની રીતે=પેરે ખોટો=વિપરીત, નુકશાન કરનાર ખાતો=ખાતુ, વહી ખતાસી=ખતવે છે

હે નાથ! હું તમારા મતની છું તેને (આપ) જુઓ; (મમતા તો) છેતરનારી, લુચ્ચી અને લોભીની પેઠે ખોટું ખાતું ખતવે છે.”

આપમતાસી–હું તમારા મતની છું અથવા આપ તમારી પોતાની બુદ્ધિથી મને જુઓ એટલે ત્યાં આપમતાશ્રિત એવા તમે મને જુઓ એમ અર્થ કરવો. આ અર્થ પણ સમીચીન છે.

ખાતું ખતવવું એટલે ખાતાવહીનો ચોપડો ખતવવો. વ્યાપારી જેમ મેળ, નોંધ વિગેરેમાંથી ખાતાવહી ખતવે છે તેમ ચોપડા તૈયાર કરવા તે.

ભાવ–આગલા પદમાં અનુભવને કહ્યું કે તું નાથને જાગ્રત કર, પણ શુદ્ધ ચેતનાનું સ્ત્રી જેવું કોમળ હૃદય અંતે રહી શક્યું નહિ, તેથી અને ઉપર અનુભવે કહ્યું તેથી પતિ કાંઈક જાગ્રત થયા છે એમ જાણી તેને ઉદ્દેશીને શુદ્ધ ચેતના હવે પોતે જ કહે છે. હે પતિ! હે ચેતન! મારા નાથ! તમે મમતાની સોબતમાં પડી મને તદ્દન ભૂલી ગયા છો પણ હવે જરા મારા તરફ નજર કરો, હું તો તમારા પોતાના જ મતની છું, તમારારૂપ છું, તમારામય છું, માટે મને આપ જુઓ. આપ અત્યારે મમતાના સંગમાં પડી ગયા છો અને મને બોલાવતા નથી પણ તે કોણ છે તેનો આપ જરા વિચાર તો કરો. આપ ચેતન છો તેથી ચેતો અને આપની પોતાની બુદ્ધિનો ઉપયોગ કરી મારા સામું જુઓ અને આપ ધ્યાનમાં લ્યો કે જેની સોબતમાં આપ પડ્યા છો તેણે તમને કેટલું દુઃખ અત્યાર સુધીમાં આપ્યું છે. એ તો એક ઠગારો લુચ્ચો અને લોભીઓ માણસ હોય અને જેમ ખોટું ખાતું ખતવી રાખે તેમ તમારે માટે એ ખોટું ખાતું ખતવે છે. છેતરનાર લોભીઆ લુચ્ચાઓ પોતાના ચોપડામાં જમે રકમ પૂરી આપતા નથી, અને ઉધાર રકમ એવડી તેવડી ઉધારે છે. ઉપરાંત પોણોસો ટકા વ્યાજ લે છે. સોળપંચા વ્યાશી ને બે છૂટના એમ કહી ખોટું સમજાવે છે; તેવી રીતે આ મમતા છે તે વંચક છે, કારણકે જે વસ્તુ પોતાની નથી તેને તે તમારી પાસે પોતાની મનાવે છે; વળી તે શઠ છે–લુચ્ચી છે, કારણકે તે કાંઈ તમારી એકલાની સાથે સંબંધ રાખનારી નથી, પણ અનેકની પાસે જાય છે, જે સુશીલ સ્ત્રીનું લક્ષણ નથી, પણ કુભાર્યાનું લક્ષણ છે; અથવા પીપળે પાણી નાખવું વિગેરે

આશ્રવને સવર તરીકે બતાવી જમે ઉધારની રકમનો ગોટો કરશે, તેમ જ તે સચક-સચય કરનારી છે, આશ્રવ જેવા મોટા ગગ્નાળા મૂકી તે દ્વારા તે કર્મોને એકઠા કર્યા કરે છે, કર્મને જવાનો માર્ગ કરી આપી તેઓને ઓછા કરવા, આવતા અટકાવવા કે ખેરવી નાખવા (પ્રદેશઉદય, સવર અને નિર્જરા) એ તેને આવડતુ નથી, આથી તે તદ્દન વિપરીત ખાતું ખતવે છે, માત્ર પોતાના ખાતામા જમે કરે જાય છે અને તમારે ખાતે ઉધાર્યે જાય છે તમને નિરતર દેવાદારની સ્થિતિમા જ રાખે છે જો એના ચોપડામા પ્રદેશઉદય દ્વારા કર્મનો ઘટાડો થતો હોય કે સવરથી આવતા કર્મોનો રોધ થતો હોય અથવા નિર્જરા દ્વારા કર્મ ખેરવી શકાતા હોય તો તો તમારો કોઈ દિવસ પણ છૂટકોગ થાય, મુક્તિ મળે, પણ તે તો પોતાના ખાતામા જમે જ કર્યા કરે છે તેથી તમારા સામે મોટી રકમ લેણી રહ્યા જ કરે છે, ત્યારે આવુ વિપરીત ખાતુ તૈયાર કરનાર વ્યાજખાઉ યાહુદીની જેવી તે સ્ત્રી સાથે વ્યવહાર કરવો હે નાથ! તમને કેમ પસદ આવે છે? માટે હે નાથ! તમે હવે મારા સામુ જુઓ અને મમતા તરફ જોતા અટકો, એની સોબતમાં તમને કોઈ પણ પ્રકારનો લાભ નથી, એમા તમારી આબરૂ જાય છે અને તમારી હુશિયારીની પણ કિંમત થાય છે

आप विगुंवण* जगकी हासी;
सियानप कौंण बतासी,
निजजन सूरिजन मेला ऐसा
जैसा दूध पतासी. नाथ० ॥ २ ॥

"તારી પોતાની વગોવણી અને જગતથી થતી મશ્કરી (તુ હાથે કરીને વહોરી લે છે) (હવે) તને ડહાપણ કોણ બતાવશે? જુઓ પોતાનુ કુટુબ જે સજ્જન છે તેઓનો મેળાપ તો એવો છે કે જેવો દૂધ અને પતાસાનો મેળાપ હોય"

* 'વિગુચણ' એવો પાઠાતર અન્ય પ્રતોમા દેખાય છે તેનો અર્થ ખગખ થઈ રહેવુ એમ થાય છે

૨ આપ=તારી વિગુવણ=વગોવણી. હાસી=મશ્કરી સિયાનપ=ડહાપણ કોણ=કોણ બતાસી=બતાવશે નિજજન=પોતાના માણસો સૂરિજન=સજ્જન મેલા=મેળાપ ઐસા=એવી જૈસા=જેવો. દૂધપતાસા જેવો

ભાવ–મારા નાથ ચેતનજી! તેં જોયું કે એ મમતા ખોટું ખાતું ખતવે છે. તે પણ એ રીતે સમજવું. એક તો પોતાના ખાતામાં જમે રકમમાં પાપપ્રકૃતિ અથવા કર્મપ્રકૃતિ વધારે રાખી (વધારે કર્મબંધ કરી) તને નિરંતરનો દેવાદાર રાખશે અથવા રકમો એવડી તેવડી ખોટી રકમો તારે ખાતે ઉધારી દઈ તને હેરાન કરી તારી સામા હુકમનામાં મેળવી તને નિરંતર સંસારરૂપ કેદખાનામાં નાખી મૂકશે. આ રીતે તને ભવિષ્યમાં નિરંતર દુઃખ કર્યા કરશે. આ ઉપરાંત તને કેટલું દુઃખ તેની સોબતથી થશે તે હું કહું છું જે સાંભળી તેપર તું વિચાર ચલાવ.

એ મમતા તને આખી દુનિયામાં વગોવનારી છે. દુનિયામાં સર્વ પ્રકારનાં દુઃખો આપનાર તે જ છે, કારણકે કર્મબંધ દુઃખનું કારણ છે અને કર્મબંધ મમતાથી થાય છે. બીજી રીતે તું જોઈશ તો નરક નારકાદિ ગતિમાં પાડી વિડંબના કરાવનાર પણ તે જ છે. અધમમાં અધમ ગતિમાં મોકલનાર, ચાંડાળ કુળમાં જન્મ આપનાર, ડુક્કર તરીકે વિષ્ટા ખવરાવનાર, વિષ્ટામાં કીડા તરીકે ઉત્પન્ન કરનાર, વનસ્પતિપણામાં ટકાના ત્રણ શેર લેખે વેચાવનાર અને આખી દુનિયા તારી મશ્કરી કરે એવી સ્થિતિમાં તને મૂકનાર એ જ મમતા છે. વળી પૈસા ચાલ્યા જાય કે સ્ત્રી પુત્રનું મરણ થાય ત્યારે તું શોક કરવા બેસે છે પણ તેમાં તું તારી પોતાની જ હાંસી કરાવે છે. પ્રથમ મમતા કરતી વખત વિચાર કરતો નથી અને પછી તેનું અનિવાર્ય સ્વાભાવિક પરિણામ આવે ત્યારે મોટેથી રડવા બેસે છે એ અતિ મશ્કરીનું કારણ છે. વળી તું આવી રીતે ધણી ધોરી વગરનો ચારે ગતિમાં જ્યાં ત્યાં રખડ્યા કરે છે તેથી પણ સુજ્ઞ મનુષ્યો પોતાના અંતરંગમાં તારી હાંસી કરે છે, તેઓ વિચારે છે કે આવો અજબ શક્તિવાળો ચેતન મમતા જેવી કુલટા સ્ત્રીને વશ થઈ કેવો નાચ નાચે છે! કેવો રખડે છે! અને કેવો મૂર્ખ બને છે!

વળી મારા નાથ! આવા સુંદર મનુષ્યભવમાં પણ તું મમતાના સંગમાં પડી જઈ કાંઈ અભિનવ ગુણ પ્રાપ્તિ કરતો નથી તો પછી નિગોદાદિ અધમ ગતિમાં જઈશ ત્યાં તને ડહાપણ કોણ બતાવશે? મમતાના સંગથી જે ખોટું ખાતું ખતવાય છે તેથી એવી દુર્ગતિમાં જવું તો જરૂર પડશે અને પછી ડહાપણ બતાવનાર–

શુદ્ધ માર્ગ બતાવનાર ત્યાં તો કોઈ મળશે નહિ તેથી તારે તો એક ખાડામાંથી બીજામાં અને બીજામાંથી ત્રીજામાં પડવું જ પડશે, માટે એવા ખાતાનો સંબંધ છોડી દે અથવા એવા ખાતા ખતવનાર મમતાનો સંગ છોડી દે અને મારી સામી નજર કર, મને ભેટ, મારા મંદિરે પધાર.

હે નાથ! ઘણા વખતના સંબંધથી કદાચ તને એમ લાગતું હશે કે મમતા એ તારૂં પોતાનું માણસ છે, પણ તે વાત ખરી નથી. એ તો તને ફસાવનાર, દુઃખ દેનાર, હેરાન કરનાર છે જો, આ તારાં સંબંધી તો શુદ્ધ સંયમ, ક્ષમા, સંતોષ, વિવેક, માર્દવ, આર્જવ, સત્ય, શૌચ, બ્રહ્મચર્ય વિગેરે છે, એ તારા ખરેખરા કુટુંબી છે, તારા અંગના સગા છે અને વળી ખરેખરા સજ્જન છે તેઓ તારારૂપ છે, તારી જેવા છે, તારા ખરા વાલેસરી છે, તારા હિતેચ્છુ છે, કદિ ખોટું ખત ખતવનારા નથી, વિડંબના કરનારા નથી, હાંસી કરાવનારા નથી તું સ્વભાવે મીઠો છે, તારા સહજ રૂપમાં હોય ત્યારે અનુપમ સમતાસાગરમાં ડૂબકી મારનારો છે અને તારૂં કુટુંબ પણ તેવું જ મીઠું છે તેઓનો અને તારો મેળાપ તે દૂધમાં પતાસું—સાકર ભળે તેના જેવો મધુર છે તારી શુદ્ધ દશામાં તું હો ત્યારે તેઓ સાથે તારો સંબંધ ઝળકે છે, પ્રગટ થાય છે, વ્યક્ત રૂપે દેખાય છે, શોભી નીકળે છે અને ખરો સંબંધ તે જ છે, માટે મારૂં કહેવું માન્ય કરીને વગોવણી કરનાર, મશ્કરી કરાવનાર મમતા સ્ત્રીનો સંગ મૂકી દઈ આ ખરા સંબંધીઓ તારા રૂધિરરૂપ છે તેઓનો સંબંધ કર, તેઓ સાથે સંબંધ કર અને તેમ કરવા સારૂં પ્રથમ મને નિહાળ, મારા સામી દૃષ્ટિ કર, મને જો હે નાથ! તું સારી રીતે જાણે છે કે હમેશા દૂધની અંદર સાકર ભળે છે અને છાશમાં મીઠું ભળે છે, તો આ દૂધના સંબંધીઓમાં તારા સંબંધરૂપ સાકરને ભેળવ અને મીઠાશમાં વધારો કર, બાકી મમતાની સંગતમાં તો મીઠું જ ભળશે, કારણકે તેનો સ્વભાવ છાશ જેવો છે તેની સાથે તો ક્રોધ, માન, માયા, લોભ, રાગ, દ્વેષ, શોક, ભય, દુગંછા, વિષય વિગેરે જ આવશે. માટે હું ફરી વાર વિનંતિ કરીને કહું છું કે તું મારા સામું જો અને મમતાનો સંગ દૂર કર

મમતાની સોબત છોડી દો અને મારી સામું જુઓ, મારી વાત સાંભળો, મારે મંદિરે પધારો અને મારી સાથે રમણ કરો.

સમતા સિવાય આ જીવને કોઈ હિત કરનાર નથી એ હકીકત જરા વધારે સ્પુટ કરીએ. આ જીવ જ્યાંસુધી મમતાસંગમાં આસક્ત રહી પૌદ્ગલિક વસ્તુઓપર પ્રેમ રાખે છે ત્યાંસુધી તે કદિ ઉંચો આવી શકતો નથી, કર્મબંધનમા જકડાઈ નિયમ વગર અહીં તહીં રખડ્યા કરે છે, તેના વિચાર સુધરતા નથી, તેની આત્મપરિણતિની નિર્મળતા થતી નથી, તેનામાં શાંતિ, ક્ષમા, ધીરજ, અનુકંપા વિગેરે સદ્ગુણો આવતા નથી, તેનામાં ઔદાર્ય, ગાંભીર્ય, સહિષ્ણુતા, તેજસ્વિતા પ્રગટ થતાં નથી, તેથી તે વિષયકષાયમાં આનંદ માને છે, સંસારમાં સુખ માને છે અને ઘર સ્ત્રી પુત્ર દેહમમત્વમાં રાચ્યો માચ્યો રહે છે, પણ જ્યારે તેની પરિણતિ સુધરે છે ત્યારે તે સંસારનું સ્વરૂપ સમજે છે, વિષયના કટુ વિપાક જોઈ શકે છે, કષાયવૃક્ષનાં કડવાં ફળનો સ્વાદ જાણી શકે છે, પછી તેને તેઓ ઉપર તિરસ્કાર છૂટે છે, ક્રોધ ઉપજે છે અને પછી સ્વવસ્તુ કઈ છે તે શોધવાની પ્રબળ ઇચ્છા થતાં તેને સ્વપરનું જ્ઞાન થવા માંડે છે, સંસારનું અનિત્ય સ્વરૂપ સમજે છે, જીવને શરણ આપનાર અન્ય કોઈ નથી, પોતે એકલો છે અને પોતે જ પોતાનું સુધારી શકે તેવી સ્થિતિ કે શક્તિવાળો છે એ તેના જાણવામાં આવી જાય છે, ત્યાર પછી તે સર્વ જીવોને બંધુ તુલ્ય જુએ છે, તેઓમાં રહેલી અનંત શક્તિનો ખ્યાલ કરી શકે છે એમ કરતાં કરતાં તેને ગુણ ઉપર અતુલ્ય પ્રીતિ અને દોષ ઉપર ઉપેક્ષા થાય છે. છેવટે એકાંત ગુણ ગ્રહણ કરી સ્વાત્મ સત્તામાં તે લીન થઈ જાય છે, પરભાવનો ત્યાગ કરે છે, અધ્યવસાયની વિશુદ્ધિ કરે છે અને જ્ઞાનાનંદમાં મગ્ન થઈ, અધિકાર યોગ્ય ક્રિયા અનુષ્ઠાનો કરી છેવટે કર્મબંધનનો ત્યાગ કરતો જાય છે, આત્મજાગૃતિમાં રસ લેતો જાય છે અને ભવપર નિર્વેદ લાવે છે. આવી સ્થિતિને સમતા કહેવામાં આવે છે અને તે આત્માને અત્યંત હિત કરનારી છે, ઉત્ક્રાન્તિમાં મદદ આપનારી છે અને છેવટે નિર્વાણ પ્રાપ્ત કરાવનારી છે. આ સમતા એ જ શુદ્ધ ચેતના છે, અથવા અન્ય દૃષ્ટિથી જોઈએ તો સમતા એ શુદ્ધ ચેતનાદર્શક એક મહાવિશુદ્ધ આત્મપરિણતિ છે,

એના સિવાય આ જીવનુ વાસ્તવિક હિત સાધનાર બીજુ કોઈ નથી. જેમ મીઠા વગરની રસોઈ સ્વાદ રહિત છે, જેમ રસ વગરની કેરી નકામી છે, જેમ પ્રેમ વગરનો મેળાપ અર્થ વગરનો છે તેમ સમતા વગર ગમે તેટલા ક્રિયા અનુષ્ઠાનો કરવામા આવે પણ તે એકડા વગરના મીંડા જેવા છે એમ સ્વરૂપજ્ઞ સિદ્ધ સાક્ષરો વારવાર જૂદા જૂદા આકારમા આ જીવના એકાત હિત ખાતર કહી ગયા છે તેથી એમ જણાય છે કે સમતા વગર આ જીવનુ વાસ્તવિક હિત સાધી આપનાર અન્ય કોઈ નથી (સમતાનુ વિશેષ સ્વરૂપ, તેને પ્રાપ્ત કરાવનાર સાધનો અને તેને અગે પ્રાપ્ત થતી મૈત્રી, પ્રમોદ, કારુણ્ય, માધ્યસ્થ્યાદિ ભાવનાઓપર અધ્યાત્મકલ્પદ્રુમના પ્રથમ સમતા અધિકારમા સવિસ્તર વિવેચન કરવામા આવ્યુ છે તેના ઇચ્છકને ત્યાથી તેનુ સ્વરૂપ પ્રાપ્ત થઈ શકશે)

તેટલા માટે હે નાથ! તમે મમતાનો સગ મૂકી દો અને મારા સામુ જુઓ હુ તમને ખાત્રી આપુ છુ કે તમને હિત કરનાર સમતા સિવાય અન્ય કોઈ નથી, તમે જેને તમારી માનો છો તે તો તમને બનાવે છે, એને ઓળે (પડછાયે) પણ તમે જશો તો પસ્તાશો, માટે તમારા ખરા સબધી છે તેને તમે આદરો, તેઓની સાથેનુ સગપણ સ્પષ્ટ કરો અને તેઓની સાથે તમારૂ જીવન ઓતપ્રોત જોડી દો.

---

૫૬ દશમુ. રાગ ટોડી.

परम नरममति औरन आवे. परम.
मोहन गुन रोहन गति सोहन,
मेरी वेर ऐसे निठुर लिखावे. परम० १

"બીજી મારી શોક મમતા આવે (ત્યારે તો) તે અત્યત નરમ બુદ્ધિવાળો, અતિ આકર્ષક, ગુણનો રાશિ અને શોભા કરવાવાળી ગતિવાળો (થઈ જાય છે) અને મારી વખતે તો એવો કઠોર થઈ જાય છે"

---

૧ પરમ=પ્રેમવત નરમમતિ=નરમ બુદ્ધિવાળા ઔરન=મમતા વિગેરે બીજી મોહન=આકર્ષક ગુનરોહન=ગુણના સ્થાન ગતિ=ચાલ સોહન=શોભા કરવાવાળા વેર=વખતે ઐસે=એવા નિઠુર=કઠોર લિખાવે=થાય છે

ભાવ–આ પદનો ભાવ પ્રથમ મારા ગુરૂશ્રીએ જેમ સામાન્યથી લખાવ્યો છે તેમ લખી જાઉં છું. શુદ્ધ ચેતના આત્માને કહે છે કે હે પ્રેમવંત! પેલી મમતા આવે છે ત્યારે તો તમે પીગળી જાઓ છો, તમારા વિચાર નરમ ઘેંસ જેવા થઈ જાય છે, વળી તે સર્વ કેવા લાગે છે–આકર્ષણ કરનારા લાગે છે, તમે વિપરીત ગુણની ખાણ થઈ જાઓ છો અને તેની ચાલ શોભા કરવાવાળી છે એમ તમે ધારો છો અને મારો વખત આવે છે ત્યારે તો તમે કઠોર થઈ જાઓ છો.

છુટક પદના ટબામાંથી આ પદનો નીચે પ્રમાણે ભાવ નીકળે છે. “હે શ્રદ્ધા! પતિના ગુણો પ્રમાણે વર્તન કરી સારી ચાલવાળી સુકોમળ સુમતિ મારી પાસે આવતી નથી અને મારી વૈરણ જે કુમતિ છે તે મારા તરફ અતિ કઠોર જણાય છે. આવી મારી સ્થિતિ છે. આ પ્રમાણે મુમુક્ષુ જીવ બોલે છે.”

મને આ પદનો ભાવ નીચે પ્રમાણે સ્ફુરે છે તે હું લખી નાખું છું. આગલા પદમાં શુદ્ધ ચેતનાએ ચેતનજીને જાગ્રત કરવા માટે બહુ વિનતિ કરી, તેઓને મમતાસંગથી થતી વગોવણી, હાંસી અને સમતાનું એકાંત હિતસ્વીપણું બતાવી આપ્યું, પણ ચેતનજી તો એકના બે થયા નહિ, તેઓ તો મમતાના રંગમાં મસ્ત થઈ સંસારમાં આનંદ માનવા લાગ્યા, ઘરબાર સ્ત્રી ધન પુત્રમાં પોતાનું સર્વસ્વ સમજવા લાગ્યા અને વિષયકષાયરૂપ કાદવમાં રગદોળાવા લાગ્યા, ત્યારે છેવટે શુદ્ધ ચેતના મનાવી મનાવીને થાકી તેથી પોતાના પેટની બળતરા પોતાની સખી શ્રદ્ધા પાસે કાઢવા લાગી. સ્ત્રીઓ હમેશાં બહેનપણીને મળે છે ત્યારે તેની પાસે પોતાની ગુપ્ત હકીકત કહે છે અને ખાસ કરીને જે સ્ત્રીઓને શોકનું શલ્ય હોય છે તે પોતાના પતિના સંબંધમાં અને તેઓના તરફથી થતા વર્તનના સંબંધમાં વારંવાર પોતાની સખી પાસે ફરિયાદ કર્યા કરે છે. તેવી રીતે શુદ્ધ ચેતના શ્રદ્ધાને કહે છે કે જ્યારે ઔરન એટલે બીજી મારી શોક મમતા અજ્ઞાનતા વિગેરે મારા પતિ પાસે આવે છે ત્યારે તો તે તદ્દન નરમ થઈ જાય છે, પોચા થઈ જાય છે, ઢીલા થઈ જાય છે. અવલો ઉપરથી જણાશે કે મનુષ્યના સ્વભાવમાં એક નબળું તત્ત્વ હોય છે તેને જ્યારે અડવામાં આવે છે ત્યારે આ જીવ તદ્દન રૂ જેવો નરમ

થઈ જાય છે, ગમે તેવી શક્તિવાળો હોય તોપણ તે અશક્ત થઈ જાય છે અને જાણે તેની બુદ્ધિ આગળ જરા પણ વધી શકતી ન હોય તેવો તે થઈ જાય છે ચેતન પણ મમતાની સોબતમા હોય છે ત્યારે ઘેંસ જેવો નરમ થઈ જાય છે, તેની સાથે લટી પડે છે, તેના સબધમા આવવાથી જાણે તેમયજ હોય તેમ વર્તન કરે છે જો કે એ મારા પતિ મોહન છે એટલે સર્વને મોહ પમાડે તેવા—આકર્ષણ કરે તેવા સુદર છે, ગુણના રોહણાચળ છે અર્થાત્ ગુણોરૂપી રત્નોની ખાણ જેવા છે અને સોહન એટલે સુદર ગતિવાળા છે, છતા જ્યારે મારી શોક તેની પાસે હોય છે ત્યારે વિભાવદશાનુ જોર એનાપર એટલુ બધુ થઈ જાય છે કે જાણે પોતે તદ્રૂપ હોય તેવો તેનો દેખાવ લાગે છે, તેના વર્તન, વાણી અને વિચારો મમતામય હોય–સસારમય હોય તેવા દેખાય છે, તે જાણે સ્વભાવદશામા વર્તતો હોય, જાણે મમતા એ જ એની સ્વભાવદશા હોય એવો એ અનાદિ વિભાવને લીધે થઈ જાય છે અને જ્યારે મારા સબંધની વાત એની પાસે કોઈ કરે છે, મારૂ નામ કોઈ તેની પાસે લે છે, મારી સાથે રમણ કરવાની કોઈ તેને સૂચના કરે છે ત્યારે તો તે એવો કઠોર બની જાય છે કે તે વાત તરફ ધ્યાન પણ આપતો નથી, તે તરફ રૂચિ બતાવતો નથી અને તે ભાવમા રમણ કરવાનુ મન બતાવતો નથી. મારી શોકના સબધમા હોય ત્યારે તો લહેરમા આવી જાય છે અને મારી વખતે તો જાણે અણમાનીતી સાથે વર્તન કરવુ હોય તેવો કડક બની જાય છે, મારા બતાવેલા–એનામા સ્વભાવે રહેલા છે તેવા શાતિ, ક્ષમા, દયા, બ્રહ્મચર્ય, સત્યાદિ ગુણો તે પોતામા પ્રકટ કરતો નથી, ઉગાડતો નથી, વિકસ્વર કરતો નથી મમતાના સબધમા જેવો તે પોચો–નરમ હૃદયનો થાય છે તેવો જ મારા સબધમા કઠોર હૃદયનો (hard-hearted) તે થઈ બેસે છે આ પ્રમાણે અર્થ કરવામા બીજી ગાથામા રહેલ પદનો અર્થ જરા ખેંચવો પડે છે તે વિચારવા યોગ્ય છે, બાકી સામાન્ય રીતે એ અર્થ આગળના પદ સાથે અને વસ્તુ-રચના સાથે બહુ અનુરૂપ થઈ પડે છે

चेतन गात मनात न एते,
मूल वसात जगात वढावे;

कोइ न दूती दलाल विसीठी,
पारखी प्रेम खरीद बनावे. परम० २

"હું ગાઉં છું પણ ચેતન એથી પણ મનાતા નથી અને મૂળ વસ્તુથી જગાત વધારી મૂકે છે. વળી વચ્ચે કોઈ હુશિયાર દૂતી કે દલાલ પણ નથી જે પ્રેમની પરીક્ષા કરી તેની (પ્રેમની) ખરીદી કરાવે."

ભાવ–અહીં પહેલા અને બીજા શબ્દની જગો ફેરવવી પડી છે એટલો અર્થ તાણવો પડે છે. હે સખી શ્રદ્ધા! હું આટલું આટલું ગાઉં છું, કહું છું, મેં ચેતનને ખુશી કરવા અગાઉ સારંગ રાગવડે મમતાની સ્થિતિ સમજાવી* અને તેવી રીતે તેમને આનંદ આપવા અને મારે વશ કરવા હું અનુપમ ગાન કરૂં છું પણ એ તો એટલાથી મનાતા નથી અને મારી શોક–કુલટા મમતાને ઘેર ગયા જ કરે છે, એનો સંગ જ છોડતા નથી અને મારી સાથે કઠોરપણે વર્તે છે, મારી વાત પણ સાંભળતા નથી. આવી રીતનું વર્તન કરીને તેઓ મૂળ વસ્તુની કિંમત કરતાં જગાત–દાણ વધારી મૂકે છે. સામાન્ય રીતે જગાત સો રૂપિયાના માલપર અડધો ટકો કે ટકો હોય છે, કોઈ જગોએ દોઢથી બે અને કેટલાંક રાજ્યમાં પાંચ ટકા હોય છે, પણ મારા નાથ તો મૂળ વસ્તુ કરતાં તેનાપરનો બોજો વધારી મૂકે છે એટલે સો રૂપિયાના માલપર બસે પાંચસે કે હજાર ટકા જગાત આપવી પડે એવી સ્થિતિ લાવી મૂકે છે. મમતાના સંગમાં રહી ટુંકા વખતમાં એટલાં બધાં કર્મો બાંધે છે કે તેને લઈને દુર્ગતિમાં અનંતો કાળ રખડવું પડે છે. હાલ તો તેઓ મમતાના સંગમાં રહીને મોહન, ગુણરોહન ને ગતિસોહન મટી જઈ દોષના સ્થાન બની ગયા છે, પણ જ્યારે તેનું ઋણ ચૂકવવું પડશે ત્યારે તેઓને ખરૂં ભાન થશે કે આ તો મૂળ વસ્તુને હજારોગણા બોજા તળે મૂકી દીધી છે અને તે એવી રીતે કે તેને ઊંચે આવતાં પણ બહુ વખત લાગે તેમ છે. અથવા મૂળ વસાત એટલે મૂળ–થોડાં માની લીધેલાં સુખની

૨. ચેતન=આત્મા. ગાત=હું ગાઉં છું. એતે=એટલેથી. મૂલવસાત=મૂળ વસ્તુથી. જગાત=દાણ. બઢાવે=વધારી મૂકે છે. વિસીઠી=વિશિષ્ટ, ચાલાક. પારખી=પરીક્ષા કરી. પ્રેમખરીદ=પ્રેમનો સોદો. બનાવે=કરી આપે.

* જુઓ પદ નવમું.

વસાત-વાસ્તે કર્મબધરૂપ દેવુ વધારી મૂકે છે આ સબધમા 'મૂલડો થોડો ભાઇ વ્યાજડો ઘણોરે કેમ કરી દીધો જાય' એ પર ચોપનમુ પદ છે તેપર વિસ્તારથી વિવેચન કરવામા આવશે.

હવે આવી રીતે હે બ્હેન! મારા નાથ તો પરભાવમા મસ્ત બની તદ્રૂપ (દુર્ગુણના શાશરૂપ) થઈ જઈ મારી વાત પણ સાભળતા નથી, મારા સામું પણ જોતા નથી કમનશીબે તેઓને ઠેકાણે લાવે તેવી સદેશા લાવ લઇ જાવ કરનારી કોઈ દૂતી પણ નથી દૂતીનુ કામ પ્રેમી જોડા વચ્ચેના સદેશા લાવ લઇ જાવ કરી તેઓનો મેળાપ કરી આપવાનુ છે તે તુ જાણે છે, પણ મારી પાસે એવી કોઇ ચતુર દૂતી પણ નથી કે જે મારા સદેશા પતિને પહોચાડી અમારો બેનો સમાગમ કરી આપે-અમને બેને જોડી આપે તેમ જ બે વ્યાપારી વચ્ચે વાધો પડ્યો હોય તો પતાવી આપી માલ વેચાવી શકે તેવો અથવા બે વ્યાપારીને એકઠા કરી માલનુ સાટુ કરાવી શકે એવો હુશિયાર-ચાલાક દલાલ પણ મને મળતો નથી સાધારણ દલાલથી કાઇ મોટા સોદા થઈ શકતા નથી તેમ જ મોટો વાધો પણ પતી શકતો નથી અને મારે અને મારા પતિને તો ઘણા કાળથી વાધો પડી ગયો છે તે કાઢી આપે એવો કોઈ દલાલ પણ જણાતો નથી. જો હુશિયાર દલાલ હોય તો મારા પ્રેમરૂપ કરીઆણાની કિમત કેટલી છે, તે માલ કેવો સારો, મોઝો અને ટકાઉ છે અને મમતાનો માલ કેવો તકલાદી અને પરિણામે અહિત કરનારો છે તે બતાવી મારા પ્રેમનો સોદો કરી આપે, પણ દૂતી કે દલાલનુ કામ કરે તેવુ કોઇ મારી પાસે નથી બહેન! તુ જાણે છે કે પ્રેમની બાબતમા વચ્ચે પડી મેળાપ કરાવી આપવાનુ કામ દૂતીનુ છે અને ખરીદીનુ કામ દલાલનુ છે, પણ મારો પ્રેમ અપાર અને અનત છે, પરિણામે મહા સુખ આપનાર છે અને મમતાનો પ્રેમ ખોટો, ઉપર ઉપરનો અને પરિણામે મહા દુ ખ આપનાર છે એમ બતાવી આપે એવો દલાલ કોઈ નથી એ મહા દુ ખની બાબત છે માલ પરખાવવાનુ કામ પણ દલાલ જ કરે છે અને સોદો તેનાથી ઉતરી શકે છે, વેપારી પોતે જે યુક્તિથી વાત કરી શકતો નથી તેવી યુક્તિથી દલાલ કામ કરી શકે છે, કારણકે સોદા કરાવવા તે તેનો ખાસ વિષય છે

આ પ્રમાણે હે સખિ! હું ગાઉં છું, સમજાવું છું પણ પતિ મારી વાત માનતા નથી અને મમતાના સંબંધમાં રહી કર્મબંધ વધાર્યા કરે છે. હવે તો ધર્મઘોષ જેવા કોઈ દલાલ આવે તો તે પ્રેમની કિંમત અંકાવી સોદો કરાવી આપે. સખિ! આવા ચતુર દલાલની બહુ જરૂર છે અથવા તો તારા જેવી કોઈ દૂતીનું કામ કરે તો પ્રેમ-ખરીદી થઈ શકે એમ છે.

जांघ उघारी अपनी कहा एते,[१]
विरहजार निस मोही सतावे;[२]
एती सुनी आनंदघन नावत,[३]
और कहा कोउ डुंड वजावे. परम० ३

"જાંગ ઉઘાડીને આવા પ્રકારની કથા (મારી કથા) મેં કહી કેમકે વિરહની જવાળા મને રાત્રે (ઉપલક્ષણથી દિવસે પણ) બહુ સંતાપ આપે છે, આટઆટલું સાંભળીને પણ આનંદઘન પ્રભુ ચેતન (મારે મંદિરે) જો ન પધારે તો બીજું તે શું કાંઈ ઢોલ વગાડાય?"

ભાવ–હે શ્રદ્ધા બેન! વળી દલાલ અથવા દૂતીને બધી વાત કહેવી એ પણ પોતાની જાંગ ઉઘાડવા જેવું છે. તું જાણે છે કે ગમે તેમ છે તોપણ ચેતનજી મારા પતિ છે, મારા નાથ છે, શુદ્ધ દશામાં આવે ત્યારે મારી સાથે રમણ કરનારા છે તેથી અત્યારે તો જો કે તેઓ મારી શોક મમતાના મંદિરમાં રમણ કરે છે, મમતા સાથે આસક્ત થઈ ગયા છે તોપણ તેઓની વાત બીજાને કરવી એ મારા ઘરનાં છિદ્ર ઉઘાડાં પાડવા જેવું કામ છે અને સુજ્ઞ સ્ત્રીએ પોતાના ઘરની વાત બીજાને કરવી એ કોઈ પણ પ્રકારે ઠીક તો કહેવાય જ નહિ. હું ગમે તેમ

---

૧ 'જાંઘ ઉઘારી શ્રવણ કહી એતી' એ પ્રમાણે પાઠાંતર છે.

૨ સતાવે ને બદલે સંતાપે પાઠ અન્યત્ર છે.

૩ 'નાવત'ને બદલે 'વીનતિ' એવો પાઠ કોઈ પ્રતમાં છે.

૩ જાંઘ=સાથળ. અપની=અમારી. કહા=કથા. એ તે=આ પ્રકારની. વિરહજાર=વિરહરૂપ જાર પુરૂષ અથવા વિરહની જ્વાળા. નિસ=રાતે. મોહી=મને. સતાવે=સંતાપ આપે છે. એતી=આટલી. સુની=સાંભળી. આનંદઘન=શુદ્ધ સ્વરૂપમાં આનંદસ્વરૂપ ચેતન–મારા પતિ. નાવત=આવે નહિ. ઔર કહા=બીજું તે શું. કોઉ=શું. ડુંડ=ઢોલ. બજાવે=વગાડે.

તોએ ચેતનની સ્ત્રી છુ, ચેતનના ઘરની દાસી છુ અને ગૃહિણી ઘરની એબ ઉઘાડે એ સતીકર્તવ્ય કહેવાય નહિ. માટે એમની સાથે રહેવાનુ અને અત્યારે હું તેમનુ વાકુ બોલુ તો કુલીન સ્ત્રીને યોગ્ય કહેવાય નહિ આવી જાંઘ ઉઘાડવા જેવી અમારી કથા જ્યા ત્યા કર્યા કરવી એ મને તો જરા પણ યોગ્ય લાગતું નથી, તોપણ હે સખિ! મેં જાઘ ઉઘાડીને પણ મારી વાત તને કરી, કેમકે મારા પતિ મારા મદિરે પધારતા નથી, મને એકલી રાખી મૂકે છે તેથી તેના વિરહથી ઉત્પન્ન થયેલી જ્વાળા મને આખી રાત હેરાન કરે છે પતિ વગરની સ્ત્રીઓની રાતે જે દશા થાય છે તે મારે દરરોજ અનુભવવી પડે છે અને તે મને જરા પણ પસદ આવતુ નથી બીજો અર્થ એમ પણ થાય છે કે મારા પતિ મારી સાથે રીસાણા છે એ વાતની લપટ પુરૂષોને ખબર પડી છે તેથી તેઓ મને રાતે અનેક પ્રકારના ત્રાસ આપે છે, દુ ખ આપે છે અને મદિરનો કબજો મેળવે છે આ જાર પુરૂષ તે પરભાવ સમજવો પૌદ્ગલિક ભાવમા અથવા ચેતનેતર અન્ય વસ્તુમાં રમણ કરવારૂપ લપટ પુરૂષ શુદ્ધ ચેતનાના મદિરનો કબજો ચેતન વિભાવદશામા હોય છે ત્યારે લે છે અને પછી તેનાથી અનર્થપરંપરા ચાલે છે જો પતિ મારે ઘેર હોય, મારા મંદિરને પાવન કરતા હોય તો રાગ, દ્વેષ, અજ્ઞાન વિગેરે પરભાવોનુ જોર જરા પણ ચાલી શકતું નથી, તેઓ મારા મદિરમા દાખલ થવાની હિમત પણ કરી શકતા નથી, પણ પતિશૂન્ય મદિર જોઇ તેઓ પોતાનો દોર સારી રીતે ચલાવે છે અને મને હેરાન હેરાન કરી નાખે છે અથવા વિરહાનળની જ્વાળા મને આખી રાત હેરાન કરે છે, સળગાવી મૂકે છે, બાળી નાખે છે અને પતિવિરહિણી સ્ત્રીની પેઠે મને સતાવ્યા કરે છે જાર ચેતનાને ત્રાસ આપે અને મદિરનો કબજો લે એ પ્રસગે ચેતન અને ચેતનાનો અભેદ કલ્પી ચેતનપર તેઓ પોતાનો દોર ચલાવે છે એમ વિચારવુ

આનદઘન શબ્દથી અહીં શુદ્ધ દશામા આવ્યા પછી અખંડ ચિદાનદ સ્વરૂપ ચેતન સમજવા, એઓ ભવિષ્યમા પરભાવ ત્યાગ કરી અખડ આનદ ભોગવનાર અને તેમા રમણ કરનાર થવાના છે એ દશાને ઉદ્દેશીને અત્ર તેના સબધી આનંદઘન નામે શુદ્ધ ચેતના

વાત કરે છે. હે શ્રદ્ધા! આવી રીતે ચેતન અને મારી વચ્ચે પડી દલાલ-દૂતીનું કામ કરનાર કોઈ નથી, તેઓ તો મમતાના મંદિરે પડ્યા રહે છે અને મારા સંબંધી વાત આવે છે કે તે કઠોર બની જાય છે. હું તો તેમને રીઝવવા ગાયન ગાઉં છું, સમજાવું છું, પગે પડું છું, પણ તેઓ મારી વાત તરફ લક્ષ્ય આપતા નથી. જો સખિ! તેઓ દૂર ઊભા ઊભા આપણી વાત સાંભળે છે, આટલી આટલી મેં તારી પાસે વાત કરી તે તેઓએ સાંભળી છે તોપણ તેઓ આંખ આડા કાન કરે છે, મારા મંદિરે પધારતા નથી, ત્યારે હવે તે શું હું ઢોલ વગાડું? મેં આટલી વિનતિ કરી, મારો તેઓ સાથેનો સંબંધ તેઓને બતાવી આપ્યો, મમતા તેઓની વગોવણી અને હાંસી કરાવે છે એ બતાવી આપ્યું અને હું તેઓનું એકાંત શ્રેય કરનાર છું એમ સ્પષ્ટ સમજાવી આપ્યું, છતાં પણ મારા પતિ તો મારા તરફ કઠોર જ રહે છે ત્યારે સખિ! મારે તે હવે શું ઢોલ વગાડવો?

અમુક મનુષ્યની વિનતિ કરવા છતાં પણ તે માને નહિ ત્યારે આ પ્રમાણે કહેવાનો પ્રચાર છે કે ભાઈ! હવે તે શું ઢોલ વગાડીએ? અમારાથી બને તેટલું કર્યું, બને તેટલી રીતે સમજાવ્યા, છતાં પણ એ ભાઈશ્રી તો માનતા નથી ત્યારે શું કરીએ? શુદ્ધ ચેતના તે ભાષાનો ઉપયોગ કરી કહે છે કે આટઆટલી વાત મેં મારા પતિને હે સખિ! ઘણીવાર કહી પણ તેઓ તો મારા મંદિરે પધારતા જ નથી. સખિ! બેન! હું મારા દુઃખની વાત તે કેટલી કહું? હવે તો કોઈ ઢોલ વગાડે તો જૂદી વાત છે, મારી કથા કહેવામાં તો કાંઈ વળે તેમ લાગતું નથી.

આ પદનો આ પ્રમાણે અર્થ વધારે સમીચીન લાગ્યો છે, તે આગળ પાછળના પદ સાથે અને ગ્રંથકારની રચનાના મુખ્ય તત્ત્વ સાથે બરાબર બંધબેસતો આવે છે એમ મને લાગે છે. હવે આ પ્રમાણે શુદ્ધ ચેતના અને શ્રદ્ધા વચ્ચે જે વાત થઈ તે ચેતન દૂર રહી સાંભળી તેનું પરિણામ શું આવે છે તે આપણે આગળ જોઈએ છીએ.

૫૬ અગીઆરમું-રાગ-આસાવરી, વેલાવલ ટોડી.

आतम अनुभव रीति वरीरी. आतम.
मोर बनाए निज रूप निरुपम,
तिच्छन[1] रुचि कर तेग धरीरी;[2] आतम० १

"આત્માએ જ્ઞાનદશા અગીકાર કરી આત્મસ્વરૂપરૂપ અનુપમ મોડ બનાવ્યો અને તીક્ષ્ણ રૂચિરૂપ હાથમા તરવાર ધારણ કરી"

ભાવ-અગાઉ શુદ્ધ ચેતનાએ-સુમતિએ પોતાની બહેનપણી શ્રદ્ધાની પાસે આત્મા સબધી વાત કરી અને તે મમતા પાસે કેવો સીધો ચાલે છે અને પોતાની સાથે કેવો કઠોર થઈ જાય છે તે પણ કહ્યુ તે વખતે ચેતન બાજુમા રહી સર્વ વાત સાભળતો હતો, તે હવે સુમતિને મદિરે આવવાનો વિચાર કરવા લાગ્યો. તેવા પ્રસગમા અનુભવજ્ઞાનવડે તે કેવી દશા વર્તાવશે તે સુમતિ તાદૃશ્ય ચિતારથી બતાવી આપે છે આ સાધક દશાનુ સ્વરૂપ બતાવવાનુ કારણ એ છે કે એથી ચેતન સુમતિને મદિરે જરૂર આવે અહીં સુમતિ અને શુદ્ધ ચેતના વચ્ચેનો તફાવત જણાવી દેવો પ્રાસગિક થઈ પડશે. સુમતિ એટલે શુદ્ધ વિચાર. તે દ્રવ્યથી બારમા ગુણસ્થાનકના અત સુધી રહે છે, અને જ્યારે મોહનીય વિગેરે કર્મનો ક્ષય થઈ કૈવલ્યદશા પ્રાપ્ત થાય છે ત્યારે શુદ્ધ ચેતના પ્રાપ્ત થાય છે જે સિદ્ધ દશામા પણ બની રહે છે બાધક દશા મિથ્યાત્વવાળી સ્થિતિમાજ હોય છે ક્રમેક્રમે ત્યારપછી ચેતના શુદ્ધ થતી જાય છે અને તે વખતે તેને સુમતિ નામ આપવુ વધારે ઉચિત છે

ઉપર પ્રમાણે વાત સાભળી ચેતનજી કાઇક ઠેકાણે આવ્યા અને સુમતિને મદિરે પધાર્યા. આ વાતની વધામણી શુદ્ધ ચેતના સુમતિને આપે છે આ પદમા શુદ્ધ સ્વરૂપ પ્રકટ કરવા ચેતનને જે

---

૧ 'તિછન' એવો પાઠાન્તર છે ૨ 'કરીરી' એવો પાઠાન્તર છે

૧ વરીરી=અદબ્ કરી, અગીકાર કરી. મોર=મોડ, ટોપ—આગળ કપાળપર લટકયા બાધવા દેવા, દાર લગ્ન વખતે એ બાંધે છે ને આભલાનો. બનાયે=બનાવ્યો. તિચ્છન=તીક્ષ્ણ રુચિ=દાપ, હાથમા. તેગ=તરવાર, ધરીરી=ધારણ કરી

મોટું યુદ્ધ કરવું પડે છે તેનું વર્ણન પણ આપે છે. એ વર્ણન મનન કરવા લાયક છે. આત્માએ અનુભવની રીતિ કાંઇક ગ્રહણ કરી છે, તે માર્ગપર આવવા લાગ્યો છે, તેની જ્ઞાનદશા જાગ્રત થઈ છે. તેણે જ્યારે અનુભવની રીતિ આદરવા માંડી ત્યારે તેને તુમુલ યુદ્ધ થયું. અગાઉ રાજાઓ લડવા જતા ત્યારે માથા ઉપર ટોપની આગળ મોડ બાંધતા હતા, જે રાજ્યચિહ્ન ગણાતું હતું. હાલમાં લગ્નાદિ પ્રસંગે સ્ત્રીઓ મોતીનો મોડ કપાળપર બાંધે છે. ચાલુ ભાષામાં તેને મુગટ કહી શકાય. અહીં ચેતન જ્યારે મોહ સાથે લડવા નીકળ્યા ત્યારે નિજ સ્વરૂપરૂપ–જેની ઉપમા આપી ન શકાય એવો મોડ બનાવ્યો અને તેને મસ્તકપર ધારણ કર્યો. આત્માનું મુખ્ય કાર્ય નિજ રૂપ પ્રગટ કરવાનું છે. અનંત જ્ઞાન દર્શન ચારિત્ર વીર્ય વિગેરે રત્નોપર આવરણ આવી ગયું છે તે દૂર કરી તેનો શુદ્ધ સ્વરૂપમાં પ્રાદુર્ભાવ કરવા માટે એ સાધ્ય નિરંતર લક્ષ્યમાં રાખવાનું છે, અને તેથી જ તેને ભાલસ્થલપર ધારણ કરી તેને પ્રકટ કરવાનો દૃઢ સંકલ્પ બતાવે છે. આ નિજ રૂપ એવું અપ્રતીમ છે કે એને દુનિયાદારીની કોઈ વસ્તુ સાથે સરખાવી શકાય તેમ નથી, કારણકે રત્નાદિક પાર્થિવ પદાર્થોની કિમત હદવાળી હોય છે પણ આ જ્ઞાન દર્શન ચારિત્રરૂપ રત્નત્રયીની કિમત જેવડે આંકી શકાય તેવો તો કોઈ પદાર્થ જ આ જગત્માં નથી.

વળી તીક્ષ્ણ રૂચિરૂપ તરવાર ચેતનજીએ હાથમાં ધારણ કરી છે. આ તીક્ષ્ણ રૂચિરૂપ તરવાર ધારણ કરવામાં બહુ સામર્થ્ય તેણે બતાવ્યું છે, કારણકે તીક્ષ્ણ રૂચિ વગર સમ્યક્ત્વ પ્રાપ્ત થતું નથી અને સમ્યક્ત્વ વગર સર્વ કાર્ય એકડા વગરનાં મીંડાં જેવાં છે. ચેતન અનેક વખત યથાપ્રવૃત્તિકરણ કરે છે, પરંતુ અપૂર્વકરણવડે જ્યારે તે ગ્રંથીભેદ કરે ત્યારે જ તેની ગણતરી થાય છે શુદ્ધ દેવ ગુરૂ ધર્મને બરાબર ઓળખી તેના ઉપર ખરેખરી રૂચિ થાય, તેને પ્રાપ્ત કરવા દૃઢ સંકલ્પ થાય અને તે વગરનું જીવન તદ્દન વૃથા લાગે ત્યારે ગ્રંથીભેદ થાય છે અને તે વખતે મોહની કર્મની દૃઢ ગાંઠ હોય તે ભેદાઈ જાય છે. એ ગાંઠ ભેદવાના મહાન્ કાર્યને સિદ્ધ કરવા સારૂ તીક્ષ્ણ ધારવાળી રૂચિરૂપ તરવાર હાથમાં ધારણ કરવી પડે છે. પછી

આલેક્ઝાંડરે જેમ ગોરડીયન નોટ[1] કાપી નાખી તેમ તેનાવડે મોહનીય કર્મની દૃઢ–નિબિડ ગાઠનો ભેદ કરી નાખે છે

અનુભવરીતિ અનુસરવાની ઇચ્છાવાળા મુમુક્ષુએ તેટલા માટે નિજ રૂપ પ્રકટ કરવાનો દૃઢ સકલ્પ કરવો અને શુદ્ધ માર્ગ ગવેષી તેપર દૃઢ શ્રદ્ધા રાખવી એ આ ગાથાનો રહસ્યાર્થ છે હવે મોહ રાજાની સાથે લડાઇમા ચેતન કેટલુ પરાક્રમ બતાવતો જાય છે તેનુ સવિશેષ વર્ણન આપે છે.

टोप सन्नाह[2] शूरको वानो,
एक तारी चोरी पहिरीरी;
सत्ता थलमें मोह विदारत,[3]
ऐ ऐ सुरिजन[4] मुह नीसरीरी. आतम० २

"શૂરવીરનો વેશ ટોપ, બખતર અને એકતારો સુરવાળ તેણે પહેર્યો અને સત્તાના રણમા–સમરાગણમા મોહને (એવો) કાપી નાખ્યો કે ઉત્તમ પુરૂષોના મુખમાથી 'અહો! અહો!' એમ નીકળી ગયુ!

ભાવ–મોહ રાજાની સાથે મહા તુમુલ યુદ્ધ થવાની શરૂઆતમા ચેતન લડવૈયાને યોગ્ય વેશ પહેરે છે લડાઈ કરવા જાય છે તે માથાનુ રક્ષણ કરવા મસ્તકપર શિરસ્ત્રાણ જેને ટોપ કહે છે તે ધારણ કરે છે શરીરનુ રક્ષણ કરવા દુર્ભેદ્ય કવચ–બખતર શરીરપર ધારણ કરે છે અને પગ ઉપર ધોતીયુ નથી પહેરતા પણ સુરવાળ પહેરે છે

---

૧ ગ્રીસના રાજ્ય માટે એવો નિર્ણય થયો હતો કે અમુક ગાઠ જેને ગોરડીયન નોટ કહેતા હતા તે છોડી આપે તેને રાજ્ય આપવુ આલેક્ઝાન્ડર જે હિંદુસ્તાનમા સિકદરના નામથી ઓળખાય છે તેણે પોતાનુ બળ બતાવવા ઉપર જણાવેલી ગાઠને તરવારથી કાપી નાખી અને રાજ્ય વશ કરી લીધુ સામ્ય માત્ર ગાઠ કાપવાની હકીકત સાથે જ છે

૨ સન્નાહને બદલે 'સુવાહન' પાઠાતર છે

૩ વિમારત અથવા વિડારત એવો પાઠાતર છે

૪ સુરજન (દેવતા) એ પાઠાતર છે

૨ ટોપ=શિરસ્ત્રાણ સન્નાહ=દુર્ભેદ્ય કવચ, બખતર. શૂરકો=લડવૈયાનો. બાનો=વેશ. એકતારી=એકતારૂપ ચોરી=ચોળી, કચ્છ, સુરવાળ (લોટ સહિત) થલમેં=રણક્ષેત્ર સત્તાથલમેં=મૂળથી લઇને. વિદારત=નસાડી મૂક્યો. ઐ ઐ=અહો અહો. સુરિજન=સજ્જન. મુહ=મોઢામાથી નીસરીરી=નીકળી ગયુ

ધોતીયાથી મજબૂતાઈ રહેતી નથી તેથી લડાઈ કરવા જતી વખત અંદર કચ્છ મારી ઉપર લોઢાની જાળીવાળો સુરવાળ પહેરવાનો રિવાજ છે. ચેતનજી પણ મોહ સાથે લડવા નીકળ્યા ત્યારે તેણે ટોપ, બખતર અને સુરવાળ ધારણ કર્યાં, વળી તે પાર્થિવ નહિ પણ આધ્યાત્મિક હતા. હવે તે કેવા હતા તે જોઇએ.

આત્માએ જ્ઞાનદૃષ્ટિરૂપ ટોપ માથાપર ધારણ કર્યો. આથી મોહ રાજાના ગમે તેટલા ઝપાટા વાગે તોપણ જ્ઞાનદૃષ્ટિ આગળ તે સર્વ નકામા થઈ પડે છે. મોહ રાજાના સપાટામાંથી બચવાનો ઉપાય જ્ઞાનદૃષ્ટિની સમીપતા છે. વળી એટલેથી નહિ અટકતાં શરીરપર સંયમરૂપ બખતર ચેતનજીએ ધારણ કર્યું. ઇંદ્રિયદમન, કષાયત્યાગ, પંચ મહાવ્રતનો આદર અને મન વચન કાયાના યોગોપર અંકુશ— આવા દૃઢ આત્મસંયમરૂપ બખતરને ધારણ કરવામાં આવ્યું. આથી કર્મના કષાય, નોકષાય ને વેદાદિ સેનાનીઓ ગમે તેટલો સખ્ત હલ્લો કરે તોપણ ચેતનજીને એકદમ ભય પામવાનું કારણ નષ્ટ થયું; અને વળી સાથે એકાગ્રતારૂપ લંગોટ સહિત કચ્છ લગાવી દીધો એટલે જરા ભય લાગતા ધોતીયાના બંધ નરમ પડી જાય છે તે પીડા દૂર થઈ ગઈ. હવે ચેતનજી પોતાની શુદ્ધ દશા પ્રાપ્ત કરવામાં એક ધ્યાન લગાવી રહ્યા છે એટલે એનું ધ્યાન મોહના પાર્થિવ કલ્પિત અનિત્ય આનંદ તરફ જતું અટકી પડ્યું. આવી રીતે જ્ઞાનદૃષ્ટિરૂપ ટોપ ધારણ કરી સંવરરૂપ બખતર ધારણ કર્યું, તેથી નવીન કર્મનો પ્રવાહ આવતો અટકી પડ્યો અને પછી સ્વરૂપપ્રાપ્તિમાં એકાગ્રતા લગાવી દીધી અને તેથી જ્યાં ત્યાં અસ્તવ્યસ્ત વિચારધારા ચાલતી હતી તે અટકી પડી. (ટબામાં આ જગોએ માર્દવતારૂપ ટોપ અને ક્ષમારૂપ બખતર લખ્યું છે છતાં આ અર્થ અહીં સમીચીન જણાય છે.)

આવી રીતે સજ્જ થઇને સત્તાના રણક્ષેત્રમાંથી પણ મોહને કાઢી નાખ્યો, ફેંકી દીધો, દૂર કરી દીધો. જ્યારે જ્ઞાનદૃષ્ટિ અને સંયમ સાથે આવ્યાં હોય ત્યારે ધીમે ધીમે બંધ અને ઉદયમાંથી તો મોહનીય કર્મને નસાડી મૂકે એમાં નવાઈ નથી, કારણ સંયમથી કર્મબંધ અટકે છે અને ઉદય પણ દશમા ગુણસ્થાનકથી બંધ પડી જાય છે પણ સત્તા (potentiality)માં કર્મો રહે છે. આ ચેતનજીએ ટોપ

બખતર પહેરીને સત્તાના ક્ષેત્રમાથી પણ કર્મોની કાપણી કરવા માડી. બારમે ગુણસ્થાનકે તો સત્તામાથી પણ કર્મોને દૂર કરી નાખે છે, કારણકે એના હાથમા તરવાર છે, માથે મોડ બાધ્યો છે, મસ્તકપર ટોપ પહેર્યો છે, શરીરે બખતર પહેરી લીધુ છે અને પગે લગોટ લગાવી સુરવાળ ચઢાવી દીધો છે પછી તો તેણે શુરવીર ક્ષત્રીય બહાદુરની પેઠે કર્મશત્રુની એવી કાપાકાપી ચલાવી કે તે યુદ્ધને જોનારા જે મહા પુરૂષો હતા તેઓના મુખમાથી પણ નીકળી ગયુ કે "અહો! અહો! ભાઈ! તમે તો ખૂબ કરી, બહુ મોટો જય મેળવ્યો! ભારે કામ કર્યુ! તમે તો બહુ જાગ્યા! ખરેખરા જાગ્રત થઈ ગયા! મહા આશ્ચર્યકારી કામ કર્યુ"

આત્મા જ્યારે સાતમા ગુણસ્થાનકથી આગળ વધી આઠમે નવમે ગુણસ્થાનકે ક્ષપકશ્રેણી માડી વધે છે ત્યારે કર્મોની તે ખરેખરી કાપણી જ કરે છે, એક અતર્મુહૂર્તમા એટલા કર્માને ખપાવી દે છે કે તેનો ખ્યાલ–તેની સખ્યાનો ખ્યાલ આવવો મુશ્કેલ છે તે તો પછી સુમતિને પણ બાજુપર મૂકી દઈ શુદ્ધ ચેતના સાથે જોડાઈ જાય છે, તેરૂપ થઈ જાય છે, તેમય થઈ જાય છે એ વખતે એના ખરેખરા કુટુબીઓ દીક્ષા, જ્ઞાન, વૈરાગ્ય, ક્ષમા, સતોષ વિગેરે મોઢામાથી 'અહો અહો' એમ બોલી જાય છે આ જીવના અત્યારે તો ક્રોધ, માન, માયા, લોભ, હાસ્ય, ભય, શોક, દુગચ્છા, રતિ, અરતિ, વેદ, વિગેરે સગા થવા આવે છે, પણ તે ખરેખરા સગા નથી, ખરા સગા તો દશ યતિ ધર્માદિ છે, જે આ જીવનુ નિરતર શ્રેય ઈચ્છી તેના સુખમા આનદ માને છે અને તેને સુખ થાય તેવી સ્થિતિ સાથે જોડી આપે છે તેઓ સમજે છે કે ખરેખર, હવે ચેતન જાગ્યા તો ખરા, હવે જરૂર શુદ્ધ ચેતનાના ઘરમા પધારી તેને નિરતરને માટે સુખી કરી દેશે એ વાતમા સદેહ લાગતો નથી આવા તેઓના વિચાર સાથે ચેતનજી કર્મની જે કાપણી કરવા મડી ગયા છે તે જોઈ તેઓના મુખમાથી આશ્ચર્યોદ્ગમ નીકળે એ તદ્દન સ્વાભાવિક છે. વ્યવહારમા પણ જ્યારે કોઈ લડાઈ જીતે છે ત્યારે તેનો જય જયારવ થાય છે અને તેને અભિનદન અપાય છે તેવા પ્રકારના અભિનદનનુ આ વચન સમજવું

જીવનનો મુખ્ય હેતુ જ્ઞાનદષ્ટિ જાગ્રત કરી સયમમાર્ગ આદરી

અનાદિ અભ્યાસપર હવે પાદાઘાત કરો અને અનંત સુખ તરફ દ્રષ્ટિ-ક્ષેપ કરો. આ મનુષ્યભવની સાર્થકતા એ સાધ્યનું દર્શન કરી તેના સમીપે જવામાં છે. તમે જેમાં અધુના મસ્ત છો તે તમારાં નથી, તમારાં થયાં નથી અને થવાનાં નથી, માટે સ્વકુટુંબીને ઓળખી કુલટા સ્ત્રીનો ત્યાગ કરો અને અનંત રસરંગમાં રેલાઇ જાઓ, એ આખા પદનો રહસ્યાર્થ છે. ઉપોદ્ઘાતમાં જણાવ્યું છે તે પ્રમાણે દરેક પદના રહસ્યમાં મુખ્યતાએ એક જ હકીકત પ્રાપ્ત થાય છે. સ્વપરનું વિવેચન કરો અને પરિણતિની નિર્મળતા કરો. અહીં મોહ રાજા સાથે યુદ્ધ કરી અનુભવરીતિ વરવાની જે વાત કરી તેમાં સ્વ અને પરનું વિવેચન મુખ્ય ભાગ બજાવે છે. એ સ્વપર વિવેચનથી જ પોતાના ખરા કુટું-બીઓ કોણ છે તેનો વાસ્તવિક વિચાર આવે છે અને તેને લઇને પછી અત્ર વર્ણન કર્યું તેવું તુમુલ યુદ્ધ થાય છે, જેને પરિણામે ચેતન-જી મહા શુદ્ધ દશા પ્રાપ્ત કરી શુદ્ધ ચેતનાને સર્વાંગે ધારણ કરી બેસી જાય છેઃ મતલબ શુદ્ધ ચેતના પ્રગટાવે છે અને તે વખતે તેમની સર્વ ઉપાધિ દૂર થઇ જાય છે, શુદ્ધ ગુણો પ્રગટે છે અને અનંત કાળ સુધી આનંદ આનંદ પ્રસરી રહે છે.

પદ બારમું.

સાખી–કુબુદ્ધિ કુવજા* કુટિલ ગતિ, સુબુદ્ધિ રાધિકા નારી;
ચોપર ખેલે રાધિકા, જીતે કુવજા હારી.

"કુબ્જા કુમતિવાળી અને વિપરીત રીતિવાળી છે અને રાધિકા સુબુદ્ધિવાળી સ્ત્રી છે; તે બન્ને ચોપાટ ખેલે છે (તેમાં) રાધિકા જીત મેળવે છે અને કુબ્જા હારી જાય છે."

ભાવ–સુમતિએ શ્રદ્ધા પાસે ઉપર જણાવેલી સર્વ હકીકત કહી બતાવી અને અનુભવની રીતિ આદરવા પછી ચેતનજીને મોહ રાજા સાથે તુમુલ યુદ્ધ થશે, તેમાં છેવટ ચેતનના જીતના ડંકા વાગશે અને ચેતનજી સર્વાંગે શુદ્ધ ચેતનાને ભેટી બેસશે એ વાત કહી બતાવી.

* 'કુબજા' ને સ્થાને 'કુબરી' એવો પણ પાઠ ક્વચિત્ જોવામાં આવે છે.

સાખી. કુબુદ્ધિ=કુમતિ. કુબજા=કુબ્જા, જેનાપર કૃષ્ણ મોહી ગયા હતા. કુટિલગતિ=વક્રગતિવાળી છે. ચોપર=ચોપાટ.

વળી કહ્યુ કે ચેતન હજુ તો આનંદના સાધન તરીકે ચોપાટ ખેલ્યા કરે છે. આ ચોપાટ કાંઈ સાધારણુ પ્રકારની નથી, પણુ અલકારિક છે, આધ્યાત્મિક છે, અદ્દભુત છે, એ ચોપાટની રમત જેઓને પાસાવડે રમતા આવડતી હશે તેઓ આ પદનો રહસ્યાર્થ બહુ સારી રીતે સમજી શકશે. આ પ્રાણી હજુ ચોપાટની બાજી ખેલ્યા કરે છે

અત્ર કવિ એવી ઘટના કરે છે કે દુર્મતિરૂપ કુબ્જા જેની દાણુા ચલાવવાની રીતિ હમેશા વક્ર જ હોય છે તે સદ્દબુદ્ધિરૂપ રાધિકા સાથે ચોપાટ રમે છે ચોપાટની રમત રમવામા કેટલાક સોગઠી ગાડી કરે છે જેની ગતિ હમેશા વક્ર હોય છે, તે અદરથી બહાર આવી તદ્દન અવળી ચાલે ચાલે છે અને વચ્ચે જે આવે તેનો તોડ કરતી જાય છે. આવી રમત કુમતિને બહુ પસદ છે તેની ગતિ નિરતર વક્ર જ રહે છે, તેને સીધી ચાલ પસદ આવતી નથી. હવે અહીં કુબ્જા અને રાધિકા બાજી ખેલે છે તેમા કુબ્જા ગમે તેટલી વક્ર ગતિ કરે છે, આડી-અવળી ચાલ ચાલે છે, પણુ છેવટે રાધિકાનો જય થાય છે અને કુબ્જા હારે છે તેવી જ રીતે કુમતિ અને સુમતિ વચ્ચે જે ચોપાટનો દાવ ખેલાય છે તેમા અનેક જાતની ચાલો ચલાય છે, દાવો નખાય છે અને સોગઠીઓ ચલાવાય છે, પણુ છેવટે સદ્દબુદ્ધિનો જય થાય છે બાજીનું છેવટનુ પરિણામ આ છે રમત ચાલતી હોય ત્યારે વચ્ચે તો અનેક રગ બદલાતા જાય છે કોઈ વખત તો એમ લાગે છે કે આ બાજીમા સુબુદ્ધિ તદ્દન હારી જશે, પણુ વળી કોઇ એવી તરેહના પાસા પડી જાય છે કે બાજી આખી ફરી જાય છે અને છેવટે જય તો સદ્દબુદ્ધિનો જ થાય છે

સદ્દબુદ્ધિ–સુમતિ એ conscience (કોન્શ્યન્સ) સમજવી, એ નિરતર શુદ્ધ માર્ગ બતાવનાર છે, એનાપર જો મોહના ઉછાળાની અસર થતી ન હોય, મમત્વનો પાસ લાગતો ન હોય, વ્યવહારના ખોટા મતવ્યો તેનાપર કાબુ ધરાવતા નહોય તો એ નિરતર શુદ્ધ માર્ગદર્શક રહે છે, પણુ જ્યારે તેનાપર સ્વાર્થનું વાતાવરણુ ફરી વળે છે, મોહનુ સામ્રાજ્ય પથરાય છે, ત્યારે તે પોતાનુ કામ કરી શકતી નથી છતા પણુ તે દરેક પ્રસગે પોતાનો દેખાવ તો દે છે ખૂન કરનારને પણુ એકવાર તો તે આચકો આપે છે, પાછો હઠાવે છે, પણુ પછી કષાયાદિ વિભાવોનું જોર વધતા કુમતિ પ્રબળ થઈ જાય છે એ સદેહ વગરની વાત છે.

એક વિદ્વાન્ મહાશય આ ગાથાનો નવીન અર્થ સૂચવે છે તે
પણ વિચારવા લાયક છે. આ પ્રાણી ચતુર્ગતિરૂપ ચોપાટ ખેલે છે અને
તેના કારણ તરીકે તેની પ્રવૃત્તિ છે. ચોપાટ ખેલવામાં જેમ પ્રવૃત્તિ
કરવી પડે છે તેમ ચતુર્ગતિરૂપ ચોપાટ ખેલવામાં પણ પ્રવૃત્તિ કરવી
પડે છે. સોગઠાં અથવા ગંજીપાને કારણ ગણે છે અથવા માને છે
એટલે બાજી રમવામાં કર્મબંધનની માન્યતા છે પણ બુદ્ધિમાનો પણ
(કર્મની અકળ ગતિને) સમજી શકતા નથી. બાજી ચલાવવાના કાર-
ણમાં તેઓ કર્મબંધનને કારણ માને છે અને તદનુસાર તેમની પ્રવૃત્તિ
ચાલે છે પણ તેની અકળ ગતિને ડાહ્યા ડાહ્યા માણસો પણ સમજી
શકતા નથી. આવો ભાવ આ અર્થ પ્રમાણે નીકળે છે તે સમજવા
યત્ન કરવો.

राग दोष मोहके पासे, आप बनाये हितकर;
जैसा दाव परे पासेका, सारी चलावे खीलकर. प्राणी० २

"રાગ, દ્વેષ અને મોહના પાસા પોતાને હિત કરનારા છે એમ
માનીને તેણે બનાવ્યા; (પછી) તે પાસાનો જેવો દા પડે તે પ્રમાણે
રમનાર સોગઠી ચલાવે છે."

ભાવ—આ પ્રાણીએ બાજી રમવા સારૂ પોતાને લાભ કરનાર
જાણીને રાગ, દ્વેષ અને મોહરૂપ ત્રણ પાસા બનાવ્યા. ચોપાટની
રમત રમવા સારૂ બે પાસાનો અથવા ત્રણ પાસાનો ખપ પડે છે,
બન્ને રીતે ચોપાટ રમી શકાય છે. પાસામાં એક બાજુએ છ, બીજી
બાજુએ પાંચ, ત્રીજી બાજુએ બે અને ચોથી બાજુએ એક એમ
ચાર જાતના દાણા હોય છે. બાજીમાં બે અથવા ત્રણ પાસાથી રમત
શરૂ કરીને દાણા આવે તેટલાં ઘર સોગઠી ચાલે છે તેમ આ સંસા-
રની બાજીમાં જેવા રાગ, દ્વેષ અને મોહના દાણા આવે છે તે પ્રમાણે
ચક્રભ્રમણ થાય છે. એ ત્રણે પાસાને બનાવનાર આ જીવ પોતે જ
છે અને તેના દાણા નાખનાર અને તદનુસાર ભ્રમણ કરનાર પણ પોતે
જ છે. આ સંસારમાં રખડાવનાર, ભ્રમણ કરાવનાર અને જીવને મુંઝવી
નાખનાર રાગ, દ્વેષ અને મોહ છે. મોહના અવયવ રાગ દ્વેષ છે.

---

૨ હિતકર=હિત કરનારા માનીને. જૈસા=જેવો. સારી=સોગઠી. ખીલકર=રમનાર.

વસ્તુપર પ્રીતિ અપ્રીતિ કરાવનાર અને તદ્દન અજ્ઞાનદશામાં મગ્ન રાખનાર મોહનીય કર્મ સર્વ કર્મોનો રાજા છે અને તેનો સર્વથા ક્ષય થવાથી તુરતમા બાકીના ત્રણ ઘાતી કર્મોનો ક્ષય થઈ જાય છે એ મોહની કર્મ ઘાતી છે. તેની સ્થિતિ પણ સૌથી વિશેષ સીત્તેર કોડાકોડિ સાગરોપમની છે અને તે મિથ્યાત્વ, કષાય, નોકષાય, વેદાદિ દ્વારા જીવને અનેક પ્રકારના નાચ કરાવે છે ચતુર્ગતિમા ભ્રમણ કરાવનાર એ પાસાથી જેવો દા પડે છે તે પ્રમાણે સોગઠી ચાલે છે, એક ઘરમાથી બીજા ઘરમા જાય છે, એક પતમાથી બીજા પતમા જાય છે અને વળી કોઈવાર ઘેર પણ પાછી આવે છે, તેમજ આ જીવ પણ એકને એક ગતિમા ફર્યા કરે છે, બીજી ગતિમા જાય છે અને વળી કોઈવાર પાછો નિગોદ અવસ્થામા પણ પડી જાય છે જ્યાસુધી રાગ દ્વેષના પાસા પડ્યા કરે છે ત્યાસુધી ચારે ગતિમા આ જીવ રખડ્યા કરે છે ચતુર્ગતિ ભ્રમણનો છેડો જ્યારે રાગ દ્વેષના પાસા પડવા બધ થાય ત્યારે જ થાય છે એ હકીકત નિરતર લક્ષ્યમા રહેવાની જરૂર છે, દા પડે તેવો સોગઠીનો પ્રયોગ કર્યા વગર તો બાજીના નિયમ પ્રમાણે ચાલે નહિ, પણ જે સભાળ રાખી બાજી માડે છે, પાસા બરાબર નાખી જુગીઆ દાણા લઈ પોતાની સોગઠી મરવા દેતા નથી તે પાસાને કબજામા કરી ચારે પત ઓળગી જઈ મધ્યસ્થાનમા પહોચી જાય છે, જ્યા ગયા પછી સોગઠીને પાછુ ફરવું પડતુ નથી, કોઇનાથી મરવુ પડતુ નથી અને આગળ પાછળની બીજી સોગઠીથી ભય રહેતો નથી

રાગ કેશરી રાજા હોઈ વિષયાભિલાષ મત્રી સાથે પાચ ઇદ્રિઓરૂપ છોકરાઓને લઈને આ જીવ ઉપર કેવો પ્રપચ ચલાવે છે અને તેમાથી બચવાના ઉપાય તરીકે મહાગમ સાથે વિવેક પર્વતના અપ્રમત્તતા શિખર જે ચરણધર્મ રાજાશ્રિત છે તેપર બેસવુ એ છે એ હકીકત શ્રી ઉપમિતિ ભવપ્રપચની અદ્ભુત કથા લખનાર શ્રીમાન્ સિદ્ધર્ષિગણિએ એ ગ્રથના ચોથા પ્રસ્તાવમા બહુ ચમત્કારિક રીતે બતાવી આપી છે દ્વેષગજેંદ્રના લશ્કરનો પણ એવોજ ખ્યાલ તેમા આપ્યો છે શ્રી યશોવિજયજી પણ રાગના સ્વાધ્યાયમા કહે છે કે,

જેહ મહાગમ વશ હોઈ જાગે રે,
અપ્રમત્તતા શિખરે વાસે રે,

બધા પાસાને ગણશો તોપણ આ પ્રમાણેજ હિસાબ આવશે. પાસા ગણવાનો—દા ચલાવવાનો આ જ વિચાર છે એ વિવેકપૂર્વક ગણનાર એટલે ખરૂં ખોટું પારખનાર સમજી શકશે, મતલબ જ્યાંસુધી દા લીધા કરવાનો હશે ત્યાંસુધી રમનારને સાતે ગતિમાં રખડવાનું થશે, માટે કોઈ રીતે દા લેવો ન પડે એવો પ્રયત્ન કરવો.

આ પાસા ગણવાનો વિવેક બીજી રીતે પણ સૂચવી શકાય છે. પાંચ ઇંદ્રિયોપર જય મેળવવારૂપ પાંચ દાણા આવે એટલે રાગ દ્વેષના બન્ને દાણા નીચે દબાઈ જાય છે. તેવીજ રીતે ષડ્રિપુપર જય કરવારૂપ—કામ, ક્રોધ, લોભ, મોહ, મદ, મત્સરપર જય મેળવવારૂપ છ દાણા આવે એટલે એક મનપર જય થવારૂપ એક દાણો નીચે દબાઈ જાય છે અર્થાત્ મનનો જય થઇજ જાય છે. તેવી રીતે દાણા ગણવાનો વિવેક પ્રાપ્ત થાય એટલે પાંચ ઇંદ્રિય અને ષડ્રિપુપર જય મેળવવાનું બની શકે એટલે પછી મનોનિગ્રહ દ્વારા આત્મસંયમ થઈ પરમ સાધ્ય પ્રાપ્ત થાય છે.

અથવા પંચમ ગુણસ્થાનક પ્રાપ્ત થવા પાંચ દાણા આવે એટલે દેશવિરતિ ગુણ (પાંચમે ગુણસ્થાનકે) પ્રાપ્ત થાય એટલે અપ્રમત્ત અવસ્થા (સાતમે ગુણસ્થાનકે) પ્રાપ્ત થતાં વાર લાગતી નથી અને તે અવસ્થામાં પ્રમોદ થતાં જીવ જ્યારે ક્ષપકશ્રેણી માંડી તેમાં છ દાણાનો ઉમેરો કરી દે છે એટલે એકદમ સાત ને છ તેર થાય એટલે તેરમું ગુણસ્થાનક પ્રાપ્ત કરી ચાર અઘાતી કર્મ સહિત થોડો વખત ત્યાં રહે છે અને છેવટે એક દાણો તેમાં વધારી ચતુર્દશ ગુણસ્થાનક અયોગી કેવળીદશા પંચ હ્રસ્વાક્ષર કાળ પર્યંત અનુભવી સાધક દશામાંથી સિદ્ધદશામાં ચાલ્યો જાય છે. આવી રીતે ચૌદે દાણા મેળવવાથી—તેનો સરવાળો કરવાથી—બરાબર વિવેકપૂર્વક તેની વ્યવસ્થા કરવાથી હિસાબ બરાબર થઈ જાય છે, હિસાબને છેડે બે લીંટીઓ દોરાઈ જાય છે અને કર્મનું ખાતું ખલાસ થાય છે. વિવેકપૂર્વક જેને એ હિસાબ કરતાં આવડે તેનું એમાં કામ છે. જો દાણા ગણીને સરવાળો કરી બરાબર સોગઠી ચલાવતાં ન આવડે તો વળી રખડપટ્ટો થાય છે, માટે સોગઠી ચાલવાનો વિવેક શીખો, તેનાં બધાં ઘરો ઓળખો, તેને કોનાથી ભય છે તે સમજો, તે ભયમાંથી મુક્ત થવા-

રૂપ મધ્યસ્થાન કેમ પ્રાપ્ત થાય તેની ગણતરી કરો, તેને માટે વિવેક વાપરો અને છેવટે તે ઘર પ્રાપ્ત કરો, જેથી આ અરઘટ્ટઘટીનો છેડો આવે, નકામા આટાઓ મટી જાય, ભવના ફેરાનો નાશ થાય, મસાર-ચક્રપર ભ્રેક ચડે અને નિરતર સ્વરૂપાનંદમા રમણ થાય.

चउराशी माहे फिरे नीली, स्याह न तोरी जोरी;
लाल जरद फिर आवे घरमें, कबहुक जोरी बिछोरी. प्राणी० ४

"લીલી સોગઠી ચોરાશીમા ફરે છે, કાળી સોગઠી જોડી તોડતી નથી, લાલ અને પીળી કોઈવાર જોડી છોડી દઈને ફરી કદાચ ઘરમા આવે છે."

ભાવ–આ ગાથાનો અર્થ વિચારતા પહેલા લેશ્યાનુ સ્વરૂપ જરા સમજી લેવુ પ્રાસગિક થઈ પડશે જેમ શુદ્ધ સ્ફટિક કૃષ્ણ રક્તાદિ વર્ણવાળા દ્રવ્યની પાડોશમા આવે ત્યારે તેના પરિણામમા ફેરફાર દેખાય છે તેમ કૃષ્ણ આદિ દ્રવ્યના સયોગથી શુદ્ધ આત્માના જે અભિનવ પરિણામો થાય તેને લેશ્યા કહેવામા આવે છે જ્યા જ્યા યોગ હોય ત્યા લેશ્યા હોય અને જ્યા યોગ ન હોય ત્યાં લેશ્યા ન હોય તેથી મન વચન કાયાના યોગાતરમા રહેલ દ્રવ્યને લેશ્યા કહેવામાં આવે છે અથવા તો યોગોના પરિણામને લેશ્યા કહેવામા આવે છે આત્માના સૂક્ષ્મ સ્વતત્ર પરિણામને 'અધ્યવસાય' કહેવામા આવે છે, પુદ્ગળના ઉપષ્ટભને આધારે થતા પરિણામને લેશ્યા કહેવામાં આવે છે કર્મબધમા કષાયો સ્થિતિબધ અને અનુભાગબધ કરે છે ત્યારે આ યોગાતર્ગત લેશ્યાઓ પ્રકૃતિબધ કરે છે, જો કે કષાયોનો સદ્ભાવ હોય ત્યાસુધી સાહાયક દ્રવ્ય તરીકે તેઓ વિશેષ વ્યક્ત રૂપે જણાય છે અને કષાયને વધારે ઉદ્દીપન કરે છે. જેમ મદિરા અથવા દહીં જ્ઞાનાવરણીય, દર્શનાવરણીય કર્મના ઉદયને માટે હેતુરૂપ થાય છે તેવી રીતે આ લેશ્યાઓ કષાયઉદયના હેતુરૂપ અને તેઓને વિશેષ બળવત્તરપણે ઉદ્દીપન કરનાર હોવા છતા તદ્રૂપ નથી કોઈક

* કબહુક પાઠાતર છે

૪ ચઉરાશી માહે=ચોરાશી ઘરમા, ચોરાશીના ફેરામા નીલી=લીલી સ્યાહ=કાળી તોરી=તોડ જોરી=યુગ, જુગ જરદ=પીળી ઘરમેં=ઘરમા, આત્મસ્વભાવમા કબહુક=કોઈવાર. બિછોરી=છોડી દઈને.

જગોએ લેશ્યાને કર્મનો નિષ્યંદ કહેવામાં આવે છે, પણ યોગના પરિણામ તરીકે તેને કબૂલ રાખવી એ વિશેષ સિદ્ધ પક્ષ છે અને તેને લઇને જ કેવળ આત્માને અથવા સ્વતંત્ર આત્માને અલેશી કહેવામાં આવે છે. આટલા ઉપરથી ખાસ ધ્યાન આપવા લાયક હકીકત એ છે કે લેશ્યાઓને કષાય સાથે ભેળવી નાખવી ન જોઇએ. કષાયાંતર્ગત રહી કષાયને તે પુષ્ટિ આપનાર છે, પણ કષાય ન હોય છતાં પણ લેશ્યા તો રહે છે અને તેથી અનુભાગબંધને તે હેતુરૂપ છે એમ કવચિત્ કહેવામાં આવ્યું હોય તો તે પણ કષાય દ્રવ્યના ઉપબૃંહક (ઉદ્દીપન કરનાર) તરીકે તેનાપર ઉપચાર કર્યો છે એમ જ સમજવું. લેશ્યા પોતે તો પ્રકૃતિબંધની જ હેતુભૂત છે એ ખાસ ધ્યાનમાં રાખવા યોગ્ય છે અને સાથે એ પણ સમજવા યોગ્ય છે કે કષાયને તે ઉદ્દીપન કરનાર છે છતાં તેની સાથે તેનું તાદાત્મ્યપણું નથી. હકીકત એમ છે કે લેશ્યા તે યોગનો વિષય છે અને તેથી કર્મબંધના હેતુભૂત મન વચન કાયાના યોગો પ્રકૃતિબંધને અંગે જે કાર્ય બજાવે છે તે કાર્ય લેશ્યા બજાવે છે અને જેમ સ્ફટિક આદિ શુદ્ધ દ્રવ્યની પછવાડે જપા પુષ્પ (જાસુનું ફુલ) કે બીજા રંગનું દ્રવ્ય મૂક્યું હોય તો સ્ફટિકનો રંગ અન્ય દેખાય છે તેમ શુદ્ધ સ્ફટિક જેવા આત્મદ્રવ્યને તે અભિનવ રંગે રંગિત બતાવે છે. ઉપર જણાવ્યું તેમ પુદ્ગળના ઉપષ્ટંભને આધારે થતા બાદર પરિણામને લેશ્યા કહેવામાં આવે છે. મન વચન કાયાની વર્ગણા જે પાંચે વર્ણની હોય છે તેને વિશિષ્ટ જ્ઞાનથી વ્યક્ત રૂપે દેખી શકાય છે. જે વર્ણની વર્ગણા હોય તે પ્રમાણે પરિણામ થાય છે અને તે જ લેશ્યા કહેવાય છે. એના છ વિભાગ પાડવામાં આવ્યા છે. અંજન અથવા ભમતા ભમરાના રંગ જેવા તદ્દન કાળી વર્ગણાના બાદર પરિણામને **કૃષ્ણ** લેશ્યા કહેવામાં આવે છે, મયૂર અથવા કપોતના કંઠ જેવા નીલા વર્ણના બાદર પરિણામને **નીલ** લેશ્યા કહેવામાં આવે છે, પારેવા જેવા અથવા વૃન્તાકના ફુલ જેવા કાંઇક પીળા અને કાંઇક લાલ વર્ગણાના બાદર પરિણામને **કાપોત** લેશ્યા કહેવામાં આવે છે, માણેક અરૂણોદય અથવા પરવાળાનો રક્ત રંગને મળતા બાદર પરિણામને **તેજો** લેશ્યા કહેવામાં આવે છે. કણેરના ફુલ અથવા સુવર્ણ જેવા રંગવાળા બાદર પરિણામની

વર્ગણાને પદ્મ લેશ્યા કહેવામા આવે છે અને ગાયનું દૂધ, સમુદ્રના ફીણુ અથવા દહીં જેવા ઉજ્જ્વળ વર્ણવાળી વર્ગણાના બાદર પરિણામને શુકલ લેશ્યા કહેવામા આવે છે કૃષ્ણ, નીલ અને કાપોત એ પ્રથમની ત્રણ અશુભ લેશ્યાઓ છે, આત્માના અધમ બાદર પરિણામ યોગાતર્ગત દ્રવ્યને લીધે થયેલા છે અને તેજો, પદ્મ અને શુક્લ એ ત્રણ શુભ લેશ્યાઓ છે હવે એ છ લેશ્યાના રસાદિ બતાવે છે કૃષ્ણ લેશ્યાનો રસ તદ્દન કડવો, નીલ લેશ્યાનો રસ તદ્દન તીખો, કાપોત લેશ્યાનો રસ આમળા જેવો કસાયલો, તેજો લેશ્યાનો રસ કેરીના રસ જેવો, પદ્મ લેશ્યાનો રસ મદિરા જેવો મધુર અને શુકલ લેશ્યાનો રસ શેલડીના રસ જેવો મિષ્ટ હોય છે પ્રથમની ત્રણ લેશ્યા અતિ દુર્ગંધી અને મલિન છે તેમ જ તેઓનો સ્પર્શ ઠડો, લુખો અને જરા પણ પસદ આવે તેવો નથી, તેથી ઉલટી બાકીની ત્રણ લેશ્યાઓની ગધ અતિ સુદર, સુગધી યુક્ત અને નિર્મળ છે તેમ જ તેનો સ્પર્શ સ્નિગ્ધોષ્ણ છે આપણે અનુભવ ઉપરથી જોઈ શકીએ છીએ કે જેવા જેવા વિચારો થાય છે તે પ્રમાણે મુખાકૃતિ ઉપર રગ ફેરફાર થયા કરે છે એ લેશ્યામા વર્તતા જીવોનુ વર્તન કેવુ હોય છે, તેની દશા કેવી હોય છે, તેની સ્થિતિ કેટલી હોય છે વિગેરે ઘણી ઉપયોગી હકીકત શ્રી ઉત્તરાધ્યયન સૂત્રના લેશ્યાઅધિકારથી જાણવી અત્ર સિદ્ધાતમા બતાવેલ એક દૃષ્ટાત બહુ ઉપયોગી હોવાથી તે સક્ષેપથી બતાવીએ, જેથી જૂદી જૂદી લેશ્યાઓમા વર્તતા જીવોના અભિપ્રાય સમજાશે છ મનુષ્યો ભૂલા પડીને મહા ભયકર અટવીમા આવી પડ્યા અને અતિ ભૂખ્યા થવાથી ચારે દિશામા ખાવાનુ શોધવા લાગ્યા ચોતરફ નજર ફેલાવતા તેઓએ એક જાબુ વૃક્ષ જોયુ તેના ઉપર જાબુ લટકી રહ્યા હતા અને તે વૃક્ષ જાણે વટેમાર્ગુને પોતાના તરફ આમત્રણ કરતું હોય તેવુ સુદર દેખાતું હતુ. તે જોઈ એક વટેમાર્ગુએ કહ્યુ કે આ વૃક્ષને મૂળમાથી ઉખેડી નાખ્યુ હોય તો આપણને જાબુ ખાવાની બહુ મજા આવે બીજાએ કહ્યુ કે આખુ વૃક્ષ શામાટે પાડી નાખવુ? જે મોટી ડાળોમા ફળો છે તેને કાપી નાખો. ત્રીજાએ કહ્યુ કે મોટી ડાળીઓનુ આપણે શુ કામ છે? નાની નાની ડાળીઓપર જાબુ છે તેને કાપી કાપીને નીચે નાખો એટલે આપણુ કામ થશે. ચોથાએ

કહ્યું કે ગુચ્છામાં જાંબુ છે તેને જ તોડી પાડો ને આપણે મોટી કે નાની ડાળીઓનું શું કામ છે? પાંચમાએ કહ્યું કે આપણે તો ગુચ્છાનું પણ શું કામ છે? જાંબુને જ નીચે પાડો કે જે ખાઇને આપણે ધરાઈ જઇએ. છઠ્ઠાએ કહ્યું કે આ નીચે ઘણાં જાંબુ પડ્યાં છે તેજ વીણીને ખાઇએ, ઉપરથી જાંબુ પાડવાનું પાપ આપણે શામાટે વહોરવું જોઇએ? આ છએ માણસો અનુક્રમે કૃષ્ણ, નીલ, કાપોત, તેજો, પદ્મ અને શુક્લ લેશ્યાવાળા સમજવા. આ જાંબુના દૃષ્ટાંતનાં ચિત્રો પણ જોવામાં આવે છે જેથી આ હકીકત બરાબર સમજાઈ જાય છે. આ પ્રમાણે લેશ્યાની જે હકીકત લોકપ્રકાશ ગ્રંથને આધારે બતાવી છે તેમાંની કેટલીક સોગઠાંબાજીની રમતમાં ઘટાવી છે અને કેટલીક બાજી રમવાની જૂદા જૂદા દેશની પદ્ધતિ જૂદી જૂદી હોવાથી સમજાઈ શકી નથી તે વિદ્વાન્ વાંચનારે ઘટાવવા યત્ન કરવો. બાકી સોગઠીના રંગને લેશ્યાના રંગ સાથે પૂરતો સંબંધ છે એમ તો સ્પષ્ટ જણાય છે.

ચોપાટના સંબંધમાં આપણે હવે કેટલીક રમત જોઇએ. રમત રમતાં રમતાં કોઈવાર જૂદી જૂદી ચાલો ચાલતાં નવા નવા આવિર્ભાવો થાય છે. ચારે પટમાં થઇને ચોરાશી ઘર છે તે આપણે જોયું છે. લીલી સોગઠી ચોરાશી ઘરે ફર્યા કરે છે, તેનો આરો આવતો નથી; તેવી જ રીતે નીલ લેશ્યાવાળા જીવો ચોરાશી લક્ષ જીવાયોનિમાં ફર્યા કરે છે, પણ તેના આંટા પૂરા થતા નથી, એક યોનિમાંથી કાળ કરીને બીજીમાં જાય છે અને એ પ્રમાણે ફર્યા જ કરે છે, પણ તેનો છેડો આવતો નથી. નીલ લેશ્યા અશુભ છે. સમ્યક્ત્વ પ્રાપ્ત થયા પહેલાં જીવ આ લેશ્યામાં વર્તતો હોય છે તેથી તેનો અંત આવતો નથી, તેની બાજી પૂરી થતી નથી, એ તો ચક્રમાં ભમ્યા જ કરે છે.

વળી કાળી સોગઠી જોડીને તોડતી નથી, એ જુગમાં જ ચાલ્યા કરે છે. બન્ને સોગઠી સાથે હોય ત્યાંસુધી તે ફર્યા કરે છે. મતલબ તે દુર્ગતિ સાથે પોતાનો સંબંધ કદિ છોડતી નથી. સર્વથી ભયંકર કૃષ્ણ લેશ્યા છે તેથી તેનો દુર્ગતિ સાથે વિયોગ થવો સંભવતો નથી. આવી રીતે કૃષ્ણ અને નીલ લેશ્યાવાળા જીવો તો દુર્ગતિમાં રખડ્યા કરે છે, બાજીમાં આ ઘરમાંથી બીજામાં અને ત્યાંથી ત્રીજામાં એમ ચાલ્યા કરે છે પણ તેનો અંત આવતો નથી.

લાલ અને પીળી સોગઠીઓ કોઈવાર જુગ તોડીને ઘરમા આવે છે એટલે જ્યાસુધી જુગમા હોય છે એટલે દુર્ગતિ સાથે સબધમાં હોય છે ત્યાસુધી તો ઘરમા આવી શકતી નથી, પણ જુગ તોડી નાખીને કોઇવાર ઘરમા આવી જાય છે, તેવી રીતે તેજો અને કાપોત લેશ્યાવાળા જીવો દુર્ગતિ સાથેનો પોતાનો સબધ તોડી આત્મસ્વભાવમા આવી જાય છે, કોઈવાર આત્મસ્વરૂપમા રમણ કરે છે અને ધીમે ધીમે ઉત્ક્રાતિમા આવી જઈ પદ્મ અને શુક્લ લેશ્યા ધારણ કરનાર થાય છે. આવી રીતે આ જીવ નવી નવી બાજી ગોઠવતો જાય છે, નવા નવા ઘરમાં જાય છે, નવા નવા વેશ ધારણ કરે છે પણ શાસ્ત્રકાર કહે છે કે 'એવી કોઈ જાતિ નથી, એવી કોઈ યોનિ નથી, એવુ કોઈ સ્થાન નથી, એવુ કોઈ કુળ નથી કે જ્યા આ જીવ અનતવાર મરણ પામ્યો ન હોય અથવા અનતવાર જન્મ પામ્યો ન હોય!' સક્ષેપમા આ જીવ અશુભ લેશ્યા ધારણ કરીને તેના વડે ચોરાશી લક્ષ યોનિમા—ચૌદ રાજલોકમા ફર્યા કરે છે

—— 'જરદ' એટલે ભુખરી અહીં તેના આધ્યાત્મિક અર્થમા કાપોત લેશ્યા સમજવી. થોડા લાલ અને થોડા પીળા રગના મીક્ષચર રગને જરદ રગ કહેવામા આવે છે સોગઠાના રગમા તેને પીળુ સોગઠુ સમજવુ

જોરી એ શબ્દ જોરી નજોરી સાથે લાગતો નથી, કારણ મારા સમજવા પ્રમાણે નજોરી શબ્દ શેતરજની રમતમા વપરાય છે એટલે જોરીનો અર્થ અહીં જુગ—બે સોગઠી સાથે ચાલે એમ કરવો એ જ ઉચિત લાગ્યુ છે ચોપાટની રમતમા પરણ્યા પછી 'જુગ' થાય છે તેને એ શબ્દ બરાબર મળતો આવે છે

આ પદમા કહેવાની મતલબ એમ જણાય છે કે જ્યારે જુગ તોડીને ઘરમા આવી જાય છે ત્યારે પછી સોગઠી ઘણે ભાગે મરતી નથી પણ બૂડી જાય છે, તેવી રીતે સમ્યક્ત્વ પામ્યા પછી જ્યારે જીવ આત્મસ્વભાવમા આવે છે ત્યારે પછી તેને પાછા પડવાનુ બહુધા બનતુ નથી અને આગળ વધીને છેવટે તેનો મોક્ષ થાય છે આમા વળી કોઈ પોતાની સોગઠી ગાડી કરે તો કેવુ પરિણામ આવે છે તે છેલ્લી ગાથામા સૂચવે છે તે તરફ હવે આપણે ધ્યાન આપીએ

भाव* विवेक के पाउ न आवत, तब लग काची बाजी;
आनंदघन प्रभु पाउ देखावत, तो जीते जीय गाजी. प्राणी० ५

"ભાવવિવેકની પાસે ન આવે ત્યાંસુધી બાજી કાચી રહે છે, આનંદઘન ભગવાન્ જો પગનું દર્શન કરાવે તો આ જીવ બાજી ગાજી ગાજીને જીતી જાય."

ભાવ–ઉપર જણાવેલી ચારે લેશ્યાવાળા જીવોને કદાચ દ્રવ્ય-વિવેક આવે પણ ભાવવિવેક એટલે યથાર્થ વસ્તુસ્વરૂપનો બોધ ન થાય, તેની નજીક જવાપણું ન થાય, ત્યાંસુધી તેની બાજી કાચી સમજવી. કૃષ્ણ, નીલ, કાપોત અને તેજો લેશ્યાવાળા જીવો ભાવવિવેક પાસે જઈ શકતા નથી તેથી તેઓની બાજી પૂરી થતી નથી. એ ભાવવિવેક તો સચ્ચિદાનંદ ભગવાન્ બતાવે છે, તેઓના ચરણકમળનું પૂજન કરવાથી ભાવવિવેકનું દર્શન થાય છે અને તે જ્યારે પ્રાપ્ત થાય ત્યારે આ જીવ પદ્મ ને શુક્લ લેશ્યા ધારણ કરી છેવટે બાજી જીતી જાય છે અને જ્યારે એક માણસ બાજી જીતે ત્યારે કેવો ગાજે છે, ઊંચો ઊંચો થઈને કેટલો આનંદમાં આવી જાય છે તે તો પ્રસિદ્ધ હકીકત છે.

વસ્તુસ્વરૂપના યથાર્થ બોધ વગર આ જીવ બહુ રખડપટ્ટી કર્યાં કરે છે. સામાન્ય રીતે દ્રવ્યવિવેક તો આ જીવ બતાવ્યા કરે છે, પરંતુ યથાર્થ (ભાવ)વિવેક આવવો બહુ મુશ્કેલ છે. એ હમેશાં શાંતસ્વરૂપ આનંદઘન મહારાજની ચરણસેવાથી પ્રાપ્ત થાય છે, અને આ સંસારની બાજી જીતી જવાનો ઉપાય તે જ છે.

પાઉનો અર્થ 'નજીક' કરવાથી ઉપર પ્રમાણે ભાવ પ્રાપ્ત થાય છે. પાઉનો અર્થ 'પો' પણ થઈ શકે છે. પાસાથી બાજી રમનાર જાણે છે કે જ્યાંસુધી પો આવતું નથી ત્યાંસુધી તેની બાજી કાચી રહે છે, તે કોઈની સોગઠી ઉપાડી શકતો નથી અને પોતાની સોગઠીને બૂડાડી શકતો નથી. એવી જ રીતે કોડીથી બાજી રમનાર જોશે

---

* સિર એવો પાઠાંતર છે.

૫ પાઉ=નજીક અથવા પો, પગડું. તબલગ=ત્યાંસુધી. પાઉ=પાસે, ચરણ અથવા પો. ગાજી=મોટેથી બોલી ઉઠે, ગાજી ઉઠે.

છે કે જ્યાંસુધી પગડુ આવતું નથી ત્યાસુધી સોગઠી બેસી શકાતી નથી અને કદાચ એકાદ સોગઠી બેઠેલ હોય તોપણ પાછી ચારે સોગઠી ઘેર આવી જાય ત્યારે ફરી વખત પોની જરૂર પડે છે વળી જ્યારે સોગઠી લપમા પડે છે ત્યારે પણ પો આવતા વખત લાગે તો અન્ય રમનાર પો લઇને પોતાની સોગઠી ગાડી કરે છે તો જીત વાની અણી ઉપર આવેલી બાજી પાછી ફરીવાર શરૂ થાય છે અને ઘણીવાર હાર ખાવી પડે છે આવી રીતે ઘરે આવેલી સોગઠીને બેસવા માટે પણ પગડાની (પોની) જરૂર પડે છે અને એવી રીતે લપમા પડતા અને પો મેળવતા વખત લાગે તો બાજી હારી જવાય છે જો આનદઘન પ્રભુ મહારાજ આ પગડું બતાવી આપે તો આ જીવ એક ચાલમા આખી બાજી જીતી જાય છે, નહિ તો ત્રણ ત્રણ સોગઠી ડૂબાડી દીધેલ હોય છતા પણ બાજી હારી જાય છે, બધા ઘર વટાવીને આવેલ હોય તોપણ છેવટે રખડી પડે છે અને જો પો આવી જાય તો 'હુ જીત્યો, હુ જીત્યો' એમ પોકાર કરીને કહે છે ચારમાથી ત્રણ સોગઠી ડૂબી ગયેલ હોય અને બીજા દાણા ચાલવાની જગ્યા ન હોય ત્યારે જ આવી સ્થિતિ થાય છે, તેમ જ ઉપશમશ્રેણી માડે ત્યારે ચેતનજીના એવા જ હાલ થાય છે જેમ દાણા વધારે આવી જાય અને ચાલવાનુ હોય નહિ ત્યારે વારવાર ખડુ કરવુ પડે છે તેમ ઉપશમશ્રેણીગત જીવને અગિયારમા ગુણસ્થાનકેથી પાછા છઠે, સાતમે, પાચમે, ચોથે, બીજે કે પહેલે પણ પડવુ પડે છે આવી રીતે જીતેલી બાજી હારી જવામા માત્ર એક પગડાનો વાધો આવે છે, તેમ જ જો ભાવવિવેકનું એક પગડુ ન આવે તો આ જીવ ઉપર નીચે અથડાયા પછડાયા કરે છે, પણ તેનો છેડો આવતો નથી એ પગડાને શ્રીપ્રભુના ચરણકમળની સેવા એકદમ બતાવી આપે છે અને એવી રીતે વખતસર જો એક પગડુ આવી જાય તો આ જીવ બાજી જીતી જઈ આનદમા આવી નિરતર લહેર કરે છે

વળી ભાવ શબ્દનો અર્થ ભાવલેશ્યા કરવામા આવે ત્યારે બહુ સુદર અર્થ થાય છે દ્રવ્યથી આ જીવને છ લેશ્યાઓ ઘણીવાર થાય છે પણ શુદ્ધ ભાવલેશ્યા છેવટની ત્રણ થાય ત્યારે જ આ જીવને પો આવ્યું ગણાય છે મતલબ ગ્રથી ભેદની નજીક આવે ત્યારે પણ તે માત્ર

ભાવતેજોલેશ્યા નજીક આવ્યો ગણાય છે. આ ભાવલેશ્યા પ્રાપ્ત કરવા-રૂપ પગડું પણ તેણે મેળવવાનું છે.

હે આનંદઘન નાથ! આવી રીતે હું એકેંદ્રિયાદિ તિર્યંચગતિમાં અને નારકીમાં રખડ્યો, કોઈવાર મનુષ્ય થયો અને મહર્ધિક દેવ પણ થયો અને કોઈ કોઈ વાર તો સંસારના છેડે આવી પહોંચ્યો, પણ સદસદ્વિવેક મને પ્રાપ્ત થયો નહીં, તેથી પાછો વળી ચક્રભ્રમણમાં પડી ગયો. આપ કૃપા કરી હવે મારા ચોરાશીના ફેરા અળસાવી દો, મને ભાવવિવેક પ્રાપ્ત કરાવી આપો અને આ મારી ચોપાટની બાજીમાં એક પો ખાતર મારે આટલી વાર ખડું કરવું પડે છે, પાછા ફરવું પડે છે અને રખડપટ્ટી કરવી પડે છે તે કોઈ રીતે મારાપર કૃપા કરીને અટકાવો. મારી સંસારબાજી જીતી જાઉં અને મારા ભવના ફેરા મટી જાય એમ કોઈપણ રીતે કરી મારી લાજ રાખો. એક વખત જો મને ભાવવિવેક પ્રાપ્ત થશે તો પછી ત્યાગ કરવા યોગ્ય અને આદરવા યોગ્ય વસ્તુનું સ્વરૂપ સમજી હું લાયકને આદરીશ, નાલાયકનો ત્યાગ કરીશ.

સુમતિ કહે છે કે પ્રાણી આ પ્રમાણે ચોપાટ ખેલે છે, ચારે ઘરમાં ફરે છે, પણ જ્યાંસુધી એને ભાવવિવેકનું પો આવતું નથી ત્યાંસુધી એની બાજી કાચી છે, હજી તેને તે પો મળ્યું નથી પણ જો આનંદઘન ભગવાન્ એને પો બતાવે તો આ જીવ બાજી જીતી જાય, એનું કામ થઈ જાય અને એ પછી રાજી થઈને ગાજી ઉઠે. ચેતન! તમારો હાલ વખત છે, તમે ગમે તેમ કરીને પ્રભુચરણસેવા કરી આનંદઘન પ્રભુ પાસેથી પોનું દર્શન કરી તેને પ્રાપ્ત કરો.

ચેતનજીને ઉપદેશ આપવા અને વસ્તુસ્વરૂપનો યથાર્થ ખ્યાલ આપવા માટે આનંદઘન મહારાજે ચોપાટ જેવી રમતનો જે યોગાર્થ કર્યો છે તે બતાવી આપે છે કે ચેતનજીને સમજાવવા માટે પરમ ઉપકારી મહાત્મા તેના પરિચયવાળી રમતગમતની વસ્તુનો પણ કેવો સુંદર ઉપયોગ કરે છે. લક્ષ્યાર્થ મુમુક્ષુને ઉપદેશ લેવા માટે નિર્માલ્ય દેખાતા પદાર્થો પણ ઉપયોગી નીવડે છે. પ્રત્યેકબુદ્ધ જીવો સંસારના કોઈ જીવ અથવા વસ્તુને જોઇને પરોપદેશની અપેક્ષા વગર તરી જાય છે. આ પદનો આશય વિચારી સર્વ વસ્તુમાંથી સાર ગ્રહણ કરવાનો અભ્યાસ પાડવો.

પદ તેરમુ–રાગ સારગ.

अनुभव हम तो रावरी दासी,
आइ कहांतें माया ममता,
जानुं न कहांकी वासी. अनु० १

"હે અનુભવ! હુ તો આત્મરાજની દાસી છુ, (પણ) પેલી (પટરાણી) માયા મમતાઓ ક્યાથી આવી? વળી તે ક્યાની રહેવાવાળી છે તે હુ જાણુતી નથી."

ભાવ–હવે ચેતનજી તો ઉપર જણાવ્યું તેમ ચતુર્ગતિ ચોપાટ રમ્યા કરે છે, એ ચોરાશીના ફેરામા ફર્યા કરે છે, પણ એને ભાવવિવેકનુ પો આવતુ નથી અને એની બાજી કાચી રહ્યા કરે છે મમતા માયાના સબધમા પડી ચોપાટ ખેલ્યા કરે છે, પણ સુમતિની વાત સાભળતા નથી સુમતિએ શ્રદ્ધાને અનુપમ રૂપમા આવે ત્યારે ચેતનની સ્થિતિ બતાવી, પણ એ તો કાઈ વાત સાભળતા નથી, એ અનુભવમાર્ગપર આવે ત્યારે તેની લડાઈનો હેવાલ આપ્યો પણ ચેતન તો માયા મમતામા ફસી ગયા છે, એ બધી વાત ધ્યાનમા રાખી સુમતિ આજે અનુભવને કહે છે. આ પદમા સુમતિ અને અનુભવ વચ્ચે જે વાર્તચીત થાય છે તે આનદઘનજી મહારાજે ચીતરી છે તેપર ધ્યાન આપવા યોગ્ય છે

સુમતિ કહે છે–હે અનુભવ! હુ તો આત્મરાજ–ચેતનજીની દાસી છુ–કિંકરી છુ, નિરતર તેમની સેવામા તત્પર છુ તેઓ મને જે આદેશ આપે તે કરનારી છુ અથવા હે અનુભવરાજ! હુ તો તમારી દાસી છુ, તમારી આજ્ઞા પ્રમાણે વર્તનારી છુ જો તમે મદ હો તો હુ પણ મદ હોઉં છુ અને તમે તીવ્ર હો તો હુ પણ તીવ્ર હોઉં છુ મારો અને તમારો આ સબધ સુપ્રસિદ્ધ છે પણ માયા અને મમતા ચેતનજીની પટરાણીઓ હાલ થઈ બેઠેલી છે તે ક્યાથી આવી છે અને ક્યાની રહેનારી છે તે હુ જાણુતી નથી માયા એ છળ પ્રકૃતિ છે, હુ કહેવરાવનાર છે મમતા એ મારાપણું છે, મોહ રાજાનો એ મત્ર છે

૧ રાવ=રાજા, રાવરી=રાજાની, આત્મરાજની કહાતેં=ક્યાથી કહાંકી=ક્યાની વાસી=રહેવાવાળી

દેખતાં મારા પતિની હાંસી થાય છે તે હું સહન કરી શકતી નથી, મારી ઉદાસીનું કારણ તે જ છે. અનુભવ! મારા પતિને હું છોડી શકતી નથી અને તેમની મશ્કરી થાય તે હું સહન કરી શકતી નથી. આ વિચારથી મારા મનપર શોકની છાયા આવી ગઈ છે.

જે બે પાઠાંતર નોટમાં મૂકયા છે તે બહુ સારો અર્થ આપે છે. સુમતિ પોતે જ આખું વાકય બોલે છે અને તે પ્રથમ ગાથાના અનુસંધાનમાં જ આવે છે. તે પ્રમાણે અર્થ કરીએ તો સુમતિના મુખમાં નીચેના શબ્દો આવે છેઃ—'એ માયા મમતાના પ્રસંગમાં આવીને ચેતનજી તો તેના ઉપર ખુશી થઈ ગયા છે, તેમના ઉપર વારી ગયા છે, ત્યારે એ હકીકતને લઈને હે અનુભવ! તમે દિલગીર રહેતા નથી? તમને એ વાતથી ખેદ આવતો નથી? તમને એમ થતું નથી કે આવો અનંત શક્તિનો ધણી ચેતન જેની સત્તામાં અનંત ગુણો રહેલા છે તે આવી વેશ્યાઓની સોબતમાં પડી જઈ પોતાનું ધન ગુમાવી બેઠો છે, પોતાની શક્તિ સમજતો નથી અને પોતાના કુળધર્મનો ખ્યાલ કરતો નથી? હે અનુભવ! આમ છે છતાં પતિને મારાથી એકાંતે તજી શકાતો નથી, હું કુળવાન રહી તેથી એનો ત્યાગ મારા ખ્યાલમાં આવતો નથી ત્યારે શું આપણા લોકમાં પણ મારી મશ્કરી ન થાય? આપણા લોક શાંતિ, ક્ષમા, દયા, ધૃતિ, નિર્વેદ વિગેરે મારી મશ્કરી ન કરે કે આ સુમતિ તો પતિની બેદરકારી છતાં તેને વળગ્યા જ કરે છે? આ પ્રમાણે અર્થ કરવો એ ગાથાના આગળ પાછળના સંબંધને અનુરૂપ છે. એમાં આશય એ જ આવે છે કે માયા મમતાના પ્રસંગમાં ચેતનજી એવા રાચી રહ્યા છે કે સુમતિને બોલાવતા પણ નથી અને તેમ છતાં પણ સુમતિ કુળવધૂ અથવા નિમકહલાલ પરિચારિકા તરીકે તે બાબત ઉપર ખેદ કરી અનુભવને પોતાની સ્થિતિ સમજાવે છે જે સાંભળી પતિ નિજ મંદિરે પધારવા નિર્ણય કરે એ તેનો ગુહ્ય ઉદ્દેશ છે.

समजत नांहि निठुर पति एति,
[1]पल एक जात छमासी;

[1] 'પલક' એવો પાઠાંતર છે.

आनंदघन प्रभु घरकी समता,
अटकली और लबासी. अनु० ३

"કઠોર પતિ (આત્મરાજ) એટલી વાતથી સમજતા નથી અને મારી) એક ક્ષણુ છ માસ જેવી જાય છે હે આનદઘન પ્રભુ! સમતા તમારા ઘરની પટરાણી છે, બીજી (માયા મમતા) લબાડી છે એમ અટકળો-જાણો-સમજો"

ભાવ-વળી સુમતિ આગળ વધી અનુભવને પોતાનુ હૃદય ખાલી કરતા જણાવે છે હે અનુભવ! તને જણાવ્યુ તેમ મારા પતિની સર્વ જગોએ અને ખાસ કરીને ભદ્રલોકમા હાસી થાય છે અને મારાથી તે સહન થતુ નથી તેથી મારા પતિને સમજાવવા હુ ઘણી ઘણી જાતની યુક્તિઓ કરૂ છુ અગાઉ (દશમા પદમા) જણાવ્યુ તેમ હુ ગાઉં છુ, નાચુ છુ પણ તે તો મારા મદિરે પધારતા નથી અને માયા મમતા સાથે બાજી ખેલ્યા કરે છે, તેની સાથે આનદ વિલાસમા મસ્ત બની પડ્યા રહે છે અને મારી સામુ પણ જોતા નથી હુ તેઓને બતાવી આપુ છુ કે માયા મમતા અધમ કુળની છે, અજાણ્યા ગામની રહે-નારી છે અને કુલટા છે, પણ મારા પતિ તો એટલા કઠણ થઈ ગયા છે કે હુ ગમે તેટલી વાત કરૂ છુ પણ તે સમજતા જ નથી મેં તેને અનેક આકારમા વાત કહી, તેઓનો મોહ રાજા સાથેનો યુદ્ધવૈભવ સભળાવ્યો, તેના જીત ડકામા થતો ગભીર નાદ કહી બતાવ્યો, પણ એ તો મમતા માયા સાથે નરમ ઘેંસ જેવા થઈ જાય છે (જુઓ પદ દશમુ) અને મારી પાસે આવવાની વાત થાય છે કે તદ્દન કઠણ બની જાય છે આટલી સર્વ વાતથી પણ તે તો સમજતા નથી અને મને પોતાને એવી પીડા થઈ છે કે પતિ વગરની એક ક્ષણુ જાય છે તે છ માસ જેવી થઈ પડે છે કુળવધૂને પતિની સોબતમા આનદ રહે છે અને પતિવિરહે એક સેકન્ડ છ માસ જેવી લાગે છે, એક મિનિટ વરસ જેવી લાગે છે, એક રાત આખા ભવ જેવી લાગે છે

---

૩ નિઠુર=કઠોર એતી=એ વાતથી છમાસી=છ માસ, અડધા વરસ જેવા. ઘરકી=પોતાની, ઘરની અટકલી=અટકળો, જાણો ઔર=બીજી, માયા મમતા લબાસી=લબાડ, ગપ્પા સપ્પા, ગાલ પુરાણ

વળી તેઓ મમતા માયાની સોબતમાં પડી એક મિનિટમાં એટલો કર્મબંધ કરે છે કે મારા મંદિરે તેમને પધારવાનો સમય વરસોથી લંબાતો જાય છે.

હે અનુભવ! આ પ્રમાણે વસ્તુસ્થિતિ છે. મારો પતિ જો શુદ્ધ દશામાં આવી જાય, માયા મમતાનો સંગ મૂકી દે અને ગુણ ગ્રહણ કરવા લાગે તો તેઓ પોતે જ આનંદઘન છે, આનંદના સમૂહ છે, સિદ્ધ દશાના ભોગવનાર છે; તેમણે જાણવું જોઈએ કે હું જ ખરી તેમના ઘરની સ્ત્રી છું, તેમની પટરાણી છું, તેમના હૃદયમાં જગા રોકનારી છું, તેઓને યોગ્ય છું, તેઓની કીર્તિ અને ખ્યાતિ વધારનારી છું અને માયા મમતા કે બીજી કોઈ પણ તેઓના પ્રેમનું પાત્ર હાલ બની હોય તે સર્વ ગપ્પા સપ્પા છે, લબાડપણું છે, ગાલ પુરાણ જેવું છે, છેતરપીંડીનો ધંધો છે, માત્ર ખાલી બકબકાટ છે, એમાં કાંઈ દમ જેવું નથી, એમાં કાંઈ સાર જેવું નથી, એમાં કાંઈ તત્ત્વ જેવું નથી. જે સ્ત્રીઓ મારા પતિની સ્ત્રી કહેવરાવવાને યોગ્ય પણ ન હોય, જે કુળવધૂના નામને પણ લાયક ન હોય, જે શુદ્ધ પતિપ્રેમા, પતિપરાયણા, પતિભક્તા ન હોય તેને સ્ત્રી કહેવી તે માત્ર વાગ્જાળ છે, શબ્દાર્થનું અજ્ઞાન છે અને અસત્ય વચનવિન્યાસ છે. સુમતિ અનુભવને ઉદ્દેશીને બોલતાં બોલતાં આવેશમાં આવી જઈ ઉદ્ગાર કાઢે છે કે હે આનંદઘન ભગવાન્! મારા નાથ! મારા પતિ! હું તમારા ઘરની ખરી સ્ત્રી છું અને આ બીજી તો લબાડ સ્ત્રીઓ છે, એનું સ્વરૂપ તમે સમજો, વિચારો, ધ્યાનમાં લાવો.

આખા પદમાં કહેવાનો આશય એ છે કે માયા મમતામાં મસ્ત રહેનાર ચેતન તેનું વાસ્તવિક સ્વરૂપ સમજતો નથી, તેનું પરિણામ સમજતો નથી, તેનાથી થતો સંસારસંબંધ (સંસારવૃદ્ધિ) ધ્યાનમાં લાવતો નથી અને તેથી સ્વપરનો ખ્યાલ કર્યા વગર નિરંતર પરવસ્તુને પોતાની માની તેમાં રમણતા કર્યા કરે છે, તેની પ્રાપ્તિમાં આનંદ માને છે અને તેના વિયોગમાં શૂન્ય હૃદયનો થઈ જાય છે. આના પરિણામે એની પરિણતિની નિર્મળતા થતી નથી, એને વસ્તુસ્વરૂપનું ભાન થતું નથી અને સમતાની સાથે તેની પીછાન થતી નથી. જીવનનો સાર પ્રાપ્ત કરવો હોય, જીંદગીને સરવાળે કાંઈ જમે કરી લઈ જવું

હોય તો સુમતિનુ સ્વરૂપ ચેતનજી! સમજો અને તેને મંદિરે પધારો સુમતિ અથવા સુમતા હજુ પણ ઉદ્ગારરૂપે અનુભવને વિશેષ કહે છે, તે માટે નીચેનુ પદ વાંચો એમ કરવાનો હેતુ એ છે કે એથી જો ચેતનજી બરાબર માયા મમતાને ઓળખી જઇ તેનો સંગ છોડતા જાય તો પરિણતિની નિર્મળતા કરી છેવટે શુદ્ધ ચેતના સાથે પ્રેમમા પડી રહે અને આ ચક્રભ્રમણનો છેડો લાવે

પદ ચૌદમુ. રાગ—સારગ.

अनुभव तुं है हेतु हमारो. अनु०
आय उपाय करो चतुराइ,
औरको संग निवारो. अनु० १

"હે અનુભવ! તું અમારો (મારો અને ચેતનનો) હિતસ્વી છો, (તો) ચતુરાઈથી લાભવૃદ્ધિનો ઉપાય કરો અને બીજાઓની સોબત અટકાવી દો"

ભાવ—હજુ પણ અનુભવને ઉદ્દેશીને સમતા વધારે વાત કહે છે હે બધુ અનુભવ! તુ અમારા બન્નેનો ખરેખરો હિત કરનાર છે મારા પતિનુ અને મારુ શુભ ઇચ્છનાર જો ખરેખરુ કોઈ હોય તો તે તુ જ છે જેમ અનુભવ વધે તેમ ચેતન સુમતિને મંદિરે વધારે આવે, સુમતિ સાથે પ્રેમ વધારે બતાવે અને સુમતિને પોતાની સ્ત્રી તરીકે સવિશેષપણે સુખ આપે અનુભવ મિત્ર! આ હકીકત તુ સારી રીતે જાણે છે, માટે વિચક્ષણતા વાપરીને કોઈ એવો ઉપાય કરો કે મારા પતિના સબધરૂપ લાભ મને પ્રાપ્ત થાય મિત્રની ફરજ છે કે પોતાના દોસ્તદારને હરકોઈ પ્રકારે લાભ થાય તેવો ઉપાય તેણે ચિંતવી આપવો, યોજી આપવો—ગોઠવી આપવો વળી અનુભવ મિત્ર! જ્યારે તમે મારુ અને મારા પતિ બન્નેનુ શ્રેય ઇચ્છો છો તો સાથે એવો પણ ઉપાય યોજો કે એ માયા મમતાનો સગ મૂકી દે

---

૧ હેતુ=હિતકારી, વૃદ્ધિ કરનાર, હિતેશરી આય=પ્રાપ્તિ, લાભ—તેનો ચતુરાઈ= વિચક્ષણતા ઔરકો=બીજાનો સગ=સોબત નિવારો=અટકાવો

જ્યાંસુધી ચેતન માયા મમતાની જાળમાં ફસેલા રહેશે ત્યાંસુધી એને સ્વપર વિવેચન થશે નહીં–પોતાના અને પારકાને ઓળખશે નહિ અને પરકામે લાગ્યા કરશે. એને આખા દિવસમાં જરા પણ પુરસદ મળશે નહિ અને પૂછશો તો કહેશે કે હું મારા કામે જાઉં છું, પણ પોતાનું કામ શું છે એ બિચારો સમજતો નથી. જ્યારે માયા મમતાનો સંગ મૂકી સમતાને મંદિરે પધારી આત્મનિરીક્ષણ કરશે ત્યારે તેને સમજાશે કે પોતે જેને પોતાનું કામ માને છે તે તો પર-કામ છે, પરનું કામ છે, પર સંબંધી કામ છે. પોતાનું કામ તો આત્મિક છે, પ્રચલિત કાર્યથી તદ્દન અલગ છે, સ્વાવસ્થાસ્થિત છે, સ્વાધીન છે, સ્વરૂપગમ્ય છે. ચેતનજીને તેનો અનુભવ મિત્ર સર્વ વાત બતાવી આપે, એને સમતાના મંદિરમાં થતો સ્વરૂપાનંદ અને તેના પરિણામનો ખ્યાલ આપે અને સાથે માયા મમતાના મંદિરના તુચ્છ વિષયાનંદો અને તેનાં અતિ અધમ પરિણામોનો ચિતાર આપે તો ચેતનજી કાંઈક સ્વસ્થાને આવે–ઠેકાણે આવે. અત્ર અનુભવને બે વાત કરવાની કહી, સુમતિ સાથે તેનો (ચેતનજીનો) સંબંધ જોડાવવો અને કુમતિ સાથેનો તેનો સંબંધ તોડાવવો. એકલો સુમતિ સાથે જરા વખત સંબંધ થાય તેમાં બહુ લાભ ન થાય, વળી પાછો વિભાવમાં પડે કે આ ચેતન કુમતિના મંદિરે ચાલ્યો જાય, માટે એને અંતઃકરણપૂર્વક કુમતિ ઉપર તિરસ્કાર છૂટે એવી યોજના પણ અનુભવે સાથોસાથ કરવી જોઇએ. મતલબ તે નિજ કુટુંબનો સંગી થાય અને કુલટા સ્ત્રીઓની સોબત છોડી દે એવી યોજના વિચક્ષણતાપૂર્વક અનુભવે કરવી જોઇએ. અથવા ચતુરાઇ શબ્દને લાભના ઉપાય સાથે લેવો એટલે તમે લાભના ઉપાયરૂપ ચતુરાઈ કરી બતાવો જેથી પેલી બીજી સ્ત્રીઓ સાથે ચેતન સંબંધ રાખે છે તે મૂકી દે. આ પદમાં પણ સ્વપર વિવેચન કરી સ્વને ઓળખી તેને આદરવાનો અને પરને ઓળખી તેને ત્યાગ કરવાનો ઉપદેશ છે. મમતાના મુખ્ય આવિર્ભાવ તરીકે તૃષ્ણા હોય છે. ધનની, માનની અને બીજી કોઈ પણ વસ્તુની અને મનોભાવની દૃઢ ઇચ્છા રાખવી, એની પ્રાપ્તિમાં શાંતિ માનવી, એની અપ્રાપ્તિમાં ખેદ કરવો તેને તૃષ્ણા કહેવામાં આવે છે. એક ધનની ઇચ્છાથી–તૃષ્ણાથી પ્રાણી કેટલી ઉપાધિ વહોરી લે છે તેનો જ્યારે વિચાર કરીએ છીએ ત્યારે

તૃષ્ણાથી મનપર જે આધિપત્ય મેળવાય છે તેનો ખ્યાલ આવે છે એનો સબધ થવાથી પ્રાણી પોતાના વખાણ કરવા મડી પડે છે, દેશ પરદેશ રખડે છે, ફાટાદાર મગજવાળા શેઠોના અવિચારી હુકમોને શરણે થાય છે, અસત્ય બોલે છે, ખોટુ હસે છે, રડે છે અને અનેક ચાળા કરે છે, એવી જ રીતે માનની તૃષ્ણાથી પણ ચેતન એટલો જ તણાયા કરે છે એ સર્વ દરરોજના અનુભવનો વિષય હોવાથી તેપર વિશેષ વિવેચન કરવામા કાળ ન ગાળતા એ તૃષ્ણા કોણ છે? એનુ સ્વરૂપ વિચારીએ

[1]तृष्णा राड भाडकी जाइ,
कहा घर करे सवारो;
शठ ठग कपट कुटुंवही पोखे,
मनमें क्यु न विचारों
(पाठातर) उनकी संगति वारो अनु० २

"તૃષ્ણા ભુડણ ભાડની દીકરી છે, એ ઘરમા જયવારો શુ કરશે? એ લુચ્ચી છે, ઠગારી છે, કપટી છે અને પોતાના કુટુબને (પીયરીયાને) પોષનારી છે–એવુ મનમા કેમ વિચારતા નથી અથવા એની સોબત અટકાવી દો"

ભાવ–મારા પતિને તૃષ્ણા ઉપર રાગ બધાણો છે અને તેની સાથે સબધ થયો છે તેનુ સ્વરૂપ હે અનુભવ! તમે કેમ વિચારતા નથી? આવા શુદ્ધ જ્ઞાન, દર્શન, ચારિત્ર રત્નોના ધણી થઈને મારા પતિ હેવી સ્ત્રીઓ સાથે સબધ કરે છે તે તો જુઓ તમે વિચારશો તો તમારા મનમા અતિ ખેદ આવશે, ત્રાસ છૂટશે કે અહો! જેના ઘરમા શુદ્ધ પવિત્ર આદર્શરૂપ સ્ત્રીઓ છે તેઓ કોના ઘરમા આથડે છે? ધન સગ્રહ કરવાની બુદ્ધિને તૃષ્ણા કહે છે એ કુલટા સ્વચ્છદી સ્ત્રી છે અને ભાડની દીકરી છે ભાડ મશ્કરી કરીને અથવા ભિખ

૧ 'तीसना' એવો પણ પાઠ છે, અર્થ એક જ છે

૨ તૃષ્ણા=ધનાદિક સગ્રહ કરવાની બુદ્ધિ રાડ=કુલટા સ્ત્રી, સ્વચ્છદી ભાડકી=ભવાયા, મશ્કરી કે ભિખપર આજીવિકા કરનારા જાઇ=દીકરી કહા=શુ સવારો=જેવારો, જયવારો, ઉજારો શઠ=મૂર્ખી, અક્કલ વગરની, લુચ્ચી ઠગ=ઠગનારી, (જ્ઞાનધન) હરનારી કપટ=છળ કપટ કરનારી કુટુબહી=પોતાના પીયરીયા

માગીને પોતાનો નિર્વાહ કરે છે. સમાજમાં તેઓ તદ્દન અધમ વર્ગમાં આવે છે અને ભવાયાના નામથી તેઓ ઓળખાય છે. એ ભાંડ સ્થાને અહીં લોભ સમજવો. એવા ભાંડ ભવાયાની દીકરીને (એના કુળમાં) શિક્ષણ પણ સ્વચ્છંદતાનું જ મળે છે. હવે એવી કુલટા સ્ત્રી તે તમારા ઘરમાં આવીને શું જયવારો કરશે? શું ઉજારો કરશે? એ તમારા ઘરનું શું લીલું કરશે? હે અનુભવ! તમે ચેતનજીને કહો કે આવી અધમ સ્ત્રીઓ સાથે તમારે પરિચય કરવો એ તમને જરા પણ ઘટતું નથી. વળી એ તૃષ્ણા કેવી છે તેનું સ્વરૂપ ચેતનજીને જાણવું હોય તો હજુ પણ તેને બતાવો કે એ તૃષ્ણા તો શઠ છે એટલે મૂર્ખી અક્કલ વગરની છે, એને પતિ કે યારનો ખ્યાલ પણ નથી; વળી એ મહા ધૂતારી છે, જ્ઞાનધનને ઠગીને હરી જનારી છે અને સર્વ ધન-ઘરબાર લુંટી જઈ પુણ્યધન વગરનો કરી તેને બાવો બનાવી મૂકે તેવી છે; તેમ જ વળી જૂદા જૂદા વેષો કરનારી છળપ્રપંચથી ભરેલી અને છળની જ વાતો કરનારી તે છે. આવી રીતે તે શઠ છે, ઠગ છે અને કપટી છે; વળી તે ઉપરાંત તે રાગ દ્વેષ અજ્ઞાન વિગેરે પોતાના પીયરીયાંને પોષનારી છે, વધારનારી છે અને તમારા ક્ષમા ધૈર્ય વિગેરે કુટુંબીઓ સાથે લડાઈ કરનારી છે.

આવી શરમ વગરની, હલકા કુળની, મૂર્ખી, કપટી, લુચ્ચી અને પીયરીયાંને પોષનારી તૃષ્ણા તમારા ઘરમાં શું જયવારો કરવાની છે? તમને શું સારા રૂપમાં દેખાડવાની છે? એ તો એવી એવી વાત યુક્તિપૂર્વક કરશે કે તેનું રહસ્ય તમારા ખ્યાલમાં પણ આવશે નહિ. કહેશે કે મારો ભાઈ તો બાપડો આજે ઘરેથી જાય છે તે જતો જતો આવતી કાલે પાછો આવે છે અને તમારો ભાઈ તો ઓણ પોર ઓણ પોર લાગેલો જ છે. વાત એમ હતી કે પોતાનો ભાઈ દરરોજ ઘેર આવતો અને પતિનો ભાઈ વરસે બે વરસે આવતો, પણ ભાષાપ્રપંચથી હકીકતને એવા રૂપાંતરથી બતાવવામાં તૃષ્ણાદિક કપટી સ્ત્રીઓ વાગ્જાળ પાથરે છે કે જેમાં ભદ્ર જીવો ફસાઈ જાય છે. ૯

હે અનુભવ! આવી અધમ કુલટા તૃષ્ણા છે એમ મારા પતિ કેમ વિચારતા નથી? એમ તમે તેઓને કહો. વળી કહો કે એ સ્ત્રી તેઓના ઘરને, તેઓના નામને, તેઓની આબરૂને યોગ્ય નથી. એની

સોબત કરવામા ભય છે, એના સસર્ગમાં અપયશ છે, એના પડછાયામા આવવાથી પણ માનની હાનિ છે એ મહા ઠગારી, પોતાના કુળને વધારનારી અને ચેતનજીને કદિ ઊંચા ન આવવા દેનારી છે. આ પ્રમાણે ચેતનજીને સમજાવો અને એ કુલટાની સોબત છોડાવો તમે એને સ્પષ્ટ રીતે કહી દો કે કુળવાન માણસે એવી સ્ત્રીને પલ્લે પડવુ તે કોઇ પણ રીતે ઉચિત નથી

આ ગાથા સુમતિ પરભારી ચેતનને જ કહે છે કે એમ ધારીએ તોપણ અડચણ નથી, કારણકે અનુભવ એ પણ ચેતનનો જ વિષય છે. અવસ્થાભેદને લઇને અહીં તેને જૂદા જૂદા ઉદ્દેશવામા આવ્યા છે તેથી તે પ્રમાણે અર્થ કરવામા આવે છે, બાકી વસ્તુસ્વરૂપે તો ચેતનને અને અનુભવને ઉદ્દેશીને એક જ વાત કહેવામા આવે તો વિસવાદ નથી આ ગાથા અને હવે પછીની ગાથા ઉક્ત બન્ને રીતે સમજી શકાશે

હે અનુભવ! તમે એવી અધમ સ્ત્રી સાથેની સોબત મૂકાવી દો, છોડાવી દો, તજાવી દો અને ગમે તેમ કરી ચેતનજી મારે મદિરે પધારે એમ તેને સમજાવો

कुलटा कुटिल कुबुद्धि संग खेलके,
अपनी [1]पत क्युं हारो;
आनंदघन समता घर आवे,
वाजे जीत नगारो. अनु० ३

"સ્વચ્છદી વક્ર ગતિવાળી કુમતિની સાથે ખેલ કરીને આપની ઇજત શામાટે ખોઈ બેસો છો? આનદઘન મહાત્મા તો સમતાના ઘરે આવશે અને જીતના ડકા વાગશે"

ભાવ–વળી હે અનુભવ! મારા પતિને કહો કે સ્વચ્છદી, વક્ર ગતિવાળી–મોક્ષથી ઉલટી દિશાએ પ્રયાણ કરનારી કુમતિની સોબત કરીને, તેની સાથે આનંદ કરીને, તેની સાથે ખેલ કરીને તમે તમારી આબરૂ શા માટે ગુમાવો છો? એની સાથે સોબત કરવાથી તો તમે રાંડપુત્રીના પતિ કહેવાશો, એમા તમારો અપયશ થશે એમ કર

૧ પત ક્યુ ને બદલે અન્યત્ર 'પતિજ્યુ' પાઠ છે, તેનો અર્થ પ્રતીત–ઇજ્જત થાય છે
૩ કુટિલ=વક્ર ગતિવાળી પત=ઇજ્જત હારો=ખોઈ બેસો

વાનું તમારે કારણ શું છે તે તો મને સમજાવો. મને તમારે માટે બહુ લાગી આવે છે તેથી આટલું કહું છું. તમારા જેવા અલબેલા સ્વામીનાથને મારા જેવી રૂપ સૌભાગ્યવાન્ પવિત્ર પતિવ્રતા સાધ્વી સ્ત્રી મળી છે, તમે શ્રદ્ધા, ક્ષમા, દયા વિગેરે મહા ઉત્તમ મારા કુટુંબીઓના જમાઈ થયા છો છતાં તમે સ્વચ્છંદી સ્ત્રી જેની ગતિ નિરંતર મોક્ષથી પરાઙ્મુખ હોય છે તેની સાથે કેમ ખેલ ખેલો છો? તેમાં રસ લઈને કેમ સુખ માનો છો?

જુઓ, તમે આનંદના અર્થી હો, વાસ્તવિક સુખના લાલચુ હો, નિરંતર સુખના ઇચ્છિક હો તો વિચારો કે આનંદઘન મહાત્મા જેઓ સચ્ચિદાનંદસ્વરૂપ છે તેઓ તો સમતાને મંદિરે પધારશે, તે કદિ પણ માયા મમતા તૃષ્ણા જેવી કુટિલ સ્રીઓના મંદિરમાં આવશે નહિ, તેની સામે દૃષ્ટિપાત પણ કરશે નહિ અને તેમ થશે ત્યારે જ ખરા વિજયડંકા વાગશે. એવા વિજયના ડંકા કાંઈ માયા મમતાના મંદિરે જવાથી વાગશે નહિ. માટે અનુભવ! તમે તમારા મિત્ર ચેતનજીને કહો કે હવે એ માયા મમતાનો ત્યાગ કરી પોતાના કોણ છે તેને વાસ્તવિક રીતે ઓળખે અને જે મંદિરમાં આનંદઘન ભગવાનનો વાસ છે તે સુમતિના મંદિરમાં પધારી પોતાના વિજયડંકા વગાડે.

અનુભવને આ સર્વ હકીકત સુમતિ કહે છે તે ચેતનજી સાંભળે છે, કારણકે અનુભવનું સ્થાન તો ચેતન જ છે: વિભાવદશા મૂકી બરાબર અવલોકન કરે એટલે યથાર્થ સ્વરૂપજ્ઞાન થાય તેને અનુભવ કહે છે.* ચેતનને જ્યારે એવો અનુભવ થાય છે ત્યારે તેને સ્વપરનું સ્વરૂપ બરાબર સમજાય છે, ધીમે ધીમે વિકસ્વરતા પ્રાપ્ત થતી જાય છે અને આખરે આનંદઘનપદપ્રાપ્તિ થાય છે. એ સ્વરૂપાનુસંધાનમાં શુદ્ધ ચેતનાનો પણ પરિચય થાય છે અને અપૂર્વ સુખનો પ્રત્યક્ષ અનુભવ થાય છે. રહસ્ય આખા પદનું એ છે કે તૃષ્ણા કુમતિ વિગેરે વિભાવને ઓળખી તેનો ત્યાગ કરવો અને શુદ્ધ સ્વભાવદશામાં રમણ કરવું એ જીવનનું લક્ષ્ય સ્થાન છે અને પરમ સાધ્ય છે.

---

* ખટાશને યાદ કરતાં કે સારાં સારાં ભોજનો યાદ કરતા મુખમાં પાણી છૂટે છે ને તેને ખાતી વખત પણ છૂટે છે, તોપણ આ બેમાં જેમ ઘણો જ આંતરો છે તેમ જ્ઞાન અને અનુભવમાં તફાવત છે.

૫૬ પદરમુ–(રાગ સારગ)

मेरे घट ग्यान भानु भयो भोर. मेरे०
चेतन चकवा चेतना चकवी,
भागो विरहको सोर. मेरे० १

"મારા હૃદયમા જ્ઞાનરૂપ સૂર્યનો ઉદય થવાથી પ્રભાત થયો, તેથી શુદ્ધ ચેતન જે ચકવો છે, ચેતના જે ચકવી છે (તેના) વિરહનો શોરબકોર અટકી પડ્યો"

ભાવ–સુમતિએ અનુભવદ્વારા ચેતનજીને આગળ કહી તે હકીકત કહેવરાવી એટલે ચેતનજીનુ સ્વરૂપ પ્રગટ થવા માડ્યુ, તેઓ મમતા માયાના મદિરેથી સુમતિના મદિર તરફ આવી તેના સમાગમમા વિશેષ રહેવા લાગ્યા, પોતાની વાસ્તવિક સ્થિતિનો ખ્યાલ કરવા લાગ્યા અને તેને ઓળખવા લાગ્યા એમ કરતા કરતા જ્યારે સત્તામાથી પણ મોહનીય કર્મનો ક્ષય કરી ચેતન શુદ્ધ થાય છે ત્યારે તેની શુદ્ધ ચેતના પ્રગટ થાય છે શુદ્ધ દશામાં વર્તતો ચેતન નીચે પ્રમાણે ઉદ્ગાર કાઢે છે તે રટણ કરવા યોગ્ય છે

મારા હૃદયમા જ્ઞાનરૂપ સૂર્યનો ઉદય થવાથી પ્રભાત થયો આત્માનો જ્ઞાનગુણ જ્યારે પ્રગટ થાય છે ત્યારે તેને સર્વત્ર અજવાળુ દેખાય છે, તેને સ્વપરનુ ભાન થાય છે અને તેની સર્વ અધકારજનિત મુશ્કેલીઓ દૂર થઈ જાય છે

શુદ્ધ ચેતન પોતે ચકવો છે અને શુદ્ધ ચેતના ચકવી છે આ ચકવા ચકવીને આખી રાતનો વિરહ હતો બન્ને નદીના જૂદા જૂદા (સામસામા) કાઠા ઉપર બેસીને કાકા અવાજ કરીને શોરબકોર કરતા હતા તે અવાજ હવે બધ થઈ ગયો પ્રભાત થવાથી રાત્રિનો વિરહકાળ બધ થયો અને શુદ્ધ ચેતન અને શુદ્ધ ચેતના મળ્યા ચકવો અને ચકવી આખી રાત નદીના બે કાઠાપર બેસી શોરબકોર કર્યા કરે છે, પણ અધારાને લીધે એક બીજાને દેખી શકતા નથી પ્રભાત થાય છે ત્યારે તેમનો વિરહ મટી જઈ બન્ને એકઠા થાય છે

૧ ઘટ=હૃદયમા ભાનુ=સૂર્ય ભોર=પ્રભાત ભાગો=અટક્યો સોર=શોરબકોર, અવાજ

ખવાથી આપણાં જ્ઞાનાદિ રત્નો ઢંકાઈ ગયાં હતાં, પણ તેનું ચોરનાર કોઈ બીજું નહોતું. રત્નો તો ઘરમાં ને ઘરમાં જ હતાં, પણ આપણે તેને શોધી શકતા નહોતા. એને કર્માદિ ચોરો લુંટી લે છે એમ માનતા હતા તે તો આપણું અજ્ઞાન હતું, વાસ્તવિક રીતે તો મારી ઋદ્ધિને છુપાવી દેનાર હું પોતે જ હતો, તે ઋદ્ધિને છુપાવી દેનાર કર્મોનો કર્ત્તા પણ હું પોતે હતો. આવી રીતે ચોરીનો પત્તો લાગ્યો અને અન્યને ચોર કહેવાનો વિચાર હૃદયમાં થતો હતો તે નીકળી ગયો. ખરેખર! આવી જાતની કબૂલાત આપવી એ પણ અતિ વિષમ છે, પરંતુ જ્યાંસુધી જ્ઞાનભાનુનો ઉદય થાય નહિ ત્યાંસુધી પોતાની ચોરી કરનાર પોતે જ છે એવો ભાસ પણ થાય નહિ અને કદાચ ભાસ થઈ જાય તો તેટલે દરજ્જે પોતાની ભૂલ કબૂલ કરવાની સરળતા પણ પ્રાપ્ત થાય નહિ.

अमल कमल [1]विकच भये भूतल,
मंद विषय शशि कोर;
आनंदघन एक वल्लभ लागत,
और न लाख किरोर. मेरे० ३

"મેલ વગરનું હૃદયકમળ વિકસ્વર થયું, (આત્મ) ભૂમિપર વિષયરૂપ ચંદ્રની કાંતિ મંદ થઇ ગઈ. (હવે તો) આનંદઘન માત્ર વલ્લભ લાગે છે, બીજા લાખો કરોડો વલ્લભ નથી લાગતા."

ભાવ–જ્ઞાનરૂપ ભાનુનો ઘટમાં ઉદય થયો ત્યારે હૃદયકમળ વિકસ્વર થયું. 'કમલિની દીનકર કર ગ્રહે, વળી કુમુદિની હો ધરે ચંદશું પ્રીત' સૂર્યનો ઉદય થયે સૂર્યવિકાસી કમળ વિકસ્વર થાય છે અને ચંદ્રનો ઉદય થતાં રાતે કુમુદ વિકસ્વર થાય છે. હૃદયકમળ વિકસ્વર થયું એટલે હૃદયમાં એક પ્રકારની જાગૃતિ થઇ ગઈ, તેમાં આનંદ આનંદ પ્રસરી ગયો.

---

૧ વિકચ ભયે ભૂતલને બદલે 'વિકચ નભ્રતલ' એવો પાઠ છે.

૩ અમલ=મેલ વગરનું, નિર્મળ. વિકચ=વિકસ્વર. ભયે=થયું, ભૂતલ=પૃથ્વીતલ, આત્મભૂમિકા. નભ્રતલ એ પાઠાંતરનો અર્થ મળતો નથી. કોર=કાંતિ. એક=માત્ર. વલ્લભ=વહાલા. કિરોર=કરોડ, સો લાખ..

વળી સૂર્યનો ઉદય થવા માડે છે ત્યારે ચદ્રની કાતિ ઝાખી થતી જાય છે તેમ જ્ઞાનભાનુનો ઉદય થતા આત્મભૂમિ ઉપરથી વિષયોરૂપ ચંદ્રની કાતિ ઝાખી પડવા લાગી. પાચ ઇંદ્રિયોના ત્રેવીશ વિષયો છે રાગ દ્વેષપર જય મેળવવાથી અને વસ્તુસ્વરૂપનુ જ્ઞાન થવાથી વિષયો ઉપર પ્રેમ મદ થતો જાય છે, વિરસ વિષયપુષ્પ ઉપર મનભ્રમર રખડતો બધ થતો જાય છે, તેને તેમા પ્રેમ થતો નથી, રાગ થતો નથી, આનદ થતો નથી પછી આ જીવને ખાવામા, પીવામા, પહેરવામા, ઓઢવામા, રૂપ જોવામા, સુંઘવામા કે સાંભળવામા જે રસ પડતો હતો તે અટકી જાય છે

હવે તો માત્ર આનદરાશિ ભગવાન્ તેને વલ્લભ લાગે છે, બીજા લાખો કરોડો ઉપર તેને પ્રથમ જે રાગ થતો હતો, તેઓ તરફ આકર્ષણ થતુ હતુ, તેઓ ઉપર લય લાગતી હતી તે સર્વ અટકી ગયુ અને હવે તે સર્વ તદ્દન ફીકા લાગે છે, રસ વગરના લાગે છે, દમ વગરના લાગે છે જ્ઞાનભાનુનો ઉદય થતા આવી રીતે શુદ્ધ ચેતનાનો વિરહકાળ પૂર્ણ થાય છે, આત્મવિભૂતિ પ્રગટ થાય છે, વિષયપ્રેમ મદ થતો જાય છે અને આનદઘન ભગવાન્ તરફ એકતાન લાગે છે અને મન અન્યત્ર ત્યા ત્યા ભટકતું હતુ તે એક ઠેકાણે સ્થિર થઈ જાય છે

વિષયપ્રતિભાસ કે આત્મપરિણતિમત્ જ્ઞાન થાય ત્યાસુધી વસ્તુસ્વરૂપના શુદ્ધ અવબોધ સાથે તેવુ વર્તન થતું નથી અત્ર જે જ્ઞાનભાનુનો ઉદય થયો તે તત્ત્વસવેદન જ્ઞાન સમજવુ વિષયપ્રતિભાસ આત્મપરિણતિમત્ અને તત્ત્વસવેદન જ્ઞાનનુ સ્વરૂપ બહુ વિચારવા લાયક છે એના સબધમા હરિભદ્રસૂરિ મહારાજે એક અષ્ટક લખ્યુ છે તે મનન કરવા યોગ્ય છે સ્થળસકોચથી અત્ર તેપર વિશેષ વિવેચન કર્યુ નથી તાત્પર્યાર્થ એ છે કે વસ્તુસ્વરૂપ ઓળખી, યથાસ્થિત સ્વપર વિવેચન કરી, આત્મિક ધર્મો અને પૌદ્ગલિક પદાર્થો સાથેનો સબધ વિચારવો, ઓળખવો અને બન્નેનો ભેદ કરી સ્વને આદરવો અને પરનો ત્યાગ કરવો તે તત્ત્વસવેદન જ્ઞાન છે

અનુભવ પોતે આ ઉદ્ગારો કાઢે છે અને ચેતનજીને સમજાવે છે કે જ્યારે જ્ઞાનભાનુનો ઉદય તમારા ઘટમા થશે ત્યારે તમારી અત્ર વર્ણવી છે તેવી સ્થિતિ થશે. આ પ્રમાણે ભાવ વિચારવાથી

ભાવ-શુદ્ધ ચેતના ચેતનને ઉપર કહી ગઈ કે મારે મન તું અમૂલ્ય છે, તે કેવી રીતે? એ વાત અત્ર બતાવે છે. ઝવેરી લાલ માણેકની કિમત કરે છે કે આ માણેક પાંચ હજારનું છે, આ દશ હજારનું છે, આ વીશ હજારનું છે વિગેરે, પણ મારા પ્રીતમ સુખદાયી માણેક છે તેની કિમત તો ઝવેરી પણ કરી શકે તેમ નથી. ઝવેરી કિમત કેમ કરી શકતા નથી? તેનું કારણ બતાવતાં પહેલાં આપણે જાણવું જોઇએ કે લાલ માણેકની કિમત ઝવેરી અરસપરસ માણેકને સરખાવીને કરે છે, એક માણેકની કિમત કરતાં બીજા માણેકમાં તેજ (lustre) વિશેષ હોય તો તે બેને સાથે મૂકીને તેની કિમત આંકે છે, પણ મારા લાલ રંગીલાની સાથે મૂકી શકાય એવું ઓછી વધતી કિમતનું જ્યાં રત્ન જ ન હોય ત્યાં તેની કિમત કેવી રીતે આંકી શકાય? જેને સરખાવવા માટે અન્ય રત્ન નથી, તેની કિમત શું હોઈ શકે? એ તો અમૂલ્ય છે. માણેકના પટંતરમાં રહેલ માણેક તેને ઓછી વધતી કિમતનું બતાવે છે, પણ આ તો જેની સાદૃશ્યમાં મૂકી શકાય એવી વસ્તુ (પૌદ્ગલિક) દુનિયામાં છે જ નહિ તો પછી તેની કિમત કેવી રીતે થઇ શકે?

શુદ્ધ દશામાં વર્તતા આત્માનું તેજ નિરંતર એક સરખું જ રહે છે, તેમાં વધઘટ થતી નથી, તેમાં અનંત જ્ઞાન, દર્શન, ચારિત્રાદિ ભરપૂર હોય છે, તેના તેજનો પ્રકાશ આંતરચક્ષુને એક સરખો મળ્યા કરે છે. આવા તેજવાળા આત્માની-લાલ રંગીલા નાથની કિમત કોઈ ઝવેરી પણ કરી શકે તેમ નથી, કારણકે તે અમૂલ્ય છે.

पंथ निहारत लोयणे, द्रग लागी अडोला;
जोगी* सुरत समाधिमे, मुनि† ध्यान झकोला. निशदिन० ३

"અનિમેષ ચક્ષુ લગાવીને મારી આંખોવડે (પતિનો) માર્ગ

---

* જોગી સુરતને બદલે 'જોગીસર' તે એવો પાઠાંતર છે. જોગીસર એટલે યોગેશ્વર-વિશિષ્ટ યોગી સમજવો. † મુનિને બદલે 'માનું' પાઠાંતર છે તેપર વિવેચન ભાવાર્થમાં જુઓ.

૩ પંથ=માર્ગ. નિહારત=જોઉં છું. લોયણે=લોચનવડે, આંખોવડે. દ્રગ=આંખો, ચક્ષુ. લાગી=વળગી છે. અડોલા=હીલચાલ વગરની, અડગ, અનિમેષ. સુરત=નજર. ઝકોલા=લહેરમાં.

નિહાળુ છું, જેમ યોગી સમાધિમા સુરત રાખે છે અને મુનિ ધ્યાનની લહેરમા મન રાખે છે તેમ"

ભાવ–હે નાથ! મારો તમારા ઉપર એવો પ્રેમ છે કે મારી આખને ફરકાવ્યા વગર, એક ક્ષણુ પણુ બધ રાખ્યા વગર તારો માર્ગ હુ જોયા કરૂ છુ વિરહી સ્ત્રી પતિની રાહ જુએ છે, પતિની વાટ જુએ છે, જે દિશા તરફથી પતિ આવવાના હોય તે તરફ જોયા કરે છે શુદ્ધ ચેતના કહે છે કે હે નાથ! હું તમારા આવવાના માર્ગ તરફ આખને મટકાવ્યા વગર જોઉં છુ કે મારા નાથ આ માર્ગે આવશે. સમતાના માર્ગ ઉપર નજર રાખી બેસી રહું છુ, સતોષના માર્ગ તરફ આંખ લગાડી માર્ગપ્રતીક્ષા કરૂ છુ કે મારા નાથ એ માર્ગે પધારશે વ્રત નિયમના માર્ગે ચક્ષુ સ્થિર કરૂ છુ કે કદાચ નાથ તે રસ્તે પધારશે અને તેમ કરવામા મારી આખનુ મટકુ પણુ હું મારતી નથી મારા ચક્ષુ આપના માર્ગ ઉપર એવા સ્થિર કરૂ છું કે જેવુ યોગીનુ સાધ્ય સમાધિમા અથવા મુનિનુ મન ધ્યાનમા સ્થિર થાય છે પાતંજળ યોગદર્શનકારે યોગના આઠ અગ જણાવ્યા છે તેમા સમાધિ એ આઠમુ અગ છે, અને તે મત પ્રમાણે યોગીની એમા પરિસમાપ્તિ થાય છે યોગદર્શનના મત પ્રમાણે યોગના પાચ અગો યમ, નિયમ, આસન, પ્રાણાયામ અને પ્રત્યાહાર એ મદાધિકારીને માટે બતાવેલા છે, જ્યારે ધારણા, ધ્યાન અને સમાધિ તે સર્વ અધિકારીને સામાન્ય છે. પ્રસ્તુત સમાધિનુ સ્વરૂપ બતાવતા કહે છે કે, तदेवार्थमात्रनिर्भास स्वरूपशून्यमिव समाधि ધ્યાન જ્યારે ધ્યેયરૂપ અર્થના આકારનો જ નિર્ભાસ કરાવે છે અને પોતાના સ્વરૂપથી જાણે શૂન્ય હોય એવુ થાય છે ત્યારે સમાધિ કહેવાય છે ધ્યાનઅગમા અને સમાધિઅગમા ફેર એટલો છે કે ધ્યાનમા ધ્યેયનુ અને વૃત્તિનુ પૃથક્ ભાન હોય છે અથવા બીજી રીતે કહીએ તો ધ્યાનમા ધ્યેયાકાર વૃત્તિનો પ્રવાહ વિચ્છિન્ન હોય છે અને સમાધિમા અવિચ્છિન્ન હોય છે યોગદર્શનના મત પ્રમાણે સમાધિમા જે શૂન્ય સ્વરૂપ પ્રાપ્ત થાય છે તે જૈન દર્શનના યોગજ્ઞાનને ઇષ્ટ નથી, પણ અત્ર તે વિષય પ્રસ્તુત નથી તેથી તેની ચર્ચા પણ અપ્રાસગિક ગણાય, છઠ્ઠા પદના વિવેચનમા અને ઉપોદ્ઘાતમા તે સબધી કાઇક ઉલ્લેખ કર્યો છે તાત્પર્યાર્થ એ છે કે

ખોળા પાથરવા એ ગુજરાતી ભાષાનું ખાસ અર્થસૂચક વાક્ય (idiom) છે. સંઘને આમંત્રણ કરવા વિગેરે પ્રસંગે સંઘની પ્રસાદી મેળવવા ખોળા પાથરવામાં આવે છે અને ભાષામાં તે ભિક્ષા માગવાના-કૃપા માગવાના અર્થમાં વપરાય છે.

આટલી બધી નમ્રતા બતાવવાનું કારણ પણ શુદ્ધ ચેતના કહી દે છે. હે નાથ! જ્યારે હું તમારૂં મુખ જોઉં છું ત્યારે મારા મનનું ડામાડોળપણું ચાલ્યું જાય છે, હું તમારામાં સ્થિર થઈ જાઉં છું અને મારો અને તમારો એક વાર મેળાપ થયા પછી કોઈ કાળે પણ વિરહ થતો નથી. આવી રીતે મારો અને તમારો મેળાપ મારા મનની જે અસ્થિર અવસ્થા છે તે દૂર કરી નાખે છે, મનમાંનું દુઃખ દૂર કરી નાખે છે અને તે સ્થિતિ નિરંતરને માટે પ્રાપ્ત થાય છે તેથી હે નાથ! મારે મંદિરે જરૂર પધારો.

मित्त विवेक वातें कहें, सुमता सुनि बोला;
आनंदघन प्रभु आवशे, सेजडी रंग रोला. निश० ५

"ઉપર પ્રમાણે સુમતાના બોલો સાંભળીને (ચેતનને સુમતાનો) મિત્ર વિવેક વાતમાં કહે છે કે આનંદરાશિ ભગવાન્ તારી સેજપર પધારશે અને રંગ વરસાવશે."

ભાવ-શુદ્ધ ચેતનાએ (સુમતાએ) નાથજીને પધારવાના સંબંધમાં ઉપર પ્રમાણે વિલાપ કર્યો, આમંત્રણ કર્યું તે બાજુમાં રહીને મિત્ર વિવેક સાંભળતો હતો. શુદ્ધ ચેતનાને આ પ્રમાણે વિલાપ કરતી સાંભળી વિવેક મિત્રે તેને (સુમતિને) કહ્યું કે હે સુમતા! સાંભળ! આનંદરાશિ ભગવાન્-સ્વયં અખંડાનંદસ્વરૂપ ચિદાનંદ ચેતનજી તારા મંદિરે હવે જરૂર પધારશે, અને રંગ ઉડાડશે, આનંદ કરશે, મજા કરશે; માટે હવે તારે વિલાપ કરવો ઉચિત નથી.

ચેતનને જ્યાંસુધી સદસદ્વિવેક થતો નથી ત્યાંસુધી તે પરભાવમાં રમરણ કર્યા કરે છે. તે સમજતો નથી કે સ્વ વસ્તુ શું છે અને પર વસ્તુ કઈ છે? તેથી તે પરભાવમાં રમણ કરવામાં આનંદ

---

૫ મિત્ત=મિત્ર. વાતેં=તેથી અથવા વાતમાં. સુનિ=સાંભળ. બોલા=વચન. સેજડી=બિછાનાપર. રંગ=રસરંગ. રોલા=વરસાવશે

માને છે અને તેની અસર એટલે સુધી થાય છે કે પરભાવ તે તેનો સ્વભાવ જેવો થઈ જાય છે વિષય, કષાય, નિદ્રા, વિકથા, પ્રમાદ વિગેરેના સેવનમા તેને એટલો આનદ આવે છે કે તે તેમા તન્મય થઈ જાય છે, તદ્રૂપ થઈ જાય છે અને સસાર વધારતો જાય છે આ સર્વનુ કારણુ એ છે કે તેને વસ્તુસ્વરૂપનુ જ્ઞાન નથી, ભાન નથી, સમજણુ નથી મિત્ર વિવેક જે ખરા ખોટાનુ—સ્વપરનુ વિવેચન કરે છે તે તેનાથી દૂર છે અને તેને લઈને ઉપર જણુવેલ પરિણુામ આવે છે હવે મિત્ર વિવેક સમતાને કહે છે કે હે બાળા! ચેતનજી સાથે મારે સબધ થવા માડ્યો છે તેથી તેના મનની ગુપ્ત વાત હુ તને કહી શકુ છુ. મેં તેને વસ્તુઓનુ વિશિષ્ટ જ્ઞાન આપ્યુ છે તેથી હવે તેઓ મમતા માયાનો સબધ મૂકી દઈને શુદ્ધ માર્ગ ગ્રહણુ કરવા લાગ્યા છે તેથી છેવટે એ મારો મિત્ર ચેતનજી જે વસ્તુસ્વરૂપે આનદઘન ભગવાન્ જેવો છે તે તારે મદિરે પધારશે, અને તારી સેજપર રગ જમાવશે, તારી સાથે પ્રેમથી ભેટશે, અને તારામય થઈ જઈ તને શુદ્ધ ચેતના બનાવી દેશે અને અંતે સર્વનો મેળાપ અનત કાળ સુધી રહેશે. મમતા માયાને મૂકી દઈ એક વખત શુદ્ધાવબોધ તેને થશે તો પછી તારે તેની ચિંતા નહિ રહે, માટે તારે શોક કરવાની જરૂર નથી, નાથજીને તેના મદિરમા લાવવામા મારા તરફથી હુ બનતી મદદ કરીશ.

સમતા અને શુદ્ધ ચેતના વચ્ચે કોઈ વખત ગોટાળો થઈ ગયો લાગે તો તેમ સમજવાનુ નથી. વિશિષ્ટ અવસ્થામા ચેતનની સ્ત્રી શુદ્ધ ચેતના રહે છે અને પ્રાથમિક શુદ્ધ થતી જતી અવસ્થામા સમતા (સુમતા) તેની સ્ત્રી હોય છે આગળ જતા સમતા પોતે જ શુદ્ધ ચેતનાનું રૂપ લે છે તેથી સર્વ વિરોધ શમી જાય છે. આખા પદનો આશય એ જ છે કે ચેતનને માયા મમતામા મુઝાતો અટકાવી તેની શુદ્ધ દશા પ્રગટ થાય તેવો પ્રયાસ કરવાની બહુ જરૂર છે. શુદ્ધ આનદઘન ચેતનનુ તે અત્ય પર્યવસાન છે અને તે પ્રગટ કરવા માટે જેટલો બને તેટલો પુરૂષાર્થ કરવાની આવશ્યકતા છે એ સબધમા પ્રમાદ કરવાથી પ્રાપ્ત થયેલ ઉત્તમ જોગવાઈનો લાભ મળતો નથી અને સસારપાત થતો જાય છે

પદ સત્તરમું.

(સોરઠ ગિરનારી.)

છોરાને ક્યું મારે છે રે, જાયે કાટ્યા ડેણ;[1]
છોરો છે મારો વાલો ભોળો, બોલે છે અમૃત વેણ. છોરાને૦ ૧

"છોકરાને કેમ મારે છે? એ છોકરો તારા દેવાને કાપી નાખે-છેદન કરે તેવો છે. એ મારો છોકરો બાળો ભોળો છે અને અમૃત જેવાં વચન બોલે છે."

ભાવ—ઉપરના પદમાં છેવટે કહ્યું છે કે મિત્ર વિવેકે સુમતિને કહ્યું કે નાથ તારા મંદિરે પધારશે અને સેજડીમાં રસરંગ જમાવશે. હવે સુમતિ ચેતનને કહે છે કે હે ચેતનજી! તમે આ છોકરાને શું મારો છો? એ છોકરો તો તમારા અનેક ભવમાં કરેલાં કર્મરૂપ ઋણને છેદન કરે તેવો બળવાન્ છે, વળી તે બાળો ભોળો છે અને કાલાં કાલાં વચન બોલે છે. અત્ર છોકરો તે ઉપજતું ઉપશમ સમકિત સમજવું. જરા વખત (અંતર્મુહૂર્ત) ફરસી ચાલ્યું જાય તેને ઉપશમ સમકિત કહેવામાં આવે છે. અનાદિ મિથ્યાત્વી જીવ પ્રથમ એ સમકિત પ્રાપ્ત કરે છે. આખા ભવચક્રમાં પાંચ વખતથી વધારે વાર ઉપશમ સમકિત જીવ પામતો નથી. એ સમકિત વીજળીના ઝબકારા જેવું છે, એની સ્થિતિ અંતર્મુહૂર્તની છે. હે ચેતન! તું ઉપશમ સમકિત-રૂપ બાળકને શા માટે મારે છે? એનો ઘાત શા માટે કરે છે? સમકિતની શક્તિ એવી છે કે એ બાળક હોય તોપણ અનાદિ કાળથી લાગેલા અને તેથી વૃદ્ધ કહેવાતા મિથ્યાત્વરૂપ ઋણનો ઘાત (નાશ) કરી નાખે છે. એ ઉપશમ સમકિત હજુ બાળક છે, કારણકે હાલજ ઉત્પન્ન થયેલ છે અને વળી સંપૂર્ણ જ્ઞાનાભાવી હોવાથી ભોળું છે. એવા બાળા ભોળા છોકરાને તું શામાટે મારે છે? શામાટે તેનો નાશ કરે છે?

વળી તે અમૃત સમાન વચન બોલે છે. સુદેવને એ સુદેવ માને છે, સુગુરૂને સુગુરૂ માને છે અને શુદ્ધ ધર્મને સુધર્મ માને છે. આવા

---

૧ જાયે=છોકરે. કાટ્યા=કાટી નાખ્યા, છેદન કર્યા. ડેણ=વૃદ્ધ, ઘરડા; અથવા દેવું (કર્મપ્રપંચરૂપ દેવું સમ્યક્ત્વ પુત્ર ટાળે છે.)

સાચા અતઃકરણના અને અમૃત સમાન મીઠા વચન બોલનારા બાળકને તો તારે રમાડવુ યોગ્ય છે કે તેને મારવુ યુક્ત છે? સામાન્ય નિયમ પ્રમાણે કાલા વચન બોલનાર છોકરાઓ સર્વને પ્રિય લાગે છે અને તારા સબધમા તો તેથી ઉલટુ છે આ બાળક તો આત્મધર્મ અને કેવલીપ્રણીત ધર્મમાં અભેદ બતાવે છે, તને શુદ્ધ સ્વરૂપનુ ભાન કરાવે છે અને સાધ્યનુ દર્શન કરાવે છે એવા બાળકને તુ શુ જોઇને મારે છે? તેનો શામાટે નાશ કરે છે? તુ જે કાર્ય કરે છે તે વ્યવહારથી તદ્દન વિપરીત અને ગેરવાજબી જણાય છે માટે તું જરા વિચાર કર.

આ પદનો અર્થ એક ટબા અનુસાર કર્યો છે એ ટબો ન ૨ નો છે જેના સબધમા ઉપોદ્ઘાત જુઓ મહારાજશ્રી ગભીરવિજયજીએ કરેલો અર્થ પદને છેડે આપ્યો છે તે પણ વિચારવા યોગ્ય છે

लेय लकुटिया चालण लाग्यो, अब कांइ फुटा छे नेंण;
तुं तो मरण सिराणे सुतो, रोटी देसी कोण; छोराने० २

"(વળી જો!) એ બાળક લાકડી લઇને (ટેકો દઇને) ચાલવા લાગ્યો છે (હે ડેણ!) તારી શુ આંખો હવે ફુટી ગઈ છે (કે તુ તે દેખતો નથી)? પણ તુ તો મરણને ઓશીકે સુતો છે, ત્યારે તને ખાવાનુ કોણ આપશે?"

ભાવ–હે વૃદ્ધ જઠરા! ડેણ! મિથ્યાત્વ! તુ જો, આ ચેતનજી જેને ઉપશમ સમકિત પ્રાપ્ત થયુ છે તેનું સ્વરૂપ કેવુ છે તે વિચાર એ બાળક સ્વરૂપ સાક્ષાત્કાર કરે છે અને પોતાના બે પગો ઉપર લાકડીનો ટેકો દઇને ડગુમગુ ચાલવા લાગ્યો છે એના બે પગ તે તાત્ત્વિકવૃત્તિ રૂચિ અને આગમાનુયાયી શુદ્ધ શ્રદ્ધા સમજવી તાત્ત્વિક શુદ્ધ વસ્તુસ્વરૂપના જ્ઞાન ઉપર રૂચિ અને આગમકથન ઉપર શુદ્ધ શ્રદ્ધા એ સમકિતના અગ છે આ બન્ને પગ ઉપર ચેતનજી ઉપશમ સમકિતરૂપ લાકડીનો ટેકો દઈ ડગમગ ડગમગ ચાલવા લાગ્યો છે એને સાધ્યનુ દૂરથી દર્શન થયુ છે, સ્વરૂપજ્ઞાનનો પ્રકાશ તેનાપર

---

૨ લકુટિયા=લાકડી, યષ્ટિ ચાલણ=ચાલવા. ફુટા છે=ફુટી ગઈ છે નેણ=આંખો સિરાણે=ઓશીકે રોટી=ખાવાનુ દેસી=આપશે

પડવા લાગ્યો છે અને ગ્રંથીનો ભેદ થયો છે. આવી રીતે ચાલવા લાગ્યો એટલે ઉત્ક્રાન્તિમાં-ચતુર્થ ગુણસ્થાનકમાં વિશેષ વધારો કરવા લાગ્યો અને આગળ પ્રગતિ કરવા લાગ્યો. અરે જઠર મિથ્યાત્વ! ડોસા! તું શું આ દેખતો નથી? તને આ સર્વ સૂજતું નથી? પણ ખરેખર, તને તે ક્યાંથી સૂજે? તારાં કેવળજ્ઞાન કેવળદર્શનરૂપ નેત્રો તો અનાદિ કાળથી ફુટેલાં છે તે કાંઈ આજકાલનાં ફુટેલાં નથી અને જેનાં નેત્રો ફુટી ગયાં હોય તે શુદ્ધ સ્વરૂપ ક્યાંથી દેખી શકે? તું તો આજન્મ આંધળો છે તેથી તને આ હકીકત દેખાય જ ક્યાંથી?

વળી હે મિથ્યાત્વ! તું અનાદિ કાળથી ચેતનજીના ઘરમાં વિલાસ કરીને જેમ ઘરને કોલ કોતરે છે એટલે હક્કર ઘરને ખોદી નાખે છે તેમ તેં તેનાં જ્ઞાન દર્શન ચારિત્રને ખોદી નાખ્યાં છે, પણ હવે તો તું મરણને ઓશીકે સુતો છે એટલે તારો છેડો નજીક આવ્યો છે. કારણકે આગમમાં કહ્યું છે કે पणवारा उवसमियं ભવચક્રમાં ઉપશમ સમકિત પાંચ વાર પ્રાપ્ત થાય છે. ચેતનજી પાંચ વાર તો ઉપશમ સમકિત પામી ચૂક્યો છે. હવે નિયમા ક્ષપકશ્રેણી આરંભશે તેથી તારો અંત નિરંતરને માટે આવી પહોંચ્યો છે. તારૂં જીવન તારા આહાર ઉપર છે, તારો આહાર અનંતાનુબંધી ક્રોધ, માન, માયા, લોભની ચોકડી અને સમકિત મોહની, મિશ્ર મોહની અને મિથ્યાત્વ મોહની છે અને સમકિત પ્રાપ્ત થતાં તેનો ક્ષય, ક્ષયોપશમ કે ઉપશમ થાય છે તેથી એ તારો આહાર મળતો તને બંધ થયો છે. આવી રીતે તારા જીવનના આધારરૂપ સાત કર્મ પ્રકૃતિનો આહાર તને મળતો બંધ થવાથી તારૂં મૃત્યુ નજીક આવી પહોંચ્યું છે. હવે તો ચેતનજી કદિ પણ તારી નજીક આવશે નહિ, તને દાદ દેશે નહિ અને તારી સંગત કરશે નહિ. મિથ્યાત્વનું જોર એટલું બધું સખ્ત વર્તે છે કે સમકિત પ્રાપ્ત થયા પછી પણ તેનાથી બની શકે ત્યાંસુધી આ જીવને ખેંચી ખેંચીને પણ મિથ્યાત્વ ઉપર પછાડે છે પણ સમ્યક્ત્વપ્રાપ્તિ પછી છેવટે વધારેમાં વધારે અર્ધ પુદ્ગલ પરાવર્તન જેટલા કાળમાં તો તે ક્ષપકશ્રેણી માંડી સર્વ કર્મોને હઠાવી દે છે અને તે વખતે મિથ્યાત્વને સર્વથા કાપી નાખે છે, નિરંતરને માટે કાપી નાખે છે અને પછી મિથ્યાત્વનું તેનાં જ્ઞાન દર્શન ચારિત્રપર જે સામ્રાજ્ય ચાલતું હતું તે અટકી જાય

છે એ સમકિત ગમે તો ક્ષાયિક હોય, ઉપશમિક હોય કે ક્ષાયોપશમિક હોય પણ તેની પ્રાપ્તિ પછી અર્ધ પુદ્ગલપરાવર્તથી વધારે કાળ જીવ સસારમા રહેતો નથી આ પ્રમાણે હોવાથી હે મિથ્યાત્વ! તુ ગમે તેટલો પ્રયાસ કરે પણ નકામુ જ છે તુ મરણપથારીએ જ સુતો છે અને ચેતનજીનો આધાર તો હવે સમ્યક્ત્વ બાળક ઉપર જ રહેલો છે

पांच पचीस पचासा उपर, बोले छे सुधा वेण;
आनंदघन प्रभु दास तुमारो, जनम जनम के सेण; छोराने० ३.

"પાચ પચીશ પચાસ ઉપર તે સારા વચન બોલે છે હે પ્રભુ! આનદનો સમૂહ તમારો સેવક છે, તમે જન્મ જન્મના સ્વજન છો"

ભાવ–સુમતિ મિથ્યાત્વ કેણને કહે છે. પરમેશ્વરભાષિત આગમમાં એવુ વચન છે કે એક સમયાવચ્છેદે અસખ્યાતા ઉપશમ સમકિત પામીએ એ મર્વ આગમાનુયાયી શુદ્ધ વચન બોલે છે, કારણકે એ ક્ષપકશ્રેણીના પ્રારભી છે એણે આગમમા કહ્યુ છે તે પ્રમાણે ઉપશમની પ્રાપ્તિ પાચ વાર કરી લીધી છે અને હવે તો નિરતરને માટે મિથ્યાત્વનો ઘાત કરવા તે ઉદ્યુક્ત થયો છે હે પ્રભુ! આનદનો સમૂહ– આત્મસ્વરૂપ તમારો–ઉપશમ સમકિતનો દાસ છે, કારણકે હવે તો જન્મજન્મના તમે તેના મિત્ર છો–સ્વજન છો તમારાથી આ ચેતનજીએ સ્વરૂપજ્ઞાન પ્રાપ્ત કર્યું છે અને તમારી સાથે તે નિરતર રહેનાર છે અને તેનાપર તમારો પરમ ઉપકાર છે ટબાકાર એ પ્રમાણે અર્થ લખીને છેવટે કહે છે કે "આ પ્રમાણે અર્થ મને ભાસે છે, કવિનો આશય તો તે જાણે છે"

આ પદનો અર્થ પન્યાસજી ગભીરવિજયજીએ મને બતાવ્યો તે પણ ઉપયોગી હોવાથી નીચે ઉતારી લઉં છુ

(૧) જીવને વિવેક કહે છે અગાઉના પદમા કહ્યુ કે મિત્ર વિવેક શુદ્ધ ચેતનાને કહે છે કે છેવટે નાથ તારે મદિરે પધારશે અને તારી સેજડીમા રગ ઉડાવશે હવે તે વિવેક ચેતનને કહે છે કે હે ચેતન! તું સયમરૂપ બાળકને શામાટે મારે છે? તુ અસયમથી

૩ સુધા=સાચા વેણ=વચન સેણ=સ્વજન

મરેલો છે. હે મરેલા મડદા! ઉપયોગ વગરના, નકામા, મડદા જેવા જા, જા. (જાયે કાટ્યા ડેણુ એ મારવાડી ભાષાનું વાકય છે અને તેનો અર્થ જા જા મરેલા મડદા એમ થાય છે.) કોઈએ નવીન દીક્ષા લીધી હોય અને પછી મેઘકુમારની જેમ તેનાપર અસંયમ જોર કરે ત્યારે તેની જે સ્થિતિ થાય છે તેમાંથી બચવા પ્રબળ પ્રયાસ કરવો પડે છે. સંયમનો નાશ થવાથી સર્વનો નાશ થશે, કારણ તે વગર શુદ્ધ ચેતના તો પ્રગટ થવાની નથી. વિવેક કહે છે કે આ મારો સંયમરૂપ છોકરો હજુ તો બાળ છે, નાનો છે, અને ભદ્રક પરિણામી છે, સર્વનું ભલું ઇચ્છનારો છે, સર્વનું સુખ ઇચ્છનારો છે, બાળોભોળો છે. સંયમ કદિ કોઇનું માઠું કરનારો થતો નથી અને પોતે વળી અમૃત જેવાં મધુર વચન બોલે છે. કહે છે કે સર્વ જીવોની દયા પાળો, સાચું બોલો, ચોરી નહિ કરો, વિગેરે વિગેરે. આવો બાળોભોળો છોકરો છે તેને તું શું જોઇને મારવા ઊભો થયો છે. મૂર્ખ મડદા! જા, જા! હું તને કહું છું કે તારે ભૂલેચૂકે પણ મારા સંયમરૂપ છોકરાને મારવો નહિ.

(૨) વળી વિવેક વધારે કહે છે કે હે મૂર્ખ! તું તો લાકડી લઇને ચાલે તેવો ઘરડો થઈ ગયો છે, તારૂં શરીર શીખળ વિખળ થઈ ગયું છે; અથવા તેં તારા હાથમાં મુનિવેશદર્શક દાંડો લીધો છે. અથવા તું લાકડી લઇને છોકરાને મારવા ચાલ્યો છે, સામો જાય છે; પણ શું તારાં નેત્રો ફુટી ગયાં છે? તારી આંખો ગઈ છે? શું તારાં હૈયાનાં નેત્રો ફુટી ગયાં છે? તારે લાકડી લઈને ચાલવાનો વખત આવ્યો (ઘડપણ અથવા દીક્ષાને લીધે) છતાં પણ હજુ તું બીજાના પ્રાણ હરણ કરવા જાય છે. તારી તો હજુ પણ આંખ ઉઘડતી નથી. તું વિચાર કર, જરા જો. તું કોણ છે? તારી સ્થિતિ કેટલી છે? તારૂં શરીર કેવું છે? તું કોના ઉપર ઘા કરવા જાય છે? તું તો મરણને કાંઠે સુતો છે, હાથમાં લાકડી લીધી છે અને આ છોકરાને મારવા ઊભો થયો છે, પણ જરા વિચાર તો ખરો કે તને આવતા ભવમાં રોટલી પણ કોણ આપશે? ખાવાનું કોણ દેશે? પરભવમાં કાંઇ મોસાળ નથી, પલંગ પાથરી રાખ્યા નથી; ત્યાં તો "पूर्वदत्ता च या विद्या, पूर्वदत्तं तु यद्धनं" જે હશે તે જ તને મળવાનું છે; બીજું કાંઈ મળવાનું નથી.

૩ વળી એ નાનો સયમરૂપ બાળક છે તે હવે જરા જરા બોલે છે કાઈ પાચ પચીશ અને પચાસ તથા તેથી વધારે વચનો પણ બોલે છે, તે હવે તદ્દન નાનો બાળક નથી, ભાગ્યુ તુટ્યુ હવે તે બોલવા લાગ્યો છે

પાચ બોલ પાચ મહાવ્રતરૂપ તે સયમરૂપ છે અને સુખદાયી (સુધા) છે

પચીશ બોલ–પાચ મહાવ્રતની પચીશ ભાવના છે.*

પ્રથમ મહાવ્રતની પાંચ ભાવના.

૧ ઇર્યા સમિતિ સમતા રાખવી
૨ અવલોકન કરીને ભોજનાદિ કરવા
૩ વસ્તુ ગ્રહણ નિક્ષેપમા જુગુપ્સા ન કરવી, પ્રમાર્જના કરવી
૪ સર્વ કાર્ય સ્વસ્થ, શાત અને અદુષ્ટ ચિત્તથી કરવા. (મનોગુપ્તિ)
૫ મિથ્યા વાણીનો ઉચ્ચાર ન કરવો, વચનને અદુષ્ટપણે પ્રવર્તાવવા તત્ત્વાર્થ ગ્રથમા ૪૨ દોષરહિત આહાર પાણી સયમ-સાધન માટે લેવા એને પાચમી ભાવના કહી છે

બીજા મહાવ્રતની પાંચ ભાવના.

૧ હાસ્યનો ત્યાગ કરી સત્ય ભાષણ કરવુ
૨ જ્ઞાનપૂર્વક વિચાર કરી ભાષણ કરવુ
૩ ક્રોધની નિવૃત્તિ કરી સત્ય ભાષણ કરવુ
૪ લોભનો ત્યાગ કરી સત્ય વચન બોલવુ
૫ ભયનો ત્યાગ કરી સાચી વાણી બોલવી.

ત્રીજા મહાવ્રતની પાંચ ભાવના.

૧ સ્વયમેવ યાચના કરવી.
૨ આજ્ઞા મેળવી તેને બરાબર સાભળી વસ્તુ લેવી
૩ વારવાર અવગ્રહની યાચના કરવી
૪ ગુરૂ અને અન્ય સાધુની આજ્ઞા લઈ ભોજન જલ પ્રાશનાદિ કરવા.
૫ તત્રસ્થિત સવિજ્ઞ સાધુની અનુજ્ઞા લઈ ક્ષેત્રાવગ્રહ કરવો, અન્યથા નહિ

---

* વિસ્તારરુચિવતે પ્રવચન સારોદ્ધાર ગ્રથનુ બોતેરમુ દ્વાર જોવુ

ચોથા મહાવ્રતની પાંચ ભાવના.

૧ અતિમાત્રા અને વધારે સ્નિગ્ધ આહાર ન કરવો, પરિમિત આહાર કરવો.

૨ શરીરની વિભૂષા કોઈ પણ પ્રકારે કરવી નહિ.

૩ સ્ત્રીનાં અંગો ઇચ્છાપૂર્વક જોવાં નહિ, તેને અવલોકવાં નહિ.

૪ સ્ત્રી, નપુંસક અને પશુવાળાં ઘર, આસન, અને ભીંતનો આંતરો પણ છોડવો.

૫ સ્ત્રી સંબંધી સરાગ કથા કરવી નહિ અને પહેલાની ક્રીડા સંભારવી નહિ.

પાંચમા મહાવ્રતની પાંચ ભાવના.

૧ સ્પર્શના વિષયને પ્રાપ્ત કરી તેનું આસેવન ગૃદ્ધિપૂર્વક કરવું નહિ, કે તેની ઉપર અમનોજ્ઞતાને લીધે દ્વેષ પણ કરવો નહિ.

૨ રસના વિષયોપર પ્રેમ કે દ્વેષ લાવવો નહિ.

૩ ઘ્રાણના વિષયોનું ઈષ્ટ અનિષ્ટ પરિણામ વિચારી તેમાં આસક્ત કે દ્વિષ્ટ થવું નહિ.

૪ ચક્ષુના વિષયોપર રાગ દ્વેષ ધારણ કરવો નહિ.

૫ શ્રોત્રના વિષયો તરફ આકર્ષણ કે ઉદ્વિગ્નપણું થવા દેવું નહિ.

એવી રીતે તપના પચાસ ભેદ (?) થાય છે પણ તેના પ્રકાર મને મળી શક્યા નથી. આગળ ઉપર તપાસ કરી લખીશ.

આ મારો સંયમરૂપ બાળક આવી રીતે પાંચ પચીશ પચાસ વચનો પણ બોલે છે અને તેનાં તે સર્વ વચનો આનંદ આપનારાં છે. વળી તે ઉપરાંત ચરણસિત્તરી કરણસિત્તરીના સીતેર સીતેર બોલ પણ તે બોલે છે. (આ બોલ જાણવાની ઈચ્છાવાળાએ પ્રવચન સારોદ્ધાર ગ્રંથનું છાસઠમું તથા સડસઠમું દ્વાર જોવું). હે આનંદઘન પ્રભુ! એ સંયમ તમારો સેવક છે, તમારાથી જ તેની ઉત્પત્તિ છે, આપ (પ્રભુ) તેને બતાવો છો, આપના આગમથી જ તે જણાય છે.

વળી તે બાળક આપશ્રીને કહે છે કે હે પ્રભુ! તમે જન્મ જન્મમા મારા સગા છો, સગા રહેજો, તમારી સાથેનું સગપણ કાયમ રહેજો.

આવી રીતે પ્રભુ સાથે સયમને સગપણ છે તે વાત તાજી કરી ાળ ચેતનજી પોતાને કોઈ મારે છે એ વાતની પ્રભુ પાસે ફરિયાદ રે છે અને પ્રભુનો આશ્રય માગે છે

પદ અઢારમું. (રાગ-માલકોશ, ગોડી રાગણી)

रीसानी आप मनावो रे,
प्यारे वींच्च वसीठ न फेर; रिसानी०
सोदा अगम हे प्रेमकारे,
*परख न बूझे कोय;
ले दे वाही गम पडे प्यारे,
और दलाल न होय. रिसानी० १

"રીસાયલી (શુદ્ધ ચેતના)ને તમે સમજાવો, વચ્ચે ચોવટીઓ ફેરવો નહિ પ્રેમની ખરીદી સમજણ ન પડે તેવી છે, પરીક્ષા કરીને જાણવાવાળા કોઈ નથી, (જે) આપે લે, તેને જ તેની ખબર પડે તેમ છે, બીજો કોઈ દલાલ સોદો કરી આપનાર સભવતો નથી, હોતો નથી"

ભાવ–ચેતનજીને હવે જરા જરા ભાસ થયો છે કે આ જીવનનો ઉદ્દેશ પૌદ્ગલિક પદાર્થોમા રાચવા માચવાનો નથી, પણ ઇંદ્રિયજન્ય વિષયસુખનો ત્યાગ કરી પોતાનુ ચેતનત્વ પ્રગટ કરવુ તેજ છે તેને જરા જરા સમજાયુ છે કે અત્યાર સુધી પોતે ખોટા માર્ગપર હતો, કુલટા સ્રીઓના પ્રેમમા હતો હવે જ્યારે ઉપશમ સમ-

---

* પરિખ='પરીક્ષા કરીને' એવો પાઠાતર છે

૧ રીસાની=રીસાયલી છે તેને મનાવો=સમજાવો બીચ્ચ=વચ્ચે વસીઠ=વિશિષ્ટ, ચોવટીઓ. નફેર=ફેરવો નહિ, લાવો નહિ સોદા=ખરીદી અગમ=ન સમજાય તેવા, ન જાણી શકાય તેવા પરખ=પરીક્ષા કરીને બૂઝે=જાણે લે દે=લે અને આપે. વાહી=ઉસકૂ, તેને ગમ=ખબર

"(ચેતનાને મનાવવા માટે) તમારે જીવના સંબંધમાં બે વાત કરવી: એક તો તમારા મનમાંથી આંટી કાઢી નાખો અને બીજું પ્રભુના વચનામૃત રૂપ છાંટણા વડે કરી શરીરનો સંતાપ બુઝાવી નાખો, ઓલવી નાખો."

ભાવ—ચેતનાને મનાવવા માટે વચ્ચે દલાલ–ચોવટ કરનારનું કામ નથી, એ બતાવી હવે તેને મનાવવાનો ઉપાય સુમતિ બતાવે છે. હે ચેતનજી! તમારે જો ચેતનાને મનાવવી હોય તો તમારા જીવના સંબંધમાં બે વાત કરો, બે કામ કરો. એ બે કામ કયાં કયાં છે, તે સ્પષ્ટ રીતે દર્શાવે છે.

એક તો તમારા મનમાંથી આંટી કાઢી નાખો, જ્યાં પ્રેમ હોય ત્યાં આંટી નહિ અને જ્યાં આંટી હોય ત્યાં પ્રેમ નહિ; માટે તમારા મનમાં જે વળ હોય તે દૂર કરી નાખો. તમારા મનમાં હજુ પરભાવ ગમનરૂપ આંટી છે, તમે હજુ તમારી પતિવ્રતા સ્ત્રીપર બરાબર પ્રેમ રાખવાનું શીખ્યા નથી, તમે હજુ જ્યારે ત્યારે માયામમતા વિગેરે વેશ્યાઓનાં મંદિરોમાં ભટકયા કરો છો. જો તમારે બરાબર પ્રેમ કરવો હોય, શુદ્ધ ચેતનાને તમારા હૃદયમંદિરમાં સ્થાન આપવું હોય તો પરભાવરમણ મૂકી દઈ એક નિષ્ઠાથી તેનાપર શુદ્ધ પ્રેમ રાખો અને મનમાંની આંટી ઘુંટી કાઢી નાખો, દૂર કરો, ફેંકી દો.

કોઈને મનાવવું હોય ત્યારે મિષ્ટ મિષ્ટ વચનો વડે તેને શાંત કરવાની જરૂર પડે છે. તેના મનમાં જે સંતાપ હોય છે તે પ્રથમ વચન દ્વારા શાંત કરવો પડે છે, તેમ અહીં પણ સમજવું. શુદ્ધ ચેતનાને મનાવવા માટે તમે 'હવે પછી હું આમ નહીં કરૂં, પૌદ્ગલિક ભાવમાં નહીં રમું.' ઇત્યાદિ મિષ્ટ વચનો વડે તેને શાંત કરો, એટલે તે તરત મનાશે. સ્ત્રીજાતિ વિશ્વાસુ હોય છે તેથી પતિનાં વચનોપર વિશ્વાસ રાખી તરત મનાઈ જાય છે. આ મૂળ અર્થ જણાય છે. બીજો આવો અર્થ પણ થાય છે કે તમારા શરીરમાં જે વિષય કષાયજન્ય સંતાપ થયા કરે છે, તમને જે આતુરતા રહ્યા કરે છે તે મટાડી દો. મતલબ તમને બાહ્ય સુખ મેળવવાની જે આતુરતા છે તે દૂર કરો, શાંત કરો, એટલે આત્મસ્વરૂપને લાગતી અગ્નિ શાંત કરો. રાગદ્વેષજન્ય સંતાપ તમારા શરીરમાં રહે છે તે દૂર કરો. સંતાપ કેટલો અને કેવો થાય

છે તે બરાબર અવલોકન કરવાથી જણાય તેમ છે એક વસ્તુ મેળવવાનો લોભ થાય, કીર્તિ મેળવવાની ઈચ્છા થાય, તેમજ અન્ય મોહનીય કર્મના આવિર્ભાવો થાય ત્યારે માનસિક ક્ષોભ થવા ઉપરાંત શરીરમા એક પ્રકારની ગરમી થઈ આવે છે જે બારિક દૃષ્ટિથી જણાશે. સંતાપ એ અગ્નિ છે, એને શાંત પાડવાનો ઉપાય જળછટકાવ છે. એટલા માટે તેના ઉપર રાગદ્વેષ રહિત વીતરાગ ભગવાનના વચનરૂપ અમૃતનો છટકાવ કરવાથી સંતાપની શાંતિ થાય છે, અગ્નિ બુઝાઈ જાય છે આવી રીતે તીર્થંકરભાષિત વચનામૃતનો વરસાદ થશે ત્યારે મનની વ્યથા અને શરીરનો સંતાપ દૂર થશે અને તેમ થશે ત્યારે શુદ્ધ ચેતના જે અત્યારે તમારાથી રીસાણી છે તે મનાશે અને તમારા હૃદયમંદિરમા આવી નિરંતરનો વાસ કરશે.

ક્ષાયક સમકિત પ્રાપ્ત થયા પછી શુદ્ધ ચેતનાનો નિરંતર સબંધ થાય છે તેને માટે શારીરિક અને માનસિક શુદ્ધિ કરો. શુદ્ધ ચેતના પ્રગટ કરવા માટે પરભાવરમણ અને સ્વરૂપસંતાપરૂપ મન અને શરીરના વ્યાધિઓને આગમકથન અને તીર્થંકરના ઉપદેશરૂપ અમૃતછટકાવથી શાંત પાડવા યોગ્ય છે

नेक नजर निहालीए रे,
उजर न कीजें नाथ;
तनक नजर मुजरे मिले प्यारे,
अजर अमर सुख साथ. रिसानी० ३

"હિતદૃષ્ટિથી જોઈએ અને હે પતિ! (કોઈની) ગરજ–દરકાર ન કરીએ જરા નજર કરવાથી અને મુજરો કરવાથી વૃદ્ધાવસ્થા અને મરણના દુઃખ રહિત સુખ સાથે તે (શુદ્ધ ચેતના) મળે"

ભાવ–રીસાયલી શુદ્ધ ચેતનાને મનાવવાનો એક ઉપાય ઉપર જણાવ્યો. હવે બીજો ઉપાય અત્ર બતાવે છે સર્વ જીવો તરફ હિતબુદ્ધિથી જુઓ. તમે વિચારો કે સર્વ જીવો સત્તાએ સિદ્ધ સમાન છે, પોતાના સરખા છે, પોતે પણ સિદ્ધ દશા પ્રયાસથી પ્રાપ્ત કરી શકે

૩ નેક=હિત નિહાલીએ=જોઈએ. ઉજર=ગરજ તનક=જરા મુજરે=મુજરા કરવો પડે મિલે=મળી જાગે અજર=ઘડપણ રહિત અમર=મરણ રહિત.

તેવો છે. સત્તાગતે સર્વ જીવો પોતાના સરખા હોવાથી તમારી ફરજ છે કે તમારે તેને પોતાના મિત્ર સમજવા.

'સર્વ મિત્ર કરી ચિંતવો સાહેલડી રે, કોઈ ન જાણે શત્રુ તો;
રાગ દ્વેષ એમ પરિહરી સાહેલડી રે, કીજે જન્મ પવિત્ર તો.'

મૈત્રીભાવ અતિ ઉત્તમ છે. એમાં સર્વ જીવ તરફ મિત્રતા રાખવાનો—બંધુભાવ દેખાડવાનો ઉદ્દેશ છે. એ સ્વધર્મી બંધુઓને કે દેશવાસી બંધુઓને જ મિત્ર તરીકે ચિંતવવા સમજાવે છે એમ નહિ પણ સર્વ મનુષ્યોને તે બંધુભાવે બતાવે છે. એથી પણ આગળ વધીને પંચેન્દ્રિય તિર્યંચ, વિકલેંદ્રિય અને એકેંદ્રિય જીવોને પણ બંધુબુદ્ધિએ બતાવે છે. 'પરહિતચિંતા મૈત્રી' એ ભાવ એટલો આહ્લાદજનક છે કે એથી મનની આંટી અને શરીરનો સંતાપ જેના ઉપર અગાઉ વિવેચન કર્યું છે તે પણ શાંત પડતા જાય છે. ચેતનજી! તમારે શુદ્ધ ચેતનાને જાગ્રત કરવી હોય તો આ મૈત્રીભાવ ધારણ કરવો, સર્વ તરફ હિતબુદ્ધિથી જોવું.

નેકનજર એટલે મીઠી નજરઃ અમીદૃષ્ટિ—શુભ દૃષ્ટિક્ષેપન. પ્રભુને અને રાજાને આ જીવ નેકનજરથી પોતાની સામું જોવા વારંવાર વિનતિ કરે છે. મોટા માણસની નેકનજરથી કાર્ય સિદ્ધ થાય છે. આવી નેકનજરથી સર્વ જીવ સામું જોવાની ટેવ પડે છે ત્યારે તેને સર્વનું શુભ કરવા ઈચ્છા થાય છે, પ્રબળ આંદોલનો તેને માટે મૂકે છે અને અન્ય તરફ જેવી ભાવના થાય તેવું પોતાનું કાર્ય સિદ્ધ થાય છે, એ અનિહત નિયમ છે. यादृशी भावना तादृशी सिद्धिः તદનુસાર આવી દૃષ્ટિરૂપ ભાવના રાખવાથી સ્વકાર્યની સિદ્ધિ પણ થાય છે.

અને હે નાથ! તમારે સર્વ ઉપર નેકનજરથી જોવું, પણ તમારે કોઈની ગરજ રાખવી નહિ. હે પ્રભુ! તમારે કોના બાપની સાડી બાર છે, તમારે કોની ગરજ છે, તમારે કોની દરકાર છે? તમે તદ્દન બેદરકાર થઈ જાઓ. પૌદ્ગળિક વસ્તુમાત્રની આશા છોડી દ્યો, તે તમને હાનિકારક છે, ઉપકારક નથી. વળી આ જીવ અન્યની આશા ઉપર અનેક કામો કરે છે, અન્યને ઘેર શ્વાન માફક ભટકે છે, મોટા માણસના મુખ સામું જોયા કરે છે વિગેરે બાબતપર અઠાવીશમા પદમાં વિવેચન થશે; પણ હે નાથ! તમારે શામાટે કોઈની દરકાર રાખવી પડે છે;

તમારે જે જોઈએ તે તમારી પાસે છે, તમારી સાથે છે, તમારામાં છે, તમારા જ રૂપ છે, માટે કોઈની દરકાર તમારે કરવી નહિ

એ પ્રમાણે સર્વ ઉપર નેકનજરથી જોશો અને પરની દરકાર મૂકી દેશો એટલે કાર્યસિદ્ધિ તરફ પ્રયાણ થશે. ઉપરાંત તમારે શુદ્ધ ચેતનાને સતાવવા માટે શુ કરવુ તે પણ હુ કહું છુ ઉપર પ્રમાણેની સ્થિતિ પ્રાપ્ત કર્યા પછી તમે શુદ્ધ ચેતના તરફ જરા નજર કરશો અને તેને મુજરો કરશો તો તે તમને આવીને મળશે-ભેટશે અને વળી તે એવી સારી રીતે મળશે કે સાથે તે અજર અમર સુખ લેતી આવશે એટલે તે તમને મળ્યા પછી તમારે વૃદ્ધાવસ્થા અને મરણનુ દુ ખ હમેશને માટે મટી જશે. સસારમા ઘડપણનુ દુ ખ મોટુ છે અને વળી વારવાર મરણ પામવા અને જન્મ લેવા એ પણ એવી જ મહા ઉપાધિ છે. એ સર્વ પીડા નિરંતરને માટે મટી જાય તેટલા માટે જેમ તમે રાજાનો મુજરો કરો છો ત્યારે તે તમારી સામે નજર કરે છે તેમ શુદ્ધ ચેતનાને મુજરો કરવાથી તમારી ભવની ભાવઠ ભાગી જશે કહેવાની મતલબ એ છે કે નેકનજરે સર્વ પ્રાણીઓને જોવાથી અને તેઓની સ્થૂળ લાભ માટે દરકાર ન કરવાથી એક લહેજામા તમે મોક્ષ પ્રાપ્ત કરી શકશો

ઉપર ઉપરના શુભ જણાતા પણ કેવલ કીર્તિને માટે જ કરાતા કાર્યો વ્યવહારને અગે કરી તમે કાળ નિર્ગમન કરી નાખો છો તે હવે છોડી દો અને શુદ્ધ ચેતનાને પ્રગટ કરવા પ્રબળ પુરૂષાર્થ કરો, જેમ કરવાથી તમારે નિરતરની ઉપાધિનો છેડો આવી જાય

निशि अंधयारी* घन घटा रे,
पाउं न वाटको फंद;
करुणा करो तो निरवहुं प्यारे,
देखुं तुम मुखचंद रिसानी० ४

"અંધકારમય રાત્રિ છે, વાદળાની છાયા (ફેલાયલી છે). હે

---

* અધયારીને બદલે 'અધારી' એવો પાઠ છે

૪ નિશિ=રાત અધયારી=અધકારવાળી ઘન=વાદળાની. ઘટા=છાયા પાઉં ન=મને ન થાય, ન મળે વાટકો=રસ્તાના. ફંદ=વિગો. નિરવહું=આવુ દેખુ=દર્શન કરુ

પ્રભુ! રસ્તાનાં વિઘ્નો ન થાય એવી મારાપર કૃપા કરો તો હું આવું અને તમારા મુખચંદ્રનું દર્શન કરૂં."

ભાવ–આ પ્રકારે શુદ્ધ ચેતનાને મનાવવાની વાત અને તેમ કરવાના ઉપાય સુમતિએ ચેતનજીને કહ્યા ત્યારે આ ચેતન શુદ્ધ ચેતનાને મનાવવા કાંઈ ઉદ્યત થયો, તેથી તે પ્રથમ તો આનંદઘન પ્રભુને વિનતિ કરે છે કે હે પ્રભુ! એક તો સીહા અંધારી રાત્રિ છે અને વળી તેમાં સખત વાદળાં થયેલાં છે, તેથી હું રસ્તાનાં વિઘ્નો જોઈ શકતો નથી, પણ હવે આપ મારા ઉપર કૃપા કરીને કાંઈ એવું કરો કે મને માર્ગનાં વિઘ્નો ન નડે અને આપશ્રીનું દર્શન થાય.

મોહરૂપ અંધકારમય રાત્રિ છે, તે સ્વભાવે જ અંધારી છે, તેમાં સ્વયં પ્રકાશ પડતો નથી, અને ચંદ્રનો પણ પ્રકાશ નથી, તે કૃષ્ણ પક્ષની રાત્રિ છે અને વળી તદુપરાંત આકાશમાં ઘનઘટા વ્યાપી રહી છે. મોહરાત્રિ ચંદ્રપ્રકાશ વગર અંધકારમય તો છેજ તેમાં વળી વાદળાં ચડી આવ્યાં છે એટલે જ્ઞાનાવરણીય દર્શનાવરણીયરૂપ મેઘની ઘટા છવાઈ રહી છે તેથી તારાનો પ્રકાશ પણ પડતો નથી. ઘણા જીવો કૃષ્ણપક્ષીઆજ હોય છે. આવી સીહા અંધારી રાતમાં વાટે ચાલતાં અનેક વિઘ્નો આવી પડે છે, પગ જ્યાં ત્યાં અથડાય છે, કુવા ખાડામાં પડી જવાય છે અને ચોરનો ભય લાગે છે. હે આનંદઘન પ્રભુ! મારા નાથ! હવે તો આપ કાંઈ એવું કરો કે રસ્તાનું મને કોઈ પણ પ્રકારનું વિઘ્ન ન થાય અને હું એકદમ તમારી તરફ ગમન કરીને તમારા મુખચંદ્રનું અવલોકન કરૂં. પ્રભુદર્શન માટે જતાં રસ્તામાં પડી જવાય, લુંટાઈ જવાય તો પ્રભુ સુધી પહોંચી શકાતું નથી અને પ્રભુદર્શન થતું નથી, તેથી આનંદઘન પ્રભુને વિનતિ કરે છે કે હે નાથ! મારે મારી શુદ્ધ ચેતનાને મનાવવી છે, તે કારણે જ આપ મહાત્માનું દર્શન કરવા ઇચ્છા રાખું છું અને તદ્દ્વારે તેને મનાવવા ઇચ્છું છું તો હવે મારા માર્ગમાં જે વિઘ્નો આવે તે દૂર કરી આપ મને આપનાં દર્શન કરાવો. આપના મુખચંદ્રનું દર્શન થતાં મોહરાત્રિની અંધકારમય સ્થિતિ અને જ્ઞાનાવરણીયાદિ ઘનઘટાનો નાશ થઈ જશે. જ્યાંસુધી એમ ન બને ત્યાંસુધી શુદ્ધ સ્વરૂપનું મને ભાન થાય નહિ, ભાન થયા વિના શુદ્ધ ચેતના ઓળખાય નહિ અને

ઓળખાયા વિના તેને મનાવાય નહિ એટલા માટે પ્રભુમુખચદ્રના દર્શન માટે ચેતનજી વિજ્ઞપ્તિ કરે છે

प्रेम जहा दुविधा नहि रे,
*नहि ठकुराइत रेज;
आनंदघन प्रभु आई वीराजे,
आपही समता सेज. रिसाणी० ५

"જ્યાં પ્રેમ હોય છે ત્યા બે ભાવ હોતા નથી તેમજ જરા પણ ખાલી ભપકો પણ હોતો નથી. આનદઘન પ્રભુ પોતે જાતે આવીને સમતાની સેજડીએ બીરાજમાન થાય છે"

આ ગાથાનુ બીજું પદ ભી મા ની બુકમા છપાયેલ છે તે અશુદ્ધ જણાય છે 'મેટકુરાહિત રાજ' એમ છપાયેલ છે તે કોઈ પ્રતમા નથી. અત્ર પાઠ લખ્યો છે તે પ્રમાણે ચારે પ્રતમા છે કુરાહિત રાજ એટલે અન્યાયી રાજ્ય

ભાવ—જ્યાં પ્રેમ હોય ત્યા ધોખો નહિ, બે પ્રકાર નહિ ઉપરથી દેખાડવાનુ જૂદુ અને વર્તન જૂદુ એવા પ્રકારનો દ્વિર્ભાવ પ્રેમમાં હોતો નથી, તેમજ જ્યા સાચો પ્રેમ હોય ત્યા ખાલી ભપકો હોતો નથી પ્રેમમા સકલ્પ વિકલ્પ હોતા નથી મોક્ષ મેળવવાનો જો તમારા મનમા પ્રેમ હોય તો પછી તેમા કોઈ જાતની શકા રાખો નહિ, બે ભાવ રાખો નહિ, ગોટા વાળો નહિ संशयात्मा विनश्यति એ તો જાણીતી વાત છે, માટે શુદ્ધ પ્રેમ તમને શુદ્ધ ચેતના ઉપર હોય તો પછી બીજા ગોટા વાળવા મૂકી દઈ એક નિષ્ઠા રાખો. સશય રાખનારનુ એક પણ કામ સિદ્ધ થતું નથી અને વળી ખાલી ભપકો મૂકી દો પ્રેમમા કાઈ આડબર કરવાની જરૂર નથી, એમા કાઈ પડારો કરવો પડતો નથી. માટે તમે ગોટા વાળવા છોડી દો અને સશય મૂકી દો. આ પ્રમાણે થશે એટલે આનદઘન પ્રભુ પોતે ચાલીને સમતાના

* 'મેટકુરાહિત રાજ' એવો પાઠાતર માત્ર ભી માવાળી બુકમા છે

૫ દુવિધા=દ્વિધા, બે ભાવ ઠકુરાઇત=ખોટો ભપકો રેજ=જરા પણ આઈ=આવીને. આપહી=પોતે

સર્વ પ્રસંગો અનુભવું છું. જીવમાં ચારિત્રગુણ સ્વાભાવિક છે એ જાણીતી વાત છે. એ ચારિત્રગુણ રમણભાવરૂપ સમજવો. સિદ્ધના જીવોમાં પણ તે સ્થિરતારૂપે હોય છે, મિથ્યાત્વ અવસ્થામાં જીવ તે ગુણને લઇને વિભાવદશામાં રમણ કરે છે. જેટલા પૂરતો વિભાવ ઉઘાડો છે તેટલા પૂરતો સ્વભાવ બંધ છે. રમણભાવ તો સર્વદા રહે છે, પણ સ્વભાવમાં કે વિભાવમાં તેનું સ્થિત્યંતર થયા કરે છે. ત્યારે હે ચેતના! તારો પતિ હું વિભાવદશામાં જાગ્રત રહું છું અને તું ઉંઘ્યા કરે છે ત્યારે મારી અને તારી પ્રીતિ શી રીતે જામશે. પતિ મંદિરે પધારે અને સ્ત્રી ઉંઘ્યા કરે તો પછી તેને પતિમેળાપનો લાભ શી રીતે મળે? માટે હું તને કહું છું કે ચેતના! તું તદ્દન મૂર્ખ સ્ત્રી છે, ગાંડી છે, જો તારે પતિનો મેળાપ કરવાની ઇચ્છા હોય તો તું પણ તેના પ્રમાણે વિભાવદશામાં જાગ્રત રહે અથવા પતિ જ્યારે જાગે છે ત્યારે તું ઉંઘે છે તે વાતનો ખુલાસો કર.

ઉપરના સવાલનો જવાબ આપતાં શુદ્ધ ચેતના કહે છે—પતિ! મારા નાથ! તમે તો વિભાવદશામાં ચતુર હશો એ વાત ખરી હશે, પણ હું તો એ વિભાવદશાથી તદ્દન અજાણી છું, એનું સ્વરૂપ ગમે તેવું હોય તેની સાથે મારે સંબંધ નથી, મારે તે જાણવાની દરકાર પણ નથી. આ પ્રમાણે હોવાથી મને તો ખબર પડતી નથી કે વાસ્તવિક રીતે તમે જાગો છો કે ઉંઘો છો. તમે એમ માનો છો કે તમે પોતે જાગો છો, પણ જે દશામાં તમે જાગો છો અને જેમાં તમે નિપુણ છો તે દશા અમારા વિચારક્ષેત્રની બહાર છે, તમે દ્રવ્યક્રિયા કરતા હો તે મારે જાણવાની આવશ્યકતા નથી, ભાવક્રિયા કે સ્વભાવદશામાં તમે જાગ્રત નથી એ તો સ્પષ્ટ જણાઈ આવે છે અને વિભાવમાં જાગ્રત હો કે નહિ હો તે જાણવાની મારે દરકાર નથી. શુદ્ધ ચેતનાપૂર્વક કરણી કરી હોય તેજ કરણી શુદ્ધ ચેતના જાણે છે, સ્વીકારે છે અને તેજ કરણી ચેતનાને શુદ્ધ કરતી જાય છે અને તે સિવાયનાં અન્ય કૃત્યો હું જાણતી નથી. મતલબ તે સર્વ કૃત્યો અલેખે જાય છે, ફળ વગરનાં થાય છે. હે પતિ! આટલા ઉપરથી આપ જાગો છો કે નથી જાગતા તે હું જાણતી નથી.

તાત્પર્યાર્થ એ છે કે વિભાવદશા અને શુદ્ધ ચેતના વિરોધી છે,

પરસ્પર મેળ-સબધ વગેરના છે એમ સમજવુ એક જાણવા પૂરતાજ જ્ઞાન માટે સવાલ હોય તો શુદ્ધ ચેતના પોતાના સ્વરૂપમા સ્થિત હોય ત્યારે વિભાવદશાને જાણતીજ નથી એમ કહી શકાય નહિ, અત્ર જે હકીકત છે તે અજાણપણાની છે અને તે અરસપરસ સબધ પૂરતી જ છે

દુલહુ શબ્દનો અર્થ સમીચીન કરવા માટે તેને 'પિયા'ના વિશેષણ તરીકે મૂકયો છે. એવી રીતે વિશેષણ અને વિશેષ્ય વચ્ચે લાબુ અંતર રહે એમ ઘણા કવિઓની કૃતિમા બને છે દુલહને નારીનુ વિશેષણ પણ કરી શકાય છે, પણ આત્મા શુદ્ધ ચેતનાને એવા સ્વરૂપમા સમજતો હોય એટલે સુધી તેનો વિકાસ હજી થયો નથી.

आनंदघन पिया दरस पियासें,
खोल घुंघट मुख जोवे. दुल० २

"આનદના રાશિઓ આપનાર હે પ્રિયા! તારા દર્શનનો હુ તૃષાતુર છું, તારી લાજ કાઢી નાખ, (જેથી) તારૂ મુખ જોઉં"

ભાવ-ઉપર પ્રમાણે શુદ્ધ ચેતનાએ ચેતનજીને કહ્યુ તે હકીકત સાંભળી શુદ્ધ સ્વરૂપ આનદઘન ચેતનજી બોલ્યા-હે પ્રિયા! હે ચેતના! તેં મને કહ્યું તે સર્વ વાત મેં સાભળી, તેથી હવે હું તારૂ દર્શન પ્રાપ્ત કરવા અને તારી સાથે રહેવાની પ્રબળ ઇચ્છાવાળો થયો છુ અને મારી તે તૃષાને તુ હવે તૃપ્ત કર તુ હાલ મારી સાથે અતર રાખી ઘુંમટો તાણીને ઊભી છે, મારાથી છેટી રહ્યા કરે છે તે તારી લાજ દૂર કર, જેથી હું તારૂ મુખ જોઉં અને તારૂ સ્વરૂપ વિચારૂ

શુદ્ધ સ્વરૂપમા ચેતનજી આવે ત્યારે તેને શુદ્ધ ચેતનાને વરવાની ઇચ્છા થાય એ સ્વાભાવિક છે તેથી શુદ્ધ સ્વરૂપમા આવતો આત્મા વિભાવદશારૂપ ઘુમટો દૂર કરવા શુદ્ધ ચેતનાને કહે એ સમજાય તેની હકીકત છે.

આ ટુકા પદમા એક બહુ મુદ્દાની વાત કહી છે તે ખાસ ધ્યાન આપવા યોગ્ય છે શુદ્ધ ચેતના ચેતનજીને કહે છે કે તમે જાગો છો કે ઉંઘો છો તેની મને સમજણ પડતી નથી આ વાતમા બહુ રહસ્ય

---

૨ પિયા=પ્રિયા, શુદ્ધ ચેતના. દરસ=દર્શન, દેખવુ તે. પિયાસેં=પિપાસુ, તૃષાતુર. ઘુઘટ=ઘુમટો, લાજ

એ સુપ્રસિદ્ધ હકીકત છે, પણ પતિનો મેળાપ થતાં સોળ શણગાર સજે છે. એ સોળ શણગાર જૂદા જૂદા કવિઓએ જૂદી જૂદી રીતે વર્ણવ્યા છે. એમાં મુખ્યત્વે કરીને શરીરનાં આભૂષણોનો સમાવેશ થાય છે. કાંબી, ઝાંઝર, નુપૂર, વેનફુલ, કંદોરો, મોહનમાળા, બાજુબંધ, કંઠણ, સૌભાગ્યસૂચક ફૂલ, દામણી, કેશ બંધન એ આભૂષણો તથા આંખમાં આંજણ, કપાળે તિલક, મુખમાં તંબોળ, સેંથામાં સિંદૂર, ગળામાં પુષ્પનો હાર, હાથે મેંદી, પગે અળતો વિગેરે શણગારના પ્રકારો છે અને વસ્ત્રમાં સુંદર કસકસતો કમખો, ઝીણી ઘુઘરીવાળો ઘાઘરો અને ઝીણી સાડી એવા અનેક શણગારો વર્ણવ્યા છે. અત્ર ચેતનજી પોતાના મંદિરે પધાર્યા અને વિરહઅવસ્થા દૂર થઈ તેની ખુશાલીમાં અને પતિને રંજન કરવા માટે શુદ્ધ ચેતનાએ પણ શણગાર સજ્યો તેનું વર્ણન કરે છે. આ હકીકત વાંચતાં વિચારવું કે શણગાર પણ અધિકારવશાત્ હોય છે. ગામડાની ગોરી ભરવાડ જે નિરંતર કાળો સાડલો પહેરે છે તેને જેપુરી છાયલ અને ખોટી બંગડી શણગાર તુલ્ય ગણાય છે અને શેઠીઆની સ્ત્રીઓ જે નિરંતર મલમલના છાયલ અને સોનાની બંગડી પહેરે છે તેને સોનેરી સાડી અને હીરાની બંગડી શણગાર ગણાય છે. એથી આગળ વધીએ તો રાણીઓના શણગાર અને તેથી વધારે આત્મિક દશામાં આગળ વધતાં શુદ્ધ ચેતનાના શણગારમાં અવશ્ય વધારો સુધારો હોય છે. શુદ્ધ દશાના શણગારો વિશુદ્ધતર અને માનસિકજ હોય છે.

૧. કુલવધૂ શણગાર સજવામાં ઝીણી સાડી પહેરે છે જેમાંથી સૌભાગ્યવતી સ્ત્રીનાં સુંદર અવયવો દેખાય છે અને તેનાપર ચક્ષુને આકર્ષક રંગ હોવાથી પતિને તે બહુ આનંદ આપે છે. અહીં શુદ્ધ ચેતનાએ ઝીણી સાડી પહેરી અને તેનાપર પ્રેમ, પ્રતીત, રાગ અને રૂચિના રંગથી મિશ્ર કરેલો સુંદર ખુલતો રંગ ચડાવ્યો. તદ્દન ધોળી સાડી તો હમેશાં કેટલીક વિધવા પહેરે છે. સધવા સ્ત્રી રંગિત્ સાડી પહેરે છે. અધિકાર પ્રમાણે શુદ્ધ ચેતનાએ જે સુંદર સાડીનો શણગાર કર્યો તેનાપર રંગ પણ એવોજ આકર્ષક હતો અને તે રંગ પ્રેમ, પ્રતીત, રાગ અને રૂચિથી મિશ્ર થયેલો હતો.

'પ્રેમ' અંતરંગ બહુમાન-જો દુનિયામાં ખરેખરી કોઈ વસ્તુ

હોય તો તે આ જ છે એવી અત કરણની દઢ માન્યતા તેનું નામ પ્રેમ કહેવાય છે સર્વ જતુ ઉપર બધુબુદ્ધિ, પતિ તરફ શુદ્ધ હૃદયની અનુસરણવૃત્તિ અને 'કાર્યેષુ મત્રી' એ શ્લોકમા પ્રસિદ્ધ થયેલ સર્વ અવસ્થા દર્શાવનાર ભાવને પ્રેમ કહે છે નિષ્કામ પ્રેમથી ત્રણ જગત્ વશ થાય છે

'પ્રતીત'–વિશ્વાસ વિચારણાપૂર્વક હેતુના જ્ઞાન સાથે તીર્થંકર મહારાજે જે હકીકત બતાવી છે તે સત્ય છે એવી અડગ શ્રદ્ધાને–આસ્થાને 'પ્રતીત' કહેવામા આવે છે. પ્રતીતિપૂર્વક જે શ્રદ્ધા થયેલી હોય તે એકદમ ખસી જતી નથી, ફરી જતી નથી, ડામાડોળ થઈ જતી નથી

'રાગ' ગુરૂ તથા દેવ તરફ પ્રત્યભિગમન "રાગ ન કરશો કોઈ જન કોઇશુ રે, ન રહેવાય તો કરજો મુનિશુ રે, ફણી જેમ મણિ વિષનો તેમ તેહો રે, રાગનુ ભેષજ સુજસ સનેહો રે." આવા પ્રકારનો રાગ જે નિરાગતાનુ કારણ છેવટે થાય છે તે

'રૂચિ' સ્વકર્તવ્યપૂર્તિકારક સમકિતરૂપ શ્રદ્ધા આ શબ્દ પ્રતીતની સાથે આવે છે તેથી અતીંદ્રિય વિષયોના સબધમા સમજવો વધારે ઉચિત લાગે છે

આવી રીતે પ્રેમ, પ્રતીત, રાગ અને રૂચિના રગથી રગેલી સુદર ઝીણી સાડી ચેતના પહેરે છે અને તેથી તેની શોભામા બહુ વધારો થાય છે, તેનુ શરીર બહુ ચિત્તાકર્ષક થાય છે અને ચેતનજીને તેના સબધથી વધારે વધારે આધ્યાત્મિક આનદ થતો જાય છે

૨ નવોઢા સ્ત્રી પતિમિલન પ્રસગે બીજા શણગારમા હાથે મેંદી મૂકી તેને લાલ બનાવે છે તેવી રીતે શુદ્ધ ચેતનાએ પ્રભુભક્તિ અથવા પતિભક્તિરૂપ મેંદી હાથપર મૂકી, શુદ્ધ અવસ્થામા પ્રભુ અને પતિમા કાઈ ફેર નથી તેથી પતિભક્તિરૂપ મેંદી મૂકવી એમ કહેવુ ઉચિત છે. ભક્તિનો રગ એવો અભિનવ છે કે તેની લયમા પડેલા રાવણ વિગેરે અનેક જીવો સસારને પવિત્ર કરી ગયા છે ભક્તિ પુષ્ટ અવલંબન છે અને સાધનધર્મ તરીકે અતિ ઉપયોગી છે

૩ પતિપરાયણ સ્ત્રી પતિ જ્યારે પોતાને મદિરે પધારે ત્યારે શણગાર સજતી વખતે આખમા આછુ આછુ અજન આજે છે, સોયરો આજે છે અને તે તેના સુંદર શ્વેત અવયવમા એક અતિ આકર્ષક

છે તેમાં જેમ જેમ પ્રગતિ થતી જાય છે તેમ તેમ સંસારદશાથી આ જીવ ઉપર ચડતો જાય છે અને વિભાવને દૂર મૂકતો જાય છે. જૈન શાસ્ત્રકારે યોગને અંગે ધ્યાનનું સ્વરૂપ એવું ઉત્તમ રીતે બાંધ્યું છે કે મનને તદ્દન મારી નાખ્યા વગર ધ્યાનની પ્રગતિમાં જ છેવટે પોતાનું અક્ષય પદ ચેતન પ્રાપ્ત કરે છે. એના પછી સમાધિની જે સ્થિતિ અન્ય યોગગ્રંથોમાં વર્ણવી છે તે આત્માનું વ્યક્તિત્વ દૂર કરનારી છે અને જૈન વ્યુત્ક્રાન્તિના નિયમ પ્રમાણે તે અસમીચીન છે. એ સંબંધી વિવેચન સાતમા પદની છેલ્લી ગાથામાં થઈ ગયું છે.

૭. સૌભાગ્યવતી સ્ત્રી ગળામાં ફૂલની માળા શણગારસમયે ધારણ કરે છે તેમ શુદ્ધ ચેતનાએ પતિના અનેક ગુણરૂપ પુષ્પોની બનાવેલી સુંદર માળા પોતાની ડોકમાં ધારણ કરી. પતિમાં જ્ઞાન, દર્શન, ચારિત્રાદિ અનેક ગુણો છે તે ચેતનાએ ગળામાં ધારણ કર્યાં અથવા ચેતનના ગુણરૂપ માળા પોતાની ડોકમાં ધારણ કરી. આ અને આ પદમાં બતાવેલા બીજા શણગાર ધારણ કરેલી શુદ્ધ ચેતના ચેતનજીને ભેટી પડી એક રસ થઈ ગઈ તેથી ચેતનજી તદ્રૂપ થઈ ગયા એ હકીકત સર્વત્ર સમજી લેવી.

सुरत सिंदूर मांग रंग राती,
निरते वेनी समारी;
उपजी ज्योत उद्योत घट त्रिभुवन,
आरसी केवल कारी. अवधू० ४

"શુદ્ધ ઉપયોગરૂપ સિંદૂરનો રંગ સેંથામાં પૂરીને હું રક્ત થઈ છું, અને બહુ હુશિયારી વડે નિરક્તતારૂપ અંબોડો વાળ્યો છે; જ્યોતિનો પ્રકાશ અંતરાત્મારૂપ ત્રણ ભુવનમાં પ્રગટી રહ્યો છે અને કેવળજ્ઞાનરૂપ આરીસો બનાવ્યો છે. (હાથમાં લીધો છે.)"

---

૪ સુરત=આલિંગન અથવા શુદ્ધ ઉપયોગ. માંગ=સેંથો. રાતી=રક્ત, રંગીત. નિરતે=હુશિયારી વડે, સાવધાનપણે અને શ્લેષાર્થમાં નિરક્તતારૂપ. વેની=વેણી, અંબોડો. સમારી=સુધારી, ગુંથી. ઉદ્યોત=પ્રકાશ. ઘટ=અંતરાત્મરૂપ. આરસી=કાચ. કેવળ=કેવળજ્ઞાનરૂપ. કારી=બનાવી.

સુરત=શુદ્ધ ઉપયોગ, સ્મૃતિભેદ ન થતા હકીકત બરાબર સ્મરણમા રહે તે માગ=(સીમન્ત-સેંથી, મેંથો, કેશરચના સીમન્ત અથવા સીમાન્ત શબ્દ કેશરચનાના અર્થમા વપરાય છે. આ શબ્દમાથી સી અક્ષર ઉડી જઈ માન્તનો માગ થઈ ગયો એટલા ઉપરથી માગ એટલે સેંથો એ અર્થ તેનો થતો હોય એમ જણાય છે)

ભાવ-શુદ્ધ ચેતનાના શણગાર ગણાવતા આગળ જણાવે છે –

૮. સૌભાગ્યવતી સ્ત્રી માથાના વાળ ઓળી તેનો સુદર મેંથો પાડે છે અને તેમા વળી વચ્ચે સિંદૂર પૂરે છે એ શણગારનુ એક ચિહ્ન છે અહીં શુદ્ધ ચેતના પોતાના ઓળેલા સેંથામા શુદ્ધ ઉપયોગરૂપ સિંદૂરનો રગ પૂરે છે સુરતનો અર્થ સયોગસુખ પણ થાય છે તેમા રત શબ્દમા રક્તતાના રગનો જે આશય છે તે રહેવા દઈ શુદ્ધ ઉપયોગરૂપ રગ પૂર્યો એવો આશય અત્ર નીકળે છે કહેવાની મતલબ એ છે કે ચેતન અને શુદ્ધ ચેતનાનો જ્યારે સયોગ થાય છે ત્યારે તેના મૂળગુણો પ્રગટ થાય છે અને તેમા તે આસક્ત રહે છે અને તદ્રૂપ પોતે બને છે જ્ઞાનગુણ એ આત્માની શક્તિ છે અને જ્ઞાનોપયોગ તે શક્તિની વપરાશ છે શક્તિ જ્યાસુધી અવ્યક્ત રૂપે રહે ત્યાસુધી તે અદર પડી રહે છે તેને potential energy કહે છે, એનો વ્યય થાય ત્યારે તેને ઉપયોગ કહેવામા આવે છે, એ Kinetic energy છે

૯ વળી શુદ્ધ ચેતનાએ અતિશય સાવધાનપણા વડે હુશિયારી વાપરીને અબોડો-ધમ્મિલ વાળ્યો શુદ્ધ ચેતનાનો ચોટલો-વેણીબધ તે નિરક્તતારૂપ સમજવો નિજ સ્વભાવમા રક્ત રહેવુ, અન્ય ભાવમા ગમનાગમન ન કરવુ એ નિરક્તતા છે સ્રીની સુઘડતા તેના ચોટલા ઉપરથી બહુ સારી રીતે જણાય છે, કુવડ સ્રીઓના બાળની અસ્તવ્યસ્ત સ્થિતિ ઘણીવાર તેની બેદરકારી અથવા મૂર્ખતાનો પ્રત્યક્ષ ખ્યાલ આપે છે અહીં તો અબોડાનો બધ નિરક્તતારૂપ છે એટલે એમાથી એક બાલ પણ આડોઅવળો ખસી શકતો નથી, તો પછી શુદ્ધ ચેતના સુઘડ કેટલી હશે એનો ખ્યાલ આવે એમા તો જરા પણ નવાઈ નથી.

૧૦. શણગાર સજીને ઘણા કાળની વિરહી સ્રી પતિઆગમનની રાહ જુએ છે ત્યારે ઘરમા દીપમાળા કરવામા આવે છે વિર-

હાવસ્થામાં એકાદ દીપક હોય છે અથવા અંધારૂં જ રાખવામાં આવે છે, પણ પતિમેળાપ પ્રસંગે તો દિવાળીની જેમ ઝાકઝમાળ કરવામાં આવે છે. શુદ્ધ ચેતના પતિને મળતાં આત્મતત્ત્વમાં જે પ્રકાશનો ઉદ્યોત થયો તે ત્રણ ભુવનમાં પણ પડવા લાગ્યો. શુદ્ધ ચેતના પ્રગટ થતાં લોકાલોકનું સ્વરૂપ સ્પષ્ટ દેખાય છે, સમજાય છે, અનુભવાય છે; પ્રથમ જે સ્થિતિ સમજાણી નહોતી તે જાણે પ્રત્યક્ષ હોય તેમ દેખાય છે અને તેવી રીતે પદાર્થજ્ઞાન અને સંસારસ્વરૂપ સ્પષ્ટ જણાતાં જે ઝળઝળાટ ત્રણ ભુવનમાં લાગે છે તેનો ખ્યાલ આવવો મુશ્કેલ છે. સંસારનાં સર્વ બનાવો, સંબંધો, હકીકતો અને સ્વરૂપો પ્રગટ દેખાય છે અને તેના સંબંધમાં પ્રથમ જે મુશ્કેલી અને પડદો લાગતો હતો તે સર્વ દૂર ખસી જાય છે. આ પ્રકાશ ત્રણ ભુવનમાં જણાય છે પણ વાસ્તવિક રીતે તો તે પોતાના ઘટમાં જ-હૃદયમાં જ પડે છે. પ્રકાશ પાડનાર સૂર્યપર જે આવરણ હતું તે ઓછું થઈ જવાથી અથવા તદ્દન ખસી જવાથી સ્વયંપ્રકાશ ઘટપર પડે છે.

૧૧. નવોઢા સુંદરી શણગાર સજી સ્વમુખ આરસીમાં જુએ છે અને બધી વાતે ઠાકઠીક કરી નાખે છે તેવી રીતે શુદ્ધ ચેતનાએ પોતાનું મુખ જોવા માટે કેવળજ્ઞાનરૂપ આરીસો બનાવ્યો. ત્રણ ભુવનમાં પ્રકાશ પાડનાર આ જ્ઞાનનું માહાત્મ્ય કહી શકાય તેમ નથી. એથી સર્વ ભાવો, લોકાલોકનું સ્વરૂપ પ્રત્યક્ષ દેખાય છે અને તેમાં કોઈ પણ સ્થિતિ, સત્તા, સમય કે અવસ્થાનો ભેદ ન રહેતાં અતીત, અનાગત અને વર્તમાન ભાવો એક સમયે દેખાય છે. આવા કૈવલ્યસ્વરૂપમાં દિવ્ય જ્ઞાનરૂપ આરીસામાં ચેતના પોતાનું સ્વરૂપ જુએ એટલે પછી એની પ્રબળ શાંત મુખમુદ્રાપર ડાઘ કે બટ્ટાનો અવકાશ તો અસંભવિત જ છે. આખા શરીરપર સજેલો શણગાર આ આરીસામાં દેખાય છે અને સર્વ રીતે સ્વરૂપસુંદરતાની પ્રતીત આ આરીસામાં જોવાથી થાય છે. આવી રીતે સુંદર શણગાર ધારણ કરી અને તેની સરખાઈ કૈવલ્યઆરસીમાં નિહાળી જ્યારે શુદ્ધ ચેતના તૈયાર થઈને બેસે અને પછી જ્યારે તેના મંદિરે ચેતનજી પધારે ત્યારે મેળાપસુખ કેવું, કેટલું અને કેવા પ્રકારનું થતું હશે તે કલ્પનાપર જ મૂકવા જેવું છે.

उपजी धुनी अजपाकी अनहद,
जितनगारे वारी;
झडी सदा आनंदघन वरखत,
वनमोर एकनतारी. अवधू० ५

"અજલ્પ જાપનો ધ્વનિ ઉત્પન્ન થયો અને અનાહુત નાદના વિજયડંકા બારણે (વાગવા માંડ્યા), પછી આનદરાશિનો સદા વરસાદ વરસે છે અને જગલના મયૂરો એકતારરૂપ થઈ જાય છે તેમ ભવ્ય વનના મયૂરો એકાગ્રતા ધારણ કરે છે"

ભાવ-૧૨ પતિમેળાપ થતા અરસ્પરસ આનદવાર્તા કરી પતિ પત્ની સમય નિર્ગમન કરે છે ત્યારે એક જાતનો આનદધ્વનિ ઉછળે છે અને તેઓને કામોદ્દીપન કરનાર વિણા વેણુ મૃદગ વિગેરે વાજિત્રો વાગતા હોય છે તેનો પણ ધ્વનિ ઉછળે છે એ વખતે આખી સૃષ્ટિમા તેઓને આનદ આનદ લાગે છે અને જાણે જીવનમા કોઈ પ્રકારનું દુખ ન હોય, વિરહાવસ્થા ન હોય એમ ભાસ થાય છે ચેતનજી અને પતિવ્રતા શુદ્ધ ચેતનાનો મેળાપ થતા અજલ્પ જાપનો ધ્વનિ હૃદયમાથી ઉઠે છે. મુખેથી ઉચ્ચાર કર્યા વગર હૃદયમા 'સોહ સોહ'નો ધ્વનિ થાય છે અને તેનુ માધુર્ય એવુ લાગે છે કે તેમા ચેતનજી શુદ્ધ ચેતના સાથે આનદમસ્ત રહે છે અને અગાઉની વિરહાવસ્થા ભૂલી જાય છે એ ધ્વનિ એવો સુદર અને અપૂર્વ છે કે તેની પાસે મધુર વિણા વેણુનો ધ્વનિ કાંઈ ગણતરીમા નથી ચિદાનદજી મહારાજ એ ધ્વનિપર વિવેચન કરતા એક જગોએ કહે છે કે,

સોહં મોહં મોહ સોહં, સોહં સોહં રટના લગીરી,
ઈંગલા પિંગલા સુખમના સાધકે, અરૂણ પ્રતીથી પ્રેમ પગારી;
વંકનાલ ખટ ચક્ર ભેદકે, દશમેં દ્વાર શુભ જ્યોતિ જગારી સોહં

૫ ધુની=ધ્વનિ. અજપાકી=અજલ્પ જાપની અનહદ=અનાહત નાદરૂપ જિતનગારે=વિજયડંકો. વારી=દ્વારિ, બારણામા ઝડી=અખડ મેઘધારા. બરખત=વરસે છે વનમોર=જગલનો મોર, સસારી મોરલા-જીવો એકનતારી=એકતાર થઈ જાય છે, હર્ષમા આવી જાય છે

ખુલત કપાટ ઘાટ નિજ પાયો, જનમ જરા ભયભીતિ ભગીરી;
કાચશકલ દે ચિંતામણિ લે, કુમતા કુટિલકું સહજ ઠગીરી. સોહં.
વ્યાપક સકલ સ્વરૂપ લખ્યો ઇમ, જિમ નભમેં મગ લહત ખગીરી;
ચિદાનંદ આનંદમય મૂરતિ, નિરખ પ્રેમભર બુદ્ધિ થગીરી. સોહં.

આ પદમાં અજપા જાપની જ અતિ આનંદજનક સ્થિતિનો ખ્યાલ આપ્યો છે, કુમતાનો સંગ વર્જનીય બતાવ્યો છે અને આત્માનું ત્રણ લોકનું વ્યાપકપણું સૂચવ્યું છે તે ભાવ જોઈ વિચારી સમજી બુદ્ધિ તો અટકી પડે છે. આ અજલ્પ જાપ ચાલે છે તે પ્રેમી પતિ-પ્રિયાની આનંદવાર્તાના ધ્વનિરૂપ શણગારપર રૂપક સમજવો. આ જાપમાં બહાર સાંભળી શકાય તેવો (શ્રાવ્ય) અવાજ થતો નથી પણ અંદર તેની લય ચાલે છે. અનુભવ વગર અજપા જાપનું સ્વરૂપ સમજવું સમજાવવું મુશ્કેલ છે.

૧૩. શણગારસમયે દરવાજાપર જિતનગારા—નોબત શરણાઈ વગાડવામાં આવે છે જે કામોદ્દીપક છે. એ વિજયડંકાનો અવાજ કર્ણ ઉપર પડતાં પતિપત્ની વચ્ચે વિશેષ રતિક્રીડા ચાલે છે અને તેથી તેને શણગારમાં ગણવામાં આવેલ છે. શુદ્ધ ચેતના જેવી પતિ-પ્રેમી શુદ્ધ સાધ્વી સતીનો મેળાપ થતાં ચેતનજીના કાનમાં અનાહત નાદ સોહં સોહંનો અવિશ્રાન્ત ઉચ્ચાર સંભળાય છે. એ નાદ બ્રહ્મરંધ્રમાંથી ઉઠે છે અને એની સરખામણીમાં વાયોલીન, ફ્રીડલ, હારમોનીયમ કે સારંગીનો અવાજ કાંઈ હિસાબમાં નથી. ડંકાનો અવાજ અને અનાહત નાદનો અવાજ પ્રેમ વધારનાર છે, ફેર માત્ર એટલોજ છે કે વિજયડંકાનો અવાજ બહારથી કાન સાથે અથડાય છે જ્યારે અનાહત નાદ અંતરાત્માથી ઉઠે છે. આ અનાહત નાદ અને અજપા જાપનું વિશેષ સ્વરૂપ યોગના ગ્રંથોથી જાણવા-સમજવા યોગ્ય છે.

૧૪. વરસાદની ધારા ચાલતી હોય, સાથે વિજયડંકા વાગતા હોય અને તેનો નાદ આવ્યા કરતો હોય ત્યારે પતિપત્નીના આનંદમાં વિશેષ વધારો થાય છે અને તેવો કૃત્રિમ વરસાદ લાવવા માટે મહેલોમાં યાંત્રિક ગોઠવણ પણ રાખવામાં આવે છે. અહીં શુદ્ધ ચેતના અને ચેતનજીના મેળાપ વખતે તો તેઓના અધિકાર પ્રમાણે

આનદરૂપ વરસાદ વરસ્યાજ કરે છે, અને સાથે અજપા જાપ ચાલે છે અને અનાહુત નાદના અવાજ ઉઠ્યા કરે છે આનદનો વરસાદ પણ સાધારણ રીતે ઉઠે છે એમ નહિ પણ અખડ ધારા ચાલ્યા કરે છે, અને આપણે જેને ઝડીનો વરસાદ કહીએ છીએ તેવો ચાલે છે આવી રીતે આનદજળની જ્યા રેલ છેલ થઈ રહી હોય ત્યા પછી મૂળગુણરૂપ છોડવાઓ વિકસ્વર થઈ અનેક પ્રકારના ફળ પુષ્પ ધાન્ય આપે એ તેનુ તદ્દન સ્વાભાવિક પરિણામ છે.

૧૫ શૃગારસમયે વરસાદ વરસતો હોય તેમા વળી મોર ટહુકા કરે ત્યારે આનદની પરિસમાપ્તિ થઈ જાય છે અહીં ભવ્ય વનવાસી મયૂરો એટલે સસારી ભવ્ય પ્રાણીઓ એકતાર દૃષ્ટિથી જોઈ રહ્યા છે, આનદથી ટહુકા કરે છે કે અહો! આ ચેતના અને ચેતનજીનો મેળાપ શુ સુદર થયો છે! આવા આનદવરસાદમા ન્હાવાનો અમને પ્રસગ આવ્યો તે અમારૂ પણ અહોભાગ્ય છે! દેશનારૂપ વરસાદ વરસે તે વખતે મયૂરના ટહુકા પેઠે ભવ્ય જીવો હરખાઈ જાય છે અને એકતાર થઈ રહે છે. આનદની અત્ર પરિસમાપ્તિ થાય છે, સુખની અત્ર પરિસીમા આવે છે અને આનદાબ્ધિનો એક વિભાગ પણ અત્ર ઓછો રહેતો નથી, સુખસમુદ્રનો એકેએક તરગ સુખાનુભવ આપી દે છે

૧૬ બીજી ગાથાના અર્થમા પ્રથમ અને બીજું પદ જૂદુ પાડી પ્રેમપ્રતીત રાગરૂચિ વડે શરીર રગવારૂપ જૂદો શૃગાર અને ઝીણી સાડી પહેરવારૂપ જૂદો શૃગાર એમ અર્થ કરીએ તો સોળ શણગાર પૂરા થાય છે શરીર ઉપર ચદનાદિ લગાડવારૂપ અથવા સ્તનાદિ ઉપર ચિત્ર કરવારૂપ શૃગાર ઘણી જગ્યાએ વર્ણવેલ છે* વળી દરેક શણગાર એકેક પદમા લખ્યા છે તેમ ત્યા પણ થવુ જ જોઇએ તેથી વિચારી સુજ્ઞ વાચનારે યોગ્ય અર્થ ઘટાવવો

આ સોળ શણગારની કલ્પના મેં કરી છે તેમા કાઇક નવીનતા લાગશે, કારણ પ્રસ્તુત રીતે શણગારો જૂદી રીતે ગણાય છે, પણ તે

---

* જુઓ જબૂસ્વામીનો રાસ ભાવદેવે પોતાની સ્ત્રી નાગીલાને અર્ધ મડિતા વસ્થામા છોડી ત્યા આ શૃગાર બતાવેલ છે

અને સંસ્થાન હોય. આત્માને જ્યારે તેનું શુદ્ધ સ્વરૂપ પ્રાપ્ત થાય ત્યારે શરીર ન હોવાથી તેને વર્ણ, ગંધ, રસ, સ્પર્શ કે સંસ્થાન કાંઈ હોતું નથી તેથી આત્માને રૂપી કહી શકાય નહિ, કારણકે રૂપી તરીકે તેનામાં જે ગુણો–ધર્મો હોવા જોઈએ તે તેનામાં બીલકુલ નથી.

હવે જો આત્માને અરૂપી કહેવામાં આવે તો તેમાં પણ વિરોધ આવે છે. જે વસ્તુ અરૂપી હોય તે રૂપી વસ્તુથી બંધાય નહિ અને આત્મા તો સંસારાવસ્થામાં હોય ત્યારે કર્મથી બંધાય છે તે રૂપી દ્રવ્ય છે, પૌદ્ગલિક પદાર્થ છે. આ પ્રમાણે હોવાથી આત્માને અરૂપીનું વિશેષણ પણ સંપૂર્ણ રીતે લાગુ પડી શકે નહિ.

ત્યારે તારી નિશાની બતાવવામાં હે ચેતનજી! હું તને રૂપારૂપી કહું એટલે અમુક અંશે રૂપી અને અમુક અંશે અરૂપી એમ કહું તો તેમાં પણ વિરોધ આવે છે. સિદ્ધ ભગવાન્ અષ્ટ કર્મથી રહિત, નિજ સ્વરૂપસ્થિત, અનંત જ્ઞાન, દર્શન, ચારિત્રમાં રમણ કરનાર અને જન્મ, જરા, મરણનાં દુઃખથી રહિત છે તેમને આ રૂપારૂપીનું વિશેષણ પણ લાગુ પડતું નથી. સિદ્ધદશામાં આત્મા અરૂપી છે તેથી તેને રૂપારૂપીપણું ઘટતું નથી. એ પ્રમાણે હોવાથી આત્માને રૂપી, અરૂપી કે રૂપારૂપી કેવો કહેવો તે વાતની મોટી મુશ્કેલી આવે છે. અહો ચેતન! તારૂં સ્વરૂપ તો કોઈ વિલક્ષણ જણાય છે, એને જાણવું ને સમજવું તે બહુ અસાધારણ કામ છે.

सिद्ध सरूपी जो कहुं रे,
वंध न मोक्ष विचार;
न घटे संसारी दशा प्यारे,
पुन्य पाप अवतार. निशानी० २

"જો તને સિદ્ધ સ્વરૂપવાળો કહું તો પછી તેમાં બંધ અને મોક્ષનો વિચાર ઘટતો નથી, સંસારમાં રહેવાની દશા ઘટતી નથી અને પુન્ય પાપનાં ફળ તરીકે સારા અને ખરાબ જન્મો ઘટતા નથી."

૨ બંધ=કર્મબંધ. ન ઘટે=ઘટતું નથી. સંસારી દશા=સંસારમાં હોવાની દશા. પુન્ય=શુભ કર્મ. પાપ=અશુભ કર્મ.

ભાવ–જો ચેતનજીને સિદ્ધસ્વરૂપવાળા કહું તો તેમા પણ વિરોધ આવે છે. સિદ્ધદશામા કર્મબધ થતો નથી અને કર્મથી મુક્તિ પણ થતી નથી, સર્વ કર્મથી જ્યારે મુક્તિ થાય ત્યારે જ આ જીવ સિદ્ધ થાય છે, પણ સિદ્ધ થયા પછી તેનો નવીન મોક્ષ કોઇ પણ પ્રકારનો થતો નથી નવીન કર્મ આત્મા સાથે બધાવા તેને બધ કહેવામાં આવે છે અને કર્મથી મૂકાવુ તેને મુક્તિ કહેવામાં આવે છે દાખલા તરીકે ગતભવમા આયુષ્ય બાધ્યુ હોય તે આ ભવમા ભોગવાય છે અને તેટલો પૂરતો કર્મથી મોક્ષ થયો એમ કહેવાય છે આવુ આત્માનુ બધમોક્ષપણુ સસારાવસ્થામા પ્રત્યક્ષ દેખાય છે, અને સિદ્ધ આત્માને તે ઘટતું નથી માટે આ ચેતનજીને સિદ્ધસ્વરૂપી એકાતે કહી શકાય નહિ

વળી ચેતનજી સસારમા વર્તે છે, કષાયાદિમા પ્રવર્તે છે, પૌદ્ગલિક વસ્તુ સાથે સબધ રાખે છે, ખાય છે, પીએ છે, ફરે છે એ સર્વ સંસારી દશા છે, એવી દશા સિદ્ધ આત્માની હોય નહિ, વળી આ જીવ દેવ મનુષ્યના શુભ ભવો તે પુણ્ય અવતારો અને તિર્યંચ, નારકી તથા નિગોદના અશુભ ભવો તે પાપ અવતારો પામ્યા કરે છે અથવા તદ્રૂપ સસારી દશામા વર્ત્યા કરે છે તેથી તેનુ સિદ્ધસ્વરૂપ કહેવુ ઘટતુ નથી જો ચેતનજી સિદ્ધ હોય તો તેને સસારમા આવવા જવાપણુ ન હોય, તેને બધાવાપણુ ન હોય, તેનો મોક્ષ પણ ન હોય, કારણ તે મોક્ષમય જ છે અને તેથી તેને જન્મ કે મરણ સારા કે ખરાબ ઘટતા નથી તેથી આત્માને સિદ્ધસ્વરૂપી કહેવામા વિરોધ આવે છે અહો ચેતનજી! તારૂ સ્વરૂપ એવુ અદ્ભુત છે કે એને વિચારતા વિચારતા ગમે તેટલી હદ સુધી જઇએ પણ એનો પાર આવતો નથી, એનો છેડો આવતો નથી, એ મહાન્ આશ્ચર્યની ભૂમિ છે

પ્રથમ પાદમા કવચિત્ ‘શુદ્ધ સનાતન’ શબ્દ કોઇ પ્રતમા મૂકેલો છે સનાતનનો ભાવ હવે પછીની ગાથામા વિચારશુ જીવ અનાદિ શુદ્ધ છે, મૂળગુણે મુક્ત છે એમ કહીએ તો તેનો બધ મોક્ષ અને સસારી દશામા વર્તનભાવ ઘટતો નથી. આ અર્થ તે પાઠાતરનો થાય છે અને તે ઉપર બતાવેલા ચેતનજીના સિદ્ધસ્વરૂપના અર્થ સાથે મળતો ભાવ બતાવે છે.

सिद्ध सनातन जो कहुं रे,
उपजे विणसे कौण;
उपजे विणसे जो कहुं प्यारे,
नित्य अबाधित गौन. निशानी० ३

"(ચેતન) અનાદિ કાળથી સિદ્ધ છે-કૃતાર્થ છે એમ કહું તે પછી જન્મ પામે છે, વિનાશ પામે છે તે કોણ? જો તે ઉપજે છે, વિનાશ પામે છે એમ કહું તો તેના નિત્યપણાનો અને અબાધિતપણાનો લોપ થઈ જાય છે."

ભાવ-ચેતનજી સિદ્ધ સનાતની છે, અનાદિ કાળથી કૃતાર્થ છે તેણે પોતાનું કાર્ય સાધી લીધું છે, તેને હવે કોઈ કામ કરવાનું બાકી રહ્યું નથી એમ જો તેના સંબંધમાં કહું તો તેમાં પણ કેટલોક વિરોધ આવે છે. જો એનાં સર્વ કામ થઈ ગયાં હોય, એ કૃતકૃત્ય થઈ ગયેલ હોય તો આ સંસારમાં જન્મ મરણ કોણ પામે છે? જે કૃતકૃત્ય થઈ ગયા હોય, સિદ્ધદશામાં સ્થિત થયા હોય તેને દેવ, મનુષ્ય, તિર્યંચ નારક ગતિમાં રખડપટ્ટી થવાનું સંભવે નહિ. નિજ ગુણમાં રમણતા કરી જ્ઞાનાનંદમાં સ્થિરતા લાવી એકજ સ્થાને સ્થિત થયેલા હોય તે જ સિદ્ધ કહેવાય, એનાં સર્વ કાર્યો થઈ ગયાં કહેવાય અને આ ચેતનજી તો ઉચ્ચ નીચ ગોત્રમાં રખડે છે, સુરૂપ કુરૂપ થાય છે, ધનવાન્ નિર્ધન થાય છે, કીર્તિવંત અને અપયશને ધારણ કરનાર થાય છે વિગેરે અનેક ભાવો ધારણ કરે છે, અનેક જગોએ ઉપજે છે, મરે છે; વળી ઉપજે છે, વળી મરે છે. આ સર્વ સિદ્ધને ઘટે નહિ; માટે આ ચેતનજીને સનાતન સિદ્ધ કહેવામાં અનેક જાતનો પ્રત્યક્ષ વિરોધ આવે છે. આ જન્મ મરણ પ્રત્યક્ષ આપણે દેખી શકીએ છીએ તેથી આ ચેતનજીને સિદ્ધ સનાતન કહેવામાં પણ વિચાર થઈ આવે છે.

વળી કદાચ આ ચેતન સિદ્ધ સનાતન છે છતાં પણ ઉપજે છે અને વિનાશ પામે છે એમ કહું તો પછી તેના નિત્યપણામાં અને

૩ સિદ્ધ=કૃતાર્થ. સનાતન=જુનો, પુરાણો. નિત્ય=નિત્યત્વ, નિરંતર હોવાપણું. અબાધિત=અબાધિતત્વ, દુઃખરહિતપણું. ગૌન=લોપ.

અબાધિતપણામા વાધો આવે છે અનાદિ કાળથી સિદ્ધ હોય તો તેનામા નિત્ય અને દુખ રહિતપણુ કે જે સનાતન સિદ્ધત્વના ગુણો છે તેમા દોષ આવે છે સિદ્ધ થયા પછી તે દશામા તે નિત્ય રહેવો જોઇએ અને ઉપજવુ વિણસવું તે તો અનિત્યત્વ બતાવે છે તેથી તેમ જ સિદ્ધદશામા બાધા પીડા રહિતપણું હોવુ જોઈએ અને ઉત્પત્તિ વિનાશમાં તો બાધા પીડાનો સભવ સ્પષ્ટ દેખાય છે તેથી આત્માનો જ અભાવ થઈ જાય માટે આ ચેતનને સિદ્ધ સનાતન એકાતે કહેવા જઈએ તો તેમા પણ વાધો આવે છે ત્યારે હવે ચેતનજીને રૂપી,અરૂપી, રૂપારૂપી, સિદ્ધ-સ્વરૂપી કે શુદ્ધ સનાતન એકાતે કહી શકાય તેમ નથી, તેનુ સ્વરૂપ બતાવવુ મુશ્કેલ છે, તેનુ સ્વરૂપ સમજાવવુ મુશ્કેલ છે એમ સિદ્ધ થયુ

सर्वांगी सव नय धणीरे,
माने सव १परमान;
नयवादी पल्लो ग्रही प्यारे,
करे लराड ठान.　　　　　निशानी० ४

"(ચેતન) સર્વ રૂપે છે, સર્વ નયનો સ્વામી છે પ્રમાણજ્ઞાન સર્વ અશે (વસ્તુને) માને છે, ત્યારે નયજ્ઞાનવાળો એક અશ હાથમા લઇને લડાઇના સ્થાનક ઉપજાવે છે"

ભાવ–ઉપર પ્રમાણે ચેતનજીનુ સ્વરૂપ કહેવામા કેટલી અગવડ આવે છે તે બતાવી હવે તેનો બહુ મુદ્દાસર ખુલાસો કરે છે. એ ચેતનજી સર્વ રૂપે છે અને સર્વ નયના સ્વામી છે જે એને પ્રમાણ-જ્ઞાનથી સમજવા પ્રયત્ન કરે તે તેનુ સ્વરૂપ સમજી શકે છે, પણ જે એક નયને લઇને તેને સમજવા જાય તે તેનું સ્વરૂપ કદિ સમજવાના નથી. દાખલા તરીકે ઉપર રૂપી અરૂપી વિગેરે નિશાની બતાવવામા જે મુશ્કેલીઓ આવી તે નયવાદને લઇને આવી છે તે આપણે હવે પછી જોશુ, પણ જો તેને પ્રમાણજ્ઞાનથી સર્વ નયની અપેક્ષા ધ્યાનમા લઈને વર્ણવવામા આવે તો લડાઇનુ સ્થાન કદિ પણ પ્રાપ્ત થશે નહિ

૧ પરમાનને બદલે બે પ્રતોમા 'પરવાન' શબ્દ લખે છે

૪ સર્વાગી=સર્વ રૂપે ધણી=સ્વામી પરમાન=પ્રમાણજ્ઞાન. નયવાદી=નયજ્ઞાનવાળો પલ્લો=છેડો, અશ. લરાઈ=લડાઈ ઠાન=સ્થાનક

આ પ્રસંગે* નયનું લક્ષણ શું કહે છે તે જરા વિશેષ વિચારીએ. अनंतधर्मात्मके वस्तुन्येकधर्मोन्नयनं ज्ञानं नयः વસ્તુમાં અનેક ધર્મો હોય છે તેમાંના એક ધર્મની મુખ્યતા કરી દેવી, બીજા ધર્મોનો અપલાપ પણ ન કરવો અને ગ્રહણ પણ ન કરવા તેને નય કહે છે. નય- જ્ઞાનથી હમેશાં એક બાબત ઉપર ધ્યાન ચાલ્યું જાય છે, પછી તેને આગળ પાછળનો વિચાર રહેતો નથી એમ ન સમજવું, પણ પોતે જે મુદ્દો લીધો હોય તેને તે એવો સજ્જડ પકડી રાખે છે કે અન્ય સર્વ બાબતોને તદ્દન ગૌણ કરી નાખે છે. નયમાં તેટલા માટે અંશ- ગ્રાહી જ્ઞાન હોય છે. આપણે પાંચમા પદના અર્થમાં જોયું છે કે નયવાદમાં હમેશાં એક અંગ ઉપર વિશેષ લક્ષ્ય રહે છે. सकलधर्मग्राहकं प्रमाणं તથા स्वपरव्यवसायि ज्ञानं प्रमाणम् આવા સર્વ અંશોના જ્ઞાનને ગ્રહણ કરી સર્વ દિશાથી અમુક વસ્તુ તરફ જોઈ શકે તેને પ્રમાણ- જ્ઞાન કહે છે. પ્રમાણજ્ઞાન સર્વ નયના સ્વરૂપને ગ્રહણ કરનાર હોવાથી અને તેમાં સર્વ ધર્મોનું જ્ઞાતાપણું હોવાથી તે બહુ ઉપયોગી શુદ્ધ જ્ઞાન છે અને જયારે નયપક્ષ છોડી પ્રમાણપક્ષપર આવી જવાય છે ત્યારે લડાઈ માત્ર બંધ પડે છે. રૂપી વિગેરે નિશાનીઓનું સ્વરૂપ હવે આપણે વિપુલ દૃષ્ટિથી વિચારીએ.

સંસારી દશામાં ચેતન કર્મથી આવૃત્ત છે. એ કર્મવર્ગણા અતિ સૂક્ષ્મ પણ રૂપી છે અને તેનાથી આ જીવ આવૃત્ત હોવાને લીધે તદપેક્ષયા તેને રૂપી કહી શકાય. એ વ્યવહારનયનું વચન સમજવું.

સંગ્રહનયવાળો આત્માની સત્તા સંગ્રહે છે. તે કહે છે કે આત્મા પોતે ઉપજતો નથી, મરતો નથી, તે તો જે છે તે જ છે. વળી તેના આઠ રૂચક પ્રદેશ તો સિદ્ધની પેઠે નિરંતર ઉજ્જવળ જ રહે છે-કર્મથી લેપાતા નથી તે અપેક્ષાએ આત્માને અરૂપી કહી શકાય.

વળી વ્યવહારનય અને વિશેષગ્રાહી નૈગમનયની અપેક્ષાએ આત્માને રૂપારૂપી કહી શકાય. જેટલો ભાગ તેનો કર્માવૃત્ત છે તે કાર્મણ વર્ગ- ણાની અપેક્ષાએ રૂપી કહી શકાય અને તે જ વખતે તેના રૂચક પ્રદેશ કર્મવર્ગણાથી અલિપ્ત હોવાથી તેને અરૂપી કહી શકાય અને તે રૂપી

---

* નયના સ્વરૂપ માટે પાંચમા પદની ત્રીજી ગાથાપરનું વિવેચન વિચારો વિસ્તારથી સ્વરૂપ તત્ત્વજ્ઞાનના જૈન ગ્રંથમાં અનેક જગોએ છે.

ભાવ અને અરૂપીભાવ એકી વખતે હાજર હોવાથી તદપેક્ષયા આત્માને રૂપારૂપી કહી શકાય.

આત્માના આઠ રૂચક પ્રદેશ સિદ્ધ જેવા હમેશા હોય છે—રહે છે, તેથી સંગ્રહનયની અપેક્ષાએ આત્માને સિદ્ધસ્વરૂપી કહી શકાય, તેમ જ તે જ દૃષ્ટિથી તેને શુદ્ધ સનાતન પણ કહી શકાય. તે જ સંગ્રહનયની અપેક્ષાએ તથા સમભિરૂઢનયની અપેક્ષાએ ચેતનને નિત્ય અને અબાધિત પણ કહી શકાય.

સંસારદશામાં કર્માવૃત્ત આત્માના જન્મ મરણ થાય છે તે તેનો ઉત્પાદ અને વ્યય છે અને તે વ્યવહાર અને વિશેષગ્રાહી નૈગમનયની અપેક્ષાએ છે તે ઉપર બતાવ્યું છે

ઋજુસૂત્રનયવાળા અતીત અને અનાગત કાળની અપેક્ષા ન કરે પણ વર્તમાન કાળે જે વસ્તુ જેવા ગુણે પરિણમે-વર્તે તે વસ્તુ તેવે જ પરિણામે માને મતલબ આ નય પરિણામગ્રાહી છે એ નયવાળા સિદ્ધને સિદ્ધ કહે પણ અન્યને ન કહે.

શબ્દનયની અપેક્ષાએ બોલીએ તો શબ્દમા ફેર નથી એક શબ્દના અનેક પર્યાયો હોય તે સર્વને શબ્દનયવાળા એક જ અર્થના માને છે, તે નયની અપેક્ષાએ પર્યાયભેદનો ભેદ નથી અને તેથી રૂપી અરૂપી એવો તફાવત તે નયવાળા સ્વીકારતા નથી આથી ઉલટી રીતે સમભિરૂઢનયવાળા દરેક શબ્દને તેના જૂદા જૂદા અર્થમા જ માને છે તેથી આત્મા, ચેતન, જીવ વિગેરે શબ્દને પણ જૂદા જૂદા પર્યાયવાચી સમજી તેના પૃથક્ પૃથક્ અર્થ કરે છે એવભૂતનયવાળો જે સમયે જે ક્રિયા ચાલતી હોય તે સમયે તે ક્રિયાથી તે ક્રિયાયુક્ત માને છે, ક્રિયાને તેના કરનાર સાથે જોડી દે છે અને તેથી ચડાળનુ કામ કરનાર આત્માને તે ચડાળ કરી બોલાવે છે અને સાધુની ક્રિયા કરનારને સાધુ માને છે ઋજુસૂત્રનયવાળા વર્તમાન ગુણ જુએ છે ત્યારે એવભૂતનયવાળા વર્તમાન ક્રિયા જુએ છે નવપદવૃત્તિમા સામાયિકના વેષે બેઠેલાને સામાયિકવાળો કહેલો છે, ગૃહસ્થના વેષમા સાધુ જેવુ વર્તન રાખનાર પણ ગૃહસ્થના કાર્યો કરનારને ઋજુસૂત્રનયવાળા સાધુ કહે છે ત્યારે એવભૂતનયવાળા ગૃહસ્થ કહે છે

આગમસાર ગ્રંથમાં મુનિ દેવચંદ્રજીએ 'સિદ્ધ' શબ્દની સાતે નયે વ્યાખ્યા કરી છે તે વિચારવા યોગ્ય છે. તેઓશ્રી લખે છે કે "નૈગમનયને મતે સર્વ જીવ સિદ્ધ છે, કેમકે સર્વ જીવના આઠ રૂચક પ્રદેશ સિદ્ધ સમાન નિર્મળ છે. સંગ્રહનય કહે છે કે સર્વ જીવની સત્તા સિદ્ધ સમાન છે. આ નયવાળાએ પર્યાયાર્થિકનયે કરીને જે કર્મ સહિત અવસ્થા હતી તે ટાળીને દ્રવ્યાર્થિકનયે કરીને તેની અવસ્થા અંગીકાર કરી. વ્યવહારનયવાળો કહે છે કે જે વિદ્યાલબ્ધિગુણે કરી સિદ્ધ થયો તે સિદ્ધ. આ નયવાળે બાહ્યતપ પ્રમુખ અંગીકાર કર્યા. ઋજુસૂત્રનયની અપેક્ષાએ જે પોતાના આત્માની સિદ્ધપણાની દશા ઓળખે છે અને જેનો જ્ઞાનનો ઉપયોગ સતેજ વર્તે છે તે જીવ સિદ્ધ જાણવો. આ નયની અપેક્ષાએ સમકિતી જીવને સિદ્ધ સમાન કહ્યો. શબ્દનયના મત પ્રમાણે જે શુદ્ધ શુકલધ્યાનના પરિણામે વર્તતો હોય તેને સિદ્ધ કહેવાય છે. સમભિરૂઢ નયના મત પ્રમાણે જે કેવળજ્ઞાન, કેવળદર્શન અને યથાખ્યાતચારિત્રાદિ ગુણે સહિત હોય તેને સિદ્ધ કહી શકાય. આ નયના મત પ્રમાણે તેરમા અને ચૌદમા ગુણ સ્થાનકે વર્તતા જીવ સિદ્ધ કહી શકાય. એવંભૂતનયના કહેવા પ્રમાણે જેનાં સકલ કર્મ ક્ષય થઈ લોકાંતે વિરાજમાન હોઈ અષ્ટ ગુણસંપન્ન હોય તેને જ સિદ્ધ કહી શકાય."

આવી રીતે આત્મા તો સર્વાંગી છે, તે પોતે સર્વ નયનો સ્વામી છે, સર્વ નય તેમાંથી ઉત્પન્ન થાય છે, સર્વ નયનું સ્વરૂપ તે સમજાવે છે અને તે સર્વ નયે વિદ્યમાન છે પણ એક નયથી તેનું સ્વરૂપ સિદ્ધ થતું નથી. દરેક નયે તેને જોઇએ અને દરેક દૃષ્ટિબિંદુ ધ્યાનમાં રાખીએ તો જ તેનું ખરૂં સ્વરૂપ સમજવાનું બની શકે તેમ છે.

આ દુનિયામાં જેટલી ધર્મની લડાઈ છે તેટલી નયવાદને લઈને થાય છે. દરેક ધર્મવાળા એક સાધ્યબિંદુ લક્ષ્યમાં રાખી તે દૃષ્ટિબિંદુથી આત્માને જોયા કરે છે અને તે મત સ્થાપન કરે છે. કમનશીબે તે વખતે અન્ય દૃષ્ટિબિંદુથી તેને જોવાનું કહેવામાં આવે છે તે તેના ધ્યાનમાં આવતું નથી અને પરિણામે વાદવિવાદનું કારણ પ્રાપ્ત થાય છે. જ્યાંસુધી નયજ્ઞાન હોઇ સર્વ નયની અપેક્ષા ધ્યાનમાં રહેતી નથી અને તેથી પ્રમાણજ્ઞાનપર લક્ષ્ય જતું નથી ત્યાંસુધી કદિ પણ ચોખું સત્ય પ્રાપ્ત થતું

નથી નયજ્ઞાનમા તદ્દન સત્ય નથી એમ કહેવાનો આશય નથી પણ તે સત્યનો અશ છે અને અશ ઉપર મક્કમ રહી અન્ય સત્યાશોને જો ધકેલી દેવામા આવે તો પછી તે અપ્રમાણ વચન થઈ જાય છે જૈનશાસ્ત્રકારે તેટલા માટે આ નયજ્ઞાન અને પ્રમાણજ્ઞાન ઉપર બહુ લક્ષ્ય આપ્યુ છે આનદઘનજી મહારાજ તેટલા માટે આ પદમા કહે છે કે સર્વે નયનો સ્વામી ચેતન તો પ્રમાણજ્ઞાનને જ માન્ય કરે છે, જ્યારે અંશગ્રાહી નયજ્ઞાનવાળો લડાઈના સ્થાનકો ઉપજાવે છે. આ નયજ્ઞાનનું સ્વરૂપ બરાબર સમજી ફેલાવવામાં આવે તો અનેક ધાર્મિક ઝગડા અને લડાઈઓનો છેડો આવી જાય. વિશાળ શાસ્ત્રજ્ઞાનવાળા અશગ્રાહી જ્ઞાનવાળાની સ્ખલના ક્યા અને કેવી રીતે થાય છે તે સમજીને બતાવી શકે છે આ નય અને પ્રમાણજ્ઞાન જૈનશાસ્ત્રનુ મજબૂત તત્ત્વ છે અને જૈનશાસ્ત્રના જ્ઞાનની જે વિશાળતા અને વિસ્તૃતતા તેમા સમાયલી છે તે અન્યત્ર પ્રાપ્ત થવી અશક્ય છે એ ખાસ લક્ષ્યમા રાખવા યોગ્ય છે હાથીની સુઢને લઇને એક અધ તેને મુશળ જેવો કહે છે, પૂછડુ હાથમા લઈને બીજો અધ તેને વાસ જેવો કહે છે, પગ હાથમા લઈને ત્રીજો થાભલા જેવો કહે છે, કાન હાથમા લઇને ચોથો તેને સુપડા જેવો કહે છે, આવી રીતે નયજ્ઞાનમા અધોઅધ પરંપરા ચાલે છે અને એ કારણથી જ દુનિયામા મારામારી ચાલે છે ઘણાખરા પોતાની વિચારણાને પકડી રાખીને અન્યના હેતુઓ અને પરિણામો તપાસવાની દરકાર જ કરતા નથી. જો પ્રમાણજ્ઞાન બરાબર સમજવા યત્ન થાય તો આ સ્થિતિનો છેડો આવે અને લડાઇના સ્થાનકો અશજ્ઞાનથી ઉત્પન્ન થાય છે તે દૂર થાય

આ પ્રમાણજ્ઞાનથી ચેતનનુ સ્વરૂપ વિચારીએ તો પ્રત્યક્ષ પ્રમાણથી આત્મા સિદ્ધ થાય છે એ ચૈતન્ય સ્વરૂપ પરિણામી છે, ભવનધર્મથી ઉત્પાદ વ્યયપણે પરિણમે છે તેથી તે પરિણામી છે, તેમ જ કર્ત્તા અને ભોક્તા પણ તે જ છે કર્ત્તા હોય તે જ ભોક્તા હોય, કારણકે કરનાર પોતે ભોગવનાર ન હોય તો સુખમય તેને કદિ કહી શકાય નહિ મસારીપણામા તે સ્વદેહ પ્રમાણ છે અને પ્રત્યેક શરીરે ભિન્ન જીવ છે એ જીવ પાચ કારણની સામગ્રી પ્રાપ્ત કરીને સમ્યક્ દર્શન, સમ્યક્-

જ્ઞાન અને સમ્યક્ચારિત્રને સાધવાથી સંપૂર્ણ, અવિનાશી, નિષ્કલંક, અસહાય, અપ્રયાસ, સ્વગુણ, નિરાવરણ, સ્વકાર્યપ્રવૃત્ત, અક્ષર, અવ્યાબાધ સુખમય સિદ્ધતા નીપજાવે છે. આ પ્રમાણે આત્મા સંબંધી પ્રમાણજ્ઞાન શ્રીનયચક્રસાર ગ્રંથમાં દેવચંદ્રજીએ બતાવ્યું છે.* એનો વધારે વિસ્તાર અનેક ગ્રંથોમાં છે જ્યાંથી તે વાંચી વિચારી જોવો. એ વિષય સૂક્ષ્મ દૃષ્ટિએ મત કદાગ્રહ મૂકીને સમજવા યોગ્ય છે અને તો જ તે સમજી શકાય તેમ છે.

अनुभवगोचर वस्तुकोरे,
जाणवो[†] यह इलाज;
कहन सुननको कछु नहि प्यारे,
आनंदघन महाराज. निशानी० ५

"અનુભવથી જાણી શકાય તેવી વસ્તુને જાણવી એ જ (તેને સમજવાનો) ઉપાય છે, એમાં કહેવાનું કે સાંભળવાનું કાંઈ નથી. એ આનંદરાશિ મહાત્મા છે."

ભાવ–તમે આત્માની નિશાની પૂછો છો, પણ હું તમને એ શું બતાવું? તમને ટુંકામાં કહું છું તે સાંભળો. જે કોઈ વસ્તુ અનુભવથી જાણી શકાય તેવી હોય છે તેનું જ્ઞાન કરવું એ જ તેની નિશાની છે અને એ જ તેને જાણવાનો ઉપાય છે. અનુભવજ્ઞાન એ ઇંદ્રિયોથી જાણી શકાય તેવું નથી, મતલબ આંખે જોઈ શકાય તેવું અથવા કાને સાંભળી શકાય તેવું તે જ્ઞાન નથી, તેમ જ જાણનારા માણસો વચનથી તેને સંપૂર્ણ અંશે કહી શકે તેવું પણ તે જ્ઞાન નથી. વાત એમ છે કે એ વસ્તુનું સ્વરૂપ નિશાની બતાવવાથી કે ઉપર ઉપરની વાત કરવાથી પ્રાપ્ત થઈ શકે તેવું નથી, એને પ્રાપ્ત કરવાનો ઉપાય તો તેનું જ્ઞાન મેળવવું એ જ છે. જ્યારે અંશગ્રાહી જ્ઞાન ઉપરથી પ્રમાણજ્ઞાન થાય ત્યારે પછી અંદરથી સ્વયમેવ જ્ઞાન પ્રકટ થાય છે અને તે જ્ઞાનને

* જુઓ પ્રકરણ રત્નાકર ભાગ પેલો પૃષ્ઠ ૨૪૯.

† યહ અથવા ઇહ બન્ને પાઠો છે. અર્થ એક જ છે.

૫ ગોચર=તાબે. ઇહ અથવા યહ=એ. કહન=કહેવાનું. સુનન=સાંભળવાનું. કછુ=કાંઇ.

અનુભવજ્ઞાન કહે છે એમા કહેવા સાંભળવાથી કાંઈ પત્તો ખાય તેવું નથી આ ચેતનજી સબંધી જ્ઞાન પણ અનુભવગોચર છે તેથી તેનું જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરવું, તેના અશો સમજવા, વિચારવા અને પરસ્પર ઘટાવવા એ જ તેના જ્ઞાનનો-તેને પ્રાપ્ત કરવાનો પરમ ઉપાય છે એની અમે થોડી થોડી નિશાની બતાવશુ તેથી તમને કાંઇ વિશેષ બોધ થશે નહિ માટે જો તમારે પૂરેપૂરૂ તેનું જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરવાની ઇચ્છા હોય તો એનું સર્વ અશગ્રાહી પ્રમાણજ્ઞાન પ્રાપ્ત કરો અને એમ કરતા કરતા જ્યારે તમને સ્વયમેવ અનુભવ જાગશે ત્યારે તમે તેને પૂરો સમજશો

છતાં તમારે ચેતનની નિશાની જાણવી જ હોય તો હુ તમને કહું છુ તે સાભળો. તે આનદઘન મહાત્મા છે, સર્વ આનદના રાશિ છે-સમૂહ છે આનદનુ સ્વરૂપ પણ તમારે સમજવા યોગ્ય છે જેને તમે આનદ સમજો છો તેમા કાંઇ આનદ છે જ નહિ દ્રવ્યપ્રાપ્તિ, પુત્રપ્રાપ્તિ, સ્વાદિષ્ટ ભોજન કે ઇંદ્રિયોના અન્ય વિકારોનું સેવન, એમા ભોગવતી વખત પણ કોઈ પ્રકારનો આનદ નથી, ભોગવ્યા પછી પણ આનદ નથી અને એના પરિણામમા પણ આનદ નથી. એ તો જેમ ખસ (ખુજલી) થઇ હોય અને તેને ખણવાથી આનદ માનવામા આવે છે તેના જેવુ ઇંદ્રિયજન્ય સુખ છે, તત્ત્વત એમા કોઇ પ્રકારનો આનદ નથી એને બદલે તમે એક પુસ્તક વાચતા હશો કે ગણિતનું મનોયત્ન સાધ્ય કરતા હશો તે વખતે કોઇ નવીન સત્ય સમજાતાં તમારા મનમાં જે આનદ આવશે તે તમને ઇંદ્રિયભોગના આનદ કરતા વિશેષ લાગશે. વ્યાખ્યાનમા નવીન સત્ય સાભળ્યા પછી બે ચાર કલાક તેની મીઠાશ લાગ્યા કરશે, સામાયિકમા પ્રાપ્ત થતું અપૂર્વ જ્ઞાન કે ધ્યાનનો મહિમા તમને ઘણા દિવસો સુધી મસ્ત બનાવશે આ ખરા આનંદની વાનકીઓ છે એમા-નિરતરના આનદમાં-સ્વરૂપમા મગ્ન રહેવુ એ આત્માનું શુદ્ધ સ્વરૂપ છે, આદરવા યોગ્ય છે, અનુભવવા લાયક છે આટલી નિશાની છેવટે આત્માની બતાવી તે પ્રાપ્ત કરવાની ભલામણ કરે છે, તેનું જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરવા ભલામણ કરે છે અને બહુ કહેવા સાભળવાની વાત દૂર મૂકવાની ભલામણ કરે છે

આખા પદનો આશય એક મુદ્દા ઉપર જ છે. આત્મજ્ઞાન પ્રાપ્ત

કરી, સર્વ નકામી ઉપાધિ છોડી દઈ તેનું આનંદઘન સ્વરૂપ પ્રાપ્ત કરવા પ્રયાસ કરો અને તે માટે પ્રથમ તે કોણ છે તે બરાબર ઓળખો-મતલબ આત્મજ્ઞાન પ્રાપ્ત કરો. એ જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરવાથી સ્વપરની વહેંચણ પોતાની મેળે જ થઈ જશે અને સ્વનો આદર થતાં પરનો ત્યાગ થશે. અને એ સ્થિતિ પ્રાપ્ત થશે એટલે આનંદસ્વરૂપ નિરંતર માટે પ્રગટ થશે. એ ચેતનજીનું સ્વરૂપ કેવું વિચારવા લાયક છે અને તેમાં કેટલો ચમત્કાર છે તે હજુ વિશેષપણે નીચેના પદમાં બતાવે છે.

પદ બાવીશમું. રાગ-ગોડી.

विचारी कहा विचारेरे,
*तेरो आगम अगम अथाह. विचारी०
†बिनु आधे आधा नहि रे,
बिन आधेय आधार;
मुरगी बीनुं इडां नहि प्यारे,
‡या बीन मुरगकी नार. विचारी० १

"વિચાર કરનાર શું વિચાર કરે? તારો આગમ અગમ્ય અને અપાર છે! જેમકે આધેય વગર આધાર નથી અને આધાર વગર આધેય નથી. કુકડી વગર ઈંડું નથી અને ઈંડા વગર કુકડી નથી."

ભાવ-આત્મસ્વરૂપની નિશાની બતાવવામાં પણ કેટલી મુશ્કેલી છે તે આપણે ઉપર જોયું, છેવટે અનુભવગોચર વસ્તુનું જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરવાનો માર્ગ બતાવ્યો. હવે તે જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરવા માટે સાધારણ

---

* 'આગમ અથાહ અપાર' એવો આ પંક્તિને સ્થાને પાઠાંતર છે.

† 'બીનું આધાર આધે નહિરે' એ પ્રમાણે પંક્તિ અન્ય પ્રતોમાં છે.

‡ 'યા' ને બદલે 'ઇંડા' અથવા 'ઉવા' એવા પાઠો અન્યત્ર છે.

૧ વિચારી=વિચાર કરનાર. કહા=શું આગમ=શાસ્ત્ર. અગમ=સામાન્ય બુદ્ધિથી જાણી ન શકાય તેવું. અથાહ=અપાર, જેનો પાર ન પામી શકાય તેવું. બિનુ=વગર. આધે=આધેય, ધારણ કરનાર વસ્તુ અથવા અર્ધભાગ. આધા=આધાર, અર્ધ. મુરગી=કુકડી. મુરગકીનાર=કુકડી. યા=જે (કુકડાનાં ઇંડાં.)

રીને બે રસ્તા હોઈ શકે એક બુદ્ધિશાળી માણુસ પોતાની વિચાર-શક્તિ-તર્કશક્તિ દોડાવી અનુભવગોચર વસ્તુઓનુ સ્વરૂપ કલ્પે અને બીજું દિવ્ય જ્ઞાનથી જે મહાત્માઓ સ્વરૂપ બતાવી ગયા હોય તેને ધ્યાનમા લઈ પોતે સ્વરૂપ સમજવા યત્ન કરે મહાત્માઓ દિવ્ય જ્ઞાનબળથી વસ્તુસ્વરૂપ બતાવી ગયા છે તેને અનુસરવામા સ્વતત્ર વિચારનો રોધ થાય એમ લાગે છે તેથી ઘણીવાર પોતાની બુદ્ધિને વસ્તુસ્વરૂપ સમજવામા આગળ કરવાનો ભાવ થઈ આવે છે એવી રીતે સ્વતત્ર વિચાર કરતા બહુ પ્રકારની મુશ્કેલીઓ આવે છે તે અત્ર બતાવે છે વસ્તુસ્વરૂપ જિનેશ્વર ભગવાને પોતાના દિવ્ય જ્ઞાનથી બતાવ્યુ છે. તે પ્રમાણે અનાદિ ભાવ સમજ્યા સિવાય અન્ય પ્રયાસ કરવામા કેવા ગોથા ખાવાં પડે છે તે અત્ર સ્પષ્ટ રીતે બતાવે છે અનેક વિચાર કરનારાઓ વસ્તુસ્વરૂપ સમજવા યત્ન કર્યા કરે છે અને અત્યાર સુધી અનેકે પ્રયત્ન કર્યો છે તેમા છેવટે ઘુચ આવ્યા વગર રહી નથી તેમા ઘુચો કેવા પ્રકારની આવે છે તેનું સાધારણ સ્વરૂપ અત્ર બતાવે છે આ પદ આનદઘનજી મહારાજ પોતે જ બોલે છે એમ સમજવાનુ છે એનો લય અતિ ઉદાત્ત અને ભાવ ગભીર છે

હે નાથ! માત્ર તર્કશક્તિથી અનુમાનપ્રમાણુપર વિચાર કરનાર શુ વિચાર કરી શકે? કેટલો વિચાર કરી શકે? કયા સુધી વિચાર કરી શકે? જો આગમપ્રમાણ ધ્યાનમા લઇ તેને અનુસરે તો તો તેને પણ સત્ય સ્વરૂપ દીર્ઘ પ્રયત્નથી સમજાય, કારણકે તારા આગમો કાઈ સામાન્ય નથી, તે પણ અતિ અગમ્ય-સામાન્ય બુદ્ધિથી ન જાણી શકાય તેવા અને અપાર-જેનો પાર ન પામી શકાય તેવા છે એમા એક તર્કશક્તિ-બાહ્ય દૃષ્ટિ ચાલી શકે તેમ નથી તારો આગમસમુદ્ર અતિ ગભીર અને ઊંડો છે એમા સાધારણ રીતે ચાચ ખુચવી મુશ્કેલ છે, એનો સાધારણ બુદ્ધિથી પાર પામવો મુશ્કેલ છે, તો પછી તેની મદદ વગર માત્ર બાહ્ય દૃષ્ટિથી પોતાની બુદ્ધિ પ્રમાણે વિચાર કરનાર માણુસો આગમનો પાર પણ કેમ પામી શકે અને તારુ સ્વરૂપ અને સ્વસ્વરૂપ પણ કેમ સમજી શકે?

આગમ અપાર છે તેનુ કારણ એટલુ છે કે એક દૃષ્ટિવાદ

અંગ નામના બારમા અંગના પાંચમા પૂર્વાનુગત ભાગમાં ચૌદ પૂર્વનો સમાવેશ થાય છે અને ચૌદ પૂર્વનું પ્રમાણ વિચારતાં તેનો પાર આવે તેમ નથી. આવું વિશાળ જ્ઞાન વિચ્છેદ ગયું છે છતાં હાલ જે છે તે પણ અતિ અગમ્ય અને અપાર છે. મતિશ્રુતજ્ઞાનાવરણીયનો અતિ ક્ષયોપશમ હોય તો કદાચ કેટલોક ભાગ વાંચી સમજી શકાય પણ તેનો પાર પામવો તે તો અશક્ય જ છે. જૈનશાસ્ત્રમાં મહા અદ્ભુત ભાવો બતાવેલા છે. નયનિક્ષેપાનું સ્વરૂપ, તેના ભેદ વિભેદો, કર્મવર્ગણાનું સ્વરૂપ અને તેની અનેક પ્રકૃતિઓ તેમ જ જીવની ઉત્ક્રાન્તિ તથા ષડ્ દ્રવ્ય અને નવ તત્ત્વનું સ્વરૂપ એવી બારીકીથી સૂક્ષ્મ રીતે અનેક આકારમાં બતાવવામાં આવ્યું છે કે તેનો પાર પામવો મુશ્કેલ છે એમ કહેવામાં જરા પણ અતિશયોક્તિ નથી.

વિચાર કરનાર બુદ્ધિસ્વતંત્રતાથી વિચાર કરે તેને કેવી મુશ્કેલીઓ આવે છે અને આગમમાં તે સર્વ મુશ્કેલીનો એક શબ્દમાં કેવી રીતે નીકાલ કર્યો હોય છે તે અત્ર બતાવીને આગમજ્ઞાનની મુખ્યતા કરતાં સાથે પ્રભુસ્તુતિ કરે છે.

વ્યવહારમાં તમે સામાન્ય રીતે બુદ્ધિથી વિચાર કરશો તો જણાશે કે આધેય વગર આધાર હોઈ શકતો નથી એટલે માંહે રહેનાર વસ્તુ વગર તેને ધારણ કરનાર વસ્તુનો નામનિર્દેશ પણ સંભવિત નથી, જેમકે ઘૃતને પાત્રમાં નાખ્યું હોય તો ઘૃતનો આધાર પાત્ર ઘૃતનું અસ્તિત્વ સૂચવે છે. આમાં ઘૃત આધેય છે અને પાત્ર આધાર છે; તેવી જ રીતે આધેય આધાર વગર નથી એમ પણ કહી શકાય, એટલે આધાર અમુક વસ્તુને ધારણ કરે છે તે વસ્તુને સદ્ભાવે જ તેને આધાર કહી શકાય. આથી આધેય અને આધારમાં પ્રથમ કોણ અને પશ્ચાત્ કોણ એ કહી શકાય નહિ. આધાર અને આધેય બન્નેનો સંબંધ તદ્રૂપે તત્સ્વરૂપે અનાદિ માન્યા સિવાય અન્ય માર્ગ નથી. આ સંબંધમાં માત્ર બુદ્ધિપર વિચાર કરનાર શું કહી શકે તે વિચારો. એ ગમે તેટલા ગોટા વાળે પણ એમાં અનવસ્થા દોષ અને બીજા અનેક દોષો આવ્યા વગર રહેશે નહિ. સ્યાદ્વાદનય સ્વરૂપ બતાવનાર જિનાગમ એનો સંતોષકારક નીકાલ છેવટે બતાવી આપે છે તે

પ્રમાણે શાશ્વત ભાવ આપણે કબૂલ કરીએ ત્યારે જ તેનુ ખરૂ સ્વરૂપ ખ્યાલમા આવે છે

અથવા પ્રથમ પંક્તિનો બીજી રીતે પણ અર્થ સુગમ્ય છે અરધા ભાગ વગર કોઈ વસ્તુ અરધી થઈ શકતી નથી એટલે અર્ધ ભાગ ન હોય તો વસ્તુ અર્ધ પણ ન હોય દાખલા તરીકે પ્રદેશ કે પુદ્ગલ પરમાણુ અવિભાજ્ય છે તેનો અરધો ભાગ પણ થઈ શકતો નથી તો તે અડધો પણ થઈ શકતો નથી

તેવી જ રીતે કુકડી વગર ઇંડુ થઈ શકતુ નથી અને ઇંડા વગર કુકડી થઈ શકતી નથી. કુકડીનો જન્મ ઇંડામાથી થાય છે અને ઇંડુ કુકડીના પેટમાથી જ નીકળે છે ત્યારે સવાલ એ થાય કે પ્રથમ ઇંડુ કે પ્રથમ કુકડી? આ વાતનો નિવેડો કરવો જોઈએ. એ વાતનો નિવેડો કરતા પાછળ પાછળ ચાલ્યા જતા નિકાલ આવી શકશે નહિ, કારણ એક વગર બીજાનો સભવ થતો નથી જ્યારે જૈન આગમદર્શિત શાશ્વત ભાવ વિચારવામા આવે ત્યારે જ આ સવાલનો નિર્ણય થઈ શકશે જેઓ સૃષ્ટિની આદિ અને તેને ઈશ્વરકૃત માને છે તેને આ સવાલ પૂછતા તેઓ ધુચવાઈ જાય છે સમગ્ર વસ્તુઓ શેમાથી બનાવી? એ સવાલનો પ્રત્યુત્તર આપતા અટકી પડે છે. ચેતન જડને નીપજાવી શકે નહિ અને પરમાણુમા ચલન થવારૂપ ઇચ્છાનો જન્મ-ઈશ્વરથી સૃષ્ટિનો જન્મ જેઓ માને છે અને તેના દ્વયણુક ત્ર્યણુક આદિ થયા એમ માની છેવટે કપાટ અને વસ્તુઉત્પત્તિ માને છે તેઓ પણ પરમાણુની ઉત્પત્તિ ક્યાંથી થઈ તેનો નિકાલ કરી શકતા નથી. તેઓ પરમાણુ તો પ્રથમ હતા એમ માની આગળ ચાલે છે પણ પરમાણુના બનાવનાર કોઇને તેઓ બતાવી શકતા નથી આ સવાલનો જવાબ જૈનશાસ્ત્રકાર અનાદિ ભાવ બતાવીને આપે છે જેમ કુકડી અને ઇંડાના દૃષ્ટાંતથી સવાલ પૂછ્યો તેમ બીજા સવાલો મુશ્કેલી બતાવવા માટે હવે પછી પૂછે છે અને તે સર્વનો જવાબ છેવટની ગાથામાં આપે છે તે બરાબર વિચારી લેવો.

मुरटा बीज विना नहिरे,
बीज न मुरटा टार;

निसि वीन *दिवस घटे नहि प्यारे;
दिन विन निसि निरधार. विचारी० २.

'બી વગર હુંડું કે વૃક્ષ ઉગી શકતું નથી અને હુંડા વગર કે વૃક્ષ વગર બી થતું નથી. રાત્રિ વગર દિવસ ઘટમાન થતો નથી અને દિવસ વગર રાત્રિનો નિરધાર થઇ શકતો નથી."

ભાવ-એવી જ રીતે તમે વસ્તુસ્વરૂપ વિચારશો તો હુંડા વગર કે વૃક્ષ વગર બીજ (બી) પ્રાપ્ત થઈ શકશે નહિ અને બીની પ્રાપ્તિ વૃક્ષ વગર થઈ શકશે નહિ. સામાન્ય રીતે આપણે કેરી લઇએ તો કેરીની ગોટલી કેરીનો સદ્ભાવ અને તે આંબાનો સદ્ભાવ સૂચવે છે અને આંબો ગોટલી વગર ઉગી શકતો નથી. ત્યારે અરસ્પરસ બીજ અને વૃક્ષનો તેમ જ ધાન્ય અને હુંડાનો સંબંધ એવો છે કે એક વગર બીજાનું અસ્તિત્વ અસંભવિત છે. એમાં વૃક્ષની ઉત્પત્તિ પ્રથમ કે બીજની ઉત્પત્તિ પ્રથમ એ ગમે તેટલી દલીલથી કહેવાનો પ્રયત્ન કરવામાં આવે પણ તેમાં નિષ્ફળતા જ પ્રાપ્ત થશે.

તેવી જ રીતે દિવસ રાત્રિની અપેક્ષાએ છે અને રાત્રિ દિવસની અપેક્ષાએ છે. રાત્રિ ક્યારે કહી શકાય કે તેની પહેલાં દિવસ થઇ ગયો હોય અને રાત્રિની અગાઉ થયેલા દિવસને દિવસ સંજ્ઞા ત્યારે જ આપી શકાય કે તેની પહેલાં રાત્રિ થઇ ગઇ હોય. તે વિના દિવસ અને રાત્રિની ઘટના થઈ શકતી નથી. એક બીજાની ઉપર આધાર રાખતી વસ્તુઓ પૈકી એકની વિવક્ષા અન્યની પૂર્વાવસ્થા સિદ્ધ કરે છે. તેથી રાત અને દિવસ એ કાળની અપેક્ષાએ પરસ્પર એવી રીતે અવલંબન કરીને રહેલા છે કે એ બેમાંથી પ્રથમ કોણ અને પશ્ચાત્ કોણ એ કહી શકાય તેમ નથી. એ દલીલને પૂર્વ પૂર્વ રીતે પાછળ લેવાથી છેવટે અનવસ્થા પ્રસંગ આવે એટલે સૃષ્ટિકર્તૃત્વનો સિદ્ધાન્ત આપો-આપ પડી ભાંગે છે અને તેટલા માટે ન્યાયની દલીલ સમજાવનાર તર્કવાદીઓ અને ખાસ કરીને મીમાંસકો તથા વેદાન્તી-

* દિવસને બદલે 'દ્યોસ' એવો પાઠ છે તેનો અર્થ પણ દિવસ છે.

૨ ભુરટા=હુંડાં, પોંખ; સામાન્ય રીતે વૃક્ષ વિશેષ. ટાર=ટાળીને, વગર. નિસિ=રાત્રિ. નિરધાર=નિર્ણય.

એ સૃષ્ટિકર્તૃત્વનો સવાલ લગભગ નકામો બનાવી દઈ સૃષ્ટિને અનાદિ માને છે અને વૈશેષિકો તથા નૈયાયિકો પરમાણુને અનાદિ માને છે ત્યારે બીજાઓ अचौकिकास्तु ये भावा न तांस्तर्केण योजयेत् અલૌકિક વસ્તુઓ (ભાવો) તર્કથી યોજવી ન જોઈએ એવો જવાબ આપી મનુષ્યજ્ઞાનશક્તિની અથવા સ્વજ્ઞાનશક્તિની મર્યાદા બતાવે છે વિદ્વાનો સમજી શકશે કે આ કાંઈ જવાબ નથી, પણ જવાબ ઉડાવવાની એક પદ્ધતિ છે જો એવા સવાલો વિચારવાની જ મના હોય તો પછી નકામી ચર્ચા કરવી એ જ ઉચિત નથી. બાઈબલમા પણ કહે છે કે "Thus far and no further" તમારી બુદ્ધિ આટલા સુધી જ ચાલશે અને વધારે નહિ આ તદ્દન વિચિત્ર હકીકત છે અને મનુષ્યજ્ઞાનને અકુશિત (સંકુચિત) કરનાર તથા તર્કગ્રંથના પુસ્તકો બંધ કરાવનાર છે અને તે એમ બતાવે છે કે પોતાની હકીકત સ્થાપિત કરવાની તેની ઇચ્છા છે પણ પ્રતિજ્ઞા પૂર્ણ કરવા માટે તેની પાસે પૂરતી દલીલો નથી તેથી જ એવો જવાબ આપવો પડે છે

सिद्ध संसारी विनुं नहि रे,
सिद्ध विना संसार;
करता विन करणी नहि प्यारे,
विन करनी करतार. विचारी० ३

"સિદ્ધના જીવો સંસારી જીવ વગર ન હોઈ શકે અને સિદ્ધ વગર સંસાર નથી, તેમ જ કર્તા વગર ક્રિયા નથી સંભવતી અને ક્રિયા વગર કરનાર (સંભવતો નથી)"

ભાવ-સિદ્ધના જીવો સંસારી જીવ વગર હોઈ શકે નહિ, કારણ-કે મનુષ્યભવમા સાધનસંપત્તિ પામી સર્વ કર્મનો ક્ષય કરી સિદ્ધ થવાય છે તેથી સિદ્ધના જીવ સંસારની અપેક્ષાએ જ છે અને સર્વ કર્મથી રહિતપણું પ્રાપ્ત થાય તે સિદ્ધદશા સંસારી દશાને અપેક્ષીને જ હોય છે અને તે વગર સંસારી જીવો કહેવાઈ શકે નહિ સિદ્ધના જીવ પહેલા કે સંસારી જીવ પહેલા? એ પ્રશ્નનો ઉત્તર આપવો અશક્ય છે અરસપરસ અવલંબન કરીને રહેલા ભાવો એક બીજાને લઈને જ હયાતી ધરાવે છે અને તેથી બન્નેનો અનાદિ ભાવ પ્રાપ્ત થાય છે

૩ કરણી=ક્રિયા. કરતાર=કર્તા, કરનાર

"હે આસ્થાવંત ભવ્ય જીવો! આનંદરાશિ ભગવાનનાં વચનમાં રૂચિ રાખો અને શાશ્વત ભાવ (અનાદિ અનંત ભાવ) વિચારીને હે બંધુઓ! વસ્તુસ્વભાવ સર્વ અનાદિ અનંત છે એ ભાવમાં રમણ કરો."

ભાવ-હે ભવ્ય જીવો! તમે આવી રીતે ગોથાં ખાધાં કરશો, પણ તમને તેનો પાર પ્રાપ્ત થશે નહિ, તમે અનેક ગુંચવણમાં અટવાયા કરશો; માટે હું તમને માર્ગ બતાવું છું તે વિચારી સમજો. તમે ત્રિભુવનનાથ દયાળુ ધીર વીર શાંત સદ્ગુણનિધાન ચિદ્દ્ઘન આનંદસ્વરૂપ શ્રી જિનેશ્વર ભગવાનનાં વચનમાં શુદ્ધ આસ્થા રાખો. અમારૂં કહેવું એમ નથી કે તીર્થંકર મહારાજ જે કહે છે તે વિચાર કર્યા વગર કબૂલ કરી નાખો, પણ તેઓના સર્વજ્ઞપણાની પરીક્ષા કરી એક વખત તેઓની આપ્તતા તમને જણાય તો પછી તેઓએ જે વિચાર કર્યા છે તે સમજો. અમુક વિચારો કર્યા છે તે બરાબર છે કે નહિ તે સમજવા માટે વિચાર તરફ માન હોવું જોઇએ, સદ્ભાવ હોવો જોઇએ. પૂર્વ વ્યુદ્ગ્રાહિત ચિત્તવાળો સત્ય પ્રાપ્ત કરી શકતો નથી. માટે તમે તે તરફ પરિણતિ રાખો, તેમજ તમારા વિચારો કરી નાખો એટલે પછી તમને સત્ય સમજાશે. નયપ્રમાણથી જે ભાવો તમને સમજાય તેવા છે તે તમે વિચારશો ત્યારે મહાત્માઓનાં વચનની મહત્વતા, ગંભીરતા અને વિશાળતા તમારા ખ્યાલમાં આવશે; માટે એ વચનો તરફ તમે એકવાર સહાનુભૂતિથી જુઓ. એમ નહિ કરો તો ઉપર જે મુશ્કેલીઓ તમે જોઈ છે તેનો ખુલાસો કદિ પણ થશે નહિ.

જેઓ વિચાર કરી શકે તેવી બુદ્ધિવાળા છે તેમને વિચાર કરવાની જૈનશાસ્ત્રકારો કદિ ના પાડતા નથી, પણ આપ્તતાની પરીક્ષા કરવાની તો જરૂર પડશે જ. જે શાસ્ત્રમાં પરસ્પર વિરૂદ્ધ વચન ન આવતું હોય અને જેમાં નયપ્રમાણજ્ઞાનને સ્પષ્ટ માર્ગ આપ્યો હોય તે આપ્તપ્રણીત શાસ્ત્ર છે એમ સમજવું. મનુષ્યની બુદ્ધિ દાબી દેનાર શાસ્ત્ર સાથે આવા વિશાળ અર્થને કાંઈ સંબંધ નથી. અલબત જેઓ વિચાર કરી શકે તેટલા બુદ્ધિવૈભવવાળા ન હોય તેમને માટે તો "મહાજનો યેન ગતઃ સપન્થાઃ" એ જ માર્ગ ઉત્તમ છે.

આનંદઘનજી મહારાજના સર્વ પદોમા એક વાત જોવામાં આવી હશે અને તે એ છે કે બહુ ભાગે છેલ્લી અથવા તેની આગળની પક્તિમા તેઓ તેનુ રહસ્ય બતાવી આપે છે તેવી રીતે આ આખા પદનો ભાવ બતાવતા છેલ્લી પક્તિમા જૈનશાસ્ત્રનો સાર તેઓ બતાવે છે

આ સર્વ સબધ ચિરસ્થાયી છે, શાશ્વત છે, અનાદિ કાળથી તે પ્રમાણે છે એમ વિચારો, એ વચનમા રટણ કરો, તલ્લીન થઈ જાઓ એટલે જે મુશ્કેલી તમને થઈ છે તે સર્વ દૂર થઇ જશે. તમે ખુદાએ પૃથ્વી બનાવી એમ માનશો કે પરમેશ્વરકૃત તેને માનશો તો જડમાથી ચૈતન્ય કેમ બને? બનાવવા માટે વસ્તુઓ જોઈએ તે ક્યાથી આવી? તેને કોણે અને ક્યારે બનાવી? પ્રભુને એ વસ્તુ બનાવવાનુ, માયાસ્વરૂપે વ્યક્ત થવાનુ અને ન્યાયાધીશની જગો પોતે રાખવાનુ પ્રયોજન શુ? વિગેરે અનેક સવાલો ઉત્પન્ન થશે તેનો ઉત્તર તમે આપી શકશો નહિ, તેમાના એક પણ પ્રશ્નનો ખુલાસો સતોષકારક રીતે આપી શકશો નહિ અને તમે અનવસ્થા વિગેરે અનેક હેત્વાભાસોમા અટવાયા કરશો અનાદિ અનત ભાવ માનવાથી આ સર્વ પ્રશ્નોનુ એક સાથે નિરાકરણ આવી જશે અન્ય ધર્મમા ચિર સ્થિતિ, ઉત્પાદ અને પ્રલય માનવામા આવે છે તેમા બહુ વિરોધ આવે છે સમય સમય ઉત્પાદ અને વિલય તો જૈનશાસ્ત્ર પણ માન્ય કરે છે પ્રલયના સંબધમા જે ભેદ જૈનશાસ્ત્રકાર બતાવે છે તે વિચારવા યોગ્ય છે પર્યાયની અપેક્ષાએ દરેક સમય સર્વ વસ્તુઓના ઉત્પાદ અને વ્યય થયા જ કરે છે પણ એકી વખતે સર્વ વસ્તુઓનો ચિરકાળ સુધી પ્રલય અન્યત્ર મનાય છે તે બુદ્ધિ ગમ્ય નથી, પ્રમાણજ્ઞાનથી ઉલટો છે અને તેથી વસ્તુસ્વભાવ સમજાવવામા પાછો પડે છે.

આ રીતે વિચાર કરતા વૃક્ષ પ્રથમ કે બીજ પ્રથમ, સિદ્ધ પ્રથમ કે નસારી પ્રથમ વિગેરે પ્રશ્નોનો અવકાશ રહેતો નથી અનાદિ સબધથી એ વસ્તુઓ એ રૂપમા રહે છે હે પ્રભુ! તારા આગમમા આ ભાવ એવી વિશુદ્ધ દૃષ્ટિથી અને બુદ્ધિગમ્ય રીતે બતાવવામા આવ્યો છે કે એ સબધી વિચાર કરતા હૃદયમા પરમ પ્રમોદ થાય છે તેની મદદ વગર વિચાર કરનારા શુ વિચાર કરી શકે? તેઓ

કરવા લાગી છે અને તેથી તે જે કરે છે તે હવે બતાવે છે. સુમતિનું પોતાનું જ આ વાક્ય છે અને તે બોલે છે કે મારી મતિ આત્માને મળવા લાગી એટલે તેનો ભાવ એમ સમજવો કે આત્માની મતિ જે સુમતિરૂપ છે તે બન્નેનો હવે વ્યક્તરૂપે એકાકાર થતો જાય છે એટલે આત્મા હવે સુમતિ સાથે જોડાય છે. તેરમા અને ચૌદમો પદમાં સુમતિ આત્માને મંદિરે પધારવા જે વિનતિ કરતી હતી તેના કરતાં અત્રે જે મેળાપ થાય છે તે વધારે સુસ્પષ્ટ અને પ્રગતિ બતાવનાર છે તે વિચારવાથી સમજાશે.

અનુભવકલિકા જાગ્રત થતાં મતિ આત્મા સાથે મળવા લાગી તે વખતે શું ભાસ થયો તે પ્રથમ જુઓ. અત્યાર સુધી મન અવ્યવસ્થિત રીતે અહીં તહીં ફર્યા કરતું હતું તે હવે નિજ સ્વરૂપ જોવા લાગ્યું; આત્મસ્મરણમાં તેને હવે જણાયું કે હું પોતે તો અનાદિ છું, અનંત છું, અવિનાશી છું, અરૂપી છું, હું જેને મારા માનતો હતો તેમાંનું કોઈ મારૂં નથી, હું પોતે તો સર્વથી ન્યારો છું, ભિન્ન સ્વરૂપ છું, તદ્દન અલગ છું—આવા આવા વિચારોરૂપ આત્મસ્વરૂપનું સ્મરણ થવા લાગ્યું અથવા એવા વિચારરૂપ શુદ્ધ જ્ઞાનમય આત્મા સાથે મારૂં મળવું થયું. આ પ્રમાણે થવા સાથે તમારૂં મન જે અત્યાર સુધી શબ્દ, રૂપ, રસ, ગંધ, સ્પર્શરૂપ ઈન્દ્રિયોના વિષયો તરફ વારંવાર ખેંચાઈ જતું હતું અને તેના સંબંધમાં અને તેની પ્રાપ્તિમાં જ જે મન સુખ માનતું હતું, તેના વિરહમાં જે તદ્દન મુગ્ધ બની જતું હતું તે હવે તેની પાસે જતું નથી. સુમતિ સાથે મેળાપ થતાં મનની દિશા જ બદલાઈ જાય છે અને પરવસ્તુમાં રમણ કરવાની એની જે ટેવ હતી તે તદ્દન ફરી જાય છે.

વળી હે ચેતનજી! તમારે સર્વ બાબતનું આવી રીતે જ્ઞાન કરી લેવાનો આ વખત છે. જો તમને જ્ઞાન પ્રગટ નહિ થાય તો તમારો હેતુ પાર પડવો મુશ્કેલ છે. અત્યારે તમે વસ્તુસ્વરૂપ સમજી અનુભવકલિકાને વધારે ખીલવશો તો તમને બહુ મોટો લાભ થશે એ બાબતમાં સંદેહ જેવું જરા પણ નથી. જ્ઞાનનો મહિમા અપૂર્વ છે એ બાબત તમને વારંવાર બતાવવાની જરૂર નથી, તમે જાણો છો અને જ્ઞાનમય જ છો, માત્ર તેના ઉપર બ્રશ કરવાની—મેલ દૂર કરવાની

જરૂર છે તે પ્રગટ કરી તમારી સ્થિતિ જુઓ, વિચારો, સમજો એ સ્વરૂપજ્ઞાન પ્રાપ્ત કરવામા અને અનુભવકલિકા વિકસ્વર કરવામા તમારે એક મુદ્દાની બાબત સભાળવાની છે તે કહુ છુ તે સાભળો, તમે અત્યારે અનુભવજ્ઞાનની કળી કેવી રીતે જાગ્રત કરી છે તે તો તમે જાણો છો માયારૂપ દાસી અને તેના કુટુબને કબજે કરી લઇને એક કે દોઢ દિવસ સુધી તેને ઘેરી લઈ તમે જરા અનુભવજ્ઞાન પામવા લાગ્યા છો એ તમારા ધ્યાનમા ખાસ રહેલુ જોઇએ તમે સારી રીતે જાણો છો કે માયા દાસી અને તેના કુટુબીઓ ક્રોધ, માન, માયા, લોભ, રાગ, દ્વેષ વિગેરે એવા ખરાબ છે કે તમારો અને અનુભવનો કદિ મેળાપ થવા દેતા નથી, તેને જ્યારે તમે એક દોઢ દિવસ સુધી જરા પણ જોરમા આવવા ન દીધા ત્યારે તમને અનુભવરસનુ ટીપુ પ્રાપ્ત થયું છે એથી તમે સમજી લેજો કે જો તમારે અનુભવરસના પ્યાલા પીવા હોય તો એ માયા દાસી અને તેના કુટુબીઓને જરા પણ અવકાશ આપતા નહિ તમે તેઓને જેમ અવકાશ આપશો, જેટલો અવકાશ આપશો તેમ અને તેટલે અશે તમારી અનુભવકલિકા બીડાતી જશે માટે તમારે મનમા દૃઢ નિશ્ચય કરવો કે આ વખત અનુભવજ્ઞાન પ્રાપ્ત કરવા યોગ્ય છે અને તેને માટે ઇંદ્રિયના વિષયની નજીક જવા લાયક નથી અને કષાયોને કબજે કરવાની ખાસ જરૂર છે.

એક દોઢ દિવસ એ અલ્પ કાળ બતાવનાર શબ્દ છે એનો ખાસ ભાવ કાંઈ હોય એમ જણાતુ નથી એટલા અલ્પ સમયમા કલિકા વિકસ્વર થઈ છે તો પછી પ્રયાસ કરી વિઘ્ન કરનાર ભાવોને નિરતર ઘેરી રાખવા એ કર્તવ્યપ્રેરણા સુસ્પષ્ટ રીતે અત્ર બતાવી છે

जनम जरा मरन वसी सारी,
असर न दुनिया जेती;
दे ढवकाय* नवा गमें मींया,
किसपर ममता एती.　　　　अवधू० २

* 'મેટવકયાય' એવો પાઠ એક પ્રતમા છે

૨ જરા=ઘડપણ વસી=વશ, કબજે સારી=કરી અસર=દોર જેતી=જેટલી દુનિયા=દુનિયામા રહેનાર લોકો દે ઢવકાય નવા ગમેં એમ પચ્છેદ કર્યું છે તને ન ગમે તો તેને ધમકાવી નાખ, જન્મ જરા મરણરૂપ ઘરને પાડી નાખ. એતી=એટલી.

ભાવ—હવે એ અનુભવરસ કેવો સુંદર છે તે બહુ સ્પષ્ટ રીતે સુમતિ બતાવે છે. એ અનુભવરસમાં કોઈ પણ પ્રકારનો રોગ નથી તેમ જ શોક નથી. તમે જો શૃંગાર, હાસ્ય, વીર વિગેરે રસનું પાન કરવા જશો તો તેમાં રોગ શોક વિગેરે અનેક પ્રકારના સંસારી ભાવો જાગ્રત થશે અને તમને ત્રાસ આપશે. શૃંગાર પછવાડે વિયોગ, હાસ્ય પછવાડે રૂદન, વીર પછવાડે શોક વિગેરે પ્રત્યક્ષ રીતે જાણવામાં આવેલા છે અને અવલોકનકારની દૃષ્ટિમાં તે તદ્રૂપે દેખાય છે. વળી એ રસનાં પાન પોતે પણ અનેક વ્યાધિઓનાં કારણ થઈ પડે છે. અતિ શૃંગારરસમાં પડેલાઓને વ્યાધિઓ એવા થાય છે કે આવા ગ્રંથમાં તેનાં નામો લખવાં તે પણ અનુચિત ગણાય. આવી રીતે સ્થૂળ રસો લેવાથી રોગ, શોક, ભય, દુગંછા વિગેરે ભાવો ઉત્પન્ન થાય છે ત્યારે આ અનુભવરસનું પાન કરવામાં તેવો કોઈ પણ પ્રકારનો ભાવ ઉત્પન્ન થતો નથી. સાંસારિક પ્રાણીઓ તો બિચારા માર ખાય છે તોપણ સંસારને વળગતા જાય છે અને આવા જ કારણથી સંસારરસિક સાહિત્યકારો કેટલીક જગોએ શાંતરસને રસ તરીકે ગણવાની પણ ના પાડે છે. એના સ્થાયી ભાવો વિગેરે શૃંગારાદિ રસોથી જૂદી જાતના હોવાથી તેમાં તેઓને આનંદ આવતો નથી, કારણકે આત્મિક આનંદ શું છે અને કેવો હોય છે તેનું તેઓને ભાન પણ થયું હોતું નથી. આ અપ્રસ્તુત વિષય છે તેથી અત્ર તેની વિશેષ ચર્ચા અસ્થાને ગણાય, પણ કહેવાનો તાત્પર્યાર્થ એ છે કે અનુભવરસમાં વિરસપણું ઉત્પન્ન કરનાર એક પણ વિપરીત ભાવ નથી.

વળી એથી પણ વિશેષ આનંદદાયક હકીકત એ છે કે અનુભવરસપાનમાં લોકવાદ સર્વ મટી જાય છે. આ કાર્ય કરવાથી લોકો આવું કહેશે, આવું ધારશે, આ પ્રમાણે વાતો કરશે એવી જે લોકદૃષ્ટિ આપણને સામાન્ય રીતે પડી ગઈ છે તે પછી રહેતી નથી. જ્યાં આત્મિક ઉન્નતિ કરવાના એકાંત હેતુથી કોઈ પણ કાર્ય કે ત્યાગ કરવામાં આવે ત્યાં પછી અન્ય વાતો કરનારા સંસારરસિક જીવો શું કહેશે એ વિચાર કરવાનો અવકાશ જ રહેતો નથી. સંસારી જીવોનું સાધ્ય જ ઉલટું છે, તેઓની વૃત્તિ બધાને સંસારમાં જ રાખવાની હોય છે, તેથી તેઓના સાધ્યથી જે વાત થાય તે અનુભવજ્ઞાનવાળાને

કબૂલ થઈ શકે એ બહુ સંભવિત જ નથી. આવું વસ્તુસ્વરૂપ સમજી જનારને એક મોટા પ્રશ્નનો ખુલાસો થઈ જાય છે, અનેક અગવડો મટી જાય છે અને માર્ગ સીધો અને સરળ થઈ જાય છે લોકરૂચિ પ્રમાણે કામ કરનારા—પોતાના મગજને (conscience ને) દૂર મૂકી કામ કરનારા આ જન્મમા કેટલીક વાર માન પ્રતિષ્ઠા પ્રાપ્ત કરે છે, પ્રથમ ખુરશી મેળવી શકે છે, જ્ઞાતિ, કોમ કે સમૂહના આગેવાન થાય છે, પણ એમા અનુભવજ્ઞાનની વાત નથી, આત્માના વિચારની ગંધ નથી, સંસારઅસારતાના વિચારનો અવકાશ પણ નથી એવા અભિપ્રાય ઉપર આ ભવના માની લીધેલા લાભ ખાતર અનેક ભવોને વધારી મૂકવાના વિચારને ભલે સાંસારિક જીવો આદરણીય ગણે પણ સુમતિના મંદિરે પધારનાર મુમુક્ષુ સત્ત્વવંતને તો એ હાસ્યાસ્પદ જ લાગે છે

આવા પ્રકારનો અનુભવ કે જેમા લોકવાદની પણ દરકાર રહેતી નથી તેના રસનું જ્યારે પાન કરવામાં આવે છે ત્યારે તે પ્રાણીને સંસર્ગ વગરના, અસ્થિરતા વગરના, આદિ વગરના, પીડા વગરના, નિરૂપદ્રવ અને સુખકારી શ્રી નાથજીનો ભેટો થાય છે એટલે તે ઉત્ક્રાન્તિ કરતો કરતો એવે સ્થાનકે પહોંચી જાય છે કે જ્યા સંસારની ઉપાધિનો સંસર્ગ પણ લાગતો નથી, જ્યા આત્મસ્વરૂપમા સ્થિરતા મેરૂપર્વત જેવી નિષ્પ્રકંપ છે, જે સ્થિતિ ક્યારે શરૂ થઈ તે કોઈ જાણી શકતુ નથી અને જે સ્થાનમા કોઈ પણ પ્રકારની બાધા-પીડા નથી એવા કલ્યાણ કરનાર અને સુખ કરનાર સિદ્ધ નિરંજન દેવ સાથે મેળાપ થઇ જાય છે, તદ્રૂપ થઈ જવાય છે અને સંસારમા પણ ઉત્ક્રાન્તિ દરમ્યાન તે અચળ અબાધિત સુખની વાનકી મળતી જાય છે અહીં સર્વ પ્રયાસ કરવામાં આવે છે તેનો હેતુ માત્ર સુખપ્રાપ્તિનો જ છે અને આવું અચળ અબાધિત સ્થાન જ્યા શિવશંકરનો નિરંતર માટે મેળાપ થઇ જાય તેને પ્રાપ્ત કરવા માટે ગમે તેટલો ત્યાગ કરવો પડે એ લોકવાદની દરકાર કર્યા વગર કરવા યોગ્ય છે એમ તો સાધારણ સમજણવાળો પ્રાણી પણ કબૂલ કરે અને અનુભવરસનું પાન કરનાર આવું સ્થાનક પ્રાપ્ત કરે છે એટલુ તો નહિ, પણ અત્ર અનુભવ કરવા માડ્યા પછી તે સ્થાન પ્રાપ્ત થતા સુધીમા

પણ વાસ્તવિક હકીકત એ છે કે આનંદસમૂહમાં પોતાની જ્યોતિને સમાવી દઈ જેમ સમુદ્રમાં પાણીનું બિંદુ પડી સમુદ્ર તુલ્ય થઈ જાય, સમુદ્રમય થઈ જાય, પણ તે ત્યાં છે, વ્યક્તિરૂપે છે અને સાધારણ રીતે–સ્વરૂપે તેનો અન્ય બિંદુઓથી અભેદ છે પણ વ્યક્તિરૂપે તેનો સર્વથા નાશ થતો નથી, તેમ સિદ્ધ અવગાહનામાં તે સ્વરૂપે સર્વ સિદ્ધ સમાન છે અને તેથી સ્વરૂપે અભેદ છે પણ તેની વ્યક્તિગત અવગાહના સિદ્ધદશામાં પણ પડે છે અને તે જ અલક્ષ્ય સ્વરૂપની પ્રાપ્તિનું વાસ્તવિક સ્વરૂપ છે.

અનુભવરસનું સ્વરૂપ આવા પ્રકારનું છે એમાં વૃત્તિનિરોધ એવા ઊંચા પ્રકારનો થાય છે કે અહીં પણ સિદ્ધદશાના અવ્યાબાધ સુખનો થોડો વધતો લાભ ધીમે ધીમે મળતો જાય છે અને છેવટે એ દશા પ્રાપ્ત થાય છે. વળી લોકરૂચિ ઉપર એ દશામાં ઠમાન રહેતી નથી તેથી અને સાંસારિક ભાવો કડવા લાગે છે તેથી મનમાં એક એવી અખંડ શાંતિનું સામ્રાજ્ય ચાલે છે કે એ દશાપર એકવાર પ્રીતિ થયા પછી અન્ય રસની તુચ્છતા જણાય, અન્ય રસ પીવાની વૃત્તિમાં મતિ-જડત્વ સમજાય અને અન્ય રસના આસ્વાદનને પરભાવરમણતા ગણાય. સુમતિ મંદિરે પધારવાથી આવી અનુભવકલિકા જાગ્રત થઈ છે, હવે એ કલિકાને પોષણ આપી વધારવી એ ચેતનજીનું કામ છે. ચેતનજી તેમાં ઉદ્યમવંત રહે તો સુમતિ તો ચેતનજીને પોતાને મંદિરે પધરાવી અનુભવરસનું પાન કરાવ્યા કરશે એમાં સંદેહ નથી. પ્રેમનો માર્ગ એક સરખો જ છે. વેશ્યા કે કુલાંગના અનુક્રમે મદિરા કે મશાલાદાર દુધનું પતિને પાન કરાવે છે, માયા મમતા રાગદ્વેષ કષાયનું પાન કરાવે છે અને સુમતિ અનુભવરસનું પાન કરાવે છે. હવે આ પ્રાનમાં તમને જે પાન પસંદ આવે તે પીઓ અને તે માર્ગ આદરી તેનાં સરસ વિરસ પરિણામો જે તમે સમજી શકો તેવાં છે તે ચેતનજી ભોગવે તેવી સ્થિતિમાં તેને મૂકો.

પદ ચોવીશમું, (રાગ-રામગ્રી.)

मुने मारो कब मिलशे मनमेलु, मुने०
मनमेलु विण केलि न कलीए,
वाले कवल कोइ वेलू. मुने० १

"મારા મનના મેળાપી સાથે મારો મેળાપ ક્યારે થશે? મનના મેળાપી વગર કોઈ રમત રમીએ નહિ (એ રમત) કોઈ મૂર્ખ રેતીના કોળીઆ વાળે (તેના જેવી છે.)"

ભાવ—સુમતિએ અલખ જ્યોતિ જાગ્રત કરવા માટે સામાન્ય રીતે ઉપર વિવેચન કર્યું, હવે તેજ હકીકત આનંદઘનજી મહારાજ પોતાને ઉદ્દેશીને સવિશેષપણે કહે છે અનુભવજ્ઞાનનું માહાત્મ્ય અતિ ઉદાત્ત રીતે બતાવ્યુ, તે જ્ઞાનનુ પરિણામ પણ સાથે બતાવ્યુ એ સર્વ સાભળી આનંદઘનજી મહારાજને સ્પષ્ટ સમજાયુ કે આ અનુભવજ્ઞાન વાતો કરવાથી પ્રાપ્ત થાય તેમ નથી, તેને માટે દૃઢ પ્રયત્ન કરવો જોઇએ. એ અનુભવજ્ઞાનરૂપ જ્ઞેય સ્વરૂપ મેળવવાના દૃઢ વિચારનો ભાવ બતાવતા પોતે ઉદ્ગાર કાઢે છે કે અહો! આવુ જ્ઞેય સ્વભાવનુ એકરૂપ જેમા સ્વભાવે સ્વભાવનો મેળાપ થાય છે તે મને ક્યારે પ્રાપ્ત થશે? જ્યા મને મનનો મેળાપ થાય છે ત્યાજ પ્રીતિ શોભે છે અને તેનુ નામજ પ્રીતિ કહેવાય છે વ્યવહારમા પણ સ્વભાવ એટલે પ્રકૃતિ મળે ત્યારે જ પ્રેમ થયો એમ દુનિયા માને છે જો કે તે પ્રેમમા રાગ સ્થૂળ પદાર્થોપર છે અને ખેંચાણ વિકારમય છે તેમ જ અલ્પ કાળ સ્થાયી છે, પરતુ આત્મિક સૃષ્ટિમાં તો સવિશેષપણે મૂળ સ્વભાવે સ્વભાવ મળે ત્યારે જ પ્રીતિ થાય છે અને ત્યારે જ તેનો નિભાવ થાય છે

માટે આનંદઘનજી મહારાજ કહે છે કે કોઈ પણ રમત મન મળ્યા વગર કરવી નહિ એવી રીતે ઉપર ઉપરની રમત કરનારને રમતમા મજા આવતી નથી અને એવી પ્રીતિ લાબો વખત ચાલતી નથી ચેતન અને જ્ઞાનસ્વભાવ મળે એ રમત રમવી ઉચિત ગણાય,

૧ કબ=ક્યારે મનમેલુ=મનનો મેળાપ, જ્ઞાનવૃષ્ટિ, જ્ઞેય સ્વભાવનુ એકરૂપ, સ્વભાવે સ્વભાવનો મેળાપ. કેલિ=રમત કલીએ=રમીએ. કવલ=કોળીઆ. વેલુ=રેતીના

કારણ તેઓ મળતી રાશિવાળા છે, પણ વિભાવદશાની સાથે ચેતનજી રમત કરે એ અયોગ્ય લાગે છે. આવી રમત કોઈ રમે તો તે કેવા પ્રકારની થાય એ પણ અત્ર બતાવી આપે છે. એવી વિભાવદશાની રમત તે રેતીના કોળીઆ જેવી છે. રેતીમાં ચીકાશ-સ્નિગ્ધતા ન હોવાને લીધે તેના કોળીઆ વળી શકતા નથી અને કદાચ કોઈ બહારની વસ્તુ રેતીમાં ભેળવી ચીકાશ ઉત્પન્ન કરવામાં આવે અને પછી તેના કોળીઆ વાળવામાં આવે તોપણ તે તદ્દન સ્વાદ વગરના હોવાથી તેમાં કોઈ પ્રકારનો આનંદ આવતો નથી અને એવા કોળીઆની ચીકાશ લાંબો વખત ટકી શકતી નથી. ટુંકામાં કહીએ તો આવા કોળીઆ વાળનાર મૂર્ખ માણસજ ગણાય. હે ચેતન! તેં અનાદિ કાળથી આવા રેતીના કોળીઆ ભર્યા છે પણ તને તેમાં જરા પણ સુખ મળ્યું નથી અને તું નિરંતર રખડ્યા કરે છે, માટે હવે તારે આવા મનમેલુ વગર કોઈની સાથે ક્રીડા કરવી નહિ. આવી બાહ્ય વિભાવદશાની ક્રિયામાં કાંઈ સાર નથી તે તું હવે સમજ્યો છો, તેથી જે જ્ઞેય ભાવમાં રોગ શોક નથી, જ્યાં શુદ્ધ સ્વરૂપ ચિદાનંદઘન સ્વરૂપનો આવિર્ભાવ છે એ સ્વભાવ સાથે મેળાપ કરવાનો તારો વિચાર થયો છે તેજ ઇષ્ટ છે, તેજ કર્તવ્ય છે અને તેજ પ્રાપ્તવ્ય છે.

आप मिल्याथी अंतर राखे,
सुमनुष्य नही ते लेलू;
आनंदघन प्रभु मन मिलीआ विण,
को नवि विलगे चेलु. मुने० २

"પોતે મળનારની સાથે અંતર રાખે તે સારો માણસ નહિ પણ પથરો સમજવો, આનંદરાશિ ભગવાન્ સાથે મન મળ્યા વગર કોઈ પણ ચેલો વળગે નહિ, અથવા હે ભગવન્! મન મળ્યા વગર કોઈ ચેલો પણ વળગતો નથી."

ભાવ-પોતાને જેની સાથે મળવાનું છે તેનીજ સાથે આંતરો રાખે, તેને પોતાના હૃદયની વાત કરે નહિ, તેની સાથે બરોબર પ્રીતિ

૨ આપ=પોતે. મિલ્યાથી=મળનારની સાથે. અંતર=આંતરો. સુમનુષ્ય=સારો માણસ. લેલૂ=પથરાનો કટકો. વિલગે=વળગે. ચેલુ=ચેલો, બાળક.

ધરાવે નહિ, પ્રીતિમા પડદો રાખે, પોતાના સ્વસ્વભાવે તેને મળે નહિ, પણ અન્ય સ્વરૂપે મળે અથવા તેને મળવાના અખાડા કર્યા કરે તેને સારો માણસ જાણવો નહિ, પણ તેને એક પથ્થર સમાન સમજવો વ્યવહારનો આ જાણીતો નિયમ છે કે પોતાના મેળાપી સાથે આતરો રાખે તે સારો માણસ ન ગણાય પ્રીતિ ન કરવી હોય તો જૂદી વાત છે, પણ મેળાપ તો કરવો છે અને છતા પણ મળનાર સાથે મન ખુલ્લું મૂકી પ્રેમ જમાવવો નહિ એ ઠીક નથી દાખલા તરીકે સ્વસ્ત્રીની સાથે મેળાપ કરવાની ઇચ્છા રાખવી અને તેની સાથે પ્રેમગોષ્ઠી કરવી નહિ, હૃદયની વાર્તા કહેવી નહિ અને પરસ્ત્રી સાથે આસક્તિ રાખવી એ સારા પ્રતિષ્ઠિત માણસનુ કામ નથી તેમ જ નિજ સ્વરૂપને મળવાની ઇચ્છા રાખવી અને વળી વિભાવ ઉપર પણ પ્રેમ રાખવો એ ઠીક કહેવાય નહિ પ્રીતિ કરવી તો પછી જીવિત પર્યંત ચાલે તેવી, ખુલ્લા હૃદયની અને પરભાવરમણતા દૂર કરવાપૂર્વક કરવી કે જેથી પ્રેમ બરાબર જામે અને આદર્શરૂપ પ્રીતિલગ્ન થાય.

હે આનદઘન પ્રભુ! દુનિયામા પણ એક જાણીતો નિયમ છે કે મન મળ્યા વગર એક બાળક હોય તે પણ વળગતો નથી નાના બાળક તરફ તમે સદ્‌ભાવ બતાવશો તો તે સ્વાભાવિક રીતે તમને વળગતો આવશે, પણ તેના તરફ પ્રેમ બતાવશો નહિ તો તે તમારી દરકાર કરશે નહિ તમે તેના નજીકના સગા હો કે તમે ધનવાન્ અથવા વયોવૃદ્ધ હો તે વાત બાળકના મનમા અસર કરશે નહિ, તમે તેના તરફ સાચો પ્રેમ રાખશો તો જ તે તમને ચોંટતો આવશે તેવી જ રીતે આનદઘન પ્રભુ સાથે મન મળ્યા વગર એટલે સ્વભાવની એકતા થયા વગર કોઈ ચેલો પણ થતો નથી સમારત્યાગની વાર્તા કાઈ તમારા વાક્‌ચાતુર્ય કે ત્યાગ વૈરાગ્યપર આધાર રાખશે નહિ પણ થનાર ચેલા તરફ તમારો સદ્‌ભાવ હશે તો તેને તમારી ત્યાગપરિણતિપર પ્રેમ થશે અને તે ત્યાગવૃત્તિ કરશે.

આ હકીકતમા એક બહુ મુદ્દાની વાત કરી છે જેઓને સ્વભાવ જાગ્રત કરવાની ઇચ્છા હોય તેમણે અત કરણપૂર્વક તે ભાવ ઉપર પ્રીતિ રાખી પરભાવરમણતાનો ત્યાગ કરવો જોઇએ ઉપર ઉપરના ભાવથી કાઈ વળવાનુ નથી પરભાવ ત્યાગ કરી સ્વભાવરમણતા કર-

વાનો ઉદ્દેશ જે દરેક પદમાં સ્પષ્ટ રીતે બતાવ્યો છે અને જે મુદ્દા ઉપર ઉપોદ્ઘાતમાં જણાવ્યા પ્રમાણે સર્વ પદો રચાયલાં છે તેને અંગે આ પદમાં વિશેષ વાત એ કહી કે સ્વભાવરમણતા પ્રાપ્ત કરવાની દૃઢ ઇચ્છા કરવા સાથે તેમાં જરા પણ આંતરો રાખો નહિ, તેના ઉપર દૃઢ પ્રીતિ કરો અને સાથે પરભાવરમણતા દૂર કરો. તમારી પ્રીતિ એકાંત હશે, ભાવના દૃઢ હશે, સંકલ્પ વિશુદ્ધ હશે તો જે ભાવ સાથે તમે લગ્ન કરવાની ધારણા કરો છો તે તમને જરૂર પ્રાપ્ત થશે. અત્ર સ્વભાવશુદ્ધિ સાથે દૃઢ પ્રેમ કરવાનો અને તેમાં જરા પણ કચરો ન રાખવાનો ઉપદેશ કર્યો છે.

પદ પચીશમું, (રાગ–રામગ્રી.)

क्यारे मुने मिलश्ये *माहरो संत सनेही, क्यारे०
संत सनेही सुरीजन पाखे,
राखे न धीरज देही. क्यारे० १

"હે સંત પુરૂષો! મારૂં શુદ્ધ સ્વરૂપ મને ક્યારે પ્રાપ્ત થશે? હે સંતો! પ્રેમવાળા સગા સંબંધી વગર આ પ્રાણી ધીરજ (સ્થિરતા) રાખી શકે નહિ."

ભાવ–આનંદઘનજી મહારાજ પોતે ઉપરના પદમાં એક અતિ મહત્વતવાળું સત્ય બતાવી હવે સંતોની પાસે પૃચ્છા કરે છે કે હે સંતો! મારા સ્નેહને યોગ્ય એ શુદ્ધ આત્મસ્વરૂપ જરા પણ અંતર રાખ્યા સિવાય મને ક્યારે પ્રાપ્ત થશે? જ્યારે અમુક વસ્તુ પ્રાપ્ત કરવા યોગ્ય છે એમ એક વખત પ્રતીતિ થાય ત્યાર પછી મનમાં તે મેળવવા માટે પ્રબળ ઇચ્છા થાય છે અને પછી તે ક્યારે મળશે એવી ઝંખના થાય છે. આ સ્થિતિએ જ્યારે આત્મા પહોંચે ત્યારે પછી સંત પુરૂષો પાસે જઈ એ સંબંધી પૃચ્છા કરવામાં આવે એ

* માહરો શબ્દ એક પ્રતમાં નથી. સંતને બદલે 'શાંતિ' શબ્દ તેજ પ્રતમાં આ પંક્તિમાં અને બીજી પંક્તિમાં મૂક્યો છે.

૧ ક્યારે=કયે વખતે. મુને=મને. સંત=સંત પુરૂષો. સનેહી=મારૂં શુદ્ધ સ્વરૂપ. સુરીજન=સગા, સ્વજન. પાખે=વિરહે, વિના. ધીરજ=સ્થિરતા. દેહી=દેહ ધારણ કરનાર, પ્રાણી.

સ્વાભાવિક છે. જેઓ એકાંત આત્મજાગૃતિમાં ઉદ્યુક્ત રહ્યા હોય છે, સદ્‌ગુણુશિરોમણિ હોય છે, પારકા અલ્પ ગુણુને મોટો પર્વત જેવો માનનારા ગુણાનુરાગી હોય છે, જેઓનુ વર્તન અતિ વિશિષ્ટ હોય છે, તે 'સંત' પુરૂષ કહેવાય છે અને તેવા મહાત્માઓ પાસેથી આવા પ્રશ્નના સીધા અને સાચા જવાબની આશા રાખવી એ તદ્દન સાર્થ હકીકત છે

આનદઘનજી મહારાજ તેટલા માટે હૃદયવાસનાનુ ગાન કરતા બોલે છે–હે સતો! તમે સારી રીતે જાણો છો કે વસ્તુતઃ શુદ્ધ આત્મ-સ્વરૂપ સાથે મારે અભેદ પ્રીતિ છે, તે મારામય છે અને મારા ખરા સ્નેહી તરીકે તે જ છે કમનશીબે અત્યાર સુધી વસ્તુસ્વરૂપથી તદ્દન અજાણ રહેલો હોવાથી હુ મારા ખરા સ્નેહીને ઓળખી શક્યો નહોતો પણ હવે તમારા મેળાપ પછી અને તમારા ઉપદેશશ્રવણુ પછી મને જણાયુ છે કે મારા ખરા સ્નેહી તો હજુ દૂર રહ્યા છે અને માયા મમતા જેની સાથે હુ વળગી રહ્યો હતો તે તો મારા વિરોધી છે હવે જ્યારે સ્નેહીને ઓળખ્યા ત્યારે તો તેને મળવુ જોઇએ, ત્યારે હવે આપ કૃપા કરીને કહો કે એ મારા સ્વરૂપમિત્રને હુ ક્યારે મળીશ? હે મત પુરૂષો! તમે સારી રીતે જાણો છો કે જ્યાસુધી પ્રાણી પોતાના ખરા સગાઓને મળતો નથી ત્યાસુધી તેને સ્થિરતા પ્રાપ્ત થતી નથી, તેના મનમા ધીરજ રહેતી નથી અને તેને કાઈ ગોઠતું નથી તેવી જ રીતે આત્મા જ્યાસુધી પોતાના ખરા (આત્મિક) સગાઓને મળતો નથી ત્યાસુધી તેને સ્થિરતા આવતી નથી. સસારની સ્થિતિ–પ્રાણુ ધારણુ કરવાપણું જ્યાસુધી હોય ત્યાસુધી એક સરખી સ્થિરતા કદિ આવતી નથી એ જાણીતી વાત છે સ્થિરતા–સ્વગુણરમણુતારૂપ ચારિત્ર સિદ્ધદશામા હોય છે, બાધકદશામા શરૂઆતમા તે હોતુ જ નથી અને પછી ઓછે વધતે દરજ્જે પ્રાપ્ત થતુ જાય છે, પણ જ્યારે ખરા સ્વજનો મળે ત્યારે બહુ વધારે સારી રીતે ધીરજ મળ્યા કરે છે, તેઓ દ્વારા એક જાતનો મનને ટેકો મળે છે. ખરા સ્વજનો કયા છે તે વિચારતા આપણે નવમા પદમા જોયુ હતુ કે એનો મેળાપ જ દૂધમા સાકર મળવા જેવો સુંદર સ્વાદીષ્ટ છે અને તેઓના નામોમા પ્રથમ નામ સમતાને ઘટે છે તેની સાથે ક્ષાતિ આદિ દશ ધર્મો, ઇંદ્રિયસયમ,

કષાયત્યાગ, યોગરૂંધન વિગેરે આવે છે. આવા સ્વજનો સાથે મેળાપ થાય ત્યારે જ ધીરજ આવે છે, મનને આલંબન મળે છે અને હૃદયને ટેકો મળે છે. હે સંત પુરૂષો! આવા મારા સ્વજનો મને ક્યારે મળશે તે તમે હવે જણાવો. હજુ હું સ્વજનોને બહુ સારી રીતે ઓળખતો નથી, પણ તેઓ મારી સાથે ન હોવાથી મને ધીરજ રહેતી નથી અને મારા મનને શીતળતા પ્રાપ્ત થતી નથી, તો તેઓ મને ક્યારે મળશે તે મને હવે તમે કૃપા કરીને કહો.

આ પ્રાણીની સંસારસ્થિતિ–દેહીપણાની સ્થિતિ પણ સ્વજનનો મેળાપ ન થાય ત્યાંસુધી લાંબી ચાલ્યા કરે છે. એક વખત તેને મૂળ સ્વભાવધર્મો સાથે મેળાપ થાય છે કે તુરત જ તેને સંસારશેરી વિસરતી જાય છે, મિત્રબુદ્ધિએ–સગપણબુદ્ધિએ માની લીધેલા માયા, મમતા, કષાય, રતિ આદિ મોહ રાજાના દૂતો સાથે પ્રેમ ઘટતો જાય છે અને છેવટે સિદ્ધદશામાં નિરંતરને માટે ધીરજ પ્રાપ્ત થાય એવી અપૂર્વ આનંદમય સ્થિતિ પ્રાપ્ત થાય છે.

जन जन आगल अंतरगतनी,
*वातडली कहुं केही;
आनंदघन प्रभु वैद्य† वियोगें,
कीम जीवे मधुमेही. क्यारे० २

"દરેક માણસ પાસે મનની વાત કેટલી કહું? આનંદરાશિ ભગવાનરૂપ (કુશળ) વૈદ્યના વિયોગે જેને મધુ પ્રમેહ થયેલ હોય તે કેવી રીતે જીવી શકે?"

ભાવ–સ્વજન ક્યારે મળશે એવો સવાલ સંત પુરૂષોને પૂછવાનું કારણ એક તો ઉપર કલ્પવામાં આવ્યું છે, તે એ હતું કે એવા મહાત્મા પુરૂષો પાસેથી બરાબર જવાબ મળી શકે, પણ તે ઉપરાંત

* 'વાતડી કરીએ કેહી' આ પ્રમાણે પાઠ બે પ્રતોમાં છે.
† એક પ્રતમાં વૈદ્યને બદલે વેદ શબ્દ છે તે અશુદ્ધ જણાય છે.
૨ જન જન=દરેક જણ. અંતરગતની=મનની. વાતડલી=વાતો. કેહી =કેટલી. જીવે=જીવિતવ્ય ધારણ કરે. કીમ=કેમ, કેવી રીતે. મધુમેહી=મધુ પ્રમેહ–મીઠો પરમીયો થયેલો પ્રાણી.

એક બીજું ખાસ મુદ્દાનું કારણ છે અને તે એ છે કે આવી અગત્યની બાબતમા જેને તેને વાત શું કરવી અને કેટલી કરવી? જેઓથી દુ ખ મટવાનો જરા પણ સભવ નથી તેની પાસે આવી અતરગતની બાબતમા રોદણાં રોવાથી લાભ શુ થવાનો છે અને વાત પણ એક બે ચાર કહેવાની હોય તો ઠીક, હજારો વાત કહેવાની, હજારો પ્રકારેના-અનતા અનુભવ વિભાવદશામા થયેલા તે સર્વ કહી સભળાવવાનો હવે વખત આવ્યો છે તે સત પુરૂષ વગર સાભળે કોણ? અને સાભળીને વળી તેનો ઉપાય કોણ બતાવે? એ તો સદાગમ સાંભળનાર હોય અને પાસે પ્રજ્ઞાવિશાળા અને અગૃહીતસકેતા* બેઠેલા હોય ત્યા આવી ભવ્ય પુરૂષ સમક્ષ જ્યારે સસારી જીવ અતરગતની વાત કરે ત્યારે તેના અનુભવોનો ખ્યાલ આવે, ઘુંચનો નિકાલ થાય અને હકીકતનો પરસ્પર સબધ, કાર્યકારણભાવ અને પરિણતિભાવ ખ્યાલમા આવે. જેઓથી દુ ખ મટવાનુ નથી તેઓ પાસે વાતો કરવામા કોઈ પ્રકારનો લાભ નથી. અથવા મારા મનમા અનેક પ્રકારની વાતો કરવાની છે તે હે સતો! મારા સ્નેહીઓ મળે તો તેઓને કહું. હરેકની પાસે એવી વાતો કરવાથી લાભ શુ? તેથી તો ઉલટા હલકા પડવાનુ થાય છે. માટે તેઓ મને ક્યારે મળશે એ કહો. ઘરની વાત ઘરના માણસોને કહેવી એ જ ઉચિત છે, જ્યા ત્યા બબડ્યા કરવુ એ ડાહ્યા માણસનુ કામ નથી. આ અર્થ પણ સમીચીન છે

હે સતો! મને અધીરજરૂપ વ્યાધિ થયો છે અને તેથી મને સ્થિરતા આવતી નથી, મન મુઝાયા કરે છે અને એક સ્થાનકે ટકી શકતુ નથી અને તેથી હું પણ અસ્તવ્યસ્તપણે રખડ્યા કરૂ છુ આવો વ્યાધિ થયેલો માણસ તો કોઈ કુશળ વૈદ્ય મળે તો જ જીવી શકે, નહિ તો તેના પ્રાણ જાય જેમ કોઈ માણસને મીઠી પેશાબનો અથવા મધુપ્રમેહનો ભયકર વ્યાધિ થયો હોય તેનુ જ્યારે બહુ વિદ્વાન્ વૈદ્ય પાસે નિદાન કરાવવામા આવે-તેનો ભેદ સમજવામા આવે ત્યારે જ તેની દવા થવાથી તે વ્યાધિગ્રસ્ત માણસ જીવી શકે છે,

* આ સર્વ પાત્રો 'ઉપમિતિ ભવપ્રપચા કથા' ગ્રન્થમા શ્રી સિદ્ધર્ષિ ગણિએ ચિતર્યા છે તેના સબધમા ત્યા અનેક દર્શન્ત અતિ નામિક અને વિચારવાલાયક રીતે બતાવી છે

કારણ નિદાન સારી રીતે થયા પછી ચિકિત્સા તો ગમે તે કરી શકે છે. આવી રીતે મને પણ અધીરજરૂપ મધુપ્રમેહ થયો છે તો હવે તો આનંદસમૂહ ભગવાન, શુદ્ધ નિરંજન દેવ, ચિદ્‌ઘનાનંદસ્વરૂપ પરમાત્મારૂપ વૈદ્યનો જો યોગ થાય અને તેઓ તેનું નિદાન કરે તો પછી યોગ્ય ચિકિત્સા કરતાં વ્યાધિનું જોર નરમ પડે. હે નાથ! મારો વ્યાધિ તપાસી, તેનું નિદાન કરી મને સ્વાસ્થ્ય થાય તેમ કરો, આવા મધુપ્રમેહ જેવા વ્યાધિની વાત મારાથી જેને તેને કહી શકાય તેમ નથી. આપ કુશળ વૈદ્ય છો, મારો વ્યાધિ લાંબા વખતનો (chronic disease) છે અને જો આપ મારો કેસ હાથમાં લઈ મારા વ્યાધિનું નિદાન કરી આપી મને વ્યાધિથી છોડાવશો તો જ મારો નિસ્તાર થશે. આવી વ્યાધિગ્રસ્ત સ્થિતિમાં આપને હું કેટલી વાત કરૂં. મારા સગા સ્નેહીઓ મને મળે તો તેઓની સાથે બેસી જરા આનંદ મેળવું. હે નાથ! એ મારા સગા સ્નેહીઓ મને ક્યારે મળશે એ હવે આપ કૃપા કરીને કહો, હાલ તો હું તેની જ ઝંખના કરૂં છું, તેની જ જપમાળા ફેરવું છું અને તમે મને મારા આ મોટા દુઃખમાંથી છોડાવી શકશો એવી દૃઢ ભાવના વિશ્વાસપૂર્વક રાખું છું.

કોઈ સાબરની પછવાડે શિકારી કુતરાઓ લાગ્યા હોય, જંગલમાં પૂર્ણ જોરથી દોડીને સાબર થાકી ગયું હોય અને પાણીની શોધ કરતું હોય તે વખતે તેને ગમે તેટલો ખોરાક આપવામાં આવશે તો તેથી તેને શાંતિ થશે નહિ, એને સુંદર સરોવર પ્રાપ્ત થતાં તે પાણી પીને પોતાની તૃષા મટાડશે અને ત્યારે જ તેના જીવને શાંતિ મળશે; અથવા એક બાળક મુંબઈની બજારમાં તેની માથી છૂટું પડી ગયું હોય તેને ગમે તેટલાં રમકડાં આપશો, ખાવાનું અપાવશો કે પ્રેમથી બોલાવશો પણ તે કદિ સંતોષ પામશે નહિ, તે તો પોતાની માને બોલાવ્યા કરશે અને તે તેને મળશે ત્યારે જ તેના મનમાં શાંતિ થશે. આવી રીતે જ્યારે આપણા મનમાં પરમાત્મભાવ પ્રાપ્ત કરવાની તૃષા ઉત્પન્ન થશે ત્યારે તરસ્યા સાબરની પેઠે અથવા માથી વિખુટા પડેલા બાળકની પેઠે અન્ય વસ્તુ કદિ આનંદ આપી શકશે નહિ. આવા પ્રકારની તૃષા થાય ત્યારે મન તે પાછળ કેવી રીતે લાગી જાય છે તે અરણ્યમાં મુસાફરી કરતી વખત સખ્ત ઉનાળામાં બપોરે તૃષા લાગે

ત્યારે પાણી માટે મુસાફરને કેવી ઝખના થાય છે તેનો અનુભવ કરનાર વિચારી શકશે હે પ્રભુ! મારા નાથ! મને હવે સ્વજનોને મળવાની ઇચ્છા થઈ છે અને પરમાત્મભાવ પ્રગટ કરવાની તૃષા લાગી છે તે ગમે તેમ કરીને છીપે એમ કરો. હુ આપને ખાત્રીથી કહુ છુ કે જ્યા-સુધી મારી તૃષા છીપશે નહિ ત્યાસુધી મને કોઈ ઠેકાણે ચેન પડશે નહિ

પદ છત્રીશમુ, (રાગ–આશાવરી.)

अवधू क्या मागुं गुन हीना,
वे गुन गनन प्रवीना. अवधू०
गाय न जानुं वजाय न जानुं,
न जानुं सुर भेवा;
रीझ न जानुं रीझाय न जानुं,
न जानुं पद सेवा. अवधू० १

"હે અખડ સ્વરૂપ ભગવાન્! હુ ગુણથી રહિત તે (તમારી પાસે) શું માગુ? (તે માગનાર તો) ગુણની ગણતરીમા પ્રવીણ હોય છે. હુ તો ગાઈ જાણતો નથી, બજાવી જાણતો નથી તેમ જ સુરના ભેદો જાણતો નથી, તેમ જ વળી રીઝી જાણતો નથી અને રીઝાવી પણ જાણતો નથી તથા સ્વરૂપસેવા પણ જાણતો નથી (ત્યારે હુ શુ માગુ? શા હકે માગુ? કેવી રીતે માગુ?)"

ભાવ–સિદ્ધ પરમાત્માની પ્રાર્થના કરતા આનદઘનજી મહારાજ કહે છે કે હે મારા નાથ! આપનામા સર્વ ગુણો પ્રગટ થયા છે અને હું તો હજુ સુધી બાહ્યાત્મા જેવા રૂપે વર્તુ છુ. મને આપની કૃપાથી સહજ અતરાત્મપણાનો લક્ષ્ય થયો છે પણ હું હજુ સર્વથા ગુણહીન છુ, ગુણ રહિત છુ, મારામા વાસ્તવિક રીતે એક પણ ગુણ નથી, મારે હજુ બધું કાર્ય બાકીમા છે અને મારી પાસે કાઈ નથી. આવો

૧ અવધૂ=અખડ સ્વરૂપ ભગવાન્ અથવા ચેતન. ગુનહીન=જેનામા ગુણો નથી અથવા હીન આચારો છે તેવો હું ગુનગનન=ગુણની ગણતરી, ગણીત પ્રવીના=પ્રવીણ, હુશિયાર બજાય=બજાવવુ અથવા બજાવવુ સુરભેવા=સુરના ભેદ રીઝાય=અન્યને રીઝવવુ, પ્રસન્ન કરવા પદસેવા=સ્વરૂપની સેવા.

આપની રીઝ રીઝામણ જાણતો નથી એટલેથી જ અટકતું નથી પણ આપના નિરંજન પદની સેવા કેમ કરવી, કેવી રીતે કરવી, શું સાધનોથી કરવી અને તેમ કરીને તમારૂં પદ કેવી રીતે માગવું તે પણ જાણતો નથી. આપના ચરણકમળની સેવા કરતાં આવડતી નથી, નહિ તો મારી આ દશા હોય નહિ. હે નાથ! આ પ્રમાણે સ્થિતિ છે ત્યારે હવે મારે આપની પાસે શું માગવું? કેમ માગવું? અને કેવી રીતે માગવું? મને આપની પાસે યાચના કરતાં પણ આવડતી નથી.

અથવા હે નાથ! હું આપની પાસે તે સંગીતવિદ્યા માગું કે વાદ્યવિદ્યા માગું કે સ્વરજ્ઞાન માગું? આવાં સાધનો પણ મને આવડતાં નથી ત્યારે મારે તે આપની પાસે ગુણની માગણી કરવી કે ગુણપ્રાપ્તિનાં સાધનોની માગણી કરવી? અને મારે ગુણો માગવા તો તે કેવી રીતે માગવા? નીચેની દરેક ગાથાનો આવી રીતે પણ અર્થ થઈ શકે છે એ ધ્યાનમાં રાખવું.

वेद न जानुं *किताव न जानुं,
जाणुं न लक्षण छंदा;
तरकवाद विवाद न जानुं,
न जानुं कवि फंदा. अवधू० २

"હું વેદ જાણતો નથી, કિતાબ જાણતો નથી, કવિતાનાં લક્ષણ અને છંદ જાણતો નથી; તર્કવાદ અને વિવાદ જાણતો નથી તેમ જ કવિત્વકળા જાણતો નથી."

ભાવ-વળી હે નાથ! સૂર્ય, અગ્નિ અને ચંદ્રથી ઉદ્ધરેલા શામ, યજુર્ અને ઋગ્વેદ અને એ ત્રણેથી ઉદ્ધરલો અથર્વ એ ચાર વેદ શ્રીવ્યાસજીએ વિભક્ત કરેલા છે તેમાંથી એક પણ હું જાણતો નથી. હિન્દુ ધર્મશાસ્ત્રનો મૂળ પાયો વેદ છે. એની શ્રુતિના જુદા જુદા અર્થ કરીને અદ્વૈતવાદી આદિ અનેક દર્શનો ઉત્પન્ન થયાં છે અને તે એક નયને આશ્રયીને થયેલાં છે. આત્મજ્ઞાન જેને વાસ્તવિક રીતે

* કિતાબને બદલે 'કતેબ' પાઠ બે પ્રતમાં છે.

૨ વેદ=ચાર વેદ, સ્વરૂપજ્ઞાન. કિતાબ=કુરાન, બક્ષીસ. છંદ=પિંગળ, સ્વભાવ. તરકવાદ=ન્યાયશાસ્ત્ર. વિવાદ=ઉત્તર પ્રતિઉત્તર. કવિફંદા=કવિત્વકળા નવી નવી રચના.

મેળવવું હોય તેણે પરસ્પર નયાપેક્ષી જ્ઞાનને સારી રીતે સમજવું જોઇએ; કારણકે અન્ય દર્શનના મૂલભૂત નયો વીતરાગ દર્શનના અગો છે ફક્ત તેઓનું અવધારણ નકામુ છે તેથી જ્યાસુધી એનુ જ્ઞાન બરાબર ન થાય ત્યાસુધી કોઈ વખત એકાત શ્રદ્ધા થવાથી શુદ્ધ શ્રદ્ધાથી ભ્રષ્ટ થઈ જવાય છે અને આત્મિક જ્ઞાન પણ અપૂર્ણ રહે છે આથી વેદમા શું કહ્યુ છે અને તેને અન્ય દર્શનકારો સ્વમતમા કેવી એક પક્ષદૃષ્ટિથી ખેંચી ગયા છે તે સમજવા યોગ્ય છે. તદુપરાત પરમ્પરાપેક્ષાવાળા નયસમુદાયના પ્રમાણજ્ઞાનવાન્ સમ્યગ્દૃષ્ટિને ગમે તે ધર્મપુસ્તક લાભ કરનાર થાય છે તે પ્રતીત થાય તેવી હકીકત છે હે નાથ! આ ચાર વેદમાથી એક વેદ પણ હું જાણતો નથી અથવા વેદ એટલે સ્વરૂપજ્ઞાન એ અર્થ લઇએ તો મને આપના યથાર્થ સ્વરૂપનુ સપૂર્ણ જ્ઞાન પણ નથી.

તેજ પ્રમાણે હે પરમાત્મા! મને મુસલમાનોનુ પવિત્ર ધર્મશાસ્ત્ર કુરાને શરીફ છે તેનુ પણ જ્ઞાન નથી. સમુદ્ર જેવા વિશાળ જૈન દર્શનમા સર્વ દર્શનસરિતાઓ આવી મળે છે અને વિશિષ્ટ બોધવાળાને સર્વ ગ્રન્થોમાથી સાર તુલ્ય રત્નો પ્રાપ્ત થાય છે, અર્થાત્ પર સમયજ્ઞાન થવાથી તેઓનુ અસત્ સ્વરૂપ ભાસમાન થાય ને તેથી જ ઘણે ઉચે દરજ્જે સત્યની ઉપર રાગ થાય અગર વ્યતિરેક દૃષ્ટાન્તો માટે તેની જરૂર પડે ને તેથી સ્વમત સિદ્ધ થાય. તદપેક્ષયા આત્મિક જ્ઞાન પૂર્ણ કરવા કુરાન, બાઇબલ, અવસ્થા વિગેરે સર્વ ગ્રન્થો વાચી વિચારી દૃષ્ટિબિંદુઓ સમજવા આત્મજ્ઞાનીનુ પરમ લક્ષ્ય હોય છે અથવા કિતાબ એટલે બક્ષીસ એ અર્થ લઇએ તો આપની બક્ષીસ કેવી હોય, આપની કૃપા કેમ મળે અને કેવી રીતે મળે તે પણ હું જાણતો નથી.

હે નાથ! હું પિંગલના લક્ષણો પણ જાણતો નથી કે આવા અક્ષરસયોગથી અમુક વૃત્ત થાય કે આ છદ માત્રામેળનો છે કે એમાં અમુક ગણો આવે છે. વળી કયા વૃત્તો સમ છે, કયા વિષમ છે વિગેરે લક્ષણો મને આવડતા નથી કે કવિતા કરીને આપની પાસે ગુણયાચના કરૂ. 'પિંગળ પાઠ પઢ્યા વિના, કાવ્ય કરે કવિ કોય, વળી વ્યાકરણ વિના વદે, વાણી વિમળ ન હોય' એ સ્પષ્ટાર્થ છે અથવા

છંદ એટલે મનુષ્યોમાં વિચિત્ર સ્વભાવના આવિર્ભાવો હોય છે તે હું બરાબર સમજતો નથી, તેનાં લક્ષણો મારા ધ્યાનમાં નથી અને તેથી તેઓ વિભાવદશામાં કેવી રીતે ગુણ સાથે વર્તે છે તે મારા ખ્યાલમાં નથી. આવી રીતની હકીકત હોવાથી હું આપની પાસે કેવી રીતે ગુણની યાચના કરૂં અથવા કયા ગુણોની યાચના કરૂં તે હું સમજતો નથી.

વસ્તુની ઘટના હેતુપણાના જ્ઞાનપૂર્વક કરવી તેનું નામ તર્ક કહેવાય છે. અહીં ધૂમાડો દેખાય છે તો તેમાં અગ્નિ હોવો જોઇએ, કારણ ધૂમાડો અગ્નિનું કાર્ય છે વિગેરે તર્ક કહેવાય છે. તેને અંગે દ્રવ્ય ગુણ પર્યાયનું જ્ઞાન અને સાથે પ્રમાણ, નય અને ભંગસ્વરૂપનું જ્ઞાન થાય ત્યારે અપેક્ષા વિગેરે સમજવાથી આત્માના અવ્યાબાધપણા આદિના તર્કે કરીને આત્મસ્વરૂપનું યથાર્થ લક્ષ્ય થાય છે. એ ઉપયોગની સ્ફુર્તિને તર્ક કહેવાય છે. વળી એક હકીકતને સ્થાપન કરતાં આચાર્ય અને શિષ્યનો પરસ્પર પૂર્વપક્ષ ઉત્તરપક્ષ થાય તે વાદ અને તેના ઉત્તર પ્રતિ-ઉત્તર આપવા તે વિવાદ કહેવાય છે. કુતર્ક ઉઠાવી હેતુ અને પરિણામ વગરનો વાદ કરવો તે પણ વિવાદ કહેવાય છે. આ તર્કવાદ અને વિવાદ-માંથી હું કાંઈ જાણતો નથી. આ તર્કવાદ વિવાદનું શુષ્ક જ્ઞાન તત્ત્વ-જ્ઞાનનો પાર પામવા માટે ઉપયોગી નથી, કારણકે શુષ્ક વાદ અને પ્રતિવાદ કરતાં કદિ પણ તત્ત્વનો અંત પમાતો નથી એમ ઉપાધ્યાયજી મહારાજ જ્ઞાનાષ્ટકમાં કહે છે, પણ હેત્વાભાસવાળી યુક્તિકુયુક્તિથી જ્યારે અન્ય કોઈ લક્ષ્યસ્થાન ઉડાવી દેવા યત્ન કરતો હોય અથવા શાસ્ત્રાનુભવસિદ્ધ વસ્તુની સ્થાપના કરવી હોય ત્યારે શ્રદ્ધામાં સ્થિર રહેવા માટે આ જ્ઞાનની જરૂર છે, કારણકે તેથી આક્ષેપ કરનાર કે શ્રોતા કઈ જગોએ સ્ખલના કરે છે તે સમજાઈ જાય છે તથા સમ-જાવી શકાય છે. યથાસ્થિત તર્કના નિયમ પ્રમાણે ચર્ચા કરવી તે વાદ અને વિપરીત વાદ કરવો તે વિવાદ. આમાંનું હે પરમાત્મા! હું કાંઈ જાણતો નથી.

વળી હે પ્રભુ! હું કવિનું ચાતુર્ય અથવા તેઓની કળા જાણતો નથી. નવીન કાવ્યો બનાવવામાં અલંકારના ભેદો, રસના વિભાવો, અનુભાવો, સ્થાયી ભાવો અને તેના વિભેદો જાણવા જોઇએ એ સર્વનું મને જ્ઞાન નથી કે જેથી હું તમારી કવિતા બનાવી તમારા

ગુણનુ ગાન કરૂ, તમારા ગુણોનુ કાવ્ય બનાવુ અને તદ્દ્વારા તમારા ગુણોની યાચના કરૂ આ પ્રમાણે મારી સ્થિતિ છે તેથી હે પ્રભુ! હુ તે આપની પાસે હજી આ જ્ઞાન વિજ્ઞાન કે જે આત્મજ્ઞાન કરવાના સાધન છે તે માગુ કે આપના ગુણો માગુ? હું તે કેવી રીતે માગુ? શું માગું? ખરેખર! હું માર્ગભ્રષ્ટ થયેલો છુ, મને શું કરવુ તેનુ ભાન નથી હે મારા નાથ! મને આપ બરાબર માર્ગપ્રતીક્ષા કરાવો

जाप न जानुं जुवाव न जानुं,
न जानुं *कथवाता;
भाव न जाणुं भगती न जाणुं,
जानुं न सीरा ताता.　　　अवधू० ३

"આપનો જાપ જાણુતો નથી, (આપ સબધી પ્રશ્નનો) જવાબ પણ જાણુતો નથી, (ઉત્તમ પુરૂષ–મહાત્મા) કથિત આપની વાતો જાણુતો નથી, અથવા કથા વાર્તા જાણુતો નથી, રૂચિ જાણુતો નથી, ભક્તિ (ના ભેદ) જાણુતો નથી અને શીતળ ગરમ શું છે તે પણ જાણુતો નથી"

ભાવ–નવકારવાળી આદિ સાધન હાથમા લીધા વગર મુખેથી પ્રભુનામોચ્ચારણ કરવુ તે શાબ્દ જાપ કહેવાય છે અને નવકારવાળીથી અથવા હૃદયમા કમળ વિગેરેની કલ્પના કરી જાપ કરવો તે માનસ જાપ કહેવાય છે. જો આશ્રવભીતિપૂર્વક યોગજ્ઞાન યથાસ્થિત ન થયુ હોય તો થોડો વખત જાપ કર્યો પછી પાછુ મન ભ્રમિત થઈ જાય છે જ્યારે પ્રભુના પદની લય લાગે છે ત્યારે અતરધ્વનિ–અજપાજાપ–સોહસોહનો અસ્ખલિત ઉચ્ચાર ઉઠે છે અને તેનુ બરાબર જ્ઞાન ન હોય તો તેમા અનેક પ્રકારની ભ્રમણાઓ પણ થાય છે. પ્રાણાયામ વિગેરે તેટલા માટે કાળજ્ઞાન અને શરીરસ્વાસ્થ્ય માટે જ ઉપયોગના

* કવિવાતા એવો પાઠાતર ક્વચિત્ છે પણ બીજી ગાથાના છેલ્લા ચરણમા તે વાત આવી ગઈ છે તેથી અત્ર ઉપરનો પાઠ સમીચીન ગણ્યો છે 'કર વાતા' એવો પાઠ છે તેનો અર્થ વાનો કરી જાણુતો નથી એમ થાય છે

૩ જાપ=સ્મરણશક્તિ　જુવાબ=જવાબ　કથવાતા=(ઉત્તમ જન) કથિત વાતો=માર્ગો, કથા અને વાતો　ભાવ=રૂચિ, પ્રણામ　ભગતી=ભક્તિ　સીરાતાતા=ટાઢા ઉના

છે એમ શ્રીમાન્ હેમચંદ્રાચાર્ય યોગશાસ્ત્રના પાંચમા પ્રકાશની શરૂઆતમાં કહે છે. એ બાબતનો જેને નાદ લાગેલો હોય છે તે કોઇકવાર આત્મસ્વરૂપ જોવાના ભ્રમમાં પડી જાય છે, તેથી યોગમાર્ગના સંપ્રદાયી જ્ઞાન વગર જાપમાં હું ઉતરી શકતો નથી. અને હે નાથ! આપનું સ્વરૂપ માનસ પ્રત્યક્ષ પણ થતું નથી અને જ્યાંસુધી પરમાત્માનો માનસિક સાક્ષાત્કાર ન થાય ત્યાંસુધી ગમે તેટલો જા કરવામાં આવે તો તેનો પરમાત્મદશાપ્રાપ્તિના લક્ષ્યાર્થને અંગે કાં પણ ઉપયોગ નથી એ સાદી રીતે સમજી શકાય તેવી હકીકત છે.

વળી અન્ય કોઈ મને પૂછે કે પરમાત્મા કેવા છે તો આપના સાક્ષાત્ સ્વરૂપનું મને દર્શન થયેલું ન હોવાથી હું કાંઈ જવાબ પણ આપી શકતો નથી. એ જવાબ કાંઈ સાધારણ પ્રશ્નનો જવાબ નથ કે તેમાં ગોટો ચાલે. આથી આપના સંબંધી પ્રશ્નના પૂછનારને સંતો થાય તેવો જવાબ હું આપી શકતો નથી. વાતો તો ઘણી કરૂં છું પણ મુદ્દાનો એક પણ સંતોષકારક જવાબ મુદ્દાસર આપી શકતો નથી.

તેવી જ રીતે મહાત્મા પુરૂષોએ આપને સેવવાના શું શું માર્ગ બતાવ્યા છે, કેવી વિધિ બતાવી છે તેની વાતો પણ હું બરાબ જાણતો નથી. મારા સાંભળવામાં આવ્યું છે કે આપને સેવવા માટે-આપના ગુણો પ્રગટ કરવા માટે શાસ્ત્રકારો અનેક વાતો કરી ગય છે, પણ હું તેમાંનું કાંઈ જાણતો નથી, અથવા જાણું છું તો બહુ ઉપર ઉપરથી તદ્દન સાધારણ રીતે જાણું છું અને વાસ્તવિક રીતે તો તે વાતો જાણવાનું જાણપણું-કહેવાય એવું મારામાં છે જ નહિ. આપના ગુણોની કે આપની આવા પ્રકારની અન્યકથિત વાતો પણ હું કરી શકતો નથી ત્યારે આપ સાક્ષાત્ મળો તો હું આપને ઓળખી શકીશ કે નહિ તે પણ અચોક્સ છે અને આપ મળશો ત્યારે હું આપની પાસે સમજ્યા વગર શું માગીશ? હે પ્રભુ! આવી મારી સ્થિતિ છે.

વળી હે પ્રભુ! આપની ભક્તિ કેવી રીતે કરી શકાય છે તે પણ હું જાણતો નથી. 'ચિત્ત પ્રસન્ને રે પૂજનફળ કહ્યું રે' એમાં શું રહસ્ય છે તે હું સમજતો નથી અને આપની ભક્તિમાં એવી ચિત્તની પ્રસન્નતા થઈ હોય, એવો અપૂર્વ વીર્યોલ્લાસ થઈ ગયો હોય, એવી અપૂર્વ

આત્મજ્યોતિનુ દિવ્ય દર્શન થઈ ગયુ હોય એમ મારા ધ્યાનમા નથી અને એનુ કારણ એ ભક્તિ માટે ભાવ કેવા પ્રકારનો જોઈએ, રૂચિ કેવી ઊંચા પ્રકારની જોઇએ, સદ્દહણા કેવી દૃઢ જોઈએ તેનુ મને વાસ્તવિક ભાન નથી એ જ હોવુ જોઈએ. 'ભાવ વિના દાનાદિકા, જાણો અલુણો ધાન, ભાવરસાગ મળ્યા થકી, ત્રુટે કર્મ નિદાન' એ વાત સત્ય હશે એમ મને જણાય છે, કારણકે અનેક રીતે મે ક્રિયા કરી હશે પણ यस्मात् क्रिया प्रतिफलन्ति न भावशून्याः ભાવશૂન્ય—નિરાદરપણે અથવા અન્યત્ર ચિત્તે કરી હશે તેથી આપનો સાક્ષાત્કાર કદિ થયો નથી. હુ તો ઓઘે ભક્તિ કરતો હતો પણ મને સ્પષ્ટ બોધ નહોતો કે આપની ભક્તિ પુષ્પચદનથી થાય કે ગુણાનુકીર્તનથી થાય કે ખમાસમણા દેવાથી થાય કે રાગ કાઢીને સ્તવન બોલવાથી થાય કે ઘટ વગાડવાથી થાય. આવી રીતે ભક્તિનુ સ્વરૂપ, તેના ભેદ વિભેદો સમજ્યા વગર અને તેની સાથે ભાવરસાગ મેળવ્યા વગર કરેલી સર્વ ભક્તિ આત્મઋદ્ધિને ઉત્પન્ન કરનાર ન થવાથી વિફળ ગઈ એમ જણાય છે. વિવેકપૂર્વક દશ ત્રિક, પાચ અભિગમ સાચવીને આશાતના ટાળીને પ્રભુસ્વરૂપ ઓળખી પ્રેમથી સ્નેહથી એકાગ્રતાથી એક વખત આપની ખરી ભક્તિ થાય તો મારા ભવના ફેરા મટી જાય એમ સાભળ્યું છે પણ મને હજુ તે આવડતું નથી, ત્યારે હે નાથ! આપને શુ કહુ? આપની પાસે શું માગુ? કેવી રીતે માગુ?

હે નાથ! ટુકામાં કહુ તો હું આપને વાસ્તવિક રીતે ઓળખતો જ નથી. આપના સ્વરૂપનુ મને ભાન નથી. અરે આપ ટાઢા છો કે ઉના છો, શીતળ છો કે ગરમ છો તે પણ હુ જાણતો નથી મતલબ આપને વર્ણ ગધ રસ સ્પર્શાદિ છે કે નહિ તેનુ પણ મને જ્ઞાન નથી તમે નિરજન નિરાકાર છો કે ગરમ ઠડા છો તે પણ હુ જાણતો નથી તેથી આપની પાસે હુ શું માગુ? અથવા આત્માનો કર્મતાપ મટાડી દઈ તેને શીતળ કરે એવા હિતકાર્યાં કયા છે તે હુ જાણતો નથી તેમ જ તેનુ અહિત કરનાર પ્રાણાતિપાતાદિ આશ્રવ છે તેને પણ હુ જાણતો નથી. મતલબ આત્માને શીતળ અથવા ગરમ બનાવનાર પદાર્થોનો મને વિવેક હજુ થયો નથી મારા પ્રભુ! મારા અતર્યામી! મારી આવી સ્થિતિ છે તેથી આપની પાસે હુ કેવી રીતે અને શેની યાચના

કે પ્રભુના મંદિર પાસે આંટા માર્યા કરવા અથવા તેમનું રટણ કર્યા કરવું. આવી રીતે દૃઢ ભાવનાથી એક વસ્તુને ઇચ્છતા ઇચ્છતા કોઈ દિવસ તેનો યોગ થઈ જશે, કારણકે વસ્તુપ્રાપ્તિનો કાર્યક્રમ એ જ છે.

આનંદઘનજી મહારાજના આખા પદનું રહસ્ય ઘણે ભાગે છેલ્લા પાદમાં હોય છે એ અત્ર પ્રત્યક્ષ જણાય છે. રટણ કરવાની બાબત કથિતાર્થ છે. પોતાની લઘુતા ગુણહીનતા બતાવી પણ છેવટે માગવાનું શું છે તે બાબત વ્યક્ત થતી નથી, છતાં પરમાત્મપદ પ્રાપ્ત કરવા યોગ્ય છે એવી દૃઢ ઇચ્છાને અંગે પ્રભુપદનું રટણ કરવાનો માર્ગ શોધી કાઢે છે. પ્રભુ નામનો જાપ કરતાં કરતાં તેને છેવટ ઓળખી શકાશે અને પછી તેનો અને પોતાનો અભેદભાવ સમજાતાં છેવટે મંદિરમાં પ્રવેશ થઈ શકશે એ તાત્ત્વિક અર્થ પ્રાપ્ત થાય છે. જ્યારે પ્રભુ નામની આવી રટણા ચાલે છે ત્યારે સ્થૂળ વિષય કષાય તરફ વૃત્તિ જતી નથી, સંસારદશા તરફ ઉદાસીનતા થાય છે અને છેવટે પરમ વિશિષ્ટ ગુણાનુરાગ થતાં તે પ્રાપ્ત થાય છે. આવા પ્રકારનું ગુણરટણપણું એ મોક્ષનું ધામ છે, કારણકે એ રટણા ચાલે છે ત્યારે મનમાં એક એવા પ્રકારની શાંતિ થાય છે અને સ્થૂળ વિષયો તરફ એવી ત્યાજ્ય વૃત્તિ થાય છે કે મોક્ષધામમાં જે અખંડ શાંતિનું સામ્રાજ્ય પ્રવર્તે છે તેનો અત્ર કાંઈક સાક્ષાત્કાર થાય છે.

પદ સત્તાવીશમું, રાગ-આશાવરી.

अवधू राम राम जग गावे,
विरला अलख लगावे. अवधू०
मतवाला तो मतमें माता,
मठवाला मठराता;
जटा जटाधर पटा पटाधर,
छता छताधर ताता. अवधू० १

---

૧ જગ=જગત્, દુનિયાના લોકો. વિરલા=કોઇક. અલખ=અલેક, અલક્ષ્ય. લખાવે=જગાવે અથવા જાણે. મત=વૈશેષિક, સાંખ્ય વિગેરે. માતા=મસ્ત. મઠ=શૃંગેરી, શારદાપીઠ વિગેરે મઠો. પટા=પાટ, શ્રીપૂજ્યની વિગેરે. છત=છત્ર. તાતા=ગરમ, તપ્ત થઇ રહેલાં.

"હે નિરજન ભગવાન્! જગતનાં પ્રાણીઓ રામ રામ મુખેથી ગાય છે, પણ અલક્ષ્ય સ્વરૂપને ઓળખનાર તો કોઈક ભાગ્યશાળી જ હોય છે જૂદા જૂદા મતવાળા પોતપોતાના મતમાં મસ્ત હોય છે, મઠધારીઓ પોતાના મઠમા આસક્ત હોય છે, જટાધારીઓ જટામા, પાટધારીઓ પોતાની પાટમા અને છત્રધારીઓ છત્રમા ગરમ થઈ ગયેલા હોય છે"

ભાવ—આ પદ આનદઘનજી મહારાજની ધર્મસહિષ્ણુતા બતાવે છે એમની દૂધમાથી પાણીને જૂદુ પાડવાની હસબુદ્ધિ કેવા ઉત્તમ પ્રકારની હતી તે આ પદથી જણાઈ આવે છે જે વૃત્તિ આ પદમા બતાવી છે તેવી વૃત્તિ સામાન્ય થઈ જાય તો દુનિયામા ધર્મને નામે જે અનેક ઝગડાઓ ઉત્પન્ન થાય છે તેનો તુરતમા અત આવી જાય. મતનુ રહસ્ય સમજ્યા વગર અભિમાનને લઇને જે સ્થિતિ અનેક મતોની અને મતાવલબીઓની થઈ ગઈ છે તેવી સ્થિતિ માટે જવાબદાર મનુષ્યોએ આ પદ બહુ મનન કરી વિચારવા યોગ્ય છે આ મુદ્દા ઉપર છેવટે વિવેચન કરવાનુ રાખી એ યોગી મહાત્મા અત્ર શુ કહે છે તે પ્રથમ વિચારીએ

'હે પ્રભુ! આ દુનિયાની શુ સ્થિતિ થઈ છે તે આપને કહું છુ તે સાભળો. દુનિયાના પ્રાણીઓ 'રામ રામ' ગાયા કરે છે પણ રામ કોણ છે તે સમજતા નથી, વિચારતા નથી, જાણવાની દરકાર કરતા નથી. તેઓ તો ફોનોગ્રાફના યંત્રવત્ દશરથ રાજાના પુત્ર રામનું નામ લઈ જાણે છે, પણ रमते इति राम 'નિજ સ્વભાવમા રમણ કરે તે રામ' એ ભાવ જાણતા નથી તેમ વિચારતા પણ નથી. સ્વભાવ શુ? વિભાવ શુ? નિજ સ્વભાવ શું? પરભાવ શુ? કોને પ્રાપ્ત થાય? કેમ પ્રાપ્ત થાય? તેનુ શુ પરિણામ થાય? એનો તેઓ ખ્યાલ, તોલ કે વિચાર કરતા નથી, માત્ર મુખેથી રામ રામ બોલી જાય છે એ, રામ શબ્દનો કેટલો વિસ્તૃત અર્થ થઈ શકે છે અને પોતાને અને એ શબ્દને શુ સબધ છે, પોતે તન્મય ક્યારે અને કેવી રીતે થઈ શકે તેમ છે તેનો ઘણાખરા તો વિચાર જ કરતા નથી કોઈ ભાગ્યશાળી પ્રાણી હોય છે તે જ રામ શબ્દમા રહેલુ અલક્ષ્ય સ્વરૂપ સમજી શકે છે, જાણી શકે છે વાત એમ છે કે સામાન્ય વ્યવહારૂ માણસો

આવા સૂક્ષ્મ આત્મસ્વરૂપને ઓળખ્યા વગર રામ રામ પોપટની જેમ બોલ્યા કરે છે, જ્યારે એનું વાસ્તવિક સ્વરૂપ જે અલક્ષ્ય છે તે તો કોઇકજ સમજે છે.

(અથવા કોઈ કોઇ પ્રાણીઓ અલખને જાગ્રત કરે છે, ઝોળી, લંગોટી અને મૃગચર્મ લઇ અલેક અલેક કર્યા કરે છે, પણ અલેક શું છે તે સમજતા નથી. આવો અર્થ કરવાને બદલે ઉપર બતાવ્યો તે અર્થ વધારે બંધબેસતો આવે છે. રામ રામ બોલી જનારા તેનું અલક્ષ્ય સ્વરૂપ જાણતા નથી, માત્ર વ્યવહારથી ઉચ્ચાર કર્યા જાય છે.) આવી રીતે લક્ષ્યાર્થ સ્પષ્ટ કર્યા વગર ઉચ્ચાર કર્યા કરે છે તેનું પરિણામ શું આવે છે તે હવે બતાવે છે. અત્ર રામ શબ્દ સંજ્ઞાસૂચક હોય એમ સમજાય છે. કોઈ કૃષ્ણ કૃષ્ણ કરતા હોય, કોઈ ક્રાઇસ્ટને જપતા હોય, કોઈ પેગંબરને ભજતા હોય, કોઇ જિનને આરાધતા હોય તે સર્વનો અત્ર સમાવેશ કરવો યોગ્ય ગણાશે. ખરી રીતે સ્વરૂપજ્ઞાન થવાને અંગે શું દશા થઇ છે તે વિચારવા યોગ્ય છે.

બૌધ, સાંખ્ય, મીમાંસક વિગેરે મતવાળાઓ પોતપોતાના મતમાં આસક્ત રહે છે, મસ્ત રહે છે અને અન્ય શું કહે છે તે સમજ્યા વગર, તેના નયની અપેક્ષા ધ્યાનમાં લીધા વગર, વગર સમજે તેનાપર આક્ષેપ કરવા મંડી જાય છે અને પોતે સત્યસ્વરૂપ પરમાત્માના મુખમાંથી નીકળી પડ્યા છે એમ માનવા લાગી જાય છે, એટલુંજ નહિ પણ અન્ય મતને હલકો પાડવામાં, તેઓની સાથે લડાઇ કરવામાં અને તેઓની નિંદા કરવામાં ધર્મ સમજે છે. પોતાના મનમાં એટલા છાકી જાય છે કે પરમતસહિષ્ણુતા શું છે તે તેઓના વિચારપથમાં પણ આવતું નથી. આવીજ રીતે મઠધારીઓ પોતાના મઠમાં આસક્ત થઈ જાય છે. તેઓની દૃષ્ટિ એટલી ટુંકી થઇ જાય છે કે પોતાના મઠની બહાર સત્ય હોઈ શકે એમ તેઓના વિચારમાં પણ આવી શકતું નથી. શંકરાચાર્યના શૃંગેરીમઠ, શારદાપીઠ વિગેરે મઠો છે તેમજ હુથરેજના મહંત, સ્વામીનારાયણના વડતાલ, ગઢડા વિગેરેના અને બીજા અનેક મઠો હોય છે. આ મઠનો આશ્રય કરનારા અને તેમનો અનુયાયી વર્ગ ધર્મસર્વસ્વ પોતાના મઠમાંજ આવી ગયું હોય એમ માની લઇને ચાલે છે. ધર્મનું સત્યસ્વરૂપ મઠની બહાર હોઈ

શકે એમ તેઓના સ્વપ્નમા પણ આવી શકતું નથી અને બીજા કોઇ અન્ય દૃષ્ટિબિંદુથી સ્વરૂપ બતાવે તો વિચાર કરવાની પણ દરકાર વગર તેને હડધૂત કરી નાખે છે મઠમા મગ્નપણુ એટલી હદ સુધી થઈ જાય છે કે એક જ સરખી ધર્મવિચારણાવાળા પણ બાજુના અન્ય મહતના મઠનો તિરસ્કાર કરવામા ધર્મ સમજે છે એ મઠ રોગથી ઉત્પન્ન થયેલુ અભિમાનજન્ય ફળ છે જેનો પ્રતીકાર બહુ મુશ્કેલ થઈ પડે છે

આવી જ રીતે હે નાથ! જટાધારી ખાખીબાવાઓ પોતાની જટામા ગરમ રહે છે, પાટધારી શ્રીપૂજ્યો વિગેરે અનેક મતાવલબીઓ પોતાની પાટમા જ આસક્ત રહે છે અથવા પાટધારી રાજાઓ પોતાની રાજ્યગાદી–પાટમા મસ્ત રહે છે અને છત્રધારી દિવાન, સરસુબા વિગેરે પોતાના છત્રમા ગરમ રહે છે એ જટા, પાટ અને છત્રની ગરમીમા તેઓ એટલા અભિમાનને વશ રહે છે કે ધર્મનુ તત્ત્વ શું છે તે તેઓના સમજવામા કદિ પણ આવતુ નથી આટલા ઉપરથી એક વિચારશીલ મનુષ્ય તો ત્યાસુધી કહી ગયા છે કે धर्मस्य तत्त्व निहित गुहायाम् ધર્મનુ ખરૂ તત્ત્વ તો ગુફામા ભડારી દીધુ છે. આ ગુફા તે કઈ સમજવી તે વિદ્વાને વિચારવાયોગ્ય છે વિચારવાથી સમજાશે કે એ ગુફા તે અન્ય કોઈ નહિ પણ મતરાગ (દૃષ્ટિરાગ) જવાથી વિશુદ્ધ થયેલ ચિત્તગુહા છે આ પદપર વધારે વિચાર કરવાથી એનો આશય બરાબર ખ્યાલમા આવશે ઉપર ઉપરની હકીકતથી સતોષ પામનારા અને તત્ત્વાતત્ત્વનો વિચાર નહિ કરનારા ઉત્ક્રાન્તિની કઈ અવસ્થામા છે તે હવે વિચારીએ

ટબામાં આ ગાથાનો અર્થ બહુ જૂદી રીતે કર્યો છે તે પણ ખાસ વિચારવા લાયક છે ત્યા લખે છે તેનો ભાવ આ પ્રમાણે છે –હે આનદઘન આત્મા! જગતના જીવો 'રામ રામ' એવો જાપ કરે છે, એ શબ્દને રટે છે, પણ એને લઇને અલક્ષ્ય સ્વરૂપને ભૂલી ગયા છે. રામને જ અલક્ષ્યપણે માની લઈ અલક્ષ્યના ઓળખાણની જરા પણ દરકાર કરતા નથી તેઓના મનમા તો એમ જ છે કે પરમ પદાર્થરૂપ રામનુ નામ અમારા હાથમા આવ્યુ છે, હવે અમારે કાઈ કાર્ય કરવાનુ બાકી નથી આ જૈન લોકો માત્ર 'જિન જિન' કરી રહ્યા છે પણ તેનુ

સ્વરૂપ સમજ્યા વગર તે ભૂલાવામાં પડ્યા છે; પરંતુ लोका बहिर्हृदयः લોકો બાહ્ય વસ્તુ ઉપર દૃષ્ટિ રાખનારા જ હોય છે, પણ અલક્ષ્ય સ્વરૂપ સમજવાવાળા તો લાખોમાં એક–કોઈ સંત પુરૂષ હોય છે. વળી વિષ્ણુ-મતધારી તેમ જ કબીર ફકીર પણ એમ જ કહે છે. લક્ષ્યના ઉપયોગ વિના કેવળ રામ રામનું સ્મરણ કરે તે સર્વ અંધ સંસારીઓ સમજવા. આવી રીતે રામ નામનું રટણ કરનાર જગવાસી જીવડાઓ અલખને લખી ન શકે; જેવી રીતે ગો નામ લેવાથી અશ્વત્વ વિશિષ્ટ અશ્વની ઓળખાણ ન થાય તેમ. મઠવાસી એટલે આવેલા અભ્યાગતોની મઠમાં પરિચર્યા કરનાર એવા મઠવાસી મઠમાં માતા એટલે મગ્ન થઈ ગયા છે, તેમાં જ રક્ત થઈ ગયા છે. કોઈ વળી જટાને જ જગાવી રહ્યા છે, અંત સમયે સંન્યાસ ધારણ કરવો એને જ સિદ્ધતાનું કારણ માની રહ્યા છે, એ વગર સિદ્ધિ નથી એમ માની રહ્યા છે, કોઈ જટા ધારવામાં જ સિદ્ધિ માની બેઠા છે. વળી કોઇક અંત સમયે લાકડાનો પટ્ટો ધાર્યા વિના સિદ્ધિ નથી એમ માનનારા છે. કેટલાક છતા એટલે પૃથ્વી તેને ધારણ કરવામાં–ક્ષત્રિયપણામાં એટલે ક્ષતપ્રહારથી શત્રુઓને હઠાવી ગરીબનું રક્ષણ કરવામાં સિદ્ધિ છે એમ માની બેઠા છે. રહસ્ય એ છે કે રાજ્યમાં જે આસક્ત થયા છે તે રાજ્યપણામાં જ મગ્ન રહી તેમાં સિદ્ધિ માને છે. રાજ્ય વગર જગત્‌માં નીતિ કોણ પ્રવર્તાવે અને ચૌરાદિક દુષ્ટ જનોથી રક્ષણ કોણ કરે એમ જણાવી રાજ્યથી જ સિદ્ધિ છે એમ માને છે. હવે એ જ દૃષ્ટિથી વિચાર આગળ ચલાવે છે.

आगम पढि आगमधर थाके,
मायाधारी छाके;
दुनियादार दुनिसें लागे,
दासा सब आशाके. अवधू० २

“આગમનો અભ્યાસ કરી આગમધારીઓ થાકી ગયા છે, માયાવાદીઓ (પોતાના) વિચારમાં છકી જાય છે અને દુનિયાના માણસો વ્યવહારકાર્યમાં લાગ્યા કરે છેઃ એ સર્વ આશાના દાસ છે એમ સમજવું.”

---

૨. આગમ=જિનાગમ અથવા વેદ. માયાધારી=માયાવાદી, વેદાન્તી. છાકે=છકી જાય દુનિસેં=વ્યવહારકૃત્યમાં અથવા દુનિયામાં. દાસા=નોકરો. સબ=સર્વે.

ભાવ–જિનાગમના અભ્યાસીઓ આગમનો અભ્યાસ કરી કરીને થાકી જાય છે, પણ જો મતરાગથી મુક્ત થતા નથી તો તેઓને આત્મ-સ્વરૂપનો સાક્ષાત્કાર કદિ પણ થતો નથી. અથવા ઉપર જણાવેલા મઠ-ધારી, પટધારી, છત્રધારીઓને સમજાવવા માટે આગમધારીઓ પ્રયત્ન કરીને થાકી જાય તોપણ તેઓ કદિ સ્વરૂપ સમજવાના નથી, કારણ એમ છે કે સ્વરૂપજ્ઞાન પ્રાપ્ત કરવા મઠધારી વિગેરે ઇચ્છા જ કરતા નથી તેઓ તો પોતાના મઠમા આસક્ત રહે છે, તેના ઉપર પોતાનો નિર્વાહ સમજે છે અને તેના અધરાગમા મસ્ત રહે છે જ્યા સત્ય સ્વરૂપ સમજવાની ઇચ્છા કે પ્રવૃત્તિ નથી ત્યા ગમે તેટલો પ્રયાસ કે દલીલ કરવામા આવે તો તે તદ્દન બીનઉપયોગી છે એ સમજાય તેવી હુકીકત છે આગમધારીને અંગે આ બન્ને અર્થ બરાબર બંધ-બેસતા આવે છે

અથવા આગમધારીઓ એટલે વેદાભ્યાસી એવો પણ અર્થ થાય છે તેઓ વેદનો અભ્યાસ કરી કરીને થાકી જાય છે પણ અલક્ષ્ય સ્વરૂપ પ્રાપ્ત કરી શકતા નથી અર્થ કરવાનો એક મુખ્ય નિયમ એ છે કે પ્રચલિત અર્થ ઘટી શકતો હોય ત્યાસુધી ખેંચીને અન્ય અર્થ ઘટાવવો નહિ તે નિયમ પ્રમાણે આ અર્થ બરાબર લાગતો નથી, કારણકે તેઓ પોતાના શાસ્ત્રને આગમ શબ્દથી ઓળખતા નથી.

અને માયાધારી–માયા–પૈસા રાખનારાઓ ધનમા છકી જાય છે અને તેમાજ મસ્ત રહે છે અથવા માયાવાદી વેદાન્તીઓ માયામય જગત્ સમજી પુરુષ અને પ્રકૃતિના સ્વરૂપમા અન્ય સત્ય હકીકત લક્ષ્યમાં જ લેતા નથી આવી રીતે એકાંત સ્વમતાવલબીને કદિ અલક્ષ્ય સ્વરૂપનો આવિર્ભાવ થતો નથી જેઓ સત્ય સ્વરૂપ સમજવા માગતા હોય તેઓએ પોતાનુ મન નિરતર ઉઘાડું રાખવુ જોઈએ અને રાગ દૃષ્ટિથી કે દ્વેષદૃષ્ટિથી અમુક સ્વરૂપ કે સ્વરૂપાભાસ તરફ ન જોવુ જોઇએ. જે પૂર્વ વ્યુદ્ગ્રાહિત ચિત્તથી અભ્યાસ કરે છે તે કદિ સત્ય સમજી શકતા નથી.

આવી સ્થિતિ મઠધારી, આગમધારી અને માયાધારીઓની થઇ ગઇ છે અને બાકી જે દુનિયાદારીના વ્યવહારૂ માણસો રહ્યા તે તો દુનિયાના કાર્યમા આસક્ત રહ્યા કરે છે તેઓ તો ઘર, છોકરા,

સ્ત્રી, ધન, ધંધો, ખટપટ, સગપણ અને બીજા અનેક પ્રસંગોમાં પરભાવરમણ પ્રત્યક્ષ દેખાડી આપે છે. તેઓને તો સવારથી મોડી રાત સુધી અલક્ષ્ય સ્વરૂપ શું છે તે સંબંધી ચિંતા કરવાનો અવકાશ કે યોગ્યતા જ નથી ત્યાં તેઓ પાસેથી તો શું આશા રાખવી?

અથવા આગમધારી અને માયાધારી વિગેરે ઉપર બતાવેલા સર્વ દુનિયાદારીના માણસો છે, સંસારી પ્રાણીઓ છે, સંસારથી જરા પણ ઊંચા આવેલા નથી અને દુનિયાને જ લાગી રહેલા છે, દુનિયાની મમતામાં રક્ત છે અને આશાના દાસ છે. આ અર્થ પણ સંબંધ સાથે બેસતો આવે છે.

આનંદઘનજી મહારાજ કહે છે કે ઉપર જણાવેલા સર્વ મતરાગી મનુષ્યો આશાના દાસ છે, મઠ હશે તો પૂજા મહિમા વધશે, રહેશે એમ સમજનારા હોય છે અને આશીભાવથી ક્રિયા કષ્ટ સહન કરનારા હોય છે. પ્રભુપ્રીત્યર્થ-ફળની અપેક્ષા વગર-નિરાશીભાવથી નિષ્કામપણે તેઓની એક પણ કરણી નથી અને તેમ હોવાથી તે સર્વ વસ્તુતઃ નકામી છે, ફળ વગરની છે અને ખાસ કરીને તે કેવી છે તે નીચેની ગાથામાં સ્પષ્ટ બતાવ્યું છે.

અત્ર બહુ વિચારવા લાયક હકીકત કહી છે. આવા આગમધારી અને મઠધારીઓને પણ આશાના દાસ કહ્યા એ ખાસ લક્ષ્યમાં લેવા લાયક બાબત છે. આશા કાંઈ ધનની જ નથી હોતી. માન પ્રતિષ્ઠા મેળવવાની, પદવી પ્રાપ્ત કરવાની, શિષ્ય, પુસ્તક, ઉપધિ એકઠી કરવાની આશા પણ પુદ્ગળાનંદિપણાને લીધે સંસારમાં રઝળાવનારી છે, બહિરાત્મભાવની દશા છે અને એકાંત વર્જ્ય છે. આથી મોટા આગમધારીઓ પણ આવી આશાપૂર્વક કોઈ પણ અનુષ્ઠાન કરતા હોય તો તે આનંદઘનજી મહારાજની દૃષ્ટિમાં દુનિયાદારી લોકો જ છે અને નીચેની ગાથામાં દુર્લભ પ્રાણી કહ્યા છે તેની ગણનામાં તે આવી શકતા નથી. આશાના વિશેષ સ્વરૂપ માટે આ પછીના પદમાં પણ કેટલીક હકીકત બતાવવામાં આવશે.

वहिरातम मूढा जग जेता,
माया के फंद रहेता;

घटअंतर परमातम भावे,
दुरलभ प्राणी तेता॰ अवधू॰ ३

"દુનિયામા જે પ્રાણીઓ આવા છે તે બહિરાત્મભાવમા મુઝાઈ ગયેલા છે અને માયાના ફંદામા રહેનારા છે, (અથવા જગતૂના જેટલા પ્રાણીઓ માયાના ફંદમાં રહેનારા છે તે બહિરાત્મભાવમા મૂઢ થઈ ગયેલા છે) મનમા પરમાત્મભાવનુ ધ્યાન કરે તેવા પ્રાણીઓ દુર્લભ છે—ભાગ્યે મળી શકે તેવા છે."

ભાવ–ઉપર જણાવ્યુ તે પ્રમાણે જેઓ પોતાના મતમા આગ્રહવાળા પ્રાણીઓ હોય છે, જેઓ પોતાના ધર્મના નામે ગળી ખાનારા હોય છે, પણ વસ્તુત જેઓ આશાના દાસ છે તેઓ બહિરાત્મભાવમા મુઝાઈ ગયા છે અગાઉ સાતમા પદના વિવેચનમા બહિરાત્મ, અતરાત્મ અને પરમાત્મભાવનુ સ્વરૂપ આપણે વિસ્તારથી જોઈ ગયા છીએ. જેઓ શરીર, ધન વિગેરેમા આત્મબુદ્ધિ માનતા હોય તેઓ બહિરાત્મભાવમા વર્તતા હોય છે જેઓ મુખેથી એમ બોલે છે કે શરીરથી આત્મા ભિન્ન છે પણ જેઓની આન્તરિક પ્રવૃત્તિ પરલોકનિરપેક્ષપણે શરીરને પોષણ કરવાની, ઇંદ્રિયોને તૃપ્ત કરવાની અને ઐહિક સુખો ભોગવવાની હોય છે તેઓ પણ અતરાત્મભાવને એટલો જ દૂર રાખે છે અને પરમાત્મભાવ તેઓથી એટલો બધો દૂર રહે છે કે વાસ્તવિક રીતે તેઓ પણ બહિરાત્મભાવમાં વર્તે છે જ્યાસુધી આશાના તાણામા રહેવાનુ થાય, જ્યાસુધી આશા રોખીને આ લોક અથવા પરલોકમા ફળ મેળવવાની ઇચ્છાથી ધર્મકરણી કરવાનો દેખાવ કરવામા આવે ત્યાસુધી બહિરાત્મભાવ જ વર્તે છે એમ સમજવુ આથી મતધારી, છત્રધારી અને આગમધારી સર્વ જ્યાસુધી આશાના દાસ છે ત્યાસુધી બહિરાત્મભાવમા મુંઝાઈ ગયા છે એમ અત્ર કહેવાનો આશય છે વળી આવા પ્રાણીઓ માયા–દંભના કબજામાજ રહેલા છે તેઓ મોહનીય કર્મની એટલી પ્રબળ સત્તા તળે દબાયલા રહે છે કે ધર્મને પણ સમારનિમિત્ત

---

૩ બહિરાતમ=બહિરાત્મભાવમા મૂઢા=મુઝાઈ ગયેલા. જગ=જગતૂમા જેતા=જે ફંદ=ફંદામા ઘટ=મન અતર=મા દુરલભ=દુર્લભ, દુખે મળી શકે તેવા, થોડા.

બનાવી મૂકે છે, આથી શુદ્ધ આત્મજ્ઞાન અથવા અનુભવજ્ઞાન તેઓથી દૂર રહે છે. આનંદઘન મહારાજ આ જ વિષય ઉપર લખતાં ચૌદમા શ્રીઅનંતનાથ પ્રભુના સ્તવનમાં લખે છે કે—

ગચ્છના ભેદ બહુ નયણ નિહાળતાં, તત્ત્વની વાત કરતાં ન લાજે;
ઉદર ભરણાદિ નિજ કાજ કરતાં થકાં, મોહ નડીયા કલિકાલ રાજે.

સામાન્ય ગચ્છના ભેદની હકીકત હૃદયચક્ષુથી જેઓ નીહાળતા હોય છે અને તેમાં જે આસક્ત હોય છે તેઓ તત્ત્વની વાત કરતાં લાજતા પણ નથી, મતલબ તેઓના મુખમાં તત્ત્વની વાત એક નિર્લજ્જ મનુષ્યના હૃદયમાં અધિકાર વગરની વાત જેવી લાગે છે. આવા પ્રાણીઓ ઉદરભરણ, સ્વકીર્તિસ્થાપન વિગેરે કાર્યો કરે છે અને ખરેખર આ વિષમ પંચમ કાળમાં મોહ રાજાએ એમના ઉપર પોતાનું સામ્રાજ્ય ચલાવ્યું છે. અત્ર કહેવાનો આશય એ છે કે આત્મસ્વરૂપના જ્ઞાનની વાતો કરવાને બદલે મમત્વને વશ થઈ ગચ્છના ભેદો જેવી નકામી બાબતમાં અમૂલ્ય વખતનો વ્યય કરી મોહ રાજાના તાબામાં પોતાની જાતને મૂકી દઈ આવા પ્રાણીઓ પણ એક રીતે જોતાં માત્ર પેટભરાપણું કરે છે.

અથવા બન્ને પંક્તિને સાથે લઈએ તો માયાવાદી પ્રાણીઓ બહિરાત્મભાવમાં વર્તનારા છે એવો અર્થ નીકળે છે. એટલે કેટલાક વેદાન્તીઓ નેતિ નેતિ કરીને માયાવાદનું સ્થાપન કરી એક પરબ્રહ્મનો અભેદવાદ માને છે તેઓ પણ બહિરાત્મભાવમાં જ વર્તે છે, કારણકે પરમાત્મભાવનું સ્વરૂપ ધ્યાવતો અંતરાત્મભાવ એ નથી, કારણકે તેમાં આત્માનું વ્યક્તિત્વ જ રહેતું નથી. આને બદલે ઉપર જણાવ્યો તે ભાવ આખા પદના અર્થને વિશેષ અનુરૂપ છે.

જેઓ હૃદયમાં પરમાત્મભાવનું ધ્યાન કરે તેવા પ્રાણીઓ તો બહુ દુર્લભ છે. ઉપર ઉપરથી ઠાઠમાઠ રાખનારા, ધર્મને નામે ધતિંગ ચલાવનારા, બહિરાત્મભાવમાં વર્તનારા પ્રાણીઓ તો બહુ છે; પરંતુ શરીરમાં જ પરમાત્મા બિરાજમાન છે એવું બોલનારા જ માત્ર નહિ, પણ તે વાતને નિરંતર સ્મરણમાં રાખનારા, તે વાતનું ધ્યાન રાખનારા અને પોતાનાં દરેક કાર્યમાં તે વાત ઉપર લક્ષ્ય આપનારા પ્રાણીઓ બહુ ઓછા હોય છે; મસ્તક મુંડાવનાર પ્રાણીઓ બહુ હોય છે, મન

મુંડાવનાર બહુ અલ્પ હોય છે, ઉપર ઉપરથી રામ રામ બોલ નાર પ્રાણીઓ બહુ હોય છે, પણ તેની અલક્ષ્ય જ્યોતિને જગાવનાર પ્રાણીઓ બહુ થોડા હોય છે આજે બહુ થોડા વર્ગ અતરાત્મભાવમા વર્તનારો છે, બાકી ખરેખર ધર્મી હોવાને બદલે ધર્મી હોવાનો દાવો કરનારા અથવા ધર્મી દેખાતા પ્રાણીઓ મોટી સખ્યામા છે પણ તે પરમાત્મભાવની પ્રાપ્તિને અગે તો તદ્દન નકામા જ છે

खग पद गगन मीन पद जलमें,
जो खोजे सो बौरा*;
चित्त पंकज खोजे सो चिन्हे,
†रमता आनंद भौरा. अवधू० ४

"જે (પ્રાણી) પક્ષીના પગને આકાશમા અને માછલાના પગને પાણીમા શોધે છે તે બેવકુફ (હોય છે), (જે) હૃદયકમળમા શોધ કરે તે (અતરમા) રમણ કરતા આનદભ્રમરને ઓળખે."

ભાવ–પક્ષીનાં પગલાને જે આકાશમા શોધે છે અથવા માછલાના પગલાને પાણીમા શોધે છે તે પ્રાણીને દેખીતી રીતે મૂર્ખ–ગાંડો–બેવકુફ સમજવો જમીન ઉપર મનુષ્ય અથવા તિર્યંચના પગલા જ્યારે તે ચાલે છે ત્યારે પડી રહે છે અને માગે પગી હોય છે તો તેને તે શોધી શકે છે, પણ તેથી તે જ નિયમને અનુસરીને જે માછલાના પગલાને જળમા અથવા પક્ષીના પગલાને આકાશમા શોધવા જાય છે તો તેને તે મળી શકતા નથી, કારણકે તેના પગલા પડી રહેતા નથી, તેવી જ રીતે બહિરાત્મભાવમા વર્તતા પ્રાણીઓ અતરાત્મદશામા વર્તતા પગીની પેઠે બહિરાત્મભાવમા પણ પરમાત્મદશાના પગલા શોધવા પ્રયાસ કરે છે, પણ તે પ્રયત્ન મિથ્યા છે

* બૌરાને બદલે 'બાગ' પાઠ છે, અર્થ એક જ છે

† છેલ્લી પક્તિ એક પ્રતમા નીચે પ્રમાણે છે 'રમતા અતર ભમરા' રમણ કરતા અતર ભ્રમરને એવો તેનો અર્થ થાય છે વિશેષ ફેરફાર ને અર્થથી થતો નથી

૪ ખગપદ=પક્ષીનુ પગલુ ગગન=આકાશ મીનપદ=માછલાનું પગલુ. ખોજે=શોધે. સો=તે. બૌરા=બાવરા, બેવકૂફ પંકજ=કમળ ચિન્હે=ઓળખે રમતા=રમણ કરતા ભૌરા=ભમરા

ઈતિહાસ લખવામાં આવશે ત્યારે આવા મતઆગ્રહથી દેશ કેટલો બધો પછાત પડી ગયો છે તે જણાશે. વર્તમાન સમયમાં પણ ઘણા નાના મોટા ઝગડાઓ ધર્મને નામે થાય છે. આ ઝગડાઓમાં વિશેષ ખરાબ તત્ત્વ એ છે કે તે ઝગડો કરનાર લોકો તેમ કરતી વખત ધર્મ કરતા હોય એમ માની લે છે. આથી બહિરાત્મભાવમાંથી ઊંચા આવવાનો જે એક જ પ્રસંગ-નિમિત્ત છે તે તેઓ ગુમાવી બેસે છે.

આનંદઘનજી મહારાજ તેટલા માટે કહે છે કે આ સર્વ વૃથા આળપંપાળ છે તે છોડી દો, એ સર્વ એક પ્રકારનો સંસાર છે એમ સમજો, એ સર્વ મતઆગ્રહમાં આશાનું દાસપણું છે એ વિચારો, એમાં માત્ર પોતાનું પેટભરાપણું છે તે વાત હૃદયમાં ધ્યાવો અને તેવી સ્થિતિનો ત્યાગ કરવા નિશ્ચય કરો અને હૃદયકમળમાં આનંદભ્રમરને શોધી તેની સાથે કામ લો, તેની સાથે રમણ કરો અને તે દશામાં પરમાત્મભાવનું સાધ્યબિંદુ લક્ષ્યમાં રાખી તન્મય થવા દૃઢ પ્રયત્ન કરો. ઉપર ઉપરના જાપ કરવાથી, અધ્યયન કરવાથી કે ઝનુની ટોળીના નાયક થવાથી અંતરાત્મભાવ પ્રાપ્ત થતો નથી અને તે વગરના બધા પ્રયાસ લગભગ વિશુદ્ધ અને વિશિષ્ટ પરિણામ વગરના છે.

ચિત્તપંકજને શોધવામાં યોગને અંગે હૃદયમંડળ નાભિમંડળ ઉપર કમળની પાંખડીની કલ્પના કરી તેમાં નવ, સોળ વિગેરે અક્ષરો સાથે પદમંડળની સ્થાપના કરી પદસ્થ ધ્યાન કરવામાં આવે છે, જેનું સ્વરૂપ પદસ્થ ધ્યાનને અંગે યોગગ્રંથોમાં બહુ વિસ્તારથી બતાવ્યું છે તે પણ અત્ર વિચારવા યોગ્ય છે. તદ્દ્વારા પણ જે હૃદયકમળ-ચિત્તપંકજને શોધે તે તે ઉપર રમણ કરતાં આત્મભ્રમરને જોઈ શકે છે. આ હકીકત યોગને અંગે છે અને યોગના વિષયનો તે વિભાગ વાંચવાથી અથવા સમજવાથી બરાબર ગ્રાહ્યમાં આવી જાય તેમ છે. તાત્પર્યાર્થ એક જ છે કે તમે બહારથી આત્મોન્નતિ થશે એમ માનો છો તે વાતમાં સત્ય નથી, તમારામાં જે મહાન્ તત્ત્વો છે તે શોધો, તેનું પૃથક્કરણ કરો અને તેની અંદર દાખલ થાઓ; ઉપર ઉપરની વાત કરી નકામો કાળનો અને શક્તિનો વ્યય કરો નહિ. આનંદઘનજી મહારાજે ધર્મને નામે ઝગડા નહિ કરવાનો અત્ર અંતરાત્મદશાના વિચાર સાથે જે બોધ આપ્યો છે તે વિવેકપુરઃસર સમજવા અને આદરવા યોગ્ય છે.

આ પદમા આનદઘનજી મહારાજે જે અદ્ભુત આશય બતાવ્યો છે તે બરાબર સમજવો, કોઈ પણ પદના ભાવને એકાત દષ્ટિથી પોતાના વિચારને પુષ્ટિ આપવામા ખેંચી ન જવાય એમ થવુ ખાસ જરૂરનું છે અત્ર રામ રામ કરનારની જે સ્થિતિ વર્ણવી છે તે બહિરાત્મભાવમા વર્તતા સર્વ જીવોને લાગુ પડે છે જેઓ સાધ્ય સમજી શકતા નથી, ધર્મને વ્યવહાર બનાવી દે છે અને તેને નામે ટટાઓ ઉઠાવે છે તેઓને આ પદમાથી ઘણું રહસ્ય મળશે. જેઓ મોહગર્ભિત વૈરાગ્યથી સંસારનો ત્યાગ કરી બેઠા હોય પણ તે જ મોહના સામ્રાજ્યથી વસ્તુસ્વરૂપ સમજતા ન હોય તેમણે આ પદ વાગ્વાર વાચવા યોગ્ય છે મોહનો અર્થ અત્ર રાગ ન સમજવો પણ અજ્ઞાન—વસ્તુસ્વરૂપનુ અજાણપણુ એ અર્થ છે એમ ધ્યાનમા રાખવુ અજ્ઞાનથી ગમે તેટલા કષ્ટ કરવામા આવે પરતુ જ્યાસુધી આત્મસ્વરૂપના પરમ લક્ષ્યપૂર્વક ત્યાગ થતો નથી ત્યાસુધી વસ્તુત લાભ કાંઇ મળતો નથી. મહા તપસ્યા કરવાથી કદાચ દેવેંદ્ર કે ચક્રવર્તીની પદવી મળી જાય પણ તે વસ્તુત કાઈ નથી આથી કોઈ પણ ગુણ પ્રાપ્ત કરવા ઈચ્છા હોય તો તેનો પાયો પાકો જોઇએ મોહઅજ્ઞાનથી થયેલા વૈરાગ્યપર ગમે તેવા સન્યસ્ત કે દીક્ષા લેવામા આવે તો તે સર્વ બહિરાત્મભાવ છે જ્યારે વસ્તુસ્વરૂપના જ્ઞાન સાથે બહિરાત્મભાવનો ત્યાગ થઇ અતરાત્મદશામા વર્તવાનુ બની આવે અને પરમાત્મદશા પ્રાપ્ત કરવા ઇચ્છા સ્પષ્ટ લક્ષ્યાર્થમા રહે ત્યારે અલક્ષ્ય જ્યોતિ જાગ્રત થાય છે અને તેવુ કરનારા પ્રાણી વિરલા હોય છે પણ તેમ કરે ત્યારે જ સસારનો પાર પમાય છે આ સ્વરૂપ બહુ મનન કરી વિચારી હૃદયમાં ઉતારવા યોગ્ય છે, વર્તનમા લાવવા યોગ્ય છે અને ખાસ અનુભવવા યોગ્ય છે

પદ અઠ્ઠાવીશમુ, રાગ આશાવરી.

आशा ओरनकी क्या कीजे,
ग्यान सुधारस पीजे.   आशा०
भटके द्वार द्वार लोकनके,
कूकर आशाधारी;

'આ માણસ રોટલીનો ટુકડો આપશે એવી આશામાં કૂતરો પૂંછડી હલાવે છે, પગે પડે છે, જમીનપર પડીને પોતાનાં મુખ અને પેટ બતાવે છે, ત્યારે ગજરાજ (હાથી) ધીરેથી ખાવા માટે આણેલા રોટલાઓ તરફ જુએ છે અને સેંકડો કાલાવાલા કર્યા પછી ખાય છે.' જેઓએ હાથીને ખવરાવવામાં કેટલી મહેનત પડે છે અને કૂતરો એક રોટલીનો ટુકડો હાથમાં રાખનારની પાસેથી તે મેળવવા સારૂ કેટલી(?) ગેલ કરે છે તે બન્ને વચ્ચેનો તફાવત અવલોકન કરીને જોયો હશે તે આશા કરનાર અને નહિ કરનારની સ્થિતિનો અંતર બરાબર સમજી શકશે; અને એવી રીતે જ્યાંત્યાં રખડ્યા કરે છે છતાં ઘેર ઘેર ભટકનાર કૂતરાને કોઈ જગાથી લાકડીના માર અને કોઈ જગાએથી 'હડ હડ' ના અવાજો સાંભળવા પડે છે. આશાધારી મનુષ્યની બરાબર આવી જ સ્થિતિ છે. ફાંટાદાર મગજવાળા શેઠીઆઓ પાસે નિજ ગુણની સ્વમુખે કથા કરવી, પર્વતે પર્વતે અને જંગલે જંગલે આશામાં રહી રખડવું, ન કરવા યોગ્ય ધંધા કરવા, ભૂખ્યા રહેવું વિગેરે અનેક વિટંબણાઓ સહન કરવી, અનેક તોફાનો મચાવી મૂકવાં અને છતાં ઘણી ખરી વખત કૂતરાના જેવી સ્થિતિમાં રહેવું—આમ આપણે બહુધા જોઈએ છીએ. આત્મસ્વરૂપથી ભિન્ન જડ વસ્તુની અથવા પર મનુષ્યની આશા કરનારની આવી સ્થિતિ થાય છે.

આશાધારીની ઉપર પ્રમાણે સ્થિતિ ધારવી. હવે જે આશીભાવ તજીને આત્મઅનુભવરૂપ રસમાં આસક્ત થાય છે તેને કેવો આનંદ થાય છે તે બતાવે છે. તેને પ્રથમ દરજ્જે તો નિરાશીભાવ પ્રાપ્ત થાય છે, કારણકે આત્માનુભવ થતી વખતે તે પરવસ્તુ સાથેનો પોતાનો સંબંધ વિવેકપૂર્વક વિચારી શકે છે અને તે સંબંધની અનિત્યતા અને સ્વરૂપથી ભિન્નતા જ્યારે તેના ધ્યાનમાં આવે છે ત્યારે તે કદિ પણ સ્વથી અન્ય (વસ્તુ અથવા પ્રાણી)ની આશા ન રાખવાનો નિશ્ચય કરે છે અને આ પ્રમાણે અન્યની આશા ન રાખવાના વિચાર સાથે આ જીવને આત્માનુભવનો રસ જામે છે, તેમાં તેનું રસિકપણું થાય છે અને છેવટે તેમાં તે તલ્લીન થાય છે. આ આત્માનુભવરસનું પાન કરવાથી તેની કેફ ચડે છે, મદિરાનું પાન કરવાથી જેમ કેફ ચડે છે તેમ; પણ મદિરાપાન અને અનુભવરસના પાનમાં એક મોટો

તફાવત છે અને તે એકે મદિરાપાન કર્યા પછી થોડા વખતે તેનો કેફ ઉતરી જાય છે ત્યારે હાથ પગ તૂટે છે, શરીર શિથિળ થઈ જાય છે અને કામ કરવાનો ઉત્સાહ તદ્દન મટી જાય છે, પણ આ અનુભવ-રસનુ પાન કર્યા પછી તેની જે કેફ ચઢે છે તે તો કદિ ઉતરતી નથી, એક વખત તે કેફ ચઠી હોય તો પછી તેની ખુમારીમા જ આ જીવ પ્રગતિ કરતો જાય છે અને છેવટે અનત-છેડા વગરનુ સુખ પ્રાપ્ત કરે છે, મતલબ એ કેફ ચઢ્યા પછી અનત કાળ સુધી કદિ પણ ઉતરવાનો પ્રસગ જ આવતો નથી. આશાધારી કૂતરો બારણે બારણે રખડે છે પણ છેવટે તેનુ કાઈ વળતુ નથી અને નિરાશીભાવ પ્રાપ્ત કરી પોતાની સહજ સમાધિરૂપ અનુભવરસનુ પાન કરી તેમા આસક્ત રહેનાર પ્રાણીઓની કેફ કદિ પણ ઉતરતી નથી, તેથી પરની આશા છોડી દઈ સ્વાત્માનુભવ કરવો એ અત્ર ઉપદેશ છે વાત એમ છે કે જ્યારે અધ્યાત્મજ્ઞાનનો આવો વિષય ચર્ચાતો હોય છે ત્યારે તો આ જીવને તેની સત્યતા સ્પષ્ટ રીતે સમજાય છે, પરતુ પારકી આશામા તણાયેલો, રાગમા રાચેલો અને સસારથી આકર્ષાયેલો આ જીવ પાછો એકલો પડે છે કે બધી વાત ભૂલી જઈ પરભાવમા આસક્ત થઈ જાય છે અને પછી કૂતરાની જેમ અહીં મોઢુ નાખે છે, ત્યા મોઢુ નાખે છે અને બધી જગોએથી માર ખાય છે, કોઈ વખત ટુકડો રોટલો મળે છે તોપણ તે લાબો વખત ટકતો નથી અને વળી ટુકડો રોટલો પાસે હોય તેટલો વખત પણ વધારે રોટલો મેળવવાની આશામા કૂતરાપણું તો છોડી શકતો જ નથી આ સ્થિતિ કેટલી દુખમય છે તે વિચારવાથી સમજાય તેવુ છે.

आशा दासीके जे जाए,
ते जन* जगके दासा;
आशा दासी करे जे† नायक,
लायक अनुभव प्यासा‡   आशा० २

---

* 'જન' ને સ્થાને 'સખ' શબ્દ એક પ્રતમા છે
† 'જે' ને બદલે કોઇક જગોએ 'જો' શબ્દ છે   ‡ પીયાસા એવો પાઠાન્તર છે
૨ જાએ=જાયા, જાતા, દીકરા   જન=માણસો   જગકે દાસા=દુનિયાના નોકર
નાયક=ઉપરી, સ્વામી   લાયક=યોગ્ય   અનુભવપ્યાસા=અનુભવની પ્યાસ, તરસ

તેમ જે આશાને દાસી તરીકે પ્રવર્તાવે અથવા તે તરીકે રાખે અને તેમ કરીને તેના ઉપર હુકમ કરીને પોતાનું કામ શેઠ સિદ્ધ કરે છે તેવી જ રીતે જે આત્મા આશાનો દાસ ન બનતાં સ્વસ્વરૂપની સિદ્ધિ માટે યોગ્ય કાર્યોમાં ઇચ્છાનો પ્રયાસ કરે તો તે અનુભવને લાયક થાય છે. આ અર્થ કરવામાં 'જે નાયક આશા દાસી કરે,' એમ પદચ્છેદ કરવાનો છે. આ અર્થ બહુ સુંદર ભાવ બતાવે છે. આશય લગભગ ઉપર બતાવ્યો તે જ રહે છે, પણ એમાં ફેર એટલો છે કે પ્રથમ અર્થમાં આશા તેને નાયક કરે છે અને આ અર્થમાં ચેતનજી આશાને દાસી બનાવે છે. આ ભાવ તેથી વધારે સુંદર છે, કારણકે એમાં ચેતનનું નાયકપણું યોગ્ય રીતે પીછાનાય છે.

આશા એ એવી વસ્તુ છે કે તેનો પાર પામવામાં અને તેનાપર સ્વામિત્વ મેળવવામાં બહુ મુશ્કેલી નડે છે. *ભર્તૃહરિ તેને નદી સાથે સરખાવી તેનો પાર પામનાર યોગીશ્વરના આનંદનું વર્ણન કરે છે; તેમ કરતાં નદીમાં શું શું પદાર્થ હોય છે અને તેનો પાર પામવામાં કેટલી અગવડો પડે છે તે તરફ લક્ષ્ય ખેંચતાં તે કહે છે કે આશા નામની નદીમાં મનોરથ જળ ભર્યું છે, તેથી આખો વખત જૂદી જૂદી ઇચ્છાઓ થયા કરે છે; નદીમાં જેમ જળના તરંગો થાય છે તેમ અહીં તૃષ્ણાનાં મોજાં આવ્યાં કરે છે; નદીમાં રાગરૂપી ગ્રાહ (જળમાં રહેનાર મનુષ્યનું પણ ભક્ષણ કરી જાય તેવા મોટા મગરમચ્છો) હોય છે જે પ્રાણીનું ગ્રસન કર્યા કરે છે; નદીપર જેમ પક્ષીઓ ઉડ્યા કરે છે તેમ આ આશા નદીપર વિતર્કરૂપ પક્ષીઓ ઉડ્યા કરે છે જેથી અસ્તવ્યસ્ત વિચારના ઉડ્ડયન થયા કરે છે; નદીમાં પૂર આવે ત્યારે જેમ કાંઠાપરનાં વૃક્ષોનો નાશ થાય છે તેમ આ આશા નદીમાં મનોરથજલનું પૂર આવે ત્યારે ધૈર્યવૃક્ષનો નાશ થાય છે; મોટી નદીઓમાં જેમ આવર્ત (જળચક્ર) થાય છે અને તેના સપાટામાં આવનાર તરનારો પણ ડૂબી જાય છે તેમ આ આશા નદીમાં મોહના

* आशा नाम नदी मनोरथजला तृष्णा तरङ्गाकुला,
रागग्राहवती वितर्कविहगा धैर्यद्रुमध्वंसिनी;
मोहावर्तसुदुस्तरातिगहना प्रोत्तुङ्गचिन्तातटी,
तस्याः पारगता विशुद्धमनसो नन्दन्ति योगीश्वराः ॥ भर्तृहरि.

આવર્ત આવે છે કે જે પ્રાણીને ચક્રભ્રમણમા નાખી દે છે, આવી આશા નદી તરવી મહા મુશ્કેલ પડે તેવી અને અતિ ઊંડી છે, તેનો પાર જે યોગીશ્વરો પામી ગયા છે તે આનદ કરે છે આટલા ઉપરથી જોવામાં આવ્યુ હશે કે આશાપર જય મેળવનાર પ્રાણી આ જીવનનું વિશિષ્ટ કર્તવ્ય કરે છે, તેમા આનદ માની સાધ્ય પ્રાપ્ત કરવાના માર્ગપર આવી જાય છે અને અનુભવરસનુ પાન કરવાને યોગ્ય થઈ છેવટે તેનુ પાન કરી સાધ્ય પ્રાપ્ત કરે છે

मनसा प्याला प्रेम मसाला,
ब्रह्म अग्नि परजाली;
तन भाठी अवटाइ पीए कस,
जागे अनुभव लाली. आशा० ३

"શરીર ભઠ્ઠીમા શુદ્ધ સ્વરૂપ અગ્નિ સળગાવી અનુભવરસમા પ્રેમરૂપ મસાલો નાખી તેને મનરૂપ પ્યાલામા ઉકાળીને તેનું સત્ત્વ પીએ છે ત્યારે અનુભવની લાલી પ્રગટ થાય છે"

ભાવ—શરીરને પોષવા માટે ઉનાળામા જૂદા જૂદા પ્રકારના એલચી, ગુલાબના ફુલ, વરિયાળી વિગેરે ઠડા મસાલા નાખી તેનું દુધિયું કરીને પીવામા આવે છે અથવા વધારે યોગ્ય અર્થમા કેશર, એલચી, બદામ, પિસ્તાં વિગેરે પૌષ્ટિક મસાલાઓ—વસાણા નાખીને શીત ઋતુમા દૂધ પીવામા આવે છે, તે દૂધને પ્રથમ અગ્નિપર ગરમ કરી તેને જાડું બનાવવામા આવે છે અને પછી પાણીનો કેટલોક ભાગ બળી ગયા પછી દૂધનુ સત્ત્વ રહે છે તે પીવામા આવે છે તેથી શરીર મજબૂત થાય છે અને મુખ ઉપર તેની લાલી આવે છે, મતલબ મુખ ઉપર પણ તદુરસ્તપણું જણાય છે આ નિયમને અનુસરી અનુભવરસનું પાન કેવી રીતે કરવું તે અત્ર બતાવે છે. આ શરીરરૂપ ભઠ્ઠીમા પ્રથમ બ્રહ્મ અગ્નિ સળગાવવી બ્રહ્મ શબ્દના બે અર્થ અત્ર વાચ્ય થઈ શકે છે પ્રથમ અર્થ બ્રહ્મ એટલે બ્રહ્મચર્ય શ્રીમંગનો

૩ મનસા=મનરૂપ. પ્રેમ=અનુભવરસમા પ્રેમ. મસાલા=મસાલા, વસાણા બ્રહ્મ=શુદ્ધ સ્વરૂપ અથવા બ્રહ્મચર્ય પરજાલી=સળગાવી અવટાઈ=ઉકાળીને. કસ=સત્ત્વ જાગે=જાગૃત થાય, પ્રગટ થાય લાલી=લાલાશ.

પ્યાલાની વાત કહી છે. એ મનરૂપ પ્યાલામાં વાચના, પ્રચ્છના, પરાવર્તના, અનુપ્રેક્ષા અને ધર્મકથા લક્ષણરૂપ સ્વાધ્યાયરાગ આદિ મસાલો ભરવો. દૂધમાં જેમ મસાલો નાખવામાં આવે છે તેમ મનરૂપ પ્યાલામાં સ્વાધ્યાયરાગ વિગેરે મસાલો નાખવો. નીચે બ્રહ્મ એટલે બ્રહ્મચર્યરૂપ અથવા વિશેષ વાસ્તવિક રીતે સાધ્ય બિન્દુના શુદ્ધ જ્ઞાનરૂપ બ્રહ્મનો અગ્નિ શુદ્ધ કરવો. બ્રહ્મ શબ્દનો જે નવીન અર્થ અહીં બતાવ્યો છે તે ખાસ વિચારવા યોગ્ય છે. તન ભાઠી અવટાઈ કસ પીએ એટલે નિરંતર આત્મામાં એકાગ્રતા કરવામાં આવે તો તેથી છેવટે કેવળ સ્વસ્વરૂપમાં રમણતાની દશા પ્રગટ થાય. આ અર્થમાં સાંકેતિક શબ્દોનો જે વિશુદ્ધ આશય બતાવ્યો છે તે ખાસ મનન કરવા યોગ્ય છે. મનરૂપ પ્યાલામાં સ્વાધ્યાયરાગાદિ મસાલા ભરી સાધ્યના જ્ઞાનરૂપ બ્રહ્માગ્નિ શુદ્ધ કરી સ્વમાં એકાગ્રતા કરીએ તો સ્વસ્વરૂપમાં રમણતાની દશા પ્રાપ્ત થાય એ આ ગાથાનો આશય છે. આપણી વર્તમાન દશામાં પરની આશા કરી સ્વાવલંબનને મૂકી દેવામાં આવે છે, ભૂલી જવામાં આવે છે, વિસારી દેવામાં આવે છે; પરંતુ જ્યારે મન નિર્મળ થાય અને સાધ્ય-પ્રાપ્તવ્ય બિન્દુનું શુદ્ધ જ્ઞાન થાય અને સાથે સ્વમાં સ્થિરતા થાય ત્યારે સ્વસ્વરૂપ રમણતાની એકાંત હિતકારક દશા જરૂર પ્રગટ થાય એમાં સંદેહ જેવું નથી. આ જીવને જે જોઈએ છે તે તેની પાસે છે, પારકા પાસેથી કાંઈ આવવાનું નથી, અન્ય કોઈ આપનાર નથી અને અન્યની આશા સ્થૂલ-માનસિક કે આત્મિક વિષયમાં રાખવી એ સાધ્ય-સ્વરૂપનું અજ્ઞાન બતાવે છે. આ ભાવ બહુ સારી રીતે વિચારવો.

*अगम पीआला पीओ मतवाला,
चीन्हे अध्यातम वासा;
†आनंदघन चेतन व्है खेले,
देखे लोक तमासा. आशा० ४

---

* અગમને બદલે આગમ પાઠાંતર છે.

† 'આનંદઘન તે જગમેં ખેલે' એવો પાઠ અન્યત્ર છે.

૪ અગમ=જેની ખબર ન પડી શકે તેવો, અગમ્ય. મતવાલા=અધ્યાત્મમતમાં મસ્ત. ચીન્હે=ચીન્હી, શોધીને. વાસા=વાસ, નિવાસસ્થાન. વ્હૈ=ત્યાં. તમાસા=ખેલ, નાટક.

"જેની ખબર ન પડી શકે તેવો (મનસા) પ્યાલો હે અધ્યાત્મ-મતમા મગ્ન લોકો! પીઓ અને તેમ કરવા પહેલા અધ્યાત્મનો વાસ ક્યા છે તે ઓળખો આનદસમૂહ ચેતનજી ત્યા (અધ્યાત્મવાસમાં) રમણ કરે છે અને લોકોનો તમાસો જુએ છે"

ભાવ-જેની કોઈને ખબર નથી એવો ઉપર જણાવેલો પ્યાલો હે મતવાલા! અધ્યાત્મમતમા આસક્ત થયેલા સજ્જનો! પીઓ એ પ્યાલો એવા પ્રકારનો છે કે તેની સાધારણ રીતે કોઇને ખબર પડતી નથી, તે કયા છે, કેવો છે અને કેવી રીતે પ્રાપ્ત થઈ શકે તેવો છે તે પણ જાણી શકાય તેવુ નથી આવો અગમ્ય પ્યાલો જેમા મસાલાદાર તત્ત્વ તૈયાર કર્યું છે તે તમે પીઓ જો તમે અધ્યાત્મ-મતમા મગ્ન હો તો ઉપરની ગાથામા બતાવેલા વિધિ પ્રમાણે તેનુ પાન કરો અને તેમ કરવા સારૂ પ્રથમ તો અધ્યાત્મનો નિવાસ કયા છે તે બરાબર ઓળખીને પછી મનસા પ્યાલાનુ પાન કરો. અધ્યાત્મ એટલે આત્મા સબધી-તેનુ નિવાસસ્થાન આત્મા જ હોય બાહ્ય પદાર્થ અથવા વસ્તુસગથી રહિત શુદ્ધ દશામા વર્તતો અથવા શુદ્ધ દશા તરફ ગમન કરતો આત્મા એ અધ્યાત્મનુ સ્થાન છે આત્મા સબધી હકીકતનુ સ્થાન આત્મસ્વરૂપ જ છે એને બરાબર ઓળખીને પછી ઉપરોક્ત અગમ પ્યાલાને પીઓ ઘણી વખત એવું બને છે કે અધ્યાત્મને ઓળખ્યા વગર ઉપર ઉપરની હકીકતને જ અધ્યાત્મ સમજી જવામા આવે છે અને તેથી અનુભવરસના પાનને બદલે આત્મવચન થાય છે, તેથી અગમ પ્યાલાનુ પાન કરવા પહેલા અધ્યાત્મવાસ કયા, કેવી રીતે અને કેવા પ્રકારે થાય છે તે બરાબર સમજી લેવુ ઉચિત છે.

એ અગમ પ્યાલાને બદલે કેટલીક પ્રતોમા 'આગમપ્યાલા' એવો પાઠ છે, તેનો અર્થ પણ સ્પષ્ટ છે અધ્યાત્મવાસને ઓળખીને શ્રુતજ્ઞાનના બોધરૂપ આગમપ્યાલો પીવો ત્યા સામાન્ય રીતે મુશ્કેલી પ્રાપ્ત થશે કે શ્રુતજ્ઞાન તો સમુદ્ર જેટલુ છે તે સર્વ જાણી શકાય કેવી રીતે? તો અધ્યાત્મવાસ ઓળખી વસ્તુસ્થિતિનુ અને ખાસ કરીને ષડ્ દ્રવ્ય અથવા નવ તત્ત્વનુ જ્ઞાન કરી તેમાથી હેય, જ્ઞેય અને ઉપાદેય શુ છે તે સમજવુ એ અધ્યાત્મવાસ ઓળખી લેવાનું સાધન છે

આત્માની શુદ્ધ સત્તા ગ્રહણ કરી પરમાત્મા સાથે અભેદ માનનાર વેદાન્ત દર્શનમાં ઈશ્વરનું સ્વરૂપ નેતિ નેતિ કરીને આપ્યું છે એટલે ગમે તે વસ્તુ પદાર્થ આકાર કે વર્ણાદિ લઈ તમે કહો કે આત્મા આવો છે તો તેના જવાબમાં 'નહિ' 'એવો નથી' એમ કહેવામાં આવે છે. અહીં પણ તે રીતે કહે છે કે અમે પુરૂષ નથી, સ્ત્રી નથી વિગેરે. તમે વ્યવહારથી મારૂં ગમે તે નામ આપતા હો, પણ તે સર્વ મારાં વિશેષણો વસ્તુતઃ અયોગ્ય છે, કારણકે તે સર્વ મારા ક્રમભાવી પર્યાયો છે અને મારા તે સહભાવી ગુણો ન હોવાથી મારે તેની સાથે કોઈ પણ પ્રકારનો હમેશનો તાદાત્મ્ય સંબંધ નથી. આ પ્રમાણે હોવાથી તમે મારાં જે નામો આપો છો તે તો વાસ્તવિક નથી, તેથી જે મારૂં વાસ્તવિક નામ સ્થાપન કરી આપે તે ઉત્કૃષ્ટ મહા રસનો સ્વાદ કરે. હજુ પણ તેજ લય આગળ ચલાવી નેતિના પ્રકારમાં જ કેટલાક જવાબ આપશે. આ વિવેચન ધ્યાનમાં રાખી નીચેની ગાથાઓ વિચારવાથી પદનો ભાવ સમજાશે. પુનરાવર્તન કરી એ ભાવપર હવે વિવેચન કરવામાં આવશે નહિ, પણ તે ભાવ પ્રત્યેક ગાથા સાથે સમજી લેવો.

*ना हम तातें ना हम शिरे,
ना हम दीरघ न छोटा;
ना हम भाइ ना हम भगिनी,
ना हम बाप न धोटा.† अवधू० २

"અમે ગરમ નથી તેમજ ઠંડા નથી; અમે લાંબા નથી તેમજ ટુંકા નથી; અમે કોઇના ભાઈ નથી તેમજ બ્હેન નથી; અમે કોઇના બાપ નથી તેમજ બેટા પણ નથી."

---

* 'ના'ને બદલે સર્વ જગાપર 'નહિ' પાઠ છે.

† ધોટા સ્થાને બેટા શબ્દ છે તે અર્થ બરાબર આપે છે, પણ રાગનો મેળ ધોટા સાથે આવે છે જેનો અર્થ બેટા થતો હશે એમ ધારી લીધું છે. વળી સર્વે પ્રતોમાં ધોટા એવો જ પાઠ છે.

૨ તાતેં=ગરમ, ઊના. શિરે=ઠંડા, ટાઢા. દીરઘ=લાંબા, મોટા. છોટા=ટુંકા, નાના. ભગિની=બ્હેન. ધોટા=બેટા, દીકરા (અનુમાનથી અર્થ).

ભાવ–તમે આ શરીરને ગરમીવાળું જોઇને ગરમ કહેતા હો અથવાવાયુપ્રકૃતિવાળુ જોઈ ઠડુ કહેતા હો તો તે અમે પોતે નથી ગરમ કે ઠડા હોવુ તે પુદ્ગલનો ધર્મ છે આઠ સ્પર્શમાનો એક પણ સ્પર્શ મારો પોતાનો નથી, એ તો નામકર્મના ઉદયથી મને તે ધર્મો લાગે છે ત્યારે ઉપચાર માત્ર થાય છે, પણ મારૂ વાસ્તવિક સ્વરૂપ તે નથી, તેમજ અમે લાબા કે ટુકા પણ નથી. કોઈ શરીર લાબું હોય છે, કોઈ ઠીંગણું હોય છે પણ તે અમે નથી આત્મા તો અસખ્યાત પ્રદેશી હોવાથી તે આખા શરીરમા વ્યાપી રહે છે કુજર અને કીડિના શરીરમા અસખ્યાત પ્રદેશમા પ્રસરીને રહી શકે છે અને કેવળી સમુદ્ઘાત કરે ત્યારે સર્વ લોકવ્યાપી થઈ જાય છે, તેથી અત્યારે અમુક શરીરને લાબુ ટુકુ કહેવામા આવે અથવા મોટુ નાનુ કહેવામા આવે તો તે અમે પોતે નથી. તેથી તમે મારૂ ગરમ કે ઠડુ અથવા દીર્ઘ કે છોટુ એવું નામ આપો તો તે વાસ્તવિક નથી.

તેમજ અમે કોઇના ભાઈ નથી કે કોઇની બ્હેન પણ નથી એક માતાની કુક્ષિમાથી જન્મે તેને સહોદર–ભાઈ અથવા બ્હેન કહેવામા આવે છે એ માતા અથવા બ્હેન ભાઈ સાથેનો સબધ અનિત્ય છે, બ્હેન મરીને સ્ત્રી થાય છે, માતા દીકરી થાય છે અને સબધ બદલાયા કરે છે, તેથી શાસ્ત્રકારે કહ્યુ છે કે–

न सा जाई न सा जोणी, न त ठाणं न त कुल ।
न जाया न मुआ जथ्थ, सव्वे जीवा अणतसो ॥

ભવ વૈરાગ્યશતક

આવી રીતે સર્વ જાતિમા, સર્વ યોનિમા, સર્વ સ્થાનકે, સર્વ કુળોમાં આ જીવો અનત વાર જન્મે છે અને મરે છે, તેથી સગપણમાં કોઈ જાતનુ ઠેકાણું નથી આ તો ભવભ્રમણની વાત કહી, પરતુ ચાલુ ભવમા પણ વાસ્તવિક રીતે અમે કોઇના ભાઈ બ્હેન છીએ નહિ તેમજ બાપ કે દીકરા છીએ નહિ, કારણ અમારી શુદ્ધ દશામાં એવુ બંધુત્વ કે પુત્રત્વાદિ અમે સ્વીકારતા જ નથી. તેથી તમે અમને કોઈના ભાઈ તરીકે કે બહેન તરીકે અથવા કોઇના પિતા તરીકે કે પુત્ર તરીકે ઓળખી અમારૂ નામ આપો કે આ મનુષ્ય અમુકનો છોકરો છે કે ભાઈ છે વિગેરે તો તે વાત અમારે કબૂલ નથી. અમે તો આમાનું કોઈ પણ નામ સ્વીકારતા નથી

પ્રથમ આ પ્રમાણે પુરૂષ તરીકે નામ પાડવાનું વિચાર્યું, પછી વર્ણાશ્રમ પ્રમાણે વિચાર્યું, પછી પૌદ્‌ગલિક દૃષ્ટિએ તેના તોલને, સ્પર્શને, ઉંચાઈને લઈને નામ પાડવાનું વિચાર્યું અને છેવટે તેના સગપણને અંગે નામ પાડવાનું વિચાર્યું તેનો જવાબ નકારમાં આવ્યો. હવે પછી તેના અંતરંગ રાજ્યને અંગે અને બાહ્ય વેશને અંગે નામ પાડવાનો વિચાર બતાવે છે તે આપણે જોઈએ.

ना हम मनसा ना हम शबदा,
ना हम तनकी* धरणी;
ना हम भेख भेखधर नाहि,
ना हम करता करणी. अवधू० ३

"અમે મન નથી, શબ્દ નથી, શરીરને ધારણ કરનાર ભૂમિકા નથી; અમે પોતે ભેખ નથી અને ભેખ ધારણ કરનાર (સંન્યાસી) નથી; તેમ જ અમે ક્રિયા કરનાર નથી અને ક્રિયારૂપ પણ નથી."

ભાવ–અમુક વિચારને વ્યક્ત કરવાનું કાર્ય મન કરે છે. આત્માને સહજ થાય તે અધ્યવસાય કહેવાય છે અને મન દ્વારા વ્યક્ત થતા અધ્યવસાય તે વિચાર કહેવાય છે. મનોવર્ગણાનાં પુદ્‌ગલોને અવલંબીને થતાં આત્માનાં ચળ પરિણામ એ ભાવ મન છે અને તેની વર્ગણા જે પૌદ્‌ગલિક છે તે દ્રવ્ય મન છે. મનમાં તેથી જે વિચાર આવે તે આત્મિક નથી પણ પૌદ્‌ગલિક છે અને તેથી મન પોતે આત્મા નથી. અમુક વિચારને લઈને આત્માને મન કહેવામાં આવે તો તે વાસ્તવિક નથી. અમે મન નથી અને અમે મનોમય પણ નથી. વળી કોઈ વિચારવાચક નામ અમે નથી. અમુક વિચારને વ્યક્ત કરનાર શબ્દ છે તેથી કોઈવાર વિચારવાચક નામ આત્માને આપવામાં આવે કે અમુક આત્માએ અમુક વિચાર કર્યો અને તેથી તે શબ્દમય આત્મા થયો તો તે પણ અમે નથી. મતલબ અમે ચિંતવન કરનાર મન પણ નથી અને ચિંતવન કરેલા વિષયને વ્યક્ત

* તનકી ધરણી=કોઈ જગોપર 'તરનકી ધરણી' એવો પાઠ છે.

૩ મનસા=મન. શબદા=શબ્દ. તનકી=શરીરની. ધરણી=ભૂમિ, ધારણ કરનાર ભૂમિકા. ભેખ=વેશ. ભેખધર=વેશ ધારણ કરનાર. કરતા=કર્તા, કરનાર. કરણી=ક્રિયા.

કરનાર શબ્દ પણ નથી વળી એ મન શબ્દ અને આખા શરીરને ધારણ કરનાર પણ અમે નથી જેમ મનને અને અમારે તાદાત્મ્ય સબધ નથી તેમ તેના વિચારવાચક શબ્દને પણ સબધ નથી અને તેવી જ રીતે મન અને પાચે ઇંદ્રિય ધારણુ કરનાર શરીરને પણ અમારી સાથે સબધ નથી થોડા વખતને સબધ છે તે તો દેખાય તેવો છે પણ વાસ્તવિક સબધ નથી, જો તેમ હોય તો સબધ વિનાની સ્થિતિ કદિ થવી ન જોઇએ અને તેથી કોઈ આ ચેતનનુ મન અથવા શબ્દ અથવા તનુ નામ આપે તો તે વાજબી નથી

તરનકી ધગણી—એ પાઠ પણ કવચિત્ જોવામા આવે છે કેટલાક આત્માને બ્રહ્મ તેજરૂપ કલ્પે છે તે પણ વાસ્તવિક હકીકત નથી અથવા તે સ્થાનકનો આશ્રય લઈ તરી જવાય, જેમકે વહાણુ, પૂલ (bridge) વિગેરે તો તે પણ અમે નથી અમે આવુ તરવાનુ સ્થાન પણ નથી

વળી અમે પોતે વેશથી રહિત છીએ અમે નથી રજોહરણુ કે ઓઘા અથવા નથી ગૈરવ વસ્ત્ર કે કમડળ તેમ જ તે વેશને ધારણ કરનાર પણ અમે નથી અમે ભેખ પણ નથી અને ભેખધારી પણ નથી, બન્નેથી અળગા છીએ અમુક ભેખથી આત્મસ્વરૂપ પમાય એમ પણ નથી અને એ સ્વરૂપ આત્મારામરૂપ છે એમ પણ નથી

વળી શુભ અશુભ ક્રિયા કરવાપણું અમારામા નથી અને અમુક પ્રકારનુ કર્તવ્ય પણ અમે પોતે નથી હું પોતે કાઈ વસ્તુત કરતો નથી અને ક્રિયારૂપ પણ નથી વ્યવહારમા જે કરણી કરતો આત્મા દેખાય છે તે સ્થિરતાને અભાવે છે, વસ્તુત તેને અને આત્માને ચિર સબધ નથી, તેથી આત્માને તે ક્રિયામય અથવા તેનો કરનાર કહેવો એ તેના સ્થિરતાસ્વરૂપનુ અજ્ઞાન બતાવે છે અતિ ઉદ્દાત્ત સ્થિતિ પ્રાપ્ત કરવા કેટલીકવાર શુભ ક્રિયા કરતો આત્મા વ્યવહારથી દેખાય છે પણ તે ક્રિયા આત્મામથી નથી આત્માની સ્થિતિ તો સ્થિરતામા જ છે. અત્ર જો વ્યવહાર અને સગ્રહનયને ભેળવી નાખવામા આવે તો મોટો ગોટાળો થઇ જાય તેમ છે તેથી આ સ્વરૂપ બરાબર વિચાર કરીને સમજવુ સાથે એટલી વાત પણ યાદ રાખવાની છે કે અત્ર કોઈ ક્રિયાનો નિષેધ કર્યો નથી પ્રસ્તુત હકીકત એ છે કે આ

આત્માનું તમે ગમે તે નામ પાડો પણ તે બંધબેસતું આવે તેમ નથી, કારણકે કોઈ પણ નામ એની સત્તાગત સ્વસ્થિતિને અનુરૂપ આવતું નથી. આ અપેક્ષાને બરાબર ધ્યાનમાં રાખી આ પદનો અર્થ વિચારવો. જો પદના વિષયને બરાબર લક્ષ્યમાં રાખવામાં નહિ આવે તો કેટલીક ન ધારેલી હકીકત તેના અર્થમાં માની લેવાનો ભ્રમ થઈ જાય તેમ છે તે સંબંધી વિવેક કરવા ખાસ સૂચના છે.

મતલબ એ છે કે આત્માને બહારથી કાંઈ કરવાનું નથી અને બહારથી કાંઈ તેનામાં આવવાનું નથી, જે છે તે પોતાની પાસે છે અને પોતામાં છે તે પ્રગટ કરવાનું છે તેથી આત્માની શુદ્ધ દશામાં તેનું કેવું સ્વરૂપ છે તે બરાબર સમજવા યત્ન કરવો. ઘણી વખત વેશમાંજ આત્મત્વ માની લેવામાં આવે છે, કેટલીકવાર સારા વિચારો બતાવવામાં જ પરિપૂર્ણતા સમજવામાં આવે છે, કેટલીકવાર મોટાં મોટાં ઉપનામો બોલવા બોલાવવામાં જ સંપૂર્ણતા ધારી લેવામાં આવે છે તે સર્વમાં સત્ય શું છે તેપર વિચાર કરવા માટે આ પદ રચવામાં આવ્યું હોય એમ જણાય છે.

આવી રીતે વિચાર અથવા વેશને અંગે અમારું કોઈ પણ નામ આપો, શુભમતિ અથવા ધર્મઘોષ કે આનંદગિરિ એવાં નામ આપો તો તેની સાથે અમારે કાંઈ લેવા દેવા નથી.

ना हम दरसन ना हम परसन,
रस न गंध कछु नाहि;
आनंदघन चेतनमय मूरति,
सेवक जन *बली जाही. अवधू० ४

"અમે દર્શન નથી, સ્પર્શ નથી, રસ નથી, ગંધ નથી, કાંઈ નથી; અમે આનંદસ્વરૂપ નિઃકેવળ ચૈતન્યમય મૂર્ત્તિ છીએ અને

---

* 'બલીજાહી' ને બદલે 'બલીજાઈ' અથવા 'બલીહારી' પાઠ છે.

૪ દરશન=મત, દૃશ્ય વસ્તુ. પરસન=પ્રસન્ન, સ્પર્શ. કછુ=કાંઈ. ચેતનમય=ચૈતન્યસ્વરૂપ. સેવકજન=જે એમને સેવે તે. બલીજાહી=બલૈયા જાય, બલિહારી પામે, તેનાં ઓવારણાં-લુંછણાં લે.

જે તેની (તત્સ્વરૂપે) સેવા કરે છે તે બલૈયા જાય છે-બલિહારીને પામે છે”

ભાવ-દર્શન છ છે બૌધ, નૈયાયિક, સાખ્ય, જૈન, વૈશેષિક અને જૈમિની તેઓના આત્માની ઉત્ક્રાન્તિ અને નિર્વાણને અગે તેવા ચેતન અચેતન વસ્તુના મૂળ સ્વરૂપ, ઉત્પત્તિ, સ્થિતિ અને વિનાશને અગે જૂદા જૂદા અભિપ્રાય છે જે અત્ર બતાવવા જતા ગ્રથગૌરવ બહુ થઈ જાય (જિજ્ઞાસુએ ષડ્ દર્શન સગ્રહાદિ પુસ્તકો જોવા, પણ તેની સાથે મૂલ મન્તવ્યનો ખરેખરો ખ્યાલ રાખવા ભલામણ છે આ સબધમા સક્ષિપ્ત વિવેચન ચાળીશમા પદના વિવેચનમાં અને ઉપોદ્ઘાતમા જોવામા આવશે) આ છમાનુ એક પણ દર્શન હું નથી અથવા મારૂ એક પણ દર્શન નથી દર્શનનો અર્થ સામાન્ય બોધ પણ થાય છે તે અર્થ અહીં બધબેસતો આવતો નથી વળી અમે કોઈના ઉપર પ્રસન્ન થતા નથી લોકો કહે છે કે તીર્થાદિકને ભેટવાથી પ્રભુ પ્રસન્ન થાય છે એ મૂઢતા છે, અમે કોઈના ઉપર પ્રસન્ન થતા નથી, અથવા અમારો કાઈ સ્પર્શ નથી, રસ નથી, ગધ નથી સ્પર્શ, રસ, ગધ એ પુદ્ગલના સહભાવી ધર્મો છે, અમારે તેની સાથે કાઈ લેવા દેવા નથી

આવી રીતે અનેક દૃષ્ટિથી કહ્યુ કે અમે આ નથી, અમે તે નથી વિગેરે. એ સર્વની મતલબ વેદાન્ત દર્શનની પેઠે આત્માની વિશેષ સત્તા ગ્રહણ કરી બતાવ્યુ કે આત્મા આ સર્વમાથી એક પણ રૂપે નથી અને તેથી તેને અમુક નામે બોલાવવામા આવે તો સગ્રહનયની અપેક્ષાએ તે વાત સત્ય નથી તે નયની અપેક્ષાએ તો આત્મા ત્રણ કાળમા એક સ્વરૂપવાળો છે, જે છે તે છે, તેમા કાઈ ફેરફાર થતો નથી, બહિરૂપાધિથી થતો ફેરફાર તે નય સ્વીકારતો નથી તે તો આત્માના દ્રવ્યસ્વરૂપને માને છે અને તેને ઓળખી તેનું જે બરાબર નામ આપે તે તેના ઉત્કૃષ્ટ રસને ચાખે એમ તે કહે છે. જ્યારે આ પ્રમાણે છે ત્યારે તમે કોણ છો એવો પ્રશ્ન સહજ થાય છે વેદાન્ત તો નેતિ નેતિ એમ જ પ્રત્યુત્તર આપે છે, કારણ તેને અન્ય નયની અપેક્ષા જોવાની નથી સગ્રહનય તેના સ્વરૂપને જ વળગી રહી જવાબ આપે છે કે અમે આનદના સમૂહરૂપ ચૈતન્યમય મૂર્ત્તિ છીએ

આત્માને શુદ્ધ દશામાં અનંત જ્ઞાન પ્રગટે છે તેથી સર્વ વસ્તુસ્વરૂપને જાણે છે, અનંત દર્શન પ્રગટ થાય છે તેથી સર્વ દેખે છે, અનંત ચારિત્રથી સ્વગુણમાં સ્થિરતા પામે છે અને અનંત વીર્ય પ્રગટ થવાથી અનંત શક્તિ તેનામાં સત્તારૂપે રહે છે. આત્મા પૂર્ણ બાધિત સ્થિતિમાં હોય તોપણ તેને જ્ઞાનનો અંશ તો રહે જ છે અને તે તેનું અસ્તિત્વ બતાવવા માટે પૂરતો છે. આ જ્ઞાન સર્વાંશે તો સાધ્ય દશામાં પ્રાપ્ત થાય છે અને તેને ચિત્ કહેવામાં આવે છે, અસ્તિત્વ એ સત્ છે, જ્ઞાન એ ચિત્ છે અને સ્થિરતામાં રમણતા કરવી તે વાસ્તવિક આનંદ છે. દુનિયાના જીવો પૌદ્ગલિક પદાર્થોમાં સ્થૂળ આનંદ માને છે તેને આનંદનું નામ પણ આપી શકાય નહિ; કારણ-કે એ કર્મજન્ય છે અને એનો પાયો જ ખોટો છે. ઉક્ત પ્રકારનો વાસ્તવિક આનંદ વેદનીય કર્મના સર્વાંશે ક્ષય થવાથી પ્રાપ્ત થાય છે. એટલા ઉપરથી જોવામાં આવ્યું હશે કે આ ચૈતન્ય સત્, ચિત્ અને આનંદમય છે—સચ્ચિદાનંદસ્વરૂપ છે, એ એની ત્રિકાળ અબાધિત સ્થિતિમાં એક સ્વરૂપે રહે છે.

આવા મારા આનંદસ્વરૂપ ચૈતન્યમય મૂર્ત્ત ધર્મોને જે પ્રાણી સેવે છે, મતલબ તે મારા સહભાવી ગુણો જે અત્યારે તો ક્રમભાવી ધર્મો-પર્યાયોને લીધે અવાંતર સ્વરૂપને પામી ગયા છે તેની ઉપાસના કરે છે એટલે તેને પ્રગટ કરવા માટે જે પ્રયાસ કરે છે તે બલિહારીને પામે છે એટલે તેનું શુદ્ધ આત્મસ્વરૂપ પ્રગટ થતાં જગત્‌ના મુમુક્ષુ જીવો તેની બલિહારીને બોલે છે, તેનાં લુંછણાં લે છે, તેનાં ઓવારણાં લે છે—તેને સર્વ પ્રકારનું માન આપે છે.

આ પ્રમાણે આત્મસ્વરૂપની હકીકત વિચારી તેનાં ગમે તે નામ આપવાનો પ્રયત્ન કરવાને બદલે અથવા તે આ નથી, એ નથી, પેલો નથી એમ એક દૃષ્ટિબિંદુથી નિહાળી સત્યના અંશ ઉપર ભાર દેવાને બદલે તેના સચ્ચિદાનંદસ્વરૂપને ઓળખી તે પ્રગટ કરવા પ્રયત્ન કરવો એ ખાસ કર્તવ્ય છે. જ્યાંસુધી એકલું વ્યવહારુ જ્ઞાન હોઈ ઝીણવટમાં ઉતરવાની ઇચ્છા થશે પણ તદનુસાર ચારિત્ર નહિ હોય ત્યાં-સુધી વિદ્વાનના ઉપનામ ઉપરાંત કોઈપણ પ્રકારનો લાભ મળવાનો સંભવ રહેતો નથી, તેથી અત્ર ખ્યાતિ મેળવવાના વિચારને બદલે

આત્મખ્યાતિ કરી તેની પ્રગતિ સાધ્ય તરફ બને તેટલી વિશેષ કરાવવા પ્રયત્ન કરવાની ખાસ જરૂર છે અને તેજ મુખ્ય કર્તવ્ય છે*

* આ પદનો અર્થ એક ટબામા નીચે પ્રમાણે આપ્યો છે ભાષામા ફેરફાર કરી લગભગ ટબામા આપેલ અર્થ અહીં ઉતારી લઇએ છીએ

હે આત્મારામ! અમારૂ અનાદિસિદ્ધ નામ રાખે-ધારે સો એટલે સ્વભાવવત ચેતન પરમ ઉત્કૃષ્ટ રૂપ આત્મસ્વરૂપને ચાખે આ ભાવમા અમે પુરૂષ નથી, સ્ત્રી નથી એટલે આત્મા સ્વ કહીં નથી ભાત વરણુન નાના પ્રકાર અનત જ્ઞાનાદિ ભાતિ વિચિત્રતા અમારી છે; તેથી અમારી જાત એકેંદ્રિયાદિ નહિ, પાત કોઈ જડાદિથી પાતિ એક સ્થાનકે મેળાપ નહિ (સાધનને બદલે પ્રથમ ગાથામા સાટક પાઠ છે) અમે હલકા ભારી નથી અગુરૂલઘુપણાને લીધે તથા સ્પર્શાભાવપણાને લીધે ૧ ન તાતા ન શીતળ-સસ્થાનાભાવ માટે (સસ્થાન હોય-અસ્થિનિચય હોય તેમ જ પુદ્ગલ હોય તે જ ઠડા ગરમ હોય), ન દીર્ઘ ન છોટા-પુદ્ગલ ધર્મના અભાવ માટે અમારો કોઈ સહોદર નહિ, નહિ કોઈ સહોદરી ભગિની-પુદ્ગલ ધર્મના અભાવ માટે ૨ નહિ અમે મનસા-વિચારણા, તે કારણેજ નહિ અમે શબ્દ અનાદિ સિદ્ધની અપેક્ષાએ તિરણો-સસારથી નીસરીને મુક્તિએ પહોંચવુ તદ્રૂપ તરવાની ધરણી સ્થાનક અમે નહિ-એટલે અનાદિ કાળમા અમે સસાર ગત્યાગતિમા આવ્યા જ નહિ તો તરવુ અમારે કેમ સભવે? પરતુ સુવિહિત ગીતાર્થે પન્નવણાવૃત્તિમા એવુ લખ્યુ છે કે 'અનાદિ સિદ્ધ હી સસારથી પહોંચ્યા કહીએ' એવુ કહ્યુ છે તો અનાદિ સિદ્ધતા વિરોધ પામે છે, પછી તરવ તુ પુન કેવલિનો વદન્તિ નહિ હમ ભેખ-ઓધે સુત્પત્તિથી અમારી સિદ્ધતા નહિ, ના હમ ભેખધર, ભેખ ઓધા મુહુપત્યાદિ તીનટી કાલમે વાર્યા નહિ-એ અપેક્ષાથી તો અનાદિ સિદ્ધ સસારથી સિદ્ધિને પામ્યા નહિ સ્વરૂપના કર્ત્તા, ન સ્વરૂપ સિદ્ધ કરવાની કરણી-પ્રવર્તન ૩ નહિ અમારે જૈનાદિ દર્શનથી સિદ્ધતા તેથી અમે દર્શન નહિ, સ્પર્શન નહિ-અપૌદ્ગલિકી માટે, તે માટે જ અરસન, જીભ, ગધ, નાસિકા આદિ શબ્દે વર્ણ સસ્થાનાદિ કછુ નાહિ અમે આનદનો વનસમૂહ અત એવ ચેતના જ્ઞાનમય મૂર્ત્તિ છુ, સસારવાસી સર્વ જીવ અમારી બલજાઈ-બલૈયા લે રહ્યા છે ૪

આ ટબાકારનો અર્થ તદ્દન જૂદા દૃષ્ટિબિંદુથી લખાયલો છે અને ઉપર કર્યો છે તે અર્થ તદ્દન જૂદા બિંદુથી લખાયલો છે બન્ને અર્થ બહુ સમીચીન છે તેથી અરસપરસ ભેળસેળ ન થઈ જાય તેટલા માટે આ અર્થ ખાસ નોટમા આપવામા આવ્યો છે અન્ય જગોએ ટબાનો અર્થ જ્યા લક્ષ્ય હોય છે ત્યા બનતા સુધી મૂળ વિવેચનમા જ દાખલ કરવા પ્રયાસ કર્યો છે ત્રીજી ગાથાના અર્થમા ટબાકાર જે સંદેહ બતાવે છે તેનો ખુલાસો નયાપેક્ષા ધ્યાનમા રાખવાથી બહુ સારી રીતે થઈ જાય છે સસાર ગતિમા જે આવેલ છે તે તો કર્માવૃત્ત ચેતનજી છે અને તેથી પન્નવણાવૃત્તિમા અનાદિ સિદ્ધ સસારથી પહોંચ્યા છે એમ કહ્યુ છે તેને અત્ર જે હકીકત કવિએ બતાવી છે તેને જરા પણ વિરોધ નથી ચેતનજી તેની શુદ્ધ દશામા તરેલ જ છે તેથી તેને તરવાનુ કાઈ બાકી રહેતુ નથી અને એ દૃષ્ટિબિંદુએ વિચાર કરવાથી ટબાકારને જે મુશ્કેલી જણાઇ છે તેનો સ્પષ્ટ ખુલાસો થઈ જાય છે

પદ ત્રીશમું, રાગ આશાવરી.

साधो भाइ ! समता *रंग रमीजे;
अवधू ममता †संग न कीजे. साधो भाइ०
संपत्ति नाहि नाहि ममतामें,
‡ममतामां मिस मेटे;
खाट पाट तजी लाख खटाउ,
§अंत खाखमें लेटे. साधो भाइ० १

"હે સાધક બંધુ ! સમતામાં (તમારો) રંગ જમાવો, હે ચેતન ! મમતાની સંગતિ (તમારે) ન કરવી. મમતામાં કોઈ પણ પ્રકારની દોલત નથી, (વળી) મમતામાં રહીને (ઉલટી) શ્યામતા લગાડવાની છે. લાખો રૂપિયા ખાટનાર ખાટપાટ તજી દઇને આખરે રાખમાં રગદોળાય છે."

ભાવ—અગાઉના પદમાં સંગ્રહનયની અપેક્ષા લઈ આત્મા ચિદાનંદઘન સ્વરૂપી ચૈતન્ય મૂર્ત્તિ છે એ વાત કહી. પરંતુ અત્ર જણાવવું પ્રાસંગિક થઈ પડશે કે સંગ્રહનય સાધક નથી, તે માત્ર જ્ઞેય છે. વ્યવહારનય સાધક છે તેથી હવે એ આનંદઘન ચૈતન્યમય મૂર્ત્તિ પ્રાપ્ત કરવા શું કરવું જોઇએ તે બરાબર સમજવા માટે વ્યવહાર-

---

* રંગને બદલે 'સંગિ' પાઠ છે. બીજી પંક્તિમાં રંગ શબ્દ આ પ્રતમાં મૂક્યો છે તેથી ભાવ એક જ રહે છે.

† સંગને બદલે અહીં 'રંગ' પાઠાંતર એ જ પ્રતમાં મૂક્યો છે.

‡ મમતામાં મિસ મેટે—એ પંક્તિને સ્થાને 'રમતા રામ સમેટે' એવો પાઠ એક પ્રતમાં છે. એ મમતા રમતા રામ—રમણ કરતા આત્માને એક સ્થાનકે કેદ કરી મૂકે છે એવો તેનો અર્થ થઈ શકે છે. એ પાઠ પણ વિચારવા યોગ્ય છે.

§ અંત શબ્દને બદલે બે પ્રતમાં 'અંતે' એવો પાઠ છે એ વધારે સ્પષ્ટ અર્થ આપે છે પણ ઉપર જે પાઠ લખ્યો છે તે સંગીતને અનુરૂપ છે.

૧ સાધો=સાધુ, સાધકો. રંગ રમીજે=રંગ જમાવો. અવધૂ=હે ચેતન ! ન કીજે=ન કરવો. સંપત્તિ=સંપદા. નાહિ નાહિ=નથી નથી. મિસ=શ્યાહી, શ્યામતા. મેટે=લગાડે છે. ખાટપાટ=ખાટલો પાટલો, વ્યવહાર ગૃહસ્થાઇનાં ચિહ્ન. ખાટ=પ્રાપ્તિ, લાભ. પાટ=માર્ગ, વ્યવહાર. તજી=છોડી દઈ. લાખ ખટાઉ=લાખ ખાટવાની ઇચ્છાવાળો અથવા લાખો રૂપિયા ખાટેલો. અંત=અંતે, છેવટે. ખાખમેં=રાખોડીમાં. લેટે=આળોટે છે.

નયની અપેક્ષા લઈ સમતા અને મમતામા બરાબર સ્થિતિ કેવા પ્રકારની છે તે બતાવતા આ પદ યોગી મહારાજ કહી બતાવે છે આખા પદમા કહેલી હકીકત વ્યવહારૂ રીતે ખાસ ઉપયોગી છે

હે સાધો ભાઈ! તમારે હવે મમતાની સોબત છોડી દઈને સમતામાં રમણ કરવુ યુક્ત છે હુ અને મારૂ એ મોહ રાજાનો મત્ર આ જગતને અધ બનાવી મૂકે છે અને મમતા એ મોહરાજના મત્રનો એક વિભાગ છે એને લઈને વસ્તુ શુ છે? કેવી છે? કયાથી આવી? કેટલો વખત રહેશે? તેમ જ સ્વજનના પ્રેમ વિયોગનું કારણ શુ છે? કેવા સ્વાર્થપર એની રચના છે? એવી અગત્યની બાબતમા આ પ્રાણીનુ જરા પણ લક્ષ્ય જતુ નથી અને તેથી પ્રાણી ઘર સ્ત્રી પુત્ર ધન ઉપર પ્રીતિ રાખી તેમા સુખ સમજી સસારમા અથડાયા કરે છે, અનેક દુખો પ્રત્યક્ષ રીતે સહન કરે છે અને વેદનાઓ અનુભવે છે, પણ પાછો તે જ પદાર્થોને ચાટતો જાય છે, પચાસ પોણોસો વરસ રહેવાની ધરમશાળાને ઘરનુ ઘર માની બેસે છે, ધનની ઉપર ચોકી કરે છે, સ્ત્રી પુત્રાદિક પાછળ ગાડો થઈ જાય છે, એની પ્રાપ્તિમા સુખ અને વિયોગમા કલ્પાત કરી મૂકે છે; પરતુ વસ્તુસ્થિતિ શુ છે તે સમજતો નથી, સમજવા યત્ન કરતો નથી, કોઈ સમજાવે તેપર ધ્યાન આપતો નથી સૂરિકાન્તા કે નયનાવળી જેવી સ્ત્રીઓ, ચુલણી જેવી માતાઓ, ભરત બાહુબળ જેવા બધુઓ, કુણિક જેવા પુત્રો શુ સુખ આપે છે એના દૃષ્ટાતો વાચે, અનેક મનુષ્યો પાસે આવેલી સપત્તિ ચાલી જતી જુએ, છતા મોહ રાજાની બધી એનાપર એટલી પ્રબળ અસર કરે છે કે એ જરા પણ આખ ઊચી કરીને જોતો નથી, તપાસતો નથી, વિચારતો નથી

આ પ્રમાણે સ્થિતિ હોવાથી એક ધનના સબધમાં વસ્તુસ્થિતિ કેવી છે તેનુ કાઈક સ્વરૂપ અત્ર નિરૂપણ કરી ધનપરનો મોહ ત્યાગ કરવા અને સમતામા રમણ કરવા ઉપદેશ આપે છે ધન આ દુનિયાના વ્યવહારમા અને જીવને રખડાવવામા એટલો બધો મોટો ભાગ બજાવે છે કે એનું સ્વરૂપ જો એક વખત સમજી વિચારીને ગ્રાહ્યમા લેવામા આવે તો જરૂર તેનાપર અપ્રીતિ થયા વગર રહે નહિ અને તેમ થતા મમતાનો ત્યાગ કરી તેની વિરોધી સમતાના સગમા

રમણ કરવાનો નિર્ણય બીજે પગલે તુરત થઈ જાય તેથી આ વ્યવહારૂ રીતે ઉપયોગી વિષય જેપર અગાઉ નવમા તથા તેરમા પદમાં વિવેચન કરવામાં આવ્યું છે તેને હાથમાં લઇ તેનાપર યોગદૃષ્ટિએ વિચાર બતાવે છે. એ ઉપયોગી વિષયને અંગે યોગીરાજ શું કહે છે તે આપણે જોઈએ.

હે સાધો ભાઈ! સાધક બંધુઓ! તમે મમતાનો સંગ છોડી દઈને સમતા સાથે રમણ કરો. રાગદ્વેષ પરિણામને છોડી દો અને સમપરિણામી થાઓ. આ મારૂં ઘર, આ મારાં છોકરાં, આ મારૂં ધન, એવી બુદ્ધિ છોડી દો અને સર્વ ચેતન અચેતન પદાર્થોપર સમપરિણામી થાઓ. સાધુઓને અમમી કહ્યા છે તેથી તમારે જો દુઃખનિવૃત્તિરૂપ ઈષ્ટસિદ્ધિ પ્રાપ્ત કરવાની ઇચ્છા હોય તો મમતાની સંગતિ જ મૂકી દો. એ મમતાની સંગતિમાં કેવા પ્રકારનાં દુઃખો છે તેપર હે સાધકો! વિચાર કરો.

હે બંધુ! તું અત્ર બેમાંથી એક પ્રકારની સંપત્તિ ચાહતો હોઈશ; દ્રવ્યસંપત્તિ અથવા ભાવસંપત્તિ. દ્રવ્યસંપત્તિ તે ધનાદિક અને ભાવસંપત્તિ તે સ્વરૂપસંપદા. હવે તું વિચાર કર કે મમતા કરવાથી તને આ બેમાંથી એક પણ પ્રકારની સંપત્તિ મળશે? દ્રવ્યસંપત્તિ પુણ્યથી મળે છે, રાગ–મમતાથી મળતી નથી. કહેવત છે કે–

જર મેક્ષ્વાહિતા સવાબ કુરૂ. જો તું પૈસા મેળવવાની ઇચ્છા રાખતો હોય તો ધર્મ કર.

જર જર કરદન નમે ઉ કરદન. જો તું પૈસા પૈસા કરીશ તો તે તને કદિ મળશે નહિ.

એવી જ રીતે જો તું તારી ભાવસંપત્તિ વધારવા ઇચ્છતો હો તો તે મમતાથી કદિ મળશે નહિ, કારણકે તેં આપદોમાં અને તારા અત્યાર સુધીના અનુભવથી જોયું છે કે મમતાને અને આત્મવિભૂતિને અનાદિ કાળથી વૈર ચાલ્યું આવે છે, અને તારે આટલો વખત સંસારમાં રઝળવું પડ્યું છે તેનું કારણ પણ મમતા જ છે. તેથી તને માલૂમ થશે કે દ્રવ્ય કે ભાવ બંનેમાંથી કોઈ પણ પ્રકારની સંપત્તિ મમતામાં નથી, અમે ભાર મૂકીને કહીએ છીએ કે હે બધુ! કોઈ પણ પ્રકારની વિભૂતિ મમતામાં નથી નથી, સર્વથા નથી. અરે એટલું તો નહિ પણ મમતામાં તો ઉલટી એટલી શ્યા-

મતા-કાળાશ છે કે તેના સબંધમાં જે આવે તેને તે શ્યામ બનાવી મૂકે છે ત્યારે હે સાધો ભાઈ! આવી શ્યામતા લગાડનારી મમતામાં રહી તું વધારે કાળો શામાટે થતો જાય છે? મમતા હમેશા પાપપ્રકૃતિને ગ્રહણ કરનાર હોવાથી તને સંસારમાં વધારે વધારે દુ ખભરી કાળી સ્થિતિમાં મૂકી આપે છે અને ત્યાં પછી તને અનેક પ્રકારની ઉપાધિ-માનસિક અને સ્થૂળ-થાય છે અને તારા આત્મગુણ ઉપર પડળ વળતા જાય છે આવી સ્વરૂપાચ્છાદન કરનારી અને શ્યામતા લાવનારી મમતામાં તું શામાટે પડી રહ્યો છે? શામાટે તારી જાત ઉપર શાહી ચઢાવે છે? તું જો કે લાખો રૂપિયા કમાનાર પ્રાણીઓ પોતાના ખાટલા અને પાટલા એટલે પોતાની સર્વ સંપત્તિ તજી દઈને અંતે શ્મશાનમાં જઈ ચિતામાં સુવે છે, રાખમાં રગદોળાય છે અને આવી રીતે પોતા ઉપર શ્યામતા લાવી મૂકે છે એ તું નથી જોતો? તેં સહજાનંદીની સઝાયમાં નથી વાંચ્યું કે—

'રાજી ગાજીને બોલતા, કરતા હુકમ હજાર રે,
પોઢ્યા અગ્નિમાં એકલા, કાયા રાખ સમાન રે,
બ્રહ્મદત્ત નરક પ્રયાણ રે, એ ઋદ્ધિ અથિર નિદાન રે,
જેસું પીપળ પાન રે, મ ધરો જુઠ ગુમાન રે,
સહજાનંદી રે આતમા.

* * * * * *

હસી હસી દેતાં રે તાળીઓ, શય્યા કુસુમની સાર રે,
તે નર અંતે માટી થયા, લોક ચણે ઘરબાર રે,
ઘડતા પાત્ર કુંભાર રે, એહવું જાણી અમાર રે,
છોડ્યો વિષય વિકાર રે, ધન્ય તેહનો અવતાર રે,
સહજાનંદી રે આતમા'

અને મોટા સુભૂમ, બ્રહ્મદત્ત જેવા ચક્રવર્તીઓ ચાલ્યા ગયા પણ તેની સાથે તેઓની ઋદ્ધિ અલ્પ પણ ગઈ નહિ તે તું જાણે છે. મુંજ રાજાએ પોતાના ભત્રીજા ભોજને મારી નાખવા મારા સાથે બહાર વનમાં મોકલ્યો ત્યારે તેણે મુંજપર એક વિચારવા લાયક શ્લોક* લખી મોકલ્યો હતો તેમાં લખ્યું હતું કે "માધાતા જેવો

* मान्धाता स महीपति क्षितितलेऽलंकारभूतो गत ,
सेतुर्येन महोदधौ विरचित क्वासौ दशास्यान्तक ।
अन्ये चापि युधिष्ठिरप्रभृतयो यावन्त एवाभव-
न्नैकेनापि सम गता वसुमती मुञ्ज त्वया यास्यति ॥

રાજા કે જે કૃતયુગના અલંકાર જેવો હતો તે ગયો, સમુદ્રમાં જેણે પાળ બાંધી એવા રામચંદ્ર પણ ક્યાં છે? તે પણ ગયા. બીજા યુધિષ્ઠિર વિગેરે રાજાઓ પણ સ્વર્ગે પહોંચી ગયા પણ તેમાંના કોઇની સાથે આ પૃથ્વી (રાજ્ય–દોલત–ધનસંપત્તિ) ગઈ નથી, પણ હે કાકા! તમારી સાથે તો તે જરૂર આવશે એમ મને લાગે છે.” આ એક શ્લોક વાંચવાથી મુંજને બહુ પશ્ચાત્તાપ થયો. એમાં બતાવેલો ભાવ જે વિચારે તે જરૂર વિચારમાં પડી જાય તેવી જ એ હકીકત છે. આવી રીતે લાખો રૂપિયા કમાનારની સંપત્તિ પણ અહીં પડી રહી છે અને પોતે શ્મશાનમાં પોઢી ચૂક્યા છે એ વાત લક્ષ્યમાં લઈ કાંઈ વિચાર કર અને સમતાનો રંગ જમાવી તેમાં આનંદ કર, તેની સાથે પ્રેમ કર અને તેમાં એકરૂપ થઇ જા.

આવી રીતે માયા મમતા કરી ધન મેળવવું અને પાછા તેને અત્રે મૂકી ચાલ્યા જવું અને સાથે માત્ર ક્લિષ્ટ કર્મરૂપ શ્યામતા લઈ જવી એ માયા મમતાના સંબંધનું અનિવાર્ય પરિણામ છે, જ્યારે સમતાથી મેળવેલી પુંજી ઓછી થતી નથી, મૂકીને જવું પડતું નથી; તે કોઈ પણ પ્રકારની શ્યામતા લગાડતી નથી, અને ઉલટું તે ભારે થયેલ આત્માનો ભાર ઉતરાવે છે અને સર્વ પ્રકારે તેની અક્ષય અવ્યાબાધ સ્થિતિ કરાવે છે. એ સર્વ વિચારી તારે હવે મમતાનો સંગ કરવો જરા પણ ઉચિત નથી. ધનના સંબંધમાં હજી પણ તને વધારે વિચાર કરવાનું બની આવે તેટલા માટે યોગી મહારાજ આગળ વધે છે.*

> **धन धरतीमें गाडे बौरे,**
> **धूर आप मुख ल्यावे;**

---

* છેલ્લી બે પંક્તિનો અર્થ એક પ્રતમાં બીજી રીતે બતાવ્યો છે તે પણ જોઇએ. ખાટ એટલે લાભ–પ્રાપ્તિ તેનો પાટ એટલે માર્ગ છોડી દઇને લાખ મેળવવાની ઇચ્છા કરે છે તે અંતે રાખોડીમાં ભળે છે. લાભ મેળવવાનો રસ્તો સમતામાં છે તેને છોડી દઇને પછી લાખો મેળવવાની ઇચ્છા કરે તે કેવી રીતે મળી શકે? જે રસ્તે લાભ થવાનો છે તે રસ્તો મૂકી દેવામાં આવે ત્યારે પછી લાભ ક્યાંથી થાય? ગેરરસ્તે ચાલનારને લાભ મળતો નથી પણ અંતે ધૂળમાં રગદોળાવું પડે છે. તારે જો આત્મ-કલ્યાણ કરવું હોય તો ખાટવાનો માર્ગ કદિ છોડવો નહિ અથવા એ રસ્તો છોડે તો કદિ લાખ મેળવવાની આશા રાખવી નહિ. આ ભાવાર્થ જરા ખેંચીને આણેલો જણાય છે, છતાં વિચારવા યોગ્ય છે.

मूषक साप होयगो आखर,
तातें अलच्छि कहावे साधो भाइ० २

"આ ગાંડો જમીનમા ધન દાટે છે (તેથી) પોતાના મ્હોઢા ઉપર ધૂળ નાખે છે. છેવટે (મરીને) ઉંદર કે સર્પ થશે અને તેથી (તેને) અલક્ષ્મી કહેવામા આવે છે"

ભાવ—પૈસાને ચોર ચોરી ન જાય, રાજા લુટી ન જાય ઇત્યાદિ અનેક કારણોથી અથવા તે સાત પેઢી સુધી ચાલે એવી તૃષ્ણાથી આ ગાંડાભાઈ પૈસાને જમીનમા દાટે છે પૈસાને અગે અનેક પ્રકારના મૂર્ખાઈ ભરેલા વિચાર વગરના આચરણોમાનું આ પણ એક આચરણ છે. પણ પ્રથમ તો પૈસા દાટવા સારૂ ખાડો ખોદે ત્યારે જ પોતાના મુખ ઉપર બહુ ધૂળ ચઢાવે છે અને પૈસા જમીનમા દાટ્યા પછી તેના ઉપર ધૂળ માટી છાંદી ખાડાનુ મ્હોં બધ કરે છે ત્યારે વાસ્તવિક રીતે તે પોતાના મ્હોં ઉપર જ ધૂળ વાળે છે ધનને અગે આ જીવનુ ગાંડપણુ તો વિચારો! પોતે પૈસાનુ દાન કે તેનો ભોગ કરી શક્તો નથી પણ પોતાની સતતિ જાણે તદ્દન નિર્માલ્ય થવાની છે એવી ધારણા ધારી ધનને ધરતીમા દાટી મૂકવા સારૂ ખાડા ખોદે છે, હવે તે બાબતનુ પૃથક્કરણ કરી જોઈએ તો તેમા તેની કેટલી ગાંડાઈ—મૂર્ખતા છે તે જણાશે ઘણી વખત તો પોતે ધન દાટ્યા પછી તે હકીકત છુપી રાખવા સારૂ કોઈને સ્થળ કે દાટવાની હકીકત કહેતો નથી અને અચાનક મરણ થતા તે હકીકત તેની સાથે જ મરણ પામે છે અને દાટેલુ ધન ભૂમિમા જ રહે છે સતતિ માટે ધનસગ્રહ કરવો એમા એક એવી માન્યતા ગૌણપણે રહેલી છે કે પોતાની પ્રજા શક્તિ વગરની અને નશીબ વગરની થશે હવે આ બન્નેમાથી એક પણ પ્રકારની પ્રજા થાય તો ધન તેની પાસે ટકી શકતુ નથી એ સુસ્પષ્ટ છે ધનની વાસનામા પોતે મરણ પામીને ધન ઉપર સર્પ કે ઉંદર થઈ તેની ચોકી કરે છે અને તે ધન તેના મૃત્યુ માટે થાય છે ધન-

---

૨ ધરતીમે=જમીનમા. ગાડે=દાટે બેરે=બાઉરો, ગાંડો મૂર=ધૂળ આપ મુખ=પોતાના મ્હોઢાપર. લ્યાવે=લાવી નાખે છે મૂષક=ઉંદર. હોયગો=થશે. આખર=છેવટે (મરીને) તાતેં=તેથી. અલચ્છિ=અલક્ષ્મી, લક્ષ્મી નહિ તે કહાવે=કહેવાય છે

મૂર્છા આવી રીતે તેને અનેક ઉપાધિનું ભવાંતરમાં પણ કારણ બને છે. આવાં અનેક કારણોને લઈને ધનને અલક્ષ્મી કહેવામાં આવે છે. લોકો એને નશીબની દેવી, પૂજ્ય સ્થાનને યોગ્ય અને સર્વ ગુણનું સ્થાન ગણે છે તે માત્ર તેનાપરના મૂર્ખાઈ ભરેલા રાગને લઈને જ છે, વસ્તુતઃ તે લક્ષ્મી નથી પણ અલક્ષ્મી છે, તે સ્વતઃ નિર્ધન છે અને જેની પાસે આવી લક્ષ્મી છે તે લક્ષ્મીવાન્ નહિ પણ અલક્ષ્મી એટલે न लक्ष्मिः विद्यते यस्य सः अलक्ष्मिः લક્ષ્મી વગરના, ધન વગરના, નિર્ધનના નામને યોગ્ય છે. કોઇ પણ પ્રકારની આત્મલક્ષ્મી તે વાસ્તવિક લક્ષ્મી છે; તેવી લક્ષ્મી ધનમાં નથી અને તેથી તેના વડે યુક્ત પુરૂષોને લક્ષ્મીવાન્ કહેવા એ લક્ષ્મીનાં સ્થૂળ સ્વરૂપ તરફ જ લક્ષ્ય બતાવે છે. એ સ્થૂળ લક્ષ્મીની સેવા કરનારા હેતુ વગર અને સાધ્ય વગર એની પ્રાપ્તિ માટે દોડાદોડ કર્યાં કરે છે, એની ખાતર અનેક પ્રકારનાં દુઃખો સહન કરે છે, એની ખાતર મૂર્ખ શેઠીઆઓની ખુશામત કરે છે, એની ખાતર અનેક પ્રકારના નાચ નાચે છે. આવી રીતે પોતાના મુખપર શ્યામતા લાવનાર અને લક્ષ્મીના નામને યોગ્ય નહિ એવી લક્ષ્મીના પતિઓ એને જમીનમાં દાટીને કે તીજોરીમાં ભરીને એનો દાનાદિક વ્યાપારમાં ઉપયોગ કરતા નથી, પોતે તેનો ઉપભોગ કરતા નથી અને છેવટે અનેક ક્લિષ્ટ કર્મરૂપ શ્યામતા વહોરી લઈને ભવાંતરમાં દુર્ગતિમાં રખડે છે.

એ સ્થૂળ લક્ષ્મી મુખપર શ્યામતા કેમ લાવે છે તેનાં અનેક દૃષ્ટાંતો શાસ્ત્રમાં અને ઇતિહાસમાં પ્રસિદ્ધ છે. ધવળશેઠ લક્ષ્મીનો પુજારી તેની ઉપાસનામાં કેવી ગતિ પામ્યો તે આપણે શ્રીપાળના રાસમાં સાંભળીએ છીએ; મમ્મણ શેઠ મોટો લક્ષ્મીપતિ રાતે નદીના પૂરમાંથી લાકડાં ખેંચનારો માત્ર તેલને ચોળા ખાતો હતો; તેવી જ રીતે બીજા અનેક ધનના સ્વામીઓ ધૂળમાં રગદોળાયા સાંભળ્યા છે, અનુભવ્યા છે, જોયા છે. પોંપી અને સીઝરના ઘાટ જોઈએ, ઔરંગજેબનો રાજ્યલોભ જોઈએ, હૈદરઅલ્લી યા ટીપુ સુલતાનના કાવાદાવા જોઈએ તો સર્વ વાતનું એક જ પરિણામ આવતું જણાશે કે લક્ષ્મીપતિઓને અલક્ષ્મી–નિર્ધન કહેવા એ જ હકીકત વાસ્તવિક છે. વળી ધન વાપરવાથી જ વધે છે, દાટવાથી વધતું નથી, એટલું જ નહીં પણ

ત્યાને ત્યા ટકી રહેતુ નથી વસ્તુપાળ તેજપાળ ધોળકાથી શ્રી શત્રુજય જતા રસ્તે ધાડનો ભય થતા એક ખેતરમા ધન દાટવા ગયા ત્યા તેમને સામો ધનનો કળશ–ચરૂ પ્રાપ્ત થયો જેનો વ્યય તેઓએ શ્રી સિદ્ધાચળપર કર્યો, પણ એ પ્રસગે તેજપાળની પતિવ્રતા સ્ત્રી અનુપમા દેવી ધનનુ સ્વરૂપ જે બતાવે છે તે આ ગાથામા કહેલી હકીકતને વાસ્તવિક બનાવે છે ધનની ઉપર વાસના રહે તો મરણ પામીને તેના ઉપર સર્પ કે ઉંદર થઈ ચોકી કરવી પડે છે, વૃક્ષરૂપે તેના ઉપર મૂળ નાખીને રહેવુ પડે છે, તે ઉપરાત મનુષ્યભવમા વહાણપર ચઢી પરદેશ રખડવુ પડે છે, સમરાગણમા ઝુકાવવુ પડે છે અને દેવગતિમા વ્યતરાદિક અધમ જાતિમા અવતાર લઈ ધનપર ચોકી કરવી પડે છે–આવી રીતે સર્વત્ર એની મૂર્છા આ જીવને હેરાન કર્યા કરે છે એની પ્રાપ્તિમા દુ ખ છે, એના વ્યયમા ઉપાધિ છે, એના રક્ષણમા ત્રાસ છે આવી રીતે લક્ષ્મીની શુ સ્થિતિ છે તે વિચારી મમતાનો ત્યાગ કરો અને સમતાને ધારણ કરો, તેનામા રગ જમાવો અને તેમા લય પામો. લક્ષ્મી પ્રાપ્ત ન થઈ હોય તેણે તેટલા માટે જરા પણ મુંઝાવુ યોગ્ય નથી, કારણ તેના પતિઓ અનેક પ્રકારની ઉપાધિ જ ભોગવે છે તે દૈવયોગે પ્રાપ્ત થઈ હોય તો તેનો શુભ વ્યય કરવો કે જેથી લાભ થાય

समता रतनाकरकी जाइ,
अनुभव चंद सुभाइ;
कालकूट तजी *भावमें श्रेणी,
आप अमृत ले आइ. साधो भाइ० ३

"સમતા રત્નની ખાણ–સમુદ્રની દીકરી છે, અને અનુભવરૂપ ચદ્રમા તેનો ભાઈ થાય છે કાલકૂટ વિષને તજીને શુભ પરિણામની ધારારૂપ અમૃત તે પોતે લઈ આવી છે"

---

* ભાવમેં ને બ ડે બને મતમા 'ભવમેં' એ પાઠ છે

૩ રતનાકર=રત્નાકર, સમુદ્ર જાઈ=દીકરી. ચદ=ચદ્ર, ચદ્રમા સુભાઈ=સગો ભાઈ, ધણુ કાલકૂટ=મહા આકરૂ ઝેર. ભાવમેં શ્રેણી=શુભ પરિણામની ધારા. આપ=પોતે લે આઈ=લઈ આવી

ભાવ—મત્સ્ય પુરાણમાં એવી કથા છે કે દેવતાઓએ મેરૂ પર્વતનો મંથન દંડ અને વાસુકી સર્પનું દોરડું બનાવી રત્નો શોધવા માટે સમુદ્ર જે રત્નાકર—રત્નની ખાણ કહેવાય છે તેનું મંથન કર્યું અને તેમાંથી ચૌદ રત્નો બહાર કાઢ્યાં જેનાં નામો નીચેના શ્લોકમાં બતાવ્યાં છે.

लक्ष्मीः कौस्तुभपारिजातकसुरा धन्वन्तरिश्चन्द्रमाः,
गावः कामदुघाः सुरेश्वरगजा रंभादि देवाङ्गना;
अश्वः सप्तमुखो विषं हरिधनुः शङ्खोऽमृतं चाम्बुधे,
रत्नानीह चतुर्दश प्रतिदिनं कुर्युः सदा मङ्गलम् ॥

લક્ષ્મી, કૌસ્તુભ રત્ન, પારિજાતક પુષ્પ, સુરા (મદિરા), ધન્વન્તરિ વૈદ્ય, ચંદ્ર, કામદુધા ગાય, ઐરાવણ હાથી, રંભા વિગેરે દેવાંગના, સાત મુખવાળો અશ્વ, વિષ (કાળકૂટ ઝેર), ઇંદ્ર ધનુષ્ય, શંખ અને અમૃત. આ ચૌદ રત્નો મંથન કરીને શોધી કાઢ્યાં, તે દંતકથા ઉપર આ ગાથામાં ઉપમાન કરી બતાવ્યું છે. ઉપરના શ્લોકમાં જોયું હશે કે ચૌદ રત્નોમાં પ્રથમ લક્ષ્મી પ્રાપ્ત થઈ છે. સ્થૂળ લક્ષ્મીને તો લક્ષ્મીનું નામ આપવું તદ્દન અયોગ્ય છે એ ઉપરની ગાથામાં વિસ્તારથી જોઈ ગયા. જે નિરંતર પોતાના પતિનું સુખ વધારે, તેના હિતનું ચિંતવન કરે અને પતિને રાજી રાખવા જે નિરંતર પ્રયાસ કરે એનું નામ જ લક્ષ્મી કહી શકાય અને સમતા એ એવા પ્રકારની લક્ષ્મી છે તેથી તે જ લક્ષ્મી કહેવરાવવાને યોગ્ય છે.

આ સમતા રત્નાકરની દીકરી છે. અનંત જ્ઞાન દર્શન ચારિત્રાદિ અનેક રત્નના આકર ચિદાનંદઘન સ્વરૂપી ચેતનજીમાંથી તે નીકળી છે અને તેથી તે રત્નાકરની દીકરી છે એમ સમજવું. તે ચારિત્રરત્નના એક વિભાગ તરીકે તન્મય છે એમ સમજવું. હવે જ્ઞાનરત્નના એક વિભાગ તરીકે અનુભવ જેનું સ્વરૂપ આપણે આગળ બહુવાર વિચારી ગયા છીએ તે છે. સદસદ્વિવેક કરી વસ્તુસ્વરૂપને તેના યથાર્થ આકારમાં બતાવનાર આ અનુભવજ્ઞાનરૂપ ચંદ્રમા પણ ઉપરોક્ત રત્નાકરમાંથી નીકળે છે તેથી રત્નાકરની પુત્રી સુમતા અને પુત્ર અનુભવ એ બન્ને ભાઈ બહેન થાય છે.

હવે ઉપરોક્ત રત્નાકરમાં કાળકૂટ વિષ પણ છે. અશુભ ધ્યાનનું જ્ઞાન થવારૂપ હાલાહલ ઝેર ત્યાં છે. રત્નાકરની શુદ્ધ સ્થિતિમાં અશુભ

ધ્યાન હોય નહિ પણ જ્યારે ઉત્ક્રાન્તિની સ્થિતિમા ચેતન અશુભ કર્મફળથી યુક્ત હોય છે ત્યારે રત્નત્વ કાઇક શુભ પ્રચ્છન્ન અને કાઇક સ્પષ્ટ હોય છે તે પ્રસગે આ સમતા અને અનુભવ બ્હેન ભાઈ તે કાળકૂટ ઝેરનો ત્યાગ કરી શુભ પરિણામની ધારારૂપ અથવા પરિણામના તરગ એટલે ભાવ પરાવર્તનરૂપ શ્રેણી લઈ આવે છે અહીં કહેવાનો ભાવાર્થ એ છે કે અશુભ ધ્યાન-આર્ત અને રૌદ્ર આ જીવને સસારમા રઝળાવી કદર્થના કર્યા કરે છે અને તેથી તે કાળકૂટ ઝેર છે, કારણકે એનાથી ભવભ્રમણરૂપ દ્રવ્ય મરણ આ જીવના વારવાર થયા કરે છે એ કાળકૂટ વિષનો ત્યાગ કરાવી સમતા અને અનુભવ આ જીવમાં સદ્ધ્યાન ઉત્પન્ન કરી છેવટે તેની પ્રમત્ત અવસ્થા દૂર કરી અપ્રમત્ત સ્થિતિમા લાવી મૂકે છે અને ત્યાથી પણ શુભ પરિણતિરૂપ ધર્મ શુક્લ ધ્યાનમા ક્રમસર આગળ પ્રગતિ કરાવી શ્રેણીમા આ જીવને દાખલ કરી દે છે અપ્રમત્ત અવસ્થામા આવેલો જીવ ત્યાર પછી અષ્ટમ ગુણસ્થાનક (progressive stage)મા આવે છે ત્યારે તે શ્રેણી માડે છે અને તે સ્થિતિ એટલી આનદજનક છે કે એની મીઠાશ અમૃત સાથે સરખાવવી એ માત્ર સમજાવવા પૂરતુ જ છે, મતલબ એ સ્થિતિમા અમૃતથી પણ અનત ગુણી મીઠાશ છે ચૌદ રત્નો શોધતા દેવતાઓએ જેમ છેવટે અમૃત પ્રાપ્ત કર્યું તેમ આ સમતા અને ચદ્ર રત્નો પ્રાપ્ત થયા પછી પણ કોઈવાર અશુભ ધ્યાનરૂપ કાળકૂટ ઝેર પ્રાપ્ત થતા છતા પણ ચેતનજીને દૃઢ પુરૂષાર્થ કરી પ્રગતિ કરવા અને અમૃતને પ્રાપ્ત કરવા દેવતા પેઠે નિશ્ચય થયો તેથી અપ્રમત્ત અવસ્થા પ્રાપ્ત કરી શ્રેણીગત અમૃતધારાને છેવટે ચેતનજીએ પ્રાપ્ત કરી *

શ્રેણી બે પ્રકારની છે ઉપશમ અને ક્ષપક કષાયાગ્નિ ઉપર-ઉપરથી બુઝાય પણ અદર સત્તાએ રહે તેને ઉપશમ શ્રેણી કહે છે એ અવસ્થામા આગળ વધેલો જીવ પાછો અપક્રાન્તિ પામી નીચે ઉતરી જાય છે આવી ઉપશમ શ્રેણી એક ભવમા બે વખત કોઈ જીવ કરે છે ચારથી વધારે વખત એ શ્રેણી આખા સસારમા કોઈ

* આ ગાથાનો અર્થ ટબા ઉપરથી વિચાર કરીને લખ્યો છે અને તેમા જો કાઈ પણ સ્ખલના થઈ હોય તો તેને માટે હુ જવાબદાર છુ વિ ક

પણ જીવને થતી નથી. ક્ષપક શ્રેણીપર ચઢેલો જીવ તો એ જ ભવમાં સર્વજ્ઞત્વ પ્રાપ્ત કરી સર્વ આધિ વ્યાધિ ઉપાધિથી રહિત અજરામરત્વ-રૂપ મોક્ષને પ્રાપ્ત કરે છે. ઉત્ક્રાન્તિને અંગે આ શ્રેણી પ્રગતિનો માર્ગ બતાવે છે. એનું સ્વરૂપ કર્મગ્રંથાદિ પુસ્તકોથી ખાસ સમજવા યોગ્ય છે.

આવી રીતે સ્થૂળ લક્ષ્મી તો મુખપર ધૂળ નાખનારી અને અનેક પ્રકારે ઉપાધિ કરનારી છે અને સમતારૂપ લક્ષ્મી અમૃતને લાવી આપનારી છે તેથી વસ્તુસ્થિતિ સમજી સત્ અને અસત્ અથવા લાભ કરનાર અને હાનિ કરનાર પદાર્થ વચ્ચેનું અંતર જાણી તેનું વિવેચન કરી પોતાની સ્થિતિ સુધારવા સારૂ સમતાને ગ્રહણ કરવાનો નિર્ણય કરવો એ મુખ્ય આવશ્યકીય કર્તવ્ય છે.

लोचन चरण सहस चतुरानन,
इनतें वहुत डराइ;
आनंदघन पुरुषोत्तम नायक,
हित करी कंठ लगाइ. साधो भाइ० ४

"જેની હજાર ચક્ષુ છે, જેના હજાર પગ છે અને જે ચાર મુખ-વાળા છે તેનાથી તે (સમતા) બહુ ડરી ગઈ; આનંદસમૂહ પુરૂષોત્તમ નાયકે (તેનાપર) પ્રેમ કરીને તેને પોતાને ગળે વળગાડી."

*ભાવ-જેમનાં હજાર નેત્ર છે તે ઇંદ્ર તથા જેમના હજાર પગ છે તે શેષનાગ તથા ચાર મુખવાળા બ્રહ્મા તેનાથી સમતા બહુ ડરી ગઈ છે, મતલબ તેઓનાં હજાર નેત્ર, પગ અને ચાર મુખ જોઈ અસ્વાભાવિક રૂપ દેખી સમતા તેઓ પાસે જતી નથી અને તેથી તેઓમાં સમતા આવતી પણ નથી. તેથી છેવટે પુરૂષોત્તમ નાયક વિષ્ણુદેવે તેનાપર પ્રેમ લાવી તેને પોતાને ગળે વળગાડી. એટલે કે સમતાને

---

૪ લોચન=આંખ. ચરણ=પગ. સહસ=હજાર. ચતુરાનન=ચતુર્મુખ, બ્રહ્મા અથવા ચાર મુખે દેશના દેતા શ્રી જિનેશ્વર દેવ. ઈનતેં=એનાથી. ડરાઈ=ડરી ગઈ. પુરૂષોત્તમ નાયક=વિષ્ણુ અથવા પુરૂષમાં શ્રેષ્ઠ. હિત=હેત, પ્રેમ. કંઠ=ગળે લગાઈ=વળગાડી.

* આ ગાથાનો અર્થ કરવામાં જે દંતકથાદિકપર સૂચવન થયું છે તે બરાબર સ્પષ્ટ થતું નથી. અર્થનો ઝળકાટ તેથી બરાબર થતો નથી એટલું અત્ર કહી દેવું યોગ્ય છે. વિ. ક.

તેઓએ અંગીકાર કરી રજોગુણ અને તમોગુણ હોય ત્યા સમતાને સ્થાન મળતુ નથી, તેની હયાતી સત્ત્વગુણમા જ છે અને વિષ્ણુ સત્ત્વ-ગુણ બતાવનારા છે, તેથી ઇંદ્ર, શેષ કે બ્રહ્મા પાસે સમતા જતી નથી પણ વિષ્ણુ પાસે જાય છે એમ કહેવામા તે સત્ત્વગુણાવલબી છે એમ કહેવાનો આશય હોય એવી માન્યતા રહે છે

લક્ષ્મીની દતકથામા તે ઇંદ્ર અને શેષનાગથી ડરી ગઈ અને છેવટે વિષ્ણુદેવે તેને પોતાને ગળે વળગાડી એવી હકીકત જાણવામા આવી નથી તેથી દતકથા અનુસાર આ ગાથાનો અર્થ બરાબર બેઠો નથી તે સંબધી વિશેષ તપાસ કરવામા આવે છે કદાચ સમુદ્રમથનની કથા સાથે શેષ, ઇંદ્ર, બ્રહ્મા વિગેરેને સબધ હોય અને તેને અગે આ ગાથામા કાઈ ભાવ દાખલ કર્યો હોય તો તે પણ વિચારવા યોગ્ય છે

કષાયના ક્રોધ, માન, માયા, લોભ એ ચાર મુખ છે એટલે એ ચાર આકારમા એ દર્શન આપે છે અને તેને હજારો પગ છે, મતલબ તે પ્રવેશ અનેક રીતે કરે છે, તેમ જ તેની આખો પણ હજારો છે, કારણકે તે દરેક વસ્તુને જૂદા જૂદા આકારમા દેખે છે, એવા કષાયોથી સમતા બહુ ડરી ગઈ છે, કારણકે તેઓ હોય ત્યા એ રહી શકતી નથી તેથી છેવટે જ્યારે આનદઘન સમૂહ પુરૂષોત્તમ નાયક શ્રી જિનેશ્વર દેવને શરણે ગઈ ત્યારે તેઓએ તેને હિત કરનારી જાણીને પોતાને ગળે વળગાડી, મતલબ તેની સાથે દૃઢ આલિંગન કર્યું અને તેથી કષાયો તરફથી સમતાને જે પીડા થતી હતી તે દૂર થઈ પુરૂષોત્તમપણું પ્રાપ્ત કરવા સમતાની ખાસ જરૂર હોવાથી પુરૂષોત્તમ નાયકે જેમ લક્ષ્મીને પોતાને ગળે વળગાડી તેમ તમારે પણ તેની સાથે પ્રેમ જમાવવાની જરૂર છે—આ અર્થ પણ બધબેસતો આવે છે.

અથવા ચતુરાનન—ચારે મુખે દેશના દેતા શ્રી જિનદેવથી મમતા બહુ ડરી ગઈ અને સમતાને તે શ્રી પુરૂષોત્તમ નાયક પ્રભુએ પ્રેમ કરી ગળે વળગાડી—આ અર્થ કરવામા લોચન ચરણ સહસ શબ્દ તદ્દન રહી જાય છે અને પ્રક્રમભગ થાય છે

કહેવાની મતલબ એકજ જણાય છે કે સાધુ ભાઈઓ! આ મમતા જેની સોબતમા પડી તમે તમારૂ આત્મધન ગુમાવો છો તે તો

સર્વ પ્રકારે તમને નુકશાન કરનારી છે, એનાથી તમારો એક પણ અર્થ સરવાનો નથી અને સમતા તમને મોક્ષનાં સુખ નજીક લાવી આપે તેવી છે; તેથી તેના સંબંધમાં આ પદમાં જે જે કારણો બતાવ્યાં છે તે વિચારી તમારી પરિણતિ સુધારો, તમારા પ્રત્યેક કાર્યમાં સમતા લાવો અને પછી છેવટે સ્થૂળ કાર્યો તરફ જ સમતા લાવો, મતલબ એ સંસારદશા છોડી દઈ, એના ઉપર સમતા લાવી, સાધક દશાને માર્ગે ચઢી જાઓ અને જેમ બને તેમ આત્મગુણ પ્રકટ કરવાના વિશાળ માર્ગમાં નિરંતર આગળ વધો; ત્યાં પણ તમને મમતા તરફથી વારંવાર પશ્ચાત્ અપકર્ષણ થયા કરશે પણ એના પ્રેમની અલ્પતા અને તેનાં ભયંકર પરિણામો વારંવાર વિચારી તેને વિસરી જાઓ, તેના તરફ તિરસ્કાર બતાવો અને તેનો દૃઢ નિશ્ચયપૂર્વક ત્યાગ કરો એટલે તે તમને કાંઈ કરી શકશે નહીં.

પદ એકત્રીશમું, શ્રીરાગ.*

कित जांनमतें हो प्राणनाथ,
इत आय निहारो घरको साथ. कित० १

"કોઈ જાણકારના મત પ્રમાણે હે સ્વામી! અહીં આવીને આપનો નિજ પરિવાર જુઓ."

†ભાવ–પ્રથમ પંક્તિ અશુદ્ધ હોય તેમ જણાય છે, તેને બદલે 'ઉત કહાં જાત હો પ્રાણનાથ' એમ પાઠ હોય તો અર્થ બરાબર બેસતો આવે છે. પરંતુ મૂળ પાઠમાં આવો ફેરફાર કરવાનો સંશોધનકાર અને વિવેચનકારનો અધિકાર નથી. આ પાઠ પ્રમાણે સુમતિ ચેતનજીને કહે છે કે હે મારા નાથ! તમે ક્યાં જાઓ છો? હે પતિ! તમે એકવાર અહીં આવી તમારો પોતાનો પરિવાર–સગા સ્નેહીઓ

---

* ચાલતા રાગોમાં એ 'આઈ સુંદર નાર કર કર શૃંગાર'ના લયમાં ચાલશે.

૧ કિત=કોઈ. જાંનમતેં=જાણકારના મત પ્રમાણે. પ્રાણનાથ=સ્વામી. ઈત=અહીં. આય=આવીને. નિહારો=જુઓ. ઘરકો=પોતાનો, નિજ. સાથ=પરિવાર.

† આ આખું પદ અશુદ્ધ છે તેમ જ તેનાપર ટબો બિલકુલ નથી તેથી અર્થ કરવામાં ઘણો આધાર આગળ પાછળના સંબંધ ઉપર રાખ્યો છે.

સંબધીઓ મિત્રો વિગેરે છે તેને જુઓ તો ખરા ચેતનજીને પોતાનુ ઘર છોડીને પારકા મદિરે (વિભાવદશામા) રખડવાની ટેવ પડેલી છે અને ત્યા જઈ માયા મમતા સાથે વિલાસ કરવામા તેને આનદ આવે છે એ માયા મમતા કેવી રીતે વચક શઠ સચક અને ખોટા ખત ખતવનારી છે, તે આપણે નવમા પદમા વિસ્તારથી જોઈ ગયા છીએ અને તેમા એમ પણ જોયુ છે કે મમતા હરેક પ્રકારે ચેતનનુ અહિત કરનારી છે અને સમતા સિવાય કોઈ પણ તેનું હિત કરનાર નથી, છતા ચેતનજી તો માયા મમતાના ઉપરઉપરના રાગથી લલચાઈ જઈ તેના મદિરે વિભાવદશામા પડ્યા રહે છે એટલુ જ નહિ પણ પોતાની શુદ્ધ પતિવ્રતા સાધ્વી સુમતિ (સ્વભાવદશા)ની સાથે વાત પણ કરતા નથી, તેની દરકાર પણ કરતા નથી અને પારકા મદિરે રખડવાની ટેવને લીધે પોતાના બીજા સગાસબધીઓ જેવા કે ક્ષમા, માર્દવ, આર્જવ, સત્ય, શૌચ આદિ ધર્મબધુઓ તેને પણ વિસરી ગયા છે અને તેઓની સાથે ઓળખાણ પણ રાખતા નથી માયા મમતા તેને એવુ મદિરાપાન કરાવે છે કે તેના ઘેનમા ચેતનજી સ્વભાવને યાદ પણ કરતા નથી બાર વરસ સુધી કોશાને ઘરે રહેતી વખતે સ્થૂલીભદ્રને પોતાના સગા કે સબધીઓ યાદ પણ આવ્યા નહોતા અને તેઓની સાથે વાત કરવાની પણ તેને ઈચ્છા થઈ નહોતી, તેવી રીતે ચેતનજી હાલ તો માયા મમતા સાથે એવા દૃઢ આસક્ત થઈ ગયા છે કે પોતાના પરિવાર સામે દૃષ્ટિ પણ કરતા નથી. આવે વખતે સમતા—ચેતનજીની પત્ની જરા પ્રસગ લઈને તેને પોતાના ઘરનુ અને વેશ્યામદિરનું સ્વરૂપ તેના યથાસ્થિત આકારમા બતાવી આપે છે. ચેતનજીએ તે રાજીખુશીથી સાભળ્યુ કે સાભળતી વખત પણ કાન આડા હાથ ધર્યા તે માલૂમ નથી પણ અર્ધા મનથી સાભળ્યુ હશે એમ જણાય છે. એ હકીકત ચેતનજીને પોતાને પૂછવાથી જ જણાઈ આવશે

અહીં તો કોઈ વખત મહા પ્રયાસે અથવા અનાયાસે સુમતિને મદિરે ચેતનજી આવી ચઢ્યા હશે તેને જોઈ સમતા ચેતનજીના મનની જરા ડામાડોળ સ્થિતિનો લાભ લઈ કહે છે તે નોંધી રાખ્યુ છે. "હે નાથ! મારા પતિ! તમે ત્યા ક્યા જાઓ છો? તમે મારી સામુ

જોતા નથી એ તો આપને યોગ્ય લાગતું હશે, પણ આ તમારો પરિવાર છે તેને તો જુઓ. મારી સામું ન જુઓ તો ખેર, પરંતુ આ તમારા પરિવાર સામું જોઇને પણ આ મંદિરે પધારો. તમે જ્યાં ભટકો છો ત્યાંની વાસ્તવિક સ્થિતિ શું છે તે જરા આપને કહું છું તે સાંભળો."

મૂળ પાઠ ઉપર આપ્યો છે તે સર્વ પ્રતોમાં છે તેથી તે પ્રમાણે અર્થ કરવા યત્ન કરવો જોઇએ. તેના બે અર્થ થઈ શકે છે. એક અર્થ તો 'જાણકારના મતે તમે તમારો પરિવાર જુઓ. તમે હાલ તો વિષય કષાય પ્રમાદને જ તમારા પરિવાર તરીકે જાણો છો અને તેઓના જ સંબંધમાં રાજી રહો છો, પણ તે અયુક્ત છે; કારણકે એને તમે તમારો પરિવાર સમજો છો તે અજ્ઞાનતાને લીધે છે. જ્ઞાની અથવા સર્વજ્ઞના મત પ્રમાણે અથવા ડાહ્યા માણસોના મત પ્રમાણે આપનો પરિવાર કયો છે તે આપ વિચારી જુઓ.' એમ થાય છે અને બીજો અર્થ એમ થાય કે હે પ્રાણનાથ! તમે ક્યાં જઇને નમો છો તે તો વિચારો, તમે અહીં આવીને તમારા ઘરનો સાથ-પરિવાર કયો છે તેનું અવલોકન કરો. તમે હાલ જેને પૂજ્ય ધારીને નમો છો તેની આંતરિક સ્થિતિ શું છે, તેનું વસ્તુસ્વરૂપ શું છે તે જરા વિચારો, જુઓ, તપાસો અને પછી તમને યોગ્ય લાગે તે કરો. આ પ્રમાણે અર્થ કરવામાં 'કિત જા નમતે' એવું પદચ્છેદ થાય છે, પણ તે અર્થ સંબંધને અનુરૂપ નથી. અત્ર તો સ્વસ્વરૂપની વિરૂદ્ધતા જણાવવી છે તેથી આ અર્થ યોગ્ય નથી.

હવે સુમતિના મંદિરમાં (સ્વભાવદશામાં) શું છે અને મમતાના ઘરમાં (વિભાવદશામાં) શું છે તેની સરખામણી કરતાં સુમતિ આગળ ચલાવે છે અને ચેતનજી તેની સન્મુખ ઊભા ઊભા સાંભળે છે.

उत माया काया कवन जात,
***यहु जड तुम चेतन जगविख्यात;**
उत करम भरम विषवेलि संग,
इत परम नरम मति मेलि रंग. कित० २

* 'યહુ' ને બદલે ઉબે-ઉઠે એવો પાઠાંતર છે. અર્થ એક જ છે.

૨ ઉત=ત્યાં. કાયા=શરીર. કવન=કઈ. જાત=જાતિના છે. યહુ=તે સર્વ. જડ=અચેતન, પૌદ્ગલિક. જગવિખ્યાત=પ્રસિદ્ધ હકીકત છે. કરમ=કર્મ. ભરમ=ભર્મ. વિષવેલિ=ઝેરી વેલડીનો. પરમ=ઉત્કૃષ્ટ. નરમ=નમ્ર. મેલિ=એકત્રિત.

"ત્યાં માયા અને શરીર કઈ જાતિના છે? તે સર્વ જડ અચેતન છે અને તમે ચેતન છે। એ પ્રસિદ્ધ હકીકત છે (વળી) ત્યાં કર્મના ભ્રમરૂપ વિષવેલડીને। સંગ છે અને અહીં મહા નગમ બુદ્ધિના એકત્રિત થવારૂપ રંગ છે"

ભાવ—મારા નાથ! તમે વિભાવદશામાં ભમ્યા કરો છો પણ ત્યાં તો માયા, મમતા અને શારીરિક વાર્તા જ તમને પ્રાપ્ત થશે છળ કપટ કરી આત્મવંચના કરવી, મારૂં મારૂં કરી સંસારને ચાટ્યા કરવો અને શરીરની શુશ્રૂષા કરી તેને પાળવું, પોષવું અને તેને માટે સંખ્યાબંધ ઉપાધિઓ કરવી એ સર્વ આપને વિભાવદશામાં પ્રાપ્ત થશે ત્યાં માયા મમતા આપની સ્ત્રીઓ થવા આવશે, પરંતુ તે બન્ને કઈ જાતિની છે તેનો તો આપ વિચાર કરો લગ્નસંબંધ કરતી વખત સ્ત્રીની ખાનદાની અને કુળ વિગેરે ખાસ જોવામાં આવે છે. હલકા કુળની સ્ત્રી સાથે લગ્ન થઈ જાય તો આખો ભવ બગડે છે એ જાણીતી વાત છે સંસારમાં રહેવાનું હોય અને સ્ત્રી તરફની પ્રતિકૂળતા હોય તો આખું જીવન ધૂળધાણી બને છે એ વિષયપર વધારે લખવાની જરૂર રહેતી નથી, દરરોજના સામાન્ય અનુભવનો તે વિષય છે લગ્નસંબંધ કરતી વખતે આપણે કન્યાની જાતિ વિગેરે જોઈએ છીએ તેમ જ યૂરોપ અમેરિકામાં પણ સરખી પંક્તિ જોવામાં આવે છે, પણ આ તમારા માયા મમતાના સંબંધમાં તો તદ્દન વિપરીત જાતિનો સંબંધ છે. તે અચેતન-પૌદ્ગલિક-જડ છે અને તમે ચેતનસ્વરૂપ આત્મા છો, એ વાર્તા સર્વ જાણે છે, જગજાહેર પ્રસિદ્ધ હકીકત છે અથવા માયા મમતા જડ-અજ્ઞાન છે અને તમે વ્યક્ત અવ્યક્તરૂપે અનંત જ્ઞાનના ધારણ કરનારા છો, ત્યારે આવી મૂર્ખ સ્ત્રીઓ સાથેના સંબંધથી તમારી ભવિષ્યની પરણ્યા પછીની જીંદગી કેમ જશે તેનો જરા વિચાર કરો. મૂર્ખ સાથે સંબંધ કરી તમારે તમારો ભવ બગાડવો હોય તો તમારી ઇચ્છા, બાકી સ્પષ્ટ રીતે જણાય છે કે તમારો અને માયા મમતાનો સંબંધ જો કે ઘણા કાળનો છે પણ તે તમારા કુળને અનુરૂપ નથી

વળી હે મારા પતિ! એ વિભાવદશામાં કર્મનો બંધ થાય છે અને થવાનો છે. જેટલો કાળ વિભાવદશામાં રહેવાનું થશે તેટલો કાળ

નવીન અશુભ કર્મબંધ કરી ચેતનજી ભારે થતા જવાના છે એમાં જરા પણ સંદેહ નથી, કારણકે વિભાવદશામાં કર્મનો આકર્ષ બહુ થાય છે. તેથી તે દશામાં અનેક નિબીડ કર્મ બંધાતાં જશે અને પછી તમને એટલા બધા ભૂલાવામાં નાખી દેશે અને અત્યાર સુધીમાં નાખી દીધેલા પણ છે કે વિભાવદશા કઈ અને સ્વભાવદશા કઈ તેનું પણ તમને ભાન રહેશે નહિ અને તેથી એવા ભ્રમમાં પડી જશો કે વિભાવદશાને જ સ્વભાવદશા માની લેશો. વળી આ એક જ પ્રકારનો ભ્રમ નહિ પણ તેને યોગે તે દશામાં બીજા પણ અનેક પ્રકારના ભ્રમો તમને થશે. જ્યાં સુખ મળવાની સ્વપ્ને પણ આશા નહિ હોય ત્યાં સુખ શોધશો, અથવા અમુક કાર્યમાં સુખ હશે કે નહિ તેનો અવ્યવસ્થિત વિચાર કરશો. અરે! વાસ્તવિક સુખ શું છે અને ક્યાં છે અને કેમ મળે તેનો તમને વિચાર આવતો પણ અટકી જશે અને આવા અનેક ભ્રમમાં તમે અવ્યવસ્થિતપણે ઘસડાયા કરશો. આ ઉપરાંત વળી વિભાવદશામાં તમને વિષયપિપાસારૂપ વિષવેલડીનો સંગ થશે. વેલડીનો સ્વભાવ છે કે તે નિરંતર વૃદ્ધિ પામ્યા કરે અને ઊંચી ચઢી તેના આશ્રિતને ચો તરફથી એવી વીંટી લે કે પછી આશ્રય પોતે ત્યાંથી–તેનાથી દૂર ખસી શકે જ નહિ. વિષયો ભોગવવાની ઇચ્છારૂપ આવી વિષવેલડી જે તમને ભ્રમને લીધે અમૃતવેલી લાગતી હશે તે તમને ચો તરફથી ઘેરી લઈ કોઈ પણ બાજુ જવા દેશે નહિ અને આખો વખત તમને પોતાના કબજામાં રાખી મૂકશે.

આવી રીતે વિભાવદશામાં કર્મભ્રમ અને વિષવેલીનો સંબંધ છે અને તે પ્રત્યેક તમને અનેક પ્રકારના ત્રાસ ઉપજાવનારા છે, તમને રખડાવનારા છે, તમારી સ્વતંત્ર વિચારશક્તિપર મજબૂત કાબુ મેળવી તમારી નિર્ણયશક્તિ, તુલનાશક્તિ અને ન્યાયબુદ્ધિને ઉથલાવી નાખનારા છે, અને અહીં સ્વભાવદશામાં પરમ નરમ મતિ જે હું–સમતા તેની સાથે એકત્ર રંગ જામે તેમ છે. સમતા મહા ઉત્કૃષ્ટ નમ્ર સ્વભાવની છે એ તો તેના નામ ઉપરથી જ જણાય છે અને વળી તેની સાથે જ્યારે પ્રેમ થાય ત્યારે તે એવો રંગ જમાવે છે કે એમાં દ્વિધા ભાવ રહેતો જ નથી અને મનમાં જરા પણ ભ્રમ કે શોક થતો નથી. આવી રીતે વિભાવદશામાં અને સ્વભાવદશામાં શું છે તે બતાવી

સમતા ચેતનજીને એકવાર વધારે વિજ્ઞપ્તિ કરે છે કે હે નાથ! તમે આપણે મંદિરે પધારી આપણો પરિવાર કેવો છે તે જરા અવલોકન કરી જુઓ, આપે માયા મમતા સાથે સંબંધ કરી જોયો છે, હવે જરા થોડા વખત એ જડ સંબંધ મૂકી તમારી ખાનદાની અને ઉચ્ચ કુલને યોગ્ય મારો સંબંધ કરો અને પછી તેનું પરિણામ તપાસો

ચેતનજીને ગળે એ હકીકત બરાબર ઉતરે તેટલા માટે સમતા હજુ પણ એ જ મુદ્દાપર સવિશેષપણે તેમનું ધ્યાન ખેંચે છે

उत काम कपट मद मोह मान,
इत केवल अनुभव अमृत पान;
आली कहे समता उत दुःख अनंत,
इत *खेलहु आनंदघन वसंत. क्ति० ३

"ત્યાં (વિભાવદશામાં) નાના પ્રકારની ઇચ્છાઓ, છળ કપટ, આઠ મદ, અજ્ઞાન અને અભિમાન છે અને અહીં (સ્વભાવદશામાં) માત્ર કેવળ આત્મસ્વરૂપના બોધરૂપ અમૃતનું પાન કરવાનું છે સખી કહે છે હે બહેન સમતા! ત્યાં પાર વગરનું દુઃખ છે અને અહીં આનંદરાશિ ભગવાન્ વસંતોત્સવ ખેલે છે"

ભાવ–વિભાવદશામાં અને સ્વભાવદશામાં પાન કરવાનું હોય છે પણ બન્ને પીણામાં તફાવત બહુ છે એકમાં વિવિધ પ્રકારની ઇચ્છાઓ થાય છે, મને આ વસ્તુ મળો, તે મળો એવી કામના વારંવાર થયા કરે છે, વસ્તુ પ્રાપ્ત થયા પહેલાં તેને માટે એવી દૃઢ ઇચ્છા રહે છે કે જાણે તે વગર ચાલી શકશે નહિ, વસ્તુ પ્રાપ્ત થયા પછી તેપરનો રાગ થોડા વખતમાં ઉતરી જાય છે તે પૌદ્ગલિક સર્વ વસ્તુઓ માટે અવલોકન કરી જોનારને જણાય તેમ છે, વળી એ દશામાં અનેક પ્રકારના છળ કપટ, છેતરપીંડી, દંભ કરવા પડે છે, ખોટા રૂપ અને મુખાકૃતિ ધારણ કરવા પડે છે અને મનના વિચારો, ભાષાના વચનો અને

* ખેલહુને બદલે 'ખેલે' એવો પાઠાંતર બી. મા. ની બુકમાં છે

૩ કામ=નાના પ્રકારની ઇચ્છા. કપટ=છળ. મદ=આઠ પ્રકારના અહંકાર. મોહ=અજ્ઞાન. માન=અભિમાન. આલી=સખી. અનંત=છેડા વગરનું. ખેલહુ=ખેલે છે, રમે છે. વસંત=વસંતોત્સવ.

કાયાની પ્રવૃત્તિમાં પ્રત્યક્ષ વિરોધ અનુભવવો પડે છે; વળી એ દશામાં જાતિ, લાભ, કુળ, ઐશ્વર્ય, તપ, વિદ્યા, બળ અને ધનના મદ થાય છે; તેમ જ ત્યાં અજ્ઞાનનું એટલું બધું જોર રહે છે કે તેથી વિવેકચક્ષુ કદિ ઉઘડતાં જ નથી અને વળી ત્યાં અભિમાન પણ વારંવાર થયા કરે છે. આવી રીતે વિભાવદશામાં વિષય કષાયની પરિણતિ પ્રબળ પણે વર્તે છે અથવા ષડ્રિપુ આ જીવ ઉપર વારંવાર વિજય મેળવી પોતાનું સામ્રાજ્ય સ્થાપન કરે છે, તેથી તેને વિભાવદશામાં આવી ક્લિષ્ટ પરિણતિના રસનું પાન થાય છે અને તેનો કેફ ચડે છે. પછી જેમ ભર્તૃહરિ કહે છે તેમ

> आदित्यस्य गतागतैरहरहः संक्षीयते जीवितं,
> व्यापारैर्बहुकार्यभारगुरुभिः कालो न विज्ञायते ।
> दृष्ट्वा जन्मजराविपत्तिमरणं त्रासश्च नोत्पद्यते,
> पीत्वा मोहमयीं प्रमादमदिरामुन्मत्तभूतं जगत् ॥ १ ॥

'સૂર્યનો ઉદય થાય છે અને અસ્ત થાય છે, તેમ તેની સાથે જીવનનો ક્ષય થતો જાય છે, કામધંધાની ધમાલમાં કાળ પસાર થતો જાય છે તે જણાતું નથી અને જન્મ, મરણ, વૃદ્ધાવસ્થા અને વિપત્તિ જોઇને મનમાં ત્રાસ પણ થતો નથી, ખરેખર મોહરૂપ પ્રમાદમદિરા પીને આ દુનિયા ગાંડી થઈ ગઈ છે.'

આવી રીતે અજ્ઞાનના કેફમાં આ પ્રાણી ગમે તેવું વર્તન કરે છે, ગમે તેવું બોલે છે અને ગમે ત્યાં રઝળે છે; એનાં કાર્યમાં એક તત્ત્વ દેખાશે નહિ, એના વિચારમાં એકસરખાપણું પ્રાપ્ત થશે નહિ, એના વર્તનમાં એક નિયમ દેખાશે નહિ. મદિરાકેફથી મત્ત થયેલો મૂર્ખ જેમ અસ્તવ્યસ્તપણામાં ડોલાં ખાય એમ જરાકમાં એને અભિમાનના શિખરપર ચઢેલો જોશો અને જરાકમાં એને તરકટ છળ પ્રપંચ કરતો જોશો, જરાકમાં એ વિષયની ઇચ્છા કરશે અને જરાકમાં પોતાની નાની વાતની મોટી બડાઇ મારવા મંડી જશે. વળી કોઇવાર વૈરાગ્યની વાતો ઉપર ઉપરથી કરવા લાગશે તો કોઇવાર કામકથા, રાજકથા, દેશકથામાં એકરંગી થઇ જશે. આવી રીતે ઢંગધડા વગરનું તેનું વર્તન એક મદિરા પીધેલ માણસની સાથે જ સરખાવી શકાય તેમ છે. વિભાવ-દશામાં આવી રીતે કામ કપટ મદ મોહ માનનું પાન કરવાનું છે.

અને હે નાથ! આ સ્વભાવદશામા તો માત્ર યથાર્થ સ્વરૂપજ્ઞાનના બોધરૂપ અનુભવઅમૃતનુ જ પાન કરવાનુ છે એમા વસ્તુસ્વરૂપને તેના યથાર્થ આકારમા બતાવી તેને તદ્રૂપે ઓળખાવી દેવુ અને તે વિચારમા આ જીવને મગ્ન રાખવો એ અનુભવજ્ઞાન છે. તેમા જેમ જેમ વિશેષ મગ્નતા થતી જાય છે તેમ તેમ તેની મીઠાશ વધતી જાય છે અને તેના પાનમા અધિક અધિક આનદ થતો જાય છે વિભાવદશામાં અજ્ઞાનતાનુ જોર છે અને સ્વભાવદશામા અનુભવઅમૃતનુ પાન છે.

સમતા કહે છે કે હે સુમતિ! વળી તે વિભાવદશામા પાર વગરનુ દુ.ખ છે ત્યા કર્મનો બધ એટલો થાય છે કે તેને પરિણામે મહા દુ ખ સહન કરવા પડે છે અને તે ભોગવતી વખતે વળી નવીન કર્મબધ થાય છે અને એમ તેની ઉત્તરોત્તર શ્રેણી એટલી લાબી લાબી ચાલ્યા કરે છે કે તેનો છેડો આવતો નથી જ્યા કામમદ અને મોહનુ જોર હોય, જેમા અજ્ઞાનનુ આચ્છાદન થઈ ગયેલ હોય ત્યા પછી દુ:ખનો છેડો કેવી રીતે આવી શકે એ સમજાય તેવુ છે મતલબ વિભાવદશામા દુ ખની પરપરા ચાલ્યા જ કરે છે અને હે સખિ! અહીં તો આનદરાશિ ભગવાન્ પોતે વસતોત્સવ ખેલે છે જેમ વસત ઋતુમા વિલાસી લોકો ફાગ હોરી ગાય છે, અબીલ ગુલાલ ઉડાવે છે અને બીજા અનેક પ્રકારના આનદ કરે છે, તેમ સ્વભાવદશામા આનંદસમૂહ ભગવાન્ પોતે જ આનદમા ઉતરી પડે છે, એટલે પછી ત્યા દુ ખનુ તો નામ જ રહેતુ નથી આવી રીતે સ્વભાવદશામા અને વિભાવદશામા શુ શુ છે તે હે ચેતનજી તમે વિચારો

નિજ સ્વરૂપે શાત રસનુ અથવા સુમતિનુ સ્વરૂપ હે ચેતનજી! તમે આવી રીતે વિચારો, તમારા પરિવારને જુઓ આ જ યોગી આનદઘન મહારાજ શ્રી શાંતિનાથજીના સ્તવનમા કહે છે કે—

આપણો ચેતન ભાવ જે, એક ચેતનાધાર રે,
અવર સવી સાથ સયોગથી, એહ નિજ પરિકર સાર રે
શાંતિજિન એક મુજ વિનતિ

'મારો આત્મા જ્ઞાન દર્શન સ્વભાવવંત છે તે એક અદ્વિતીય સ્વરૂપમયી ચેતનાને આધારે આશ્રય કરી રહ્યો છે, એટલેકે ચેતનાને આધારે આત્મા આધેય છે અને એ ચેતના સિવાયનો બીજો

સર્વ સાથ જે પુદ્ગલ સંબંધી શરીર પુણ્ય પાપ સુખ દુઃખાદિ સર્વ છે તે સંયોગજન્ય છે. જ્ઞાનાદિક ગુણ સમવાય-ભેદાભેદ સંબંધે છે અને રાગ, દ્વેષ, ક્રોધ, ઇચ્છા વિગેરે આરોપિત ધર્મ છે પણ આત્મ-સ્વભાવ નથી. એવી રીતે અગાઉની ગાથામાં કહેલા અને તે ઉપરાંત ખંતિ, મદ્દવ, અજ્જવ, શમ ઈત્યાદિને તારો પોતાનો પરિવાર તું જાણ.'

આવી રીતે પોતાના પરિવારને ઓળખી લેવો એ ખરેખરૂં કાર્ય છે, એને વિશેષ પ્રકારે ઓળખવા માટે આનંદઘનજીનું બનાવેલું શ્રી શાંતિનાથજીનું આખું સ્તવન મનન કરીને વાંચવું, વિસ્તારભયથી અત્ર તે દાખલ કર્યું નથી; તે સ્તવનથી બરાબર સમજાશે કે પોતાનો પરિવાર કયો છે અને તેનો અને ચેતનજીનો સંબંધ કેવો છે. એ સ્તવનમાં જ્યારે 'અહો અહો હું મુજને કહું, નમો મુજ નમો મુજરે' એ હકીકત કહે છે ત્યારે આંખમાં હર્ષાશ્રુ આવી જાય છે, કારણકે ચેતનજીને વિચાર કરતાં કરતાં એવા પરમાત્મભાવનો મેળાપ થઈ જાય છે કે અપરિમિત દાન આપનાર પોતાની જ ભેટ કરાવી આપે છે. પોતાના આત્માને આવી રીતે નમવાનું કહેવાનો જે અભિનવ વિચાર અત્રે બતાવ્યો છે તે તેની ઉત્કૃષ્ટ સાધ્ય દશામાં રમણતા અને સુમતિનો સંગ બતાવે છે. એટલા માટે હે ચેતનજી! તમારે તમારી જાતને નમવા યોગ્ય કરવી હોય તો તમારા પોતાના પરિવારને મળી જાઓ, તેને આદરો, તેની સાથે રમણ કરો, તેઓ સાથે ખેલ ખેલો અને તેરૂપ થઈ જાઓ અને કુલટાઓનો સંગ છોડી દો, તેઓની વાત મૂકી દો, તેઓની છાયામાં જવાનો ખ્યાલ પણ છોડી દો અને તેઓ સંબંધી કથા વાર્ત્તા વિચાર પૃચ્છા કે કલ્પનાનો પણ ત્યાગ કરો.

સુમતિ એટલે શુભ ક્રિયા કરવાની રૂચિરૂપ પરિણતિ-તે બારમા ગુણસ્થાનક સુધી હોય છે. ત્યાર પછી ગુણસ્થાન ક્રમારોહમાં સમતા બરાબર પ્રાપ્ત થાય છે અને તેથી તે કારણ પ્રવૃત્તિ કરાવનાર સુમતિની જરૂર રહેતી નથી. સુમતિ સંબંધી આ પદોમાં વારંવાર ઉલ્લેખ આવે છે તે સંબંધી એક પદ પંન્યાસજી શ્રીગંભીરવિજયજીએ બનાવ્યું છે તે વિચારવા યોગ્ય છે.

રાગ વસંત

પિચકારીન કાહેકો મારી, રે દઈ મારે લાલ, પિચ૦
લાજકી ભરી કછુ કહી ન શકત હુ, મુખસેં સુના દઉંગી ગારી એ ચાલ
સુખદાયક મ્યાની ન ધારી, રે સુમતી સંગ સદા એ આંકણી.
મૈત્રી પ્રમોદ હી કરૂણા સમત હૈ, જગજીવન ભીતિ નિવારી રે ૧
ન્યાય યથારથ વચન વદત હૈ, હિત મિત મધુર ઉચારી રે ૨
ન કિયો ન કરાયો નિજીવ ગહત હૈ, દત્ત અમન જલ વસતિ વિહારી રે ૩
દેવ પશુ નર કામ તજત હૈ, ત્રિકરણ બ્રહ્મ સંભારી રે ૪
અનિચ્છક ધર્મ સાધન હિ ધરત હૈ, સંગ્રહ સર્વ નિવારી રે ૫
રાગ દ્વેષ કષાય હરત હૈ, સહે શીત ઉષ્ણ અવિકારી રે. ૬
યમી સુમતિ જિનવચન પીયત હૈ, કરે ગંભીર ભવોદધિ પારી રે ૭

આવી સુમતિની સગતિ કરવા, તે દ્વારા નિજ પરિવારને ઓળખવા અને તદ્દ્વારા ગુણસ્થાનપર ક્રમે ક્રમે આરોહ કરી અવ્યાબાધ સુખ પ્રાપ્ત કરવા દઢ ભાવના રાખવી અને તે પણ નિરતર રાખવી, નહિ તો વિભાવદશાનુ જોર એટલુ બધુ છે કે ગમે તે વખતે તે સુમતિ અને તેના પરિવારને હાકી મૂકી તમારા ઉપર પોતાનુ સામ્રાજ્ય એવું સ્થાપન કરશે કે ઘણા વખત સુધી તમે સુમતિને યાદ પણ નહિ કરી શકો હવે એ વિભાવદશામા પડી ગયેલા ચેતનજી કેવા કઠોર થઈ ગયા છે તેને ઉદ્દેશીને આવતા પદમા શુદ્ધ ચેતના કહે છે તે વિચારવા યોગ્ય છે તેનો આશય પતિને નિજ મદિરે પધરાવી નિજ પરિવારને ઓળખાવી નિજ સ્વરૂપ પ્રાપ્ત કરાવવાનો અને પરઘર ભટકવાનુ બધ કરાવી કુલટાઓનો સગ છોડાવવાનો છે

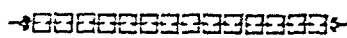
લગભગ આ પદમાં બતાવ્યો છે તેને મળતો ભાવ બતાવનાર એક પદ શ્રીમદ્યશોવિજયજીએ રચ્યુ છે તે પણ વિચારવા યોગ્ય છે

ચેતન મમતા છાડ પરીરી, છાડ પરીરી દૂર પરીરી, ચેતન૦
પર રમણીશુ પ્રેમ ન કીજે, આદરી મમતા આપ વરીરી ચેતન૦ ૧
મમતા મોહ ચડાલકી *બેટી, મમતા સયમનૃપ કુંવરીરી,
મમતા સુખ દુર્ગંધ અસત્યે, સમતા સત્ય સુગંધી ભરીરી ચેતન૦ ૨
મમતાસેં લરતે દિન જાવે, મમતા નહિ કોઉ સાથ લરીરી,
મમતા હેતુ બહુત હૈ દુશ્મન મમતા કે કોઉ ન †અરિરી ચેતન૦ ૩

* દીકરી. † દુશ્મન.

મમતા કી દુર્મતિ હે *આલી, ડાકિની જગત અનર્થ કરીરી;
સમતાકી શુભ મતિ હે આલી, પર ઉપકાર ગુણે સમરીરી. ચેતન૦ ૪
મમતા પુત્ત †ભયે ‡કુલખંપન, શોક વિયોગ મહામત્સરીરી;
સમતા સુત હોવેગો કેવલ, રહે દિવ્ય નિશાન ઘુરીરી. ચેતન૦ ૫
સમતા મગન રહે જો ચેતન, જો એ ધારે શિખ ખરીરી;
સુજસ વિલાસ લહેગો તો તું, ચિદાનંદઘન પદવી વરીરી. ચેતન૦ ૬

આનંદઘનજી મહારાજનું પદ વાંચ્યા પછી આ પદના અર્થમાં તુરત જ પ્રવેશ કરી શકાય તેમ છે. ઉપરોક્ત પદમાં સમતા અને મમતાનો તફાવત બતાવી ખરો ભાવ ઝળકાવવા પ્રયત્ન કર્યો છે. બન્ને યોગના વિષયપર લખનારાઓ એક જ વિષયમાં કેવી જૂદી જૂદી શૈલી આદરે છે તે પણ આ પદથી જણાઈ આવે છે. બંને મહાત્માઓના સંબંધમાં વિશેષ ઉલ્લેખ ઉપોદ્ઘાતમાં જોવામાં આવશે. અત્ર જે ભાવ તેઓએ પ્રગટ કર્યો છે તે વારંવાર વિચારવા યોગ્ય છે. સમતા મમતાના આવિર્ભાવો અને સ્વભાવ અને વિભાવદશાના આવિર્ભાવોનું દર્શન કરી તેઓમાંથી કોનો આદર કરવો અને કોનો ત્યાગ કરવો તેનો-મતલબ હેય ઉપાદેયનો, નિશ્ચય કરવો. પ્રસ્તુત વિષય ઉપર દૃઢ નિશ્ચય કરી આત્મજીવનનો છેવટનો નિર્ણય કરવાનો આ અવસર ચૂકવા જેવો નથી.

પદ બત્રીશમું, રાગ રામેરી.

पीया तुम, निठुर भये क्युं ऐसे. निठुर०
मैं तो मन वच क्रम करी राउरी,
राउरी रीत अनैसे. पीया तुम० १

"હે પતિ! તમે આવા કઠણ કેમ થઈ ગયા છો? હું મન વચન કાયાએ કરી આપની છું અને તમારી રીતિ જ ગ્રહણ કરૂં છું."

* સખી. † થયા, થાય છે. ‡ કુળને કલંક લગાડનાર.

૧ પીયા=પતિ. નિઠુર=કઠોર, સખત, બેશરમ. ભયે=થયા. ક્યું=શામાટે. ઐસે=એવા. મૈં=હું. ક્રમ=કાયા, શરીર. રાઉરી=આપ સાહેબની, રાજાની, તમારી. રીત=રીતિ. અનૈસે=ગ્રહણ કરીશ અથવા અન એસી એટલે એવી નથી.

ભાવ–આ આનદઘનજીનુ પદ બહુ અર્થઘટનાવાળુ અને નૂતન પ્રકારનુ છે, એનો આશય સમજવો અતિ મુશ્કેલ છે એનાપર બે ટબા પણ મળી આવ્યા છે તે અર્થ અને મારા ગુરૂ મહારાજે બતાવેલો અર્થ અત્ર કરવામા આવ્યો છે અને તે સ્પુટ કરવા વિવેચન કરવામા આવ્યું છે તે વિચારવા વિનતિ છે

ઉપર્યુક્ત એકત્રીશમા પદમા સુમતિ ચેતનજીને નિજ પરિવાર જોવાની વિજ્ઞપ્તિ કરે છે અને તેની સાથે સ્વભાવદશામા અને વિભાવદશામા શુ શુ વસ્તુસ્થિતિ છે તેનુ તેને દિગ્દર્શન કરાવે છે એ સર્વનો આશય પતિ માયા મમતાની સોબતમા કુછદે પડી ગયા છે તે માર્ગથી તેમને છુટા પાડી શુદ્ધ ચેતનાના અતિ પવિત્ર માર્ગ તરફ પ્રયાણ કરાવવાનો છે ઉપરના પદમા જે સ્વરૂપ બતાવ્યુ તેથી પણ ચેતનજી સમજ્યા નહિ ત્યારે હવે કાઈ વિનતિરૂપે અને કાઇક અતિ માયાળુ પણે સુમતિ ચેતનજીને કહે છે અને તે વખતે તેની સખી શ્રદ્ધા પાસે ઉભી છે

હે મારા નાથ! તમે આવા કઠોર કેમ થયા છો? મેં તમને આગળ મમતા માયાનુ કુટિલપણું બતાવ્યુ, વિભાવદશાનુ વિભાવકપણુ બતાવ્યુ અને શુદ્ધ દશાનુ મહત્વ બતાવ્યુ, છતા તમે તો મારા સામું જોતા પણ નથી! ખરેખર! મારા નાથ! આપ આટલા બધા કઠોર શા કારણે થયા છો? તમે મારી સામુ તો જુઓ. હુ તો મન વચન કાયાએ કરીને તમારી જ છુ, હુ મનમા તમારુ જ ધ્યાન કરુ છુ, વચનથી તમારો જ જાપ કરુ છુ અને મેં શરીર તમને જ અર્પણ કરી દીધુ છે હું તમારી સર્વ રીતિઓ અગીકાર કરુ છુ, તમને જે વસ્તુઓ તત્ત્વત હિતકારી હોય તેને હુ ગ્રહણ કરુ છુ, તમારા પવિત્ર સગાઓ સાથે જ સગપણ રાખુ છુ અને શુદ્ધ દશામા તમે જેવા પવિત્ર છો તેવી જ હું પવિત્ર છું આવી આપની પરમ પવિત્ર સાધ્વી પતિપ્રાણા સ્ત્રી તરફ આપ કઠોર કેમ થઈ ગયા છો?

અથવા હુ મન વચન કાયાએ કરીને આપ સાહેબની છુ અને આપની રીત તેવી નથી, મતલબ હુ આપના પાલવને પકડતી આવુ છુ અને આપ મારી દરકાર નહિ કરતા મારાથી ઉલટી રીત ગ્રહણ કરી મારી સામું પણ જોતા નથી. હે નાથ! આપ આવા કઠણ હૃદયના

શામાટે થયા છો? આપને આ પ્રમાણે વર્તન ચલાવવું એ કોઈ પણ રીતે યોગ્ય નથી. 'એક પખી કેમ પ્રીતિ વરે પડે, ઉભય મિલ્યા હુવે સંધી' એ વાત આપ જાણો છો. હું આપના તરફ આટલો બધો રાગ બતાવું અને આપ મારા તરફ બેદરકારી રાખો એ કઇ રીતે યોગ્ય ગણાય તેનો આપ જરા વિચાર તો કરો. અને વળી આપ મને તુચ્છકારી કોઈ સુજ્ઞ પતિપ્રાણા સ્ત્રીની સોબત કરતા હો તો તો તે વાત કંઇક પણ ઉચિત ગણાય, પણ આપ તો કુલટાઓનાં મંદિરમાં રખડ્યા કરો છો, જે કુલટાઓ તમારી રીતિ કદિ ગ્રહણ કરવાની નથી, જેમણે અત્યાર સુધી કદિ તેવી રીતિ ગ્રહણ કરી પણ નથી, તેવીઓની સોબતમાં આપ પડ્યા છો, તેથી આપ મારી હકીકત તરફ જરા ધ્યાન આપો અને જ્યારે હું આપનાપર અતુલ્ય પ્રેમ રાખું છું ત્યારે આપ તદ્દન બેશરમ ન થાઓ. આપને ઓળંભો આપીને આટલું કહું છું તે ખાતર પણ મને ખેદ થાય છે, પણ હે નાથ! હવે મારા મનમાં જે વિચાર થાય છે તે આપને જણાવી દેવા ઉચિત ધારીને જ આટલું કહું છું.

'અનુભવ હમતો રાવરી દાસી' એ તેરમા પદમાં આ વિચાર ઘણી પુષ્ત રીતે બતાવ્યો છે તે તરફ વાંચનારનું ધ્યાન ખેંચવામાં આવે છે.

फूल फूल *भवर कीसी भाउंरी भरत हुं,
निवहे प्रीत क्युं ऐसे;
में तो †पीयुतें ऐसी मीलि आली,
कुसुम वाससंग जैसे. पीया तुम० २

"ફૂલે ફૂલે ભમરાની જેમ હું પ્રદક્ષિણા દઉં છું, પણ એવી રીતે પ્રીતિ કેમ નભાવવી? હે સખિ! હું તો પતિ સાથે એવી રીતે મળી છું કે જેવી રીતે ફૂલ તેની વાસ સાથે (મળી ગયેલ હોય તેમ)."

---

* ભવરને બદલે ક્વચિત્ 'ભમર' શબ્દ છે. કીસીને બદલે કૈસી શબ્દ છે.

† પીયુતેંને બદલે ક્વચિત્ 'પિયતે' શબ્દ છે.

૨ ભવર=ભ્રમર, ભમરો. કીસી=ની પેઠે, ની જેમ. ભાઉંરી=પ્રદક્ષિણા, ચક્કર. ભરત હું=ભરું છું, દઉં છું. નિવહે=નિર્વાહ કરવો, નિભાવવી. ક્યું=શું. ઐસે=એવી રીતે. પીયુતેં=પતિ સાથે. મીલિ=મળી ગઈ. આલી=સખી. વાસસંગ=તેની સુગંધી સાથે. જૈસે=જેવી રીતે.

ભાવ—વળી હે મારા નાથ! ગુલાબ, ચંપો, મોગરો, માલતી કે એવાં એવાં બીજા સુગંધી ફૂલની સુવાસથી આકર્ષાઈ ભમરો જેમ ફૂલની આસપાસ અને ચોતરફ ચક્કર લીધા કરે, જરામા તેની ઉપર આવે, વળી એક બાજુમા જાય, વળી બીજી બાજુમા જાય, અને તેનીપરના પ્રેમને લીધે તેના ફરતી પ્રદક્ષિણા ફર્યા કરે, તેવી રીતે હું તો મારા નાથપરના પ્રેમથી આકર્ષાઈ તેમના ફરતી, તેમની આજુ-બાજુ, તેમની ઉપર ચોતરફ ફર્યા કરૂ છુ, તેમના પ્રેમમા મસ્ત થઈ તેઓશ્રીની ઓળગે જાઉં છુ, અને આટલુ કરતાં છતા પણ પતિ તો મારી સામું જોતા પણ નથી. ત્યારે હવે મારે તે પ્રીતિનો નિભાવ કેવી રીતે કરવો? આપણે ઉપર પડતા જઈએ અને પતિ લાત મારે, સામુ પણ ન જુએ ત્યારે હવે પ્રીતિનો નિર્વાહ શી રીતે કરવો? પ્રીતિના નિયમ પ્રમાણે બન્નેનુ મન હોય તો જ પ્રીતિ વધે છે, નહિ તો પ્રીતિ નભતી પણ નથી તો વધે તો કેવી રીતે? એકપખી પ્રીતિ લાંબો વખત ચાલતી નથી એ સુપ્રસિદ્ધ નિયમ છે.

આટલી હકીકત સાંભળી શ્રદ્ધા સખી જે બાજુમા ઊભી હતી તેણે સુમતિને કહ્યુ કે “સખિ! તમે કહો છો કે ‘રાવરી રીત અનૈસેં’ પણ અત્યાર સુધીમાં તમે તમારા પતિથી કાંઈ જૂદાઈ જણાવી હશે અને તેથી પતિ કદાચ રૂઠ્યા હશે અને તમારાપર મન નહિ લગાવતા હોય.” શ્રદ્ધા સખીના આવા વચન સાંભળી સુમતિ તેનો પ્રત્યુત્તર આપે છે.*

હે સખિ! હુ તો પતિ સાથે એવી મળી રહી છુ કે જેવી રીતે ફૂલ—પુષ્પ તેની વાસ સાથે મળી ગયેલ હોય ફૂલ અને તેની સુવાસ જેમ જૂદા નથી, ઘટ અને ઘટત્વ જૂદા નથી, અત્તર અને અત્તરની સુગંધી જેમ જૂદી નથી, તેમ હું સુમતિ મારા પતિ સાથે એકરૂપે મળી રહી છુ મારા મનમા તેમના સબંધી જ વિચાર આવે છે, મારા વચનમા તેમના ગુણાનુવાદ અને ગુણોત્કર્ષ આવે છે, મારુ

* આવી રીતે શ્રદ્ધા સાથે વાતચીત થાય છે એવો અર્થ કરવો જ યુક્ત થશે, કારણ પ્રથમ ગાથા પતિને ઉદ્દેશીને લખી છે અને આ ગાથામા આલી શબ્દ આવે છે તેનો તે વગર બીજી કોઈ રીતે ખુલાસો થઈ શકતો નથી ટબાકાર પણ એ જ રીતે અર્થ કરે છે

શરીર તેમને જ અર્પણ છે, મારામાં તેમના સિવાય અન્યનો સંકલ્પ પણ નથી. ટુંકામાં હું તો તેમનામય છું, તદ્રૂપ છું, તત્સ્વરૂપ છું. મેં કદિ પણ એમના તરફ ભિન્નભાવ બતાવ્યો નથી, મારી કદિ પણ તેમના તરફ અરૂચિ થઈ નથી, મારૂં મન કદિ અન્ય પુરૂષ તરફ ગયું પણ નથી. તેઓ ગમે તેવી કુલટાઓનાં ઘરે જાય, તેઓને બોલાવે, તેઓ સાથે વિલાસ કરે તેમ છતાં પણ મેં પતિ તરફ કદિ ઉપેક્ષા કરી નથી, તેઓ જ્યારે મારે મંદિરે પધારે છે ત્યારે તેઓની સાથે હું એકરૂપ થવા તૈયાર જ રહું છું, અત્યારે પણ તૈયાર છું અને ભવિષ્યમાં કદિ તેમનાથી વિપરીત થવાની નથી. આટલું બધું કરતાં છતાં પણ નાથ મારાથી તદ્દન વિરૂદ્ધ વર્ત્યા કરે છે, મારી તરફ જરા પણ પ્રેમ દર્શાવતા નથી એનું કારણ શું હશે તે સખિ! વિચાર કરવા યોગ્ય છે. હું તો સ્પષ્ટ રીતે કહું છું કે મારો અને મારા પતિનો ફૂલ અને તેની વાસની પેઠે અભેદ છે, અને મારામાં કદિ દ્વિધાભાવ થવાનો નથી.

*ऐठी जान कहापर एती,
नीर †निवहिये भैंसे;
गुन अवगुन ‡न विचारो आनंदघन,
कीजियें तुम §हो तैंसे. पीया तुम० ३

"એને જગત્નો એઠવાડ જાણો, શા ઉપર એટલી બધી (મમતા તેનાપર રાખો છો)? (તેમ કરીને તમે) ભેંસવડે પાણી વહો છો. હે આનંદઘન પ્રભુ! ગુણ અવગુણનો વિચાર નથી કરતા, તમે જેવા (શુદ્ધ સ્વરૂપે) હો તેવી મને કરો."

---

* 'ઐઠી જાન કહાપર એતી' એ પંક્તિમાં બહુ પાઠાંતરો છે. જાન બદલે યાન છે. 'ઓઠી જાતિ કહાપર એતી' એવો પણ પાઠ છે.

† નિવહિયેને બદલે 'નવહિયે' એવો પાઠ એક પ્રતમાં છે.

‡–§ ન અને હો ત્રીજી તથા ચોથી પંક્તિમાં અનુક્રમે આવે છે તે કેટલીક પ્રતોમાં મૂકી દીધાં છે.

૩. ઐઠી=એઠવાડ, કચરો. જાન=જાણો. કહાપર=શા માટે. એતી=એટલી બધી નીર=પાણી. નિવહિયે=નિરવહીએ, વહન કરીએ. ભૈસે=ભેંસવડે કીજિયેં=કરીએ. તૈંસે=તેવી.

ભાવ—આ ગાથાનો અર્થ કરવામા ઘણી મુશ્કેલી પડી છે પ્રથમ અર્થ પ. ગભીરવિજયજીએ બતાવ્યો તે પ્રમાણે લખુ છુ. ટબાકારનો અર્થ ત્યાર પછી આપવામા આવશે આ બન્ને અર્થ વિચાર કરવા માટે રજુ કર્યા છે કોઈ નવીન અર્થનો ઝળકાટ વાચનારને થાય તો જણાવવા વિજ્ઞપ્તિ છે

સુમતિ ચેતનજીને હવે કહે છે કે હે નાથ! આ માયા મમતા—ભોગદશા એ તો જગતનો એઠવાડ છે, કચરો છે, ઉકરડે નાખવા યોગ્ય છે તમારા ભોગની પ્રત્યેક વસ્તુઓનુ પૃથક્કરણ કરી જોશો તો તમને જ જણાશે કે એ વસ્તુઓ અનેક પ્રાણીએ અનતીવાર ભોગવી છે, તમારી માયા મમતા સ્ત્રીઓ પ્રત્યેકને ઘરે રખડે છે અને પોતાને ઘરે આવનાર દરેક સાથે વિલાસ કરે છે—આવા જગતના એઠવાડ ઉપર તમારે આવડી બધી પ્રીતિ શી? એવા એઠવાડને તો ઉકરડે નાખવો ઘટે, તે તો ગટરમા ફેંકી દેવા યોગ્ય ગણાય, તેને બદલે તમે તેને ચાટતા જાઓ છો, ઉલટી (વમન) કરીને ફેંકી દેવા યોગ્ય વસ્તુને તમે ચુબન કરો છો! માસગ્રથિઓને હાથમા લઈને તેમા મોહ પામો છો! કફ મળ મૂત્રના ભડારને આલિંગન કરો છો! અરે! મારા નાથ! તમે જરા વિચારો તો ખરા કે તમે કયે રસ્તે ઉતરી ગયા છો! ખરેખર તમારા જેવા શુદ્ધ નિરજન નિર્લેપ ચિદાનદઘન સ્વરૂપી ચેતનજી આવા પદાર્થપર અને આવી વસ્તુઓપર પ્રેમ રાખી રહ્યા છે તેથી અત્યારની તમારી સ્થિતિ જોતા મારે કહેવુ જોઈએ કે તમે એક પખાલીના પાડા છો અક્કલ વગરના અને યત્રની જેમ કામ કરનાર પખાલીના પાડામા જેમ દીર્ઘ દૃષ્ટિ ન હોય તેવા તમે કુસગાતથી થઈ ગયા છો. એને લઈને પછી ગુણ અવગુણનો વિચાર પણ કરતા નથી, તમે જોતા નથી કે માયા મમતાની સાથે રહેવામા તમને પોતાને કેટલુ નુકશાન થાય છે અને સુમતિ સાથે—મારી સાથે રહેવામા કેટલો લાભ થાય છે આ સર્વ હકીકત આપ વિચારમા લેતા નથી, ગ્રહ્મમા પણ લેતા નથી, એમાં આપની મોટી ભૂલ થાય છે આપ ન કરવા યોગ્ય કરો છો, ન જવા યોગ્ય સ્થાનકે ભટકો છો અને આપના શુદ્ધ પ્રેમીને તિરસ્કરો છો. હે નાથ! હવે તો મારી વિજ્ઞપ્તિ છે કે તમે તમારી શુદ્ધ દશામા જેવા છો તેવા પ્રગટ થાઓ અને મને પણ તેવી કરો હે આનદઘન

નાથ! મને હુવે આપના શુદ્ધ સ્વરૂપમાં સમાવી દો. આપ હાલ કઠોર થયા છો તેથી મને બહુ ખેદ થાય છે. હું મન વચન કાયાથી આપની જ છું, આપની સર્વ રીતિ ગ્રહણ કરવાવાળી છું અને ગ્રહણ કરવા તૈયાર છું.

આ પ્રમાણે અર્થ કર્યો છે તે વિચારવા યોગ્ય છે. આખા પદનો આશય તો બન્ને અર્થમાં એક જ આવે છે કે ચેતનજીએ માયા મમતાનો પ્રસંગ મૂકી શુદ્ધ સ્વરૂપ પ્રગટ કરવા ઉદ્યમ કરવો તે સર્વ પ્રકારે ઇચ્છવા યોગ્ય છે, પણ તેની દલીલો જૂદા જૂદા દૃષ્ટિબિંદુથી થાય છે. *ટબાકારે જે અર્થ લખ્યો છે તે પણ સમજવા યોગ્ય છે.

"હે ચેતન! તમે શા ઉપર અટકી જાઓ છો (અથવા અવગુણ માનો છો) પાડાથી પાણી લાવીએ. હે આનંદઘન! ગુણ અવગુણનો વિચાર ન કરો અને તમે જેવા છો તેવી મને કરો."

ભાવ—હે ચેતનજી! મારા પતિ! મારા શિરછત્ર મુકુટમણિ પ્રિય પ્રાણનાથ! હું તમારા તરફ આટલો પ્રેમ રાખું છું, તમારા તરફ આકર્ષાઈને ચાલી આવું છું અને તમે આટલા બધા મારા તરફ કઠોર કેમ થઈ ગયા છો? તમે મારી પાસે આવતા અટકી કેમ જાઓ છો? હે મારા પ્રભુ! મે તો તમારૂં કાંઈ બગાડ્યું નથી અને તમે મારો અવગુણ શા કારણે માનો છો? હું આપની પાસે જેટલી વાત કહું છું તેટલી આપણા બન્નેના હિતની અને ખાસ કરીને તમારા લાભની કહું છું તે શિખામણની વાત સાંભળવાને બદલે તમે મારા સામું આવી વક્ર દૃષ્ટિએ શામાટે જુઓ છો? આપનું શુભ ઇચ્છવા માટે મારી તરફ પ્રેમ બતાવવાને બદલે તમે મારાથી એક્યા શામાટે જાઓ છો? એટલે મારા તરફ ગુસ્સાની નજરે શામાટે જુઓ છો? પખાલના પાણીનું વહન સાધારણ રીતે બળદથી થાય છે, પણ કોઈ વખત બળદ હાજર ન હોય તો પાડાથી પણ કરવામાં આવે. (ઘણી જગોએ બળદને બદલે પાડા ઉપર પખાલનું પાણી લાવવાનો રિવાજ છે.) એટલે આપનો પ્રેમ શુદ્ધ ચેતના તરફ થતો હોય તો તમે

* ઐંઠી=અટકી, અવગુણમાનો છો. જાનને બદલે આ અર્થમાં જાવ એવો પાઠ છે. કહાપર=શા ઉપર. એતી=આટલા. નીર=પાણી. નિવહીએ=લાવીએ. ભૈંસૈં=પાડાથી. તૈસી=તેવી.

તે બહુ આગળ વધેલી સ્થિતિમા પ્રાપ્ત થાય તેમ છે અને મારો અને તમારો સબંધ તો દશમા ગુણસ્થાનક સુધી જ રહેવાનો છે તેથી તમે મારા તરફ પ્રેમ બતાવતા ન હો તો હે નાથ! એમા આપ યોગ્ય કરતા નથી એ તો કોઈ વખત શુદ્ધ ચેતના ન મળે તો સુમતિથી કામ ચલાવવુ જોઇએ તમારે પાણીનુ કામ છે, તમારી દશા સુધારવાનુ કામ છે, તેથી પખાલ પાડાથી આવે છે કે બળદથી આવે છે તેને માટે આપે વિચાર કરવો યોગ્ય નથી આપને રોટલાનુ કામ છે, ટપટપનુ કામ નથી, તેથી આપ મારા અને શુદ્ધ ચેતનાના ગુણ અવગુણનો વિચાર ન કરો. આપને શુદ્ધ ચેતના ન મળે તો મારાથી નિર્વાહ કરો અને આપની સ્વરૂપદશા પ્રાપ્ત કરવામા જેટલી બની શકે તેટલી આપની સેવા કરવાનો મને લાભ આપો આપ જાણો છો કે દશમા ગુણસ્થાનક સુધી કષાયનો આવિર્ભાવ છે તેને દૂર કરવા માટે સમતાભાવની જરૂરીઆત છે, તેથી આપ એવા વિચાર ન કરો કે આ સુમતિ આગળ જતા તો કાઈ કામની નથી અત્યારે ખરેખરી મહચારિણી તરીકે આપની સેવા બજાવનાર હુ છુ અને મારા સબધથી આપને બહુ પ્રકારના લાભ થવાના છે એ નિર્ણીત હકીકત છે તેથી મારા અને શુદ્ધ ચેતનાના ગુણ અવગુણનો વિચાર કર્યા વિના જેવા તમે તમારા શુદ્ધ સ્વરૂપમાં છો તેવી મને કરો. આવી રીતે સુમતિ પતિને કહે છે કે હે નાથ! વિભાવદશામા પડી જઈ આપ મારા તરફ નિષ્ઠુર થયા છો તે નિષ્ઠુરતા હવે બધ કરો અને આપ કોઈ મારો અવગુણ જોતા હો તો તે મને બતાવો કે જેથી હુ આપની ઈચ્છાને માન આપુ અને મારી ભૂલ સુધારૂ બાકી મારામા અને શુદ્ધ ચેતનામા કાઈ ફેરફાર જોઈ મારો અવગુણ ગ્રહણ કરી મને તજી દેવી અને તેને બદલે માયા મમતાને ગ્રહણ કરવી એ તો કોઈ પણ રીતે ઇષ્ટ નથી. હે નાથ! મારામા કાઈ અવગુણ હોય તો તે સુધારી મને તમારા સ્વભાવમા મેળવી લો અને મને આપના જેવી કરો.

આ આખુ પદ આતરદશાના ખપી જીવને ઊડા હૃદયમા અસર કરનાર છે એમા એટલો ઉત્કૃષ્ટ ભાવ બતાવ્યો છે કે તેની ખરેખરી ખૂબિ સમજવા માટે આતરદશાને યોગ્ય થવુ જોઇએ જૂદા જૂદા

માટે તમે જરા તેઓને મળીને મારે મંદિરે પધરાવો. તેઓ મારું વિયોગ-દુઃખ ભાંગી નાખે એવો કોઈ માર્ગ કરી આપો કે જેથી મારી પીડા મટી જાય.' આવી વિરહિણી સ્ત્રીની અવસ્થાને બરાબર બેસતા આવતા આ પદને સુમતિ અને અનુભવના સંવાદરૂપમાં સમજાવી શકાશે. એ શૃંગાર અને શાંતરસમિશ્રિત પદનો ભાવ હવે વિચારીએ.

અનુભવ મીઠા મિત્ર! તમે મારા અને મારા પતિના શુદ્ધ મિત્ર છો, પ્રિય સ્નેહી છો. (અનુભવ અને સુમતિ તો સાથે જ રહે છે અને ચેતનજીને તેની શુદ્ધ દશા તરફ પ્રયાણ કરવાની સાચી સલાહ આપનાર મિત્ર પણ એ જ છે. તેથી અને ચેતનજી પાસે તેની સલાહનું વજન રહેતું હોવાથી તથા બન્નેનો મેળાપ કરાવી આપવામાં અનુભવ કુશળ હોવાથી સુમતિ તેને કહે છે) હે હિયરજી! તમે મારા પતિને લાવીને તેનો મારી સાથે મેળાપ કરાવી આપો. જો તમે આવીને જરા તસ્દી લો અને મારો પતિ સાથે મેળાપ તેમને સમજાવીને કરાવી આપો તો પછી પતિને હું મારે વશ રાખી તેઓને આનંદ કરાવું અને પછી તેઓનો અને મારી બહેન શુદ્ધ ચેતનાનો સંયોગ થતાં ભવની ભાવઠ ભાંગી જાય અને પતિ એકરૂપ થઈ જાય. હાલ તો વિરહ-કાળમાં મારી શી દશા થાય છે તે અનુભવ મિત્ર! જરા સાંભળો અને તેમાંથી તમને યોગ્ય લાગે તે મારા પતિને કહો.

ચાતકપક્ષી જેમ વરસાદની રાહ જોઈ 'પીઉ પીઉ' કરી મૂકે છે, મતલબ વર્ષાસમય નજીક જોઈ બપૈયો જેમ તેને માટે આતુરતાથી આરડે છે તેવી રીતે પતિને મળવાના ઉત્સાહથી અને આતુરતાથી હું પતિના નામની જપમાળા જપું છું, આખો વખત 'પતિ, પતિ' એમ જાપ કર્યા કરું છું અને જેમ બપૈયો વરસાદની રાહ જોઈ તેની જપ-માળા લઈ તેનું નામોચ્ચારણ કરી તેના આવવાની વાટ જુએ છે, તેમ હું પણ પતિઆગમનની વરસાદ પેઠે રાહ જોઉં છું. આટલું કરતાં છતાં અનુભવ મિત્ર! તમે પતિને સમજાવીને મેળવી આપતા નથી. મારો જીવ તો પતિના દર્શનનું પાન કરવા માટે તરસ્યો થઈ રહ્યો છે, મારા મનમાં પતિના દર્શનની ઉત્સુકતા છે, ચક્ષુમાં પતિદર્શનની કામના છે, કાન પતિના શબ્દ સાંભળવા આતુર છે અને મારું આખું અંગ પતિમેળાપના વિચારથી કંપ્યા કરે છે તેથી જાણે મારા પ્રત્યેક

અવયવ ચાતકની પેઠે 'પીયુ પીયુ' કરી રહ્યા છે, એની કૃશતા અને ઉન્મત્તતા અવ્યક્ત શબ્દરૂપે પતિ શબ્દની નિર્ઘોષણા સ્પષ્ટ બતાવી આપે છે તેથી હે અનુભવ મીઠ્ઠા મિત્ર! એ મારા જીવનરૂપ પતિને હવે તુ ગમે તેમ કરીને અહીં લાવ, લાવ.

વિરહી સ્ત્રીની અવસ્થાનો ખ્યાલ કરો, અનતા કાળથી તેની આશા નહિ પૂર્ણ કરનાર પતિ તરફ શુદ્ધ પવિત્ર પ્રેમ રાખનાર પતિપ્રાણા સાધ્વી પવિત્ર સતીનુ વર્તન વિચારો અને છેવટે તે કેટલા ઉપાયથી પતિને નિજ મદિરે પધારવા વિજ્ઞપ્તિ કરે છે તે સબધમા અગાઉના પદો વિચારો. (ખાસ કરીને આ વિષયપર જુઓ પદ ૮, ૯, ૧૦, ૧૩, ૧૪, ૧૬, ૧૮ તથા ૩૧) હવે વળી એક વિશેષ ઉપાય તરીકે અનુભવ મિત્રને વિજ્ઞપ્તિ કરી પતિને નિજ મદિરે લઈ આવવા માટે અને બન્નેનો મેળાપ કરી આપવા માટે તેને કહેવાનો ઉપાય સુમતિ અજમાવે છે આવા વિરહના પ્રસગમા પતિના મિત્ર દ્વારા તેને સદેશો પહોંચાડવો અને પતિને સમજાવવા માટે વચ્ચે પડવા વિનતિ કરવી એ ચાલુ સસારસ્થિતિને તદ્દન અનુરૂપ છે"

ત્રીજી અને ચોથી પક્તિમા મારા પતિને લાવ લાવ એમ જે આજ્ઞાર્થદર્શક શબ્દો વાપર્યા છે તે સતીની આતુરતાને અગે[1] વપરા-

---

૧ આ ગાથાના અર્થને અગે કેટલાક વિચારો અહીં આપ્યા છે ચાતક પતિ પતિ કહીને રટે છે તેમ હુ રટુ છુ એ પછવાડેનો વિભાગ અર્થ ઉપરથી અધ્યાહાર સમજાય છે 'પીઉ મિલાવન આણ' એટલે તમે પતિને મેળવી આપતા નથી એમ કહીને અનુભવ ઉપર જરા આક્ષેપ કર્યો છે આવી રીતે આક્ષેપ કરીને તેણે સામા મનુષ્ય ઉપર બોજો મૂકવો એ જ આશય જણાય છે, નહિ તો વાસ્તવિક રીતે પતિ નિજ મદિરે ન પધારે તે માટે અનુભવની કાઈ જવાબદારી નથી અથવા મિલાવ=મેળાપ ન આણ=તમે આણતા નથી, કરી આપતા નથી એવો પણ અર્થ થાય અથવા મિલાવન એટલે મેળાપ અને આણ એટલે લાવો આવી રીતે અર્થ કરીએ તો તે અર્થ સીધી રીતે પ્રાપ્ત થાય છે મને એમ લાગે છે કે આ પક્તિમા પાઠ 'પીઉ મિલાવન કાજ' જોઈએ એટલે પછી આ બે પક્તિમા ચાતકની જ વાત છે એમ થાય બપૈયો પીયુને મળવાને ઉત્સુક થઈ પીયુ પીયુ કરે છે આ પ્રમાણે બહુ સુન્દર અર્થ પ્રાપ્ત થાય છે અને ત્યાર પછીની છેલ્લી બે પક્તિમા સુમતિ પોતાની સ્થિતિ બતાવી ચાતક સાથે પોતાની સરખામણી કરી પતિનો મેળાપ કરાવી આપવાનુ કહે છે, પરતુ એ નૂતન પાઠની મેં કલ્પના કરી છે તે કોઈ પ્રતમા ન હોવાથી તેવો ફેરફાર કરવાની મારી સત્તા નથી

દશાને અનુભવે છે. શુદ્ધ ચૈતન્યદશા પ્રાપ્ત કરવાને વખતે તેના ચિત્તમાં જે પ્રબળ ભાવના થાય છે તે એટલી ઉત્તમ હોય છે કે તેનો ખ્યાલ યોગીઓ આ જીવને કયા શબ્દોમાં આપે? આ જીવને તેટલા માટે પરિચિત હોય એવી સંસારદશાની કોઈ સ્થિતિનું દૃષ્ટાંત બતાવી યોગમાર્ગ તરફ ગમન કરનાર પરમ સાધ્ય પ્રાપ્ત કરવાની દૃઢ ઇચ્છાવાળાની આંતર સ્થિતિનું દર્શન કરાવે છે અને તેટલા માટે વિરહી સ્ત્રી અને ચકવા ચકવીના દૃષ્ટાંતની અહીં યોજના કરી છે. આ પદનો ભાવ જેમ જેમ વિચારવામાં આવશે, તેમ તેમ તેમાંથી ચૈતન્યદશા જાગ્રત કરવાની ઉન્નત ભાવનાનો ઝળકાટ સવિશેષપણે પ્રાપ્ત થશે. દરેક સાધ્ય દૃષ્ટિવાળા જીવનું અંતિમ લક્ષ્ય આનંદઘન પ્રભુ અને સમતાનો હર કોઈ પ્રકારે સંયોગ થાય અને તે સંયોગ થયા પછી કાયમ બન્યો રહે એ જ રહેવું જોઈએ અને તે સાધ્ય પ્રાપ્ત કરવામાં જેટલે દરજ્જે ફતેહ મળે, જેટલી પ્રગતિ થાય, જેટલો વધારો થાય તેટલે અંશે, તેટલા પ્રમાણમાં આ જીવનયાત્રાનું સાફલ્ય સમજવું. પદમાં જે અર્થગૌરવ અને ખાસ કરીને ઉત્પ્રેક્ષા મૂકેલ છે તે બહુ આનંદ આપે તેવા છે. કવિના ચાતુર્યનું અને ભાવ દર્શાવવાની અદ્ભુત પ્રતિભાનું અહીં સ્પષ્ટ ભાન થાય છે.

પદ ચોત્રીશમું, રાગ ગોડી.

देखो आली नट नागरको सांग*
और ही और रंग †खेलत तातें,
‡फीका लागत अंग. देखो० १

* 'નટનાગરકે સંગ' એવો પાઠ બે પ્રતમાં છે.

† ખેલતને બદલે 'ખેલતી' એવો પાઠ છે જે અશુદ્ધ જણાય છે.

‡ ફીકાને બદલે 'ફીકી' પાઠ છે અને એક પ્રતમાં અંગને બદલે 'માંગ' ર છે જેનો અર્થ સમજાતો નથી.

૧ દેખો=જુઓ. આલી=સખી. નટ=નાટકીઓ. નાગર=પ્રવીણ, શહેરી, નાયક. સાંગ=વેશ. ઓર હી ઓર=જૂદા જૂદા. રંગ=પાઠ. ખેલત=ખેલે છે, ભજવે છે. તાતેં=તેથી. ફીકા=રૂપરંગ વગરના. લાગત=લાગે છે. અંગ=અવયવો. (જુઓ વિવેચન).

"હે સખિ! પ્રવીણ નાટકીઆનો વેશ (તો) જુઓ. જૂદા જૂદા પાઠ તે ભજવે છે તેથી તેના અંગો તદ્દન ફીકા લાગે છે"

ભાવ—અનુભવને ઉપર જણાવ્યું તે પ્રમાણે કહીને પતિ પાસે મોકલ્યા પછી શુદ્ધ પવિત્ર સાધ્વી સુમતિ પોતાની સખી શ્રદ્ધા પાસે બેસી પોતાના પતિ સબધી વાતો કરે છે બે સખીઓ એકઠી થાય ત્યારે આવી વાતો કરે એ તદ્દન સ્વાભાવિક છે એટલા ઉપરથી એ પતિ તરફ જરા પણ અણગમો બતાવે છે એવો અર્થ નીકળતો નથી, પરતુ પોતાનો અતિ પ્રેમ છતા પતિ કેવુ અઘટિત વર્તન ચલાવે છે એ બતાવવા માટે આ હકીકત પોતાની સાહેલીને કહે છે શુદ્ધ ચેતના સુમતિને આ પ્રમાણે કહે છે એવો અર્થ લઇએ તો તેમા પણ વિરોધ નથી

સુમતિ કહે છે—હે સખિ! મારા પતિ મહાપ્રવીણ નાટકીઆ છે તેઓ વારંવાર નવા નવા વેશ પહેરે છે અને નવા નવા નાટકો ભજવે છે (એ નટનાગરની બાજી કેવી અદ્ભુત છે તે આપણે પાંચમા પદમા બહુ વિસ્તારથી વિચારી ગયા છીએ) હે સખિ! એ મારા નાટકીઆ નાથના વેશ તો જુઓ. એ કાઈ ગામડીઆ ભવાયા હોય તેવા મૂર્ખ નથી, પણ શહેરી નાટકીઆ જેવા બહુ ઉસ્તાદ છે, પ્રવીણ છે, કુશળ છે પ્રવીણ નાટકીઆ પેઠે આ ચેતનજી વારવાર પોતાના પાઠો ભજવે છે અને વેશ ફેરવે છે થોડો વખત તે માયા સાથે પ્રેમ કરે છે, વળી તે કુમતિની સાથે નાચ કરે છે, પાછા વળી મમતાની સાથે ભેટે છે, વળી પાછા તૃષ્ણાને પગે પડે છે, વળી રાગમા રગાઈ રતિમા રમે છે, શોકમા ડૂબી જઇ અરતિમાં આરડે છે, કપટકળા કેળવી જગતને ધૂતે છે, અભિમાન કરી માનમતગજપર ચઢે છે, ક્રોધ કરી અન્યને તુચ્છકારે છે, પોતાપર ગુસ્સે થઈ પોતાનુ જ માથુ ફોડે છે, ઇંદ્રિય ભોગમા આસક્ત થઈ સ્પર્શ, રૂપ, રસ, ગધ અને શબ્દના અનેક પ્રકારના વિલાસોમા મોજ માણે છે, રાજા થઈ હાથીપર બેસે છે, ભીખારી થઈ 'ભિક્ષા દેહિ' કરે છે, રોગી થઈ રખડે છે, ભોગી થઈ ભટકે છે, શોગી થઈ છટકે છે, કોઈ વાર દેવનો વેશ કાઢે છે, કોઈ વાર મનુષ્યનો વેશ ધારણ કરે છે, કોઈ વાર અનેક પ્રકારના તિર્યંચોના વેશ ધારણ કરે છે, કોઇ વાર નારક જાતિમા મહા દુખ ભોગવનાર વેશને પહેરી લે છે આવી રીતે અનેક જાતિમા અનેક વ્યક્તિરૂપે

અને તે પ્રત્યેકમાં પાછા જૂદા જૂદા આંતર સ્થિતિ બતાવનારા મોહના આવિર્ભાવો ધારણ કરી નવા નવા પાઠો ભજવે છે, નવા નવા પાત્રોનાં કપડાં પહેરી લે છે અને તેથી થાકી જાય છે. પછી અતિશય પાઠ ભજવેલા નાટકીઆનાં અંગો જેમ ફીકાં-ઢીલાં પડી જાય તેમ તેનાં અવયવો તદ્દન ફીકાં પડી ગયેલાં દેખાય છે, તેના મુખ ઉપર, તેના શરીરપર, તેના પ્રત્યેક અવયવપર થાકની નિશાનીઓ પ્રત્યક્ષ દેખાય છે. અથવા અતિવિષયી માણસોનાં અંગ જેમ ફીકાં દેખાય તેમ મારા નટનાગર કુમતિ, માયા, મમતા, તૃષ્ણા વિગેરે અનેક વેશ્યાઓ સાથે નાચતા હોવાથી તેમના શરીર ઉપર પણ વીર્યહાનિનાં પરિણામો સ્પષ્ટ દેખાય છે. જોને! તેઓનાં અંગ તદ્દન ફીકાંફચ જેવાં લાગે છે, તેઓનાં ગાત્રો શિથિળ થઈ ગયાં દેખાય છે અને તેઓની ચામડી ઉપરથી રતાશ ઉડી ગઈ હોય એમ તેઓની આંખના ફીકા પડેલા ખૂણાઓ ઉપરથી જણાય છે.

અથવા અંગ શબ્દનો અર્થ 'મોક્ષનાં સાધનો' એવો પણ થઈ શકે. અનેક સ્ત્રીઓ સાથે ખેલવાથી તેઓનાં મોક્ષનાં સાધનો તદ્દન ફીકાં થઈ ગયાં છે, આવાં સાધનો પતિને હવે રૂચતાં પણ નથી અને તેથી કરીને સ્વપરિણામ તેમને પસંદ આવતાં નથી. વિભાવમાં રમણ કરવાની એટલી બધી ટેવ પડી ગઈ છે કે સ્વભાવદશા તરફ પ્રયાણ કરવાનાં સ્વપરિણામો તરફ તેમને રૂચિ પણ થતી નથી.

અથવા અંગનો અર્થ 'નિજ પરિવાર' લઈ શકાય. ચેતનજીનો નિજ પરિવાર ક્ષમા, માર્દવ, આર્જવ, સંતોષ, દમ, દયા, તપ વિગેરે છે તે સર્વ ચેતનજીની આવી પરરમણતા જોઈને તદ્દન ફીકા પડી ગયા છે. તેઓને એમ થાય છે કે અમારો જ કુટુંબી થઈને આ ચેતનજી માયા મમતાની કુસંગતિમાં પડી જઇ કેવાં નિષિદ્ધ આચરણો કરે છે! કેવાં અધમ કાર્યો કરે છે! કેવી પરિણતિની મલિનતા કરે છે! આવા આવા વિચારથી ચેતનજીનો પોતાનો પરિવાર ફીકો-ઝાંખો પડી ગયો છે. ચેતનજી પણ ઉપર ઉપરના મોહથી માયા તૃષ્ણામાં રૂપરંગ દેખે છે અને આ નિજ પરિવારના માણસોને ફીકા સમજે છે. આવા આવા અનેક વેશ કાઢીને ચેતનજી બીજા બીજાની સોબતમાં રખડ્યા કરે છે.

*औरहानो कहा दिजें वहुत कर,
†जीवित है इह ढंग;
‡मेरो और विच अंतर एतो,
जेतो रूपो इ §रांग. देखो० २

"ઘણુ ઘણુ કહીને (ચેતનજીને) ઉપાલભ-ઠપકો પણ હુવે શુ દઈએ, એના જીવતરનો એ જ ઢગ છે (અરેરે!) મારો અને પેલી (માયા મમતા) વચ્ચેનો અતર એટલો છે કે જેટલો રૂપા અને કથીરની વચ્ચે (હોય)

ભાવ-સખિ! ચેતનજીને ઘણી ઘણી રીતે કહ્યુ, અન્ય સાથે સદેશા પણ ઘણા કહેવરાવ્યા કુલટાઓની સગતથી તેઓની પ્રતિષ્ઠાને કેટલી હાનિ પહોંચી છે તે પણ બતાવી આપ્યુ, હુવે વારવાર ઠપકો પણ કેટલો દેવો? ખરેખર, મને તો જણાય છે કે તેઓના જીવતરનો અનાદિ કાળથી ઢગ જ આવો પડી ગયો છે તેથી આપણે ગમે તેટલુ કહીએ તેની તેઓ દરકાર જ કરતા નથી જ્યા જન્મથી આવી ટેવ પડી ગયેલી હોય ત્યા પછી આપણે એમને ગમે તેટલા ઉપાલભ દઈએ તેની અસર શુ થવાની છે જેવા નવા નવા વેશો ચેતનજી અન્યની મોબતમા અત્યારે ધારણ

---

* औरहानो એને બદલે ભી૦ મા૦ વાળી બુકમા 'ऑरहतो' પાઠ છે બીજી સર્વ પ્રતોમા ઉપર લખ્યો તે પાઠ છે અને તેનો અર્થ પ્રચલિત ભાષામા ઉપાલભ-ઠપકો એમ થાય છે એ પાઠ શુદ્ધ હોય એમ જણાય છે

† બે પ્રતોમા 'જીતત હે ઇહિ ઢગ' એવો પાઠ છે અને એક જગોએ તો ઢગને બદલે ટગ લખ્યુ છે એનો અર્થ વિચારતા ટગ શબ્દ અશુદ્ધ જણાય છે અને જીતત શબ્દનો અર્થ પણ બેસતો આવતો નથી

‡ મેરોને બદલે 'મોહ' શબ્દ બે પ્રતમા છે તો પછી ઓરનો અર્થ સુમતિ એમ લેવો પડે અને તે જ શબ્દો સુમતિના મુખથી બોલાયના છે તે પોતાને માટે ઓર શબ્દ વાપરે એ અનુચિત જણાય છે

§ રાગને બદલે એક જગોએ રગ શબ્દ છે રાગનો અર્થ હાલ પણ મારવાડી ભાષામા કથીર થાય છે અને તે પાઠ બે પ્રતમા છે અને અર્થ બરાબર આપે છે તેથી ઉપર તે પાઠ લખ્યો છે ઢગના અનુપ્રાસમા રગ આવે છે પણ સાગ સાથે વિચારતા રાંગ વધારે ઉચિત જણાય છે

૨ ઔરહાનો=ઉપાલભ, ઠપકો કહા=શુ. બહુત કર=બહુ કરીને. જીવિત=જીવિતવ્યનો, ભવનો ઇહ=આ ઢગ=ચાલચલગત ઓર=બીજી, માયા મમતા અતર=આતરો, તફાવત જેતો=જેટલો, રૂપો=રૂપુ રાગ=કથીર

કરે છે તેવા તેઓ ઘણા કાળથી—અનાદિ કાળથી ધારણ કરતા આવ્યા છે, ટુંકામાં અનાદિ કાળથી તેઓની રીત જ આવી થઇ ગઈ છે. આ પ્રમાણે હકીકત છે ત્યારે હવે પછી વારંવાર એકને એક બાબતમાં મેણાં પણ શું આપ્યાં કરવાં? મેં તો અનુભવ સાથે કહેવરાવ્યું પણ ખરું અને કોઈ કોઈ વાર ચેતનજી નજીક ઊભા હોય ત્યારે તેઓ સાંભળે તેવી રીતે સર્વ હકીકત તેઓને ઉદ્દેશીને * માયા મમતાના સંબંધમાં હું કહી ગઈ પણ ખરી, પણ સર્વની અસર ચેતનજી ઉપર હજુ જોઇએ તેવી થઈ નથી. હવે વારંવાર કહેવું પણ કેટલું? અરે મારા નાથ વિચારે તો તેઓને તુરત જણાય તેમ છે કે મારી અને માયા મમતાની વચ્ચે એટલો અંતર છે કે જેટલો અંતર રૂપા અને કથીર વચ્ચે છે. રૂપાનો સાચો રૂપિયો હોય અને કથીરનો ઢોળ ચઢાવેલો ખોટો રૂપિયો હોય, એ બે વચ્ચે જેટલો આંતરો છે તેટલો મારી અને માયા મમતાની વચ્ચે આંતરો છે. માયા મમતા નિર્જીવ કિંમતના છે, ખોટા છે, બોદા છે, રૂપિયા તરીકે ચલાવવા જતાં મોટો રાજ્યનો ગુન્હો અને તેને પરિણામે થતી સખ્ત સજા અને તિરસ્કારને વહોરી લેનાર છે અને હું સાચા રૂપિયા જેવી પૂર્ણ કિંમતવાળી, શુદ્ધ રૂપવાળી, કંચનવર્ણની અને સાચો અવાજ આપનારી છું અને ચેતનજીને કોઈ પણ પ્રકારની અગવડમાં નહિ મૂકતાં ઉલટી તેઓને ઇચ્છિત સ્થાનકે જવાની ટિકીટ ખરીદવા માટે મદદગાર થનારી છું; પણ ચેતનજી તો આ તરફ નજર પણ કરતા નથી, અને માયા મમતાના ફંદમાં—ઉપર ઉપરના કૃત્રિમ રાગમાં રંગાઇને ફસાઈ ગયા છે, તેઓની સોબતમાં પડી નવા નવા વેશ કાઢ્યા કરે છે અને ચારે ગતિમાં અહીં તહીં અટવાયા કરે છે. આવી હકીકત છે ત્યારે હવે ચેતનજીને સમજાવવા માટે શું કરવું? તેઓને ઘણાએ ઉપાલંભ આપ્યા તેની તો કાંઈ અસર થઇ નથી.

રાંગનો રૂપિયો એ શબ્દ હાલ પણ મારવાડી ભાષામાં કથીરના અર્થમાં વપરાય છે. સંસ્કૃત કોષમાં તો રંગ એટલે કલઈ અર્થ થાય છે, રાંગ એવો શબ્દ નીકળતો નથી. એકંદરે રાંગનો ઉપર લખેલો અર્થ અત્યારે પણ પ્રચલિત હોવાથી તે પાઠ શુદ્ધ હોય એમ જણાય છે.

* જુઓ પદ નવમું તથા દશમું.

આ પદમા જે વિચાર બતાવ્યો છે તે સાદી રીતે ચિદાનંદજી મહારાજે પોતાના પ્રથમના બે પદમા બતાવેલ છે 'પિયા પરઘર મત જાવોરે' અને 'પિયા નિજ મહેલ પધારોરે' આ બન્ને પદમા પોતને યોગ્ય ઉપાલભ આપવામા આવ્યા છે અને પરઘરમા શુ છે અને નિજ મદિરમા શુ છે તેનો વિચાર આપી પતિને નિજ મંદિરે પધારવા વિજ્ઞપ્તિ કરી છે એ બન્ને પદ વાચવાથી અને આનદઘનજીનુ 'નાથ નિહારો આપ મતાસી' એ નવમુ પદ વાચવાથી સુમતિ ઉપાલભ કેવા પ્રકારના આપે છે તે જોઇ શકાય તેમ છે તાત્પર્ય એ છે કે આવા અનેક પ્રકારના ઉપાલભ દઈ પતિને નિજ મદિરનુ રહસ્ય સમજાવી-બતાવી, તેઓ પારકે ઘરે રખડતા અટકી જાય એમ કરી આપવાનો આ દીર્ઘ પ્રયાસ છે અને તેમા ફતેહ થઈ જાય તો સાધ્ય તરફ ગમન થાય એમા નવાઈ નથી

तनु शुध खोय घूमत मन एसें,
मानुं कुछ खाइ भांग;
एते पर आनंदघन *नावत,
†कहा और दीजे वाग. देखो० ३

"શરીરની શુદ્ધિ ખોઇને મન એવુ ભમે છે કે જાણે કાઇક ભાગ પીધી હોય નહિ! આટલી હકીકતપર પણ આનદઘન આવશે નહિ તો પછી તે શુ બીજી બાગ દેવામા આવે-પોકાર પાડવામા આવે?"

ભાવ—અહો સખિ! મારા પતિ ચેતનજીએ પોતાના શરીરની શુદ્ધિ વિસારી મૂકી છે, પોતાના શરીરના શા હાલ થાય છે તેની તેઓ દરકાર કરતા નથી અને તેઓનુ મન પણ એવુ ગમે ત્યા

* નાવતને બદલે 'નાયત પાઠ છે, અર્થ પ્રસિદ્ધ છે

† છેલ્લી પક્તિમા નીચે પ્રમાણે પાઠાતર છે "ઔર કહા કોઈ દીજે સગ" કોઈ બીજો સગત આપશે? કોઈ બીજો મોબત કરશે? એવો તેનો અર્થ થાય છે વિવેચન જુઓ.

૩ તનુ=શરીર. શુધ=શુદ્ધિ, ખબર. ખોય=ખોઇને, વિસારીને ઘૂમત=ઘૂમે છે એસેં=એવુ માનુ=જાણે કુછ=કાઇક ખાઇ=ખાધી, પીધી ભાગ=તમાકુ, ગાજો. એતે પર=એ ચલણપર, એટલી હકીકતપર નાવત=આવશે નહિ કહા=શુ ઔર=બીજી બાગ=રાડ.

પરીક્ષા કરીને રૂપાનો રૂપિયો હશે, સાચું ચલણ હશે ત્યાં જ આવશે. પાઠાંતરનો આ પ્રમાણે અર્થ થઈ શકે છે તે વિચારવા યોગ્ય છે.

આખા પદનો અર્થ ગંભીર દૃષ્ટિએ વિચારવા યોગ્ય છે. આ ચેતનજી નાના પ્રકારના વેશો કાઢે છે, ચારે ગતિમાં રખડે છે અને ચોરાશી ચૌટામાં ભટકે છે, પણ એનો આરો આવતો નથી. એનું મુખ્ય કારણ એક જ છે, અને તે એકે આ ચેતનને સ્વભાવ અને વિભાવ વચ્ચે તફાવત શું છે તેનો વિવેક નથી, તેને સ્વપરનું ભાન નથી, તેથી અન્ય વસ્તુમાં આસક્ત થઈ જઈ ઉપર ઉપરનું માન્યતાનું સુખ લેવામાં લલચાઈ જાય છે, પરંતુ એટલો વિચાર કરતો નથી કે એ સુખ શું છે? શેનું છે? અને કેટલા વખતનું છે? મતલબ ટુંકામાં કહીએ તો એ વાસ્તવિક સુખને ઓળખતો નથી અને માની લીધેલા સુખનાં કારણો, સ્થિતિ અને સ્વરૂપ સમજતો નથી અને કોઈ યોગ્ય મહાત્મા તેને સમજાવવા પ્રયત્ન કરે તો તે તરફ લક્ષ્ય આપતો નથી. આને પરિણામે પછી પરભાવમાં તેનું રમણ થાય છે અને તે ધીમે ધીમે એટલો નીચે ઉતરી જાય છે કે મહાન્ દશાનાં સ્વપ્ન પણ તેને આવતાં નથી. વિભાવદશામાં ઉન્મત્તની પેઠે ચાળા કર્યા કરે છે અને સંસારમાં રખડી થાકી જાય છે પણ તેનો પાર આવતો નથી. આવી રીતે ધક્કા ખાતાં છતાં પણ મનની શુદ્ધિ ભાંગ પીધાને લીધે ન હોવાથી તે સંસારને ચાટતો જાય છે અને ઝેરના કીડાની પેઠે ઝેરમાં જ સુખ માને છે.

રૂપાના રૂપિયાનો અને રાંગના રૂપિયાનો તફાવત ઓળખી ભાંગની અસરથી મનશુદ્ધિ ખોઈ છે તે પાછી મેળવી વસ્તુસ્થિતિ વિચારો, સમતાને ઓળખો, ઘરની સ્ત્રીથી પ્રેમ જોડો અને પરરમણીસંગ મૂકી દો. આવી સુમતિની વાત સાંભળવાનો અવસર આવ્યો છે તે પણ મોટા પુણ્યનો ઉદય સમજો, જો સુમતિનું વચન નહિ માની, નહિ સાંભળો, સંસારમાં વહ્યા જશો તો પછી સુમતિ કાંઈ બાંગ પોકારવાની નથી અને અન્ય ગતિમાં જશો ત્યા તેની બાંગ સંભળાવાની પણ નથી, માટે સુમતિ સાથે પ્રેમ જગાડવાનું અને તેના મંદિરે રહેવાનું મન કરી ઉત્ક્રાંતિમાં ઊંચા આવો. વિચારશો તો જણાશે કે આવો અવસર સંસારપરિભ્રમણમાં વારંવાર આવતો નથી.

પદ પાંત્રીશમું, રાગ દીપક અથવા કાનડો.

करे जारे जारे जारे जा.
सजि शिणगार वणाइ *आभूषण,
गइ तव सूनी सेजा;   करे० १

"(સખીઓ) કહે છે 'જા, જા, જા.' શણગાર સજી આભૂષણો ધારણ કરી (પતિ પાસે) ગઈ ત્યારે શય્યા સુની (માલૂમ પડી)"

ભાવ–શ્રદ્ધા સખી પાસે ઉપરના પદમાં જણાવ્યા પ્રમાણે વાત કરી ત્યારે શ્રદ્ધાએ સુમતિને દિલાસો આપ્યો 'બહેન, અત્યાર સુધી તો પતિ તારે મંદિરે આવ્યા નથી એ વાત ખરી છે, પણ હવે તે અનુભવને પતિ પાસે મોકલ્યો છે તેથી તે તારે મંદિરે આવશે એમ મને લાગે છે માટે હવે તુ પણ તારે મંદિરે જા અને પતિને ભેટ.' શ્રદ્ધા આવી રીતે આગ્રહ કરીને સુમતિને પોતાને મંદિરે મોકલે છે તે વખતે સુમતિનુ મન માનતુ નથી, તેના મનમા પતિ આવે એવો ભરોસો આવતો નથી અને તેથી તેને મંદિરમા જવાની હોંશ થતી નથી, છતા સખીના આગ્રહથી પોતે જવાનો વિચાર કર્યો મંદિરે આવી પતિ આવવાના હોય ત્યારે સૌભાગ્યવતી સ્ત્રી સોળ શણગાર† સજે છે તે પ્રમાણે સુમતિએ પગથી તે માથા સુધી શણગારો ધારણ કર્યાં તેમ જ હાથ પગ અને ડોકમા આભૂષણો ધારણ કરી પતિને મળવા ઉત્સુક થઈ શયનગૃહમા જઈને જુએ છે તો શય્યા તદ્દન ખાલી પડી છે, ત્યા પતિ જણાતા નથી અને સેજડી બીછાવેલી હતી તે એમને એમ પડેલી છે પતિને મળવાને ઉત્સુક સાધ્વી સ્ત્રીને તે વખતે કેવો આઘાત લાગ્યો હશે તે હવે પછી બતાવવામાં આવે છે.

---

* આભૂષણને બદલે 'ભૂખણ પા૦ છે તેનો અર્થ એક જ છે

૧ જારે=કહે છે જારે=જા. સજિ=ધારણ કરી શિણગાર=શૃગાર, ઉત્તમ વસ્ત્ર ઘરેણા વિગેરે સોળ શણગાર. બણાઈ=બનાવીને, પહેરીને આભૂષણ=ઘરેણા તબ=ત્યારે સૂની=ખાલી, પતિ વગરની સેજા=શય્યા

† જુઓ પદ વીશમુ

છે, છતાં મારો અંત ક્યાંસુધી લેવાનો છો? અરે મારા નાથ! તારી એમ જ ઇચ્છા હોય તો આ મારો જીવ તું લઈ જા. આ પ્રમાણે વિરહમાં ને વિરહમાં મને વ્યથિત કરી મારી નાખવાને બદલે તો મારા પ્રાણ લઈ જા કે આવી પીડા ભોગવવામાંથી મારી મુક્તિ થાય. હે ચેતનજી! મારૂં ચેતનાપણું છે અને સમતા છે તે તું લઈ જા, તું તેને તારી પાસે રાખ અને તેનો ગમે તે ઉપયોગ કર. એવી રીતે મારા શુદ્ધ ચેતનનો અંત આવશે તોપણ હું તારારૂપ બની જઇશ, તારામય બની જઇશ અને પતિપાદમાં પ્રાણાર્પણ કરવાની આર્ય સ્ત્રીની ઉન્નત ભાવનાનો મારા અને તારા એકત્ર જોડાણમાં અંત આવશે, આપણે એક થઈ રહીશું અને પરમ સુખનું આસ્વાદન કરશું. હે નાથ! તને ગમે તે કર, જોઇએ તો મારૂં જીવન લે, મારા પ્રાણ લે, પણ હવે આ વિરહવ્યથાનો છેડો લાવ, હવે હદ થઈ છે, વધારે પીડા મારાથી સહન થઈ શકે તેમ નથી.

અત્ર જીવ લેવાનું કહ્યું તે અલંકારિક છે. પતિચરણમાં પ્રાણ અર્પણ કરવાથી પતિમેળાપ થાય છે તે માન્યતાપર આ રૂપક છે. પતિને એ રીતે સમજાવીને પોતાનું શુદ્ધ સતીત્વ બતાવી આપવાનું તેમાં લક્ષ્યાર્થ છે. તેને ઉપાલંભ તરીકે પણ કહી શકાય. જેમ છોકરાઓ તોફાન મસ્તી કરતા હોય તેને કહેવું કે 'હત તારી મા ઉપવાસ કરે.' એના જેવું એ છે. તું મારો જીવ લે અને તેને તું રાખી મૂક; મતલબ એ જ આવે છે કે તું શુદ્ધ સમતા ધારણ કરી છેવટે શુદ્ધ ચેતનામય થઈ જા. આ બન્ને અર્થ બરાબર બંધબેસતા આવે છે.

બેજાને બદલે નેજા પાઠ છે. નેજક એટલે ધોબી. જેમ ધોબી લુગડાં ધોતી વખતે તેના ઉપર ધોકાવડે પ્રહાર કરતો હોય તેમ વિરહવ્યથાના પ્રહાર મને બહુ સખત લાગે છે અને તે એવા આકરા લાગે છે કે જાણે ધોબી ધોકાવડે ધમધમાવતા હોય.

આવી રીતે શુદ્ધ પતિવ્રતા સ્ત્રી સુમતિ અથવા શુદ્ધ ચેતના પતિને માટે વિરહાનળમાં ડૂબી જઈ શોક કરે છે અને પતિ વગરની સેજડી જોઈ અતિ દિલગીરીમાં ગરકાવ થઈ જાય છે. છેવટે પતિ તો હાજર નથી પણ તેઓને ઉદ્દેશીને વિજ્ઞપ્તિ કરે છે.

कोकिल काम चंद्र चूतादि,
*चेतन मत है जेजा;
नवल नागर आनंदघन प्यारे,
आइ अमित सुख †देजा.   करे० ३

"કોકિલનો કલરવ, કામદેવ, ચદ્ર, આબાની કેરીઓ વિગેરે જે જે ચેતનના મત પ્રમાણે પ્રમાણભૂત (આનદના સાધનો તરીકે) ગણાયલા છે (તેને સાથે લઈને) હે મલુણા! સકળ કળા કુશળ માગ પ્રભુ આનંદઘન! અહીં પધારીને માપ વગરનુ ઘણું સુખ દઈ જા"

ભાવ-વિભાવદશામા ચેતનજી હોય છે ત્યાસુધી તેને કોકિલનો કલરવ, કામદેવનો રતિવિલાસ, ચદ્રની શરદ્ જ્યોત્સ્ના, આબાના વૃક્ષ નીચે કલ્લોલ તેમ જ વીજળીનો ચમકાટ, મેઘનો ગર્જારવ વિગેરે પદાર્થો કામોદ્દીપક તરીકે બહુ પસદ આવે છે અને તેવા પદાર્થોની ઓળખતમા પોતે હોય છે ત્યારે બહુ સુખ અનુભવે છે, બહુ આનદ માને છે અને પોતાની જાતને બહુ ભાગ્યશાળી ગણે છે. હે મારા નવલ નાગર સલુણા નાથ! મારા ચેતનજી પ્યારા! તમે આનંદ-આપનાર તરીકે જે વસ્તુને પ્રમાણભૂત ગણી હોય તેને લઈને મારા મદિરે આવો-પધારો અને મારો અનાદિ કાળનો વિરહ ભાગી નાખી મને અમિત સુખ આપો

હે મારા નાથ! જેમ તમારે મતે હાલ કોકિલ ચંદ્ર કામ ચૂતાદિક આનદના પદાર્થો મળ્યા છે તેજ પ્રમાણે તમારા શુદ્ધ મને આર્ય ક્ષેત્ર, ઉત્તમ જાતિ, શરીરસ્વાસ્થ્ય, દેવ ગુરૂ ધર્મની જોગવાઈ, ઇંદ્રિયોનું આરોગ્ય, શ્રદ્ધા વિગેરે અનેક આનદના પદાર્થો તમને આ ભવમા મળ્યા છે એક ચ્યૂત આનદ આપનાર છે,

* 'જૈન મનવ હૈ જેજા' આ પ્રમાણે પાઠાતર છે, તે પાઠ બન્ને પ્રતમા છે તેથી સાર્થ હોવો જોઈએ પણ તેનો અર્થ બેસતો નથી.

† 'દેજા' પાઠાતર છે

૩ કોકિલ=કોયલ કામ=કામદેવ ચદ્ર=ચદ્રમા ચૂતાદિ=આંબો વિગેરે (વિગેરેથી મેઘનો ગર્જારવ, વીજળીનો ચમકાટ આદિ સમજવા) ચેતન=ચૈતન્ય-મારા પતિ. મત=અભિપ્રાયે, મતે, પ્રમાણભૂત ગણ્યા છે જે જા=જે જે, જે કોઈ નવલ=સલુણા. નાગર=સકલ કળા કુશળ. આઈ=આવીને. અમિત=અપાર. દેજા=દઈ જા, આપી જા.

એક માનસિક આનંદ આપનાર છે; એક વિભાવદશામાં તમને અભિમત છે અને એક સ્વભાવદશામાં અભિમત છે. આથી તમને જે અભિમત પદાર્થો છે અને જે તમને મળ્યા છે તે સર્વને લઈને અને ખાસ કરીને મારો અને તમારો અંતર પ્રદેશમાં મેળાપ થવાનું હોવાથી આપને સ્વાભાવિક આનંદ આપે તેવા સર્વ પદાર્થો સાથે લઈને આપ મારે મંદિરે પધારો અને મને ઘણું-માપ વગરનું સુખ આપો. આ મારો વિરહકાળ છે, આપની સેજડી ખાલી પડી છે અને તે જોઈ મને શસ્ત્રપ્રહાર જેવો આઘાત થાય છે તેવી સ્થિતિને કૃપા કરીને દૂર કરો, જેથી મને સુખ થાય અને આપને ઘરઘર ભટકવું મટી જાય.

હે મારા નાથ! આવો અવસર વારંવાર આવતો નથી, તમને આ ભવમાં જે અનુકૂળતા પ્રાપ્ત થઈ છે તે પણ મહા દુર્લભ છે, તમને મનુષ્યભવ મળવો એ પણ મોટી મુશ્કેલીની બાબત છે, તેમાં પણ આ સ્વભાવ વિભાવના સ્વરૂપ સમજવા જેટલી બુદ્ધિ તમને પ્રાપ્ત થઈ છે તે તો મહાભાગ્યે કોઈ વાર જ પ્રાપ્ત થાય છે. તમારામાં તે સર્વ ભરેલ છે અથવા તમે તદ્રૂપ છો, પણ તમે તો પેલીઓની સોબતમાં એવા પડી જાઓ છો કે બુદ્ધિદીપક આડું મોટું આવરણ મૂકી દો છો અને તે ખસેડવું તમને પણ બહુ મુશ્કેલ થઈ પડે છે. આ સર્વ સ્થિતિને ઓળંગી તમે તમારે માટે સ્વતંત્ર વિચાર કરી શકો, તમારી જાત તરફ જોઈ શકો, તમારા પરિવારને ઓળખી શકો, તેના ગુણદોષ તરફ કેટલુંક વિવેચન કરી શકો એટલી શક્તિ તમને પ્રાપ્ત થઈ છે, તો પછી મારી આપને વિજ્ઞપ્તિ છે કે આપ આપના મત પ્રમાણે આપને જે અભિમત વસ્તુ હોય તે સર્વ લઈ મારે મંદિરે પધારો અને મને આનંદ આપો, મારી વિરહાવસ્થા દૂર કરો અને આપ આપના નામને ઘટે તેવા ભોગવિલાસ મારી સાથે ભોગવો.

મુદ્દાની હકીકત એક જ છે. આ ચેતનજી સંસારદશામાં એવા ડૂબી ગયા છે કે પોતામાં વાસ્તવિક મહાન્ ગુણો છે તેનો તેને ખ્યાલ પણ આવતો નથી, તેથી મહાત્મા આનંદઘને આવા અતિ પવિત્ર સદ્ગુણોને આકાર (સુમતિ-શુદ્ધ ચેતના વિગેરેનો) આપીને તેઓને બોલતા કર્યા છે. તે આ જીવને બરાબર વસ્તુસ્થિતિ સમજાવવા સારૂ કામને લગતા તેને પ્રિય મનાયલા શબ્દો બોલીને તેને પોતાના તરફ ખેંચે છે અને

તે દ્વારા તેને ખરી હકીકતનો ખ્યાલ આપે છે એનો ઉદ્દેશ ચેતનજીને વિભાવમાર્ગેથી ઓસરાવી શુદ્ધ સ્વભાવ તરફ લઈ આવવાનો છે સ્થૂળ સુખની ખોટી માન્યતા ઉપરનો ભાવ છોડી દઈ આ વાસ્તવિક સુખની વાનકી ચાખવા અને અમિત સુખ સુમતિને દેવાને મ્હાંને પોતે જ એક વાર પ્રયાસ કરી જોવો ઉચિત છે

ગમે તેટલી બાહ્ય ક્રિયાઓ કરવામા આવે, ગમે તેટલો ઉપર ઉપરથી વૈરાગ્યનો ડોળ દેખાડવામા આવે અને ગમે તેટલી ખાલી ટાપટીપ કરવામા આવે, પણ જ્યાસુધી એ સર્વમા શુદ્ધ ઉપયોગ ભળતો નથી, એટલે કે જ્યાસુધી એનુ વાસ્તવિક તાદાત્મ્ય અતરારમદશામા થતુ નથી ત્યાસુધી સર્વ બાહ્ય આચરણનો સાર લગભગ શૂન્યતામા આવે છે આત્મા વગરનુ શરીર જેમ ફેકી દેવા યોગ્ય છે તેમ શુદ્ધ ઉપયોગ વગરની ક્રિયા વિશિષ્ટ સાધ્ય દૃષ્ટિએ એટલુ અલ્પ ફળ દેવાવાળી થાય છે કે એ તત્ફળાપેક્ષયા નકામી છે એમ કહી શકાય. આ પ્રમાણે હકીકત હોવાથી સુમતિ પતિ વગરની સેજડી જોઈ ખેદ કરે તે સ્વાભાવિક છે સુમતિ પતિને કહે છે કે કોકિલ વિગેરે તમને બાહ્ય સુખ આપનારા પદાર્થો પ્રિય છે તેને લઇને પણ એક વાર મંદિરે પધારો, એક વખત મદિરે પધારશો તો પછી બાહ્ય પદાર્થનો તમારો સબધ, તેની સ્થિતિ અને તેના કારણો તમારા ધ્યાન પર લાવવામા આવશે, એટલે પછી આપને યોગ્ય લાગે તે ગ્રહણ કરજો, પરતુ હે નાથ ! હવે આ બાબતનો બહુ અંત લો નહિ અને ગમે તેમ કરીને મારે મદિરે પધારી એક વખત તો રગ જમાવી મારા વિરહકાળનો છેડો લાવો

પદ છત્રીસમુ–રાગ–માલસિરિ.

वारे नाह संग मेरो,
युंहीं जोवन जाय,
ए दिन हसन खेलनके सजनी,
रोते रेन विहाय. वारे० १

---

૧ વારે=વારે છે, અટકાવે છે નાહ=નાથ, પતિ સગ=સોબત યુંહીં=આવી રીતે દિન=વખત હસન ખેલનકે=હસવા ખેલવાના સજની=સખી રેન=રાત્રિ. વિહાય=વટાય, પસાર થાય છે

"નાથ મારી સોબત અટકાવે છે-કરતા નથી અને આવી રીતે જોબન (નકામું) ચાલ્યું જાય છે. હે સખિ! આ દિવસો તો હસવા ખેલવાના છે (તેને બદલે) રાતો રોતાં રોતાં પસાર થાય છે."

ભાવ-આ પદ માત્ર ભી. મા. વાળી બુકમાં છાપેલું છે, મારી પાસે પદોની બીજી પ્રતો આવી છે, તેમાં તે નથી. શૈલી આનંદઘનજીની જણાય છે તેથી આખું પદ મૂકી દેવાને બદલે તેના કર્તા આનંદઘનજી હશે કે કેમ, તેની ચર્ચા ઉપોદ્‌ઘાતમાં કરવાનું રાખી તે પદનું વિવેચન અત્ર કર્યું છે.

સુમતિએ પતિને અનેક પ્રકારના સંદેશા કહેવરાવ્યા, આડકતરી રીતે તેઓને પોતાના મનનો અભિપ્રાય પણ સંભળાવી દીધો, એ સર્વની અસર હજુ પતિ ઉપર થઈ નહીં. દરમ્યાન એક વખત સખીઓના આગ્રહથી પોતે પતિ મંદિરે પધારશે એમ ધારી શયનગૃહમાં ગઈ તો શય્યા ખાલી દીઠી. (ઉપરનું પદ જુઓ.) ત્યાં શય્યા નજીક બેસી કેટલાક શોકોદ્‌ગાર કાઢી પછી પોતાની સખી શ્રદ્ધા પાસે આવી તેને પોતાનાં દુઃખની વાત કરે છેઃ હે સખિ! પતિ તો મારો સંગ કરતા નથી પણ ઉલટા તેને અટકાવે છે, ગમે તેમ કરીને મારો સંગ ન થાય એવું વર્તન કરે છે અને મારૂં યૌવન ચાલ્યું જાય છે. અત્યારે પતિ સાથે મેળાપ કરી, હસવા ખેલવાનો વખત છે, યૌવનકાળમાં વિલાસી સ્ત્રી પુરૂષો અનેક પ્રકારના આનંદ કરે છે, વસંતઋતુમાં વિલાસ કરે છે અને શરદ્‌ઋતુમાં ચંદ્રજ્યોત્સ્નાનો આનંદ અનુભવી વાર્તાવિનોદ કરે છે-આવી રીતે યૌવનકાળમાં અનેક પ્રકારના આનંદો ભોગવી પરસ્પર પ્રેમ વધારે છે; પણ મારે તો પતિ મંદિરે પધારતા ન હોવાથી મારો યૌવનકાળ-આનંદ કરવાનો વખત હોવા છતાં મારૂં યૌવન નિષ્ફળ ચાલ્યું જાય છે, એટલું જ નહિ પણ હસવા ખેલવાને બદલે પતિવિરહથી આખી રાત્રિ દરરોજ રોતાં રોતાં પસાર થાય છે. પતિ વગરની શય્યા જોઇને યૌવનમસ્ત સ્ત્રીને કેવી દિલગીરી થતી હશે, એ તો તું જાણે છે, મારી પણ એજ સ્થિતિ થઈ છે. સંસારરસિક સ્ત્રીઓ આવા પ્રસંગે અનેક પ્રકારની વાંછનાઓ પૂર્ણ કરે છે ત્યારે મારે તો રાત્રિઓ રડવામાંજ પસાર કરવી પડે છે અને આવા મજા ઉડાવવાના દિવસો એળે જાય છે.

આ પદનો આધ્યાત્મિક અર્થ કરતી વખતે યૌવનકાળ એટલે ધર્મના સાધકબાધક કારણોની અર્થાત્ વિશિષ્ટ ફળ આપનાર અને તેમા પ્રત્યવાય નાખનાર કારણોની સમજણ એ ભાવ લેવો આવા પ્રકારની સમજણને-જ્ઞાનને ધર્મયૌવનકાળ સમજવો. ચેતના કહે છે કે હે સખિ! મારા પતિ મારો સગ કરતા નથી તેથી મારો ધર્મયૌવનકાળ-ધર્મસાધના કરી શુભ ફળ ઉપાડવાનો અગત્યનો વખત નકામો ચાલ્યો જાય છે. આ દિવસો શુભ ધર્મફળ પ્રાપ્ત કરવા માટે તેમા હસવા ખેલવાના-તેમા રમણ કરવાના છે અને તેમ કરી ધર્મસાધન કરી લેવાના છે એ અવસર એવો સુદર છે કે એ વખતમા ધારીએ તેટલુ શુભ ફળ મેળવી શકાય તેવુ છે અને તેમ કરવા માટે જે અનુકૂળતા પ્રાપ્ત થવી જોઇએ તે મળી પણ છે સંસારચક્રમા આવો અવસર વારવાર આવતો નથી અનેક દુર્ગતિઓમા તો શુભ ફળવિચારણાનો અવકાશ જ આવતો નથી આવો સારો અવસર પ્રાપ્ત થયા છતા પતિ તો આર્ત્ત રૌદ્ર ધ્યાનમા પોતાનો વખત કાઢી નાખે છે, નકામી રાજકથા દેશકથા વિગેરે વિકથા કરવામા કાળ ગુમાવે છે, વિષય કષાય સેવનમા અને પ્રમાદમા સમય નિર્ગમન કરી નાખે છે, પોતાને જે સાધન કરવાનુ છે તે સર્વ રહી જાય છે અને મળેલી અનુકૂળતાઓનો કશો પણ સદુપયોગ થતો નથી આ અર્થમા યૌવનકાળ તે ઉપર જણાવ્યુ તેમ ધર્મના સાધકબાધક કારણો અને તેના ફળની સમજણ એ સમજવો, આનદના દિવસો તે ઇચ્છિત સાધન કરવાનો સમય જાણવો અને રાત્રિ રોવામા જાય છે તે આર્ત્ત રૌદ્ર ધ્યાનમા કાળ ચાલ્યો જાય છે એમ સમજવુ. હવે આની બાબતમા આપણો કેટલો નકામો કાળ જાય છે, તે જરા વિચારવા યોગ્ય છે એક દિવસે સવારે ઉઠીને રાતે સુતા સુધીમા કેટલી કલાકો નકામી રીતે પસાર કરી છે તેની વિચારણા કરશો તો જણાશે કે બહુ વખત સાધારણ વ્યવહારના કાર્ય ઉપરાત નકામી વાતોમા-પરનિંદામા અથવા સ્વોત્કર્ષ બતાવવામા ચાલ્યો જાય છે એ ઉપરાત ઇંદ્રિયોને અનુકૂળ પદાર્થો મેળવવામા, શરીરની સભાળ કરવામા અને ખાનપાનના પદાર્થોની ગોઠવણ કરવામા બહુ કાળ જાય છે ઇષ્ટ વિયોગ અનિષ્ટ સયોગની ચિંતામા, તેના વિચારમા અને સસારને વળગતા જવાના પ્રયાસ, પ્રપચ અને ધમાધમમા પ્રભૂત

મને પણ ઉંઘ આવતી નથી; વિરહી સ્ત્રી આખો વખત દિલગીરીને લીધે નિઃશ્વાસ મૂક્યા કરે છે, નીચો શ્વાસ લે છે, પણ ઊંચો શ્વાસ લેતી નથી તેવી રીતે હું પણ ઊંચો શ્વાસ લેતી નથી અને વિરહી સ્ત્રી જેમ મનમાં વારંવાર ખેદ પામ્યા કરે છે તેમ હું પણ પશ્ચાત્તાપ કર્યાં કરૂં છું, ખેદ પામ્યા કરૂં છું, શોકગ્રસ્ત થઈ જાઉં છું. આટલી બધી વિજ્ઞપ્તિ કરતાં છતાં અને પતિ માટે આકાંક્ષા રાખતાં છતાં પણ પતિ જ્યારે પોતાને મંદિરે નથી જ પધારતા ત્યારે વિરહી સ્ત્રી જોગણ થઈ ભભૂત લગાવી ઘર છોડી સંસાર તજી દેવાનો વિચાર કરે છે, તેમ હું પણ આ વિરહાવસ્થા ન સહન થવાથી જોગણ થઈ ઘરથી નીકળી જવાનો વિચાર કરૂં છું-તેથી હે સખિ! હવે તો તું ચેતનજીને-મારા નાથને-મારા હૃદયવલ્લભને સમજાવ. તેઓને કહે કે આ તમારી પ્રાણવલ્લભા તમને મળવાને આટલી આતુર છે અને તમે તેની સામે દૃષ્ટિ પણ કરતા નથી તો હવે તો તે તમારા વિરહથી ભેખ ધારણ કરશે ને જોગણ બની ચાલી જશે.

આધ્યાત્મિક અર્થઃ-આ આખું પદ આધ્યાત્મિક અર્થથી ભરપૂર છે. તેના અર્થનો કિંચિત્ ઝળકાટ કરવા અત્ર પ્રયાસ કર્યો છે. વધારે વિચારણાથી વિદ્વાન્ વાચકને તેમાંથી અનેક નવા ભાવ સ્ફુરશે એમ લાગે છે. કોઈ નવીન ભાવ જાણવામાં આવે તો અથવા સ્ફુરે તો વિવેચનકર્તાને જણાવવા કૃપા થશે. હકીકત એમ છે કે વિરહદશામાં જેમ પતિપરાયણ સતીને ઉંઘ આવતી નથી તેમ વિભાવદશામાં વર્તનારા જીવોને યોગનિદ્રા આવતી નથી. મતલબ તેની શુદ્ધ ચેતના પતિસંયોગે જે સુખ મેળવી શકે તે તેને મળતું નથી અને તે સુખ પૈકી એક સુખ આનંદથી મીઠી નિદ્રા આવવાનું છે. યોગનિદ્રામાં ચેતનજી પોતાના મન વચન કાયાના યોગોનું રૂંધન કરી બાહ્ય દશામાંથી નિવર્તી અંતર દશામાં વર્તતો રહે છે અને તેથી બાહ્ય દશાને અંગે તેને યોગનિદ્રામાં પડી ગયેલો ગણવામાં આવે છે. જ્યાંસુધી પ્રાણી સંસારદશામાં રચ્યો પચ્યો રહેતો હોય છે ત્યાંસુધી તેને યોગનિદ્રા આવતી નથી અને યોગનિદ્રા શું છે તેનો ખ્યાલ પણ આવતો નથી. શુદ્ધ ચેતના ઉંઘ આવતી નથી એમ કહે છે તે બાહ્ય દશાને અંગે સંસારજાગૃતિ અને યોગનિદ્રાનો અભાવ સમજવો.

વિરહદશામા સાધ્વી સતી પતિના નામનુ સ્મરણુ કરતી નિસાસા મૂક્યા કરે છે, શોકમા રક્ત થાય છે પણુ કદિ ઉચો શ્વાસ લેતી નથી. ઉચો શ્વાસ લેવો તે હમેશા સતોષ, આનદ, સ્વાસ્થ્ય બતાવનાર છે, તે દુ ખી જીવોને હોતો નથી, નીચો શ્વાસ શોકથી, ક્રોધથી અને અસ્થિરતાથી આવે છે તે વિરહી સ્ત્રીઓના નશીબમા હોય છે એવી રીતે આ જીવ પણુ વિભાવદશામા વર્તતો હોય છે ત્યારે નીચ પરિણુતિરૂપ નિસાસા મૂક્યા કરે છે પણુ ઉચ્ચ પરિણુતિરૂપ ઉસાસ લેતો નથી. વિભાવદશામા પરિણુતિની નિર્મળતા થવી અશક્ય છે, બહુ મુશ્કેલ છે અને તેથી મહા ભાગ્યોદય હોય તો જ જીવ ઉચ્ચ વિચારશ્રેણિમા આવી શકે. સસારાનદમા આસક્ત જીવ સ્થૂળ સુખની મગવડ માટે અને વિષયભોગ માટે ઉદ્યમ કર્યા કરે છે, વિશુદ્ધતર જીવનની અપેક્ષાએ એ સર્વ નિસાસા જ છે

વિરહી સ્ત્રીના મનમા અનેક પ્રકારના વિચારો આવ્યા કરે છે. પતિ પોતાને મદિરે પધારશે કે નહિ? ક્યારે પધારશે? મારી સાથે પ્રેમ કરશે કે નહિ? મારો વિયોગ હમેશને માટે દૂર કરશે કે નહિ? આવા આવા વિચારો કરી સુમતિ અથવા શુદ્ધ ચેતના પોતાના મનમા મુઝાયા કરે છે, ખેદ પામે છે અને તેને લઈને મનમા તેને પશ્ચાત્તાપ થાય છે કે પતિને પોતાની તરફ આકર્ષણુ કરીને ખેચી લાવવામા હજી પોતે નિષ્ફળ નીવડી છે ચેતનજી પણુ માયા મમતાની સોબતમા પડી જઈ શુદ્ધ સ્વરૂપ પ્રગટ કરતા નથી અને પ્રાપ્ત થયેલ અવસરનો લાભ લેતા નથી, છેવટે બહુ પશ્ચાત્તાપ પામે છે અને ખેદ કરે છે, પરતુ પછી ગયેલ અવસર હાથમા આવતો નથી. શુદ્ધ ચેતનાના પ્રમગનો લાભ લેવામા પ્રમાદ કરનાર અથવા બેદરકારી કરનારને પશ્ચાત્તાપ થાય એમા કાંઈ નવાઈ જેવુ નથી.

આવા કારણુથી કટાળીને શુદ્ધ ચેતના વિચાર કરે છે કે હવે તો જોગણુ થઈને ઘર બહાર નીકળી જઉં આગલી ગાથામા ઝેર ખાવાની હકીકત કહી હતી અને ઉપરના પદમા જીવ લેવાની વાત અતકને કહી હતી તેને અનુરૂપ આ વિચાર છે. પતિવિરહી સ્ત્રી પતિને અનેક પ્રકારે વિનવે છતા તે જ્યારે મદિરે ન પધારે ત્યારે પછી સ્વાભાવિક રીતે તે એવો વિચાર કરે કે હવે જ્યારે પતિમેળા-

સખિ! મેં તને ઉપર જણાવ્યું તેમ હું પતિની ખાતર ભેખ ધારણ કરીશ, પણ તું પતિને કહેજે કે આ તમારા પ્રેમની જોગણ તમને મળવા આતુર છે. એના જોગ ઉપર પ્રેમ લાવજો, એના ભેખ ઉપર ઉદાર દૃષ્ટિથી જોજો, એના વિશુદ્ધ વર્તન તરફ વહાલ બતાવજો. એ તમારા વિયોગથી ભૂલી પડેલી ભામિની તમારા તરફ એકાંત હિતદૃષ્ટિથી—પ્રેમદૃષ્ટિથી જુએ છે, માટે એનો યોગ કેવો છે તે જરા જુઓ. હે સખિ! આ પ્રમાણે સર્વ હકીકત તું મારા નાથને કહેજે અને છેવટે જણાવજે કે આ તમારી હૃદયવલ્લભા સતી સાધ્વી શુદ્ધ ચેતનાનો યોગ અતિ શ્રેષ્ઠ છે તેથી તેના ઉપર તમારૂં મન લગાડો.

આવી રીતે ઉપોદ્‌ઘાત કરી, આ પદમાં જૈન દૃષ્ટિએ યોગ કેવો હોય તેનું દર્શન કરાવ્યું છે. આ ભાવ લાવવા માટે જોગણ શબ્દની અર્થઘટનામાં આગલા પદ સાથે સહજ ખેંચતાણ કરવી પડી છે, પણ આખા વિવેચનમાં કર્ત્તાનો આશય શું હશે તે સમજવાનો પ્રયાસ હોવાથી તેમાં કાંઈ પણ વિરોધ નથી. આ પદમાં યોગ બતાવ્યો છે તે સમજવા માટે બહુ વિશાળ યોગજ્ઞાનની આવશ્યકતા છે. જેમ જેમ એનો પ્રકાશ વધારે પડશે અને ખાસ કરીને જેમ જેમ અનુભવ વધારે થશે તેમ તેમ તેમાં રહેલ સૌંદર્યનો ઝળકાટ થશે. અત્ર બતાવેલ યોગમાં મનને જોડી દેવા ચેતનજીને વિજ્ઞપ્તિ છે. એક વખત ચેતનજી એ યોગમાં ચિત્ત લાવે કે તુરત સુમતિ તો તેની પાસે જ છે તેના મંદિરે તે જરૂર પધારે અને છેવટે શુદ્ધ ચેતના પણ વિકાસક્રમમાં આગળ જતાં પ્રાપ્ત થઈ જાય. આવી રીતે યોગમાં પ્રવેશ કરી તેમાં ચિત્ત પરોવવા માટે આગ્રહ કરવાનો હેતુ ચેતનજી અને શુદ્ધ ચેતનાનો મેળાપ કરાવવાનો છે.

જોગી દોરી લંગોટ રાખે છે, લંગોટને ગાંઠ બાંધે છે અને સાધ્ય દીપકના દર્શન કરવા ચિદ્‌ગુહામાં પ્રવેશ કરે છે અને અલેકને જગાવે છે તેનું અત્ર સામ્ય બતાવે છે. હે ચેતનજી! તમે હઠાદિ વર્જ્ય યોગમાર્ગ મૂકી દઈ વિશુદ્ધ જોગનો પંથ નીહાળશો ત્યારે તમને તેમાં અપૂર્વ આનંદ થશે. ત્યાં પ્રથમ તો તમે માર્ગાનુસારીના અતિ ઉત્તમ ગુણો પ્રાપ્ત કરી ત્રણ કરણ વડે શુદ્ધ દેવ, ગુરૂ અને ધર્મ ઉપર સાપેક્ષ દૃષ્ટિએ રૂચિ પ્રાપ્ત કરશો. એ શુદ્ધ દેવ, ગુરૂ, ધર્મપરની રૂચિને સમ્યકત્વ

કહેવામા આવે છે, જેની પ્રાપ્તિથી સસાર પરિમિત થાય છે, સાધ્યનુ સામીપ્ય થાય છે અને વિકાસમાર્ગમા પ્રગતિ બહુ ઝપાટાબધ થતી જાય છે. એ સમકિત અથવા સમ્યક્ત્વરૂપ દોરી તમને ત્યા પ્રાપ્ત થશે અને એક વખત તેનાપર તમારૂ ચિત્ત લાગશે એટલે આગળ કયો માર્ગ ગ્રહણ કરવો તે તો આપોઆપ સુઝી રહેશે જોગીઓ લગોટીને બાધવા કમરઉપર કદોરો રાખે છે તેને દોરી સમજવી શરીરના મધ્ય ભાગપર કદોરો બાધવાથી જાણે અન્યત્ર અવ્યવસ્થિત વિહાર સામે એક જાતનો પ્રતિબધ થઇ જતો હોય એવુ જણાવવાનો આશય હોય એમ પણ જણાય છે મતલબ અશ્વને અકુશમા રાખવા માટે જેમ મધ્ય ભાગમા પટ્ટો રાખવામા આવે છે તેવો આ સમ્યક્ત્વરૂપ દોરીનો ઉપયોગ સમજવો વળી યોગના આદ્ય અગ તરીકે સર્વ યોગદર્શનકારો બદ્ધકચ્છ થવાનો ઉપદેશ આપે છે યોગમાર્ગમા પ્રવેશ કરી વધારો કરવાની આકાક્ષા હોય તેમણે અખડ બ્રહ્મચર્ય મનસા, વચસા અને કર્મણા પાળવુ જોઇએ એ બ્રહ્મચર્યને યમ કહેવામા આવે છે અને પાચ પ્રકારના યમ-મહાવ્રતમા એને પાતજળ યોગદર્શનકાર પણ ચોથું સ્થાન આપે છે[1] અન્યત્ર હેમચદ્રાચાર્યાદિક જૈન યોગગ્રથકારો પણ એને બહુ ઉચ્ચ પદ આપે છે અને યોગના અગ તરીકે ગણે છે સ્રીવિષયનુ અથવા તત્સબધી વાતોનુ સ્મરણ, કથન, રહસ્ય વાતો, રાગપૂર્વક અવલોકન, રહસ્ય ભાષણ, સંકલ્પ, અધ્યવસાય અને સભોગની નિષ્પત્તિ એ આઠે અગવાળુ મૈથુન વર્જ્ય છે એમ દક્ષ સહિતામા કહ્યુ છે[2] તાત્પર્યાર્થ એ છે કે યોગવિષયમા પ્રગતિ કરનારે બ્રહ્મચર્ય બરાબર પાળવુ જોઇએ આ યોગમા તેથી જ બ્રહ્મચર્યરૂપ અથવા શીળરૂપ લગોટી ધારણ કરવાનુ બતાવવામાં આવ્યુ છે શીળનો અર્થ શુદ્ધ આચાર પણ થાય છે અને તેમા અનેક પ્રકારના વિશુદ્ધ વર્તનનો સમાવેશ થતો હોવાથી અત્ર તેનો નિર્દેશ કર્યો હોય એમ માનવાનુ કારણ રહે છે એ અર્થમા વપરાતા શીલ શબ્દના જૈન શાસ્રકારે ૧૮૦૦૦ ભેદ બતાવ્યા છે[3] સ્થળસંકોચથી અત્ર તેપર વિવેચન કર્યું નથી. ઉપર જણાવેલા અઢાર

---

૧ જુઓ પાતજળ યોગદર્શન પાદ ૨ સૂત્ર ૩૧ ૨ જુઓ સદર સૂત્ર ૩૦ પરની ટીકા ૩ જુઓ અધ્યાત્મ કલ્પદ્રુમ વિવેચન પૃ ૩૫૬-૩૫૭ (દ્વિ આ)

આઠ કર્મ તથા તેની ઉત્તર એકસો અઠ્ઠાવન પ્રકૃતિરૂપ છાણાંની ધૂણી બનાવું. આ જીવને સંસારમાં રખડાવનાર, અનેક પ્રકારની ઉપાધિ કરાવનાર અને સંસારમાં રક્ત રાખનાર કર્મો છે તે સર્વ કર્મપ્રકૃતિ આત્મા સાથે ક્ષીરનીર ન્યાયે મળી રહે છે, તે બધી પ્રકૃતિઓને યોગી જેમ છાણાં ખડકીને તેની ધૂણી બનાવે તેવી રીતે તેને ગોઠવીને તેની નીચે ધ્યાનઅગ્નિ સળગાવું. ધર્મધ્યાન અને શુક્લધ્યાન એ બે શુભ ધ્યાનો છે. તેમાં ધર્મધ્યાનના આજ્ઞાવિચય, અપાયવિચય, વિપાકવિચય અને સંસ્થાનવિચય એ ચાર ભેદ છે, તેમાં પિંડસ્થ, પદસ્થ, રૂપસ્થ અને રૂપાતીત એ ચાર વિભેદે ધ્યેય છે. ત્યાર પછી શુક્લધ્યાન–મહાઉત્કૃષ્ટ ધ્યાન કરવામાં આવે છે જેના પૃથક્ત્વ વિતર્ક સપ્રવિચાર, એકત્વ વિતર્ક અપ્રવિચાર, સૂક્ષ્મક્રિયા અપ્રતિપાતિ અને સમુચ્છિન્ન ક્રિય અનિવૃત્તિ એવા ચાર પાયા છે. ધર્મધ્યાન તથા શુક્લધ્યાનના એકેક વિભાગમાં જેમ જેમ આગળ આગળ વધારો થતો જાય છે તેમ તેમ અનેકગુણ કર્મોની નિર્જરા થતી જાય છે, આત્મપ્રદેશે લાગેલાં કર્મો પોતાનું ફળ જણાવ્યા વગર સ્વતઃ ખરી પડે છે. (એને જૈન પરિભાષામાં પ્રદેશોદય કહેવામાં આવે છે.) કર્મનો નાશ કરવાનો પ્રબળ ઉપાય ધ્યાન છે, નિર્જરા કરવા માટે બાહ્ય અને અભ્યંતર તપ જ સાધન છે અને તદ્ગત અભ્યંતર તપમાં ધ્યાન મુખ્ય ભાગ બજાવે છે. એનાપર કાંઇક વિચાર છઠ્ઠા પદના વિવેચનમાં કર્યો છે અને વિશેષ હકીકત ઉપોદ્ઘાતમાં પણ લખી છે. વિશેષ રૂચિવંતે શ્રીયોગશાસ્ત્ર વિગેરે ગ્રન્થથી વધારે હકીકત જાણી લેવી. અત્ર કહેવાની હકીકત એ છે કે કર્મરૂપ ઇંધનને ધ્યાનઅગ્નિથી બાળી દેવાં અને તેને એવાં બાળવાં કે તેમાં કોઈ ભાગ પણ કાચો રહે નહિ, સર્વ કર્મોને બાળીને તેની રાખ કરી નાખવી. જેમ જેમ ધર્મ અને શુક્લ સદ્ધ્યાનમાં વધારે વધારે પ્રવેશ થતો જાય છે અને ચેતનજી તેમાં પ્રગતિ કરતા જાય છે તેમ તેમ તેનો કર્મનો ભાર ઘટતો જાય છે અને તત્ત્વગુફામાં જે દીપક તે જુએ છે તેની નજીક નજીક તેનું ગમન થતું જાય છે. છેવટે જ્યારે શુક્લધ્યાનના ચોથા પાયાપર આરૂઢ થાય છે ત્યારે દીપકની બાજુમાં તે ચાલી જાય છે અને અનંતર સમયે તે દીપક સુધી પહોંચી જાય છે. હે પ્રીતમજી! આવા

પ્રકારના યોગ ઉપર તમારૂં મન પોરવી દ્યો, તેનું આરાધન કરો અને તન્મય થઈ મારા અનાદિ વિરહને શાંત કરો

ઉપર જણાવ્યું તે રીતે કર્મઇંધનની ધ્યાનાગ્નિવડે ભસ્મ થઈ તે ભસ્મ ઉપશમ-નિવૃત્તિભાવરૂપ ગલણે કરીને છણી નાખું-ચાળી નાખું આવી રીતે ભસ્મને ચાળવાથી તેમાં પણ વળી કાંઈ કચરો રહી ગયો હોય તો તે નીકળી જાય છે અને એવી રીતે મેલ વગરની ભસ્મ રહી તેને પછી લઈ લઈને મારા શરીરે ચોળું યોગીઓ ધૂણીમાંથી ભસ્મ લઈ તેને ચાળીને પોતાના શરીરપર ચોળે છે તેવી રીતે ઉપશમ ગલણે ભસ્મને છણી નાખીને તેને મારા શરીરપર વારંવાર લગાવું તાત્પર્યાર્થ એ છે કે ધ્યાનાગ્નિથી બળગેલા કર્મોમાં કાંઈ કચરો રહી ગયો હોય તે નિવૃત્તિભાવરૂપ ગલણાથી દૂર કરી નાખું અને કર્માંને વિપાકોદયમાં ન આવવા દેતા પ્રદેશોદયથી વેદી લઇ તેઓને પણ ફેંકી દઉં અને આવી રીતે તદ્દન કર્મ વગરનો-લેપ વગરનો-મેલ વગરનો થઈ જઉં. હે ચેતનજી! જ્યારે તમે આવી ભાવના કરશો, આવા વિચાર કરશો અને તેને વળગી રહેવાનો નિર્ણય કરશો ત્યારે મારી ઘણા વખતની આપને મળવાની ચિંતા દૂર થશે અને મારી ભવની ભાવઠ ભાગી જશે (અને તમારી અને મારી વચ્ચે સામ્ય હોવાથી તમને પણ એવા જ અપૂર્વ આનંદનો અનુભવ થશે)

કર્મો આ ચેતનજીને કેટલો ત્રાસ આપે છે અને સંસારમાં કેવું કેટલું પરિભ્રમણ કરાવે છે તેપર અત્ર ઉલ્લેખ કરવાનો સ્થળસંકોચથી અવકાશ રહેતો નથી, પરંતુ ટુંકામાં એમ સમજવું કે કર્મને લીધે જ આ આખો સંસાર મંડાયો છે અને સુજ્ઞ પ્રાણીનું કર્તવ્ય એ કર્મોનો અને પોતાનો સર્વથા સંબંધ કેવી રીતે છૂટી જાય એ વિચાર કરવામાં છે પ્રબળ પુરૂષાર્થ કરવામાં આવે તો કર્મપરતંત્રતા પણ દૂર થઈ શકે તેવી છે યોગમાર્ગે ધ્યાનાગ્નિથી તેનું જ્વલન કરતા તેનો બહુ અંશે નાશ થતો જાય છે. શુભ વાસના અને ભાવનાવાળા પ્રત્યેક મુમુક્ષુની ફરજ છે કે એણે ધ્યાનના વિષયનો બરાબર અભ્યાસ કરવો. યોગની એ ચાવી છે અને તે ચાવી ઉઘાડવા માટે તેનો અને તેની અંદર રહેલા યંત્રાદિકનો બરાબર અભ્યાસ કરીને તેને સમજવાની જરૂર છે

आदि गुरुका चेला होकर,
मोहके कान फराउं;
धरम शुकल दोय मुद्रा सोहे,
करुणानाद वजाउं रे वहाला. ता जोगे० ३

"અરિહંત ભગવાનના ચેલા થઈને મોહનીય કર્મના કાન ફાડી નાખું (વીંધું); પછી ધર્મ શુક્લધ્યાનરૂપ બે મુદ્રાઓ (મારા કાનમાં) શોભે અને કરૂણાનો નાદ વગાડું."

ભાવ-યોગસ્વરૂપ બતાવતાં વિશેષમાં શુદ્ધ ચેતના કહે છે કે જેમ યોગી બની શકે ત્યાંસુધી અલેકનાથ ગોરખનાથ વિગેરે જાણીતા ગુરૂસ્થાનમાં જઈ તેના પટ્ટધારી મહંતના ચેલા થાય છે અને તેને પોતાના ગુરૂ બનાવી તેની પાસે યોગાભ્યાસ કરે છે તેમ હું આદ્યગુરૂ શ્રી અરિહંત ભગવાનના ઉપાશ્રય (આશ્રમ)માં જઈ તેના પાટધર યોગ્ય ગુરૂ પાસે દીક્ષા ગ્રહણ કરી તેમની પાસે યોગનો અભ્યાસ કરૂં. કોઈ પણ વિષય ગુરૂ પાસેથી શીખવામાં ને સમજવામાં આવે તો જ તેનું રહસ્ય પ્રાપ્ત થાય છે, કારણકે ગુરૂની પાસે સંપ્રદાયજ્ઞાન અતિ ઉત્તમ પ્રકારનું હોય છે તે અન્ય પુસ્તકવાંચનથી કદિ પ્રાપ્ત થતું નથી અને ખાસ કરીને યોગનો વિષય તો એવો છે કે તેનાં મુદ્રા, આસન અને પ્રાણાયામાદિકમાં ગુરૂસહાયની અતિ આવશ્યકતા છે. ઘણી વખત યોગને બદલે યોગાભાસમાં ચિત્ત એટલું પરિપૂર્ણતા માની લે છે કે યોગ્ય ગુરૂ વિશુદ્ધ માર્ગ બતાવનાર ન હોય તો બહુધા મહા અનર્થ થાય છે અને પોતાને કેટલો અધિકાર પ્રાપ્ત થયો છે એ સમજ્યા વગર જો અતિ ઉચ્ચ દશાના ધ્યાનાદિક કરવા મંડી જવાય તો એકદમ અધઃપાત થઈ જાય છે. આવાં આવાં અનેક કારણોથી યોગના અભ્યાસીને ગુરૂકુળવાસની બહુ જરૂર સર્વ યોગવિષયક ગ્રંથકારોએ બતાવી છે. હું પણ આદ્યગુરૂ શ્રી અરિહંત પર-

૩. આદિ ગુરૂ=શ્રી અરિહંત. ચેલા=શિષ્ય. હોકર=થઇને. મોહકે=મોહનીય કર્મના. કાન ફરાઉં=કાન ફાડી નાખું, કાન વીંધું. મુદ્રા=કાનમાં યોગીઓ પહેરે છે તે. કરૂણા=માહણ માહણની ઘોષણારૂપ. નાદ=અવાજ, યોગમાં થતો નાદ (અનાહતાદિક). બજાઉં=વગાડું.

આત્મા જેમણે વિશિષ્ટ યોગ બતાવ્યો છે તેમના ચરણે મસ્તક લગાવી તેમના તરફથી જે વર્તમાન મહાત્મા વિદ્યમાન હોય તેમનો શિષ્ય થઈ મોહરાજાના કાનને ફાડી નાખુ મુદ્રા પહેરવા માટે યોગીઓ કાનમા મોટા કાણાં પાડે છે અને તે માટે તેને ચીરે છે, તેવી રીતે હું પણ મોહરાજાના કાનને ફાડી નાખુ યોગસાધના કરવાનુ પરિણામ એક જ છે કે તેથી સર્વ કર્મોને દૂર કરવા અને ચેતનજીને કર્મભારથી હલકો કરવો તે સર્વ કર્મોમા પણ મહા અધમ સંસારચક્રમા રખડાવનાર, રઝળાવનાર અને રૂખાવનાર મોહનીય કર્મ છે, એને તેટલા માટે કર્મનો રાજા કહેવામા આવે છે એને પકડીને એના કાન ફાડી નાખી એને કબજામા લેવાના કાર્યને યોગી પોતાના કાન ફાડે છે તેની સાથે અત્ર સરખાવવામા આવેલ છે. મતલબ એ છે કે યોગી જેમ મુદ્રા પહેરવા માટે કાનને ફાડી રાખે છે તેમ હુ પણ મોહનીય કર્મરૂપ કાનને ફાડી નાખું

ઉપરોક્ત રીતે વીંધેલા કાનમા યોગીઓ મુદ્રા પહેરે છે એ જેઓને યોગીઓનો પરિચય હશે તે જાણતા હશે હુ ધર્મધ્યાન અને શુક્લધ્યાનરૂપ મુદ્રાઓ પહેરૂ છુ સાધ્યનુ સામીપ્ય રહેવા સારૂ મુદ્રા પહેરવામા આવે છે ધર્મધ્યાનના ચાર પાયા પૈકી પરમ પુરૂષમય થવા માટે શ્રી અરિહંત મહારાજનું ધ્યાન કરવા પિંડસ્થ પદસ્થ રૂપસ્થ રૂપાતીત એ ચાર ધ્યેય વિભાગ બરાબર મુદ્રાનુ સ્વરૂપ ખડુ કરે છે અને તેવી જ રીતે ધર્મધ્યાનના બાકીના ત્રણ ભેદો પણ મુદ્રાનો ઉપયોગ બતાવી આપે છે શુક્લધ્યાનમાં મુદ્રા બહુ અલ્પ રહે છે, કારણકે એ ધ્યાનમા અંતરાત્મ પ્રદેશના ઉંડા પ્રવાહમા અવગાહન કરવાનુ છે, છતા એને પણ મુદ્રા સાથે સરખાવવામા કાંઈ વાંધો આવતો નથી મતલબ એ છે કે ગુરૂ મહારાજના સયોગથી ધ્યાનવિષયનો અભ્યાસ કરી મોહનીય કર્મને ચીરી નાખુ અને ધર્મધ્યાન અને શુક્લધ્યાનને આદરૂ, આર્ત રૌદ્ર ધ્યાનને વર્જી દઉં

વળી જોગીઓ જેમ શીંગડા વગાડે છે, શંખનો નાદ કરે છે અને બીજા અનેક પ્રકારના વાજિંત્રો વગાડે છે તેવી રીતે હું પણ 'માહણ માહણ' એવો કરૂણાનાદ કરૂ અહિંસા પરમો ધર્મ એ જૈનનો પ્રથમ સિદ્ધાન્ત છે, એ જૈનોનો મુદ્રા લેખ છે અને ગમે તેટલી ઊંચી હદે

આ ચેતનજી પહોંચી જાય તોપણ તેણે સ્વને અને અન્યને અહિંસાનો ઉપદેશ તો નિરંતર આપવાનો જ છે. એની શાંત ભવ્ય આકૃતિ જ સમતાનું કારણ છે, વૈરભાવત્યાગનું કારણ છે, અહિંસાપરિણામ જાગ્રત કરવાનું કારણ છે. અતિ ઉન્નત દશાએ પહોંચ્યા પછી એને ભાવકરૂણા જાગ્રત થાય છે. એને મનમાં 'સવિ જીવ કરૂં શાસન રસી, એસી ભાવદયા મન ઉલ્લસી' એ ભાવ થાય છે. તેમાં પણ પોતાના અનુયાયી વર્ગ વધારવાની ઇચ્છાથી એ વિચાર તેના મનમાં આવતો નથી, પણ પરમાત્મ દશામાં વર્તતા મહા સુખી મહાત્માઓના આત્મા સાથે સામ્ય દર્શાવનાર આત્માઓને કર્મજનિત વ્યાધિથી પીડા પામતા જોઈ તેમના મનમાં અતિ ખેદ થાય છે અને એ દુઃખથી છોડાવવા માટેના સિદ્ધ ઉપાય તરીકે તેઓને શાસનરસિક બનાવવા તેમના મનમાં દૃઢ ઇચ્છા રહ્યા કરે છે. આથી તેઓ કરૂણાનો નાદ કરે છે એમ અત્ર કહ્યું. 'નાદ' યોગનો પારિભાષિક શબ્દ છે. એક વિષયમાં રત થઈ જવું એનું નામ નાદ છે. યોગી જેમ અનાહત નાદ સાંભળે છે તેમ આ ચેતનજી કરૂણાનો નાદ સાંભળે છે.

હે વહાલા! આવા મહાત્મા ગુરૂના ચેલા થઈ મોહ રાજાના કાનને ફડાવો અને ધર્મ શુક્લધ્યાનમાં આસક્ત થઈ આખા જગતના જીવો સાંભળે તેવો 'માહણ માહણ' અથવા સર્વ જીવને શાસનરસિક કરવાનો કરૂણાનાદ એક વાર બજાવો અને મારે મંદિરે પધારો, મારી વિરહવ્યથા દૂર કરો અને મારી સામે કૃપાદૃષ્ટિથી જોઈ મને ભેટો, મળો, રસરંગમાં રેલો.

इह विध योगसिंहासन बैठा,
मुगतिपुरीकुं ध्याउं;
आनंदघन देवेंद्रसें योगी,
बहुर न कलिमें आउं रे वहाला. ता जोगे० ४

"આવી રીતે યોગસિંહાસનપર આરૂઢ થયેલ મોક્ષ—અજરામર સ્થાનનું ધ્યાન કરૂં; આનંદઘન ચેતનજી દેવેંદ્રથી યોગી (થાય) પણ ફરીવાર કાદવમાં આવે નહિ."

૪ ઇહ વિધ=આ રીતે. યોગસિંહાસન=યોગારૂઢ થઇને. મુગતિપુરી=મોક્ષ. દેવેંદ્રસેં=દેવતાના રાજા ઇન્દ્ર જેવા. બહુર=ફરીવાર. કલિમેં=પાપકર્દમમાં, કાદવમાં. આઉં=આવું.

ભાવ-શુદ્ધ ચેતના કહે છે કે ઉપર જણાવેલી રીતે જે ચેતનજીનુ મન યોગમાં આસક્ત થયુ છે, જેને યોગપર પ્રેમ આવ્યો છે અને જે યોગનો વ્યવહાર કરે છે તે પછી યોગસિંહાસનપર આરૂઢ થઈ ત્યા બેઠા બેઠા અજરામર સ્થાનનુ ધ્યાન કરે છે ધ્યાનની શરૂઆતમા સાલબન ધ્યાન થાય છે અને તેમા પ્રથમ સ્થૂળ અને પછી માનસિક અનેક આદર્શ વિગેરે પર ભાવના સ્થિર થતા થતા, આગળ વધતા ઉપર જણાવ્યુ તેમ પિંડસ્થાદિ ધર્મધ્યાનનો પ્રયોગ કરે છે અને પછી શુક્લધ્યાનની શરૂઆત કરે છે ત્યારે તદ્દન માનસિક ધ્યાન થાય છે અધિકાર પ્રમાણે એ શુભ ધ્યાનમા મોક્ષમા શુ સુખ છે, કેવા પ્રકારનુ સુખ છે અને સ્થૂળ સુખની અને તેની વચ્ચે કેટલો અતર છે એમ ધ્યાવતા ધ્યાવતા છેવટે એવી સામ્ય દશા પ્રાપ્ત થાય છે કે જેમા ચેતન સમતામય થઈ જાય છે, શાતિસ્વરૂપ થઈ જાય છે અને જે સ્થિતિ આનદઘનજી મહારાજે શ્રી શાતિનાથજીના સ્તવનમા વિસ્તારથી બતાવી છે તદ્રૂપ થતો જાય છે 'મુગતિ સસાર બેહુ સમ ગણે' આવી રીતે નિષ્કામ વૃત્તિએ વિશિષ્ટ યોગસાધના કરી પોતે આગળ વધતો જાય છે અને ત્યા પછી શું જુએ છે? યોગસિંહાસનપર બેઠેલ મોક્ષપુરીના વાસી પોતાની જાતને જ જુએ છે, પછી તેને 'અહો અહો હુ મુજને કહુ, નમો મુજ નમો મુજ રે' આવી ભાવના થાય છે તે પોતાની પૂજના વધારવા માટે નહિ, પણ તેને ત્યા પ્રત્યક્ષ અનુભવ થાય છે કે જે ધ્યેયનુ હું ધ્યાન કરતો હતો તેનો અને મારો અભેદ છે, અર્થાત્ ગુણાપેક્ષયા શુદ્ધ દશામા હું અને ધ્યેય સરખા જ છીએ, શક્તિ વ્યક્તિમા ફેર છે, પણ યોગ્ય પ્રયાસથી શક્તિગત રહેલા ગુણો વ્યક્ત થઈ જશે એમ તેને સ્પષ્ટ જણાય છે

આનદઘનજી મહારાજના ઉપરોક્ત 'અહો અહો' વાળા વાક્ય માટે કેટલીક ટીકા થઈ છે તે અર્થ વગરની છે એનો સ્પષ્ટ ખુલાસો કરતા પન્યાસજી આણદસાગરજી મને લખી જણાવે છે તેની મતલબ એ છે કે અધ્યાત્મનો પ્રશ્ન ઉપસ્થિત કરવો એ આત્મજ્ઞાનપ્રાપ્તિનુ બીજુ પગથીયુ છે યશોવિજયજી મહારાજ પોતે લખે છે કે अत एव जन पृच्छोत्पन्नसंज्ञ पिपृच्छिषु અધ્યાત્મમાર્ગમાં પ્રગતિ કરવા

ઇચ્છનાર પુરૂષને પ્રથમ પગથીયે અધ્યાત્મનો સવાલ પૂછવાનો વિચાર થાય છે અને બીજે પગથીયે પૂછવાની ઇચ્છા થાય છે. આ બીજા સોપાનથી બહુ કર્મનિર્જરા થાય છે એ નિઃસંદેહ વાત છે અને તેની સાથે યોગઅધ્યાત્મમાં ઘણો વધારો થઈ જાય છે અને પ્રગતિ-વૃદ્ધિ નિષ્પત્તિ સર્વ એક સાથે થતાં જાય છે. આવા અધ્યાત્મના પ્રશ્નને ઉપસ્થિત કરનાર પોતાના આત્માને ધન્ય માનનાર આનંદઘનજી ઉપરોક્ત વચનથી ગુણાનુમોદના કરે છે. આ સ્વરૂપ લક્ષ્ય રાખી સમજવા યોગ્ય છે.

આવી વિશિષ્ટ સ્થિતિ પ્રાપ્ત થતાં શુદ્ધ ચેતના અને ચેતનનો એટલો સહયોગ થઈ જાય છે કે પછી આખું પદ અથવા આ વાક્ય શુદ્ધ ચેતના બોલે છે કે ચેતનજી પોતે બોલે છે, એ પ્રશ્ન રહેતો નથી. બન્નેનો વસ્તુતઃ પરિણામે અભેદ છે, એટલે જે તફાવત હાલ જણાય છે તે પછી જણાવાનો પણ નથી. ચેતના તે હકીકત આ પદમાં સ્પષ્ટ કરે છે અને તેથી જ આ પદ તેના મોઢામાં મૂક્યું છે. એ અર્થ લીધા સિવાય ચેતનજી પોતાની વિભાવદશામાં આ શબ્દો બોલવાને યોગ્ય નથી.

योगिनां श्रीमतां गेहे योगभ्रष्टोऽथ जायते આ પ્રમાણે શ્રીમદ્‌ભગવતગીતામાં કહ્યું છે (યોગભ્રષ્ટ જીવ યોગીને ઘરે અથવા શ્રીમાન્‌ને ઘરે જન્મ લે છે); જૈન શાસ્ત્રમાં પણ સાત લવ આયુષ્ય ઓછું રહે તો અનુત્તર વિમાને પ્રચુર પુણ્યોદયનો ભોગ ભોગવવા તેત્રીશ સાગરોપમના આયુષ્યથી અપૂર્ણ યોગવાળા જીવ ઉત્પન્ન થાય છે અને પછી એક ભવ મનુષ્યનો કરી ઇપ્સિત સ્થાનકે પહોચે છે. આસન્નસિદ્ધ જીવ જેમ અનુત્તર વિમાને જાય છે તેમ ઓછી પ્રગતિવાળા સિદ્ધ યોગીઓ તેથી ઉતરતી સદ્‌ગતિમાં જાય છે અને મનુષ્યના ભવો પણ કરે છે પણ તે દુર્ગતિમાં જતા નથી, પાપપંકમાં ખરડાતા નથી, વિષયભોગરૂપ વિષ્ટાનો આહાર કરતા નથી, તેમાં રંગાતા નથી, ફસાતા નથી, આસક્ત થતા નથી. તેટલા માટે શુદ્ધ ચેતના કહે છે કે આવી રીતે પોતાની જાતને મુક્તિપુરીમાં યોગસિંહાસનપર આરૂઢ થયેલ ધ્યાવનાર મારા શુદ્ધ ચેતનજી કોઈ વાર દેવેંદ્ર થાય છે અને કોઈ વાર મનુષ્યભવમાં આવી યોગસાધના કરનાર ઉપર જણાવ્યા તેવા યોગી થાય

છે અને ત્યા સમકિત દોરી, શીળ લગોટી લગાવી યોગમાર્ગમા પ્રગતિ કરે છે અને બાકી રહેલો યોગ પૂરો કરે છે, વળી સદ્ગતિમા જઈ શુભ કર્મો ભોગવી પાછા મનુષ્યભવમા આવી યોગમાર્ગમા વધારો કરે છે, પણ પાપરૂપ કાદવમા ફરીવાર ખરડાતા નથી, તેને આદરતા નથી અને તેમા આનદ લાવતા નથી આ જીવ એક વખતે યોગમાર્ગમા આસક્ત થયો અને તેને સમ્યક્ જ્ઞાન થયું એટલે પછી એને એવા એવા અનુભવો થતા જાય છે અને એવા વિશુદ્ધ સ્થિતિના દર્શન થાય છે કે જેનુ વર્ણન કરવુ અશક્ય છે અત્ર મુક્તિપુરીમા યોગસિંહાસનપર બેઠેલ પોતાની જાતના દર્શન આપણને આનદઘનજી મહારાજે કરાવ્યા, પરતુ જ્યારે યોગમાર્ગમા પ્રગતિ થાય છે અને સસારથી અભિનિષ્ક્રમણ થાય છે ત્યારે એવા અનેક દર્શન થાય છે એ અનુભવજ્ઞાન વધતા વધતા જણાઈ આવશે

ચેતનજી! તારી કલ્પનાશક્તિનો ઉપયોગ કર, તારી શક્તિને કામે લગાડ, તારા કલ્પેલા સુખનો માર્ગ જો, તારી સ્થિતિનો વિચાર કર અને પછી તને આ મહા વિમળા દશામા કાંઈ આનદ આવતો હોય તો આ બધા બાહ્ય ઢોંગ છોડી દે અને તારા પોતામા રહેલ અનત આનદના સ્થાનરૂપ તારા પોતાના શુદ્ધ સ્વરૂપને પ્રગટ કરવા વિચાર કર અને તે પ્રાપ્ત કરવા માટે-પ્રગટ કરવા માટે-તારી શુદ્ધ સનાતનતા વ્યક્ત કરવા માટે આ પદમા બતાવેલ યોગમાર્ગ તુ આદર આ પદમા રહેલો ગભીર આશય વિચારવા યોગ્ય છે.

આ પદની રચના અને શૈલી જોતા તે આનદઘનજી મહારાજનુ બનાવેલુ ન હોય એમ માનવાનુ કાંઈ કારણ નથી શૈલી તેઓના જેવી જ છે, પરતુ વિષય સહજ સામાન્ય છે એક પણ પ્રતમા એ પદ આપ્યુ નથી તેથી કદાચ ક્ષેપક હોય એમ માનવાને કારણ રહે છે એ સબધમા નિર્ણયપૂર્વક કાઇ પણ કહી શકાય તેમ નથી પદનો ભાવ અતિ સુદર અને આકર્ષક છે અને તેથી અત્ર તેપર વિવેચન કરવાનુ યોગ્ય ધાર્યુ છે આનદઘનજીનુ બનાવેલુ આ પદ ન હોય એમ માનવાનુ માત્ર એક જ કારણ છે અને તે એ છે કે યોગના અતરભેદનુ જોગી સાથે જે સામ્ય બતાવ્યુ છે તેમા શ્લેષોનો ઉપયોગ કર્યો છે તે આનદઘનજીની દઢ શૈલીને અનુરૂપ નથી જેવી દઢ શૈલી

શુદ્ધ ચેતના સુમતિને કહે છે કે હે સખિ! મેં મારું મન આ નટનાગર ચેતનજીમાં જોડ્યું છે. ચેતનજીનો ઉપયોગ તો કોઈ વાર આત્મિક દ્રવ્યપર લાગે છે અને કોઈ વાર પૌદ્ગલિક દ્રવ્યોમાં ચાલે છે, પણ ઉપરના પદમાં યોગમાં ચિત્ત પરોવવાનું કહ્યું તેવી વાત બની આવે ત્યારે મારા પતિનું ચિત્ત સ્વવિષયક આત્મ દ્રવ્યમાં જોડાય છે અને ત્યાર પછી તે જ્યાં ત્યાં રખડતું હોય ત્યાંથી તે પાછું ખેંચાઈ જાય છે. શુદ્ધદશામાં યોગનિષ્ઠ મહાત્માઓ સમજે છે કે શુદ્ધ ચેતનાના આધાર આત્માનો પોતાની સાથે અભેદ છે અને અન્ય પૌદ્ગલિક દ્રવ્યનો પ્રસંગ તે સર્વ સંયોગજન્ય છે, ત્યારે સામાન્ય ચેતના તો વિચિત્ર પ્રકારની છે. આવી રીતે આરોપવાળા ધર્મ ઉપરથી વૃત્તિ દૂર કરી પોતાના પરિવાર શમ-શાંતિઆદિમાં તેઓ ચિત્તને પરોવે છે. આ પદમાં તેપર હવે પછી વિવેચન કરવામાં આવશે અને આનંદઘનજી મહારાજે શાંતિનાથજીના સ્તવનમાં પણ તેજ વાત કરી છે.

> આપણો આતમ ભાવ જે, એક ચેતનાધાર રે;
> અવર સવી સાથ સંયોગથી, એહ નિજ પરિકર ધાર રે; ૧૨
> શાંતિ જિન એક મુજ વિનતિ.

આવી રીતે જ્યારે શુદ્ધ ચેતના ઉપર સ્વાભાવિક પ્રીતિ વ્યક્ત થાય અને અન્ય સર્વ સંયોગજન્ય સંબંધ આદિ અને અંતવાળા છે એમ સમજાય ત્યારે સ્વાભાવિક રીતે સ્વભાવ તરફ પ્રીતિ થાય અને અન્ય સંયોગજન્ય પ્રીતિપર દુર્લક્ષ્ય થતાં થતાં છેવટે તે સંબંધ છૂટી જાય અથવા છોડવાની દૃઢ આગ્રહવાળી વૃત્તિ થાય એ તદ્દન યોગ્ય હકીકત છે. યોગમાં પ્રીતિ લગાડવાની ઇચ્છાવાળી શુદ્ધ ચેતના જે ચેતનઆધેયનો આધાર છે તે તેટલા માટે યોગમાર્ગ તરફ વિશેષ પ્રગતિ કરનાર ચેતનજી જે કાર્ય કરે તેને માટે પોતાનો અને તેનો સ્વાભાવિક સંબંધ વ્યક્ત કરતાં અત્ર કહે છે કે-હે સખિ! હું મારા નટનાગરમાં મારું મન જોડી દઉં છું અને તે એવું જોડી દઉં છું કે બીજા સર્વ પૌદ્ગલિક પદાર્થોમાં તેમનો જે ઉપયોગ બાધક દશામાં થતો હતો તે સર્વ ત્યાંથી ખેંચી લઈ તેને શુદ્ધ ચેતનજીમાં જોડું છું. આ વાતનો ટુંકામાં સાર એટલો છે કે યોગમાર્ગમાં ચિત્ત આવવા માંડે એટલે ચેતનજીની શુદ્ધ ચેતના વ્યક્ત થવા માંડે છે અને તેના

એક અનિવાર્ય પરિણામ તરીકે ચેતનજીનો ઉપયોગ જે અત્યાર સુધી અનેક પરભાવમા રમણ કરતો હતો તે હવે આત્મદ્રવ્યમા સ્થિર થાય છે

અત્ર એક બીજી હકીકત પણ પ્રાપ્ય છે. વસ્તુત ખરેખર નટનાગર તો કેવલજ્ઞાની અને સિદ્ધ મહાત્માઓજ છે, જેઓ સર્વ નાટક જાણે છે તેઓ ઉપર મનને જોડી દેવાથી નિશ્ચયશુદ્ધિ બરાબર થતી જાય છે અને અત્રે તેથી એમ પણ કહેવાનો આશય હોય એમ જણાય છે કે અન્ય સર્વ પદાર્થોમાથી ઉપયોગ ખેંચી લઈ શુદ્ધ ચેતનદ્રવ્ય જે ઉપરોક્ત નટનાગરમા વ્યક્ત થયુ છે તેમા તેને જોડી દઉં છુ ગમે તે અર્થ કરતા આ પદ આત્માની શુદ્ધ દશાપર આરોહણમા પ્રગતિ કરવાની વ્યક્ત સ્થિતિ બતાવે છે. હવે એવી રીતે ગુણસ્થાનક્રમારોહ કરતા કેવા કેવા વિચારો આવે છે અને વ્યવહારને અગે જે મુશ્કેલી લાગે છે તેના કેવા ખુલાસા થાય છે તે બહુ યુક્તિ સાથે સક્ષેપથી બતાવે છે તે બહુ વિચાર કરવા લાયક છે જીવનના કેટલાક અગત્યના સવાલોનો ખુલાસો થાય તેવી બાબત અહીં દાખલ કરેલી છે

*लोक लाज नाहि काज,
कुल मरजादा छोरी;
लोक बटाउ †हसो बिरानो,
अपनो कहत न कोरी. ‡मनसा० २

---

* 'લોકલાજસૂ નાહિ ન કાજ' આ પ્રમાણે પ્રથમ પક્તિ બી મા વાળી બુકમા છે તેનો અર્થ 'લોકલાજ તમારે નથી? અમારે તેનુ કામ નથી ' આમ પ્રશ્નોત્તર રૂપે અર્થ થાય છે, પણ અક્ષરો વધી જતા લાગે છે અને તે પાઠમા અર્થ ખેંચવો પડે છે તેમ જ કોઈ પ્રત તે પાઠને ટેકો આપતી નથી

† હમોને સ્થાનકે હસે એવો પાઠ છે અર્થ એક જ છે

‡ બીજી અને ચોથી પક્તિને છેડે 'હો' વધારે બુકમા છે, પણ સર્વ પ્રતોમા તે નથી. અસલ રાગ બોલતી વખત હોની જરૂર હોય તો વધારી લેવો. પહેલી ગાથાનુ બધારણ જોતા હો હોવો જોઇએ, પણ કોઇ પણ પ્રત તેને ટેકો આપતી નથી તેથી મૂળ પાઠમા દાખલ કરેલ નથી.

૨ લોકલાજ=લોકોની લજ્જા. કાજ=કામ. છોરી=છોડી દીધી બટાઉ=વાટે જતા આવતા હમો=ખુશીથી હસો. બિરાનો=પારકા છે અપનો=પોતાની વાત કહત ન=નથી કહેતા. કોરી=કોઈ

"લોકલાજનું (અમારે) કામ નથી, કુળમર્યાદા (અમે) છોડી દીધી છે; વાટે જતાં આવતાં લોકો હસો (તેની દરકાર નથી), તેઓ સર્વ પારકા છે અને પોતાની કાંઈ વાત કહેતા કરતા નથી."

ભાવ–શુદ્ધ ચેતના કહે છે કે આવી રીતે નટનાગરમાં મનને જોડી દેતાં મને લોકલાજની દરકાર નથી અને મેં કુળમર્યાદા પણ છોડી દીધી છે. સાધારણ રીતે નાટકીઆ ઉપર પ્રીતિ કરતાં પહેલા વિચાર કરવો જોઈએ કે લોકોમાં પોતાની એથી આબરૂ ઓછી થશે અને તેટલા માટે બીજા કોઈ કારણથી નહિ તો લોકલજ્જાની ખાતર પણ નાટકીઆ ઉપર પ્રેમ કરવા પહેલાં અટકવું જોઈએ અથવા લોકલાજ ન હોય તો છેવટે કુળની–કુટુંબની મર્યાદા ખાતર પણ નાટકીઆ ઉપર પ્રીતિ ન કરવી જોઈએ. ઉત્તમ કુળવાન સ્ત્રીનો વ્યવહાર હમેશાં પોતાના કુળને અનુરૂપ પતિ સાથે સંબંધ કરવો એ છે; એવી સ્ત્રીઓ નાટકીઆ સાથે કદિ પણ સંબંધ કરવાની ઇચ્છા રાખતી નથી. શુદ્ધ ચેતના કહે છે કે મેં નટનાગર સાથે એવું મન લગાવી દીધું છે કે રસ્તે ચાલતા લોકો હસો કે મશ્કરી કરો તેની પણ મને દરકાર નથી. હું તો લોકલાજની દરકાર કર્યા વગર અને કુળમર્યાદાથી બંધાઈ ગયા વગર મારા નટનાગરમાં પ્રીતિ રાખું છું અને તેના ઉપર મનને જોડી દઉં છું, અન્ય કોઈ ઉપર પ્રીતિ કે સંબંધ હોય તો તે પણ તોડી નાખું છું. લોકો તો સર્વ પારકા છે અને પારકાની વાતો કરનારા છે; વળી તેઓ પોતાની તો વાત કરતા પણ નથી અને વિચારતા પણ નથી. એવા નકામા પંચાત કરનારાના અભિપ્રાય ઉપર હું કાંઈ કરતી નથી અને મારી પ્રીતિ નટનાગરમાંથી ખેંચી લેતી નથી.

આ પદ્યમાં નટ શબ્દ ઉપર ભાર મૂકીને અર્થ વિચારવાનો છે. સામાન્ય વ્યવહારના નિયમ પ્રમાણે કુળવાન સ્ત્રીએ નાટક કરનાર, પછી તે ગમે તેવાં રૂપ કરનાર, અભિનય કરનાર અથવા જાદુના ખેલ કરનાર હોય તોપણ તેની સાથે પ્રીતિ કરવી એ ઉચિત નથી. એલાયચી કુમારને આથી ઉલટી રીતે જ્યારે નટી ઉપર પ્રીતિ લાગી હતી ત્યારે તેણે કુળમર્યાદા છોડી દીધી હતી અને તેના પિતાએ તેને ઘરમાંથી કાઢી મૂક્યા હતા, છતાં પ્રેમનું લક્ષણ એવું છે કે લોકલાજની દરકાર કર્યા વગર અને અન્ય શું કહે છે તે સાંભળ્યા વગર પ્રીતિમાં

આસક્ત નર જરૂર પોતાની પ્રિય વસ્તુ તરફ ખેચાય છે, તેવી રીતે અહીં શુદ્ધ ચેતનાને ચેતનજી ઉપર એવી પ્રીતિ લાગી છે કે તે અન્ય કોઈ હકીકતની દરકાર કર્યા વગર પતિમા મનને જોડી દે છે નટનો વેશ કરવાનો આગ્રહ કર્યો તો એલાયચી કુમારે તે પ્રમાણે કર્યું, પણ કુળમર્યાદા કે બીજા કોઈ પણ મનસ્વી કારણથી ખરી પ્રીતિનો ભાવ તજ્યો નહિ બીજી હકીકત ખાસ ધ્યાનમા રાખવા લાયક એ છે કે લોકો પારકી વાત કરે છે અને પોતાને માટે કદિ વાતો કરતા નથી આવા પરનિંદારક્ત અને આત્મવિચારણા નહિ કરનારા લોકોના અભિપ્રાય ઉપર આધાર બાધી મહા ચતુર નટવરથી પ્રીતિ બાધી હોય તેને શુદ્ધ ચેતના કેમ તજી દે?

આવી જ રીતે ધર્મ સન્યાસ લેવાની ચેતનજીની ઇચ્છા થાય એટલે કે શુદ્ધ ચેતના અને ચેતનજીનો સયોગ થવાનો પ્રસગ પ્રાપ્ત થાય ત્યારે તેને કહેવામા આવે છે કે “ભાઈ! આ તમારે ઘેર ઘેર ભટકવુ, ભિક્ષા માગવી, તરપણી ઉપાડવી, અડધા પગ ઉઘાડા દેખાય તેવા વસ્ત્ર પહેરવા એ શુ તમને યોગ્ય લાગે છે? તમારા સગા સબધીને મૂકીને ચાલ્યા જવુ એ તમને અથવા તમારા કુળને યોગ્ય છે? તમે તમારા અન્ય સગાઓ તરફના ધર્મ કેમ ભૂલી જાઓ છો? તમને લોકલાજ પણ નથી આવતી કે આવી રીતે ભિખારી થઈને ભટકવાનુ પસદ કરો છો? અને તમારા ઉત્તમ કુળને આવી રીતનો ભિક્ષુનો વેશ કાઢવો ઉચિત છે?” નિશ્ચયશુદ્ધિ કરવામા ઉદ્યુક્ત થયેલા ચેતનજી એટલે કે જે ચેતનજીપર શુદ્ધ ચેતનાએ પોતાનુ મન જોડવા માડ્યુ છે અને તેથી નટનાગરની પેઠે નવીન અવિજ્ઞ વેશ ધારણ કરવા જે નટનાગર તૈયાર થયા છે તેને આવો સવાલ પૂછતા તે બહુ સરળતાથી જવાબ આપે છે કે સ્થૂળ લોકલાજનુ અમારે કામ નથી, જેને આત્મજાગૃતિ કરવી હોય તેણે પોતાના આત્મદ્રવ્યનો વિચાર કરવાનો છે, યોગ્ય વિચાર યોગ્ય અકુશ નીચે કરતા તેને સ્પષ્ટ ખાત્રીપૂર્વક જણાય છે કે તે વિચાર યોગ્ય છે અને લોકો તો માત્ર સ્થૂળ સુખના ખોટા ખ્યાલને લીધે અને મહા નિંદ્ય મોહનીય કર્મની પ્રચુરતાને લીધે સસારમાથી ઊંચા આવતા નથી અને અન્ય આવવા ઇચ્છા કરતો હોય તો તેની મહત્વતા, ગભીરતા અને યોગ્યતા સમજી શકતા નથી, તો પછી તેણે તે વિચારને

સ્થૂળ લોકલાજ ખાતર તજી દેવો ન જોઇએ. તદુપરાંત જે વખતે અનેક જનોને લાભ કરવાનો માર્ગ પ્રાપ્ત થઈ શકતો હોય તે વખતે વ્યક્તિગત ધર્મો સમષ્ટિના લાભ ખાતર અને સર્વથી વધારે આત્મધર્મ ખાતર વિસરી જવાય તો તેમાં કોઈ પણ પ્રકારની ભૂલ થતી હોય એમ તેને લાગતું નથી. તે સમજે છે કે વીરપરમાત્મા ઘરેથી નીકળ્યા હશે ત્યારે નંદિવર્ધનને, યશોદાને અને બીજાં સગાં સંબંધીઓને બહુ લાગ્યું હશે, પણ આવા વ્યક્તિગત ધર્મોનો વિચાર કરીને આત્મધર્મ ચૂકવાનો નિશ્ચય લોકલાજની ખાતર કે કુળમર્યાદાની ખાતર મહાત્મા પુરૂષો કદિ કરતા નથી. આથી ચેતનજી જવાબમાં એટલું જ કહે છે કે જે કોઈ કાર્ય કરવું હોય તે બરાબર વિચારીને કરવું, પછી તેમાં લોકલજ્જાના કે કુળમર્યાદાના વિચાર કરવા યુક્ત નથી.

આથી પણ વિશેષ પ્રગતિ કરવાની યોગ્યતા થાય ત્યારે કુળ એટલે પોતાના ગચ્છની મર્યાદા પણ ચેતનજી છોડી દે છે. મતલબ આગળ વધતા વધતા તેને ગચ્છમર્યાદામાં રહેવાની જરૂર જ રહેતી નથી. જ્યારે જિનકલ્પની તુલના કરતા હોય અથવા જિનકલ્પ આદરતા હોય ત્યારે કુળમર્યાદામાં શુદ્ધ ચેતન રહેતા નથી. વ્યવહારનો, કુળમર્યાદાનો, લોકલાજનો ત્યાગ કરે છે ત્યારે તેને પોતાના પગ નીચે દબાવી દે છે. ગચ્છના અર્થમાં કુળ શબ્દનો ઉપયોગ તે મર્યાદાનો ત્યાગ—સ્થવિરકલ્પનો ત્યાગ કરી જિનકલ્પ આદરવાના અવસરે કરવાનો છે. એમના વિહાર વિગેરેમાં ફેરફાર હોય છે પણ એ ઊંચી હદની વિશેષ યોગ્યતાની વાત છે. સ્થવિરકલ્પની વર્તના પણ છોડવાની જ છે અને તેને સંભાળનાર કોઈ ન હોય તો વિશિષ્ટ જીવોને પણ તેની મર્યાદામાં જ રહેવું પડે છે. અત્ર ભાવ એ છે કે શાસ્ત્રમર્યાદાથી તે વર્તે છે, લોકલાજથી લેવાઈ જતા નથી.

આવું મારૂં વર્તન જોઈને લોકો—રસ્તે ચાલનારા પ્રાણીઓ—સંસારરસિક જીવો હસો, મશ્કરી કરો, તેની મને દરકાર નથી, કારણકે હસનારા સર્વ પારકા છે, માયા મમતામાં પડી પોતાના આત્મધર્મથી પણ પરાઙ્મુખ થયેલા છે અને પોતાના શુદ્ધ સ્વરૂપને ભૂલી ગયેલા છે. વળી તેઓ એટલા તો ડહાપણથી ભરેલા છે કે તેઓ નિરંતર પારકી જ વાતો કરે છે; જાણે કે પોતે સર્વ ગુણ પ્રાપ્ત કરી લીધા છે

અને હવે પોતાને પ્રાપ્ત કરવાનું કાંઈ બાકી રહ્યુ જ નથી, તેથી તેઓ પોતાનો તો વિચાર પણ કરતા નથી અને અન્ય કોઈ જરા પણ સ્વાત્મોત્કર્ષ માટે પ્રયાણ કરે તો તેની વાતો કરવા મડી જાય છે આવા મનુષ્યોની વાત તરફ કેટલુ ધ્યાન આપવુ તેનો વિચાર કરી મેં તો તે તરફથી મારો ઉપયોગ જ પાછો ખેંચી લીધો છે

લોકોની વાત ઉપર કેટલો આધાર રાખવો તેપર જરા વિચાર કરીએ ભર્તૃહરિએ રાજ્ય તજી સન્યાસ ધારણ કર્યો ત્યારે તે પોતાની ધુનમા નદીની વેળુના તકીઆ બનાવી તેપર બેસતો હતો જળ ભરવા આવનાર પનીઆરી તેને વેળુના તકીઆપર બેસતો જોઈ કહેવા લાગી કે 'જોયુ બહેન! આ રાજ્યપાટ તજ્યા, સસાર તજ્યો પણ હજુ રાજાનો ઈશક કાંઈ ગયો છે? આ તેમણે રૂના તકીઆ તજી દીધા તો વળી વેળુના તકીઆપર સુવુ પડે છે!' આ વાત સાભળીને ભર્તૃહરિને વિચાર થયો કે વાત ખરી છે, તેથી તેણે એકદમ વેળુના ગાદી તકીઆ ફેંદી દીધા એ બનાવ જોઈને પનીઆરી વાતો કરવા લાગી કે 'જોયુ બહેન! એમણે સસાર છોડ્યો પણ હજુ ક્રોધ ગયો છે? આપણે આટલુ જરા ગાદી તકીઆ સબધી કહ્યુ ત્યા તો આટલી રીસ ચડી ગઈ!'

આવી રીતે આપણે પ્રત્યેક વ્યવહારના કાર્યમા જોઇએ છીએ કે દુનિયાને ટાઢુ કે ઊનુ કાંઈ ગમતું નથી, પ્રસગે અપ્રસગે અન્યની સાચી કે ખોટી વાતો કરવી એ તેઓ પોતાનો ધર્મ સમજે છે અને કોઈ પણ વાત કરતા એવી મુખાકૃતિ રાખે છે કે જાણે પોતે તો સર્વગુણસપન્ન છે અને હવે પોતાને કાંઈ કરવાનુ અવશિષ્ટ રહ્યુ જ નથી વિશેષમા નિંદ્ય આચરણ કરતી વખતે લોકલાજથી ડરી જવુ યોગ્ય છે, કારણકે સમાજનો અકુશ ઘણી વખત કુમાર્ગ ગમનના દ્વારમા અર્ગલા તુલ્ય કામ કરે છે, પરતુ જ્યારે મહાન્ ધર્મ અથવા વિશિષ્ટ પરોપકાર ખાતર અન્ય સૂક્ષ્મ બાબતોની બેદરકારી બતાવવાનો પ્રસગ આવે અને તેવા પ્રસગે મોહગ્રસ્ત સસારરસિક જીવો તેના ઉચ્ચ આશયને સમજી નહિ શકવાથી ખોટી વાતો કરી સાધારણ ધર્મોને પ્રાધાન્ય આપે તો તેથી જરા પણ નાસીપાસ થવાની જરૂર નથી ગવિ છન કરૂ શાગન ર્મી એવી ભાવદયાના ઉત્-

સમાં જે પ્રસંગે તીર્થંકર મહારાજાઓ ઘરથી બહાર નિષ્ક્રમણ કરે છે અથવા પરમ આત્મજ્યોતિ પ્રગટાવી સંસાર પરાઙ્મુખ વૃત્તિ થવાથી તેનો ત્યાગ કરવા વિચાર કરે છે તેવે પ્રસંગે આ સંસારરસિક જીવોના મધ્યમ પ્રકારના વિચારોથી તેઓ દોરાઈ જતા નથી અને તેમ કરવું જરા પણ યોગ્ય નથી. અબજો રૂપિયાનો લાભ મેળવવા ખાતર કદાચ બસો પાંચસો રૂપિયાનો ભોગ આપવો પડે તો તે યોગ્ય છે અને તેટલી દૃષ્ટિ ન પહોંચાડી શકનારા બંધુઓ બસો પાંચસોના વ્યય ઉપર જ અભિપ્રાય આપે તો તેની સાથે જોડાઈ જવું તે યુક્ત નથી. મહાન્ આત્મિક ધર્મ આગળ પતિધર્માદિ વ્યક્તિગત ધર્મનો સમષ્ટિના લાભ ખાતર અથવા આત્મોન્નતિના વિશિષ્ટ લાભ ખાતર ભોગ આપવો પડે તો યોગદૃષ્ટિએ તે સર્વથા ઉચિત છે.

मात तात* सज्जन जात,
वात करत है भोरी;
चाखें रसकी क्युं करी छूटे,†
सुरिजन सुरिजन टोरी हो. मनसा० ३

"માતાપિતા, સગાં સંબંધી અને નાતીલાઓ વાત કરે છે (... બિસાત વગરની લાગે છે; જેણે (એક વાર) રસ ચાખ્યો છે તેનો સ્વજનો સાથેનો મેળાપ હે સજ્જનો! કેમ કરીને છૂટે?"

ભાવઃ—જે વખતે આત્મજાગૃતિ કરવાની ઇચ્છા થતાં પૌદ્ગલિક સંબંધ અને સંસારનો ત્યાગ કરી સર્વ વિરતિ આદરવાનો વિચાર થાય છે અને તેમ કરીને યોગમાર્ગમાં ઉત્કટપણે પ્રવેશ કરી પ્રગતિ કરવા વિચાર થાય છે તે વખતે મારા માતાપિતા સગાં સંબંધીઓ અને જ્ઞાતિવાળાઓ મારા સંબંધમાં જે વાતો કરે છે તે તદ્દન સાધારણ પ્રકારની અને દમ વગરની લાગે છે. એવે પ્રસંગે સાંસારિક

* પ્રથમ પંક્તિ 'માતતાત અરૂ સજ્જન જાતિ' એમ પણ છે. અરૂ એટલે અને બીજી પંક્તિને છેડે ઉપરની ગાથામાં જણાવ્યું તેમ હો એક બુકમાં છે પણ પ્રત એકેમાં નથી.

† છૂટે ને બદલે ચૂટે એવો પાઠ છે એ અશુદ્ધ જણાય છે.

૩ માત તાત=માતા પિતા. સજ્જન=સગાં સંબંધી. જાત=જાતિ, જ્ઞાતિવાળા. ભોરી=ભોળી, વિચારવગરની. ચાખે રસકી=જેણે એક વાર રસ ચાખ્યો છે તેની. ક્યું=કેમ. સુરિજન=સ્વજન. ટોરી=સંગ

માતાપિતા કહે છે કે 'ભાઈ' તમે જે સસારત્યાગનો વિચાર કરો છો તે તો મોટી વાત છે પણ તે કાઈ તમારાથી બને નહિ, તમારો વિચાર હોય તોપણ હજુ થોડો વખત અભ્યાસ કરો, આવા કામમા ઉતાવળ ન કરવી જોઇએ' મારા મનમા જે ઉત્સાહ યોગમાર્ગપર આરૂઢ થવાનો થયો હોય છે તેના સબધમા આવી નરમ નરમ વાતો કરી અથવા સ્ત્રીની વય, પુત્રની અવસ્થા, આર્થિક સ્થિતિ વિગેરે અનેક કારણો બતાવી મને નિરુત્સાહી બનાવે છે અને ગમે તેવા પ્રયાસો કરી મને પોતાના સસારદાવાનળમા ખેંચી ખેંચીને પણ રાખવા પ્રયત્ન કરે છે, છેવટે બીજો ઉપાય ન ચાલે તો મને અનેક પ્રકારની ધમકીઓ પણ આપે છે, મારાપર તહોમત મૂકી રાજ્ય કે કોઈ રાગ મને ત્રાસ આપવાનો પ્રયાસ પણ કરે છે અને ગમે તેમ કરી મને યોગમાર્ગમા વધતો અટકાવે છે, પણ મને તેઓની એક પણ દલીલમા દમ લાગતો નથી, મને તેઓની વાત તદ્દન સામાન્ય અને બિસાત વગરની લાગે છે, હુ એમ પણ જાણું છુ કે તેઓની વાત દીર્ઘ વિચાર વગરની અને મોહમદિરાની અસરવાળી છે. કોઈ માણસે દારૂ પીધો હોય તે વખતે તે અન્યની પાસે વાતો કરે તે જેમ કિમત વગરની અને આડા માર્ગે દોરનારી જણાય છે તેમ મોહમદિરાની અસર નીચે બોલાયલી અને અપાયલી તેઓની સલાહ મને તદ્દન ભોળી લાગે છે.

હે બધુઓ! જેણે એક વખત ખરેખરા સજ્જન પુરુષો સાથે પ્રેમ બાધ્યો હોય અને તેઓના સત્સગનો લાભ લઈ તેનો રસ પીધો હોય તેને પછી તે રસનો રગ કેવી રીતે છૂટી શકે? સાધારણ રીતે સ્થૂળ રસની વાત જુઓ. મધનો કે કેરીનો રસ તમે એક વખત ચાખ્યો હોય અને તે વખતે તે તમને બહુ આકર્ષક લાગ્યો હોય તો પછી તેના પરથી પ્રેમ દૂર કરવા માટે તમને દમ વગરની ગમે તેટલી દલીલો આપવામા આવે તોપણ તમને તેની અસર શુ થશે? જ્યાસુધી એવા પ્રકારનો રસાસ્વાદ ન થયો હોય ત્યાસુધીની વાત જૂદી છે પણ એક વખત તેનો સ્વાદ લાગ્યા પછી તો અન્ય રસમા પ્રેમ કદિ આવતો જ નથી. આ હકીકત મારા સાસારિક સગાઓ સમજી શકતા નથી મેં સતોષ ક્ષમા આર્જવ માર્દવ વિગેરે સ્વજનોનો પૂરો સગ તો હજુ કર્યો નથી પણ તેઓના સગનો રસ જરા જરા ચાખ્યો છે તે ઉપરથી

મને તેના ઉપર એટલો બધો પ્રેમ આવી ગયો છે કે હવે તે રસ છૂટી શકે તેમ નથી, તે આકર્ષણ દૂર થઈ શકે તેમ નથી, તે પ્રીતિ વિસરી શકાય તેમ નથી. યશવિલાસમાં શ્રીમાન્ યશોવિજય ઉપાધ્યાય સુડતાલીશમા પદમાં કહે છે કેઃ–

લોકલાજસેં જો ચિત્ત ચોરે, સો તો સહજ વિવેક હી સુના,
પ્રભુ ગુન ધ્યાન વિગર ભ્રમ ભૂલા, કરે કિરિયા સો રાને રૂના;
ઘડિ ઘડિ સાંભરે સાંઈ સલુણા. ૪

આવી જ રીતે તે જ મહાત્મા શાંતિનાથજીના સ્તવનમાં કહે છે કે:

જાણ્યો રે જેણે તુજ ગુણ લેશ, બીજા રે રસ તેહને મન નવિ ગમેજી;
ચાખ્યો રે જેણે અમી લવ લેશ, બાકસ બુકસ તસ ન રૂચે કીમેજી.

આવી રીતે જેણે યોગમાર્ગનો–પરમાત્મગુણપ્રકટીકરણનો રસ એક વખત ચાખ્યો હોય તે તેને કદિ વિસરી શકતો નથી અને તેને પછી સાધારણ વસ્તુઓમાં–પદાર્થોમાં કે પ્રાણીઓમાં પ્રેમ આવતો નથી, તેને તે સર્વ બાકસ બુકસ લાગે છે, રસ વગરનાં છોતરાં લાગે છે, સ્નેહ વગરનાં કુશકાં લાગે છે. વળી એ સ્વજનો એવા છે કે એનો જેમ જેમ અનુભવ વધારે થતો જાય, જેમ જેમ તેઓનો પ્રસંગ વધારે પડતો જાય તેમ તેમ તેઓના પ્રેમની અને સજ્જનતાની વિશેષ વિશેષ પ્રતીતિ થતી જાય છે અને તેમ હોવાથી તેઓનો વધારે પ્રસંગ પાડવાની થતી ઇચ્છામાં સગાંસંબંધીઓ જે પ્રત્યવાય નાખે છે તેમાં તેઓનું ભોળાપણું અથવા સ્પષ્ટ શબ્દમાં કહીએ તો મૂર્ખાઈ જ જણાઈ આવે છે. (ભોળાનો વાસ્તવિક અર્થ મૂર્ખ જ થાય છે.) આ પ્રમાણે હકીકત છે તે વિચારી જ્યારે શુદ્ધ આત્મજાગૃતિ કરવા મનમાં દૃઢ ભાવના થાય ત્યારે પોતાનાં સગાંઓની વાતો કેવી લાગે છે તેપર વિચાર કરી અત્યાર સુધી અધ્યાત્મની વાતો કરતાં કેવી વૃત્તિ થાય છે અને નકામી વાતો કરવામાં કેવો જ્ઞાનનો બોજો ઘસડવો પડે છે તે વિચારવું. જ્યારે અંતરંગ વૃત્તિ ઉદ્ભવે છે ત્યારે અંતઃકરણથી આ ચેતનને સંસારપર ત્રાસ છૂટે છે, એ એનાં સગાં-સંબંધીઓની વાતોની યોગ્ય કિંમત આંકે છે અને પોતાને યોગ્ય માર્ગ ગ્રહણ કરી લે છે. યોગમાર્ગમાં એક વખત રસ જગાડો, અંતઃકરણપૂર્વક સ્વજન સાથે પ્રેમપ્રસંગ કરો, પછી આગળ માર્ગ શું લેવો

તે જરૂર સુજી જશે. દૃઢ ભાવના અને પ્રબળ પુરૂષાર્થની આગળ અન્ય પ્રત્યવાયો અડચણુ કરી શકતા નથી.

*ओराहनो कहा कहावत ओरपें,
नाहि न कीनि चोरी,
काछ कछ्यो सो नाचत निवहेई,
और चाचरी चरी फोरी†. मनसा० ५.

"(ચેતનજીને) બીજાની પાસે શા માટે ઠપકો દેવરાવવો? તેણે ચોરી કરી નથી (ગુન્હો કર્યો નથી) એમ કાંઈ નથી. (હવે તો) કચ્છ લગાવ્યો તે નાચ કરવાથી જ ભજે (પાઠ ભજવવાથી જ ખીલે), બાકી બીજા તો ગાનારની ટોળી વિગેરે વ્યવહાર માત્ર છે"

ભાવ–હવે આ ચેતનજીને અન્ય પાસે ઠપકો પણ શું દેવરાવવો? હવે ઠપકો દેવરાવવાનો જરા પણ અવકાશ નથી અને તેમ કરવાનું ટાણું પણ રહ્યું નથી ચેતનજીએ અત્યાર સુધીમાં અનેક વખત ચોરી કરી નથી એવું કાંઈ નથી, ત્યારે હવે તેણે બીજાની પાસેથી શું શિખામણ લેવાની છે? પોતે અત્યાર સુધીમાં અનેક પ્રકારની ભૂલો કરતો આવ્યો છે તે હકીકત તેને હવે સમજાણી છે તે જાણે છે કે પોતે રાગ વિગેરે કારણોથી અનેક પ્રકારની કસુરો વારવાર કરતો આવ્યો છે અને તે ગુન્હાઓની શિક્ષા તરીકે તેને ભવભ્રમણ થઈ છે અને થયા કરે છે. તે અત્યાર સુધીમાં ઘડિકમાં રાગ કરતો, ઘડિકમાં દ્વેષ કરતો, ઘડિકમાં કષાય કરતો, ઘડિકમાં પ્રમાદ કરતો, ઘડિકમાં વિકથા

---

* આ પદોને બન્ને એક જગોએ 'ઓરાહનો' શબ્દ છે. અર્થ એક જ હોય એમ જણાય છે. ઉપાલંભ એ સંસ્કૃત શબ્દનું આ પ્રાકૃત રૂપ છે.

† ચેથી પંક્તિમાં પાઠ "ઔર ચાચર ચર ફેરી" એવો પણ પાઠ છે. અન્યત્ર બીજી અને ચોથી પંક્તિને છેડે 'હો' મૂક્યો છે તે જરૂર પ્રમાણે રાગાનુસાર બોલવાનો છે.

‡ ઓરાહનો=ઉપાલંભ, ઠપકો. કહા=શું, શા માટે. કહાવત=દેવરાવવો. ઓરપેં=બીજાની પાસે. નાહિ=નથી. ન કીનિ=નથી કરી. ચોરી=ગુન્હો. કાછ=કચ્છ, કછોટો (નાચની વખત અથવા કુસ્તી કરતી વખત પહેરે છે તે). કછ્યો=પહેર્યો, ધારણ કર્યો. સો=તે. નાચત=નાચવાથી. નિવહૈઈ=ભજે. ઔર=બાકીના બધા તો. ચાચરી=નર્તવાની ટોળી. ચરી ફેરી=સાધારણ વ્યવહાર માત્ર.

કરતો અને એવી એવી અનેક જાતની તે ભૂલો કરતો હતો અને તેથી પોતાનું આત્મધન લુંટાવી દેતો હતો. આ સર્વ વાત તેના જાણવામાં હવે આવી છે. ચરમાવર્તમાં તેને હવે વસ્તુસ્વરૂપનો ભાસ થવા લાગ્યો છે, ત્યારે એવા વખતમાં તે બીજાની પાસેથી સંસારમાં આસક્ત થવાની શિખામણો અથવા તેને અનુરૂપ ઠપકાઓ શા માટે સાંભળે? અને તેવી રીતે સાંભળવાનું તેની પોતાની ઉન્નતિ માટે કેવી રીતે થાય? વળી રાગાદિક જે જે કસુરો તેણે કરી છે તેની સજા તો તેણે પોતે જ ખાવાની છે, તેમાં હવે અન્યની પાસે શું વાતો કરવાની છે અને જ્યારે તેનું મન નટનાગરમાં જોડાઈ ગયું છે તો પછી પોતાનો ગુન્હો કેવો છે અને કેટલો છે અને તેની યોગ્ય સજા થઇ છે કે નહિ તે સર્વ વાતનો વિચાર ચેતનજી પોતે જ કરી લેશે. જો ચેતનજી ગુન્હો કબૂલ કરતા ન હોત તો અન્યની પાસે તેને ઠપકો દેવરાવવાની જરૂર હતી, પણ હવે તો તે પોતાની ભૂલો બરાબર સમજી શકે છે તેથી હવે તેણે પોતે જ પોતાને શિક્ષા કરવી. હવે તો પોતેજ ગુરૂ અને પોતેજ ચેલા બની જવું. આવી રીતે પોતાનો ગુન્હો પોતાને બરાબર સમજાય અને તેની શિક્ષા પણ પોતેજ જાતે કરી શકે એટલી નટનાગરમાં પ્રીતિ થાય ત્યારે નિશ્ચયશુદ્ધિ થઈ છે એમ સમજવું. જ્યાંસુધી રાગાદિકના પોતાના માર્ગો સાચા છે અથવા ગ્રાહ્ય છે એવી વૃત્તિ રહે, પોતાનાં કુટિલ વિષમ કાર્યો અથવા આચરણોનો યેન કેન પ્રકારેણ બચાવ કરવાની ઇચ્છા રહે ત્યાંસુધી સમજવું કે હજુ આ જીવ ખરેખરો શુદ્ધ થયો નથી અને તેને અન્ય પાસે ઉપાલંભ દેવરાવવાની જરૂર છે. પોતે ભૂલે છે એ સમજવું જોઇએ, ભૂલમાં પોતાની ગૃદ્ધિ કેટલી છે તેનું માપ કરવું જોઈએ અને ભવિષ્યમાં એવો ગુન્હો ન થાય તેને માટે દૃઢ ભાવના કરવી જોઇએ. આ પ્રમાણે જ્યારે વૃત્તિ થાય ત્યારે નિશ્ચયશુદ્ધિ થાય અને તેવી સ્થિતિ જ્યારે મનસા નટનગરમાં જોડાય અને ઔર સબનસેં તોડાય ત્યારે જ થાય એ વાત બરાબર વિચારીને ગ્રાહ્યમાં લેવા લાયક છે.

મલ્લ જ્યારે કુસ્તી કરવા તૈયાર થાય છે ત્યારે પોતાના સાથળ ઉપર કચ્છ પહેરે છે અને તેવી જ રીતે નાચ કરનાર પણ પોતાનાં કપડાં પડી ન જાય અથવા નાચવાના જોસમાં અવ્યવસ્થિત ન થઈ જાય

તેટલા માટે કચ્છ પહેરી લે છે આથી નાચવામા સરળતા પ્રાપ્ત થાય છે આવી રીતે નાચનાનો વેશ લીધો હોય તે નાચવાથી જ ભજે છે, નાચવાનો વેશ લઇને પછી બેસી રહેવાય નહિ અને કોઈ તેવો વેશ લઇને પછી બેસી રહે તો તેમ કરનારને ડહાપણવાળો પણ ગણવામા આવે નહિ આવી રીતે તેં જે કામ હાથમા લીધુ છે અને જેને માટે વેશ કાઢયો છે તે વેશ ભજવવાથી જ ઠીક ગણાય, તે કામ પાર ઉતારવામા જ તારૂ ડહાપણ ગણાય તેં મોક્ષ જવા માટે ચારિત્રીયાનો વેશ લીધો હોય અથવા તો કુસ્તી કરતી વખતે જેમ કચ્છ બાંધીને મલ્લ કુસ્તી માટે તૈયારી બતાવે છે તેમ તેં કોઇ પણ પ્રકારની મોક્ષપ્રયાણની તૈયારી બતાવી હોય તો પછી તારે તે વેશને બરાબર ભજવવો યોગ્ય છે, પછી તુ બેસી રહીશ અથવા બીજો પાઠ ભજવીશ તો તે તને શોભશે નહિ આ હકીકત કહીને સર્વવિરતિ આદરી દીક્ષાનો વેશ લેનાર અથવા દેશવિરતિ આદરી શ્રાવકનો વેશ કાઢનાર અને ત્યાર પછી અન્ય કાર્યમા પડી જઇ પોતાનો વેશ ન ભજવનાર-વેશને લજવનાર કેવી રીતે હાસીપાત્ર થાય છે અને તે હકીકત તેને કેવી રીતે શોભા આપનાર થતી નથી તે બતાવ્યુ વેશ લીધો હોય તે તો બરાબર ભજવવો જ જોઇએ, અષાડાભૂતિને જ્યારે ભરત ચક્રવર્તીનુ નાટક કરવા કહ્યુ ત્યારે તેમણે એવી તદ્રૂપ ભાવના અંત-કરણથી કરી અને અભિનય સાથે એવો સુંદર પાઠ ભજવી આપ્યો કે સત્યરૂપે આરિસાભુવનમા ભરતચક્રીની પેઠે પોતાને કૈવલ્ય પણ ઉત્પન્ન થયુ આનુ નામ તે પાઠ ભજવ્યો કહેવાય અને બાકી બીજા સર્વ છે તે તો ગવૈયાની ટોળીના સાજ માત્ર છે, વ્યવહારરૂપ છે જેમ નાચનારની સાથે વાજા વગાડવાવાળા, તબલચી, શરણાઈવાળા વિગેરે અનેક હોય છે પણ મુખ્ય નાચનાર તો એક જ હોય છે તેવી રીતે મુખ્ય કાર્ય કરવા ધાર્યુ હોય છે તે તો એક જ હોય છે અને વચ્ચે વચ્ચે જે કાર્ય થાય છે તે તો સાધ્યરૂપ નથી પણ સાધારણ છે દાખલા તરીકે નાચનારની સાથે ઉપર ગણાવેલ સાજ હોય છે તેવી રીતે મોક્ષમાર્ગ સાધતા વચ્ચે સ્વર્ગગમનાદિ કાર્યો થઈ જાય તે સર્વ પ્રાસંગિક છે આ જીવે કાર્ય મોટુ આદર્યુ છે, તેનુ પ્રયાણ મોક્ષ જવાનુ છે, તેનુ સાધ્ય મોક્ષસ્થાન છે અને તેટલા માટે તેને

યોગ્ય તેણે જે વેશ કાઢ્યો હોય તે તેણે ભજવવો યોગ્ય છે. વચ્ચે સ્વર્ગગમનાદિ કાર્યો બની આવે તે ભલે બન્યા કરો, પરંતુ આ જીવે-ચેતનજીએ પોતાનું સાધ્ય કદિ ચૂકવું નહિ, કાઢેલો વેશ બરાબર ભજવવો અને તેમ કરી પોતાની જાતને શોભા મળે તેમ કરવું.

આ ચેતનજીએ નટનાગરમાં પ્રેમ જોડ્યો છે અને બીજા સર્વથી તેનો સંબંધ છોડી નાખ્યો છે. આટલી હદ સુધી જ્યારે તેની ઉત્ક્રાન્તિ થઈ છે ત્યારે હવે તેણે વળી પાછું મનને અસ્તવ્યસ્ત કરી જ્યાં ત્યાં રખડાવી કાઢેલા વેશમાં ભંગાણ પાડવું ન જોઈએ. જો તેમ કરવામાં આવે તો તેના અભિનય અને કળામાં મોટી ખામી આવે અને પાત્ર તરીકે તેની ગણનામાં મીંડું આવી જાય. આટલા માટે ચેતનજીએ પોતે જે કસુરો અગાઉ કરી છે તે જ્યારે નટનાગરમાં પ્રીતિ થવાથી તેને જણાઈ આવી ત્યારે હવે તેને બહારના સાંસારિક સંબંધી પાસેથી શિખામણ લેવાની અથવા તે અનુસાર ચાલી પોતાના કાઢેલા વેશમાં ક્ષતિ આણવાની જરૂર રહી નથી અને તેમ કરવા કદાચ તે લલચાઈ જાય તો સમજવું કે હજુ તેને નટનાગરમાં પ્રીતિ થઈ નથી, થઈ હોય તો માત તાત અરૂ સજ્જન ભ્રાત જે ભોળી ભોળી વાતો કરે તેમાં તેનું મન કદિ લાગે નહિ. અહો સુજ્ઞ ચેતનજી! તમારો કાઢેલો વેશ હવે બરાબર ભજવી આપો અને આ સર્વ વ્યવહારને અંગે તમારે શું કરવું જોઈએ તે તમારા નટનાગર જેની સાથે તમે મન જોડ્યું છે તેને પૂછી જુઓ. હવે કાઢેલો વેશ છોડી દેતા નહિ અથવા જે વેશ પહેર્યો છે તેનાથી બીજા (જૂદો) પાઠ ભજવતા નહિ.

ग्यानसिंधू[1] माथित पाइ,
प्रेमपीयूष कटोरी हो;
मोदत[2] आनंदघन प्रभु शशिधर,
देखत दृष्टि चकोरी. मनसा० ५

---

૧ 'જ્ઞાનસિંધુ નવિન પાઇ' એમ પાઠાન્તર એક પ્રતમાં છે, એ પાઠ અશુદ્ધ જણાય છે.

૨ મોદત સ્થાને એક પ્રતમાં 'મોહત' પાઠ છે, અર્થ લગભગ સરખો છે.

૫ ગ્યાનસિંધૂ=જ્ઞાનસિંધુ, જ્ઞાનસમુદ્ર. મથિત=મંથન કરીને. પ્રેમપીયૂષ=પ્રેમ-અમૃત, નિશ્ચય દૃષ્ટિરૂપ પ્રેમ અમૃતરસની. કટોરી=પ્યાલી, કટોરો. શશિધર=ચંદ્રમા. દેખત=દેખીને. દૃષ્ટિ=નિશ્ચય દૃષ્ટિ. ચકોરી=ચકોર, ચતુર.

"શાસ્ત્રસમુદ્ર મથીને તેમાથી પ્રેમઅમૃતની પ્યાલી પ્રાપ્ત કરી છે, (તે પીને) આનદ પ્રભુ ચન્દ્ર અને (તેને દેખીને) ચકોર નિશ્ચયદૃષ્ટિ આનદ પામે છે, રાજી થાય છે"

ભાવ –પુરાણપ્રસિદ્ધ વાર્તા છે કે દેવોએ સમુદ્ર મથન કરીને અમૃત પ્રાપ્ત કર્યું અને તેનું પાન ચદ્રમાએ કરીને તે અમર થયો અમૃતપાન એ દેવતાઓનુ પણ તેટલામાટે લક્ષ્યસ્થાન રહે છે અને તેને પ્રાપ્ત કરવા માટે અનેક પ્રકારના પ્રયાસ કરવામા આવે છે અહીં જ્યારે ચેતનાએ નટનાગરમા પ્રીતિ જોડી અને ઔર સબનસેં તેને તોડી નાખી ત્યારે તેના ઉપર ઘટના કરતા કવિ કહે છે કે આ પ્રેમ (૧૦૧૭) જેને માટે અન્ય શાસ્ત્રકારો પણ બહુ લખે છે તે ખરેખર અમૃત છે જ્યારે આ ચેતનજીને નિશ્ચયદૃષ્ટિ જાગ્રત થાય છે ત્યારે તેને સર્વ જીવો ઉપર બધુત્વ અને સ્વસમાનત્વ પ્રત્યક્ષ દેખાય છે એ પ્રેમ ચેતનજીને એવા સ્થાનમા મૂકી દે છે કે જ્યા તે ખરેખર અજરામર થઈ જાય છે અને તેથી એ પ્રેમઅમૃતને વધારે સારી રીતે સમુદ્રમથનની દતકથા સાથે ઘટાવી શકાય અનેક શાસ્ત્રસમુદ્રનુ મથન કરીને શોધી કાઢેલ આ પ્રેમઅમૃતનો પ્યાલો છે અને તે મહા ભાગ્યવાન હોય તેને પ્રાપ્ત થાય છે એ પ્રેમઅમૃતનુ પાન કરીને આનંદઘનરૂપ જીવાત્મા જે અત્યારે અતરાત્મ સ્વરૂપમા વર્તે છે તે રૂપ ચદ્રમા બહુ આનદમા વર્તે છે. ચદ્રને જેમ મથન કરીને પ્રાપ્ત કરેલ અમૃત રસનો એક કટોરો પીવા મળ્યો ત્યારે તેને બહુ આનદ થયો હતો તેવી રીતે બહુ વાસ્તવિક રીતે જીવાત્માને પ્રેમપીયૂષના પાનથી આનદ થયો છે, આત્મચદ્ર તેથી મોદે છે, હરખે છે, મજા કરે છે, પ્રફુલ્લિત થાય છે, ખીલે છે અને વધારે તેજસ્વી બને છે અને તે હકીકત જોઇને ચતુર નિશ્ચયદૃષ્ટિ પણ ખુશી થાય છે, રાજી થાય છે, હર્ષમા આવી જાય છે ચેતનજી પોતાના નિજ સ્વરૂપમા આવી તેને વધારે ખીલાવે છે એ બનાવ જોઇને નિશ્ચયદૃષ્ટિ રૂપ ચકોરી હર્ષમા આવી જાય તે બાગબર યુક્ત છે, ઉચિત છે, સ્વભાવને અનુરૂપ છે

આ પ્રેમપીયૂષની ભાવના એટલી ઉત્તમ રીતે કરવામા આવી છે કે એનાપર યોગનુ બધન કરવાથી તે બહુ આશ્ચર્યકારક પરિણામ નીપજાવી શકે તેમ છે પ્રેમ એ એવી વસ્તુ છે કે એનુ વર્ણન શબ્દોમા

થઇ શકતું નથી અને જ્યારે એ પ્રેમ મોહનું રૂપ તજી દઈ સ્વભાવ-રૂપ પકડે અને સર્વ મનુષ્યોપર, સર્વ પ્રાણી ઉપર, સર્વ આત્મ-દ્રવ્ય ઉપર લંબાય ત્યારે તેમાંથી જે આનંદધારાઓ છૂટે છે તે અનુભવથી જ સમજાય તેવી છે. એનું વર્ણન કરવામાં કવિની કલમ નકામી થઇ પડે છે, એનો વાસ્તવિક ખ્યાલ અનુભવથી જ પ્રાપ્ય છે. મૈત્રીભાવના-નાનું આ પ્રબળ પરિણામ છે.

તાત્પર્યાર્થ એ છે કે અન્ય સર્વ ઉપાધિઓનો ત્યાગ કરી નિજ સ્વરૂપ સમજો, ભવાંતરમાં આ ચેતનજીએ અનેક ભૂલો કરી છે તેને લઇને તેની આધુનિક શોકાસ્પદ સ્થિતિ જણાય છે, તે સમજી તેનાં કારણો વિચારી તેને દૂર કરો અને છેવટે તેને નટનાગરમાં જોડી દો. મતલબ તે પોતે જ નટનાગર છે એટલે તેને તેના નિજ સ્વરૂપમાં મેળવી આપો. તે વખતે પછી તેને જે અખંડ પ્રેમ જાગ્રત થશે અને તેથી તેને જે મહા આનંદ પ્રાપ્ત થશે તે એવો છે કે એક વખત તે રસનો પ્યાલો પીવાથી તમને તે જણાઈ આવશે. વારંવાર તમને કહેવાથી તેનું રસત્વ તમારા ખ્યાલમાં નહિ આવે પણ એક વાર તેનું પાન કરશો ત્યારે તમને તેમાં એટલું માધુર્ય લાગશે કે પછી તમે યોગીઓ તરફથી તેના પાનની ભલામણ માટે રાહ પણ જોશો નહિ. અત્યારે તમને ભલામણ એક જ કરવાની છે કે તમે જે વેશ કાઢ્યો છે તે બરાબર ભજવો, જો તમારૂં મોક્ષ જવાનું પ્રયાણ હોય તો તેને માટે યોગ્ય ભાતું તૈયાર કરો અને પછી તમને લોકલાજ, કુળમર્યાદા કે અન્યકૃત મશ્કરી માટે દરકાર પણ રહેશે નહિ; તમારૂં આત્મદ્રવ્ય શું છે અને તે તેના શુદ્ધ સ્વરૂપમાં કેવા પ્રકારે પ્રગટ થાય તેનો વિચાર કરવા માટે પણ એક વાર તેને નટનાગર સાથે જોડી દો.

પદ ઓગણચાલીશમું–રાગ–જેવંતી અથવા જયજયવંતી.

*तरस की जइ दइ कौ दइकी सवारीरी,
तीक्षण कटाक्ष छटा लागत कटारीरी. तरस० १

---

૧ તરસ=પૌદ્‌ગલિક સુખની તૃષ્ણા. કી=કઇ વસ્તુ છે? શી વસ્તુ છે? જઇ=જે. દઈ=દૈવ, કર્મ. કૌ=કોઇ, એક, કે. દઇકી=કર્મની. સવારી=લશ્કર. તીક્ષણ=તીણા. કટાક્ષ=આડી નજરે જોવું તે, વક્ર વિલોકન. છટા=પંક્તિ. લાગત=લાગે છે. કટારી=કટાર જેવી.

* પ્રથમ પંક્તિ બે બે પ્રતોમાં આવી રીતે છે. "તરસ કીજેરી દઇકોં દઇકી સવારીરી" એ પાઠ સુન્દર છે, તેની અર્થચર્ચા વિવેચનમાં કરી છે.

"પૌદ્ગલિક સુખની તૃષ્ણા શુ છે? જુઓ! (તે) કોઇ (એક) કર્મ છે કે કર્મનુ લશ્કર છે! તેના તીક્ષ્ણ કટાક્ષની પંક્તિ જાણે કટાર હોય તેવી લાગે છે"

ભાવ-ઉપરના પદમા જણાવ્યુ તે પ્રમાણે મનને નટનાગરમા જોડવાથી અને બીજા સર્વ સાથેનો તેનો સબધ તોડવાથી નિશ્ચય-દૃષ્ટિ જાગ્રત થાય છે ત્યારે તો મોહનીય કર્મનુ જોર રહેતું નથી, પરતુ તેવી સ્થિતિ પ્રાપ્ત થતા સુધી મોહ રાજાનુ જોર બહુ રહે છે, તે કેવા પ્રકારનુ છે તે અત્ર અદ્ભુત રીતે બતાવે છે આ પદમા મોહ રાજાના લશ્કરનુ જોર કેવા પ્રકારનુ છે તે નિશ્ચયદૃષ્ટિ પ્રાપ્ત કરવા ઉદ્યુક્ત થયેલા ચેતનજીને ઉદ્દેશીને બતાવે છે

મોહનુ સ્વરૂપ બતાવતા કહે છે કે વ્યવહારદૃષ્ટિમા જ્યાસુધી આ ચેતનજી હતા ત્યાસુધી તેને પૌદ્ગલિક સુખની ઇચ્છા વારવાર થતી હતી કોઇ વખત તેને સ્ત્રીસભોગની ઇચ્છા થાય, કોઇ વાર સુદર ભોજનો જમવાની ઇચ્છા થાય, કોઈ વાર મદ્યપાન કરવાની ઇચ્છા થાય, કોઇ વાર સુગધી પદાર્થોનો સુવાસ લેવાની ઇચ્છા થાય, કોઈ વાર સુદર સ્ત્રી તરફ દૃષ્ટિપાત કરવાની ઇચ્છા થાય અને કોઈ વાર મધુર ગીત નૃત્ય સાભળવાની ઇચ્છા થાય, તેવી પાચે ઇંદ્રિયોના વિવિધ પ્રકારના વિષયસુખની તેને જે ઇચ્છાઓ થતી હતી તે સર્વ તેણે માની લીધેલા સુખને પ્રાપ્ત કરવા માટે જ થતી હતી પ્રભુના સુદર સ્વરૂપનુ દર્શન કે તદ્ગુણ ગાન દેખવાની કે શ્રવણ કરવાની વિશિષ્ટ ઇચ્છા પણ તેને થતી ન હોતી ત્યારે આવી તેને પૌદ્ગલિક સુખની તૃષ્ણા થતી હતી તે વસ્તુ શી છે? આવા સવાલના જવાબની વિચારણામા તે કહે છે કે અરે ભાઈ! જુઓ તો ખરા, મને એમ લાગે છે કે પૌદ્ગલિક સુખની તરસ તે કર્મ હશે, પણ તે એકાદ કર્મ હોય એમ તો સભવતુ નથી, તે એવા જોરથી દૃઢ આગ્રહ સાથે આવે છે કે તે એકાદ છુટુ કર્મ હોય એમ તો લાગતુ નથી પણ તે તો કર્મનુ મોટુ લશ્કર હોય એમ જણાય છે જાણે કર્મની સેનાનુ ધાડિયું આવતુ હોય એવી તેની રીત જણાય છે આનુ કારણ પોતે જ જણાવે છે એક ચક્ષુઇંદ્રિયનોજ વિષય પકડીએ, જ્યારે કામદેવના સર્વ શસ્ત્રોથી સજ્જ થયેલી નવ યુવતી કટાક્ષ

ફેંકે છે એટલે જ્યારે તે વક્ર વિલોકન કરે છે ત્યારે તેનાં તે તીક્ષ્ણ કટાક્ષની પંક્તિ કટારની જેમ શરીરને ભોંકે છે. દેખાવમાં તે વક્ર વિલોકન કાંઈ જણાતું નથી પણ કટારના મારથી પણ તે તો સખ્ત પડી જાય છે. ચક્ષુઇંદ્રિયના વિષયનો આ તો એક વિભાગ થયો. એવી રીતે તેના બીજા અનેક પ્રકાર થાય છે અને તેવી રીતે બીજી ઇંદ્રિયોના વિષયોનો હું વિચાર કરૂં છું ત્યારે જણાય છે કે એ પૌદ્ગલિક વિષયની તૃષ્ણા તે એક કર્મ નથી પણ કર્મનું મોટું લશ્કર છે અને તે ચેતનજીની તરફ પોતાનો ગૂઢ માર ચોતરફથી એવો પ્રબળપણે ચલાવે છે કે ચેતનજીને તે તદ્દન હરાવી દઈ પોતાના કબજામાં લઈ હતાશ કરી મૂકે છે. સાધારણ રીતે તે એક કર્મ હોય તો તેનું આવું પ્રબળ જોર સંભવે નહિ, કારણકે એક દુશ્મન એટલું બધું કામ કરી શકે નહિ અને વિષયસુખની અભિલાષા તો આવતી વખત જ ચેતનજીને ઉંધો પાડી દે છે અને તેને મજબૂત રીતે પોતાને વશ કરી લે છે તથા કબજામાં લઈ લે છે. ત્યારે એને પ્રેરનાર કર્મ તે એક છુટું છવાયું કર્મ ન હોવું જોઇએ પણ કર્મરાજાની આખી સેના હોવી જોઇએ. એક સ્ત્રીનાં કટાક્ષ જ મોહરાજની પ્રેરણાથી આટલું કામ કરે છે તો તેની પીઠે તેની મદદમાં કર્મની મોટી ફોજ હોવી જ જોઇએ.

વાસ્તવિક હકીકત પણ એ પ્રમાણે છે. મોહનીય કર્મને સર્વ કર્મકટકદળના રાજાની પદવી આપવામાં આવી છે અને જ્યારે તે પોતાની સેનામાંથી એકાદ કર્મને આ ચેતનજીને વશ કરવા મોકલી આપે છે ત્યારે તેની પછવાડે કર્મની આખી સેના પોતાનાં શસ્ત્રાસ્ત્ર સાથે ખડી રહે છે. એનું અદ્ભુત વર્ણન ઉપમિતિ ભવપ્રપંચા કથા વાંચનારે અનેક પ્રસંગે વાંચ્યું હશે. ત્યાં કર્મરાજ—મોહનીય કર્મના મંત્રીપદ વિષયાભિલાષને આપવામાં આવ્યું છે અને તેના પાંચ ઇંદ્રિયો રૂપે પાંચ પુત્રનો કરેલો આ સર્વ સંસારપ્રપંચ છે એમ બતાવ્યું છે ઉપાધ્યાયજી શ્રીમદ્યશોવિજયજી પણ એવી જ રીતે કહે છે કેઃ—

રાગ કેશરી છે વડ રાજારે, વિષયાભિલાષ તે મંત્રી તાજારે;
જેહના છોરૂ ઇંદ્રિયપંચોરે, તેહનું કીધો એ સકળ પ્રપંચોરે.[૧]

૧ રાગ પાપસ્થાનકપર સઝાય–ગાથા બીજી.

રાગ કેશરી મોહરાજાનો મોટો પુત્ર છે અને તે પિતાની ગાદીપર બેઠો છે એમ અત્ર બતાવ્યુ છે આ રાગના સપાટામા જે આવે છે તે અસારમા ખુચી જાય છે અને તેઓનુ સ્થાન પછી નરક નિગોદ જ થાય છે એમ ઉપાધ્યાયજી તે જ સ્વાધ્યાયમા આગળ જતા કહે છે. આટલા સહજ કરાવેલા મોહરાજાના પરિચયથી જણાયુ હશે કે વિષયની તૃષ્ણા તે મોહકટકદળ છે અને તેને વશ કરવા માટે અથવા તેની સામે થવા માટે પ્રબળ પુરૂષાર્થ અથવા ભગીરથ પ્રયત્નની જરૂર છે એ ભોગતૃષ્ણાનુ સ્વરૂપ હજુ પણ વધારે આગળ બતાવવામા આવે છે આવુ તૃષ્ણાનુ સ્વરૂપ ચેતનજી જ્યારે યોગમાર્ગમા પ્રગતિ કરવા દૃઢ ઇચ્છાવાળા થાય ત્યારે જ તેના સમજવામા આવે છે, ત્યાસુધી તો તે સસારના સર્વ કાર્યોમા મસ્ત બની રહે છે અને તે ગમે તેટલી વખત પાછો પડે છતા તેને તેમા એટલો સ્વાદ આવે છે કે તે અસારને ચાટતો જાય છે હાડકુ ચાટનાર કુતરાને તો પોતાનુ લોહી પીવાનો પણ માની લીધેલો સ્વાદ મળે છે પણ આને તો તેટલો સ્વાદ પણ આવતો નથી, પણ મોહરાજાએ તેને એવા ઉલટા પાટા બધાવી દીધા છે કે તે જરા પણ ઊચી આખ કરતો નથી, જોતો નથી, વિચારતો નથી

પ્રથમ પક્તિમા અન્ય પ્રતનો પાઠ 'તરસ કીજેરી દઇકો દઇકી સવાગીરી' છે એ પાઠનો ભાવ આ પ્રમાણે થઈ શકે હે પ્રભુ! મારાપર તરસ કરો, દયા કરો આ જે કર્મ મારી તરફ આવે છે અને મારાપર જોર ચલાવે છે તે કોણ છે? એ તે કર્મ છે કે કર્મનુ મોટુ લશ્કર છે? આ પ્રમાણે ભાવ થઈ શકે છે પણ તે માટે તરસનો અર્થ દયા એમ કરવો પડે છે તાણીને એ અર્થ ઘટી શકે છે પણ મૂળમા જે પાઠ લીધો છે તે વધારે સારો અને સુસ્પષ્ટ અર્થ આપે છે

હવે એ ભોગતૃષ્ણા આ ચેતનજીની સાથે કેવી રીતે વર્તે છે તે વિશેષ બતાવે છે આ ભાવ સમજી વિચારીને એ ભોગતૃષ્ણાના સબધમા કાઈક નિર્ણયપર આવી જવા એટલે તેનો સબધ કેટલો અને કેટલા વખત સુધી રાખવો ઉચિત છે તે નિર્ણય કરવા યોગ્ય છે યોગમાર્ગના અભ્યાસી માટે નિયમ યોગનુ દ્વિતીય અગ છે એ ધ્યાનમા રાખવુ

सायक लायक नायक प्रानको पहारीरी,
काजर का जनलाज वाज न कहुं वारीरी. तरसकी० २

"(ભોગતૃષાનાં) બાણો યોગ્ય ચેતન સરદારના પ્રાણને હરનારાં છે. શું (તેને) જરા-ઘડપણ છે? અથવા શું તેને લોકલાજ છે? (તેનાપર) લગામ પણ નથી કે તેને વારીને (કાંઈ) કહી શકું-ઠપકો આપી શકું."

ભાવઃ-આ ભોગતૃષા જ્યારે ચેતનજી ઉપર પોતાનો ઘેરો ઘાલે છે ત્યારે તેની પાસે પાંચ ઈંદ્રિય-સ્પર્શ, રસ, ગંધ, રૂપ અને શબ્દ-રૂપ બાણો એવાં જબરજસ્ત હોય છે કે તે પ્રત્યેક પ્રાણને હણી શકે છે. જુની કથાઓમાં વાંચ્યું હશે કે અગ્ન્યસ્ત્ર વાયવાસ્ત્ર વિગેરે શસ્ત્રો એવાં પ્રબળ હોય છે કે પોતાનું કામ જરૂર કર્યાં વગર રહેતાં નથી, તેવી જ રીતે આ કાળમાં બંદૂક તથા તોપના ગોળીગોળાઓ મહા ઘાતક હોય છે; આ પ્રમાણે ભોગતૃષ્ણાનું એક એક બાણ આ ચેતનજીના પ્રાણને હણનારૂં છે. ઉપર એવી શંકા કરી હતી કે આ ભોગતૃષા તે એક કર્મ છે કે કર્મનું લશ્કર છે તેનો અત્ર ખુલાસો થાય છે. તે એવી જબરજસ્ત છે કે તેનું પ્રત્યેક બાણ આ ચેતનજીના પ્રાણનું ઘાતક નીવડે છે, ચેતનજીને અસ્તવ્યસ્ત કરી નાખે છે અને તેને મુંઝવી દે છે. ચેતનજીના પ્રાણ તે જ્ઞાનદર્શન ચારિત્રરૂપ નિજ ગુણ સમજવા. આત્માના આ જ્ઞાનજીવન, દર્શનજીવન અથવા ચારિત્રજીવનને ભોગતૃષા હરી લે છે અથવા તો તેનો ઘાત કરે છે. વિષયસુખની લાલસા એવી પ્રબળ-પણે થાય છે અને તેનું જોર એકંદર રીતે એટલું તાકાતવાળું હોય છે કે એની સાથે લપટાયલા ચેતનજી પોતાના નિજ સ્વરૂપને ભૂલી જાય છે, પરવશ બની જાય છે અને ત્યાર પછી એવા ખેલો ભજવે છે કે તેનામાં જાણે સદ્જ્ઞાનજીવન કે સચ્ચારિત્રજીવન હશે એમ પણ લાગે નહિ. ચેતનજીની આવી વ્યથિત અવસ્થા કરનાર ભોગતૃષા છે અને ચેત-

---

૨ સાયક=બાણ. લાયક=યોગ્ય. નાયક=આત્મારૂપ સરદાર. પ્રાણકો=પ્રાણને. અપ-હારીરી=હણનાર, ઘાતક. કાજર=શું (તે) જરાવસ્થા છે. કા=શું. જનલાજ= (તેને) લોકલજ્જા છે. વાજ=લગામ. ન=નથી. વારીરી=વારીને.

નજી પોતે કેવા છે? એ તો સ્વભાવત લાયક નાયક છે, મહા ઉત્તમ સરદાર છે, ખુદ ભોગતૃષાને ઉત્પન્ન કરનાર કર્મકટકના પણ તે સરદાર છે, જો કે તે તેની વિભાવદશા છે અનત ઉચ્ચ ગુણોના પણ તે સ્વામી હોવાથી શક્તિરૂપે પણ તેને 'લાયક' કહી શકાય અને તેને પોતાને મહા અનર્થ પરપરામા ઉતારનાર કર્મોના તે પોતે ઉત્પન્ન કરનાર હોવાથી તેને તેના સ્વામી પણ કહી શકાય આવી રીતે તે બેવડી રીતે એક બીજાથી વિરૂદ્ધ પડે એવી સ્થિતિ ધારણ કરનાર છે, પરતુ એમા ફેર એટલો છે કે એનુ કર્મસ્વામિત્વ વ્યક્ત છે અને એનુ ગુણસ્વામિત્વ શક્તિમા અવ્યક્તરૂપે રહેલુ છે બાકી એ ઉત્કૃષ્ટ આનદ ભોગવવાને યોગ્ય છે એવા 'લાયક' ચેતનજીના પ્રાણ અત્યારે તો ભોગતૃષાના એક એક બાણ હણે છે એવી દુર્બળ સ્થિતિમા તે નાયક આવી ગયા છે આવી ભોગતૃષાને વધારે ઓળખવા માટે કવિ પૂછે છે

વિચાર થાય છે કે આવી રીતે ચેતનજીના પ્રાણની ઘાતક ભોગતૃષાને કાઈ ઘડપણ હશે કે નહિ? એટલે એ કોઈ વખત ઘરડી થઈ પોતાનુ જોર ઓછુ કરતી હશે કે દરરોજ નવયૌવના સ્ત્રીની પેઠે પૂર દમામમાજ રહેતી હશે! એ તૃષા પોતે વૃદ્ધાવસ્થા છે અથવા તેને વૃદ્ધાવસ્થા કઈ અસર કરે છે? તેનો જવાબ એક વાર્તિક પૂરો પાડે છે

जीर्यन्ति जीर्यत केशा, दन्ता जीर्यन्ति जीर्यत,
यौवनाशा धनाशा च, जीयतोऽपि न जीर्यति

વૃદ્ધ પુરૂષના બાલ સફેદ થઈ જાય છે અને તેના દાત પડી જાય છે, મતલબ તેના બાલ અને દાતપર ઘડપણ પ્રાપ્ત થાય છે પણ પુરૂષ વૃદ્ધ થતો જાય છતા તેની વિષયસુખતૃષ્ણા અને ધનતૃષ્ણા વૃદ્ધ થતી નથી, ઉલટી તે તો વૃદ્ધિ પામતી જાય છે, ઘડપણમા તે પોતાનુ આકરૂ સ્વરૂપ ધારણ કરે છે આટલા ઉપરથી જણાયુ હશે કે ભોગતૃષાને ઘડપણની કાઈ પણ અસર થતી નથી એવી જ રીતે બીજો પ્રશ્ન પૂછે છે કે એ ભોગતૃષાને લોકલાજ કાઈ હશે કે નહિ? માણસો પોતાના મનથી નહિ તો જે સગાસબધીઓમા પોતે રહેતા

હોય, જેમની સાથે પોતાનો વહીવટ ચાલતો હોય તેની લજ્જા ખાતર ઘણાં સારાં કામો કરે છે અથવા ખરાબ કામ કરતાં અટકે છે, પણ આ ભોગતૃષાને એ પણ નથી. એની અસર તળે માણસ એવાં અધમ કામ કરે છે કે જેનું વર્ણન થઈ શકે નહિ. ભોગતૃષા જ્યારે પ્રબળ સ્વરૂપમાં હોય છે ત્યારે તેની અસર નીચે મૂકાયેલો પ્રાણી તદ્દન અંધ બની જાય છે અને જાણે દુનિયા તેને જોતી જ નથી એવી રીતે કોઇના વિચારની કે અભિપ્રાયની દરકાર રાખ્યા વગર એ પોતાનું કામ ચલાવે જાય છે અને તેટલા માટે અનેક શાસ્ત્રકારો એવા પ્રાણીને 'વિષયાંધ' કહીને સંબોધે છે. વ્યવહારમાં નજર કરતાં જણાશે કે ભોગતૃષામાં આસક્ત થયેલા પ્રાણીઓ અનેક પ્રકારનાં અપ્રમાણિક આચરણ કરે છે, સગા ભાઈ સાથે ધન ખાતર લડે છે, લેણદેણમાં ગોટા વાળે છે, મોટી વૃદ્ધ ઉમરે દશબાર વરસની બાળા સાથે પૈસા આપી પરણતાં તેની આગામી સ્થિતિનો વિચાર કરતા નથી, પરસ્ત્રીલંપટ થાય છે અને એવી અનેક પ્રકારની અઘટિત ઘટનાઓ કરે છે કે જે બતાવી આપે છે કે તેઓ તદ્દન અંધ છે. વળી એ ભોગતૃષાનું સ્વરૂપ બતાવતાં કવિ કહે છે કે એની કોઈ લગામ પણ હાથમાં નથી કે જેથી તેને વારીને કહી શકાય કે તેણે આ પ્રમાણે વર્તવું જોઇએ. એક સારો અશ્વ લગામથી વશ રહી શકે છે પણ આ ભોગતૃષાને તો બીલકુલ લગામ જ નથી; એથી એ લગામ વગરના ઘોડાની પેઠે પોતાનો દોર નિરંકુશપણે ચલાવે છે અને તેમાં તેને કોઈ પણ પ્રકારનો અટકાવ કરી શકાતો નથી. લગામ વગરનો અશ્વ કેવી રીતે ચાલે છે તે એક વખત અનુભવવા જેવું છે. આવી રીતે ભોગતૃષાપર વૃદ્ધાવસ્થાની પણ અસર થતી નથી, તેને લોકલાજ પણ નથી અને તેને લગામ પણ નથી. આ પ્રમાણે હકીકત હોવાથી તે આખી જીંદગી સુધી કોઈ પણ પ્રકારના અંકુશ વગર અને લોકવિચારથી સંકોચ પામ્યા વગર પોતાનું સર્વ જોર આ ચેતનજીપર પૂર દમામમાં ચલાવે છે અને આ ચેતનજી જ્યાંસુધી યોગમાર્ગપર પ્રગતિ કરવાનો વિચાર અને નિર્ણય કરી તેનું વાસ્તવિક સ્વરૂપ સમજતો નથી ત્યાંસુધી તેનો દોર ઓછો પણ થતો નથી.

मोहनी मोहन ठग्यो जगत ठगारीरी,
दीजीए आनंदघन दाह* हमारीरी. तरसकी० ३

"આખા જગતને ઠગનારી ભોગતૃષ્ણાએ મારા મનમોહન પતિને (પણ) છેતર્યો છે હે આનંદઘન પ્રભુ! (તે પતિને મને) પાછો અપાવીએ એવી અમારી ચાહના-વિજ્ઞપ્તિ છે"

ભાવ-ઉપરોક્ત ભોગતૃષ્ણા આખા જગતને છેતરનારી છે. તેની અસર તળે આવનારને તે અંધ બનાવી દે છે, પોતે યૌવનના પૂર જોરથી કામ કરે છે અને લોકલાજની દરકાર રાખતી નથી તેથી તે આખી દુનિયાને એટલે દુનિયાના પ્રાણીને છેતરીને ઉંધા પાટા બંધાવે છે સર્વ પ્રાણીને તે સ્વાર્થી બનાવી વિષયસુખના કચરામાં રગદોળે છે અને તેમાં તેને ડુક્કરની પેઠે આનંદ લેવરાવે છે તેથી તેનાથી મુક્ત પ્રાણી આ દુનિયામાં કોઈ વિરલ હશે શુદ્ધ ચેતના કહે છે કે આવી મોહની-ભોગતૃષ્ણા જે આખા જગતને ઠગનારી છે તેણે મારા પતિને-ચેતનજીને પણ ઠગ્યો છે, તેને પોતાના કબજામાં લઈ લીધો છે અને તેને પોતાને વશ બનાવી દીધો છે એને પરિણામે તે અંધ થઈ જઈ અસ્ખલિતપણે લોકલાજની દરકાર વગર ઠગાયા કરે છે અને જે વિષયોમાં વસ્તુત કાંઈ સુખ નથી તેમાં સુખ માની અસારમાં ફસાયા કરે છે એ મોહની પણ એવી છે કે એણે જગતમાં મોટા મોટા ઋષિમુનિઓને પણ ઠગ્યા છે અને મારા પતિ પણ તેથી ઠગાઈ ગયા છે પોતાના વાસ્તવિક સ્વરૂપનું ભાન ભૂલી, મારા પ્રેમની અવગણના કરી, સ્વરૂપજ્ઞાનના અભાવે ચેતનજી ધમડાયા કરે છે અને વિષયભોગના સાધનો એકઠા કરતા જાય છે અને મને તથા સુમતિને શોધતા નથી, મળતા નથી, યાદ કરતા નથી, અમારો સંબંધ વિચારતા નથી અને અમારો સંગ કરતા નથી

* દાદને બદલે એક પ્રતમાં 'દાવ' પાઠ છે દાદ એટલે અરજ (hearing) -આ પાઠ ઠીક લાગે છે

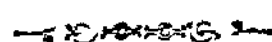
૩ મોહની=મોહ કરનારી, તૃષ્ણા મોહન=મારો પતિ, પ્રેમનું સ્થાન, મનોહર ઠગ્યો=છેતર્યો. જગત ઠગારી=સર્વને છેતરનારી દીજીએ=પાછો આપીએ આનંદઘન=હે આનંદઘન પ્રભુ દાદ=દાદ, ચાહના. હમારી=અમારી, અમારા તરફની

મોહનીએ એમને એવા ઉંધા પાઠ ભણાવી દીધા છે કે તે અમારી છાયામાં આવવાનો વિચાર પણ ચેતનજીને કરવા દેતી નથી અને તેનાથી ઠગાયલા ચેતનજી નિરંતર એજ સ્થિતિમાં રહી સંસારચક્રમાં અટવાયા કરે છે.

હવે હે આનંદઘન પ્રભુ! આવી જગત્‌ને ઠગનારી મોહની પાસેથી ચેતનજીને લઈ લઈને અમને સોંપો એવી અમારી વિજ્ઞપ્તિ છે. અમારા પતિ અમારી પાસે આવે, અમારે મંદિરે પધારે અને અમારા સાથે આનંદ (જ્ઞાનાનંદ વિગેરે) ભોગવે તથા અમારી વિરહવ્યથા દૂર કરે એવું આપ કરી આપો તો અમારી ચેતનજી સંબંધીની ચિંતા દૂર થાય, અમારા મનની ગ્લાનિ ખસી જાય અને અમને સર્વ પ્રકારે આનંદ થાય. અમારા મનમાં ખેદ એટલો છે કે આવી અધમ કુલટા મોહિની જેવી સ્ત્રીઓ સાથે અમારા શુદ્ધ નિરંજન સ્વરૂપી નાથ ભટકે અને દૂર નજીક બેઠાં બેઠાં અમે જોયા કરીએ એ અમને જરા પણ ઠીક લાગતું નથી, અમને શોભતું નથી અને ચેતનજીને તેમ કરવું કોઈ રીતે ઘટતું નથી. હવે તો ચેતનજી મનને નટનાગરમાં જોડી દે અને બીજા સર્વ સાથેથી તેનો સંબંધ તોડી નાખે એમ તેનો વિચાર થયો છે તેથી તે સ્વતઃ જ મોહિની પણ્યસ્ત્રી સાથેનો સંબંધ છોડી નાખશે. પણ એ કુલટા આખા જગત્‌ને ઠગનારી છે તેથી યોગમાર્ગપર ચઢવાને ઉદ્યુક્ત થયેલા અમારા ચેતનજીને વળી કાંઈ છળ કરી છેતરી જાય નહિ એ અમારા મનમાં ભય છે. એ મોહિનીના માર્ગ એવા ગૂઢ છે અને અત્યાર સુધી એણે ચેતનજીને એવી એવી યુક્તિપ્રયુક્તિથી ભૂલાવામાં નાંખ્યા છે કે ગમે તે બાજુથી તે ચેતનજીપર તેના અસાવધપણામાં હલ્લો કરે અને ચેતનજીને મુંઝવી નાખે, તેથી હે પ્રભો! અમારી વિજ્ઞપ્તિ છે કે આપ ચેતનજીને શુદ્ધ માર્ગપ્રતીક્ષા કરાવી તેનો અને અમારો યોગ કરાવી આપો. ચેતનજી મોહિનીને ઘરે જાય એ વાત ઘણી જ ખરાબ છે અને તે હકીકતથી અમારા મનમાં અગ્નિ સળગે છે, અમને તેથી બહુ જ ખેદ થાય છે અને તેથી અમારા મનની બળતરા આપ પ્રભુ પાસે અમે કાઢીએ છીએ. ('દાહ' શબ્દમાં આ બન્ને ભાવ—બળતરા અને વિજ્ઞપ્તિનો સમાઈ શકે છે.) હે પ્રભુ! હવે આપ ચેતનજીને શુદ્ધ સ્વરૂપ સમજાવીને નિરંકુશપણે વર્તનારી, નિરંતર યુવા-

વસ્થા ભોગવનારી અને લાજ વગરની કુલટા ભોગતૃષ્ણા જે આખા જગતને ઠગે છે તેનાથી તેનો પ્રસગ મૂકાવી આપો

વિષયભોગમા ચેતનજીની શું દશા થાય છે તે હકીકત કવચિત્ કવિએ પોતે કહી અને કવચિત્ શુદ્ધ ચેતનાના મુખમા મૂકી તેના ત્યાગની અને શુદ્ધ યોગમાર્ગ આદરવાની પ્રેરણા કરી સ્વભાવરમણતામા લીનતા કરવા અત્ર પ્રબળ ઉપદેશ આપ્યો છે તે વિચારી મનને નટનાગરમા જોડી દેવુ અને ઓર સબનસેં તોડી નાખવુ અને તેમા પ્રગતિ કરી યોગમાર્ગપર આરોહણ કરવુ એ અત્ર ભાવ છે

પદ ચાળીસમુ-રાગ આશાવરી.

*मीठो लागे कंतडो ने, खाटो लागे लोक;
कंत विहुणी† गोठडीते, ते रणमाहि पोक.‡ मीठडो० १

"પતિ મીઠા-મધુર લાગે છે અને લોક સર્વ ખાટા લાગે છે, મારા નાથ વગરની ગોઠ કરવી તે રણમાં-જગલમા પોક મૂકવા જેવુ છે"

ભાવ-પતિવ્રતા સ્ત્રીને પોતાના પતિ અતિ મધુર લાગે છે અને પતિ વગરનો આખો લોક અને તે લોકના માણસો ખાટા લાગે છે, મતલબ પતિને પોતાનું સર્વસ્વ સમજનાર અબળા (સ્થૂળ બળની નજરથી) પણ દૃઢ પ્રતિજ્ઞાવાન્ સબળા (આધ્યાત્મિક નજરથી)ને તેના ઉપર પ્રેમ આવતો નથી, તે તો પતિમા પોતાનુ ચિત્ત એટલુ દૃઢપણે સ્થાપિત કરે છે કે તેને પતિ વગરની સર્વ વસ્તુઓ અને લોકો ઉપર રાગ થતો નથી એટલુ જ નહિ પણ એમા એને એક પ્રકારની ખટાશ લાગે છે ખટાશને લીધે તે વસ્તુ ખાવી ગમતી નથી

---

* મીઠોને બદલે 'મીઠડો' શબ્દ છાપેલી બુકમા છે તે મીઠા શબ્દનુ પ્રેમસૂચક રૂપ છે અર્થ એમજ રહે છે † વિહુણી સ્થાને એક પ્રતમા 'વિના' પાઠાન્તર છે અર્થ એમજ છે લયના વિનાને બદલે ઉપર લખેલો પાઠ વધારે સુદર લાગે છે ‡ એક પ્રતમા પોકને બદલે 'ફોક' પાઠ છે ફોગટ, નિષ્ફળ એવો અર્થ તેનો ઘટે છે, પણ પાઠ અશુદ્ધ લાગે છે

૧ મીઠો=મધુરો. કતડો=પતિ ખાટો=ખટાશવાળો લોક=પતિથી અન્ય લોક કત=પતિ વિહુણી=વગરની, સિવાયની ગોઠડી=પ્રીતિ, કરવી રણમાહે=જગલમા, વનમા પોક=રાડ, રડવુ તે.

એટલું જ નહિ પણ દૂરથી તેને જોઇને પણ મ્હો ખાટું થઈ જાય છે. આ પતિપરાયણા સ્ત્રી કહે છે કે પતિ વગર અન્ય સાથે સોબત કરવી કે સંબંધ કરવો તે જંગલમાં પોક મૂકવા જેવું છે. જેમ કોઈ પ્રાણીને કોઈ બાબતમાં ફરિયાદ કરવી હોય તો જંગલમાં જઇને રાડો પાડવાથી કોઇ સાંભળતું નથી અથવા જનસુધારણા માટે કોઈ વિવેચન કરવું હોય તે જંગલમાં જઇને કરવાથી નિષ્ફળ થાય છે. તેવી રીતે પતિ વગર કોઇની સાથે ગોષ્ઠિ કરવી તે નિષ્ફળ છે, અર્થ વગરની છે, નકામી છે. આ પ્રમાણે વ્યવહારૂ દૃષ્ટિથી આ ગાથાનો ભાવ પ્રાપ્ત થાય છે. અન્ય સાથેની ગોષ્ઠિને રણમાં પોક મૂકવા સાથે સંબંધ નિષ્ફળતાને અંગે ઘટે છે. સામાન્ય રીતે અરણ્યરૂદન શબ્દ જેનું પરિણામ કાંઇ ન આવે તેવા પ્રસંગ માટે વપરાય છે એમ મારૂં ધારવું છે. ગોષ્ઠિને અરણ્યરૂદન સાથે સંબંધ એટલા પૂરતો ઘટી શકે કે અન્ય સાથે ગોષ્ઠિ કરીને તેના પરિણામે અરસ્પરસ જે વચન-વ્યવહાર થાય તે નિરર્થક થાય છે અને તેથી તેવી ગોષ્ઠિ નિષ્ફળ છે તેથી કારણમાં કાર્યારોપ કરવાથી તે અરણ્યરૂદન તુલ્ય છે; અથવા વધારે વાસ્તવિક રીતે કહીએ તો નિષ્ફળત્વનું સાધર્મ્ય હોવાથી ઉપમા બરાબર ઘટતી આવે છે અને ઉપર જણાવ્યો તેવો આરોપ કરવાની પણ જરૂર નથી.

આ તદ્દન સામાન્ય અર્થવાળા પદમાં બહુ ગૂઢ ભાવાર્થ હોય એમ જણાય છે. આનંદઘનજી મહારાજનાં સર્વ પદોમાં ગુહ્ય અર્થ હોય છે તે ભાવ સમજવો અને ઝળકાવવો એ ઘણું મુશ્કેલ કાર્ય છે એ આપણે અનેક પ્રસંગે જોયું છે. આ પદમાં તેમનો વાચ્યાર્થ સમજવા માટે કોઈ શબ્દ પણ સૂચવન થતો નથી તેથી વધારે મુશ્કેલી પડે છે. મારા ગુરૂ મહારાજના કહેવા પ્રમાણે આ પદનો આશય અતિ ઉદાત્ત છે અને એ પ્રત્યેક આત્મવાદને સૂચવનાર છે. તદનુસાર આત્મવાદ સબંધી કેટલોક ઉલ્લેખ ખાસ અભ્યાસ કરી બતાવવા પ્રયાસ કર્યો છે. હવે આપણે આ પદનો સૂચક ભાવ સમજવા યત્ન કરીએ.

પ્રત્યેક આત્મા સ્વસ્વરૂપે સ્વતંત્ર સ્વાધીન છે, કોઈ કોઇનો અંશ નથી એ પ્રત્યેક આત્મવાદ છે. આ પ્રત્યેક આત્મવાદને અત્ર પતિ

તરીકે કલ્પ્યો છે દરેક શરીરે આત્મા પૃથક્ પૃથક્ છે, ભિન્ન ભિન્ન છે, કોઈ સર્વવ્યાપી આત્માનો તે અશ નથી પણ પ્રત્યેક વ્યક્ત છે, સિદ્ધ દશામા પણ પ્રત્યેક આત્માનુ ભિન્નત્વ પૃથક્ પૃથક્ અવગાહના-રૂપે સ્પષ્ટ વ્યક્ત અને ભિન્ન રહે છે એ પૃથક્ આત્મવાદ છે એ પ્રત્યેક આત્મવાદરૂપ અથવા પૃથક્ આત્મવાદરૂપ પતિ મને અતિ પ્રિય લાગે છે અને બીજા દર્શનોની જૂદી જૂદી આત્મા સબધી જે માન્યતા છે તે મને ઈષ્ટ લાગતી નથી એમ શુદ્ધ ચેતના—આત્માની પત્ની અત્ર કહે છે હવે આત્માના સ્વરૂપ અને ઉત્ક્રાન્તિને અગે આ દૃષ્ટિથી જૂદા જૂદા સપ્રદાયોની માન્યતા કેવા પ્રકારની છે તે સક્ષેપથી અત્ર વિચારીએ વાત એમ છે કે ભિન્ન ભિન્ન દર્શનકારો આત્માના અનેક પ્રકાર કલ્પે છે, તેની ઉત્ક્રાન્તિ અને છેવટની સ્થિતિને અગે જૂદા જૂદા વિચાર બતાવે છે કોઈ આખા વિશ્વમા એક સર્વવ્યાપી આત્માને માની માયાથી તેના પૃથક્ ભેદો થયેલા સમજે છે અને અત્ય અવસ્થામા જ્યોતિનો વિસ્ફુલિંગ—તણખો જૂદો જણાયલો તે પાછો જ્યોતિમા ભળી જાય છે, પરતુ પ્રત્યેક આત્મા જૂદા નથી, જૂદા દેખાતા હતા તે માયાથી લાગતા હતા, વળી કોઈ સર્વ કાર્યના કર્તા હર્તા ઈશ્વરને માને છે અને કહે છે કે પ્રત્યેક જીવનુ કાઈ કર્યુ કે ધાર્યુ થતું નથી, આ પ્રમાણે સુખદુ ખ દેનાર ઈશ્વરને કલ્પી આત્માની શક્તિને દબાવી દે છે અથવા તેની શક્તિને નકામી બતાવી ઈશ્વરેચ્છાને બળવાન્ બનાવે છે, વિગેરે વિગેરે આત્મા સબંધી અનેક પ્રકારની માન્યતા છે તે સબધમા પ્રત્યેક દર્શનકારો શુ કહે છે તે અને સાથે તે દર્શનોને જણાવનાર મહાત્માઓને જરા સક્ષેપથી વિચારીએ

જૈન મતમા જિનેન્દ્ર દેવતા છે જે રાગ દ્વેષથી રહિત છે, મોહ મહા મલ્લને હણનાર, કેવળજ્ઞાન અને કેવળ દર્શનયુક્ત છે, તેઓ સુરાસુરથી પૂજ્ય, સદ્ભૂત અર્થના પ્રકાશક અને સર્વ કર્મનો ક્ષય કરીને પરમપદ પામેલા છે અનાદિ કાળથી ખાણમા રહેલ સુવર્ણ સાથે જેમ મળ લાગેલ છે તેમ આત્મા સાથે કર્મ લાગેલા છે, તેનો ક્ષય કરી આત્માના સહજ શુદ્ધ જ્ઞાન-દર્શન-ચારિત્ર પ્રગટ કરવા માટે પરમ પુરૂષાર્થ કરવાની જરૂર છે. સુવર્ણ જેમ ખાણમા માટીથી આવૃત હોય ત્યારે પણ

તેનામાં કંચનત્વ તો રહેલું છે જ, તેવી રીતે ચેતન કર્માવૃત હોય ત્યારે પણ તેનામાં શુદ્ધ ચૈતનત્વ તો હોય છે જ; ક્રિયા, યોગ, તપ, સંયમ વિગેરે દ્વારા કર્મમળ દૂર કરવા માટે પરમ પુરૂષાર્થ કરવાની જરૂર છે અને તેમ કરવાથી ચેતનના ગુણો આવૃત હોય છે તે વ્યક્ત થાય છે. ચેતનમાં જે મહાન્ ગુણો છે તે બહારથી લેવા જવાના નથી પણ અંદર પ્રચ્છન્ન–આવૃતરૂપે રહેલા છે તે વ્યક્ત કરવાના છે. આત્મા પ્રત્યેક શરીરે દેહપ્રમાણ ભિન્ન છે અને સર્વ કર્મમળ દૂર કરી મોક્ષમાં જાય ત્યારે પણ તેનું વ્યક્તિત્વ સુસ્પષ્ટ જ રહે છે. એક વખત કર્મમળ દૂર થયા પછી ફરીવાર તેને કર્મમળ લાગતો નથી એટલે મોક્ષમાં ગયા પછી ચેતનનું પુનઃ સંસારમાં અવતરણ થતું નથી. કર્મ આઠ પ્રકારનાં છે. તેના ઉત્તર ભેદો અને તે પ્રત્યેકની તરતમતા બહુ ભેદવિભેદમાં વહેંચાઈ ગયેલી છે. આત્માના જ્ઞાન ગુણનું આવરણ કરે તે જ્ઞાનાવરણીય, દર્શન ગુણનું આવરણ કરે એ દર્શનાવરણીય, શારીરિક સુખદુઃખનો અનુભવ કરાવે તે વેદનીય, સંસારમાં અને તત્ત્વજ્ઞાનમાં સત્ય માર્ગ ન સુજવા દેતાં મુંઝવી નાખે તે મોહનીય, ચેતનને અનેક જાતિમાં જન્મ આપી તેને અવનવા અનુભવ કરાવે તે નામ કર્મ, ઉચ્ચ નીચ જાતિમાં અવતરણ કરાવે તે ગોત્ર કર્મ, પ્રત્યેક ભવમાં અમુક કાળ સુધી સ્થિતિ કરાવે તે આયુઃ કર્મ અને ત્યાં વસ્તુપ્રાપ્તિમાં, તેના દાનમાં, ભોગોપભોગાદિમાં પ્રત્યવાય કરે તે અંતરાય કર્મ. આ આઠ કર્મોના ઉપર જણાવ્યું તેમ અનેક ભેદો થાય છે, તે ચેતન ઉપર લાગ્યાં કરે છે અને તેનો ભોગકાળ થયે ફળ આપી ખરી પડે છે. ચેતન જ્યાંસુધી મિથ્યાત્વ દશામાં વર્તતો હોય છે ત્યાંસુધી ઉપર લખેલાં સર્વ કર્મો તેની પ્રચુરતા સાથે હોય છે. એ નિગોદમાં* હોય છે ત્યારે

---

* અવ્યવહાર રાશિમાં અનંત જીવો એકેન્દ્રિય અવસ્થામાં આખા વિશ્વમાં ભરેલા છે, તે સૂક્ષ્મ છે, આંખે ન દેખી શકાય તેવા છે, એક શ્વાસોશ્વાસમાં સાડાસોળ ભવ કરે છે અને તેવી સ્થિતિમાં અનંત કાળ ફર્યા કરે છે. એ સ્થિતિમાં એક સોયના અગ્ર ભાગપર અસંખ્ય ગોળા હોય છે અને એક ગોળકમાં અનંત જીવો હોય છે. એ જીવોને નિગોદના જીવ કહેવામાં આવે છે. વિચાર કર્યા વગર (અકામ નિર્જરાથી) ઘર્ષણઘૂર્ણન ન્યાયથી કર્મક્ષય થતાં એમાંથી જીવ ઉન્નત સ્થિતિમાં આવે છે. એ નિગોદનું સ્વરૂપ જૈન ગ્રન્થોમાં ઘણા વિસ્તારથી આપવામાં આવ્યું છે.

અનેક જન્મ મરણ અવ્યક્ત દુ ખ ભોગવીને કરે છે. એવી નિગોદ સર્વ લોકમા ભરેલી છે સોયના અગ્રભાગપર તેના અનત જીવો રહી શકે છે કાઇક અકામ નિર્જરા થતા આ જીવ વ્યવહાર નિગોદમા આવે છે ત્યાર પછી બાદર વનસ્પતિ, વાયુ, અગ્નિ, જળ અને પૃથ્વી જે સર્વ એકેન્દ્રિયવાળા* છે તેમા આવે છે તેમાથી વળી કાઈક નિર્જરા થતા તે બે ત્રણ ચાર ઇન્દ્રિયવાળા જીવની ગણનામા આવે છે અને આગળ વધતા તે પચેંદ્રિય તિર્યંચ થાય છે કર્મપ્રચુરતા થતા તે આગળ વધતો હઠી પાછો નીચે પણ ઉતરી જાય છે અને કર્મ ઘટતા કોઈ વખત મનુષ્ય પણ થાય છે મનુષ્યગતિમા તેને દેવગુરૂનો યોગ થઈ જાય છે તો તે શુદ્ધ માર્ગનુ આરાધન કરી પોતાની પ્રગતિમા વધારો કરે છે. એવી રીતે ઉત્ક્રાન્તિ અપક્રાન્તિમા નરક અને દેવલોકમા દુ ખ સુખ પણ અનેક પ્રકારના અનુભવે છે શુદ્ધ માર્ગનો આશ્રય થતા કોઇવાર તેની નિવિડ કર્મગ્રન્થિનો ભેદ થાય છે અને આવો ભેદ થયા પછી તેને સમ્યગ્દર્શન પ્રાપ્ત થાય છે પછી વ્રત પચ્ચખાણ ત્યાગ વૈરાગ્ય યોગાદિ કાર્યથી વિરતિભાવને તેના સવિશેષ રૂપમા પામી ઉચ્ચ આચરણ કરી અપ્રમાદીપણે શુદ્ધ ચારિત્ર પાળતા કર્મનો ભાર ઓછો કરતો જાય છે અને છેવટે શુદ્ધ કૈવલ્યજ્ઞાન જ્યારે તેને પ્રાપ્ત થાય છે ત્યારે તે સચરાચર જગતના ત્રિકાળ ભાવો પ્રત્યેક સમયે જાણે દેખે છે છેવટે શેષ અલ્પ કર્મમળ હોય છે તેનો પણ ક્ષય કરી અજરામરપદ પ્રાપ્ત કરે છે આવી રીતે મોક્ષમા ગયા પછી ત્યા તેની આદિ અનત કાળ સુધી સ્થિતિ થાય છે, તેને સસારમા ફરીવાર આવવુ પડતુ નથી અને ત્યા તે સચ્ચિદાનદ સ્વરૂપે અનત આત્માનદ પ્રાપ્ત કરે છે અને તેમા રમણ કરે છે આવી રીતે આત્માનો ભેદાભેદ સ્વીકારનાર સ્યાદ્વાદ શૈલી જે ચેતનજીની ઉત્ક્રાન્તિ બતાવે છે તે સમજીને વિચારવા યોગ્ય છે એ મતમા તત્ત્વ સાત અથવા નવ છે ચૈતન્ય સ્વરૂપ જીવ અને જડ તે અજીવ કર્મપ્રકૃતિને ચેતન સાથે મળવાનો માર્ગ-પ્રણાલિકા તે આશ્રવ, તેનો અવરોધ કરવાના કારણો તે સવર, આત્મા સાથે લાગેલ કર્મમળને ખખેરી નાખવો તે નિર્જરા, તેનો સયોગ થવો તે બધ અને તેનો સર્વથા ક્ષય થવો તે મોક્ષ.

* ઇન્દ્રિયો પાચ છે સ્પર્શન, રસના, નાસિકા, ચક્ષુ અને શ્રોત્ર

આ સાત તત્ત્વો સાથે સુખનો અનુભવ કરાવનાર તે પુણ્ય તત્ત્વ અને તેથી વિપરીત દુઃખનો અનુભવ કરાવનાર તે પાપ તત્ત્વ એ બેને ભેળવતાં નવ તત્ત્વ થાય છે. જગતકર્ત્તા ઈશ્વરને માનવાથી કેટલા પ્રકારના દોષ આવે છે તે આ મતના ગ્રંથોમાં બહુ વિસ્તારથી બતાવવામાં આવ્યું છે. સપ્તભંગી અને સાત નય અને તેના ઉપભેદો જેના સંબંધમાં આપણે પાંચમા પદના વિવેચનમાં સહજ વિચાર કરી ગયા છીએ તે આ મતની કુંચી છે. એ સપ્ત નય એટલી વિદ્વત્તાથી આ દર્શનના ગ્રંથોમાં ચર્ચ્યા છે અને તેનું સ્વરૂપ વર્તમાન જ્ઞાનકાળમાં એવી સારી રીતે ન્યાયને મળતું આવતું જણાય છે કે તેને બતાવનાર તરફ સ્વાભાવિક રીતે જ તે મતના અનુયાયી ન હોય તેનું પણ ધ્યાન ખેંચાય છે. આત્માને કૂટસ્થ નિત્યતા ઘટતી નથી તેમજ સાંખ્યમત અકર્તૃત્વ બતાવે છે તેમાં પણ અનેક દૂષણો આવે છે તે આ મતનાં શાસ્ત્રોમાં બતાવવામાં આવ્યું છે. ઉપર જે જીવનામક પ્રથમ તત્ત્વ કહ્યું તેના નવ વિભાગ છેઃ ૧ પૃથ્વીકાય, ૨ અપ્કાય, ૩ તેજસ્કાય, ૪ વાયુકાય, ૫ વનસ્પતિકાય, ૬ બે, ૭ ત્રણ, ૮ ચાર અને ૯ પાંચ ઇંદ્રિયવાળા જીવો. પૃથ્વ્યાદિનું સજીવત્વ તો હવે વિજ્ઞાનથી પણ સિદ્ધ થયું છે તેથી તે મતના શાસ્ત્રકારો તેને માટે જે કોટિઓ બતાવે છે તેનું પુનરાવર્તન કરવું આવશ્યક નથી. જીવ અને પુદ્ગલને ગતિ સહાય્ય સ્વભાવ તે ધર્મ, સ્થિતિસ્વભાવ તે અધર્મ, અવકાશ આપનાર આકાશ, શબ્દ અંધકારાદિ પુદ્ગલ અને કાળ એ સર્વ અજીવ તત્ત્વમાં આવે છે. વિષય કષાયાદિમાં મન વચન કાયાનો વ્યાપાર તે આશ્રવ અને મહાવ્રત, દેશવિરતિ, સમિતિ, ગુપ્તિ, યતિધર્મો વિગેરે સંવર તત્ત્વમાં આવે છે. બાર પ્રકારનાં તપથી કર્મની નિર્જરા થાય છે, કર્મબંધ વખતે તેનાં પ્રકૃતિ, સ્થિતિ, રસ અને અનુભાગ નિર્ણીત થાય છે અને સર્વ કર્મરહિતપણાને મોક્ષ તત્ત્વ કહેવામાં આવે છે. આત્મા, ધર્મ, અધર્મ, આકાશ, પુદ્ગલ અને કાળ એ છ દ્રવ્ય છે, તેમાં ધર્મ અધર્મ આકાશ અને કાળ એક દ્રવ્ય છે અને પુદ્ગલ અને જીવ અનેક છે. પુદ્ગલ એક મૂર્ત છે, બાકીના પાંચ અમૂર્ત છે. કર્મ પણ પૌદ્ગલિક છે, એનો સંબંધ છૂટતાં ચેતન ઊર્ધ્વ ગતિ કરે છે. અસંગત્વથી ઊર્ધ્વ ગતિ થાય છે તે બાણના પૂર્વ પ્રયોગ વિગેરે દૃષ્ટાંતોથી સમજી લેવી. પાણીમાં જેમ વસ્તુ હલકી

થતા ઉપર તરે છે તેમ કર્મભારથી મુક્ત થતા ચેતનની ઊર્ધ્વ આલોકાત ગતિ થાય છે અને ત્યા તેની અનત કાળ સુધી સ્થિતિ રહે છે સિદ્ધ દશામા દ્રવ્ય પ્રાણુ હોતા નથી પણ અનત જ્ઞાન, અનત દર્શન, અનત વીર્ય, અનત સુખરૂપ ભાવ પ્રાણુ હોય છે સિદ્ધ દશાનુ સુખ સાસારિક સુખ કરતા તદ્દન જૂદા પ્રકારનુ છે અને તે પરમાનદરૂપ છે આ મતમા ઉત્પાદ, વ્યય અને ધ્રુવયુક્ત હોય તેને સત્ કહેવામા આવે છે એ ત્રિપદીમા બહુ સૂક્ષ્મ રહસ્ય સમાયેલુ છે અને જૈન તત્ત્વજ્ઞાનનો એમા સમાવેશ થઈ શકે છે સમ્યગ્જ્ઞાન, સમ્યગ્દર્શન અને સમ્યગ્ચારિત્રને મોક્ષમાર્ગ માનવામા આવે છે મિથ્યાત્વ, અવિરતિ, કષાય અને યોગથી કર્મબધ થાય છે અને તેનો જેમ જેમ પ્રતિબધ કરવામા આવે તેમ તેમ નવીન કર્મોપત્તિ ઓછી થતી જાય છે આત્મા પ્રગતિ કરતા નવીન કર્મ ઓછા ગ્રહણ કરે અને પૂર્વબદ્ધ કર્મોનો કાઇક પ્રદેશ અથવા વિપાક ઉદયથી ભોગ કરી લે અને કાઇક નિર્જરાથી ક્ષય કરી નાખે ત્યારે છેવટે સર્વથા કર્મનો ક્ષય કરતા તે મોક્ષ—અજરામર પરમાનદ સ્થાન પ્રાપ્ત કરી ત્યા સુસ્થિતપણે રહે છે ચેતનનુ ત્યા પણ વ્યક્તિત્વ સ્પષ્ટ જ રહે છે જો કે ગુણસાદૃશ્ય છે પણ પરમ તત્ત્વમા મળી જઈ તેની વ્યક્તિ નાશ પામી જતી નથી એ જૈન મતના મોક્ષમાર્ગનુ રહસ્ય છે

બૌદ્ધો ક્ષણિકવાદી છે. તેઓ દુ ખ, સમુદય, માર્ગ અને નિરોધ એ ચાર આર્ય સત્ય માને છે વિજ્ઞાન, વેદના, સજ્ઞા, સસ્કાર અને રૂપ એ દુ ખના પ્રકાર છે આ સસારી સ્કધરૂપ જ જીવ છે, તેથી અન્ય જીવ એવો કોઈ પદાર્થ નથી રૂપ, રસ વિગેરેનુ જ્ઞાન તે વિજ્ઞાન એટલે નિર્વિકલ્પક જ્ઞાન, આલોચના માત્ર સામાન્ય જ્ઞાન Perception થાય તેને વિજ્ઞાન કહેવામા આવે છે સુખ દુ ખ અને અદુ ખરૂપી વેદના એ પૂર્વકૃત કર્મના ઉદયથી થાય છે નિમિત્તનુ ગ્રહણ કરવાપણું તે પ્રત્યય, એનાથી જાતિવ્યક્તિનો યોગ કરી સવિકલ્પ જ્ઞાન થાય તે સજ્ઞા પુણ્યાપુણ્યાદિ ધર્મસમુદય તે સસ્કાર, એના પ્રબોધથી પૂર્વે અનુભવેલા વિષયનુ સ્મરણ વિગેરે થાય છે અને પૃથ્વી ધાતુ વિગેરે રૂપસ્કધ આ પાચ સ્કધ સિવાય 'જીવ' અથવા 'આત્મા' એવો પદાર્થ કોઈ પ્રમાણથી સિદ્ધ થતો નથી આ પાચે સ્કધને ક્ષણસ્થાયી સમજવા તે નિત્ય અથવા કાલાન્તર-

વસ્થાથી નથી. આવી રીતે બૌદ્ધો દુઃખતત્ત્વની વ્યાખ્યા કરે છે. લોકમાં હું અને મારૂં વિગેરે જે અખિલ ગણ ઉદય પામે છે તેને સમુદયતત્ત્વ કહેવામાં આવે છે. સર્વ સંસ્કાર ક્ષણિક છે એવી વાસના જેમાં બંધાઈ છે તે માર્ગ અને નિરોધ તે મોક્ષ. આવી રીતે ચાર આર્ય સત્ય માનવામાં આવે છે. સર્વ સંસ્કારનું ક્ષણિકત્વ બૌદ્ધો બહુ યુક્તિસર સિદ્ધ કરવા મથન કરે છે. તેઓ સંસ્કારને નિત્ય માનવામાં કેવા કેવા હેત્વાભાસો થાય છે તે સંબંધી અનેક રીતે ચર્ચા કરે છે તે અત્ર લખવાથી વિષય બહુ પારિભાષિક થઈ જાય તેમ છે.* સર્વ સંસ્કાર ક્ષણિક છે એમ કહીને એટલું બતાવવા તેઓ માગે છે કે કોઈ પણ પ્રકારે આત્મા કે જીવ એવો પદાર્થ માનવો નહિ પણ જ્ઞાનક્ષણનો સંતાન જ વ્યવહાર માટે બસ છે. ક્ષણિક સંસ્કાર અન્ય ક્ષણે બીજા તદ્રૂપ સંસ્કારને જન્મ આપે છે અને આવી ક્ષણસંતાન-પરંપરાથી જ એક વિષયનું દીર્ઘ કાળ સુધી જ્ઞાન થાય છે. આ પ્રમાણે સૌતાંત્રિક નામના બૌદ્ધ સંપ્રદાયનો મત છે. વૈભાષિક સંપ્રદાયવાળા બાર પદાર્થ માને છે તેઓ પણ સંસ્કારને તો ક્ષણિક જ માને છે. બૌદ્ધો પરમ પુરૂષાર્થની પ્રાપ્તિ ચાર ભાવનાથી માને છે. આ ચાર પ્રકારનો વારંવાર વિચાર કરીને નિશ્ચય કરવાથી સિદ્ધિ થાય છે. ૧ સર્વ ક્ષણિક છે; ૨ સર્વ દુઃખ છે; ૩ સર્વ સ્વલક્ષણ છે (એકના જેવું અન્ય નથી, પોતે પોતાના જેવું જ છે); અને ૪ સર્વ શૂન્ય છે. આવી રીતે ચાર ભાવનાથી સકળ વાસનાઓની નિવૃત્તિ થતાં શૂન્ય-રૂપ પરિનિર્વાણનો આવિર્ભાવ થાય છે. બૌદ્ધ મતની સર્વ જૂદી જૂદી શાખાઓમાં કેટલોક મતભેદ છે પણ આત્માનું ક્ષણિકત્વ તો સર્વમાં સામાન્ય છે અને સર્વે એમ માને છે કે રાગાદિના, જ્ઞાનસંતાનના અને વાસનાના ઉચ્છેદથી મુક્તિ મળે છે.

નૈયાયિક (અક્ષપાદ) દર્શનવાળા ગૌતમના અનુયાયી કહેવાય છે. અહીં પોતાની અચિંત્ય શક્તિના માહાત્મ્યથી મહેશ્વર સૃષ્ટિ અને સંહાર કરનાર ગણાય છે અને દુઃખના અત્યંત ઉચ્છેદરૂપ નિઃશ્રેયસ તત્ત્વજ્ઞાનથી ઉત્પન્ન થાય છે એવી તેની માન્યતા છે. કહેવાનું તાત્પર્ય

* જુઓ ષટ્દર્શન સમુચ્ચય શ્લોક ૭ પરની ટીકા અને સર્વદર્શનસંગ્રહને બૌદ્ધ પ્રકરણ વિભાગ.

એમ નથી કે તત્ત્વજ્ઞાન થતા જ નિ શ્રેયસ પ્રાપ્તિ થાય છે પણ વાત એમ છે કે તત્ત્વજ્ઞાનથી દુ ખ, જન્મ, પ્રવૃત્તિ, દોષ અને મિથ્યા જ્ઞાનનો નાશ થાય છે એમા પ્રથમ છેલ્લાનો અને ત્યાર પછી ઉત્તરોત્તર તેની આગળનાનો નાશ થાય છે મિથ્યા જ્ઞાન એટલે દેહાદિ અનાત્મ વસ્તુમા આત્મબુદ્ધિ આ દેહાદિમા રહેલી આત્મબુદ્ધિના પોતાના અનુકૂળ પદાર્થો ઉપર રાગ અને પ્રતિકૂળ પદાર્થ ઉપર દ્વેષ તથા મોહ એ દોષો છે રાગાદિ દોષ પરસ્પર અનુબધી હોવાથી મોહને પામેલો પ્રાણી રાગયુક્ત થાય છે અને રાગી મોહ પામે છે, વસ્તુત આત્માને અનુકૂળ પ્રતિકૂળ કાંઈ નથી. આ દોષોથી પ્રેરિત પ્રાણી પ્રતિષિદ્ધ આચરણો કરી પાપપ્રવૃત્તિ કરે છે અને અધર્મને લાવે છે અથવા દાન રક્ષણ સત્યાદિ આચરણ કરી પુણ્યપ્રવૃત્તિ દ્વારા ધર્મને લાવે છે આ ઉભયરૂપ પ્રવૃત્તિ પ્રશસ્ત અપ્રશસ્ત જન્મ ઉત્પન્ન કરે છે અને ત્યા શરીરાદિ દ્વારા પ્રતિકૂળ વેદનીયતાવાળુ વાસનાત્મક દુ ખ ઉત્પન્ન થાય છે મિથ્યા જ્ઞાનથી દુ ખ સુધીના દોષો અવિચ્છિન્ન પ્રવૃત્તિવાળા છે અને તે જ સંસાર છે અને તે ઘટીચક્રની પેઠે નિરવધિ અનુવર્તન કરે છે કોઈ સદુપદેશ દ્વારા જ્યારે પ્રાણીને જણાય છે કે આ સર્વ હેય છે ત્યારે તેને નિર્વહન કરનાર અવિદ્યાદિની નિવૃત્તિ કરવા તે ઈચ્છે છે તેની નિવૃત્તિનો ઉપાય તત્ત્વજ્ઞાન છે ચાર વિદ્યામા વિભક્ત પ્રમેયની ભાવના કરનારને તે તત્ત્વજ્ઞાન જેને *સમ્યગ્દર્શન કહે છે તે થાય છે, એનાથી મિથ્યા જ્ઞાનનો નાશ થાય છે, એનો નાશ થતા દોષોનો નાશ થાય છે, તેથી પ્રવૃત્તિનો નાશ થાય છે, પ્રવૃત્તિનાશથી જન્મનો નાશ થાય છે અને જન્મનો નાશ થતા આત્યતિકી દુ ખનિવૃત્તિ થાય છે આ આત્યતિકી દુ ખનિવૃત્તિ તે અપવર્ગ. આ દર્શનવાળા સોળ તત્ત્વ માને છે વૈશેષિક અને નૈયાયિક વચ્ચે તત્ત્વ સબધી મતભેદ છે, તથાપિ અન્યોન્ય તત્ત્વાન્તર્ભાવ થઈ શકવાને લીધે બહુ થોડોજ અતર રહે છે અને તેથી તે ઉભયના મત તુલ્ય છે આ દર્શનમા દુ ખની નિવૃત્તિને જ મોક્ષ માનવામા આવે છે, અખડ જ્ઞાન અને સુખની પ્રાપ્તિનો સ્વીકાર કરવામા આવતો નથી, જગત્ દ્વારા અનુમાનથી ઈશ્વરનુ અસ્તિત્વ સિદ્ધ કરવાનો પ્રયાસ કરવામા આવે છે અને મોક્ષપ્રાપ્તિ માટે ઈશ્વરપ્રસાદને આવશ્યક માનવામા આવે છે

* જૈનોનુ સમ્યગ્દર્શન આનાથી તદ્દન પૃથક્ છે

સાંખ્યમતાવલંબીઓ કેટલાક નિરીશ્વરવાદને માને છે અને કેટલાક ઈશ્વરને માને છે. તત્ત્વવ્યવસ્થા બન્નેની સમાન છે. દુઃખ ત્રણ પ્રકારનાં માને છેઃ આધ્યાત્મિક, આધિદૈવિક અને આધિભૌતિક. આધ્યાત્મિક દુઃખ બે પ્રકારનું હોય છેઃ શારીર અને માનસ. શરીરમાં જ્વર, અતિસારાદિ વ્યાધિ થાય તે શારીરિક દુઃખ અને કામ ક્રોધ લોભાદિ તે માનસ દુઃખ. આ સર્વ આંતર ઉપાયથી સાધ્ય હોવાને લીધે આધ્યાત્મિક દુઃખ કહેવાય છે. બાહ્ય ઉપાયથી સાધ્ય દુઃખ બે પ્રકારનું છેઃ યક્ષ રાક્ષસ ગ્રહાદિના આવેશથી થયેલું દુઃખ તે આધિદૈવિક અને મનુષ્ય પશુ સર્પાદિથી થયેલું તે આધિભૌતિક. આ ત્રણ પ્રકારનાં દુઃખથી બુદ્ધિમાં રહેલાં રજઃપરિણામના ભેદથી પ્રાણીને પીડા થાય છે અને દુઃખ ટાળવા તત્ત્વજિજ્ઞાસા ઉદ્ભવે છે. એ તત્ત્વ પચીશ છે. સત્ત્વ, રજસ્ અને તમસ્‌ની સમાવસ્થાને પ્રકૃતિ કહે છે અને તેનું બીજું નામ પ્રધાન પણ કહેવાય છે. એ પ્રકૃતિ નિત્ય છે, અચ્યુત છે, અનુત્પન્ન છે, સ્થિર છે અને કદાપિ વિકારને પામતી નથી. સૃષ્ટિક્રમ સાંખ્યમતાનુસાર આ પ્રમાણે છે. એ પ્રકૃતિમાંથી બુદ્ધિ પેદા થાય છે. એને વિષય નિશ્ચયરૂપા સમજવી. એનું નામ 'મહાન્' પણ કહેવાય છે. એ બુદ્ધિથી હું સુભગ છું, સુંદર છું વિગેરેરૂપ **અભિમાન** પેદા થાય છે, એ અભિમાનમાંથી **સોળનો સમૂહ** પેદા થાય છે. સ્પર્શન, રસન, ઘ્રાણ, ચક્ષુ, શ્રોત્ર એ પાંચ બુદ્ધીન્દ્રિય; પાયુ, ઉપસ્થ, વાક્, પાણિ અને પાદ એ પાંચ કર્મેન્દ્રિય અને મન તથા પાંચ તન્માત્રા એમ સોળ ઉત્પન્ન થાય છે. સૂક્ષ્મરૂપ પાંચે ઇંદ્રિયોનું અવસ્થાપન તે તન્માત્રા કહેવાય છે. એ પાંચ સૂક્ષ્મ તન્માત્રાથી પાંચ ભૂત પેદા થાય છેઃ રૂપથી તેજ, રસથી જળ, ગંધથી ભૂમિ, શબ્દથી આકાશ અને સ્પર્શથી વાયુ. આવી રીતે બુદ્ધિ, અહંકાર, પાંચ જ્ઞાનેંદ્રિય, પાંચ કર્મેન્દ્રિય, મન, પાંચ તન્માત્રા અને પંચભૂતરૂપ **ચોવીશ તત્ત્વ** થયાં અને તે સર્વથી અન્ય, અકર્ત્તા, વિગુણ, ભોક્તા એવું **પુરુષતત્ત્વ** પચીશમું છે. આમાં પ્રકૃતિ કોઇનો વિકાર નથી, બુદ્ધિ, અહંકાર અને પાંચ જ્ઞાનેદ્રિય પ્રકૃતિવિકૃતિ છે, બાકીના સોળ વિકૃતિ છે અને પુરૂષ પ્રકૃતિ પણ નથી અને વિકૃતિ પણ નથી. તન્માત્રામાં ભૂત લય પામે છે, તન્માત્રા મહત્‌માં લય પામે છે, મહત્ પ્રકૃતિમાં લય પામે છે

અને પ્રકૃતિ કશામાં લય પામતી નથી આત્મા-પુરૂષ તો અકર્ત્તા જ રહે છે. કર્ત્તાપણાનો ધર્મ પ્રકૃતિનો છે, એક તૃણને વાળી શકવાનુ પણ પુરૂષમા સામર્થ્ય નથી એ સત્ત્વ રજસ્ કે તમસ્ ગુણથી રહિત છે પ્રકૃતિના વિકારરૂપ બુદ્ધિ જે ઉભયમુખ દર્પણ જેવી છે તેમા સુખદુ ખાદિનુ પ્રતિબિમ્બ પડે છે તે સ્વચ્છ આત્મામા સ્ફુરે છે તેથી તેને ભોક્તા લક્ષણામાત્રથી કહી શકાય જો કે તે તો માત્ર પ્રકૃતિનો સાક્ષી જ રહે છે તથાપિ જેમ સ્ફટિકની પછવાડે ગમે તે રગની વસ્તુ મૂકી હોય તો તદ્રૂપ વર્ણ તેનો દેખાય છે તે પ્રકારે પુરૂષનુ સ્વરૂપ બહારથી ભિન્ન થતુ અને તત્પ્રમાણમા તે ભોક્તા થતો હોય તેમ દેખાય છે સાખ્યમતમા પુરૂષનુ લક્ષણ નિત્ય ચૈતન્યશક્તિરૂપ જ છે, જ્ઞાનરૂપ નથી જ્ઞાનને તો તેઓ બુદ્ધિનો ધર્મ ગણે છે આત્મા જે કેવળ છે તે બુદ્ધિથી અવ્યતિરિક્ત છે પણ સુખદુ ખાદિ ભાવઇંદ્રિય દ્વારા બુદ્ધિમા સક્રાન્ત થાય છે અને ઉપર જણાવ્યુ તેમ બુદ્ધિ ઉભયમુખ દર્પણ જેવી છે એટલે તેનામા ચૈતન્યશક્તિ પ્રતિબિમ્બ પામે છે, અને તેમ થતા સુખદુ ખની લક્ષણા પુરૂષપરત્વે થાય છે પુરૂષ અનેક છે આ પુરૂષ અને પ્રકૃતિ ઉભયે સર્વગત છે, અરસ્પરસ સયુક્ત છે અને તેઓનો સયોગ તે પગુ અને અધના સયોગ જેવો છે શુદ્ધ ચૈતન્ય પગુ-પાગળો છે અને પ્રકૃતિ જડ-અધ છે પુરૂષ પ્રકૃતિનો આશ્રય કરી બુદ્ધિમા પ્રતિબિંબિત શબ્દાદિનુ પોતામા પ્રતિબિમ્બ પડતા તેમા આનદ માને છે અને પ્રકૃતિને આવી રીતે સુખરૂપ માની સસારમા પડ્યો રહે છે આ પુરૂષ અને પ્રકૃતિ વચ્ચે તફાવત શું છે એ સમજાતા વિવેકજ્ઞાન થાય છે અને તેથી પુરૂષનો પ્રકૃતિથી વિયોગ થાય છે એ મોક્ષ સમજવો પ્રકૃતિનો વિવેક સમજાતા પ્રકૃતિ ટળી જાય છે અને પુરૂષ સ્વરૂપે રહે છે બધના છેદથી મોક્ષ થાય છે એ બધ ત્રણ પ્રકારના છે પ્રકૃતિને આત્મા જાણી તેની ઉપાસના કરવી તે પ્રાકૃતિક બંધ, ભૂત, ઇંદ્રિય, અહકાર, બુદ્ધિ એ વિકારને આત્મા જાણી ઉપાસના કરવી તે વૈકારિક બધ, યાગાદિ કર્મને પુરૂષબુદ્ધિથી સેવવા તે દાક્ષિણ બધ આ બધને લીધે મરેલાને પણ પાછી સસારપ્રાપ્તિ થાય છે સાખ્યમતમા પુરૂષને સસાર નથી, મોક્ષ નથી અને બધ પણ નથી, તે સર્વ પ્રકૃતિને

જ છે, અને એનો પુરૂષ સાથે સંબંધ ગણવામાં આવે તે અવિવેકને લીધે જ છે. પુરૂષ તો કૂટસ્થ, નિત્ય અને અપરિણામી છે. સાંખ્યમત પ્રાયઃ નિરીશ્વરવાદને સ્વીકારે છે. જગત્‌ના કારણમાં ત્રિગુણાત્મક પ્રધાનને માને છે અને સૃષ્ટિની વ્યવસ્થા તેનાથી માને છે તેમજ અચેતન પ્રકૃતિ પુરૂષના (આત્માના) મોક્ષને અર્થે પ્રવર્તે છે તેના દૃષ્ટાંતમાં તેઓ એમ બતાવે છે કે જેમ અચેતન દુધ વત્સની વૃદ્ધિ માટે થઈ શકે છે તે પ્રમાણે અચેતન પ્રકૃત્તિ (પ્રધાન) પુરૂષના મોક્ષ માટે થઈ શકે છે. 'પરમેશ્વર કરૂણાએ કરીને પ્રવર્તક છે.' એ વાદને સાંખ્યો અનેક હેતુઓ આપી રદ કરે છે.

સાંખ્યમતના એક ભેદ અથવા વિભાગ જેવો **પતંજલિનો મત** છે. એ દર્શનને સેશ્વર સાંખ્યદર્શન કહી શકાય. એ મતને યોગદર્શન પણ કહેવામાં આવે છે. એ મતમાં ઉપર સાંખ્યમતમાં જણાવેલાં પચીશ તત્ત્વ ઉપરાંત **ઈશ્વરને છવીશમું તત્ત્વ** માનવામાં આવે છે. પરમેશ્વરનો અનુગ્રહ સંસારાંગારથી તપ્ત થયેલા પ્રાણીપર થાય છે. પુરૂષને તદ્દન શુદ્ધ માનવામાં આવે છે પણ બુદ્ધિકૃત પ્રતીતિને અનુસરે છે અને આવી રીતે જોનાર આત્મા તદાત્મક જોણાય છે. આવી રીતે તપ્યમાન પુરૂષ લાંબા વખત સુધી અષ્ટાંગ યોગ સાધે છે અને પરમેશ્વરનું પ્રણિધાન કરે છે ત્યારે તેને સત્ત્વ અને પુરૂષની અન્યતા શુદ્ધરૂપમાં જણાય છે અને તે વખતે અવિદ્યાદિ પંચ ક્લેશ તથા સારા તથા નઠારા કર્માશય સમૂળ નષ્ટ પામે છે. આ પછી નિર્લેપ પુરૂષનું પૂર્ણમુક્તરૂપે કરીને અવસ્થાન તે તેનું કૈવલ્ય છે. આ પાતંજળ યોગદર્શનકાર જો કે સેશ્વર સાંખ્યમતવાળા ગણાય છે, છતાં તેમાં પણ ઈશ્વરનું કાર્ય લગભગ નહિ જેવું છે. જીવાત્માનો મોક્ષ એ યોગદર્શનના મત પ્રમાણે કેવી રીતે થાય છે તે ખાસ વિચારવા યોગ્ય છે. આ વિચારને જૈનનો યોગમાર્ગ જે છઠ્ઠા પદના વિવેચનમાં બતાવવામાં આવ્યો છે તેની સાથે સરખાવવો. એ સંબંધી ઉપોદ્ઘાતમાં પણ વિવેચન જોવામાં આવશે. આ મતમાં યોગનો આઠ અંગ બતાવ્યાં છેઃ યમ, નિયમ, આસન, પ્રાણાયામ, પ્રત્યાહાર, ધારણા, ધ્યાન અને સમાધિ. પુરૂષને નિઃસંગ માનવામાં આવે છે. પ્રમાણ, વિપર્યય, વિકલ્પ, નિદ્રા અને સ્મૃતિરૂપ વૃત્તિઓ જેનું બીજું

નામ અત'કરણુ છે એને ચિત્તના ધર્મ તરીકે માનવામા આવે છે તેનો નિરોધ કરવાનો છે પુરૂષનુ નિર્મળ સત્ત્વ સદા સ્થિત રહે છે. જે જે પદાર્થો ઉપર તે ઉપરક્ત થાય છે તે તે દૃશ્ય પદાર્થની તેના ઉપર છાયા પડે છે છતા સ્વત તે નિસગ રહે છે, મતલબ કે તે અપરિણામી છે ચિત્શક્તિ પરિણામી છે ચિત્તની અસ્થિરતા સ્વાભાવિક હોય છે અથવા વ્યાધિ આદિ જન્ય હોય છે ચિત્તની ક્ષિપ્ત અવસ્થાને તજવા યોગ્ય (હેય) ગણવામા આવી છે એકાગ્ર અને નિરૂદ્ધ અવસ્થાને ઉપાદેય ગણવામા આવી છે એકાગ્ર અવસ્થામા એક વસ્તુમા એકતાન થાય છે અને જે અવસ્થામા સર્વ વૃત્તિઓનો નિરોધ થઈ સસ્કારશેષ રહે છે તેને નિરૂદ્ધાવસ્થા કહેવામા આવે છે સમાધિના બે પ્રકાર છે સપ્રજ્ઞાત અને અસપ્રજ્ઞાત એકાગ્ર ચિત્તમા બાહ્ય વિષયવાળી પ્રમાણાદિ વૃત્તિઓના નિરોધને પ્રથમ સપ્રજ્ઞાત સમાધિ કહેવામા આવે છે એ સપ્રજ્ઞાત સમાધિના વળી સવિચાર, અવિચાર, સાનદ અને સાસ્મિત એવા ચાર પ્રકાર છે ભાવ્ય પદાર્થમા ચિત્તને ફરી ફરીને નિવેશન કરવુ અને અન્ય સર્વનો પરિહાર કરવો એનુ નામ ભાવના અથવા સમાધિ છે સર્વ વૃત્તિઓના નિરોધને અસપ્રજ્ઞાત સમાધિ કહે છે ક્લેશ, કર્મવિપાક અને આશયનો જેમા અટકાવ થાય એવા ચિત્તવૃત્તિના નિરોધને યોગ કહેવામા આવે છે ક્લેશ પાચ પ્રકારના છે અનિત્ય, અશુચિ, દુ ખ અને અનાત્મમા અનુક્રમે નિત્યત્વ, શુચિત્વ, સુખત્વ અને આત્મત્વની પ્રતીતિ કરવી એ પ્રથમ અવિદ્યા નામક ક્લેશ છે દૃક્ અને દર્શનશક્તિના એકાત્મત્વનુ અભિમાન તે અસ્મિતા સુખને જાણુનારની સુખના સ્મરણપૂર્વક સુખના સાધનોમા તૃષ્ણાપૂર્વક ઇચ્છા તે રાગ દુ ખને જાણુનારની દુ ખના સ્મરણપૂર્વક દુ ખના સાધનોમા નિંદાબુદ્ધિ તે દ્વેષ શરીર અને વિષયોનો મને વિયોગ ન થાય તો સારૂ એ પ્રકારનો નિમિત્ત વગર પ્રવર્તનારો ભયક્લેશ તે પાચમો અભિનિવેશ આ પાચ પ્રકારના ક્લેશ સસારમા પ્રવૃત્તિ કરાવે છે અને સાસારિક દુ ખના હેતુ થઇને પુરૂષને પીડે છે વૃત્તિનો નિરોધ અભ્યાસ અને વૈરાગ્યથી થાય છે એના સાધનોમા પ્રથમ ક્રિયાયોગની જરૂરીઆત યોગદર્શન બતાવે છે તપ, સ્વાધ્યાય અને

ઈશ્વરપ્રણિધાનને ક્રિયાયોગ કહેવામાં આવે છે. ફળની ઇચ્છા રાખ્યા વગર આ ક્રિયાયોગ કરવાની આજ્ઞા છે. અહીં યોગનાં આઠ અંગપર વિવેચન કરવામાં આવે છે જેનું સામાન્ય સ્વરૂપ આપણે છઠ્ઠા પદમાં જોયું છે. યમ, નિયમાદિ પ્રથમનાં પાંચ યોગાંગ મધ્યમ અધિકારી માટે છે. એ અષ્ટાંગ યોગનું આદરથી નિરંતર અને દીર્ઘ કાળ સુધી અનુષ્ઠાન કરવાથી સમાધિ વિરોધી ક્લેશનો ક્ષય થતાં અભ્યાસ અને વૈરાગ્યે કરી મધુમતી આદિ સમાધિની પ્રાપ્તિ થાય છે. એ મધુમતી સમાધિ એ ઋતંભરા પ્રજ્ઞાની સિદ્ધિ છે. આવી સિદ્ધિઓથી અમુક સત્ય જ્ઞાનાદિ પ્રાપ્ત થાય છે. એના પ્રત્યેક બિંદુમાં રસ હોય છે તેથી તેને મધુપ્રતિક કહેવામાં આવે છે. પછી વિવેકજ્ઞાન થાય છે તેમાં સર્વ ભાવને શાંત, ઉદિત કે અવ્યપદિશ્ય ગણવામાં આવે છે. સર્વ વૃત્તિનો અસ્ત થતાં પર વૈરાગ્યનો આશ્રય કરનાર ક્લેશનો નિરોધ કરવાને સમર્થ એવી નિર્બીજ સંસ્કારશેષતાને અસંપ્રજ્ઞાત સમાધિ કહેવામાં આવે છે. મનના લય સાથે ક્લેશના બીજનો પણ લય થઈ જાય છે, વિવેકજ્ઞાનના પરિપાકને લીધે કાર્ય કારણાત્મક સર્વ વસ્તુનો પ્રધાનમાં લય થાય છે અને બુદ્ધિ અને સત્તાના સંબંધથી રહિત થઈ કૈવલ્યને પામે છે. આ પાતંજળ યોગમતનો મોક્ષ છે.

વૈશેષિક દર્શનના સ્થાપનાર કણાદ છે, એનું બીજું નામ કણભક્ષ પણ કહેવાય છે. તે મતમાં કણ એટલે પરમાણુને કારણ માનવામાં આવે છે. આ દર્શનના દેવતા લિંગ વેષાદિ નૈયાયિકને મળતા હોય છે. દ્રવ્ય, ગુણ, કર્મ, સામાન્ય, વિશેષ અને સમવાય અને કેટલાક અભાવ એ સાતને પદાર્થ માને છે. પૃથ્વી, અપ્, તેજ, વાયુ, અંતરિક્ષ, કાલ, દિગ્, આત્મા અને મન એમ નવ પ્રકારનાં દ્રવ્ય માને છે. ગુણ ચોવીશ પ્રકારના છે. સામાન્ય, વિશેષ અને સમવાયનું બહુ લંબાણથી આ દર્શનના ગ્રંથોમાં વિવેચન આપવામાં આવે છે. સામાન્ય એટલે જાતિ. વિશેષ એકસરખા દ્રવ્યને અન્ય દ્રવ્યમાંથી જૂદું સ્પષ્ટપણે પાડી આપે છે. કર્મ ક્રિયારૂપ છે અને દ્રવ્યમાં અંત્યવિશેષ સંબંધ બતાવનાર આધાર આધેયભૂત સંબંધના પ્રત્યયના હેતુને સમવાય કહેવામાં આવે છે. તંતુમાં પટ છે એવા પ્રત્યયના હેતુરૂપ અસાધારણ કારણને સમવાય કહેવામાં આવે છે. અભાવ ચાર પ્રકારના ગણવામાં

આવે છે પ્રાગભાવ એટલે પ્રથમનો અભાવ, પ્રધ્વસાભાવ એટલે નાશ અને અત્યતાભાવ એટલે સર્વથા વિનાશ અથવા ગેરહાજરી અન્યોન્યાભાવ અરસ્પરસને અપેક્ષિત છે દુ ખની આત્યતિક નિવૃત્તિને મોક્ષ માનવામા આવે છે

જૈમિનીય અથવા મીમાંસક મતમા બે મોટા વિભાગ છે યજ્ઞ વિગેરે કરનારને પૂર્વમીમાસાવાદી કહેવામા આવે છે, તેઓ કુકર્મ વર્જે છે, યજનાદિ પટ્ કર્મ કરે છે, બ્રહ્મસૂત્ર ધારણ કરે છે, ગૃહસ્થાશ્રમમા વસે છે અને શૂદ્ર અન્નાદિ વર્જે છે ઉત્તરમીમાસાવાદીને વેદાન્તી કહેવામા આવે છે, તે બ્રહ્માદ્વૈતને માને છે, સર્વ શરીરમા આત્મા એક છે, બ્રહ્મ સર્વત્ર છે અને માયાથી ભેદ થાય છે પણ વસ્તુત ભેદ નથી એમ તેઓનો અભિપ્રાય છે આત્મામા લય થઈ જવો એને તેઓ મુક્તિ માને છે અને એ સિવાય અન્ય મુક્તિ–મોક્ષ કાઈ નથી એ તેઓનો મત છે પ્રથમ પૂર્વમીમાસાવાદીનો મત સક્ષેપથી વિચારીએ તેઓ વેદવાક્યને પ્રમાણ ગણે છે, ગુરૂ પણ તેનેજ ગણે છે અને સ્વયં સન્યસ્ત ધારણ કરે છે મનુષ્ય સર્વજ્ઞ થઈ શકે એ વાતનો તેઓ સ્વીકાર કરતા નથી સૃષ્ટિકર્ત્તા અથવા સર્વદર્શી કે વીતરાગ એવા સર્વજ્ઞ કોઈ મનુષ્યથી હોવાનુ બનવુ તદ્દન અસભવિત છે એમ તેઓ માને છે એવા પુરૂષના અભાવે તેનુ પ્રમાણ થઈ શકે એવુ તો બને જ કેવી રીતે? ઇન્દ્રજાળથી પણ દુનિયામા અનેક પ્રકારના આડબર થઈ શકે છે પરતુ આડબરના કારણથી અમુક પ્રાણીને ઈશ્વર માનવો એ આ મતના વિચાર પ્રમાણે એક ધૃષ્ટતા જ છે અભ્યાસથી બુદ્ધિનુ તારતમ્ય થાય પણ બુદ્ધિનો પરમ પ્રકર્ષ થાય એ તદ્દન અસભવિત હકીકત છે વેદવાક્ય નિત્ય અને અપૌરૂપેય છે એમ તેઓની માન્યતા હોવાથી તેમા તેઓ યથાર્થત્વની સભાવના કરે છે વેદવાક્યનો પાઠ કરવાથી ધર્મજિજ્ઞાસા થાય છે ધર્મસાધન શોધતા તેના નિમિત્તો ક્યાં ક્યા છે તેનો વિચાર જણાય છે અહીં ક્રિયા તરફ પ્રવર્તક વચનને નોદના કહેવામા આવે છે અને તેરૂપ ધર્મ માનવામા આવે છે મતલબ એ છે કે વેદવચનકૃત નોદનાથી ધર્મ જણાય છે જે અતીંદ્રિય હોવાથી તેને જાણવાનુ સાધન જ નોદના છે આ મતના સુત્રોના કરનાર જૈમિનિ

છે. વેદને તેઓ સ્વતઃ પ્રમાણ માને છે. વેદનું અપૌરૂષેયત્વ અત્ર શબ્દના નિત્યત્વને આધારે સિદ્ધ કરવામાં આવે છે. વેદની અંદર આવેલાં કર્મકાંડનાં જૂદાં જૂદાં વાક્યોની પૂર્વાપર સંગતિ જણાવવી એ આ દર્શનનું મુખ્ય પ્રયોજન છે.

ઉત્તરમીમાંસામાં શાંકર વેદાન્ત દર્શનનો સમાવેશ થાય છે. એ પૂર્વમીમાંસાની અપેક્ષાએ નૂતન દર્શન છે. નેતિ નેતિ એ સૂત્રપર એ દર્શનનો મુખ્ય આધાર છે, સર્વ બ્રહ્મમય જગત્ માને છે, પદાર્થનું અન્ય રૂપ માયાકૃત છે એમ કહે છે, માયાથી બ્રહ્મસ્વરૂપ સ્પષ્ટ જણાતું નથી એમ માને છે, આત્માનું પૂર્ણ બ્રહ્મત્વ પ્રગટ કરી પરબ્રહ્મમાં તેનો લય કરી દેવો એ તેની મુક્તિ સમજવામાં આવે છે. આત્માની મુક્તિ થયા પછી તેનું વ્યક્તિત્વ કોઈ પણ પ્રકારનું રહેતું નથી એ આ દર્શનનો મત છે. એ અદ્વૈત મતના નામથી પ્રસિદ્ધ છે.

ચાર્વાક અથવા લોકાયત મતવાળાને બાર્હસ્પત્ય એવું નામ પણ આપવામાં આવે છે. આ મતવાળા નાસ્તિક છે. પૃથ્વી, અપ્, તેજ અને વાયુ એ ચાર ભૂતાત્મક જગત્ માને છે. આ ચાર અથવા કોઈના મત પ્રમાણે આકાશ સાથે પાંચ ભૂતના સંયોગથી સ્વાભાવિક રીતે ચૈતન્યશક્તિ પેદા થાય છે. શરીરથી ચૈતન્યશક્તિને ભિન્ન માનતા નથી. તેઓ કહે છે કે જીવ નથી, નિવૃત્તિ નથી, ધર્મ નથી, અધર્મ નથી, પુણ્ય પાપનું ફળ નથી; માતા વિગેરે અગમ્ય પ્રતિ પણ ગમન કરે છે, વરસમાં એક દિવસ સર્વ ચાર્વાકો એકઠા થઇ ગમે તે સ્ત્રી સાથે વ્યવહાર કરે છે, પ્રત્યક્ષ પ્રમાણને જ માને છે અને આ શરીરે ભોગવાય તેટલું સુખ ભોગવી લેવાની ભલામણ કરે છે, ઇંદ્રિયગોચર જગત્‌ને જ માને છે, પરલોક કે મોક્ષ પ્રત્યક્ષ ન હોવાથી તેની હયાતી જ સ્વીકારતા નથી. તેઓ માને છે કે અસ્પૃષ્ટ અનાસ્વાદિત અનાઘ્રાત અદૃષ્ટ અને અશ્રુત એવા જીવાદિકનો આદર કરી જે લોક સ્વર્ગ અપવર્ગાદિ સુખની લિપ્સાથી છેતરાઇ શિરોવેદના મુંડન તપશ્ચરણ વિગેરે કરી જન્મ વ્યર્થ કરે છે તે મહામોહમાં ભમે છે, અગ્નિહોત્રાદિ કર્મ તો માત્ર બાળક્રીડા છે, એ બુદ્ધિ અને પુરૂષત્વ વગરના લોકોની આજીવિકા છે. તેઓ કહે છે કે સ્વર્ગ પણ નથી, મોક્ષ પણ નથી, પરલોકગામી આત્મા પણ નથી, જીવાય ત્યાં સુધી જીવવું,

વિષયસુખ ભોગવવુ, દેહ ભસ્મ થઈ જશે તે પાછો આવનાર નથી અનુમાનાદિ પ્રમાણથી જેઓ સ્વર્ગ-મોક્ષ માને છે તેની આ મતવાળા મશ્કરી કરે છે ભક્ષ્યાભક્ષ્ય, પેયાપેયનો વિચાર કર્યા વગર જે મળે તે ખાવુ પીવુ અને આનદ કરવો એ આ મતનો સિદ્ધાન્ત છે જૂદા જૂદા દર્શનકારોએ વિધિનિષેધ બતાવ્યા છે તે માત્ર આજીવિકા નિમિત્ત જ છે એમ કહી યૌવન ધન સપત્તિ આ ભવમા મળ્યા હોય તેનો યથેચ્છ સ્વચ્છદપણે ભોગવિલાસ કરવાનુ આ મતવાળા કહે છે, ધર્મને અને કામને તેઓ એક જ ગણે છે વળી તેઓ દલીલ કરે છે કે જ્યોતિષ્ટોમમા મારેલ પશુ જો સ્વર્ગમા જતું હોય તો યજમાન પોતાના પિતાને શા માટે મારતો નથી? આ લોકમા દાન કરવાથી સ્વર્ગમા રહેલાઓ જો તૃપ્ત થતા હોય તો મહેલની અગાશી ઉપર રહેલાને નીચે જમીન ઉપરથી કેમ આપી શકાતુ નથી? આ દેહમાથી નીકળેલો કોઈ પણ જીવ જો સ્વર્ગમા જતો હોય તો સગાવહાલાના સ્નેહથી પીડાઈ એક પણ જીવ પાછો કેમ આવતો નથી? માટે મરેલાની પ્રેતક્રિયા વિગેરે કાર્યો બ્રાહ્મણોએ પેટ ભરવા માટે કર્યા છે દેહવ્યતિરિક્ત આત્મા ન હોવાથી આ મતવાળા દેહસુખને જ પુરૂષાર્થ માને છે આ મતને કોઈ દર્શનમા ગણવો કે નહિ તે વિચારવા યોગ્ય પ્રશ્ન છે

મુક્તિ સબધી વિચાર કેટલાક દર્શનનો અહી સામાન્ય પ્રકારે બતાવ્યો અત્ર દર્શનો સબધી કેટલીક વાત પ્રસ્તુત છે તે પણ પ્રસગોપાત જણાવવી ઉચિત ધારવામા આવે છે આર્યાવર્તના ધર્મોના મુખ્ય બે ભેદ પાડી શકાય વેદને પ્રામાણ્ય માનનાર અને તેનુ પ્રામાણ્ય નહીં સ્વીકારનાર દ્વિતીય વિભાગમા જૈન, બૌદ્ધ અને ચાર્વાક વિગેરેનો સમાવેશ થાય છે વેદને પ્રામાણ્ય માનનારના બે મુખ્ય વિભાગ પડી શકે છે દર્શનધર્મો અને પુરાણધર્મો દર્શનધર્મના છ વિભાગ છે નૈયાયિક, વૈશેષિક, સાખ્ય, યોગ, પૂર્વમીમાસા અને ઉત્તરમીમાસા પ્રોફેસર મેકસ મ્યુલરે ષડ્ દર્શન Six Schools of Indian Philosophy નામક પુસ્તકમા આ છ દર્શનનું સ્વરૂપ બતાવવા પ્રયત્ન કર્યો છે. આપણે ઉપર જે સ્વરૂપ જોયું તેમા પણ એ સર્વનુ સ્વરૂપ આવી જાય છે હરિભદ્રસૂરિ ષડ્ દર્શનના નામોમા બૌદ્ધ, નૈયાયિક, સાખ્ય, જૈન,

વૈશેષિક અને જૈમિનીયને ગણાવે છે. જૈમિનીય દર્શનમાં પૂર્વમીમાંસાનું સ્વરૂપ જ તેઓ બતાવે છે, વેદાન્ત અથવા ઉત્તરમીમાંસાના સંબંધમાં ટીકામાં સહજ સૂચના માત્ર જ છે એથી શાંકર મતનો પ્રસાર હરિભદ્રસૂરિના વખતમાં બહુ સંભવતો નથી. તે સાધારણ રીતે પ્રવર્તતો હોવાથી તેનું ખંડન શાસ્ત્રવાર્તાસમુચ્ચયમાં વિસ્તારથી કર્યું છે. બીજા પુરાણધર્મોના મુખ્ય ચાર ભેદ છેઃ શૈવ, વૈષ્ણવ, શાક્ત અને પ્રચૂર્ણ. શૈવ સંપ્રદાયમાં પાશુપત, શૈવ, પ્રત્યભિજ્ઞ અને રસેશ્વર એ ચાર સંપ્રદાય છે અને વૈષ્ણવ સંપ્રદાયમાં શ્રીસંપ્રદાય અને માધ્વી સંપ્રદાય એવા બે વિભાગ છે. એ ઉપરાંત રૂદ્ર સનકાદિ સંપ્રદાય પણ વૈષ્ણવ મતમાં ચાલે છે. શાક્ત સંપ્રદાયવાળા શક્તિની ઉપાસના કરે છે. એના દાક્ષિણ અને વામ માર્ગ એમ બે સંપ્રદાય છે. એમાં ધર્મ અને ઉપાસનાને નામે અનેક દુરાચાર પણ ચાલે છે. પ્રચૂર્ણ સંપ્રદાયમાં ગાણપત્ય, સૌરપત્ય વિગેરે આવે છે. એ સર્વ વિભાગ સર્વદર્શનસંગ્રહ ગ્રંથમાં માધવાચાર્યે પાડેલા છે.

દર્શનધર્મો સંબંધી વિવેચન આપણે સંક્ષેપમાં ઉપર જોઈ ગયા તેવી જ રીતે પુરાણધર્મોનું સ્વરૂપ સંક્ષેપમાં જોઈ જઈએ એટલે તેનો પણ સહજ ખ્યાલ રહે. રામાનુજ સંપ્રદાયને શ્રીસંપ્રદાય પણ કહેવામાં આવે છે. તેને અનુસરનારા લક્ષ્મી અને વિષ્ણુનું પૂજન કરે છે, કપાળમાં ઊર્ધ્વ પુંડ્ર કરે છે અને વચ્ચે કંકુની ઊભી લીટિ કરે છે. રામાનંદી પંથ આ સંપ્રદાયનો છે અને કબીર, નાનક, દાદુ વિગેરે પણ આ પંથમાંથી જ નીકળ્યા છે. આ પંથવાળા વિષ્ણુ અથવ વાસુદેવને બ્રહ્મ કહે છે, તેને જગતનું ઉપાદાન અને નિમિત્ત કારણ માને છે, તે જગતથી ભિન્ન નથી પણ તેના નિયામક છે અને સ્વયં સગુણ છે, કારણરૂપ બ્રહ્મમાંથી કાર્યરૂપ જગત્ થાય છે એવી તેમની માન્યતા હોવાને લીધે અને જગતકારણ બ્રહ્મ સગુણ માનતા હોવાને લીધે આ મત વિશિષ્ટ અદ્વૈત કહેવાય છે. एकोऽहं बहु स्याम् એ સૂત્ર પર તેઓ માન્યતા રાખે છે. ભોગ્ય, ભોક્તા અને નિયામક અથવા ચિત્, અચિત્ અને ઈશ્વર એ ત્રણ તત્ત્વ આ સંપ્રદાયવાળા માને છે. કેવળ અદ્વૈતવાદીઓ જે અવિદ્યાનો સ્વીકાર કરે છે તે આ વિશિષ્ટ અદ્વૈતવાળાઓ સ્વીકારતા નથી. તેઓ અજ્ઞાનને અનાદિ અભાવરૂપ

માનતા નથી પણ જ્ઞાનના અભાવરૂપ માને છે અને જ્ઞાનને આત્માનો ગુણ ગણે છે ભક્તવત્સલ ભગવાનની પાંચ પ્રકારની ઉપાસનાથી થયેલા વિજ્ઞાનવડે દૃષ્ટા અને દર્શનનો ભેદ જતો રહે છે અને તે વખતે ભગવાન્ પોતાના ઉપાસકોને સ્વપદ આપે છે વિષ્ણુપદની પ્રાપ્તિનો ઉપાય ભક્તિ છે અને તે વિવેકથી સિદ્ધ થાય છે જીવાત્માને આ પંથવાળા એકાંત, નિત્ય, અજ, શાશ્વત અને પુરાણ માને છે, પણ તેને બહુ સૂક્ષ્મ સમજવામાં આવે છે, વાળના અગ્ર ભાગથી પણ સૂક્ષ્મ સમજે છે અને શરીરપ્રમાણ આત્મા માનનાર મતનું આ સંપ્રદાયવાળા ખંડન કરે છે. આ સંપ્રદાય જ્ઞાન અને કર્મ યોગથી ભક્તિપૂર્વક બ્રહ્મપ્રાપ્તિને માનનાર છે. ચિત્ અને અચિત્ બન્નેને બ્રહ્મના પ્રકાર સમજવામાં આવે છે તેથી વસ્તુત તેઓ ભેદાભેદનું ગ્રહણ કરે છે બ્રહ્મનું સર્વ શરીર છે એમ સમજે છે તેથી અભેદનું ગ્રહણ કરે છે. ચિદ્ અચિદ્ અને ઈશ્વરના સ્વરૂપસ્વભાવના વૈલક્ષણ્યને લીધે તેઓના અસંકરપણાથી ભેદનું ગ્રહણ કરે છે જીવાત્માને નિર્મળ જ્ઞાનરૂપ ગણે છે પણ અનાદિ કર્મરૂપ અવિદ્યાથી તે વેષ્ટિત હોવાને લીધે જૂદા જૂદા કર્માનુસાર જ્ઞાનનો સંકોચ વિકોચ થયા કરે છે એમ માને છે અભિગમન (દેવમંદિરના માર્ગને વાળવો), ઉપાદાન (ચંદન પુષ્પાદિ પૂજાના સાધન સંપાદન કરવા), ઈજ્યા (પૂજન), સ્વાધ્યાય (મંત્રનો જાપ) અને યોગ (ધ્યાન) એ પાંચ પ્રકારની ઉપાસનાવડે એકઠા કરેલા જ્ઞાનથી દૃષ્ટા અને દર્શનનો નાશ થતાં ભગવાન્ પોતાના ભક્તને નિરવધિક અનંત ગુણવાળું સ્વપદ આપે છે.

પુરાણદર્શનોના વૈષ્ણવ વિભાગમાં બીજો માધ્વી સંપ્રદાય આવે છે તે બ્રહ્મ સંપ્રદાય અથવા પૂર્ણપ્રજ્ઞ સંપ્રદાયના નામથી ઓળખાય છે આનંદતીર્થનો આ સંપ્રદાય બારમા શતકમાં નીકળ્યો છે એમ કહેવાય છે એ મતવાળા ઊર્ધ્વ પુંડ્ર ગોપીચંદનનું કરે છે, વચ્ચે બાળેલા સોપારીની ઊભી લીટિ કરે છે અને તેની નીચે હળદરનો ચાંદલો કરે છે, હાથ ઉપર શંખ ચક્રની તપ્ત મુદ્રાઓ કરાવે છે, નારાયણને તેઓ પર બ્રહ્મ માને છે અને આ સર્વ જગત્ તેમના શરીરમાંથી ઉત્પન્ન થયું છે એમ સમજે છે આ મત દ્વૈતવાદી છે સ્વતંત્ર અને અસ્વતંત્ર એવાં બે તત્ત્વ માને છે ભગવાન્ વિષ્ણુ સ્વતંત્ર, નિર્દોષ અને અશેષ

સદ્‌ગુણ યુક્ત છે. આ મતવાળા ઈશ્વર અને મનુષ્યમાં ભેદ સ્પષ્ટ રીતે જુએ છે. ઈશ્વર મનુષ્યના પ્રતિ સેવ્ય છે અને ચાકરથી રાજા જેમ ભિન્ન છે તેમ ઈશ્વર મનુષ્યથી ભિન્ન છે. અંકન, નામકરણ અને ભજન એ ત્રણ પ્રકારની સેવા તેઓ બતાવે છે. શરીરપર નારાયણનાં આયુધો અંકાવવાં તે પ્રથમ, પુત્રનું પ્રભુનામસ્મરણાર્થે કેશવાદિ નામ પાડવું તે દ્વિતીય અને વાણીથી સત્ય બોલવું, શરીરવડે દાનાદિ કરવાં અને મનવડે દયા શ્રદ્ધા સ્પૃહા રાખવી એ તૃતીય સેવાભેદ છે. માયાનો આશ્રય લઈ દ્વૈતને જે કલ્પિત ગણે છે તે મતનું આ પંથવાળા ઘણી વેદની ઉક્તિઓથી ખંડન કરે છે. વિશ્વઉત્પત્તિલયનો ભેદપ્રપંચ તેઓ અનાદિ માને છે. એ ભેદપ્રપંચ પાંચ પ્રકારના છેઃ જીવ અને ઈશ્વરનો ભેદ, જડ અને ઈશ્વરનો ભેદ, જીવોનો પરસ્પર ભેદ, જડ અને જીવનો ભેદ અને જડનો પરસ્પર ભેદ. આ પંચભેદનો નાશ પણ નથી અને તે ભેદો ભ્રાંતિકલ્પિત પણ નથી, તે સત્ય છે અને અનાદિ છે. માટે આ મતવાળા કહે છે કે દ્વૈત જણાતું નથી એ અજ્ઞાનીનું મત છે. મોક્ષને આ મતવાળા સર્વ પુરૂષાર્થમાં ઉત્તમ ગણે છે અને તે વિષ્ણુના પ્રસાદ વગર મળતો નથી એમ કહે છે. આ પ્રસાદ ગુણોત્કર્ષના જ્ઞાનથી થાય છે, અભેદ જ્ઞાનથી થતો નથી. સર્વ ગુણથી પૂર્ણ વિષ્ણુને જાણી મનુષ્ય સંસારથી મુક્ત થાય છે અને નિત્ય દુઃખ રહિત આનંદને ભોગવતો તેની સમીપે આનંદથી રહે છે. મુક્તનો આશ્રય શ્રીવિષ્ણુ છે. શંકરના અદ્વૈત મતથી આ મત સર્વાંશે વિરૂદ્ધ જણાય છે.

વલ્લભાચાર્યનો પુષ્ટિમાર્ગ પ્રેમભક્તિના સિદ્ધાંતને મુખ્યત્વે કરીને માન આપે છે. આ સંપ્રદાયવાળા વિષ્ણુના કૃષ્ણ અવતારને સંપૂર્ણ અવતાર માને છે અને તેમાં પણ તેઓનાં ગોકુળવાસનાં અગ્યાર વરસ અને છ માસ સર્વોત્તમ માને છે. ગોલોકના મધ્યમાં મેઘ જેવા શ્યામ શ્રી બાલકૃષ્ણ હાથેમાં વીણા લઈ અખંડ રાસ રમ્યા કરે છે. અખંડ સચરાચર વિશ્વની ઉત્પત્તિ શ્રીકૃષ્ણથી માનવામાં આવે છે. સર્વ વિશ્વની શ્રી બાલકૃષ્ણમાંથી ઉત્પત્તિ માનવામાં આવે છે તેથી આ મત અદ્વૈત છે અને પુષ્ટિસંપ્રદાયવાળા તેને શુદ્ધ અદ્વૈત મત કહે છે. જીવનો બ્રહ્મ સાથે સંબંધ માનવામાં આવે છે અને જીવનો

બ્રહ્મબધ કરનારને પ્રભુ અગીકાર કરે છે એમ માને છે, છતા મધ્વની પેઠે તેઓ જીવ અને ઈશ્વરનો ભેદ સ્વીકારતા નથી નિમ્બાર્ક અથવા ભાસ્કરાચાર્યના મતવાળા પણ ભક્તિ પ્રધાન માને છે અને દ્વૈતાદ્વૈતની ચર્ચામા ઉતરવાની વાતને નિરર્થક માને છે અને ભજન-કીર્તનમા આનદ માને છે

પુરાણ મતોમા શૈવમતાનુયાયીઓ પણ બહુ હોય છે તેમા પ્રથમ નકુલીશ પાશુપત મત છે તેઓ લલાટ છાતિ આદિ જગોપર શિવલિંગ કરે છે યોગ અને પાશુપત મતને બહુ નજીકનો સબધ છે ઐશ્વર્યપ્રાપ્તિ બન્નેમા અભીષ્ટ અને શક્ય ધારવામા આવ્યા છે મત્સ્યેંદ્રનાથ નામના સુપ્રસિદ્ધ પુરૂષ આ મતમા થઈ ગયા છે કાન-ફટા યોગીઓ આ પાશુપત મતને માનનારા હોય છે અને કાપાલિક તથા અઘોરીઓની સાથે આ મતને ઘણો નજીકનો સબધ હોય એમ ધારવામા આવે છે હઠયોગને અગે જે અનેક પ્રકારની શરીર-યાતના કરવામા આવે છે તે આ મતમા ખાસ અનુકરણીય અને ઐશ્વર્યપ્રાપ્તિનુ કારણ સમજવામા આવે છે ગુરૂ વગર ચાલી શકે જ નહિ એમ આ મતવાળા માને છે આઠ પચક અને ભૈક્ષ્યાદિ ત્રણ જાણનાર ગુરૂ હોઈ શકે છે ક્રિયાલક્ષણ અને ક્રિયાઉપરમલક્ષણ યોગથી આત્મા અને ઇશ્વરનો સબધ થાય છે એમ તેઓ માને છે ક્રિયાલક્ષણ યોગમા જપ ધ્યાનાદિનો સમાવેશ થાય છે અને ઉપરમમા સવિદ્નો સમાવેશ થાય છે શરીરે ભસ્મ લગાડવી, હાસ્ય કરવુ વિગેરે વ્રત છે અને ઉંઘ્યા વગર પડ્યા રહેવુ વિગેરે ક્રાથનાદ્વાર છે આ મતમા કર્મને નિરપેક્ષ માનવામા આવે છે પચકાદિનો વિસ્તાર સર્વદર્શન-સગ્રહ ગ્રન્થમા જોઈ લેવો અન્ય શાસ્ત્રોમા કૈવલ્યપ્રાપ્તિ માટે યોગ કરવાનો હોય છે, અહિં યોગનુ ફળ ઐશ્વર્યપ્રાપ્તિ અને દુ ખનો અત છે

શૈવમતાનુયાયી બહુધા બ્રાહ્મણો હોય છે એ પાશુપતથી વિલ ક્ષણ પ્રકારનો સપ્રદાય છે એ મત બહુધા સેશ્વર સાખ્યની સાથે સમાળતો આવે છે તેઓ જગતને ઈશ્વરનુ કાર્ય માને છે અને ઈશ્વરને કર્મફળદાતા કહે છે ઈશ્વર તો નિરાકાર છે પણ મત્રથી તેના અગોની ભિન્ન ભિન્ન કલ્પના કરી તેનુ ઇંદ્રિયગોચર કરેલુ સ્વરૂપ ઉપાસના માટે આવશ્યક ધારવામા આવે છે શિવના અહીં પાચ કૃત્ય માનવામા આવે

છેઃ સૃષ્ટિ, સ્થિતિ, સંહાર, તિરોભાવ અને અનુગ્રહકરણ. શિવ-તત્ત્વની પ્રાપ્તિ એ પરમ પુરૂષાર્થ છે. પાશુપત મતથી ઉલટી રીતે અહીં ઈશ્વરને કર્માદિ સાપેક્ષ માનવામાં આવે છે. પરમ પુરૂષાર્થનો હેતુ દીક્ષા છે, તેને માટે જ્ઞાનની જરૂર છે, જ્ઞાન માટે ક્રિયાની જરૂર છે, યોગ વગર અભિમતની પ્રાપ્તિ થતી નથી અને વિહિતનું આચરણ અને નિષિદ્ધનો ત્યાગ એ ચર્યા વગર યોગનો નિર્વાહ થતો નથી તેથી અહીં વિદ્યા, ક્રિયા, યોગ અને ચર્યા એ ચાર પાદપર બહુ ભાર મૂકવામાં આવે છે. પશુ, પતિ અને પાશ એ ત્રણ પદાર્થ માનવામાં આવે છે. પતિ પદાર્થ શિવને માનવામાં આવે છે. એ મતમાં ઈશ્વરને સર્વવ્યાપક, સ્વતંત્ર કર્ત્તા માનવામાં આવે છે અને ઉપર કહ્યાં તે પાંચ કૃત્ય (સૃષ્ટિ આદિ) તેનાથી થાય છે એમ આ મતવાળા કહે છે. જીવાત્મા તે પશુ નામક બીજો પદાર્થ; તે નિત્ય અને વિભુ મનાય છે. એ ચાર્વાક મતનો દેહાદિરૂપ નથી, નૈયાયિકની પેઠે મનથી પ્રકાશ્ય નથી, જૈનની પેઠે અવ્યાપક નથી, બૌદ્ધની પેઠે ક્ષણિક નથી, અદ્વૈતવાદી પેઠે એક નથી, સાંખ્ય પેઠે અકર્ત્તા પણ નથી. એ પશુ ત્રણ પ્રકારના છે. કર્મક્ષયથી જેનાં કર્મો ક્ષય પામી ગયાં છે તે વિજ્ઞાનાકળ, પ્રલય વખતે ઉપસંહાર થવાથી મલ કર્મયુક્ત હોય તે પ્રલયાકળ, અને મલ માયા અને કર્મ-યુક્ત હોય તે સકળ. પાશ નામક તૃતીય પદાર્થ ચાર પ્રકારનો છેઃ મલશક્તિ, કર્મશક્તિ; માયાશક્તિ અને રોધશક્તિ. આત્માની સ્વાભાવિક દૃક્ક્રિયાને આવરણ કરનાર તે મલશક્તિ. તે મલ ચોખા ઉપરના છાલા જેવો અથવા ત્રાંબા ઉપરના કાટ જેવો છે. ફલાર્થી પુરૂષો કરે તે કર્મ–ધર્મ અને અધર્મ રૂપ, બીજ અને અંકુરની પેઠે પ્રવાહરૂપે અનાદિ છે. જેમાં પ્રલય વખતે સર્વ જગત્ સમાઈ જાય છે તે માયા, તથા તેનાથી જ સૃષ્ટિ વખતે ઉત્પત્તિ પામે છે. રોધ-શક્તિ પાશના અધિષ્ઠાને કરી પુરૂષનું તિરોધાન કરે છે.

શૈવસંપ્રદાયમાં એક પ્રત્યભિજ્ઞ મત છે. તેઓ જીવ શિવનું ઐક્ય માને છે, ભેદ બુદ્ધિ અનાદિ અજ્ઞાનનું કાર્ય છે એમ કહે છે અને એવી ભેદબુદ્ધિ ચાલી જાય ત્યાંસુધી પ્રત્યભિજ્ઞાનની જરૂર છે એમ તેઓ કહે છે. આ સંપ્રદાય શાંકરના વેદાન્તને કેટલેક અંશે મળતો આવે છે. તેઓ આત્માને પ્રત્યગાત્મા સાથે તાદાત્મ્યવાળો

માને છે, પરમેશ્વરની ઇચ્છા માત્રથી જગત્ ઉત્પન્ન થયુ છે એમ બોલે છે, પરમાત્માને ક્લેશ અને પ્રયાસ વગર સુલભ માને છે અને તેને માટે અભિનવ પ્રત્યભિજ્ઞાને પર અને અપર સિદ્ધિના ઉપાય માને છે અનવચ્છિન્ન પ્રકાશ અને આનદવાળા સ્વતત્ર પદાર્થને તેઓ મહેશ્વર માને છે શિવતત્ત્વનુ દૃઢ પ્રતિપત્તિપૂર્વક જ્ઞાન થવાની જ અહી જરૂર કહી છે એટલે પછી કાંઈ સાધન કે ભાવના કરવાની રહેતી નથી ઈશ્વરની પરિપૂર્ણ શક્તિનુ જ્યારે સિદ્ધ આગમ અને અનુમાનથી જ્ઞાન થાય અને તે જ્યારે આત્મામા અભિમુખ થાય ત્યારે નિ સશય જ્ઞાન થાય છે કે હુ પરમેશ્વર છુ શિવ સાથે ઐક્ય વગર આવી વ્યાવહારિક પ્રત્યભિજ્ઞાનો અસભવ છે. માયાને લીધે એક ભાગે પ્રકાશ થાય તે કામનો નથી, પૂર્ણ અવભાસની સિદ્ધિની જરૂર છે અને તે પ્રત્યભિજ્ઞા છે આત્મા માયાથી અધ કર્મના બધવાળો અને સસારી છે પોતે ઈશ્વર છે એમ જ્યારે વિદ્યાદિવડે તેને સમજાવાય છે ત્યારે તે ચિદ્દઘન થાય છે અને તે મુક્ત છે એમ કહેવાય છે ઈશ્વરના જ્ઞાન પ્રત્યભિજ્ઞા માટે શ્રમ અને પ્રયત્ન કરવાની જરૂર એટલા માટે છે કે તે શ્રમ અને પ્રયત્ન (અર્થક્રિયા) જીવ અને ઈશ્વરનુ એકત્વ સિદ્ધ કરવાને માટે જોઈતી શક્તિનો વ્યાપાર છે પર સિદ્ધિ અને અપર સિદ્ધિ એ આ શક્તિનુ લક્ષણ છે અને હુ ઇશ્વર છુ એવો ચમત્કાર આ અર્થક્રિયાનો સાર છે ઈશ્વરનુ નિર્ભાસન ગુણના પરામર્શ વગરનુ હોય તો પૂર્ણ ભાવને સપાદન કરાવતુ નથી, પરતુ જ્યારે ગુરુવચનાદિથી સર્વજ્ઞત્વ, સર્વકર્તૃત્વ વિગેરે લક્ષણયુક્ત પરમેશ્વરના ઉત્કર્ષનો પરામર્શ થાય છે ત્યારે પૂર્ણાત્મતાનો લાભ થાય છે અને તેથી પ્રત્યભિજ્ઞાની જરૂર છે

રસેશ્વર દર્શનમા શરીરને આદ્ય ધર્મસાધન ગણવામા આવે છે અને અપમૃત્યુ વિગેરે દૂર કરવા માટે રસપાનની પ્રશસા કરે છે પારદ (પારા)નુ વિધિપૂર્વક પાન કરવાથી આ શરીરમાજ અજર અમરપણુ પ્રાપ્ત કરી શકાય છે પારાને મારવાના અનેક પ્રકાર આ શાસ્ત્રમા બતાવ્યા છે અને તેના જૂદા જૂદા પ્રકારના ઉપયોગો પણ બતાવ્યા છે પારદના દર્શન ભક્ષણ દાન અને પૂજનથી અનેક લાભ માનવામા આવ્યા છે પારદના શિવલિગનુ માહાત્મ્ય બહુ અદ્દભુત આ દર્શનમા બતાવ્યુ છે રસો વૈ બ્રહ્મ એ વેદવાક્યપર આ મતની રચના છે સમાગના

પર પારને દેનાર એવો 'પારદ' શબ્દનો અર્થ કરે છે. છએ દર્શનમાં મુક્તિ દેહપાત પછી બતાવી છે તે આ મતવાળાને ઇષ્ટ લાગતું નથી, માટે તેઓ કહે છે કે રસ અને રસાયનવડે દેહનું રક્ષણ કરવું. આ શરીરને હર ગૌરીની સૃષ્ટિમાં ઉત્પન્ન કરવું એટલે પારદ અને અભ્રક જે અનુક્રમે હર અને ગૌરીથી ઉત્પન્ન થયેલા છે તેના પાનથી તેની સાથે તાદાત્મ્ય કરવું. રસપાનથી જીવન્મુક્તરૂપે અનેક મુનિઓ રસમય શરીર બનાવી સિદ્ધ થયા છે એમ તેઓ માને છે. તેઓ કહે છે કે આ શાસ્ત્ર ધાતુવેધ માટે નથી પણ દેહવેધ દ્વારા મુક્તિ આપવી એ તેનું પરમ પ્રયોજન છે. દિવ્ય શરીર ન હોય ત્યાંસુધી મોક્ષ મળવો અસંભવિત છે તેથી પારદ રસના જૂદા જૂદા પ્રકારનાં પાનથી દૃઢ શરીર પ્રાપ્ત કરવું જરૂરનું અત્ર માનવામાં આવે છે. વિદ્યામાત્રનું સ્થાન, ધર્મ, અર્થ, કામ અને મોક્ષનું મૂળ શરીર અજરામર થઈ જાય એને સર્વથી વધારે શ્રેયસ્કર હકીકત માની છે. રસરાજ શરીરને અજરામર કરે છે એમ તેઓ માને છે. આ મતવાળા આ લોકમાં જ બ્રહ્મતત્ત્વ પ્રાપ્ત થાય છે એમ માને છે.

આવી રીતે દર્શનકારો આત્માની ઉત્ક્રાન્તિ જૂદી જૂદી રીતે બતાવે છે તે અત્ર શ્રીહરિભદ્રસૂરિકૃત ષડ્દર્શનસમુચ્ચય ગ્રંથ જેના ઉપર ગુણરત્નસૂરિ મહારાજની સુંદર ટીકા છે અને માધવાચાર્યનો સર્વદર્શનસંગ્રહ એ બન્ને ગ્રંથના ભાષાંતરાનુસાર સંક્ષેપથી લખેલ છે. એ અતિ વિસ્તારવાળા વિષયને અતિ સંક્ષેપમાં લખતાં બહુ મુશ્કેલી પડી છે છતાં તે બહુ સૂક્ષ્મ દૃષ્ટિથી જ સમજી શકાય તેવો વિષય છે અને ખાસ અભ્યાસકને જ તેની પ્રાપ્તિ થાય તેવું છે, તેથી તેમાં સ્ખલના થઈ હોય તે ક્ષંતવ્ય ગણવામાં આવશે એટલું અત્ર કહી દેવું પ્રાસંગિક ગણું છું. આત્માને અંગે આવા આવા મતભેદ છે: બૌદ્ધો ક્ષણિકવાદી છે, મીમાંસકો તેનો ઈશ્વર સાથે અભેદ માને છે, સાંખ્યો તેનું વર્તમાન રૂપ પ્રાકૃતિક છે એમ કહે છે, ચાર્વાકો તેનું અસ્તિત્વ જ સ્વીકારતા નથી, તેમજ નૈયાયિક વૈશેષિક સૃષ્ટિકર્ત્તા અને સંહારકર્ત્તા શિવને માને છે તેમજ પુરાણ સંપ્રદાયો આત્માને અંગે જૂદી જૂદી વાત કરે છે તે સર્વ ઉપર જણાવી છે. એ સર્વમાં આત્માનું વ્યક્તિત્વ છેવટે રહેતું નથી, કરેલ શુભ કર્મોનું ફળ અથવા કર્મનો નાશ થવા

પછી અજરામર સ્થિતિની પ્રાપ્તિ નથી તેથી તે આત્મવાદ મને ઇષ્ટ નથી મને તો પ્રત્યેકઆત્મવાદ જે સર્વજ્ઞ તીર્થંકરોએ બતાવ્યો છે અને જેમા આત્માનુ નિત્યાનિત્ય સ્વરૂપ બતાવી આત્માને જ કર્મનો કર્તા, હર્તા માન્યો છે અને કર્મનો નાશ થવાથી જેની મુક્તિ માની છે તથા જેની મુક્ત દશામા પણ વ્યક્તતા નાશ પામતી નથી એ વાત રૂચે છે એ વાત મને નયનિક્ષેપ અને ન્યાયની કોટિથી બધબેસતી જણાય છે અને તે વાતમા આત્માનુ વ્યક્તિત્વ રહેતું હોવાથી મારા પતિ તરીકે તેના ઉપર મારે પૂર્ણ ભાવ-રાગ-આદર થતુ થાય છે અન્ય કલ્પનાથી મોઢુ મીઠુ થતુ નથી, કારણ કે આત્માની હયાતી ન સ્વીકારનારા અથવા તેનુ અસ્તિત્વ ન સ્વીકારનારા અને મારા પતિને પરતત્ર બનાવી દેનારાઓની વાત મને પસદ આવે તે બનવા જોગ જ નથી મારા પતિ વગર જે વાતચીત ગોષ્ઠિ થાય છે તે જગલમા રૂદન કરવા જેવી નકામી છે, મને તેના ઉપર જરા પણ પ્રીતિ થતી નથી અને કોઈ સાધારણ સ્ત્રીને પણ પતિની એવી દશા થતી જેવી ગમે એ હું માની શકતી નથી જો આત્માનુ વ્યક્તિત્વ રહેતુ જ ન હોય તો પછી સર્વ ક્રિયાઓ કરી તેને પ્રકૃતિ-કર્મ આદિથી મૂકાવવાની જરૂર શુ છે? શાને માટે કરવુ? કોને માટે કરવુ? જે કરણીનુ ફળ આત્માના અન્યમા લય થવામા આવે તે કરણી નકામી છે, ઉપયોગ વગરની છે, શક્તિનો નકામો વ્યય બતાવનાર છે આવી ક્રિયાઓ ટુકામા કહીએ તો વર વગરની જાન જેવી છે જેઓ આત્માને માનતા નથી તે મત તો મને ઇષ્ટ નથી જ, પણ જેઓ તેની હયાતી સ્વીકારે છે તેઓ પણ તેનો છેવટે લય અથવા વ્યક્તિત્વ-નાશ માને તો તે વાત પણ કોઈ રીતે મને પસદ આવતી નથી આ પ્રમાણે શુદ્ધ ચેતના કહે છે તે પતિપરાયણા સતી સ્ત્રીને ઉચિત છે, એ સમજે છે કે એનુ શુદ્ધ ચેતનત્વ પ્રગટ કરવા જતા આખરે ચેતનજી એક વ્યક્તિ તરીકે સર્વથા નાશ પામી જશે ત્યારે પછી એવી ક્રિયા કરવામા સાધ્વી સ્ત્રી કેમ ઉદ્યમ કરે કે જે કરવાથી પતિ સર્વથા નામ-નિશાન વગરના થઈ જાય

જૈન મતમા મોક્ષનુ સ્વરૂપ બતાવતા કહે છે કે શરીર, ઇદ્રિય, આયુષ્ય, યોગ—એ બાહ્ય પ્રાણ, પુણ્ય, અપુણ્ય વર્ણ, ગધ, રસ,

સ્પર્શ, પુનર્જન્મગ્રહણ, વેદત્રય, કષાયાદિ સંગ, અજ્ઞાન, અસિદ્ધત્વ એ આદિ સહિત—દેહાદિના આત્યંતિક વિયોગને મોક્ષ કહેવામાં આવે છે. અનંત જ્ઞાન, અનંત દર્શન, અનંત વીર્ય અને અનંત સુખ એ રૂપ જીવન સિદ્ધોને પણ હોય છે. સિદ્ધદશા સુખમય છે એ સંબંધમાં ત્રણ વિરૂદ્ધ મતો છેઃ આત્માને મુક્તિ મળે ત્યારે બુદ્ધયાદિ ગુણો માત્રનો ઉચ્છેદ થાય છે એટલે આત્માને સુખમય મનાય નહિ એમ વૈશેષિકો કહે છે; ચિત્તસંતાનનો અત્યંત ઉચ્છેદ થવાથી આત્માનો જ અસંભવ માની બૌદ્ધો એ દશામાં સુખ માનવાની ના પાડે છે; આત્મા અભોક્તા છે તેથી તેની મોક્ષમાં સુખમયતા માની શકાય નહિ એમ સાંખ્યો કહે છે. આમાં વૈશેષિકો જે મોક્ષમાં બુદ્ધિનો ઉચ્છેદ કહે છે તેમાં તેઓ સ્ખલના કરે છે. મોક્ષમાં ઇંદ્રિયજન્ય બુદ્ધિનો ઉચ્છેદ હોઈ શકે પણ આત્મસ્વભાવભૂત અતીંદ્રિય જ્ઞાનનો ઉચ્છેદ અસંભવિત છે તેથી તેઓનો અભિપ્રાય બરાબર નથી. અતીંદ્રિય જ્ઞાનનો પણ નાશ થઈ જતો હોય તો તેવી સિદ્ધિ તો કોઈ ઇચ્છશે નહિ. એક જગોએ કહ્યું પણ છે કે વૃન્દાવનમાં વાસ કરી શિયાળપણે અથવા તેની સાથે રહેવું તેને ગૌતમ સારૂં ગણે છે પણ વૈશેષિકી મુક્તિને ઇચ્છતો નથી. વૈશેષિકોની પેઠે મીમાંસકોનું પણ સમજી લેવું. તેઓ પણ કોઈ પણ પ્રકારનું સુખદુઃખ ન રહે તે સ્થિતિને મોક્ષ કહે છે. વાસનાદિક સર્વે આત્મગુણ ઉચ્છિન્ન થયા નથી ત્યાંસુધી આત્યંતિકી દુઃખનિવૃત્તિ થતી નથી. સુખદુઃખનો સંભવ ધર્મ અને અધર્મનિમિત્તથી થાય છે, તેનો ઉચ્છેદ થતાં કાર્યરૂપ શરીરનો ઉપપ્લવ થાય અને આત્માને સુખદુઃખ રહે નહિ માટે તે મુક્ત કહેવાય એમ મીમાંસકો કહે છે. આત્મા પોતે જ સુખસ્વરૂપ હોવાથી સ્વરૂપનો ઉચ્છેદ મુક્તિમાં પણ સંભવતો નથી. એમ કહેવામાં ન આવે તો સર્વથા અવ્યવસ્થા થઈ જાય. જો સર્વથા સુખાભાવ મોક્ષમાં હોય તો તે પ્રાપ્ત કરવા માટે કરેલ પ્રયત્ન પણ અર્થ વગરના થઇ જાય. સાંખ્યમતાનુસાર ચૈતન્ય સ્વરૂપ પુરૂષ એક તૃણને પણ નમાવવાને અસમર્થ છે, જડ પ્રકૃતિને આશ્રયી તે અજ્ઞાનતમચ્છન્ન થાય છે અને ત્યારે પ્રકૃતિગત સુખાદિ ફળને પોતામાં પ્રતિબિંબે છે, જ્ઞાન પેદા થવાથી એને દુઃખરૂપ સમજે છે અને જ્યારે તેને વિવેકખ્યાતિ થાય છે ત્યારે તે

કર્મથી વેગળો ખસતો જાય છે પ્રકૃતિ દૂર થતા પુરૂષનુ સ્વરૂપમા અવસ્થાન તે સાખ્યમતનો મોક્ષ સમજવો આનદ વિગેરે પ્રકૃતિના કાર્ય હોવાથી પુરૂષને તેની સાથે લાગતુ વળગતું નથી જ્ઞાનને આ દર્શનવાળા પ્રકૃતિનો ધર્મ–બુદ્ધિનો વિષય માને છે તે અસભવિત છે, કારણ કે તેઓના માનવા મુજબ મુક્તાત્મા પણ જ્ઞાનના અભાવે અજ્ઞાનતમચ્છન્ન જ રહે છે સસારી આત્માને અકર્તા છતા ભોક્તા માનવાથી કૃતનાશ અકૃતઅભ્યાગમરૂપ દૂષણો આવે છે પ્રકૃતિ પુરૂષનો સયોગ કોણે કર્યો એ વિવાદાસ્પદ રહે છે અને તેમા આત્મકૃત કે પ્રકૃતિકૃત સયોગ માનવાથી અનવસ્થાદિ અનેક દોષો આવે છે હવે જો પ્રકૃતિ અને પુરૂષનો સયોગ જ ઘટી શકે નહિ તો પછી વિયોગનો સભવ જ ક્યાથી રહે? વિવેકખ્યાતિ કહી તે પ્રકૃતિને થવી ઘટતી નથી કારણ કે તે પોતે તો અસવેદ્ય છે, તેમજ આત્માને પણ ઘટે નહિ જ્યારે આત્માને આ મતમા પરિણામી અને નિત્ય સ્વીકાર્યો છે ત્યારે તેની સાથે સુખદુખાદિનુ પરિણામિત્વ સ્વીકારવુ જ બધબેસતું આવે છે બૌદ્ધ પક્ષમા જ્ઞાનક્ષણપ્રવાહ વગર બીજો આત્મા નથી એમ માનવામા આવ્યુ છે આત્માના અસ્તિત્વથી તેમા સ્નેહ બધાવાથી તો સુખદુખની તૃષ્ણા થાય અને તે તો વિપરીત વાત છે, કારણ કે તૃષ્ણા હોય ત્યાસુધી તો સસાર બન્યો રહે છે આવો આત્માભિનિવેશ તો રાગદ્વેષનુ કારણ છે માટે ભાવનાથી પુત્રકલત્રાદિનુ દુખરૂપત્વ વિચારવુ–એમ વિચારતા અભિષ્વગ તૂટી જાય અને અધિક અભ્યાસથી વૈરાગ્ય પેદા થાય અને ચિત્તસતાનની નિવૃત્તિ થાય એ આ મત પ્રમાણે મોક્ષ એવી ભાવના વગર કાયક્લેશરૂપ તપ કરવાથી મોક્ષ મળી શકે એ વાતની તેઓ ના પાડે છે. નિરાત્મ ભાવનાના પ્રકર્ષવિશેષથી ચિત્તની નિ ક્લેશાવસ્થા તે આ મતની માન્યતા પ્રમાણે મોક્ષ છે જ્ઞાનક્ષણપ્રવાહ આત્માને માનવાથી કૃતનાશાદિ દોષ આવે છે, અનાત્મતાની ભાવના આત્માએ કરવી એ પરસ્પર વિરૂદ્ધ વાત છે વળી અહીં રાગાદિના ઉપરમને જ મોક્ષ માનવામા આવે છે પણ તે નિર્હેતુક હોવાથી અયત્નસિદ્ધ છે.

મોક્ષમા સુખ નથી એ પ્રમાણે કહેનાર ત્રણે મત સબધી વાત સક્ષેપમા આ પ્રમાણે કહી. શુદ્ધ ચેતના કહે છે કે મને તો પતિનુ

વ્યક્તિત્વ રહે અને તેને અનંત આનંદ મારી સાથે થાય એવા પ્રકારનું સ્વરૂપ જે સર્વજ્ઞદર્શનમાં બતાવ્યું છે અને જેમાં આત્માનું વ્યક્તિત્વ મોક્ષમાં સુસ્પષ્ટ રહે છે અને ત્યાં તે નિરવધિ આનંદ ભોગવે છે એમ બતાવ્યું છે તે વાત પસંદ આવે છે અને તેની સ્વરૂપવિચારણામાં મને હર્ષ થાય છે અને અન્ય સર્વ શાસ્ત્રો તો કોઈ આત્માને સ્વીકારતા જ નથી, કોઈ તેનો લય માને છે, કોઈ તેનો અન્યમાં સમાવેશ કરી નાખે છે અને કોઈ તેને સુખાનુભવ વગરનો કરી મૂકે છે—એવી સર્વ વાત મને પસંદ આવતી નથી. જ્યાં મારા પતિને જ ઉડાવી દેવામાં આવતા હોય અથવા જ્યાં મારો અને તેઓનો સંયોગ જ થવો જરૂરનો હોય નહિ અથવા સુખપ્રદ થાય નહિ ત્યાં મારે પતિને નિજ ગુણ પ્રગટ કરી મોક્ષમાં—નિવૃત્તિમાં જવાનું કહેવું એ યુક્ત જ કેમ ગણાય અને એવી મુક્તિને આનંદનું ધામ પણ કેમ કહી શકાય?

कंतडामें* कामण, लोकडामें शोक;
एक ठामे किम रहे, दूधां† कांजी थोक. मीठडो० २

"પતિમાં કામણ છે અને લોકમાં સંતાપ છે. એક સ્થાનકે દૂધ અને છાશ એકત્ર થઈને કેવી રીતે રહી શકે?"

ભાવ—પતિવ્રતા સાધ્વી શુદ્ધ ચેતના કહે છે કે મને તો મારા નાથમાં અતિ આનંદ લાગે છે અને અન્ય સર્વ લોકમાં સંતાપ જણાય છે. શુદ્ધ પતિવ્રતા સ્ત્રીનો એક જ માર્ગ હોય છે: એને પતિ એ જ લોકસર્વસ્વ જણાય છે, એને પતિથી અન્ય પુરૂષ ગમે તેવો સુંદર, સુરૂપ બહારથી લાગતો હોય તેમાં આકર્ષણ થતું જ નથી, તે તો સ્પષ્ટ કહે છે કે એક સ્થાનકે દૂધ અને છાશ કેવી રીતે રહી શકે, દૂધમાં છાશ ભળે કે તુરત દૂધમાં ફેરફાર થવા લાગે છે. આવી રીતે શુદ્ધ સતીના હૃદયમાં દ્વિધા ભાવ થતો નથી અને થવો સંભવતો નથી

---

* કામણને સ્થાને 'કારમણ' એવો પાઠ એક પ્રતમાં છે તે અશુદ્ધ જણાય છે.

† 'દૂધમાં કાંજી થોક' એવો પાઠ બે પ્રતોમાં છે.

૨ કંતડામે=પતિમાં. કામણ=આકર્ષણ, મનોરથ સિદ્ધિ. લોકડામ=લોકમાં. શોક=સંતાપ. એક ઠામે=એક સ્થાનકે. કિમ=કેવી રીતે. કાંજી=છાશની આશ, પરાશ. થોક=સ્તોક, સમૂહ, એકત્રતા.

એ વાત અત્ર વધારે દૃઢ રીતે અને સ્પષ્ટ શબ્દોમા કહી, તેનો ભાવ વિચારીએ

શુદ્ધ ચેતના કહે છે કે મારી મનોરથસિદ્ધિ મારા નાથમા જ થાય તેમ છે, તેથી અન્યત્ર મારો ઉદ્ધાર અથવા પ્રિયસયોગ થવો સભવિત નથી અન્યત્ર તો મને બહુ પ્રકારનો સતાપ થાય તેમ છે આપણે સર્વ કાર્યો સુખપ્રાપ્તિના હેતુથી જ કરીએ છીએ વ્યવહારના પ્રત્યેક કાર્ય કરતી વખતે પણ આપણી માન્યતા પ્રમાણે સુખ મેળવવાની ઈચ્છા હોય છે, ધાર્મિક પ્રગતિ કરતી વખતે નિરાબાધ અક્ષય સુખ પ્રાપ્ત થાય, સુખપ્રાપ્તિ થયા પછી તે નિરતર એક સરખી સ્થિતિમા બન્યુ રહે અને તે સુખથી અવિચ્યુતિ કદિ પણ થાય નહિ એવુ સુખ જો આત્માને પ્રાપ્તવ્ય હોય તો તે ખાસ મેળવવા યોગ્ય ગણી શકાય ઉપરની પ્રથમ ગાથાના છેવટના ભાગમા આપણે સ્પષ્ટ રીતે જોઈ ગયા કે વૈશેષિક બૌદ્ધ અને સાખ્ય તથા મીમાસકો મુક્તિનુ સ્વરૂપ સમજે છે તે પ્રમાણે તેમા કોઈ પણ પ્રકારનુ સુખ નથી આ દર્શનધર્મો થયા એ ઉપરાત પુરાણુ સપ્રદાયો જેનુ સ્વરૂપ પણ આપણે વિચારી ગયા તેમા પણ મોક્ષમા સુખપ્રાપ્તિ થાય અથવા ત્યાથી ફરીવાર દેહ ધારણ કરવાનુ કદિપણ રહે નહિ એવી સિદ્ધિ કોઈ સપ્રદાયે બતાવી નથી આવી સુખપ્રાપ્તિ જો કોઈ માર્ગે બતાવી હોય તો તે સર્વજ્ઞકથિત શ્રી જૈન શાસનમા જ છે અને તેઓએ જે પ્રત્યેક આત્મવાદ બતાવ્યો છે તેમા બહુ આનદ પ્રાપ્ત થાય અને તે મેળવવા પ્રયત્ન કરવાની ઈચ્છા રહે તેવુ છે જો ચેતનજી અન્ય મહાન્ સત્તામા લય થઈ પોતાનુ વ્યક્તિત્વ સર્વથા ખોઈ બેસતા હોય તો પછી તેનુ વ્યક્તિત્વ નાશ કરી તેની સિદ્ધિ કરવામા અથવા તેનો અભેદભાવ સ્થાપિત કરવામા લાભ શુ એ પણ સમજાતુ નથી સુખ મેળવવાની અને તેનો સ્પષ્ટ ખ્યાલ થયા પછી તેને માટેના સાધનો યોજવાની ઇચ્છા સર્વ જીવોને રહે છે, પણ જો તે સુખ મેળવવા જતા સ્વત્વનો જ નાશ થઈ જતો હોય તો પછી મેળવ્યું શુ કહેવાય? સ્વનુ અભિમાન ત્યાજ્ય છે પણ સ્વનો વિકલ્પ પણ ન રહે તો સર્વથા અધકાર સ્પષ્ટ જણાય છે એમ કલ્પના કરવાથી સમજાશે. જેઓ આત્માનુ અસ્તિત્વ જ સ્વીકારતા નથી એવા

ચાર્વાકાદિને માટે તો અત્ર પ્રશ્ન રહેતો જ નથી, પણ બૌદ્ધ ક્ષણિકવાદી છે તેને પણ મુક્તિમાં કોઇ પ્રકારનું સુખ નથી એ આપણે ઉપર જોઇ ગયા. પ્રાકૃતિક સંબંધ માનનાર અથવા સર્વ ભાસ માયાકૃત માનનારને પણ લયમાં અથવા પ્રકૃતિ દૂર કરવામાં કોઇ પણ પ્રકારનું સુખ નથી એ વાત મનમાં સ્પષ્ટ થાય છે. ત્યારે પ્રત્યેક આત્મવાદનું સ્વરૂપ બરાબર બંધબેસતું અને આનંદપ્રદ લાગે છે. આથી પ્રત્યેક આત્મવાદમાં કામણ લાગે છે. જેમ કોઇ સ્ત્રીએ પતિપર કામણ કર્યું હોય ત્યારે તેના ઉપર તેનો બહુ રાગ થાય છે અને તેને પતિમાં કામણ જણાય છે અને તે સિવાય અન્ય ઉપર રાગ થતો નથી; તેવી રીતે અહીં પ્રત્યેક આત્મવાદ એવો સુંદર લાગે છે કે જાણે તેણે કામણ કર્યું હોય નહિ? એવો અત્ર ભાવ છે. એ પ્રેરક અને આકર્ષક પ્રત્યેક આત્મવાદનું સ્વરૂપ જેમ બને તેમ વધારે વિસ્તારથી અને સ્પષ્ટતાથી વિશાળ શાસ્ત્રગ્રંથોથી સમજવા યોગ્ય છે. ગ્રંથગૌરવ થવાના ભયથી અત્ર તો તેની રૂપરેષા માત્ર ઉપરની ગાથામાં બતાવી છે અને તેનાથી કદાચ તેમાં કામણ જોઇએ તેવું ન લાગતું હોય તો તે વિષય ઝળકાવવાની મારી અલ્પતા સમજવી, બાકી આત્મવાદનો આ વિભાગ એટલો રમણીય અને આકર્ષક છે અને તેના સંબંધમાં તર્ક અને ન્યાયની કોટિને અનુસરીને વિશેષ ગ્રન્થોમાં એટલું બધું લખાયલું છે કે તેનો અભ્યાસ કરી સમજી વિચારવાની બહુ જરૂર છે. તત્ત્વજ્ઞાનના ગ્રંથોમાં આ એક ઘણો જ અગત્યનો પ્રશ્ન ગણાય છે. આત્માનું અમરત્વ સ્વીકારનારાઓ તેની અનેક રીતે ચર્ચા કરે છે, પરંતુ વિદ્વાનનું કાર્ય એ છે કે અંધકારનો પ્રદેશ પ્રાપ્ત થતાં ત્યાં ઘુંચવાઈ ન જતાં બહુ સૂક્ષ્મ બુદ્ધિથી દરેક દલીલને બરાબર યોગ્ય રીતે વિચારવી અને વિચાર કરીને તેને તેના યથાસ્વરૂપમાં ઘટાવવી.

અહીં એક બીજો પ્રશ્ન ઊભો થાય છે. જ્યાં ન્યાયની દલીલો ટકી શકે તેવું હોતું નથી ત્યાં કહેવામાં આવે છે કે ભાઇ! એ તો સર્વ દર્શનકારોએ અથવા સંપ્રદાયવાળાઓએ વાડા બાંધી લીધા છે, બાકી માર્ગ તો બધાનો એક જ છે. આ વાત ઘટતી નથી. સર્વના માર્ગ એક હોઇ શકે નહિ; એક છે પણ નહિ. માર્ગ તો એક જ હોવો જોઇએ. કુમાર્ગ ઉપર માર્ગનો આરોપ કરવો એ અભિનિવેશ

છે, મિથ્યા અજ્ઞાન છે અને આખો બધ કરવાનુ સૂચવન છે જે તદ્દન અયોગ્ય છે જો પ્રત્યેક આત્મવાદ સત્ય હોય તો તે માર્ગ જ સત્ય હોઈ શકે, પછી એમા એકાત્મવાદ ચાલે નહિ સાધન ધર્મોમા ભેદ હોય તો તે ચાલે, પણ સાધ્ય તો સુસ્પષ્ટ અને સારી રીતે વ્યાખ્યા કરાયેલ તથા સમજાયેલ હોવુ જોઈએ. દૂધ અને છાશ એક સ્થાનકે એકત્ર એકી વખતે રહી શકેજ નહિ, રાખવાનો પ્રયત્ન કરવામા આવે તો દૂધ બગડીને છાશરૂપ ખાટુ થઇ જાય મરિચીના ભવમા શ્રીવીર ભગવાને કપિલને કહ્યુ કે 'અહીં પણ ધર્મ છે અને ત્યા (પ્રભુના માર્ગમા) પણ ધર્મ છે' એ ઉત્સૂત્ર વચન થયુ દૂધ અને છાશ એકત્ર એક સ્થાને રહી શકે એવી અશક્ય વાત તેમણે બતાવી તેના પરિણામે તેમને અનેક ભવભ્રમણ કરવી પડી માટે સર્વ દેખાતા માર્ગમા સત્ય માર્ગ તો એક જ છે અને હોવો જોઈએ એ સત્ય માર્ગ છે આ પ્રમાણે હોવાથી પ્રત્યેક આત્મવાદ અને લોકના અનેક મતો સત્યસ્વરૂપે એકી વખતે ઘટી શકે નહિ એ વાત અત્ર શુદ્ધ ચેતના કહે છે તે સમજવા જેવી છે

પરમતસહિષ્ણુતાને માટે 'અવધુ રામ રામ જગ ગાવે' વિગેરે પદોમા જે વિચાર આનદઘનજીએ બતાવ્યા છે તેને આ અર્થ સાથે કોઈ પણ પ્રકારનો વિરોધ નથી એ સૂક્ષ્મ દૃષ્ટિથી વિચારી સમજવા યોગ્ય છે, તેમ જ હવે પછી ચેતનાને નિરપક્ષ કોઇએ છોડી નથી એવો લય સુડતાળીશમા પદમા કહેવામા આવશે તેની સાથે પણ તેને વિરોધ નથી એ લક્ષમા લેવા યોગ્ય છે પરમત અથવા સપ્રદાય કે દર્શનપર અવિચારી આક્ષેપ કરવાનો અથવા તેના અનુયાયીઓને ત્રાસ આપવાનો ભાવ વિકારી છે અને ત્યાજ્ય છે, તેમાથી સત્યનો અશ સ્વીકારી તેને તેટલા પૂરતુ માન આપવાનો ભાવ આદરણીય છે, પરતુ સર્વથા સત્ય અથવા માર્ગરૂપે તેનુ વસ્તુસ્વરૂપ શુ છે અને કેટલે અશે આદરણીય છે તે હકીકતથી તો જાગ્રત રહેવાની ખાસ આવશ્યકતા છે એવો નિયમ ન હોય અને સર્વત્ર ધર્મ છે એવી વાતોને કે વિચારને અવકાશ આપવામા મહત્વતા મનાતી હોય તો તો સર્વત્ર અવ્યવસ્થામા જ તેનુ પરિણામ આવે આથી અહીં શુદ્ધ ચેતના કહે છે કે અને તે ન્યાયદૃષ્ટિથી વિચાર

કરતાં મારા નાથના વ્યક્તિત્વવાદમાં આકર્ષણ થાય છે, મારા પતિના નિજ ગુણ પ્રાપ્ત કરવામાં અથવા વધારે સત્ય ભાષામાં બોલતાં પ્રગટ કરવામાં મને ઉત્સાહ આવે છે અને જે પ્રગટ કરવાથી તેમની સાથે તેઓના સુસ્પષ્ટ પણ એકસરખા વ્યક્ત પૃથક્ રૂપમાં મારો અને તેમનો એકાત્મભાવ અને નિરવધિ સંયોગ થવાનો હોવાથી મને એ પતિસ્વરૂપ બહુ મીઠું લાગે છે અને બાકી અનેક દર્શનકારોએ તેનું જે સ્વરૂપ બતાવ્યું છે તે ખાટું લાગે છે. એ સ્પષ્ટ કહે છે કે એ બન્ને સ્વરૂપ એક સ્થાનકે એકી વખતે રહે તે તો તદ્દન અશક્ય વાર્તા છે અને કદિ પણ બનવાજોગ નથી. આ વિષયપર વધારે વિસ્તારથી મોક્ષસ્વરૂપ સમજવા માટે શ્રીષડ્દર્શન સમુચ્ચયની એકાવનમી ગાથાપરની વિસ્તૃત ટીકા વાંચી જવા ભલામણ છે. તેનો કાંઈક સાર ઉપર બતાવ્યો છે. બાકી આ આત્મસ્વરૂપ અને મોક્ષ સ્થિતિપર એટલું વિવેચન દરેક દર્શનકારોએ કર્યું છે કે તેને સમજવા બહુ લાંબા અભ્યાસની જરૂર છે.

कंत विण चो* गति, आणुं मानुं फोक;
उघराणी सिरड फिरड नाणुं †खरुं रोक. मीठडो० ३

"પતિ વગર ચો તરફ ગમન અથવા ચારે ગતિ શૂન્ય છે અને હું તેને ફોકટની ધારૂં છું. ઉઘરાણી કરવા જવું તે તો ધક્કા ખાવાની વાત છે. નાણું તો ખરેખરૂં રોકડું હોય તે જ કહેવાય છે."

ભાવ—પતિ વગરનું કોઈ પણ જગાએ ગમન કરવું તે પતિવ્રતા સ્ત્રીને ઉચિત નથી. સૌભાગ્યવતી સ્ત્રી ગમે ત્યાં જઈ શકે છે પણ પતિની વિયોગી સ્ત્રી અન્ય પુરૂષના ભયથી બહાર જઈ શકતી નથી, હરી ફરી શકતી નથી. પતિની ગેરહાજરીમાં કોઈ પાસે ઘર વ્યવહાર ચલાવવા

---

* ચોને સ્થાનકે 'ચઉ' શબ્દ છાપેલ બુકમાં છે તેનો અર્થ ચાર છે.

† આ પંક્તિના પાઠાંતરો છે. છાપેલ બુકમાં 'નાણું તેજે રોક' એમ પાઠ છે. બે પ્રતમાં 'નાણું ખરૂં કો રોક' એમ પાઠ છે. અર્થ સર્વ પાઠાંતરોમાં એકને એક જ રહે છે.

૩ કંત=પતિ. વિણ=વગર. ચો=ચાર. ગતિ=ગમન (અથવા દેવ, મનુષ્ય, તિર્યંચ અને નારકી ગતિ). આણું=શૂન્યસ્થાન, કાંઇ નહિ. ફોક=ફોકટ. ઉઘરાણી=વસુલ માગવી તે. સિરડફિરડ=વિંખાઈ ગયેલી, ધક્કા ખવરાવે તેવી. રોક=રોકડું.

પૈસા માગવા તેમાં પણ ધક્કા થાય છે, મજા આવતી નથી ઘરમાં રોકડ નાણું હોય છે તે જ જરૂરને વખતે કામમાં આવી જાય છે, ઉઘરાણી પર ભરોસો રહી શકતો નથી જેની તેની પાસે યાચના કરવામાં લાભ થતો નથી ગતિ અને ઉઘરાણીપર આ ગાથામાં શ્લેષ છે તે નીચેનો આધ્યાત્મિક ભાવ વિચારવાથી જણાશે

ચાર્વાકાદિ આત્માની હયાતી જ સ્વીકારતા નથી. તેઓ પંચ ભૂતના સંયોગથી જેમ લોહચુંબક, વીજળી વિગેરેમાં બળ આવે છે તેમ એક પ્રકારનું બળ-શક્તિ ઉદ્‌ભવે છે એમ માને છે અને ચૈતન્ય કે તે યુક્ત આત્માને જુદો પદાર્થ જ માનતા નથી. તેને તો આ ભવમાંથી અન્ય ભવમાં જવું આવવું કાંઈ થતું નથી. અમુક સમય પછી પંચ ભૂતનો વિલય થઈ જતાં ભૂત ભૂતમાં મળી જાય છે મૃત શરીરમાં પંચ ભૂત વિદ્યમાન હોવા છતાં ચેતના કેમ દેખાતી નથી અને અહીં સુખદુઃખ શા કારણથી મળે છે અને અહીં કરેલ શુભાશુભ કાર્યોનું ફળ કેવી રીતે પ્રાપ્ત થાય છે તેનો તેઓ ખુલાસો આપી શકતા નથી અથવા આપે છે તો તે સંતોષકારક થતો નથી તેઓના મત પ્રમાણે ચારે ગતિ નકામી છે અથવા એક ભવમાંથી અન્યત્ર ચારે ગતિમાં-દેવ-મનુષ્ય-તિર્યંચ અને નારકીમાં-ગત્યાગતિ કર્માનુસાર થાય છે એ વાત અસંભવિત છે અન્ય દર્શનકારોમાં આત્માનો પ્રત્યેકવાદ ન હોવાથી ગમે તેટલી ક્રિયા કરી, યોગ કરી, ધ્યાન કરી, કષ્ટ તપ કરી આત્માને જ્યારે પરમ શાંતિ મળવાનો પ્રસંગ આવે છે ત્યારે તેના વ્યક્તિત્વનો જ નાશ થાય છે, તે બીજા સર્વવ્યાપી આત્મા સાથે મળી જઈ વ્યક્ત સ્પષ્ટ રીતે રહેતો નથી. આથી ચારે ગતિમાં ગમન કરી આત્માની ઉત્ક્રાન્તિ કરાવવાનો જે મહાન્ પ્રયાસ-પ્રબળ પુરૂષાર્થ કરવામાં આવે છે તે સર્વ વ્યર્થ થાય છે, અર્થ વગરનો થાય છે, પરિણામ વગરનો થાય છે વળી વિશ્વના સર્વ આત્માને એક માનવામાં આવે ત્યારે વાસ્તવિક રીતે ચારે ગતિમાં જનાર-ભમનાર કોણ રહ્યું તે પણ એક કૂટ પ્રશ્ન છે આથી આવી માન્યતાવાળાની ચારે ગતિ રોકટની થાય છે અથવા ચારે ગતિમાં ભ્રમણ કરી ઉત્ક્રાન્તિ કરવાનો પ્રયાસ નકામો જ છે એમ સ્પષ્ટ સમજાય છે

"પતિ વગર મારી બુદ્ધિ હવાડાના ખાળીઆ જેવી છે. બીજા સર્વને સલામ કરીને આનંદઘન પતિને પોકાર કરૂં છું."

ભાવ–પતિ વગરની મારી બુદ્ધિ હવાડાના ખાળીઆ જેવી છે. ઉઘાડા ખાળીઆમાંથી જેમ હવાડાનું સર્વ પાણી ચાલ્યું જાય તેમ મને તેઓ નુકશાન કરનારી અને અક્કલ વગરની ગણે છે. મને કોઈ કશામાં ગણતું નથી અને મારી કોઈ દરકાર કરતું નથી. તેથી હે મારા નાથ! હું સર્વને સલામ કરીને તમને પોકાર કરૂં છું અને કહું છું કે હે નાથ! મારે મંદિરે પધારો અને મારી વિરહવ્યથા શાંત કરો. આ વ્યવહારૂ અર્થ છે. એમાં શુદ્ધચેતના પતિ વગરની પોતાની સ્થિતિના કઢોડાપણાનો નિર્દેશ કરી આનંદઘનને પોકાર કરે છે.

આ ગાથાનો આધ્યાત્મિક ભાવ વિચારતાં કેટલોક ભાવ એવો પ્રાપ્ત થાય છે કે જેનો વિચાર સાધારણ રીતે આવવો મુશ્કેલ છે. કાંઈક ભાવ સંદિગ્ધ પણ રહે છે. ઢોરને પાણી પાવા માટે હવાડો કરવામાં આવે છે તેને નીચે ખાળીઓ હોય છે. તે ઉઘાડો મૂકે તો તેમાંથી પાણી ચાલ્યું જાય છે એટલે હવાડો કદિ પૂરો ભરાતો જ નથી. એ ખાળીઆને ઉઘાડો મૂકવાથી ઉપયોગ વગર પાણી નકામું ચાલ્યું જાય છે અને કોઈ પણ ઉપયોગમાં આવતું નથી, તેવી રીતે પ્રત્યેકઆત્મવાદ વગર બીજા સર્વ વાદોમાં અનેક દર્શનકારોના મતોમાં ક્રિયા વિગેરે કરવામાં આવે તે ખાળેથી ચાલ્યાં જાય છે, ઉપયોગ વગરનાં બને છે. આત્માનું વ્યક્તિત્વ જ નાશ પામી જાય ત્યાં પછી ક્રિયા કરનાર કોણ? કરવાનું કારણ શું? તેનો હેતુ શું? કરવાની ગરજ, હોંશ કે ઇચ્છા કોને? જ્યાં પાણી અંદર રાખી મૂકવાની જરૂર જ ન હોય ત્યાં પછી ખાળે ડૂચો કોણ દે? અને દેવાની આવશ્યકતા પણ શું હોય? ક્રિયા કરી આત્મધન એકઠું કરવાનો કોઈ પણ હેતુ કે સાધ્ય ન રહેવાથી તે કરવાનો કોઈ વિચાર કરે તો તેને મૂર્ખ ગણવામાં આવે; કારણ કે પ્રયોજન વગર તો મંદ પણ પ્રયાસ કરતો નથી અને અહિ ક્રિયા કરવાનું કાંઈ પણ પ્રયોજન રહેતું નથી. અથવા પતિ વગરની મારી બુદ્ધિ ખાળીઓ ખૂલ્લો રાખી અવાડામાં પાણી ભરવા જેવી મિથ્યા છે, નિષ્ફળ છે. ઉપરથી પાણી ભરે કોણ? શામાટે ભરે? નીચેથી પાણી ચાલ્યું જાય છે તે જુએ કોણ? જોઇને પણ આડો ડાટો દેવાની જરૂર કોને રહે?

સર્વ નિષ્ફળ પ્રયત્ન કોણ કરે? તાત્પર્ય એ છે કે પ્રત્યેકઆત્મવાદ વગર કરેલા પુણ્યપાપનું અથવા નિર્જરાનું વાસ્તવિક ફળ મળતું નથી અને તેથી શુભ કરણી કરવા તરફ ધ્યાન પણ રહેતું નથી, આકર્ષણ પણ થતું નથી. આ પ્રમાણે હોવાથી હે આનંદઘન નાથ! હું તો તમને જ પોકારૂં છું, તમારા જ નામનો જાપ કરૂં છું અને તમે મારે મંદિરે પધારો એવી પ્રાર્થના કરૂં છું આપની સાથે મારો સંબંધ થાય તે અનંત કાળ ચાલે તેવો છે અને તે આપનું વ્યક્તિગત સ્વરૂપ સમજી પ્રત્યેકઆત્મવાદ સ્વીકારે તેને જ મેળવવા ઇચ્છા થાય તેમ છે આપના સર્વજ્ઞકથિત સ્વરૂપ સિવાય અન્ય સર્વ લોક મને ખોટા લાગે છે અને અન્યના બતાવેલ સ્વરૂપવાળા મારા પતિ હોય તો તેને પ્રાપ્ત કરવા પ્રયત્ન કરવો તે તદ્દન નિષ્ફળ લાગે છે આ પ્રમાણે હોવાથી લોકદર્શિત પતિને સલામ છે, મારે તેની સાથે કાંઈ લેવા દેવા નથી. તેઓ મને ઓળખતા નથી, જાણતા નથી અને તેઓની ખોટી માન્યતા પ્રમાણે મને તેઓ કદિ પણ જાણે એમ લાગતું નથી મારા પતિ વગરનો આખો સંસાર મારે મન અસ્તવ્યસ્ત છે, વ્યવસ્થા વગરનો છે અને પુણ્ય નિર્જરા આદિ માટે નિષ્ફળ છે તેથી ન્યાય વગરનો છે, માટે હું તો જે આનંદઘન પતિના શાસનમાં પ્રત્યેકઆત્મવાદ પ્રવર્તે છે તેવા મારા પતિને—આનંદઘન નાથને પોકાર કરીને કહું છું કે વહાલા! મારા મંદિરે પધારો, મારા હૃદયનો કબજો લો અને આપના હૃદયમાં મને મારૂં યોગ્ય સ્થાન આપો

આત્મસ્વરૂપ સમજવા બહુ પ્રયાસ કરવાની જરૂર છે અન્ય મતમાં બતાવેલ અને સર્વજ્ઞમાર્ગમાં બતાવેલ આત્મસ્વરૂપ અત્ર ચિતરવામાં આવ્યું છે તેનો હેતુ માત્ર તે જાણવાની જિજ્ઞાસા ઉશ્કેરવાનો છે. આવા નાના પુસ્તકના નાના પદમાં આત્મસ્વરૂપ એક દર્શનનું પણ પૂરૂં બતાવી શકાય નહિ તો પછી સર્વ દર્શનકારોના ભિન્ન ભિન્ન મતો બતાવી તેઓને એકસ્વરૂપે ઘટાવવા પ્રયત્ન કરવો એ તદ્દન અશક્ય જેવું જ છે, પરન્તુ આટલા લઘુ ઉલ્લેખથી જણાયું હશે કે ચેતનજી સબંધી જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરવાની ખાસ જરૂર છે, તેને માટે સર્વ દર્શનકારોએ પ્રયાસ કર્યો છે અને તે સર્વમાં સફળ પ્રયત્ન જો કોઈ પણ દર્શનકારે કર્યો હોય તો તે કોણે કર્યો છે જયાં અત્ય-

પરસ વિરોધ ન આવે એવું એક સર્વજ્ઞદર્શન જ છે. એક જ ગ્રંથમાંથી ઉદ્ધરેલ આત્મવાદ અનેક ગ્રંથોમાં જુઓ તો એક સરખો—મળતો જ આવે છે. એવા સર્વજ્ઞકથિત માર્ગનું સ્વરૂપ વિચારી સમજી આત્મજ્ઞાન મેળવવા ખાસ પ્રયત્ન કરવો યોગ્ય છે. આપણે વિજ્ઞાનની અનેક વાતો જાણવા ઇચ્છીએ, જ્યોતિષ ગ્રહ નક્ષત્રાદિની ગતિનો વિચાર કરીએ; માનવ ધર્મશાસ્ત્રનાં પાનાં ફેરવી જઇએ અને આપણે પોતે કોણ છીએ, અને એ જાણનાર કોણ છે એનો જ સ્પષ્ટ ખ્યાલ પણ ન હોય તો પછી પ્રયત્નનું સાધ્ય લક્ષ્યમાં રહેતું નથી અને અન્યનો વિચાર કરતાં સ્વતરફની ફરજ વિસરી જવાય છે. આટલા ઉપરથી સ્વનું જ્ઞાન કરવા, તેને ઓળખવા અને તેનું સત્ય સ્વરૂપ પ્રાપ્ત કરવાનો પ્રયત્ન કરવા આગ્રહપૂર્વક સૂચના કરી અત્ર વિરમીએ છીએ. આ પદને અને પરમતસહિષ્ણુતાના આનંદઘનજીના રૂઢ વિચારોને કોઈ પણ પ્રકારનો વિરોધ નથી તે ઉપર અગાઉ વિવેચન થઈ ગયું છે. હવે આવા પતિ ચેતનાનો સ્વીકાર કરી તેનો વિરહ મટાડતા નથી તેથી ચેતનાની કેવી દશા થાય છે તેપર આનંદઘન મહારાજ હવે પછીના પદમાં વિવેચન કરે છે.

—✲✲✲✲✲✲✲✲✲✲✲✲✲✲—

*પદ એકતાળીશમું—રાગ વેલાવલ અથવા મારૂ.

पीया विन †सुद्ध बुद्ध भूली हो;
‡आंख लगाइ दुःखमहेल के,
जरुखे झूली हो. पीया० १

* આ પદનો રાગ આડત્રીશ તથા બાસઠમા પદ પ્રમાણે છે. લગભગ આવા જ ભાવાર્થનું પણ જૂદી હકીકતનું બાસઠમું પદ આગળ આવશે તેનો અર્થ પણ વિચારવા યોગ્ય છે.

† સુદ્ધ બુદ્ધને સ્થાને બે પ્રતમાં તથા ટબામાં 'સુદ્ધિબુદ્ધિ' પાઠાન્તર છે, તેના અર્થ માટે વિવેચન જુઓ.

‡ 'આંખી લગઈ' એવો પાઠ એક પ્રતમાં છે, અર્થમાં ફેર પડતો નથી.

૧ પીયા=પતિ. બિન=વગર. સુદ્ધ બુદ્ધ=ભાન સાન, જાગૃતિ. ભૂલી=વીસરી ગઈ. ઝરુખે=ગોખે, બારીએ. ઝૂલી=ટીંગાઇને જોઈ રહી. (આ શબ્દનો અર્થ મારવાડમાં ન્હાઈ એમ થાય છે તે માટે વિવેચન જુઓ).

"પતિ વગર ભાન સાન ભૂલી ગઈ છુ (પતિવિરહરૂપ) દુ ખ મદિરના ઝરૂખે (ઊભી રહી) આખો લગાડી લગાડીને ઝૂરીઝૂરીને જોઉં છુ"

ભાવ–ઉપરના પદમા શુદ્ધચેતનાના પતિનુ સ્વરૂપ બતાવ્યુ. પ્રત્યેક આત્મસ્વરૂપે તેને અજર અમર નિત્યાનિત્ય વિગેરે લક્ષણયુક્ત બતાવી તેનુ વ્યક્તિત્વ સર્વદા રહે છે એ સમજાવતા સાથે બતાવી આપ્યુ કે એવા ચેતનજી શુદ્ધચેતનાના હૃદયવલ્લભ છે અને તે તેને બહુ મીઠા લાગે છે. એવા પતિએ આ શુદ્ધચેતનાના હૃદયપર એવુ કામણ કર્યું છે કે તેના વગરની બીજી કોઈ ગોષ્ઠિ ચેતનાને ગમતી નથી આ સર્વ હકીકત આપણે આગલા પદના અર્થમા સવિસ્તર જોઈ છે હવે શુદ્ધ ચેતના કહે છે કે આવા મારા પતિ શુદ્ધ નિરજન નાથ માયામમતાની જાળમા ફસાઈ જઈ મારે મદિરે પધારતા નથી, મારી સાથે પ્રેમ જોડતા નથી, મને બોલાવતા પણ નથી અને અગાઉ અનેકવાર બતાવ્યુ છે તેમ કુલટા સ્ત્રીઓની સગતમા આનદ માને છે, તેમા રસ લે છે અને તેમા સુખ સમજે છે મેં તેઓની અનેક રીતે પ્રાર્થના કરી, સીધી તથા આડકતરી રીતે તેઓને વસ્તુસ્વરૂપ સમજાવવા પ્રયત્ન કર્યા, દૂતીઓ સાથે કહેવરાવ્યુ, મારી સખીઓએ તથા અનુભવમિત્રે તેઓને યોગ્ય માર્ગ પર આવી જવા પોતાના તરફથી પણ ભલામણ કરી, પણ મારા નાથ હજુ મારી પાસે આવતા નથી, મને ખોળામા બેસાડતા નથી, મારી વિરહાવસ્થા દૂર કરતા નથી આવા શુદ્ધ સ્વરૂપે અમૂલ્ય ગુણના ભડાર મારા નાથના અસહ્ય વિરહથી હવે તો હુ મારૂ ભાન સાન ભૂલી ગઈ છુ, વિસરી ગઈ છુ અને અવ્યવસ્થિત રીતે અસ્તવ્યસ્ત દશામા ફરૂ છુ મારા પતિ ઘણા વખતથી મારે મદિરે પધાર્યા નથી, મને યાદ પણ કરતા નથી, પરતુ હવે મેં તેઓશ્રીને બહુ રીતે કહેવરાવ્યુ છે તેથી તેઓ મારે મદિરે આવશે એમ આશા રાખુ છુ આ કારણને લઈને મારા પતિના વિરહરૂપ દુ ખમહેલમા બેસીને તેના ઝરૂખેથી મારા પતિના માર્ગપર નિરીક્ષણ કરૂ છુ હુ વિચાર કરૂ છુ કે તેઓ કયે માર્ગે મારે મદિરે પધારશે 'નિશદિન જોઉં તારી વાટડી, ઘરે આવોને ઢોલા' એ મોળમા પદમા ગાન કરતા જેમ સુમતિએ જણાવ્યુ છે તેમ ભક્તિના, જ્ઞાનના, યોગના, સર્વવિરતિના, દેશવિરતિના જૂદા

જૂદા માર્ગો પતિઆગમન માટે છે; અષ્ટ પ્રવચન માતા, દશ યતિધર્મ, સમકિતનાં ૬૭ લક્ષણ, શ્રાદ્ધના ૨૧ ગુણો, માર્ગાનુસારીના ૩૫ ગુણો વિગેરે પતિમેળાપના અનેક માર્ગો છે તે સર્વ માર્ગની પ્રતીક્ષા કર્યા કરૂં છું કે એ સર્વમાંથી કોઈ પણ એક રસ્તે પતિ મારે મંદિરે પધારશે; અને એવી રીતે એમની વાટ જોતી વખતે દરેક માર્ગપર મારા દુઃખે મહેલના ઝરૂખામાંથી ટીંગાઈ ટીંગાઇને જોઉં છું. જ્યારે એક માણસની રાહ જોતાં તે આવે નહિ ત્યારે આતુરતાને લીધે બારીએ અથવા ઝરૂખે ટીંગાઈ ટીંગાઇને દૂર સુધી માર્ગપ્રતીક્ષા કરવામાં આવે છે તે સામાન્ય નિયમાનુસાર હું પતિવિરહથી મારૂં ભાન સાન ભૂલી જઇને પતિને આવવાના માર્ગપર નીહાળી નીહાળીને જોઉં છું. પતિવિરહિણી સ્ત્રી વ્યવહારમાં આ પ્રમાણે કરે છે એ આર્ય હૃદય સમજશે. શુદ્ધ ચેતના જેવી નટનાગરમાં મનને જોડવાવાળી સ્ત્રીના અંતઃકરણમાં તો બીજું હોય જ નહિ અને તેના જેવી શુદ્ધ પતિવ્રતા સ્ત્રીના આર્દ્ર હૃદયમાં પતિવિરહનો અગ્નિ કેવો સળગતો હોય તે તો બરાબર સમજાય તેવું છે. ચેતનજીની બરાબર આમાં કહી છે તેવી દશા છે. અજ્ઞાનાવસ્થાને લીધે તેની ચેતના શુદ્ધ છે તોપણ તેને પોતાની માની કદિ પણ તે ખોળામાં બેસાડતો નથી, તેની સાથે ક્રીડા કરતો નથી, તેને હૃદય સાથે ભેટી હેત દેખાડતો નથી. અનાદિ અજ્ઞાનને લીધે, આત્મસ્વરૂપ સમજવાની અશક્તિને લીધે, ઘરની પવિત્ર પ્રમદાના પ્રેમી પરિચયને પરિહરી પરરમણીની અપ્રશસ્ત વાગ્જાળમાં ફસાઈ પરભાવમાં પડ્યો રહે છે. શુદ્ધચેતના પતિની આ પ્રમાણે રાહ જુએ છે એ હકીકત દરેક મુમુક્ષુએ ધ્યાનમાં રાખવાની છે.

આ પદપર સુંદર ટબો છે. તેમાં ભાવ તો લગભગ સરખો છે પણ અર્થ જૂદી રીતે કરવામાં આવ્યો છે તે ખાસ વિચારવા અને સમજવા યોગ્ય છે. 'પિયા બિન સુદ્ધિ બુદ્ધિ ભૂલી હો' એવો પાઠ આ ટબામાં છે તે ધ્યાનમાં રાખવું. સુમતિ પોતાની શ્રદ્ધા સખીને કહે છે કે હે સખિ! ચેતનરામ પતિ વિના અશુદ્ધોપયોગી આત્માને મારે મળવું યોગ્ય છે કે નહિ? ઉચિત છે કે નહિ? એવી શુદ્ધિને હું વિસરી ગઈ, એટલે અશુદ્ધોપયોગી આત્માથી મળવું કે ન મળવું એ સંબંધી મારા ધર્મના વિચારથી હું રહિત થઈ ગઈ છું. અત્ર એવો પ્રશ્ન થાય

છે કે સુમતિ શામાટે આ બાબત ભૂલી ગઈ એટલે એની સુબુદ્ધિ હતી તે કેમ ચાલી ગઈ અથવા આ પ્રમાણે કહેવામા શામાટે આવ્યુ? ત્યા બુદ્ધિ શબ્દની સાથે સુ ઉપસર્ગ લગાડવાથી સુબુદ્ધિ શબ્દ થાય છે અને કુ ઉપસર્ગ લગાડવાથી કુબુદ્ધિ શબ્દ થાય છે અત્ર તાત્પર્ય એમ છે કે હે સખિ! હુ બુદ્ધિ ભૂલી એટલે સુબુદ્ધિ શબ્દ જ ભૂલી ગઈ. શુદ્ધોપયોગી આત્માને અસયોગે અને અશુદ્ધોપયોગી આત્માને સયોગે હુ સુબુદ્ધિની કુબુદ્ધિ થઈ ગઈ અશુદ્ધોપયોગી આત્માને સ્રીપણે મળીને પછી તેના વિદેશગમનરૂપ વિયોગ દુખમહેલને ઝરૂખે અશ્રુપાત કરીને તેમા ન્હાઈ ગઈ વિદેશગમન તે અહીં પરપરિણતિરમણ-ચિંતવન સમજવુ ઝરૂખો તે તેમા જવા આવવારૂપ અને અશ્રુપાત તે અશુદ્ધ ઉપયોગમા પ્રવર્તનરૂપ ઝૂલી એટલે ન્હાઈ પરપરિણતિ રમણ અને અશુદ્ધ ઉપયોગમા પ્રવર્તનમા જાણે હુ ન્હાઈ ગઈ હોઉં એટલુ બધુ તે થઈ ગયુ સુબુદ્ધિને રોવાની વાત લખવાનુ કારણ એ છે કે ચેતનજીને પરપરિણતિમા રમણતા એટલી બધી થઈ ગઇ છે કે તેના વિયોગે-તેના પરપરિણતિ પ્રવર્તનને લીધે સુમતિ જ જાણે તેમા તરબોલ થઈ ગઈ હોય એમ દેખાય છે થલી દેશમા ન્હાવણને ઝૂલવુ* કહે છે (થલી દેશ તે નાગોર, બીકાનેર ફલોધિ, પોકરણ વિગેરેનો પ્રદેશ સમજવો) ટબાકારે આ પ્રમાણે અર્થ કર્યો છે તેનો ભાવ બરાબર સમજવા યોગ્ય છે અહીં સુમતિ પોતાની જાતને પતિ સાથે એકાકાર કરી સખીને કહે છે કે પતિ તો એવા પરપરિણતિમા આસક્ત થઈ ગયા છે કે તેઓ મારે મંદિરે કદિ પધારતા નથી, મને યાદ પણ કરતા નથી, મારૂ નામ પણ સભારતા નથી આવી પતિની સ્થિતિ વિચારતા અને મારો અને તેઓનો એકીભાવ વિચારતા મને એમ જણાય છે કે હુ મારી શુદ્ધ બુદ્ધિને તદ્દન ભૂલી ગઈ છુ પતિ પોતે પરપરિણતિમા રમણ કરે છે, અશુદ્ધ ઉપયોગમા પ્રવર્તન કરે છે અને તેમા એટલા ઊંડા ઉતરી ગયા છે કે જાણે તેમા તદ્દન તરબોળ થઈ ગયા હોય તેમ જણાય છે અને મારો અને તેમનો એકીભાવ એવો છે કે તેથી વાસ્તવિક રીતે હુ પણ

* અતિચારમા આવે છે કે અણગળ પાણીએ ઝીલ્યા-ઝીલવુ-ન્હાવુ ઝૂલવુ કહેવાતુ નથી, છતા ટબાકાર આ પ્રમાણે અર્થ કરે છે તે વિચારવા યોગ્ય છે

દુઃખઝરૂખા રૂપ પરપરિણતિમાં પ્રવર્તન કરતાં પતિને દેખીને મારી સુબુદ્ધિ ભૂલી ગઈ છું-મતલબ પતિ પોતે સુબુદ્ધિને વિસારી બેઠા છે. આ ભાવ બતાવવામાં ટબાકારે બહુ ચાતુર્ય વાપર્યું છે. એમાં પરપરિણતિ જેવા આત્મિક વિષયને જે સ્વરૂપ આપ્યું છે (Abstract idea converted into a concrete form) તે બહુ મનન કરીને સમજવા યોગ્ય છે.

આમાં ખાસ વાત સમજવા જેવી એ છે કે સુમતિ પોતે તે શુદ્ધ જ રહે છે પણ પતિ સાથે તેનો એકાકાર બતાવવા માટે દુઃખ મહેલના ઝરૂખાની કલ્પના કરી પતિના પરરમણ ભાવને તાદૃશ્ય સ્વરૂપે બતાવતાં તેની અવસ્થાનું યથાસ્થિત ચિત્ર આપ્યું છે. ચેતનજીને મળવા માટે બાહ્ય દૃષ્ટિએ સુમતિ દુઃખમહેલના ઝરૂખામાંથી નજર કરે છે, અનુભવદ્વારા તેને મળવા હોંશ રાખે છે, પરંતુ તેનો આંતર આશય તદ્દન સ્પષ્ટ છે અને તે સમજવામાં વિચાર કરવો પડે તેમ નથી. પોતે ન્હાઈ ગઈ એમ લખ્યું છે તે પણ વાસ્તવિક રીતે ચેતનજી પરપરિણતિમાં તરબોળ થઈ ગયા છે એમ બતાવે છે. શુદ્ધ સતી સ્ત્રી પતિ સાથે પોતાનો એકીભાવ કેવી સુંદર રીતે બતાવે છે તેનો આ એક ઉત્તમ નમુનો છે.

બન્ને રીતે અર્થ કરતાં મુદ્દાની વાત એ નીકળે છે કે આ ચેતનજી પરભાવમાં રમણ કરી રહ્યા છે અને તેમાં રાચી રહ્યા છે એ અતિ ખેદજનક હકીકત છે.

हसती तब हुं विरानीया,
देखी तन मन *छीज्यो हो;
समजी तब एती कही,
कोइ नेह न कीज्यो हो. पीया० २

---

* છીજ્યોને બદલે એક પ્રતમાં 'લાજે' શબ્દ છે. અર્થ અનુરૂપ નથી. દેખીને બદલે 'પેખી' શબ્દ છે, અર્થનું સામ્ય છે. છેલ્લી પંક્તિમાં કીજ્યોને બદલે 'કીજે' શબ્દ છે તેમાં કાળનો જ ભેદ છે, અર્થ ફરતો નથી.

૨ હસતી=મશ્કરી કરતી. તબ=ત્યારે, અજ્ઞાનાવસ્થામાં. વિરાનીયા=અન્ય સામાન્ય સ્ત્રીઓ. છીજ્યો=છેદાઈ ગયો. પશ્ચાત્તાપ થયો. એતી=એટલું. નેહ=સ્નેહ. ન કીજ્યો=ન કરશો.

"ત્યારે (અજ્ઞાનાવસ્થામા) સામાન્ય સ્ત્રીઓને (પતિવિરહે રડતી) દેખીને હસતી, પણ (અત્યારે) મારૂ શરીર અને મન છેદાઈ જાય છે. હવે બધુ સમજી ત્યારે એટલુ કહું છુ કે 'કોઈ સ્નેહ કરશો મા'."

ભાવ–આપ વિત્યા વગર દુનિયામા કોઈ વાતની ખબર પડતી નથી જ્યારે બીજી સ્ત્રીઓ પોતાના પતિના વિરહે શોક કરતી હતી ત્યારે તેમને તે પ્રમાણે કરતા દેખીને હુ તેઓની મશ્કરી કરતી હતી મને એમ લાગતુ હતુ કે આ વિરહાનળમા તે શો દમ છે કે તેને લઈને સ્ત્રીઓ શોકમા દુખી જતી હશે પતિ પોતાને મદિરે ન પધાર્યા હોય તો એમા તે શી મોટી બાબત છે કે સ્ત્રીઓ તે માટે રડતી હશે! (બીરાની એટલે અનેરી) બીજાનુ દુખ જોતી હતી ત્યારે મારા આવા વિચાર હતા, પણ હવે જ્યારે માથા ઉપર આવી પડી, જ્યારે મને માલૂમ પડ્યુ કે પતિ તો મારે મદિરે પધારતા નથી અને મારો યૌવનકાળ ચાલ્યો જાય છે, ત્યારે મારૂ મન અને શરીર સુકાઈ ગયા, છીજી ગયા જેમ ઠડી વાય અને ઠાર પડે ત્યારે હાથ પગ છીજાઈ જાય છે તેમ મારૂ શરીર અને મારા વિચારો પતિવિરહથી છીજી ગયા. આ વખતે મારા મનમા પશ્ચાત્તાપ થવા લાગ્યો કે અરેરે! અત્યાર સુધી પતિમેળાપમા શું સુખ છે? કેવો આનદ છે? કેવો સતોષ છે? તેનો મેં સપૂર્ણ રીતે ખ્યાલજ કર્યો નહિ ખરેખર ચેતનજી પણ મારા સયોગમા સુખ શુ છે તે સમજ્યા જ નથી, અને એ અજ્ઞાનદશાને લઈને અન્ય તરફ હુ હાસ્ય કરતી હતી ત્યારે શું જાણપણામા દુખ છે? જો તેમ હોય તો તો પછી અજ્ઞાનવાદને પુષ્ટિ મળે છે, પણ તેમ નથી જાણપણા વગર સ્વરૂપજ્ઞાન થતુ નથી અને સ્વરૂપજ્ઞાન થયા વગર હેયઉપાદેયનો ભેદ સમજાતો નથી મેં તો આટલો બધો પ્રેમ કર્યો અને પ્રેમનુ સુખ સમજી તેથી પતિવિરહમા દુખ કેટલુ થાય છે તેનો પણ ખ્યાલ આવ્યો, આથી હવે હું સર્વને ભલામણ કરૂ છુ કે કોઈ સ્નેહ કરશોજ નહિ સ્નેહ કરતી વખત તો મનમા આનદ આવે છે પણ પછી જ્યારે પતિનો વિરહ થાય છે ત્યારે બહુજ ખેદ થાય છે માટે સ્નેહ થયા પછી વિરહ થાય અથવા સ્નેહ એક સરખો રહ્યા કરે નહિ અથવા એક તરફનો (એક પખો) પ્રેમ થાય તેવો સ્નેહ કોઈ કદિ કરશો નહિ પદની આ ગાથામા બહુ વિચારવા લાયક વાત કહી છે તેપર જરા નજર કરીએ

પ્રથમ તો ચેતન અને ચેતના જે જૂદા જૂદા ભાવો બતાવે છે તેમાં ભેળસેળ ન થઈ જાય તે સંભાળવું. અન્ય સ્ત્રીઓ તરફ ચેતના હસે છે તે તેને યોગ્ય છે, કારણ કે પ્રાકૃત સ્ત્રીઓ જે સ્થૂળ સ્નેહ કરે છે તે તો તૂટવાનોજ છે, વિરહથી કે મૃત્યુથી તેમાં વિક્ષેપ પડવાનોજ છે; તેથી એવો સ્નેહ કરવા ના કહેવી તે તો યુક્ત છે; પણ પોતે ચેતન સાથે સ્નેહ કરવાની ના પાડતી હોય એમ જે ભાવ નીકળે છે એનો અર્થ એટલોજ જણાય છે કે ચેતન હજુ અજ્ઞાનાવસ્થામાં છે, સ્વરૂપ સમજતા નથી અને તેને પરિણામે કુમાર્ગપર ગમન કરે છે. ચેતનનો અને ચેતનાનો પ્રેમ એક વાર જામે તો પછી તેમાં કદિ અંતરાય પડવાનો નથી તેથી તેવા પ્રેમનો નિષેધ સૂચવ્યો હોય એમ લાગતું નથી. અથવા તો પોતે ઘણા વખતથી પતિની રાહ જોઈ પણ પતિ પધાર્યાં નહિ તેથી છેવટે કંટાળીને સર્વ સ્ત્રીઓને એ કહેવા નીકળે કે તમારે કદિ સ્નેહ કરવોજ નહિ તો તે પણ વાસ્તવિક હકીકત છે. સ્થૂળ પ્રેમની પેઠે ધર્મપ્રેમ અથવા આત્મિક પ્રેમમાં પણ પ્રથમ તો મહત્વતા લાગતી નથી પણ એક વાર તેનો રસ ચાખ્યો હોય તો પછી તેના વિરહમાં અતિખેદ–સ્થૂળ અને માનસિક અથવા વિશેષ વાસ્તવિક રીતે તે બન્નેથી અપર આધિદૈવિક ખેદ થાય છે.

વિરહદુઃખ ન સમજનાર સ્ત્રી પ્રથમ અન્ય સ્ત્રીઓને હસે, પછી સ્નેહતંતુ લાગ્યા પછી વિરહદુઃખમાં પડી પશ્ચાત્તાપ કરે અને અન્ય કુંવારી સ્ત્રીઓને પ્રેમ ન કરવાની ભલામણ કરે એ સર્વ વાત સમીચીન લાગે છે.

જાણપણામાં દુઃખ હોયજ નહિ. જાણપણા વગરની જીંદગી નકામી છે. એટલું તો સ્પષ્ટ છે કે જાણપણાથી જવાબદારી બહુ વધતી જાય છે પણ તેની સાથે જ કર્મનિર્જરા કરવાનો રાજમાર્ગ જ્ઞાનથી હાથમાં આવે છે, અજ્ઞાન કષ્ટથી પૂર્વ કોટિ વર્ષો સુધી જેટલાં કર્મ દૂર કરી શકાય તેટલાં જ્ઞાનથી એક શ્વાસોશ્વાસમાં બાળી દેવાય છે. આવા વિશાળ માર્ગના લાભની ખાતર અને આત્માના શ્રેય માટે તેના શુદ્ધ મૂળ ગુણ જ્ઞાનને તો જાગ્રત કરવાની ખાસ જરૂર છે. અહીં અજ્ઞાનાવસ્થામાં ચેતન પોતે સમજવો. ચેતના તો શુદ્ધ જ છે, પણ ચેતનજીના વચ્ચે વચ્ચેના પ્રકાશ વખતે તેનો ઝળકાટ થાય છે, તે વખતે 'સમજી તવ

એતી કહી' એનું અર્થસામ્ય થાય છે, સ્થિરતાથી ચેતના અને ચેતનની વર્તમાન દશા ધ્યાનમા લઈ તેઓનો વાસ્તવિક અભેદ સમજી આ ગાથાનો અને આ આખા પદનો ભાવ મનમા વિચારવાથી વસ્તુસ્વરૂપનો ઝળકાટ થશે

ટબાકાર આ ગાથાનો અર્થ લગભગ ઉપર પ્રમાણે જ કરે છે તનમન છીજ્યો એ વાક્યને તે વીરાનીયા સાથે લે છે કુબુદ્ધિવત સ્ત્રીઓ તેઓના પતિને વિરહે તનથી અને મનથી છીજાઈ ગઈ, સુકાઈ ગઈ અને તેથી તેઓને રડતી દેખીને હુ આ પ્રમાણે બોલી અહીં જે વખતે ચેતના આ વાક્ય બોલે છે તે વખતે તેને શુદ્ધાત્માથી સયોગ થયો છે એમ 'તબ' શબ્દપરથી ટબાકાર બતાવે છે અને પછી તે પ્રાકૃત સ્ત્રીઓને શુદ્ધચેતના બોધ આપે છે કે હવે હુ પણ વિરહ દુ ખ શુ છે તે સમજી છુ અને તેથી એટલુ જ કહુ છુ કે કોઈ સ્નેહ કરશો નહિ. આટલુ ટબાકાર લખીને છેવટે ઉમેરે છે કે आत्मसुखाभिलापयँति शेष * એ શેષ શબ્દનો ભાવ બરાબર સમજાણો નથી મતલબ એમ જણાય છે કે આત્મસુખાભિલાપીઓને શુદ્ધચેતના એવી ભલામણ કરે છે કે તમારે કદિ સ્નેહ કરવો નહિ એટલે કે સ્થૂળ સ્નેહમા રાચવુ નહિ આ પ્રમાણે અર્થ કરવામાં 'દેખી' શબ્દનુ સ્થાન ફેરવવુ પડે છે અને શુદ્ધચેતનાનો બોધ જરાક અપ્રાસગિક લાગે છે ભાવાર્થ તો સામાન્ય રીતે એક સરખો જ રહે છે. અનુભવ વગર પતિસ્નેહમા લલચાતી સ્ત્રીઓ પતિવિરહે રડે છે તેનુ કારણ સ્નેહ જ છે, માટે એવો સ્નેહ ન કરવો એ જ ઉચિત છે એમ શુદ્ધચેતનાનો ઉપદેશ છે અથવા તો તેના શોકના ઉદ્ગારરૂપે આ વાક્ય તેના મુખમાથી નીકળી ગયુ છે દુ ખમહેલના ઝરૂખામા ઊભા ઊભા અશ્રુપાતથી ન્હાઈ જનાર બહુ વખતથી પતિવિરહનુ દુ ખ સહન કરનારી પતિવ્રતા સ્ત્રી આવુ વાક્ય કટાળા તરીકે જ બોલે છે એમ સમજવુ બાકી એ વાક્યના ગર્ભમા પણ પતિ તરફ સ્નેહ તો સુસ્પષ્ટ જણાય છે પતિવિરહનુ દુ ખ સહન ન થઈ શકે તેમ હોય તો પતિની સાથે સ્નેહ કરશો નહિ, સબંધ કરશો નહિ એમ બોલે પણ પતિને માથાપર ધારણ કર્યા પછી શુદ્ધ પત્નીની બીજી દશા તો હોય જ

* આત્મસુખની અભિલાષાવડે કરીને એમ અર્થ છે

નહિ. એ અન્ય પુરૂષને ઇચ્છે નહિ કે તેના સામું જુએ નહિ. અત્ર નિષેધ પણ સ્થૂળ પ્રેમનો છે કારણ કે તેમાં અંતે વિક્ષેપ જરૂર પડવાનો છે. અનંતકાળ સુધી પતિ સાથે અંતર રહિતપણે મેળાપ થાય તેવું કાર્ય બની શકે તો તેમ કરવાનું નિષિદ્ધ હોય એમ અત્ર જણાતું નથી. આ ભાવ બરાબર વિચાર કરવાથી સમજાય તેમ છે.

प्रीतम प्रानपति* विना,
पिया कैसे जीवे हो;
प्रान पवन विरहा दशा,
भुयंगनि† पीवे हो. पीया० ३

"અતિ ઇષ્ટ જીવનઆધાર ચેતન વગર (તેની) પત્ની (ચેતના) પ્રાણને કેવી રીતે ધારણ કરે? વિરહદશારૂપ સાપણ તેના પ્રાણવાયુને પી જાય છે."

ભાવ–સખિ! આ દુનિયામાં વિરહી સ્ત્રી કેવી રીતે જીવન ધારણ કરી શકે? જ્યારે પોતાના હૃદયવલ્લભ શિરછત્ર મુકુટમણિ પ્રાણનાથનો તેને વિરહ રહ્યા કરે ત્યારે તેને પોતાના પ્રાણ કેવી રીતે ધારણ કરવા? તે આવા જીવનમાં કેવી રીતે રહી શકે? કેવી રીતે ટકી શકે? એક તો તેના પતિ તેના મંદિરે પધારી તેને આનંદ આપી જીવનદોરી લંબાવતા નથી અને બીજું તેના જીવનને ટૂંકું કરી નાખનાર અરે તેના પ્રાણને ખાઇ જનાર પણ હાજર છે જે તેના જીવનને તોડી ફોડી નાખે છે, અકારૂં બનાવે છે, નકામું બનાવે છે. વિરહદશારૂપ સાપણ તેના પ્રાણવાયુનું ભક્ષણ કરે છે અને તેના જીવનના પાયાઓને ખાઈ જાય છે. લોકોક્તિ એવી છે કે સર્પ પવનનું ભક્ષણ કરી તેના ઉપર પોતાનો નિર્વાહ કરે છે. વિરહદશારૂપ સાપણ ચેતનાના પ્રાણ-

* પ્રાનપતિ ને બદલે 'પ્રાનપિયા' પાઠ એક પ્રતમાં છે.

† ભુયંગનિ ને બદલે બે પ્રતમાં 'ભુયંગમિ' પાઠ છે તેનો અર્થ પણ સાપણ થાય છે. છાપેલ બુકમાં ભુયંગમ શબ્દ છે તેનો અર્થ સર્પ થાય છે.

૩ પ્રીતમ=અતિ ઇષ્ટ. પ્રાનપતિ=જીવનઆધાર. પીયા=સ્ત્રી, પ્રિયા. કૈસે=કેવી રીતે. જીવે=પ્રાણ ધારણ કરે. પ્રાન પવન=પ્રાણવાયુ. વિરહાદશા=વિરહદશારૂપ. ભુયંગનિ=ભુજંગણી, સર્પણી, સાપણ. પીવે=પાન કરે, પી જાય.

વાયુનુ ભક્ષણ કરવા તૈયાર રહે છે અને તેમા આનદ માને છે. આથી ચેતના પોતાના પ્રાણુ કેવી રીતે ટકાવી શકે? અને એક વાર શુદ્ધ ચેતના જીવિતવ્ય ધારણ ન કરી શકે એવી સ્થિતિમા મૂકાઈ ગઈ એટલે તે જાગ્રત થઈ શકતી નથી, મતલબ કે એવી અવસ્થામા શુદ્ધચેતના પ્રગટ થતી નથી એટલે પછી અશુદ્ધ ઉપયોગી આત્માનુ જીવન નકામુ થઈ પડે છે, ભારરૂપ થઈ પડે છે, સંસારમા રખડાવનારૂ થઈ પડે છે વસ્તુત તેથી આ વર્તમાન વિરહદશાને અગે ચેતનના પ્રાણુ જવાને અથવા મૃતમય ભારરૂપ જીવન ધારણ કરવાનો તેને પ્રસગ પ્રાપ્ત થાય છે અને તેનુ કારણ માત્ર તે શુદ્ધચેતનાને વિરહદશામા રાખે છે તે જ છે આવા કારણોનુ પરિણામ તો એ થાય કે ચેતનજીને આ ભવમા જે સુદર સામગ્રીઓનો યોગ મળ્યો હોય તે સર્વે નકામો થઈ જાય અને ભવ હારી જવાનુ બની આવે, વિરહદશાને લઈને ચેતનાના પ્રાણુ તો ટકી શકે નહિ અને ચેતનજી તેની ગેરહાજરીમા અથવા તેની મૃતપ્રાય દશામા કુલટાઓનો પ્રસગ વધારે વધારે કરે, વળી ચેતના એક વખત મૃતપ્રાય થઈ ગયા પછી તેને ફરીવાર જીવન આપી જાગ્રત કરવામા બહુ મુશ્કેલી પડે છે, પ્રબળ પુરૂષાર્થની જરૂર પડે છે, આથી ચેતનાનો વિરહકાળ દૂર કરી તેને પતિપ્રસગ પ્રાપ્ત થાય, બન્ને અરસપરસ મળીને હેત પ્રીતથી વાતો કરે એવી સ્થિતિમા તેને મૂકવાની જરૂર છે ચેતનાની પાસે પતિ જો એક વખત આવે અને તેને બોલાવે અથવા તેની વાત એક વાર સાભળે તો તો પછી ચિંતાનુ કારણુ દૂર થઈ જાય, કારણુ કે ચેતનામાં એવી પવિત્રતા અને આકર્ષક શક્તિ છે કે તેના પ્રસગમા પડ્યા પછી ચેતનજી તેને કદિ વીસરી શકે એમ નથી આટલા માટે ગમે તેટલો પ્રયાસ કરી ચેતનાના પ્રાણુ બચાવવા ખાતર તેને વિરહદશારૂપ સર્પના મુખમાથી છોડાવી લઈ આ ભવમા મળેલી અનુકૂળ સામગ્રીઓનો યથાયોગ્ય લાભ લેવરાવી ચેતનજી ચેતનાને મંદિરે પધારે એવી ગોઠવણ કરવી જોઈએ ચેતનાના પ્રાણુ બચાવવા માટે બહારના ઉપચાર તદ્દન નકામા છે એ હવે પછી બતાવશે. સર્પ પવનનુ ભક્ષણ કરી તેના ઉપર પોતાનો નિર્વાહ ઘણા વખત સુધી કરી શકે છે એવી જે વિદ્વાનોની માન્યતા છે તે

ઉપર બહુ સારૂં રૂપક આનંદઘનજી મહારાજે અહીં મૂક્યું છે તે બરાબર સમજવું.

ટબાકાર આ ગાથાનો અર્થ કરતાં લખે છે કે પ્રાણપતિ વિના એટલે પ્રાણના સ્વામી પ્રીતિવલ્લભના વિયોગે તેની વલ્લભા કયા પ્રકારે પ્રાણ ધારણ કરે? એટલે એ નહિ જ જીવે એ અર્થ અર્થાંતરન્યાસથી દૃઢ કરે છે. મારા દશ પ્રાણને વિરહદશારૂપ સર્પ પીવે છે ત્યારે પ્રાણ કેમ જીવી શકે? છેલ્લી બે પંક્તિને ટબાકાર અર્થાંતરન્યાસ કહે તે યુક્ત જણાતું નથી. જ્યારે વિશેષ વાક્યનું સમર્થન સામાન્ય વાક્યથી થાય અથવા સામાન્યનું સમર્થન વિશેષથી થાય ત્યારે અર્થાન્તરન્યાસ અલંકાર થાય છે, એ અલંકારનો અત્ર પ્રયોગ જણાતો નથી. અર્થવિચારણા કરતાં ચેતના ન જીવે શામાટે તેનું કારણ છેલ્લી પંક્તિમાં આપ્યું હોય એમ લાગે છે. ટબાકારે એક વાત બહુ સુંદર બતાવી છે. દશ પ્રાણને દશ યતિધર્મ સમજવા. આ દશવિધ ધર્મરૂપ પ્રાણવાયુને વિરહઅવસ્થા પી જાય ત્યારે પછી પ્રાણી કેવી રીતે જીવી શકે. શુદ્ધ ચેતનાના પ્રાણરૂપ ખંતિ મદ્દવ અજ્જવાદિ ધર્મનું સ્વરૂપ અહીં આપ્યું છે તેનાં નામ માત્ર વિચારી જઇએ.

૧. ક્ષાંતિ–ક્રોધનો ત્યાગ.
૨. માર્દવ–માનનો ત્યાગ.
૩. આર્જવ–માયાનો ત્યાગ (સરલતા).
૪. મુક્તિ–લોભનો ત્યાગ (સંતોષ).
૫. તપ–બાહ્ય અભ્યંતર બાર પ્રકારનાં તપ કરવાં.
૬. સંયમ–પૃથ્વીકાય આદિકની વિરાધનાનો ત્યાગ રહે તેવી રીતે પ્રવૃત્તિ કરવી.
૭. સત્ય–સત્ય પ્રિય મિત અને હિત કરનારૂં વચન બોલવું.
૮. શૌચ–અલ્પ ઉપકરણ રાખવાં, ગુરૂકુળની સેવા કરવી.
૯. અકિંચનત્વ–ધન સુવર્ણાદિ પરિગ્રહનો અસ્વીકાર (ત્યાગ).
૧૦. બ્રહ્મચર્ય–દેવ મનુષ્ય અને તિર્યંચના સ્ત્રીપુરૂષસંયોગનો વિષયસેવનનો સર્વથા ત્યાગ.

* પં. આનંદસાગર મહારાજ લખે છે કે પોતાના પ્રાણનાશને પ્રસ્તુત કરી સાપણ વાયુનું ભક્ષણ કરી જાય એ સામાન્ય દૃષ્ટાન્ત તરીકે લઈ અર્થાન્તરન્યાસ કર્યો હોય એમ ધારી શકાય.

આ દશવિધ ધર્મમા એટલી મહત્વતા સમાયલી છે કે એનો સ્વીકાર કરવાથી શુદ્ધચેતના પ્રગટ થાય છે શુદ્ધચેતનાના એ ખરેખર પ્રાણરૂપ છે અને તેને વિરહદશા પી જાય ત્યારે પછી શુદ્ધચેતનાનુ જીવનસત્ત્વ સુકાઈ જાય છે અને તે અતિ અવ્યક્ત થતી જાય છે આ દશ ધર્મોને આદરવાની ખાસ આવશ્યકતા છે અન્ય પ્રસગે તેપર વિસ્તારથી વિચારણા થશે પ્રિય પતિ વગર શુદ્ધચેતના પોતાની શુદ્ધ બુદ્ધ ભૂલી ગઈ છે એનુ અત્ર કારણ સ્પષ્ટ સમજાય છે એના પ્રાણ પણ ટકી શકે નહિ એવી જ્યા દશા ખડી થઈ જાય ત્યા તેની શુદ્ધ બુદ્ધ તો ઠેકાણે કેવી રીતે રહી શકે?

शीतल पंखा कुमकुमा,
चंदन कहा लावे हो;
अनल न विराहनल *य है,
तन ताप †वढावे हो. पीया० ४

"(હે સખિ!) તુ ઠડા પદાર્થો, પખા, કપૂર ચદનનો ઘોળ વિગેરે શામાટે લાવે છે? એ તાપ નથી પણ વિરહાનળ છે (તેથી ઉપરોક્ત પદાર્થો તો ઉલટા) શરીરનો તાપ વધારે છે"

ભાવ-પ્રથમ વિરહી સ્ત્રીની અપેક્ષાએ આ ગાથાનો અર્થ કરીએ હે સખિઓ! મારા પતિના વિરહને લઈને મારા શરીરમા જ્વાળા ઉઠે છે. મને સખ્ત ગરમી મારા શરીરના પ્રત્યેક અવયવમા લાગે છે તેને શાત કરવા માટે તમે કપૂર ચદનનો ઘોળ અને બીજા શીત ઉપચારના પદાર્થો લાવો છો અને મને પખો નાખો છો પણ તેમ શામાટે કરો છો? તમે સાધારણ રીતે કોઇને દાહજ્વર થયો હોય અથવા તાપ આવ્યો હોય ત્યારે જેમ માથાપર ચદનનો લેપ કરે,

* य ને બદલે માત્ર છાપેલી બુકમા ये છે સર્વ પ્રતોમા य પાઠ જ છે

† બઢાવે ને માટે કોઇક જગ્યાએ વઢાવે લખ્યુ છે व અને બનો અભેદ સર્વત્ર જણાય છે

૪ શીતલ=ઠડા પદાર્થો પખા=પવન નાખવાના પખા કુમકુમા=કપૂર વિગેરે શીતળ પદાર્થો ચદન=ચદનનો ઘોળ કહા=શુ, શામાટે, અનલ=અગ્નિ. ન=નથી વિરાહનલ=મદન જ્વર, વિરહાગ્નિ य=આ, એ. है=છે તનતાપ=શરીરનો તાપ, ગરમી બઢાવે=વધારે છે

પવન નાખે, શરીરે બાવનાચંદનનો લેપ કરે અને તેવા અનેક પ્રકારના બાહ્ય શીત ઉપચાર કરી શરીરને શાંતિ થાય તેવા પ્રયોગો કરે તેમ કરો છો, પણ તેમ કરવામાં તમારી મોટી ભૂલ છે. તમે મારા શરીરમાં થતા દાહને સામાન્ય પ્રકારનો અનળ (ગરમી-તાપ) સમજો છો, પણ તે તેમ નથી; એ તો વિરહાનળ છે, સ્ત્રીને પતિવિરહથી થતો અગ્નિ છે, કામજ્વર છે અને તેથી તેને શાંત કરવાને માટે તમે જે જે પદાર્થો લાવો છો તે તેને ઉલટા વધારે ઉદ્દીપન કરે છે. મદનજ્વરને શીત ઉપચારના પદાર્થો વધારે છે, કારણ કે તેનાથી રતિપતિ વધારે વધારે સાંભરે છે અને પતિવિરહની વેદના વધારે થાય છે; આથી તમે જે ઉપચાર કરો છો અથવા સૂચવો છો તે મારી વિરહાગ્નિ શાંત કરવાને બદલે તેને વધારી મૂકે છે, તમારા કરેલા બાહ્ય ઉપચારો જે હેતુથી તમે કરો છો તે હેતુ પાર પાડવાને બદલે ઉલટા તેઓ તેનાથી વિરૂદ્ધ કામ કરે છે; અંતરનો દાહ બાહ્ય ઉપચારથી મટી શકતો નથી.

શુદ્ધચેતનાને અંગે હવે આ વાત વિચારીએ. હે શ્રદ્ધા સખિ! જેમ વિરહાતુર સ્ત્રી કામાગ્નિથી બળી જતી હોય તેને બાહ્ય ઉપચારથી કોઈ પણ પ્રકારનો લાભ થતો નથી, ઉલટી તેનાથી તેની વિરહવ્યથા વધારે થતી જાય છે, તેમ મારા નાથ મારે મંદિરે પધારતા નથી અને તેથી મારા મનની વ્યથા વધતી જાય છે, તેવે પ્રસંગે તમે બાહ્ય ઉપચાર કરી મને શાંત કરવા ઈચ્છો છો અને તેમ કરી તમારો સખીધર્મ બજાવો છો પણ એમાં કાંઈ વળવાનું નથી, એથી મારો વિરહાનળ બુઝાઈ જવાનો નથી અને એથી મને શાંતિ થવાની નથી. તમે સારી રીતે જાણો છો કે મારા શરીરમાં અત્યારે જે પીડા થાય છે તે સામાન્ય પ્રકારની નથી, ઉપર ઉપરની નથી પણ અંતરંગની છે અને તેને શાંત કરવા માટે તમે જે ઉપાય સૂચવો છો તે તદ્દન નકામા છે, ઉલટા મારી પીડા વધારનારા છે અને મને વધારે ઉદ્દીપન કરનારા છે.

ચેતનજી અનાદિ કાળથી પ્રસંગે પ્રસંગે બાહ્ય ઉપચારો તો કર્યા કરે છે, પણ શુદ્ધચેતનાની વિશિષ્ટ દૃષ્ટિએ જોતાં તો તે શુદ્ધચેતનાને વધારે દુઃખ દેનાર જ નીવડે છે. અવારનવાર ચેતનજી કુલટા સ્ત્રીઓનો પ્રસંગ મૂકી કાંઈક માર્ગપર આવવા યત્ન કરે છે અને તે

વખતે અભિમાનથી કે માયાથી બાહ્ય ક્રિયાઓ કરે છે, કીર્ત્તિ ખાતર દાનાદિ આપે છે, પણ તેથી ચેતનાનો વિરહાગ્નિ શાંત થતો નથી. સહજ પુણ્યબંધ થાય તો તે પણ શુદ્ધચેતનાની અગ્નિને તો વધારે ઉદ્દીપન કરે છે. શુદ્ધચેતનાની દૃષ્ટિએ વિરહાગ્નિ શાંત થાય તેવા સંયમ યતિધર્માદિ સમ્યક્ત્વપૂર્વક આચરવામાં આવે, યોગમાર્ગમાં પ્રવેશ કરવામાં આવે, નિરિચ્છકપણે બાર પ્રકારના બાહ્ય અભ્યંતર તપ કરવામાં આવે અને શમદમાદિ અંતરંગ ઉપચાર કરવામાં આવે ત્યારે જ તેનો અગ્નિ શાંત થાય તેમ છે. બાહ્ય જ્વર થયો હોય તો તે બાહ્ય ઉપચારથી મટી શકે છે, શમી જાય છે, પણ અંતરનો જ્વર તો અંતરંગ ઉપાયોથી જ મટે છે. બહુ તત્ત્વદૃષ્ટિથી જોવામાં આવશે તો જ સમજી શકાશે કે ચેતનાને વધારે ત્રાસ આપે તેવા બાહ્ય ઉપચારો જ ઘણી ખરી વખત કરવામાં આવે છે. બહુધા તો ઉપચાર કરવામાં જ આવતા નથી, ચેતનાને વિસારી મૂકવામાં આવે છે, ભૂલી જવામાં આવે છે, ઉપેક્ષા કરીને બાજુપર નાખી મૂકવામાં આવે છે, કદિ કોઈવાર તેના તરફ નજર કરવામાં આવે છે અને તેના અગ્નિને શાંત કરવા માટે ઉપચાર કરવામાં આવે છે તો તે પણ બહુધા તેને વધારે નુકશાન કરનાર હોય તેવા જ હાથ ધરવામાં આવે છે. શુદ્ધચેતના અને ચેતનના સંબંધનું અજ્ઞાન, ચેતનજીની વાસ્તવિક સ્થિતિનો અધુરો અથવા અપૂર્ણ ખ્યાલ અથવા તેવા ખ્યાલની તદ્દન ગેરહાજરી અને વસ્તુસ્વરૂપ સાથે ચેતનના સંબંધની અને પ્રત્યેક કાર્યની ચેતનાપર થતી અસર સંબંધી સમજણની ગેરહાજરી આનું કારણ છે. બાહ્ય ઉપચાર કોઈ કોઈવાર કરવામાં આવે છે તે પણ ચેતનાને લાભ કરનાર થતા ન હોવાથી અને ઉલટા તેનો તાપ વધારનારા થતા હોવાથી તે કહે છે કે હે સખિ! હું તો મારી શુદ્ધબુદ્ધ હવે તો ભૂલી ગઈ છું.

આનંદઘનજી મહારાજે કેટલીક જગોપર વ્યવહારને લક્ષ્યમાં રાખી નિશ્ચયને પોષણ આપ્યું છે એમ જે કહેવામાં આવ્યું છે તેનો આ ગાથા એક ખાસ નમુનો છે. બાહ્ય ઉપચાર શુદ્ધચેતનાના વ્યાધિને વધારનાર છે એમ કહેવામાં બહુ વિશુદ્ધ તાત્ત્વિક અપેક્ષા-ધ્યાનમાં રાખવામાં આવી છે અને એ અપેક્ષા તેઓના પદમાં ઘણી જગોએ ધ્યાનમાં રાખવી પડે છે. અહીં લૌકિક વ્યવહારની જગોએ

ધાર્મિક વ્યવહાર વિલક્ષણ રીતે ગોઠવવામાં આવ્યો છે. વ્યવહાર અને નિશ્ચય બંનેને સમજનાર, તેમાં વિરોધ નહિ પણ સામ્ય અવલોકનાર આવી ગાથાઓનું રહસ્ય સમજી શકે છે. હજુ સામાન્ય ખ્યાલ એવો છે કે વ્યવહારને અને નિશ્ચયને વિરોધ છે. આ ભ્રાંતિજનક જ્ઞાન છે. એ દેખીતા વિરોધમાં જે અવિરોધ દેખી શકે તેજ તત્ત્વજ્ઞાન પામી શકે તેમ છે અને સૂક્ષ્મ દૃષ્ટિએ જોતાં એક પણ બાબતમાં વસ્તુતઃ વ્યવહાર અને નિશ્ચયને વિરોધ છેજ નહિ એમ ભાર મૂકીને કહી શકાય તેમ છે.

ટબાકાર પણ આ ગાથાનો અર્થ બહુ સુંદર કરે છે. અર્થ લગભગ સરખોજ છે. તેઓ લખે છે કે સખીઓએ ચેતનાના પ્રાણ જતા જાણીને તેનો વિરહાનલ બુઝાવવાને શીતલોપચાર કરવા માંડ્યા એટલે અનાદિ મિથ્યાત્વી જીવ યથાપ્રવૃત્તિકરણે આવ્યો અને કદાચ તે ઉપચાર ચાલુ રહે તો તે અપૂર્વકરણે પણ આવે. આવા બાહ્ય ઉપચાર કરતી સખીને ચેતના કહે છે કે હે ભોળી સખિ! તું ચંદન બરાસનું વિલેપન શું કરવા લગાડે છે? એ તો બાહ્ય અગ્નિના ઇલાજ છે, પણ મને થાય છે તે બાહ્ય અગ્નિ નથી પણ વિરહાગ્નિ છે, તેથી શીતળ પંખા કુમકુમાદિ તો મારી આગને વધારશે, ઘટાડી શકશે નહિ. ચંદન પંખા વિગેરેથી પતિસ્મરણ થશે તેથી તો મદન વધારે ઉદ્દીપન થશે, કારણ કે તે સર્વ મદનોદ્દીપક છે. જ્યાંસુધી સમ્યક્ત્વવાન્ આત્માનો મને મેળાપ ન થાય ત્યાંસુધી પંખાદિકથી શું સિદ્ધતા થવાની છે. ટબામાં બાહ્ય ઉપચારને યથાપ્રવૃત્તિકરણ સુધીની હદમાં રાખ્યા છે અને ચેતનજીનો મેળાપ સમ્યક્ત્વપ્રાપ્તિથી થાય છે એમ જે બતાવ્યું છે તે બરાબર વિચારીને સમજવા યોગ્ય છે અને તે વાતને અને ઉપર કરેલા અર્થને બરાબર સામ્યતા છે એમ વિચારી ઘટાવવું. ટબાકારે વિરહકાળ અપૂર્વકરણ સુધી ગણ્યો છે તે વાત એક રીતે બરાબર મળતી આવે છે. માત્ર બાહ્ય ઉપચારની ઉપર જે દશા વર્ણવી છે તે સમ્યક્ત્વપ્રાપ્તિ પછી પણ કેટલીક વાર બનવા જોગ છે, પણ તેનો કાળ પરિમિત હોય છે, એટલો ભેદ સમજી જવામાં આવે તો ટબાકારનો અને પ્રથમ લખેલો અર્થ એક બીજાને બરાબર અનુરૂપ છે એમ સમજાશે.

फागुण चाचर* एक निसा,
होरी सीरगानी हो;
मेरें मन सब दिन जरै,
तनखाख उडानी हो. पीया० ५.

"હોળી ખેલનારા અને ગાનારાની ટોળી ફાગણ માસમાં એક રાત્રે હોળી સળગાવે છે (પણ) મારા મનમા તો દરરોજ હોળી સળગ્યા કરે છે અને શરીરની રાખ કરીને ઉડાવે છે."

ભાવ–ફાગણ માસમા હોળી ખેલનારા પુરૂષો તથા સ્ત્રીઓ ગાયન ગાય છે, વસતોત્સવ કરે છે અને ફાગણ સુદિ પૂર્ણિમાની રાત્રે હોળી સળગાવે છે, પણ મારા મનમા તો દરરોજ હોળીના ભડકા ઉઠે છે. પતિ મારે મદિરે પધારી મને આનદ આપતા નથી અને મારો વિરહાનળ શાત કરતા નથી તેથી મારા મનમા તો વિરહાનળના ભડકા રાતદિવસ દરરોજ ઉઠ્યા કરે છે મારા પતિનો વિરહ મટે તો જ મારો અતરદાહ મટે તેમ છે. હોળીને બીજે દિવસે ધૂળી પડવો હોય છે તે દિવસે રાખ ઉડાડવામા આવે છે, પણ મારા મનમા જે હોળી સળગે છે તે તો મારા શરીરની રાખ કરીને ઉડાવી દે છે, મારૂ સ્વરૂપ બળી બળીને રાખ જેવુ થઈ ગયુ છે અને વાસ્તવિક રીતે તે રાખ ઉડાવવામા આવે છે મારી એવી ખરાબ દશા થઈ છે કે જાણે હુ મૃતપ્રાય જીવન ધારણ કરૂ છુ ચેતનજીની આવી જ દશા છે એની ચેતનાને અગે વર્તના જોઈએ તો તે કદિ ચેતનાને યાદ કરતા નથી તેથી ચેતનાના અતરગમા વિરહદાહ એટલો વધ્યા કરે છે કે છેવટે ચેતનાનુ સ્વરૂપ ધૂળમા મળી જવા જેવુ થાય છે વર્તમાન દશામા ચેતનાના સ્થૂળ શરીરની કલ્પના કરવામા આવે તો તેને અતરની પીડા એટલી સખ્ત થાય છે કે તેને પરિણામે તેને

* ચાચર ને બદલે 'ચાચરી' એવો પાઠાતર એક પ્રતમા છે તે ઠીક છે, કારણ કે સસ્કૃતમા ગાનાર ટોળીને ચર્ચરી કહે છે

૫ ફાગુણ=ફાગણ માસમા ચાચર=ગાનારની ટોળી એક નિસા=એક રાત્રે હોરી=હોળી, આગ સીરગાની=સળગાવી, સળગાવે છે સબ દિન=દરરોજ જરે=સળગે તન=શરીરની ખાખ=રાખ ઉડાની=ઉડાવે છે, ઉડી ગઈ

જે દાહ થાય તેથી સ્થૂલ શરીર બળી જાય અને તેને લઇને તેના શરીરની રાખ ઉડે એ તદ્દન સમજી શકાય તેવી હકીકત છે. હોળીનો એક રાત્રિનો ભડકો જોયો હોય તેને ખબર પડે કે જેના શરીરમાં રાતદિવસમાં ભડકા ઉઠ્યા કરે તેના અંતે શા હાલહવાલ થાય? આર્યહૃદય પતિ સન્મુખ નિરંતર અનન્ય ભાવથી રહે તેને જ્યારે આશ્રય ન મળે ત્યારે તે બળી જાય છે, સડી જાય છે, દટાઈ જાય છે. શુદ્ધચેતનાનું સ્વરૂપ વિચારી તેનો દાહ ઓલવવા ચેતનજીએ પોતાની ફરજ યાદ કરવી જોઇએ.

ટબાકાર આ ગાથાનો અર્થ કરતાં લખે છે કે ચાચર પુરૂષોએ ફાગણ માસમાં એક રાત્રે હોળી સળગાવી—ગાઈ. મેં તે ચાચર પુરૂષોને કહ્યું કે તમારો તો આ હોળી સળગાવવાનો દેખાવ માત્ર છે, વાસ્તવિક નથી; પણ મારા પતિના વિરહે મારા મનમાં તો રાતદિવસ હોળી સળગે છે અને તેને લીધે શુદ્ધ સ્વરૂપ ચિંતવનરૂપ મારૂં શરીર બળીને તેની રાખ થઈ તે પણ ઉડી ગઇ એટલે રાખ પણ રહી નહિ, અર્થાત્ સુમતિની કુમતિ થઇ ગઈ. અહીં રાખ પણ રહી નહિ એ અર્થ કરવામાં રૂપકને સારી રીતે વધારેલ છે. એક બીજા ટબામાં જરા જૂદી રીતે અર્થ કર્યો છે. હોરી એટલે હોરીરાગ અને સીર એટલે મસ્તક. ગાની એટલે ગાઈ. શરીરમાં મસ્તક વિગેરે હોય છે તેથી તેનો અર્થ પુરૂષ કરવો. ચાચર પુરૂષે એક રાત્રે હોરી ગાઈ તેને મેં કહ્યું કે હે ચાચર પુરૂષો! તમે આ અવસરે હોરી ગાઓ છો પણ મારા મનમાં તો રાતદિવસ હોળી સળગે છે. અહીં હોરી શબ્દપર શ્લેષ કર્યો છે એ અર્થ પણ વિચારવા યોગ્ય છે. હોળી એવી સળગે છે કે તેની રાખ પણ છેવટે રહેતી નથી, ઉડી જાય છે. એટલે શુદ્ધચેતનાની ગંધ પણ રહેતી નથી, નામ નિશાન પણ પાછળ રહેતું નથી. પતિવિરહે સ્ત્રીશરીરની કેવી દુર્દશા થાય છે તેનો અત્ર નમુનો બતાવ્યો છે. આ સર્વ અર્થો વિચારવા યોગ્ય છે. આવી ચેતનાની દશા થઇ છે તેને લીધે તે પોતાની શુદ્ધ બુદ્ધ ખોઈ બેઠી છે અને વિરહાશ્રુથી ન્હાઇ ગઈ છે. આવા પ્રસંગને લીધે અત્યાર સુધી શુદ્ધચેતનાનું નામ મતિ હતું, કદાચ તેની સાથે કુ ઉપસર્ગ શોભે પણ સુ તો ઘટે તેમ નહોતો.

समता *महेल विराजहै,
†वाणी रस रेजा हो,
*वलि जाउं आनंदघन प्रभु,
‡अैसे निठुर न व्हेजा हो. पीया० ६

“સમતાના મદિરમા બીરાજીને વચનવિલાસનો રસ ચલાવજો. હે આનદઘન પ્રભુ! (તે સ્થિતિમા) તમારા ઓવારણા લઉ, (પણ હવે પછી અત્યારે છો) તેવા કઠોર થશો નહિ”

ભાવ-શુદ્ધચેતના કહે છે કે હે મારા આનદઘનપ્રભુ! (ચેતનજી જ્યારે શુદ્ધ દશામા આવે ત્યારે ચિદાનદઘનસ્વરૂપ છે તેથી તે સ્વરૂપને ઉદ્દેશી તે નામથી અત્ર તેનો વાસ્તવિક રીતે નિર્દેશ કર્યા છે) આપ હાલ માયામમતાના મદિરમા દાખલ થઈ ત્યા વિષયકષાયની વાતો કરો છો તેને બદલે હવે સમતાના મદિરે પધારી ત્યા બીરાજી એટલે સ્થિરતા પ્રાપ્ત કરી આપની વાણીનો વિલાસ કરજો ત્યા પધારી આપ નિગોદનુ સ્વરૂપ, જીવની ગતિ આગતિ, ષટ્દ્રવ્ય, નવતત્ત્વ, મોક્ષના સુખ વિગેરે વિષયોપર વાણીવિલાસ કરી આપનુ સ્વરૂપસિદ્ધપણુ વિચારશો અને વિષયકષાયના કીચડમા રગદોળાવાને બદલે આવી સુદર વાણીના રસમા રેલાઇ જજો હે મારા નાથ! જ્યારે આપ આવી અતિ સુદર દશા ધારણ કરશો ત્યારે આપ વર્તમાન મિથ્યાત્વદશા મૂકી દઈ યોગમાર્ગમા પ્રગતિ કરશો, સુમતિનો મહેલ શોભાવશો અને મારો વિરહકાળ તરતમા જ પૂરો થશે એ વિચારથી મને પણ ત્યારે બહુ આનદ આવશે. આપ આવા સદ્ગુણ-

* મહેલને બદલે ‘ઘર’ શબ્દ એક પ્રતમા છે અર્થ એક જ છે
† ‘વાણી રસ વેજે હો’ આ પ્રમાણે પાઠ બે પ્રતમા છે
* ‘બલિહારી આનદઘન પ્રભુ’ એ પ્રમાણે પાઠ ઉપરની બન્ને પ્રતોના છે
‡ ‘એસે નહિ વેહેજો’ એ પ્રમાણે પાઠ એજ બન્ને પ્રતોમા છે આ મોટા પાઠાતરને લઈ અર્થ કરવામા અગવડ આવે તેવુ છે

§ સમતા મહેલ=સમતાના મદિરે બિરાજહૈ=બીરાજીને વાણીરસ=વચનવિલાસનો રસ રેજા હો=ચલાવજો. વલિ જાઉ=ઓવારણા લઉ, [illegible], આનદઘનપ્રભુ=આનદસ્વરૂપ મારા નાથના ઐસે=આવા. નિઠુર=કઠોર ન વ્હેજા હો=ન થશો

શિરોમણિ મારા નાથ આનંદ આપનાર વિદ્યમાન છો તેથી મનમાં બહુ હર્ષ થાય છે અને તે હર્ષના આવેશમાં મારી આગંતુક શુભ સ્થિતિપર વિચાર કરીને હું તમારાં ઓવારણાં લઉં છું, તમને વધાવી લઉં છું, તમારાં લુંછણાં લઉં છું અને માત્ર એટલું જ કહું છું કે હે મારા પ્રભુ! આપ અત્યારે જેવા મારા ઉપર નિષ્ઠુર થયા છો, જેવા કઠોર થયા છો, જેવા નિર્દય થયા છો, તેવા હવે પછી ફરીને થશો નહિ, મારી સામું કૃપા કરીને જોશો અને મારો વિરહકાળ ભાંગી નાંખશો, સુમતિના મંદિરે પધારશો અને સર્વ પ્રકારે આનંદ આનંદ થઈ જાય એમ કરશો. અત્યારે તો આપ એટલા બધા કઠોર થઇ ગયા છો કે મારી સામું નજર પણ કરતા નથી, હું આપની શુદ્ધ પ્રિય ભાર્યા છું એવો આપના મનમાં ખ્યાલ પણ આવતો નથી. (લુંછણાં લેવાં એ વધાવી લેવાની અથવા આવકાર આપવાની પ્રાચીન પદ્ધતિ છે.)

આ ગાથાના અર્થના સંબંધમાં ટબાકાર લખે છે કે "હે શ્રદ્ધા! મતિના મહેલમાં આવી શુદ્ધ આત્મરાજ બીરાજે ત્યારે હું કુમતિની સુમતિ થઇ ગઇ. અત્યાર સુધી મારો ચઉગતિરૂપ મહેલ હતો તેને બદલે હવે જયારે હું મતિની સુમતિ થઇ ત્યારે શુદ્ધ સ્યાદ્વાદમતાનુયાયી ચારિત્રદ્વાર પ્રવેશે મુગતિમહેલમાં બીરાજમાન શ્રી અરિહંત (ત્યાં અરિહંત તથા સિદ્ધ બન્ને બીરાજમાન છે પણ અહીં અરિહંતનું કથન છે.) ભગવાનની વાણીરસના રેજા એટલે તરંગ એવા હે આનંદઘન પ્રભુ! તમારી બલી લઉં; હવે તમે અગાઉ વર્ણન કર્યા તેવા અશુદ્ધોપયોગી ન થજો." ટબાકારે આ અર્થ કરવામાં પોતે મતિની સુમતિ અને કુમતિ એવા બે વિભાગ પાડી જે અર્થની શરૂઆત કરી છે તેનો ભાવ છેવટ સુધી ટકાવી રાખ્યો છે. રેજાનો અર્થ તરંગ થાય છે તે ટબાકારનિર્દિષ્ટ છે. વાણીરસરેજાને એક સંબોધનરૂપ આપી તેને આનંદઘન પ્રભુનું વિશેષણ બતાવ્યું છે અને ઐસે શબ્દનો અર્થ ઉપર વર્ણન કર્યું તેવા અશુદ્ધોપયોગી આત્મા એમ કર્યો છે. આ અર્થ પણ બહુ સુંદર છે, વિચારવા લાયક છે અને ગંભીર આશયને ખોલી બતાવનાર છે.

મારા ગુરૂશ્રી પં. ગંભીરવિજયજીએ આ ગાથાનો અર્થ કરતાં એમ કહ્યું હતું કે આ ગાથાના પ્રથમના બે પદ ચેતનજી બોલે છે. હે સમતા!

અમે તારે મદિરે બીરાજશુ અને વાણીનો વિલાસ ચલાવશુ તેના જવાબમા સુમતિ કહે છે કે હે મારા આનદઘન પ્રભુ! તમારી આ વાત સાભળીને હુ તમારા ઓવારણા લઉં છુ અને તમને આવી રીતે મારા મદિરમા પધારવાનુ વચન આપતા સાભળીને એટલુ જ કહું છુ કે આપ અત્યાર સુધી છો તેવા મારા તરફ કઠોર થશો નહિ આ અર્થને આપણે વિચારીએ અહીં ચેતનજી પ્રથમ કહે છે કે હે સુમતિ! અમે તારા મદિરમા છેવટે બીરાજશુ હુ ભવ્ય છુ, મોક્ષનો કામી છુ, પણ હજુ મારૂ આત્મવીર્ય સ્ફુરણા પામ્યુ નથી તેથી અહી રખડ્યા કરૂ છુ, પણ અતે તો તારી સાથે જ બીરાજવાનો છુ જ્યારે તારા મહેલમા બીરાજીશ ત્યારે લોકાલોકભાસ્કર કેવળજ્ઞાન પણ છેવટે થશે અને અમે પછી નયનિક્ષેપ નિગોદાદિના સ્વરૂપની પ્રત્યક્ષ દેખાતી સમજાતી વાતો કરશુ આવી રીતે મારા તારા સ્વરૂપની વાતો કરશુ ત્યારે બહુ આનદ થશે અને તારા વિરહની પીડા ભાગી જશે અને અત્યાર સુધી તેં જે દુ ખ સહન કર્યુ છે તેનો બદલો વળી જશે. સુમતિ જવાબમા કહે છે કે શુદ્ધ દશામા અપૂર્વ આનદસમૂહ આપનાર મારા પ્રભુ! તમારી એ સ્થિતિપર ખ્યાલ રાખીને હુ તમારા ઓવારણા લઉં છુ મારૂ સ્વરૂપ અનાદિકાળથી ધૂળ મળી ગયુ છે અને વિરહાગ્નિ મને બાળ્યા કરે છે પણ હવે તેનો છેડો આવવાનો છે તે વિચારથી મને હર્ષ આવે છે અને તેના ચિહ્ન તરીકે હુ તમારા લુછણા લઉં છુ નાથ! એમ હોય તો ભલે આપ મોડા વહેલા પધારજો આપ જરૂર પધારવાના છો એ વિચારથી મારા મનમા નિરાત થઈ છે, પણ મારા સ્વામી! આપ અત્યાર સુધી મારા તરફ કઠોર થઇને બેઠા હતા તેવા તો હવે રહેશો નહિ, થશો નહિ, એટલી મારી આપને ખાસ વિજ્ઞપ્તિ છે આ પ્રમાણે અર્થ બહુ સુદર થાય છે, પણ આખુ પદ શુદ્ધચેતના બોલે છે તેને બદલે છેલ્લી ગાથામા એકદમ સુમતિ આવી જાય છે અને શુદ્ધચેતનાની બોલેલી પાચ ગાથા પછી ચેતનજી બોલે છે એમ ધારવામા જરા પ્રક્રમભગ થાય છે, તેથી બની શકે તો ચેતનના મુખમા જ એ શબ્દો મૂકવા જોઈએ તેથી પ્રથમ અર્થ અત્ર બતાવ્યો છે ત્રણે અર્થ યોગ્ય આશય દર્શાવનાર છે તેને લક્ષપૂર્વક વિચારવા

આખા પદમા જે એક ભાવ ઝળકે છે તે એ છે કે ચેત

નજીએ પોતાની વાસ્તવિક શુદ્ધ દશા યાદ કરી તેમાં રટણ કરવું જોઇએ અને શુદ્ધ દશાને અને તેને જે વિરહ (વિયોગ) થયલો છે તેનો અંત લાવવો જોઇએ. શુદ્ધ વિમળા દશામાં પરમ પવિત્ર સદ્દગુણનિધાન ચિદાનંદઘનસ્વરૂપ નિરંજન નિર્લેપી ચેતનજી હાલ તો પરભાવમાં એવા ફસાઈ ગયા છે કે તેને બીજું કાંઈ સુજતું નથી, બીજા તરફ તેનું ધ્યાન પણ જતું નથી અને બીજી બાબત તરફ દૃષ્ટિનિક્ષેપ પણ થતો નથી. આ અતિ ખેદજનક સ્થિતિનો કોઈ પણ પ્રકારે અંત જરૂર લાવવો જોઇએ અને શુદ્ધ દશા પ્રગટ કરવા યોગ્ય પ્રયાસ અને યત્ન કરવો જોઇએ.

પદ બેંતાળીશમું–રાગ સારંગ અથવા આશાવરી.

अब हम अमर भये न मरेंगे; अब०
या कारण मिथ्यात दीयो तज,
क्युं कर देह धरेंगे. अब० १.

"હવે અમે અમર થયા છીએ (તેથી) મરશું નહિ, જે કારણ માટે મિથ્યાત્વને તજી દીધું છે. હવે અમે શું ફરીથી દેહ ધારણ કરશું?"

ભાવ–ઉપરના પદમાં જણાવ્યું તેમ શુદ્ધચેતનાની વાત સાંભળીને ચેતનજીએ કહ્યું કે હવે અમે સમતાના મહેલમાં બીરાજશું અને વાણીવિલાસના તરંગ લગાવશું. આ ભવિષ્ય કાળમાં કરવાના કાર્યની માર્ગનિરીક્ષણા કર્યા પછી ચેતનજીને જરૂર વિચાર થાય તે સ્વાભાવિક છે. એવા વિચારને પરિણામે તેને હવે નિર્ણય થયો કે માયામમતાનો સંગ મૂકી દેવો એ જ બધી વાતે ઉચિત છે, કારણ કે એમ કરવાથી શુદ્ધ પતિવ્રતા પોતાના ઘરની સ્ત્રીની અપ્રીતિ થાય છે અને પોતે સંસારચક્રમાં રખડી અનેક પ્રકારનાં દુઃખો સહન કરે છે. આવા નિર્ણયને પરિણામે ચેતનજી શુદ્ધ માર્ગપર આવવાનો વિચાર કરે ત્યારે તેના મનમાં એક પ્રકારનું સ્વાસ્થ્ય આવી જાય છે, તેને એમ

---

૧. અબ=હવે. હમ=હું અથવા અમે. અમર=જેમાં મરવાનું નથી તેવો. ભયે=થયો છું. ન મરેંગે=નહિ મરૂં. યા=જે. તજ=તજી. દીયો=દીધો. ક્યુંકર=શું હવે ફરીથી. દેહ=શરીર. ધરેંગે=ધારણ કરીશ.

થઈ જાય છે કે હવે પોતે આ સસારના ફાસામાથી નીકળી ગયો, જરામરણના દુ ખથી રહિત થઈ ગયો અને સર્વ પીડાથી મુક્ત થઈ ગયો એવી સ્થિતિમા એટલે કે જ્યારે હજુ તે માર્ગપર આવવાના વિચાર કરે છે અને નિર્ણય કરે છે તે વખતે તેના અતરમાથી જે ધ્વનિ ઉઠે છે તે અત્ર બતાવેલ છે

પ્રાણીને સસારમા સર્વથી મોટો ભય મરણનો છે અહી અનેક પ્રકારની પ્રવૃત્તિ કરી સુખદુ ખ વેઠી સમાર જમાવે પણ તે સર્વને છોડી દઈને કયારે ચાલ્યા જવુ પડશે તે પોતે જાણતો નથી મોહનીય કર્મના પ્રચુરપણાથી તેની મોહદશા એવી મજબૂત થઈ ગઈ હોય છે કે પોતે સમારને વળગતો જાય છે અને સસાર પોતાને છોડતો નથી એમ તે સમજે છે આવી ગાઢ અજ્ઞાનદશાને અગે તેને મરણનો બહુ ભય લાગ્યા કરે છે, કારણ કે મૃત્યુ જમાવટ કરેલી સર્વ સ્થિતિનો એકદમ સર્વથા નાશ કરનાર છે, તેથી સ્વાભાવિક રીતે જ્યારે તે સમજણો થાય ત્યારે તેના મનમા એવી વૃત્તિ થાય કે કોઈ એવો ઉપાય રચવો જોઈએ કે જેથી જન્મમરણની ઉપાધિ મટી જાય. સસારમાં દીર્ઘાયુષી થવા તે અનેક પ્રકારના યોગ્ય અયોગ્ય પ્રયત્નો કર્યા કરે છે જ્યારે તેને સમતાના મહેલમા બીરાજવાનો વિચાર થયો ત્યારે તેની સર્વ અવસ્થા તપાસતા તેના મનમા ખાત્રી થઈ કે આ માર્ગ પકડવાથી જન્મમરણની ઉપાધિ મટી જશે આવી રીતે સમતાના મહેલમા બીરાજવાની ઇચ્છાનુ પરિણામ શુ થશે તે બતાવતા પોતે ઉદ્ગાર કાઢે છે હવે અમને અમરપણાનો માર્ગ મળ્યો છે, તેથી અજ્ઞાનદશામા અમે અત્યાર સુધી અનત મરણો કર્યાં તે હવે નહિ કરીએ હવે તો આત્મા કોણ છે? તેનુ સુખ શુ છે? કયા છે? કેવી રીતે મળી શકે તેમ છે? વિગેરે સર્વ બાબતોની સમજણ પડી અને તેના પરિણામે યોગ્ય માર્ગ ગ્રહણ કરવાથી ચેતનજી પોતે અજર અમર થઈ જવાના છે એમ નિર્ણય થતા ભવિષ્યમા વર્તમાનનો આરોપ કરી પોતે અત્યારે જ અમર થઇ ગયા છે એમ કહે છે આવી રીતે જ્યારે અમે અમર થયા છીએ ત્યારે તેના અનિવાર્ય પરિણામ તરીકે હવે અમે અત્યાર સુધી કર્યા તેવા મરણો કરશુ નહિ એમ કહે છે અત્યાર સુધી અમે મરણો કરતા હતા તેનુ કારણ મિથ્યાજ્ઞાન–અજ્ઞાન હતુ, એ ખોટો

માર્ગ ગ્રહણ કર્યો હતો તેને લીધેજ અત્યાર સુધી મરણનાં દુઃખો સહન કરવાં પડતાં હતાં. મિથ્યા માર્ગના આદરથી પ્રાણી વસ્તુસ્વરૂપ ઓળખી શકતો નથી અને તેને પ્રાપ્ત કરવાનો સાચો પ્રયત્ન કદિ કરતો નથી. હવે જ્યારે તે મિથ્યા માર્ગને છોડી દીધો છે અને તેનું સ્વરૂપ સમજાઈ ગયું છે ત્યારે શું ફરીવાર તેને અંગે પણ લગાડશું? શું અમારામાં એટલી સાધારણ બુદ્ધિ પણ નથી કે કુમાર્ગને કુમાર્ગ તરીકે ઓળખ્યા પછી પણ તેને વળગી રહીએ? ત્યારે મરણનાં કારણને ઓળખી તેનો જ્યારે અમે ત્યાગ કર્યો છે ત્યારે મરણ ક્યાંથી આવશે અને આવશે તો તેને કોણ સંઘરશે!

વસ્તુસ્થિતિ કેવી વિપરીત છે તેનો અહીં જરા પ્રાસંગિક વિચાર થઈ આવે છે. આ પ્રાણી સુગુરૂના ઉપદેશથી, સુશાસ્ત્રના અધ્યયનથી અને ધર્મકથાના વ્યાખ્યાનશ્રવણથી મિથ્યા માર્ગ કયો છે અને કેવો છે અને કેવાં પરિણામ નીપજાવનારો છે તે જાણે છે, સમજે છે અને કોઈ કોઈ વાર તેનાપર વિચાર પણ કરે છે, છતાં તેનો ત્યાગ કરી શકતો નથી. તે સમજે છે કે સાયામમતાના માર્ગો કુટિલ છે, વિષયકષાયના માર્ગો અંધારાવાળા છે, પ્રમાદ વિકથાના માર્ગો આડાઅવળા છે અને સ્થૂલ પૌદ્ગલિક ગૃદ્ધિના માર્ગો ખાડા ટેકરાવાળા છે; એ સર્વ કુમાર્ગો છે, મિથ્યા માર્ગ છે એમ જાણવા છતાં પણ તેના ઉપર અનાદિ પ્રેમને લીધે, તેની તરફની અનાદિ રાગાંધતાને લીધે અને તેના દુર્વ્યસનને લીધે તેનો તે ત્યાગ કરી શકતો નથી, તેના ઉપર પોતાનું સામ્રાજ્ય ચલાવી શકતો નથી અને ઉલટી તેને પોતાના ઉપર સત્તા ચલાવવા દે છે–એ તેનું અજ્ઞાન છે, મૂર્ખતા છે, મૂઢતા છે અને ઉપરના અર્થમાં લખીએ તો તેની સાધારણ બુદ્ધિનો પણ અભાવ અથવા ગેરહાજરી દર્શાવનાર છે.

મિથ્યાજ્ઞાન એટલે એકાંત દૃષ્ટિથી અપેક્ષાની દરકાર વિનાનું જ્ઞાન. જે જ્ઞાનમાં જૂદા જૂદા દૃષ્ટિબિંદુથી વસ્તુસ્વરૂપની સમજણ ન થતી હોય, જ્યાં દૃષ્ટિબિંદુના હેરફેર સાથે સંબંધ જોડનાર elasticity (યુક્ત સંયોજન) ન હોય તે એકાંત દૃષ્ટિથી જોનાર જ્ઞાનને મિથ્યાજ્ઞાન સમજવું અને તેવા મતને મિથ્યા મત કહેવામાં આવે છે. અમુક દૃષ્ટિબિંદુથી સર્વમાન્ય સત્ય પ્રાપ્ત થતું હોય તેને સ્વીકારવાની સાથેજ

બીજા દૃષ્ટિબિંદુઓનુ સાપેક્ષત્વ ન રહે તે સત્ય જ્ઞાન પણ વિપરીત-પણે અસર કરે છે અહીંજ શ્રીવીતરાગપ્રણીત નયનિક્ષેપ સબધી જ્ઞાન જેનાપર પાચમા પદમા વિસ્તારથી વિવેચન કર્યું છે તેની આવશ્યકતા સમજાય છે. ઉપર જણાવેલા પ્રકારનુ મિથ્યાજ્ઞાન જન્મમરણનુ કારણ છે, કારણ કે તેને લઇને પ્રાણી ચેતનજી અને અન્ય પદાર્થોનુ સ્વરૂપ સમજી શકતો નથી મિથ્યાજ્ઞાનમા તરતમતા હોય છે પરતુ જ્યાસુધી મિથ્યાજ્ઞાનનો આવિર્ભાવ હોય છે ત્યાસુધી જન્મમરણનુ કારણ હયાત રહે છે તેનો જ્યારે નાશ થાય ત્યારે પણ ચેતનજીના જન્મમરણ એકદમ મટી જતા નથી પણ ત્યાર પછી તેને માત્ર વખતનોજ સવાલ બાકી રહે છે ચક્રને ચલાવનાર દડને કાઢી નાખ્યા પછી પણ દડે આપેલ ગતિથી ચક્ર થોડા વખત તો જોસમાં ચાલે છે પણ પછી ધીમું પડતુ જાય છે અને છેવટે તદ્દન બંધ પડી જાય છે, તેવી રીતે મિથ્યાજ્ઞાનરૂપ દડથી ચાલેલ મરણકષ્ટરૂપ ચક્ર પણ દડના અભાવે થોડો વખત ચાલે છે પણ છેવટે તેની ગતિ ધીમી થઈ જતા આખરે તે બધ થઈ જાય છે આ ભવિષ્યમા થવાની સ્થિતિનો વર્તમાનમા અત્ર આરોપ છે. આ આખા પદમાં 'અમર' શબ્દપર ભાર મૂક્યો છે, એ શબ્દ આખા પદની keynote ચાવી છે મરણના કારણનો આવી રીતે નાશ થવાથી તેના કાર્યનો પણ નાશ થઈ જવાનો છે એ સમજાય તેવી હકીકત છે 'ક્યુ કર દેહ ધરેંગે' એ પદના બે અર્થ થાય તેમ છે ફરીથી શુ તેને અગે લગાડશું? એ પ્રથમ અર્થ છે એના પણ પેટામા બે અર્થ થઇ શકે છે એક તો મરણને હવે ફરીવાર અગે લગાડશુ નહિ એવો ભાવ નીકળે છે અને બીજુ મિથ્યાત્વને ફરીવાર અગે લગાડશું નહિ એ ભાવ નીકળે છે બીજો અર્થ કરીએ તો એવો આશય જણાય છે કે, હવે જ્યારે મિથ્યાત્વ જે દેહધારણનુ કારણ હતુ તેને તજી દીધુ ત્યારે હવે શેને લઇને અમે નવો દેહ ધારણ કરશું અને મરણ તો શરીરનુ થાય છે, ચેતનજી તો હવે પછી જણાવવામાં આવશે તેમ અવિનાશી છે અને તેનુ કાઇ મરણ થતુ નથી, તેથી દેહ ધારણ કરાવનાર સસારચક્રમા ભ્રમાવનાર અને રખડાવનાર મિથ્યાજ્ઞાન છે તેનો ત્યાગ કર્યો છે તેથી હવે દેહ જ શામાટે ધારણ કરવો પડશે? આ

આવી મહાન્ ઉદાત્ત સ્થિતિ પ્રાપ્ત થતાં જે રાગદ્વેષ અજ્ઞાનને જન્મ આપે છે, અનાદિ મિથ્યાત્વને પોષે છે અને ચેતનજીનાં જ્ઞાનચક્ષુપર અંધી ચઢાવે છે તેનો એકદમ નાશ થઈ જાય છે. આ અજ્ઞાન–મિથ્યાત્વ જીવને કેટલો ત્રાસ આપે છે તે સમજવું સહેલું છે. આ સંસારમાં જેટલું મિથ્યાત્વ રખડાવે છે તેટલું અન્ય કોઇ રખડાવતું નથી. મિથ્યાત્વથી મોહ–મોહથી રાગદ્વેષ અને તે સર્વથી અનેક અનર્થપરંપરા ચાલે છે. એકાંત ધર્મપર રૂચિ થવી, વિશુદ્ધ આત્મસ્વરૂપ શોધવા તરફ અલક્ષ્ય બતાવવું, પોતાના અભિનિવેશોને મજબૂતીથી વળગી રહેવું વિગેરે અનેક રીતે આ ચેતનનાં જ્ઞાનચક્ષુને આવરણ કરનાર, ભ્રમિત સ્થિતિમાં નાખી દેનાર અને ઉન્મત્તની પેઠે ચેષ્ટા કરાવનાર અજ્ઞાનજન્ય અને અજ્ઞાનજનક મિથ્યાત્વ છે. બાહ્ય દૃષ્ટિએ ઘણું ભણી ગયેલા માણસો પણ એના જોરથી એવા માયાભ્રમમાં પડી જાય છે કે અંશ સત્યને સંપૂર્ણ સત્ય માની વસ્તુતત્ત્વ ગ્રહણ કરતા નથી, કોઈ શુદ્ધ તત્ત્વ બતાવે તો તે તરફ પ્રીતિ બતાવતા નથી અને આગ્રહમાં પડી જઇ પૂર્ણ સત્યને દાબી દે છે. આટલા માટે રાગદ્વેષ અનંત સંસારચક્રમાં ભ્રમણ કરાવનાર છે અને તેથી તેનો નાશ કરવા ખાસ દૃઢ ભાવના કરવી જોઇએ એ બહુ ઉપયોગી બાબત છે.

વળી ચેતનજી કહે છે કે અનંત કાળથી પ્રાણી જેનાવડે મરતો આવ્યો છે તે કાળને હવે હું મટાડી દઇશ. અત્યાર સુધી કાળ–મરણને વશ પડીને પ્રાણીને અનંતાં મરણો કરવાં પડ્યાં છે તે મરણને હવે મટાડી દઇશ એટલે હવે મારે અનાદિ મરણ મરવું પડશે નહિ અથવા તે એટલે ઉપર્યુક્ત રાગદ્વેષથી પ્રાણી અનંત કાળ સુધી મરતો આવ્યો છે તેનું કારણ બંધ પડી જવાથી મરણનેજ મટાડી દેશું. અજ્ઞાનદશામાં સંસારચક્ર અનંત હોય છે, વિરતિ ગુણ પ્રાપ્ત થયા પછી તે ઓછું થતું જાય છે અને છેવટે આ પ્રાણીની કર્મથી મુક્તિ થાય છે ત્યારે મરણજન્મ બિલકુલ થતાં નથી. તેથી કર્મપ્રચુરતાજન્ય રાગદ્વેષનો નાશ કરવાથી અમરપણાની પ્રાપ્તિ થાય છે. કારણનો નાશ થવાથી કાર્યનો નાશ થઈ જાય એ તો સ્વભાવસિદ્ધ નિયમ છે અને અહીં મરણનાં કારણભૂત રાગદ્વેષનો નાશ થઈ જવાથી

અથવા તેઓ ઉપર કાબુ આવી જવાથી તેના કાર્યભૂત કર્મબંધનનો નાશ થવાનો એ સિદ્ધ નિયમ છે અને તેમ થવાથી કર્મનો એક આવિર્ભાવ મરણદશા તે પણ અટકી જવાની એમા જરા પણ સ્દેહ જેવુ નથી આથી રાગદ્વેષને કાબુમા લેવાની ખાસ જરૂર છે એ વાત સ્પષ્ટ થાય છે.

પ્રાણીને મરણનો મોટો ભય છે તે જ્યાસુધી સસારમા પ્રાણી હોય છે ત્યાસુધી લાગે છે ખાવા પીવાની સગા સ્નેહીઓની તથા બીજી અનેક પ્રકારની ઉપાધિ ભોગવનાર વ્યાધિગ્રસ્ત ભિખારી પણ મરણને ઈચ્છતો નથી, મરવાની વાત આવે ત્યા ચોંકી જાય છે અને કોઈ 'મર' એવો શબ્દ તેને કહે તોપણ ક્રોધ કરે છે આવા મરણનું કારણ શોધી તે કારણને અટકાવી દઈ મરણને જ અટકાવી દેવા એ ખાસ કર્તવ્ય છે, એથી ઉપાધિ ઓછી થઈ જાય છે, સસારચક્રના ફેરા આળસી જાય છે અને માનસિક કે આત્મિક અવનતિ એકદમ અટકી જાય છે કર્મબંધ કરાવનાર રાગદ્વેષરૂપ મહા ઉગ્ર શત્રુનો નાશ થવાથી આ સ્થિતિ પ્રાપ્ત થાય છે માટે મોટો પુરૂષાર્થ કરી તેઓને પોતાના કબજામા લેવાનો પ્રયત્ન કરવો યુક્ત છે

देह विनाशी हुं अविनाशी,
अपनी गति पकरेंगे,
नासी जासी हम थीरवासी,
चोखे व्है निखरेंगे.   अव० ३

"શરીર નાશવત છે અને હુ અક્ષય છુ (તેથી હુ તો) આપણુ પોતાનુ સ્વરૂપ પકડી લઇશ, (ત્યારે) તે નાશવત વસ્તુ નાસી જશે અને હુ સ્થિરવાસ કરનાર છુ (તે) નિર્મળ થઇને અવલોકન કરીશ અથવા નિખાલસ થઇને રહીશ"

૩ દેહ=શરીર વિનાશી=નાશવત હુ=ચેતન. અવિનાશી=અક્ષય અપની=આપણી, પોતાની ગતિ=સ્વરૂપ. પકરેંગે=પકડીશ, ગ્રહણ કરીશ, લઇશ. નાસી=નાશવાનુ જાસી=નાશ પામશે હમ=હુ. થીરવાસી=સ્થિરવાસવાળા, નિશ્ચય નિવાસી ચોખે=શુદ્ધ, નિર્મળ વ્હૈ=થઇને. નિખરેંગે=નીરખીશ, દેખીશ, અથવા નિખાલસ થઇને રહીશ

ભાવ—વળી ચેતનજી કહે છે કે આ શરીર છે તે તો નાશવંત છે; તે તો સડી જશે, પડી જશે અને અંતે કાં તો ભસ્મીભૂત થશે, કાં તો માટીમાં મળી જશે અને કાં તો ગીધ કાગડા કુતરા તેનું ભક્ષણ કરશે. એ શરીર જેનાપર અજ્ઞાનદશામાં મોટો મમત્વ બંધાય છે, જેને પોષવાને માટે અનેક પ્રકારની ઉપાધિઓ કરવામાં આવે છે અને જેને અનેક રીતે પંપાળવામાં આવે છે તે તો આખરે નાશવંત છે અને તેની અંદર રહેલ હું જે તેને ગતિમાં મૂકું છું તે તો અવિનાશી છું, શાશ્વત છું, અક્ષય છું. શરીરનો અને મારો સંબંધ જ એવા વિચિત્ર પ્રકારનો છે કે તે ટકે નહિ, કારણ સંબંધ–સ્નેહ કાયમ તો સરખી પ્રકૃતિવાળાનો જ રહે છે અને સંબંધ કરવો પણ તેવા પ્રકારનો જ ઘટિત છે. મારી અને શરીરની પ્રકૃતિ તો તદ્દન વિપરીત છેઃ તે નાશવંત અને હું અવિનાશી છું. વ્યવહારથી કોઈનું શરીર પડતાં તેનું મરણ થયું એમ લોકો કહે છે, પણ તે વાસ્તવિક હકીકત નથી. મરણ વખતે જે થાય છે તે માત્ર એક શરીર સાથેનો જીવનો સંબંધ પૂર્ણ થવાથી છૂટી જાય છે, પરંતુ એ સંબંધ તો પ્રથમથી જ અણઘટતો હતો. તેવા કાચા સંબંધને ચિરંતન કાળનો સંબંધ માન્યો હતો એ જ ભૂલ ભરેલું હતું. ત્યારે હવે હું તો મારી વાસ્તવિક ગતિ પકડી લઇશ. મારો યોગ્ય માર્ગ કોઈ પણ પ્રકારના મેલ વગર દોષ વગર પ્રગટ કરવાની મારે ખાસ જરૂર છે. મારૂં અવિનાશીપણું પ્રગટ થાય, વ્યવહારથી પણ મારાં મરણો થતાં દેખાય છે તે સ્થિતિ અટકી જાય અને મારો ચૈતન્યસ્વરૂપનો શુદ્ધ માર્ગ પ્રગટ થાય એ મારી પોતાની ગતિ મારે હવે પકડી લેવી જોઇએ અને તે હું પકડી લઇશ, ગ્રહણ કરીશ, આદરીશ.

દેહ વિનાશી હોવા છતાં તેના સંબંધમાં આ પ્રાણી કેવી કેવી વિચિત્ર વર્તના કરે છે તેપર વિવેચન કરવા અત્ર થોભશું નહિ. તે સંબંધમાં શ્રી અધ્યાત્મ કલ્પદ્રુમના દેહમમત્વ (પંચમ) અધિકારમાં વિવેચન થઈ ગયું છે. એના વિનાશીપણાનો અનુભવ તો સામાન્ય રીતે નજર કરનારને પણ થઈ જાય તેમ છે. દરરોજ અનેક માણસોને મરણ પામતાં જોઇએ છીએ. એ સંબંધમાં ચિદાનંદજી મહારાજે એક પદ લખ્યું છે તેપર ધ્યાન આપીએઃ—

એ ઘટ વિણસત * વાર ન લાગે એ ઘટ
યાકે સંગ કહા અબ મુરખ, છિન છિન અધિકો † પાગે એ૦ ૧
કાચા ઘડા કાચકી શીશી, લાગત ‡ ઠણકા ભાંગે,
§ સડણ પડણ વિધ્વંસ ધરમ જસ, તસથી નિપુણ નિરાગે એ૦ ૨
આધિ વ્યાધિ વ્યથા દુ ખ ઇણ ભવ, નરકાદિક ‖ કુનિ આગે,
¶ ઠગનુ ન ચલત સંગ વિણ પેખ્યા, ‡ મારગહુમેં ત્યાગે એ૦ ૩
મદ છક છાક + ગહેલ તજ વિગ્લા, ગુરૂ કિરપા કોઈ જાગે,
તન ધન નેહ નિવારી ચિદાનન્દ, ચલિયે તાકે સાગે ** એ૦ ૪

આવી શરીરની સ્થિતિ અધ્યાત્મીઓ કહી ગયા છે સડણ પડણ વિધ્વંસન ધર્મયુક્ત પુદ્ગલની રચનામા રાગ ધરી ચેતનજીની ગતિ છોડી દેવી એ કોઈ પણ રીતે ઉચિત નથી એજ અધ્યાત્મરસિક ચિદાનંદજી મહારાજ અન્યત્ર આત્મબોધ કરતાં એક સવૈયો લખે છે

તું તો અવિનાશી કાયા પ્રગટ વિનાશી અરૂ,
તું તો હૈ અરૂપી એ તો રૂપી વસ્તુ જોઇએ;
†† મલકેરી ક્યારી ‡‡ મોહ રાયકી પિયારી §§ એ તો,
હોયગી નિયારી ‖‖ એ વૃથા ભાર ઢોઇએ,
મહા દુ ખખાનિ દુરગતિકી નિશાની તાતે,
યાકો તો ભરૂસો નિહિચિત ¶¶ નાંહિ §§ મોહીએ,
ચિદાનન્દ તપ જપ કરી યાકો ++ લાહો લીજે,
નીકો નરભવ પાય વીરથા ન ખોઇએ

આવી રીતે શરીર નાશવત છે એ આપણે પ્રથમ અનિત્ય ભાવનામા પણ વાચીએ વિચારીએ છીએ એવા નાશવંત શરીર ઉપર પ્રીતિ ચેતનજી કરે એ કોઈ રીતે ઉચિત નથી, તેથી હુ તો હવે મારી ગતિ પકડી લઈશ. હુ હવે એવે સ્થાનકે જવાની ધારણા રાખુ છુ કે જ્યાં વ્યવહારથી પણ હુ મરણ પામ્યો એવી મારા સબધમા વાત થઈ શકે નહિ આવુ સ્થાન પ્રાપ્ત કરવાનો માર્ગ હુ હવે પકડી લઈશ

* વિનાશ પામતા. † બધાય છે ‡ ઠપકાથી. § સડવુ, પડવુ અને નાશ થવો એ પુદ્ગલનો ધર્મ છે ‖ વળી આગળ ¶ ઠગનુ પણ ‡ અર્ધે રસ્તે + દેગાપદ-મદના છાકથી થયેલુ ** સંગે-સાથે

†† મેલની. ‡‡ ક્યારી, નીક §§ પ્યારી, વહાલી. ‖‖ ન્યારી, દૂર. ¶¶ નિશ્ચયથી, જરૂર. §§ પણ નહિ. ++ લાભ

એમ કરવું એ મારા અવિનાશીપણાને સર્વથા યોગ્ય છે; કારણ કે ગમે તેમ પણ શરીર તો કફ મળ મૂત્રથી ભરપૂર છે અને તેનો અને મારો સંબંધ અયોગ્ય હોવા ઉપરાંત હું અવિનાશી છતાં મારું મરણ થાય છે એમ પ્રચલિત ભાષામાં બોલાય છે.

જ્યારે હું મારી પોતાની ગતિ પકડી લઈશ ત્યારે પેલા રાગદ્વેષ અને તેને લઈને થયેલાં અને થતાં મારાં મરણો બંધ પડશે, નાસી જશે, તે નાશવંત વસ્તુ હોવાથી દૂર થશે; કારણ કે જડનો માર્ગ મૂકી ચેતનનો માર્ગ અમે પકડશું ત્યારે કર્મબંધનું કારણ નાશ પામશે. અમે પોતે (શુદ્ધ ચેતનજી) તો નિશ્ચય નિવાસી–શુદ્ધ આત્મગુણમાં રમણ કરનાર છીએ–મોક્ષસ્થાનમાં વાસ કરનાર છીએ તેથી ત્યાં જઈ ચોખા થઈને સર્વ જગતનું અવલોકન કરશું અથવા નિખાલસ, કર્મમળથી રહિત–નિર્મળ થઈને રહેશું. રાગદ્વેષ નાસી ગયા એટલે આ જીવ નવીન કર્મબંધ કરતો અટકી જાય છે અને તેથી ધીમે ધીમે તેની સર્વ કર્મથી મુક્તિ થતાં તે ચોખો થઈ જાય છે, કર્મમળ તેનો દૂર થાય છે અને તેથી તે શુદ્ધ સ્થાનમાં વાસ કરે છે, અને ત્યાં નિરાંતે બેસે છે. બીજો અર્થ એ છે કે તેવા ચોખા થઈને પછી સર્વ વસ્તુઓનું તેઓમાં રહેલા સ્વભાવ સ્થિતિ સ્વરૂપે અવલોકન કરશું. પછી અમને વિષયોનું વિરસપણું, સાંસારિક જીવોનું અજ્ઞપણું, પૌદ્ગલિક પદાર્થોનું અસ્થિરપણું, શુદ્ધ ચેતનજીનું ગુણરમણપણું અને એવી અનેક બાબતોમાં વસ્તુસ્વભાવગત યથાસ્થિત ધર્મોનું અવલોકન કરવાનો પ્રસંગ બની આવશે. ત્યાં બેઠા બેઠા અનંત જ્ઞાનથી દુનિયાનું સ્વરૂપ, જીવસ્વભાવની વિચિત્રતા બરાબર લક્ષ્યમાં આવશે. આવી રીતે અવલોકન કરવાની સ્થિતિ મોક્ષમાં પ્રાપ્ત થાય છે એટલું જ નહિ પણ જ્યારે ચેતનજી પોતાની ગતિ પકડી લે છે અને મોક્ષમાર્ગ તરફ પ્રબળપણે પ્રગતિ કરે છે ત્યારે પણ વધારે વધારે શુદ્ધ આકારમાં પ્રાપ્ત થતી જાય છે અને તેના પરિણામે ચેતનજીને જે નિશ્ચયો ધારણામાં થતા જાય છે તેને વ્યવહારુ આકારમાં મૂકવાથી તેનો સ્થિરવાસ થતો જાય છે અને છેવટે તે અચળ સ્થિરતા પ્રાપ્ત કરે છે. એટલા માટે અમરત્વ પ્રગટ કરવાની ઈચ્છા હોય તેણે પોતાની સ્વાભાવિક ગતિ પકડવી જોઈએ.

*'નિખરેંગે'નો અર્થ અવલોકન કરશું અથવા નિખાલસ થઈને રહેશુ એ બન્ને થાય છે. થિરવાસ થયા પછી અવલોકન પણ બરાબર થાય છે અને નિખાલસ થઈને રહેવાય છે.

मर्यो अनंतवार विन समज्यो,
अब सुख दुःख विसरेंगे;
आनंदघन निपट निकट अक्षर दो,
नहि समरे सो मरेंगे. अब० ४

"(આ ચેતન) સમજ્યા વગર અનંત વખત મરણ પામ્યો, હવે સુખ અને દુઃખને ભૂલી જશે. હે આનંદસમૂહ ભગવાન્! નિરધાર બે અક્ષરો જે પોતાની અત્યંત નજીક રહેલા છે તેને જે નહિ સભારે તે મરશે."

ભાવ-વ્યાધિનું નિદાન સમજ્યા વગર તેની ચિકિત્સા થઈ શકતી નથી તેવી રીતે મરણરૂપ વ્યાધિનું કારણ સમજ્યા વગર તેની ચિકિત્સા થઈ શકતી નથી. હવે તેને સમજાયું કે વસ્તુસ્વરૂપ સમજ્યા વગર તે સુખ મેળવવા અને દુઃખનો ત્યાગ કરવા પ્રયત્ન કરતો હતો. તેને સુખ સ્થૂળ આકારમાં થાય ત્યારે તે રાજી થતો હતો અને જરા દુઃખ થાય ત્યારે દીલગીર થતો હતો, પરંતુ સુખદુઃખનું વાસ્તવિક સ્વરૂપ શું છે તેનો તેને બીલકુલ ખ્યાલ નહોતો. મરણવ્યાધિનું કારણ આવી સુખદુઃખની ખોટી વહેંચણી જ હતી. એ હવે આ ચેતનજી સમજ્યો છે, અત્યાર સુધી તે નહિ સમજવાથી અનેક કુમરણે તે મર્યો હતો અને સંસારમાં ભમ્યા કરતો હતો. અત્યાર સુધી તે વિષયના સાધનોમાં અને તેની પ્રાપ્તિમાં સુખ માનતો હતો, તેના વિયોગમાં દુઃખ માનતો હતો, ધનપ્રાપ્તિમાં આનંદ માનતો હતો અને તેના વિરહમાં દુઃખ માનતો હતો, સ્ત્રી પુત્ર મિત્રાદિના સંયોગમાં

* નિરખેં હોય તો નિરખવું—જોવું અર્થ બરાબર લાગે, પરંતુ આવો પાઠ નાકાથી કોઈ સ્થળે નહિ અને ગુજરાતી એ છે કે આ પદ કોઈ પ્રતમાં મળતું નથી.

૪ બિન સમજ્યો=સમજ્યા વગર. વિસરેંગે=ભૂલી જશે. નિપટ=નિરધાર, નિશ્ચય. નિકટ=નજીક રહેલ, પોતાની પાસે રહેલા. અક્ષર દો=બે અક્ષર (જુઓ વિવેચન) મરેંગે=મરશે.

આનંદ માનતો હતો અને તેના વિયોગમાં દુઃખ માનતો હતો. સ્થૂળ કીર્ત્તિમાં રાચી જતો હતો અને અપકીર્ત્તિ થવાથી હેરાન થતો હતો. આવી રીતે અનેક પ્રકારના સુખદુઃખના વિચિત્ર ખ્યાલને લીધે તે સંસારચક્રમાં ભમ્યા કરતો હતો, પણ વાસ્તવિક સુખ શું છે? ક્યાં છે? અને તે પોતે પ્રાપ્ત કરી શકે તેમ છે કે નહિ? તેનો તેને ખ્યાલજ નહોતો, અને તેને લઇનેજ તે અનંત વાર મરણ પામ્યો હતો, મતલબ તે જન્મમરણથી ભરપૂર સંસારમાં ભમતો હતો, ભમ્યા કરતો હતો અને તેનાથી પાર પામવાનો માર્ગ ગ્રહણ કરતો નહોતો. હવે તેને સમજાયું કે આ સર્વ સંસારપરિભ્રમણનું કારણ સુખદુઃખનો વિચિત્ર ખ્યાલ છે તેથી તેણે નિશ્ચય કર્યો કે સુખદુઃખને હવે ભૂલીજ જવાં. ગમે તેવા સંયોગોમાં આવી પડે ત્યારે મનની સ્થિતિસ્થાપકતા જાળવી રાખવા, એટલે કે સુખના સ્થૂળ આકારમાં રાચીમાચી ન જવા અને દુઃખના સ્થૂળ આકારમાં માનસિક વિરસતા ન બતાવવા ચેતનજીએ નિશ્ચય કર્યો; તેણે મનમાં ધાર્યું કે હવે ગમે તેવા સ્થૂળ સુખદુઃખના પ્રસંગો આવે તેને મનપર લેવાજ નહિ, સર્વ અવસ્થામાં મનને એક સરખું રાખવું. જ્યાંસુધી વ્યાધિનું કારણ સમજવામાં આવતું નથી, ખોટું નિદાન થાય છે, ત્યાંસુધી ચિકિત્સા બરાબર થતી નથી અને ઘણીવાર વિપરીતજ થાય છે અને પરિણામે દવાથી વ્યાધિ મટવાને બદલે વધી પડે છે. આ સર્વ હકીકત ધ્યાનમાં લઈ અમરપણું પ્રાપ્ત કરવાની દૃઢ ભાવનાવાળા મુમુક્ષુ ચેતનજીએ નિશ્ચય કર્યો કે સાંસારિક સુખદુઃખને તો હવે ભૂલીજ જવાં. આવી રીતે સુખદુઃખને ભૂલી જવાથી એકને પ્રાપ્ત કરવાની અને એકનો ત્યાગ કરવાની જે ઇચ્છા વ્યવહારમાં ચેતનજીને કર્મબદ્ધપણાને લીધે થાય છે તે થતી હવે અટકી જશે અને તેથી તેની શુદ્ધચેતના પ્રગટ થતાં તેનામાં અમરપણું સિદ્ધ થશે.

આ પ્રમાણે હોવાથી ચેતનજી પોતાનું અમરપણું બતાવવા પ્રભુસ્તુતિ કરે છે કે હે મારા નાથ! આનંદરાશિ ભગવાન્! નીચે જણાવેલા બે અક્ષરો જે શંકા વગરના છે અને જે પોતાની તદ્દન નજીક રહેલા છે તેનું જે સ્મરણ નહિ કરે તે મરણ પામશે એટલે કે તે સંસારભ્રમણ કરશે. ચેતનજી કહે છે કે અમે તો અમર હતા અને

હવે અમારૂ અમરપણું સિદ્ધ થયું છે. જેઓ ધ્યાન જે કર્મનિર્જરા કરવાનુ મુખ્ય સાધન છે તે કરતી વખતે અથવા બીજી અન્ય વિચારણામા બે અક્ષરો હૃદયતટપર કોતરી નહિ રાખે તે અનત સસારમા ભમ્યા કરશે અહીં જે બે અક્ષરો બતાવ્યા છે તે શકા વગરના નિરધાર છે, ફરે તેવા નથી, મતલબ તે આત્માનુ સહજ સ્વરૂપ બતાવનારા છે અને વળી તે પોતાની પાસે રહેલા છે, પોતાની તદ્દન નજીક રહેલા છે, પોતામય છે, પોતારૂપ છે, અન્યની પાસે તે લેવા જવા પડે, શીખવા જવા પડે કે શોધવા જવા પડે તેમ નથી આ બન્ને અક્ષરો કયા કયા છે તે કહે છે

આત્મા	નિજ	યોગ	મોક્ષ	હંસ.
સિદ્ધિ	મુક્તિ	ચિત્	જ્ઞાન.	જ્ઞાત
સિદ્ધ	બુદ્ધ	મુક્ત	શુદ્ધ	ગત.
પર	અજ	શુદ્ધ	ચિત્ત	શિવ.

અક્ષર પોતે નિકટ હોય એવો અર્થ કરવો હોય તો 'હમ' અથવા 'શિવ' શબ્દો બરાબર બેસતા આવશે, એટલે કે અક્ષરાનુક્રમમા એ અક્ષર શ અને વ તથા હ અને મ તદ્દન નજીક આવે છે તેનાથી નિર્દિષ્ટ આત્મા અથવા મોક્ષનુ સ્મરણ કરવાનો અત્ર ભાવ છે

આત્માનુ શુદ્ધ સ્વરૂપ બતાવનારા આ બે અક્ષરોનુ જે પ્રાણી સ્મરણ નહિ કરે તે સસારચક્રમા ભ્રમણ કરી મરણ પામ્યા કરશે અને ભવવ્યાધિને સહન કર્યા કરશે ચેતનસ્વરૂપનુ ધ્યાન હૃદયમા ધારણ કરી જે પ્રાણી સુખદુ ખને વિસરી જશે, પોતાની ગતિને પકડી લેશે અને રાગદ્વેષનો નાશ કરશે તે અમર થઈ જશે. આનદઘન મહારાજ તો ત્યાસુધી કહે છે કે જેઓ એ પ્રમાણે કરવાનો નિશ્ચય કરે છે તે અમર થઈ ગયા છે એમ જ સમજવુ તેઓની સસારસ્થિતિ એટલી અલ્પ થઈ જાય છે અને સસારમા રહે છે ત્યાસુધીમા પણ તેઓની સાસારિક સુખદુ ખોમા તાદાત્મ્યવૃત્તિ એટલી ઓછી થાય છે કે આવો વિચાર થયા પછી તે અમર થઈ ગયો એમ જ સમજવુ મુમુક્ષુ જીવે તેટલા માટે આ અમર થવાનો માર્ગ પકડી લઈ અમર થઈ જવુ એ સુખદુ ખના વાસ્તવિક ખ્યાલને અગે યોગ્ય છે*

* આ બહુ સુદર પદ કોઇ પણ પ્રતમા આપવામા આવ્યુ નથી એનો ભાવ બહુ સુદર છે અને મારા ગુરુ મહારાજનું કહેવુ એમ હતુ કે એ પદ આનદઘનજી

પદ તેંતાળીશમું-રાગ ટોડી.

मेरी तुं मेरी तुं काहे डरेरी. मेरी०
कहे चेतन समता सुनी आखर,
और दोढ दीन *जुठी लरेरी. मेरी० १

"ચેતન સમતાને કહે છે 'તું મારી છો, તું મારી છો. તું શા-માટે ડરે છે? બીજી છે તે તો છેવટે દોઢેક દિવસ ખોટી લડશે.'"

ભાવ-ચેતનજીએ મિથ્યાત્વનો ત્યાગ કર્યો અને રાગદ્વેષનો સંગ છોડી દેવાનો નિશ્ચય કર્યો એ આપણે ઉપરના પદમાં જોયું. ત્યાં અનંત મરણોનું કારણ શું છે તે પણ તેને સમજાયું અને છેવટે તેણે પોતાની ગતિ પકડવાનો નિશ્ચય કર્યો. આવી રીતે પ્રગતિ કરનાર જ્ઞાનદૃષ્ટિમાં વર્તતો ચેતન જે અત્યાર સુધી સમતાની સામું પણ જોતો નહોતો, જે તેના મંદિરે આવતો પણ નહોતો અને જેણે અનુભવ તથા શ્રદ્ધા વિગેરેની મારફતે મોકલેલા સંદેશાઓની દરકાર પણ કરી નહોતી તે હવે સમતાને પોતાના દિલની હકીકત કહેતાં જે કહે છે તેપર અત્ર આ પદનો પ્રથમ વિભાગ છે.

હે સુમતિ! તું શામાટે ડરે છે? તારા મનમાં ભય શામાટે રહે છે? બધી વાતનો વિચાર કરતાં મને જણાય છે કે તું મારી છો, મારી યોગ્ય સ્ત્રી છો અને મારા ઘરમાં રહેનારી છો. હવે હું બહુ સારી રીતે સમજ્યો છું કે મારામાં અને તારામાં કાંઇ પણ તફાવત નથી, મારો અને તારો અભેદ છે, મારી અને તારી વચ્ચે બીજું કોઇ પણ નથી અને હું અને તું આખરે એકજ છીએ. હું સમજું છું કે હજુ તને માયા... ...ની કે બીજા વિભાવોની બીક લાગે છે પણ તારે તે બીકણપણાને લાજરૂર નથી. હું તને ચોકસ કહું છું કે વસ્તુતઃ તુંજ શુદ્ધચેતના પ્રગટ... આ પ્રમાણે હોવાથી ... છે કે હે મારા ... જે શંકા વ... નહિ

એમ ભાષા ઉપરથી કહી શકાય તેમ નથી. ભાષા તદ્દન આ... એમ તો આનંદઘનજીની ભાષા આપણે વિચારી છે તેથી કહી ...ં આ પદ આપેલ નથી તેથી તેનું કર્તૃત્વ સંદિગ્ધ તો રહે છે. ભાષાર... ...તા આનંદઘનજીની સામાન્ય કૃતિને સાનુરૂપ છે.

* જૂઠીને સ્થાને 'જૂઠી' એવો પાઠાંતર છે.

૧ મેરી=મારી. કાહે=શામાટે. ...બીહે છે, ડરે છે. સુની=સાંભળ. ઔર=બીજી, માયામમતા. દોઢ=દોઢ. જુઠી=ખોટી. લરી ...લડશે, તકરાર કરશે.

મારા ઘરની સ્ત્રી છે અને છેવટે મારો અને તારો જ સબધ બરાબર જામશે તારા વિલાપ સાભળીને, તારા વિરહાલાપનુ વર્ણન અનુભવને મુખે સાભળીને અને તારી સ્થિતિનુ પ્રત્યક્ષ સ્વરૂપ નજરે જોઈને મારે તને કહેવુ પડે છે કે તુ શામાટે ડરે છે? તુ શામાટે બીહે છે? આ માયામમતા આદિ તારા સમોવડીયા છે તે તારી સાથે દોઢ દિવસ લડશે, થોડો વખત તારી સાથે ચડભડ કરશે, મને ખેંચી ખેંચીને સસારમા લઈ જવા પ્રયત્ન કરશે, મને અનેક પ્રકારની લાલચો આપશે, સ્થૂળ સુખો બતાવશે, સસારમા મમત્વ કરાવશે અને ભવાટવીમા રખડાવશે, એ પ્રમાણે કરીને તારી પાસે મને નહિ આવવા દેવા માટે બનતા સર્વ પ્રયત્ન કરશે પણ તે પ્રયત્ન હવે વધારે વખત ચાલવાના નથી, દોઢ દિવસ–થોડો વખત સુધી તે પ્રયત્ન ચાલશે, એક બે દિવસ મારી સાથે તકરાર કરશે, મને મુઝવશે, તારા મહેલે આવવાના માર્ગપર આડા બેસી મને લલચાવશે પણ તુ ખાતરી રાખજે કે અતે તો તુ જ મારી છે અને હુ સર્વથા તેનો ત્યાગ કરી તારે મહેલે હમેશને માટે આવવાનો છુ

ભવ્ય જીવની જ્યારે આત્મપરિણતિ જાગે છે ત્યારે તેના મોઢામા આવા જ વાક્યો હોય છે ભવ્યત્વની છાપથી કાઈ સુમતિને નહિ ડરવાનુ કહી શકાય નહિ, કારણ કે અભવ્યને કોટે વળગેલા અનત જીવો એ જ સ્થિતિમા માયામમતા સાથે રખડ્યા કરવાના છે, પરતુ જ્યારે ચેતનજી પ્રગતિ કરવા લાગે, મિથ્યાત્વનો ત્યાગ કરે, સમકિત મેળવે અને પોતાની ગતિ પકડી લે ત્યારે તે સુમતિને કહી શકે કે એ માયામમતા હજુ મારો કેડો મૂકતી નથી પણ તેઓ મારી સાથે એક બે દિવસ ખોટી લડી મને હેરાન કરશે, બાકી એ વાતથી તારે જરા પણ ડરવાનુ નથી ત્રેવીશમા પદમા જણાવ્યુ છે તે પ્રમાણે દોઢ દિવસ એ ટુકો વખત બતાવનાર સજ્ઞાસૂચક શબ્દ છે આપણે વ્યવહારમા કહીએ છીએ કે બેચાર દિવસમા અમુક કામ કરી નાખીશ, એટલે ટુકા વખતમા કાર્ય થઈ જશે એવો જ ભાવ દોઢ દિન શબ્દથી મારવાડી ભાષામા નીકળે છે ટબાકાર એના અર્થને અગે એક નવીન શૈલી વાપરી તે શબ્દ સમજાવે છે તે આપણે આગળ જોશુ ભવ્ય

* જુઓ પૃ૪ ૨૦૯

જીવની ગતિ હવે શુદ્ધ આત્મભાવ પ્રકટ કરવા તરફ થઈ છે પણ હજુ તે અનાદિ સંબંધને લીધે વારંવાર વિભાવ તરફ ખેંચાયા કરે છે. અત્યારે પોતાની શુદ્ધ દશાના સ્પષ્ટ ભાનને લઈને તે સમતાને કહે છે કે તારે જરા પણ ભય રાખવાનું કારણ નથી, હું તને સ્પષ્ટ રીતે કહું છું કે તું આખરે મારી જ છો અને મારા ઘરની દેવી છો. માયા-મમતાના ભૂલાવો ખવરાવનારા દેખાવથી હું સર્વથા તેમની પાસે રહીને તને વિસરી જઇશ એમ હવે તારે ધારવું નહિ અને એ વાતનો તારે જરા પણ ભય રાખવો નહિ.

ટબાકાર આ ગાથાનો ભાવ બતાવતાં લખે છે કેઃ–ચેતનજી સુમતિને કહે છે કે હે સુમતિ! આખર એટલે ભવભ્રમણનો પાકકાળ હવે પ્રાપ્ત થયો છે એટલે મારા ભવભ્રમણનો છેડો આવ્યો છે. પાછલો અનંત કાળ તે એક દિવસ સમજવો, કારણ અનંતતા એક છે, અને જે દિવસે અથવા રાત્રે હું કુમતિને ઘરથી બહાર કાઢી મૂકીશ તે અરધો દિવસ, આવી રીતે કુલ દોઢ દિવસ કુમતિ તારી સાથે ફોકટ લડે છે (લડશે) અને લડતાં લડતાં બોલે છે (બોલશે) કે ચેતનજી મારા પતિ છે, ચેતનજી મારા પતિ છે, પણ એના લડવાથી કાંઈ વળવાનું નથી. ભવભ્રમણનો છેડો આવી ગયો છે અને તેથી માયા-મમતા કદાચ દોઢ દિવસ લડશે, પણ પ્રિયે! તું મારી છો અને તેનાથી તારે જરા પણ ડરવાનું નથી. તારી સોબતથી હું ભવભ્રમણનો છેડો લાવી શકીશ. આ ભાવમાં દોઢ દિવસનો જે અર્થ ટબાકારે કર્યો છે તે ધ્યાન ખેંચનારો છે. પૂર્વના અનંત કાળને એક દિવસ ઠરાવ્યો છે અને જે દિવસે માયામમતાને હાંકી મૂકી સુમતિ સાથે સંબંધ દૃઢ કરવામાં આવે તે દિવસ અથવા રાત્રિ (આખા દિવસના અર્ધ ભાગ)-ને અરધો દિવસ ગણી તેટલો કાળ–દોઢ દિવસ મમતાદિક ફોકટ લડે છે એમ બતાવી તેનાથી ભય ન રાખવાનું આશ્વાસન ચેતનજી સુમતિને આપે છે એવો અત્ર ભાવ છે.

एती तो हुं जानूं निहचै,
रीरीपर न जराउ जरैरी;

जब अपनो पद आप संभारत,
तब तेरे परसंग परैरी. मेरी० २

"એટલુ તો હું નક્કી જાણુ છુ કે પીતળ ઉપર હીરામાણેક જડાય નહિ. જ્યારે મારૂ પદ હું પોતે સભારીશ ત્યારે તારી સોબતમા પડી જઈશ"

ભાવ-પોતાની સ્ત્રી સાૈંદર્યવાન્ હોય, પ્રવીણ હોય, ચાલાક હોય પણ તેનો પતિ જો અન્ય સ્ત્રીઓમા આસક્ત હોય, કુલટાઓના ફંદે પડી ગયેલ હોય અને તેઓને પોતાને ઘેર બોલાવતો હોય અથવા પોતે તેઓને મદિરે રખડતો હોય તો પછી પોતાની સ્ત્રીના સર્વ ગુણ અથવા કેટલાક ગુણોની પોતાને ખબર હોય છતા પણ તેને દિલાસો આપવાના અને પોતાનુ રખડવાનુ ચાલુ રાખવાના ઇરાદાથી પોતે બે સ્થિતિની વચ્ચે લટકતી વખત આ પદમા જે વિચિત્ર ભાવ બતાવ્યો છે તેવો જ અનુભવે છે ચેતનજીને હવે સુમતિ તરફ પ્રેમ જાગ્રત થયો છે પણ માયામમતા તરફનુ આકર્ષણ છોડી શકાતું નથી સુમતિ મળે છે ત્યારે તેને નાખુશ ન કરવા માટે કહે છે કે હે પ્રિયા! તુ મારી છો, તારે જરા પણ ડરવાનુ નથી અને આ માયામમતા હાલ તારી સાથે લડે છે તેમા તેઓનું કાંઈ વળવાનું નથી. આટલી વાતથી પણ પ્રવીણ બાળા સુમતિ કાંઈ સમજી જાય તેવી મૂર્ખ નથી તેથી તેને ફોસલાવવા-સમજાવવા ચેતનજી વધારે સ્પષ્ટ રીતે કહે છે કે- પ્રિયા! જો વ્યવહારમા પણ પીતળ ઉપર કાંઈ હીરા માણેક કે અન્ય ઝવેરાત જડાતા નથી, ગધેડા ઉપર સોનાની અબાડી ઘટતી નથી અને ભિખારીને ચક્રવર્તીનુ સિંહાસન બેસવા મળતું નથી એ હું જાણું છુ અને તને તો તેની ઘણા વખતથી ખબર છે. હું જાણુ છુ કે ઘેર ઘેર ભટકનારી એ માયામમતા કુલટાઓ છે, પીતળ જેવી છે અને મારે તેની સાથે સબંધ રાખવો એ પીતળ ઉપર જડતર જડવા જેવુ અથવા ગધેડા ઉપર સોનાની અબાડી મૂકવા જેવુ છે, તેથી મારી

૨ એતી=એટલુ નિહચૈં=નિશ્ચે, નક્કી. ગીરી=પીતળ જરાઉ=જડાવ, ઝવેરાત, હીરામાણેક જરૈરી=જડાય જબ=જ્યારે. અપનો=મારૂ, પોતાનુ પદ=સ્થાન, સ્થિતિ સભારત=સભારીશ, યાદ કરીશ. પરસંગ=પ્રસગ, સોબત પરૈરી=પડીશ

આખરૂ હલકી થાય છે એ પણ હું જાણું છું; તેમ જ તું કોણ છો, તારો મારાપર પ્રેમ કેવો છે અને મેં તને અત્યાર સુધી કેટલો અન્યાય આપ્યો છે તેની વાત પણ મેં તારી પાસે સાંભળી છે, મને શ્રદ્ધા તથા અનુભવે કહી છે અને મારા ધ્યાનમાં તેમાંની કેટલીક વાત રહી છે. હવે જ્યારે હું મારૂં પદ વિચારીશ, મારી સ્થિતિ (Position) નો ખ્યાલ કરીશ, મારા સંબંધનું વાસ્તવિક અવાસ્તવિકપણું ધ્યાનમાં લઇશ ત્યારે મને તારો પ્રસંગ થશે, તારી સોબતમાં હું પડીશ અને તને આનંદથી ભેટીશ. વ્યવહારમાં જેમ પરરમણીમાં આસક્ત પતિને પોતાની સ્ત્રી મળે ત્યારે જેવો જવાબ આપે, તે પ્રમાણે હું તને કહું છું કે હવે મારી જ્ઞાનદૃષ્ટિ જાગ્રત થઈ છે, હું વસ્તુસ્વરૂપ સમજ્યો છું અને તેથી માયામમતાનું ખરૂં સ્વરૂપ જાણવામાં આવ્યું છે અને તે પીતળ જેવી છે એ પણ મને જણાયું છે તથા તેના ઉપર જડાવ કામ કરાવવું તે અણઘટતું છે એ પણ હું જાણું છું. પીતળ તે પીતળ છે અને સોનું તે સોનું છે. સોનું ત્રણ કાળમાં સોનું જ રહેવાનું છે 'સોનું તે વિણસે નહિ સાહેલડીયા, ઘાટ ઘડામણ જાય, ગુણ વેલડીઆ.'* સોનાપર મેલ ચઢ્યો હોય તોપણ તાપથી કે જરા ઘર્ષણથી અસલ સ્વરૂપ પ્રગટાવી શકાય છે અને એવા સોનાપર જ ભારે હીરામાણેક જડી શકાય છે. કોઈ ઉદ્ધતાઈ કરી ભારે હીરાને પીતળમાં જડવાનો વિચાર કરે અથવા જડે તો તેમાં તેવો ગાંડો વિચાર કરનારની મૂર્ખાઈ જ જણાઈ આવે છે.† તેથી પીતળ જેવી માયામમતા ઉપર મારા અમૂલ્ય સદ્ગુણોને કેમ જડાવું? જો તેમ કરૂં તો મારી અજ્ઞતા પ્રત્યક્ષ દેખાય. જ્યારે હું કોણ છું? તેનો વિચાર કરીશ, જ્યારે મારૂં સહજ સ્વરૂપ હું સંભારીશ ત્યારે તારો પ્રસંગ જરૂર કરીશ—હજુ અત્યારે તો મને તેમ કરવાનો અવસર પ્રાપ્ત થયો નથી, મારે હજુ કેટલીક અગવડો છે તે

* શ્રીમદ્યશોવિજયજી. અનંતનાથજીનું સ્તવન.

† સંસ્કૃતમાં એક પ્રસ્તાવિક શ્લોક છે તેમાં આવો જ ભાવ બતાવ્યો છે. कनकभूषणसङ्ग्रहणोचितो, यदि मणिस्त्रपुणि परिधीयते; न स विरौति न चापि न शोभते, भवति योजयितुर्वचनीयता. મતલબ એ છે કે સોનામાં જડવા યોગ્ય ભારે મણિને કદાચ લોઢામાં જડવામાં આવે તો તે કાંઈ કોઇની પાસે રડતો નથી, પણ તેના સંબંધમાં તેવી યોજના કરનારની ટીકા થાય છે. આવો ભાવ પદમાં બતાવ્યો છે ને વિચારવો.

દૂર કરીને પછી એ પરભાવરમણ કરાવનારી સ્ત્રીઓનો પ્રસગ તજી દઈ તારા સબધમા નિરતરને માટે રહેવાનો છુ આ પ્રમાણે કરવા મારા મનમા ભાવના જાગ્રત થઈ છે પણ હજુ તેમ કરવા માટે સમય આવી પહોંચ્યો નથી

ચેતનજી અત્ર જે વાત બતાવે છે તે ઉત્ક્રાન્તિમા હજુ તે કેટલો ચઢયો છે તે બતાવે છે. ગુણસ્થાનકઆરોહમા હજુ તે માત્ર માનસિક પરિવર્તનના ભાવનાકાળ સુધી વધી શક્યો છે, હવે તેને માયા-મમતાથી ભોગવાતા વિષયનુ વિરસપણુ દેખાય છે પણ અનાદિ અભ્યાસને લીધે તેનો ત્યાગ કરી શકતો નથી તે મનમા સત્ય સ્વરૂપ સમજતા છતા ડરે છે કે એ વિભાવદશાના ભાવો વગર પોતાને ચાલી શકશે કે નહિ આથી તે સમતાને કહે છે કે હજુ મારી કાળસ્થિતિ પરિપક્વ થઈ નથી આવી વાત કરવી એ પણ એક પ્રકારની નબળાઈ છે, કારણ કે કાળસ્થિતિ પરિપક્વ થઈ છે કે નહિ તે દિવ્ય જ્ઞાન વગર કોઈથી કહી શકાય નહિ. પુરૂષાર્થ કરી કર્મસમૂહનો નાશ કરવા માટે જ ઉત્તમાધિકારીએ પ્રયાસ કરવો જોઈએ પછી નંદિષેણ જેવી સ્થિતિ કદાચ પ્રાપ્ત થઈ જાય તો તેમાથી પણ નીકળી આવવા પ્રયત્ન કરવો જોઈએ પણ પ્રયાસ કર્યા પહેલા જ ચેતનાને કહેવુ કે જ્યારે મારી સ્થિતિનો વિચાર કરીશ ત્યારે તને મળીશ એ તો એમ બતાવે છે કે હુ વિશુદ્ધ માર્ગ જાણુ છુ અને તે આદરણીય છે એમ કબૂલ કરૂ છુ, છતા અવિશુદ્ધ માર્ગે પ્રયાણ કરૂ છુ* આવી રીતે બોલવુ એ જેમ મહત્તા બતાવે છે તેમ એટલુ પણ બતાવે છે કે ગુણસ્થાનઆરોહમા ચેતનજી હજુ બહુ આગળ વધ્યો નથી, છતા એનુ સાધ્ય શુદ્ધ માર્ગ તરફ છે, એને એક સુદર પરિવર્તન મળતા એકદમ શુદ્ધ માર્ગપર આવી જવાનો સભવ છે અને માનસિક ભવ્ય દશામાથી વ્યાવહારિક વિમળા દશામા આવી સુમતિને ભેટવાનો તેને સુદર પ્રસગ છે જરા વિશેષ આત્મવીર્ય સ્ફુરણા થતા તે વિશુદ્ધ માર્ગને આદરશે એમ તેના હૃદયગાનથી જણાય છે

કોઈ પણ કાર્યનો ક્રમ વિચારશું તો આપણને સહજ માલૂમ પડશે

---

* I know the better course and approve of it, but follow the worse Bacon's Advancement of Learning Vol II

"અવસર પામીને (કાળ પરિપકવ થશે ત્યારે) આત્માનાં કૃત્યોની રીતિ એટલે પરમાત્મપણાના હેતુરૂપ નિજયોગને ધારણ કરશે અને નિરૂપમ રૂપની શક્તિ જાગ્રત કરીને આનંદઘન સાથે મળી (ચેતનજી) લ્હેર કરશે."

ભાવ–અધ્યાત્મશૈલી એટલે શું તે અહીં ખાસ વિચારવા યોગ્ય છે. આત્મા અને પુદ્ગલ વચ્ચેનો તફાવત શું છે, આત્મિક કાર્યો કયાં કયાં છે, શું કરવાથી આત્માની ઉચ્ચ દશા પ્રાપ્ત થાય, પ્રગટ થાય, એવી દશા પ્રાપ્ત કરવાથી આત્માને શું લાભ થાય, વર્તમાન દશાનું કારણ શું છે, વિગેરે બાબતનો નિર્ણય કરી તદનુસાર વર્તવું તેને અધ્યાત્મશૈલી કહેવામાં આવે છે. જ્યારે અમુક બાબતની ધૂન લાગે છે ત્યારે તે સિવાય અન્ય કાર્ય સુજતું નથીઃ રમણીઆસક્ત પ્રાણીને સ્ત્રીની વાતમાં આનંદ આવે છે, ગણિતમાં ધૂન લાગે છે તે મનોયત્ન કરવામાં જ રાજી થાય છે, ધનઆસક્ત પ્રાણી પૈસાની વાત કરે ત્યારે જ તેને રસ આપે છે, તેવી રીતે જૂદી જૂદી બાબતોની ધૂન માટે સમજવું. આવી રીતે અધ્યાત્મના–ચેતનજીના વિષયની ધૂન આવે તેને અધ્યાત્મશૈલી કહેવામાં આવે છે. જ્યારે તેવી ધૂન આવે છે ત્યારે આત્મા સંબંધી વાત વિચાર અને કાર્યો કરવામાં જ રસ આવે છે. આવી અધ્યાત્મશૈલી તો કાળસ્થિતિ પરિપકવ થશે, ત્યારે ચેતનજીને પ્રાપ્ત થશે. પાંચ કારણ એકત્ર થાય છે ત્યારે એક કાર્ય બને છેઃ કાળ, સ્વભાવ, ભવિતવ્યતા (નિયતિ) પૂર્વકૃત (કર્મ) ને ઉદ્યમ. આમાં કાળ એ એક ઉપયોગી કારણ છે. ચેતનજી કહે છે મારી કાળપરિણતિ જ્યારે પરિપકવ થશે ત્યારે પરમાત્મદશાનો નિજયોગ ધારણ થશે, હાલ તો હે સુમતિ! ચાલે છે તેમ ચાલવા દેવું પડશે. પરમાત્મ–સાધ્યસ્વરૂપ પ્રાપ્ત કરવાનો યોગ જ્યારે પ્રાપ્ત થશે ત્યારે આત્માથી સિદ્ધ કેમ થવાય, સિદ્ધ દશાનો અહીં કેવી રીતે અનુભવ થાય અને સાધકદશામાં સ્વરૂપ કેમ પ્રાપ્ત થાય એ સર્વ શક્તિગત ધર્મો સ્વ સ્વરૂપે પ્રાપ્ત થઈ શકે તેની યોગ્ય વિચારણા અને યોજના થશે. પથ્થરમાં જેમ સુવર્ણ, દૂધમાં જેમ ઘી, તલમાં જેમ તેલ સત્તાગત શક્તિરૂપે રહેલ છે, તેમ શરીરમાં શક્તિરૂપે વ્યાપી રહેલ પરમાત્માને જોવા તે નિજસ્વરૂપ યોગદર્શન છે. નિર્વિકાર નિરંજન

નિજસ્વરૂપને કાષ્ઠાન્તર્ગત અગ્નિ પેઠે જોઇ શકે તે સામર્થ્યયોગની લાયકાતવાળો ચેતન આનદઘનસ્વરૂપ સાથે મળી આનદ કરે છે શુદ્ધચેતનાને પ્રાપ્ત કરવાની દૃઢ ઇચ્છાવાળો પણ હજુ પૌદ્ગલિક પદાર્થના મોહમા આસક્ત અને પ્રસગ મળતા તેમાથી બહાર નીકળી આવવાની દૃઢ ઇચ્છાવાળો આ ચેતન હજુ દૃઢ નિશ્ચય કરીને પ્રમાદદશાનો ત્યાગ કરી શકતો નથી અને તેથી સુમતિને કહે છે કે તારે ડરવુ નહિ, હુ તારો જ છુ યોગદૃષ્ટિ સમુચ્ચયમા ઇચ્છાયોગનુ સ્વરૂપ બતાવ્યુ છે તે આને બરાબર મળતુ આવે છે

આવી રીતે ચેતનજીને પરમાત્મપદ પ્રાપ્ત કરવા ભાવના થઈ છે તે સબધમા બહુ હકીકત લખી શકાય પરમાત્મભાવ સમજવા માટે ચિદાનન્દજી મહારાજની પરમાત્મ છત્રીશી અને યશોવિજયજી મહારાજની પરમાત્મ પચ્ચીશી ખાસ વાચવા લાયક છે, મનન કરવા યોગ્ય છે અહીં સ્થળસકોચથી તે આખી આપી શકાય તેમ નથી પ્રથમ છત્રીશીના ઉપયોગી કવનો અહીં બતાવીએ –

રાગ દ્વેષકે નાસતે, પરમાતમ પરકાસ,
રાગ દ્વેષકે ભાસતે, પરમાતમ પદનાસ
લાખ બાતકી બાત યહ, તોકુ દેય બતાય;
જો પરમાતમ પદ ચહે, રાગ દ્વેષ તજ ભાય
દેહ સહીત પરમાતમા, એહ અચરીજકી બાત,
રાગ દ્વેષકે ત્યાગતેં, કર્મ શક્તિ જરી જાત
ભાઈ એહ પરમાતમા, સો હે તુમમ યાહિ,
અપણી શક્તિ સંભારકે, લિખાવત દે તાહિં*

આવો પરમાત્મભાવ છે એને પ્રાપ્ત કરવા આ પદમા કહ્યુ છે અને ઉપર ચિદાનદજી મહારાજ જણાવે છે તેમ રાગદ્વેષનો ત્યાગ કરવો ખાસ આવશ્યકીય છે એ પરમાત્મદશાનો નિજયોગ સમજવો

મેરી તું મેરી તુ એવી રીતે બોલવુ એ ઇચ્છાયોગ છે જ્ઞાનાવરણીય કર્મના ક્ષયોપશમને લીધે સાભળેલી હકીકતનુ અર્થજ્ઞાન મેળવી તે પ્રમાણે કાર્ય કરવાની ઇચ્છાવાળો પ્રાણી પ્રમાદથી ન કરી

* ચિદાનદજીકૃત પરમાત્મ છત્રીશીની આ અનુક્રમે ૨૩, ૨૫, ૩૨ અને ૩૫ મી ગાથાઓ છે

શકે, મતલબ અંતઃકરણમાં સૂત્રાર્થનું ઇચ્છકપણું હોય પણ ધર્મવ્યાપાર સામર્થ્યયોગ કરી શકે નહિ તેને ઇચ્છાયોગ કહે છે. આવો ઇચ્છાયોગ પ્રાણી ઘણીવાર કરે છે પણ તે તેની નબળાઈ બતાવે છે. અહીં ત્રીજી ગાથામાં જે ભાવ બતાવ્યો છે તે ઇચ્છાયોગ છે અને સામર્થ્યયોગ પ્રાપ્ત કરી આનંદઘન પ્રભુ સાથે ક્રીડા કરવાનું ચેતનજીનું સાધ્ય છે. એ સામર્થ્યયોગમાં સિદ્ધિપદપ્રાપ્તિ રહી છે. એ યોગમાં શાસ્ત્રમાં બતાવેલા ઉપાય ઉપરાંત ચેતનજી પોતાની અધિક શક્તિ ધર્મવ્યાપારમાં વાપરે. એના ધર્મસંન્યાસ અને યોગ સંન્યાસ એવા બે ભેદ છે. મોહનીય કર્મના ક્ષયોપશમરૂપ ધર્મસંન્યાસ છે અને ચૌદમા ગુણસ્થાનકે યોગરૂંધનરૂપ યોગસંન્યાસ છે. અપૂર્વકરણ ગુણસ્થાનકથી ધર્મસંન્યાસ સામર્થ્યયોગ થાય છે. પછી વિશેષ ગુણપ્રાપ્તિ થતાં એ સંન્યાસમાં પ્રગતિ થતી જાય છે અને સર્વવિરતિના ગુણો વધારે વધારે અંશે તેને પ્રાપ્ત થતા જાય છે. ક્ષપકશ્રેણી માંડનારને યાવત્કેવળજ્ઞાન પ્રાપ્ત થાય, લોકાલોકના સ્વરૂપનો સાક્ષાત્કાર થાય અને જે યોગશૈલેશી અવસ્થામાં પણ પ્રાપ્ત થયેલ રહે તે મહા વિશિષ્ટ યોગને યોગસંન્યાસ સામર્થ્યયોગ કહે છે. નિરૂપમ રૂપની શક્તિ જગાવવાની અહીં જે વાત કરી છે અને પરમાત્મસ્વરૂપનો નિજયોગ ધારણ કરવાનું કહ્યું છે તે આ યોગસંન્યાસ સામર્થ્યયોગ સમજવો.

હે સુમતે! છેવટે હું આવો યોગ પ્રાપ્ત કરવાનો છું, ઇચ્છાયોગ મૂકી દઈ શાસ્ત્રયોગ કે જેમાં દ્રવ્યાદિના સ્વરૂપના શુદ્ધ બોધ સાથે શુદ્ધ પ્રવૃત્તિ પ્રાપ્ત થાય છે તેથી પણ આગળ વધી જ્યારે હું સામર્થ્યયોગના બીજા યોગસંન્યાસ વિભાગમાં આવી જઈશ ત્યારે આનંદસ્વરૂપ સાથે ક્રીડા કરીશ. હું તને ખાતરી આપું છું કે તું મારી જ છો અને છેવટે હું તને મળવાનો છું; તારે જરા પણ ચિંતા કરવી નહિ, જરા પણ રડવું નહિ, જરા પણ ડરવું નહિ.

આ પદની આ ગાથાનો અર્થ કરતાં ટબાકાર કહે છે કે સુમતિ શ્રદ્ધાને પૂછે છે કે ચેતનજી મને ક્યારે મળશે, તેના જવાબમાં શ્રદ્ધા કહે છે કે ભવનો પરિપાક થશે ત્યારે ચેતનજી પોતાનું સ્વરૂપ વિચારતો પરમાત્મસ્વરૂપ ચિંતવવાનો સયોગ ધારણ કરશે તે વખતે ઉપમારહિત

એથી નિજસ્વરૂપની શક્તિ–સામર્થ્યને તે જગાવશે અને તેમ થતા જ તુ આનદઘનથી મળી એકીભૂત થઈને કેલિ કરીશ એટલે કે ચેતનજી તે વખતે આત્મારામના સ્વરૂપમા રમણ કરશે આ ભાવ પણ સારો છે, લગભગ ઉપર કરેલા અર્થ જેવો જ છે, માત્ર શ્રદ્ધાના મુખમા એ વચનો મૂકવાથી પ્રક્રમભગ થાય છે ચેતનજીએ શરૂ કરેલ લયને બનતા સુધી તોડવો યોગ્ય નથી

આ પદમા ચેતનજીએ એક નબળાઈ બતાવી છે તે ખાસ વિચારવા યોગ્ય છે એ કહે છે કે મારો સમય પાકશે ત્યારે હું વિશુદ્ધ યોગમાર્ગ આદરીશ આવી રીતે જેનુ સ્વરૂપ જાણતા નથી એવા કાળને દોષ દઈ કાઇ પણ પ્રયાસ કર્યા વગર બેસી રહેવુ તે અયોગ્ય છે જ્યારે બની આવે ત્યારે વિચારવુ કે આવો સામર્થ્યયોગ સાધવાનો અવસર વારવાર પ્રાપ્ત થતો નથી, સામર્થ્યયોગ ન સધાય તો તેના સાધનો એકઠા કરવાનો વખત જતો કરવો ઉચિત નથી એવી રીતે નિર્ણય કરી બને તેટલુ કાર્ય સફળ કરવુ કર્મની ચીકાશ એટલી બધી છે કે જો તેને માર્ગ આપવામા આવે તો આ જીવનો પત્તો લાગવા દે નહિ ઇચ્છાયોગ દૃઢ કરી, સામર્થ્યયોગના સાધનો યોજી દેવા એ પરમાત્મદશા પ્રાપ્ત કરવાની અને પરમાત્મભાવ પ્રગટ કરવાની ઈચ્છાવાળાને માટે બહુ જ જરૂરનુ છે, ખાસ આદરણીય છે અને બહુ સ્પષ્ટ અક્ષરોમા નિર્ણય કરીને સમજવા યોગ્ય છે સામર્થ્યયોગનુ સ્વરૂપ ઉપોદ્ઘાતમા વધારે સ્પષ્ટ કરી બતાવ્યુ છે તેથી અત્ર વિશેષ ઉલ્લેખ કરવાની જરૂર રહેતી નથી સ્થિતિ અથવા કાળપરિપક્વતા ગમે તે કોઇ પણ કાર્યને અગે ખાસ ઉપયોગી છે, પરંતુ સર્વજ્ઞપણુ પ્રાપ્ત થયા પહેલા કાળસ્થિતિ ક્યારે પાકશે તે કહી શકાય નહિ તેથી અત્યારે તો સમય થયો નથી, હવે પછી યોગ્ય વખત જોઈ વિશેષ યોગસાધના કરવામા આવશે એવી વાત કરી પ્રાપ્ત થયેલ જોગવાઇને ગુમાવી દેવી નહિ, વળી આ પદમા અધ્યાત્મશૈલી પ્રાપ્ત કરી નિજસ્વરૂપ યોગ સાધવાનુ કહેવામા આવ્યુ છે તે પણ ખાસ મનન કરવા યોગ્ય છે જ્યાસુધી અધ્યાત્મશૈલી પ્રાપ્ત ન થાય ત્યાસુધી ઉપર ઉપરથી યોગસદ્દહણા થાય તોપણ તેની જોઈએ તેવી અસર થતી નથી અતઃકરણમા અધ્યાત્મની ધૂન લગાડીને પરમ

સાધ્ય ઉપર નિરંતર લક્ષ્ય રાખીને શક્તિગત આત્મધર્મોને વ્યક્ત કરવાની આવી સુંદર તક જવા ન દેવી એ શુદ્ધ સનાતન ચેતનજીનું અગ્ર કર્તવ્ય છે. ચેતનજીની વર્તમાન પ્રવૃત્તિ સદાચરણમાં તો છે, પરંતુ હજુ શુદ્ધચેતના સાથે તન્મયતા કરાવનાર યોગસંન્યાસનો કાળ પ્રાપ્ત થયો નથી તેને માટે આ પદનાં વચનો છે. અધ્યાત્મશૈલીમાં રહેલ શૈલેશ શબ્દથી પરમોત્કૃષ્ટ દશા જણાવી છે. આ પદનો આ મહાન્ ઉચ્ચ આશય બહુ દીર્ઘ દૃષ્ટિથી વિચારવા યોગ્ય છે અને સામર્થ્યયોગનું સ્વરૂપ સમજી તેને પ્રાપ્ત કરવાનાં સાધનો એકત્ર કરવાનો આ અવસર ભૂલવા જેવો નથી.

—******************—

પદ ચુંમાળીશમું; રાગ ટોડી.

तेरी हुं तेरी हुं एती कहुंरी;
इन बातनमें *दगो तुं जाने;
तो करवत काशी जाय ग्रहुंरी. तेरी हुं० १

"હું તારી પત્ની છું, હું તારી પત્ની છું એટલું કહું છું. એ વાતમાં કાંઈ કપટ તને માલૂમ પડે તો કાશી જઈ કરવત મૂકાવું."

ભાવ–ગતપદમાં સ્વશક્તિગત ધર્મો કેવા સુંદર છે અને તેમાં ચેતનજી ક્યારે આવશે તે બતાવતાં ચેતનજીએ કહ્યું કે પીતળ ઉપર હીરા માણેક જડાતાં નથી અને છેવટે બતાવ્યું કે આનંદઘનસ્વરૂપ સાથે અવસર પ્રાપ્ત થશે ત્યારે પોતે આનંદ કરશે. આ ઉદ્‌ગાર સાંભળીને ચેતનાને વિચાર થયો કે ચેતનજી કદાચ ઉપર ઉપરથી મારાપર પ્રેમ બતાવવાનો વિચાર દર્શાવતા હશે પણ તેઓના મનમાં મારા પતિવ્રતપણાની પક્કી ખાત્રી હશે કે નહિ તે હજુ તેઓના ઉદ્‌ગારથી સમજાતું નથી, કારણ કે વચ્ચે જો કે તેઓ બોલ્યા છે કે પીતળ

* 'ઇન બાતનકું દરોગ તું જાને' આવો પાઠ બે પ્રતમાં છે. એનો અર્થ કરવામાં દરોગ શબ્દનો ભાવ સમજાતો નથી. સંબંધ ઉપરથી તેનો અર્થ ખોટી એમ થતો જણાય છે. બાતનમેં ને બદલે બાતમેં એમ પાઠ બે પ્રતમાં છે તેમાં અર્થ ફેર થતો નથી.

૧ તેરી=તારી. હું=હું પોતે. હું=છું. એતી=એટલું. ઇન=એ. બાતનમેં=વાતમાં. દગો=કપટ, લુચ્ચાઈ. કાશી=બનારસ. જાય=જઇને. ગ્રહુંરી=ગ્રહણ કરૂં, મૂકાવું.

ઉપર જડાવ કામ ન કરાય, પણ તેઓને મારા કથનત્વની અને તેઓ-પરના મારા વિશુદ્ધ પ્રેમની મારે સ્પષ્ટ અક્ષરોમા પ્રતીતિ કરાવી આપની જોઇએ ચેતનજી વિશેષ સન્મુખ થયા છે તે પ્રસંગનો લાભ લઈ મમતા અત્ર ઉદ્ગાર કાઢે છે તેપર આ પદરચના છે.

શુદ્ધચેતના કહે છે કે-હે ચેતનજી! હુ તમારી છુ એટલુ કહુ છુ એ તમે ખગાખર ધ્યાનમા રાખજો હું અત્યારે તમારી પાસે નથી તેથી કદાચ તમને એમ લાગતુ હશે કે ચેતના પોતાની નથી, પણ તમારા હૃદયમદિરમા હાલ માયામમતા છે તેથી હુ આવતી નથી અને એ કાર-પુને લઇને તમને જૂદા પ્રકારની અસર થતી હોય તો હુ તમને ખાત્રી આપુ છુ કે હું તમારી જ છુ, મેં મનથી પણ અન્ય પતિને ઇચ્છ્યો નથી અને શરીરથી કોઇની સાથે સબધ કર્યો નથી, અત્યાર સુધી આપના વિરહઅગ્નિમા બળ્યા કરૂ છુ અને આપ મારો વિરહ દૂર કરશો એવી આશામા આપના નામની માળા હાથમા લઈ તમારો જાપ કર્યો કરૂ છુ આ વાતમા જો આપને જરા પણ ખોટુ લાગતુ હોય, અસત્યનો ભાસ પણ થતો હોય તો આપ કહો તેવા સોગન ખાઉં, આપ કહો તેવા પ્રકારનુ દિવ્ય કરીને આપને પ્રતીતિ કરી આપુ કે હું સર્વથા મન વચન કાયાથી શુદ્ધ પતિવ્રતા રહી છુ અને છુ

વ્યવહારમા જ્યારે સામા મનુષ્યને પ્રતીતિ કરી આપવી હોય ત્યારે તે બાબતને અગે કવચિત્ સોગન ખાવામા આવે છે 'કરવત કાશી જાઈ ગહુંરી' એ પદ સોગન ખાવાના અર્થમા વાપરવામા આવેલ છે મૂળ વાત તો એમ છે કે સંસારનાં અનેક દુખથી ત્રસ્ત થયેલા દુખી માણસો આ ભવમા કાઈ સુખ મળ્યુ નહિ પણ આવતા ભવમાં સુખ મળશે, એવી અજ્ઞતાસૂચક બુદ્ધિથી કાશી જઈ અમલના વખતમા કરવત મૂકાવતા હતા, મતલબ માથાથી પગ સુધી કરવતવડે કપાઈ આત્મહત્યા કરતા હતા અને તે પ્રમાણે કરવત મૂકાવતી વખત મનમા આવતા ભવમા અમુક વસ્તુ પોતાને મળો એવી ઇચ્છા રાખતા હતા આવી રીતે નિયાણું કરીને મરવાના આત્મઘાત કરવાના બીજા પણ ઘણા માર્ગો આ દેશમા હતા: કેટલાક ગિરનાર પરથી ભૈરવ જપ ખાતા હતા એટલે એક ઊંચા શિખરપરથી નીચે ખાઈમા પછાડી ખાતા હતા અને શરીરનો પાતથી નાશ કરતા હતા, કેટલાક જગ-

લભ ચેતનજી આવી અનુકૂળ તકનો અત્યારે લાભ નહિ લે તો પછી તે સંસારમાં ઘસડાઈ જશે અને પછી પાછો તેનો ક્યારે અવસર આવશે તે કહી શકાય નહિ. ચેતના અને ચેતનનો અભેદ છે, તેથી ચેતનાએ ગંગાના પ્રવાહમાં પડવાનું કહેવું તે ચેતનજીને તેમાં તણાવા બરાબર છે. અત્ર જે હકીકત બતાવી છે તે બરાબર સમજી શકાય તેવી છે. અનેક પ્રસંગે ચેતનજીને કહેવામાં આવ્યું છે કે તેને અત્ર જેવી અનુકૂળ જોગવાઈ મળી છે તેવી ભવચક્રમાં કોઈ-કજ વખત મળે છે; તેનો ઉપયોગ શુદ્ધ દશા પ્રગટ કરવામાં થાય તો તેનું જીવન સફળ થાય છે, નહિ તો તે સામાન્ય વ્યક્તિઓની પેઠે ફોગટ ફેરા જેવું જીવન ગાળી સંસારમાં સરી જાય છે, પડી જાય છે, ડૂબી જાય છે. શુદ્ધચેતના તેની પોતાની સ્ત્રી છે, તેને અનુકૂળ છે અને તેને મળવાને આતુર છે; સુમતિ પ્રાપ્ત કરી તે દ્વારા પોતાનું પ્રસિદ્ધ શુદ્ધ સ્વરૂપ પ્રાપ્ત કરી શુદ્ધચેતના સાથે અનન્ત કાળ સુધી વિલાસ કરવાની વિશુદ્ધ વૃત્તિ અને સામગ્રી પ્રાપ્ત કરવાની આવી તક તેણે કોઈ પણ રીતે ફેંકી દેવા યોગ્ય નથી.

ટબાકાર આ ગાથા સુમતિના મુખમાં મૂકે છે. તે કહે છે કે અહિ જે કથન છે તે જડસંગી આત્મારામ પ્રત્યે સુમતિએ કહેલું છે. તે ચેતનજીને પોતાને ઉતાવળે મળવાનું કહે છે અને નહિ તો શુદ્ધ-ચેતનાના ઉજ્જ્વળ તરંગોમાં મળી જઈ બારમે ગુણસ્થાનકે પોતે જશે અને સુમતિ નહિ રહેશે એમ બતાવી સુમતિ કુમતિની મર્યાદા બતાવે છે. ટબાકારનો આશય એવો જણાય છે કે સુમતિ પોતે તો શુદ્ધ છે પણ પતિનો વિરહ સહન કરી શકતી નથી તેથી પોતે બારમા ગુણસ્થાનકે ઉજ્જ્વળ આત્મપરિણતિરૂપ શ્વેત તરંગોમાં મળી જવાનું કહે છે અને પછી ત્યાં તેનું વ્યક્તિત્વ નાશ પામશે. તેરમા ગુણસ્થાનકે તો શુદ્ધ કૈવલ્ય-જ્ઞાન પ્રાપ્ત થાય છે અને સુમતિ કુમતિનો લય થાય છે અને શુદ્ધ ચૈતન્ય પ્રગટ થાય છે. આવી રીતે હકીકત કહીને ચેતનજીને પોતાના તરફ આક-ર્ષણ કરવાનો સુમતિનો આશય હોય એમ ટબાકાર જણાવે છે. એ પ્રમાણે અર્થ કરવામાં ભાવ ઠીક આવે છે, પણ સુમતિ આવા પ્રકારની ધમકી ચેતનજીને આપે તે પહેલી અને બીજી ગાથાના ભાવને અનુરૂપ લાગતું નથી. સુજ્ઞ વાંચનારે બન્ને અર્થ યોગ્ય રીતે વિચારવા.

આ આખા પદનો આશય ચેતનજીને તેનુ શુદ્ધ સ્વરૂપ બતાવી તે પ્રગટ કરવા માટે આગ્રહ કરવાનો છે. એમ કરવા જતાં શુદ્ધચેતનાએ એક વાત બહુ સુંદર કહી છે અને તે એ છે કે ચેતનજીની વાત સર્વ શાસ્ત્રોએ કરી છે અને ચેતનજી સર્વત્ર પ્રસિદ્ધ છે આવા સુપ્રસિદ્ધ ચેતનજી પોતાનુ પ્રસિદ્ધ સ્વરૂપ પ્રગટ કરવા લલચાય તે માટે તેને બહુ સુંદર શબ્દોમા બોલાવ્યા છે અને તે વાત ખાસ લક્ષ્યમા રાખવા યોગ્ય છે બીજી વાત ચેતનજી પાસે જ તેને સેવન કરવાની રીતિ કહી બતાવવા સૂચવ્યું છે એનો ગર્ભિત આશય વ્યક્તિભેદે શુદ્ધ દશા પ્રગટ કરવાના માર્ગોનુ વિવિધપણું બતાવવાનો છે ક્રિયાથી, યોગથી, જ્ઞાનથી અને તેના જૂદા જૂદા વિભેદથી સેવનની રીતિ પ્રાપ્ત થાય છે અમુક વ્યક્તિને કઈ રીતિ અનુકૂળ છે તે તેણે યોગ્ય અંકુશ નીચે રહીને શોધી કાઢવાનુ છે આ ઉપરાત ચેતનજીને પ્રસન્ન રાખવાનો જે ભાવ છેલ્લી ગાથામા બતાવ્યો છે તે પણ બહુ જ વિચારવા યોગ્ય છે આવી રીતે ચૌંતાલીશમા પદમા બે અક્ષર સ્મરણ કરવાની જે વાત કહી છે તે ચેતન અને ચેતનાના અરસપરસ ઉદ્ગારોથી સ્પષ્ટ કરવાનુ સૂચવન ત્યાર પછીના બે પદમા કર્યું છે આ છેલ્લા ત્રણે પદોનો આશય બરાબર વિચારવો

પદ પીસ્તાળીશમું–રાગ ટોડી.

ठगोरी भगोरी लगोरी जगोरी.
ममता माया आतम ले मति,
*अनुभव मेरी और दगोरी. ठगोरी० १

"ઠગારીઓ[1] ભાગી જાઓ (ચેતનાને કહે છે) તમે મને વળગો, જાગ્રત થાઓ મમતામાયા રૂપ મતિ લઇને આત્મા (હું) તમને વળગ્યો છું, જ્ઞાનદૃષ્ટિ મારી છે અને તે સિવાય અન્ય દગો છે–પર છે"

* 'અનુભવ મેરી ઓર દગોરી' એ પ્રમાણે પાઠાતર બે પ્રતમા છે અર્થમા ફેર પડતો નથી

૧ ઠગોરી=ઠગારીઓ, ઠગારીઓ. ભગોરી=ભાગી જાઓ. લગોરી=લાગી જાઓ, વળગો. જગોરી=જાગ્રત થાઓ લે મતિ=મતિ લઇને. મેરી=મારી ઔર=તે સિવાય, અન્ય દગોરી=દગો છે, પર છે

ભાવ—આ પદનો અર્થ ઘણો વિષમ છે. પ્રથમ મારા ગુરૂ મહારાજે જે પ્રમાણે અર્થ કર્યો છે તે બતાવું છું, પછી આખું પદ પૂરૂં કરી ટબાકારનો અર્થ વિચારશું. બન્ને અર્થ તદ્દન જૂદાં દૃષ્ટિબિંદુથી લખાયલા હોવાથી એક સાથે તેપર વિવેચના થઈ શકે તેમ નથી. બન્ને અર્થ કરવામાં કેટલાક શબ્દો પદમાં અધ્યાહાર હોય એમ ધારી લેવું પડે છે. કર્ત્તાનો ખરો આશય સમજવો મુશ્કેલ છે.

ચેતનજી પોતે ઉપર પ્રમાણે પ્રતીતિજનક ઉદ્દગારો શુદ્ધચેતના પાસે સાંભળી હવે માયામમતાને ઉદ્દેશીને પ્રથમ કહે છે કે હે ઠગનારીઓ ! તમે હવે મારી પાસેથી ભાગી જાઓ, નાસી જાઓ, દૂર થઈ જાઓ, અને હે ચેતના! તમે હવે જાગ્રત થાઓ અને મને વળગો. આ મમતા અને માયાની સોબતમાં પડી તેની બુદ્ધિ લઈને ચેતનજી તેને વળગ્યો છે, પણ મારી પોતાની દૃષ્ટિ તો અનુભવદૃષ્ટિ—જ્ઞાનદૃષ્ટિ જ છે અને તે જ્ઞાનદૃષ્ટિમાં જે વસ્તુનો સમાવેશ થતો નથી તે સર્વ દગો છે, પર છે; તે વસ્તુ મારી પોતાની નથી, વિશ્વાસ કરવા લાયક નથી. હાલ તો ચેતનજી એટલે કે હું પોતે પારકી બુદ્ધિએ ચાલ્યો છું પણ તે મારી પોતાની શુદ્ધ દૃષ્ટિ નથી, તે સર્વ પર છે, વસ્તુગત ધર્મની તાત્ત્વિક દૃષ્ટિથી અન્ય છે, અવર છે અને ખાસ મુદ્દાનો પ્રસંગ આવે ત્યારે મને પોતાને દગો દેનાર છે, મને હેરાન કરનાર છે, મને ફસાવનાર છે.*

ચેતનજીને જણાયું કે પોતાના સ્વરૂપનું વર્ણન વેદ પુરાણ કિતાબ આગમ નિગમ વિગેરે અનેક સુપ્રસિદ્ધ ગ્રંથોમાં કરેલું છે અને પોતાનું વાસ્તવિક સ્વરૂપ વર્તમાન વિભાવદશામાં દેખાય છે તેથી તદ્દન જૂદું છે.

* આ પ્રમાણે અર્થ કરવામાં પ્રથમની પંક્તિના બે શબ્દો માયામમતાને ઉદ્દેશીને બોલાયલા બતાવ્યા છે અને બીજા બે શબ્દો શુદ્ધચેતનાને ઉદ્દેશીને બોલાયલા બતાવ્યા છે, તેમ જ બીજી પંક્તિમાં ચેતન પોતાને માટે આત્મા શબ્દ વાપરે છે અને 'વળગ્યા છે' એટલા અક્ષરો અધ્યાહાર લેવા પડે છે, એટલો અર્થ તાણી ખેંચીને કરવો પડે છે; પરંતુ પદના આગળ પાછળના ભાવ સાથે તથા ઉપરનાં પદોના ભાવ સાથે આ અર્થ બહુ અનુરૂપ આવે છે. કવિ જ્યાં ઉદ્દગાર કાઢે છે—હૃદયમાંથી ગાન કાઢે છે ત્યારે કેટલુંક નિરંકુશપણું વાપરે છે તેથી આવી રીતે ચેતનજી પોતાને માટે 'આતમ' શબ્દ વાપરે અને 'હું' એવો ઉચ્ચાર ન કરે તો તે તેના વિભાવ અને સ્વભાવદશાની ફેરફારવાળી સ્થિતિને યોગ્ય છે એમ ગણી શકાય. વિ. ક.

એ હકીકત જાણ્યા પછી અને વળી પોતાને શુદ્ધચેતના જેવી સુંદર નવયૌવના પતિવ્રતા સ્ત્રી છે એ વાતથી વાકેફગાર થયા પછી તે માયા-મમતાનુ સ્વરૂપ સમજે છે, વિચારે છે અને પછી તે કહે છે કે હે ઠગારી માયામમતા! અત્યાર સુધી હું તમારા તરફ લલચાઈ ગયો હતો, તમને મારી સ્ત્રીઓ સમજતો હતો અને તમારામા આસક્ત હતો, પણ હવે મને માલૂમ પડે છે કે એ બાબતમા હું ઠગાયો હતો, ફસાયો હતો, છેતરાઈ ગયો હતો, તેવી મને છેતરનારી હે લુચ્ચી સ્ત્રીઓ! તમે હવે મારાથી દૂર જાઓ, મારો છેડો છોડો, મારાથી આઘી ચાલી જાઓ, અને હે વહાલી શુદ્ધચેતના! તુ હવે જાગ્રત થા અને મારી સાથે લાગ અત્યાર સુધી મેં તને ઉંઘાડી રાખી છે, તારી હકીકત સાભળી નથી, તને ઉવેખી મૂકી છે, તે ઠીક થયુ નથી, પણ હવે તુ જાગ્રત થા અને મને ભેટ, મારી પાસે આવ અને મારી હૃદયવલ્લભા થા અહો! આ આત્મા (હું પોતે) અત્યાર સુધી માયામમતાની બુદ્ધિએ ચાલ્યો છે જ્યારે કોઈ વસ્તુસબધ કે સ્થિતિની તુલના કરવી હોય ત્યારે તેને મમતાની દૃષ્ટિથી જ જોઈ છે, તેની ગણના વ્યાવહારિક સ્થૂળ સુખ, મગવડ અને અજ્ઞાનને અગે જ કરી છે અને તેથી આત્મા વારવાર ખોટી ગણતરી કરીને છેતરાયો છે, તેની ગણતરી ઉધી વળી ગઈ છે, ખોટી પડી છે, ખોટે રસ્તે દોરનારી જણાઈ આવી છે તેણે જે વસ્તુને પોતાની માની હતી તે પારકી જણાઈ છે, પોતાના સબધીઓને ચાલ્યા જતા જોયા છે, પોતાનુ દ્રવ્ય ઘસડાઈ જતુ જોયું છે, પોતાના સગાઓને માની લીધેલા વૈરી તરીકે કાર્ય કરતા જોયા છે. આ સર્વ ભૂલ ભરેલી ઉલટી ગણતરીનુ કારણ એ હતુ કે તે સર્વની કિંમત માયા-મમતાના અજ્ઞાનમૂલક ધોરણપર ઠરી હતી અને જ્યા ગણતરી કરવાનુ ધોરણ (Basis) જ ખોટુ હોય ત્યા પછી તેના સરવાળા બાદબાકી ખોટા જ આવે એમા નવાઈ જેવુ નથી જેને વસ્તુત સુખ માની સરવાળામા ગણ્યુ હતુ તે તો દુ ખરૂપ હોવાથી બાદ કરવું જોઈતું હતુ, તેવી જ રીતે ગુણાકાર અને ભાગાકાર પણ ઉલટા જ થતા હતા આવી રીતે માયામમતાપર સુખદુ ખની ગણના કરીને ચેતનજી (હું પોતે) અત્યાર સુધી છેતરાયેલ છે, પરંતુ હવે મને સ્પષ્ટ માલૂમ પડે છે કે અનુભવદૃષ્ટિ એ જ મારી દૃષ્ટિ છે વસ્તુ-

નથી. મારે તો સર્વ દિવસ તેનું જ દર્શન, પૂજન, તાન અને પાકું અમૃતપાન છે.”

ભાવ–વળી ચેતનજી સવિશેષપણે કહે છે કે હે માયામમતા! તમારા પરિચયથી અત્યાર સુધી હું માબાપ સ્ત્રી પુત્ર સગાં સંબંધીઓમાં આસક્ત થઇ રહ્યો હતો, તેઓનાં દુઃખે દુઃખી થતો હતો, તેઓના હર્ષપ્રસંગોમાં ભાગ લઇ રાજી થતો હતો, પણ હવે અનુભવદૃષ્ટિ જાગ્રત થઇ છે, અને તે સ્વદૃષ્ટિ છે એમ જણાયા પછી અન્યત્ર વિહાર કરવામાં મને મૂર્ખતા જણાઈ છે, અને તેથી જણાય છે કે અત્યાર સુધી જેમની સાથે સંબંધ કર્યો તે માબાપ ભાઈ સગાં તથા નાતીલાઓ મારાં પોતાનાં નથી, મારો તેઓ સાથેનો સંબંધ ચિરસ્થાયી નથી, નિત્ય તો છેજ નહિ અને હોવાનો સંભવ પણ નથી; અને તેથી મારાં ખરેખરાં માબાપ વિગેરે અનુભવ જ છે. મા એટલે દુઃખમાંથી રક્ષણ કરે તે માતા. એ અર્થ વિચારીએ તો વાસ્તવિક દુઃખથી બચાવનાર માતા તો જ્ઞાનદૃષ્ટિ જ છે, કારણ કે ખરૂં દુઃખસુખ શું છે તેનું ભાન પણ તે જ કરાવે છે. આવી રીતે સર્વ શબ્દો માટે સમજવું. આથી વ્યાવહારિક ભાઇ બ્હેન, માતપિતા, સગાં સંબંધીઓ વિગેરે સંબંધી વાત પણ મને સારી લાગતી નથી, ગમતી નથી, પસંદ આવતી નથી. તેઓની વાતમાં મને સ્વાર્થનો ઓછો વધતો અંશ સ્પષ્ટ દેખાઈ આવે છે અને તે બતાવનાર જ્ઞાનચક્ષુ છે. સ્થૂળ ચક્ષુથી જે હું સમજ્યો નહોતો, જે હકીકત મારી કલ્પનામાં પણ આવી નહોતી, જે હકીકત મે સ્વપ્નમાં પણ દીઠી નહોતી, તે વિવેકપૂર્વક પ્રાપ્ત થયેલ જ્ઞાનચક્ષુથી જણાઈ આવી છે અને તેનાથી મને હવે સાંસારિક સંબંધની અસ્થિરતા અને વસ્તુગત વાસ્તવ સ્થિતિનો બોધ થયો છે. આને લઇને ઉપર જણાવ્યું તેમ મને વ્યવહારૂ માતાપિતા વિગેરેના સંબંધમાં અને તેમણે કરેલી વાતોમાં કાંઈ ઉજ્જવળતા દેખાતી નથી, કાંઇ ઇષ્ટતા જણાતી નથી, કાંઇ વિશેષતા મળી આવતી નથી; અથવા તે વાત ચોખી અથવા નિર્મળ હોય એમ પણ મને જણાતું નથી. વસ્તુસ્થિતિ સમજ્યા વગર ઉપર ઉપરથી જે વાત થાય, વસ્તુગત ધર્મોની અવાંતર સ્થિતિના હાર્દમાં ઉતર્યા વગર તેઓનું સ્વરૂપ વિચારવામાં કે ચિતરવામાં આવે અને તેમનો વાસ્તવિક

ભાવ હૃદયપર સ્ફુરે નહિ ત્યા તેનુ સ્પષ્ટ સ્વરૂપ સમજાતું નથી અને તેથી એવી રીતે કરેલી વાત ચોખી હોવાની શકયતા બહુ ઓછી રહે છે

અહીં ગાત શબ્દનો અર્થ સગોત્રીય કર્યો છે તે સબધને અનુરૂપ છે માબાપ વિગેરે નજીકના સગા પછી ગોત્રીય સગા આવે છે તેથી પ્રક્રમ બરાબર જળવાય છે ગાત શબ્દનો બીજો અર્થ શરીર પણ થાય છે માબાપ ભાઈ વિગેરેપરનો મોહ જેટલો હેરાન કરે છે તેટલો જ શરીરપરનો મોહ ત્રાસ આપે છે, તેથી તે અર્થ પણ ઘટે છે, પરતુ તે (શરીર) કાઈ વાત કરતુ નથી અને ગોત્રીયો વાત કરે છે તેથી સબધ જોતા પ્રથમ અર્થ વિશેષ ઘટતો આવે છે 'જાત' શબ્દનો અર્થ સજાતીય કરેલો છે તે પણ સબધને અનુરૂપ છે ગોત્રીય પછી જ્ઞાતિના માણસો આવે છે તે શબ્દનો બીજો અર્થ પુત્ર પણ થાય છે અને તે અહી બરાબર બધબેસતો પણ આવે છે અહી કહેવાનો ભાવાર્થ એ છે કે મને સગા સબધીઓ જે વાત કહે છે તે કોઈ પણ રીતે ઇષ્ટ લાગતી નથી અને હવે તો મને એમ જણાય છે કે મારા વાસ્તવિક માતપિતા આ અનુભવના આવિર્ભાવો જ છે

જ્ઞાનદૃષ્ટિને અગે અહીં આઠ દૃષ્ટિપર વિવેચન પ્રાસગિક ગણાય તેમા ચોથી દૃષ્ટિથી બરાબર જ્ઞાનદૃષ્ટિ જાગ્રત થાય છે અને તે દૃષ્ટિથી આગળ પ્રગતિ કરનાર ચેતનજીનુ અહીં વિવેચન છે. એ આઠ દૃષ્ટિનો ખાસ વિષય અહીં બહુ લાબો થઇ પડે તેથી અત્ર લખ્યો નથી, અન્ય પ્રસગે તેપર વિવેચન કરવામા આવશે (જુઓ યોગના વિષયપર વિવેચન), પરતુ એટલુ તો અત્ર જણાવવુ યોગ્ય છે કે આઠ દૃષ્ટિપર 'યોગદૃષ્ટિ સમુચ્ચય' નામનો શ્રીમાન્ હરિભદ્ર સૂરિનો ગ્રથ અને તેપરથી ઉપાધ્યાયજી શ્રીમદ્યશોવિજયજીની કરેલી આઠ સઝાયો ખાસ મનન કરીને સમજવા યોગ્ય છે ચોથી દીપ્રા દૃષ્ટિથી સમ્યગ્ બોધ થાય છે અને ત્યારથી ચેતનજીની પરિણતિની નિર્મળતા વિશેષ થતી જાય છે એ દૃષ્ટિવાન્ ચેતનને પછી માતાપિતા સગા સબધીઓ જે વાતો કરે તે ઈષ્ટ લાગતી નથી, કારણ કે તેઓની વાતોનુ મડાણ સ્થૂળ–પૌદ્ગલિક દશાપર હોય છે આ આઠે દૃષ્ટિનુ સ્વરૂપ બરાબર મનન કરીને સમજવા યોગ્ય છે એને યોગદૃષ્ટિ કહેવામા આવે છે સમ્યગ્ બોધ થયા પછીની દૃષ્ટિને સમુચ્ચયે જ્ઞાનદૃષ્ટિ કહેવામા આવે

છે. ઉપરોક્ત ગ્રંથોમાંથી એનું સ્વરૂપ સદ્ગુરૂ પાસે વિચારવું. અને આ ગ્રંથમાં વિવેચન કર્યું છે તે લક્ષ્યમાં લેવું.

એ જ્ઞાનદૃષ્ટિ જ મારે તો દેખવાની વસ્તુ છે, પૂજવાની વસ્તુ છે, પાન કરવાની વસ્તુ છે, લય પામવાની વસ્તુ છે. એક વખત અનુભવદૃષ્ટિ જાગ્રત થાય એટલે આ ચેતન વિભાવદશામાંથી પાછો હઠી જાય છે: પછી એને સંગ્રહસ્થાન કે રાજમહેલો જોવા લાયક જણાતાં નથી, લક્ષ્મીને તે પૂજા કરવા લાયક ગણતો નથી, સોડા લેમન મદ્ય આદિ પદાર્થને પાન કરવા યોગ્ય ધારતો નથી અને મોહક પદાર્થોમાં લય લગાડવી ઉચિત સમજતો નથી; તેમ જ તેને માતપિતાપર પ્રેમ રહેતો નથી, સ્ત્રીપુત્રપર મોહ રહેતો નથી, ભાઈ સાથે સ્વાર્થ રહેતો નથી, સગાંના સ્નેહની જરૂર રહેતી નથી, યાવત્ પોતાના શરીરની પણ તેને દરકાર રહેતી નથી. એથી પણ વધારે સ્પષ્ટ રીતે કહીએ તો તેઓની વાતો સાંભળવી તે તેના કાનને પસંદ પણ આવતી નથી. તેથી તે અનુભવને કહે છે કે હવે તો મારે દરરોજ તારૂં દર્શન થાય, તારૂં પૂજન થાય, તારૂં પાન થાય અને તારામાં લય પમાય એ જ મારી ઇચ્છા છે. આંતરદૃષ્ટિજાગૃતિ થતાં ચેતનજીની આવી સુંદર દશા થાય છે; તેને પછી વ્યવહારનાં કાર્ય ઉપર, વ્યાવહારિક સંબંધ ઉપર અને સાંસારિક વિષયો ઉપર વિરાગ આવી જાય છે અને તે તેમાંથી બહાર નીકળી જવા વિચાર કરે છે, ભાવના કરે છે, નિર્ણય કરે છે. અહીં દર્શન ચક્ષુનો વિષય છે, તાન કર્ણનો વિષય છે, પરશન સ્પર્શેંદ્રિયનો વિષય છે અને પાન રસેંદ્રિયનો વિષય છે. એ રીતે અર્થ વિચારતાં નાસિકાનો વિષય સ્પષ્ટ થતો નથી, પગો શબ્દનો એવો કાંઈ અર્થ થતો હોવો જોઇએ પણ તે સ્પષ્ટ થતો નથી. કહેવાનો ભાવ એ છે કે મારે હવે સર્વ ઇંદ્રિયસુખની પર્યાપ્તિ તારામાં છે, મારે દેખવું, જોવું, ખાવું, સાંભળવું એ સર્વ તારામય છે, મને હવે એમાં જ આનંદ આવવાનો છે, બીજી કોઈ વાત મને રૂચે તેમ નથી અને મારી ઇંદ્રિયોની પ્રવૃત્તિ અત્યાર સુધી જે પૌદ્ગલિક પદાર્થોમાં હતી તે દૂર કરીને હવે હું તેનો સદુપયોગ કરવા ઉદ્યત થયો છું અને તેમ કરવા માટે તેઓની દિશા અત્યાર સુધી વિભાવ તરફ હતી તે ફેરવીને હવે સ્વભાવ તરફ વાળી લેવાનો મેં નિર્ણય કર્યો છે.

પગોરીનો અર્થ પાકુ-ખરેખર એમ કર્યો છે તે અનુમાનપરથી સબંધાનુસાર કરેલો છે

શુદ્ધાવબોધ થાય ત્યારે ચેતનજીની આવી જ દશા થાય છે તેને તે વખતે સબંધનુ અસ્થિરપણું અને વિષયોનુ વિરસપણુ સ્પષ્ટ સમજાય છે અને તેવે પ્રસંગે તેને નિશ્ચય થાય છે કે હવે પોતાની સર્વ શક્તિનો ઉપયોગ અનુભવદૃષ્ટિને વધારે વિકસ્વર કરવામા કરવો, કારણ કે પાકું દરશન ફરસન* લય અને પાન એ જ છે એમ તેને સમજણપૂર્વક વ્યક્ત થાય છે. આવી શુદ્ધ દશા ચેતનજીની કોઈ કોઈવાર થઈ આવે છે તેવા પ્રસગનો બને તેટલો લાભ લેવો યોગ્ય છે આખા મનુષ્યજીવનમા એકાદ વખત પણ જો એવો પ્રસગ બની આવે અને તે વખતે પોતાની યોગ્યતા સમજી યોગ્ય અકુશ તળે યોગ્ય નિશ્ચય થઈ જાય તો તેનો લાભ બહુ મળે છે અને તે પ્રસગે જે સ્થિતિ એક વિજળીના ઝબકારાના આકારમા થઈ આવી હોય છે તેનો લાભ વારવાર-ચિર કાળ અને યાવત્ અનત કાળ સુધી મળે છે. આવા પ્રસગ જીદગીમા જ્યારે મળી આવે ત્યારે તેનો પૂર્ણ લાભ લેવા આવે તે પ્રસગે યોગ્ય નિર્ણયો કરી લેવા અને તે નિર્ણયો ગમે તે ભોગે ન ફેરવવાનો દૃઢ નિશ્ચય કરી રાખવાથી સાધ્યનુ સામીપ્ય થવા આવે જીવનસાફલ્ય થાય છે

माननाथ बिछुरेकी वेदन,
पार न पावुं †अथाग थगोरी;
आनंदघन प्रभु दरसन ओघट,
घाट उतारन नाव मगोरी. ठगोरी० ३

* આવો શબ્દ દ્વારકા સ્પર્શી આવ્યા એમા પણ વપરાય છે એનો અર્થ દ્વારકાની ભેટ કરી આવ્યા, યાત્રા કરી આવ્યા એમ થાય છે એટલે ચેતનજીની યાત્રાનો વિષય હવે અનુભવદૃષ્ટિ થઈ છે, તેથી આ અર્થઘટના યુક્ત જણાય છે

† અથાગને બદલે 'નથાગુ' શબ્દ એક પ્રતમા છે અર્થ સમજાતો નથી. અશુદ્ધ લાગે એમ અનુમાન થાય છે

૩ પ્રાણનાથ=પ્રાણના રક્ષણ કરનાર. બિછુરેકી=વિરહની વેદન=પીડા પાર=છેડો પાવુ=પામુ અથાગ=જેનો થાગ-પાર-છેડો ન આવે તેવુ થગો=સ્થળ દરસન=ઝાખી ઓઘટ=અવઘટ, વિષમ ઘટ-ગમ્યો ઘાટ=સસારસમુદ્રનો આરો ઉતારન=ઉતારવાને માટે નાવ=વહાણ મગોરી=માગુ છું, યાચના કરૂ છુ

"પ્રાણનાથના વિરહની વેદના છેડો ન આવે એવી હોવાથી તેનો પાર પામી શકતો નથી. આનંદઘન પ્રભુનાં દર્શનરૂપ વિષમ માર્ગ છે, (તેરૂપ) સંસારસમુદ્રનો ઘાટ ઉતરવા માટે હું નાવડીની માગણી-યાચના કરૂં છું."

ભાવ-ઉપર કહી તે અનુભવદૃષ્ટિ મારા પ્રાણની રક્ષા કરનારી છે, મને શાશ્વત જીવન આપનારી છે. એના વિરહનો માર્ગ પાર ન પામી શકાય તેવો છે, એ સ્થળ એવું છે કે જેમ ઊંડા જળનો તાગ મેળવવો મુશ્કેલ પડે તેમ તેનો છેડો પ્રાપ્ત કરવો મુશ્કેલ પડે તેમ છે. મતલબ એ વિરહકાળ ક્યારે પૂરો થશે તે કહી શકાય તેમ નથી. બહુ ઊંડાણવાળા સમુદ્રમાં પાણી કેટલું છે અને જમીન કેટલી નીચી આવી છે તે જાણવા માટે બહુ પ્રયાસ કરવો પડે છે અને તેમાં કોઈ વસ્તુ પડી ગઈ હોય તો તે લઈ આવવામાં અથાગ મહેનત પડે છે. એવી રીતે આ વિરહવેદનાનો માર્ગ અથાગ છે. એક તો મારો પોતાનો માર્ગ અવળો છે અને વિરહકાળ બહુ લાંબા વખતથી ચાલ્યા કરે છે; આથી એ વિરહકાળ અથાગ જણાય છે. મારા પ્રાણ તો હું પોતે જ છું, તેને જાગ્રત દશામાં લાવવાની સ્થિતિનો મને વિરહ થયો છે અને તેની આ સર્વ પીડા છે. પીડા કોઈ બહારની નથી પણ અનુભવદૃષ્ટિ જે મારી પોતાની વસ્તુતઃ છે તેનો જ વિરહ થયો છે અને તે અપાર જણાય છે, કારણ કે લાંબા કાળથી તેને ઉઘાડી દીધેલ છે. ચેતનજી પોતે આ પદ બોલે છે એમ શરૂ કરેલ હોવાથી આ પ્રમાણે અર્થ ઘટે છે. સમતા જો આ પંક્તિ બોલતી હોય અથવા શુદ્ધચેતના બોલતી હોય તો તેનો અને ચેતનજીનો ઘણા વખતથી વિરહ થયો છે તેની વેદના જેનું અથાગ સ્થળ છે તેનો પાર આવતો નથી એવો અર્થ ઘટે છે. એ વેદના એટલી લાંબા વખતની-અનાદિ કાળની છે કે તેનો વિચાર કરતાં મારો પત્તો ખાતો નથી. અથવા ચેતનજી કહે છે કે તે વિરહવેદનાસ્થળ અથાગ જેનો-પાર ન આવે તેવું છે. અથવા તે વિરહસ્થળનો પાર લેતાં હું તો થાક્યો છું ઘણી મહેનત કરી પણ તેનો પત્તો જ ખાતો નથી.

આનંદઘન પ્રભુનાં દર્શન કરવા-તેની ઝાંખી કરવી તે અનુભવ છે અને તે દર્શન એ જ અવઘટ છે-વિષમ માર્ગ છે. તે માર્ગ પ્રાપ્ત

કરવો બહુ મુશ્કેલ જણાય છે ઘટ એટલે રસ્તો-ઘાટ અવઘટ એટલે વિષમ માર્ગ, મુશ્કેલ રસ્તો અનાદિ કાળથી ચેતનજી એવા માર્ગે ચઢી ગયા છે કે એને સીધો રસ્તો સુજતો નથી એ માયામમતાના કુટિલ માર્ગોમા પડી સસારમા રખડ્યા કરે છે અને તેથી તેને અનુભવના માર્ગો અટપટા લાગે છે મોહથી એની પ્રવૃત્તિ એવી વિપરીત થઈ ગઈ છે, એની દૃષ્ટિ એટલી ચપળ થઈ ગઈ છે કે એ વિશુદ્ધ માર્ગને અટપટા માર્ગ સમજે છે અને સરળ માર્ગને અવઘટ સમજે છે ચેતનજી પોતાની મોહાવૃત સ્થિતિમા આનદઘન પ્રભુના દર્શનને પણ કેવી રીતે પ્રાપ્ત કરવા તે સમજી શકતો નથી હવે ચેતનજી સમજવા લાગ્યો છે કે પોતે અત્યાર સુધી સગ કરવાની બાબતમા છેતરાયો હતો તે ઉપરાત હવે તે વિશેષ સમજ્યો છે કે આ સસારસમુદ્રનો ઘાટ ઉતરવા માટે તેને વહાણુની જરૂર છે એવા વહાણુની ગરજ સારે અથવા તદ્રૂપ જો આત્મિક વહાણુ હોય તો તે અનુભવ છે તેથી આનદઘન પ્રભુના દર્શન કરવા માટે અને સસારસમુદ્રનો ઘાટ ઉતરી પેલે પાર રહેલ મોક્ષસ્થાન પ્રાપ્ત કરવા માટે તે અનુભવ નૌકાની માગણી કરે છે. તે પ્રભુને વિજ્ઞપ્તિ કરે છે કે હે મારા નાથ! હુ અત્યાર સુધી બહુ ઠગાયો છુ, બહુ છેતરાયો છુ, બહુ ફસાયો છુ, મને હવે મારા સગાસબધીના સ્નેહમા વાસ્તવિકતા નથી એમ જણાયું છે અને તે બધા કારણથી હવે મારૂ સસાર ઉપરથી મન ઉદ્વિગ્ન થયુ છે, પરતુ આપના દર્શન કરવાના માર્ગનો મને પરિચય ન હોવાથી એ માર્ગ મને બહુ વિષમ લાગે છે તેથી આપનુ દર્શન થાય અને આ સમુદ્રનો પાર પમાય એવુ અનુભવ જહાજ મને ગમે તેમ કરી મેળવી આપો મારી દુ ખી સ્થિતિ સામે નજર કરી, મારા પૂર્વ કાળના દોષોની ક્ષમા કરી, મારા ઉપર કૃપા કરો, મારો હાથ ઝાલો અને મને એવુ વહાણુ આપો કે, તેમા બેસી મારૂ સાધ્યસ્થાન પ્રાપ્ત કરૂ, આપના દર્શન કરૂ અને આપ જેવો થઈ જાઉ

હવે ટબામા જે અર્થ લખ્યો છે તે વિચારીએ એનો કેટલોક ભાવ વિચારવા લાયક છે, પરતુ અર્થ તાણી ખેંચીને આણ્યો હોય એમ કોઈ કોઇ સ્થાનપર લાગે છે *પ્રથમ ગાથાનો અર્થ કરતા

* અહીં અર્થ નીચે પ્રમાણે છે જ્ગોરી=જગતમા માયામમતા ચેતનની પ્રીત લઇને અનુભવ અને મારી સાથે દો કરે છે આ શબ્દાર્થ છે

પદ છેંતાળીશમું–રાગ ટોડી.

चेतन चतुर चोगान लरीरी. चेतन०
*जींत लै मोहरायको लसकर,
†मिसकर छांड अनादि धरीरी. चेतन० १

"ચતુર ચેતન! ખુલ્લા મેદાનમાં લડીને અનાદિ કાળથી ધારણ કરેલી શ્યામતા અથવા બ્હાનાં કાઢવાની ટેવ છોડી દઇને મોહરાજાના લશ્કરને જીતી લે, અથવા ચતુર ચેતન ચોગાનમાં લડે છે અને ઉપર કહ્યું તેવી રીતે મોહરાજાના લશ્કરને હઠાવે છે."

ભાવ–ઉપરના પદમાં જણાવ્યું તેમ અનુભવદૃષ્ટિ ચેતનજીની પોતાની છે અને માયામમતાની મોહદૃષ્ટિ દગો કરનારી છે તેથી વિષમ વાહિનીનો વિશાળ પટ ઉતરવા માટે ભાવનૌકાની ચેતનજી યાચના કરે છે. હવે ચેતનજીને સંસારમાં ફસાવનાર અને અંધ કરી દેનાર મોહરાજા છે એની અને ચેતનજીની વચ્ચે જબરજસ્ત લડાઇ થાય છે. જ્યારે મોહરાજાને માલૂમ પડે છે કે સદાગમની સોબતમાં પડી જઇને ચેતનજી તો મોહને તજી દઇને નિવૃત્તિ નગરીમાં જવાનો પ્રયાસ કરે છે અને તે નગરીમાં તો પોતાથી જઈ પણ શકાય તેવું નથી; ત્યારે ચેતનજીને છેતરવા માટે પોતાના અનુયાયીઓને મોકલે છે તેનાથી ચેતનજી ફોસલાતા નથી, ત્યારે તેની સામે લડાઇ કરવા સૈન્ય મોકલે છે. મોહરાજાના પ્રબળ સૈન્ય સાથે ચેતનજીનું મહા તુમુલ યુદ્ધ થાય છે તેનું વર્ણન ઉપમિતિ ભવપ્રપંચા કથામાં બહુ વિસ્તારથી ચોથા પ્રસ્તાવમાં બતાવ્યું છે. તેમાં વિષયાભિલાષ મંત્રી, પાંચ ઇંદ્રિયો, કષાયો, નોકષાયો વિગેરે બહુ આગળ પડતો ભાગ લે

---

* જીંતી લે એવો પાઠ બે પ્રતોમાં છે.

† મસકરી એવો પાઠ એક પ્રતમાં છે અને એક પ્રતમાં 'મસકર' પાઠ છે. એ પાઠનો અર્થ મશ્કરી એટલે ઠેકડી એમ કરીએ તો ગંભીરતાનો અભાવ એ અર્થ થઈ શકે છે.

૧. ચેતન=હે ચેતન! ચતુર=ચાલાક. ચોગાન=ખુલ્લા મેદાનમાં. લરીરી=લડીને, લડે છે. જીંત લૈ=જીતી લે. મિસકર=શ્યામતા, બ્હાનાં કાઢવાં તે. આ બન્ને અર્થ જૂદા છે અને બન્ને અર્થ ઘટી શકે છે. છાંડ=છોડી દઇને. અનાદિ ધરીરી=અનાદિ કાળથી ધારણ કરી છે તે, અનાદિ કાળથી રાખેલી.

છે. એ યુદ્ધ વાચવા લાયક છે * અહીં ચેતનજીને ઉદ્દેશીને કહે છે કે હે ચતુર ચેતનજી! તમે ચોગાનમા આવો, ખુલ્લા મેદાનમા આવીને મોહરાજા સાથે યુદ્ધ કરો ગઢની અદર રહીને લડવુ એ તો કાયરનુ કામ છે જેને પૂરતી હિમત ન હોય અથવા જેની પાસે બહાદુરીથી લડી શકે તેવુ લશ્કર પૂરતું ન હોય તે બાયલા બની ગઢની અંદરથી લડે છે અને માત્ર પોતાનો બચાવ જ કરે છે જ્યારે પોતાના બળ ઉપર પાકો ભરોસો હોય ત્યારે તો ચોગાનમા આવી લડવુ એ રજપૂતનુ કામ છે બહાદુર રજપૂતો મરણીઆ થઈને લડતા ત્યારે ગઢનો આશ્રય લેતા નહિ હે ચેતનજી! તારી લડાઈ છે તે બહાદુરની લડાઈ છે, કાયરની લડાઈ નથી, બાયલાની લડાઈ નથી, નામર્દની લડાઇ નથી તુ એકલો હો તોપણ તારામા એટલી શક્તિ છે કે તુ અનેક સુભટોને મારી હઠાવે અને તારી સામે મોટુ લશ્કર હોય તેને દાણેદાણ કરી નાખે રજપૂતોના ઇતિહાસમા વાચીએ છીએ કે સ્થૂળ લડાઈમા જ્યારે સમરસિંહ અને પ્રતાપસિંહ ઉતર્યા હતા ત્યારે બન્ને હાથમા બે તરવાર લઈ સામા લશ્કરના હજારો માણસોનો સહાર કરી નાખ્યો હતો, એવી લડાઈ તો નકામી છે એ આગળ ઉપર તને આ જ પદમા જણાશે,† પણ આ આત્મિક લડાઇ તો બહુ ઉપયોગી અને શુભ પરિણામ નિપજાવનારી છે. તુ અનેક સુભટોને એકલો મારી હઠાવી શકે તેવી તારામા શક્તિ છે, માટે તુ મેદાનમા આવીને મોહરાયના કામ, ક્રોધ, લોભ, મોહ, મદ, મત્સર, રતિ, અરતિ, વેદ આદિ અનેક સુભટો છે તે સર્વને મારી હઠાવીને જીતનિશાન ચઢાવ અને અત્યારે લશ્કર તૈયાર નથી, શરીર સારૂ નથી વિગેરે બ્હાના કાઢવાની ટેવ તને અનાદિ કાળથી પડી ગઈ છે તે છોડી દઈને મેદાનમા આવ હજુ તને તારા પોતાના બળમા ભરોસો નથી તે તારી ભૂલ છે તારામા એટલી અચિન્ત્ય શક્તિ છે કે મોહરાજાના આખા લશ્કરને તુ ઉડાવી દે અને તારો વિજયડકો વગાડી શકે આખા જગલમા એક સિંહ હોય છે તેને

* ઉપમિતિ ભવપ્રપચ ગ્રથનો સક્ષેપ છપાઈ ગયેલ છે મોટા ગ્રથનુ ભાષાતર વિવેચન કર્તા તરફથી થોડા વખતમા બહાર પડશે. તેમા આ મોહરાજના યુદ્ધનો જે ભાગ ચોથા પ્રસ્તાવમા બતાવ્યો છે તે ખાસ વાચવા લાયક છે.

† જુઓ આ પદની ત્રીજી ગાથાપરનુ વિવેચન

'લરીરી' એ શબ્દના લડે છે અથવા લડીને એ બન્ને અર્થ થાય છે અને તે બન્નેથી એક સરખો ભાવ આવે છે. આ પ્રમાણે લડાઈ કરવાની ભલામણ કરીને હવે તે કેવી રીતે કરવી અને તેનું પરિણામ શું આવશે તે બતાવે છે.

नांगी *काढल ताड ले दुशमन,
लागे †काची दोइ घरीरी;
अचल अबाधित केवल ‡मनसुफ,
पावे शिव दरगाह भरीरी. चेतन० २

"તરવાર અને તીક્ષ્ણ કાઢલ વડે દુશ્મનોને મારી નાખ, તેમાં કાચી બે ઘડી લાગશે; (એમ કરવાથી) તું અચળ અબાધિત કૈવલ્ય મંત્રી અથવા કર્ત્તા થઈને સર્વ સુખથી ભરેલી શિવરૂપ દરઘા-કચેરી પ્રાપ્ત કરશે."

ભાવ-મ્યાન વગરની તરવાર અને તીક્ષ્ણ કાઢલ વડે તું દુશ્મનોને માર. મોક્ષ પામવાની રૂચિરૂપ તરવાર અને સ્વરૂપ પ્રાપ્ત કરવાના પ્રેમરૂપ કાઢલ વડે તું મોહરાજાને મારી હઠાવ. તારે મનમાં તે વખતે દયા રાખવાની નથી. તું મનમાં એમ વિચારીશ નહિ કે દયામય અહિંસા ધર્મનો અનુયાયી હોવા છતાં તારાથી સંહાર કેમ કરાય, કારણ

---

* 'કાઢલ'ને બદલે એક પ્રતમાં 'કાઢીલ' અને એકમાં 'કાટિલ' પાઠ છે. 'કાઢલે' એવો પાઠ છાપેલ બુકમાં છે તે કોઇ પ્રતમાં નથી. અર્થ નહિ બેસવાથી એવો પાઠ મનથી સુધારી નાખ્યો હશે એમ અનુમાન થાય છે. કાઢલ એ એક જાતનું હથિયાર છે જે તે ભાષા ન જાણનારને સમજાય તેમ નથી.

† કાચીને બદલે 'કાચો' પાઠ ભી. મા. લખે છે તે કોઇ પ્રતમાં નથી અને ઘરી સાથે લિંગવ્યત્યય કરનારો હોવાથી તે પાઠ અયુક્ત જણાય છે.

‡ મનસુફને બદલે એક પ્રતમાં 'ગુન સખ' એમ પાઠ છે તે અશુદ્ધ છે. બાકીની સર્વ પ્રતોમાં ઉપર લખ્યો છે તેજ પાઠ છે.

૨. નાંગી=તરવાર, ખડ્ગ. કાઢલ=શસ્ત્રવિશેષ (ખંજર જેવું). તાડ લે=મારી લે, ફટકો લગાવ. કાચી=કાંઇક ઓછી, પૂરી નહિ. દોઈ ઘરી=અડતાળીશ મિનિટ. અચલ=હલચલ વગરનો. અબાધિત=બાધા પીડા રહિત. કેવલ=કૈવલ્યજ્ઞાનરૂપ. મનસુફ=મંત્રી અથવા બીજો અર્થ સર્વ કાર્યનો કર્ત્તા એમ થાય છે (ટબાકાર). શિવ=મોક્ષરૂપ. દરગાહ=દરઘા અથવા કચેરી. ભરી=પરિપૂર્ણ સુખથી ભરેલી.

કે પૂર્વે તીર્થંકરાદિકે પણ તેમ જ કર્યું છે અને તારે તેઓનો માર્ગ પકડવાનો છે એક ચૈત્યવંદનમા કહ્યુ છે કે તીર્થંકર મહારાજ

ગુરૂ પાસે ભણિયા નહિ, પણ સઘળું જાણે,
ભોગ વિના પરમેસરા, સુખ સઘળા માણે
રાગ નહિ પણ રીઝવે, સવિ ભવિનાં મંન,
દ્વેષ નહિ પણ ટાળીયાં, સવિ કર્મના મર્મ
સેવા કરાવે સૌ ભણી, નામ ધરાવે સાધુ,
આધ્ય ધરાવણ કો નહિ, મૂક્ષમ નિરાબાધુ

આ પ્રભુના માર્ગે તારે ચાલવાનુ છે તેથી તારે મોહરાજાના સૈન્યનો સહાર કરતા જરા પણ વિચારવાનુ નથી. તારે તો હાથમા ઉઘાડી તરવાર અને ઢાઢલ લઇને મેદાનમા જરા પણ ભય ગણ્યા વગર ઉતરી પડવુ અનેક કર્મો જે અત્યારે તને વિવિધ પ્રકારે ત્રાસ આપે છે અને પ્રથમ દૃષ્ટિએ સખ્યા અને સત્તામા અપ્રતિહત લાગે છે તે સર્વ ઉપર તુ એકલો સામ્રાજ્ય મેળવી શકે એટલી તારામા શક્તિ છે તારી એવી અચિંત્ય શક્તિને તુ જાણતો નથી, તને તેની ખબર નથી, તને તેનો મહિમા બરાબર સમજાયો નથી. જ્યારે તુ મોહરાજાના લશ્કરનો સહાર કરવા મડી જઈ ક્ષપકશ્રેણી માડીશ ત્યારે સર્વ કર્મોનો નાશ કરતા તને પૂરી બે ઘડી પણ થવાની નથી, નવમા ગુણસ્થાનકેથી ક્ષપકશ્રેણી માડી ચેતનજી જ્યારે પ્રગતિ કરે છે ત્યારે અતરમુહૂર્તના કાળમા તો તેરમે ગુણસ્થાનકે આવી જાય છે અને તે પહેલા તે મોહનીય કર્મનો સર્વથા નાશ કરે છે આવી રીતે અડતાળીશ મિનિટથી પણ ઓછા કાળમા તુ મોહનીય કર્મોનો નાશ કરી શકે તેવી તારામા તાકાત છે, કર્મના મોટા સમૂહને પ્રદેશોદયથી વેદી નિર્જરા કરીને તુ તદ્દન દુશ્મન વગરનો થઈ જાય એવી તારા પોતામા શક્તિ છે અને તેમ કરવામા તને વખત પણ બહુ લાગે તેમ નથી આવી રીતે સ્વ સ્વરૂપ પામવામા આડા આવતા દુશ્મનોને મારી હઠાવ અને હત પ્રહત કરી દે

આ પ્રમાણે કરવાથી તને શુ લાભ થશે તે હવે બતાવે છે તુ સર્વ વસ્તુના બોધરૂપ કેવલજ્ઞાનને પ્રાપ્ત કરીશ અને તેની સાથે વળી શિવરવાન પ્રાપ્ત કરીશ એનો મહિમા બતાવતા કેટલાક ઉપ

વગર પાછા ફરતા નથી. તમે તે પ્રમાણે વિચાર કરો અને નિર્ણય કરો. તમે તો સાધ્ય પ્રાપ્ત કરી ત્યાંજ રહેવાના છો અને તમારો સાચો પરિવાર પણ તમારી વાટ જોઈ રહ્યો છે, માટે હવે આ રણ-શિંગડાનો અવાજ સાંભળી ફરજના આહ્વાનને વધાવી લો અને યુદ્ધમાં ઝુકાવી દો; આવી સદ્‌બુદ્ધિ અને વસ્તુસ્વરૂપ ઓળખવાની ઘડીઓ સંસારચક્રમાં કોઈકવારજ આવે છે એ વિચારી સમજી ધ્યાનમાં લઈ પ્રમાદનો ત્યાગ કરો અને મેદાનમાં આવી જાઓ.

और लराइ लरे सो बोरा,
सूर पछारे *भाउ अरिरी;
धरम मरम कहा बुझे †न औरे,
रहै आनंदघन पद पकरीरी. चेतनजी० ३

"બીજી લડાઈ લડે તેને બાવરા-ગાંડા સમજવા, શૂરવીર માણસો તો ભાવશત્રુને-ખરેખરા વાસ્તવિક દુશ્મનોને પછાડે છે. ધર્મના મર્મને શું કરવા પૂછે છે? તે કાંઈ અવર નથી; આનંદઘન ભગવાનના પદને પકડીને રહેવું (તેજ ધર્મનો મર્મ છે).

ભાવ-બહાદુર માણસો હોય છે તે પોતાના ભાવદુશ્મનોને મારી હઠાવે છે, પછાડીને જમીનપર નાખે છે, ભોભેગા કરી દે છે. સાધારણ (મનુષ્ય) દુશ્મનો સામે લડવું એ તો પ્રાકૃત માણસનું કામ છે. બહાદુર રજપૂતો સ્ત્રી વૃદ્ધ ગ્લાન અથવા હથિયાર વગરના માણસ ઉપર શસ્ત્ર ઉગામતા નથી; તેવી રીતે ખરેખરો બહાદુર મુમુક્ષુ હોય છે તે પોતાના ભાવશત્રુ સાથે લડાઈ કરે છે અને તેનો પરાજય કરે છે. સ્થૂળ લડાઈ લડી નાનું સરખું રાજ્ય મેળવવું એમાં કાંઈ દમ નથી, કારણ કે જ્યાંસુધી રાગદ્વેષનો નાશ થયો નથી ત્યાંસુધી શત્રુતા ઘટતી નથી પણ વધે છે. શત્રુને જરા પણ પ્રસંગ મળે,

* ભાઉને બદલે 'નાઉ' પાઠ છાપેલી બુકમાં છે. તેનો અર્થ ફરીવાર ન આવે તેવી રીતે એમ થાય છે. વિવેચન જુઓ. બન્ને પ્રતમાં ભાઉ શબ્દ છે અને તે ઉચિત જણાય છે. † 'ન' અક્ષર બન્ને પ્રતમાં નથી.

૩ ઔર=બીજી. બોરા=બાવરા, ગાંડા. સૂર=શૂરા, બહાદુર માણસો. પછારે=પછાડે, ભૂમિ ઉપર નાખે ભાઉ=ભાવ. અરિરી=દુશ્મનોને. મરમ=મર્મ, ગુહ્ય હકીકત. કહા=શા-માટે, શું સમજવા બુઝે=પૂછે છે, જાણે. ઔરે=અવર પકરી=પકડીને.

બહારની મદદ મળે અથવા પોતાના રાજ્યમા કાંઈ ખટપટ થાય કે તુરત તે લડાઈ જમાવે છે અને વળી લડાઇ કરીને વૈર વિરોધથી જે ક્લિષ્ટ કર્મો બધાય તેથી ભવાતરમા અનેક દુખયાતના સહન કરવી પડે છે આવી લડાઇ લડવી એ બહાદુર માણુસનુ કામ નથી, સાપેક્ષ દૃષ્ટિવાળા જીવનું કામ નથી, ડાહ્યા માણુસનુ કામ નથી જે લડાઇ લડવાથી અચળ અબાધિત શિવદશા પ્રાપ્ત થાય અને જેથી કૈવલ્ય-જ્ઞાનરૂપ વિશાળ બોધ સ્પષ્ટ રીતે પ્રગટ થાય તે લડાઈ લડવી ઉચિત ગણાય એ સિવાયની બીજી લડાઇ લડે તેને બાવરો-ગાડો સમજવો ગાડા મનુષ્યની નિશાની એ છે કે એ જો કે સર્વ કાર્ય કરે છે પણુ તેના પરિણામનો અને તેના લાભાલાભનો તે વિવેકપૂર્વક વિચાર કરી શકતો નથી. સ્થૂળ લડાઇ કરનાર સમજતો નથી કે એ લડાઈ તો પરપરિણતિની છે, એમા સ્વભાવ કે સ્વગુણ પ્રકટ થાય, વસ્તુત પોતાને લાભ થાય એવુ કાંઈ નથી અને આવી રીતે વસ્તુસ્વરૂપ સમજ્યા વગર જે લડાઇ કરે છે તેને ગાડો અથવા મૂર્ખ કહેવો એ તત્ત્વદૃષ્ટિએ બરાબર છે જે લડાઇ લડીને મહાન્ રાજ્ય પ્રાપ્ત થાય અને પ્રાપ્ત થયા પછી જાય નહિ એનુ નામ લડાઈ કહેવાય, બાકી જે લડાઇથી આખને અળખામણી લાગે-જોવી ન ગમે એવી લોહીની નદીઓ ચાલે અને પરિણામમા બહુ ટુક વખત માટે કદાચ એક નાનુ સરખુ રાજ્ય મળી જાય એનુ નામ ખરી લડાઇ કહેવાય નહિ શત્રુને એવી સારી રીતે પરાસ્ત કરી નાખવો જોઇએ કે એકવાર હાર્યા પછી તે ફરીવાર ઊભો થાય નહિ, લડવાનો કે સામે આવવાનો વિચાર પણુ કરી શકે નહિ અને લડીને મેળવેલા સ્થાનમા તેનો પ્રવેશ પણુ થઇ શકે નહિ આવી રીતે આતર દુશ્મનની સાથે લડાઇ કરી હોય અને તેમ કરીને ભાવશત્રુને પછાડી નાખેલ હોય તેનુ નામ લડાઈ કહેવાય ચેતનજી! તમે અત્યાર સુધી સ્થૂળ લડાઈ લડવાનો ખ્યાલ કર્યા કરો છો તે મૂકી દો અને આવી ભાવ લડાઇ લડી મોહરાયને તેના લશ્કર સાથે પરાસ્ત કરી, તેને કેદ કરી, કારાગૃહમા નાખી દો કે પછી તમારે કોઈ પણ પ્રકારની લડાઇ લડવાનુ બાકી રહે નહિ અને તમારી શાતિ-સામ્રાજ્યવાળી જીતીને પ્રાપ્ત કરેલી નિવૃત્તિ નગરીમા તમારો અચળ નિવાસ થાય

ધર્મનો મર્મ જાણવાની જિજ્ઞાસા થવી એ બહુ ભાગ્યોદયની નિશાની છે એ વાત આ જ કવિએ શ્રી શાંતિનાથજીના સ્તવનમાં સ્પષ્ટ જણાવી છે.* એવી જિજ્ઞાસા થવી મુશ્કેલ છે તે સાથે બરાબર જ્ઞાન આપે એવા સદ્ગુરૂનો યોગ થવો એ પણ તેટલું જ મુશ્કેલ છે.

આ આખા પદમાં મોહરાજા સાથે ઉઘાડી રીતે મેદાનમાં આવી યુદ્ધ કરવાની વાત કરી છે એ બહુ આનંદ આપે તેવી, સમજવા લાયક અને બોધદાયક હકીકત છે. એની સાથે પ્રસંગે બીજી કેટલીક હકીકત બહુ ઉપયોગી કહી છે. દાખલા તરીકે અનાદિ કાળથી બ્હાનાં કાઢવાની આ ચેતનજીની ટેવ છે તેનું સ્વરૂપ પોતાનું ચરિત્ર અવલોકન કરવાથી બરાબર સમજાય તેમ છે. જ્યારે મનુષ્યસ્વભાવનું બારિક અવલોકન થયું હોય ત્યારે જ એકાદ શબ્દમાં રહસ્યની વાત લખી શકાય છે. આપણે વસ્તુસ્વરૂપનો જરા બોધ થયા પછી પણ કેવા ગોટા વાળીએ છીએ તે આપણા પોતાથી અજાણ્યું નથી. લગભગ દરેક શુભ પ્રસંગો પ્રાપ્ત થાય છે ત્યારે આપણે આવી જ રીતે તેને ગુમાવી બેસીએ છીએ. 'વાર અનંતી ચુકીઆ ચેતન, એણે અવસર મત ચુકો.'† આવી રીતે અનંતી વાર આપણે આવેલા પ્રસંગો ચૂકી ગયા છીએ એમ જે ચિદાનંદજી મહારાજે કહ્યું છે તે આવાં બ્હાનાં કાઢીને કર્યું હશે એમ જણાય છે. શિવદશા પ્રાપ્ત કરવાની, બીજી સ્થૂલ લડાઈ લડવાની મૂર્ખતાની અને ભાવશત્રુનો નાશ કરવાની તેમ જ ધર્મનો મર્મ સમજવાની વાત કરી છે તે પ્રત્યેક વાતપર એક એક મોટો નિબંધ લખી શકાય એમ છે. વિશિષ્ટ લેખકો ઓછા શબ્દોમાં કેટલો ભાવ બતાવી શકે છે તે આટલા ઉપરથી સમજાયું હશે. કવિનું ચાતુર્ય સમજવા સાથે પરપરિણતિનો ત્યાગ કરી મોહરાજા સાથે બરાબર લડાઇ કરવા માટે ચોગાનમાં આવવાનું અત્ર જે આહ્વાન કર્યું છે તેને સમજીને પકડી લેવું અને આવો પ્રાપ્ત થયેલો શુભ અવસર જવા ન દેવો એ શૂરવીર માણસનું ખાસ લક્ષણ અને કર્તવ્ય છે. એમ નહિ કરવામાં આવે તો આનંદઘન મહારાજની દૃષ્ટિએ તો આપણી પણ 'બાવરા'માં ગણતરી થવાની છે એમ પુનરાવર્તન કરીને બતાવવાની ખાસ

---

* જુઓ આનંદઘનજીકૃત સોળમા શ્રી શાંતિનાથજીનું સ્તવન ગાથા બીજી.

† જુઓ પુદ્ગલ ગીતા ચિદાનંદજી મહારાજ કૃત, ગાથા ૪૯ મી.

જરૂરીઆત છે સુજ્ઞ ડાહ્યા માણસો ગાડામાં ખપવા ઇચ્છા ન રાખે એ તો સ્વાભાવિક છે, તેથી અજ્ઞપણું દૂર કરી વિજ્ઞપણું આદરો અને તે માટે યોગી મહારાજ જે ભાવ અત્ર પ્રદર્શિત કરે છે તે પ્રગટ કરવા નિર્ણય કરો. આ આપણું વાસ્તવિક કર્તવ્ય ક્ષેત્ર છે અને તેના વિજયમાં આ ભવયાત્રાનું સાર્થક્ય છે

—ΩΩΩΩΩΩΩΩΩΩΩΩΩΩ—

પદ સુડતાળીશમું—રાગ ટોડી.

> पिय* बिन निश दिन झुरुं खरीरी, पिय०
> लहुडी †वडीकी कानि मिटाइ,
> ‡द्वारतें आखे कब न टरीरी. पिय० १

"પતિ વગર હું રાત દિવસ ખરેખરી ઝુર્યા કરું છું નાના મોટાની શરમ મટાડી દઈને—મૂકી દઈને બારણામાં (જોતાં) મારી આંખો કોઈ વખત પણ અટકતી નથી—બંધ થતી નથી"

ભાવ—છત્રીશમાં અને એકતાળીશમાં પદમાં જે વિરહદશાનું વર્ણન કર્યું છે તે ભાવ અહીં વિશેષ સ્પષ્ટ કરે છે આ વિરહઝુરણામાં કરેલા આલાપો સુમતિ અથવા શુદ્ધચેતનાના બોલેલા તરીકે સમજી શકાય છે બન્ને રીતે તેની અર્થવિચારણા થશે મેં અર્થ બતાવ્યો છે તે શુદ્ધચેતનાના મુખમાં આખું પદ મૂકે છે અને ટબાકાર સુમતિના મુખમાં મૂકે છે બન્ને ભાવ સારો અર્થ આપે છે.

અનેક પ્રકારની વાતો થયા પછી પણ પતિ નિજ મંદિરે પધારતા નથી અને કુલટા સ્ત્રીઓની વક્ર જાળમાં ફસાયા કરે છે એ સણ-

* પિયને બદલે બે પ્રતમાં 'પિયા' પાઠાંતર છે † 'લહુરી વગરિ કીન મિટાઇ' એવો પાઠાંતર એક પ્રતમાં છે એનો અર્થ સમજાઈ જશે. ‡ એક પ્રતમાં 'દ્વારનિ આખ' એવો પાઠ છે અને એક પ્રતમાં 'દ્વારિતેં આખે' એવો પાઠ છે, અર્થ સર્વ પાઠનો એક સરખો થાય છે

૧ પિય=પ્રિય, પતિ. બિન=વગર. નિશદિન=રાતદિવસ. ઝુરું=ઝુરું છું, દુઃખી થાઉં છું. ખરી=ખરેખરી. લહુડી=નાની. વડી=મોટાની. કાનિ=મર્યાદા, શરમ. મિટાઈ=મૂકી દઈને. દ્વારતેં=દ્વારમાં, બારણામાં. આખેં=આંખો, ચક્ષુઓ. કબ=કોઈ વખત. ન ટરીરી=ટળતી નથી, બંધ થતી નથી

યમાં શુદ્ધચેતનાને શોક સમાતો નથી, પતિવિરહથી તેને ચેન પડતું નથી અને તેથી જેવી રીતે સાધારણ વિરહિણી સ્ત્રી પતિ પરદેશ જાય ત્યારે અનેક પ્રકારના શોકાલાપ કરે છે તેવી રીતે શુદ્ધચેતના પોતાની સુમતિ સખિની પાસે અથવા સુમતિ પોતાની શ્રદ્ધા સખિની પાસે હૃદયની વાત કરે છે. હે સખિ! મારા હૃદયવલ્લભ મોહનમૂર્ત્તિ પ્રાણપતિ મારે મંદિરે પધારતા નથી અને જ્યાં ત્યાં ભટક્યા કરે છે તેથી મારે પતિનો મહા વિરહ થયો છે અને તે વિરહમાં હું પતિ વગર ખરેખર ઝુરૂં છું. પતિવિરહિણી સ્ત્રીને જેમ ખાવું પીવું ભાવે નહિ, સારાં કપડાં આભૂષણ પહેરવાં ગમે નહિ અને મનમાં અનેક રીતે અનેક પ્રસંગે શોક થયા કરે તેમ પતિ વગર હું ખરેખરી બળ્યા કરૂં છું, ઝુર્યાં કરૂં છું અને પછી તે શોકમાં ને શોકમાં નાના મોટાની શરમ મૂકીને પતિ આવવાના દ્વારપર મારી આંખો એવી સ્થિર થઈ જાય છે કે ત્યાંથી તે ખસતી નથી. આર્યાવર્તની કુલીન સ્ત્રીઓ જેઓ સંયુક્ત કુટુંબમાં રહે છે તે વડીલની હાજરીમાં પતિ સાથે વાત કરતી નથી અને પતિ સામું પણ જોઈ શકતી નથી તથા દેશના રિવાજ પ્રમાણે વધારે ઓછું મુખ ઉપર વસ્ત્ર ઓઢી ગૃહમાં મર્યાદાથી વર્તે છે. પાશ્ચાત્ય વિચારના ફેલાવા સાથે આ રિવાજમાં પરિવર્તન થતું જાય છે એથી થનાર લાભાલાભની તુલના કરવી અત્ર અપ્રસ્તુત છે. વાત એટલી છે કે નાના મોટાની યોગ્ય મર્યાદા સાચવવાનો કુળવધૂનો ધર્મ પ્રાચીન પદ્ધતિ પ્રમાણે યોગ્ય મનાયો છે. શુદ્ધચેતના કહે છે કે આવો આર્ય સ્ત્રીનો મર્યાદાધર્મ છે તે પણ પતિવિરહના શોકમાં હું તો વિસરી ગઈ અને ઘરના સર્વ માણસો જાણે તે પ્રમાણે પતિને આવવાના દ્વારપર નજર ટકાવીને-વાટ જોઇને બેસી રહી છું. પતિ આવવાના હોય તે માર્ગ તરફ જોવાને બદલે મોઢા ઉપર છેડો નાખી તે માર્ગથી દૂર ચાલ્યા જવાનો રિવાજ તજી દઈ હું તો વિરહઘેલી બની પતિના માર્ગની નિરીક્ષા કર્યાં કરૂં છું. પતિ કોઈ પણ વખતે આવી ચઢે એમ મને મનમાં લાગ્યા કરે છે, કારણ કે તેઓ હમણાં બોલી ગયા છે કે હવે તેઓ અમર* થઈ ગયા છે, હવે જો તેઓએ જે હકીકત જણાવી છે તે પ્રમાણે વર્તન કરે તો તેઓ જરૂર થોડા વખ-

---

* જુઓ પદ બેંતાળીશમું.

તમા મને મળવા માટે આવવા જોઇએ અને તેથી હું તેઓનો માર્ગ જોયા કરૂ છુ પતિ એક વખત માર્ગપર આવી જાય તો તો પછી થોડા વખતમા સમ્યગ્ માર્ગને સમજી જાય અને ત્યાર પછી મારો મેળાપ થતા વખત લાગે નહિ. આથી પતિ માર્ગપર આવી ગયા છે કે નહિ એ જોવા માટે હું બારણા ઉપર નજર ટેકવીને રહુ છુ અને પતિના વિરહથી ઝુર્યા કરૂ છુ

આખ એટલે જ્ઞાનદૃષ્ટિ સમજવી જ્ઞાનદૃષ્ટિથી શુદ્ધચેતના જોયા કરે છે કે ચેતનજી હવે સ્વભાવદશામા ક્યારે આવશે શુદ્ધ સ્વભાવને પ્રગટ થવાની એટલી મરળતા હોય છે કે આખ દ્વારમાથી ખસતી નથી એ હકીકત યથાયોગ્ય છે નાના મોટાની શરમ રાખવાની વાર્તા અત્ર કરી છે તે સાસારિક દૃષ્ટાતની દાર્ષ્ટાંતિક યોજના ઘટાવવા માટે હોય એમ જણાય છે શુદ્ધચેતના જેવી પવિત્ર સાધ્વીને ઉપર ઉપરનો દેખાવ કરવાની બાહ્ય મર્યાદા રાખવાનુ કાઈ કારણ નથી કદાચ એ શરમ વ્યવહારદૃષ્ટિએ રાખે તો ચેતનજીની માની લીધેલી માયામમતા ભાર્યા અને નણંદ જેનું વર્ણન હવે પછી ત્રીજી ગાથામા આવશે તેની હોવા સભવે છે અહી તેઓની મર્યાદાને બદલે કહાનીનો અર્થ 'વાર્તા' વધારે ઉચિત લાગે છે મતલબ તેઓની વાતની દરકાર કર્યા વગર પતિને માટે ખડે પગે અનિમેષ દૃષ્ટિએ દ્વારપર ગૃહ જોઉં છુ અને મારો વિરહકાળ ક્યારે ભાગશે તેને માટે મનમા પ્રગટતા વિચારદાવાનળની અદર ઝુર્યા કરૂ છુ.

અથવા બીજી રીતે અર્થ કરતા સુમતિ શ્રદ્ધાને કહે છે કે હું મોટી છતા કુમતિએ પતિને એવા ભરમાવી દીધા છે કે તે મારી તરફ જોતા પણ નથી અપ્રમત્ત ગુણસ્થાનક સયમનુ દ્વાર છે, તે દ્વારા ચેતન સયમમા પ્રવેશ કરે છે અને ત્યારપછી પ્રગતિ કરી આગળ વધે છે, પરતુ કુમતિએ મારા પતિને એવા ભરમાવી દીધા છે કે તેઓ આ સયમના દ્વાર પાસે આવતા જ નથી. મતલબ કુમતિએ પતિને સયમદ્વારથી ટાળી દીધા છે અને ત્યાથી દૂર ને દૂર રહે એવી યોજના માયામમતાએ કરી છે બનતા સુધી તો પતિને કુમતિ માર્ગપર જ આવવા દેતી નથી, કદાચ માર્ગપર આવી જાય તો સમ્યગ્ વિશુદ્ધિમા તે આડી આવ્યા કરે છે, કદાચ અવિરતિ કે દેશવિરતિ ગુણ પતિ

આદરે તો સંયમના દ્વાર સુધી પતિને કુમતિ પહોંચવા દેતી નથી. હું તો સંયમના દ્વારપર મારી નજર ટેકાવીને ખડે પગે ઊભી છું કે પતિ ક્યારે એ દ્વાર પાસે આવે, ક્યારે તે દ્વારથી મારા મંદિરમાં પ્રવેશ કરે અને ક્યારે મારો વિરહકાળ ભાંગે. અથવા કુમતિએ પોતાનું એવું પ્રાબલ્ય પતિ ઉપર ચલાવ્યું છે કે પતિ હાલ કુમતિના વેશ્યામંદિરમાં વાસ કરી રહ્યા છે, ત્યાં નાના મોટાની શરમ મૂકી હું ગઈ તો મને બારણેથી જ ટાળી દીધી, અટકાવી દીધી, મારો પ્રવેશ થવા દીધો નહિ. કુમતિ એવી યુક્તિથી કામ કરે છે કે મને મારા પતિ સાથે મેળાપ જ થાય નહિ, કારણ કે કુમતિ જાણે છે કે જો એકવાર પતિનો અને મારો મેળાપ થયો તો પછી પતિ સાચી હકીકત જાણી જશે, વસ્તુસ્વરૂપ સમજી જશે અને કુમતિનું મંદિર છોડી જશે. આ પ્રમાણે અર્થ ટબાકાર કરે છે તે પણ બહુ સુંદર ભાવ આપે છે.

पट भूखन तन भौक न *ओढे,
भावे न चोंकी जराउ जरीरी;
सिवकमला आली! सुख नउ पावत,
कौनां† गिनत नारी अमरीरी. पिय वन० २.

"હું શરીર ઉપર વસ્ત્ર કે આભૂષણ જરા પણ ઓઢતી નથી, ચોકી અથવા જડાવ કામ કરેલ ઝવેરાત ગમતાં નથી; હે સખિ! મોક્ષલક્ષ્મીનું સુખ (જ્યાંસુધી) પ્રાપ્ત કરૂં નહિ (ત્યાંસુધી એ પ્રમાણે થાય છે) અને દેવાંગનાનાં સુખને તો કોણ ગણે છે?"

ભાવ—મારી વિરહાવસ્થા એવી આકરી થઈ પડી છે કે તેને લઈને હું મારા શરીરપર (સારૂં) વસ્ત્ર ઓઢતી નથી, આભૂષણ ધારણ કરતી નથી. મારા વિરહના તાપમાં હું એવી દૂબી ગઈ છું કે હું બેસું

* ઓઢે ને બદલે બે પ્રતમાં 'ઉઠે' એવો પાઠ છે તેનો અર્થ સંબંધ સાથે બેસતો નથી. ભૌકના સાચા અર્થ સાથે તેનો સંબંધ હોવો જોઇએ.

† 'કૂણ ગિને' એવો પાઠ એક પ્રતમાં છે. અર્થમાં ફેર નથી.

૨ પટ=વસ્ત્ર. ભૂખન=આભૂષણ, ઘરેણાં. તન=શરીર ઉપર. ન ઓઢે=ઓઢતી નથી. ભૌક=જરા પણ (ટબાનુસાર). ભાવે ન=ગમતી નથી. ચોંકી=આભૂષણ વિશેષ. જરાઉ=ઝવેરાત. જરી=જડાવ. સિવકમલા=મોક્ષલક્ષ્મી. આલી=સખી. નઉ પાવત=પામતી નથી. કૌન=કોણ. ગિનત=ગણે છે. નારી અમરી=દેવતાની સ્ત્રી, દેવાંગના.

છુ, ઉઠુ છુ કે ફરૂ છુ તેનુ પણ મને ભાન રહેતુ નથી, મારા શરીરપર ધારણ કરેલા અથવા ધારણ કરવાના વસ્ત્રનુ પણ મને ભાન રહેતુ નથી, એક ઘેલી સ્ત્રીની પેઠે વસ્ત્ર પહેર્યા છે કે નહિ અથવા કેવા પહેર્યા છે તે બાબતપર પણ મારૂ ધ્યાન રહેતું નથી, તેમ જ ચોકી (ઘરેણા-વિશેષ-ઝાલાવાડમા, સુરતમા તથા મારવાડમા પ્રસિદ્ધ છે) અથવા જડેલાં ઝવેરાતના ઘરેણા પહેર્યા છે કે નહિ અથવા પહેર્યા હોય તો તે ગમે તેમ અવ્યવસ્થિત રીતે આડા અવળા પહેરી લીધા હોય તેની ખીલી ઠેક સાથે આવવાને બદલે નીચી આવી ગઈ હોય, સુંદર ઘરેણા યોગ્ય અવયવ ઉપર આવવાને બદલે આડા અવળા લટકતા હોય, એક હાથમા બગડી હોય અને એક હાથ તદ્દન ખાલી હોય અથવા બીજી જાતની બગડીવાળો હોય, હાથનુ ઘરેણુ પગમા ને પગનુ હાથમા એમ જ્યાનાં ત્યા પહેર્યા હોય, આવી રીતે વસ્ત્ર તથા આભૂષણ શરીર ઉપર હું ઓઢતી નથી, ધારણ કરતી નથી અને મને ચોકી તથા ઝવેરાત જેવા ભારે કિમતના ઘરેણા ગમતા નથી. ચોકી ઝાલાવાડમા થાય છે તે તો સોનાની હોય છે અને સાધારણ કિમતવાળી હોય છે, પણ સુરતમા ઝવેરાતની થાય છે અને મોટા મૂલ્યની હોય છે. અથવા ચાર ખૂણાવાળા ચોરસ હીરાને ચોકી કહેવામા આવે છે. જડતર કામવાળા ઝવેરાતના દાગીના પણ બહુ મૂલ્યવાળા હોય છે. સ્ત્રીઓને સ્વાભાવિક રીતે આભૂષણ અને વસ્ત્ર ઉપર વિશેષ પ્રીતિ હોય છે, પતિ નિજ મદિરે પધારવાના હોય છે તે વખતે સુદરી સોળ શણગાર ધારણ કરે છે તેમા વસ્ત્ર અને આભૂષણ મુખ્ય હોય છે અને સ્ત્રીઓની ચોસઠ કળામા પણ કેટલીક શરીરશોભા અને પતિપ્રસન્નતાને નિમિત્તે હોય છે હે સખિ! મારી વિરહાવસ્થા તો એવી સખ્ત થઈ પડી છે કે હવે મને વસ્ત્ર આભૂષણ ગમે તેવા કિમતી હોય તોપણ તેના તરફ મન ચોંટતું નથી, વળતુ નથી, જતુ નથી, મને તે ગમતા નથી, મને તેની દરકાર રહેતી નથી અને મારૂ ધ્યાન પણ તેઓ તરફ જતું નથી જે પતિને પ્રસન્ન કરવા શણગાર સજવામા આવે તે પતિ તો સામુ પણ ન જુએ ત્યારે પછી શણગાર કોને માટે સજવા? શા માટે સજવા? વળી હે સખિ! જ્યાસુધી મોક્ષલક્ષ્મીનુ સુખ પ્રાપ્ત ન થાય ત્યાસુધી દેવાગનાના સુખને એટલે અમરગતિના સુખને તે કોણ ગણે છે?

મારે તો મોક્ષનું સુખ પ્રાપ્ત કરવું છે અને આ ઘરેણાં વિગેરેનું સુખ તો દેવાંગનાઓ વિગેરેને બહુ ગમે છે તેની હવે મારે દરકાર નથી. મોક્ષલક્ષ્મી પ્રાપ્ત કરવાની સ્થિતિમાં મૂકાઇને પછી સાધારણ દેવગતિનાં સુખની ગણના તે કોણ કરે? દેવગતિમાં સુખ બહુ છે, લોકપ્રકાશાદિ ગ્રંથમાં તે ગતિનાં પૌદ્‌ગલિક સુખનું વર્ણન વાંચ્યું હોય તો બહુ આનંદ આવે તેમ છે, પરંતુ એ સુખ શાશ્વત નથી અને વળી એ પૌદ્‌ગલિક સુખ કરતાં અપૌદ્‌ગલિક સુખ બહુ વિશેષ છે, અતિ આકર્ષક છે અને મહા આનંદને આપનાર છે. એ સુખનો અનુભવ જેને એક વખત પણ થયો હોય તે તેની વાસ્તવિક કિમત આંકી શકે છે. વળી જે સુખ ભોગવ્યાં પછી પાછો દુઃખ ભોગવવાનો સંભવ હોય તે સુખને સુખનું નામ પણ કેમ આપી શકાય? એવી દ્વિતીય જાતિનું સુખ દેવગતિમાં હોવાથી ગમે તેવું હોય, ગમે તેટલું હોય પણ તે કામનું નથી, મને તે પસંદ નથી, મને તેની મહત્વતા લાગતી નથી.

'સુખ નઉ પાવત'ને બદલે 'સુખ નઓ પાઉં' એ પાઠ વધારે યોગ્ય લાગે છે. મોક્ષલક્ષ્મીનું નવું સુખ પ્રાપ્ત કરીને દેવગતિનાં સુખને કોણ ગણતરીમાં ગણે, આવો અર્થ વધારે વાસ્તવિક છે; પણ કોઇ પણ પ્રતમાં એવો પાઠ આપ્યો નથી તેથી પોતાની કલ્પના પ્રમાણે પાઠ ફેરવવાનો અધિકાર નથી. આ પ્રમાણે મારા ગુરૂ મહારાજે જે અર્થ બતાવ્યો છે તે પ્રમાણે તેનો ભાવ એમ થાય છે કે અત્યારે તો શુદ્ધ-ચેતનાને વિરહાવસ્થાને લીધે શરીરનું પણ ભાન નથી, બાકી એ સાધારણ સુખથી સંતોષ પામે તેવી સ્ત્રી નથી, એ તો જ્યારે પતિની સાથે શિવકમળાનું સુખ પ્રાપ્ત કરે ત્યારે જ નિરાંતે બેસે એવી છે. હવે ટબાકારનો અર્થ વિચારીએ. ભૌઠ શબ્દનો અર્થ ટબાકારના કહેવા પ્રમાણે 'જરા' એમ થાય છે, મને તે શબ્દનો કોઈ અર્થ બેસતો નથી.

હે સખિ શ્રદ્ધા! પ્રેમ પ્રતિતરાગ રૂચિ રંગત, પહીરે ઝીણી સાડી* —એવી પ્રભુપ્રેમરૂપ સાડી મને પસંદ આવતી નથી. મતલબ મને એક પણ વસ્ત્ર ગમતું નથી તે એટલી હદ સુધી કે તેનો છેડો માથા ઉપર નાખવાની મને ઇચ્છા પણ થતી નથી. પતિ મારાથી એવા

* જુઓ પદ વીશમું–ગાથા બીજી.

વિપરીત વર્તે છે કે એ કુમતિની સોબતમા પડી જઈ પ્રભુપ્રેમરૂપ સાડી તરફ અવકૃપાની નજરથી જુએ છે અને ધ્યાનરૂપ આભૂષણો પણ હુ શરીરે ધારણ કરતી નથી. પતિ જ્યા મારા મદિરે પધારે નહિ ત્યારે મારે એવા આભૂષણો ધારણ કરીને શુ કરવુ? હે સખિ! હુ તને કેટલી વાત કરૂ? મારા ચેતનજી પતિ હાલ તો મારાથી એટલા વિપરીત વર્તે છે કે એને મોક્ષકમળા પણ પસદ આવતી નથી તો પછી સાધારણ દેવાગના તો કેમ ગમે? તે તો કુમતિના રગમા એવા લ્હુ થઈ ગયા છે કે શિવલક્ષ્મી પણ તેને પ્રસન્ન કરી શકતી નથી આ ત્રણ વસ્તુ પ્રમાન્ન પતિને વધારે પ્રસન્ન કરે છે રૂચિ, ધ્યાન અને શિવલક્ષ્મીને પ્રાપ્તિ કરવાની દૃઢ ઇચ્છા—આ ત્રણ બાબનો પણ મારા નગીના નાથને હાલ પ્રસન્ન કરી શકતી નથી ત્યારે હવે મારે તે શુ કરવુ? કુમતિના પાસમા ચેતનજી એવા ફસાઈ ગયા છે અને તેની સાથે એવી એવી વાતો કરે છે કે એને રૂચિ ધ્યાન કે મોક્ષ તરફ પ્રેમ તો શુ પણ નજર કરવાની પણ ઇચ્છા થતી નથી આવી રીતે નાની વહુએ પતિને એવા વશ કરી લીધા છે કે તે મારા સામુ પણ જોતા નથી અને તેને લઇને તેમના વિરહના તાપથી હુ ખરેખરી ઝુર્યા કરૂ છુ

સુમતિના વચન તરીકે આ ગાથાનો ભાવ આ પ્રમાણે થાય છે હે સખિ શ્રદ્ધા! મને તારો આધાર છે જો! પતિવિરહથી પ્રભુ-પ્રેમરૂપ સાડી મને સુખ આપવાને બદલે દુ ખ આપે છે, તેને શરીરપર જરા ઓઢુ છુ તો તેથી અશાતા થાય છે. ધ્યાનના ચાર પાયારૂપ ચોખડા નંગથી જડેલ ધ્યાનસ્થ ચિત્તસ્થિતિરૂપ દાગીનો પહેરૂ છુ તો તેથી પણ મને ખેદ થાય છે. આત્મારામ પતિના વિરહે રૂચિ કે ધ્યાન થતા નથી અને એથી પણ વધારે આગળ કહુ તો પતિ વગર મોક્ષકમળા પણ મને સુખ આપી શકતી નથી પતિનો મેળાપ થાય તો જ મને સુખ થઈ શકે એમ છે આવી મારી સ્થિતિ થઈ ગઈ છે ચેતનજીની દૃષ્ટિએ જોતા આ ગાથાનો અર્થ આ પ્રમાણે થાય છે અત્યારે ચેતનજી-આત્માએ કુમતિનો સગ કર્યો છે તેથી તેને પ્રેમ-પ્રતીતિ રાગથી રગેલ રૂચિરૂપ વસ્ત્ર ગમતા નથી, ધ્યાન કરવાનુ મન થતુ નથી અને શિવકમળા ઉપર પ્રેમ આવતો નથી અને તે પ્રાપ્ત કરવા તેને ઇચ્છા પણ થતી નથી. તે સસારમા એવો આસક્ત થઈ

ગયો છે કે મનુષ્યગતિ કે દેવગતિ પ્રાપ્ત કરવાનાં સાધનો પણ તે મેળવતો નથી, એ તો માત્ર કુમતિ અથવા કુટિલ માયામમતાના પ્રસંગમાં પડી તેમાં આસક્ત રહે છે.

ટબાકાર કહે છે કે "શિવકમળા એટલે મુક્તિરૂપ લક્ષ્મીએ મારા પતિને અંતગડ કેવળીપણે વશ કરી લીધા તેથી તે પણ સુખ નઉ પાવત એટલે દુઃખદાઈ થયા અને મારા જેવી શુદ્ધ શ્રદ્ધાથી મનુષ્યગતિ દેવગતિરૂપ સ્ત્રી પ્યાર કરે, વાંછે, પણ મારે તેઓની ગણતરી નથી, એ બન્ને ગતિની હું અવાંછકા છું–વાંછા કરનારી નથી." આવો જે ભાવ લખ્યો છે તેમાં અંતગડ કેવળીપણે પતિને શિવકમળાએ વશ કરી લીધા તેનો ભાવ પ્રસ્તુત હકીકત સાથે મને બંધ બેસતો લાગતો નથી, વિદ્વાનોએ તે વિચારી લેવો. હવે એ જ લય આગળ ચલાવતાં કહે છે.

*सास विसास उसास न राखें,
†नणदी नीगोरी भोरी लरीरी;
ओर तबीब न ‡तपति बुझावें,
आनंदघन पीयुष झरीरी. पिय० ३

"(આયુઃસ્થિતિ) સાસુ એક શ્વાસોચ્છ્વાસ જેટલો કાળ પણ વિશ્વાસ રાખતી નથી અને પેલી લાજ વગરની નણંદ (તૃષ્ણા) તો સવારથી લડ્યા જ કરે છે. આ મારા અગ્નિને–મારા તાપને બીજો વૈદ્ય મટાડી શકે તેમ નથી, આનંદઘન અમૃતનો વરસાદ થાય (ત્યારે તે તાપ શમે તેમ છે)."

* 'સાસ ઉસાસ વિસાસ ન રાખે' આવો પાઠ માત્ર છાપેલી બુકમાં છે. વિવેચન જુઓ. † નણદીને બદલે નણંદ અને નણદરી એવા પાઠો છે. અર્થ એક જ છે, તેમ જ ભોરીને બદલે ભોર પાઠ છે. ‡ 'તપત બુઝાવત' એવો પાઠ એક પ્રતમાં છે, અને એક પ્રતમાં 'બુઝાયો' એમ પણ લખે છે.

૩ સાસ=સાસુ, અહીં આયુઃસ્થિતિ સાસુ ગણવામાં આવી છે. વિસાસ=વિશ્વાસ. ઉસાસ=શ્વાસોચ્છ્વાસ જેટલો કાળ. નણદી=નણંદ, પતિની બહેન. અહીં તૃષ્ણાને નણંદનું રૂપ આપ્યું છે. નીગોરી=લાજ વિનાની, ભાગ્યહીન; લોકભાષામાં આ શબ્દ તિરસ્કાર બતાવે છે; ટબાકારના મત પ્રમાણે વ્રજભાષામાં આ શબ્દ લાડકવાઈના અર્થમાં વપરાય છે. ભોરી=પ્રભાતમાં, પ્રભાતથી. ઓર=અનેરો, બીજો. તબીબ=વૈદ્ય, હકીમ. તપતિ=તાવ, અગ્નિ. ન બુઝાવે=ઓલવી શકે નહિ, દૂર કરી શકે નહિ. પીયુષ=અમૃત. ઝરી=વરસાદ.

ભાવ-વિભાવદશામા પડેલા પતિના સબધમા પોતાને કેટલી અગવડ છે તે સવિસ્તરપણે બતાવતા શુદ્ધચેતના કહે છે કે અમારા બાઈજી-સાસુજી જેનુ નામ આયુ સ્થિતિ છે અને જેને લઈને ચેતનજી એક શરીરમા અમુક વખત સુધી રહે છે તે મારા પતિનો એક શ્વાસોશ્વાસ જેટલો કાળ પણ વિશ્વાસ રાખતી નથી અત્યારે મારા પતિ જૂદી જૂદી ગતિમા જન્મે છે અને ત્યા ટકે છે તેનુ કારણ આયુ સ્થિતિ છે તેવી સ્થિતિ મારા પતિનો જૂદી જૂદી ગતિમા જન્મ આપનાર હોવાથી મારા પતિની વર્તમાન માતા તે થઈ અને તેથી તે મારી સાસુ થઈ આવી મારી સાસુ મારા પતિનો જરા પણ વિશ્વાસ કરતી નથી, એક મિનિટની કે એક સેકડની પણ પતિની દરકાર કરતી નથી શ્રી વીરપરમાત્માને ઇંદ્રે જણાવ્યુ કે 'હે પ્રભો! લોકોના હિત સારૂ અને શાસનના લાભ સારૂ આપ આપનું આયુષ્ય બે ઘડી લંબાવો, જેથી ભસ્મગ્રહને આપની નામ રાશિપર સક્રમતો આપ જુઓ તો તે આક્રમણ કરી શ્રમણ સઘને પીડા કરે નહિ,' તેના જવાબમા પ્રભુએ જણાવ્યું કે "ચક્રવર્તી કે તીર્થંકર કોઈ પણ એ અર્થ કરવાને સમર્થ નથી, કોઈથી પોતાનુ આયુષ્ય એક ઘડી કે એક ક્ષણ પણ વધારી શકાતુ નથી" શરીરનો ભરોસો નથી, તે કયે વખતે પડી જશે તેનો વિશ્વાસ નથી, છતા તેનાપર મમતા કરીને આ પ્રાણી અનેક પ્રકારના કાર્યો આદરી બેસે છે અને પસદ ન આવે તેવી ગતિમા જન્મ આપનાર આયુ કર્મરૂપ સાસુને એકઠી કરે છે અને પછી તેને તાબે રહી અનેક પ્રકારના ત્રાસ તે ભોગવે છે આવી રીતે એકઠી કરેલી આયુ સ્થિતિ એક ક્ષણનો પણ વિશ્વાસ રાખવા યોગ્ય નથી જેને સવારે જોયા હોય તે બપોરે નામશેષ થઈ ગયા સાભળ્યા છે, વાતો કરતા રસ્તે ચાલતા ઠેસ લાગવાથી, હૃદય બધ થઈ જવાથી કે બીજી અનેક રીતે મૃત્યુને વશ થતા જોયા છે અને જેના વર્તનથી એમ લાગે કે સેકડો વર્ષ સુધી પૃથ્વીને કે પોતાની અન્ય વસ્તુઓને આ છોડનાર નથી તે સર્વને તજીને ચાલ્યા જતા અનુભવ્યા છે. આવી રીતે સાસુ તો એક ક્ષણ પણ વિશ્વાસ કરવા યોગ્ય નથી, છતા વિભાવદશાને લઈને તે આયુ સ્થિતિ મારી સાસુ થયેલી છે વાત એમ છે કે વિભાવદશાના જોરને લઈને પોતાના

વાસ્તવિક સગાંઓ કોણ છે તેને પણ ચેતનજી ઓળખતા નથી અને તેથી આયુઃસ્થિતિને સાસુ અત્ર કહેવામાં આવી છે. 'સાસ ઉસાસ વિસાસ ન રાખે' એવો પાઠ છાપેલી બુકમાં છે તેનો અર્થ શ્વાસ અને ઉશ્વાસ જેટલો કાળ પણ વિશ્વાસ રાખે નહિ એમ થાય છે અને તે આખા વાક્યને નણંદની સાથે લઈ જવાનું છે. બાકી ભાવ સ્પષ્ટ છે. અથવા બીજી રીતે અર્થ કરતાં પતિ વગર એક શ્વાસોચ્છ્વાસ જેટલા કાળનો પણ વિશ્વાસ રહેતો નથી, એટલે તેટલો વખત પણ ધીરજ રહેતી નથી, પતિ વગર અન્યત્ર મન માનતું નથી અને ચિત્ત ચોંટતું નથી એવી વિરહદશા આકરી છે. પતિ વગર હવે તો મનમાં એવો ખેદ થયા કરે છે કે એક જરા વખત પણ મનમાં ધીરજ રહેતી નથી.

વળી પેલી નગોરી નણદી તો બડા પ્રભાતમાં ઊઠીને લડવા મંડી ગઈ છે અને દરરોજ લડ્યા કરે છે. પતિ વિભાવદશામાં ગયા છે ત્યાં તેમની બ્હેન તૃષ્ણા થઈ છે. તે સર્વ પૌદ્ગલિક વસ્તુઓને પ્રાપ્ત કરવાથી પણ ધરાય નહિ તેવી પ્રબળ ઇચ્છારૂપ છે. તે તો વળી એવી આકરી છે કે મારી સાથે વહાણું વાય છે ત્યારથી લડ્યા જ કરે છે. તેના મનમાં એવું છે કે પતિને સમજાવી જો આ શુદ્ધચેતના સ્વભાવદશામાં લઈ જશે તો ભાઈ પાસેથી પછી તેને કાંઈ વીરપસલી કે મામેરૂં મળશે નહિ અને ભાઈ પાસે જવું આવવું પણ બંધ થશે; તેથી મારી સાથે દરરોજ તે લડ્યા કરે છે અને હું મારા નાથને સમજાવવા અને ઠેકાણે લાવવા યત્ન કરૂં છું તો તેમાં વચ્ચે આવી મારા નાથને ચઢાવે છે અને આર્યાવર્ત્તમાં કહેવાય છે કે न नन्दते इति ननान्दा ભાઈનાં ભાભી સાથેનાં સુખ-વાર્તાલાપ-મેળાપ જોઈને રાજી ન થાય તે નણંદ-તે શબ્દાર્થને બરાબર સાર્થક કરે છે. એ નણંદને પ્રતાપે સવારે આ જીવ ઉઠે છે ત્યારે પણ પ્રભુનામનું સ્તવન કરવાને બદલે ધનપ્રાપ્તિનાં અનેક સાધનો ઊભાં કરવામાં અને તેની વિચારણામાં પડી જાય છે અને આખા દિવસમાં પૈસા પૈસા સિવાય તેને બીજી ધૂન લાગતી નથી. તેને પ્રાપ્ત કરવાના, રક્ષણ કરવાના અને સંચય કરવાના વિચારમાં, સ્થૂળ પદાર્થો જરૂર વગરના હોય તોપણ તેને એકઠા કરવાની ધૂનમાં અને પૌદ્ગલિક પદાર્થોના નિરર્થક સંચયમાં આ જીવ આનંદ માને છે અને તેથી મારે તો સવારથી તે મોડી રાત સુધી

નણદ સાથે લડાઈ ચાલ્યા જ કરે છે પતિવિરહકાળમાં સાસુ તથા નણદ સાથે કાંઈ સારૂં હોય તો કેટલીક ધીરજ રહે છે, પતિનો વિરહ ઓછો આકરો લાગે છે, પણ અહીં તો વિભાવદશાની પતિની મા અને બહેન સાથે મારે જરા પણ બનાવ થતો નથી અને ઉલટું તેઓ મારી સાથે લડાઈ કરે છે અને મારા પતિનો પણ વિશ્વાસ કરતી નથી.

'નગોરી' એ મારા ગુરૂમહારાજના કહેવા પ્રમાણે લોકભાષાનો શબ્દ છે તેનો અર્થ લાજ વગરની અથવા ભાગ્યહીન એમ થાય છે 'તુ નગોડી શું સમજે?' એ દેશભાષાની ગાળ છે આ અર્થમાં તે શબ્દ બુંદેલખંડમાં વપરાય છે ટબાકાર કહે છે કે 'નગોરી' શબ્દ વ્રજ ભાષામાં લાડકવાઈના અર્થમાં વપરાય છે એક જગોએ ગુરૂ વગરની એવો તેનો અર્થ કરવા પ્રયત્ન થયો છે તે તો સ્વમતિકલ્પિત હોય એમ જણાય છે પ્રથમ અર્થ જે પં ગંભીરવિજયજીએ બતાવ્યો છે તે વધારે સુંદર લાગે છે અને સબંધ જોતા તે બંધબેસતો પણ આવે છે

પતિ મંદિરે પધારે નહિ, સાસુ એક ક્ષણવાર પણ વિશ્વાસ કરે નહિ અને નણદી નગોરી તો સવારના પહોરથી ઉઠીને લડ્યા જ કરે છે. આવા અનેક કારણોને લીને મને આકરો વિરહજ્વર આવ્યો છે અને તેનો દાહ એવો થાય છે કે કોઈ બીજો વૈદ્ય તેની દવા કરીને તેને મટાડી શકે તેમ જણાતું નથી. દુનિયામાં સાધારણ વૈદ્યો તો બહારનો તાવ મટાડી શકે છે, પણ અંતરંગનો તાવ કોણ મટાડી શકે? વિરહજ્વરનો આકરો દાહ મટાડવાની દવા વૈદ્ય કે હકીમ પાસે જોવામાં કે જાણવામાં આવી નથી વિરહાવસ્થામાં શરીરમાં ગરમી બહુ લાગે છે, આખું અંગ બળું બળું થઇ જાય છે ઉનાળામાં સખ્ત ગરમીથી શરીરપર અળાઈ ગુમડા વિગેરેનો દાહ થાય તે જેમ વરસાદની ઝડી આવવાથી અને તેમાં ન્હાવાથી શાંત થાય છે, તેમ અહીં તો હવે આનંદઘન અમૃતનો વરસાદ વરસે અને મારા પતિના ઉપર તેનો પ્રવાહ ચાલે તો મારો વિરહાગ્નિ નાશ પામે અથવા મંદ થાય એમ છે જેઠ માસમાં-જુનની અધવચમાં જ્યારે સખ્ત ગરમીથી શરીર બળી જતું હોય છે ને વખતે વરસાદની ઝડી કેવો આનંદ આપે છે તે સર્વના અનુભવનો વિષય છે એવા વખતમાં જ્યારે અમૃતરસનો વરસાદ

આવે અને તે પણ સાધારણ રીતે નહિ પણ ઝડીના આકારમાં–પૂરતા જોસમાં આવે ત્યારે કેવો આનંદ થાય તે સર્વને સમજાય તેવી બાબત છે.

વાત એ પ્રમાણે છે કે જ્યાંસુધી શુદ્ધચેતનાનો અને ચેતનજીનો સંયોગ બરાબર થાય નહિ અને સમભાવ આવે નહિ, શુદ્ધ સનાતન ચેતનજીનો વિરહકાળ પૂરો થઈ ચેતના સાથે એકાંત સુખ ભોગવવાનો તેના મનમાં દૃઢ નિશ્ચય થાય નહિ, ત્યાંસુધી તેની વર્તમાન વિભાવદશાનો અંત આવે નહિ; અને એમ બને નહિ ત્યાંસુધી ચેતનજીની વર્તમાન નિકૃષ્ટ દશાની પર્યાપ્તિ થાય નહિ. આવા સંયોગોમાં આપણી ખાસ ફરજ છે કે વાતો કરવાની છોડી દઈ ચેતનજીની દશા ઉચ્ચ થાય, તેની વર્તમાનસ્થિતિ સુધરે અને તેનો સર્વથા શુદ્ધ દશામાં વ્યાપાર થાય તે માટે તેની પાસે આનંદઘનના અમૃતનો વરસાદ વરસાવવાનાં સાધનો એકઠાં કરવાં. સાધારણ સમરસનો એકાદ બિંદુ આવી જાય તો તેથી કાંઈ લાભ થાય નહિ અથવા વાસ્તવિક રીતે બોલીએ તો જરા સરખો આનંદ થાય તે દીર્ઘ કાળ ટકી શકે નહિ. આટલા માટે સમરસના કુંડે કુંડાં જોઈએ અને તેનો વરસાદ વરસાવવો જોઈએ. એ સમરસના વરસાદમાં ન્હાઈ, તરબોળ થઈ, ચેતનજી ચેતનાની વિરહદશાથી આવેલી તપતિને દૂર કરે એ ખાસ કર્તવ્ય છે અને તે કરવા માટે દૃઢ નિશ્ચય કરવાની ખાસ જરૂર છે. એ પ્રમાણે કરવાથી ચેતનજી શુદ્ધ દશામાં આવી જઈ યોગ્ય રીતે આગળ વધશે અને થોડા વખતમાં તેની દશા સુધરશે.

બીજો તબીબ આ વિરહાગ્નિને શમાવી શકતો નથી એમ વાત કહી તે બરાબર ઉચિત છે. તબીબ એટલે હકીમ વૈદ્ય કે ડાકટર હોય તો તે વ્યાધિનાં બાહ્ય ચિહ્ન ઉપરથી દવા કરે છે, તેઓ મારો બહારનો વ્યાધિ જોઈ મારો વિરહાગ્નિ શાંત થાય તેવી દવા આપે છે, પણ તેથી મારો અગ્નિ શાંત થતો નથી. બહારનો તાવ દવાથી જાય પણ વિરહનો અગ્નિ તો જ્યારે વિરહદશા દૂર થાય ત્યારે જ શાંત થાય, તે કાંઈ બહારનો ઉપર ઉપરનો તાવ નથી કે કવીનાઇન, કરીઆતાદિ દવાથી ચાલ્યો જાય. એ અગ્નિ ઉપર તો આનંદઘન રસનો વરસાદ પડે ત્યારે જ તેની શાંતિ થાય તેમ છે. જેમ ભયંકર અગ્નિ અમુક શહેરને લાગ્યો હોય ત્યારે બાલદી કે બેઢામાં પાણી લાવીને નાખવાથી

અગ્નિ શાંત થઈ શકતો નથી, પરતુ તેવા ભયકર-દાવાનળ જેવા અગ્નિ ઉપર તો જળનો વરસાદ વરસાવવાની જરૂર રહે છે, તેમ આ વિરહાગ્નિરૂપ દાવાનળ શાંત કરવા માટે આનદરસના પ્રવાહની જરૂર છે સાધારણ તબીબ જેમ અતર્દાહ મટાડી શકતો નથી તેમ ચેતનાના વિરહાગ્નિને શાંત કરી શકતો નથી, તેની દવા તો આનદઘન નામનો વૈદ્ય કરે તો જ કરી શકે તેમ છે અને તે પણ પોતાની પાસે રહેલ 'આનદરસ' નામની દવા મોટા પ્રમાણમા આપે તો જ તેનાથી લાભ થાય તેમ છે

ટબાકાર આ ગાથાના અર્થમા કહે છે કે ચેતનને આયુ સ્થિતિ અલ્પ રહી છે અને હવે તેના ભવ પણ પૂરા થવા આવ્યા છે તેની સુમતિ-ચેતનાના પતિ ચેતનની બહેન લાડકી નણદ છે. તેનો પિતા શુદ્ધ ચેતનતત્ત્વ છે. આ લાડકી નણદ કેવળજ્ઞાન સબધમા લઈ એટલે હવે તમે કેવળજ્ઞાન જલદી પ્રાપ્ત કરો એવી એવી વાત કહી ગઈ અને વચનો સભળાવી ગઈ. વળી તે એવુ પણ કહી ગઈ કે વિરહતાપ બુઝાવવાને અન્યમત પરભિત અપરિપાકી તબીબ ઈલાજ જ જાણતો નથી માટે આ આનદઘન પતિને મળ એટલુ કહીને તે નણદ ચેતનને મળી અને ચેતને કેવળજ્ઞાનરૂપ પીયૂષની વર્ષા કરી પોતાને મેળાવી લીધી આ અર્થ તદ્દન જૂરી દૃષ્ટિથી કર્યો છે. એનો ભાવ સમજવો મુશ્કેલ છે અહીં નણદ વિગેરે સાથે જે લડાઈ થાય છે તેમા તે આગ તબીબ વિગેરેની વાત આવી રીતે જણાવે અને વળી પાછી પોતે મળી જાય એ આ ચેતનજીની જે ઉત્કાન્તિ પ્રથમ બીજે ગાવામા બતાવી છે તેને અનુરૂપ લાગતી નથી. ટબાકારનો ભાવ બરાબર સમજાતો નથી અથવા તેઓ સ્પષ્ટ રીતે તેઓના મનમા જે ભાવ ખીલ્યો છે તે બતાવી શક્યા નથી.

આખા પદનુ રહસ્ય આનદઘન પીયૂષનો રસ વરસાવવામા આવી જાય છે ભાવાત્મક કવિની આ છેલ્લા પદમા ભાવ બતાવવાની પદ્ધતિ એટલી સુદર છે કે આખા પદમા જે જિજ્ઞાસા વધતી જાય છે તે છેવટના પાદમા એકદમ બહુ સુંદર રીતે તૃપ્ત થઈ જાય છે જ્યા આનંદરસનો વરસાદ વરસે ત્યા પછી નણદના વિરૂપ સ્વરો, સાસુનો અવિશ્વાસ, લોકોની વાતો અને પટ ભૂષણની અવ્યવસ્થિતતા જરા

પણ અસર કરનાર ન થાય એ સાધારણ રીતે સમજાય તેવી હકીકત છે. હે ચેતનજી! તમે હવે અમર ગતિનાં સુખો એટલે પૌદ્ગલિક ભાવોનો ત્યાગ કરી, સાસુ વહુની અવિશ્વાસ્ય સ્થિતિ દૂર કરી અને ખડા પ્રભાતમાં નણંદ સાથે લડાઈ થાય છે તે વાતને હાંકી કાઢી હવે આનંદરસના વિશુદ્ધ વરસાદમાં ન્હાઈ લો, તેમાં તરબોળ થઈ જાઓ અને અમર થઈ જાઓ. જ્યાંસુધી તમે બાહ્ય ચેષ્ટાને આધીન થઈ અગ્નિ શમાવવા બીજા તબીબની દવા લીધા કરશો ત્યાંસુધી તમારૂં કાંઈ વળવાનું નથી, તમારો વ્યાધિ ઘટવાનો નથી અને તમને કાંઈ સુખ થવાનું નથી. આનંદઘન વૈદ્ય પાસેથી આનંદરસ મેળવો અથવા આનંદરસના વરસાદમાં ન્હાઓ-ગમે તે પ્રકારે હવે બાહ્ય ભાવ છોડી આંતર દૃષ્ટિ જાગ્રત કરો, તમારૂં મૂળ સ્વરૂપ સમજો, તેને પ્રગટ કરો અને આ શુદ્ધચેતનાનો અનાદિ વિરહકાળ દૂર કરો.

પદ અડતાળીશમું-રાગ મારૂ જંગલો.

*मायडी मुने निरपख किणही न मूकी,
निरपख किणही न मूकी; मायडी०
निरपख रहेवा घणुंइ झुरी,†
‡धीमें निज मति फुंकी. मायडी० १

* માયડીને બદલે બે પ્રતમાં 'માડી' પાઠ છે. રાગ સાથે માયડી શબ્દ વધારે મળતો આવે છે અને માડી કરતાં તે વધારે હેત-પ્રેમ બતાવે છે તેથી માયડી પાઠ એકઅર્થવાચી હોઇને વધારે સારો લાગે છે.

† ઝુરી ને બદલે બે પ્રતમાં 'ઝુરૂં' પાઠ છે. ભૂતને બદલે ભૂતથી અત્યાર સુધીની સ્થિતિ બતાવનાર 'ઝુરૂં' પાઠ વધારે યોગ્ય જણાય છે.

‡ ધીમેને બદલે એક પ્રતમાં 'ધીંગે' એવો પાઠ છે. એનો અર્થ 'સબળ' એવો થાય છે. જુઓ આજ પદની છઠ્ઠી ગાથા. પરંતુ અત્ર તે પાઠ અશુદ્ધ જણાય છે. 'ધમી નિજ પર કર કુંકી' આ પ્રમાણે પાઠ એક પ્રતમાં છે. એનો અર્થ હું નિરપક્ષ રહેવા ઘણું ઝુરી પણ મને ધમીને પોતાના અને પારકા હાથમાં કુંકી દીધી એવો થાય છે. જુઓ વિવેચન.

૧ માયડી=મા, માતાજી, વહાલી મા. મુને=ચેતનાને. નિરપખ=નિષ્પક્ષ, એક બાજુએ ઢળી ન જવાય તેવી. કિણહી=કેન અપિ, કોઇએ પણ. ન મૂકી=રહેવા ન દીધી. ઝુરી=પ્રયાસ કર્યો, ઝંખના કરી. ધીમેં=કપટથી, હળવે હળવે. નિજ મતિ=પોતાની બુદ્ધિ, વિચાર, મન. ફુંકી=ની ફુંક મારી.

"હે માડી! મને કોઈએ નિષ્પક્ષ રહેવા દીધી નહિ. નિષ્પક્ષ રહેવા માટે મેં ઘણો પ્રયાસ કર્યો પણ ધીમે ધીમે મારી બુદ્ધિને (તેણે) ફુક મારી"

ભાવ-આ અતિ અદ્ભુત પદ જેમાં પરમતસહિષ્ણુતા અને ચેતનાની વિભાવદશામાં થયેલી અને થતી અતિ વિરૂપ દશાનું બહુ સુંદર રીતે વર્ણન આપ્યું છે તેનો ટબો નથી, મારા ગુરૂ પં. ગંભીર વિજયજીએ તેનો બહુ સુંદર ભાવ બતાવ્યો છે તે અનુસાર નીચે અર્થ કરવામા આવ્યો છે ચેતના તો નિરતર શુદ્ધ જ છે, એને કર્મનો લેપ શુદ્ધ દશામાં લાગતો નથી, પરતુ ચેતનમા ચેતનતા ગુણ રહ્યો છે તે સર્વદા તેની સાથે જ રહે છે, તેનાપર કર્મનો લેપ લાગેલો દૂર થાય છે ત્યારે ચેતના શુદ્ધ થાય છે અને તે પછી તેને શુદ્ધચેતનાના નામથી ઓળખવામા આવે છે. બહુ કર્મમળ દૂર થાય ત્યારે પણ ચેતનાને શુદ્ધ વિશેષણથી જોડવામા આવે છે ચેતન અને ચેતનાનો આ દૃષ્ટિથી જોતા અભેદ છે ઉપરના જૂદા જૂદા પદોમા વિરહાલાપ બતાવવામા આવ્યા છે તે શુદ્ધચેતનાના છે, એમા રહેલો ચેતનાધર્મ તો ચેતનજી સાથે જ છે અને જે વિરહ બતાવ્યો છે તે તો શુદ્ધચેતનાનો અને ચેતનજીનો છે આ ભાવ બરાબર સમજવાની ખાસ જરૂર છે ચેતના તેની વિભાવદશામા પણ ચેતનજી સાથે જ રહે છે, કારણ કે ચેતના અને ચેતનનો અભેદ છે અહીં ચેતના જે ભાવ બતાવે છે તે તેની શુદ્ધ દશાની સાપેક્ષ વૃત્તિએ છે અને તેની અદર જ વર્તમાન વિભાવદશામા તેની થયેલી સ્થિતિનુ આબેહુબ વર્ણન છે આ બહુ વિશાળ દૃષ્ટિથી લખાયલા પદનો ભાવ બહુ મધ્યસ્થ દૃષ્ટિથી વિચારવા અને સમજવા યોગ્ય છે

ચેતના જ્યાસુધી અશુદ્ધ દશામા હોય છે ત્યાસુધી તેને સુમતિ માટે બહુ માન હોય છે. પોતે ગમે તેવી અશુદ્ધ હોય તોપણ પોતાની વાસ્તવિક સ્થિતિને તે સમજતી હોવાથી સુમતિને અત્ર તે માડી કહીને બોલાવે છે. ચેતના અત્ર માડી શબ્દ વાપરે છે તે પ્રેમસૂચક છે. સાધારણ રીતે વિચાર કરતા આપણા મુખમાથી મા-માડી એવો આલાપ નીકળી જાય છે અને ખાસ કરીને જ્યારે મનમા કોઈ પણ કારણથી ખેદ કે દુઃખ થાય છે ત્યારે આ શબ્દનો ઉચ્ચાર બહુ

સામાન્ય છે. માના કરતા માડી વધારે પ્રેમ સૂચવે છે અને માયડી તેથી પણ વધારે પ્રેમ સૂચવે છે. અતિ પ્રેમમાં એકવચનનો ઉચ્ચાર થાય છે; માનાર્થમાં વપરાતું બહુવચન બોલનાર અને સાંભળનાર વચ્ચે અંતર બતાવે છે. માતાને તું કહીને બોલાવવાનો વ્યવહાર વિશેષ પ્રેમ બતાવે છે, પિતાનું સન્માનાર્થ બહુવચન જરા આંતરો અને વિવેકનો બાહ્ય દેખાવ બતાવે છે. અત્ર ચેતના સુમતિને જે વાત કહે છે તેની શરૂઆત 'માયડી' શબ્દના સંબોધનપૂર્વક કરે છે તે બન્ને વચ્ચેનો પ્રેમ બતાવે છે. બાકી કોઈ પણ અર્થમાં ચેતનાની મા સુમતિ થઈ શકતી નથી.* માત્ર શુદ્ધચેતનાનું શુદ્ધત્વ પ્રગટ કરવાનું કારણ સુમતિ હોઈ શુદ્ધત્વજનની તરીકે તેને શુદ્ધચેતના એક દૃષ્ટિએ જોતાં મા કહી શકે, પણ અત્ર તો ચેતના બોલે છે અને તેનું શુદ્ધત્વ હજી હવે પ્રગટ કરવાનું છે, તેથી ઉપરના અર્થમાં માયડી શબ્દ વપરાયો હશે એમ મારૂં ધારવું છે.

હે સુમતિ માતાજી! હું ચેતના મારા પતિ ચેતનજી સાથે ઘણી જગોએ ગઈ, પણ તમે ત્યાં હાજર નહિ, તેથી મને કોઈએ નિષ્પક્ષ રહેવા દીધી નહિ. મારા પતિ તો એવા છે કે એ તો જ્યાં જાય છે ત્યાં તદ્રૂપ થઈ જાય છે, કોઈ પ્રકારનો વિચાર કરતા નથી, નિર્ણય કરતા નથી અને તેવી અસ્વસ્થ અવસ્થામાં મને પણ સાથે ઘસડે છે. વાસ્તવિક રીતે મારા પતિએ કોઈ બાજુએ પૂર્ણ વિચાર કર્યા વગર ઢળી જવું ન જોઈએ, કોઈ પણ પક્ષ એકદમ આદરવો ન જોઈએ, તેને બદલે એ તો વિપરીત રીતે તુરત એક બાબત ગ્રહણ કરી લઈ દૃષ્ટિબિન્દુ કે અપેક્ષાહેતુ વિચાર્યા વગર જૂદી જૂદી બાબતોને આદરી બેસે છે–તે કેવી રીતે આદરે છે તેનું સહજ વિવેચન હું હવે પછી કરી બતાવીશ. આવી રીતે પતિ જ્યારે એક પક્ષમાં ઘસડાઈ

* માયડી શબ્દનો એક બીજો ભાવ મને સ્ફુરે છે. એ અર્થમાં માયડી અથવા માવડી શબ્દ કાંઈક ભય અને કાંઈક તિરસ્કારના અર્થમાં વપરાય છે. દેવી વિગેરેને ઉદ્દેશીને કહેવામાં આવે છે કે 'હે માવડી! હવે મને છોડ અથવા મારૂં ઠેકાણું પડવા દે.' આ અર્થમાં માવડી શબ્દ વાપર્યો હોય તો તે માયામમતાને ઉદ્દેશીને ચેતના બોલી હોય એમ ગણી શકાય. ચેતના માયામમતાને અથવા કુમતિને કહે છે કે હે માવડી! મને તમે તો શું પણ કોઈએ નિરાંતે બેસવા દીધી નથી. આ પ્રમાણે ઉપોદ્ઘાત કરી તે પછી પોતાને કોણે કોણે કેવી રીતે હેરાન કરી તેનું વર્ણન ચેતના આપે છે. વિ. ક.

જાય છે ત્યારે મારો અને તેમનો અભેદ હોવાથી હું પણ સાથે ઘસડાઈ જાઉં છુ અને જો કે હું નિષ્પક્ષ રહેવા માટે ઘણો પ્રયાસ કરૂ છુ, અંતઃકરણપૂર્વક ઇચ્છુ છુ કે પતિ એવી રીતે એક પક્ષનો આદર ન કરે તો સારૂ, છતા પણ પતિનો અને મારો અભેદ હોવાથી હું અંતે તેમના જેવી થઈ જાઉં છુ અને તેમ થવાનુ કારણ એ છે કે હું ગમે તેટલી ઝુરણા કરૂ છુ પણ પતિ મારૂ સાભળતા જ નથી વળી હે માડી! તમે ત્યાં હાજર નહિ તેથી મારૂ એકલીનુ જોર પતિ ઉપર ચાલે પણ નહિ અને પતિ તો અજ્ઞાનદશાથી એવા આચ્છાદિત થઈ ગયેલા છે કે મારી વાત સાભળવાને બદલે પોતાનો જે મત થયો હોય તેની પુક મારા ઉપર મારે, મને તદ્રૂપ બનાવવા પાઠ ભણાવે અને તેમ કરીને છેવટે મને ફેરવી નાખે. હું તો જ્યા જ્યાં ગઈ ત્યા ત્યા કોઇએ અત્યાર સુધી મને શુદ્ધ ચૈતન્યસ્વરૂપે સ્થાપન કરી નહિ, પણ હવે પછી બતાવવામા આવશે તેવા મારા અનેક રૂપો પ્રગટ કરાવ્યા, મેં તે સ્થિતિમાથી બહાર નીકળી જવા અનેક પ્રકારની ઝુરણા કરી, પણ મારૂ કાંઈ ચાલ્યુ નહિ અને મારી અનેક પ્રકારે ફજેતી થઈ.

ચેતના અસલ રૂપમાં શુદ્ધ હોવાથી શુદ્ધચેતના થવા અને એક મતમા ઢળી ન જવા અનેક પ્રયત્ન કરે, પણ વિભાવદશાના જોરમા અજ્ઞાનાવસ્થામા વર્તતા ચેતનજી સાચી ખોટી દલીલથી, ઉપર ઉપરના મોહક દેખાવોથી અને કુતર્ક વિતર્કની જાળથી એવા ફસાઈ જાય છે કે અમુક સત્યના અંશને સંપૂર્ણ સત્ય માની લેવાની અને તે સત્યના અંશ તરફ અથવા સત્યના આભાસ તરફ ઢળી જવાની પોતાની પદ્ધતિ કાયમ રાખે છે મારા પતિને અપેક્ષાજ્ઞાન અને નયના સ્વરૂપનુ જ્ઞાન ન હોવાથી તેમ જ તેમની સત્યશોધક વૃત્તિ યથાસ્થિત જાગ્રત થયેલી ન હોવાથી તેઓ વારવાર એક બાજુએ ઢળી જાય છે અને મારો અને તેમનો અભેદ હોવાથી મારી પણ એ જ સ્થિતિ થાય છે. આવે વખતે જો સુમતિનો યોગ અથવા હાજરી હોય તો સત્યસ્વરૂપનું માર્ગદર્શન પણ મારા પતિને થાય, પરંતુ સુમતિની ગેરહાજરી, અજ્ઞાનાવસ્થાનુ બળ અને ચેતનજીનો મિથ્યાભાવમા વર્તવાનો અનાદિ સ્વભાવ એટલુ જોર કરે છે કે હું ગમે તેટલુ જોર કરૂ અને બહાર આવી પોતાનુ શુદ્ધત્વ દાખવવા પ્રયત્ન કરૂ, તેને માટે વલખા મારૂ, પણ

ચેતનજી મારી તે સ્થિતિને પ્રગટ થવા દેતા નથી, મારી દરકાર કરતા નથી, મારી સામું દૃષ્ટિપાત પણ કરતા નથી અને પોતાનો જે મત થયો હોય, જે પક્ષ તરફ પોતે ઢળી ગયા હોય, તે તરફ મને પણ ઘસડે છે અને મને વધારે અશુદ્ધ બનાવે છે; પછી પતિ પાસે આવનારા સત્યના અંશો અથવા સત્યના આભાસો કપટયુક્ત હોય, અંતરવૃત્તિએ તદ્દન જૂદા હોય તોપણ તેઓ પોતાની વાત પતિને હેત્વાભાસોથી સમજાવે છે અને પતિ તેને આદરી મારી પાસે પણ તે કબૂલ કરાવે છે. મારા પતિને જે મલ્યા તેણે તેમને પોતાની જેવા બનાવ્યા અને મને પણ સાથે ઘસડી ગયા. ચેતનાને કેવી રીતે એક પક્ષમાં તાણી જઈને તદ્રૂપ બનાવી તેનાં દૃષ્ટાન્તો હવે આપે છે તે આપણે આવતી ગાથામાં વિચારશું.

'ધમી નિજ પર કર પુંકી.' મને ધમધમાવીને પોતાના અને પારકા હાથમાં પુંકી દીધી એટલે મને પારકા હાથમાં પણ ઘસડાવા દીધી અને પોતે પણ ઘસડી. મને આવી રીતે અસ્તવ્યસ્ત કરી નાખી અને મારૂં એક પણ રીતે યોગ્ય ઠેકાણું પડવા ન દીધું. 'ધીમે નિજ મતિ કુંકી' એમ અસલ પાઠ છે તે એવો ભાવ બતાવે છે કે મેં ગમે તેટલે પ્રયત્ન કર્યો તોપણ પોતાના વિચારની ફુંક મને મારી. મંત્ર યંત્રાર્થ જેમ ફુંક મારીને સામા માણસને પોતાની અસર નીચે મૂકવામાં આવે છે અને તે વખતે કબજામાં આવનાર માણસનું મન તેમ થવા રાજી હોય કે ન હોય તોપણ તેને તાબે થવું જ પડે છે, તેમ મને પતિએ એવી ફુંક મારી કે મારો શુદ્ધ સ્વભાવ વિસારી મારે ચેતનજી સાથે ઘસડાવું પડ્યું. આ ભાવમાં અને પાઠાંતરના ભાવમાં ઘણો ફેર છે. પાઠાંતરનો ભાવ બળાત્કાર સૂચવે છે અને મૂળમાં લખેલો પાઠ મંત્ર અથવા hypnotism ની અસર બતાવે છે. બન્ને ભાવ બહુ સુંદર છે.

ચેતનજીની અજ્ઞાનદશા એવા આવરણમાં રહીને કામ કરે છે કે એને તે વખતે યથાસ્થિત વસ્તુદર્શન થાય તોપણ તે તેને સમજાતું નથી અને પોતાની જાતને તે એકદેશીય જ્ઞાનથી અને સ્વકલ્પના જાળથી એવી તો નિકૃષ્ટ સ્થિતિમાં લાવી મૂકે છે કે પછી તેને વિશુદ્ધ સ્થિતિમાં આવતાં બહુ વખત લાગે છે. સાધારણ વ્યવહારના પ્રસંગને બાજુ ઉપર રાખીએ તોપણ ધાર્મિક પ્રસંગોમાં એજ નિકૃષ્ટ

સ્થિતિ સ્પષ્ટ જણાશે એનો સ્વભાવ જ અધોગામી થઈ ગયેલો હોવાથી જ્યાંસુધી નિષ્પક્ષપાત દૃષ્ટિએ જોવાની તેને ટેવ પડે નહિ ત્યાંસુધી તેની સ્થિતિમા ફેરફાર થવો સંભવતો નથી સત્યનો અંશ લઈ, પોતાને પંડિત સર્વજ્ઞ સમજી, કાંઇક ભૂલથી, કાંઇક અભિમાનથી અને કાંઈક મતિમંદતાથી એક બાજુએ ઢળી જવાની ટેવને લીધે ઘણા પ્રાણીઓ વિના કારણ સંસારસમુદ્રમા અટવાયા કરે છે, ઘસડાયા કરે છે અને હેરાન થયા કરે છે એને કિનારો દેખાતો નથી, દેખાય છે તો તે તરફ સ્થિર દૃષ્ટિ રાખીને તેને પ્રાપ્ત કરવાનો પ્રયત્ન થતો નથી અને સાધારણ ખડકોને કિનારા માની તે તરફ ખેંચાઈ જીવનજહાજ તેની સાથે અવડાવી સમુદ્રના વમળમા પડી ઘસડાયા કરે છે આવી રીતે નિષ્પક્ષ રહેવાની સ્ફુરણા કોઈ વખત થાય છે તે પણ ઉપર ઉપરની હોય છે, કિનારાને બદલે ખડકને કાંઠો સમજી તે પ્રાપ્ત કરવાના પ્રયત્નને સાધ્ય પ્રાપ્ત કરવાનુ લક્ષ્યબિંદુ સમજવામા આવે છે આવા સર્વ પ્રયત્નો નિષ્પક્ષ ન રાખતા ચેતનજીને વધારે વધારે સમુદ્રમા ડુબાડતા જાય છે

અમુક મત કે અમુક દર્શન ચેતનજીને નુકશાન કરનાર થાય કે લાભ કરનાર થાય તેનો મુખ્ય આધાર તેની સત્યગ્રાહી બુદ્ધિ ઉપર છે દરેક દર્શનમા સત્યના અંશો તો રહેલા હોય છે જ, તેને તેટલા અંશે સત્ય સમજવામા આવે તો પછી વાંધો રહેતો નથી, પણ જો અંશને સંપૂર્ણ સત્ય માનવામા આવે તો સત્યગ્રાહ થતો નથી આ ભાવ હવે વિસ્તારથી વિચારવામા આવશે ચેતનાનુ શુદ્ધત્વ હજુ પ્રગટ થયુ નથી તે સુમતિ પાસે ફરિયાદ કરવા કહે છે કે હે મારી! મારા કેવા કેવા હાલ કર્યા તે સાભળો.

આ આખુ પદ નિરપખ શબ્દપર રચાયુ છે ધાર્મિક દૃષ્ટિએ નિષ્પક્ષ રહેવાની બહુ જરૂર છે. અમુક મત કે દર્શન પોતાના છે તેથી તેનો પક્ષ કરવો ન જોઇએ, પરન્તુ તેમા જો સત્ય હોય તો તેને સત્યની ખાતર આદરવા જોઇએ. આ વિશાળ ને પક્ષપાતરહિત દૃષ્ટિથી પરમતસહિષ્ણુતા પ્રાપ્ત થાય છે નિષ્પક્ષ શબ્દની આ વિવેચના મત દર્શનાનુસાર થઈ આધ્યાત્મિક દૃષ્ટિએ મનની શાંતિ રાખવી, મનને સ્થિતિસ્થાપકતામા નાખવુ અને ગમે તેવા પ્રસંગે તેને ડોળાવા દેવુ નહિ એ અર્થ નિરપખ શબ્દનો થઈ શકે છે નૈતિક દૃષ્ટિએ શુદ્ધ

નીતિસૂત્રોનું તેના શુદ્ધત્વ ખાતર અનુકરણ કરવું એ નિરપખ શબ્દનો ભાવ છે. ચિદાનંદજી મહારાજે નિરપક્ષ શબ્દનો આધ્યાત્મિક ભાવ બતાવતાં કહ્યું છે કે આધ્યાત્મિક દૃષ્ટિએ આખા જગત્‌ની અવલોકના કરતાં કોઈ વિરલા પ્રાણી જ તેવા દેખાય છે. તેમણે આ ભાવ એક પદમાં બહુ સારી રીતે બતાવ્યો છે, તે તેઓના પોતાના શબ્દોમાં જ અત્ર ઉતારી લઈએ છીએ.

અવધૂ નિરપક્ષ વિરલા કોઈ, દેખ્યા જગ સહુ જોઈ. અવધૂ૦
સમરસ ભાવ ભલા ચિત્ત જાકે, થાપ ઉથાપ* ન હોઈ;
†અવિનાશી કે ઘરકી બાતાં‡, જાનેગે નર સોઈ§. અવધૂ૦ ૧
‖રાવરંકમેં ભેદ ન જાને, ¶કનક ઉપલ$ સમ લેખે,
નારી **નાગણીકો નહિ પરિચય, તો શિવમંદિર દેખે. અવધૂ૦ ૨
નિંદા સ્તુતિ શ્રવણ†† સુણીને, હર્ષ શોક નવિ આણે;
તે જગમેં જોગીસર પૂરા, નિત્ય ‡‡ચઢતે ગુણઠાણે. અવધૂ૦ ૩
ચંદ્ર સમાન સૌમ્યતા§§ જાકી, ‖‖સાયર જેમ ગંભીરા;
¶¶અપ્રમત્ત ભારંડ$$ પરે નિત્ય, ++સુરગિરિ સમ શુચિ ધીરા. અવધૂ૦ ૪
*****પંકજ નામ ધરાય પંકશું, રહત કમલ જ્યું ન્યારા†††;**
ચિદાનંદ ‡‡‡ઇસ્યા જન ઉત્તમ, સો સાહેબકા પ્યારા. અવધૂ૦ ૫

આધ્યાત્મિક દૃષ્ટિએ જોતાં નિષ્પક્ષ મનુષ્યની આવી સ્થિતિ હોય છેઃ એના મનમાં સમરસભાવ બહુ અસરકારક રીતે સ્થિત થયેલ હોય છે; એને એક વાત થાપવી અને બીજી ઉથાપવી કે એવા ગોટા વાળવા એ જરા પણ પસંદ આવતું નથી; એના મનમાં રાજા અને ગરીબ, સુવર્ણ કે પત્થર, મોક્ષ કે સંસાર સર્વ સરખા જ હોય છે; એને પોતાની નિંદા સાંભળી ખેદ થતો નથી, સ્તુતિ સાંભળી આનંદ થતો નથી; એ પંકજ એટલે કાદવમાંથી ઉત્પન્ન થયેલ કમળ જેમ કાદવથી દૂર જ રહે છે તેમ વિષયમાંથી ઉત્પન્ન થયેલ છતાં વિષયથી દૂર રહે છે. આવા મનુષ્ય-નિષ્પક્ષ ચેતનો અવિનાશીના ઘરની વાતો જાણે

* સ્થાપના અને ઉત્થાપના. † નિત્ય, પરમાત્મા. ‡ અવિનાશીના ઘરની વાતો એટલે સિદ્ધ દશામાં થતી પરમાનંદલર્યસ્થિતિ. § તે જ. ‖ રાજા અને ગરીબ. ¶ સુવર્ણ. $ પત્થર. ** સર્પણી. †† કાન. ‡‡ ગુણસ્થાનમાં દરરોજ પ્રગતિ કરતાં. §§ શીતળતા. ‖‖ સમુદ્ર. ¶¶ ઉદ્યોગી, આળસ-પ્રમાદ વગરના. $$ બહુ ઉદ્યોગી પક્ષીવિશેષ. ++ મેરૂ પર્વત. *** કમળ ††† અલગ. ‡‡‡ એવા.

છે અને તે સાહેબના પ્યારા છે, પરમાત્માને પગલે ચાલનારા છે અને નિરંતર ગુણસ્થાનપર આરોહણ કરી પ્રગતિ કરનારા છે તેઓના સબંધમા ચાર દષ્ટાત બતાવ્યા છે તે બહુ મનન કરવા યોગ્ય છે એવા મહાત્માની શીતળતા ચન્દ્ર જેવી હોય છે, ગભીરતા સમુદ્ર જેવી હોય છે, ઉદ્યોગિતા ભારડ પક્ષી જેવી હોય છે અને ધીરતા મેરૂપર્વત જેવી હોય છે. એ ચારે મહાન્ સદ્ગુણોપર એક એક નિબધ લખાય તેમ છે આવા પ્રબળ તેજસ્વી પુરૂષો મનની સ્થિતિસ્થાપકતા જાળવી નિંદા સ્તુતિની દરકાર કર્યા વગર પોતાના વિશુદ્ધ માર્ગપર ચાલ્યા જાય છે અને ચિદાનદજી મહારાજ કહે છે કે આખી દુનિયાપર દૃષ્ટિ નાખતા જણાય છે કે આવા નિષ્પક્ષ મનુષ્યો બહુ વિરલ હોય છે આ આધ્યાત્મિક દૃષ્ટિએ નિષ્પક્ષપાતપણું બતાવ્યુ ધાર્મિક વિષયના બે મોટા વિભાગ છે એક Metaphysics દ્રવ્યાનુયોગ અને બીજો Ethics નીતિવિભાગ પ્રથમ વિભાગ આત્મા અને અન્ય દ્રવ્યોનું સ્વરૂપ અનેક પ્રકારે બતાવે છે અને બીજો વિભાગ ચારિત્ર–વર્તનના અનેક વિભાગો, સાધના અને મૂળતત્ત્વો બતાવે છે ચિદાનદજી મહારાજે eithical દૃષ્ટિએ–દ્વિતીય વિભાગની અપેક્ષાએ નિષ્પક્ષપાતપણુ બતાવ્યુ છે, આનદઘનજી મહારાજે પ્રથમ વિભાગ–દ્રવ્યાનુયોગને અપેક્ષીને બતાવ્યુ છે. તેનાપર વિશેષ વિવેચન પ્રસગે પ્રસગે થતું જશે. ચેતનાના જૂદા જૂદા પ્રકારે કેવા હાલ કર્યા છે એ હવે આપણે આનદઘનજી મહારાજ સાથે વિચારીએ

जोगीए मिलीने जोगण कीधी,
जतीएं कीधी* जतणी;
भगतें पकडी भगताणी कीधी,
मतवासी† कीधी मतणी; मायडी० २

* બીજી ત્રીજી તથા ચોથી પક્તિમા છાપેલી બુકમા કીધીને બદલે કરીને પાઠ છે, અર્થ એક જ છે, પણ એક પ્રતમા તે પાઠ નથી

† બીજી બુકમા 'મતવાસિ' એવો પાઠ છે અર્થ એક જ છે

૨ જોગીએ=અતિત, યોગની માર્ગ પર ચાલનારા. મિલીને=એકત્ર થઈને જોગણ=મહામાયા, મહામાયા, યોગિની કીધી=કરી, બનાવી જતિ=યતિ, જતણી=યતિની સ્ત્રી. ભગતે=ભક્તિમાર્ગી પકડી=ખેંચી લાવીને ભગતાણી=ભક્તિમાર્ગી મતવાસી=મતવાન યોગી, અમુક મત કદાગ્રહ જેની મત[illegible]

"અતિત બાવાઓએ એકત્ર થઈને મને મહામાયા બનાવી; સંન્યાસી પરિવ્રાજકોએ મને પરિવ્રાજકા બનાવી; ભક્તિમાર્ગના ઉપાસકોએ મને ભગતડી બનાવી અને મસ્તાન યોગીઓએ મને તેઓના મતમાં આસક્ત બનાવી."

ભાવ—કાનફટા જોગીઓ હાથમાં ટોકરી રાખી દુકાને દુકાને માગવા નીકળે છે, ડોકમાં પથ્થરની માળા પહેરે છે અને અતિતના નામથી ઓળખાય છે, તેઓ હિંગળાજના ભક્ત હોય છે અને તેઓનો વેશ કાંઇક શંકર—શિવને મળતો હોય છે. આવા જોગીઓ મને મળ્યા ત્યારે તેમણે મને જોગની મહામાઈ, મહામાયા બનાવી; એટલે કે ચેતના પોતે જાણે મહામાઇરૂપ હોય એમ સમજીને તેઓએ મહામાઈની આરાધના કરી. તાત્પર્યાર્થ એ છે કે આ સર્વ જગત્ માયારૂપ ભ્રમાત્મક છે; એમાં જે દેખાય છે તે વસ્તુતઃ અજ્ઞાનને લઈને દેખાય છે, વાસ્તવિક રીતે કોઈ વસ્તુ છેજ નહિ. આપણે આ પુસ્તક હાથમાં લીધું છે તે પણ માત્ર ભ્રમ જ છે, વસ્તુતઃ પુસ્તક એવી કોઈ વસ્તુ હયાત છેજ નહિ. માયાવાદનું આ પ્રાથમિક સ્વરૂપ છે, અભેદવાદીઓ એ સ્વરૂપને ભજનારા હોય છે, તેમાં તેઓ પૌદ્ગલિક સ્થૂળ વસ્તુની હયાતી સ્વીકારતા જ નથી. આ માયાનો જે પારિભાષિક અર્થ થાય છે તેને રૂપક આપી તેની અતિત સંન્યાસીઓ ઉપાસના કરે છે અને તે સ્વરૂપને મહામાઈ અથવા યોગિણી કહે છે. એવી દેવીઓને બીજાં અનેક નામ* આપવામાં આવે છે; જેવાં કે મહાકાળી, મહામાયા, ભદ્રેશ્વરી, હિંગળાજ વિગેરે. આ સર્વ મહામાઇઓ કહેવાય છે અને તે જ્યોતિસ્વરૂપની દેવીઓ છે અને ઉપર કહ્યું તેમ અતિત સંન્યાસીઓ તેની ઉપાસના કરે છે. આવા યોગીઓએ મળીને જાણે કે હું મહામાઈ હોઉં એમ ધારી મારી ઉપાસના કરી અને મને મહામાઈ બનાવી દીધી. મતલબ એ છે કે મહામાઈની પૂજાને શુદ્ધ સ્વરૂપ પ્રાપ્ત કરવાના સાધનરૂપ ગણી મારા પતિ મહામાઇને પૂજવા લાગ્યા અને તે માટે પોતે અતિત થઇ ગયા. વાત એમ છે કે મને શુદ્ધ સ્વરૂપે પ્રાપ્ત કરવા માટે બીજા કોઈમાં સત્યનો અંશ હોઇ

* ચાળીશમા પદના વિવેચનમાં શૈવ મત નીચે આ મતનું વિવેચન જોવામાં આવશે જુઓ પૃષ્ઠ ૪૦૫.

શકે જ નહિ એમ ધારી પોતાની અંધ માન્યતાનુસાર મને એક સ્વરૂપ આપી મારી આરાધના કરવા મંડી જાય છે તે વખતે પોતાની વિચારશક્તિને એવી દબાવી દે છે કે જાણે સત્ય સ્વરૂપ અન્યત્ર હોઇ શકે જ નહિ આવી રીતે પોતાના મનમા અયોગ્ય વિચાર અને નિર્ણય કરીને પછી એક બાજુપર પતિ એવા ઢળી જાય છે કે પોતાના પક્ષ સિવાય અન્યત્ર સત્ય જોઇ શકતા નથી, પોતાથી અન્ય વિચારના માણસોને મહાપાતકી, નરકમા જનાર, અધમ સમજે છે, કોઈ તેને કાફર કહે છે, કોઇ તેને નાસ્તિક કહે છે, કોઇ તેને મિથ્યામતિ કહે છે, અને એવા એવા અનેક ઉપનામો તિરસ્કારપૂર્વક પોતાથી જૂદા વિચાર કરનારને આપી એક પક્ષમા ઢળી ગયા છે એમ સ્પષ્ટ બતાવી આપે છે. આવી રીતે એક પક્ષને આદરી લેવો અને અન્ય પક્ષના સારાસારની વિચારણા બંધ કરી તેઓ તરફ તિરસ્કારની નજરથી જોવુ એ વાત નીચેની દરેક હકીકતને લાગુ પડશે

વળી યતિ એટલે સન્યાસીએ મળીને મને પરિવ્રાજકા બતાવી સંન્યાસીને જતિ કહેવામા આવે છે સન્યાસીઓ એની આરાધના કરે છે જૈનના સાધુઓને અસલ યતિ કહેવામા આવતા હતા અને હાલ ગૃહસ્થ અને સાધુ બન્ને ધર્મથી ભ્રષ્ટ થયેલા, ધર્મને નામે આજીવિકા કરનારને જતિ કહેવામા આવે છે પણ તેઓ યતણીની સેવા કરતા નથી. મને કે કમને તેઓ ઉપાસના તો શ્રીઅરિહંત દેવની જ કરે છે તેથી તેવા યતિઓ ચેતનાને જતણી બનાવી દે એ અર્થ બંધ બેસતો થતો નથી જે રૂપ પુરુષ ધારણ કરે અને તદનુસાર જેનુ જે નામ પડે તદનુસાર તેવુ રૂપ ધારણ કરનાર સ્ત્રીનુ કહેવામા આવે છે યતિનુ રૂપ ધારણ કરનાર સ્ત્રીને યતણી કહેવામા આવે છે અને અતિતનુ રૂપ ધારણ કરનારને મહામાયા કહેવામા આવે છે કહેવાનો ભાવ એ છે કે અતિત તથા સન્યાસીઓએ મારૂ શુદ્ધ સ્વરૂપ પ્રગટ કરવાને બદલે મને અશુદ્ધ ચેતનામય કરી દીધી મારૂ ચૈતન્યરૂપ પ્રગટ કરવાનુ તો બાજુ ઉપર રહ્યુ પણ તેને બદલે મને એક તદ્દન અશુદ્ધ અથવા વિપરીત રૂપ આપી એક પક્ષમા બેસાડી દીધી જોગી અને જતિમા ફેર એટલો હોય છે કે જોગી દેવીના ભક્ત હોય છે ત્યારે સન્યાસીઓ અભેદ માર્ગને અનુસરનાર હોઇ બહુધા શિવભક્ત અથવા

કોઇ કોઇ પરબ્રહ્મને માનનારં અભેદવાદી હોય છે. આનંદઘનજીનો હેતુ કોઇ ધર્મ ઉપર આક્ષેપ કરવાનો નથી, કોઇ મતને નરમ પાડવાનો નથી; તેઓનો આશય એ છે કે જેણે જે મત સ્વીકાર્યો તેણે આંખો ઉઘાડીને મને જોઇ જ નથી, સ્વમતમાં અંધ આસક્તિ અને પરમતની વિચાર વગરની નિંદા એ તદ્દન અગ્રાહ્ય મતનો સ્વીકાર ઘણાખરા આગ્રહી પ્રાણીઓએ અત્યાર સુધી કરી એક પક્ષમાં ઢળી જવાની સ્થિતિ વિના કારણે અને વિના લાભે પ્રાપ્ત કરી છે.

કેટલાક પ્રાણીઓ ભક્તિમાર્ગને અનુસરનારા હોય છે. ગાવું બજાવવું અને પ્રભુના ચરણમાં સર્વ સમર્પણ કરી દેવું, જ્ઞાન અને કર્મ-યોગને ગૌણ કરી નાખવા એ ભક્તિમાર્ગનો મત છે. તેઓ એમ માને છે કે મુક્તિ તો ભક્તિમાર્ગથી જ પ્રાપ્ત થઇ શકે છે. અન્ય સર્વ માર્ગના નિષેધપૂર્વક પ્રભુને સ્થૂળ રૂપ આપીને તેના ચરણમાં આસક્ત રહેવું, તેના ગુણગ્રામ કરવા અને પોતાનું સર્વસ્વ તેમને અર્પણ કરવું એ ભક્તિમાર્ગનો* સિદ્ધાન્ત છે. વલ્લભાચાર્ય, રામાનુજ, સ્વામીનારાયણ વિગેરે અન્ય સર્વ માર્ગના નિષેધપૂર્વક ભક્તિમાર્ગને માનનારા હોય છે અને તેઓ ભક્તિમાર્ગને એટલું બધું પ્રાધાન્ય આપે છે કે અન્ય કોઇ યોગદ્વારા મુક્તિ પ્રાપ્ત થઇ શકે એમ તેઓ સ્વીકારી પણ શકતા નથી. ભક્તિ અનેક પ્રકારની છે અને તેથી એકાગ્રતા કેટલીક વખત બહુ સારી થાય છે, પણ જો સાધનને સાધ્ય માની તેમાં જ એકાંત હિત માનવામાં આવે તો કાર્યકારણભાવનો વિનાશ થાય છે અને શુદ્ધ વસ્તુસ્થિતિ કદિ પ્રાપ્ત થતી નથી. ભક્તિયોગનું એક યોગ તરીકે સ્વરૂપ બહુ વિસ્તારથી શ્રીમદ્ભગવદ્ગીતામાં આપવામાં આવ્યું છે. રાવણ વિગેરે જિનેશ્વરની પરા ભક્તિ કરી મહા લાભ પ્રાપ્ત કરી ગયા છે તે વાતનો અહીં નિષેધ નથી, પરંતુ એકલી ભક્તિમાં અન્યના નિષેધપૂર્વક સર્વસ્વ માનવું એ પક્ષગ્રાહીપણું બતાવે છે અને તે ચેતનાને શુદ્ધ બનાવવામાં આડું આવે છે.

એ જ પ્રમાણે ઓઁ ઓઁ કરનારા, હાથમાં ચીપીઓ રાખી ફરનારા, અલખ મતના યોગીઓ ચેતનાને તે મતની બનાવે છે અને

* વૈષ્ણવ મતના સંપ્રદાયનું વિવેચન ચાળીશમા પદની પ્રથમ ગાથાના વિવેચનમાં થઇ ગયું છે. જુઓ પૃષ્ઠ ૪૦૪.

કહે છે કે અલખમા મગ્ન રહેવુ, ૐનો ઉચ્ચાર કરવો અને દુનિયાની જંજાળને છોડી દેવી આવી રીતે જે જે સોબતીની સગતમા હુ પડી, તેણે મને પોતાના જેવી બનાવી દીધી, તેના મતમા ધર્મનુ સર્વસ્વ મૂકી દીધુ અને ઉઘાડી રીતે જાહેર કર્યું અથવા પોતાના વર્તનથી બતાવી આપ્યુ કે પોતાના મત સિવાય અન્યત્ર સત્ય હોઈ શકે જ નહિ. દર્શનમોહ એવો આકરો છે કે સુજ્ઞ જીવોને પણ તે ઉંધા પાટા બધાવી છતી આખે અધત્વ લાવી આપે છે મતનો આગ્રહ એટલો સજ્જડ ચોંટી જાય છે કે પછી બીજા અન્ય તરફ દૃષ્ટિપાત કરવાનો ખ્યાલ પણ રહેતો નથી, વિચાર પણ આવતો નથી અને મન પણ થતું નથી. આવા એકપક્ષી ધોરણથી કરેલા નિર્ણયો કેટલીક વખત એવી ધર્મની ખોટી લડાઇઓમા પરિણામ પામે છે કે જો ઇતિહાસ તપાસ્યો હોય તો તેમા અધેઅધની અનેક લડાઇઓ થયેલી જોવામા આવશે સ્વમતઆગ્રહથી વિકળ થયેલા ચક્ષુને અન્યદર્શનના જ્ઞાનની ઇચ્છા પણ થતી નથી અને આવી રીતે સ્વમતઆગ્રહમા ચાલ્યા જ જવાય છે શુદ્ધચેતના કહે છે કે આવી રીતે હુ જ્યા જ્યા ગઈ ત્યા ત્યા મારૂ એકાત સ્વરૂપ થતુ ગયું, મારા ઉપર મેલ વધતો ગયો અને મારૂ શુદ્ધ ચેતનાસ્વરૂપ પ્રગટ થતુ અટકતુ ગયુ વ્યવહારમા ચેતનની આવી જ સ્થિતિ થાય છે તે પુખ્ત વિચાર કરીને અવલોકન કરવાથી બરાબર સમજાશે

*राम भणी रहेमान †भणावी,
अरिहंत पाठ पढाई‡;
घर घरने हु धंधे विलगी,
अलगी जीव सगाइ. मायडी० ३

* છાપેલી બુકમા ચોથી ગાથાને ત્રીજી મૂકી છે અને આ ગાથાને ચોથી મૂકી છે અર્થ પ્રમાણે તે ખોટુ છે અને સર્વ પ્રતમા ચાલુ ગાથાને ત્રીજી ગાથા તરીકે મૂકી છે † 'રામ ભણાવી રહેમ ભણાવી' એમ પાઠ એક પ્રતમા લખ્યો છે ‡ પઢાઇને બદલે છાપેલી બુકમા 'પઢાઈ' પાઠ છે

૩ રામ=રામ શબ્દ ભણી=બોલતી હતી રહેમાન=રહિમાન, અલ્લા શબ્દ ભણાવી=પાઠ કરાવ્યો અરિહંત=અર્હન્ત, વીતરાગ પાઠ=શબ્દોચ્ચાર પઢાઈ=બોલાવ્યો, કરાવ્યો ઘર ઘરને=પોતપોતાના ઘરને ધંધે=ધંધામા, કામમા વિલગી=લાગી, મને લગારી અલગી=અલગી, દૂર રહી. જીવ સગાઈ=આત્માનુ સગપણ

"હું રામ શબ્દ બોલી, મને રહેમાન શબ્દનો પાઠ કરાવ્યો અને અરિહંત શબ્દનો પાઠ કરાવ્યો-(આવી રીતે) હું ઘર ઘરના ધંધે લાગી પણ આત્માનું સગપણ દૂર રહ્યું."

ભાવ—જૂદા જૂદા મતમાં મને ઘસડી જઈને મારી પાસે પોતપોતાનો સ્વાર્થ સાધવા સારૂ મતવાળાઓએ મારી પાસે અનેક નામો લેવરાવ્યાં. કોઈવાર મારી પાસે રામ શબ્દનો ઉચ્ચાર કરાવ્યો. હું જ્યાં જઉં હાલું ચાલું ત્યાં 'રામ રામ' એમ ઉચ્ચાર કરવા લાગી. વળી કોઈ મુસલમાન મતવાળા મળ્યા તો તેણે મારી પાસે 'રામ' શબ્દ મૂકાવી દઈ 'રહિમાન' શબ્દનો ઉચ્ચાર કરાવ્યો; એટલે હું ત્યાર પછી 'રહિમાન' 'અલ્લાહી અકબર' એવો ઉચ્ચાર કરવા લાગી. વળી જૈન મતવાળા મળ્યા તો તેણે મારી પાસે 'અરિહંત અરિહંત' 'જિન જિન' નો ઉચ્ચાર કરાવ્યો; એ જ પ્રમાણે કોઈએ 'બજરંગ' નો પાઠ, કોઇએ 'હરિ' નો પાઠ, કોઇએ 'કૃષ્ણ' નો, કોઇએ 'બુદ્ધ'નો, કોઈએ 'બ્રહ્મ'નો અને કોઈએ અનેક દેવ દેવીનો મારી પાસે પાઠ કરાવ્યો. એમાં રામ કોણ હોઈ શકે, રામ શબ્દનો અર્થ શું, તેનામાં દેવત્વનો સદ્ભાવ છે કે નહિ અને તેઓનો ઉચ્ચાર કરવાથી મારી પોતાની શુદ્ધ દશાને અંગે મને લાભ શું પ્રાસંગ્ય છે, તેનો વિચાર મારા પતિ ચેતનજીએ કદિ કર્યો નથી અને મને પાઠ પઢાવનારે કરાવ્યો નથી. લોકોને અનુસરવા સારૂ જેમ ફાવ્યું તેમ ઉચ્ચાર કરાવ્યો છે અને મેં તે પ્રમાણે ઉચ્ચાર કર્યો છે. તેજ પ્રમાણે કયા ગુણની પ્રાપ્તિથી અરિહંત થવાય છે, તેમનામાં દેવપણું કેવા પ્રકારનું છે, એમના નામોચ્ચારથી મારા શુદ્ધત્વપણાના વ્યક્તીકરણને અંગે શું લાભ થવો સંભવિત છે એ બાબતનો અત્યારસુધી કોઇએ મારી પાસે વિચાર કરાવ્યો નથી. रमते इति रामः રમણ કરે તે રામ, પણ કોણ રમણ કરે? ક્યાં રમણ કરે? શામાટે રમણ કરે? એના રમણને અને મારા ચેતનજીના રમણને લેવા દેવા શું? અથવા અરિ એટલે શત્રુને હણનાર તે 'અરિહંત.' શત્રુ કોણ? કોના? તેને હણવા શામાટે? કેવી રીતે હણવા? હણવામાં દોષનો સદ્ભાવ ખરો કે નહિ? શત્રુને હણીને શું કરવું? વિગેરે વિગેરે બાબતનો મારી પાસે વિચાર કદિ કોઇએ કરાવ્યો નથી. દરેક મતવાળા આજિવિકા ચલાવવા માટે વાડા બાંધી બેસી

ગયા છે અને આંખો મીંચી રાખી મને તેમા ધમડાવી લઇ જાય છે જેવી રીતે પોપટ શબ્દોચ્ચાર કરી પોતાના માલેકને આનદ આપે છે તેમ હુ રામ રામનો અથવા ઉપર જણાવ્યા તેવા પાઠોનો ઉચ્ચાર કરી ગઇ, પણ તેનો હેતુ કે સાધ્ય સમજાવવા કોઇએ પ્રયત્ન કર્યો નથી આ ચેતનજી પોતે જ અર્હિત છે અથવા થઇ શકે તેવા છે, સ્વય ભગવાન્ સ્વરૂપ છે, સ્વરૂપ વ્યક્ત કરવા માટે તેમણે પુરૂષાર્થ કરવાની જરૂર છે, આત્મા એ જ પરમાત્મા છે-એ વાત મને હજુ કોઇએ સમજાવી નહિ

વસ્તુસ્વરૂપ મને કોઇએ સમજાવ્યુ નહિ પરન્તુ સર્વએ મારી પાસે પોતપોતાના ઘરના ધધા કરાવ્યા. મારી પાસે જે જે નામો લેવરાવ્યાં તે પરમાર્થ માટે નહિ પણ સામાજિક હેતુ માટે લેવરાવ્યા સ્થૂળ સુખ મેળવવા માટે, વ્યવહારમા પ્રવમ ખુરશી પ્રાપ્ત કરવા માટે, લોકોની પ્રીતિ સપાદન કરવા માટે, પૈસા પેદા કરવા માટે અને એવા એવા બીજા અનેક સ્થૂળ વિચારથી મારી પાસે જૂદા જૂદા નામોચ્ચાર કરાવ્યા અને એમ કરીને મારો સસાર વધારી મૂક્યો. પોતાના અનુયાયીઓની મોટી સખ્યા દેખાડવા માટે મને તાણી ખેંચીને પોતાના મતમા લઇ જઇ સારા કપડા પહેરાવીને મને વરઘોડામા ફેરવી, મનની ખોટી લડાઇઓ લડાવી અને એવા એવા અનેક કામ કરાવ્યા, પણ રામ શબ્દની સાધ્યવાચ્યતા સમજાવી નહિ, બતાવી નહિ, જણાવી નહિ અને આત્માની સગાઇ તો નિરતર મારાથી દૂર જ રાખી, ચેતનનો અને મારો ખરો સબધ શુ છે અને મારૂ વાસ્તવિક સ્વરૂપ વ્યક્ત કરવાનુ શુ કારણ છે અને તે કેમ થઇ શકે તે વાત દૂરને દૂર રાખી, મને જૂદા જૂદા મતમા લઇ જઇ પૃથક્ પૃથક્ નામો મારી પાસે લેવરાવ્યા પણ ચેતનજીની સગાઇ તો તેમા કોઇ જગોએ જોવામા આવી જ નહિ, શોધતા માલૂમ પણ પડી નહિ, જાણે એ નામોની સાથે ચેતનજીને કાંઇ સબધ હોય એવુ જણાયુ પણ નહિ બધી જગોએ ઉપર ઉપરની ટાપટીપ, ધામધુમ અને સ્પષ્ટ રીતે કહુ તો બાહ્ય ભાવ જોવામા આવ્યો ચેતનનુ શુદ્ધ સ્વરૂપ કેમ પ્રગટે, તે વિભાવમા જતો કેમ અટકે, તેની વિચારણા, તે પ્રમાણે વર્તન અને તદનુસાર કર્તવ્યપરાયણતા તો મારા જોવામા આવી જ નહીં જૂદા જૂદા વાડામા જેમ મોટી સખ્યામાં

જનાવરો રહે છે અને ચારો ચરે છે તેમાંના એકની જેવી સ્થિતિ હોય તેવું સ્વરૂપ ચેતનજીનું પ્રત્યેક વાડામાં જતાં થયું છે; એથી વિશેષ ઠીક થયું હોય એવું મારા જોવામાં આવ્યું નથી.

આનંદઘનજી મહારાજે બરાબર આવો જ ભાવ ચોદમા શ્રી અનંતનાથજીના સ્તવનમાં બતાવ્યો છે.

ગચ્છના ભેદ બહુ નયણ નિહાળતાં, તત્ત્વની વાત કરતાં ન લાજે;
ઉદરભરણાદિ નિજ કાજ કરતાં થકાં, મોહ નડીયાં કલિકાલ રાજે.

એ આખા સ્તવનનો ભાવ ખાસ વિચારવા યોગ્ય છે. ખુદ જૈનધર્મના અનુયાયીઓ પણ વાડા વાડાના ભેદમાં એવા આસક્ત થઇ ગયા છે કે તેઓનાં મોઢામાં તત્ત્વની વાત શોભતી પણ નથી; તેએ તત્ત્વની વાત કરે છે તે એક પ્રકારની તેઓની ધૃષ્ટતા જ છે, આનંદઘનજીની શુદ્ધ દૃષ્ટિએ તો તેઓ એક પ્રકારનું ઉદરભરણનું-આજીવિક ચલાવવાનું જ કામ કરે છે. આવો છેવટનો વિચાર લેવાનું કારણ એ જણાય છે કે ગચ્છનો મમત કેટલીકવાર એટલો સજ્જડ મનપઃ ચોંટી જાય છે કે પોતાથી અન્ય ગચ્છના સાધુઓને શુદ્ધ ગુણ પ્રગટવાનો સંભવ પણ હોઈ શકે એમ ગચ્છાગ્રહીઓને લાગતું નથી વાસ્તવિક રીતે ગચ્છના ભેદો નિયંત્રણાભેદને લઇને થયેલા છે, પરંતુ કષાયપરિણતિમાં આ ચેતન એટલો ઉતરી જાય છે કે પછી નિ-ષ્પક્ષ રહી શકતો નથી. મતમતાંતરની વિચારણામાં અને એક મતના પેટા વિભાગોમાં એવી ખરાબ સ્થિતિ પ્રાપ્ત થાય છે કે તેનો વિચાર કરતાં ત્રાસ આવી જાય. દુનિયામાં ધર્મને નામે અનેક લડાઇઓ થઈ છે, કેટલીકવાર ઉપર ઉપરથી શાંત દેખાતા માણસો પણ ધર્મને નામે લોહીની નદીઓ ચલાવે છે, ધર્મને નામે અનેક પ્રકારના કષાયો કરે છે અને ધર્મને અને ચેતનજીને શું સંબંધ છે તેનો કદિ વિચાર કરતા નથી. આવા પ્રાણીઓ ધર્મને એક પ્રકારનો સંસાર બનાવી દે છે, ધંધાદારી કામ ઠરાવી આપે છે અને તન્નિમિત્તે પોતાની આજી-વિકા ચલાવે છે. ધર્મનો ડોળ ઘાલનારને માનસન્માન બહુ મળે છે; કારણ કે આર્યાવર્તના લોકોનું પ્રાથમિક શિક્ષણ ધર્મ તરફ રૂચિ બતા-વવાનું હોય છે. આવી સ્થિતિનો લાભ લઇને ધર્મને નામે અનેક ધતીંગો ચાલે છે. તે સર્વ ધતીંગોનું લીસ્ટ આપવાનો અત્ર અવકાશ

તેમ જ જરૂર નથી, સર્વના અનુભવનો તે વિષય છે વાત વિચારવાની એ છે કે ધર્મને નામે એવા ગોટા ચાલે છે કે તે સબંધમાં આંખ ઉઘાડીને જોવાની ખાસ જરૂર છે અમુક ધર્મની આચરણા કરવાથી જ સાધ્યપ્રાપ્તિ થતી નથી, ખાસ વિચારણા ચેતન અને ચેતનાનો સબંધ વિચારવાની અને તેને શુદ્ધ સ્વરૂપે પ્રગટ કરવાની હોવી જોઇએ અને તેમાં ધર્મને નામે પણ જેટલા પ્રત્યવાયો આવે તે સર્વ ત્યાજ્ય સમજવા જોઇએ ચેતનાની કેવી સ્થિતિ થઈ છે તે હજુ પણ વિચારીએ.

*कोइए मुंडी कोइए लोची,
†कोइए केश लपेटी;
‡कोइ जगावी कोइ सुती छोडी,
§वेदन किणही न मेटी. मायडी० ४

"કોઇએ મારૂ મસ્તક મુંડાવ્યું, કોઇએ લોચ કરાવ્યો, કોઇએ મવાળાવડે મને વિંટી દીધી, કોઈએ મને જગાડી, કોઇએ ઉંઘતી તજી દીધી, (પણ) મારી વેદના કોઇએ મટાડી નહિ"

ભાવ-માડી! મારા કેવા કેવા હાલ કર્યા તે તો તમે સાંભળો કોઇએ મારા પતિના દાઢી મુછ અને માથું મુંડાવ્યા અને કોઇએ તે બાલનો લોચ કરાવ્યો કેટલાક પંથના સાધુઓ મુંડન કરાવે છે તે પ્રસિદ્ધ છે, જૈન ધર્મના સાધુઓ માથે તથા દાઢી મુછે લોચ કરાવે છે ધર્મનું યથાર્થ સ્વરૂપ સમજ્યા વગર માત્ર ઉપર ઉપરનો દેખાવ કરવા માટે અથવા પોતાની ધર્મી તરીકે છાપ પાડવા માટે માત્ર

* 'કેઈ' એવો પાઠ છાપેલી બુકમાં છે 'કોઈ મુંડી કોઇ લોચી' એવો પાઠ એક પ્રતમાં છે એક પ્રતમાં 'કોઈ મૂંગી કોઈ લુંચી' એવો પાઠ છે મૂંગી એટલે મૂક કરી, બોલતી બંધ કરી

† 'કેણેં કેસ લપેટી' એવો પાઠ છાપેલી બુકમાં છે

‡ છાપેલી બુકમાં 'એક પખો મેં કોઉ ન દેખ્યો' એ પ્રમાણે ત્રીજી પંક્તિ આપી છે તે પ્રમાણે કોઇ પ્રતમાં નથી એ પંક્તિ પાંચમી ગાથાની ત્રીજી પંક્તિ તરીકે આવશે

§ એક પ્રતમાં 'માહરી વેદના કિણહી ન મેટી' એવો પાઠ છે માહરી શબ્દની જરૂર નથી, ગાન કરતા તે પાઠ દાખલ કરીને બોલવો પડે છે

૪ મુંડી=મસ્તક મુંડાવ્યું લોચી=લોચ કરાવ્યો કેશ=મવાળા-બાલવડે લપેટી=વિંટી દીધી. જગાવી=જાગ્રત કરી. મેટી=મટાડી

માથું વિગેરે મુંડાવવામાં આવે અથવા તે તે સ્થાનોપરના બાલનો લોચ કરવામાં આવે તો તે અપારમાર્થિક છે. સ્થૂળ શરીરની દરકાર ન કરતાં તેને હરેક પ્રકારે કષ્ટ આપી તેનામાં ત્રણ પ્રકારની યોગસ્થિરતા લાવવી અને ખાસ કરીને રાગદ્વેષની પરિણતિ ઓછી કરી ચિત્તને સ્થિર કરી દેવું એ લોચાદિ કષ્ટનો હેતુ છે તે ન કરતાં માત્ર બાહ્ય ભાવ ધારણ કરવા માટે અને લોકોમાં ધર્મને નામે વહીવટ ચલાવવા માટે મુંડન કે લોચનો ઉપયોગ કરવામાં આવે તો ચેતના જાગ્રત થતી નથી, ઉલટી તે વધારે અશુદ્ધ થતી જાય છે અને માયાકષાયથી કર્મોપત્તિ વધારે થાય છે અને તેનો રસ પણ વધારે આકરો અને તીવ્ર થઇ પડે છે. શાસ્ત્રકાર તેટલા માટે કહે છે કે આ જીવે મેરૂ પર્વત જેટલો ઊંચો ઢગલો થાય તેટલા ઓઘા મુહપત્તિ કર્યા—મતલબ અનેકવાર બાહ્ય દૃષ્ટિએ ચારિત્ર લીધું અને મસ્તક મુંડન કરાવ્યું, પરંતુ તેથી કાંઈ વળ્યું નહિ. બાહ્ય દૃષ્ટિએ ગમે તેટલી ક્રિયા કરવામાં આવે તેમાં યથાર્થ દૃષ્ટિએ કાંઈ લાભ થતો નથી. એ તો એક પ્રકારનો બાહ્ય વેશ જ છે. શ્રીમાન્ યશોવિજયજી ઉપાધ્યાય એક જગોએ કહે છે કે—

મુંડ મુંડાવત સબહી ગડરીઆ, હરિણ રોઝ બન ધામ,
જટાધાર વટ ભસ્મ લગાવત, રાસભ સહતું હે ધામ. જબ૦
એતે પર નહિ યોગકી રચના, જો નહિ મન વિશ્રામ,
ચિત અંતર પટ છલવેકું ચિંતવત, કહા જપત સુખ રામ;
જબ લગ આવે નહિ મન ઠામ.

માથું મુંડાવવાથી, વનવાસમાં રહેવાથી, જટા ધારણ કરવાથી, ભસ્મ લગાવવાથી અથવા મજુરી કરવાથી લાભ થતો હોય તો ગાડર (ઘેટા), હરણ, રોઝ અને ગધેડા એ સર્વ કરે છે; પરંતુ એ બાહ્ય ભાવપર યોગની રચના થતી નથી, બાહ્ય ભાવથી રામનું નામ લેવામાં આવે પરંતુ મનોયોગની સ્થિરતા ન હોય તો સર્વ નકામાં છે. એ જ પદમાં આગળ તેઓશ્રી કહે છે કે—

વચન કાય ગોપે દઢ ન ધરે, ચિત્ત તુરંગ લગામ;
તામે તું ન લહે શિવસાધન, જ્યું કણ સુને ગામ જબ૦

માટે છેવટે કહે કે—

પઢો જ્ઞાન ધરો સંજમ કિરિયા, ન ફિરાવે મન ઠામ,
ચિદાનન્દઘન સુજસ વિલાસી, પ્રગટે આતમ રામ. જબ૦

આ વસ્તુસ્થિતિ છે એવો શુદ્ધ સાચો ઉપદેશ આપનારા અને તેને યથાર્થ સ્વરૂપે સમજનારા બહુ અલ્પ હોય છે ચેતનાની અહીં જે ફરિયાદ છે તે માથુ મુંડાવવાની કે લોચ કરાવવાની બાબતની નથી, તેના કહેવાનો આશય એ છે કે ચેતનજીએ મુડન અને લોચમા પરિપૂર્ણતા માની લીધી છે, પણ મન વચન કાયાના યોગોની લગામ હાથ કરવા માટે એ તો શિવસાધન છે. સાધનને જો સાધ્ય માની લેવામા આવે તો મહા અનર્થ થઈ જાય અને કમનશીબે ચેતનજીના સબધમા એમ વારવાર બન્યુ છે, તેથી ચેતનજીને કહે છે કે તમે જો આત્મારામને પ્રગટ કરવા ઇચ્છતા હો તો સયમક્રિયા કરો, જ્ઞાન ભણો અને તે ઉપરાત ખાસ કરીને મનને ઠેકાણે ઠેકાણે દોડાવો નહિ, એને સ્થિર રાખો, એને અકુશમા રાખો મનની ચચળતા કેવી છે અને એને સ્થિર કરવાની કેટલી જરૂર છે તે સબધમા આનદઘનજી મહારાજે 'મનડુ કિમહી ન માને હો કુથુજિન' એમ કહીને સત્તરમા શ્રીકુંથુનાથજીને ઉદ્દેશીને બહુ સુદર સ્તવન રચ્યુ છે જેનો ભાવ પણ આ સાથે વિચારવા યોગ્ય છે

પ્રથમ પક્તિમા 'કેણે મૂડી કેણે લૂચી' એવો પાઠ છાપેલી બુકમા છે મૂડી એટલે મુગી કરી મતલબ એ છે કે કોઇએ સાર પતિને મૌન ધારણ કરાવ્યુ ભાવનગરમા મારા જોવામા એક સન્યાસી આવ્યો હતો તે બોલતો નહિ, લખી આપતો હતો સાથે સ્લેટ રાખતો અને લખીને વાત કરતો હતો આવા પ્રકારના મૌનથી લાભ નથી વચન ઉપર અકુશ રાખવાની જરૂર છે કારણ વગર અથવા વિચાર વગર નકામુ બોલ્યા કરવુ એ સર્વથા ત્યાજ્ય છે પણ બાહ્ય દૃષ્ટિએ વચનનો ઉચ્ચાર ન કરવો અને તેને બદલે સાનથી કે લખાણથી બોલવાના વિચારો વ્યક્ત કરવા એ વખતનો નકામો વ્યય અને અન્ય ઉપર ઉપકાર કરવાના પ્રાપ્ત થયેલા પ્રસગનો રોરવાજબી રીતે નાશ છે જો વચનનો ઉચ્ચાર ન કરવાથી જ લાભ હોય તો ચૌરેન્દ્રિય સુધીના સર્વ જીવોને સ્પષ્ટ ભાષા હોતી નથી તે જરૂર લાભ પ્રાપ્ત કરે જ, પરન્તુ વાત એમ નથી પ્રસગે બોલવુ હોય ત્યારે વચનસમિતિ રાખવી અને કારણ ન હોય ત્યારે વચનગુપ્તિ રાખવી આ બન્ને યોગમાર્ગ છે પ્રભુભક્તિ, પ્રતિક્રમણાદિ ક્રિયા, અન્યને સદુપદેશ

અને એવા બીજા યોગ્ય પ્રસંગે વિચાર કરીને પરને હિત કરનાર હોય તે પ્રિય રીતે વદવામાં આવે તો તેમાં કોઇ પ્રકારની અડચણ હોવી ન જોઇએ. સાધ્યને લક્ષ્યમાં રાખી ઉપયોગપૂર્વક વચનનો વિલાસ કરવામાં આવે તો અનેક જીવોપર સીધી અને આડકતરી રીતે મહા ઉપકાર થઇ શકે છે. સર્વ જીવને શાસનરસિક કરી મોક્ષમાં લઈ જવાની જે ઇચ્છા તીર્થંકર મહારાજને પૂર્વ ભવમાં થઈ હોય છે અને જેને લઇને જ તેઓ તીર્થંકર નામકર્મનાં દળિયાં એકઠાં કરે છે તેની પરાકાષ્ઠા બાર પર્ષદા સમક્ષ ઉપદેશ દેવામાંજ આવે છે અને તે વખતે તેઓ વચનનો વિલાસ કરે છે. બાહ્યદૃષ્ટિ જીવોને ફસાવવા ખાતર અથવા પોતાનું માન વધારવા સારૂ ઉપર ઉપરથી બોલવું નહિ અને બોલવાનું પરિણામ જે અન્યને વિચાર બતાવવાનું હોય છે તે સંજ્ઞા અથવા લખાણથી બતાવવું એ તો એક પ્રકારની ધૃષ્ટતા લાગે છે. ચેતનાની ફરિયાદ એ છે કે મને મુંગી કરી અને મારી પાસે ખાલી ડોળ કરાવ્યો, મતલબ ચેતનજી આવી રીતે મુંગા રહ્યા અને જાણે પોતે મૌન યોગી હોય એવો તેઓએ ડોળ ઘાલ્યો. આના સંબંધમાં મુનિસુંદરસૂરિ મહારાજ શ્રી અધ્યાત્મ કલ્પદ્રુમના ચૌદમા અધિકારમાં કહે છે કે "વચનની અપ્રવૃત્તિ માત્રથી કોણ કોણ મૌન ધારણ કરતું નથી? પણ અમે તો જે વચનગુપ્તિવાળા પ્રાણીઓ નિરવદ્ય વચન બોલે છે તેઓની સ્તવના કરીએ છીએ. *તું નિરવદ્ય (નિષ્પાપ) વચન બોલ, કારણ કે સાવદ્ય વચન બોલવાથી વસુ રાજા વિગેરે એકદમ ઘોર નરકમાં ગયા છે." આ પ્રમાણે હકીકત હોવાથી ડોળ ઘાલનારનો યોગમાં પણ ઉપયોગ નથી એ હકીકત સ્પષ્ટ થઈ હશે; પરંતુ મારા પતિએ તો દંભની ખાતર મને મૂકી કરી એટલે કે પોતે મુંગા રહ્યા અને એવા મૌનમાં પરિપૂર્ણતા માની એટલું જ નહિ પણ એથી બીજી રીતે પ્રાણીનો મોક્ષ થઈ શકે એ સ્વીકારવાની કે સમજવાની પણ ના પાડી.

વળી કોઇએ મોટા મોટા કેશ-બાલ વધારીને જટામાં મને લપેટી દીધી, મતલબ કે પોતે જટાધારીનો વેશ ધારણ કર્યો. કોઇએ

* વસુ રાજાની કથા તથા સમિતિ ગુપ્તિના વિવેચન માટે અધ્યાત્મ કલ્પદ્રુમ-અધિકાર ચૌદમાના શ્લોક ૯-૭ પરનું વિવેચન જુઓ. પૃષ્ઠ. ૪૪૧-૭ (દ્વિતીયાવૃત્તિ).

ઉપર જણાવ્યું તેમ બાલનો લોચ કરાવ્યો, કોઇએ મુંડન કરાવ્યું અને કોઇએ માથે બાલની જટા વધારી ઉપાધ્યાયજી મહારાજે ઉપરના પદમાં વટવૃક્ષ (વડ) જેમ જટા—વડવાઇઓ વધારે છે એમ જણાવ્યું છે એમ મેં પણ નવીન નવીન વેશ ધારણ કર્યા આવા બાહ્ય વેશથી કોઇનું કાંઈ વળ્યું નથી અને વળવાનું નથી મહા યોગીઓનો પાઠ ભજવનાર નાટકી પડદાની અંદર જતા પાછો અસલ સ્થિતિમા આવી જાય છે, ભર્તૃહરિ જેવા યોગી કે હરિશ્ચંદ્ર જેવા સત્યપ્રિય રાજાનો પાઠ ભજવીને આવે છે ત્યારે હૃદયમા તો તદ્દન કોરો જ હોય છે એ હકીકત સર્વ જુએ છે, પણ સમજવા જેવી વાત એ છે કે પાઠ ભજવતી વખત પણ તે પોતાના મનમા સમજે છે કે હું તો પચ્ચીશ પચ્ચાસ રૂપિયાનો પગારદાર ભાડાનો વર છું આવી સ્થિતિને લઇને પાઠ ભજવ્યા પછી તો શું પણ પાઠ ભજવતી વખત પણ તેની સ્થિતિ જરા પણ ઉચ્ચ થતી નથી, તેના વિચારવાતાવરણમા જરા પણ ફેરફાર થતો નથી અને તેની ભાવનાસૃષ્ટિ જરા પણ ઉન્નત થતી નથી માત્ર તેની ઉદરવૃત્તિનું નિમિત્ત નાટકનો પાઠ થાય છે, તેવી રીતે મુંડન લોચ કે જટાધારણનો પાઠ ભજવતી વખત પણ તે બિલકુલ લાભના કારણ થતા નથી, અને કેટલીકવાર ઉલટા દંભના નિમિત્તને લઇને કષાયદ્વારા વિશેષ હાનિ કરનાર, કર્મમળને અવિશેષ રસનો પુટ આપનાર થઇ પડે છે *"જટા જટાધર પટા પટાધર, છતા છતાધર તાતા' એ વાત અગાઉ થઈ ગઈ છે એવી રીતે જટાધારીઓ જટામા એટલા મગ્ન રહે છે કે જટાથી બહાર સત્યનો સમાવેશ કે સદ્ભાવ હોઇ શકે એ તેઓના ગ્રાહ્યમા પણ આવી શકતું નથી

વળી કોઇએ મને જગાડી અલખ જગાવવાને નામે, ધુણી ધખાવવાને નામે અથવા હઠયોગાદિ કરવા માટે મને જાગ્રત કરવાનો દેખાવ કર્યો અથવા દુ ખગર્ભિત વૈરાગ્યદ્વારા મને જાગ્રત કરી મારી વસ્તુગત શુદ્ધ દશા જાગ્રત કરવા ખાતર અથવા મારા તરફના અવિચ્છિન્ન પ્રેમ ખાતર મને જાગ્રત કરી નહિ, પણ સમારના દુ ખથી ડરી જઇને અથવા કષ્ટ સહન કરવાની પોતાની અશક્તિને લઇને પછી નાશિમાન્ મૌત્ર મારુ એ નિયમાનુસાર મને જાગ્રત કરવાનો દેખાવ

* પદ સતાવીસમુ પ્રથમ ગાથા

કર્યો. દુઃખ કે મોહગર્ભિત વૈરાગ્ય ગમે તેટલો હોય તોપણ તે ઘણે દરજ્જે બીનઉપયોગી થાય છે તે અન્યત્ર આપણે વિસ્તારથી જોયું છે,* વસ્તુતઃ જ્યાંસુધી શુદ્ધ જ્ઞાનપૂર્વક વૈરાગ્ય ન થાય ત્યાંસુધી વાસ્તવિક લાભ થતો નથી એ સત્ય વારંવાર ઠસાવવાની જરૂર નથી. આથી અલકને નામે કે વૈરાગ્યને નામે કે એવાં બીજાં અનેક ઉપનામે મને જાગ્રત કરી, પરંતુ તેની સાથે વસ્તુસ્વરૂપનું શુદ્ધ જ્ઞાન ન હોવાથી મને જાગ્રત કરવાને બદલે મારી શોકોને જ જાગ્રત કરી એવી કમનશીબ વાત બની ગઈ છે. વળી કેટલાક પ્રાણીઓ મને જાગ્રત કરવાના પ્રયાસમાં જગાડી શક્યા નહિ, ત્યારે કેટલાક તો ખુલ્લી રીતે મને સુવાડવા જ મંડી ગયા. તેઓ બોલે છે કે 'આ દુનિયામાં ચેતના એવી વસ્તુ જ ક્યાં છે? તે કેવી રીતે હોઈ જ શકે? આ ભવનું છતું સુખ છોડી દઈ પરભવનું કાલ્પનિક સુખ લેવા દોડવું એના જેવી અજ્ઞતા કઈ હોઈ શકે? માટે ખાઓ, પીઓ, એશઆરામ ભોગવો, અમન ચમન ઉડાવો, એમાં જ સાર છે, બીજા બધાં ફાંફાં છે અને ફાંફાં ખાતર મળેલ સુખ મૂકી દો નહિ. ભુખ્યા રહેવામાં, બ્રહ્મચર્ય પાળવામાં કે બીજા ત્યાગમાં સુખ છે જ નહિ, હોઇ શકે જ નહિ, તર્કથી તે બંધબેસતું નથી, વિગેરે વિગેરે. આ પ્રમાણે બોલીને કેટલાકે મને સુવાડી દીધી. અથવા કેટલાક કબૂલ કરે કે ચેતના છે, તે કર્મઆવૃત છે અને ઉપાયથી તેનો મોક્ષ છે, છતાં પણ તેમણે મોહમાં આસક્ત રહી મારી સંભાળ ન લેતાં મને સુવાડી મૂકી, મારી ઉપેક્ષા કરી, મારા સંબંધમાં વિચાર પણ ન કર્યો અને મને વિસારી દીધી.

આવી રીતે કોઇએ મુંડન કરાવ્યું, કોઇએ લોચ કરાવ્યો અને કોઇએ જટા વધારી, કોઇએ મને જગાડી અને કોઇએ સુવાડી દીધી; પણ અત્યાર સુધી મને પતિવિરહથી અનાદિ કાળથી વેદના થાય છે તે કોઇએ મટાડી નહિ, કોઇએ જરાપણ તે વેદનાને ઓછી કરી નહિ. વાત એવી બનતી કે મારા પતિને જરા વ્યવહારનું સુખ મળે કે તે સંસારમાં લપટાઇ જતા, જો કોઈવાર મને જાગ્રત કરવાનો પ્રસંગ મળે તો તેઓ એક પક્ષમાં તણાઇ જતા અને એક નૂતન પ્રકારનો સંસાર શરૂ કરી દેતા; આથી કરીને સારા અથવા ખરાબ સંયોગોમાં મારા પતિનો મારે વિરહ ભાંગી

* જુઓ હરિભદ્રસૂરિકૃત અષ્ટક ૧૦ મું.

જાય અને હું તેઓને મળું એવું કાંઇ થયું નહિ અને તેથી મારી વિરહ-વ્યથા હજી સુધી એવી ને એવી કાયમ રહી છે મારા પતિ ઉપર ઉપરના સ્વરૂપસાધનમાં એવા આસક્ત થઇ જાય છે અને તેમાં તેઓને એટલો આનંદ આવે છે કે મારી સાથે મેળાપ કરવામાં થતા અથવા થનાર આનંદનો તેઓને ખ્યાલ પણ આવતો નથી અને તેથી અમારો ઘાટ હતો તેવો ને તેવો ચાલ્યો જાય છે માથાપર બાલ વધારીને કે મુંડાવીને પણ પાછા મારા નાથ એવા કાર્યો કરવા મંડી જાય છે કે તેથી કર્મસમૂહ વધારે પ્રાપ્ત થાય છે, જે વિશિષ્ટ હેતુઓથી મુંડનાદિ કરાવવામાં આવે છે તે એકદમ તેઓના ખ્યાલ બહાર ચાલ્યા જાય છે અને તેથી મારી વિરહવેદના મટતી નથી કહેવાની મતલબ એ છે કે મુંડનાદિ ક્રિયા કરવાથી જે ચેતનગુણો પ્રગટ થવા જોઇએ તે મારા નાથ એક પક્ષમાં ઢળી જતા હોવાથી તેમાંનું કાંઇ પણ થતું નથી, એક ગુણ પણ પ્રગટ થતો નથી અને ઉલટું મુંડનાદિ સાધન માન અને માયારૂપ કષાયપરિણતિ જેનો સર્વથા ત્યાગ કરવાથી જ હું શુદ્ધ સ્વરૂપમાં પ્રગટ થઈ શકું છું તે વધવાના કારણો તેથી બને છે મારા નાથ માયામમતાને મંદિરે આ મુંડનાદિ કાર્ય કરાવ્યા પછી પણ રમ્યા જ કરે છે અને એ વાતથી મને વિરહવ્યથા વધારે લાગે છે આથી લોચ મુંડન જટા વિગેરેથી મારી વેદના કોઇએ મટાડી નથી હજુ પણ મારા કેવા હાલ કર્યા તે માડી ! સાંભળો

कोई* थापी कोई उथापी,
कोई चलावी कोई राखी;
†एक मनो में कोई न दीठो,
‡कोईनो कोई नवि साखी. मायडी० ५

* 'કોઇ તે થાપી કોઇ ઉથાપી, કોઇ ચલાવી કિણ રાખી' આ પ્રમાણે પાઠ એક જગોએ છે

† ત્રીજી પંક્તિને સ્થાને 'કોઇ જગાડી કોઇ સુવાડી' એ પંક્તિ છાપેલ બુકમાં છે જેનું વાસ્તવિક સ્થાન ચોથી ગાથામાં ત્રીજી પંક્તિપર છે તે ઉપર જુઓ 'એક પખો' એવો પાઠાન્તર એક જગોએ છે

‡ 'કોઇનું કોઇ નથી સાખી' અથવા 'કોઇનું કો નવ સાખી' એવા પાઠાન્તરો છે અર્થ સર્વત્ર એકનો એક જ છે

સહન કરવાં પડ્યાં છે, કેટલીકવાર તો મારું અસ્તિત્વ પણ સુકાઈ ગયું છે, કેટલીકવાર મારી હયાતી નકામા જેવી બની ગઈ છે, કેટલીકવાર મારૂં સ્વરૂપ છિન્નભિન્ન થઇ ગયું છે. આવી રીતે મારે માથે સમ્યગ્ જ્ઞાનને અભાવે મારા પતિએ અથવા મારા પતિના વિભાવમિત્રોએ એટલું કર્યું છે કે હું તમને તેનું વર્ણન આપી શકતી નથી. વાત એક જ છે કે સત્ય સમજનો ગંભીર પ્રયાસ અત્યાર સુધી બહુ થોડાએ કર્યો છે અને તેને લઇને મારી વર્તમાન અતિ દુઃખદ સ્થિતિ પ્રાપ્ત થઈ છે. મેં નિષ્પક્ષ રહેવા ઘણો પ્રયત્ન કર્યો પરંતુ અત્યાર સુધી મારામાં જે મતની પુંઠ મારવામાં આવી તેને હું વળગી પડી છું અને તેને લઇને એક પક્ષમાં ઢળી ગઈ છું.

धींगो* दुरबलनें ठेलीजें,
ठींगे† ठींगो वाजे;
अबला ते किम‡ बोली शकीए,
वड जोद्धाने§ राजे. मायडी० ६

"જબરો–બળવાન્ માણસ નબળાને હરાવે છે, મજબૂતે મજબૂત માણસ લડે છે (અને તેમની લડાઈ જામે છે). (પણ અમે તો) અબળા સ્ત્રી તે આવા મોટા યોદ્ધાના રાજમાં બોલી પણ કેમ શકીએ?"

ભાવ–દુનિયામાં એવો નિયમ છે કે જબરો–વાચાળ અથવા બળવાન્ માણસ હોય તે લડાઈમાં નિર્બળ મનુષ્યને હરાવી દે છે; એટલે લડાઈ થાય ત્યારે તે લડાઈના વિષયને અંગે જે બળવાન્ હોય તે જીતે

---

* 'ધીંગઈ દુરલબનઇ ઠેલીજૈ' એવો પાઠાંતર એક પ્રતમાં છે.

† "ઠીંગે ઠીંગો વાજૈ" એ પ્રમાણે પાઠાંતર તેજ પ્રતમાં છે. અર્થ એક જ છે.

‡ 'અબલા ઈમ કિમ બોલી શકી' એ પ્રમાણે પાઠાંતર છે.

§ 'એવડું જોધાને રાજૈ' એ પ્રમાણે પાઠાંતર પ્રતમાં છે. 'એ' અક્ષર ત્રીજી પંક્તિ સાથે લેવાની રાગ પ્રમાણે જરૂર લાગે છે. 'એવડું' એ શબ્દ બેસતો નથી. આ પાઠાંતર વિચારવા યોગ્ય છે.

૬ ધીંગો=જબરો. દુરબળ=નબળા માણસને. ઠેલીજે=હરાવે છે. ઠીંગો=મજબૂત. વાજે=લડે. અબળા=સ્ત્રી. બડ જોદ્ધા=મોટા યોદ્ધા, લડવૈયા. રાજે=રાજમાં, સત્તામાં.

છે અને બળહીન હોય છે તે હારે છે કેટલીક લડાઈ શબ્દની હોય છે, કેટલીક શસ્ત્રની હોય છે, કેટલીક ભાલા બદૂકની હોય છે, સ્થળ અને લડાઇના વિષયને અગે જે જેમા બહાદુર હોય છે તે તેમા વિજય પામે છે પણ લડાઈની જમાવટ તો સરખે સરખા મજબૂત હોય છે ત્યારે જ થાય છે એક પક્ષ ઘણો મજબૂત હોય ત્યારે તો લડાઈનુ પરિણામ શુ આવશે તે ધારી શકાય છે અને પહેલેથી કહી શકાય છે, પણ સરખે સરખા મજબૂત માણસો લડાઈમા ઉતરે ત્યારે લડાઈ પણ જોવા જેવી થાય છે ને પરિણામની ખબર પડતી નથી કમનશીબે હાલની ચેતનજીની બાબતમા લડાઈ છે તે ધીંગા અને દુર્બલની છે અને તેથી પરિણામ ધારી શકાય છે ઠીંગે ઠીંગાની લડાઈ હોય તો કાઈ પણ આનદ આવે ખરો. આ તો ધીંગ દુર્બળની લડાઈને લીધે તેમા કાઈ મજા આવે તેમ નથી એક બાજુએ મોહરાજા તેના પ્રબળ પરિવાર અને મહારથી યોદ્ધાઓ સાથે બહાર આવે છે, પોતાની સાથે કષાય, નોકષાય, ઇંદ્રિયો અને યોગો જેવા પ્રબળ સેનાનીઓને લાવે છે, વેદ જેવા તેના મહારથીઓ છે, મિથ્યાત્વ, અવિરતિ, કષાય અને યોગ પોતપોતાના પ્રબળ પરિવાર સાથે બહાર પડ્યા છે અને સમ્યક્ત્વ મિશ્ર અને મિથ્યાત્વ મોહની જેવી કાતિલ સ્ત્રીઓને પણ લશ્કરમા સાથે લાવેલ છે આની સાથે ચેતનજી વિપરીત, માયા મમતાના દાસ થઈ ગયેલ, પોતાના પરિવારના નામો પણ ભૂલી ગયેલ છે એવા વિરૂદ્ધ સયોગોમા લડવુ તો બાજુ ઉપર રહ્યુ પણ એવા બડયોદ્ધાના રાજમા મારા જેવી અબળા એક અક્ષરનો ઉચ્ચાર પણ કરી શકે નહિ એ સ્વાભાવિક છે પતિ જો હમણા જાગ્રત થઈ જાય, પોતાનુ સ્વરૂપ વિચારે અને તેને જાગ્રત કરવા નિર્ણય કરે, પોતાના ખરા પરિવારને યુદ્ધમા ઉતરવા સારૂ આમત્રણ કરે તો તેમનામા એટલુ અચિંત્ય વીર્ય છે કે સર્વેને એક સપાટામા હરાવી દઈ પોતાની પાસેથી તો શુ પણ તમામ જગોપરથી તેને હડસેલી શકે, પરતુ હાલ તો તેઓ પોતાનુ બળ એકઠ્ઠ કરતા નથી અને મોહરાજાના અસોવડીઆ પણ થતા નથી, ઉલટુ મોહરાજા વિરૂદ્ધ કોઈ તેઓને વાત કરે છે ત્યારે મારા પતિ એવુ બોલનારની સાથે સામા છેડાઈ પડે છે અને મોહરાજા સાથે પોતાને યુદ્ધ કરવાનુ છે એ વાત જ વિસરી

જાય છે. આવાં કારણોને લઇને મારે તો ગુપચુપ બેસી રહેવું પડે છે અને મારા પતિ મોહરાજાના રાજ્યમાં એટલા આસક્ત બની ગયા છે કે તેઓ તે જેમ કહે તેમ હાજી હા કરે છે. મારે ચેતનાને પણ તેમની સાથે ઘસડાવું પડે છે. આપને સુવિદિત છે કે હું પતિથી જૂદી નથી, પતિ જાય ત્યાં મારે જરૂર જવું તો પડે જ છે અને પતિ કહે તેમ કરવું પડે છે. પતિ તો હાલ મોહરાજાના રાજ્યમાં તેઓ કહે તેમ કરે છે, તેઓના નચાવ્યા નાચે છે અને તેના હુકમ ઉઠાવે છે. બિચારા ભૂલી જાય છે કે આ વિભાવમિત્રો તો પારકા છે અને તજી જનારા તથા તજવા યોગ્ય છે. અને આ ભૂલને પરિણામે મારે પતિ સાથે મોહરાજા સામે લડવાને બદલે તેઓના હુકમ માન્ય કરવા પડે છે અને તેને લઇને પતિ નિરંતર દબાયલી સ્થિતિમાં સંડોવાયલા જ રહે છે.

ચેતના એના શુદ્ધ સ્વરૂપમાં હોય તો અતિ વિશુદ્ધ છે, નિર્મળ સ્ફટિક રત્ન જેવી છે, પરંતુ ચેતનજી જ્યારે વિભાવદશાના અંકુશમાં હોય છે ત્યારે ચેતનાનું શુદ્ધ સ્વરૂપ પ્રકટ થતું નથી. નિષ્પક્ષ રહેવા માટે વસ્તુસ્વરૂપના સમ્યગ્ જ્ઞાનની ખાસ આવશ્યકતા છે, જ્યાંસુધી ચેતનજી મિથ્યાત્વની અસર નીચે હોય છે ત્યાંસુધી એને તત્ત્વબોધ થતો નથી અને તેથી એકાંત સ્વરૂપ શોધવા અને વિચારવામાં પોતાની બુદ્ધિનો ઉપયોગ કરે છે અને મતિકલ્પનાથી ચાલ્યો જાય છે. આવે પ્રસંગે તે ઉપર જણાવ્યું તેમ સત્યના અંશને પૂર્ણ સત્ય સમજી તેના ઉપર મક્કમ રહે છે અને સંસારસમુદ્રમાં અટવાયા કરે છે. જ્યાંસુધી પ્રમાણજ્ઞાનયુક્ત સત્ય સ્વરૂપ સમજાય નહિ ત્યાંસુધી શુદ્ધ સ્વરૂપજ્ઞાનની પ્રાપ્તિ થાય નહિં અને તેમ બને નહિ ત્યાંસુધી ચેતના કદિ નિષ્પક્ષ થઈ શકે નહિ. એ તો દરેક બાબતમાં એવે પ્રસંગે એક બાજુપર ઢળી જાય છે અને મિથ્યાજ્ઞાન ચેતનજીને તે બાજુપર એવા આગ્રહી બનાવી દે છે કે પછી તે શુદ્ધ વસ્તુજ્ઞાન પ્રાપ્ત કરવાની સ્થિતિમાં પણ ઘણા કાળ સુધી આવી શકતો નથી અને તે વખતે મોહરાજા પોતાનું જોર એવા પ્રબળપણે વાપરે છે કે ચેતના કાંઈ બોલી પણ શકતી નથી અને ચેતનજી મિથ્યાજ્ઞાનની અસરમાં રહીને વસ્તુસ્વરૂપ વિચારી શકતા નથી.

ચેતનાને હાથે અથવા ચેતના પાસે તેવા પ્રસંગોમાં (વિભાવદશામાં) કેવાં કેવાં કામો કરાવ્યાં છે તેનું સ્વરૂપ ચેતના પોતે જ કહે છે તે નીચે વિચારીએ છીએ, પરંતુ અત્ર કહેવાનું તાત્પર્ય એ છે કે ચેતના એ વખતે નિષ્પક્ષ રહી શકતી નથી મોહરાજા જેવા પ્રબળ સેનાની સાથે ચેતનજી લડવાનો વિચાર પણ કરે નહિ, કરે ત્યારે પોતાના સેનાનીઓને ઓળખે પણ નહિ એવી અણઘટતી લડાઈ થાય એમાં કાંઈ આનંદ આવતો નથી ભાવ એ છે કે કોઈવાર ચેતનજી મોહરાજા સાથે લડવા નીકળ્યા હશે તોપણ તદ્દન નિર્માલ્ય રીતે બહાર પડ્યા હશે, પરિણામે ચેતના તો કાંઈ બોલી પણ શકે નહિ અને ચેતનજી લડાઈમાં માર ખાઈને ઘરે પાછા આવે એવું થાય છે. પતિ હજુ જાણતા પણ નથી કે કોની સાથે લડવું છે, પોતાનું બળ કેટલું છે, શત્રુસમૂહ કેવો બળવાન્ છે અને લડાઈને પરિણામે પોતાના ભવિષ્યમાં કેટલો ફેરફાર થવાનો છે ચેતનાની વાત હવે સાંભળી વિચાર કરીએ

જે જે કીધું જે જે કરાવ્યું,
તે કહેતા* હું લાજું;
થોડે કહે† ઘણું પ્રીછી લેજો,
‡ઘર સુતર નહિ સાજું. માયડી૦ ૭

"(એને વશ પડીને) મેં જે જે કર્યું અને મારી પાસે જે જે કરાવ્યું તે કહેતા-તેનું વર્ણન કરતા મને શરમ આવે છે થોડું કહે-

* 'તે કહેતી' એવો પાઠ છાપેલી બુકમાં છે તે અશુદ્ધ જણાય છે

† કહેને બદલે એક પ્રતમાં 'કહ્યું' પાઠ છે, અર્થ એક જ છે

‡ આ પંક્તિના પાઠોમાં ઘણો ફેરફાર છે અત્રે પાઠ લખ્યો છે તે એક પ્રતમાં છે બે પ્રતોના પાઠ આ પ્રમાણે છે 'થોડે કહે ઘણું પ્રીછી લેજો ઘર સુતર નહિ સાચું' આ પ્રમાણે એક સરખો પાઠ બે પ્રતમાં છે, પણ મને ઘર સુતરનો અર્થ બેસતો નથી આ પાઠાંતર બે પ્રતમાં સરખો છે તેથી ખાસ વિચારવા યોગ્ય ગણાય છાપેલી બુકમાં 'ઘરસુ તીરથ નહિ બીજું' એમ પાઠ છે એનો અર્થ વિવેચનમાં આપ્યો છે તે વિચારવો

૭ કીધું=પોતે કર્યું કહે=કહેવાથી. પ્રીછી=સમજી ઘર સુતર=ઘરસૂત્ર, ઘરનું બધું સાજું=ઓરડામાં, નિયમમાં, ઠીકસર

વામાં બહુ સમજી જજો કે મારા ઘરનું બંધારણ સાજું નથી-નિયમસર નથી.”

ભાવ-એને વશ પડીને મેં જે જે કાર્યો કર્યાં છે, જે માન્યતા રાખી છે અને મારી પાસે એણે જે જે કામો કરાવ્યાં છે તે સર્વ વર્ણવી બતાવતાં મને લાજ આવે છે. વિભાવને વશ પડી ધર્મબુદ્ધિએ મેં સ્થૂળ કામો કેવાં કેવાં કર્યાં છે તે સાંભળો. ધર્મને નામે મેં હિંસા કરી, અસત્ય વચનોચ્ચાર કર્યો, ચોરી કરી, ધનના ઢગલા એકઠા કર્યા, કન્યાદાન દીધાં, પીપળે પાણી ઘાલ્યાં, બકરા પાડાનાં બળિદાન કર્યાં, અશ્વનો હોમ કર્યો, મહામાયાને તૃપ્ત કરવા મદિરાપાન કર્યું, શક્તિને સંતોષવા મદ્ય માંસ રસ અને રૂધિરનું પાન કર્યું, કાળિકાને સંતોષવા બત્રીશો ચડાવ્યો, અંબિકાને આરાધવા બોકડાનું બળિદાન આપ્યું, પરભવમાં સારૂં ઇચ્છિત સ્થાન મેળવવા સારૂ કાશીએ કરવત મૂકાવ્યું, ગિરનાર જઈ ભેરવજવ ખાધો, દેહ સમર્પણ કરવાના બ્હાના નીચે આચાર્યો સાથે કુકર્મો કર્યાં, પ્રભુને નામે લાખો રૂપિયાની પેઢીઓ ચલાવી, કર્માદાનના વ્યાપાર કર્યા, સેવક સેવિકા થઈ અનુયાયીઓને છેતર્યા, લુંટયા, હેરાન કર્યા, ગુરૂની પદવી પ્રાપ્ત કરી તદ્દન વિપરીત ઉપદેશ કર્યો, કપટજાળ બીછાવી અનેકને ફસાવ્યા, અભિમાન કરી આડંબર વધાર્યો, યોગ્યતા વગર પધરામણીઓ કરાવી, ધર્મના અધ્યક્ષ થઇ આવકમાં હિસ્સો માગ્યો, પરભવમાં ઇચ્છિત વસ્તુઓ મળવાની ચીઠ્ઠીઓ લખી આપી, ધર્મિષ્ઠ હોવાને બ્હાને પોતાનો વ્યવહાર ચલાવ્યો, કામવાસના પૂરી કરી, અન્ય ધર્મનું સ્વરૂપ સમજ્યા વગર, તેમાં રહેલા સત્યાંશોનું અસ્તિત્વ જાણ્યા વિચાર્યા વગર પરધર્મની, પરતીર્થની અને તેના અનુયાયીઓની નિંદા કરી, મિથ્યા ધર્મને નિમિત્તે ક્રોધ માન માયા લોભ કષાયો કરી તેમાં પ્રશસ્તપણું માન્યું અને ઘણી ખરી વાર તો તેમાં ધર્મજ માન્યો-આવી રીતે મેં અનેક પ્રકારનાં મલિન સ્થૂળ કાર્યો ધર્મને નામે કર્યાં, મે અનેક પ્રકારની અધમતા સ્પષ્ટ રીતે કરી અને ધર્મને નામે દુકાન માંડી, એક નૂતન પ્રકારનો સંસાર શરૂ કરી દીધો. મારી પાસે એવાં સર્વ કામો વિભાવદશાએ કરાવ્યાં. મારાં એ સર્વ કાર્યો એવાં અને એટલાં છે કે તેનું વર્ણન તમારી પાસે કરી બતાવતાં હે માડી! હું શરમાઉં છું. એવી જ રીતે

માનસિક બાબતમા પણ મારી પાસે એવી એવી માન્યતા મનાવી છે કે તેની વાત કહેતા હું શરમાઉં છુ ઉપર મેં જણાવ્યુ છે તેમ યોગીએ મને યોગણ કરી અને જતિએ જતણી કરી-આવા આવા કામો કરતી હતી અને માન્યતા એમ રાખતી હતી કે જાણે સર્વ સત્ય તેમાંજ આવી રહ્યુ હોય અને તે સિવાય અન્યત્ર કોઈ પણ જગોએ સત્ય હોય જ નહિ, હોવાનો સભવ પણ છે નહિ એમ માનીને મેં કામ લીધુ અને સર્વેએ મારી પાસે એ નિયમાનુસારજ કામ કરાવ્યુ હું તો દરેક મતવાળાની પાસે ગઈ ત્યા મને નિષ્પક્ષ રાખવાને બદલે એવી મતચુસ્ત બનાવી દીધી કે જાણે હવે મારી એવી વિચિત્ર મૂર્ખતાપર હું વિચાર કરૂ છુ ત્યારે મને પણ બહુ ખેદ થાય છે વળી મારી પાસે ઉપર જણાવ્યા તે ઉપરાત બીજા અનેક એવા એવા કામો કરાવ્યા છે કે જેનુ વર્ણન કરી બતાવતા મને પોતાનેજ લાજ આવે છે

હે માડી! હું તમને કેટલી વાત કહું! મારી એટલી બધી વિચિત્ર સ્થિતિ બનેલી છે કે તે સર્વનુ જો વર્ણન કરવા બેસુ તો પાર આવે નહિ અને કહેતા કહેતા મારે પણ બહુ શરમાવુ પડે હું તમને થોડી વાત ટુકામાં કહી દઉં છું, તમે વધારે તમારી મેળે સમજી લેશો. 'થોડુ લખ્યુ ઘણું કરી વાચશો' એ વાત તમે સારી રીતે જાણો છો હું થોડુ કહું છુ તે તમે સમજી જશો. ટુકામા વાત એ છે કે મારૂ ઘર સાજુ નથી બધી વાતનો સાર આ એક વાકયમા આવે છે. પુરૂષની દૃષ્ટિએ न गृहं गृहमित्याहुः गृहिणी गृहमुच्यते ઘર એ ઘર નથી, પણ સ્ત્રી એ ઘર છે, તેમજ સ્ત્રીની દૃષ્ટિથી પુરૂષ-પતિ તેનુ સર્વસ્વ હોઇ તેને તેજ ઘર છે ઘર *સાજુ રાખવુ એટલે ઘરમા યોગ્ય સપ, સ્નેહ અને વિવેક તેમજ પતિપત્ની ધર્મની યોગ્ય વહેંચણી અને કાર્યકરણ. હે માડી! મારૂ ઘર સાજુ નથી, મારા પતિ પોતાનો ઘર તરફનો, મારી તરફનો, પોતાની જાત તરફનો ધર્મ બરાબર સમજતા નથી અને સમજતા ન હોવાને લીધે ધર્મકાર્ય-પોતાની ફરજ બજાવતા નથી તેથી આ સર્વ ગોટાળો થયો છે જ્યા ઘર સાજુ ન હોય ત્યા મારે કોની પાસે

* ઘર સાજુ ન્હોવુ એનો લાગ ટોવી એવો ખરાબ અર્થ પણ ભાષામા થાય છે, અત્ર તે અર્થમા એ વાક્ય વપરાતુ નથી

ફરિયાદ કરવી. આપણે સમજી શકીએ છીએ તેવી હકીકત છે કે સ્ત્રી એટલે ઘર અને ઘર એટલે સંસાર. એટલે કે સંસારમાં પ્રગતિ કરવાનું કારણ સ્ત્રી છે, સ્રીના દૃષ્ટિબિન્દુથી પુરૂષ એ જ સ્થાન લે છે. હવે જેમ સંસારવ્યવહાર ચલાવવા માટે પતિ અને પત્નીએ પોતપોતાના ધર્મો યોગ્ય પ્રકારે પાળવા જોઇએ અને તે માટે ખાસ કરીને પતિએ સર્વ પ્રકારનો યોગ્ય વિચાર કરવો જોઇએ, સંયુક્ત કુટુંબ હોય તો કોઇને અન્યાય થવો ન જોઇએ, આળસુને વધારે મળે, બહુ બોલનાર કે વાંધા પાડનારને ખાસ લાભ મળે વિગેરે ગેરવ્યવસ્થા થવી ન જોઇએ એ જોવાની ફરજ કુટુંબના કર્ત્તા—મેનેજરની છે અને તેમ કરનારનું ઘર સાજું કહેવાય છે, જેનું ઘર સાજું ન હોય તેને ત્યાં નિરંતર કલેશ, અન્યાય અને અશાંતિ રહે છે; તે પ્રમાણે અહીં શુદ્ધચેતના કહે છે કે હે માડી! મારાં દુઃખની વાત હું શું કહું! મારૂં ઘર જ સાજું નથી, મારા પતિ ઘર સંબંધી—મારા સંબંધી કદિ વિચાર જ કરતા નથી, મને મારા શુદ્ધ સ્વરૂપમાં પોતાને મંદિરે તેડતા જ નથી, ત્યાં પછી મારે બીજો કોનો વાંક કાઢવો? મોહરાજા જેવા બહાદુર યોદ્ધા સાથે લડાઈ લડવાની અને પોતાનું ઘર જ સાજું નહિ, પોતાના લશ્કરમાં વ્યવસ્થા નહિ, પોતાનું બળ કેટલું છે તેનો ખ્યાલ નહિ, પોતાના લશ્કરને લડવાની સામગ્રી આપવી જોઇએ, તેઓ માટે સરસામાન તૈયાર જોઇએ—વિગેરે વિગેરે કોઈ પણ બાબતમાં જ્યાં ઠેકાણુંજ મળે નહિ ત્યાં પછી મારા નાથનો વિજય કેવી રીતે થાય? માડી! હું નિષ્પક્ષ રહેવા ઘણું ઝુરૂં છું પણ ટુંકામાં તમે સમજી લેજો કે મારૂં ઘર સાજું ન હોવાથી—મારા નાથની પૂર્ણ અનુકૂળતા ન હોવાથી હું તેમ કરી શકતી નથી અને એક બાજુએ ઢળી જાઉં છું.

'ઘરશું તીરથ નહિ બીજું' એ પ્રમાણે ઉપયોગી પાઠાંતર છાપેલી બુકમાં આપ્યો છે તેનો અર્થ વિચારવા યોગ્ય છે. એ પાઠ એક પણ પ્રતમાં નથી તેથી પ્રતનો પાઠ મૂળમાં રાખ્યો છે, પણ આ પાઠાંતર બહુ સુંદર છે એમ અર્થ વિચારવાથી જણાશે. આ સર્વ તીર્થીઓને વશ પડ્યા પછી મેં જે કર્યું અને મારી પાસે તેઓએ જે કરાવ્યું તેનો હેવાલ કહેતાં મને શરમ આવે છે. તેઓ મને શું કહેતા હતા તેનો સાર તમને ટુંકામાં કહી દઉં તો એ છે કે પોતાના ઘર સિવાય

તરવાનો અન્ય માર્ગ નથી જેનાથી તરીએ તે તીર્થ કહેવાય છે અમારા તીર્થ સિવાય તમે બીજી કોઈ પણ જગાએથી તરી શકશો નહિ–આ તેઓના ઉપદેશનો સાર છે પોતાના મત ઉપર હઠ કદાગ્રહ રાખી અન્ય ધર્મના શુદ્ધ સત્યાશોને પણ સ્વીકારવા તરફ ઉપેક્ષા રહે એ પ્રમાણે સર્વ તીર્થીઓ મને ઉપદેશ દેતા હતા. પોતાના તીર્થની પણ બારીકીથી શોધ ન કરૂ તેવા હેતુથી મને કહેતા હતા કે अलौकिकास्तु ये भावा न तास्तर्केण योजयेत् અલૌકિક ભાવોમા તર્ક–બુદ્ધિ ચાલી શકે નહિ, તેવા ભાવોમા તો અમે કહીએ તે સત્ય–એમ કહી પોતાને માથે પુરાવાનો બોજો રહે છે તે ઉડાવી દેતા હતા અથવા ઉડાવી દેવા પ્રયત્ન કરતા હતા વળી કોઇક કહે છે કે हस्तिना ताड्यमानोऽपि न गच्छेज्जैनमन्दिरे હાથી શેરીમા ડાબી દે તે કબૂલ કરવુ પણ જૈન મદિરનો આશ્રય ન લેવો આમા સત્ય અશ સમજવાની તક મળે તોપણ તેને જતી કરવાનો માર્ગ બતાવ્યો છે દરેક તીર્થવાળાએ પોતાના વાડા બાધી તેની આજુબાજુ એવી વાડ મજબૂત બાધી લેવા પ્રયત્ન કર્યો છે કે તેમાથી એક પણ પ્રાણી બહાર નીકળી વિશાળ વસુધાનો પથ જોઈ જાણી ભોગવી શકે નહિ અન્ય ધર્મપુસ્તક વાચવાની ના કહેનાર, અન્ય ધર્મસ્વરૂપ સાભળનારને અધમ પક્તિપર મૂકનાર સત્યને પોતાની પાસે હોવાનો દાવો કરે છે, અન્યને ફાંફા મારનારા ગણે છે અને પોતે જ સત્ય સ્વરૂપ છે એમ ઉપદેશે છે અને તેનો અધ અનુયાયીવર્ગ એ વાતને સ્વીકારી પણ લે છે આ પ્રમાણે હે માડી! મારી પાસે એવા એવા કામો કરાવ્યા છે અને મને એટલી રખડપટ્ટી કરાવી છે કે તેની વાત કહેતા મને શરમ થાય છે અન્ય તીર્થીએ આ જીવ પાસે કેવા કેવા કામો કરાવ્યા છે અને મોહરાજાએ આ જીવને અજ્ઞાનમા ગબી કેવો રખડાવ્યો છે તેનો હેવાલ આખા ઉપમિતિભવ પ્રપચા કથા ગ્રથમા શ્રીમાન્ સિદ્ધર્ષિ ગણિએ બહુ સુદર ચિત્તાકર્ષક રીતે આપ્યો છે તે અવકાશે વાચી વિચારવો અત્ર ભાવ એ છે કે આવી રીતે ઘર સિવાય અન્ય તીર્થ નથી એમ કહી મને નિષ્પક્ષ રહેવા દીધી નહિ અને તેને માટે તીર્થના ઉપદેશકો ખાસ જવાબદાર છે

आप वीती कहेतां रीसावे,
*तेहसुं जोर न चाले;
आनंदघनप्रभु† वांहडी झाले,
बाजी‡ सघली पाले. मायडी० ८

"પોતાની ઉપર વીતેલ હકીકત વર્ણવી બતાવતાં તે પતિ (મારા ઉપર) ગુસ્સો કરે છે તેથી તેની સાથે (મારૂં) જોર ચાલતું નથી; (હવે તો) આનંદઘન પરમાત્મા મારો હાથ ઝાલે તો સઘળી બાજી પળાઈ જાય, તેમાં વિજય મળે."

ભાવ–વિવિધ તીર્થ (મત) માં મને કેવો ઉપદેશ આપવામાં આવ્યો અને તેને પરિણામે મારી કેવી રખડપટ્ટી થઈ, દુર્ગતિમાં મારે કેવી રીતે ભ્રમણ કરવું પડ્યું, ત્યાં મારે કેવાં કેવાં દુઃખો સહન કરવાં પડ્યાં વિગેરે વાત જો હું તે તીર્થના ચાલકોને§ કહી બતાવું છું, જે વાત મને વીતી છે તેનો સવિસ્તર હેવાલ તેઓને સંભળાવું છું તો તેઓ મારા ઉપર રીસ કરે છે, ગુસ્સે થઇ મારા ઉપર ક્રોધ કરે છે અને મારી સાથે રૂસણું લે છે તેથી તેઓ ઉપર મારૂં કાંઇ જોર ચાલતું નથી. દુનિયામાં ઘણીવાર એવું બને છે કે સાચી વાર્ત કરીએ તે કોઇને ગમતી નથી. સાચી વાત ગમતી નથી એટલું જ

---

* 'તેહસું'ને બદલે છાપેલી બુકમાં 'તેથી' એવો પાઠ છે. અર્થ તેથી સારો થાય છે પણ તેવો પાઠ કોઈ પણ પ્રતમાં નથી.

† છાપેલી બુકમાં 'આનંદઘન વહાલો બાંહડી જાલે' એવો પાઠ છે. અર્થમાં બહુ ફેર પડતો નથી.

‡ 'તો બીજું સઘળું પાલે' એવો પાઠ છાપેલી બુકમાં છે પણ સર્વ પ્રતોમાં પાઠ ઉપર લખ્યો તે પ્રમાણે છે. અર્થ માટે વિવેચન જુઓ.

૮ આપ વીતી=મારા ઉપર પડેલી વિપત્તિનો હેવાલ. કહેતાં=વર્ણવતાં. રીસાવે=રીસાઈ જાય, ગુસ્સે થઈ જાય. તેહસું=તેની સાથે. બાંહડી=બાંહ. બાજી=રમત. પાલે=પળી જાય, વહન થાય.

§ અહીં આપવીતી ચેતનને કહેવાથી તે તેમાંથી સાર ગ્રહણ કરતા નથી પણ હું તેના દોષ બતાવું છું એમ ધારી ઉલટા મારી સાથે રીસાઈ જાય છે. એમ કરે તેની સાથે જોર શું ચાલે? જો તે મારા કહેવામાંથી કાંઈ સાર ગ્રહણ કરે તો ચાલે. મિથ્યામતિની સંગતથી તે રીસાળવા થઈ ગયા છે એટલે તેને આપવીતી પણ કહી શકતી નથી. આ પ્રમાણે અર્થ વધારે યોગ્ય લાગે છે. ઠૃ. આ.

નહિ પણ તે વાત કહેવાથી તો તેઓ મારી સાથે લડવા આવે છે અને ઉલટા મારા પતિને એવા ભભેરી મૂકે છે કે કદાચ તે મારી સાથે જરા જરા અનુકૂળ થયા હોય તે પણ પરાઙ્મુખ થઇ જાય છે અને તદ્દન મિથ્યાત્વમા ચાલ્યા જાય છે કજીઓ કરનારને કજીઆળો કહેવાથી, અંધને આંધળો કહેવાથી, પાપ કરનારને પાપી કહેવાથી દુનિયાના લોકો ગુસ્સે થઇ સામા પડે છે અને ઉલટુ સત્ય કહેનારને બને તેટલુ નુકશાન કરે છે અહી તો તે તીર્થીઓ મારા પતિને એવા ચઢાવી મૂકે છે કે મારૂ ઘર તદ્દન પતિશૂન્ય થઇ જાય અને પતિને અને મારે બોલ્યા વહેવાર પણ ન રહે એવુ તેઓ કરી મૂકે છે આથી માગથી સાચી વાત પણ કહી શકાતી નથી અને મારૂ જરા પણ જોર ચાલતુ નથી

આપવીતી એટલે આપનામા રહેવાથી વીતેલી હકીકત અથવા મારે માથે વીતેલી હકીકત એ બન્ને અર્થ સુંદર છે છાયા ફેરફાર થાય છે પણ ભાવ લગભગ સરખો જ આવે છે આવી રીતે જ્યા જાય ત્યા ચેતનાને અનેક પ્રકારના રૂપો ધારણ કરવા પડે છે, તેની પાસે અનેક કામો એવા કરાવવામા આવે છે કે જેની વાત કહેતા પણ તે લાજે છે અને તેનુ ઘર પણ માજુ નથી હવે ચેતના તે સર્વ હકીકત કહીને શુ કરવુ જોઇએ અથવા પોતાના સબધમા શુ થવુ જોઇએ તે બહુ ટુકામા પણ મુદ્દાસર રીતે કહે છે તે વિચારવા યોગ્ય છે

હવે તો મારા નાથ આનદઘન પ્રભુ જો મારી બાહુ ઝાલે તો બીજા મધળાને તો હુ સભાળી લઉં અત્યાર સુધી તો સર્વેએ મને એકાત પક્ષનો આદર કરાવીને મારી પાસે અનેક વેશો ધરાવ્યા છે, અનેક કામો કરાવ્યા છે અને મારી અનેક રીતે અનેક જગોપર રખડપટ્ટી કરાવી છે, પરંતુ જો હવે આનદઘન ભગવાન્-મારા શુદ્ધ પ્રાણપતિ મારો હાથ ઝાલે, મને એકાત જ્ઞાનમાર્ગનો અથવા બાહ્ય ક્રિયાના એકાત માર્ગનો વસ્તુસ્વરૂપના અતરગ રહસ્યને સમજ્યા આદર્યા વગર જે દૃઢ આગ્રહ થાય છે તેનો ત્યાગ કરાવી શુદ્ધ સ્યાદ્વાદમાર્ગમા પ્રગતિ કરાવે અને તેથી છેવટે શુદ્ધ આચરણ થઈ શુદ્ધ જ્ઞાનનો ભાસ થાય, વિશુદ્ધ કેવલજ્ઞાનથી લોકાલોકનુ સ્વરૂપ સમજાય તો બીજા બધાને હુ જાળવી લઉં અને મારી પીડા પતી જાય હાલ તો કાઇને

કાંઈ કહું છું તો તે રીસાય જાય છે, મારી પાસે હીન આચરણો કરાવે છે અને મને અનેક રીતે હેરાન કરે છે. મારા પતિ બિચારા શુદ્ધાવબોધને પાત્ર થયા નથી તેથી સર્વ ગોટા ગળી જાય છે અને મને સાથે ઘસડે છે. આનંદઘનસ્વરૂપ પતિ શુદ્ધ સ્વરૂપ સમજી પ્રગટ કરી મારી બાંહ ઝાલે એટલે પોતે શુદ્ધ સ્વરૂપી થાય તો અત્યારે જે એકપક્ષમાં તેઓને ઘસડાવાની ટેવ પડી ગઈ છે તે દૂર થાય અને ત્યારે જ તેઓ નિષ્પક્ષ રહે. તેઓ જ્યારે નિષ્પક્ષ થાય ત્યારે પછી હું પણ તેવી થઈ જાઉં એમાં કાંઈ નવાઈ નથી. આ પ્રમાણે થાય ત્યારે સઘળી બાજી બરાબર રમાઈ જાય, સર્વ જગોપર વિજય મળે અને ચેતનની ભવભ્રમણા પૂરી થાય. બાજી કેવી રમવી જોઈએ અને કેવા દાણા નાખવાથી વિજય થાય તે માટે બારમા પદમાં વિસ્તારથી વિવેચન કરી ગયા છીએ. પાઠાંતરમાં બાજીને બદલે 'બીજું' એવો પાઠ છે તે પણ ઠીક છે. એ આનંદઘન પ્રભુ હાથ પકડે તો બીજું તો સર્વ પળાય જાય તેમ છે, તેને જાળવી લેવાય તેમ છે, તેમાં કોઈ પણ પ્રકારનો વાંધો આવે તેમ નથી. પળાઈ શબ્દનો અર્થ નાશ પણ થાય છે અને તે અર્થ વધારે ઠીક છે.

આનંદઘન પ્રભુ હાથ પકડે એ બાબતપર આખા પદનું રહસ્ય છે. જ્યાંસુધી અનેક જગોપર જઈ પક્ષધર્મ આદરવામાં આવે ત્યાંસુધી આ ચેતનાનો ઉદ્ધાર થવાનો નથી. જ્યારે શુદ્ધ દશાના ખપી થઈ આનંદઘનસ્વરૂપમાં લય પામવા અડગ નિશ્ચય થશે ત્યારે જ સર્વ ક્રિયા અને જ્ઞાનનું ફળ પ્રાપ્ત થવાનું છે એ સ્પષ્ટ વાત છે. એમ થાય નહિ ત્યાંસુધી ગમે તેવા રંગનાં વસ્ત્રો પહેરવામાં આવે, ગમે તેટલી આતાપના લેવામાં આવે, ગમે તેટલી યાત્રાઓ કરવામાં આવે, ગમે તેટલાં આસનો કરવામાં આવે, ઉપર ઉપરની ટુંકામાં કહીએ તો ગમે તેટલી ક્રિયાઓ કરવામાં આવે, પણ જ્યાંસુધી શુદ્ધ ચૈતન્યભાવ પ્રગટ કરી તેમાં લય પામવાની દશા ન થાય ત્યાંસુધી તમે અભેદવાદી થાઓ કે ભેદવાદી થાઓ, બુદ્ધ થાઓ કે જૈન થાઓ, મીમાંસક થાઓ કે વેદાન્તી થાઓ, નૈયાયિક થાઓ કે વૈશેષિક થાઓ—એમાં વસ્તુતઃ કાંઈ વળવાનું નથી. આ અતિ વિશુદ્ધ ભાવ શાંત હૃદયે મનમાં વિચારવા યોગ્ય છે. વસ્તુતત્ત્વના રહસ્યનો બોધ ન થયો હોય તેવા સ્થૂળ સંજ્ઞા-

વાળા પ્રાણીઓ અહીં પણ નિશ્ચયની પોષણા જોશે, પરતુ અત્ર એવું કાઈ પણ નથી જો આવી સામાન્ય બાબતને પણ નિશ્ચયપોષણા તરીકે ગણીને વિસારવામા કે ઉવેખવામા આવશે તો સમજવુ કે આપણું પણ નિષ્પક્ષપણું હજુ પ્રગટ થયુ નથી અને હજુ ઘણા ભવો સુધી આનદઘન પ્રભુ હાથ પકડે એવી સ્થિતિમા મૂકાવાની આપણી તીવ્ર અભિલાષા થઈ નથી

આનંદઘન મહારાજે પ્રખર ભાષામા પ્રૌઢપણે અહીં વિચારો બતાવ્યા છે અને ઉદરભરણાદિ નિજ કાજ કરતા પ્રાણીને કળિકાળમા મોહ નડી રહેલ છે એમ ચૌદમા અનતનાથજીના સ્તવનમા કહ્યુ છે, એવા મધ્યમ વિચારના લેખકોને બરાબર સમજવાની ખાસ જરૂર છે જે ઊંચી હદના વિચારો તેઓ બતાવે છે તે કેટલીકવાર બાહ્ય દષ્ટિ જીવોના ગ્રાહ્યમા પણ આવી શકતા નથી અને તેથી તે વિચારો નિશ્ચય નયના છે એમ કહેવામા આવે છે વસ્તુત આવા વિચારો જરા ઊંચી દષ્ટિ થઈ હોય, એકાત બાહ્ય દષ્ટિથી જે કાઇક ઊંચા આવ્યા હોય તેને તદ્દન સામાન્ય છે. શાસ્ત્રકાર તેથી ઘણી જગોપર કહે છે કે આ જીવે બાહ્ય ક્રિયા તો બહુવાર કરી પરતુ તેને મોહ-અજ્ઞાન ગયા નહિ તેથી ક્રિયાનો લાભ બરાબર મળ્યો નહિ મેરૂ પર્વત જેટલો ઢગલો થાય એટલા ઓઘા મુહુપત્તિ કરીને તેટલી વાર સયમ લીધા છતા આ જીવની મુક્તિ ન થવાનુ કારણ બાહ્ય દષ્ટિ છે જરા અંતરાત્મપણું પ્રાપ્ત થાય અને પક્ષવાદ છોડી દેવામા આવે તો પછી ઉન્નત દશાએ પહોંચવામા વખત લાગતો નથી આનદઘનજીનો યોગ બહુ ઊંચો હોવાથી તેમણે જે શબ્દો આ પદમા સ્પષ્ટ રીતે પ્રખર ભાષામા કહ્યા છે તેવા વિચારો જરા ફેરફાર સાથે અન્ય લેખકોએ પણ બતાવ્યા છે. જે જે લેખકોનો જેટલો વિકાસ થયો હોય તેટલી હદ સુધી જ તે વાત લખી શકે છે અને ખાસ કરીને આવા સ્પષ્ટ વક્તા થનાર લેખકો બહુ થોડા હોય છે તે વાત ખરી છે, પરતુ આવા જ વિચારો ખાસ આત્મોન્નતિ માટે કર્તવ્ય છે એ આખુ પદ વિચારવાથી જણાય તેમ છે બીજા યોગના વિષયપર લખનારા આ પદના વિષયસંબંધમા શુ લખે છે તે વિચારતા આપણને ચિદાનદજી ઉર્ફે કર્પૂરચદજીનું 'અબધુ નિરપખ વિરલા કોઈ' એ પદ ધ્યાનમા આવે છે એ પદ આખુ

પ્રથમ ગાથાના વિવેચનમાં લખાઈ ગયું છે અને ત્યાં બતાવ્યું છે કે આનંદઘનજી મહારાજ પોતાના પદમાં તીર્થ-દર્શનોમાં નિષ્પક્ષપણું શીખવે છે અને ચિદાનંદજી આધ્યાત્મિક નિષ્પક્ષપણું શીખવે છે. એ જ વિષયને અંગે શ્રીમાન્ યશોવિજયજી ઉપાધ્યાય પોતાના 'જશવિલાસ' માં અવારનવાર ઉક્તિ કરે છે. 'અબ મેં સાચો સાહિબ પાયો' એ પદમાં તેઓ કહે છે તે જોઇએ.

ચાકી સેવ કરતહું ચાકું, મુજ મન પ્રેમ સુહાયો;
અબ મેં સાચો સાહિબ પાયો.

* * * * * * *

જ્યૌં જાનો ત્યૌં યુગતિ ન જાનો, મેં તો સેવક ઉનકો;
પક્ષપાત તો પરસું હોવે, રાગ ધરતહું ગુનકો. અબ૦
ભાવ એક હે સબ જ્ઞાનીકો, મુરખ ભેદ ન પાવે;
અપનો સાહિબ જો પહિચાને, સો જસલીલા પાવે. અબ૦

આ પદમાં આનંદઘન પ્રભુ હાથ પકડે એ ભાવ બતાવ્યો છે તેને લગતોજ ભાવ અત્ર જણાવ્યો છે. એજ મહાત્મા અન્યત્ર કહે છેઃ-

બાહ્ય ક્રિયા કરે કપટ કેળવે, ફિરકે મહંત કહાવે;
પક્ષપાત કબહું નવિ છોડે, ઉનકું કુગતિ બોલાવે.
જબ લગે સમતા ક્ષણુ નહિ આવે.

અહીં કેટલી હદ સુધીની વાત કરી છે તે બરાબર વિચારવા ચોગ્ય છે. બાહ્યાચરણો કરવામાં કપટક્રિયા આવે અને પક્ષપાતનો ત્યાગ કરવામાં ન આવે તો તેની મુક્તિ થવાની વાત તો બાજુએ રહી પણ તેને બદલે તે કુગતિમાં જાય છે. સમતાને માયડી કહીને ચેતના ફરિયાદ કરે છે એમ આનંદઘનજી મહારાજ બતાવે છે તે આ જ છે. જોગી જોગણ કરે છે, યતિ યતણી બનાવે છે વિગેરે વાત કહી છે તે મહંત નામ કહેવરાવવાની સાથે મળતી આવે છે અને એવા પ્રાણીઓને કુગતિમાં ભ્રમણ કરવું પડે છે તેનો સમાવેશ 'જે જે કીધું જે જે કરાવ્યું' તેમાં થઈ જાય છે. આ સ્થિતિ છે તેથી વિચાર કરી પક્ષધર્મનો ત્યાગ કરી સત્ય માર્ગને આદરવા અને તેને વળગી રહેવા વિજ્ઞપ્તિ છે. જ્ઞાનવિલાસમાં જ્ઞાનવિમળસૂરિ એક પદ બિહાગ રાગમાં લખે છે તેનો ભાવ પણ આવો જ છે. તે પદ નીચે પ્રમાણે છેઃ-

જગગુરૂ નિરપખ કો ન દિખાય નિરપખ
અપનો અપનો હઠ સહુ તાણે, કૈસે મેલ મિલાય,
વેદ પુરાના સબહી થાકે, તેરી કવન ચલાય જગગુરૂ૦ ૧
મખ જગ નિજ ગુરૂતાકે કારન, મદગજ ઉપર ઠાય,
ગ્યાન ધ્યાન કછુ જાને નાહિ, પોતે ધર્મ બતાય જગગુરૂ૦ ૨
ચાર ચોર મિલ મુલકને લૂટ્યો, નહિ કોય નૃપ દિખલાય,
કિનકે આગળ જાય પુકારે, અંધાઅધ પલાય જગગુરૂ૦ ૩
આગમ દેખત જગ નવિ નિરખું, મનગમતા પખ ભાય,
તિનતેં મુરખ ધર્મ ધર્મ કટ, મત ખૂટે મત લાય જગગુરૂ૦ ૪
ઇન કારણ જગમત પખ છાંડી, નિધિ ચારિત્ર લહાય,
જ્ઞાનાનદ નિજ ભાવે નિરખત, જગ પાખંડ લહાય જગગુરૂ૦ ૫

આ ભાવ બરાબર સમજવા યોગ્ય છે અમુક મતમા આસક્ત થઇ પક્ષવાદ ઉપર ઉતરી જઇને જો સત્ય તરફ આખ મીચવામા આવે તો કોઈ પ્રકારનો લાભ થતો નથી, ચેતનજીની ઉન્નતિ થતી નથી અને માત્ર સસારપરિભ્રમણ થાય છે આવી સ્થિતિ અધ્યાત્મજ્ઞાનીઓએ સ્પષ્ટ જોઇ છે એનુ કારણ એ છે કે જ્યારે પક્ષમા હળી જવાનુ થાય છે ત્યારે પછી પોતાની વાત સત્ય કરવાનો આગ્રહ બધાઈ જાય છે અને સત્ય શોધવાની શુદ્ધ વૃત્તિપર હડતાળ લાગે છે ચેતનજીનો વિકાસ કરવાની દૃઢ ભાવના થઈ હોય તો મત–તીર્થ અને ખુદ ચેતનજીની બાબતમા પણ પક્ષપાત છોડી દેવાની જરૂર છે આવો વિચાર કરવામા કેટલીકવાર વ્યવહારમા હાનિ થાય છે, કારણ કે લોકોને પોતાના મતનો એવો આગ્રહ હોય છે કે અન્યત્ર સત્યનો કિંચિત્ સભવ છે એવી વાત પણ તેઓ અધોઅધ પરપરા અને માનમતગજપર સ્વારીને લીધે કબૂલ કરી શકતા નથી. શુદ્ધ ચિદાનદઘનસ્વરૂપ પ્રાપ્ત કરવાનુ સાધ્ય હોય તો તેથી પ્રાકૃત જનપ્રવાદ બાજુપર મૂકી સત્યનો ભેખ લેવો ઉચિત છે તમે ગમે તેટલુ કરશો તોપણ લોકો તો અનેક પ્રકારના છિદ્રો શોધી કાઢશે, કારણ કે ઘણાખરા મનુષ્યો સ્થૂળ સસારદશામા જ હોય છે, તેઓને એથી ઊંચી હદની વાત ગળે ઉતરવી પણ અશક્ય છે અને આવી વિશુદ્ધ બાબતમા પ્રાકૃત લોકોના વિચારને અનુસરીને ચાલવામા તો પ્રત્યવાયો જ આવે છે, માટે આવી વિશુદ્ધ બાબતમા યોગીઓ અથવા

"સુવર્ણ જેવા રંગવાળા (ડાઘ વગરના) મારા પતિ સાથે મારો કોઈ પણ મેળાપ કરાવો. આંજણરેખા આંખોને પસંદ આવતી નથી અથવા અંજન રેખાવાળી આંખો મને પસંદ આવતી નથી અને સ્નાનના માથાપર તો અગ્નિ પડો. (મને એ સર્વ કાંઇ ગમતું નથી, મારા પતિનો મેળાપ મને ઇષ્ટ છે.")

ભાવ–સુમતિને માયડી કહીને ચેતનાએ ઉપર જે વાત કરી તે સમતા તો સારી રીતે જાણે છે, પરંતુ ચેતનાના પક્ષધર્મની વાત સ્ફુટ રીતે સાંભળ્યા પછી તેને મનમાં વધારે ખેદ થવા લાગ્યો. તેમાં જ્યારે સખી ચેતનાએ કહ્યું કે 'આનંદઘન પ્રભુ બાંહડી ઝાલે, બાજી સઘળી પાલે' ત્યારે તો તેને પણ વિચાર કરવાથી ખાત્રી થઈ કે આનંદઘન પતિ હવે કોઈ પણ રીતે ચેતનાની બાંહ પકડે તો સારૂં. હવે તે સર્વને માટે પ્રથમ તો પોતાનો અને પોતાના પતિનો મેળાપ થવો જોઇએ. અહીં તેથી સુમતિ અથવા સમતા એ મેળાપ કરાવી આપવા વિજ્ઞપ્તિ કરે છે. યોગો, અનુભવ, યતિધર્મ વિગેરેમાંથી જે કોઇ મેળાપ બનાવી આપી શકે તેમ હોય તે સર્વને ઉદ્દેશીને આ પોતાની સ્થિતિ દર્શાવનાર આખું પદ સમતાના મુખમાં મૂકવામાં આવ્યું છે. ચેતના આ પદ પૂર્વના પદના અનુસંધાનમાં બોલે છે એવો ભાવ લેવામાં આવશે તોપણ અર્થ બરાબર બેસશે. પદનો ભાવ પ્રથમ સ્થૂળ દૃષ્ટિએ અને પછી આધ્યાત્મિક દૃષ્ટિએ વિચારીએ. એ ભાવ વિચારવાથી બહુ આનંદ થાય તેવી કેટલીક હકીકત અત્ર બતાવી છે.

સમતા કહે છે કે મારા પતિ શુદ્ધ સુવર્ણ જેવા વર્ણના અથવા ડાઘ વગરના છે એની સાથે હવે તો કોઈ મારો મેળાપ કરાવી આપો. મારાથી પતિનો વિરહ સહન થતો નથી અને પતિવિરહમાં મને આંખોમાં અંજન આંજવું ગમતું નથી અથવા અંજનની રેખાવાળી આંખો મને ગમતી નથી અને સ્નાન વિલેપનાદિ તો એવાં અપ્રિય થઈ પડ્યાં છે કે તેના ઉપર આગ લાગો, તે બળી જાઓ; પતિવિરહથી હું એવી ઉદાસ થઈ ગઈ છું કે મને કોઈ શણગાર સજવા ગમતા નથી. શરીરે સ્નાન કરવું, વિલેપન કરવું, વસ્ત્રો પહેરવાં, આંખમાં આંજણ આંજવું એ કાંઈ મને પસંદ આવતું નથી. પતિવિરહવેલી

શરીરે અસ્વસ્થ રહી શરીરવિભૂષાની દરકાર ન કરતા પતિના મેળાપ માટે જે મળે તેને આવી રીતે કહે છે તે વિક્રમોર્વશીય*ના વાંચનારે પુરૂરવના સબંધમા બીજી રીતે જોયું હશે. ત્યા ઉર્વશીના વિરહથી મત્ત થયેલ પુરૂરવ મધુકર, હરણ, વેલડી વિગેરે જે જે મળે છે તેને ઉર્વશીના સમાચાર પૂછે છે, તેવી જ રીતે વિરહઘેલી સ્ત્રી પણ તેવા જ આલાપ કરે છે ચેતનાના આવે પ્રસગે જે ઉદ્ગારો નીકળે છે તે આપણે અગાઉના પદોમા †બહુ ઠેકાણે જોઈ ગયા છીએ ભાવ એ છે કે પતિને મળવા માટે સુમતિના મનમા હવે પ્રબળ આકાક્ષા થઈ છે અને તેથી જ તે સ્નાનપર અગ્નિ પડવા જેવુ વચન બોલી જાય છે

આ પદનો આધ્યાત્મિક ભાવ હવે વિચારીએ સુવર્ણવર્ણના નાથમા કોઈ પણ પ્રકારનો ડાઘ ન હોય જે કચનત્વ શુદ્ધ સ્થિતિમા સુવર્ણમા હોય છે તે અન્યત્ર જોવામા આવતું નથી અત્યારે તો નાથ કચનવર્ણવાળા છે પણ વસ્તુત તે કચનરૂપ જ છે, જાતે સુવર્ણ જ છે અને કોઈ પણ પ્રકારના મેલ વગરના છે એમને અત્યારે જે મેલ લાગ્યો છે તે માત્ર માયામમતાદિકના પ્રસગને લઇને છે, બાકી જેવો એ પ્રસગ દૂર થશે, રાગ દ્વેષની પરિણતિ ઓછી થશે અને વસ્તુસ્વરૂપ પતિ ઓળખશે ત્યારે તેઓ કચનવર્ણા મટી કચન થઈ જશે આવા પતિ સાથે હે અનુભવ! તુ મારો મેળાપ કરાવી આપ, હે યતિધર્મો! મારા પતિ સાથે મને એકરૂપ કરી દો, હે ધર્મ શુક્લ ધ્યાન! પતિને ધ્યાનમા લઈ આવો, હે મહાવ્રતો! યમ નિયમાદિકથી પતિને વિશુદ્ધ કરી મને પતિ સાથે બેસાડો, હે ક્ષાયિક સમ્યક્ત્વ! તુ મારા પતિને અહીં લઈ આવ વિગેરે વિગેરે જે જે મળે છે, તે સર્વને સુમતા કહે છે કે તમે મારા પતિનો અને મારો મેળાપ કરાવી આપો, મને એમના વગર જરા પણ ચેન પડતુ નથી પતિવિરહિણી સ્ત્રી પતિના વિરહદુખમા જેમ કોઈ પણ પ્રકારના શણગાર સજતી નથી તેમ હુ પણ કાંઈ કરતી નથી અને રાત્રિ દિવસ પતિની ઝખના કર્યો કરૂ છુ પતિવિરહી સ્ત્રીને જેમ અજનની રેખા પણ ગમતી નથી તેમ પતિનો અને મારો વિરહ છે તે સબધી વાતનો કોઈ ઉપદેશ

* નાટક, કાળીદાસ કવિકૃત. જુઓ વિ મોર્વશીય નાટકનો અંક ચોથો

† દાખલા તરીકે જુઓ પદ પચીશમુ તથા એત્રીશમુ

કરવો યોગ્ય નથી, એવે પ્રસંગે તો ચેતનજીના વિશુદ્ધ માર્ગનો તેની એકાંત પ્રગતિ કરાવવાના હેતુથી વિચાર કરવો એ એના લાભ માટે આસ કરવા યોગ્ય છે, અને એ પ્રમાણે કરવાથી ચેતનાની અભ્યર્થના સ્વીકારાઈ જવા ઉપરાંત આત્મવિશુદ્ધિ એવી સારી અને જલદી થતી જાય છે કે તેનો ખ્યાલ વર્તમાન સ્થૂલ દશામાં આવવો પણ અશક્ય છે. બાકી તેવા પ્રકારનો જે ઉપદેશમાં સાર ન હોય તેવો ઉપદેશ અને તેવા ઉપદેશના સ્નાનાદિ સર્વ વિષયો શુદ્ધચેતનાને પસંદ ન આવે એ તદ્દન સ્વાભાવિક અને સમજી શકાય તેવી બાબત છે. આટલા માટે ચેતના મજ્જનને માથે દાહ પડો એમ કહે છે, કારણ કે એવા ઉપર ઉપરના સ્નાનમાં કાંઈ લાભ નથી.

कोइ *सयण जाणे पर मननी,
वेदन विरह अथाह;
थरथर देहडी धुजे माहरी†,
जिम वानर‡ भरमाह रे. मोने० २

"પારકાના મનમાં જે અથાગ વિરહવેદના થતી હોય છે તે કોઈ સ્વજન હોય તો તે જાણે છે; ભર શિયાળામાં વાંદરાની પેઠે મારૂં શરીર તો થરથર (વિરહવેદનાને લીધે) ધ્રુજે છે.

ભાવ–મારા પતિના વિરહની મને એટલી સખ્ત પીડા થાય છે કે તે અપાર છે, પણ મારા મનની એ પીડા કોઈ સ્વજન હોય

---

* "કૌન સેન જાને પરમનકી" એવો પાઠ છાપેલી બુકમાં છે. કોણ સજન પારકા મનની વાત જાણે એ એનો અર્થ છે. સેનનો સજ્જન અર્થ થાય છે.

† 'થરથર ધ્રુજે દેહડી માહરી' એ પ્રમાણે પાઠ છાપેલી પ્રતમાં છે, દેહડીની જગો ફેરવીને પાઠ સર્વ પ્રતોમાં છે તેથી તે પાઠ સાચો જણાય છે.

‡ ભરમાહને બદલે એક પ્રતમાં 'ભરમાંહ' શબ્દ વાપર્યો છે. અર્થ એક જ હોય એમ લાગે છે.

૨ સયણ=સ્વજન, સજ્જન. વેદન=પીડા, વેદના. અથાહ=અથાગ, માપી ન શકાય તેટલી. દેહડી=શરીર. વાનર=વાંદરો. ભરમાહ=ભર શિયાળામાં, સખ્ત ઠંડીમાં

તેજ જાણી શકે છે, તાત્પર્ય કે અન્યને તેનો ખ્યાલ આવવો મુશ્કેલ છે, અને મને પોતાને તો એ વિરહવેદના એટલી થાય છે કે તેની પીડાને લીધે જેમ ઠંડી ઋતુમા વાનર થરથર ધ્રુજે છે તેમ મારૂ આખુ શરીર ધ્રુજે છે, માત્ર મારે મુખેથી તો હુ તેનુ યથાસ્થિત વર્ણન પણ કરી શકતી નથી

આ પક્તિનો આધ્યાત્મિક અર્થ વિચારતા નીચે પ્રમાણે ભાવ નીકળે છે ઘણા ખરા માણસો તો પારકા મનમા શુ ચાલે છે તે જાણતા નથી એ પર પ્રાણીનુ મન લક્ષ્યપર છે કે નહિ? એનુ વચન આદરવા યોગ્ય છે કે નહિ? એના હૃદયમા યથાર્થ સારલક્ષ્યની વાત છે કે નહિ? એ સર્વ જાણવા વિચારવાની કોણ તસ્દી લે છે? ઘણા ખરા પ્રાણીઓ તો ઉપર ઉપરની વાતો ઉપર, બહારના હાવભાવ અને કૃત્રિમ ઢોંગ ઉપર રીઝી જાય છે કોઈ ખરેખરો સ્વજન હોય તો તેજ મનના ઉંડાણમા શુ ચાલે છે તેનો વિચાર કરી પૃથક્કરણ કરી તેને સમજવા યત્ન કરે છે આવા વિરલ સ્વજનો વસ્તુસ્વરૂપનો ખ્યાલ કરી તેના રહસ્યમા ઉતરવા, તેની નિરીક્ષા કરવા અને તેની પરીક્ષા કરવા યત્ન કરે છે અને એવો બરાબર યત્ન કરે ત્યારે જ આદરવા યોગ્ય શુ છે અને તજવા યોગ્ય શુ છે તે સમજી શકાય છે આવા સુજ્ઞ જ્ઞાની હોય છે તેમને સમજાય છે કે ઘણા ખરા પ્રાણીઓ અને તીર્થના ઉપદેશકો તો તદ્દન બાહ્ય ભાવમા જ હોય છે, તેઓ અતર આત્મદશા શુ છે તે સમજતા નથી, વિચારતા નથી અને જાણતા પણ નથી આવા પ્રાણીઓ મારા અતરમા જે અથાગ વેદના થાય છે તે કદિ જાણી શકતા નથી. તે તો જરા બાહ્ય ક્રિયા કરે, ધર્મને નામે ધમાધમ કરે, ધર્મિષ્ઠ હોવાનો દેખાવ કરે તેને કર્તવ્ય સમજી તેમા પરિપૂર્ણતા સમજે છે આવી બાહ્ય દશામા શુદ્ધચેતનાનો અને ચેતનજીનો કદિ સયોગ થતો નથી અને ચેતનાને જે વિરહવ્યથા થાય છે તેમા ઘટાડો થતો નથી વાત એમ થાય છે કે એવી રીતે બાહ્ય દશામા વર્તતા જીવો ચેતના અને ચેતનનો સબધ સમજતા ન હોવાથી ચેતનાને પતિવિરહથી કેવી પીડા થાય છે તે તેઓના ખ્યાલમા પણ આવી શકતુ નથી. જે કોઈ ખરેખરા ચેતનસ્વરૂપ સમજનાર લક્ષ્યાર્થવાળો ચેતનાનો હિતેચ્છુ હોય તે આ અપાર વેદનાને સમજી શકે છે ચેતનાની

પીડા જોઈને અંતઃકરણ ખરેખરૂં દાઝે તેવા વિશુદ્ધ સ્નેહી જ ઓછા હોય છે, જેઓ તેના તરફ ઉપર ઉપરથી પ્રેમ દેખાડનારા હોય છે તે તેના ખરા સગા નથી, તે ખરા સ્વજન નથી અને તે ખરા સજ્જન પણ નથી. આ ત્રણે અર્થમાં 'સયણ' શબ્દ વપરાયો છે.

વર્તમાન કાળમાં આવી હાળાહળ ઝેર જેવી મિથ્યાત્વ દશા વર્તતી જોઈ શુદ્ધચેતના કહે છે કે જેમ ભર શિયાળામાં વાનરનું શરીર ઠંડીથી થરથર ધ્રુજે તેમ મારૂં આખું શરીર કંપે છે. મને વિચાર થાય છે કે આ ચેતનપતિ તો જ્યાં જાય છે ત્યાં ભેખડે ભરાતા જાય છે, એ સંસારમાં આસક્ત હોય છે ત્યારે ધન, સ્ત્રી, પુત્રાદિકની આસક્તિમાં સબડ્યા કરે છે અને તેનાથી જરા ઊંચો આવી આંતર દશામાં આવવા યત્ન કરે છે ત્યારે આગ્રહી ગુરૂઓની બાહ્ય કપટજાળમાં ફસાઈ કુમાર્ગે ચાલ્યા જાય છે અને એવા આડાઅવળા રસ્તાપર ચઢી જાય છે કે તેનો પત્તો લાગતો નથી. આવી મારા પતિની સ્થિતિ જોઈને मक्करे दारुणं शीतम्म् શિયાળામાં સખ્ત ટાઢ હોય છે તેવા વખતમાં વાનર જેમ થરથર ધ્રુજે છે તેમ પતિવિચારથી અને તેમની ભવિષ્યત્ સ્થિતિના ખ્યાલથી મારૂં શરીર એટલું ધ્રુજે છે કે જાણે મને કંપ થયો હોય! મને વિચાર કરતાં ત્રાસ થાય છે કે પતિ આવા વિચક્ષણ હોવા છતાં સાંસારિક દશામાં અથવા કોઈ-વાર ધર્મને નામે થતી અવાંતર દશામાં એવા વિચિત્ર રીતે વર્તે છે કે એમની સ્થિતિ શું થશે? એઓ ક્યાં સુધી આવી રીતે સંસારમાં રઝળ્યા કરશે અને એમનો અને મારો મેળાપ ક્યારે થશે? તે સમજાતું નથી. આ પ્રમાણે વસ્તુસ્થિતિ છે. અત્ર ચેતનજીનું જે ચિત્ર ચેતનાએ દોર્યું છે તેમાં જરા પણ અતિશયોક્તિ નથી. જ્યાંસુધી ચેતનજીને યથાર્થ જ્ઞાન ન થાય અને ખાસ કરીને તેની ઉન્નતિનાં પગલાંઓ અને માર્ગોનો યથાર્થ બોધ અને દર્શન ન થાય ત્યાંસુધી તે પોતાની શુદ્ધ દશા સમજી વિચારી જાણી શકે નહિ અને ત્યાં-સુધી તેનું શુદ્ધ સ્વરૂપ પ્રગટ થાય નહિ. એ સ્થિતિ દૂર કરી શુદ્ધ સ્વરૂપી પતિ સાથે ચેતનાનો મેળાપ થાય અથવા સ્પષ્ટ રીતે કહીએ તો ચેતનજી પોતે વિશુદ્ધતર બની સ્વસ્વરૂપમાં આવે તેવો પ્રયત્ન કરવાની જરૂર અત્ર બતાવી છે.

પચતત્રમા વાદરા માટે એક કથા છે તેમા લખે છે કે એક સુઘરી વરસાદના વખતમા વાદરાને ઝાડની નીચે ધ્રુજતો જોઇને પોતાના માળામાથી કહેવા લાગી કે 'હે ભાઈ! તુ આવો ડાહ્યો અને મનુષ્યની આકૃતિવાળો હાથ પગ સહિત દેખાવા છતા વરસાદ આવવા અગાઉ ઘર શામાટે બાધી રાખતો નથી કે ચોમાસામા આ પ્રમાણે થરથર ધ્રુજવુ પડે નહિ' વાદરે જવાબ આપ્યો કે 'તારે અન્યની વાત કરી ઉપદેશક થવાની જરૂર નથી, ચુપ બેસી રહે નહિ તો તારો માળો જ વીંખી નાખીશ' સુઘરી પોતાના સુદર માળામાથી બીજી વાર થોડા વખત પછી વળી વાદરાને ધ્રુજતો જોઈ તેજ પ્રમાણે ઉપદેશ આપવા લાગી અને વાદરે ફરીવાર તેને એક બે ગાળો લગાવી 'દુરાચરે, રડે, પડિતમાનિનિ! ચુપ રહે, નહિ તો તને ઘરબાર વગરની કરી મૂકીશ' ઇત્યાદિ કહ્યુ સુઘરીને વળી અનુકપા આવતા ત્રીજીવાર ઉપદેશ આપવા મડી ગઇ એટલે વાનરે ઝડપ મારી તેનો માળો તોડી નાખ્યો અને બોલ્યો કે 'ઘર બાધવામા તો અસમર્થ છુ, પણ પારકા ઘર ભાગી નાખવામા સમર્થ છુ' આમ બોલી સુઘરીને ઘરબાર (માળા) વગરની કરી અને પોતે તો થરથર ધ્રુજતો રહ્યો ચેતનજીના સબધમા આવુ ઘણીવાર બને છે કોઇ વિશુદ્ધ ઉપદેશ આપવા આવે છે તો તેનો ઉપદેશ ન માનતા ઉલટુ બને તેટલુ તેને નુકસાન કરવા યત્ન કરે છે, અને પોતે તો જે થરથર ધ્રુજતી દશામા હોય છે તેમા જ રહે છે, પોતાને લાભ થતો નથી અને ઉલટુ ઉપદેશ આપનારને નુકસાન કરે છે ચેતના થરથર ધ્રુજે છે એવો અત્ર ભાવ બતાવ્યો છે તેનો વાસ્તવિક વિચાર તો ચેતન ઉપર જ સમજવાનો છે, કારણ કે ચેતન અને ચેતનાનો અભેદ છે ચેતનનો સ્થૂળ ચેતના-દેહ વિરહથી ધ્રુજે છે એટલે ચેતનજીને ચેતનાનો તેની શુદ્ધ દશામા મેળાપ થતો નથી સુઘરી જેવા સુવિહિત પુરૂષો કદાચ ચેતનજીને ઉપદેશ આપવા આવે તો ચેતન તે માનતો નથી અને તે ઉપદેશની અસર જેમ બને તેમ પોતા ઉપર ઓછી થાય એવુ વર્તન વિભાવન જોરને લીધે કરે છે અને પછી તેને લઈને તેની દશા જરા પણ સુધરતી નથી એટલુ જ નહિ પણ તેનો વિરહકાળ લબાયા જ કરે છે

*देह न †गेह न नेह न रेह न,
भावे न दुहडा गाह;‡
आनंदघन वहालो बांहडी साहि§,
निशदिन धरुं उछाह रे.॥ मोने० २

"મને શરીર ગમતું નથી, ઘર ગમતું નથી, સ્નેહ ગમતો નથી અને તે જરા પણ ગમતાં નથી અને દુઃખનો ભંડાર હોવાથી પણ ગમતાં નથી. (હવે તો) વહાલો આનંદઘન બાંહ પકડે તો રાતદિવસ ઉત્સાહ ધારણ કરૂં."

ભાવ–પતિ વગર મને મારૂં શરીર ગમતું નથી, ઘર ગમતું નથી, કોઈ મારા ઉપર સ્નેહ કરે તે મને ગમતો નથી અને દુઃખનો ભંડાર મને થાય તે પણ ગમતો નથી અને એ સર્વ એક રેખા માત્ર પણ ગમતા નથી. પતિવિરહે મને કોઈ પણ વસ્તુમાં જરા પણ આનંદ આવતો નથી. પતિ વગરનું ઘર, પતિ વગરનો સ્નેહ અને ખૂદ મારૂં શરીર પણ ગમતું નથી. દુહડાગારનો બરાબર ભાવ અહીં આવતો નથી પણ એવો ભાવ જણાય છે કે પતિવિરહે મને જે દુઃખ થાય છે તે દુઃખરૂપ ભંડાર પણ ગમતો નથી. હવે તો મારા આનંદ-

* કોઈ શબ્દ આ ગાથાની શરૂઆતમાં વધારે મૂક્યો છે તેથી પાઠ 'કોઈ દેહ ન' વિગેરે એમ થાય છે તે પ્રમાણે પાઠ બે પ્રતમાં છે.

† ગેહને બદલે એક પ્રતમાં 'ગેહિ' શબ્દ છે.

‡ દુહડા ગાહને બદલે છાપેલી બુકમાં 'દુહા ગાહા' પાઠ છે. દુહા અને ગાથા એ તેનો અર્થ છે. દોહરા અને અનુષ્ટુપ. સમસ્યાદિક આ રાગોમાં અસલ બનતાં તથા ગવાતાં હતાં.

§ સાહિને બદલે એક પ્રતમાં 'સાહિબ' પાઠ છે તેનો અર્થ બેસતો નથી. મારા વિચાર પ્રમાણે તે લહીઆએ ભૂલ કરી હોય કે કોઈએ સ્વમતિથી સુધારો કરવામાં ભૂલ કરી હોય એમ જણાય છે.

॥ ઉછાહ પાઠ સર્વ પ્રતોમાં છે. બુકમાં ઉમાહા પાઠ છે તેનો અર્થ પણ તે જ છે. એ બુકમાં દુહાગાહા પાઠ બીજી પંક્તિમાં લીધો છે તેથી અનુપ્રાસ મેળવવા માટે ઉમાહા પાઠ ઠીક છે.

૨ દેહ=શરીર. ન=ભાવે શબ્દ બીજી પંક્તિમાંથી સર્વત્ર લાગુ પાડવાનો છે, ન ભાવે એટલે ગમતું નથી. ગેહ=ગૃહ, ઘર. નેહ=સ્નેહ. રેહ=રેખા માત્ર, જરા પણ. દુહડાગાહ=દુઃખડાગાર, દુઃખનો ભંડાર. સાહિ=પકડી. બાંહડી=બાંહ, હાથ. ઉછાહ=ઉત્સાહ, હોંશ.

ઘન પ્રભુ બાહુ પકડે તો હું દરેક બાબતમા ઉત્સાહ લઈ શકુ. હાલ તો જાણે કોઈ બાબતમા મજા આવતી નથી, હોંશ આવતી નથી, આનદ આવતો નથી વિરહદશા મટે તો મને ઉત્સાહ આવે અને પછી પતિનો મેળાપ થતા આ ઘર શરીરાદિ પદાર્થો જે હાલ અકારા થઈ પડ્યા છે તેમા પણ પ્રેમ આવે દુહાગાહા પાઠ હોય તો તેના અર્થથી કોઈ પ્રેમના દુહા, સદડા, ગાથા વિગેરે રાગમા લલકારે તે પણ મને ગમતા નથી એવો ભાવ નીકળે છે.

આ ગાથાનો આધ્યાત્મિક અર્થ વિચારતા સારો ભાવ પ્રાપ્ત થાય છે પતિના વિરહે મને મારા સ્થૂળ શરીર ઉપર જરા પણ પ્રેમ આવતો નથી તેમ જ પતિ વગરના મારા મદિરમા પણ મને આનદ આવતો નથી કોઈ ઉપર ઉપરથી મારા ઉપર સ્નેહ બતાવે છે, મારો ચેતનસ્વભાવ ઓળખી પતિને મારી પાસે લાવવાના ખોટા પ્રયત્ન કરે તેવો અતરગ સ્નેહ વગરનો ઉપરનો પ્રેમ પણ મને ગમતો નથી જે પ્રેમમા પતિ ન હોય અથવા પતિ મદિરે આવવાનો સભવ ન હોય તેવો બાહ્ય સ્નેહ મારે શુ કામનો છે? મને તો જો પતિ મળે તેવા પ્રકારનો સ્નેહ હોય અથવા પતિ ઉપર સ્નેહ રાખનારા અને તેને ખરેખર જાગ્રત કરનારાઓ સાથે સ્નેહ-શુદ્ધ પ્રેમ થતો હોય તો તે પતિના નામ ખાતર પસંદ આવે બાકી પતિનુ નામ લઈ કોઈ મારી પાસે આવે અને તેના સ્નેહના પરિણામે મને પતિથી દૂર થવુ પડે તેનો સ્નેહ મને કેવી રીતે પસદ આવે? ધર્મને નામે જે અનેક પ્રકારની ધામધુમો ચાલે છે તેને અગે બાહ્ય ક્રિયા કે વર્તનો અથવા કષાયો મારા ઉપર પ્રેમ કરવા આવે તો તે મને ઇષ્ટ નથી આવી જાતની ધામધુમો કઈ છે તે વિચાર કરવાથી જણાશે ધર્મને નામે અનેક ધામધુમો, લડાઇઓ, છટકાઓ અને પેઢીઓ ચાલતી જોવામા આવશે જે સર્વ ચેતનને ચેતના સન્મુખ કરનાર નથી અને તેથી ચેતનાને તેના ઉપર પ્રેમ આવે નહિ એમ જે અત્ર આનદઘનજી મહારાજ બતાવતા હોય એમ જણાય છે તે યોગ્ય છે વળી એવી સાસારિક ભાવનાઓ કરવાથી હું અનેક દુખના ભડારરૂપ સસારમા સરી જાઉં છુ, ધર્મને નામે કરેલા કષાયોથી હું દુહડાગારમા પાત કરૂ છુ તે પણ મને ગમતો નથી. દુખ સ્વાભાવિક

રીતે કોઇને પસંદ આવે નહિ એ જાણીતી વાત છે અને ચેતનાને તો એ પસંદ ન જ આવે, કારણ કે તેથી તેને શુદ્ધ સ્વરૂપે પતિને મળવાનો સમય વિશેષ દૂર થતો જાય છે. આવી રીતે દેહ ઉપર ગેહ ઉપર સ્નેહ ઉપર અને દુહડાગાર ઉપર ચેતનાને રેખા માત્ર પણ પ્રેમ ઉપજતો નથી.

મારા ગુરૂ મહારાજ કહે છે કે અહીં ભાવે ને બદલે 'માવે' પાઠ બીજી પંક્તિમાં જોઈએ અને જે બુકમાંથી તેઓ પાસે પદ વાંચ્યાં તેમાં 'દુહાગાહા' પાઠ હતો. માવે પાઠ કોઈ પણ પ્રતમાં નથી. તેમના કહેવા પ્રમાણે આ બે પંક્તિનો ભાવ નીચે પ્રમાણે થાય છેઃ જ્યાંસુધી પ્રાણી મિથ્યાત્વના મદમાં માચેલો હોય છે ત્યાંસુધી તે પોતાના શરીરમાં પણ માતો નથી એટલો ફુલી રહે છે, અરે તે ફુલીને પોતાના ઘરમાં પણ માતો નથી અને તેનો મિથ્યાત્વપરનો પ્યાર એટલો અપાર છે કે તે પ્યાર પણ કોઈ સ્થળે માતો નથી. મિથ્યાત્વના પ્રેમમાં આસક્ત પ્રાણીઓ સત્ય સ્વરૂપ સમજી શકતા નથી તેથી ઉપર ઉપરનું જ્ઞાન થતાં મદમાં ફુલાઈ જઈ પોતાના શરીરમાં પણ માતા નથી. શરીર શું પણ પોતાના ઘરમાં પણ સમાઈ શકતા નથી. મિથ્યાત્વના મદમાં ચકચૂર થયેલાની આવી સ્થિતિ આપણે ઘણીવાર જોઇએ છીએ. કોઈ પણ ધર્મના અનુયાયીને જોતાં અને તેની વિચારણા વગરની ધર્મની વાતો તથા લડાઈઓ સાંભળતાં મનમાં આ બાબતની ખાસ પ્રતીતિ થાય છે. ધર્મની બાબતમાં તેઓ એટલા મતઆગ્રહી થઈ જાય છે કે પોતાથી અન્ય ધર્મના દુહાગાથા હોય તે પણ તેઓને સાંભળવા ગમતા નથી. 'માયડી મુને નિરપખ કીણહી ન મૂકી' એ વાત કરતાં ઉપરના અડતાળીશમા પદમાં આ વાત જણાવવા યત્ન કર્યો છે તેથી અત્ર વિશેષ વિવેચન કરવાની જરૂર રહેતી નથી. 'વે' પાઠ લેવાથી પ્રથમ બે પંક્તિનો આ પ્રમાણે અર્થ થાય છે.

હવે તો આનંદઘન પ્રભુ-રા નિર્લેપ શુદ્ધ પતિ મારો હાથ પકડે, મને આવી કફોડી સ્થિતિમાંથી ચાવી લે એટલે મારા પતિ શુદ્ધ વસ્તુસ્વરૂપ સમજી મિથ્યાત્વ દૂર મારે મંદિરે પધારે, અથવા આનંદઘન પ્રભુ મારા પતિને સ્વરૂપ સમ-ી તેમનું મિથ્યાત્વ દૂર કરે અને પતિને અત્યારે માયા મમતા ઉપર સ્નેહ છે તે દૂર કરાવી દે તો

મને મારા કાર્યમા ઉત્સાહ આવે હાલ તો મને મારા શરીર ઉપર કે ઘર ઉપર પણ પ્રેમ થતો નથી મને મારા કોઇ પણ કાર્યમા રસ આવતો નથી અને મને ઉપર ઉપરના સ્નેહ તરફ પણ ભાવ થતો નથી આનદઘન પ્રભુ આધ્યાત્મિક પ્રેમ લાવી મારો હાથ પકડે, મારા પતિને વર્તમાન વિભાવદશામાથી ઊંચા લાવે, તેઓની પરિણતિ સુધારે અને પછી જો મારો અને પતિનો મેળાપ કરાવી આપે તો મને મારા કાર્યમા હોંશ આવે અને પછી પતિવિરહકાળ પૂરો થવાથી પતિપરિચર્યામા સદા તત્પર રહી તેઓ સાથે આધ્યાત્મિક આનદ ભોગવુ આવી જ્યારે મારી સ્થિતિ થાય ત્યારે મને સ્વાભાવિક રીતે મારા દરેક કાર્યમા ઉત્સાહ આવે

ચેતનજી જ્યાસુધી સાસારિક અથવા પૌદ્ગલિક દશામા હોય છે ત્યાસુધી તે કોઇ ધર્મકાર્ય કરે છે તો તેમા પણ તેને રસ આવતો નથી જેવો પ્રેમ તેને પૈસા કમાવામા કે ઇન્દ્રિયોના વિષયો ભોગવવામા આવે છે તેવો તેને દેવપૂજા, આવશ્યક ક્રિયા કે પૌષધાદિમા આવતો નથી. ઓઘે તે સર્વ ક્રિયા કરે છે, પરતુ એમા રસની જમાવટ થતી નથી જ્યારે એ આનદસ્વરૂપ થવાનુ શુદ્ધ લક્ષ્ય કરે છે ત્યારે તેને પૌદ્ગલિક પદાર્થોની વિરસતા સમજાય છે અને પછી આધ્યાત્મિક રસ તેને સદ્વર્તનમા અને આત્મિક સહજ ગુણોમા આવે છે–ત્યાર પછી એ વિશુદ્ધ માર્ગના સાધનધર્મો કરે છે તેમા પણ તેને એટલો ઉત્સાહ આવે છે કે તેનો ખ્યાલ સ્થૂલ દૃષ્ટિમા વર્તતા જીવોને આવવો લગભગ અશક્ય છે આ દશાને આનદઘન ભગવાન્ બાહ પકડે એવી દશા તરીકે વર્ણવી છે એવી દશા પ્રાપ્ત કરવાનુ સાધ્ય નિરતર લક્ષ્યમા રાખવા અને તેને માટે દૃઢ મનથી યાચના અને વિચારણા કરવાનુ આ પદમા સક્રમ રીને સૂચવન છે બાહ્ય દશાના ભાવોમા આ જીવ એટલો લપટાઇ ગયેલો રહે છે કે જ્યાસુધી તેવી દશાનુ સ્વરૂપ બરાબર વિચારે નહિ અને તેની અને શુદ્ધ આતર દશાની વચ્ચેનો તફાવત સમજે નહિ ત્યાંસુધી તેનુ સાધનધર્મ શુદ્ધ દશાપ્રાપ્તિની અપેક્ષાએ કાઇ પણ ફળ આપે નહિ બાહ્ય ભાવ તજી સાવને મળવા પ્રયત્ન કરો અને દરેક વિશુદ્ધ સાધનધર્મમા પણ લક્ષ્ય ધ્યાનમા રાખી ઉત્સાહ લાવો

પદ પચાસમું.-રાગ ધન્યાશ્રી.

अनुभव* प्रीतम कैसे मनासी. अनु०
छिन निरधन सघन छिन निरमळ,
समळ रूप बनासी.† अनु० १

"હે અનુભવ! તું પ્રાણપતિને કેવી રીતે મનાવીશ? જરાવારમાં તે નિર્ધન થઈ જશે, જરામાં ધનવાન્ થઈ જશે, જરામાં તે મેલ વગરનો તદ્દન નિર્મળ થઈ જશે અને જરામાં મેલ યુક્ત થઈ જશે-એવાં એવાં રૂપ તે બનાવશે."

ભાવ-ચેતનજીની શું સ્થિતિ છે અને તે કેવી દશામાં વર્તે છે તે આપણે જૂદાં જૂદાં દૃષ્ટિબિંદુથી જૂદાં જૂદાં પદોમાં જોયું, એનો માયામમતા ઉપરનો રાગ, શુદ્ધચેતના તરફ ઉપેક્ષાભાવ, વસ્તુસ્વરૂપનું અજ્ઞાન, શુદ્ધચેતનાની તેને મળવાની આતુરતા, એને અભાવે તેના વિરહાલાપ વિગેરે અનેક ભાવો આપણે નાનાં નાનાં પદોમાં વારંવાર જોઈ ગયા છીએ. ખાસ કરીને ચેતના પતિને મળવા કેટલી આતુર છે અને તેને માટે પતિ તરફ તે કેટલા સંદેશા મોકલે છે અને બીજી અનેક રીતે પતિમેળાપનાં કેવાં કેવાં સાધનો યોજે છે તે આપણે આગળનાં પદોમાં જોયું છે. છેવટે ઉપરના પદમાં તો તે જાણે આમંત્રણરૂપે, પોતાને કોઈ વસ્તુપર રૂચિ થતી નથી અને તેટલા માટે પોતાના શુદ્ધ પતિનો હવે તો કોઇ મેળાપ કરાવી આપો એમ તેને સર્વને કહેતી સાંભળી છે. આ બાબતમાં અનુભવ સાથે વિચાર કરતા ચેતના મિથ્યાત્વમાં ભૂલા પડેલા પતિ મનાશે કેવી રીતે અને તેમ થયા પછી નિજ મંદિરે કેમ પધારશે તે સંબંધી પોતાના વિચારો બતાવે છે તે ખાસ વિચાર કરવા લાયક છે.

શુદ્ધ ચેતના અનુભવને કહે છે કે હે અનુભવ મિત્ર! તું જાણે છે કે મારા નાથ હાલ તો મિથ્યાત્વમાં ભૂલા પડી ગયા છે તેને યોગે

---

* અનુભવ શબ્દને બદલે એક પ્રતમાં તે શબ્દ 'અનુભૌ' એમ લખ્યો છે.

† 'બનાસી'ને બદલે છાપેલી બુકમાં બતાસી પાઠ છે. સર્વ પ્રતોમાં બનાસી પાઠ છે.

૧ પ્રીતમ=પ્રિયપતિ, પ્રાણનાથ. કૈસે=કેવી રીતે. છિન=ક્ષણવારમાં. મનાસી=મનાવીશ. સઘન=ધનવાળો. નિરમળ=મેલ વગરનો. સમળ=મેલવાળો. બનાસી=બનાવશે.

હાલ તેઓ આત્માને કોઈ વાર ક્ષણિક માને છે, વળી કોઈ વાર નિત્ય માને છે, કોઈ વાર ઈશ્વરનો અંશ માને છે અને વળી કોઈ વાર તેનું અસ્તિત્વ સ્વીકારવાની જ ના કહે છે આવા મારા નાથને હે અનુભવ! તું કેવી રીતે મનાવીશ? તેઓને હાલ તો માયામમતાને મંદિરે રમણ કરવું પસંદ આવે છે અને હોંશે કરીને હેરાન થાય છે, પરંતુ અનેક પ્રકારની પ્રાર્થના કરવા છતાં તેઓ મારે મંદિરે પધારતા નથી વળી તેઓ અનેક રંગો વારંવાર બનાવે છે કોઈ વખત તે નિર્ધન અને કોઈ વાર ધનાઢ્ય હોય તેવા રૂપો બનાવે છે, કોઈ વાર તે શુદ્ધ સ્ફટિક જેવા નિર્મળ રૂપને અને કોઈ વાર અત્યંત મલિન રૂપને બનાવે છે આવા નવા નવા રૂપ ધારણ કરનાર પતિને અનુભવ! તું કેવી રીતે મનાવીશ ધન એટલે આત્મિક સંપત્તિ સમજવી અને નિર્મળ એટલે સામાન્ય દ્રવ્યમળથી રહિત અથવા જેટલો કર્મમળ ઉતરી જાય તેટલા પૂરતા નિર્મળ આ પ્રમાણે નિર્મળ શબ્દનો અર્થ કરવાનું કારણ એ છે કે સર્વથા નિર્મળ તો તે જ્યારે મોક્ષમાં જાય છે ત્યારે જ થાય છે નિર્મળતાના અંશને અહીં ગ્રહણ કરીને નિર્મળત્વ દેખાડ્યું છે વ્યવહારમાં પણ બહુ મેલવાળા શરીરને જરા સાબુ લગાડવાથી નિર્મળ થયેલ માનવામાં આવે છે આવી રીતે ધન અને મેલને અંગે જુદા જુદા રૂપો ચેતનજી બનાવ્યા કરે છે, તેનો એક સરખો નિયમ નથી અને તેનો એક ધડો પણ નથી આવી રીતે વિચિત્ર વર્તન કરતા મારા નાથ કેવી રીતે મનાશે અને ઠેકાણે આવશે? અનુભવ! આવા પતિને તું કેમ સમજાવીશ તે મને કહે તું ઘણો પ્રયાસ કરે છે પણ તારો પ્રયાસ કેવી રીતે સફળ થશે તે તું મને જણાવ મારા પતિનું વર્તમાન ગાઢ મિથ્યાત્વ અને તેના અસંરગો જોતા તારા માર્ગમાં બહુ મુશ્કેલી મને તો જણાય છે અને પતિનું વર્તમાન સ્વરૂપ વિચારતા તારો પ્રયાસ મને લગભગ અશક્ય જેવો લાગે છે, માટે હવે તું એ સંબંધમાં કેવી રીતે કામ લેવાનું ધારે છે તે મને બરાબર જણાવ

આ પદનો ટબો મને મળી ગયો છે તેનો ભાવ લગભગ ઉપર કહ્યો તેજ પ્રમાણે છે ટબાકાર આ ગાથાનો અર્થ કરતા લખે છે કે આત્માને પુદ્‌ગળમાં લોલીભૂત જોઈને અનુભવ એટલે

સ્વરૂપજ્ઞાનને શુદ્ધ ચેતના કહે છે કે હે અનુભવ! તમે કહો તો ખરા કે ભર્તાર કેમ માની જશે? એની વર્તમાન રીતભાત જોતાં એ આપણા કથનમાં કેવી રીતે આવશે? એ ક્ષણવારમાં જ્ઞાન દર્શન ચારિત્રરૂપ ધનથી રહિત અને ક્ષણવારમાં તેજ ધનથી યુક્ત સધન થઈ જાય છે, વળી તેજ આત્મા ક્ષણવારમાં નિર્મળ સ્વરૂપ-જ્ઞાની અને તેજ ક્ષણને અંતે અનંતાનુબંધી કષાયની ચોકડીના ઉદયથી મહા મેલવાળો દેખાય છે. આવા અસરંગી* આત્માને તું કેમ મનાવીશ એટલે રહસ્યાર્થે એને મનાવવા એ ઘણી મુશ્કેલ બાબત છે.

ચેતનજીના વિચિત્ર ઢંગો કેવા પ્રકારના છે તે જરા વિવેકદૃષ્ટિપૂર્વક અવલોકન કરવાથી જણાઈ જાય તેવું છે: શુભ ઉપદેશનું શ્રવણ મનન કરી તે કાંઈ નિશ્ચયો અથવા નિર્ણયો કરે છે અને પાછો વ્યવહારમાં પડતાં સર્વ ભૂલી જાય છે; વાતો કરે છે ત્યારે ડાહ્યો લાગે છે અને વર્તન કરે છે ત્યારે ગાંડો જણાય છે; ભાષણ આપે છે ત્યારે દુનિયાનું મોટું ડહાપણ તેનામાં હોય તેવો દેખાવ બતાવે છે અને વ્યવહાર કરે છે ત્યારે ટુંકી દૃષ્ટિવાળો સ્વાર્થી દેખાઈ આવે છે. આ ચિત્ર લાંબું દોરવાની જરૂર નથી. એ ચેતનજીના અસ રંગો જોવા હોય તો પોતાની આખી જીંદગીનું બરાબર વિવેકપૂર્વક અવલોકન કરી જવું એટલે સર્વ હસ્તામલકવત્ સ્પષ્ટ થઈ જશે.

छिनमें शक्र† तक्र फुनि छिनमें,
देखुं कहत अनाशी;

---

* ટબાકાર તેને માટે અકૃતરંગી શબ્દ વાપરે છે તે અસનું પ્રાકૃતરૂપ સંભવે છે.

† પ્રથમ પંક્તિમાં ત્રણ પ્રતોમાં એક શબ્દ વિશેષ સાથે પાઠ છે: એક પ્રતમાં 'છિને શક્ર શકરત તક્ર ફુનિ છિનમેં' એવો પાઠ છે; બે પ્રતોમાં 'છિનમેં સક્ર સકત તક્ર ફુનિ છિનમેં' એવો પાઠ છે. અહીં શકરત કે સકત શબ્દ વધારે છે તેનો અર્થ સમજાતો નથી અને રાગમાં બોલતાં તેટલા અક્ષરો વધી પડે છે. ત્રણ પ્રતોમાં અને છાપેલી બુકમાં ઉપર લખ્યો તે પાઠ છે તેથી મેં તો ઉપર લખેલો પાઠ રાખ્યો છે અને વધારાનો શબ્દ મૂકી દીધો છે. આ ગાથાનો અર્થ સમજાય તેવો પણ નથી. કોઇને ઉપરના વધારાના શબ્દનો અર્થ જણાય તો મને જણાવવા વિજ્ઞપ્તિ છે. વિ. ક.

विरचन* वीच्च आप हितकारी,
निरधन जुठ† खतासी. अनुभव० २

"ક્ષણવારમા ઇંદ્ર થાય છે, ફરી ક્ષણવારમા તેને ફેંકી દેવા યોગ્ય છાશ દેખુ છુ અને તેને અવિનાશી કહેવામા આવે છે કર્મોનુ રચવુ અને નાશ કરવો તે આત્મા (પોતેજ છે) પોતાને હિત કરનાર (પણ પોતેજ છે) પણ (જ્ઞાનધને) નિર્ધન હોઈ ખોટા ખાતા ખતવે છે (એવા ચેતનજીને અનુભવ! તુ કેવી રીતે મનાવીશ?)"

ભાવ—વળી ચેતના કહે છે કે હે અનુભવ મિત્ર! આ ચેતનજી કેવા કેવા વેશો ધારણ કરે છે તે તો તુ વિચાર કોઈ વખત તે દેવોના સ્વામી ઇદ્રનો વેશ ધારણ કરે છે એટલે શચીપતિ થાય છે અને કોઈ વખત કોહેલી છાશમા ઉત્પન્ન થાય છે, કોઈ વખત તે ઇદ્ર જેવી મોટી પદવી ધારણ કરનાર થાય છે અને કોઈ વખત ઉકરડે નાખવા યોગ્ય સમૂર્છિમ જીવોત્પત્તિવાળી છાશમા ઉત્પન્ન થઈ મહા અધમ પંક્તિ ધારણ કરે છે, કોઈ વખત એ રાજા થાય છે અને કોઈ વખત ભિખારી થાય છે, કોઈ વખત ધનવાન થાય છે અને કોઈ વખત તદ્દન નિર્ધન થાય છે, કોઇ વાર મોટો કુટુબી થાય છે અને કોઇ વાર તદ્દન એકલો પડી જાય છે, કોઈ વખત નિરોગી થાય છે અને કોઇ વાર અનેક રોગયુક્ત શરીરવાળો થાય છે, કોઇ વાર રાજકુળ ભોગકુળમા ઉત્પન્ન થાય છે અને કોઈ વાર અધમ કુળમા ઉત્પન્ન થાય છે, કોઇ વાર તેની ખમાખમા પોકારાય છે અને કોઈ વાર ટકાનો ત્રણ શેર વેચાય છે—આવી રીતે જાત્યાદિ કારણે તે અનેક પ્રકારના વેશો ધારણ કરે છે, અનેક ગતિઓમા ભમે છે અને તેથી

---

* આ પંક્તિમા પણ જૂદા જૂદા પાઠ છે 'વિરચન વીચ આપ હિતકારી' 'આપા હિતમારી' એ પાઠ છે એ પંક્તિનો અર્થ પણ સંદિગ્ધ જ રહ્યો છે, જેને માટે વિવેચન અને તેપરની નોટ જુઓ

† જુઠને બદલે બે જગોપર 'જુઠ' શબ્દ લખ્યો છે, તેનો અર્થ એક જ હોય એમ જણાય છે

૨ છિનમેં=ક્ષણમા શક્ર=ઇંદ્ર તક=છાશ, કાછ, ઉકરડે ફેંકી દેવા યોગ્ય કાછ પુનિ=ફરીવાર દેખુ=દેખું છું કહત=કહે છે અનાશી=અવિનાશી વિરચન=રચવુ (નવીન કર્મોનુ) વીચ્ચ=વિચ્છ, કર્મનો વિનાશ આપ=આત્માને હિતકારી=હિત કરનાર નિરધન=જ્ઞાનધનથી રહિત જુઠ=ખોટુ ખતાસી=ખતવે છે

શાસ્ત્રકાર કહે છે કે એવી કોઈ જાતિ નથી અને એવી કોઈ યોનિ નથી, એવું કોઈ સ્થાન નથી અને એવું કોઈ કુળ નથી કે જ્યાં આ જીવ અનંત વાર ઉત્પન્ન થયો ન હોય. ચેતનજી કર્મવશ પડી અનેક પ્રકારનાં શરીરો ધારણ કરે છે અને પ્રત્યેક ભવમાં તેનું રૂપ ફરતું જાય છે.

ટબાટાર અહીં લખે છે કે 'આત્મા ફરી ક્ષણવારમાં ઇંદ્રની જેમ ઈશ્વરતા ધારણ કરશે અને કહેશે કે ષડ્ દ્રવ્યમાં મારા જેવો કોણ છે અને વળી પછી છાશની જેમ પાતળો થઈ જશે એટલે નિર્મદી થઈ જશે.' આ ભાવ પણ સારો છે. કહેવાનો આશય એ છે કે ચેતનજી નવાં નવાં રૂપો ધારણ કરશે.* તેનું એક ઠેકાણું નથી, તેની એક સરખી ગતિ નથી, તેની એક સરખી કૃતિ નથી, તેની એક સરખી વૃત્તિ નથી; અને હે મિત્ર! તું તો કહે છે કે તે અવિનાશી છે. તું મને વારંવાર કહે છે કે મારા નાથ અવિનાશી છે. ચેતનજી અવિનાશી હોય તો પછી જૂદા જૂદા ભવમાં નવીન નવીન રૂપ ધારણ કરે છે, અરે એક ને એક ભવમાં પણ સધન નિર્ધનાદિ થઈ જાય છે એમ હું દેખું છું ત્યારે હવે મારે ધારવું શું? આવી વિચિત્ર રીતે વિહાર કરતો નવીન રૂપ ધારણ કરતો દેખાતો અને તમારાવડે અવિનાશી તરીકે સંબોધાતો ચેતન કેવી રીતે માની જશે અને કેવી રીતે મારે મંદિરે પધારશે એ હે મિત્ર! તું મને જરૂર સમજાવ.

---

* અહીં સુધી માત્ર એક પંક્તિનો અર્થ લખીને પછી ટબાકાર નીચે પ્રમાણે નોટ લખે છે, બાકીની ગાથાનો અર્થ મુશ્કેલ હોવાથી તેમણે તે લખ્યો નથી. તે મારા ગુરૂ મહારાજે મને જે પ્રમાણે અર્થ બતાવ્યો તે અહીં લખ્યો છે. ટબાકાર લખે છે કે "આ ગાથાનાં બાકીનાં ત્રણ પદોનો અર્થ જરા જરા ભાસે છે તો ખરો, પણ બરાબર રહસ્યાર્થ સહિત ભાસતો નથી એટલે એ લખતો નથી. એવી ઉક્તિ છે કે શતંવદ એકં મા લિખ. (સો વાત બોલ પણ એક લખ નહિ) મતલબ કોઈ વાત લખવા પહેલાં ઘણો વિચાર કરવો જોઇએ. કવિરાજનો આશય ઘણો ગંભીર તેથી તે તેજ જાણે. મારા મનમાં આવે છે તેમ નિર્વિવેકી થઇને લખ્યો જાઉં છું, પરંતુ આ પદનો આશય પરિપૂર્ણ જાણ્યા વિના શુદ્ધાશુદ્ધની ખબર પડતી નથી. શુદ્ધ અશુદ્ધ અક્ષરોની બરાબર ઘટના થઈ શકતી ન હોવાથી અર્થ શેનો કરવો? એ બંને અન્યોઅન્ય અસંબદ્ધ છે, પણ એ પદોમાં પ્રાણાતિપાત માયાનું વર્ણન છે." આ પ્રમાણે ટબાકારે નોટ કરી છે તેનો છેવટનો ભાગ સમજાયો નથી. પ્રાણાતિપાત અને માયાનું વર્ણન આ પદમાં ક્યાં છે તે સમજાતું નથી કવિનો આશય ગંભીર હોવા ઉપરાંત આ પદમાં શુદ્ધાશુદ્ધતા જણાય છે તેથી અર્થ દુર્ઘટ તો છે જ. ઉપર અર્થ કર્યો છે તે મારા ગુરૂ મહારાજે બતાવ્યો તદનુસાર છે. વિ૦ ક૦

ચેતનજી નામ અને ગોત્ર કર્મને વશ પડી જૂદી જૂદી ગતિ જાત તથા ગોત્રમા ઉત્પન્ન થાય છે, મોહનીયને વશ પડી સમાગમા આસક્ત રહે છે, આયુષ્ય કર્મને લીધે ત્યા ટકી રહે છે, વેદનીય કર્મને લીધે ત્યા સુખદુ ખ ભોગવે છે અને જ્ઞાનદર્શનાવરણીય તથા અતરાય કર્મોને લીધે ત્યા તેના અનેક ગુણો હાનિ પામે છે—આવી તેની વિચિત્ર સ્થિતિપર ટીકા કરતા ચેતના કહે છે કે આવા કર્મને પરવશ પતિ નવા નવા રૂપો ધારણ કરે છે તેને તુ તો અવિનાશી કહે છે તારી વાત સાચી છે એમ માનવામા પણ અડચણ નથી, પણ અત્યારે આનુ વર્તન જોતા મને તો તેને માટે બહુ ખેદ આવે છે આવા પરવશ પતિને તુ મારે મદિરે કેવી રીતે લાવીશ અને મારૂ વિરહદુ ખ કેમ ભાગીશ એ વાતનો વિચાર કરતા મારી અક્કલ બહુ મુઝાય છે

ઉપરોક્ત કર્મો જે ચેતનને અનેક વેશો ધારણ કરાવે છે તેનુ રચવુ અને વળી તે કર્મોનો વિનાશ કરવો એટલે ભોગવીને અથવા બીજી રીતે કર્મોને ખપાવી દેવા—એ સર્વ કરનાર આત્મા પોતે જ છે અને પોતાને હિતનો કરનાર પણ તે પોતે જ છે સારી ગતિમા જઇને સુખ ભોગવવા યોગ્ય કર્મોનો રચનાર અને ખરાબ ગતિમા જઈ દુ ખ ભોગવવા યોગ્ય કર્મોનો રચનાર અને વળી એ સર્વ કર્મોનો નાશ કરનાર ચેતનજી પોતે જ છે એને એમ જણાય કે સુખ પણ સોનાની બેડી છે એટલે એ સર્વનો ત્યાગ કરી દઈ કર્મોને હઠાવવા મડી જાય છે આવી રીતે શુભ અશુભ સર્વ કર્મોનો સગ્રહ અને ત્યાગ કરનાર તે પોતે જ છે અને પોતાનુ વાસ્તવિક હિત ક્યા છે તે શોધી તે પ્રાપ્ત કરનાર પણ પોતે જ છે

આ પ્રમાણે-હકીકત છે છતા અત્યારે તો એ જ્ઞાનધનથી રહિત હોવાથી અથવા તેની પાસે જ્ઞાનધન બહુ અલ્પ હોવાથી તે ખોટા ખાતા ખતવે છે, કરજ વધારતો જાય છે અને દેવાદાર થતો જાય છે કર્મોનો કરનાર, કર્મોનો વિનાશ કરનાર અને પોતાને હિત થાય તેવા કાર્યો કરનાર તે પોતે જ છે, અત્યારે તે માયામમતાના પ્રસગમા પડી જઈ પાપકાર્ય કરવારૂપ ખોટા ખાતાઓ ખતવે છે અને સસાર વધારી મૂકે છે વળી એમ કરવાથી એ નિર્વનીઆ પાસે થોડુ દ્રવ્ય હોય છે તે ઉવરાણીમા તણાઈ જાય છે અને અતે તેનો વ્યવહાર

કાચો પડે છે. આવા મારા ચેતનરાજ પતિને હે અનુભવ! તું કેવી રીતે મનાવીશ?

આ ગાથાનો ભાવાર્થ વિષમ છે એમ ગુરૂ મહારાજ પણ કહેતા હતા. એનો એક આશય તો સ્પષ્ટ રીતે બહાર આવે છે અને તે સંબંધથી પણ બરાબર ઘટે તેવો છે. એ ચેતનજીને અવિનાશી કહેવામાં આવે છે છતાં એ ઘણાં વિચિત્ર રૂપો ધારણ કરે છે તેથી અનુભવને ચેતના બતાવી આપે છે કે એ ચેતનને ઠેકાણે લાવવામાં ઘણી મુશ્કેલી જણાય છે. એ સ્પષ્ટ ભાવને બતાવવા ઉપર પ્રયત્ન કર્યો છે અને બનતાં સુધી દરેકે દરેક શબ્દનો અર્થ કરી વચ્ચે શબ્દો અધ્યાહાર બતાવી તે અર્થ કર્યો છે. કવિનો આશય એ જ હશે એમ તો કહી શકાય નહિ, પણ સંબંધ ઉપરથી એને મળતો આશય હોવો જોઇએ એમ ધારી શકાય છે. આત્માને હિતકારી કાર્ય આત્માએ જ કરવું જોઇએ તે સંબંધમાં ધર્મદાસ ગણિ લખે છે કેઃ—

अप्पा जाणइ अप्पा, जहट्ठिओ अप्पसक्खिओ धम्मो;
अप्पा करेइ तं तह, जह अप्प सुहावहं होइ.*

'આત્મા જ યથાસ્થિત રીતે પોતાના આત્માને જાણે છે તેથી આત્મસાક્ષીએ કરેલો ધર્મ પ્રમાણ છે; તેથી આત્માએ જે ક્રિયા અનુષ્ઠાન આત્માને સુખકારક હોય તે તેવા પ્રકારે જ કરવાં કે જે આત્માને સુખ આપનાર હોય.' આવી રીતે ચેતનને હિતકારી કાર્યો કરવાની ઇચ્છા રાખવી ઉચિત છે અને તે હિત શું છે તે આત્માને બરાબર જાણવાથી અને પુદ્દગળ અને ચેતન વચ્ચેનો તફાવત સમજવાથી જ ગ્રાહ્યમાં આવે છે. આ પ્રમાણે હોવાથી લોકરંજન કરવા માટે ધાર્મિક કાર્ય કરવાની પ્રચલિત રીત છોડી દઇને આત્માને વાસ્તવિક હિત જેથી થાય તે કાર્ય શોધી સમજી તેવાં કાર્યો કરવામાં ઉદ્યત થવાની ખાસ જરૂરીઆત અત્ર બતાવી છે. ખોટાં ખાતાં ખતવવાની અત્ર વાત કરી છે તે એકલા માયામમતાના જાણીતા પ્રસંગોમાં જ બને છે એમ ન સમજવું, ઉપયોગ વગર આત્મસાક્ષિક ધર્મક્રિયા કરવામાં આવે નહિ તો શુભ સાધનક્રિયાઓમાં પણ ઘણી વાર ખોટાં ખાતાંઓ ખતવવામાં આવે છે એ જરા બારિક અવલોકન કરીને જોવાથી સમજાઈ જશે. અમુક

* ઉપદેશમાળા–ગાથા ૨૩ મી.

શુભ ક્રિયા પણ બરાબર કરવામા ન આવે અથવા તે કરતી વખત સાધ્યનો નાશ થઈ જતો હોય તો તે શુભ ક્રિયા છે તેટલા ખાતર જ સાચુ ખાતુ ખતવી આપે એટલે આત્મિક ગુણમા વધારો કરે એમ સમજવુ નહિ દરેક વાતનો આધાર વિવેચકદૃષ્ટિ ઉપર રહે છે અને તે ખાસ લક્ષ્યમા રાખવાની બહુ જરૂર છે સામાન્ય પ્રાકૃત પ્રવાહ સાથે ઘસડાઈ જવાની જરા પણ જરૂર નથી જ્યારે આત્માનુ ઉત્થાન થવાનુ હોય છે ત્યારે તે વિચાર કરવાથી જ થાય છે અને તે પ્રસગે આત્માને હિત કરવાની દૃષ્ટિ જ લક્ષ્યમા રાખવાની હોય છે, લોકો શું ધારશે વિગેરે વિચાર તો દેખાવ કરવાની દૃષ્ટિ હોય ત્યાસુધી જ ઘટે છે અને એવા દેખાવ કરવાના ધર્મો તો આ જીવે ઘણા કર્યા છે, હવે એ બાહ્ય દૃષ્ટિનો છેડો લાવવો જોઇએ એક ઉપવાસ કર્યો હોય કે સાધારણ રીતે મહોત્સવાદિ કર્યો હોય તો ઘણાની પાસે તેની વાત કરી નાખીએ તો ઠીક, ઘણા તે જાણે તો ઠીક, બહુ માણસો વાહવાહ બોલે તો ઠીક—આવી વૃત્તિ જ્યાસુધી રહે ત્યાસુધી હજુ ચેતનાના મદિરમા પ્રવેશ પણ થયો નથી અને અનુભવે ચેતનજીને મનાવવાની ખરેખરી શરૂઆત પણ કરી નથી એમ સમજવુ

तुं* हितु मेरो मे हितु तेरी,
अंतर काहि† जनासी,
आनंदघन प्रभु आन मिलावो,
नहितर करो धनासी‡. अनुभव० ३

"તુ મારો હિત કરનાર મિત્ર છે અને હુ તને હિત કરનાર છુ, (આપણા વચ્ચે) આતરો શુ છે જે તુ જણાવે છે? માટે આનદઘન પ્રભુને

* "તો હિતુ" એવો પા૦ છાપેલી બુકમા છે અર્થ એક જ છે હિતુ શબ્દમા એક જગાએ તુ અક્ષર દીર્ઘ આપવામા આવ્યો છે 'તો' પા૦ અશુદ્ધ જણાય છે

† કાહિને બદલે 'કાહૈં' પા૦ છે અર્થમા ફેર જણાતો નથી

‡ ધનાસીને બદલે બે જગોપર 'વન્યાસી' શબ્દ છે અર્થ એક જ છે ધનાશ્રી રાગનુ નામ છે તે શબ્દ ભાષામા જૂદી જૂદી રીતે લખાય છે

૩ હિતુ=મિત્ર, હિત કરનાર. અતર=આતરો કાહિ=શું છે જનાસી=જણાવી. આન=લાવીને. મિલાવો=મેળવો કરો ધનાસી=ધનાશ્રી રાગ બોલો, ઉપડી જાઓ, ચાલવા માંડો

લાવીને મારો મેળાપ કરાવી આપો, નહિ તો (તમે પણ) ચાલવા માંડો."

ભાવ–હે અનુભવ! તું મારો હિત કરનારો છે, મારો ઇષ્ટ મિત્ર છે અને હું તને હિત કરનારી છું. મારા અને તારા વચ્ચે અંતર શું છે? તે તું જણાવ. હવે પતિને મારે મંદિરે લઈ આવવા માટે તેને મનાવવા હું તને આટલી વિજ્ઞપ્તિ કરૂં છું તે પણ ખરી મિત્રતામાં કરવાની જરૂર હોય જ નહિ. જ્યાં સ્નેહ હોય ત્યાં તો અરસપરસ એક બીજાનું કામ કરવું એ મિત્રની ફરજ છે, એમાં પછી કાંઇ આંતરો રાખવો જોઇએ નહિ અને મિત્ર તરફથી વિજ્ઞપ્તિ થવાની અપેક્ષા પણ રાખવી જોઇએ નહિ અને ત્યાંસુધી કામ કરવાની રાહ પણ જોવી જોઇએ નહિ. તું સારી રીતે જાણે છે કે અનુભવજ્ઞાન થયા પછી ચેતનજી સુમતિ અથવા સમતાને મંદિરે પધારે છે, સમતા તેની પૂર બહારમાં પ્રકાશે છે અને ચેતના પણ વિશુદ્ધ થવા માંડે છે અને ચેતના વિશુદ્ધ થવા માંડે એટલે અનુભવ બન્યો રહે છે. આવી રીતે એક બાજુએ સમતા અથવા ચેતના અને બીજી બાજુએ અનુભવ એક બીજાને બહુ હિત કરનાર અને લાભ કરનાર થાય છે અને તેથી ચેતના અનુભવને અહીં કહે છે કે તું મને હિત કરનાર અને હું તને હિત કરનાર છું છતાં હું કેટલા વખતથી તારી પાસે વિજ્ઞપ્તિ કરૂં છું કે પતિને તું મારી પાસે લઇ આવ અને મારે મંદિરે તેમને સ્થાપન કર, તેમાં તું ભાવ કેમ ખાય છે? વિલંબ કેમ કરે છે? તારી ફરજ છે કે મારી વિજ્ઞપ્તિ વગર પણ તારે મારૂં કામ કરી આપવું જોઇએ, કારણ કે એમ કરવું એ મિત્રધર્મ છે. તું જાણે છે કે પતિ હાલ જે વિભાવદશામાં વર્તે છે તે સર્વ રીતે નુકશાન કરનાર છે, તને પોતાને પણ તેથી ખેદ થાય તેવી એ બાબત છે અને સર્વથી વધારે કમનશીબ વાત તો એ છે કે વિભાવદશામાં ચેતનજી માયામમતાના મંદિરે પડ્યા રહે છે અને મારી હાંસી કરાવે છે. આ પ્રમાણે સ્થિતિ છે એ તું જાણે છે, માટે હે અનુભવ! તું આનંદઘન પ્રભુ–મારા સચ્ચિદાનંદસ્વરૂપી ચેતનપતિ જેઓ અત્યારે તો સર્વ રીતે મહા દુઃખકારક સ્થિતિ અનુભવે છે, પરંતુ જેઓ સ્વરૂપે આનંદના સમૂહ છે, જેઓ આત્મિક સુખના ભોગી છે અને જેઓને વર્તમાન ઉપાધિ ન વળગી

હોય તો મારી સાથે વિલાસ કરનારા છે તેમને લઈ આવીને મારો મેળાપ કરાવી આપ, મારો વિરહ દૂર કર અને મને વર્તમાન યાતનામાથી છોડાવ અને નહિ તો પછી તુ ધનાસી કર, ચાલતો થા, રસ્તો પકડ મારે કાંઈ તારૂ બીજુ કામ નથી હુ મિત્ર હોવા છતા તને આટલી વિજ્ઞપ્તિ કરૂ છુ અને તુ મિત્ર છતા મારૂ એટલુ પણ કામ કરતો નથી તો પછી મારે તારૂ કામ નથી, તારે જોઇએ ત્યા જા, આપણો સબધ જોતા તારે એમ કરવુ ઉચિત નથી, છતા તુ જો એમ જ વર્તવાનો હો તો તારી ઇચ્છા, તારે જોઈએ ત્યા જા

આત્માને અનુભવજ્ઞાન થાય ત્યારે તે સમતા નજીક જઈ શકે છે અને સમતાની નજીક જાય ત્યારે તેની ચેતના વિશુદ્ધ, વિશુદ્ધતર થતી જાય છે વળી અનુભવ હોય તો સમતા બની રહે છે, નહિ તો ચાલી જતા વખત લાગતો નથી આવી રીતે અનુભવ અને સમતાને બહુ નજીકનો અને અરસપરસ એક બીજા ઉપર કાર્ય કારણરૂપ સ્નેહસબધ છે આ ગાથાનો ભાવ એ છે કે અનુભવ દ્વારા સમતા પ્રાપ્ત કરવી અને ચેતનજીએ પોતાનુ સહજ સ્વરૂપ પ્રગટ કરવુ

જ્યારે ગવૈયાની ટોળી ગાવા બેઠી હોય છે ત્યારે એવો રિવાજ છે કે ગાન બધ કરવુ હોય ત્યારે એમ કહે કે ‘હવે ધનાશ્રી કરો’ એટલે હવે છેલ્લો ધનાશ્રી રાગ બોલી ગાવાનુ કામ આટોપી લો આપણા દેવમદિરમા રાત્રે જે પ્રમાણે વધાઈ બોલવાનો રિવાજ છે (જે વધાઈ પણ ઘણું ખરૂ ધનાશ્રી રાગમા જ હોય છે) તેવી રીતે ગવૈયાઓ પણ છેવટે ધનાશ્રી બોલે છે એ God Save the King નેશનલ એન્થમ જેવુ છેવટનુ ગીત સમજવુ શ્રીયશોવિજયજીકૃત સાડાત્રણસો ગાથાના સ્તવનની છેલ્લી ઢાલ જેમ સપૂર્ણતાસૂચક ધનાશ્રી રાગમા છે તેવી રીતે બીજા પણ રાગના ગ્રથમા છેલ્લો ધનાશ્રી રાગ આવે છે, પૂજાઓમા બહુધા તેમ જ હોય છે અહીં ચેતના ધનાશ્રી રાગમા ગાન ગાતા અનુભવને કહે છે કે તમે ગમે તેમ કરીને પતિને લઈ આવી મારો મેળાપ કરાવો અને નહિ તો પછી ધનાશ્રી કરો એટલે તમે વિદાય થઈ જાઓ, હાલ તુરતને માટે એ વાત પડતી મૂકો જો મહેનત કરવાથી પતિ મારે મદિરે પધારે નહિ અને તમે પણ મોંઘા થતા હો તો પછી હાલ એ વાત જવા દેવી એ જ ઠીક છે

ટબાકાર આ ગાથાનો ભાવ બતાવતાં કહે છે તેનો આશય આ પ્રમાણે છે. અત્યાર સુધી જે આત્માનું વર્ણન કર્યું છે તે તો બહિરાત્મા છે એટલે એ પરપરિણતિને પોતાની માને છે, પૌદ્ગલિક ભાવોમાં લોલુપતા રાખે છે અને ઉપર ઉપરની બાહ્ય ક્રિયામાં ઘેલો થઈ જાય છે. આવા બહિરાત્માને સમજાવવું તો કઠન પડે, ઘણું મુશ્કેલ પડે, તેથી તેને મૂકી દઇને અંતરાત્માને જાગ્રત કરી પરમાત્મભાવને વિચારવાની ખાસ જરૂર છે. એમાં અનુભવને ભજવાની ખાસ જરૂર એટલા માટે છે કે એને લઈ આવીને મેળવી શકે એવો અનુભવ મિત્ર જ છે. એ જ્યારે હોય છે ત્યારે તે ચેતનના બહિરાત્મભાવને દૂર કરી અંતરાત્મભાવમાં તેની સ્થિતિ કરાવી, પરમાત્મભાવ તેની પાસે ભજાવી તેને આનંદઘનની સ્થિતિ મેળવી આપે છે. એ પ્રમાણે હોવાથી અહીં ચેતના અનુભવને કહે છે કે તું મારો મિત્ર છો અને હું તારી મિત્ર છું તેથી આપણા વચ્ચે અંતર શું કરવા જણાવે છે, એવો આંતરો હોય જ શામાટે? છે જ ક્યાં? ખરેખર એવો આંતરો આપણા વચ્ચે હોય જ નહિ. માટે હે અનુભવ! જો તમે મારૂં હિત વિચારતા હો તો હવે ક્ષણ માત્ર વિલંબ ન કરો, હવે મારાથી પતિવિરહ ખમાતો નથી; તેથી આનંદના ઘન સઘન મારા સામર્થ્યવાન્ આત્મારામ ભર્તારને લાવીને મને મેળવી આપો, જો ન મેળવી આપો તો તમે પણ ધન્યાસી કરો; એટલે કળાવંત ગાનારને શીખ દેવી હોય તો તેને કહેવામાં આવે છે કે ધન્યાસી કરો, એટલે તમને શીખ છે એ પ્રમાણે તમે પણ ધન્યાસી કરો, હવે અમે પોતેજ તેને મનાવી લેશું. અમે પણ બીજા ઘરના નથી. (અમે પણ બીજા ઘરના નથી એમ છેવટે ટબાકારે શામાટે લખ્યું છે તે બરાબર સમજાતું નથી. મને એનો ભાવ એમ લાગે છે કે તમે નહિ મનાવો તો તમને પણ શીખ છે, અમે અમારા પતિ સાથે સમજી લેશું, અમે ગમે તેમ કરીને આજ નહિ તો અમુક મુદતમાં વહાલાને મનાવી લેશું, અમે પણ પારકા ઘરના નથી. મતલબ પતિને સમજાવવા તમે પ્રયત્ન કરો તો ઘણું સારૂં, નહિ તો તમને પણ શીખ છે. આ ભાવ બતાવવામાં ચેતનાની કાંઇક મહત્વતા અને નરમાશ બન્ને સાથે બતાવવા પ્રયત્ન કર્યો છે.)

આ પદની બીજી ગાથાનો ભાવ સમજવો જરા મુશ્કેલ લાગે

છે, પરંતુ આખા પદનો આશય બરાબર ઝળકતો હોય એમ તો જણાય છે કર્માવૃત સ્થિતિમા ચેતનજી અનેક પ્રકારના વેશો ધારણ કરે છે, અનેક ગતિમા જાય આવે છે અને અનેક રૂપો ધારણ કરે છે, કોઈ વાર એ પાણી માગે ત્યા એને દૂધ મળે છે અને કોઈ વાર દિવસો સુધી અન્ન વિના એને લાંઘણ કરવી પડે છે, કોઈ વાર એના દર્શન કરવા હોય તો અનેક પહોરેગીરની રજા લેવી પડે છે અને કોઈ વાર એ ટકાનો ત્રણ શેર વેચાય છે અને ઉપર મફત પણ અપાય છે (શાક ભાજીમા ઉત્પન્ન થયો હોય ત્યારે), કોઈ વાર એ મોટા મલ્લને પણ ભારે પડે છે અને કોઈ વાર વ્યાધિગ્રસ્ત શરીરવાળો હોવાથી તદ્દન નિર્બળ રહે છે, કોઈ વાર હજારોને ભારે પડે છે અને કોઈ વાર હજારોથી ધક્કેલા ખાય છે–આવી સ્થિતિમાથી તેને ઊંચા આવવાનો માર્ગ શોધતા ચેતના વિચારે છે કે પ્રથમ પતિનો બહિરાત્મભાવ છોડાવવો જોઈએ અને તેનો ખરો માર્ગ એ છે કે એને અનુભવજ્ઞાન આપવુ અને તે થયા પછી તે બન્યુ રહે તેવા ઉપાયો યોજવા. એ અનુભવજ્ઞાન માટે આ પદોમા બહુ લખાયુ છે, કારણ કે એનો ઉપયોગ અતરાત્મ ભાવમા લય થઈ પરમાત્મભાવ પ્રગટ કરવા માટે બહુ સારો થાય છે બનારસીદાસ સમયસાર નાટકમા કહે છે કે –

અનુભવ ચિંતામણિ રતન, અનુભવ હે રસ કૂપ,
અનુભવ મારગ મોખકો, અનુભવ મોખ સરૂપ

અનુભવકે રસકો રસાયન કહત જગ,
અનુભવ અભ્યાસ યહે તીરથકી ઠોર હે,
અનુભવકી જો રસા કહાવે સોઈ પોરસાસુ,
અનુભવ અધોરસાસોં ઉરધકી દોર હે,
અનુભવ કેલી યહે કામધેનુ ચિત્રાવેલી,
અનુભવકો સ્વાદ પંચ અમૃતકો કોર હે,
અનુભવ કરમ તોરે, પરમસ્ પ્રીતિ જોરે,
અનુભવ સમાન ન ધરમ કોઉ ઔર હે

એવા અનુભવને બરાબર સમજવાની ખાસ જરૂર છે અનુભવનુ શિક્ષણ એ છે કે વસ્તુસ્વરૂપનો બરાબર તોલ કરી તમારૂ પોતાનુ હોય તે વિચારો અને તેને આદરો, સસાર વધવાના સાધનો દૂર કરો અને પરિણતિની નિર્મળતા કરો એ અનુભવ ખાસ કરીને ચેતનજીને સમ-

આનંદઘન પદ્ય રત્નાવલી મૂળ.

પદ પહેલું–વેલાવલ.–પૃ. ૧

ક્યા સોવે ઉઠ જાગ બાઉરે,
અંજલિ જલ જ્યું આયુ ઘટત હૈ, દેત પહોરિયાં ઘરિય ઘાઉરે. ક્યા૦ ૧
ઇંદ ચંદ નાગિંદ મુનિ ચલે, કોણ રાજા પતિ સાહ રાઉરે;
ભમત ભમત ભવજલધિ પાયકેં, ભગવંત ભજન વિન ભાઉ નાઉરે. ક્યા૦ ૨
કહા વિલંબ કરે અબ બાઉરે, તરી ભવજલનિધિ પાર પાઉરે;
આનંદઘન ચેતનમય મૂરતિ, શુદ્ધ નિરંજન દેવ ધ્યાઉરે. ક્યા૦ ૩

પદ બીજું–વેલાવલ, એકતાલી.–પૃ. ૬

રે ઘરિયારી બાઉરે, મત ઘરિય બજાવે;
નર શીર બાંધત પાઘરી, તું કયા ઘરીય બજાવે. રે ઘરિ૦ ૧
કેવલ કાલ કલા કરે, વૈ તું અકલ ન પાવે;
અકલ કલા ઘટમેં ઘરિ, મુજ સો ઘરિ ભાવે. રે ઘરિ૦ ૨
આતમ અનુભવ રસ ભરી, યામે ઔર ન માવે;
આનંદઘન અવિચલ કલા, વિરલા કોઈ પાવે. રે ઘરિ૦ ૩

પદ ત્રીજું–વેલાવલ, તાલ જાતી.–પૃ. ૧૧

જીય જાને મેરી સફલ ઘરીરી. જીય૦
સુત વનિતા યૌવન ધન માતો, ગર્ભ તણી વેદન વિસરીરી. જીય૦ ૧
સુપનકો રાજ સાચ કરી માનત, રાહત છાંહ ગગન બદરીરી;
આઈ અચાનક કાલ તોપચી, ગહેગો જ્યું નાહર બકરીરી. જીય૦ ૨
અજહુ ચેત કછુ ચેતત નાંહિ, પકરી ટેક હારિલ લકરીરી;
આનંદઘન હીરો જન છાંરત, નર મોહ્યો માયા કકરીરી. જીય૦ ૩

પદ ચોથું–વેલાવલ.–પૃ. ૧૬

સુહાગણ! જાગી અનુભવ પ્રીત. સુહા૦
નિન્દ અનાદિ અગ્યાંનકી, મિટ ગઈ નિજ રીત. સુહા૦ ૧
ઘટમંદિર દીપક કીયો, સહજ સુજ્યોતિ સરૂપ;
આપ પરાઈ આપુહી, ઠાનત વસ્તુ અનુપ. સુહા૦ ૨

કહા દિખાવુ ઔરકુ, કહા સમજાઉં ભોર,
તીર અચૂક હૈ પ્રેમકા, લાગે સો રહે ઠોર સુહા૦ ૩
નાદ વિલુદ્ધો પ્રાણકુ, ગિને ન તૃણ મૃગ લોય,
આનદઘન પ્રભુ પ્રેમકી, અકથ કહાની કોય સુહા૦ ૪

પદ પાંચમુ-આશાવરી.-પૃ ૨૩

અવધુ નટ નાગરકી બાજી, જાણે ન બાભણ કાજી અવધુ૦
થિરતા એક સમયમેં ઠાને, ઉપજે વિણસેં તબહી,
ઉલટ પલટ ધ્રુવ સત્તા રાખેં, યા હમ સુની ન કબહી અવધુ૦ ૧
એક અનેક અનેક એક કુની, કુંડળ કનક સુભાવે,
જલતરગ ઘટ માટી રવિકર, અગનિત તાહી સમાવે અવધુ૦ ૨
હૈ નાહિ હૈ વચન અગોચર, નય પ્રમાણ સતભગી,
નિરપખ હોય લખે કોઇ વિરલા, કયા દેખે મત જગી અવધુ૦ ૩
સર્વમયી સરવગી માને, ન્યારી સત્તા ભાવે,
આનદઘન પ્રભુ વચન સુધારસ, પરમારથ સો પાવે અવધુ૦ ૪

પદ છઠ્ઠુ-સાખી.-પૃ ૪૧

આતમ અનુભવ રસિક કો, અજબ સુન્યો વિરતત
નિર્વેદી વેદન કરે, વેદન કરે અનત

ગગ ગમશ્રી.-પૃ ૪૪

માહારો બાલુડો સન્યાસી, દેહ દેવલ મઠવાસી માહારો૦
ઈડા પિંગલા મારગ તજી જોગી, સુષમના ઘરવાસી,
બ્રહ્મરંધ્ર મધી આસન પૂરી બાબુ, અનહદ તાન બજાસી માહારો૦ ૧
યમ નિયમ આસન જયકારી, પ્રાણાયામ અભ્યાસી,
પ્રત્યાહાર ધારણા ધારી, ધ્યાન સમાધિ સમાસી માહારો૦ ૨
મૂલ ઉત્તર ગુણ મુદ્રા ધારી, પર્યંકાસન ચારી,
રેચક પૂરક કુભક સારી, મન ઇંદ્રી જયકારી માહારો૦ ૩
થિરતા જોગ જુગતિ અનુકારી, આપોઆપ વિમાસી,
આતમ પરમાતમ અનુસારી, સીઝે કાજ સમાસી. માહારો૦ ૪

પદ તેરમું—સારંગ—પૃ. ૧૨૯

અનુભવ હમ તો રાવરી દાસી; અનુ૦
આઈ કહાતેં માયા મમતા, જાનું ન કહાંકી વાસી. અનુ૦ ૧
રીજ પરે વાંકે સંગ ચેતન, તુમ કયું રહત ઉદાસી;
વરજ્યો ન જાય એકાંત કંતકો, લોકમેં હોવત હાંસી. અનુ૦ ૨
સમજત નાહિ નિઠુર પતિ એતિ, પલ એક જાત છ માસી;
આનંદઘન પ્રભુ ઘરકી સમતા, અટકલી ઔર લબાસી. અનુ૦ ૩

પદ ચૌદમું—સારંગ—પૃ. ૧૩૫

અનુભવ તું હૈ હેતુ હમારો. અનુ૦
આય ઉપાય કરો ચતુરાઈ, ઔરકો સંગ નિવારો. અનુ૦ ૧
તૃષ્ણા રાંડ ભાંડકી જાઈ, કહા ઘર કરે સવારો;
શઠ ઠગ કપટ કુટુંબહી પોખે, મનમેં કયું ન વિચારો. અનુ૦ ૨
કુલટા કુટિલ કુબુદ્ધિ સંગ ખેલકે, અપની પત કયું હારો;
આનંદઘન સમતા ઘર આવે, વાજે જીત નગારો. અનુ૦ ૩

પદ પંદરમું—સારંગ—પૃ. ૧૪૧

મેરે ઘટ ગ્યાન ભાનુ ભયો ભોર. મેરે૦
ચેતન ચકવા ચેતના ચકવી, ભાગો વિરહકો સોર. મેરે૦ ૧
ફૈલી ચિહુ દિસ ચતુરા ભાવરૂચિ, મિટયો ભરમ તમ જોર;
આપકી ચોરી આપહી જાનત, ઔર કહત ન ચોર. મેરે૦ ૨
અમલ કમલ વિકચ ભયે ભૂતલ, મંદ વિષય શશિ કોર;
આનંદઘન એક વલ્લભ લાગત, ઔર ન લાખ કિરોર. મેરે૦ ૩

પદ સોળમું—મારૂ—પૃ. ૧૪૬

નિશદિન જોઉં તારી વાટડી, ઘરે આવોને ઢોલા; નિશ૦
મુજ સરિખી તુજ લાખહૈ, મેરે તૂહી મમોલા. નિશ૦ ૧
જવહરી મોલ કર લાલકા, મેરા લાલ અમોલા;
જીસકે પટંતર કો નહિ, ઉસકા કયા મોલા. નિશ૦ ૨
પંથ નિહારત લોયણે, દ્રગ લાગી અડોલા;
જોગી સુરત સમાધિમેં, મુનિ ધ્યાન ઝકોલા. નિશ૦ ૩

કૌન સુને કિનકુ કહું, કિમ માડુ મેં ખોલા,
તેરે મુખ દીઠે ટલે, મેરે મનકા ચોલા નિશ૦ ૪
મિત વિવેક વાતેં કહે, સુમતા સુનિ બોલા,
આનદઘન પ્રભુ આવશે, સેજડી રગ રોલા નિશ૦ પ

પદ સત્તરમુ-સોરઠ ગિરનારી-પૃ ૧પ૪

છોગને ક્યુ મારે છે રે, જાયે કાટચા ડેણુ,
છોરો છે મારો બાલો ભોળો, બોલે છે અમૃત વેણુ છોરાને૦ ૧
લેય લકુટિયા ચાલણુ લાગ્યો, અબ કાંઈ ફુટા છે નેંણુ,
તુ તો મરણુ સિરાણે સુતો, રોટી દેસી કોણુ છોરાને૦ ૨
પાચ પચીસ પચાસા ઉપર, બોલે છે સુધા વેણુ,
આનદઘન પ્રભુ દાસ તુમારો, જનમ જનમકે સેણુ છોરાને૦ ૩

પદ અઢારમું-માલકોશ, ગોડી રાગણી-પૃ ૧૬૧

રિસાની આપ મનાવો રે, પ્યારે બીચ વસીઠ ન ફેર રિસાની૦
સોદા અગમ હે પ્રેમકા રે, પરખ ન બૂઝે કોય,
લે દે વાહી ગમ પડે પ્યારે, ઔર દલાલ ન હોય રિસાની૦ ૧
દો બાતા જીયકી કરો રે, મેટો મનકી આટ,
તનકી તપત બુઝાઈએ પ્યારે, વચન સુધારસ છાટ રિસાની૦ ૨
નેક નજર નિહાલીએ રે, ઉજર ન કીજે નાથ,
તનક નજર મુજરે મિલે પ્યારે, અજર અમર સુખ સાથ રિસાની૦ ૩
નિશિ અધયારી ધન ઘટા રે, પાઉં ન વાટકો ફદ,
કરુણા કરો તો નિરવહું પ્યારે, દેખુ તુમ મુખચદ રિસાની૦ ૪
પ્રેમ જહા દુવિધા નહિ રે, નહિ ઠકુરાઈત રેજ,
આનદઘન પ્રભુ આઈ બીરાજે, આપહી સમતા સેજ રિસાની૦ પ

પદ ઓગણીશમુ-વેલાવલ-પૃ ૧૭૦

દુલહ નારી તુ બડી બાવરી, પિયા જાગે તુ સોવે,
પિયા ચતુર હમ નિપટ અગ્યાની, ન જાનુ ક્યા હોવે દુલહ૦ ૧
આનદઘન પિયા દરસ પિયાસેં, ખોલ ઘુઘટ મુખ જોવે. દુલહ૦ ૨

રીઝ ન જાનું રીઝાય ન જાનું, ન જાનું પદ સેવા. અવધૂ૦ ૧
વેદ ન જાનું કિતાબ ન જાનું, જાણું ન લક્ષણ છંદા;
તરકવાદ વિવાદ ન જાનું, ન જાનું કવિ ફંદા. અવધૂ૦ ૨
જાપ ન જાનું જુવાબ ન જાનું, ન જાનું કથ વાતા;
ભાવ ન જાણું ભગતી ન જાણું, જાનું ન સીરા તાતા. અવધૂ૦ ૩
ગ્યાન ન જાનું વિગ્યાન ન જાનું, ન જાનું ભજનામા (પદનામા);
આનંદઘન પ્રભુકે ઘરદ્વારેં, રટન કરું ગુણ ધામા. અવધૂ૦ ૪

પદ સત્તાવીશમું—આશાવરી—પૃ. ૨૩૮

અવધૂ રામ રામ જગ ગાવે, વિરલા અલખ લખાવે. અવધૂ૦
મતવાલા તો મતમેં માતા, મઠવાલા મઠરાતા;
જટા જટાધર પટા પટાધર, છતા છતાધર તાતા. અવધૂ૦ ૧
આગમ પઢિ આગમ ધર થાકે, માયાધારી છાકે;
દુનિયાદાર દુનિસેં લાગે, દાસા સબ આશાકે. અવધૂ૦ ૨
બહિરાતમ મૂઢા જગ જેતા, માયાકે ફંદ રહેતા;
ઘટ અંતર પરમાતમ ભાવે, દુરલભ પ્રાણી તેતા. અવધૂ૦ ૩
ખગ પદ ગગન મીન પદ જલમેં, જો ખોજે સો બૌરા;
ચિત્ત પંકજ ખોજે સો ચિન્હે, રમતા આનંદ ભૌરા. અવધૂ૦ ૪

પદ અઠ્ઠાવીશમું—આશાવરી—પૃ. ૨૫૧

આશા ઓરનકી કયા કીજે, ગ્યાન સુધારસ પીજે. આશા૦
ભટકે દ્વાર દ્વાર લોકનકે, કૂકર આશા ધારી;
આતમ અનુંભવ રસકે રસીયા, ઉતરે ન કબહુ ખુમારી. આશા૦ ૧
આશા દાસી કે જે જાએ, તે જન જગકે દાસા;
આશા દાસી કરે જે નાયક, લાયક અનુભવ પ્યાસા. આશા૦ ૨
મનસા પ્યાલા પ્રેમ મસાલા, બ્રહ્મ અગ્નિ પરજાલી;
તનભાઠી અવટાઈ પીએ કસ, જાગે અનુભવ લાલી. આશા૦ ૩
અગમ પીઆલા પીઓ મતવાલા, ચીન્હે અધ્યાતમ વાસા;
આનંદઘન ચેતન વ્હૈ ખેલે, દેખે લોક તમાસા. આશા૦ ૪

પદ ઓગણત્રીશમું—આશાવરી—પૃ. ૨૬૭

અવધૂ નામ હમારા રાખે, સોઈ પરમ મહારસ ચાખે. અવધૂ૦
ના હમ પુરૂષા ના હમ નારી, વરન ન ભાંતિ હમારી;

જાતિ ન પાતિ ન સાધન સાધક, ના હમ લઘુ નહિ ભારી અવધૂ૦ ૧
ના હમ તાતે ના હમ શિરે, ના હમ દીર્ઘ ન છોટા,
ના હમ ભાઈ ના હમ ભગિની, ના હમ બાપ ન ઘોટા અવધૂ૦ ૨
ના હમ મનસા ના હમ શબ્દા, ના હમ તનકી ધરણી,
ના હમ ભેખ ભેખધર નાહિ, ના હમ કરતા કરણી. અવધૂ૦ ૩
ના હમ દરસન ના હમ પરમન, રસ ન ગધ કછુ નાહિ,
આનદઘન ચેતનમય મૂરતિ, સેવક જન બલી જાહી અવધૂ૦ ૪

પદ ત્રીશમુ–આશાવરી–પૃ ૨૮૦

સાધો ભાઈ! સમતા રગ રમીજે, અવધૂ મમતા સગ ન કીજે સાધો૦
સપત્તિ નાહિ નાહિ મમતામેં, મમતામા મિસ મેટે,
ખાટ પાટ તજી લાખ ખટાઉ, અત ખાખમેં લેટે સાધો૦ ૧
ધન ધરતીમેં ગાડે બૌરે, ધૂર આપ મુખ લ્યાવે,
મૂષક સાપ હોયગો આખર, તાતેં અલચ્છિ કહાવે સાધો૦ ૨
સમતા રતનાકરકી જાઈ, અનુભવ ચદ સુભાઈ,
કાલકૂટ તજી ભાવમેં શ્રેણી, આપ અમૃત લે આઈ સાધો૦ ૩
લોચન ચરણ સહસ ચતુરાનન, ઈનતેં બહુત ડરાઈ,
આનદઘન પુરૂષોત્તમ નાયક, હિત કરી કઠ લગાઈ સાધો૦ ૪

પદ એકત્રીશમું–શ્રીરાગ–પૃ ૨૯૭

કિત જાનમતેં હો પ્રાણનાથ, ઈત આય નિહારો ઘરકો સાથ. કિત૦ ૧
ઉત માયા કાયા કબન જાત, યહુ જડ તુમ ચેતન જગવિખ્યાત,
ઉત કરમ ભરમ વિષવેલિ સગ, ઈત પરમ નરમ મતિ મેલિ રગ કિત૦ ૨
ઉત કામ કપટ મદ મોહ માન, ઈત કેવલ અનુભવ અમૃતપાન,
આલી કહે સમતા ઉત દુ ખ અનત, ઈત ખેલહુ આનદઘન વસત કિત૦ ૩

પદ બત્રીશમું–રામેરી–પૃ ૩૦૭

પીયા તુમ, નિઠુર ભયે કયુ ઐસે નિઠુર૦
મેં તો મન વચ ક્રમ કરી રાઉરી, રાઉરી રીત અનૈસે પીયા તુમ૦ ૧
ફૂલ ફૂલ ભવર કીસી ભાઉરી ભરતહુ, નિવહે પ્રીત કયુ ઐસે,
મેં તો પીયુતેં ઐસી મીલિ આલી, કુસુમ વાસ સગ જૈસે પીયા તુમ૦ ૨
ઐઠી જાન કહાપર એતી, નીર નિવહિયે ભૈસે,
ગુન અવગુન ન વિચારો આનદઘન, કીજિયેં તુમહો તૈસે. પીયા તુમ૦ ૩

પદ તેત્રીશમું-ગોડી-પૃ. ૩૧૧

મિલાપી આન મિલાઓ રે, મેરે અનુભવ મીઠડે મિત્ત. મિલાપી૦
ચાતક.પીઉ પીઉ પીઉ રટે રે, પીઉ મિલાવે ન આન;
જીવ જીવન પીઉ પીઉ કરે પ્યારે, જીઉ નીઉ આન એ આન. મિલાપી૦ ૧
દુખીઆરી નિશદિન રહું રે, ફિરું સબ સુધબુદ્ધ ખોય;
તનકી મનકી કવન લહે પ્યારે, કીસેં દેખાઉં રોય. મિલાપી૦ ૨
નિસિ અંધિઆરી મોહી હસે રે, તારે દાંત દિખાઈ;
ભાદુ કાદુ મેં કિયો પ્યારે, અસૂઅન ધાર વહાઈ. મિલાપી૦ ૩
ચિત્ત ચોરી ચિહું દિસે ફીરે, પ્રાણમેં દો કર પીસ;
અબલાસેં જોરાવરી પ્યારે, એતી ન કીજે રીસ. મિલાપી૦ ૪
આતુર ચાતુરતા નહિ રે, સુનિ સમતા ટુંક વાત;
આનંદઘન પ્રભુ આય મિલે પ્યારે, આજ ઘરેં હરભાત. મિલાપી૦ ૫

પદ ચોત્રીશમું-ગોડી-પૃ. ૩૨૨

દેખો આલી નટ નાગરકો સાંગ.
ઔર હી ઔર રંગ ખેલત તાતેં, ફીકા લાગત અંગ. દેખો૦ ૧
ઔરહાંનો કહા દિજે બહુત કર, જીવિતહૈ ઈહ ઢંગ;
મેરો ઔર વિચ અંતર એ તો, જે તો રૂપોઈ રાંગ. દેખો૦ ૨
તનુ શુધ ખોય ઘૂમત મન એસેં, માનું કુછ ખાઈ ભાંગ;
એતે પર આનંદઘન નાવત, કહા ઔર દીજે બાંગ. દેખો૦ ૩

પદ પાંત્રીશમું-દીપક અથવા કાનડો-પૃ. ૩૧૧

કરે જારે જારે જારે જા.
સજિ શિણગાર બણાઈ આભૂષણ, ગઈ તબ સૂની સેજા. કરે૦ ૧
વિરહ વ્યથા કછું એસી વ્યાપતી, માનું કોઈ મારતી બેજા;
અંતક અંતક કહાલું લેગો પ્યારે, ચાહે જીવ તું લે જા. કરે૦ ૨
કોકિલ કામ ચન્દ્ર ચૂતાદિ, ચેતન મત હૈ જે જા;
નવલ નાગર આનંદઘન પ્યારે, આઈ અમિત સુખ દે જા. કરે૦ ૩

પદ છત્રીશમું-માલસિરિ-પૃ. ૩૩૭

વારે નાહ સંગ મેરો, યુંહીં જોવન જાય;
એ દિન હસન ખેલનકે સજની, રોતે રેન વિહાય. વારે૦ ૧

નગ ભૂષણમેં જરી જાતરી, મોતન કછુ ન સુહાય,
ઇક બુદ્ધિ જીયમેં ઐસી આવત હે, લીજેરી વિષ ખાય વારે૦ ૨
ના સોવત હે, લેત ઉસાસન, મનહીમેં પીછતાય,
યોગિની હુયકે નિકસૂ ઘરતેં, આનંદઘન સમજાય વારે૦ ૩

પદ સાડત્રીશમું-વેલાવલ-પૃ ૩૮૭

તા જોગે ચિત્ત લ્યાઓરે, વહાલા તા જોગે૦
સમકીત દોરી શીલ લગોટી, ઘુલઘુલ ગાંઠ ઘુલાઉં,
તત્ત્વ ગુફામેં દીપક જોઉં, ચેતન રતન જગાઉં રે, વહાલા તા જોગે૦ ૧
અષ્ટ કરમ કંડેકી ધૂની, ધ્યાના અગન જગાઉં,
ઉપશમ છનને ભસમ છણાઉં, મલી મલી અંગ લગાઉં રે, વ૦ તા૦ ૨
આદિ ગુરૂકા ચેલા હોકર, મોહકે કાન ફરાઉં,
ધરમ શુક્લ દોય મુદ્રા સોહે, કરૂણાનાદ બજાઉં રે, વહાલા તા જોગે૦ ૩
ઇણ વિધ યોગસિંહાસન બેઠા, મુગતિપુરીકુ ધ્યાઉં,
આનંદઘન દેવેંદ્રસે યોગી, બહુર ન કલિમેં આઉં રે, વહાલા તા જોગે૦ ૪

પદ આડત્રીશમું-મારૂ-પૃ ૩૬૦

મનસા નટનાગરસ્યૂ જોરી હો, મનસા નટનાગરસ્યૂ જોરી હો,
નટનાગરસ્યૂ જોરી સખી હમ, ઔર સબનસેં તોરી હો મ૦ ૧
લોક લાજ નાહિ કાજ, કુલ મરજાદા છોરી,
લોક બટાઉ હસો વિરાનો, અપનો કહત ન કોરી. મ૦ ૨
માત તાત સજ્જન જાત, વાત કરત હૈ ભોરી,
ચાખેં રસકી ક્યુ કરી છૂટે, સુરિજન સુરિજન ટોરી હો મ૦ ૩
ઓરાહનો કહા કહાવત ઓરપેં, નાહિ ન કીનિ ચોરી,
કાછ કછ્યો સો નાચત નિવહેઇ, ઔર ચાચરી ચરી ફોરી. મ૦ ૪
ગ્યાનસિંધૂ મથિત પાઈ, પ્રેમપીયૂષ કટોરી હો,
મોદત આનંદઘન પ્રભુ શશિધર, દેખત દૃષ્ટિ ચકોરી મ૦ ૫

પદ ઓગણચાલીશમુ-જેવતી વા જયજયવંતી-પૃ ૩૭૨

તરસકી જઈ દઇ કોં દઇટી સવારીરી,
તીક્ષ્ણ કટાક્ષ છટા લાગત કટારીરી. તરસ૦ ૧

સાયક લાયક નાયક પ્રાનકો પહારીરી,
કાજર કા જનલાજ વાજન કહું વારીરી. તરસ૦ ૨
મોહની મોહન ઠગ્યો જગત ઠગારીરી,
દીજીએ આનંદઘન દાહ હમારીરી. તરસ૦ ૩

પદ ચાળીશમું–આશાવરી–પૃ. ૩૮૫

મીઠડો લાગે કંતડો ને, ખાટો લાગે લોક;
કંત વિહુણી ગોઠડી તે, રણમાંહિ પોક. મીઠડો૦ ૧
કંતડામેં કામણ, લોકડામેં શોક;
એક ઠામેં કિમ રહે, દૂધ કાંજી થોક. મીઠડો૦ ૨
કંત વિણુ ચો ગતિ, આણું માનું ફોક;
ઉઘરાણી સિરડ ફિરઠ, નાણું ખરું રોક. મીઠડો૦ ૩
કંત વિણુ મતિ માહરી, અવાહડાની બોક;
ઘોક ઘું આનંદઘન, અવરને ટોક. મીઠડો૦ ૪

પદ એકતાળીશમું–વેલાવલ વા મારૂ–પૃ. ૪૨૨

પીયા બિન સુદ્ધ બુદ્ધ ભૂલી હો;
આંખ લગાઇ દુઃખ મહેલકે, જરૂખે ઝૂલી હો. પીયા૦ ૧
હસતી તબ હું વિરાનીયા, દેખી તન મન છીજ્યો હો;
સમજી તબ એતી કહી, કોઈ નેહ ન કીજ્યો હો. પીયા૦ ૨
પ્રીતમ પ્રાનપતિ વિના, પિયા કૈસે જીવે હો;
પ્રાન પવન વિરહા દશા, ભુયંગનિ પીવે હો. પીયા૦ ૩
શીતલ પંખા કુમકુમા, ચંદન કહા લાવે હો;
અનલ ન વિરહાનલ ય હૈ, તન તાપ બઢાવે હો. પીયા૦ ૪
ફાગુણ ચાચર એક નિસા, હોરી સીરગાની હો;
મેરે મન સબ દિન જરૈ, તનખાખ ઉડાની હો. પીયા૦ ૫
સમતા મહેલ બિરાજહૈ, વાણીરસ રેજા હો;
બલિ જાઉં આનંદઘન પ્રભુ, ઐસે નિઠુર ન વ્હેજા હો. પીયા૦ ૬

પદ બેંતાળીશમું–સારંગ વા આશાવરી–પૃ. ૪૪૨

અબ હમ અમર ભયે ન મરેંગે. અબ૦
યા કારણ મિથ્યાત દીયો તજ, કયું કર દેહ ધરેંગે. અબ૦ ૧

ગગ દોસ જગ બધ કરત હૈ, ઇનકો નામ કરેંગે,
મર્યો અનત કાલતેં પ્રાણી, સો હમ કાલ હરેંગે અબ૦ ૨
દેહ વિનાશી હું અવિનાશી, અપની ગતિ પકરેંગે,
નાસી જાસી હમ થીરવાસી, ચોખે વ્હૈ નિખરેંગે અબ૦ ૩
મર્યો અનતવાર બિન સમજ્યો, અબ સુખદુ ખ વિસરેંગે,
આનદઘન નિપટ નિકટ અક્ષર દો, નહિ સમરે સો મરેંગે અબ૦ ૪

પદ તેંતાળીશમુ-ટોડી-પૃ ૮૫૯

મેરી તુ મેરી તુ કાહે ડરેરી મેરી૦
કહે ચેતન સમતા સુની આખર, ઔર દોઢ દીન જુઠી લરેરી મેરી૦ ૧
એતી તો હું જાનુ નિહચૈ, રીરી પર ન જરાઉ જરેરી,
જબ અપનો પદ આપ સભારત, તબ તેરે પરસગ પરેરી. મેરી૦ ૨
ઔસર પાય અધ્યાતમ સેલી, પરમાતમ નિજ યોગ ધરેરી,
સકતિ જગાઈ નિરૂપમ રૂપકી, આનદઘન મિલિ કેલી કરેરી મેરી૦ ૩

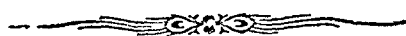
પદ ચુંમાળીશમુ-ટોડી-પૃ ૮૬૮

તેરી હું તેરી હું એતી કહુરી તેરી૦
ઇન બાતનમેં દગો તુ જાને, તો કરવત કાશી જાય ગ્રહુરી. તેરી૦ ૧
વેદ પુરાન કતેબ કુરાનમેં, આગમ નિગમ કછુ ન લહુરી,
વાચા રે ફેર સીખાઈ સેવનકી, મેં તેરે રસ રગ રહુરી તેરી૦ ૨
મેરે તો તુ રાજી ચહીએ, ઔર કે બોલ મેં લાખ સહુરી,
આનદઘન પ્રભુ વેગે મિલો પ્યારે, નહિ તો ગગતરગ વહુરી. તેરી૦ ૩

પદ પીસ્તાળીશમું-ટોડી-પૃ. ૮૮૧

ઠગોરી ભગોરી લગોરી જગોરી. ઠગોરી૦
મમતા માયા આતમ લે મતિ, અનુભવ મેરી ઔર દગોરી ઠગોરી૦ ૧
ભ્રાત ન માત ન તાત ન ગાત ન, જાત ન વાત ન લાગત ગોરી,
મેરે સબ દિન દરસન પરસન, તાન સુધારસપાન પગોરી ઠગોરી૦ ૨
પ્રાનનાથ બિછુરેકી વેદન, પાર ન પાવુ અથાગ થગોરી,
આનંદઘન પ્રભુ દરસન ઓઘટ, ઘાટ ઉતારન નાવ મગોરી ઠગોરી૦ ૩

અક્ષરાનુક્રમ પ્રમાણે પદોની અનુક્રમણિકા.

ઇતિ

'જૈનદૃષ્ટિએ યોગ'નો ખાસ લખેલો વિષય અહીં મૂકવાનો હતો, પરંતુ પુસ્તકનું કદ વધી જવાથી તેને જૂદા પુસ્તકના આકારમાં બહાર પાડ્યો છે. એ વિષયમાં યોગ શબ્દનું રહસ્ય, યોગની સ્થિતિ, ચેતનની ઉત્ક્રાન્તિ, યોગદૃષ્ટિનું રહસ્ય, યોગ પહેલાની સ્થિતિ, યોગને અંગે કર્મશુભાશયો, યોગના પ્રકાર, યોગનાં આઠ અંગો વિગેરે અનેક વિષયો ઉપર વિસ્તારથી વિવેચન કર્યું છે. એવા વિષય જાણવાની ઉત્કંઠાવાળાને સદરહુ પુસ્તક વાંચવાની ખાસ ભલામણ કરવામાં આવે છે. જૈન તત્ત્વજ્ઞાનનો સંક્ષિપ્તમાં સારી રીતે ખ્યાલ આવી શકે એવી તેની યોજના રાખવામાં આવી છે.

આનંદઘન પદ વિવેચન
પ્રથમ ભાગ સંપૂર્ણ.

દ્વિતીય વિભાગમાં યોગના વિષયપર વિવેચન પદ્યવિવેચન સાથે વધારે મક્કમ રીતે કરવામાં આવશે.

ઇતિશમ્.

વિષયાનુક્રમ.*

* પ્રથમા આવેલા વિષયો અહીં–અક્ષરાનુક્રમ પ્રમાણે ગોઠવ્યા છે ઉપોદ્ઘાતના વિષયોમા પૃષ્ઠની સખ્યામા ભેળસેળ ન થાય માટે તે સખ્યા અગ્રેજીમા લખી છે અનુક્રમ ગુજરાતી અક્ષર પ્રમાણે લીધો છે અને અનુસ્વાર સુધીના સ્વરો પૂરા કરી જોડાક્ષરો લીધા છે સંખ્યા પૃષ્ઠની આપી છે આ ગોઠવણમા હ, ળ, ક્ષ અને જ્ઞ છેલ્લા આવે છે તે ક્રમ ગુજરાતી અક્ષરક્રમ પ્રમાણે જાણવો મો–ગિ–કા.

જૈન દૃષ્ટિએ યોગ.

પ્રથમ વિભાગ.

લખનાર મો. ગિ. કાપડીઆ, સોલીસિટર.

આ ગ્રંથનો પરિચય કરાવનાર યોગવિષયનો પ્રાથમિક ગ્રંથ જેમાં યોગના સંબંધમાં લોકોમાં ચાલતી ગેરસમજુતીઓ દૂર કરવામાં આવી છે અને જે યોગના અનેક વિષયોપર પ્રકાશ પાડે છે તે આ પુસ્તકની શરૂઆતમાં મૂકવા માટે તૈયાર કરેલો લેખ ગ્રંથગૌરવ થઈ જવાથી જૂદો બહાર પાડવામાં આવ્યો છે. તેમાં યોગની આઠ દૃષ્ટિઓપર વિચાર બતાવવા સાથે ચેતનની મોક્ષ પર્યંત ઉત્ક્રાન્તિ કેવી થાય છે. યોગદૃષ્ટિ થયા પહેલાં પૂર્વસેવા કેવી રીતે કરવાની હોય છે, પ્રત્યેક દૃષ્ટિમાં ગુણપ્રાપ્તિ કેટલી થાય છે અને યોગીઓના ભેદો કેટલા છે, યોગના મુખ્ય ભેદો કેટલા છે અને યોગનાં અંગો કયાં કયાં છે તેપર સંક્ષેપમાં પણ મુદ્દાસર હકીકત જૈન યોગગ્રંથાનુસાર બતાવવામાં આવી છે. ધ્યાનનો વિષય ખાસ કરીને આ લેખમાં સ્પષ્ટ કરવામાં આવ્યો છે અને તે માટે ખાસ વૃક્ષો તૈયાર કરવામાં આવ્યાં છે. યોગ સંબંધમાં અજવાળું પાડનાર આ ગ્રંથ ખાસ મનન કરીને વાંચવાયોગ્ય છે અને વારંવાર વિચારવા યોગ્ય છે. પુસ્તક ૧૫૮×૧૨ પૃષ્ઠનું છે અને સુંદર રીતે છપાવવા તથા બંધાવવામાં આવ્યું છે. કિંમત માત્ર આઠ આના રાખવામાં આવી છે. (ટપાલ ખર્ચ જૂદું.)

સંસારથી વૃત્તિ ઉઠવા માંડી હોય તેમણે, તત્ત્વજ્ઞાનના અને ખાસ કરીને નીતિવિભાગના અભ્યાસીઓએ અને ચેતનની ઉત્ક્રાન્તિ કરાવવાની ઇચ્છાવાળા મુમુક્ષુએ સદરહુ ગ્રંથ અવશ્ય વાંચવો એવી ભલામણ છે. અનેક ગ્રંથોપર વિચાર કરી આ ગ્રંથના વિવેચન કરનાર મી. કાપડીઆએ સદરહુ લેખ લખ્યો છે તે જરૂર મંગાવી લેવા અમારી સૂચના છે.

યોગના વિષયમાં કાંઈ જડીબુટ્ટી કે હઠયોગની વાતો હશે એમ ધારી લઈ એ વિષય સાધારણ રીતે ઉપયોગી ન હોઈ શકે એમ પ્રથમથી માની લેવાની સાધારણ ભૂલ ઘણા કરે છે તેના સંબંધમાં પ્રાસંગિક સાવચેતી આપવાની જરૂર છે. એક વાર જરૂર આ પુસ્તક વાંચવું અને પછી અભિપ્રાય બાંધવો એટલી ખાસ વિજ્ઞપ્તિ છે. નીચે લખેલ સ્થાનપર એ પુસ્તક મળી શકશે.

શ્રી જૈન ધર્મપ્રસારક સભા.

ભાવનગર.

શા. મેઘજી હીરજી જૈન બુકસેલર.

પાયધુની, મુંબઈ.

મુનિસુંદરસૂરિ કૃત

શ્રી અધ્યાત્મકલ્પદ્રુમ.

વિસ્તારથી વિવેચન સાથે (કિંમત રૂ ૧-૪-૦)

દ્વિતીય આવૃત્તિ.

આ ગ્રંથપર વિસ્તારથી વિવેચન, મુનિસુંદરસૂરિ મહારાજનુ જીવનચરિત્ર અને તેમના સમયનો જૈન ઇતિહાસ સારી રીતે વિચારીને લખવામા આવ્યા છે, મમતા, સમતા અને મોહપર અનેક રીતે વિચારણા કરવામા આવી છે, મનપરનો અંકુશ કેટલો આવશ્યક છે તે દાખલાઓ સાથે બતાવવામા આવ્યુ છે, વૈરાગ્યના પ્રસંગો અને વિષયોનુ સ્પષ્ટીકરણ કરવામા આવ્યુ છે અને આત્માને સ્વગુણમા રમણ કરવા અનેક પ્રકારે ભલામણો કરવામા આવી છે. વિભાવમા રમણ કરવાથી આત્માને કેટલી હાનિ થાય છે અને આત્માનુ પોતાનુ સ્થાન પ્રાપ્ત કરવા કેવા પ્રયત્નો કરવા જોઇએ તેપર ખાસ વિચારણા કરવામા આવી છે અને સંસારપર વિરાગ થવાના કારણો અને ચેતનના મૂળ ગુણોપર લક્ષ ખેંચવામા આવ્યુ છે ઉત્ક્રાન્તિમા આગળ વધવાનો નિર્ણય થયા પછી યતિપણુ આદરીને વળી મોહમા ફરી પડનારને અનેક શિક્ષા આપવામા આવી છે અને કર્તાનો આશય ધ્યાનમા રાખી સરળ ગુજરાતીમા વિવેચન કરવામા આવ્યુ છે સદરહુ ગ્રંથ માટે અનેક વિદ્વાનો અને વિચારકોએ સારા અભિપ્રાય આપ્યા છે અને ગ્રંથ એવી રીતે લખવામા આવ્યો છે અને વિવેચનમા તેનો મૂળ મુદ્દો એવો કાયમ રાખવામા આવ્યો છે કે ગ્રંથ જૈન અને જૈનેતર કોઇ પણ સહૃદય પ્રાણી આનંદથી વાચી વિચારી સમજી શકે બીજી આવૃત્તિની બે હજાર કોપીઓમાથી જુજ નકલ હવે બાકી રહી છે લગભગ પડતી કિંમતે ગ્રંથ વેચવામા આવે છે દરેક ગુજરાતી ભાષા સમજનારે આ ગ્રંથ મગાવી લેવો એવી અમારી વિજ્ઞપ્તિ છે ટપાલ ખર્ચના ચાર આના જુદા સમજવા નીચે લખેલ ઠેકાણે એ ગ્રંથ મળી શકશે

શ્રી જૈન ધર્મપ્રસારક સભા.
શ્રી ભાવનગર

મેસર્સ એન. એમ. ત્રિપાઠીની કું૦
પ્રિન્સેસ સ્ટ્રીટ-મુંબઈ

શા. મેઘજી હીરજી બુકસેલર
પાયધુની-મુંબઈ.